

Юрій МАКАР
Михайло ГОРНИЙ
Віталій МАКАР

ВІД **ДЕПОРТАЦІЇ**
ДО ДЕПОРТАЦІЇ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ
ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ
(1915-1947)

ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ. ДОКУМЕНТИ

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Пам'яті мертвих – в науку живим

Юрій МАКАР, Михайло ГОРНИЙ, Віталій МАКАР

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

**Суспільно-політичне життя
холмсько-підляських українців (1915–1947)**

Дослідження. Спогади. Документи

У трьох томах

Том 2

Чернівці
Букрек
2014

*Друкується за ухвалою Вченої ради Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 2 від 31 березня 2011 р.)*

Рецензенти:

Роман ДРОЗД – професор, доктор історичних наук (Польща);

Володимир СЕРГІЙЧУК – професор, доктор історичних наук (Київ);

Ігор ЦЕПЕНДА – професор, доктор політичних наук (Івано-Франківськ).

МАКАР Юрій, ГОРНИЙ Михайло, МАКАР Віталій.

В 42 Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2. – Чернівці: Букрек, 2014. – 900 с. : іл.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (Т. 2)

На базі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, з залученням опублікованих документів і значної кількості наукових опрацювань автори виклали своє бачення долі українців Холмщини та Південного Підляшшя від їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни, їх переживань у складі міжвоєнної Польщі, під час Другої світової війни, евакуації (депортації) на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р. до УРСР і ганебної акції «Вісла» – депортації в кордонах повоєнної Польщі.

Публікація запланована у вигляді тритомника. Зміст другого тому складають дослідницькі розділи, спогади, документи, ілюстрації.

Видання здійснюється заходами МПП ВКФ «ГЕЛІКОН», а також за підтримки Меморіального фонду ім. Теодоти та Івана Климів з Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy
imienia Jurija Fed'kowycza

Pamięci martwych – żywym ku nauce

Jurij MAKAR, Mychajło HORNYJ, Witalij MAKAR

OD DEPORTACJI DO DEPORTACJI

**Ukraińskie życie społeczno-polityczne
na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947)**

Badania. Wspomnienia. Dokumenty

W trzech tomach

Tom 2

Czerniowce
Bukrek
2014

*Publikuje się na podstawie uchwały Rady Naukowej Czerniowieckiego
Uniwersytetu Narodowego imienia Jurija Fed'kowycza
(protokół № 2 z 31 marca 2011 r.)*

Recenzenci:

Roman DROZD – profesor, doktor habilitowany (Polska);

Wołodymyr SERHIJCZUK – profesor, doktor habilitowany (Kyiw);

Ihor CEPENDA – profesor, doktor habilitowany (Iwano-Frankiwsk).

MAKAR Jurij, HORNYJ Mychajło, MAKAR Witalij.

B 42 Od deportacji do deportacji. Ukraińskie życie społeczno-polityczne na Chełmszczyźnie i Podlasiu (1915–1947). Badania. Wspomnienia. Dokumenty. W trzech tomach. T.2. – Czerniowce: Bukrek, 2014. – 900 s. : il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (T. 2)

Autorzy na podstawie materiałów przechowywanych w archiwach Ukrainy, Polski i Kanady oraz już opublikowanych dokumentów i pozycji naukowych dokonali interpretacji historii Ukraińców Chełmszczyzny oraz Południowego Podlasia od ich wysiedlenia (bienieństwa) w głąb Rosji w 1915 r., poprzez losy w Polsce międzywojennej, ewakuację (deportację) do USRR w następstwie umowy z 9 września 1944 r. po haniebną akcję «Wisła» – deportację przeprowadzoną w 1947 r. w granicach powojennej Polski.

Publikacja liczy trzy tomy. Treść drugiego stanowią rozdziały badawcze, wspomnienia, dokumenty oraz ilustracje.

Ukazanie się tego wydania było możliwe dzięki pomocy funduszy MPP FPK HELIKON, a także przy poparciu Funduszu Pamięci im. Teodoty i Iwana Kłymów z Kanadyjskiego Instytutu Studiów Ukraińskich Uniwersytetu Albertyjskiego.

ББК 3.3(4ПОЛ=УКР)6.01

Черновицкий национальный университет
имени Юрия Федьковича

Памяти мертвых – в науку живым

Юрий МАКАР, Михаил ГОРНЫЙ, Виталий МАКАР

ОТ ДЕПОРТАЦИИ ДО ДЕПОРТАЦИИ

**Общественно-политическая жизнь
холмско-подляшских украинцев (1915-1947)**

Исследования. Воспоминания. Документы.

В трех томах

Том 2

Черновцы
Букрек
2014

*Печатается по решению Ученого совета Черновицкого
национального университета имени Юрия Федьковича
(протокол № 2 от 31 марта 2011 г.)*

Рецензенты:

Роман ДРОЗД – профессор, доктор исторических наук (Польша);

Владимир СЕРГИЙЧУК – профессор, доктор исторических наук
(Киев);

Игорь ЦЕПЕНДА – профессор, доктор политических наук (Ивано-Франковск).

МАКАР Юрий, ГОРНЫЙ Михаил, МАКАР Виталий.

В 42 От депортации до депортации. Общественно-политическая жизнь холмско-подляшских украинцев (1915–1947). Исследования. Воспоминания. Документы. В трех томах. Том. 2. – Черновцы : Букрек, 2014. – 900 с. : ил.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (Т. 2)

На основании собранных в архивах Украины, Польши и Канады материалов, с привлечением опубликованных документов и значительного количества научных исследований авторы изложили свое видение судьбы украинцев Холмщины и Южного Подляшья от их выселения вглубь России во время Первой мировой войны, их переживаний в составе межвоенной Польши, во время Второй мировой войны, эвакуации (депортации) в УССР на основании Договора от 9 сентября 1944 г. и преступной акции «Висла» – депортации в границах послевоенной Польши.

Публикация запланирована в виде трехтомника. Содержание второго из них составляют исследовательские разделы, воспоминания, документы, иллюстрации.

Издание осуществляется за счет средств МПП ВКФ «ГЕЛИКОН», а также при поддержке Мемориального фонда Теодоты и Ивана Клим из Канадского института украинских студий в Альбертском университете.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

Yuriy Fedkovych Chernivtsi
National University

Honoring the Dead – Teaching the Descendants

Yuriy MAKAR, Mychailo HORNYI, Vitaliy MAKAR

FROM DEPORTATION TO DEPORTATION

**Social and Political Life of the Ukrainians
of Kholmshchyna and Pidliashia (1915–1947)**

Research. Memories. Documents.

3 volumes

Volume 2

Chernivtsi
Bukrek Publishers
2014

Published by Academic Council of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Transaction №2, March, 31st 2011)

REVIEWERS:

Roman DROZD – Professor, Doctor of History (Poland);

Volodymyr SERHIYCHUK – Professor, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);

Ihor TSEPENDA – Professor, Doctor of Political Sciences (Ivano-Frankivsk, Ukraine).

MAKAR Yuriy, HORNYI Mychailo and MAKAR Vitaliy.

B 42 From Deportation to Deportation. Social and Political Life of the Ukrainians of Kholmshchyna and Pidliashia (1915-1947). Research. Memories. Documents Vol. 2. – Chernivtsi : Bukrek Publishers, 2014. – 900 p. : il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (T. 2)

This book, the second of three volumes, is based on the Ukrainian, Polish, and Canadian archival materials, published documents, and original research. The authors examine the fate of the Ukrainian inhabitants of the Kholm region and Southern Pidliashia, starting from their deportation to Russia during the First World War, their life in interwar Poland and during the Second World War, their deportation to the Ukrainian SSR in accordance with the Soviet-Polish treaty signed on 9, September 1944, and the deplorable Operation Vistula, a brutal deportation action that took place within the borders of postwar Poland.

The publication is supposed to comprise three volumes. The contents of Volume 2 consist of Research, Memories, Documents, Color Inset.

The publication of this volume was made possible by the generosity of Lviv-based Helicon Company and the following endowment funds administered by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta: the Teodota and Iwan Klym Memorial Endowment Fund.

ББК 63.3(4ПОЛ=УКР)6.01

Die Nationale Jurij Fedjkowysch
Universität Tscherniwzi

*Zum Andenken an die Verstorbenen –
zur Lehre den Nachkommen*

Jurij MAKAR, Mychailo HORNYJ, Vitalij MAKAR

VON DEPORTATION BIS DEPORTATION

**Das gesellschaftspolitische Leben
der Ukrainer in Cholmland und Podlasie (1915–1947)**

Erforschungen. Erinnerungen. Dokumente

In drei Bänden

BAND 2

Tscherniwzi
Bukrek
2014

*Im Druck nach dem Beschluss des Wissenschaftlichen Rates
der Nationalen Jurij Fedjkowytsch Universität
(Protokoll № 2 vom 31. März 2011)*

Rezensenten:

Roman DROSD – Professor, Doktor der historischen Wissenschaften (Polen);

Wolodymyr SERGIJTSCHUK – Professor, Doktor der historischen Wissenschaften (Kyjiw);

Igor TSEPENDA – Professor, Doktor der politischen Wissenschaften (Iwano-Frankiwsk).

MAKAR Jurij, HORNYJ Mychailo, MAKAR Vitalij.

B 42 Von Deportation bis Deportation. Das gesellschaftspolitische Leben der Ukrainer in Cholmland und Podlasie (1915-1947). Erforschungen. Erinnerungen. Dokumente. Band 2. – Tscherniwzi : Bukrek, 2014. – 900 S. :il.

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (T. 2)

Auf Grund der gesammelten in den Archiven der Ukraine, Polens, Kanadas Materialien, anhand der veröffentlichten Dokumenten und einer Menge der wissenschaftlichen Untersuchungen haben die Autoren ihre Auffassung des Schicksals der Ukrainer in Cholmland und Südpodlasie von ihrer Deportation in die Tiefe Russlands während des Ersten Weltkrieges, ihren Erlebnissen im Bestand Polens in der Zwischenkriegszeit, während des Zweiten Weltkrieges, der Evakuierung (Deportation) gemäß dem Abkommen vom 9. September 1944 bis zur USSR und unehrenhafter Aktion Weichsel – Deportation innerhalb der Grenzen Polens in der Nachkriegszeit dargelegt.

Die Veröffentlichung ist in drei Bänden geplant. Der Inhalt des II. Bandes enthält Forschungskapitel, Erinnerungen, Dokumente, Farbbeilagen.

Die Ausgabe wird mittels vom Kleinen Privatunternehmen Betriebshandelsfirma Helikon, und auch vom Memorialfonds von Theodota und Iwan Klym aus dem Institut für Ukrainestudien in der Universität Alberta Kanadas veröffentlicht.

BBK 63.3(4ПООЛ=УКР)6.01

ISBN 978-966-399-359-1

ISBN 978-966-399-577-9 (T. 2)

© Makar J., Hornyj M., Makar V., 2014

© Die Nationale Jurij Fedjkowytsch Universität
Tscherniwzi, 2014

© Bukrek, 2014.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	33
ПЕРЕДМОВА	41
ВСТУП.....	51

ПЕРША ЧАСТИНА ДОСЛІДНИЦЬКІ РОЗДУМИ

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ В УКРАЇНІ	103
Перші кроки на новій землі	103
Громадсько-політичні діячі старшого покоління.....	106
Біженство і повторна депортація священників	111
Переселенський похід в науку.....	116
Суспільствознавці і гуманітарії.....	127
Потяг молодих холмщаків до медицини	140
Шлях в біологію і ветеринарію	154
З науковим ступенем у вищій школі і на виробництві	158
Народні вчителі.....	161
Вклад в українську культуру.....	163
Майстри художнього слова	171
Здоров'я і фізичний гарт	175
Керівники виробництва і державні службовці	176
Фахівці-холмщаків на неозорих просторах колишнього СРСР	190
Примітки	194

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

ДИЛЕМА УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ У ХХ СТОЛІТТІ.....	200
Історична спадщина	200
У бурі Першої світової	202
Українсько-польське протистояння. ЗУНР.....	204
Наслідки Ризького договору 1921 р. для українців Польщі	206
Подальші заходи щодо спольщення українців	210

Що принесла українцям Друга світова війна?.....	212
Депортації на схід... і на захід	220
Проблема статусу національної меншини	227
Політика денаціоналізації та опір українців.....	231
На зламі епох.....	233
<i>Примітки</i>	243

ДРУГА ЧАСТИНА СПОГАДИ І СВІТЛИНИ

Арцішевський Віктор. Холмський період життя.....	255
Бабій Софія. Як нас вигнали з дому.....	257
Байковський Микола. Закарбувалось в пам'яті	261
Банада Володимир. Трагедія української родини Банадів-Ревусів з Холмщини.....	263
Банащук Василь. На башкирській землі.....	267
Банащук Іван. Українське село Посадів.....	276
Бекеша Роман. Переселенська трагедія.....	283
Боровик Олександр. Серце стискає біль	287
Бродкевич Галина. Пам'ять про батька.....	296
Бухало Гурій. Моя Холмщина... Спогади 1932–1944 рр.	300
Василів-Базюк Любов. Гірка доля холмщаків і підляшуків.....	311
Вашкевич Володимир. Мій життєвий шлях.....	317
Вишневська (Левчук) Галина. Пам'ять серця. Крізь терни воєн і депортацій	345
Гвоздяк Ростислав. Різдво Христове на Холмщині.....	357
Гриб Йосип. Опалого квіту по всьому світу	371
Грисюк Володимир. Буревій з чужого поля.....	378
Дикий Іван. Наша знедолена сім'я.....	383
Добржанська Євгенія. Моє рідне село. Наша родина. Початок війни. Епілог	387
Зінчук Микола. Суцільний терор.....	396
Іваницький Володимир. Мої скитання.....	401
Карпович Василь, Карпович (Дмитрук) Галина. Сумні спогади....	407

Качковський Кароль. Холмщанин з Жужелі.....	429
Кішовара Антон. Опинився аж у Бориславі.....	430
Ковальський Станіслав. Стежками рідного краю.....	433
Ковалюк Володимир. Моя родина у «біженстві».....	437
Колянчук Олександр. Спогади про пережите.....	441
Костюк Феофан. Грабунки, вбивства... ..	456
Кузьмич Оксана. Так воно було... ..	458
Кукулевич Анастасія. Гірка наша доля.....	463
Кухта Ольга. Рознесені вітрами	466
Мазурок Богдан. Між молотом і наковальнею.....	470
Макар Юрій. Моя родина – уособлення долі холмщаків.....	480
Медвідь Володимир. Серце огортає сум. Туга за Холмським краєм	491
Микитюк Олег. Скорбота за Туганями	495
Мільков Борис. З мого життя на Холмщині.....	497
Онуфрійчук Микола. Нас поріднили Холмщина й Волинь	502
Онуфрійчук (Малащук) Марія. Ми не мали бажання виїжджати....	505
Паляниця (Корпан) Ганна. Рідні Тенетиська.....	508
Панасюк Галина. Біль і страждання холмщаків	511
Пугінець (Олійник) Надія. Така наша доля	515
П'ятночка Іван. Спогади про Журавці (свої та односельчан).....	519
Рейко (Біронт) Марія. Переселені декілька разів	525
Романюк Ніна. Наша пам'ять стежок своїх шукає	528
Салюк Іван. Шість років життя в Росії.....	533
Салюк Леонтій. До «раю» у товарному вагоні, назад – пішки.....	551
Свистун Віталій. Нас просто вигнали	558
Сень Роман. Гірки роздуми.....	561
Сидор Михайлина. Як то було	562
Сорока Михайло. Від Стенятина до Романова – долаючи кордон... ..	565
Сорока Юрій. Зустрічі через тридцять років	575
Стець Антон. Акція «Вісла» в Березному	580
Струцюк Йосип. Перший кривавий спалах. Комендант Холмської самооборони. Перший ешелон	585

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Трададюк Олександр. Гірко згадати	596
Урин Антон. Про пережите	606
Холєвчук-Кіндерська Раїса. Спогади про життя і депортацію українців Холмщини	608
Цаль Ганна. З Білгорайщини до Тернопілля	612
Шелевицький Олександр. Спогад	616
Штендера Євген. У боротьбі за українську державність	618
Шум Андрій. Під час війни і по ній	622
Щирба Євген. Мої рідні Новосілки	625
Юдіна (Метюк) Євгенія. З роду Метюків	636
Юшак Іван. Помимо нашої волі	639
Ющук Лідія. Спогади про мою родину	644
Ярухович Володимир. Сімейний літопис	652
ФОТОЗНІМКИ ЛЮДЕЙ, МІСЦЕВОСТЕЙ, КОПІЇ ДОКУМЕНТІВ І СХЕМ	659

ТРЕТЯ ЧАСТИНА ДОКУМЕНТИ

Документи і матеріали з Бібліотеки і Архівів Канади	667
а) з Фонду Андрія Жука	667
б) з Фонду Володимира Кубійовича	687
Документи з Центрального військового архіву Польщі та Архіву Православної митрополії у Варшаві	744
Копії церковних метричних записів та україномовний переклад частини статті «Малий Василів у Кремлі»	787
ПІСЛЯМОВА	794
ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ	820
ІМЕННИЙ ІНДЕКС	823
ІНДЕКС МІСЦЕВОСТЕЙ	853
КОЛЬОРОВІ ІЛЮСТРАЦІЇ	889
ПРО АВТОРІВ ПРОЕКТУ	897

SPIS TREŚCI

LISTA SKRÓTÓW	33
PRZEDMOWA	43
WSTĘP.....	61

CZĘŚĆ PIERWSZA REFLEKSJE BADAWCZE

ROZDZIAŁ PIERWSZY

PRZESIEDLEŃCY Z POLSKI NA UKRAINĘ	103
Pierwsze kroki na nowej ziemi.....	103
Działacze społeczni i polityczni starszego pokolenia	106
Bieżeństwo i ponowna deportacja duchowieństwa	111
Przesiedleńczy marsz do nauki.....	116
Społeczeństwowznawcy i humaniści	127
Pociąg młodych Chelmian do medycyny	140
Szlak do biologii i weterynarii	154
Ze stopniem naukowym w szkolnictwie wyższym i na linii produkcyjnej.....	158
Nauczyciele szkolne	161
Wkład w kulturę ukraińską.....	163
Mistrzowie słowa artystycznego	171
Zdrowie i zahartowanie fizyczne.....	175
Kierownicy produkcji oraz urzędnicy państwowi	176
Fachowcy-Chelmianie na bezkresnych połaciach byłego ZSRR.....	190
<i>Uwagi</i>	194

ROZDZIAŁ DRUGI

DYLEMAT UKRAIŃCÓW POLSKI W XX WIEKU	200
Dziedzictwo historyczne	200
W wirze I. wojny światowej... ..	202
Konflikt ukraińsko- polski. ZUNR.....	204

Skutki Traktatu Ryskiego 1921 r. dla Ukraińców Polski.....	206
Dalsze środki dotyczące spolszczenia Ukraińców	210
Co przyniosła Ukraińcom II. wojna światowa?	212
Deportacje na wschód... i na zachód	220
Problem statusu mniejszości narodowej.....	227
Polityka wynarodowienia i opór Ukraińców	231
Na przełomie epok.....	233
<i>Uwagi</i>	243

CZĘŚĆ DRUGA WSPOMNIENIA I ILUSTRACJE

Arciszewskij Wiktor . Chełmski okres życia.....	255
Babij Sofija . Jak nas wypędzili z domu.....	257
Bajkowskij Mykola . Utrwaliło się w pamięci	261
Banada Wołodymyr . Tragedia rodziny ukraińskiej Banadów-Rewusów z Chełmszczyzny.....	263
Banaszczuk Wasyl . Na ziemi baszkirskiej.....	267
Banaszczuk Iwan . Ukraińska wieś Posadiw.....	276
Bekesza Roman . Przesiedleńcza tragedia	283
Borowyk Oleksandr . Serce stiska ból.....	287
Brodkiewicz Halina . Pamięci ojca.....	296
Buchało Gurij . Moja Chełmszczyzna... Wspomnienia z lat 1932–1944	300
Wasyliw-Baziuk Lubow . Gorzki los Chełmian i Podlasian.....	311
Waszkewycz Wołodymyr . Moja droga życiowe	317
Wysznewśka (Łewczuk) Hałyna . Pamięć serca. Przez wojny i deportacje	345
Hwozdyk Rostysław . Boże Narodzenie na Chełmszczyźnie	357
Hryb Josyp . Opadłego kwiatu na całym świecie	371
Hrysiuk Wołodymyr . Burza z obcego pola	378
Dykyj Iwan . Nasza pokrzywdzona rodzina.....	383
Dobrzańska Jewhenija . Moja rodzinna wieś. Nasza rodzina. Początek wojny. Epilog	387
Zinczuk Mykola . Zupełne terror.....	396
Iwanyčkij Wołodymyr . Moje wędrówki	401

Karpowycz Wasyl, Karpowycz (Dmytruk) Hałyna. Smutne wspomnienia.....	407
Kaczkowski Karol. Chełmianin z Żuzeli.....	429
Kiszowara Anton. Zatrzymał się aż w Borysławiu.....	430
Kowalski Stanisław. Ścieżkami redzimego kraju.....	433
Kowaluk Wołodymyr. Moja rodzina w «bieżeństwie».....	437
Kolanczuk Oleksandr. Wspomnienia o przeżytym.....	441
Kostiuk Feofan. Rabunki, morderstwa.....	456
Kuźmycz Oksana. Tak ono było.....	458
Kukulewycz Anastasija. Gorzki nasz los.....	463
Kuchta Olga. Rozniesione wiatrami losu.....	466
Mazurok Bohdan. Między młotem a kowadłem.....	470
Makar Jurij. Moja rodzina – uosobienie losu Chełmian.....	480
Medwid' Wołodymyr. Serce ogarnia smutek. Tęsknota za Chełmszczyzną.....	491
Mykytiuk Oleg. Tęsknota za Tuganiami.....	495
Milkow Borys. Z mego życia na Chełmszczyźnie.....	497
Onufrijczuk Mykoła. Nas połączyły Chełmszczyzna i Wołyń.....	502
Onufrijczuk (Małaszczuk) Marija. Nie pragnęliśmy wyjeżdżać.....	505
Palanycia (Korpan). Ojczyste Tenetyśka.....	508
Panasiuk Hałyna. Ból i cierpienie Chełmian.....	511
Puhineć Nadija. Taki nasz los.....	515
Pjatnoczka Iwan. Wspemnienia o Żurawcach (swoje i sąsiadów).....	519
Rejko (Biront) Marija. Przesiedleni kilka razy.....	525
Romaniuk Nina. Nasza pamięć ścieżek swoich szuka.....	528
Saluk Iwan. Sześć lat życia w Rosji.....	533
Saluk Leontij. Do «raju» w wagonie towarowym, z powrotem pieszo..	551
Swystun Witalij. Nas po prostu wypędzili.....	558
Seń Roman. Gorzkie rozmyślnia.....	561
Sydor Mychajlyna. Jak to było.....	562
Soroka Mychajło. Od Steniatyna do Romanowa – prze granicę.....	565
Soroka Jurij. Spotkania po trzydziestu latach.....	575
Steć Anton. Akcja «Wisła» w Bereznem.....	580
Struciuk Josyp. Pierwsze krwawy zajścia. Komendant Samoobrony Chełmskiej. Pierwszy eszelon.....	585
Tradadiuk Oleksander. Gorzko wspominać.....	596

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Uryn Anton. O przeżytych	606
Cholewczuk - Kinderśka Raisa. Wspomnienia z życia i deportacji Ukraińców Chelmszczyzny	608
Cal Hanna. Z Bilhorajsczczyzny do Tarnopolszczyzny	612
Szelewyčkyj Oleksandr. Wspomnienie	616
Sztendera Jewhen. W walce o państwowość ukraińską	618
Szum Andrij. Podczas wojny i po niej	622
Szczyrba Jewhen. Moje rodzinne Nowosiłky	625
Judina (Metiuk) Jewhenia. Z rodu Metiuków	636
Juszczak Iwan. Mimo naszej woli	639
Juszczuk Lidia. Wspomnienia o mojej rodzinie	644
Jaruchowycz Wołodymyr. Kronika rodzinna	652
ZDJĘCIA – LUDZI, MIEJSCOWOŚCI, KOPIE DOKUMENTÓW I SCHEMATÓW	659

CZEŚĆ TRZECIA DOKUMENTY

Dokumenty i materiały z Biblioteki i Archiwów Kanady	667
a) ze Zbiorów Andrija Żuka	667
b) ze Zbiorów Wołodymyra Kubijowycza	687
Dokumenty z Centralnego Archiwum Wojskowego Polski i Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie	744
Kopie metrycznych zapisów kościelnych oraz tłumaczenie na język ukraiński części artykułu «Mały Wasylów na Kremlu»	787
POSŁOWIE	799
WYKAZ DOKUMENTÓW	820
INDEKS IMENNY	823
INDEKS MIEJSCOWOŚCI	853
KOLOROWE WKŁADKI	889
O AUTORACH PROJEKTU	897

СОДЕРЖАНИЕ

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ.....	33
ПРЕДИСЛОВИЕ	45
ВВЕДЕНИЕ	71

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ

ПЕРВЫЙ РАЗДЕЛ

ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ ИЗ ПОЛЬШИ В УКРАИНЕ.....	103
Первые шаги на новой земле.....	103
Общественно-политические деятели старшего поколения.....	106
Беженство и повторная депортация священников.....	111
Переселенский поход в науку.....	116
Обществоведы и гуманитарии.....	127
Влечение молодых холмщачков к медицине	140
Путь в биологию и ветеринарию	154
С ученой степенью в высшей школе и на производстве.....	158
Народные учителя	161
Вклад в украинскую культуру.....	163
Мастера художественного слова	171
Здоровье и физическая закалка	175
Руководители производства и государственные служащие.....	176
Специалисты-холмщачки на необъятных просторах бывшего СССР.....	190
<i>Примечания</i>	194

ВТОРОЙ РАЗДЕЛ

ДИЛЕММА УКРАИНЦЕВ ПОЛЬШИ В XX ВЕКЕ.....	200
Историческое наследие	200
В буре Первой мировой.....	202

Украинско-польское противостояние. ЗУНР.....	204
Последствия Рижского договора 1921 г. для украинцев Польши.	206
Дальнейшие мероприятия относительно колонизации украинцев ...	210
Что принесла украинцам Вторая мировая война?.....	212
Депортации на восток... и на запад	220
Проблема статуса национальной меншины.....	227
Политика денационализации и сопротивление украинцев	231
На стыке эпох.....	233
<i>Примечания</i>	243

ВТОРАЯ ЧАСТЬ ВОСПОМИНАНИЯ И ИЛЛЮСТРАЦИИ

Арцишевский Виктор. Холмский период жизни.....	255
Бабий София. Как нас выгнали из дома.....	257
Байковский Николай. Отложилось в памяти.....	261
Банада Владимир. Трагедия украинского рода Банад-Ревусов из Холмщины	263
Банащук Василий. На башкирской земле.....	267
Банащук Иван. Украинское село Посадов.....	276
Бекеша Роман. Переселенческая трагедия	283
Боровик Александр. Сердце сжимается от боли.....	287
Бродкевич Галина. Память об отце	296
Бухало Гурий. Моя Холмщина... Воспоминания 1932–1944 pp.	300
Василив-Базюк Любовь. Горькая судьба холмщачков и подляшуксов	311
Вашкевич Владимир. Мой жизненный путь	317
Вишневская (Левчук) Галина. Память сердца. Сквозь тернии войн и депортаций.....	345
Гвоздик Ростислав. Рождество Христово на Холмщине	357
Гриб Иосиф. Опалого цвету по всему свету	371
Грисюк Владимир. Буревей с чужого поля.....	378
Дикий Иван. Наша обездоленная семья	383

Добжанская Евгения. Мое родное село. Наша родня.	
Начало войны. Эпилог	387
Зинчук Николай. Сплошной террор.....	396
Иваницкий Владимир. Мои скитания	401
Карпович Василий, Карпович Галина. Горькие воспоминания	407
Качковский Кароль. Холмщанин из Жужели.....	429
Кишовара Антон. Оказался аж в Бориславе	430
Ковальский Станислав. Тропинками родного края	433
Ковалюк Владимир. Мои родные в «беженстве»	437
Колянчук Александр. Воспоминания о пережитом.....	441
Костюк Феофан. Грабежи, убийства... ..	456
Кузьмич Оксана. Так оно было... ..	458
Кукулевич Анастасия. Наша горькая судьба.....	463
Кухта Ольга. Разнесенные ветрами судьбы	466
Мазурок Богдан. Между молотом и наковальной.....	470
Макар Юрий. Моя семья – олицетворение судьбы холмщачков	480
Медвидь Владимир. Сердце окутывает грусть. Печаль за Холмским краем	491
Микитюк Олег. Тоска по Туганям.....	495
Мильков Борис. Из моей жизни на Холмщине.....	497
Онуфрийчук Николай. Нас породнили Холмщина и Волынь.....	502
Онуфрийчук (Малашук) Мария. Мы не имели желания уезжать.....	505
Паляница (Корпан) Ганна. Родные Тенетиска.....	508
Панасюк Галина. Боль и страдания холмщачков	511
Пугинец Надежда. Такова наша судьба	515
Пятночка Иван. Воспоминания о Журавцах (свои и односельчан)....	519
Рейко (Биронт) Мария. Переселенные несколько раз.....	525
Романюк Нина. Наша память ищет своих троп	528
Салюк Иван. Шесть лет жизни в России	533
Салюк Леонтий. В «рай» в товарном вагоне, обратно – пешком.....	551
Свистун Виталий. Нас просто выгнали	558

Сень Роман. Горькие раздумья.....	561
Сидор Михайлина. Как это было	562
Сорока Михаил. От Стенятина до Романова – преодолевая границу	565
Сорока Юрий. Встречи спустя тридцать лет	575
Стець Антон. Акция «Висла» в Березном	580
Струцюк Иосиф. Первый кровавый всплеск. Комендант Холмской самообороны. Первый эшелон	585
Трададюк Александр. Горько вспомнить.....	596
Урин Антон. О пережитом.....	606
Холевчук-Киндерская Раиса. Воспоминания о жизни и депортации украинцев Холмщины.....	608
Цаль Анна. Из Билгорайщины в Тернополье.....	612
Шелевицкий Александр. Воспоминание	616
Штендера Евгений. В борьбе за украинскую государственность ...	618
Шум Андрей. Во время войны и после нее	622
Щирба Евгений. Мои родные Новосилки	625
Юдина (Метюк) Евгения. Из рода Метюков.....	636
Юшак Иван. Помимо нашей воли	639
Ющук Лидия. Воспоминания о моей родне.....	644
Ярухович Владимир. Семейная летопись	652
ФОТОГРАФИИ ЛЮДЕЙ, МЕСТНОСТЕЙ, КОПИИ ДОКУМЕНТОВ И СХЕМ	659

ТРЕТЬЯ ЧАСТЬ ДОКУМЕНТЫ

Документы и материалы из Библиотеки и Архивов Канады.....	667
а) из Фонда Андрея Жука	667
б) из Фонда Владимира Кубиевича.....	687
Документы из Центрального военного архива Польши и Архива Православной митрополии в Варшаве.....	744

Копии из церковных метрических записей и украинский перевод части статьи «Малый Василив в Кремле»	787
ПОСЛЕСЛОВИЕ	804
ПЕРЕЧЕНЬ ДОКУМЕНТОВ	820
ИМЕННОЙ ИНДЕКС	823
ИНДЕКС МЕСТНОСТЕЙ	853
ЦВЕТНЫЕ ВКЛАДКИ	889
ОБ АВТОРАХ ПРОЕКТА	897

CONTENTS

ABBREVIATIONS.....	33
PREFACE	47
INTRODUCTION	82

PART I

RESEARCH REFLECTION

CHAPTER I

IMMIGRANTS FROM POLAND IN UKRAINE.....	103
First Steps in the New Land	103
Elderly Public and Political Figures	106
Refugeeism and Priests' Re-Deportation.....	111
Immigrants Exploring Science	116
Social and Humanitarian Scientists	127
Kholmshchyna Young People's Longing for Learning Medicine	140
Pursuing the Path to Biology and Veterinary Science.....	154
Academic Degree Integrated Both in Higher Education and Workplace	158
People's Teachers	161
Contribution into the Ukrainian Culture	163
Masters of Artistic Expression	171
Health Care and Stamina.....	175
CEOs and Civil Servants.....	176
Kholmshchyna Experts on Spanless Terrain of the Former USSR	190
<i>Footnotes</i>	194

CHAPTER II

DILEMMA OF THE UKRAINIANS IN POLAND

IN THE 20TH CENTURY	200
Historical Legacy.....	200
WWI in Full Swing... ..	202
Ukrainian-Polish Conflict. West Ukrainian People's Republic	204
Peace of Riga (1921) Aftermaths for the Polish Ukrainians	206

Further Policy on Polonization of the Ukrainians	210
What is in WWII for the Ukrainians?.....	212
Deportation to the East... and the West	220
The Problem of National Minority Status	227
Denationalization Policy and the Ukrainians' Resistance	231
At the Turn of Epochs	233
<i>Footnotes</i>	243

PART II

MEMORIES & PHOTOGRAPHS

Artsishevskiy Victor. The Time of my Kholmshchyna Life.....	255
Babiy Sophia. How We Were Driven Out	257
Baikovskyi Mykola. Etched in My Memory.....	261
Banada Volodymyr. The Tragedy of the Ukrainian Family of Banada-Revus of Kholmshchyna.....	263
Banaschuk Vasyl. In Bashkir Lands	267
Banaschuk Ivan. The Ukrainian Village of Posadiv	276
Bekesha Roman. Immigration Tragedy	283
Borovyk Olexandr. My Heart is Bleeding	287
Brodkevych Halyna. Memory of My Dad.....	296
Buhalo Huriy. My Kholmshchyna... Recollections of 1932–1944.....	300
Vasyliv-Basiuk Liubov. A Bitter Fate of Kholmshchyna and Pidliashia Natives'	311
Vashkevych Volodymyr. It's My Life.....	317
Vyshnevskya (Levchuk) Halyna. The Memory of My Heart. Per Aspera of Wars and Deportation.....	345
Hvozdiak Rostyslav. Christmas in Kholmshchyna	357
Hryb Yosyp. Our Fallen Flowers are all Over the World	371
Hrysiuk Volodymyr. Gale from a Strange Terrain	378
Dyki Ivan. Our Miserable Family.....	383
Dobrzhanska Eugenia. My Native Village. My Family. War Outbreak. Epilogue	387
Zinchuk Mykola. Solid Terror	396
Ivanytskyi Volodymyr. My Sojourning	401

Karpovych Vasyl, Karpovych (Dmytruk) Halyna. Sorrowful Reminiscences	407
Kachkovskiy Karol. Kholmshchyna Native from Zhuzhel	429
Kishovara Anton. Found Myself in Boryslav	430
Kovalskyi Stanislav. Walking around My Birth Place	433
Kovaliuk Volodymyr. My Family in “Refugeeism”	437
Kolianchuk Oleksandr. My Experience is my Memory	441
Kostiuk Feofan. Robbery, Slaughter... ..	456
Kuzmych Oksana. So it Happened... ..	458
Kukulevych Anastasia. Our Bitter Destiny	463
Kuhta Olha. Gone with the Destiny Winds	466
Mazurok Bohdan. Between Hammer and Anvil	470
Makar Yuriy. My Family is Kholmshchyna Natives’ Destiny Personification	480
Medvid Volodymyr. My Heatbreak. Nostalgic for Kholmshchyna	491
Mukutiuk Oleh. Heartache for Tuhani.....	495
Milkov Borys. Some Pages of My History in Kholmshchyna	497
Onufriychuk Mykola. We Were Brought Together by Kholmshchyna and Volhyn	502
Onufriychuk (Malaschuk) Maria. We Didn’t Feel Like Emigrating....	505
Palianytsia (Korpan) Anna. Native Tenetytska	508
Panasiuk Halyna. Kholmshchyna Natives’ Pains and Sufferings	511
Puhinets (Olynik) Nadiya. This is Our Destiny	515
Piatnochka Ivan. On Zhuravtsi (Memories of Mine and My Countrymen)	519
Reiko (Biront) Maria. Resettled Several Times	525
Romaniuk Nina. Our Memory Finds its Track	528
Saliuk Ivan. 6 Years of My Life in Russia	533
Saliuk Leontiy. To the “Paradise” in a Freight Train, Return-Walking... ..	551
Svystun Vitaliy. We Were Just Driven Out	558
Sen Roman. Bitter Lot.....	561
Sydor Mykhailyna. The Way It Was.....	562
Soroka Mychailo. From Steniatyn to Romanov: Crossing the Border ..	565
Soroka Yuriy. Meeting in 30 Years	575
Stets’ Anton. “Wisla” Action in Berezne.....	580

Strutsiuik Yosyp. First Bloody Flash. Commandant of Kholm Self-Defence. First Attack Echelon	585
Tradadiuk Oleksandr. I Am Sick At Heart	596
Uryn Anton. My Daunting Experience	606
Kholevchuk-Kinderska Raisa. The Story of My Life and Kholmshchyna Ukrainians' Deportation	608
Tsal Hanna. From Bilhorai to Ternopil	612
Shelevytskyi Oleksandr. Memoirs.....	616
Shtendera Eugen. Fighting for the Ukrainian Statehood.....	618
Shum Andriy. War and its Aftermath	622
Shchyrba Eugen. My Native Novosilky	625
Yudina (Metiuk) Eugenia. Come of the Metiukys	636
Yushchak Ivan. Beyond Our Will	639
Yushchuk Lidia. My Family Remembrance	644
Yarukhovych Volodymyr. Family Chronicles	652
PHOTOGRAPHS – PEOPLE, PLACES, COPIES OF DOCUMENTS AND SCHEMES	659

PART III DOCUMENTS

Documents and Materials from the Library and Archives Canada.....	667
a) Andry Zhuk Fonds.....	667
b) Volodymyr Kubiyovych Fonds	687
The Central Military Archives in Poland and Archives of Orthodox Metropolis in Warsaw	744
Copies of Church Metric Records and the Ukrainian Translation of the Article “Malyi Vasylyv in Kremlin”	787
EPILOGUE.....	810
INVENTORY	820
ALPHABETIC INDEX	823
LOCALITY INDEX	853
COLOR INSET	889
ABOUT AUTHORS	897

INHALT

LISTE DER ABKÜRZUNGEN	33
VORWORT	49
EINLEITUNG.....	92

TEIL 1

FORSCHUNGÜBERLEGUNGEN

KAPITEL 1

AUSSIEDLER AUS POLEN IN DIE UKRAINE	103
Die ersten Schritte auf dem neuen Boden	103
Die gesellschaftlich-politischen Persönlichkeiten älterer Generation	106
Die Flucht und nochmalige Deportation der Geistlichen	111
Der Aussiedlungszug in die Wissenschaft	116
Die Gesellschaftskundler und Geisteswissenschaftler	127
Die Neigung der jungen Bewohner des Cholmlandes zur Medizin	140
Der Weg in die Biologie und Veterinärmedizin.....	154
Mit dem akademischen Grad in der Hochschule und im Betrieb.....	158
Die Volkslehrer.....	161
Der Beitrag zur ukrainischen Kultur	163
Die Meister der schönen Literatur.....	171
Die Gesundheit und Abhärtung	175
Die Betriebsleiter und Staatsbeamten	176
Die Fachleute aus dem Cholmland in dem unübersehbarem Raum der ehemaligen UdSSR.....	190
<i>Bemerkungen</i>	194

KAPITEL 2

DILEMMA DER UKRAINER IN POLEN

IM XX. JAHRHUNDERT	200
Die historische Erbschaft.....	200
Beim Sturm des Ersten Weltkrieges.....	202

Die ukrainisch-polnische Konfrontation. Die Westukrainische Volksrepublik.....	204
Die Folgen des Pariser Vertrages im Jahre 1921 für die Ukrainer Polens	206
Die weiteren Massnahmen hinsichtlich der Polonisierung der Ukrainer.....	210
Was hat der Zweite Weltkrieg den Ukrainern gebracht?	212
Die Deportation in den Osten... und in den Westen.....	220
Das Problem des Status der nationalen Minderheit.....	227
Die Politik der Denationalisierung und der Widerstand der Ukrainer.....	231
An der Wende der Epochen	233
<i>Bemerkungen</i>	243

TEIL 2

ERINNERUNGEN UND BILDER

Artsischewskyi Viktor. Die Lebensperiode im Cholmland	225
Babij Sofija. Wie hat man uns aus dem Haus vertrieben.....	257
Bajkowskyj Mykola. Ins Gedächtnis eingeprägt	261
Banada Wolodymyr. Die Tragödie der ukrainischen Familie Banad-Rewus aus dem Cholmland.....	263
Banastschuk Wassyl. In Baschkirien	267
Banastschuk Iwan. Das ukrainische Dorf Posadiw	276
Bekescha Roman. Die Aussiedlungstragödie	283
Borowyk Alexander. Mein Herz tut mir weh.....	287
Brodkewysch Halyna. Erinnerung an den Vater.....	296
Buchalo Hurij. Mein Cholmland. Erinnerungen 1932–1944.....	300
Wassyliw-Basjuk Ljubow. Das schlimme Schicksal der Bewohner des Cholmlandes und Podlasie	311
Waschkewytsch Wolodymyr. Mein Lebensweg.....	317
Wyschnewska (Lewtschuk) Halyna. Die Erinnerung des Herzens. Durch Kriege und Deportationen	345
Hwosdyak Rostyslaw. Weihnachten im Cholmland	357

Hryb Josyp. Abgefallene Blumen in der ganzen Welt	371
Hrysjuk Wolodymyr. Der Sturm aus dem fremden Feld.....	378
Dykyj Iwan. Unsere elende Familie	383
Dobrhanska Jewhenija. Mein Heimatdorf. Unsere Familie. Kriegsanfang. Epilog.....	387
Sintschuk Mykola. Der ganze Terror	396
Iwanytskyj Wolodymyr. Mein Umherirren	401
Karpowytsh Wassyl, Karpowytsh (Dmytruk) Halyna. Meine traurigen Erinnerungen	407
Katschkowskyj Karol. Der Bewohner des Cholmlandes aus Shushel	429
Kischowara Anton. In Boryslaw geraten	430
Kowalskyj Stanislaw. Wandernd durch mein Heimatland.....	433
Kowaljuk Wolodymyr. Meine Familie in der «Flucht».....	437
Koljantschuk Alexander. Erinnerungen an das Erlebte	441
Kostjuk Feofan. Raub, Mord... ..	456
Kusmytsch Oksana. So war es... ..	458
Kukulewytsh Anastasija. Unser schlimmes Schicksal	463
Kuchta Olga. Vom Wind verwehte Schicksale	466
Masurok Bogdan. Zwischen Hammer und Amboß	470
Makar Jurij. Meine Familie – eine Verkörperung des Schicksales der Bewohner des Cholmlandes	480
Medwid Wolodymyr. Mein Herz tut mir weh. Die Sehnsucht nach Cholmland.....	491
Mykytjuk Oleg. Die Sehnsucht nach Tuhani	495
Milkow Borys. Aus meinem Leben im Cholmland.....	497
Onufrijtschuk Mykola. Cholmland und Wolhynien machte uns einig.....	502
Onufrijtschuk (Malastschuk) Maria. Wir wollten nicht übersiedeln	505
Paljanytsja (Korpan) Hanna. Liebes Tenetytska	508

Panasjuk Halyna. Schmerz und Elend der Bewohner des Cholmlandes.....	511
Puhinets (Olijnyk) Nadija. So ist unser Schicksal.....	515
Pjatnotschka Iwan. Meine Erinerungen und Erinnerungen der Landsleute an Shurawtsi	519
Rejko (Biront) Maria. Mehrmals ausgesiedelt.....	525
Romanjuk Nina. Unser Gedächtnis sucht nach seinen Wegen.....	528
Saljuk Iwan. Sechs Jahre in Russland.....	533
Saljuk Leontij. Zum “Paradies” im Güterzug, zurück – zu Fuß.....	551
Swystun Vitalij. Wir wurden einfach vertrieben.....	558
Senj Roman. Bittere Überlegungen.....	561
Sydor Mychailyna. Wie war es.....	562
Soroka Mychailo. Von Stenjatyn bis Romanow – über die Grenze.....	565
Soroka Jurij. Das Treffen in dreißig Jahren.....	575
Stetsj Anton. Die Aktion “Weichsel” in Beresne	580
Strutsjuk Josyp. Der erste blutige Ausbruch. Der Kommandant der Selbstverteidigung im Cholmland. Die erste Staffel	585
Tradadjuk Alexander. Bittere Erinnerungen.....	596
Uryn Anton. Über das Erlebte.....	606
Cholewtschuk-Kinderska Rajisa. Die Erinnerungen an das Leben und die Deportation des Ukrainer aus dem Cholmland.....	608
Tsalj Hanna. Von Bilgoraj bis Ternopil.....	612
Schelewytskyj Alexander. Erinnerung.....	616
Stendera Jewhen. Im Kampf für die ukrainische Staatlichkeit	618
Schum Andrij. Während des Krieges und die Nachkriegszeit	622
Stschrba Jewhen. Mein liebes Nowosilky.....	625
Judina (Metjuk) Jewhenija. Aus der Familie Metjuk.....	636
Justschak Iwan. Wider unseren Willen.....	639
Justschuk Lidia. Die Erinnerungen an meine Familie.....	644
Jaruchowytsh Wolodymyr. Die Familienchronik	652

FOTOS MENSCHEN, GEGENDEN, KOPIEN DER DOKUMENTE UND SCHEMEN.....	659
--	-----

TEIL 3

DOKUMENTE

Die Dokumente und Materialien aus der Bibliothek und den Archiven Kanadas	667
a) aus dem Fonds von Andrij Shuk.....	667
b) aus dem Fonds von Wolodymyr Kubijowytsh	687
Die Dokumente aus dem Zentralen Militärarchiv Polens und aus dem Archiv der orthodoxen Metropolie in Warschau	744
Die Kopien der Kirchenbücher und die ukrainische Übersetzung des Artikelteiles “Kleinwassyliv in Kreml”	787
NACHWORT	815
VERZEICHNIS DER DOKUMENTE	820
NAMENINDEX	823
UMGEBUNGSINDEX.....	853
FARBBEILAGEN	889
ÜBER DIE AUTOREN DES PROJEKTES	897

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Авт. (авт.)	автор
Авт. кол. (авт. кол.)	авторський колектив
АЕС	атомна електростанція
АК	Армія Крайова
АМН	Академія Медичних Наук
АН	Академія Наук
АР	автономна республіка
Арк. (арк.)	аркуш
арт.	артилерія
АТ	Акціонерне Товариство
АУНР	Армія Української Народної Республіки
б., бувш.	бувший (колишній)
БДМУ	Буковинська Державна Медична Академія
Біла Підл.	Біла Підляська
БХ	Батальйони Хлопські
ВАТ	Відкрите акціонерне товариство
ВВІР	відділ віз і реєстрації
В-во (в-во)	видавництво
Вип. (вип.)	випуск
відд.	відділ
Вказ. (вказ.)	вказана
вол.	волость
пов. кер.	повноважний керівник
Всч. о.	Всечесний отець (церковне)
ВТО	виробничо-торгове об'єднання
ВУЗ	вищий навчальний заклад
вул.	вулиця
ГГ	Генеральна губернія
ген.	генерал

ГЕС	гідроелектростанція
год.	година
господинс. шк.	господинська школа
гр. кат.	греко-католики
ГУЛАГ	Главное Управление ЛАГерей
гм.	гміна
ДДТ	«дуст» (от англ. «dust», порошок, пил), (4,4'-дихлордифеніл-трихлоретан) — інсектицид
Дел.	делегатура
див.	дивись
дир.	директор
дит.	дитячі
Дод. (дод.)	додаток
Док., докум.	документ
д-р, др.	доктор
ЕСУ	Енциклопедія Сучасної України
Заст. гол.	заступник голови
зл. (зол.)	злотий
зл.	злочин
ЗМІ	засоби масової інформації
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
ім.	імені
ін.	інше, інші
інж.	інженер
інсп.	інспектор
Інф. (інф.)	інформація
КДБ	Комітет Державної Безпеки
кер.	керівник
КІУС	Канадський інститут українських студій
кл.	клас
км.	кілометр

КНДР	Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР	Китайська народна республіка
КНУ	Київський національний університет
кол.	колишній
кол. (коль.)	колонія, кольонія
Ком.	комісаричний
КПЗУ	комуністична партія Західної України
культ. осв. реф.	культурно-освітній референт
м.	місто
м. (метр.)	метр(ів)
м. і.	між іншим
МВС	Міністерство внутрішніх справ
мгр. (мг-р)	магістр
МДБ	Міністерство державної безпеки
МЗС	Міністерство закордонних справ
митр.	митрополит
Мін.	міністерство
млн.	мільйон
МО	народна міліція (Milicja Obywatelska)
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
МТС	машинно-тракторна станція
Назв. праця	названа праця
НАН	Національна Академія Наук
напр.	наприклад
НАТО	(англ. North Atlantic Treaty Organization), органі- зація Північноатлантичного договору
Нач. (нач.)	начальник
Н. П. Х.	Незалежна Хлопська партія
н. р.	навчальний рік, навчальні роки
НДІ	науково-дослідний інститут
НДР	Німецька Демократична Республіка

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

нім.	німецька
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка
о.	отець (церк.), священик
обл.	область
ОК	Округ Корпусу
ООН	Організація Об'єднаних Націй
орг.	організація
ОУН	Організація Українських Націоналістів
ОУН-УПА	Організація українських націоналістів – Українська повстанська армія
п.	пан
пд.-зх.	південно-західна
перевид.	перевидання
ПКНВ	польський комітет національного визволення
пн.-сх.	північно-східна
ПНР	Польська Народна Республіка
пов., п.	повіт
пол.	польська
полк.	полковник
пор.	поручик
ПОРП	Польська об'єднана робітничка партія
ПП	Policja Państwowa
ППР	Польська партія робітничка
ППС	Польська партія соціалістична
пр.	прохання
правос.	православний
през.	президент
прив.	приватний
прим.	приміром
прот.	протоерей

Проф., (проф.)	професор
пс.	псевдо
ПУР	Державне репатріаційне управління (Panstwowy Urząd Repatriacyjny)
р.	рік
рад.	радник
ред.	редакція
рем. шк.	ремісничка школа
рим.-кат.	римо-католики
РОНА	Русская Освободительная Народная Армия
РП	робоча партія
рр.	роки
с.	село, селище
св.	святий
СВУ	Союз визволення України
Свящ., св.	священик
С.Д. (СД)	Sicherheitdienst, служба безпеки Третього Рейху
СІЗО	слідчий ізолятор
СКА	спортивний клуб армії
Сл.	слідчий?
с.м.	санітарно-медичний
СНД	Співдружність Незалежних Держав
СНЗ (С.Н.З.)	Секція Народного Здоров'я
сотн.	сотник
СОУ	Союз освобождения Украины
Союз РСР (СРСР)	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СПП	Союз польських патріотів
Сп. ТПЦБ	Спілка Товариств плантаторів цукрового буряка
СС	аббревіатура із двох латинських літер; (скорочення від нім. Schutzstaffel — авіаційний термін, який означає «ескадрилья прикриття (супроводжен-

	ня)»; нім. Schutz — захист, охорона, нім. staffeln — розташовувати уступами) — військово-поліцейська організація Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії.
СССР	Союз Советских Социалистических Республик
ст.	століття
стор. (С.)	сторінка
С.У.	Секція учителів
С.У.К.	Союз українських кооператив
сусп.	суспільна
СШ	середня школа
США	Сполучені Штати Америки
Т. (т.)	том
т. зв.	так звані, так званий
т. п.	тому подібне
в т. ч.	в тому числі
Тел. (тел.)	телефон
тис.	тисяча(і)
торгов. шк.	торговельна школа
ТРСЗ, Т-во Розв. Сх. Зем., Тов. РСЗ	Товариство розвитку східних земель
УАПЦ	Українська Автокефальна Православна Церква
УБ	Управління безпеки (Urząd Bezpieczeństwa)
УБП	Уряд публічної Безпеки
УГА	Українська Галицька Армія
УГКЦ	Українська греко-католицька Церква
УДК	Український допомоговий комітет
укр.	українська
УМВС	Управління міністерства внутрішніх справ
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка

УОТ	Українські освітні товариства
УПА	Українська повстанська армія
упор.	упорядник, упорядники
УПЦ	Українська Православна Церква
ур.	уроженець
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСКТ	Українське суспільно-культурне товариство
УЦК (УЦ.К.)	Український Центральний комітет
УЦР	Українська Центральна Рада
ФОН	778
церк.	церковний(а)
Цит. (цит.)	цитата, цитуємо
ЦК	Центральний комітет
ЦК ПОРП	Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії
ц. м.	цього місяця
ц. р.	цього року
ЦСНЗ	Центральна Секція Народнього Здоров'я
Ч., ч.	частина(и) або число
ЧНУ	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ЧТЗ	Челябінський тракторний завод
ЧУГА	Червона Українська Галицька Армія
шк.	школа
ЯВ	ясновельможний
ЯВП	ясновельможний пан
Arch. Metr. Praw.	Archiwum Metropolii Prawosławnej
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa Rembertow)

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

CIUS (KIUS)	Canadian Institute of Ukrainian Studies
DOK	Dowodstwo Okregu Korpysu
Dok., dok.	dokument, dokumenty
DP	dywizja piechoty
LAC	Library and Archives of Canada
NGO	non-governmental organization
S. (s.)	storinka
Sygn.	sygnatura
TV	television
USA	United States of America
USC	Urząd Stanu Cywilnego (Запис актів громадського стану)
USRR	Ukrainska Socialistyczna Republika Radziecka
USSR	United of Soviet Socialist Republics
WHPSM	Wydziału Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych
W-wa	Wydawnictwo, wydanie
WWII	World War II
ZSRR	Zwignek Socjalistycznych Republik Radzieckich

ПЕРЕДМОВА

У дванадцяти розділах першого тому ми намагалися докладно і об'єктивно охарактеризувати суспільно-політичне становище холмсько-підляських українців як *частини великого українського етносу*, котра протягом міжвоєнного двадцятиліття перебувала у складі Другої Речі Посполитої. Проживання впродовж століть українців, як автохтонів, на рідних прабатьківських землях трагічно обірвалося внаслідок їх *переселення* (точніше – *депортації*) до тодішньої підрадянської України, а решти, кого не вдалося туди відіслати, брутального виселення в процесі ганебної акції *Вісла* на т.зв. *понимецькі землі*. З того трагічного часу фактично минуло 70 років, старші покоління значною мірою відійшли у вічність, народилися нові. А душевні і фізичні рани ятратяться обабіч українсько-польського кордону. І будуть ятритися ще довго. Сказане рівною мірою стосується і українців, і поляків, які спільно пережили страхітливую трагедію взаємного поборовання.

Від нашого первісного наміру написати п'ятсотсторінкове дослідження залишилося тільки те, що ми справді пишемо і публікуємо працю, але вже багатотомну. В оприлюдненій першій книзі ми про це згадали. Тепер немає потреби ні в передмові, ні у вступі детально говорити про джерельну базу нашої праці. Вона доволі широко розписана в уже опублікованому томі, з часу виходу якого минуло два роки. На нього з'явилися перші відгуки в Україні, Польщі, Канаді. Вони вийшли в суспільно-політичних та наукових виданнях, знайшлися на сторінках газет, інтернету. Ми відчули загалом схвальне ставлення до наших зусиль, і не лише з боку українців, цілком зрозуміло – не без критичних зауважень, які здебільшого стосуються тих чи інших конкретних питань. Ми зауваження сприймаємо належним чином, вдячні тим, хто їх зробив. Вони допомагають нам у подальшій роботі над проектом.

Справа у тому, що з плином часу нам доводиться коригувати не лише обсяг публікації, але розширювати хронологічні рамки і територіальні межі. Так, зокрема, ми вирішили і гадаємо, що правильно зробили, продовживши роботу поза хронологічні межі депортації українців до тодішньої підрадянської України та в кордонах Польщі. Бо, очевидно, цікаво, що ж сталося з тими, хто опинився на теренах України та їх нащадками. Важко сказати, скільки ж станом на сьогодні залишилося ще у живих тодішніх холмсько-підляських автохтонів, вирваних з корінням з прадідівських земель, та скільки з'явилося їхніх нащадків, розкиданих по багатьох областях держави. Як вони вписалися

у своєрідне радянське суспільство тоді і як живуть тепер, що корисного принесли своїй новій Батьківщині.

З іншого боку, в перші роки після переселення людей не покидала думка про тимчасовість того явища, за аналогією з *біженством* під час Першої світової війни. З роками та надія вигасала. Лише невелика частина вигнанців правдами-неправдами повернулася до Польщі, проте переважно не на прабатьківські землі. У зв'язку зі змінами, які започаткувалися в Європі і світі на рубежі 80-х–90-х рр. минулого століття, відкрилися можливості перед колишніми вигнанцями для відвідування місць свого походження. Щоправда, ще у 60-х–70-х рр. окремим з них вдавалося відвідати рідні місця у Польщі. Тепер же зусиллями громадських організацій такі поїздки здійснюються регулярно і масово, передусім з західноукраїнських областей, де компактно проживають переселенці та їх нащадки. Здебільшого вони присвячуються пам'ятним датам, особливо релігійним святам.

Що ж стосується українців, які залишилися у Польщі і пережили лихоліття акції *Вісла*, та їх нащадків, то їм довелося довгі десятиліття відстоювати своє право називатися *українцями* і сповідувати свою віру – православну чи греко-католицьку, а також вживати свою рідну мову. Всупереч намаганням польської влади тих років їй не вдалося створити *однонаціональної держави*. Після кривавої воєнної та повоєнної трагедії німцям, євреям, іншим етносам вдалося відстояти свою етнічну окремішність. Само собою, того лихоліття не оминули українці. Воно ж бо їх калічило чи не найбільше.

У другому томі нашої публікації ми пропонуємо шановному Читачеві більш узагальнену розповідь, і вже не лише про холмсько-підляських українців, а усіх закерзонців, особливо у тій частині, яка стосується тих, хто залишився у Польщі.

PRZEDMOWA

W dwunastu rozdziałach tomu pierwszego próbowaliśmy dokładnie i obiektywnie opisać sytuację społeczno-polityczną Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia jako części dużego etnosu ukraińskiego, która w okresie dwudziestolecia międzywojennego należała terytorialnie do II. Rzeczypospolitej. Zamieszkanie w ciągu wieków Ukraińców jako autochtonów na ojczystych ziemiach prajcowskich tragicznie oberwało się w wyniku ich *przesiedlenia* (ściśle mówiąc – *deportacji*) do ówczesnej radzieckiej Ukrainy. A resztę, kogo nie udało się tam wysłać, brutalnie przesiedlono w procesie haniebnej akcji *Wisła* na tzw. *ziemie poniemieckie*. Z tego tragicznego czasu minęło faktycznie 70. lat. Starsze pokolenia w dużej mierze odeszły z tego świata, dorosło młode. Natomiast rany psychiczne i fizyczne jątrzą się po obu stronach granicy ukraińsko-polskiej. I będą jątrzyły się jeszcze długo. Powiedziane w równym stopniu dotyczy i Ukraińców, i Polaków, którzy wspólnie przeżyli straszną tragedię wzajemnego zwalczania się.

Od naszego pierwotnego zamiaru napisania pięciusetstronicowej rozprawy pozostało tylko to, że rzeczywiście piszemy i publikujemy rozprawę, lecz już nie jednotomową, a wielotomową. W opublikowanym pierwszym tomie wspomnieliśmy o tym. Teraz nie ma potrzeby ani w przedmowie, ani we wstępie szczegółowo omawiać podstawy źródłowej naszej rozprawy. Jest ona dość rozlegle opisana w opublikowanym tomie, z momentu ukazania się którego minęło już dwa lata. Pojawiły się pierwsze komentarze na Ukrainie, w Polsce i w Kanadzie. Ukazały się one w czasopismach społeczno-politycznych i naukowych, na stronach gazet, internetu. Usłyszeliśmy na ogół pozytywne opinie na nasze wysiłki, nie tylko ze strony Ukraińców, oczywiście – nie bez uwag krytycznych, których większość dotyczy tych lub innych konkretnych kwestii. Wszelkie uwagi odbieramy w należyty sposób, jesteśmy wdzięczni tym, którzy je poczynili. Pomagają one nam w dalszej pracy nad projektem.

Sprawa polega na tym, iż wraz z upływem czasu musimy korygować nie tylko objętość publikacji, lecz także rozszerzać granice chronologiczne i terytorialne. Mianowicie zdecydowaliśmy, i myśleliśmy, że słusznie zrobiliśmy. Kontynuując prace wyszliśmy poza granice chronologiczne deportacji Ukraińców do ówczesnej radzieckiej Ukrainy oraz w granicach Polski. Ponieważ, oczywiście, interesującym jest to, co stało się z tymi, kto znalazł się na terytorium Ukrainy i ich potomkami. Trudno powiedzieć, ile na dzień dzisiejszy pozostało jeszcze żywych ówczesnych autochtonów z Chełmszczyzny i Podlasia, wyrzuconych z korzeniem z ziem

proajcowskich, a ile pojawiło się ich potomków rozsianych w wielu obwodach kraju. Jak oni dostosowali się do swoistego społeczeństwa radzieckiego wtedy i jak mieszkają teraz, co pożytecznego przynieśli swojej nowej Ojczyźnie.

Z innej zaś strony, w pierwszych latach po przesiedleniu ludzi nie opuszczała myśl tymczasowości tego zjawiska, podobno do *bieżeństwa* (uchodźstwa) w czasie I. wojny światowej. Z biegiem lat ta nadzieja wygasła. Tylko nieliczna część wygnańców w różny sposób wróciła do Polski, lecz przeważnie nie na ziemię praojczystą. W związku ze zmianami, które zapoczątkowały się w Europie i na świecie w latach 80-tych i 90-tych ubiegłego wieku, otworzyły się możliwości dla byłych wyganańców do odwiedzania miejsc z których pochodzą. Jednak jeszcze w latach 60. i 70. niektórym z nich udało się odwiedzić swoje miejsca ojczyste w Polsce. Teraz już dzięki wysiłkom organizacji pozarządowych takie wyjazdy organizowane są regularnie i masowo, przede wszystkim z obwodów zachodnioukraińskich, w których kompaktnie mieszkają przesiedleńcy i ich potomkowie. Przeważnie poświęcane są one pamiętnym datom, zwłaszcza świętom religijnym.

Natomiast jeśli chodzi o Ukraińców, którzy pozostali w Polsce i przetrwali trudne czasy akcji *Wisła* oraz ich potomków, to musieli przez wiele dziesięcioleci bronić swoje prawo do nazywania się *Ukraińcami* oraz praktykować swoją przynależność wyznaniową – prawosławie lub grekokatolicyzm, a także używać własnego języka. Wbrew próbom władz polskich z tych lat nie udało się im stworzyć *państwa jednonarodowościowego*. Po krwawej tragedii wojennej i powojennej, Niemcom, Żydom, innym grupom etnicznym udało się obronić swoją odrębność etniczną. Oczywiście z tych kłopotów z trudem wydostają się Ukraińcy. A to dlatego, że okaliczyły ich pewnie najbardziej.

W drugim tomie naszej publikacji proponujemy drogiemu Czytelnikowi bardziej uogólnioną opowieść i to już nie tylko o Ukraińcach Chełmszczyzny i Podlasia, a wszystkich Zaczurzońców, zwłaszcza w części dotyczącej tych, którzy pozostali w Polsce.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В двенадцати разделах первого тома мы пытались подробно и объективно охарактеризовать общественно-политическое положение холмско-подляшских украинцев как *части большого украинского этноса*, которая на протяжении межвоенного двадцатилетия пребывала в составе Второй Речи Посполитой. Проживание на протяжении веков украинцев, как автохтонов, на родных прадедовских землях трагически оборвалось вследствие их *переселения* (точнее – *депортации*) в тогдашнюю советскую Украину, а остальных, кого не удалось туда выслать, грубого выселения в ходе нечеловеческой акции *Висла* на т.н. *понемецкие земли*. С тех трагических времен фактически прошло 70 лет, старшие поколения в значительной мере отошли в иной мир, родились новые. А душевные и физические раны не заживают с обеих сторон границы. И будут еще долго не заживать. Сказанное в равной мере касается и украинцев, и поляков, совместно переживших потрясающую трагедию взаимного истребления.

От нашего первоначального намерения написать пятисотстраничное исследование осталось лишь то, что мы действительно пишем и публикуем работу, но уже не однотомную, а многотомную. В изданной первой книге мы об этом уже сказали. Теперь нет необходимости ни в предисловии, ни во введении подробно говорить о источниковой базе нашей работы. Она достаточно широко описана в уже изданном томе, после выхода которого прошло два года. На него появились первые отклики в Украине, Польше, Канаде. Они вышли в общественно-политических и научных изданиях, оказались на страницах газет, интернета. Мы почувствовали в общем одобрение наших усилий, и не только со стороны украинцев, вполне понятно – не без критических замечаний, касающихся преимущественно тех или иных конкретных вопросов. Замечания мы воспринимаем с соответствующим пониманием и выражаем искреннюю благодарность тем, кто их сделал. Они помогают нам в дальнейшей работе над проектом.

Дело в том, что с течением времени нам приходится корректировать не только объем публикации, но и расширять хронологические рамки и территориальные границы. В частности, мы решили и считаем, что правильно поступили, продля работу за хронологические рамки депортации украинцев в тогдашнюю советскую Украину и в границах Польши. Ибо, вполне понятно, интересно, что же произошло с теми, кто оказался на территории Украины, и

их наследниками. Не представляется возможным подсчитать, сколько по состоянию на сегодня осталось еще среди живых тогдашних холмско-подляшских ахтохтонов, вырванных с корнями из прадедовских земель, и сколько появилось их наследников, разбросанных по многим областям страны. Как они вписались в своеобразное советское общество тогда и как живут теперь, что полезного сделали для своей *новой Родины*.

С другой стороны, в первые годы после переселения люди рассматривали изгнание из мест своего проживания, по аналогии с *беженством* времен Первой мировой войны, явлением временным. Однако с годами их надежды гасли. Только незначительная часть изгнанников правдами-неправдами вернулась в Польшу, преимущественно не в родные места. В связи с изменениями, начавшимися в Европе и мире на рубеже 80-х – 90-х гг. прошлого века, открылись возможности перед бывшими изгнанниками для посещения мест своего происхождения. Правда, еще в 60-х – 70-х гг. отдельным из них удавалось посещать родные места в Польше. Теперь же, благодаря общественным организациям, такие поездки осуществляются регулярно и массово, прежде всего из западноукраинских областей, где компактно проживают переселенцы и их наследники. Поездки преимущественно посвящаются памятным датам, особенно религиозным праздникам.

Что же касается украинцев, оставшихся в Польше и переживших трагедию акции *Висла*, и их наследников, то им пришлось на протяжении многих десятилетий отстаивать свое право называть себя *украинцами* и исповедывать свою веру – православную или греко-католическую, а также пользоваться своим родным языком. Вопреки попыткам польской власти тех лет ей не удалось создать *мононациональное государство*. После кровавой военной и послевоенной трагедии немцам, евреям, другим этносам удалось отстоять свой национальный облик. Трагедии, без сомнения, не избежали и украинцы. Они пострадали от нее, пожалуй наибольшей мерой.

Во втором томе нашей публикации мы предлагаем уважаемому Читателю более обобщенный материал, и уже не только о холмско-подляшских украинцах, но и обо всех закерзонцах, особенно тех, кто остался в Польше.

PREFACE

In our previous publication (twelve chapters, Volume I) we made an exhaustive and objective attempt to describe the socio-political situation of Kholmshchyna and Pidliashia Ukrainians as *a part of a great Ukrainian ethnos*, which used to be incorporated in the second Rzeczpospolita throughout the interwar twenty years. The Ukrainians-autochthons' domicile on their ancestral lands, being established for centuries, was drastically torn off as a result of their *relocation* (to be more precise - *deportation*) to the then pro-Soviet Ukraine, and the rest, who escaped exile, in the course of a disgraceful action *Wisla*, were roughly driven out to the so-called *pro-Nazi lands*. In fact, since that heartbreaking event 70 years passed, older generations largely ceased to exist, the new progeny was born. Yet, old heartache and physical sores are still reopening on both sides of the Polish-Ukrainian border. And they will be reopening for a long while. The aforesaid equally concerns both the Ukrainians and the Poles who survived the horrifying tragedy in attempting to outdo the other.

From the very beginning we intended to complete a 500-page publication, albeit we have actually managed to write and publish instead of one volume, a voluminous elaborated work. We mentioned about it in the first published volume. It is no use going into details while speaking of our source stock either in preface or introduction. It is quite extensively disclosed in the already published volume, since it was issued two years ago. After issuing Volume I in Ukraine, Poland, and Canada, scientific, social and political publications and mass media gave favorable reviews and comments on our project. In general, we were given high approvals to our efforts, and not only by the Ukrainians, it goes without saying – there were critical comments, most of which related to certain specific issues. Significantly, we appreciated their remarks and accepted them properly. They enhance our further fruitful completing the project.

The matter is that in the long run we have had to adjust not only to the size of our publication, but to extend beyond both the chronological and territorial boundaries. In particular, we've decided and we are definitely convinced, we've made exactly the right thing, to continue our research beyond the chronological limits of the Ukrainians' deportation to the-then pro-Soviet Ukraine and within Poland border catchment. Obviously, much inquisitive attention has been drawn to what happened to both those who found themselves in Ukraine and to their descendants. Nowadays we find it difficult to estimate the number of still alive the-then Kholmshchyna and

Pidliashia autochthons, ejected from their forefathers' lands, and still how many their offspring are scattered across numerous areas of the state. How harmoniously they blended into a peculiar Soviet society at that time and what is their existence now, and how their new homeland was profited by their experience.

On the other hand, since the early years of their immigration, the people had suffered greatly, hoping to undergo the temporality of events similar to the *refugeeism* during the First World War. Yet, over the years they abandoned any hope. Few exiles returned to Poland by hook or by crook, but primarily not to their ancestral lands. Due to the radical changes occurring in Europe and the world in the late 80's and 90's of the last century, former exiles took advantage of visiting the places of their origin. However, back in the 60's and 70's, some of them were able to visit their homes in Poland. Currently NGOs promote such trips making them on a regular basis, especially for the Western Ukraine, densely populated by immigrants and their descendants. Most of such tours are dedicated to memorable dates, especially religious holidays.

It was the Ukrainians, who remained in Poland, having survived the hard times of the action *Wisla*, and their descendants, who had had to defend their right to be the *Ukrainians* and practice their own faith – Orthodox or Greek Catholic, and use their own language for many decades. Try though the then Polish government might, it failed to create *mononational state*. After a bloody war and post-war tragedy, the Germans, the Jews and other ethnic groups managed to preserve their ethnic distinctiveness. By all means, the Ukrainians did experience rough and tough time. It brought them far more sufferings and anguish.

To summarize, Volume I of our publication presents to our respected Reader a generalized narration about all Zakersonia natives besides Kholmshchyna and Pidliashia Ukrainians, especially the part concerning those who remained in Poland.

VORWORT

In den zwölf Kapiteln des ersten Bandes haben wir versucht gründlich und objektiv die sozial-politische Lage der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie als *Teil einer großen ukrainischen ethnischen Gemeinschaft* zu beschreiben, die in der Zwischenkriegszeit 20 Jahre Teil des Zweiten Rzeczpospolita war. Das Leben der autochthonen Ukrainer seit Jahrhunderten in den ursprünglichen Heimatländern brach tragisch infolge ihrer *Aussiedlung (der Deportation)* in die damalige sowjetische Ukraine ab, und der Rest wurde im Prozess der sogenannten brutalen Aktion *Weichsel* auf *die sogenannten deutschen Territorien* ausgesiedelt. Seit jener tragischen Zeit sind tatsächlich 70 Jahre vorbei, ältere Generationen verstarben, aber die jungen Generationen sind geboren. Geistige und körperliche Wunden auf den beiden Seiten der ukrainisch-polnischen Grenze tun weh. Diese Wunden werden noch lange weh tun. Das Gesagte betrifft die Ukrainer und Polen gleichermaßen, die solch eine schreckliche Tragödie des gegenseitigen Kampfes erlebten.

Von unserem ersten Vorhaben des Schreibens des 500-seitigen Werkes blieb nur das, dass wir tatsächlich das Werk schreiben und veröffentlichen, aber es besteht nicht aus einem Band sondern aus vielen Bänden. Im ersten Band haben wir das erwähnt. Jetzt gibt es keine Notwendigkeit, im Vorwort und in der Einleitung über die Literaturquellen unserer Arbeit zu schreiben. Sie sind ziemlich weit in dem bereits erschienenen Band beschrieben, seit deren Veröffentlichung zwei Jahre vorbei sind. Darüber sind schon die ersten Gutachten in der Ukraine, Polen und Kanada erschienen. Sie wurden in den gesellschaftspolitischen und wissenschaftlichen Publikationen auf den Seiten der Zeitungen und im Internet veröffentlicht. Wir empfanden die Genehmigung unserer Bemühungen, nicht nur aus der Ukraine, ist es klar - nicht ohne Kritik, welche die bestimmten Fragen meistens betrifft. Wir nehmen Bemerkungen richtig wahr, und sind dankbar denen, die solche Bemerkungen geäußert haben. Sie helfen uns bei der weiteren Arbeit an dem Projekt.

Es geht darum, dass wir im Laufe der Zeit nicht nur die Größe der Publikation sondern auch den zeitlichen und räumlichen Rahmen ändern müssen. Insbesondere haben wir uns entschieden, und wir meinen, dass wir Recht hatten, die Arbeit über den zeitlichen Rahmen der Deportationen der Ukrainer in die damalige sowjetische Ukraine und in den Grenzen Polens fortzusetzen. Da es natürlich interessant ist, was mit denen passiert ist, die in der Ukraine blieben und auch wie es ihren Nachkommen geht. Es ist schwer zu sagen, wie viele von den damaligen autochthonen Ukrainern im Cholmland und Podlasie noch am Leben bleiben, wie viele von Nach-

kommen in den Gebieten des Staates verstreut sind. Es geht darum, wie sie zu der sowjetischen Gesellschaft passten, wie sie jetzt leben, was sie etwas Nützliches für ihre neue Heimat brachten.

In den ersten Jahren nach der Aussiedlung meinten die Menschen über den Vorübergang dieser Erscheinung im Vergleich mit der *Flucht* während des Ersten Weltkrieges. Aber im Laufe der Jahre gab die Hoffnung auf. Nur wenige Aussiedler kehrten nach Polen zurück, aber in der Regel nicht in die Vaterhäuser. Aufgrund der Veränderungen, die in Europa und der Welt in den 80er und 90er Jahren des letzten Jahrhunderts begannen, erschienen die Chancen für ehemalige Aussiedler, ihre Herkunftsorte zu besuchen. Doch konnten einige von ihnen in den 60er und 70er Jahren ihre Vaterhäuser in Polen besuchen. Jetzt sind solche Reisen mit den Bemühungen von gesellschaftlichen Organisationen regelmäßig und vor allem aus den westukrainischen Regionen, wo dicht Aussiedler und ihre Nachkommen leben. Diese Fahrten sind meistens den besonderen Gedenkdaten, vor allem den religiösen Feiertagen gewidmet.

Was die Ukrainer, die in Polen blieben und die harten Zeiten der Aktion *Weichsel* überlebten, und ihre Nachkommen betrifft, mussten sie viele Jahrzehnte ihr Recht *Ukrainer* genannt zu werden, durchsetzen, sie mussten ihren Glauben – den orthodoxen oder griechisch-katholischen, ihre eigene Sprache verteidigen. Trotz der Versuche der polnischen Regierung schufen sie keinen *mononationalen* Staat. Nach einem blutigen Krieg und der Nachkriegstragödie konnten die Deutschen, Juden und andere ethnischen Gruppen ihre ethnische Herkunft verteidigen. Natürlich hatten die Ukrainer auch viele Schwierigkeiten. Den Ukrainern fügte man Schaden am meisten zu.

Im zweiten Band unserer Publikation empfehlen wir den lieben Lesern verallgemeinerte Geschichte, und nicht nur über die Ukrainer im Cholmland und Podlasie, sondern auch über alle Bewohner in Sakesonnja, vor allem in dem Teil, der für diejenigen, die in Polen geblieben sind, gilt.

ВСТУП

Беручись до втілення задуму про долю холмсько-підляських українців у 1915–1947 рр., ми передбачали розпочати нашу розповідь від насильного вигнання їх у 1915 р. до глибинних регіонів Російської імперії у т.зв. *біженство* і закінчити її *депортацією* до УРСР та акцією *Вісла*. Вже при публікації першого тому, який побачив світ наприкінці 2011 р., ми зіткнулися з певними труднощами, оскільки виявилось неможливим, якщо говорити про розселення вигнанців з Польщі на теренах підрядянської України, виділити холмсько-підляських українців з загальної маси переселенців. Щоб таке здійснити, мали потратити чимало часу для збору в центральних і обласних архівах необхідних даних. Але й, провівши належну роботу, невідомо, на скільки нам удалося б вяснити справу через те, що вже у межах України переселенці масово перепоселялися, мігруючи, фактично нелегально, зі східних до західних областей. Виходячи з реального стану речей, ми навіть не намагалися вдаватися у деталізацію переселенської статистики. Більше того, низка сіл і містечок Грубешівського, а з осені 1944 р. й відновленого Томашівського повітів історично належали не до Холмщини, а до Галичини. Так склалося внаслідок приналежності тих чи інших місцевостей до Російської або Австро-Угорської імперій. В останній зберегла свій статус *Греко-католицька церква*, на відміну від першої, де зусиллями російського царизму вона була інкорпорована до складу *Російської православної церкви*. Про це ми написали у першому томі. Між іншим, коли наприкінці жовтня 2011 р. проходила презентація книги у Львівському університеті, зацікавлені учасники звернули увагу на цей аспект. Довелося давати пояснення, чим ми керувалися при його висвітленні.

Після виходу першого тому в Україні, Польщі, Канаді з'явилися в наукових, суспільно-політичних виданнях та засобах масової інформації схвальні відгуки на наш проект, включно з пропозиціями та рекомендаціями щодо подальшої роботи над ним. Тому авторський колектив дійшов висновку, що у другому томі потрібно опублікувати бодай два дослідницькі розділи, в яких висвітлити проблеми:

- *по-перше, адаптації депортованих з Польщі по Другій світовій війні українців у підрядянській Україні не лише впродовж декількох перших років після прибуття до неї, але й, передусім, як остаточне вирішення своєї та своїх нащадків долі;*

- по-друге, привернення уваги до тих проблем, з якими зіткнулися українці Польщі впродовж усього ХХ ст., та спробам їх вирішення у сучасній Речі Посполитій.

Певною мірою звернення до обох цих проблем є нашою спробою підбити своєрідний підсумок проведеного детального дослідження у першому томі.

Отже, до тому, який виходить, ми увели два дослідницькі розділи: *Переселенці з Польщі в Україні і Дилема українців Польщі у ХХ столітті*. Що стосується другого розділу, то автори хочуть висловити велику, щирю подяку українському вченому в Польщі *Олександрові Колянчукові* за підбір та опрацювання основного матеріалу до нього. Прагнемо, рівночасно, висловити науковцеві привітання. Йому минулого року виповнилося 80. Але, незважаючи на вік, сповнений енергії, має цікаві задуми стосовно спільної історії українців і поляків, які втілює у життя. Отже, шановний *Пане Докторе*, багатьох Вам ще творчих років, і сподіваємося на плідну співпрацю.

Щоб не переповідати подальшого тексту, звернемо лише увагу, для чого вводимо ті два розділи. Першопочатково ми передбачали дослідницькі розділи ввести лише до першого тому, який уже побачив світ. Але після презентацій, різноманітних зустрічей з колишніми холмщачками, підляшчуками, зрештою, загалом з закерзонцями та їх нащадками в Луцьку, Львові, Рівному (Україна), Люблині, Холмі (Польща), Едмонтоні, Монреалі (Канада), інших містах, під час телефонних розмов з ними, зустрічей на радіо і телебаченні, а також внаслідок доволі чисельних відгуків на перший том в наукових і публіцистичних виданнях, газетах, автори яких закликають нас продовжувати публікацію і навіть розширити хронологічні рамки нашого дослідження, ми вирішили все ж увести до тому згадані розділи.

Власне, тепер відзначаємо жалобний ювілей 70-ліття *депортації українців з Польщі до підрадянської України*, розпочатої 1944 р. А 2012 р. мали сумне 65-ліття ганебної акції *Вісла*. Підсумок трагічним роковинам підбив *II Конгрес українців Польщі*, який пройшов під орудою *Об'єднання українців у Польщі*, в пам'ятні квітневі дні 2012 р. у Перемишлі, за участю представників президентів Польщі та України, інших високопосадовців, представників *Світового конгресу українців*, *Європейського конгресу українців*, науковців з Польщі та України, представників духовенства та широкої громадськості¹.

Все, сказане вище, змусило нас вийти поза хронологічні межі, визначені початково у проєкті. Автори взяли на себе сміливість, щоб довести розповідь до якогось логічного завершення, просунути верхню межу практично до кінця ХХ – початку ХХІ ст. Тим більше, що минулого року пройшов також надзвичайно болючий ювілей для польського народу, пов'язаний з подіями на Волині у 1943 р. На превеликий жаль для українців, польська сторона, гідно

шануючи понесені жертви зі свого боку, не хоче зрозуміти українську щодо понесених нею людських жертв і страждань міжвоєнного періоду. Важко позбутися думки, що українська сторона, повторимося, вже, на превеликий жаль, для себе, ніяк не може зрозуміти, як поводитися у цій непростій ситуації. Ніхто в Україні не заперечує, що на Волині свого часу українці вчинили розправу над поляками, чого не слід було робити. Але те, що сталося там, мало якісь причини, про які не всі хочуть згадувати. Більше того, у загибелі поляків на Волині, в Східній Галичині чи деінде винні не тільки українські незалежницькі військово-політичні структури, але значною мірою відповідальність падає як на *політику гітлерівських окупантів*, так і, вкотре на жаль, *радянських визволителів*. Обидві їхні потуги залежали від здійснення імперських планів, а доля українців, поляків чи якогось іншого народу їх турбувала менше всього. Керівники незалежницького руху – польського та українського – *не змогли, а може, не захотіли*, знайти взаємоприйнятний вихід з тодішньої надзвичайно складної ситуації, обравши найпростіший шлях взаємних звинувачень і масових вбивств обабіч нового радянсько-польського кордону. Ніяким чином не повчаючи польську сторону, хочемо лише нагадати, що пояснювати масові знущання над українцями, включно з масовою різнею, Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини нібито *відплатною акцією за різню на Волині*, щонайменше не етично стосовно понесених жертв з обох боків. Щоб не вдаватися зайвий раз до взаємних звинувачень, нагадаємо тільки, що насилля і вбивства українців (поодиноких осіб чи масові) мали місце і в міжвоєнний період, а особливо під час Другої світової війни на всіх перелічених етнічних українських землях².

На наше глибоке переконання, разом з розвалом *світової соціалістичної системи* – цього дивного утвору на міжнародній арені, а за ним і з розпадом СРСР, коли Польща першою у світі визнала незалежність України, а 18 травня 1992 р. підписала з нею *Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво*, склалися усі належні передумови до подолання хибних стереотипів минулого, які заважають нам спільно торувати дорогу в майбутнє. Проте, з українського боку належних зусиль прикладають лише науковці, а офіційна державна влада не робить практично ніяких кроків, щоб зняти *клеймо різни* з *власного народу*. Більше того, окремі представники влади намагаються відродити *ідеологічний міф* про *український фашизм*, що не має нічого спільного з дійсністю. Якщо у Польщі ефективно діє *Інститут національної пам'яті*, то його відповідник в Україні є лише блідим відображенням свого польського візаві. Українській владі слід зрозуміти, що зайнята нею позиція у цій болючій для обох сторін справі, нічого доброго українському суспільству не віщує. Цілком зрозуміло, що *українсько-польська війна* по Першій світовій війні,

невдалих союз Петлюри з Пiлсудським, який завершився остаточним поваленням Української Народної Республiки, рiшення Ради послiв Антанти про передачу пiд владу Польщi Схiдної Галичини (до речi, минулого року виповнилося 80-лiття згаданого акту) – все це були явища, якi не додавали позитиву у взаємини обох народiв, кожен з яких бачив на тих самих теренах тiльки свою державнiсть. Розв'язка настала пiд час Другої свiтової вiйни, наслiдки якої обидва народи вiдчувають дотепер. Вiд суспiльних настроiв в обох краiнах залежатиме, як довго доведеться обабiч кордону покутувати взаємнi образи, нанесенi в минулому. А на суспiльнi настрої значною мiрою впливає ставлення до проблеми правлячих клiв. Знайшлася можливiсть порозумiтися Польщi з Нiмеччиною, хоч остання пiд час вiйни заподiяла величезних кривд полякам. Подiбне замирення потрiбне Польщi, з огляду на власнi *нацiональнi інтереси*, i зi схiдним сусiдом, тобто Україною. А останнiй воно просто вкрай необхiдне. Проте, для того влада України повинна належним чином зрозумiти *нацiональнi інтереси* своєї держави на мiжнароднiй аренi, i не лише економiчнi.

Все, про що йдеться вище, складає змiст *Першої частини* тому.

До *Другої частини* вiднесенi спогади, переважно депортованих українцiв до УРСР. Крім того, вмищенi також спогади вихiдцiв з числа тих, хто залишився у Польщi, переживши трагедiю *Вiсли*, або емигрував на Захiд. Таких, що-правда, усього декiлька. Сподiваємося, що нам пощастить ще отримати спогади тих осiб, якi в силу рiзних причин не потрапили до України i залишилися в Польщi, чи потрапили до США, Канади або до iнших держав.

Не можемо позбутися нерадiсної думки, що якби наша робота виконувалася на декiлька десяткiв рокiв ранiше, то, поза будь-яким сумнiвом, спогадiв можна б було зiбрати у рази бiльше. Але, як добре розумiє Читач, не зробили ми того, що робимо тепер, не лише з власної вини. А люди, на превеликий жаль, вiдходять у iнший свiт. Не усi, вiд кого ми отримали спогади, дожили до того часу, щоб побачити їх опублiкованими. Навiть близькi родичi авторiв даного проекту не дочекалися публiкацiї. Проте, не будемо вдаватися до оплакування особистой долi того чи iншого переселенця. Їх щороку стає все менше i менше. Ми намагаємося створити широко документовану працю для пам'ятi їх нащадкiв, про що написали у девiзi до проекту загалом, а також намагаємося привернути увагу суспiльств обох краiн, як зрештою й усiєї свiтової громадськостi, до *української проблеми*, як такої. На превеликий жаль, пiсля двох десятилiть iснування незалежної Української держави у свiтi не дуже обiзнанi з її складною i трагiчною iсторiєю, з тими проблемами, з якими українцi стикаються впродовж столiть.

До тому ми залучаємо деяку кiлькiсть знiмкiв, якi проливають свiтло на життя-буття холмсько-пiдляських українцiв в *Отчому краї*, тобто, як казали пiд час вiйни, за *Польщi*. При цьому малася на увазi Друга Рiч Посполита.

Є знімки з часів обох світових воєн. Не бракує їх і з повоєнних часів, особливо з поїздок до рідних місцевостей. На нашу думку, присутність їх у книзі повинна стати ілюстрацією, яка сприятиме відтворенню в пам'яті ще живих вихідців з холмсько-підляських земель, створюватиме наочну картину молодим чи молодшим поколінням, які народилися вже поза *Отчим краєм*.

У *Третій частині* опубліковано, за нашим вибором, документи, отримані в різні часи з архівосховищ Канади і Польщі, що стосуються української проблематики впродовж першої половини ХХ ст. В нашій публікації широко представлені документи і матеріали з Бібліотеки і архівів Канади (Library and Archives Canada), як називається ця центральна установа країни. Ми там – давні користувачі. Почали відвідувати архівосховище у 1983 р., коли воно ще було окремою установою під назвою *Публічний архів Канади* (Public Archive of Canada), згодом – *Національний архів Канади* (National Archive of Canada), а тепер, після об'єднання з *Бібліотекою Канади*, діє під поданою вище назвою. Хочемо відзначити, що впродовж усіх років нашої співпраці з центральним архівосховищем *Країни кленового листка* ми завжди відчували найсприятливіше ставлення до наших запитів з боку *Дирекції* установи, у т.ч. й безпосереднього працівника *Українського відділу Мирона Момрика*. Ми з глибокою вдячністю і пошаною хочемо повторити написане у першому томі. Щиро дякуємо *Дирекції* і особливо панові *Миронові Момрикові* за *доброзичливе ставлення до нашого проекту* та його підтримку.

Що ж до конкретного підбору матеріалів для нашої публікації, то нас передусім цікавили матеріали з *Фонду Володимира Кубійовича* (Volodymyr Kubijowyc Fonds – R 6531-0-8-E – колишня сигнатура MG 31.Д 203) стосовно діяльності *Українського центрального комітету* (УЦК), ним очолюваного, з місцем перебування у Кракові, його відділів; місцевих *Українських допомогвих комітетів* (УДК), тих, які діяли також на теренах Холмщини і Підляшшя; становища холмсько-підляських українців у роки німецької окупації; відродження *Української православної церкви, українського шкільництва*, зрештою, *усіх сфер українського життя; німецько-польського терору* тощо.

Нами залучені з Бібліотеки і архівів Канади матеріали з *Фонду Андрія Жука* (Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3-E – колишня сигнатура MG 30. С. 167). Звідти ми почерпнули матеріали переважно ті, які стосуються долі холмсько-підляських земель під час Першої світової війни та по її закінченні. У цьому *Фонді* зберігається чимало документів, пов'язаних з діяльністю *Української загальної ради*, які значною мірою стосуються Холмщини з Підляшшям і тоді публікувалися на сторінках *Вістника Союзу Визволення України*.

Залучення даних матеріалів дає змогу відтворити справжню картину боротьби навколо проблеми майбутньої державної приналежності холмсько-

підляських земель. Справа у тому, що в наступні десятиліття зусиллями радянських і польських чинників проблему повністю *сфальсифіковано*. В наш час не стоїть питання про перегляд справи державної приналежності тих чи інших територій до тієї чи іншої держави. Воно вирішене остаточно. Проте, керуючись принципом *наукової об'єктивності*, хочемо внести ясність у справу. З радянського, як зрештою, й польського боку зусилля, яких докладали *українські незалежницькі організації* та їх провідники, після повалення УНР зображалися як забаганка якоїсь *групи авантюристів*, яка прагнула відірвати від суверенної Польщі якусь частину її *споконвічної території*. А з плином часу частина українських політичних діячів вимушено емігрувала на Захід, де закінчила свій земний шлях. Інша ж – потрапила до рук *радянського правосуддя* і закінчила життя в *радянських таборах смерті*. Таким чином, до наших днів остаточно забуто проблему боротьби навколо питання державної приналежності Холмщини з півднем Підляшшя. Але вона, тим не менше, мала місце, а тепер вимагає остаточного висвітлення.

У *Третій частині* другого тому ми намагалися належним чином представити матеріали, почерпнуті з польських архівосховищ з метою привернути увагу шановного Читача до не просто надзвичайного трагічного становища холмсько-підляських українців у міжвоєнні роки, а й до того, що небезпека остаточно втратити свій *національний вираз* штовхала їх до пошуку шляхів його збереження, опору брутальному сполощенню, що кінець-кінців призвело вже під час війни до апогею українсько-польського протистояння.

Отже, в пошуках документів і матеріалів, які б дали нам можливість глибше зрозуміти конфлікт в роки війни, ми звернулися до *Центрального військового архіву Польщі* (Centralne Archiwum Wojskowe) та *Архіву Православної Митрополії у Варшаві* (Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie). Нас здебільшого цікавили матеріали середини і другої половини 30-х рр. минулого століття, коли влада Другої Речі Посполитої здійснила рішучі кроки до *остаточного розв'язання української проблеми* на Холмщині і Підляшші. А цього можна було досягти лише тотальним наступом на *православ'я і полонізацію шкільної освіти*. Ми віднайшли відповідні документи, котрі самі по собі фактично закликали до насилля. А як так, то їх виконання супроводжувалося застосуванням у самому центрі цивілізованої Європи *нечуваних методів морального і фізичного насилля* над місцевим українським людом. Хто виявився менш стійким, того просто підкупляли певними *преференціями*, якщо вони, наприклад, переходили на *римо-католицизм, зрікалися рідної мови* тощо. До тих, хто наполягав на тому, що вони мають своє, відмінне від римо-католицького, віросповідання і мову, яка відрізняється від польської, застосовувалися *методи переконання*, вище названі.

І останнє. Нами вибрано деякі інформації з церковних книг Холмщини про *записи актів громадянського стану* (народження, одруження, смерті) у різні часи, починаючи з 1900 р., а також фрагменти публікації в сучасній польській регіональній пресі, яка також проливає світло на підняту нами проблему⁵.

Отже, повторимося, публікація нами підбірки матеріалів з архівосховищ, опублікованих в документальних виданнях, а також матеріалів з засобів масової інформації, покликана суттєво розширити базу для розуміння *суті українсько-польського конфлікту*, що закінчився катаклізмом під час Другої світової війни і приніс велике лихо холмсько-підляським, як зрештою й усього Закерзоння, українцям. Щоправда, було б помилкою вважати, що такий розвиток подій шкодив виключно українцям, хоч цей факт незаперечний. Він руйнував уклад життя змішаного місцевого суспільства, який складався століттями. І, відповідно, завдавав школи Польській державі, яка довгі повоєнні роки не могла впоратися з суспільно-політичною та соціально-економічною руїною, заподіяною насильницьким вигнанням українців з їх *споконвічних етнічних земель*.

Підбиваючи підсумок сказаному, ще раз зазначимо, що до тому залучено цілий ряд спогадів, опублікованих і неопублікованих документів, матеріалів із засобів масової інформації, світлин з метою ілюстрації положень, висунених нами в дослідницькій частині попереднього і даного тому.

І на самий кінець підкреслимо, що наші зусилля не були б ефективними, якби нас не підтримували українці (і не лише вони) в Україні, Польщі, Канаді, Росії та інших державах. Вище, як зрештою й у першому томі, ми дякували багатьом ученим, працівникам архівосховищ, книгосховищ, керівникам наукових та державних установ, навчальних закладів за підтримку, в тому й фінансову, нашого проекту.

На превеликий жаль, ми не можемо назвати поіменно абсолютно всіх, хто нам допомагав і продовжує допомагати у цій важливій справі – *виясненні історичної правди* про долю порівняно невеликої частини багатостраждального українського народу – *холмців і підляшуків*. Але їх доля в минулому була дуже подібною до долі решти українців на їх *усіх етнічних теренах* – часом важчою, а інколи, можливо, й легшою.

В усякому випадку хочемо висловити *глибоку, уклінну вдячність* усім тим, хто відгукнувся і продовжує відгукуватись на наші прохання про написання спогадів. Серед сотні спогадів, які публікуємо у книзі, є чимало свідчень, автори яких не дочекалися, щоб на власні очі побачити їх видрукованими. Нам дуже прикро, що спізналися. Просимо вибачення у них та їх нащадків, що так сталося. Але, разом з тим, звертаємося до нащадків тих, кого вже немає серед нас, подавати інформації про своїх батьків, дідів і прадідів для подальшої їх публікації.

Якщо не під силу перелічити усіх, хто подав свої спогади, зрештою усі вони названі у змісті, то автори тому хочуть назвати хоч би тих, які не тільки подали нам свої дописи, але й доклали зусиль до того, щоб заохотити інших зробити те саме. Більше того, вони підтримують з нами постійний зв'язок, допомагають порадами, а також, що надзвичайно важливо, у пошуках відповідних документальних матеріалів, світлин тощо. Таким людям ми не можемо не вклонитися низько. Перш за все – це голови осередків товариства *Холмщина* (в різних областях вони по-різному називаються, а деякі – як *Рівненський* – носять титул всеукраїнських): Волинського (*Микола Онуфрійчук*), Львівського (*Іван Банащук* – на жаль, посмертно), Рівненського (*Олександр Боровик*). Не можемо оминати і не згадати добрим словом, а разом подякувати *ветеранам-переселенцям* в Україні та поза її межами, таким як: *Галина Вишневська* (Київ), уродженка містечка Тишівці на Холмщині, яка походить з відомого священничого роду *Левчуків*; *Любов Василів-Базюк* (Торонто, Канада), уродженка села Видерть, що на заході Волині, але батько якої походить з тих же Тишівців і був також знаним священником як в Україні, так і в Канаді; *Борис Мільков* (Чернівці – на жаль, посмертно), уродженець Холма, походить з широко відомого священничого роду *Мільків*, порідненого з родиною Митрополита Православної церкви Канади *Андрея* (в миру – *Григорій Метюк*), який походить з Грубешівщини і як священник зазнавав постійних переслідувань з боку тодішньої польської влади. Борис Мільков був відомим лікарем-хірургом, професором, передав нам, крім спогадів, надзвичайно цінні фотознімки і деякі документи; *Євген Штендера* (Оттава, Канада), уродженець нинішнього Радехівського району Львівської області, один з командирів УПА в Закерзонні, зокрема на Холмщині і Підляшші, багаторічний співвидавець *Літопису Української повстанської армії*; *Євген Щирба* (Луцьк), уродженець села Новосілки Томашівського повіту на Холмщині. Незважаючи на літній вік, підготував спогади, які охоплюють фактично історію села впродовж усієї війни, надавши авторам, крім того, цінні світлини з тих років.

Автори вибачаються перед тими, кого не назвали у цьому короткому переліку. Нас підтримують й інші земляки, спогади котрих вийдуть у третьому томі. Їх ми там обов'язково згадаємо.

Що ж стосується тих людей і установ, які нам всіляко сприяють у виконанні проекту, то ми у першому томі склали їм нашу глибоку вдячність. Але не буде зайвим повторити це й тепер. Роботу ми виконуємо за рішенням Вченої ради *Чернівецького університету* і під його грифом. Постійно відчуваємо підтримку з боку ректорату, Факультету історії, політології та міжнародних відносин, його кафедр, передусім Кафедри міжнародних відносин і Кафедри сучасних іноземних мов та перекладу, а також кафедр Фа-

культету іноземних мов. Тому широко дякуємо ректорові університету професорові *Степанові Мельничуку*, деканові ФПМВ професорові *Олександрові Добржанському*, завідувачеві Кафедри сучасних іноземних мов та перекладу ФПМВ доцентом *Тарасові Івасютину*, доцентам Кафедри *Валентині Богатирець*, *Віталію Семенку* та *Олегові Слюсарю*. Наша глибока вдячність завідувачеві Кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Факультету іноземних мов професорові *Олександрові Огую*. Що ж стосується Кафедри міжнародних відносин, то нам важко виділити когось зокрема, тому що усі її працівники, без виключення нас підтримують у наших зусиллях виконати поставлені перед собою завдання.

Хочемо подякувати українським і польським вченим за цінні поради і заваження до нашої праці. Це насамперед рецензенти – професор *Роман Дрозд* (ректор Поморської академії в Слупську), Польща, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Володимир Сергійчук* (Київ), професор *Ігор Цепенда*, ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ). Рівною ж мірою, складаємо вдячність докторові історії з Люблинського університету імені Марії Кюрі-Скловської і Голові Українського історичного товариства в Люблині *Григорієві Купріяновичу* (Польща).

Наша глибока вдячність Архiepіскопові Люблинсько-Холмської єпархії Польської автокефальної православної церкви *Авелеві* (Андрієві Поплавському) як за його неоціненні поради, так і за надання унікальних матеріалів.

Така ж глибока вдячність і *Головній управі Об'єднання українців у Польщі* та її Голові *Петрові Тимі*, а також українському тижневику у Польщі *Наше слово* та її редакторе *Ярославові Присташу* за постійну увагу до нашого проекту. Скеруємо вдячність і співробітникам *Нашого слова* *Богданові Гукові* за переклади деяких частин праці та надання документів.

Ще раз хочемо подякувати проректорові Східноєвропейського (Волинського) національного університету імені Лесі Українки *Сергієві Федонюку* за опрацювання ілюстративних матеріалів, доцентом Тернопільського національного економічного університету *Миколі Лазаровичу*, доцентом Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка *Володимирові Кіцаку*, доцентам *Оксані Кузьмич* та *Віталієві Лесняку* з Рівненського державного гуманітарного університету, доцентом Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького *Сергієві Герасимову*, а також *Олені* і *Анатолієві Свистунам* (Львів) та *Ірині Дмитрієвій* (Луцьк) за допомогу у зборі спогадів холмсько-підляських переселенців.

Наша глибока вдячність Львівській фірмі *Гелікон*, заходами якої виходить у світ вже другий том нашої публікації, а також її працівникам *Мирославі*

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Борщу та Ярославів Горному за збір та підготовку до публікації ілюстративних матеріалів.

Рівно ж висловлюємо нашу глибоку вдяку *Канадському інституті українських студій* Альбертського університету, який за рахунок *Меморіального фонду ім. Теодоти та Івана Климів* підтримав публікацію і другого тому нашої колективної праці, а також подав практичну безоплатну допомогу у вдосконаленні англомовного перекладу його змісту, передмови, вступу та післямови. Складаємо нашу подяку на ім'я директора КІУСу професора *Володимира Кравченка* та його заступника доктора *Богдана Кліда*.

На самий кінець, широко дякуємо Чернівецькому видавництву *Букрек* в особі його директора *Дарини Туз-Максимець* за бездоганну поліграфію нашої праці.

Ще і ще раз дякуємо усім, хто нас підтримує у наших наукових пошуках і просимо вибачення, що не змогли усіх поіменно згадати.

Примітки

1. Див.: Наше слово. – 2012. – 29 квітня і наступні числа.
2. Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 43. – Ст. 613.
3. Матеріали з Архіву родини Макарів.

WSTĘP

Biorąc się do realizacji pomysłu o losach Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia w latach 1915-1947 przewidywaliśmy, że rozpoczniemy naszą opowieść od przymusowego wypędzenia ich w 1915 r. do dalekich regionów Imperium Rosyjskiego w tzw. *bieżeństwo* (uchodźstwo) i zakończyć ją *deportacją* do USRR oraz akcją *Wisła*. Już podczas publikacji pierwszego tomu, który ukazał się pod koniec 2011 r., napotkaliśmy pewne trudności, ponieważ nie było możliwości, jeśli chodzi o rozsiedlanie wygnańców z Polski na terenach radzieckiej Ukrainy, wyodrębnienia Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia z ogólnej masy przesiedleńców. Żeby dokonać tego, należało poświęcić sporo czasu, aby zebrać niezbędne informacje w archiwach centralnych i obwodowych. Ale, przeprowadziwszy odpowiednie prace, nie wiadomo, na ile udałoby się nam rozwiązać kwestię przez to, że już w granicach Ukrainy przesiedleńcy masowo zmieniali miejsce pobytu, migrując faktycznie nielegalnie z obwodów wschodnich do zachodnich. Wychodząc z rzeczywistego stanu rzeczy, nawet nie próbowaliśmy udawać się w detalizację statystyki przesiedleńczej. Ponadto, wiele wsi i miasteczek powiatu hrubieszowskiego, a od jesieni 1944 r. odnowionego powiatu tomaszowskiego, historycznie należały nie do Chełmszczyzny, a do Galicji. Tak stało się w wyniku przynależności tych lub innych miejscowości do Imperium Rosyjskiego lub Austro-Węgierskiego. W tym ostatnim zachował swój status *Kościół Greckokatolicki*, w przeciwieństwie do pierwszego, który dzięki wysiłkom caratu rosyjskiego został włączony do *Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*. O tym pisaliśmy w pierwszym tomie. Nawiasem mówiąc, kiedy pod koniec października 2011 r. odbyła się prezentacja książki na Uniwersytecie Lwowskim, zainteresowani uczestnicy zwrócili uwagę na ten aspekt. Musieliśmy wyjaśnić, co mieliśmy na uwadze podając te informacje.

Po ukazaniu się tomu pierwszego na Ukrainie, w Polsce, Kanadzie pojawiły się w wydaniach naukowych, społeczno-politycznych oraz środkach masowego przekazu pozytywne opinie dla naszego projektu, włącznie z propozycjami i zaleceniami do dalszej pracy nad nim. W związku z tym, zespół autorski postanowił, że w drugim tomie należy opublikować co najmniej dwa rozdziały badawcze, w których zostaną przedstawione następujące kwestie:

- *po pierwsze adaptacja deportowanych z Polski po II. wojnie światowej do radzieckiej Ukrainy, nie tylko w ciągu pierwszych kilku lat po przybyciu do niej, lecz także, przede wszystkim, jako ostateczne rozwiązanie ich losu oraz ich potomków;*

- po drugie zwrócenie uwagi na te kwestie, z którymi borykały się Ukraińcy Polski w ciągu całego XX w., oraz na próby ich rozwiązania we współczesnej Rzeczypospolitej Polskiej.

W pewnym sensie odwołanie się do obydwu tych kwestii jest naszą próbą swoistego podsumowania przeprowadzonych badań szczegółowych w pierwszym tomie.

Tak więc do tomu, który ukazuje się, wprowadziliśmy dwa rozdziały badawcze *Przesiedleńcy z Polski na Ukrainie* oraz *Dylemat Ukraińców Polski w XX wieku*. Natomiast jeśli chodzi o rozdział drugi, to autorzy pragną serdecznie podziękować ukraińskiemu naukowcowi z Polski *Aleksandrowi Kolańczukowi* za wybór oraz opracowanie podstawowego materiału dla niego. Pragniemy jednocześnie przekazać uczonemu gratulacje. W ubiegłym roku skończył 80 lat. Mimo poważnego wieku, pełny energii, ma interesujące pomysły dotyczące wspólnej historii Ukraińców i Polaków, które urzeczywistnia. Tak więc, drogi *Panie Doktorze*, życzymy Panu jeszcze wielu twórczych lat oraz mamy nadzieję na dalszą współpracę z Panem.

Żeby nie przekazywać dalej treści, zwróćmy tylko uwagę na to, dlaczego wprowadzamy te dwa rozdziały. Początkowo przewidywaliśmy, że działy badawcze wprowadzimy tylko do tomu pierwszego, który już ukazał się. Ale po pierwszych prezentacjach, różnorodnych spotkaniach z byłymi Chełmszczanami, Podlasiaczami, zresztą, na ogół z Zaczurzońcami oraz ich potomkami w Łucku, Lwowie, Równem (Ukraina), Lublinie, Chełmie (Polska), Edmontonie, Montrealu (Kanada) oraz innych miastach, podczas rozmów telefonicznych z nimi, spotkań w radiu i telewizji, a także w wyniku dość licznych opinii na tom pierwszy w publikacjach naukowych i publicystycznych, gazetach, autorzy których zachęcają nas do dalszego publikowania, często nawet rozszerzania ram chronologicznych naszych badań, postanowiliśmy jednak wprowadzić do tomu wspomniane rozdziały.

Właśnie teraz obchodzimy smutną rocznicę 70-lecia *Deportacji Ukraińców z Polski do radzieckiej Ukrainy* rozpoczętej w 1944 r. A w roku 2012 miał miejsce smutny jubileusz 65. rocznicy haniebnej akcji *Wisła*. Podsumował tragiczną rocznicę *II. Kongres Ukraińców Polski*, który odbył się pod przewodnictwem *Związku Ukraińców w Polsce*, w pamiętne dni kwietnia roku 2012. w Przemyślu z udziałem przedstawicieli prezydentów Polski i Ukrainy, innych wysokiej rangi urzędników, przedstawicieli *Światowego Kongresu Ukraińców*, *Europejskiego Kongresu Ukraińców*, naukowców z Polski i Ukrainy, duchowieństwa i ogółu społeczeństwa¹.

Wszystko wyżej wymienione zmusiło nas do wyjścia poza granice chronologiczne określone początkowo w projekcie. Autorzy pozwolili sobie na doprowadzenie opowieści do jakiegoś logicznego końca, przenosząc górą granicę praktycznie

¹ Patrz przypisy we Wstępie ukraiñojęzycznym.

do końca XX – początku XXI w. Tym bardziej, że w ubiegłym roku odbył się bardzo bolesny dla narodu polskiego jubileusz, powiązany z wydarzeniami na Wołyniu w 1943 r. Niestety strona polska, w godny sposób szanując poniesione ofiary ze swojej strony, nie chce zrozumieć ukraińską w kwestiach powiązanych z poniesionymi przez nią ofiarami ludzkimi i cierpieniami okresu międzywojennego. Trudno jest pozbyć się myśli, że strona ukraińska, ponownie nadmiemy, niestety już dla siebie, w żaden sposób nie może zrozumieć, jak zachowywać się w tej skomplikowanej sytuacji. Nikt na Ukrainie nie zaprzecza, że na Wołyniu Ukraińcy podczas wojny dokonali masakry Polaków, czego nie należało robić. Ale to, co stało się tam, miało jakieś przyczyny, o których nie wszyscy chcą pamiętać. Ponadto w zagładzie Polaków na Wołyniu, w Galicji Wschodniej lub gdzieindziej, winni nie tylko ukraińskie niepodległościowe struktury wojskowo-polityczne, ale w dużej mierze odpowiedzialność spada zarówno na *politykę okupantów hitlerowskich*, jak i po raz kolejny niestety, *wyzwolicieli radzieckich*. Obydwu tym potęgom zależało na urzeczywistnieniu swoich planów imperialnych, a los Ukraińców, Polaków czy jakiegoś innego narodu najmniej ich obchodził. Przywódcy ruchu niepodległościowego – polskiego i ukraińskiego – *nie mogli, a może nie chcieli*, znaleźć wyjścia, które satysfakcjonowałyby w ówczesnej niezwykle skomplikowanej sytuacji, wybierając najłatwiejszą drogę do wzajemnych oskarżeń i masakr po obu stronach nowej granicy polsko-radzieckiej. W żaden sposób nie pouczając polską stronę, chcemy tylko przypomnieć, że tłumaczyć masowe znęcania się nad Ukraińcami, w tym masową rzeź na Podlasiu, Chełmszczyźnie, Nadsaniu oraz Łemkowszczyźnie rzekomo *odwetem za rzeź na Wołyniu*, co najmniej nie etycznie w odniesieniu do poniesionych ofiar po obu stronach. Żeby nie uciekać się ponownie do wzajemnych oskarżeń, przypomnimy tylko, że przemoc i zabójstwa Ukraińców (pojedynczych osób czy masowe) miały miejsce również w okresie międzywojennym, szczególnie podczas II. wojny światowej na wszystkich wymienionych etnicznych ziemiach ukraińskich².

Wierzmy, że wraz z upadkiem *światowego systemu socjalistycznego* – tej dziwnej formacji na arenie międzynarodowej, a następnie upadku ZSRR, kiedy Polska pierwszą na świecie uznała niepodległość Ukrainy, a 18 maja 1992 r. podpisała z nią *Traktat o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy* zostały opracowane wszystkie niezbędne warunki do pokonania błędnych stereotypów z przeszłości przeszkadzających nam wspólnie utorować drogę do przyszłości. Jednak, ze strony ukraińskiej należytych wysiłków dokładają tylko naukowcy, a oficjalna władza państwowa nie robi praktycznie żadnych kroków w kierunku usunięcia *piętna rezuna z własnego narodu*. Ponadto niektórzy przedstawiciele władzy starają się ożywić *mit ideologiczny o ukraińskim faszyzmie*, co z kolei nie ma nic wspólnego z rzeczywistością. Jeśli w Polsce skutecznie działa *Instytut Pamięci Narodowej*, to taka instytucja na Ukrainie jest tylko błędym odbiciem swojego polskiego odpo-

wiednika. Ukraińska władza powinna zrozumieć, że jej stanowisko zajęte w tej bolesnej dla obu stron sprawie, nie dobrego społeczeństwu ukraińskiemu nie obiecuje. Zupełnie jasnym jest to, że *wojna ukraińsko-polska* po I. wojnie światowej, nieudany sojusz Petlury z Piłsudskim, który zakończył się ostatecznym obaleniem Ukraińskiej Republiki Ludowej, decyzja Rady Ambasadorów Ententy o przekazaniu pod władzę Polski Galicji Wschodniej (w tym roku mija 80-ta rocznica wspomnianej decyzji) – były to wydarzenia, które nie dodawały pozytywu w relacjach pomiędzy dwoma narodami, z których każdy widział na tych samych terenach tylko swoją państwowość. Finał nastąpił podczas II. wojny światowej, następstwa którego obydwa narody doznają do teraz. Od nastrojów społecznych w obu państwach będzie zależało to, jak długo po obu stronach granicy będą pokutować za wzajemne zniewagi wyrządzone w przeszłości. A na nastroje społeczne w dużej mierze ma wpływ pozycja kół rządzących do tego problemu. Znalazła się możliwość porozumienia się Polski z Niemcami, chociaż te ostatnie w czasie wojny wyrządziły olbrzymie krzywdy Polakom. Podobne pojednanie jest bardzo potrzebne Polsce, ze względu na własne *interesy narodowe*, także ze wschodnim sąsiadem, czyli Ukrainą. A dla tej ostatniej jest ono po prostu niezbędne. Jednak w tym celu władza Ukrainy powinna w należyty sposób zrozumieć *interesy narodowe* swojego państwa na arenie międzynarodowej, i to nie tylko gospodarcze.

Wszystko, o czym wyżej wspomniano, zawiera treść *Części pierwszej* tomu.

Do *Części drugiej* włączono wspomnienia, przeważnie deportowanych Ukraińców do USRR. Ponadto zostały tam również umieszczone wspomnienia osób, którzy pozostali w Polsce, przeżywszy tragedię *Wisły* lub wyemigrowali na Zachód. Takich jest co prawda tylko kilka osób. Mamy nadzieję, że będziemy mieli szczęście uzyskania wspomnień tych osób, którzy z różnych powodów nie dostały się do Ukrainy i pozostały w Polsce lub trafiły do USA, Kanady oraz innych krajów.

Nie możemy pozbyć się przygnębiające myśli, że gdyby nasze prace zostały przeprowadzone kilkadziesiąt lat wcześniej, to nie ulega wątpliwości, że wspomnień można byłoby zebrać o wiele więcej. Ale, jak dobrze rozumie Czytelnik, nie zrobiliśmy tego, co robimy teraz, nie tylko z własnej winy. A ludzie niestety odchodzą do innego świata. Nie wszyscy od kogo otrzymaliśmy wspomnienia dożyli do tego, żeby zobaczyć je opublikowanymi. Nawet bliscy krewni autorów projektu nie doczekali się naszej publikacji. Jednak nie będziemy uciekać się do oplakiwania własnego losu tego lub innego przesiedleńca. Z każdym rokiem jest ich coraz mniej. Staramy się stworzyć dobrze udokumentowaną rozprawę dla pamięci ich potomków, o czym zresztą napisaliśmy w motcie do projektu jako całości, a także próbujemy zwrócić uwagę społeczeństwa obu krajów, jak zresztą i całej społeczności światowej, do *problemu ukraińskiego* jako takiego. Niestety po dwóch dzieścioleciach istnienia niepodległego Państwa Ukraińskiego na świecie nie bardzo

wiedzą o jego złożonej i tragicznej historii, tych problemach, z którymi Ukraińcy borykają się w ciągu wieków.

Dlatego dołączamy pewną liczbę zdjęć, które rzucają światło na pobyt Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia w *Ojczystym kraju*, czyli jak mówiono podczas wojny, *za Polski*. Chodzi o II. Rzeczypospolitą Polską. Są też zdjęcia z okresu obydwu wojen światowych. Nie brakuje ich również z czasów powojennych, zwłaszcza z wycieczek do miejscowości rodzimych. Naszym zdaniem, obecność ich w książce powinna stać się ilustracją, która przypomni jeszcze żywym osobom, pochodzącym z ziem Chełmszczyzny i Podlasia, ich rodzinne miejscowości, będzie tworzyła jasny obraz młodym lub młodszym pokoleniom, który urodzili się już poza *Ojczystym krajem*.

W *Części trzeciej* zamieszczono, zgodnie z naszym wyborem, dokumenty przechowywane w archiwach Kanady i Polski dotyczące spraw ukraińskich z pierwszej połowy XX w. W naszej publikacji zostały dość okazale przedstawione dokumenty i materiały z Biblioteki i Archiwów Kanady (Library and Archives Canada), jak nazywa się ta główna instytucja kraju. Jesteśmy tam starymi użytkownikami. Zaczęliśmy odwiedzać to archiwum w 1983 r., kiedy to jeszcze było oddzielną instytucją zwana *Archiwum Publiczne Kanady* (Public Archive of Canada), a następnie *Archiwum Narodowe Kanady* (National Archive of Canada), a teraz, po połączeniu z *Biblioteką Kanady*, działa pod wymienioną wyżej nazwą. Chcielibyśmy zwrócić uwagę, że w ciągu wszystkich lat naszej współpracy z Archiwum Głównym Państwa Liścia Klonowego, zawsze odczuwaliśmy najbardziej przychylny stosunek do naszych prośb ze strony *Dyrekcji* urzędu, w tym również bezpośredniego pracownika *Działu Ukraińskiego Myrona Momryka*. Z wdzięcznością i szacunkiem chcemy powtórzyć napisane w pierwszym tomie. Dziękujemy serdecznie *Dyrekcji* oraz szczególnie panu *Myronowi Momrykowi* za przyjazny stosunek do naszego projektu i jego wsparcie.

Natomiast jeśli chodzi o konkretny wybór materiałów dla naszej publikacji, to interesowały nas przede wszystkim materiały ze *Zbiorów Wołodymyra Kubijowycza* (Volodymyr Kubijovyc Fonds – R 6531-0-8-E – była sygnatura MG 31. D 203) dotyczące działalności *Ukraińskiego Komitetu Centralnego* (УЦК), na czele którego stał, z siedzibą w Krakowie, jego oddziałów, lokalnych Ukraińskich Komitetów Pomocowych (УПК), tych, które działały również na terenach Chełmszczyzny i Podlasia; sytuacji Ukraińców z Chełmszczyzny i Podlasia w czasie okupacji niemieckiej; odrodzenia *Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej, szkolnictwa ukraińskiego, zresztą, całokształtu życia ukraińskiego; terroru niemiecko-polskiego* itd.

Dołączyliśmy jeszcze z Biblioteki i Archiwów Kanady materiały ze *Zbiorów Andrija Żuka* (Andry Żuk Fonds – R 2297-0-3 – E – była sygnatura MG 30. C 167). Stamtąd wzięliśmy materiały dotyczące głównie losu ziem Chełmszczyzny

i Podlasia podczas I. wojny światowej oraz po jej zakończeniu. W tym *Zbiorze* przechowywanych jest wiele dokumentów związanych z działalnością *Ukraińskiej Rady Generalnej*, które w dużej mierze dotyczą Chełmszczyzny z Podlasiem oraz były wtedy publikowane w *Wiestniku Związku Wyzwolenia Ukrainy*.

Dołączenie tych materiałów umożliwia odtwarzanie prawdziwego obrazu walki wokół kwestii przyszłej przynależności państwowej ziem Chełmszczyzny i Podlasia. Sprawa polega na tym, że w następnych dziesięcioleciach, dzięki czynnikom radzieckim i polskim kwestię całkowicie *sfalszowano*. W chwili obecnej nie ma mowy o powtórnym rozpatrywaniu kwestii przynależności państwowej tych lub innych obszarów do tego lub innego państwa. Ta kwestia została rozwiązana ostatecznie. Mimo to, kierując się zasadą *obiektywizmu naukowego*, chcemy wyjaśnić sprawę. Z radzieckiej, tak zresztą jak i polskiej strony wysiłki *ukraińskich organizacji niepodległościowych* oraz ich liderów po obaleniu URL (YHP) przedstawiane były jako zachcianka jakiejś *grupy anwanturników* pragnącej oderwać od suwerennej Polski jakąś część *terenów należących do niej od wieków*. Ale wraz z upływem czasu część ukraińskich działaczy politycznych zmuszona była wyemigrować na Zachód i właśnie tam zakończyła swój żywot ziemski. Natomiast inna – wpadła w ręce *radzieckiego wymiaru sprawiedliwości* i zakończyła życie w *radzieckich obozach zagłady*. Tak więc do naszych dni ostatecznie zapomniano o problemie walki wokół kwestii przynależności państwowej Chełmszczyzny z południem Podlasia. Mimo to ona miała miejsce, a teraz wymaga ostatecznej interpretacji.

W Trzeciej części tomu drugiego staraliśmy się w należyty sposób przedstawić materiały zaczerpnięte z polskich archiwów, aby zwrócić uwagę szanownego Czytelnika nie tylko na tragizm sytuacji Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia w latach międzywojennych, ale również na to, że ryzyko ostatecznej utraty swego *wyrazu narodowego* zmuszało ich do poszukiwania dróg jego zachowania, oporu brutalnemu spolszczeniu, co z kolei ostatecznie doprowadziło w czasie wojny do apogeum konfliktu ukraińsko-polskiego.

Tak więc w poszukiwaniu dokumentów i materiałów, które dałyby nam możliwość głębszego zrozumienia konfliktu podczas wojny, zwróciliśmy się do *Centralnego Archiwum Wojskowego w Polsce i Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie*. Interesowały nas przeważnie materiały drugiej połowy lat 30. ubiegłego wieku, kiedy władze II. Rzeczypospolitej Polskiej poczyniły decydujące kroki w kierunku *ostatecznego rozwiązania problemu ukraińskiego* na Chełmszczyźnie i Podlasiu. A tego można było osiągnąć tylko dzięki totalnemu natarciu na *prawosławie* i *polonizację edukacji szkolnej*. Znaleźliśmy odpowiednie dokumenty, które same w sobie nawoływały do przemocy. A jeśli tak, to ich wykonaniu towarzyszyło stosowanie w samym sercu cywilizowanej Europy *bezprecedensowych metod przemocy moralnej i fizycznej* wobec lokalnej ludności ukraińskiej. Kto okazał się mniej od-

porny, tego po prostu kupowano *preferencjami*, jeśli oni, na przykład przechodzili na *obrzędek łaciński, zrzekali się języka ojczystego itd.* Do tych, kto uparcie twierdził, że ma własne, różniące się od rzymskokatolickiego wyznanie i język różniący się od polskiego, stosowano wyżej wymienione *metody przekonywania*.

I ostatnia kwestia. Wybraliśmy niektóre informacje z ksiąg cerkiewnych Chełmszczyzny dotyczące *zapisów aktów stanu cywilnego* (urodzenia, małżeństwa, zgonu) z różnych okresów, począwszy od roku 1900, a także fragmenty publikacji we współczesnej polskiej prasie regionalnej, która również rzuca światłoienne na poruszone przez nas kwestie⁵.

Tak więc powtórzmy ponownie, publikacja dobranych przez nas materiałów archiwalnych, publikowanych w wydawnictwach dokumentalnych, a także materiałów ze środków masowego przekazu ma na celu znaczne rozszerzenie podstawy dla zrozumienia *istoty konfliktu ukraińsko-polskiego*, który zakończył się kataklizmem podczas II. wojny światowej oraz przyniósł wielką katastrofę Ukraińcom Chełmszczyzny i Podlasia, jak zresztą całego Zaczurzenia. Jednak byłoby błędem zakładać, że taki rozwój wydarzeń szkodził wyłącznie Ukraińcom, choć to jest fakt niezaprzeczalny. Niszczył układ życia mieszej społeczności lokalnej, który kształtował się w ciągu wieków. I, odpowiednio, wyrządzał szkodę Państwu polskiemu, które w długie lata powojenne nie mogło sobie poradzić z ruiną społeczno-polityczną i społeczno-gospodarczą wyrządzoną przymusowym wypędzeniem Ukraińców z ich *odwiecznych ziem etnicznych*.

Podsumowując powyższe, jeszcze raz nadmienimy, że do tomu włączono wiele wspomnień, opublikowanych i nieopublikowanych dokumentów, materiałów ze środków masowego przekazu, zdjęć dla zilustrowania postulatów wysuniętych przez nas w części badawczej tomu poprzedniego i niniejszego.

A na sam koniec podkreślimy, że nasze wysiłki nie byłyby skuteczne, gdyby nas nie wspierali Ukraińcy (i nie tylko oni) na Ukrainie, w Polsce, Kanadzie, Rosji i innych krajach. Wyżej, jak zresztą i w pierwszym tomie, dziękowaliśmy wielu naukowcom, pracownikom archiwów, bibliotek, kierownikom placówek badawczych oraz placówek rządowych, placówek edukacyjnych za ich wsparcie, w tym również finansowe naszego projektu.

Niestety, nie jesteśmy w stanie wymienić z nazwiska absolutnie wszystkich, kto nam pomagał i wciąż pomaga w tej ważnej sprawie – *wyjaśnienia prawdy historycznej* o losie stosunkowo niewielkiej części cierpiącego narodu ukraińskiego – *Chełmszczan i Podlasian*. Ale ich los w przeszłości był bardzo podobny do losu pozostałych Ukraińców na ich *wszystkich terytoriach etnicznych* – czasem cięższy, a czasami może nawet łatwiejszy.

W każdym razie chcemy wyrazić *głębokie, serdeczne podziękowania* wszystkim tym, kto odpowiedział i wciąż odpowiada na naszą prośbę o napisanie wspomnień.

Wśród setki wspomnień, które opublikujemy w książce, jest wiele dowodów, autorzy których nie doczekali się, żeby na własne oczy zobaczyć publikację. Bardzo nam przykro, że spóźniliśmy się. Przepraszamy ich oraz ich potomków za to, że tak się stało. Ale, jednocześnie zwracamy się do potomków tych, kogo już niema wśród nas, o przekazywanie informacji o swoich rodzicach, dziadkach i pradziadkach dla dalszej ich publikacji.

Jeśli nie da się wymienić wszystkich, kto przekazał swoje wspomnienia, zresztą wszyscy oni zostali wymienieni w spisie treści, to autorzy dlatego chcą nazwać przynajmniej tych, którzy nie tylko przekazali nam swoje informacje, ale także włożyli wiele wysiłku w to, żeby zachęcić innych do tego samego. Ponadto utrzymują z nami stały kontakt, pomagają poradami, a także, co jest bardzo ważne, w znalezieniu odpowiednich materiałów dokumentacyjnych, zdjęć itd. Takim osobom nie możemy nie kłaniać się nisko. Przede wszystkim – to prezesi ośrodków towarzystwa *Chełmszczyzna* (w różnych obwodach nazywane są w różny sposób, a niektóre – jak w *Równieńskim* – nosi miano ogólnoukraińskiego), Wołyńskiego (*Mykoła Onufrijczuk*), Lwowskiego (*Iwan Banaszczuk* – niestety pośmiertnie), Równieńskiego (*Oleksandr Borowyk*). Nie możemy ominąć również dobrym słowem, a jednocześnie podziękować *weteranom-przesiedleńcom* na Ukrainie i poza jej granicami, takim jak: *Hałyna Wyszniewska* (Kijów) urodzona w miasteczku Tyszowce na Chełmszczyźnie, pochodząca ze słynnego książęcego rodu *Łewczuków*; *Lubow Wasyliw-Baziuk* (Toronto, Kanada) urodzona we wsi Wydert' znajdującej się w zachodniej części Wołynia, ale ojciec której pochodził również z tych samych Tyszowiec oraz był również znanym proboszczem na Ukrainie i w Kanadzie; *Borys Milkow* (Czerniowce – niestety pośmiertnie) urodzony w Chełmie, pochodził z dobrze znanego rodu duchownych *Milkiw*, sporodnionego z rodziną Metropolity Cerkwi Prawosławnej Kanady *Andreja* (świeckie – *Hryhorij Metiuk*), który pochodził z Hrubieszowszczyzny i jako proboszcz był prześladowany przez ówczesne polskie władze. Borys Milkow był słynnym chirurgiem, profesorem, przekazał nam oprócz wspomnień niezwykle cenne fotografie i niektóre dokumenty; *Jewhen Sztendera* (Ottawa, Kanada) urodzony w obecnym radechowskim rejonie obwodu lwowskiego, jeden z dowódców UPA Zacurzonnia, mianowicie na Chełmszczyźnie i Podlasiu, wieloletni współredaktor *Litopysu Ukrajnińskoj Powstańskoj Armii*; *Jewhen Szczyrba* (Łuck) – urodzony we wsi Nowosiłki powiatu tomaszowskiego na Chełmszczyźnie. Mimo sędziwego wieku, przygotował wspomnienia obejmujące faktycznie historię wsi w ciągu całego okresu wojny, poza tym przekazał autorom cenne zdjęcia z tamtych lat.

Autorzy przepraszają tych, kogo nie wymieniono w tej krótkiej liście. Jesteśmy wspierani również przez innych rodaków, wspomnienia których pojawią się w trzecim tomie. Obowiązkowo ich tam wymienimy.

Natomiast jeśli chodzi o ludzi oraz instytucje, które na wszelki sposób pomagają w wykonaniu projektu, to w pierwszym tomie złożyliśmy im naszą najgłębszą wdzięczność. Ale nie będzie zbędnym powtórzyć to również teraz. Praca, którą wykonujemy zgodnie z decyzją Rady Naukowej *Uniwersytetu Czerniowieckiego* i pod jego szyfrem. Cały czas czujemy wsparcie ze strony rektoratu, Wydziału Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych, jego katedr, szczególnie Katedry Stosunków Międzynarodowych i Katedry Współczesnych Języków Obcych i Translatoryki. Dlatego też serdecznie dziękujemy rektorowi Uniwersytetu profesorowi *Stepanowi Melnyczukowi*, dziekanowi WHPSM *Oleksandrowi Dobrzańskiemu*, kierownikowi Katedry Współczesnych Języków Obcych i Translatoryki WHPSM *Tarasowi Iwasiutynowi*, docentom katedry *Walentynie Bohatyreć*, *Witalijowi Semenkowi* i *Olehowi Ślusarowi*. Nasze szczerze podziękowania kierownikowi Katedry Języków Obcych dla kierunków humanistycznych Wydziału Języków Obcych profesorowi *Oleksandrowi Ogujowi*. Natomiast jeśli chodzi o Katedrę Stosunków Międzynarodowych, to trudno jest nam wyodrębnić kogoś w szczególności, dlatego że wszyscy pracownicy bez wyjątku wspierają nas w naszych wysiłkach wykonania postawionych przed sobą zadań.

Chcielibyśmy podziękować naukowcom ukraińskim i polskim za cenne rady oraz komentarze na temat naszej pracy. Są to przede wszystkim recenzenci – profesor *Roman Drozd* (rektor Akademii Pomorskiej w Słupsku), Polska, profesor Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego imienia Tarasa Szewczenki *Wołodymyr Serhijczuk* (Kijów), profesor *Igor Cependa*, rektor Przykarpacciego Narodowego Uniwersytetu imienia Wasyla Stefanyka (Iwano- Frankiwśk). W równym stopniu składamy wyrazy wdzięczności dla doktora Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz przewodniczącemu Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Lublinie *Hryhorijowi Kuprijanowyczowi* (Polska).

Nasze szczerze podziękowania dla Arcybiskupa Diecezji Lubelsko-Chełmskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego *Abla* (Andrija Popławskiego) tak za jego cenne rady, jak również za dostarczenie unikalnych materiałów.

Pragniemy również podziękować *Radzie Głównej Związku Ukraińców w Polsce* oraz jej Prezesowi *Petrowi Tymie*, a także ukraińskiemu tygodnikowi w Polsce *Nasze Słowo* oraz jego redaktorowi *Jarosławowi Prystaszowi* za nieprzerwaną uwagę do naszego projektu. Dziękujemy również pracownikowi *Naszego słowa Bohdanowi Hukowi* za tłumaczenie niektórych części pracy oraz przekazanie szeregu dokumentów.

Jeszcze raz chcemy podziękować prorektorowi Wschodnioeuropejskiego (Wołyńskiego) Uniwersytetu Narodowego imienia Łesi Ukrainki *Serhijowi Fedoniukowi* za opracowanie materiałów podglądowych, docentowi Tarnopolskiego Narodowego Uniwersytetu Ekonomicznego *Mykoli Lazarowiczowi*, docentowi Tarnopol-

skiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Wołodymyra Hnatiuka *Wołodymyrowi Kicakowi*, docentom *Oksanie Kuźmych* oraz *Witalijowi Leśniakowi* z Równieńskiego Humanistycznego Uniwersytetu Państwowego, docentowi Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu Medycznego imienia Danyła Hałyckiego *Serhijowi Herasymowowi*, a także *Olenie* i *Anatolijowi Swystunom* (Lwów) oraz *Irynie Dmytrijewej* (Łuck) za pomoc w zbieraniu wspomnień przesiedleńców z Chełmszczyzny i Podlasia.

Nasze głębokie uznanie dla lwowskiej firmy *Helikon*, dzięki środkom której ukazuje się już drugi tom naszej publikacji, jak również jej pracownikom *Myrosławewi Borszczu* oraz *Jarosławowi Hornomu* za podobranie i przygotowanie do publikacji materiału podglądowego.

Jesteśmy także wdzięczni *Kanadyjskiemu Instytutowi Studiów Ukraińskich* Uniwersytetu Alberta, który kosztem *Fundacji Pamięci im. Teodoty i Iwana Kłymów* wsparł również opublikowanie drugiego tomu naszej pracy zespołowej, a także świadczył bezpłatną pomoc praktyczną w korekcie angielskojęzycznego tłumaczenia jego spisu treści, przedmowy, wstępu oraz posłowania. Pragniemy złożyć wyrazy wdzięczności na ręce dyrektora CIUSu profesora *Wołodymyra Krawczenki* oraz jego zastępcy doktora *Bohdana Klida*.

Na sam koniec, z całego serca dziękujemy wydawnictwu czerniowieckiemu *Bukrek* reprezentowanemu przez jej dyrektora *Darynę Tuz-Maksymeć* za nienaganą poligrafię naszej pracy.

Jeszcze i jeszcze raz dziękujemy wszystkim, którzy nas wspierają w naszych naukowych poszukiwaniach oraz przepraszamy, że nie byliśmy w stanie wymienić wszystkich z nazwiska.

ВВЕДЕНИЕ

Для осуществления замысла о судьбе холмско-подляшских украинцев на протяжении 1915–1947 гг. мы предполагали начать наш рассказ от насильственного изгнания их в 1915 г. в глубинные регионы Российской империи в т.н. *беженство* и окончить его *депортацией* в УССР и акцией *Висла*. Но уже при публикации первого тома, увидевшего свет под конец 2011 г., мы столкнулись с определенными трудностями, поскольку оказалось невозможным, если говорить о расселении изгнанных из Польши на территории советской Украины, выделить холмско-подляшских украинцев из общей массы переселенцев. Чтобы осуществить что-то подобное, необходимо было бы затратить много времени для сбора в центральных и областных архивах необходимых данных. Но, проведя соответствующую работу, трудно сказать, насколько нам удалось бы прояснить вопрос из-за того, что уже в границах Украины переселенцы массово перепоселялись, мигрируя, фактически нелегально, с восточных в западные области. Исходя из реального состояния вещей, мы даже не пытались детализировать переселенческую статистику. Более того, ряд сёл и городков Грубешовского, а с осени 1944 г. и восстановленного Томашевского уездов исторически относились не к Холмщине, а к Галичине. Так сложилось вследствие принадлежности тех или других местностей к Российской или Австро-Венгерской империям. В последней сохранила свой статус *Греко-католическая церковь*, в отличие от первой, где усилиями российского царизма она была инкорпорирована в состав *Российской православной церкви*. Об этом мы написали в первом томе. Между прочим, когда под конец октября 2011 г. проходила презентация книги во Львовском университете, заинтересованные участники обратили внимание на этот аспект. Пришлось давать пояснения, чем мы руководились освещая его.

После выхода первого тома в Украине, Польше, Канаде появились в научных, общественно-политических изданиях и средствах массовой информации положительные отзывы на наш проект, включительно с предложениями и рекомендациями относительно дальнейшей работы с ним. Поэтому авторский коллектив пришел к выводу, что во втором томе необходимо опубликовать хотя бы два исследовательских раздела, в которых осветить проблемы:

- *во-первых, адаптации депортированных из Польши после Второй мировой войны украинцев в советской Украине, не только на протяжении первых нескольких лет после прибытия, но и, прежде всего, как окончательное решение своей и своих наследников судьбы;*

- *во-вторых, привлечения внимания к тем проблемам, с какими столкнулись оставшиеся в Польше украинцы на протяжении всего XX в., и попыткам их решения в современной Речи Посполитой.*

Обращение к этим двум проблемам, в определенной мере, является нашей попыткой подвести определенный итог детального исследования в первом томе.

Таким образом, в томе, который выходит, мы публикуем два исследовательские раздела *Переселенцы из Польши в Украину* и *Дилемма украинцев Польши в XX веке*. Что же касается второго раздела, то авторы хотят выразить большую, искреннюю благодарность украинскому ученому в Польше *Александру Колянчуку* за подбор и обработку основного материала к нему. Хотим, вместе с этим, выразить ученому наши поздравления. В прошлом году ему исполнилось 80 лет. Но, невзирая на возраст, он исполнен энергии, имеет интересные замыслы относительно совместной истории украинцев и поляков, которые осуществляет. Поэтому, *уважаемый Господин Доктор*, многих Вам еще творческих лет, и надеемся на дальнейшее сотрудничество с Вами.

Чтобы не пересказывать последующего текста, обратим лишь внимание на то, с какой целью написаны эти два раздела. Первоначально предполагалось изложить исследовательскую часть в первом томе, который уже вышел. Но после первых презентаций, различных встреч с бывшими холмщачами, подляшчуками, в общем с закерзонцами в Луцке, Львове, Ривном (Украина), Люблине, Холме (Польша), Эдмонтоне, Монреале (Канада), других городах, во время телефонных разговоров с ними, встреч на радио и телевидении, а также под влиянием значительного количества отзывов на первый том в научных и публицистических изданиях, газетах, авторы которых призывают нас продолжать публикацию и даже расширить хронологические рамки нашего исследования, мы решили ввести в том названные разделы.

Собственно, теперь отмечаем скорбный юбилей 70-летия *депортации украинцев из Польши в советскую Украину*, начатой в 1944 г. В 2012 г. состоялся печальный юбилей 65-летия позорной акции *Висла*. Итог трагической годовщины подвел *II Конгресс украинцев Польши*, организованный *Объединением украинцев в Польше* и прошедший в памятные апрельские дни 2012 г. в Перемышле при участии представителей президентов Польши и Украины, других высокопоставленных чиновников, представителей *Всемирного конгресса украинцев*, *Европейского конгресса украинцев*, ученых из Польши и Украины, представителей духовенства и широкой общественности¹.

Все, сказанное выше, вынудило нас выйти за хронологические рамки, определенные первоначально проектом. Авторы взяли на себя смелость дове-

¹ Примечания см. после украиноязычного Введения.

сти рассказ до какого-то логического завершения, продвинув верхнюю границу практически до конца XX – начала XXI вв. Тем более, что в прошлом году прошел также чрезвычайно болезненный юбилей для польского народа, связанный с событиями на Волыни, происходившими там в 1943 г. К сожалению для украинцев, польская сторона, надлежащим образом отдавая дань жертвам со своей стороны, не хочет понять украинскую относительно понесенных ею людских жертв и страданий межвоенного периода. Трудно избавиться от мысли, что украинская сторона, повторимся, уже к большому сожалению для себя, никак не может понять, как вести себя в этой непростой ситуации. Никто в Украине не отрицает, что на Волыни в свое время украинцы учинили расправу над поляками, чего не следовало делать. Однако то, что произошло там, имело какие-то причины, о которых не все хотят вспоминать. Более того, в гибели поляков на Волыни, в Восточной Галичине либо в ином месте, виноваты не только украинские военно-политические структуры, боровшиеся за независимость. Ответственность за происшедшее ложится в значительной мере как на *политику гитлеровских оккупантов*, так и, в какой раз к сожалению, и *советских освободителей*. Обе эти силы осуществляли свои имперские планы, а судьба украинцев, поляков или какого-либо иного народа их беспокоила меньше всего. Руководители движения за независимость – польского и украинского – *не смогли, а может и не хотели*, найти обоюдоприемлемого выхода из тогдашней чрезвычайно сложной ситуации, избрав наиболее простой путь взаимных обвинений и массовых убийств по обеим сторонам новой советско-польской границы. Никким образом не поучая польскую сторону, хотим только напомнить, что объяснять массовые расправы над украинцами, включая массовое их истребление на Подляшши, Холмщине, Надсяньи и Лемковщине, якобы *отплатной акцией за резню на Волыни*, самое малое неэтично относительно понесенных жертв с обеих сторон. Чтобы лишний раз не вдаваться к взаимным обвинениям, напомним только, что насилие и убийства украинцев (отдельных личностей или массовые) имели место и в межвоенный период, а особенно во время Второй мировой войны, на всех перечисленных украинских этнических землях².

По нашему глубокому убеждению, вместе с развалом *мировой социалистической системы* – этого удивительного творения на международной арене, а за ним и распадом СССР, когда Польша первой в мире признала независимость Украины, а 18 мая 1992 г. подписала с ней *Договор о добрососедстве, дружественных отношениях и сотрудничестве*, сложились соответствующие предпосылки к преодолению ненужных стереотипов прошлого, мешающих нам сообща прокладывать путь в будущее. Однако, с украинской стороны надлежащих усилий докладывают только ученые, а официальная государственная

власть практически не делает никаких шагов, чтобы снять клеймо *резуна* из собственного народа. Более того, отдельные представители власти пытаются возродить идеологический миф *об украинском фашизме*, что не имеет ничего общего с действительностью. Если в Польше эффективно действует *Институт национальной памяти*, то его украинский визави всего лишь слабое отображение. Украинская власть должна бы понять, что занята ею позиция в этом болезненном для обеих сторон деле, ничего хорошего украинскому обществу не предсказывает. Вполне понятно, что *украинско-польская война* после Первой мировой войны, неудачный союз Петлюры с Пилсудским, завершившийся окончательным падением *Украинской Народной Республики*, решение Совета представителей Антанты о передаче Польше Восточной Галичины (кстати, в прошлом году исполнилось 80-летие этого события) – все это были явления, не вносившие позитива во взаимоотношения обеих народов, каждый из которых видел на тех самых территориях только свою государственность. Развязка наступила во время Второй мировой войны, последствия которой оба народа ощущают еще теперь. От общественных настроений в обеих странах будет зависеть, как долго по обеим сторонам границы придется ощущать взаимные обиды, нанесенные в прошлом. А на общественные настроения в значительной мере влияет отношение к проблеме правящих слоев. Нашлась, к примеру, возможность к взаимопониманию между Польшей и Германией, хотя последняя во время войны нанесла множество обид полякам. Подобное замирение представляется необходимым Польше, учитывая собственные *национальные интересы*, и с восточным соседом, т. е. с Украиной. А последней оно просто крайне необходимо. Однако для этого украинская власть должным образом понять *национальные интересы* своей страны на международной арене, и не только экономические.

Все, о чем сказано выше, составляет содержание *Первой части* тома.

Ко *Второй части* отнесены *воспоминания*, преимущественно депортированных украинцев в УССР. Кроме того, помещены также воспоминания выходцев из числа тех, кто остался в Польше, переживших трагедию *Вислы* или эмигрировавших на Запад. Таких, правда, всего несколько человек. Надеемся, что нам повезет получить еще воспоминания тех, кто в силу различных причин не попал в Украину и остался в Польше, или выехал в США, Канаду либо другие государства.

Не можем избавиться от нерадостной мысли, что если бы наша работа выполнялась несколькими десятками лет раньше, то, вне всяких сомнений, воспоминаний можно было бы собрать в разы больше. Но, как хорошо понимает Читатель, не сделали мы того, что делаем теперь, не по нашей вине. А люди, к большому сожалению, отходят в иной мир. Не все, от кого мы получили

воспоминания, дожили до того времени, чтобы увидеть их опубликованными. Даже ближайшие родственники авторов данного проекта не дождались публикации. Не будем, однако, оплакивать личной судьбы того или иного переселенца. Их ежегодно становится все меньше и меньше. Мы пытаемся создать широко документированный труд для их наследников, о чем написали в девизе проекта вообще, а также пытаемся привлечь внимание общества в обеих странах как, кстати, и всей мировой общественности, к *украинской проблеме* как таковой. К огромному сожалению, по истечении двух десятилетий существования независимого *Украинского государства* в мире не очень ознакомлены с его сложной и трагической историей, с теми проблемами, с которыми украинцы сталкиваются на протяжении веков.

В книгу мы помещаем значительное количество фотографий, проливающих свет на житье-бытье холмско-подляшских украинцев в *Отчем крае*, т.е. как говорили во время войны, *при Польше*. При этом имелась ввиду Вторая Речь Посполитая. Есть снимки времен обеих мировых войн. Помещены фотографии послевоенных лет, особенно с поездок в родные места. Наличие их в книге, по нашему мнению, должно стать иллюстрацией, содействующей восстановлению в памяти еще живых выходцев из холмско-подляшских земель, будет создавать наглядную картину для молодых или младших поколений, родившихся уже вне *Отчего края*.

В *Третьей части* опубликованы, по нашему выбору, документы, касающиеся *украинской проблематики* в первой половине XX в., полученные в разное время из архивохранилищ Канады и Польши. В нашей публикации широко представлены документы и материалы из *Библиотеки и архивов Канады* (Library and Archives Canada), как называется это центральное учреждение страны. Там – мы давние пользователи. Начали посещать архивохранилище в 1983 г., когда оно было еще отдельным учреждением под названием *Публичный архив Канады* (Public Archive of Canada), позже – *Национальный архив Канады* (National Archive of Canada), а теперь, после объединения с *Библиотекой Канады*, действует под поданным выше названием. Хотели бы отметить, что на протяжении всех лет нашего сотрудничества с центральным архивохранилищем *Страны кленового листка* мы всегда ощущали самое благоприятное отношение к нашим запросам со стороны *Дирекции учреждения*, в т.ч. и непосредственного работника *Украинского отдела Мирона Момрика*. Мы с глубокой благодарностью и уважением хотим повторить написанное в первом томе. Искренне благодарим *Дирекцию* и особенно господина *Мирона Момрика* за *доброжелательное отношение к нашему проекту* и его поддержку.

Что же касается конкретного подбора материалов для нашей публикации, то нас прежде всего интересовали материалы из *Фонда Владимира Кубиевича*

(Volodymyr Kubijovyč Fonds – R 6531-0-8-E – прежняя сигнатура MG 31. D 203) относительно деятельности *Украинского Центрального Комитета* (УЦК), возглавлявшегося им, с местом пребывания в Кракове, его отделов; местных *Украинских вспомогательных комитетов* (УДК), действовавших также на территории Холмщины и Подляшья; положения холмсько-подляшских украинцев в годы немецкой оккупации; возрождения *Украинской православной церкви, украинских школ*, собственно говоря, всех сфер *украинской жизни; немецко-польского террора* и т.п.

Из Библиотеки и архивов Канады нами использованы еще материалы из *Фонда Андрея Жука* (Andry Zhuk Fonds – R 2297- 0-3-E – бывшая сигнатура MG 30. С 167). Из него мы взяли преимущественно материалы, касающиеся судьбы холмсько-подляшских земель в годы Первой мировой войны и после её окончания. В этом Фонде хранится множество документов, связанных с деятельностью *Украинской всеобщей рады*, которые в значительной мере касаются Холмщины и Подляшья. Тогда они публиковались на страницах *Вестника Союза Освобождения Украины*.

Привлечение данных материалов даёт возможность воссоздать действительную картину борьбы вокруг проблемы будущей государственной принадлежности холмсько-подляшских земель. Дело в том, что в последующие десятилетия усилиями советских и польских факторов проблема была полностью *фальсифицирована*. В наше время не стоит вопрос о пересмотре государственной принадлежности тех или иных территорий к тому или иному государству. Он решен окончательно. Однако, руководствуясь принципом *научной объективности*, хотим внести ясность в дело. С советской, как, кстати, и с польской стороны усилия, прилагаемые *украинскими организациями и их руководителями* в борьбе за свою государственность после поражения УНР изображались как выдумка какой-то *группы авантюристов*, которая пыталась оторвать от суверенной Польши какую-то часть её *извечных территорий*. Со временем часть украинских политических деятелей вынужденно эмигрировала на Запад, где закончила свой земной путь. Другая же – попала в руки *советского правосудия* и окончила жизнь в *советских лагерях смерти*. В итоге, к нашему времени окончательно забыто проблему борьбы вокруг вопроса государственной принадлежности Холмщины и южной части Подляшья. Но она, тем не менее, имела место, а теперь требует окончательного освещения.

В *Третьей части* второго тома мы пытались надлежащим образом представить материалы, почерпнутые из польских архивохранилищ с целью привлечь внимание уважаемого Читателя к не просто трагическому положению холмско-подляшских украинцев в межвоенные годы, но и к тому, что опасность

окончательно потерять своё *национальное обличье* подталкивала их к поиску путей его сохранения, сопротивления грубой полонизации, что в конце концов привело уже в годы войны к апогею украинско-польского противостояния.

Итак, в поисках документов и материалов, которые дали бы нам возможность глубже понять конфликт в годы войны, мы обратились в *Центральный военный архив Польши* (Centralne Archiwum Wojskowe) и *Архив Православной Митрополии в Варшаве* (Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie). Нас преимущественно интересовали материалы середины и второй половины 30-х годов прошлого века, когда власти Второй Речи Посполитой осуществили решительные шаги к *окончательному решению украинской проблемы* на Холмщине и Подляшья. А этого можно было достичь лишь при помощи *тотального наступления на православие и полонизации школьного образования*. Мы отыскивали соответствующие документы, которые сами по себе фактически призывали к насилию. А если так, то их исполнение сопровождалось применением в самом центре цивилизованной Европы *невиданных методов морального и физического насилия* к местному украинскому населению. Кто оказался менее стойким, того просто подкупали определенными *преференциями*, если они, к примеру, переходили на *римо-католицизм*, *отказывались от родного языка* и т.п. К тем, кто настаивал на том, что имеет свое, отличное от римо-католического, вероисповедание и язык, отличавшийся от польского, применялись методы переубеждения, названные выше.

И последнее. Мы подобрали некоторые информации из церковных книг Холмщины о *записях актов гражданского состояния* (рождения, венчания, смерти) в разные времена, начиная с 1900 г., а также фрагменты публикации в современной польской региональной прессе, которая тоже проливает свет на поднятую нами проблему⁵.

Итак, повторимся, публикация нами подборки материалов из архивохранилищ, опубликованных в документальных изданиях, а также материалов из средств массовой информации, призвана существенно расширить базу понимания *сущности украинско-польского конфликта*, окончившегося кактаклизмом во время Второй мировой войны и принесшего большое горе холмско-подляшским, как вообще и всего Закерзонья, украинцам. Было бы, правда, ошибкой считать, что такое развитие событий вредило исключительно украинцам, хотя этот факт неоспоримый. Он разрушал жизненный уклад смешанного местного сообщества, складывавшийся на протяжении веков. И, соответственно наносил вред Польскому государству, которое долгие послевоенные годы не могло справиться из общественно-политической и социально-экономической разрухой, причиненной насильственным изгнанием украинцев из их *исконных этнических земель*.

Подводя итоги сказанному, ещё раз укажем, что к тому привлечено целый ряд воспоминаний, опубликованных и неопубликованных документов, материалов из средств массовой информации, снимков с целью иллюстрации положений, выдвинутых нами в исследовательской части предыдущего и настоящего томов.

И на самый конец, подчеркнем, что наши усилия не были бы эффективными, если бы нас не поддерживали украинцы (и не только они) в Украине, Польше, Канаде, России и других странах. Выше, как впрочем и в первом томе, мы благодарили многих ученых, работников архивохранилищ, книгоохранилищ, руководителей научных и государственных учреждений, учебных заведений за поддержку, в т. ч. и финансовую, нашего проекта.

К большому сожалению, мы не можем назвать поимённо абсолютно всех, кто нам помогал и продолжает помогать в важном деле *выяснения исторической правды* о судьбе сравнительно небольшой части многострадательного украинского народа – *холмищак*ов и *подляшук*ов. Но в прошлом их судьба была очень схожей с судьбой остальных украинцев на *всех их этнических территориях* – иногда более тяжелой, иногда возможно и более лёгкой.

Хотим, во всяком случае, выразить *глубокую признательность* всем тем, кто откликнулся и продолжает откликаться на наши просьбы о написании воспоминаний. Среди сотни воспоминаний, которые мы публикуем в книге, имеется немало свидетельств, авторы которых не дождались, чтобы собственными глазами увидеть их напечатанными. Нам очень неприятно, что опоздали. Просим у них и их наследников извинения, что так случилось. Обращаемся, вместе с тем, к наследникам тех, кого уже нет среди нас, подавать информацию о своих родителях, дедах и прадедах для дальнейшей публикации.

Если не под силу перечислить всех, кто представил свои воспоминания, впрочем все они названы в содержании, то авторы тома хотят назвать хотя бы тех, которые не только представили нам свои материалы, но и приложили усилия к тому, чтобы заинтересовать других сделать тоже самое. Более того, они поддерживают с нами постоянную связь, помогают советами, а также, что чрезвычайно важно, в поисках соответствующих документальных материалов, снимков и др. Таким людям не можем глубоко не поклониться. Прежде всего – это председатели организаций общества *Холмищина* (в областях они по-разному называются, а некоторые – как *Ривненская* – носят титул всеукраинских): Волынской (*Николай Онуфрийчук*), Львовской (*Иван Банащук* – к сожалению, посмертно), Ривненской (*Александр Боровик*). Не можем обойти и не вспомнить добрым словом, а вместе с тем и поблагодарить *ветеранов-переселенцев* в Украине и вне её границ, таких как: *Галина Вишневская* (Киев), уроженка городка Тышивцы на Холмщине, которая происходит из известного

священнического рода *Левчуков*; *Любовь Василив-Базюк* (Торонто, Канада), уроженка села Выдерть, на западе Волыни, отец которой был выходцем из тех же Тышивец, а также известным священником как в Украине, так и в Канаде; *Борис Мильков* (Черновцы – к сожалению, посмертно), уроженец Холма, происходил из широко известного священнического рода *Мильковых*, находившегося в родственных отношениях с семьей Митрополита православной церкви Канады *Андрея* (в миру – *Григорий Метюк*), который был выходцем из Грубешевщины и как священник испытывал постоянные преследования со стороны межвоенной польской власти. Борис Мильков был известным врачом, хирургом, профессором, передал нам, кроме воспоминаний, чрезвычайно ценные фотографии и некоторые документы; *Евгений Штендера* (Оттава, Канада), уроженец нынешнего Радеховского района Львовской области, один из командиров УПА в Закерзоньи, в частности на Холмщине и Подляшья, многолетний соиздатель *Летописи Украинской повстанческой армии*; *Евгений Щирба* (Луцк), уроженец села Новосилки Томашивского уезда на Холмщине. Невзирая на пожилой возраст, подготовил воспомяная, фактически захватывающую историю села на протяжении всей войны, представил авторам, кроме того, ценные фотографии тех лет.

Авторы извиняются перед теми, кого не назвали в этом кратком перечне. Нас поддерживают и другие земляки, воспоминания которых окажутся в третьем томе. О них мы там обязательно вспомним.

Что же касается тех людей и учреждений, которые нам всячески содействуют в выполнении проекта, то мы в первом томе выразили им нашу глубокую признательность. Но не будет лишним повторить это и теперь. Работу мы выполняем по решению Ученого совета *Черновицкого университета* и под его грифом. Постоянно ощущаем поддержку со стороны ректората, Факультета истории, политологии и международных отношений, его кафедр, прежде всего, Кафедры международных отношений и Кафедры современных иностранных языков и перевода, а также кафедр Факультета иностранных языков. Поэтому сердечно благодарим ректора университета профессора *Степана Мельничука*, декана ФИПМО профессора *Александра Добржанского*, заведующего Кафедры современных иностранных языков и перевода ФИПМО доцента *Тараса Ивасютина*, доцентов Кафедры *Валентину Богатыреца*, *Владимира Семенко* и *Олега Слюсаря*. Наша глубокая благодарность заведующему Кафедры иностранных языков для гуманитарных факультетов Факультета иностранных языков профессору *Александрю Огую*. Что же касается Кафедры международных отношений, то не представляется возможным выделить кого-то в отдельности, ибо все её работники, без исключения, поддерживают наши усилия в выполнении поставленных перед собой заданий.

Хотим поблагодарить украинских и польских ученых за ценные советы и замечания по нашей работе. Это прежде всего рецензенты – профессор *Роман Дрозд* (ректор Поморской академии в Слупске, Польша), профессор Киевского национального университета имени Тараса Шевченко *Владимир Сергийчук* (Киев), профессор *Игорь Цепенда*, ректор Прикарпатского национального университета имени Василя Стефаника (Ивано-Франковск). В равной мере, складываем благодарность доктору истории из Люблинского университета имени Марии Кюри-Склодовской и Председателю Украинского исторического общества в Люблине *Григорию Куприяновичу* (Польша).

Наша глубочайшая признательность Архиепископу Люблинско-Холмской епархии Польской автокефальной православной церкви *Авелю* (Андрею Поплавскому) за его бесценные советы и за предоставление уникальных материалов.

Такая же глубокая признательность и Головной управе *Объединения украинцев в Польше* её Председателю *Петру Тыме*, а также украинскому еженедельнику в Польше *Наше слово* и его редактору *Ярославу Присташу* за постоянное внимание к нашему проекту. Шлем благодарность и сотруднику *Нашего слова* *Богдану Гуку* за переводы некоторых частей работы и предоставление ряда документов.

Еще раз хотим поблагодарить проректора Восточноевропейского (Волинского) национального университета имени Леси Украинки *Сергея Федонюка* за обработку иллюстративных материалов, доцента Тернопольского национального экономического университета *Николая Лазаровича*, доцента Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка *Владимира Кицака*, доцентов *Оксану Кузьмич* и *Виталия Лесняка* из Ривненского государственного гуманитарного университета, доцента Львовского национального медицинского университета имени Даниила Галицкого *Сергея Герасимова*, а также *Елену* и *Анатолия Свистунов* (Львов) и *Ирину Дмитриеву* (Луцк) за помощь в сборе воспоминаний холмско-подляшских переселенцев.

Наша глубокая благодарность Львовской фирме *Геликон*, усилиями которой выходит уже второй том нашей публикации, а также ее работникам *Мирославу Борцу* и *Ярославу Горному* за сбор и подготовку к опубликованию иллюстративных материалов.

Мы выражаем также нашу глубокую признательность *Канадскому институту украинских студий* Альбертского университета, который из средств *Мемориального фонда им. Теодоты и Ивана Климов* поддержал публикации и второго тома нашего коллективного труда, а также предоставил бесплатно практическую помощь в усовершенствовании англоязычного перевода его

содержания, предисловия, введения и послесловия. Складываем нашу благодарность на имя директора КИУСа профессора *Владимира Кравченко* и его заместителя доктора *Богдана Клида*.

В завершение, искренне благодарим Черновицкое издательство *Букрек* в лице директора *Дарины Туз-Максимец* за безукоризненную полиграфию нашего труда.

Ещё и ещё раз благодарим всех, кто нас поддерживает в наших научных поисках и просим прощения, что не можем вспомнить всех поимённо.

INTRODUCTION

Accomplishing the idea of Pidliashia and Kholmshchyna former natives' destiny in 1915-1947, we aimed at starting our narration from the period including their expatriation to remote districts of the Russian Empire in 1915, so-called *refugeism*, and complete it with two crucial events – their *deportation* to the UkSSR and *Wisla operation*. While publishing Volume I, issued in late 2011, we faced a real challenge to single out Kholmshchyna-Pidliashia Ukrainians from a total migrant stock from Poland to pro-Radianska (pro-Soviet) Ukraine. To successfully accomplish such mission we were to have spent a long lapse of time on collecting data in Central and Local Archives. Should the proper research be done, but for the fact, that the immigrants used to re-migrate at large within Ukraine borders, we could hardly clarify all the details. Actually, they migrated illegally from the Eastern to Western oblasts. Taking into consideration the reality, we didn't even make any attempt to present an accurate statistics. What is more, a number of villages and boroughs of *Hrubieszów* and, since the fall of 1944, restored *Tomaszów* districts were historically incorporated in Galicia (Halychyna) yet not in Kholmshchyna. It happened historically in the result of certain localities' being affiliated to the Russian and Austria-Hungarian Empires. Noteworthy, in the latter, *Greek-Catholic Church* retained its status, unlike in the former, being forced by the Russian tsarism it was incorporated into *Russian Orthodox Church*. We mentioned about it in Volume I. Apropos, at its presentation in Lviv University in late October 2011, vigorous participants draw their attention to this aspect and were given exhaustive explanation.

After issuing Volume I in Ukraine, Poland, and Canada, scientific, social and political publications and mass media gave their favorable reviews on our project, including proposals and recommendations concerning our further work. Consequently, authors boiled down to the idea of publishing in Volume 2, at least, two research chapters, highlighting aforesaid problems:

- *Firstly, the subject of adaptation of deported Ukrainians from Poland after WWII in pro-Radianska Ukraine, primarily, as an ultimate decision of their and their descendants' fate, not speaking of the period of their first couple of years after arrival.*
- *Secondly, drawing attention to the problems, encountered by the Polish Ukrainians throughout 20th century and their striving to solve them in a present-day Rzeczpospolita.*

In-depth study of the above-mentioned problems is our endeavor to make a final conclusion of the thorough research, done in Volume I.

Accordingly, the releasing volume will contain two research chapters '*Immigrants from Poland in Ukraine*' and '*Dilemma of Polish Ukrainians in the Twentieth Century*'.

In terms of Chapter 2, the authors want to express their sincere gratitude to the Ukrainian scientist *Oleksandr Kolianchuk* for collecting and processing of the main content of the chapter. Equally, we are eager to congratulate the researcher on his 80th anniversary. Regardless the age, he is full of energy and vigor about common Ukrainian-Polish history and implements his creative ideas and projects. So, our *honored Doctor*, we wish you continued good health and many happy returns and we are looking forward to collaborating with you.

To cut the story short, we want to revolve your focus around the reason for introducing these two chapters. Primarily, we expected research chapters to have been introduced in published Volume I. However, after our first presentations, various meetings with former residents of Kholmshchyna, Pidliashia, and finally, Zakersonia and their descendants in Lutsk, Lviv, Rivne (Ukraine), Lublin, Kholm Polska (Poland), Edmonton, Montreal and other cities (Canada), while speaking with them on telephone, meeting on TV and radio, as well as the result of receiving a great number of reviews on Volume I in scientific and publicistic periodicals, authors of which call us for proceeding our work and, moreover, extending research timeline, we became quite definite of presenting these chapters in Volume 2.

Properly speaking, we are commemorating a heavy-hearted 70th anniversary of the *Ukrainians' deportation from Poland to pro-Radianska Ukraine*, set out in 1944. Besides, in 2012 we honored 65th anniversary of disgraceful and dishonorable *Wisla* operation. *Second Ukrainian Congress in Poland*, held under the guidance of *United Ukrainians of Poland* in May 2012 in Przemyśl, involving Presidents of Poland and Ukraine, other high-rank officials, representatives of *Ukrainian World Congress*, *European Congress of Ukrainians*, men of science of Poland and Ukraine, clergymen and the public, gave a final touch, summarizing the heartrending and tragic events¹.

All above-mentioned made us disclose the matters beyond timeline, set at the beginning of the project. Authors dared to logically complete the research, advancing the upper line practically up to late 20th—early 21st centuries. Significantly, last year we witnessed extremely throbbing anniversary for the Poles, connected with tragic Volyn (Volhynia) events in 1943. Regrettably for Ukrainians, the Poles, commemorating with dignity their own victims, don't sympathize with Ukraine, in

¹ Annotation after the Ukrainian Language Introduction

sense of its losses and sufferings in between-war period. It's hard to realize that the Ukrainian part, for its big shame, cannot manage to find the way out in this plight. None in Ukraine denies the conflict, known as the Polish-Ukrainian War, spilled over to Volyn with violence and armed struggle of nation versus nation. We are sure to accept our shameful mistake, we shouldn't have done it. Whatever happened, it had some reasons and preconditions, which only some would rather speak of. Furthermore, and importantly, not only the Ukrainian secessionist military and political systems, gaining its self-independence, but at large the *Nazi Germany policy* as well as *Soviet liberators* should take responsibility for killings of Polish civilians in Volyn, Eastern Galicia or wherever. These very hostile forces were pursuing their own imperial interests, while the fate of the Ukrainians, Poles or any other nation bothered them least of all. The leaders of the secessionist movement – Polish or Ukrainian – *were unable or rather unwilling*, to find mutually acceptable way out of the-then extremely complicated situation, choosing the simplest way of reciprocal accusation and massacres on a new-marked Soviet-Polish frontier. No way of giving any lesson to the Poles, we are striving only to remind, that performing acts of mass mockery, including massacres of Ukrainians of Pidliashia, Kholmshchyna, Nadsinia and Lemkivschyna as *allegedly revenge for massacre of the Poles in Volyn*, are, at least, unethical and dishonorable in terms of sacrifices of both parts.

Lest resort again to recriminations, we rather you bear in mind that violence and murder of Ukrainians (killing of one man or mass slaughter) occurred in the inter-war period, especially during the Second World War in all these ethnic Ukrainian lands².

We are deeply convinced, together with the collapse of the world socialist system – quite bizarre structure in the international arena, and shortly after a while the USSR downfall, when Poland was the first to recognize Ukraine's independence, and in May, 18, 1992 the *Treaty between the Polish Republic and Ukraine on Good Neighborhood, Friendly Relations and Cooperation* was signed *and all favorable preconditions* were generated for breaking inaccurate stereotypes of the past, preventing our mutual advancing forward in the future. From the Ukrainian part, however, researchers on their own make painstaking efforts, meanwhile, top administrative officials are practically inactive in removing shame *stigma of a butcher of its people*. Additionally, certain high-rank officials are trying to regenerate *ideological myth* about *Ukrainian fascism* that has nothing to do with our reality. If the *Institute of National Remembrance* is effectively functioning, his counterpart in Ukraine is only a pale reflection of his Polish vis-à-vis. The Ukrainian government should realize that such attitude towards this burning subject for both parts will not bring any good. It's quite obvious, that *Ukrainian-Polish war after WWI*, unsuccessful Petlura-Piłsudski alliance, which finally concluded in the Ukrainian

People's Republic overthrown, Entente Cordial envoys' resolution on Polish domineering over Eastern Galicia (Halychyna) (apropos, last year was the 80th anniversary of this act) – all these events, left quite negative legacy for both nations, sharing the same territory each of them claimed for their own statehood. Its denouement referred to the outcome of the Second World War the effects of which both nations are still experiencing. Public sentiments of both countries will have a considerable impact on how long both sides of the border will have to atone for mutual insults, inflicted in the past. And yet, the public mood is largely influenced by the ruling circles' considering the problem. Poland and Germany took advantage of coming to understanding, notwithstanding the latter having caused enormous grievances to Poles during the war. Similar reconciliation is desirable for Poland, in terms of both its *national interests* and with its Eastern neighbor that is Ukraine. And for the latter this issue is exceptionally vital. To effectively gain it, the government of Ukraine, however, is to accurately pursue their country's *national interests* and not only economical ones in the international arena.

All above-mentioned comprise the contents of *Chapter I* of Volume 2.

Chapter 2 predominately contains *reminiscences* of deported Ukrainians to the Ukrainian SSR. In addition, it also includes memories of those who remained in Poland, having survived *Wisla* tragedy, or emigrated to the West. There were, however, only a few such people. We hope to be lucky to get more memories of those, who due to various reasons, did not happen to arrive in Ukraine and remained in Poland or immigrated to the United States, Canada or other countries.

We cannot but mention, providing our work had been carried out several decades earlier, beyond the shade of any doubt, we could have collected a greater number of memoirs and reminiscences. Nevertheless, as the Reader is well aware, it is not just our own accountability. The people, unfortunately, passed away. Not all of those, whose memoirs we have, lived up to see them published. Even the project authors' near relations, unfortunately, did not happen to witness the publication. However, it's not worth deploring any migrant's fate. Regrettably and inevitably, more and more people, experiencing such destiny, are being gone nowadays. We are striving to create a well-documented legacy to be remembered by their descendants, as the motto of our project runs "*Honoring the Dead – Teaching the Descendants*" in general and are trying to raise awareness of both countries, and, eventually, the whole world community, of *the Ukrainian problem* as it is. To our great disappointment, having been independent for more than two decades, the Ukrainian state is still remains unknown to the world by its complex and tragic history, the problems faced by the Ukrainians for centuries.

In fact we enclose herewith a large number of pictures that shed the light on the life of Kholmshchyna - Pidliashia Ukrainians in the *land of Fathers*, that is, as they

used to say in the war times, *Poland*. Hereby, 2-nd Rzeczpospolita was meant. There are photographs of both world wars' times. We have got a lot of postwar period photographs available, especially collected during our trips to the native areas. In our opinion, their availability in the book will serve as a vivid illustration facilitating memory reproduction of still alive immigrants from Kholmshchyna - Pidliashia land; will create a clear picture for young or younger generations, born outside the *Land of Fathers*.

It was our choice to publish in *Chapter 3* documents, obtained at various times from the Archives of Canada and Poland, concerning the Ukrainian issues in early twentieth century. Our publication presents a large number of documents and materials, explored in the Library and Archives of Canada, the central institution of the country. We are its regular readers. We started visiting archives depository in 1983, when it used to be a separate institution called the Public Archive of Canada, later – the National Archives of Canada and currently, after merging with the Library of Canada, is functioning as an above-mentioned establishment. It should be noted throughout our longstanding cooperation with the central archives of the Land of the Maple Leaf we have always experienced the most favorable attitude of *Board of Directors* of the establishment towards our requests, and, namely, the direct employee of the *Ukrainian department Myron Momryk*. Again and again we want to give our sincere gratitude and respect to the *Board of Directors* and especially to *Mr. Myron Momryk* for benevolent care for our project and his great support.

In terms of specific selection of materials for our publication, we were primarily interested in the materials of *Volodymyr Kubijovyč Fonds* – (R 6531-0-8-E - the former signature MG 31. D 203) concerning Volodymyr Kubijovyč-run *Ukrainian Central Committee (UCC)* activities, located in Krakow, its departments, local *Ukrainian Relief Committees (URC)*, as well as those functioning in Kholmshchyna and Pidliashia, Kholmshchyna and Pidliashia natives' situation during the Nazi occupation, the revival of the *Ukrainian Orthodox Church, the Ukrainian schooling*, and eventually *all walks of Ukrainian life, the Nazi-Polish terror* etc.

Significantly, we also made use of the materials from *Andry Zhuk Fonds* – R 2297-0-3 - E - Former signature Mg 30. C 167) of the Library and Archives of Canada. It gave us mainly those materials concerning the fate of Kholmshchyna and Pidliashia lands during the First World War and after its ending. This *Fund* preserves many documents related to the activities of the *Ukrainian general council*, largely relating to Kholmshchyna and Pidliashia and then were published in the *Bulletin of the Union for Liberation of Ukraine*.

Our involving these materials enabled reproducing the truthful picture of the struggle for nationality issue of future of Kholmshchyna and Pidliashia. The matter is that later on the Soviet and Polish driving forces completely *rigged* the problem.

Nowadays there is no point in reconsidering the national territory integrity of any particular state. It is done and dusted. However, following the principle of *scientific objectivity*, we strive for clarifying the matter. Both the Soviet and, ultimately, the Polish sides assisted in making the Ukrainian *secessionist organizations* and their leaders, after the Ukrainian Insurgent Army overthrow, be treated as the whim of a *knot of adventurers*, aspiring to acquire a part of its *ancestral territory* from the sovereign Poland. Eventually, some Ukrainian politicians had to emigrate to the West, where they joined the majority. The others were prosecuted by the *Soviet justice* and lost their lives in the *Radianskyi (Soviet) concentration camps*. Thus, till the present day the issue of Pidliashia and Kholmshchyna natives' nationality is completely disregarded. Yet, the problem itself existed, and now it requires its final thorough coverage.

In *Chapter 3* of Volume 2 we tried to properly disclose a large amount of the material, gleaned from Polish Archives to draw our dear Reader's attention to not just extremely tragic situation of Kholmshchyna and Pidliashia Ukrainians in the interwar period, but also to the fact that being in jeopardy of complete loss of their *national identity*, pushed Ukrainians to find the ways to its preserving, resistance to brutal cleansing that finally led to the climax of the Ukrainian-Polish conflict during the war.

So, in search of documents and materials that would enable us to better understand the conflict in the war, we applied to *Centralne Archiwum Wojskowe in Poland* and *Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie*. Our attention was primarily captivated by the material of the middle and the late 30s of last century, when the government of the Second Rzeczpospolita made its decisive steps towards a *final solution to the problems of Ukrainians Pidliashia and Kholmshchyna*. And this could have been achieved only through a pervasive attack of *Orthodoxy* and *polonization of schooling*. We have found documents speaking for themselves and they actually called for violence. Since, their performance was accompanied by *unspoken methods of moral and physical violence of the local Ukrainians* in the heart of civilized Europe. Those, who appeared to be less persistent, were trapped by certain *preferences* in case they *switched to Roman Catholicism*, and *renounced their native language* etc. To those, who stuck out for practicing their own, different from the Roman-Catholic religion and language, which considerably differs from Polish, were set above-mentioned *persuasion*.

Finally, we have selected some information from the church books of Kholmshchyna *vital records* (birth, marriage, death) at various times since 1900, as well as pieces published in modern Polish regional press, which also sheds light on a raised problem⁵.

So, making a final conclusion, we publish a selection, developed from the Archives, documentary publications and media sources, designed to significantly ex-

pand the *grounds for a better understanding of the Ukrainian-Polish conflict*, which appeared to be a cataclysm during the Second World War and did a lot of harm to Kholmshchyna and Pidliashia as well as to Zakersonia, and all Ukrainians on the whole. However, it would be mistaken to assume that such course of history was devastating exclusively for the Ukrainians, though this fact is undeniable. It destroyed the way of life of multiethnic local society, established in the long run. Consequently, inflicting post-war Polish state, that was unable to handle resolving the socio-political and socio-economic plights, caused forcible expatriation of the Ukrainians from their *ancestral ethnic lands*.

To summarize, we put emphasis on the fact that we involved a wide scope of memoirs, published and unpublished documents, and media sources, photographs to illustrate the provisions put forward in the study of our previous and present volumes.

So, as a final point, we emphasize that we would not have done such fruitful research project if we had not been supported by the Ukrainians (and not only them) in Ukraine, Poland, Canada, Russia and other countries. All told, as we have already mentioned in Volume I, we pay our tribute to many scientists, archives and libraries employees, Heads of academic and government agencies, educational institutions for their vigorous assistance, including their financial support of our project.

To our great regret, we cannot mention the names of everyone for their assistance and encouragement for achieving our worthwhile goals – *interpretation of the historical truth* about the fate of a relatively small part of the long-suffering Ukrainian nation – *former natives of Kholmshchyna and Pidliashia*, whose destiny in the past was very similar to the fate of the rest of *all Ukrainian ethnic territory* – perhaps heavier and sometimes even easier.

In any respect, we want to express *sincere indebtedness and highly appreciate* the assistance and support of those we appealed to during our durable and hard work in sense of writing memoirs. Among the hundreds of ones, issued in the book, there is an ample evidence of the authors, who regrettably breathed their last to see firsthand of their reminiscences. We apologize to them and their descendants. But at the same time, we address to the descendants of those who are no longer with us, and call for submitting information about their parents, grandparents and great grandparents for our subsequent publication.

In case we have failed to acknowledge all those sharing with us their memories, to the point, they are mentioned in the contents; the authors would rather specify, at least, the ones who were not only vigorous and zealous to give us their life stories, but also made their particular efforts for encouraging others to do the same. Moreover, they get in constant touch with us, supplying with advice, and what is extremely important, relevant documentary materials, photographs etc. We owe

them our greatest debt. Primarily, they are – Heads of Kholmshchyna society departments (in different areas they are called differently, and some – such as Rivne – are titled nationwide) Volyn (*Mykola Onufriychuk*), Lviv (*Ivan Banashchuk* – alas, posthumously), Rivne (*Olexandr Borovyk*). We would like to graciously thank the *veterans-migrants* both in Ukraine and abroad, such as: *Halyna Vyshnevskva* (Kyiv), a native of the town Tyshivtsi in Kholmshchyna, whose background is of famous revered generation of *the Levchuks*; *Liubov Vasyliv-Bazyuk* (Toronto, Canada), a native of the village Vyderty in western Volhynia, and whose father came from the same Tyshivtsi and was also quite a famous priest both in Ukraine and Canada, *Borys Milkov* (alas, late – Chernivtsi), born in Kholm, came from a well-known priestly family Milkiv, twinned with the family of the Metropolitan of Orthodox Church in Canada *Andriy* (in the world – *Hryhoriy Metyuk*), who came from Hrubieszów and being the priest, used to suffer from constant persecution by the then Polish authorities. Boris Milkov was an eminent surgeon, professor, who was very generous to share with us invaluable photographs and some documents, except for his memories; *Eugene Shtendera* (Ottawa, Canada), a native of the present Radekhiv district, Lviv region, one of the Ukrainian Insurgent Army Commander in Zakersonia, in particular in Kholmshchyna and Pidliashia, a standing co-publisher of *Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army*; *Eugen Shchyrba* (Lutsk), a native of the village of Novosilky of Tomaszewski province in Kholmshchyna. Despite being an elderly citizen, he successfully managed to present his memories, spinning virtually the entire history of his native village throughout the war; moreover, he shared with us the then valuable photos.

The authors bring their sincere apologies to those who were not mentioned in this short list. We are getting an attentive and caring support of our partners and other compatriots, memories of whose will be issued in Volume 3. We are sure to remember them there.

Noteworthy, in terms of those people and organizations, having fully contributed into the project, we have already expressed them our deepest gratitude in Volume I. Nonetheless our high appreciativeness can't have been surpassed so far. Academic Council of *Yuri Fedkovych Chernivtsi National University* wholly maintained this work to be published by the license of the Ministry of Education and Science of Ukraine. The team of authors have powerful backing from the University Administration, College of History, Political Science and International Studies, its Chairs, especially the Chair of International Relations and the Chair of Modern Foreign Languages and Translation and Chairs of the College of Foreign Languages.

Therefore, our special gratitude to the Chancellor of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University *Stepan Melnychuk*, Dean of the College of History, Political Science and International Studies – Professor *Oleksandr Dobrzhanskyi*, the Head of

the Chair of Modern Foreign Languages and Translation – *Taras Ivasiutyn*, to Associate Professors of the Chair of Modern Foreign Languages and Translation of the College of History, Political Science and International Studies – *Valentyna Bohatrets*, *Vitaliy Semenko* and *Oleh Slusar*. Special mention deserves Professor, the Head of the Chair of Foreign Languages for Humanities of Yuriy Fedkovych Chernivtsi University – *Olexandr Ogui*. As for the Chair of International Relations, we find it quite formidable to single out any of them, consequently all our colleagues, without any exception, enhanced our conducting out the research.

Equally we want to extend our deep and sincere gratitude to the Ukrainian and Polish scientists, public and religious figures whose valuable advice and unique materials made our mission accomplished. In particular, they are our reviewers – Professor *Roman Drozd* (Rector of Pomeranian Pedagogical Academy in Slupsk) Poland, Professor of Taras Shevchenko Kyiv National University *Vladimir Serhiychuk* (Kyiv), Professor *Ihor Tsependa*, Chancellor of V. Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk). Coequally we wish to express our gratefulness to Dr. of History of Maria Curie- Sklodowska Lublin University and President of the Ukrainian Historical Society *Hryhoriy Kupriyanovych* in Lublin (Poland).

Our deep gratitude is extended to the Archbishop of Lublin-Kholm Diocese of the Polish Autocephalous Orthodox Church *Abel* (Andriy Poplavsky) both for his invaluable advice and for providing us with unique materials.

We would like to graciously thank to the *Main Department of the Ukrainian Union of Poland* and its Chairman *Peter Tymi* and Ukrainian Weekly in Poland *Our Word* and its editor *Yaroslav Prystasz* for their constant paying attention to our project. Naturally, our greatest appreciation to the employee of *Our Word* (*Nashe Slovo*) *Bohdan Guk* for the translation of some extracts for our edition providing us with materials.

Particular gratitude is bestowed to Vice-Rector of Lesya Ukrainka East European (Volyn) National University *Serhiy Fedonyuk* for illustrative material handling, Associate Professor of Ternopil National Economic University *Mykola Lazarovych*, Associate Professor of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University *Volodymyr Kitsak*, Associate Professors *Oksana Kuzmych* and *Vitaliy Lesnjak* from Rivne State Humanitarian University, Associate Professor of Danylo Halytzky Lviv National Medical University *Serhiy Herasymov* as well as *Olena and Anatoliy Svystun* (Lviv) and *Iryna Dmitrieva* (Lutsk) for their invaluable assistance in collecting memories of Kholmshchyna-Pidliashia immigrants.

We would like to express our special gratefulness to Lviv Company *Helicon* and its employees *Myroslav Borshch* and *Yaroslav Horny* for supplying illustrated materials and making this extraordinary and rewarding experience possible for publishing Volume 2. Equally we thank sincerely to the *Canadian Institute of Ukrainian*

Studies of University of Alberta, which is owing to *Teodota and Iwan Klym Memorial Endowment Fund* supported the publication of Volume 2 of our joint book, with no interest but that of helping us through improving the English translation of its contents, preface, introduction and epilogue. We are eager to extend our thanks to the Director of CIUS Professor *Volodymyr Kravchenko* and his deputy *Dr. Bohdan Klid*.

We have been fortunate in having had fruitful collaboration with Chernivtsi Publishing house *Bukrek* and, namely, the Director *Daria Tuz-Maksymets* for an excellent printing of our work.

We would also like to express our deep appreciation and gratitude to all whose names we did not mention, but have always been benefiting from their support in our research project.

EINLEITUNG

Wir haben vorgesehen, unsere Erzählung von dem gewaltsamen Vertreiben der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie im Jahre 1915 in die fernen Regionen des Russischen Reiches bis zur *Deportation* in die USSR und der Aktion *Weichsel* zu beginnen, indem wir das Schicksal der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie in 1915-1947 erforschen wollten. Schon mit der Veröffentlichung des ersten Bandes, der Ende 2011 veröffentlicht wurde, stießen wir auf einige Schwierigkeiten, weil es unmöglich war, wenn es um die Beilegung von Exilanten aus Polen auf dem Territorium der sowjetischen Ukraine geht, die Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie aus allen ukrainischen Auswanderern auszuwählen. Um dies umzusetzen, sollte man viel Zeit aufwenden, um in den zentralen und regionalen Archiven die erforderlichen Daten zu sammeln. Auch wenn wir solch eine Arbeit machen würden, wäre es unbekannt, ob es uns gelungen ist, unsere Forschung zu beenden, wie die Aussiedler innerhalb der Ukraine tatsächlich, illegal aus den östlichen in die westlichen Gebiete migrierten. Wir versuchten nicht einmal detailliert die Aussiedlungsstatistik zu machen. Außerdem gehörte eine Reihe von Dörfern und Städten des Kreises Hrubieshov und des vom Herbst 1944 erneuerten Kreises Tomashiv historisch nicht zum Cholmland, sondern zum Galizien. Es geschah, weil die Gegenden zum Russischen oder Österreichisch-Ungarisches Reich gehörten. Im letzteren behielt ihren Status *die griechisch-katholische Kirche*, im Gegensatz zu dem ersten, wo sie mit der Bemühung der russischen Zaren in *der Russisch-orthodoxen Kirche* inkorporiert wurde. Darüber schrieben wir im ersten Band. Übrigens, als Ende Oktober 2011 die Präsentation des Buches in der Universität Lwiw stattfand, interessierten sich die Teilnehmer für diesen Aspekt. Man sollte erklären, wovon wir uns leiten ließen.

Nach der Veröffentlichung des ersten Bandes in der Ukraine, Polen, Kanada erschienen in den wissenschaftlichen, sozialen und politischen Publikationen und Massenmedien Auszeichnungen für unser Projekt, einschließlich der Vorschläge und Empfehlungen für die weitere Arbeit. Daher beschlossen die Autoren, dass man im zweiten Band mindestens zwei Forschungskapitel veröffentlichen soll, die folgende Probleme aufklären:

- *erstens, die Anpassung der aus Polen deportierten nach dem Zweiten Weltkrieg Ukrainer in der USSR nicht nur während der ersten Jahre nach der Ankunft, aber in erster Linie als endgültige Lösung für ihr Schicksal und ihre Nachkommen;*

- *zweitens die Aufmerksamkeit auf die Probleme, auf welche die Ukrainer Polens während des zwanzigsten Jahrhunderts stießen, und Versuche der Lösung im modernen Rzeczpospolita.*

Auf solche Weise versuchen wir gewisse Zusammenfassung der detaillierten Untersuchung des ersten Bandes zu machen.

Also im zweiten Band haben wir zwei Forschungskapitel *Aussiedler aus Polen in der Ukraine* und *das Dilemma der Ukrainer Polens im XX Jahrhundert* eingetragen. In Bezug auf das zweite Kapitel, möchten sich die Autoren herzlich bei dem ukrainischen Gelehrten in Polen *Alexander Koljantschuk* für die Auswahl und Verarbeitung des Grundmaterials bedanken. Gleich sprechen wir unseren herzlichen Glückwunsch zum 80-jährigen Jubiläum im vorigen Jahr aus. Trotz seines Alters ist er voller Energie, hat interessante Ideen über die gemeinsame Geschichte der Ukrainer und Polen, die er im Leben verkörpert. Also, hochgeehrter *Herr Doktor*, wünschen wir Ihnen viele weitere kreative Jahre und hoffen auf die weitere Zusammenarbeit mit Ihnen.

Um nicht den nachfolgenden Text wiederzugeben, achten wir darauf, warum wir zwei Kapitel einführen. Ursprünglich sahen wir vor, Forschungskapitel nur in den ersten Band einzuführen, der schon veröffentlicht ist. Aber nach der ersten Präsentation, verschiedenen Treffen mit ehemaligen Einwohnern des Cholmlandes und Podlasie, der Gegend der Curzon-Linie und ihren Nachkommen in Lutsk, Lwiw, Riwna (Ukraine), Ljublin, Cholmland (Polen), Edmonton, Montreal (Kanada) und anderen Städten während der Telefon-, Radio- und Fernsehgespräche mit ihnen, und als Ergebnis infolge der recht zahlreichen Auszeichnungen auf den ersten Band in den wissenschaftlichen und journalistischen Publikationen, Zeitungen, deren Autoren uns auffordern, weiter zu veröffentlichen und sogar den zeitlichen Rahmen unserer Forschung zu erweitern, haben wir beschlossen, die obengenannten Kapitel einzuführen.

Eigentlich jetzt gedenken wir des traurigen 70. Jahrestages *der Deportation der Ukrainer aus Polen in die sowjetische Ukraine* im Jahre 1944. Im Jahre 2012 war der traurige 65. Jahrestag der schändlichen Aktion *Weichsel*. Die Schlussfolgerungen des tragischen Jahrestages zog *der II. Kongress der Ukrainer in Polen*, der unter der Leitung *des Verbandes der Ukrainer in Polen* im April 2012 in Przemysl mit der Teilnahme der Vertreter der Präsidenten Polens und der Ukraine, und anderer Beamten, Vertreter *des Weltkongresses der Ukrainer, des Europäischen Kongresses der Ukrainer* und Wissenschaftler aus Polen und der Ukraine, der Geistlichkeitsvertreter Öffentlichkeit¹ stattfand.

¹ Anmerkungen nach der ukrainischen Einleitung

Das Obengesagte zwang uns sich außerhalb der zeitlichen im Projekt angegebenen Grenzen zu ziehen. Die Autoren haben sich Freiheit genommen, die Erzählung zu einem logischen Abschluss zu bringen, wir schieben die obere Grenze fast bis zum Ende des XX - Anfang des XXI Jahrhunderts. Und auch darum, weil im vorigen Jahr das tragische Jubiläum für das polnische Volk mit Ereignissen in Wolhynien im Jahr 1943 verbunden war. Leider will die polnische Seite, wobei sie ihrerseits die Opfer verehrt, die ukrainische Seite nicht verstehen, was die Opfer und Leiden der Ukrainer in der Zwischenkriegszeit betrifft. Es ist schwer den Gedanken loszuwerden, dass die ukrainische Seite leider selbst nicht verstehen kann, wie man diese schwierige Situation bewältigen kann. Niemand in der Ukraine bestreitet, dass die Ukrainer in Wolhynien das Massaker der Polen taten, das sie nicht tun sollten. Aber was da passiert war hatte irgendwelche Gründe, woran man sich nicht erinnern will. Darüber hinaus fällt der Verlust der Polen in Wolhynien in Ostgalizien und anderswo nicht nur auf die ukrainischen unabhängigen, politischen und militärischen Strukturen, aber weitgehend auf die Verantwortung *der Politik der Nazi-Besatzung* und, wiederum leider, auf *die sowjetischen Befreier*. Beide Mächte wollten ihre imperialen Pläne verwirklichen, und das Schicksal der Ukrainer, Polens oder anderes Volkes berührte sie kaum. Die Führer der unabhängigen Bewegung – der polnischen und ukrainischen – *konnten nicht oder wollten nicht* eine für beide Seiten akzeptable Lösung aus der damals äußerst schwierigen Situation zu finden, wobei sie den einfachsten Weg gegenseitiger Schuldzuweisungen und Massaker auf beiden Seiten der neuen sowjetisch-polnischen Grenze wählten. Wir möchten nur daran erinnern, wobei wir die polnische Seite nicht lehren wollen, dass man den Massenmissbrauch der Ukrainer, einschließlich der Massaker der Lemken, der Ukrainer in Podlasie, Cholmland, Nadsanie nicht erklären kann, als ob es *eine Vergeltung für das Massaker in Wolhynien* wäre. Zumindest ist es nicht anständig, was die Opfer aus beiden Seiten betrifft. Um nicht zu beiderseitigen Schuldzuweisungen zu greifen, erinnern wir uns nur, dass Gewalt und das Töten der Ukrainer (das Töten einzelner Personen oder das Massentöten) in der Zwischenkriegszeit und besonders während des Zweiten Weltkriegs in all diesen ethnischen ukrainischen Gegenden waren².

Zusammen mit dem Zusammenbruch *des sozialistischen Weltsystems*, dieses seltsamen Gebildes in der internationalen Arena, das durch den Zusammenbruch der UdSSR folgte, und als Polen als der erste Staat in der Welt die Unabhängigkeit der Ukraine anerkannte, und am 18. Mai 1992 *eine Vereinbarung über gute Nachbarschaft, freundliche Beziehungen und Zusammenarbeit* unterzeichneten, waren alle notwendigen Voraussetzungen für die Überwindung falscher Klischees der Vergangenheit, die uns stören, den Weg für die Zukunft zu entwickeln. Allerdings

ukrainerseits geben sich Mühe nur die Wissenschaftler, und offizielle Staatsmacht macht praktisch keine Schritte, um *das Brandmal des Massakers aus eigenen Leuten* zu entfernen. Darüber hinaus versuchen einige Beamte, *die ideologischen Mythen des ukrainischen Faschismus*, die nichts mit der Realität zu tun haben, wieder zu beleben. Wenn das *Institut des Nationalen Gedenkens* in Polen effektiv wirkt, ist sein Gegenstück in der Ukraine nur ein schwacher Abglanz seines polnischen Amtskollegen. Ukrainische Staatsmacht sollte verstehen, dass ihre Position in diesem Fall sowohl schmerzhaft für die ukrainische Gesellschaft ist. Es ist klar, dass *der ukrainisch-polnische Krieg* nach dem Ersten Weltkrieg, eine unglückliche Allianz von Petljura mit Pilsudskyj, die mit dem endgültigen Sturz der Ukrainischen Volksrepublik endete, die Entscheidung der alliierten Botschafter Ostgalizien unter polnische Macht zu geben (Übrigens, im vorigen Jahr war der 80. Jahrestag der erwähnten Entscheidung) – all dies sind Phänomene, die nicht positiv die Beziehungen zwischen den beiden Nationen beeinflussten, jede Seite sah nur ihre Staatlichkeit. Die Lösung kam während des Zweiten Weltkrieges, deren Auswirkungen sich beide Nationen jetzt erleben. Es wird von der öffentlichen Meinung in beiden Ländern abhängen, wie lange beide Seiten gegenseitige Beleidigungen in der Vergangenheit zufügen werden. Und die Stimmung der Gesellschaft beeinflusst die Haltung zum Problem der herrschenden Kreise. Gefunden ist eine Gelegenheit der Versöhnung zwischen Polen und Deutschland, obwohl Deutschland während des letzten Krieges enorme Beschwerden verursachte. Diese Versöhnung braucht Polen im Hinblick auf seine *nationalen Interessen*, und Interessen mit seinem östlichen Nachbar, der Ukraine. Und für die Ukraine ist es äußerst wichtig. Die Staatsmacht der Ukraine soll richtig ihre *nationalen* und nicht nur wirtschaftlichen *Interessen* in der internationalen Arena verstehen.

Alles, was oben erwähnt ist, ist der Inhalt *des ersten Kapitels* des Bandes.

Das zweite Kapitel enthält *Erinnerungen* der meisten deportierten Ukrainer in die USSR. Außerdem sind auch Erinnerungen der Aussiedler, die in Polen blieben, die Tragödie *der Weichsel* überlebten, der Aussiedler in den Westen. Solche Aussiedler waren nur wenige Menschen. Wir hoffen, dass wir das Glück haben, die Erinnerungen derjenigen zu bekommen, die aus verschiedenen Gründen nicht in der Ukraine und Polen blieben, sondern in die Vereinigten Staaten, Kanada oder andere Länder gerieten.

Wir können deprimierenden Gedanken nicht loswerden, dass, wenn wir unsere Arbeit vor mehreren Jahrzehnten gemacht hätten, könnten wir ohne Zweifel viel mehr Erinnerungen sammeln. Aber wie der Leser gut versteht, haben wir das ohne eigene Schuld gemacht. Die Leute sind leider gestorben. Nicht alle, von denen wir

Erinnerungen bekamen, lebten bis zur Veröffentlichung unserer Erinnerungen. Die Verwandten der Autoren des betreffenden Projektes haben die Publikation nicht abgewartet. Aber lassen wir uns nicht das Schicksal der Personen eines oder des anderen Aussiedlers beweinen. Mit jedem Jahr bleiben sie immer weniger. Wir bemühen uns, eine gut dokumentierte Arbeit für die Erinnerung an ihre Nachkommen zu schaffen, worüber wie in dem Motto zum Projekt geschrieben haben, und wir versuchen, die Aufmerksamkeit der beiden Länder und der Weltgemeinschaft *zum ukrainischen Problem* zu erhöhen. Leider ist die Weltgemeinschaft nach zwei Jahrzehnten eines unabhängigen ukrainischen Staates in der Welt mit seiner komplexen und tragischen Geschichte, den Problemen, mit welchen die Ukrainer seit Jahrhunderten zusammenstoßen, nicht sehr vertraut.

In diesem Band haben wir eine große Anzahl von Bildern, die das Leben der Ukrainer im Cholmland und Podlasie in dem sogenannten *Vatershaus in der polnischen Zeit* beschreiben. Es wurde Zweites Rzeczpospolita gemeint. Es sind Bilder aus der Zeit der beiden Weltkriege. Nicht fehlen auch Bilder der Nachkriegszeit, vor allem mit Fahrten in die Heimat. Unserer Meinung nach sollte die Anwesenheit der Bilder im Buche eine Darstellung sein, die die Erinnerung der noch lebendigen Aussiedler des Cholmlandes und Podlasie fördert und schafft ein klares Bild für die jungen oder jüngeren Generationen, die außerhalb *des Vatershauses* geboren wurden.

Im *dritten Kapitel* sind Dokumente der Archive Kanadas und Polen zu verschiedenen Zeiten veröffentlicht, die ukrainische Problematik der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts betreffen. In unserer Publikation sind häufig Dokumente und Materialien aus der Bibliothek und den Archiven Kanadas (Library and Archives Canada) verwendet, wie der Name dieser zentralen Institution des Landes heißt. Wir sind da – alte Benutzer. Wir begannen das Archiv im Jahre 1983 besuchen, als es noch eine einzelne Institution namens *das Öffentliche Archiv Kanadas* (Public Archive of Canada), später – *das Nationale Archiv Kanadas* (National Archive of Canada), und jetzt, nach dem Zusammenschluss mit *der Bibliothek Kanadas* wirkt mit dem obengenannten Namen. Wir möchten darauf hinweisen, dass in all den Jahren unserer Zusammenarbeit mit dem Zentralarchiv *Kanadas* spürten wir immer die günstigste Haltung auf unsere Anfragen von der *Direktion* der Institution und von Mitarbeitern *der ukrainischen Abteilung Myron Momryk*. Wir wollen mit tiefer Dankbarkeit und Respekt das im ersten Band Geschriebene wiederholen. Wir danken der *Direktion*, und vor allem Herrn *Myron Momryk* für *freundliche Haltung zu unserem Projekt* und seine Unterstützung.

Was die konkrete Auswahl der Materialien für unsere Publikation betrifft, interessierten wir uns in erster Linie für die Materialien aus *dem Fonds von Wolodymyr*

Kubijowytsch (Volodymyr Kubijovyč Fonds – R 6531-0-8-E – die ehemalige Signatur MG 31.Д 203) in Bezug auf die Tätigkeit *des Ukrainischen Zentralkomitees* (UZK), das er und dessen Abteilungen mit Sitz im Krakau leitete; wir waren auch interessiert an den lokalen *ukrainischen Hilfskomitees* (UHK), denjenigen, die auch im Cholmland und Podlasie wirkten; der Lage der Ukrainer im Cholmland und Podlasie während der deutschen Besatzung; dem Wiederaufleben *der ukrainischen orthodoxen Kirche, des ukrainischen Schulsystems*, schließlich *allen Bereichen des ukrainischen Lebens; dem deutsch-polnischen Terror* und so weiter.

Wir haben auch noch Materialien aus der Bibliothek und den Archiven, aus dem *Fonds von Andrij Shuk* (Andry Zhuk Fonds – R 2297-0-3 – E – ehemalige Signatur MG 30. C 167) verwendet. Wir haben vor allem diejenigen Materialien benutzt, die das Schicksal vom Cholmland, Podlasie während des Ersten Weltkrieges und nach seiner Beendigung betreffen. Dieser *Fonds* hat viele Dokumente im Zusammenhang mit der Aktivität *des Ukrainischen Allgemeinen Rates*, die weitgehend das Cholmland und Podlasie betreffen und wurden im *Informationsblatt der Union der Befreiung der Ukraine* veröffentlicht.

Die Verwendung dieser Materialien ermöglicht die echte Wiedergabe des Kampfes um die Frage der Staatsangehörigkeit des Cholmlandes und Podlasie. In den nächsten Jahrzehnten wurde dieses Problem mit Bemühungen der sowjetischen und polnischen Faktoren vollständig *gefälscht*. Derzeit gibt es keine Frage einer Wiederaufnahme des Verfahrens der Staatsangehörigkeit dieser oder jener Territorien. Sie ist vollständig gelöst. Doch wollen wir die Angelegenheit klären, indem wir das Prinzip *der wissenschaftlichen Objektivität* gebrauchen. Auf der sowjetischen und polnischen Seite wurden die Bemühungen *der ukrainischen unabhängigen Organisationen* und ihrer Führer nach dem Sturz der Ukrainischen Volksrepublik als die *Laune einer Gruppe von Abenteurern* dargestellt, die von dem souveränen Polen einen Teil ihres *angestammten Territoriums* trennen wollte. Aber im Laufe der Zeit siedelten einige ukrainische Politiker widerstrebend in den Westen aus, wo sie ihren irdischen Weg endeten. Die anderen – fielen in die Hände *der sowjetischen Justiz* und starben in *den sowjetischen Vernichtungslagern*. So bis jetzt ist das Problem des Kampfes um die Frage der Staatsangehörigkeit des Cholmlandes mit dem Süden Podlasie vollständig vergessen. Aber es geschah, jedenfalls, und es benötigt jetzt endgültige Erklärung.

Im *dritten Kapitel* des zweiten Bandes haben wir versucht, die Materialien aus polnischen Archiven für die lieben Leserinnen und Lesern darzustellen, um ihre Aufmerksamkeit nicht nur auf die extrem tragische Situation der Ukrainer im Cholmland und Podlasie in der Zwischenkriegszeit, sondern auch auf die Gefahr des Verlustes *der nationalen Eigentümlichkeit* zu ziehen, was sie auf den Weg ihrer

Erhaltung, des Widerstandes der brutalen Polonisierung und zum Höhepunkt des ukrainisch-polnischen Konfliktes während des Krieges führte.

Also, auf der Suche nach Dokumenten und Materialien, die es uns ermöglichen, besser den Konflikt während des Krieges zu verstehen, wandten wir uns an *das Zentrale Militärarchiv in Polen* (Centralne Archiwum Wojskowe) und an *das Archiv der orthodoxen Metropole in Warschau* (Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie). Wir interessierten uns in erster Linie für die Materialien Mitte und die zweite Hälfte der 30er Jahre des vorigen Jahrhunderts, als die Staatsmacht des Zweiten Rzeczpospolita einen entscheidenden Schritt zu *einer endgültigen Lösung des ukrainischen Problems* im Cholmland und Podlasie machte. Und dies konnte man nur mit dem totalen Angriff auf die *Orthodoxie und Polonisierung des Schulsystems* erreichen. Wir haben Dokumente gefunden, die tatsächlich Aufruf zur Gewalt hatten. Und falls das stimmte, wurde ihre Leistung durch die Anwendung *der unerhörten Methoden der moralischen und physischen Gewalt* der lokalen ukrainischen Nation im Herzen des zivilisierten Europas begleitet. Man erkaufte weniger standhafte Leute durch bestimmte *Präferenzen*, falls sie zum Beispiel zum *Römischen Katholizismus* übergangen, *sich von der Muttersprache lossagten* und so weiter. Zu denjenigen, die auf ihren eigenen Überzeugungen bestanden, dass sie etwas Eigentümliche haben, was sich von der römisch-katholischen Religion und Sprache unterscheidet, wurden *die Methoden der Überzeugung* verwendet, die wir oben erwähnt haben.

Und zu guter Letzt. Wir haben einige Informationen aus den Kirchenbüchern des Cholmlandes über die wichtigen *standesamtlichen Eintragungen* (Geburt, Hochzeit, Tod) zu verschiedenen Zeiten seit 1900 ausgewählt, sowie Fragmente der Publikation in der modernen polnischen regionalen Presse veröffentlicht, die unseres Problem betrifft⁵.

Also, noch einmal die Veröffentlichung der ausgewählten Materialien aus den Archiven, die in dokumentarischen Ausgaben, Massenmedien veröffentlicht sind, ist aufgefordert, die Grundlage für das Verständnis *des Sinnes des ukrainisch-polnischen Konfliktes* deutlich zu erweitern, der während des Zweiten Weltkrieges mit einer Katastrophe endete und großes Übel für die Ukrainer des Cholmlandes, Podlasie, Sakesonnja brachte. Allerdings wäre es ein Irrtum zu meinen, dass diese Entwicklung ausschließlich den Ukrainern Schaden brachte, obwohl diese Tatsache unwiderlegbar ist. Sie zerstörte die Lebensweise der lokalen gemischten Gesellschaft, die seit Jahrhunderten bestand. Und so brachte sie Schaden dem polnischen Staat, der in vielen Nachkriegsjahren die sozial-politische und sozial-wirtschaft-

liche Ruine nicht bewältigen konnte, die durch zwanghafte Vertreibung der Ukrainer aus ihren *angestammten ethnischen Gegenden* verursacht war.

Das Gesagte zusammenfassend, stellen wir noch einmal fest, dass wir eine Reihe von Erinnerungen, den veröffentlichten und unveröffentlichten Dokumenten, Materialien aus den Medien, Bildern mit dem Ziel der Veranschaulichung der Bestimmungen im erforschten Teil des vorigen und angegebenen Bandkapitels verwendet haben.

Wir betonen noch, dass unsere Bemühungen nicht wirksam wären, wenn die Ukrainer (und nicht nur sie) in der Ukraine, Polen, Kanada, Russland und anderen Ländern nicht unterstützt hätten. Oben wie auch im ersten Band, dankten wir vielen Wissenschaftlern, Mitarbeitern der Archive, der Bibliotheken, den Leitern der wissenschaftlichen und staatlichen Behörden, der Bildungsanstalten für ihre Unterstützung und finanzielle Hilfe unseres Projektes.

Leider können wir nicht die Namen aller Leute anführen, die uns geholfen haben und setzen fort, weiterhin in dieser wichtigen Sache zu helfen – *Aufklärung der historischen Wahrheit* über das Schicksal von einem relativ kleinen Teil des leidgeprüften ukrainischen Volkes – *der Ukrainer im Cholmland und Podlasie*. Aber ihr Schicksal in der Vergangenheit war sehr ähnlich dem Schicksal der übrigen Ukrainer auf *allen ethnischen Territorien* – manchmal schwieriger und manchmal vielleicht einfacher.

Auf jeden Fall wollen wir unseren *tiefen aufrichtigen Dank* allen aussprechen, die unsere Bitte um das Schreiben der Erinnerungen gewährt haben und immer auf unsere Bitten antworten. Unter den Hunderten von Erinnerungen, die wir im Buch veröffentlichen, gibt es viele Aussagen, deren Autoren nicht dazu gekommen sind, um mit den eigenen Augen die Publikation zu sehen. Wir bedauern sehr, dass wir uns verspätet haben. Wir bitten um Entschuldigung, dass es sich so ergeben hat. Aber zur gleichen Zeit wenden wir uns an ihre Nachkommen, damit sie uns Informationen über ihre Eltern, Großeltern und Urgroßeltern für die weitere Veröffentlichung einreichen.

Wenn wir nicht alle Menschen nennen können, die uns ihre Erinnerungen gaben, übrigens sind sie im Inhalt genannt, darum wollen die Autoren zumindest diejenigen nennen, die uns nicht nur ihre Aussagen einreichten, sondern auch gaben sie sich Mühe um die Ermutigung anderer Leute, damit sie dasselbe tun. Darüber hinaus pflegen sie ständig Beziehungen zu uns, helfen mit Beratungen, und was äußerst wichtig ist, helfen sie bei der Suche nach entsprechenden dokumentarischen Materialien, Fotos. Vor solchen Leuten können wir nicht umhin, sich tief zu verneigen. Vor allem das sind Leiter der Vereine *Cholmland* (in verschiedenen

Gebieten werden sie anders genannt, und einige – wie der Verein in *Riwne* – haben den nationalen Titel): Leiter des Vereines in Wolhynien (*Mykola Onufrijtschuk*), in Lwiw (*Iwan Banastschuk* – leider postum), in Riwno (*Alexander Borowyk*). Wir können nicht umhin *den Veteranen-Aussiedlern* in der Ukraine und im Ausland zu danken: *Halyna Wysznewska* (Kyjiw), gebürtige Bürgerin der Stadt Tyschiwzi im Cholmland, die der bekannten heiligen Herkunft *Lewtschuk* ist; *Ljubow Wassyliv-Basjuk* (Toronto, Kanada), gebürtige Bewohnerin des Dorfes Wydertj im westlichen Wolhynien, dessen Vater aus Tyschiwzi stammte und ein berühmter Priester in der Ukraine und Kanada war; *Borys Milkow* (Czernowitz – leider, postum), gebürtiger Bewohner des Cholmlandes stammte aus einer bekannten priesterlichen Familie *Milkow*, der mit der Familie des Metropoliten der orthodoxen Kirche in Kanada *Andrej* verwandt war (weltlich – *Hryhorij Metjuk*), der aus Hrubieschow stammte, und als Priester wurde er ständig durch die damaligen polnischen Behörden verfolgt. Boris Milkow war ein berühmter Chirurg, Professor, reichte uns außer den Erinnerungen sehr wertvolle Fotos und einige Dokumente ein; *Eugen Stendera* (Ottawa, Kanada), gebürtig aus dem Bezirk Radechiw im Gebiet Lwiw, einer der Kommandeure der Ukrainischen Aufständischen Armee in Sakersonnja, einschließlich Cholmland und Podlasie, langjähriger Mitherausgeber *der Chronik der Ukrainischen Aufständischen Armee*; *Eugen Stschyryba* (Lutsk), gebürtiger Bewohner des Dorfes Nowosilky des Kreises Tomashiv im Cholmland. Trotz des Alters bereitete er Erinnerungen vor, die tatsächlich die gesamte Geschichte des Dorfes während der Kriegszeit betreffen, wobei er den Autoren wertvolle Bilder einreichte. Die Autoren entschuldigen sich bei denen, die wir nicht in dieser kurzen Liste genannt haben. Uns unterstützen andere Landsleute, deren Erinnerungen im dritten Band erscheinen. Wir erinnern an sie dort unbedingt.

Was die Menschen und Organisationen, die zu unserem Projekt beitragen, betrifft, haben wir ihnen unseren herzlichen Dank geäußert. Aber es wäre nicht überflüssig, es jetzt zu wiederholen. Die Arbeit erfüllen wir gemäß dem Beschluß des Akademischen Rates *der Universität Tscherniwzi* und mit ihrem Griff. Immer spüren wir die Unterstützung des Rektorats, der Fakultät für Geschichte, Politikwissenschaft und internationale Beziehungen, ihrer Lehrstühle, insbesondere des Lehrstuhls für internationale Beziehungen und des Lehrstuhls für Moderne Fremdsprachen und Übersetzung und der Lehrstühle der Fakultät für Fremdsprachen. Also wir bedanken uns herzlich beim Professor *Stepan Melnytschuk*, dem Rektor der Universität, dem Professor *Alexander Dobrshanskyj*, dem Dekan der Fakultät für Geschichte, Politikwissenschaft und internationale Beziehungen, beim Dozenten *Taras Iwassjutyn*, dem Leiter des Lehrstuhls für Moderne Fremdsprachen und Über-

setzung, den Mitarbeitern dieses Lehrstuhls, der Dozentin *Valentyna Bohatyrets*, dem Dozenten *Vitalij Semenko*, dem Dozenten *Oleg Slusar*. Wir danken herzlich auch dem Professor *Alexander Ohuj*, dem Leiter des Lehrstuhls für Fremdsprachen für Geisteswissenschaften der Fakultät für Fremdsprachen. Was den Lehrstuhl für internationale Beziehungen betrifft, ist es schwierig für uns jemand auszuzeichnen, weil alle Mitarbeiter uns in unseren Bemühungen der Erfüllung der gestellten Aufgaben unterstützen.

Wir möchten den ukrainischen und polnischen Wissenschaftlern für wertvolle Ratschläge und Kommentare zu unserer Arbeit danken. Das sind vor allem Rezensenten – Professor *Roman Drosd* (Rektor der Pommerschen Akademie in Slupsk), Polen, *Wolodymyr Sergijtschuk* Professor der Nationalen Taras Shewtschenko Universität (Kyjiw), Professor *Igor Tsependa*, Rektor der Nationalen Wassyl Stefanyk Universität Prykarpattja (Iwano-Frankiwsk). Gleich bedanken wir uns beim Herrn *Hryhorij Kuprijanowytsh*, Doktor der historischen Wissenschaften der Marie Skłodowska Curie Universität Lublin, und dem Leiter des ukrainischen historischen Vereines in Lublin (Polen).

Unseren tiefen Dank äußern wir *Awel* (Andrij Poplawskyj), dem Erzbischof der Diözese Lublin-Cholmland der polnischen autokephalen orthodoxen Kirche für seine wertvollen Ratschläge und für die Bereitstellung von einzigartigen Materialien.

Das gleiche tiefe Dankeschön äußern wir *der Hauptverwaltung des ukrainischen Vereines in Polen* und seinem Vorsitzenden *Peter Tyma* und der ukrainischen Wochenschrift in Polen *Unser Wort* und seinem Redakteur *Jaroslav Prytasch*, für ständige Aufmerksamkeit zu unserem Projekt. Wir danken auch *Bogdan Huk*, dem Mitarbeiter der Wochenschrift *Unser Wort* für die Übersetzung einiger Teile der Arbeit und die Gewährung einer Reihe der Dokumente.

Noch einmal möchten wir *Sergij Fedonjuk*, dem Prorektor der Osteuropäischen Nationalen Lesja Ukrainka Universität Wolhynien für die Bearbeitung der illustrativen Materialien, *Mykola Lasarowytsh*, dem Dozenten der Nationalen Wirtschaftlichen Universität Ternopil, *Wolodymyr Kitsak*, dem Dozenten der Nationalen Pädagogischen Wolodymyr Hnatjuk Universität Ternopil, den Dozenten *Oksana Kusjmytsch* und *Vitalij Lesnjak* der Staatlichen Geisteswissenschaftlichen Universität Riwna, dem Dozenten *Sergij Herasymow* der Nationalen Medizinischen Danylo Halytskyj Universität und auch *Olena* und *Anatolij Swystun* (Lwiw) und *Iryna Dmytrijewa* (Lutsk) für ihre Hilfe bei der Sammlung der Erinnerungen der Aussiedler in Cholmland und Podlasie.

Unsere tiefe Dankbarkeit äußern wir der Firma *Helikon* Lwiw, mit deren Mitteln der zweite Band unserer Publikation veröffentlicht wird, und auch deren Mitarbei-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

tern *Myroslaw Borstsch* und *Jaroslav Hornyj* für die Sammlung und Vorbereitung der Veröffentlichung der illustrierten Materialien.

Gleich, unser Dankeschön sprechen wir *dem Institut für ukrainische Studien Kanada* der Universität Alberta aus, das dank *dem Memorialfonds von Theodot und Iwan Klym* die Veröffentlichung des zweiten Bandes unserer kollektiven Arbeit unterstützte und kostenlos praktische Hilfe bei der Verbesserung der englischen Übersetzung seines Inhalts, Vorwortes, der Einleitung und des Nachwortes gab. Wir danken Professor *Wolodymyr Krawtschenko*, dem Direktor des Instituts für ukrainische Studien Kanada und seinem Stellvertreter *Dr. Bohdan Klid*.

Und schließlich bedanken wir uns herzlich bei *Daryna Tus-Maksymets*, der Leiterin des Verlags in Czernowitz *Bukrek* für exzellente Polygraphie unserer Arbeit.

Und noch unseren besten Dank äußern wir allen, die uns in unseren wissenschaftlichen Bestrebungen unterstützen und bitten um Entschuldigung, dass wir nicht alle Namen erinnert haben.

Перша частина

Дослідницькі роздуми

Перший розділ

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛЬЩІ В УКРАЇНІ

Перші кроки на новій землі

У першому томі нашої праці ми один з розділів присвятили проблемі вживання українських переселенців з Польщі в тодішню радянську дійсність. Йшлося передусім про перші кроки, тобто фактично про другу половину 40-х рр. минулого століття. З того часу минає вже сьомий десяток літ. Сподівання вигнанців на повернення у рідні сторони практично розвіялися ще тоді. Ніякої аналогії з тим, чим закінчилося те т.зв. *біженство* по Першій світовій війні не сталося. Холмсько-підляські українці, як і вигнанці з Надсяння і Лемківщини, доволі швидко стали усвідомлювати, що їх переселення в Україну остаточне і тут вони повинні освоюватися – не просто якимось чином фізично вижити у перші важкі повоєнні роки, а подбати про своє та своїх нащадків майбуття, усвідомити себе громадянами нової, але бажаної впродовж століть Батьківщини – України, нехай у той час з ефемерною незалежністю, обмеженою перебуванням у складі Союзу РСР.

Зіткнувшись з існуючою в УРСР реальною ситуацією, споконвічні хлібороби шукали можливості поселитися в містах і містечках, де були кращі умови для пошуків роботи з більш-менш стабільним заробітком, а для молоді –

належні умови для навчання. Значній частині переселенців вдалося розв'язати це питання і вони доволі швидко інтегрувалися в нову для себе державно-політичну систему.

В складних умовах повоєнної дійсності в тодішній Україні переселенці виявилися, можливо, завбачливішими, кмітливішими від значної частини місцевих мешканців, в тому числі й західного регіону України. За наявних обставин старші покоління цілком свідомо віддали перевагу створенню своїм дітям можливості здобути освіту. Освіта для них виявилася пріоритетом через те, що в кожній родині були особи, які мали досвід виживання під час депортації до Росії у 1915–1922 рр. і перебування в статусі сільського трудівника на здебільшого низькорентабельних селянських господарствах за часів Польської держави.

Ми ніяким чином не хотіли б образити автохтонів тих областей, де осіли переселенці з Польщі. Важко сказати, чия доля була важчою, чи тих, хто прибув, чи тих, хто тут мешкав завжди, і хто до чого був кмітливішим. Але справді переселенці, і не лише з холмсько-підляських теренів, а й з усього Закерзоння, були переважно хліборобами. Праця в умовах Другої Речі Посполитої, помножена на політично-національні та релігійні переслідування, творила з них якусь замкнуту касту знедолених, з якої вони за невеликим виключенням не могли вирватися. Тому цілком зрозумілим був загальний потяг до знань. Переселенці у масі своїй були переконані, що в радянській Україні вже ніхто і ніщо не завадить їх дітям вивчитися і *вибитися в люди*. Загалом так воно й сталося. Важко тепер сказати, чи відсотково більше стало, наприклад, вчених, діячів культури тощо, які були вихідцями з депортованих чи місцевих жителів. Але факт залишається фактом, що з переселенського середовища вийшов чималий прошарок інтелігенції, який на залишених землях був у їх середовищі просто ніяким. Цілком зрозуміло, що й інші фактори сприяли намаганням переселенців та особливо їх нащадків досягти чогось такого, щоб довести усім, а особливо самим собі, що вони не є людьми *другого гатунку*. Мабуть, існує якась закономірність, що народ чи його якась частина, вирвана з корінням з рідного краю, в місцях нового поселення докладає впродовж поколінь неймовірних зусиль, щоб, кажучи мовою закерзонських українців, *вибитися в люди*. Яким би важким і незвичним для переселенців було життя в повоєнній Україні, вони в масі своїй гідно вписалися в її суспільство.

Зайвий раз нагадаємо, що для української спільноти Холмщини і Підляшшя завжди була актуальною проблема наявності власної інтелігенції. У середині 40-х рр. ХХ ст. в структурі українського холмсько-підляського населення 96 % становили селяни, 1,5 % – робітники та службовці, чисельність яких за Польщі не

перевищувала 0,3 %, і близько 2 % – інтелігенти (приватні юристи, лікарі, педагоги, агрономи тощо). Слід врахувати, що частка службовців та робітників зростає лише у 1940–1944 рр. завдяки діяльності українських громадських організацій та установ, кооперативних спілок і створених ними підприємств¹.

Старші покоління переселенців з Польщі інтуїтивно відчували значення освіти в тодішньому радянському суспільстві, а молодь, зі свого боку, виявляла високу здібність і наполегливість до навчання. Переселенська молодь, яка лише у 1940 р. вперше отримала у себе на Батьківщині можливість здобувати освіту українською мовою, продовжила навчання у радянських загальноосвітніх школах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах України. Дослідження цієї проблеми методами експрес-опитування та анкетування показали, що близько 27% дітей отримали вищу, 34% – середню-спеціальну, 22 % – обмежилися загальною середньою, а 17 % – початковою освітою². Частина дітей спочатку здобула середню спеціальну, а пізніше й вищу освіту.

Автори з'ясували, що з середовища української молоді Холмщини і Підляшшя, якої прибуло в Україну близько 60 тис. осіб, за неповними даними вийшло багато заслужених діячів науки і техніки України, близько 10 лауреатів державної премії України, понад 50 докторів наук і професорів, 80 кандидатів наук і доцентів, понад 20 заслужених працівників різних галузей промисловості, сільського господарства, освіти, медицини, культури та мистецтва. Саме вони склали вагомую частку інтелектуальної еліти України³.

Не можна обійти мовчанням одного важливого факту із життя холмсько-підляських українців, про що вже йшлося й у першому томі нашої праці. Справа у тому, що в роки Другої Речі Посполитої доволі поширеним явищем було звинувачення їх у *прихильності до комунізму*, ідеологічно і політично поширюваного з території Радянського Союзу. Сказати, що ці звинувачення були стовідсотковою фальсифікацією, означало б говорити не зовсім правду. Серед якоїсь частини українців радянська пропаганда справді досягала успіху вигадками про *вільне, райське життя* в умовах тогочасної УРСР чи загалом СРСР. Але подібне явище у ті роки спостерігалось не лише в українському середовищі. Воно було характерним якоюсь мірою і для поляків, німців, французів тощо. Але конкретно у міжвоєнній Польщі його зручно намагалися використати проти українців, які нібито намагалися підірвати зсередини підвалини польської державності. Проте, як показало життя, польська влада ставила знак рівності перед загрозою комунізму та українським рухом за збереження на холмсько-підляських землях національної ідентичності, тобто фактично за виконання Польщею зобов'язань, взятих на себе Мирним договором 1921 р. з Радянськими Україною та Росією, зрештою, й перед Заходом після визнання ним права Польщі на західноукраїнські землі у 1923 р.

Переселенська молодь своїм життям в УРСР *спростувала міф* про зацікавленість холмщаків і підляшуків комуністичною ідеологією. Посідаючи належне становище у суспільстві, молоді люди не шукали притулку в партійних органах, а окремі спроби зробити їх партійними керівниками вищої та середньої ланки виявились не дуже результативними. Лише окремі молоді холмщаци після *наполегливих рекомендацій* керівництва вищих партійних органів ставали керівниками партійних осередків невеликих установ, організацій, заводських цехів, шкіл.

Громадсько-політичні діячі старшого покоління

Частині діячів українського руху старшого покоління після переселення до УРСР вдалося отримати роботу за фахом, але більшість заради виживання сім'ї погоджувалася на запропоновані посади, які відповідали рівню загальної освіти. Відомий на Холмщині журналіст, письменник і видавець, уродженець містечка Рейовця Холмського повіту *Володимир Островський*, чие формування як особистості припало на кінець XIX – початок XX ст., вніс чималий вклад у зародження й розвиток українського національного руху на рідній Холмщині. Народившись у родині столяра, допомагав батькові заробляти, як кажуть, на хліб. Після закінчення місцевої народної школи займався у вільний від роботи час самоосвітою, склав іспити за гімназією. А після закінчення Холмської учительської семінарії протягом чотирьох років навчав дітей в Томашівському і Холмському повітах. Відтак протягом 1905–1911 рр. вчителював у Варшаві. Повернувшись до Холма, працював у зразковій школі при учительській семінарії. Ще на самому початку буремного XX ст., яке вже наприкінці його видатний український філософ Мирослав Попович назвав *червоним століттям*, Володимир Островський опублікував своє перше оповідання з життя Холмщини – *Все на краще*. Трохи згодом з'являються його перші вірші, оповідання, статті на сторінках тодішніх часописів. До 1917 р. молодий письменник редагував газету Холмського Свято-Богородицького братства *Холмская Русь*.

Біженська доля закинула вже на той час відомого літератора і громадсько-го діяча до міста Суража на Чернігівщині. Згодом, під час української революції він якийсь час працював інспектором Вінницького вищого початкового училища, де організував українські літературний і театральний гуртки, перший в Україні шкільний кооператив, створив *пункти ліквідації неписьменності* тощо.

У важкі роки протистоянь і конфліктів холмщаци, розпорошені внаслідок *біженства* на величезних просторах Росії, прагнули повернутися до рідного

краю, домагалися прилучення його до України, про що ми детально написали у першому томі (див. там *Другий розділ*).

Ще перебуваючи у Вінниці, Островський редагував щоденну газету *Шлях*. Після переїзду до Варшави зайнявся педагогічною, редакторською та письменницькою діяльністю. Співредагував журнал *Українська трибуна*, редагував часописи *Духовна бесіда*, *Українська громада*, *Нова скиба*. Видавав власні журнали: у Варшаві – *Наш світ* (*Наша бесіда*) і *Нарід*, у Луцьку – *Наш світ* і тижневик *Нова доба*, які стояли на позиціях УНДО, консолідував українців проти польського засилля. Активно співпрацював із львівськими часописами *Новий час* і *Діло*, з виданнями Івана Огієнка *Рідна мова* і *Наша культура*. Протягом 20–30 рр. написав чимало художніх творів, наукових та публіцистичних розвідок на історичну тематику, що виходили в Луцьку, Львові та інших містах тодішньої Польщі. Вів значну громадсько-політичну роботу, за яку, особливо передвиборну агітацію 1930 р. на користь національних сил, потрапив до луцької в'язниці.

Під час війни В. Островський мешкав у Холмі, керував бюрово-бухгалтерськими курсами. На виконання Договору від 9 вересня 1944 р. разом з півмільйоном інших українців, депортованих до УРСР, очолив щойно відкрите в Івано-Франківську (тодішньому Станіславові) педагогічне училище, щоб готувати вчителів для радянських шкіл, почав публікуватися. Видав навіть твір про *добровільне* переселення українців з Польщі до підрадянської України – *Повернення*. Зіткнувшись з дійсністю, не тільки пожалкував про публікацію оповідання, але й відмовився вихваляти тогочасну радянську дійсність. Інформація потрапила до компетентних органів. З роботи звільнили, затаврували як *злісного українського буржуазного націоналіста*, усі твори вилучили з книгозбірень і знищили. Збереглася тільки їх невелика частина, яка потрапила до *спецхранів* як *речовий доказ*. Все це звело в могилу видатного холмшачка у квітні 1950 р., а після смерті дружини навіть зникла його могила. Ясна річ, що пам'ять про нашого видатного земляка остаточно не пропала. Про нього вийшли публікації, зокрема голови Волинського товариства *Холмщина* Миколи Онуфрійчука та його доньки Наталії Журавльової, за згодою яких ми посилаємося на їх розвідку про Володимира Островського⁴.

Уродженець містечка Городло Грубешівського повіту, відомий на Холмщині громадсько-політичний діяч *Микола Ваврисевич*, як і Володимир Островський, належав до кагорти тих, хто пробуджував національну свідомість холмшачків, що змусило його пережити величезні життєві труднощі. Будучи вихідцем з родини народного вчителя, він у ранньому дитячому віці проявив потяг до знань. Успішно завершивши навчання в Холмській гімназії, здобував філологічну освіту в Київському університеті. Проте, переслідований владою, змушений був продовжити навчання у Петроградському уні-

верситеті, оскільки з Київського як неблагонадійний був відрахований. Завершив навчання 1917 р. і повернувся в Україну. Скерований на Черкащині, до 1919 р. працював викладачем на українознавчих учительських курсах у м. Сміла на Черкащині, у 1919–1921 рр. обіймав посаду директора Київської гімназії № 3. Повернувшись 1921 р. до рідного Городла на Холмщині, Микола Ваврисевич зайнявся відбудовою спустошеного війною батьківського господарства. Разом з тим, сповнений рішучості відстоювати українську справу, поринув у вир громадсько-політичної діяльності. В новообраному польському Сеймі став помічником депутата Семена Любарського, очолював *Українське учительське товариство* краю, редагував газету *Української парламентської репрезентації* в Сеймі *Наше життя*, укладав і видавав *Холмський народний календар*. Після закінчення парламентської каденції у 1926 р. перебрався на Волинь, де працював учителем у Рівненській приватній школі та Володимир-Волинському механічному училищі, одночасно редагував *Холмський церковно-народний календар*, уклав і видав *Український співаник*.

Ще за царизму в Києві, а потім вже й у Польщі Миколу Ваврисевича неодноразово заарештовували і судили. Останній раз потрапив до польської катівні в Березі Картузькій за розпорядженням люблінського воеводи, коли розпочиналася Друга світова війна. Звинуватили його у приналежності до КПЗУ, з якою він ніколи не мав справи. Війна позбавила переслідування з боку влади. Микола Ваврисевич після свого визволення оселився у Володимирі-Волинському і зайнявся педагогічною діяльністю, здійснив реорганізацію польської гімназії в українську. До речі, у тій, вже українській гімназії здобував освіту майбутній польський професор Владислав Філяр, з яким нам доводилося часто дискутувати під час семінарів *Україна – Польща: важкі питання*. Він зберіг табелі успішності, які охоче нам демонстрував. Мав добрі оцінки з української мови. По війні М. Ваврисевич деякий час працював у Львові в Історичному музеї, потім у секретаріаті Львівського університету. Проте незабаром повернувся до звичної педагогічної роботи у Володимирі-Волинському, не забуваючи про долю рідної Холмщини, задля якої був ладен віддати життя⁵.

Колишній директор Грубешівської торгівельної школи, уродженець села Підгірці того ж Грубешівського повіту і одноліток Миколи Ваврисевича *Петро Козлюк* педагогічну діяльність розпочав у 1917 р. учителем математики на Донбасі, закінчивши перед тим Фізико-математичний факультет Київського університету. У 1918–1921 рр. викладав математику в Київській гімназії *Товариства допомоги освіті* та Залізничному училищі, у 1922–1927 рр. працював в українських гімназіях Луцька і Рівного, у 1927–1933 рр. – в Кременецькій духовній семінарії. Упродовж 1933–1939 рр. учительював у польських гімназіях Познанського воеводства Польщі, бо на рідній Холмщині

українець не мав права навчати дітей. Тут це робили вчителі-поляки, прислані з інших регіонів країни, щоб спольщувати місцеву українську дітвору. З пожатвенням українського національного руху під німецькою окупацією Петро Козлюк очолив у Грубешеві українську торгівельну школу, якою керував до її закриття у зв'язку з депортацією українців на терени УРСР. Оселившись у Луцьку 1945 р., продовжив педагогічну діяльність на посадах викладача математики і латинської мови у місцевому медичному училищі, згодом учителя математики та фізики у середніх школах міста. До речі, талановитий педагог володів, крім української, російською, польською, німецькою та французькою мовами.

Петро Козлюк, попри велику завантаженість та довготривале перебування поза українським середовищем, на все життя залишився полум'яним трибуном української пісні. Маючи природний хист, він, ще навчаючись у Київському університеті, засвоїв основи оперного співу, брав участь у масових сценах Київської опери, співав у хорі собору св. Володимира. Цілком зрозуміло, що у міжвоєнній Польщі, а тим більше на Холмщині, за український спів людей доволі часто переслідували. Тож, переселившись до Луцька, відомий холмщак став шанованим солістом міського хору вчителів. Разом із земляком *Олександром Самохваленком* часто на урочистостях виконував улюблену пісню *Ми – холмщакі*. Попри життєві негаразди наш славний земляк не дожив двох років до свого 90-ліття, залишивши по собі добру пам'ять не лише серед холмщаків, але й усіх мешканців Волині, яка прихистила нарівні з Тернопіллям, Рівненщиною, Львівщиною та іншими областями знедолених холмщаків, підляшуків, надсянців та лемків⁶.

Вище ми розповідали про трьох громадсько-політичних діячів старшого покоління, які покидали рідну Холмщину не вперше і не добровільно. Але найближчою до долі останнього з них, Петра Козлюка, виявилася доля видатного холмського митця *Олександра Самохваленка*, особливо після переселення до УРСР по Другій світовій війні. Тому скажемо про нього саме тут.

Він народився у Замісті, в учительській родині. Навчався у школах Холмщини та Волині. Музичну освіту здобув у Варшавській консерваторії. 1939 р. після переїзду до батьків, які на той час мешкали у Грубешеві, почав викладати музику і співи у початковій, а потім у торгівельній школах, Учительській семінарії та гімназії. Оселившись з родиною 1945 р. у Луцьку, продовжив педагогічну діяльність. Викладав сольфеджіо і теорію музики, займався диригентською діяльністю. Талановитий митець створив Волинський народний хор. Він першим на Волині був удостоєний почесного звання *Заслуженого артиста України*. Керівник Волинського обласного товариства *Холмщина* Микола Онуфрійчук, працюючи у 60-х рр. у молодіжному середовищі, мав можливість контактувати зі знаним хормейстром, «цією, – як він пише, –

талановитою, від природи мудрою, інтелігентною, ерудованою людиною, прекрасним музикантом», який «дбав про розвиток самодіяльного хорового мистецтва Волинського краю». А ще на Холмщині у важкі роки війни він у співдружності з Олесем Бабієм створив своєрідний гімн рідного краю *Збудися, Холмицино, повстань*, який співали по всій Холмщині⁷.

Однак повернемося до громадсько-політичних холмсько-підляських діячів, народжених ще наприкінці XIX ст., які зазнали *двох депортацій*. Серед них був виходець із села Депултичі Руські Холмського повіту *Василь Гуль*. Після закінчення церковно-приходської школи він продовжив навчання у Холмській гімназії, яка з початком Першої світової війни тимчасово припинила діяльність. Неважко догадатися, що разом з батьками юнак 1915 р. опинився аж у Тамбовській губернії, де завершив гімназійну освіту. Вже за часів УНР розпочав студії у Київському університеті, які йому довелося завершити через несприятливі політичні умови і повернутися 1920 р. на Холмщину.

Відданий справі налагодження українського національного життя на Холмщині, Василь Гуль поринув у його вир, набувши значний досвід державотворення під час свого перебування у Києві. Повернувшись на Холмщину, налагодив контакти з братами Васильчаками – Антоном і Павлом. Разом з Миколою Ваврисевичем редагував українську газету *Наше життя*, на шпальтах якої холмсько-підляські українці інформували про стан політичного життя і роботу Української парламентської репрезентації в польському парламенті. На жаль, український національний рух, який щойно ставав на ноги, шматували протиріччя власного характеру, та ще й провоковані польською владою або привнесені лівацькими тенденціями ззовні. Все це, разом узятє, тільки шкодило українській справі, яка, тим не менше, завдяки таким людям як Василь Гуль, з труднощами, але рухалась вперед. Крім редагування газет, В. Гуль у рідних Депултичах Руських заклав осередок товариства *Рідна Хата*, заснував протипожежну сторожу, заклав українську школу, брав активну участь в українському кооперативному русі, очоливши 1940 р. Холмський повітовий *Союз українських кооперативів*.

Внаслідок переселення до УРСР опинився у Львові, де нетривалий час працював завідувачем господарською частиною Львівського сільськогосподарського інституту. Але у 1947 р. за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі Гуля було засуджено до восьми років покарання, яке відбував у таборах Мордовії. Після звільнення проживав в Івано-Франківську та Луцьку. Його перу, спільно з Іваном Салюком, належить розвідка *Остання сторінка історії Холмської Русі*, в якій автори виклали своє бачення минулщини рідного краю впродовж 1905–1945 рр⁸.

Інший холмщак, уродженець села Пригоріле Грубешівського повіту, *Всеволод Здун* походить з родини дрібного службовця, яка, як і тисячі інших, за-

знала 1915 р. *біженства*. Щоправда, затрималась у Києві. Там Всеволод навчався у школі. Опісля була гімназія в Луцьку. Закінчивши 1936 р. математично-природничий факультет Варшавського університету, викладав природничі дисципліни у гімназіях міста, рівночасно займаючись науковою діяльністю. З початком Другої світової війни переїхав до Томашівського повіту на Холмщині, де вчителював у селах Березовець і Турковичі. Брав безпосередню участь у створенні української *Грубешівської вчительської семінарії*, в якій працював до її закриття восени 1944 р.

Після переселення до УРСР з 1946 р. розпочав працю на Кафедрі зоології Львівського університету та в установах Академії наук УРСР. У 1952 р. науковець здобув вчений ступінь кандидата, а через десять років доктора біологічних наук. Став професором і завідувачем тієї ж Кафедри біології. Викладав провідні навчальні курси. Відомий вчений залишив потужний список наукових праць, який налічує понад 200 позицій, частина з яких перекладена англійською, німецькою, польською і навіть китайською мовами. Професор Здун належав до цілого ряду наукових товариств, очолюючи їх обласні осередки. Взяв активну участь в лютому 1990 р. у створенні у Львові товариства *Холмщина*, брав участь в його діяльності, дуже добре орієнтуючись в історії багатостраждального рідного краю⁹.

Біженство і повторна депортація священиків

Очевидно, варто окремо сказати про холмсько-підляських священиків старшого покоління, котрі в молоді або ще й дитячі роки зазнали того ж *біженства*, а потім *повторної депортації* вже внаслідок Другої світової війни. Що дуже цікаво, то це те, що під час *біженства* у 1915 р. царська влада захочувала холмсько-підляських священиків очолювати рух своїх прихожан на схід, якщо не до місць остаточного призначення, то, в усякому випадку, до заліничних станцій, звідки нещасні *біженці* далі рухалися вглиб Росії. Зовсім інша картина спостерігалася під час *обміну населенням*, як делікатно називали *депортацію* у 1944–1947 рр. Священики були непогано обізнані з тим, що діється стосовно релігійного кліру там, куди тепер везли не тільки холмщаків з підлящуками, але й усіх українців Закароння. Тому вони небезпідставно намагалися або уникнути переселення, що вдалося лише одиницям, або виїхати окремо від прихожан, добре розуміючи, що силові радянські структури налаштовані переслідувати їх за будь-що або навіть ні за що, лише тільки за те, що вони священики і так чи інакше у роки німецької окупації підтримували *українських буржуазних націоналістів* або й самі були віднесені до них вже по закінченні війни.

Назовемо бодай декількох з тих людей, відданих справі духовно-національної опіки над знедоленим холмсько-підляським людом. Отже, митрофорний протоєрей *Гавриїл Коробчук* – уродженець села Хмільок Білгорайського повіту. Вихованець Холмської та Вільнюської духовних семінарій розпочав ще перед Першою світовою війною душпастирську працю у 1913 р. в повітовому місті Томашеві Холмської губернії, створеної роком раніше. *Біженство* привело його з родиною і парафіянами до Ярославської губернії, звідки він повернувся на Холмщину 1919 р. і отримав парафію у Кульні його рідного Білгорайського повіту, виконуючи одночасно й обов'язки декана округи. Турбота отця Гавриїла про національно-релігійні інтереси українців не сподобалася місцевій польській владі, яка позбавила його парафії і, зрештою, засобів для утримання родини, в якій було троє малолітніх дітей.

Рятуючись від переслідувань, священник був змушений до частих змін місць служби на Холмщині, Волині, Підляшші. Постійно *знаючи моральних тортур*, він, тим не менше, не зрікався своїх релігійних та національних переконань. Не виконував розпоряджень влади виголошувати проповіді польською мовою. Йому погрожували висилкою до концтабору в Березі Картузькій, через що він був змушений переховуватися. Як відомо, під час німецької окупації краю склалися умови для відродження Української церкви, що тривало декілька років. З 1940 р. отець Гавриїл працював у Хомлі настоятелем храму св. Івана Хрестителя, помічником настоятеля Кафедрального собору на святій Данилової горі, архіпресвітера Івана Левчука. Одночасно виконував обов'язки члена *Холмської духовної консисторії і єпархіального суду*. Крім пастерських обов'язків митрофорний протоєрей викладав Закон Божий в українських навчальних закладах Холма, зокрема в *Холмській духовній семінарії*, аж до її закриття 1944 р.

Навесні 1944 р. під час масового вбивства українців Холмщини польська боївка знищила понад 50 українських сіл, разом з їх жителями. Палячи одне з них – Ласків, що на Грубешівщині, озвірілі нападники вирізували понад 250 осіб. А місцевого священника Лева Коробчука, сина отця Гавриїла, закатували у нелюдський спосіб, четвертуючи його заживо. Батько важко пережив цю трагедію. Маючи можливість, виїхати на Захід, не покинув рідного краю, залишився з отцем Іваном Левчуком в Холмі. Однак родину Коробчуків силоміць депортували, даючи на збори дві години, які переселенська комісія відтермінувала на три доби, внаслідок чого родина Коробчуків у грудні 1945 р. дісталася Луцька, де отець зайняв посаду настоятеля Феодосівського храму. Працював там три роки. А далі, як за часів міжвоєнної Польщі, був змушений мандрувати, виявившись неблагонадійним, просторами України, виконуючи душпастирські обов'язки в Кіровоградській та Черкаській областях, зокрема в Чигирині, Звенигороді. Незважаючи на засилля *войовничого ате-*

їзму, протоєреєві, завдяки непохитній волі, вдалося в нових для себе місцях знаходити ключ до сердець віруючих, більше того, хоч якось пристосовувати приміщення під храми. Після виходу на пенсію повернувся до Луцька, де й завершив свій хресний шлях. Холмщаки, підлящуки, зрештою всі українці, безмежно вдячні отцю Гавриїлу та його родині за збереження *Чудотворної ікони Холмської Богородиці*, інших пам'яток сакрального мистецтва, які продовжують служити українському народові¹⁰.

Інший митрофорний протоєрей *Йосип Цехан*, уродженець села Бонча Красноставського повіту, *біженство* пережив у Катеринославі (Дніпропетровськ), куди потрапив з батьками. Там розпочав навчання в духовній семінарії, проте завершив богословські студії 1925 р. в *Кременецькій духовній семінарії*. З 1927 р. по 1944 р. виконував душпастирську службу у парафіях Холмщини – Сілець, Войславичі, Сичин. Переходи були пов'язані з репресіями з боку польської влади за порушення розпоряджень щодо спольщення життя українців. Найактивнішу діяльність по національному освідомленню українців отець Йосип розгорнув у Сичині Холмського повіту. У 1939 р. його заарештували і тримали під арештом майже до початку війни.

Як і долю Гавриїла Коробчука, долю Йосипа Цехана змінила війна і німецька окупація. З початком пожвавлення українського національно-релігійного життя отця Йосипа було обрано до складу *Тимчасової церковної ради*, продовжуючи душпастирську і культурно-освітню працю в Сичині. З 1942 р. його призначено настоятелем храму в містечку Савин, звідки незабаром переїхав до Холма, де архієпископ Іларіон призначив його настоятелем Кафедрального собору. Наступні 1943–1944 рр. він одночасно був членом епархіальної ради, деканом Холмського повіту, відповідав за роботу епархіальної друкарні і бібліотеки.

Геноцид українців з боку польських боївків не оминув і родини Цеханів. Від рук душогубів загинули чоловіки сестер отця Йосипа – настоятель храму в Бусні Грубешівського повіту *Михайло Трохомович* і священник села Забужжя *Олександр Осницький*, разом з дружиною і чотирма дітьми. Постійна загроза життю змусила родину Цеханів перебраться на Лемківщину, звідти вона 1945 р. разом з іншими переселенцями дісталася Дрогобича, де отець Йосип став настоятелем православної церкви. Його діяльність як священника, а в широкому розумінні, народного просвітителя, почала бентежити владу і в 1949 р. парафію ліквідували, а храм переобладнали під спортивний зал.

Наступного року архієпископ Львівський і Тернопільський *Макарій* запросив отця Цехана очолити Святоюрський собор у Львові, який після сумнозвісного собору 1946 р. було перетворено на православний, хоча насправді він до кінця таким ніколи не став. Отець опинився перед складною дилемою. Кінець-кінців він прийняв пропозицію, виходячи з того, що ар-

хієпископ Макарій (в миру – *Михайло Оксіюк*), холмшак за походженням, свою пропозицію базував на близьких стосунках отця Цехана з митрополитом Іларіоном, що мало б стати запорукою проти форсування русифікації релігійного життя у Львові. За тих складних політичних обставин очевидно було важливим зберегти національний вираз церкви. Цілком зрозуміло, що відверто про це все ніхто не говорив. Але так діялося. Агонія церковного життя в Галичині тривала аж до виходу з підпілля *Греко-католицької церкви*, що сталося напередодні розпаду СРСР¹¹.

До цієї плеяди православних духівників відноситься й митрофорний протоєрей *Володимир Мархева*, уродженець Бончі Красноставського повіту. Як і інші, священичу освіту здобув у 1925 р. в Кременецькій духовній семінарії на Волині, оскільки на Холмщині православних освітніх закладів у міжвоєнному двадцятилітті не було. Першою його парафією стали Плаваничі в рідному повіті. Брав активну участь у з'їздах духовенства *Варшавсько-Холмської єпархії*. Маючи організаторський хист розбудовував культурно-національне життя земляків¹².

З початком Другої світової війни разом з іншими духівниками взявся до відновлення й розбудови *Православної церкви*, дощентно зруйнованої 1938 р. Взяв участь у з'їзді вищих духовних діячів, скликаному 5 листопада 1939 р., увійшов до *Тимчасової церковної ради*, яка мала провести підготовчу роботу зі створення *Холмсько-Підляської єпархії*. Наприкінці 1940 р. переведений до Холма, де увійшов до причету *Холмського кафедрального собору*, став членом *Духовної консисторії*.

Внаслідок депортації до УРСР опинився у Чорткові на Тернопіллі, звідки згодом перебрався до Станіслава (Івано-Франківськ), де отримав призначення до Свято-Покровської церкви. Завдяки власній наполегливості, при підтримці вірних він за невеликий проміжок часу обладнав зруйнований храм, створив життєдіяльну церковну громаду¹³.

Оскільки впродовж десятиліть замовчувалася або навіть спотворювалася жертовна праця українського, підкреслимо – *місцевого православного кліру*, котрий проявляв безприкладну жертовність при виконанні своїх душпастирських обов'язків, згадаємо ще кількох його представників. Одним з них був протоєрей *Володимир Матвійчук*, уродженець села Поболовичі Холмського повіту. Після закінчення Холмської духовної семінарії ще до початку Першої світової війни працював священиком парафії села Біща Білгорайського повіту. Під час *біженства* дістався до Кобиляк на Полтавщині, де прилучився до *українського національного відродження*. То були бурхливі роки *Української революції*, задушеної більшовиками. Повернувшись 1922 р. на Холмщину, він у надзвичайних умовах здійснював душпастирську діяльність у Бончі Красноставського повіту, Монятичах Грубешівського повіту. Згодом виконував

обов'язки декана Білгорайського повіту, надзвичайно складного, якщо говорити про національно-релігійне життя місцевих українців.

Протоєреєві довелося сповна відчутися насилля з боку влади, аж до погрозу заточення до Берези Каргузької. З початком Другої світової війни він, як і його колеги – православні священники, не шкодував сил задля майбуття *прийдешньої Української держави*. Отець Володимир створив *Допомоговий комітет* на підтримку втікачів з Волині і Галичини, які, рятуючись від більшовиків, потрапили на Холмщину. А були це здебільшого освічені люди, які зайнялися тут навчанням дітей рідною мовою, створювали культурно-освітні осередки, кооперативи тощо.

Його зусилля виявилася настільки дієвими, що польське підпілля розпочало справжнє полювання на нього та його родину. Рятуючись від неминучої смерті, священник разом з дружиною перебрався у сусідній галицький повіт – Любачівський, до сина, що мешкав там у містечку Олешичі. А вже звідти, разом з тамтешніми мешканцями наприкінці 1945 р. дістався Львова. Розуміючи, чим для нього може закінчиться ця подорож, він потайки залишив потяг на станції Клепарів на околиці Львова, яким везли переселенців і таким чином тут залишився, де зайняв місце пороха місцевої церкви св. Юрія¹⁴.

Інший душпастир *Олег Мільков* походив з давнього священницького роду, добре знаного на Холмщині. До Першої світової війни проживав з батьками у Грубешеві. Богословську освіту здобув у Варшавському університеті. Священницькі обов'язки поєднував з викладаннями Закону Божого в Холмі і Луцьку. З початком Другої світової війни вів душпастирську діяльність в Тереміні і Сагрині Грубешівського повіту. А у 1941 – 1944 рр. викладав Закон Божий і українську мову у Холмській гімназії. До речі, як у довоєнні роки, так і під час війни, він доволі тісно співпрацював і навіть перебував у родинних стосунках з православним деканом Грубешівщини *Григорієм Метюком*, майбутнім православним митрополитом Канади *Андреем*. Депортований з родиною до УРСР, вів душпастирську діяльність у Бердянську Запорізької області¹⁵.

Ще один представник з когорти незламних – протоєрей *Олександр Волошинський*, уродженець села Гориці Ярославського повіту, походив також зі знаного священничого роду. Працював на Волині, Лемківщині. Терпів від переслідувань польської влади. Його штрафували, ув'язнювали. З початком 30-х рр. минулого століття очолював парафії на Холмщині, спочатку у Моницях Грубешівського повіту, а потім у Потуржині Томашівського повіту. До речі, в Потуржині він змінив знаного в краї отця Івана Левчука, про якого ми писали в першій книзі, а тепер присвячуємо йому матеріали на сторінках другого тому.

У найскладніші 1942–1944 рр., залишаючись настоятелем храму в Потуржині, був благочинним Крилівського деканату неподалік Грубешева. Дове-

лося душпастирєві всього зазнати. У зв'язку з передбачуваною депортацією перебрався з родиною наприкінці 1944 р. до галицького містечка Варяж на Сокальщині, звідки переїхав до Сокаля, де заснував нову парафію. А з кінця 1948 р. проповідував Слово Боже понад тридцять років у Сокільниках під Львовом, де й похований¹⁶.

Список відданих українській справі Холмщини і Підляшшя православних священників старшого покоління, які там вели відчайдушну боротьбу за збереження *Української православної церкви* у міжвоєнні роки, її розвиток у роки воєнного лихоліття, а далі несли жертвний хрест вже в умовах підрадянської України, можна б продовжувати далі, бо зрозуміло, що наведеними прізвищами він не вичерпується. Нашою метою уведення цього фрагменту в нашу розповідь було показати роль тих самовідданих служителів Церкви у справі збереження національної ідентичності холмсько-підляських українців засобами релігії, практично починаючи від *біженства* 1915 р., вродовж Другої Речі Посполитої та в умовах УРСР, пораженої *войовничим атеїзмом*.

Переселенський похід в науку

Уджерелах фігурують цифри переселених до УРСР українців від 482 з чимось тис. до 520 з чимось тис. осіб. Про їх співставлення ми писали у першому томі. Серед них є офіційні підсумкові дані української і польської сторін, які також між собою різняться. Тому для зручності часто дослідники округлюють показник до *півмільйона*. Ось з тих півмільйона трохи менше 200 тис. осіб були вигнанцями з Холмщини і Підляшшя. За документами можна встановити вікові категорії переселенців. Однак ми того не зробили, бо, зрештою у цьому немає особливої потреби. Однак, оскільки ми вище зупинили увагу шановного Читача на земляках старшого покоління, депортованих до УРСР – людях, які протягом десятиліть мужньо боролися за долю рідних Холмщини і Підляшшя, а після переселення, вже в умовах підрадянської України намагалися якимось чином допомогти холмцякам та підлящукам, як зрештою й лемкам з надсянцями, адаптуватися у непросту тоді українську дійсність, особисто наражаючись на проблеми найрізноманітнішого характеру, коли чимало переселенців потрапляло під *караючу руку* радянської державної машини.

Цілком зрозуміло, що серед прибульців з Польщі чималий відсоток склали люди молодшого віку – ті, кому було до двадцяти, десяти років, чи й немовлята. На початку розділу ми зазначили, що серед переселенської молоді з відомих причин існував *величезний потяг до знань*. Зрештою, вітка українського народу, про яку ведемо розповідь, не була якоюсь особливою кастою,

здатною лише на фізичну, некваліфіковану працю, до чого її штовхали умови міжвоєнної Польщі. Безумовно, нам було б важко написати про всіх, хто в молоді, юнацькі чи дитячі роки потрапив до підрадянської України. Тому ми поставили собі за мету на прикладі знаних нам науковців, вчителів, лікарів, організаторів господарства, громадсько-політичних діячів, митців тощо *вивести узагальнений образ переселенця*. А, загалом кажучи, у масі своїй переселенці гідно вписалися в українське суспільство.

Отже, розпочнемо з різних напрямів науки. Одним з найвідоміших науковців з переселенського середовища став *Володимир Панасюк* – уродженець села Красне Холмського повіту. Встиг повчитися у польській школі, під час війни в українській і навіть у Холмській українській гімназії. В дитячому віці зіткнувся з *руїною православ'я* і, на цьому ґрунті, з переслідуванням українського національно-релігійного життя. Внаслідок переселення опинився разом з батьками у селі Морозівка Запорізької області. Після закінчення середньої школи вступив на Фізико-математичний факультет Дніпропетровського університету. Але у зв'язку з переїздом батьків у Волинську область перевівся до Львівського університету, після закінчення якого працював у науково-дослідних закладах Академії наук України. 1954 р. здобув ступінь кандидата фізико-математичних наук, а у 1965 р. – доктора технічних наук. Вся наукова діяльність вченого пов'язана з його багатогранною працею у *Західному науковому центрі* України у Львові. Тут він у 1962 р. керував Відділом фізичних основ міцності матеріалів *Львівського фізико-механічного інституту ім. Г. Карпенка* НАН України (тоді АН УРСР), а у 1984 р. очолив установу. Разом з колективом Інституту сформував новий напрям у фізико-хімічній механіці руйнування матеріалів, який знайшов застосування у космічній, оборонній, машинобудівній, та інших галузях народного господарства. *Заслуженому діячеві науки і техніки України* належить понад 500 наукових праць, серед яких монографії українською, російською, англійською та іншими мовами. Академік, створивши наукову школу, підготував півсотні докторів і кандидатів наук. Йому належить ряд винаходів. Він – учасник багатьох міжнародних форумів на різних континентах, відомий далеко за межами України вчений.

Нам, як суспільствознавцям, приємно підкреслити, що всесвітньо визнаний вчений не лише пам'ятає про своє холмшанське походження, але й всіляко підтримує громадські заходи своїх земляків. У 1990 р. взяв активну участь у створенні у Львові товариства *Холмщина*, співпрацюючи згодом з ним впродовж багатьох років¹⁷.

Протягом десятиліть разом з академіком В. Панасюком працював уродженець села Горостита Володавського повіту, член-кореспондент НАН України, *заслужений діяч науки і техніки України, доктор технічних наук, професор*

Георгій Максимович, який понад 30 років обіймав посаду заступника директора з наукової роботи Львівського фізико-механічного інституту ім. Г. Карпенка. Вченому належало більше 400 наукових праць, 10 монографій, 35 патентів на винаходи. Протягом багатьох років очолював секцію Львівського відділення наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. До кінця життя брав активну участь в житті Львівського суспільно-культурного товариства *Холмщина*¹⁸.

Дитинство Георгія Максимовича виявилось важким. У п'ятилітньому віці він втратив батька. Старшому з синів, Миколі, було тринадцять. Про нього скажемо згодом. А був ще середульший – Євген. Ось що через роки написав про своє напівсирітське дитинство Георгій: «Ріс в голоді і холоді, проте «тягнув» не по роках важке ярмо існування. Брати вчилися: Микола у Холмській гімназії, а з 1933 р. у Львівській політехніці, а Євген – у Львівській технічній школі. Мама часто хворіла, сім'я постійно була у боргах і про моє дальше навчання не могло бути мови»¹⁹. Проте, потяг до знань і наполегливість зробили своє. За допомогою батьків кмітливий хлопець самотужки засвоїв програму першого класу гімназії і влітку 1938 р. брати забрали його до Львова, до другого класу *Української академічної гімназії*. Під час війни Георгій навчався у *Холмській технічній школі*, яку закінчив 1942 р. А у 1945 р. став студентом Механічного факультету Варшавської політехніки, яка до відбудови зруйнованої Варшави тимчасово перебувала в Лодзі. Подолавши чималі перешкоди, Максимовичі 1946 р. зібралися всі у Львові. Тут Георгій вступив до місцевої політехніки, яку закінчив у відзнакою, отримавши диплома інженера-механіка. А що було далі, шановний Читач уже знає²⁰.

Отже, щоб завершити розповідь про родину талановитих вчених Максимовичів, буде доречним дещо сказати про найстаршого з них – Миколу, якого ще немовлям повезли у *біженство*. Після повернення з Росії батьки вирішили, попри неймовірні труднощі, і не лише матеріального характеру, дати синові освіту. Вже по смерті батька Микола, закінчивши гімназію в Холмі, вступив на електротехнічний факультет Львівської політехніки. Тут він, окрім навчання, включився до боротьби за права українців. Його переслідували, а після другого арешту відправили до Берези Каргузької. Початок війни визволив його з тієї катівні. Під час війни довелося навіть бути у загоні радянських партизанів. По війні повернувся у світ науки. Здобувши наукові ступені кандидата, а згодом доктора технічних наук, *заслужений діяч науки і техніки України*, професор *Микола Максимович* у 1950 р. був призначений заступником директора з навчальної роботи Львівського політехнічного інституту, у 1953–1963 рр. очолював цей навчальний заклад (нині Національний університет *Львівська політехніка*). А протягом 1963–1981 рр. ця непересічна особистість обіймала посаду ректора Львівського національного університету

ім. І. Франка. Вченому належить ряд відкриттів у галузі *лінійних електричних кіл, геометричної теорії кіл, теорії схемних множин*. Ним при Львівському політехнічному інституті засновано Студентське проектно-конструкторське бюро, в якому зросло не одне покоління обдарованих інженерів²¹

Як бачить шановний Читач, розпочали ми цей фрагмент нашої розповіді про науковців холмсько-підляського походження, які внесли помітний вклад у розвиток точних, природничих наук в Україні, здобувши вже тут відповідну освіту і набувши, завдяки власній наполегливості, належні кваліфікації. До них належить віднести й уродженця багатостраждального українського села Верховини, що неподалік Холма, *Івана Олексеюка*. Багатостраждального тому, що польська боївка напала в червні 1945 р. на село і серед білого дня вимордувала майже 200 його мешканців. Того ж року п'ятирічного Іванка разом з батьками депортували на Херсонщину, звідки родина наступного року перебралася на Волинь. Тут майбутній вчений закінчив середню школу, потім Ужгородський університет. Попрацював на виробництві в Херсоні, звідки повернувся до Ужгорода. Захоплення хімією переросло у ряд наукових відкриттів, які завершилися захистом кандидатської дисертації. Пізніше, у 1983 р., в Інституті загальної і неорганічної хімії ім. М.С. Курнакова АН СРСР вже доволі знаний науковець захистив докторську дисертацію, пов'язану з *фізико-технічними основами матеріалознавства складних напівпровідникових фаз*, що супроводжувалося двома з половиною сотень нових відкриттів.

А у 1984 р. науковець повернувся на Волинь, де в місцевому педагогічному університеті створив *Кафедру хімії та основ виробництва*, лабораторії, відкрив аспірантуру. З 1983 р. став проректором з наукової роботи, суттєво приклавшись до створення належної наукової бази навчального закладу, реорганізованого 1993 р. на Волинський державний університет, який він очолював впродовж 1995 – 2005 рр. Під його керівництвом університет перетворився на справді класичний з десятками сучасних спеціальностей, магістратурою, аспірантурою. Особисто йому належать сотні публікацій, винаходів, створення потужної наукової школи з прикладної хімії. Нині відомий вчений продовжує працю, є членом ряду зарубіжних і українських академій, лауреатом низки премій. Професор Іван Олексеюк удостоєний почесного звання *Заслужений діяч науки і техніки України* та ряду інших нагород²².

Якщо уважно приглянутися, то з усіх повітів Холмщини і Підляшшя, звідки депортували українців, обов'язково знайдуться ті особистості, які тією чи іншою мірою, в ту чи іншу галузь науки внесли помітний вклад. Зрозуміло, що найбільшою інформацією ми володіємо про вихідців з тих повітів, де компактні українські поселення були наймасовішими. Але й вихідці з тих повітів, де впродовж попередніх епох, а особливо в часи Другої Речі Посполитої, перифразовуючи польський мовний зворот, *стан українського посідання* спо-

чатку повільно, а потім стрімко скорочувався, і українців там залишалось все менше і менше, і їх, відповідно, до УРСР потрапило менше, ніж з прикордонних повітів, то все ж і вони долучилися до наукових здобутків України. Серед них можна назвати, наприклад, вихідця з Седлиськ Замістського повіту *Ігоря Середюка*, доля якого склалася так, як і багатьох інших його ровесників. Після трьох років польської школи, з початком війни пішов до української. Наприкінці 1942 р. німецька окупаційна влада приступила до реалізації плану створення на найбагатших землях Холмщини етнічного німецького анклаву як форпосту свого майбутнього *життєвого простору*. Але ж треба було зігнати українців і поляків зі століттями насиджених місць для того, щоб поселити на їх місце звезених з усієї Європи етнічних німців. Крім власне Німеччини. Цей план до кінця не був реалізований. Але українцям через нього довелося ковтнути чимало горя, бо поляки здебільшого вирішили поквитатися не з німцями, а з українцями за причинену їм кривду, хоч українці страждали від неї не менше.

Ось під те переселення потрапила й родина Середюків, яку спочатку переселили до Добромирич Грубешівського повіту, потім до іншого села. А під кінець 1944 р. вона опинилася у великому потоці переселенців до УРСР, де замешкала в райцентрі Сталінське Дніпропетровської області. Згодом, як і тисячі переселенських родин, потяглася на захід. Зупинилась у Львові, де на той час вивільнялося багато житла від поляків, які переїздили до Польщі. Тут випускник середньої школи на Дніпропетровщині вступив на Архітектурний факультет Львівської політехніки, який закінчив у 1953 р. За направленням відпрацював визначений строк у проектній організації. Повернувшись до політехніки, пройшов шлях від лаборанта до завідувача *Кафедри архітектурного проектування* і декана Архітектурного факультету. У 1964 р. пройшов наукове стажування у Франції. Протягом 1965–1967 рр. працював завідувачем Кафедри в *Королівському технічному університеті* Камбоджі. Розробив ряд будівельних проектів, за що був нагороджений вищими урядовими нагородами. Після повернення на Батьківщину впродовж 1977–1988 рр. очолював Львівський державний інститут прикладного мистецтва. Потому повернувся до рідної політехніки на посаду професора кафедри, яку колись очолював. Ім'я видатного українського архітектора широко відоме у світі. Впродовж 1982–1985 рр. він був експертом ЮНЕСКО з питань архітектури. Став членом-кореспондентом *Української академії архітектури*, налагодив тісні контакти з міжнародним архітектурним часописом *Арка* (Мілан, Італія). Його обрали почесним громадянином канадського міста Вінніпега, колись *першої столиці* українських піонерів країни кленового листка. Вчений є автором сотні наукових публікацій, в тому числі й монографій.

А на завершення розповіді про видатного холмщика-переселенця наведемо його роздуми, які свідчать про його любов до власного народу, до України: «Світ, який мені довелося побачити, наукові зв'язки з вченими Італії, Франції, Чехії, Австрії, Польщі, Німеччини, Канади відкрили мені очі на іншу реальність, іншу архітектуру, іншу культуру, на ширший спосіб мислення.

Подолати цивілізаційне запізнення, в якому ми опинились через те, що тоталітарний режим вважав нас одновимірними, ми не зможемо без формування культурної парадигми українського народу.

Досвід і знання, здобуті упродовж життя, намагаюся передати молоді, яка неодмінно збудує нове майбутнє»²³.

Хочемо сказати ще про одного відомого вченого-хіміка родом з Холмщини, уродження села Лемешева на Грубешівщині – *Йосипа Опейду*. Оскільки на час депортації йому було заледве три роки, то, як він сам сказав, з рідного Лемешева запам'ятав лише стежку від родинної хати до річечки, яка протікала за городом. Як і більшості переселенців родині Опейдів довелося спочатку їхати у Запорізьку область, щоб потім перебраться у Рівненську, до села Маслянка Млинівського району. Після закінчення там школи вступив у 1958 р. на Факультет хімії Львівського університету. Про роки навчання в університеті згадує з невідомою теплотою. Особливо до душі юнакові припала діяльність тодішнього ректора – широко відомого геолога, а zarazом будителя відродження українськості, зруйнованої більшовиками, академіка Лазаренка. Бунтівний ректор, родом зі Слобожанщини, створював чимало проблем владі, яка протягом усіх років радянського панування так і не змогла подолати проявів *українського буржуазного націоналізму* у тому найстаршому університеті України, хоча вела з ним постійно наполегливу боротьбу, найбільшого репресивними заходами.

Слухання ректорських промов, якими захоплювалося усе студентство, лекцій знаних професорів, і не лише хіміків, зміцнювали патріотичні риси характеру студента. Йосип Опейда мав хист до навчання і потяг до іноземних мов з дитинства. В університеті він захоплювався не лише хімією. Він з задоволенням вивчав математику, фізику, філософію. Взявся за ґрунтовне опанування іноземними мовами – французькою, польською, згодом англійською та німецькою. По закінченні університету здібного випускника залишили на Кафедрі фізичної хімії, звідти призвали до армії. Після служби повернувся до Львівського університету. А опісля вступив до аспірантури на Кафедру фізичної хімії щойно створеного Донецького університету. Туди йому порекомендував податися молодий доктор хімічних наук Р. Кучер, який невдовзі став членом-кореспондентом Академії наук в новоствореному Донецькому відділенні АН УРСР. Йосип Опейда після захисту у 1969 р. кандидатської дисертації став працювати на Кафедрі фізичної хімії Донецького університету,

де викладав провідні курси. До речі, молоді викладачі під орудою вже академіка Р. Кучера викладали студентам курси українською мовою, з приводу чого ходив жарт, що в Донецькому університеті українську мову викладають російською, а хімію – українською.

Й. Опейда 1972 р. перейшов до Інституту фізико-органічної хімії, зосередившись на науковій роботі, продовжуючи викладацьку роботу в університеті. З 1980 р., після повернення академіка Кучера до Львова, очолив відділ, а через сім років став заступником директора Інституту. Попередньо, 1982 р. в Московському інституті хімічної фізики АН СРСР захистив докторську дисертацію. Відомий вчений веде широко розгалужену науково-дослідницьку, науково-педагогічну і громадську роботу. Він є автором багатьох наукових публікацій, у тому числі й монографічних досліджень, підготував цілу плеяду кандидатів і докторів наук. Науковець є лауреатом *Державної премії України в галузі науки і техніки* за 1993 р. У бурхливі 90-ті рр. разом з колегами уклав та опублікував українською, російською та англійською мовами *Глумачний термінологічний словник з хімічної кінетики*. Інше довідникове видання *Глумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії* згодом також побачили світ. Вчений виступає членом редколегій міжнародних та українських наукових часописів, бере активну участь у міжнародних форумах тощо²⁴.

Загалом кажучи, Грубешівщина, якщо буде етичним намагатись вжити поняття *депортація* в позитивному значенні, депортувала до УРСР багатьох майбутніх вчених. Отже, наступним переселенцем, який прославив українську науку, став виходець з села Гдешина того повіту – *Микола Ковальчук*, який навчався у 1936 – 1939 рр. у польській школі, а під час війни – в українській. У грудні 1943 р. польська боївка вбила батька майбутнього вченого, а йому – підліткові довелось з матір'ю вирушити до Запорізької області самим, бо старший брат загинув під час сутички з польським загоном. Далі міграція в межах УРСР була вже протореною. Зупинилися в Луцьку. Тут Микола закінчив середню школу і подався до Львівської політехніки, щоб здобути фах геолога. У 1954 р. став *інженером-геологом нафтогазового профілю*. Розпочав роботу в *Українському науково-дослідному геолого-розвідувальному інституті природних газів*, де займався розробками по створенню підземних сховищ. З 1979 р. науковець очолив відділ проблем підвищення нафтовіддачі пластів в Інституті геології і геохімії горючих копалин АН України. В Московському інституті нафтохімічної і газової промисловості ім. Губкіна у 1981 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора геолого-мінералогічних наук.

Талант науковця розцвів уже в незалежній Україні. Його основні розробки пов'язані з вирішенням питань впливу *геолого-фізичних і технологічних*

факторів на нафтовіддачу пластів. Одержані ним наукові результати широко впроваджені на нафтогазовидобувних підприємствах України і за кордоном, зокрема в АТ *Укрнафта*, в російському об'єднанні *Тюменьгаз* тощо. Учений виконує значну науково-організаційну роботу. Тривалий час очолював міжвідомче науково-виробниче об'єднання *Нафта* при Західному науковому центрі НАН України у Львові, поєднуючи це з участю в міжвідомчих радах з проблем паливно-енергетичного комплексу, спеціалізованих вчених радах з захисту дисертацій, керуючи роботою дисертантів. Доробок вченого вимірюється рядом монографій і сотнею наукових статей. Ще 1993 р. його обрали академіком *Української нафтогазової академії*²⁵.

Ще один вчений-геолог походить з сусіднього повіту тої ж Холмщини – Томашівського, уродженець села Зубовичі *Роман Кутас*, дванадцятилітній хлопець, у 1945 р. разом з батьками був переселений до села Широке Запорізької області, звідки у 1947 р. сім'я переїхала до міста Луцька. Закінчив Луцьку середню школу, а у 1956 р. – Геологорозвідувальний факультет Львівського політехнічного інституту. У 1964 р. закінчив аспірантуру при Київському інституті геофізики Академії наук України. У 1965 р. захистив кандидатську дисертацію за результатами досліджень *Карпатського регіону*. Одночасно молодий вчений брав участь в експедиційних роботах в ряді регіонів колишнього Радянського Союзу та співпрацював з дослідниками Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії. Після захисту докторської дисертації у 1977 р. отримав науковий ступінь доктора геолого-мінералогічних наук, а у 1993 р. йому надано наукове звання професора. Професор Р. Кутас є лауреатом державних премій *Української РСР та України в галузі науки і техніки*, є членом-кореспондентом НАН України²⁶.

Доктор фізико-математичних наук, професор *Микола Цаль* народився у селі Кульно Білгородського повіту. На жаль, ми володіємо дуже обмеженою інформацією про нього та його родину. Нам відомо, що родина остаточно осіла в Тернопільській області, де юнак у 1953 р. закінчив Бережанське педучилище і вступив на навчання до Львівського університету. Після захисту кандидатської дисертації у 1964 р. обіймав посади доцента *Кафедри напівпровідників* та заступника декана *Фізичного факультету* Львівського національного університету ім. Івана Франка. Після захисту докторської дисертації у 1981 р. був обраний завідувачем *Кафедри напівпровідників*. У 1983 р. йому надано звання професора. Був автором 150 наукових публікацій, мав 9 авторських свідоцтв на винаходи та наукове відкриття під назвою *Радіоліз кристалів*. На жаль, його життя обірвалося доволі рано. А він міг ще зробити дуже багато в науці²⁷.

Лауреат державної премії України в галузі науки і техніки, доктор фізико-математичних наук, професор *Микола Дмитрук* народився у селі Петри-

лів Холмського повіту. Під час війни за фальшивим доносом поляків німці кинули батька Миколи до концтабору *Майданек*, що на околиці Люблина. Таких випадків у ті роки на Холмщині траплялося чимало. Поляки будь-що хотіли позбутися українців, якщо ті не хотіли спольщуватися. Лише неймовірними зусиллями рідних і *Українського допорогового комітету* вдалося його звідти визволити. Навесні 1945 р. родину переселили до Рівненської області. Середню освіту Микола Дмитрук здобув у Рівненській середній школі № 10. У 1955–1960 рр. навчався на Фізико-математичному факультеті Рівненського педагогічного інституту. Після закінчення аспірантури при Інституті напівпровідників НАН України захистив кандидатську дисертацію. У 1983 р. захистив докторську дисертацію, а у 1988 р. отримав наукове звання професора. У 1984 р. йому присуджено *Державну премію в галузі науки і техніки*. У 1996 р. став лауреатом найвищої нагороди Національної академії наук України в галузі фізики – *премії ім. К. Д. Синельникова*. Відомий в Україні та за її межами вчений завідував відділом поляритонної оптоелектроніки Інституту фізики напівпровідників НАН України, є членом українського і американського фізичних товариств²⁸. Тут доречно сказати, продовжив справу відомого вченого його син *Ігор*, уродженець міста Рівного, який у 2005 р. став доктором фізико-математичних наук. Працює професором *Кафедри експериментальної фізики*. Веде дослідження в галузях *спектроскопії напівпровідників та лазерної спектроскопії*. Таким чином, можемо говорити про те, що вже нащадки холмщаків займають провідні позиції в українській науці. А таких прикладів в різних галузях науки можна відшукати чимало, про що говоритимемо очевидно в наступному томі.

Уродженець села Кулаковичі Грубешівського повіту *Володимир Середа* випив гірку чашу депортованого сповна, оскільки йому виповнилося заледве два роки, як батьки були змушені залишити назавжди рідні Кулаковичі, щоб осісти спочатку у Володимирі Волинському, а потім в Усичах, неподалік Торчина, що у двох десятках кілометрів від Луцька. В Усичах і на присілках обласштувалися кілька десятків односельців родини Середів. Все було б добре, та нагрянула колективізація. Після тривалого опору переселенці з місцевими жителями таки змушені були *колективізуватися*. Навчання Володимир розпочав у місцевій семирічці. А у 1959 р. закінчив Торчинську середню школу Волинської області. Вищу освіту здобув у 1959–1964 рр., навчаючись на Фізико-математичному факультеті Луцького педагогічного інституту. Після закінчення аспірантури при Київському державному педагогічному інституті (тепер Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова) та захисту кандидатської дисертації працював доцентом і завідувачем Кафедри математики Волинського університету ім. Лесі Українки, з 1991 р. по 2012 р. обіймав посаду проректора з навчальної роботи Волинського технічного уні-

верситету. У 1993 р. йому присвоєно вчене звання професора. Є автором понад 50 наукових робіт, серед них ряду посібників з математичної логіки²⁹.

Володимир Гаврилюк народився у місті Грубешеві. У 1940–1942 рр. навчався в *Грубешівській торгівельній школі*, а у 1942–1944 рр. в *Грубешівській українській учительській семінарії*, яку закінчив 1944 р. Його там навчали такі будителі українського відродження, як: Всеволод Зрун, Олександр і Микола Самохваленки, Софія Богун, Володимир Зубаль, Нестор Іванина, Володимир Саверин, Дем'ян Богун та ін. Тим не менше, ідилія українського відродження обірвалася. Родина Гаврилюків опинилася у районному центрі Мостове Одеської області, де Володимир завершив середню освіту, вже в радянській середній школі і 1946 р. розпочав навчання в Одеському політехнічному інституті. У зв'язку з переїздом родини до Ківерець на Волині, після першого курсу перевівся до Львівського політехнічного інституту, який закінчив у 1951 р. і отримав скерування на Львівський завод *Автомобіляжувач*. З 1955 р. й до виходу на пенсію працював у Львівському державному (нині національному) аграрному університеті. Після захисту у 1965 р. кандидатської дисертації з технічних наук отримав через рік вчене звання доцента, а у 1992 р. – професора. Ряд років працював завідувачем *Кафедри технології металів*. Автор близько ста наукових праць. З 1989 р. входив до оргкомітету по створенню Львівського суспільно-культурного товариства *Холмщина*, яке виникло наступного року, був багаторічним заступником голови та членом ради цієї організації.

Туту за рідним краєм, яка ніколи не покидала вченого, Володимир Гаврилюк висловив наступним чином: «Багато років індивідуально, з сім'єю або групою земляків відвідував Холмщину. Такі поїздки для мене велике свято, задоволення і радість. Вони викликають спогади про рідний край, дитячі і юнацькі роки. Але одночасно й засмучують, нагадуючи про велику трагедію Холмщини». *Поїздки додому*, як кажуть холмщаки, пробудили у вченого поетичні здібності, які він вилив у вірші *Зустріч з Холмщиною*, яку написав у 1969 р. у рідному Грубешеві, куди вперше потрапив після депортації. Ось заключні його рядки:

*В ту мить згадав дитинство я
І перший день, коли ішов до школи,
Згадались весни, літо і зима,
Які забудь не зможу я ніколи*³⁰.

У якій формі ми б не писали про долю молоді чи дітей, депортованих до УРСР протягом тих трагічних років, то мусимо згадати, звідки ті люди походили, що пережили і чого досягли завдяки своїм непересічним здібностям і наполегливості. Власне, таким був і уродженець села Радостів Грубешівського повіту *Володимир Горбайчук*, батька якого зі вступом радянських військ на

Холмщину призвали до лав Червоної армії, і він загинув на фронті. А його, десятирічного хлопчика, разом з матір'ю переселили до села Копачівка Рожищенського району на Волині. Здобувши вищу освіту на Фізико-математичному факультеті Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки, він навчав дітей математики в Камінь-Каширську. Потім повернувся до рідного інституту, де викладав різні математичні курси. Аспірантуру закінчив в Інституті математики АН УРСР захистом дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук у 1972 р. Протягом 1976–1982 рр. працював доцентом Кафедри математичного аналізу Тернопільського педагогічного інституту (тепер Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка). У 1992 р. отримав вчене звання професора. Протягом кількох років очолював *Кафедру диференціальних рівнянь і математичної фізики* Волинського національного університету, яку сам створив.

Молодий талановитий вчений працював натхненно і самовіддано, відкривав молоді математичні таланти, підтримував їх. Успішно керував науковою роботою студентів і аспірантів. Багато його вихованців стали відомими вченими. Навчальну роботу Володимир Горбайчук вміло поєднував із власними науковими дослідженнями в різних ділянках математики. Ним опубліковано понад сотню наукових та науково-методичних праць, у тому й поза межами України. Різноманітність їх тематики вражаюча. *Методи наближення функцій, дослідження їх граничних властивостей, вивчення властивостей розв'язків рівнянь математичної фізики, властивостей гармонійних і бігармонійних функцій, обернені теореми наближення функцій* – такий далеко неповний перелік наукових інтересів ученого. Він брав участь у багатьох міжнародних наукових форумах. У 1996 р. Володимир Горбайчук завершив написання докторської дисертації, після захисту якої міг би ще багато зробити для розвитку математичної науки та виховання нових поколінь своїх послідовників. На жаль, того не сталося, бо життя талановитого вченого обірвалося. Від нас пішов відомий і, поза сумнівом, перспективний науковець, який міг здійснити нові відкриття і справді виховати ще не одне покоління вчених математиків³¹.

Щоб завершити ту частину розповіді про холмсько-підляських українців, котрі прославили свій рідний, на жаль, покинутий край, в галузі *природничо-прикладних наук*, вже в Україні, звернемося до імені нині доволі літнього чоловіка, професора *Леоніда Квітковського*, уродженця села Голя на Володавщині, що фактично на межі Холмщини і Підляшшя. Чому завершуємо саме ним? По-перше, тому, що він, незважаючи на роки, продовжує працювати. А, по-друге, він був першим головою львівського товариства *Холмщина*, заснованого на початку 1990 р., залишаючись ще тепер членом його ради.

Закінчивши українську семирічку у Володаві 1941 р. Леонід вступив до *Холмської української технічної школи*. З наближенням фронту 1944 р. повернувся до батьків. А разом з ними у січні 1945 р. переселений до Дніпропетровської області, де закінчив сьомий клас наново. Після переїзду родини на Львівщину вступив до Львівського залізничного технікуму, здобуваючи одночасно загальну середню освіту у вечірній школі. Закінчивши школу того ж 1948 р., вступив до Львівської політехніки на спеціальність *Технологія переробки нафти і газу*. Завершивши 1953 р. навчання, три роки працював на посаді асистента в *Alma Mater*. Відтак подався в аспірантуру Інституту нафти АН СРСР у Москві. Після захисту дисертації переїхав до Києва, де розпочав працю у щойно створеному Інституті хімічних полімерів АН УРСР. Працював там над проблемою *Абсорбційна процеси в нафтопереробці і нафтохімії*. Повернувшись 1963 р. до Львова, отримав посаду старшого наукового співробітника на Кафедрі технології нафти і газу рідної Політехніки. У 1975 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора технічних наук, став професором. Йому належить близько півтори сотні наукових публікацій і авторських розробок³².

Суспільствознавці і гуманітарії

Далі перейдемо до здобутків вихідців з Забужжя в галузі суспільно-гуманітарних наук. Можна сміливо сказати, що цій справі посвятила себе ціла плеяда молодих переселенців. Розпочинаючи мову про них, звернемося до суспільствознавців, а саме – істориків. Так у житті склалося, що для прикладу можна обрати чотири особи – *Юрія Макара, Миколу Кравця, Петра Костика і Олега Мазурка* – докторів історичних наук, професорів. Якщо зайнятися пошуком якихось спільних рис, то однією з них було б те, що три з чотирьох, крім Миколи Кравця, походять з одного повіту – Томашівського. Більше того, всі вони з однієї гміни (сільської ради) – Телятинської (колись Потуржинської). І, на завершення, Петро Костик (найстарший у трійці за віком) походив з Телятина, де на початку ХХ ст. народився батько Юрія Макара. Сам Юрій народився у сусідніх Новосілках. А Олег Мазурок – уродженець Потуржина, звідки походила мати Юрія Макара. Що ж до Миколи Кравця, то він, майже ровесник Костика, походив з сусіднього Білгорайського повіту, з села Бабичі. Таким чином, можна говорити про *своєрідне земляцтво* вчених, якщо ще пригадати, що Юрій Макар і Микола Кравець у 70-х рр. минулого століття певний час працювали разом у Чернівецькому університеті.

Це далеко не єдина спільна риса. Чи не найголовнішою з них є, що негативний вплив на їх наукову діяльність справляла *марксистсько-ленінська ме-*

тодологія, якою вченим слід було керуватися при опрацюванні будь-яких суспільно-політичних проблем. Зрештою, тоталітарна ідеологія вторгалася у сферу будь-якої науки, наносячи непоправної шкоди найціннішим винаходам вчених. Якщо ж повернутися до піднятого конкретного питання, то два старші вчені-історики опинилися у вкрай складній ситуації. Особливо Микола Кравець. Шлейф українського буржуазного націоналіста за ним тягнувся ще з Холмщини. Ще за Польщі (такий вислів мав широке ходження серед українців під час Другої світової війни, тобто до поразки Польщі у вересні 1939 р. та розчленування її Німеччиною і Радянським Союзом. – Авт.) у 1935 р. він розпочав навчання у польській школі, з якої з відкриттям української перейшов до неї. А відтак пішов студіювати до Грубешівської учительської семінарії, де навчався майже до кінця 1944 р. Ще у десятилітньому віці втратив матір, яка померла від тифу. Тому вже без неї родина дісталася на Дніпропетровщину. Микола закінчив Нікопольське педагогічне училище. Встиг рік попрацювати у Ново-Мар'янівській початковій школі Апостолівського району Дніпропетровської області.

Вищу освіту обдарований юнак здобував на історичних факультетах Луцького вчительського та Львівського педагогічного інститутів. Працював учителем та директором школи на Берестечківщині, звідки 1952 р. подався в аспірантуру Інституту суспільних наук АН УРСР, до видатного українського історика, холмщача за походженням, Івана Крип'якевича. Захистивши 1954 р. кандидатську дисертацію, молодий науковець рік попрацював на Історичному факультеті Станіславівського педагогічного інституту (нині – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Іван Крип'якевич, який очолив Інститут суспільних наук, запросив Кравця туди на роботу. Після смерті Крип'якевича Микола Кравець, уже доктор історичних наук, очолив Кафедру історії України Львівського університету імені Івана Франка. Як він вважав, цей крок був фатальною помилкою у тодішній радянській дійсності. Саме тут на нього посипалися звинувачення у націоналізмі, з яким так ретельно тоді воювали у Львові. Справа дійшла до того, що вчений був змушений покинути Львівський університет і перейти у першій половині 70-х рр. до Чернівецького на посаду завідувача Кафедри історії СРСР та УРСР, яка під такою назвою проіснувала до 1990 р., бо Кафедри історії України не дозволяли відкривати. Цікаво, що при переході до Чернівецького університету професор Кравець мав у своєму доробку три монографії – *Нариси з історії робітничого руху в 1921–1939 рр.*, *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.* та *Іван Франко – історик України*. А ось монографію *Роль запорізького козацтва у визвольній боротьбі українського народу* ні одне видавництво не взялося опублікувати. Іншу – *Селянство Північної Буковини на початку XX століття* спіткала така сама доля. І все це, незважаючи,

що рукописи, як і раніше опубліковані книги, були витримані в рамках марксистсько-ленінської ідеології. Як міг себе почувати сповнений наснаги вчений, котрий не міг публікувати своїх досліджень? Доводилося перебиватися конференційними статтями, методичними порадами для студентів тощо. Загалом набралось добрих півтисячі.

З Чернівців професорові довелося перебраться до Вінниці, подалі від Львова, де він очолив Кафедру загальної (всесвітньої) історії місцевого Педагогічного інституту. Проте і тут його наздогнало пильне око контролю з боку влади. Маючи величезний запас енергії, бажання щось зробити в науці, професор Кравець не міг й надалі публікувати повномасштабних досліджень. Справа закінчилася на тому, що вчений, маючи хист до *красного письменства*, всю силу свого таланту вклав у художні твори – романи, повісті, оповідання, новели і навіть вірші. Він писав їх протягом багатьох років. Видав 13 об'ємних книжок під псевдонімом *Миколи Кравченка* вже в незалежній Україні. Всі ці твори присвячені рідній Холмщині. На прохання Юрія Макара збирався написати ще спогади для нашого проекту *Від депортації до депортації*. Але, на превеликий жаль, не встиг. Зважаючи на це, пишемо дещо ширше про цього непересічного страдника української історичної науки³³.

Про вихідця з Телятина – професора *Петра Костика* маємо доволі обмежену інформацію. Він через хворобу пішов з життя значно раніше. Відповідно, й не залишив великого наукового спадку. Проте, був одним з перших, хто відважився опублікувати розвідку *Трагічна доля Холмищини і Підляшшя*, яку видав у Львові, щоправда, вже у незалежній Україні, 1997 р. Цілком зрозуміло, що раніше ні він, ні хто інший з холмців того зробити не міг би з двох причин. По-перше, не знайшлося б видавництва, яке взялося б опублікувати *подібний наклеп* на радянську дійсність. А, по-друге, якби навіть знайшлося, то не здобрувати б ні йому, ні авторів. Ясна річ, що професор Костик не пережив таких *моральних тортур*, як професор Кравець. Але тим не менше, не міг зробити більше, ніж на те дозволяли тодішні обставини. Освіту вчений здобув у Львівському педагогічному інституті ще у 1952 р. (згодом Інститут перенесли до Дрогобича, де він переріс у Дрогобицький педагогічний університет). Аспірантуру закінчив у Львівському університеті імені Івана Франка, а докторантуру – у Київському імені Тараса Шевченка. З 1989 р. працював професором історії у Львівській політехніці. Як науковець досліджував проблеми історико-економічного розвитку західних областей України, опублікувавши понад сто праць, включно з кількома монографіями, про одну з яких вище згадано³⁴.

Наступний з четвірки названих – професор *Олег Мазурок*. До школи пішов ще в рідному Потуржині 1944 р. Недовго повчився, бо навесні наступ-

ного року довелося з Потуржином прощатися, і, як виявилось, назавжди. Як і Юрієві Макарові, довелося цілу весну 1945 р. провести на залізничній станції Забужжя, на околиці Сокаля, а звідти податися на Херсонщину, швидше всього – в одному ешелоні. Родині Мазурків може навіть більше поталанило, якщо скитальське життя переселенців можна так назвати, бо вони потрапили до колишнього німецького поселення Калініндорф. Щоправда, наступного року родина перебралася на Рівненщину, де Олег закінчив середню школу. Сталося це 1955 р. За порадою вчительки української мови та літератури подався до Ужгородського університету. На Історичний факультет потрапив лише з другої спроби. Добре підготувавшись, наступного року юнак таки домігся свого. Викладацький склад факультету в ті роки виділявся серед однотипних університетських підрозділів високою ерудицією, знанням мов і чіткою організацією наукових досліджень. Тому не випадково звідти вийшли покоління вчених, які посіли провідні місця в науковій ієрархії Києва, Москви тощо.

Здобувши фах історика, Олег Мазурок разом з дружиною працював вчителем, директором школи в Закарпатській області. Перейшов згодом до університету. До речі, він був першим, хто захистив кандидатську дисертацію у новоствореній спеціалізованій раді вузу у 1972 р. Усе наукове життя вченого проходить в рідному університеті. 1987 р. він став доктором історичних наук, через два роки – професором. По сей день веде інтенсивну дослідницьку роботу в галузі *суспільних процесів на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX ст.* Мова про Закарпаття, Східну Галичину та Північну Буковину. Він є автором майже 200 наукових публікацій, серед яких 12 монографій, з яких 8 одноосібного авторства. До речі, вчений вважає, що професор Кравець був тією людиною, яка пов'язувала його духовно з прабатьківщиною – Холмщиною. Нашим палким бажанням є те, щоб отримати від професора Мазурка хоча б його спогади для наступного тому нашої праці, щоб зберегти для пам'яті молодих поколінь можливо більше відомостей з нашої історичної мінувшини³⁵.

Щодо останнього з цієї групи могікан – *Юрія Макара*, то тут особливої потреби в просторій розповіді немає, оскільки детальна інформація про нього міститься у першому томі, де йдеться про його авторів. Дитинство було схожим з тим, яке воно було в Олега Мазурка. Щоправда, Юрій пішов до школи кількома роками раніше. Восени 1943 р. *невиявлені злочинці*, як тоді говорили, вбили його батька Івана Макара. І тому матері з двома малолітніми синами довелося кочувати на Херсонщину самій, але разом з родиною найстаршого брата. Напівсирітське дитинство, а потім і юність призвели до того, що Юрій дуже рано мусив подбати не лише про себе, а й допомагати матері і молодшому братові. Палке бажання *вибитися в люди* змушувало його багато,

наполегливо і цілеспрямовано працювати. Після закінчення Володимиро-Волинського педагогічного училища фізкультури розпочав працю вчителя, відслужив військову службу. Закінчив заочно Київський університет, здобувши фах історика. Вчителював і директорував на Волині і Львівщині. Кандидатську дисертацію захистив ще працюючи в школі. З 1971 р. працює в Чернівецькому університеті, де пройшов шлях від старшого викладача до професора, без малого три десятиліття очолював Історичний факультет. Працюючи в Чернівецькому університеті, захистив докторську дисертацію, отримав професорське звання. Опублікував півтисячі праць, серед яких десятків важливих монографій і студентських підручників. Виховав понад чотири десятки дипломованих вчених з історичних і політичних наук, серед яких десять докторів наук. Професор Макар є редактором, співредактором і членом редколегій багатьох наукових видань, в тому й зарубіжних. Коло наукових інтересів надзвичайно широке – це *історія окремих держав, міжнародні відносин як такі, українсько-польські взаємини, євроінтеграційні процеси* тощо. Тепер науковець очолює Кафедру міжнародних відносин на Факультеті історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а разом і Спеціалізовану вчену раду з захисту докторських і кандидатських дисертацій з політичних наук³⁶.

До повищій четвірки належить додати ще одну особу – кандидата історичних наук *Гурія Бухала*, уродженця відомого своєю трагедією села Дерманя, нинішнього Здолбунівського району Рівненської області. Його ми відносимо до своїх земляків не випадково. Дитинство він провів на холмсько-підляських землях, де його батько *Василь Бухало* був православним священиком. Початкову школу закінчив у селі Косинь Володавського повіту, де батько тоді мав церковний прихід. А з 1942 р. навчався в *Холмській українській гімназії*, яка стала осередком формування *української національної свідомості* сотень юнаків і дівчат, які там здобували освіту.

Під час депортації родина потрапила до Здолбунова, де батько отримав призначення до тамошнього храму. Проте, щоб не ускладнювати долю дорослого сина був змушений у 1952 р. переїхати до Таганрога Ростовської області Росії, де й обірвався його земний шлях. Гурій закінчив у 1949 р. школу, а потім Філологічний факультет Рівненського учительського інституту. Через два роки, по закінченні інституту, розпочав педагогічну діяльність в Заріченському районі. Вчителював, директорував у кількох школах, працював у районній газеті. Переїхав до Рівного, де довелося працювати вихователем у гуртожитку, у заочній школі, в редакції газети. Часта зміна місць праці була пов'язана з *недовір'ям до сина священослужителя*. Всього довелося скуштувати. З 1963 р. працював у *Рівненському краєзнавчому музеї*.

Під керівництвом І. Слабеева в *Інституті історії* АН УРСР захистив дисертацію *Визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. в сучасній польській історіографії*. Брав участь у написанні та редагуванні *Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область*, що вийшла 1973 р. Написав декілька одноосібних праць, які, проте, змогли побачити світ лише в незалежній Україні. Серед них – *Холмський край наш український* (1994 р.).

У 1982 р. протягом місяця мав можливість знайомитися з науковими працями в бібліотеках Канади і США. Спілкування з українськими діаспорними вченими дозволило Гурієві Бухалу глянути по-іншому на суспільні процеси в піддядяньській Україні. У 1991 р. на запрошення німецького історичного товариства *Волинь* побував у Баварії, де зробив доповідь про українського громадсько-політичного діяча німецького походження Теодора Штейнгеля, міністра фінансів УНР.

Лише через півстоліття, Гурій Бухало відвідав 1992 р. близький його серцю Холм, беручи участь у з'їзді випускників і учнів Холмської української гімназії. Неодноразово зустрічався з нами на міжнародних форумах в Луцьку, Холмі, Варшаві та інших містах. В умовах незалежної України брав участь у діяльності Рівненської міської ради. Цілком зрозуміло, що Гурій Бухало був серед тих, хто закладав у Рівному підвалини товариства *Холмщина*³⁷.

Вдалося нам в процесі виконання наших задумів віднайти принаймні двох земляків-філософів. Один з них, кандидат філософських наук, професор *Анатолій Яртись* народився у селі Селиська Замістського повіту. У 1950 р. закінчив Львівський торговельний технікум, у 1957 р. – Історичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка. У тому ж університеті 1963 р. закінчив аспірантуру на Кафедрі філософії, захистивши через декілька років кандидатську дисертацію. Без захисту докторської дисертації у 1987 р. отримав вчене звання професора. Протягом 1987–1990 рр. обіймав посаду завідувача Кафедр релігієзнавства і теорії та історії культури. Одночасно працював на посаді проректора університету з навчально-виховної роботи. Очоловав раду з захисту кандидатських дисертацій з філософії, обирався членом Вченої ради університету. Виховав 15 кандидатів філософських наук. Автор 100 наукових праць, серед них 4 навчальних посібників³⁸.

Переселенець із села Путновичі Холмського повіту *Степан Теслиук* школу (українську) почав відвідувати в рідному селі. Проте подальше навчання продовжив у Миколаївській семирічці Верхньо-Хортицького району Запорізької області. А середню школу закінчив 1953 р. в Луцьку. Чотири роки навчався на Фізико-математичному факультеті Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки. По закінченні трудився на ниві народної освіти

ти Волині – завучем середньої школи, інспектором райвно, асистентом Кафедри фізики Нововолинської філії Львівського політехнічного університету. Звідси й подався в науку, вступивши до аспірантури Кафедри філософії природничих факультетів Київського державного (тепер національного) університету імені Тараса Шевченка. Закінчивши аспірантуру 1967 р. захистив дисертацію на тему *Розвиток ідеї матеріальності у фізиці* і здобув ступінь кандидата філософських наук.

З 1971 р. Степан Теслюк пов'язав своє життя з Луцьким індустріальним інститутом, який переріс у *Волинський національний технічний університет*, займаючи там викладацькі та адміністративні посади, зокрема протягом 1977–1985 рр. – декана Загальнотехнічного факультету, у 1985 – 2000 рр. – завідувача Кафедри філософії та українознавства. Йому належить майже сотня наукових публікацій, серед яких щонайменше десяток монографій – індивідуальних і колективних. Провідний напрямок наукової роботи вченого – *логічно-гносеологічний аналіз основних тенденцій розвитку природничого і технічного знання в сучасних умовах*³⁹.

Вихідці з Холмщини і Підляшшя зробили помітний внесок у розвиток філологічних наук. Насамперед варто сказати про уродженця села Ощева Грубешівського повіту *Андрія Бурячка*. На час депортації він мав 20 років, тож встиг сповна пройти *школу національного виживання* в умовах міжвоєнної Польщі. Навчався, само собою, в польській школі. Української ж не було. Одного навчального року на Різдво, як згадував потім видатний український мовознавець, з ним трапилась пригода, яку він запам'ятав на все життя. З групою п'ятикласників ходив селом колядувати, доставши перед тим від когось вертепний текст. Діти його вивчили і супроводжували ним свою виставу. Вирішили привітати й свого шкільного вчителя, який їх гарно прийняв, обдарував, але разом з тим поцікавився, хто їх навчив, що вони українці, повинні любити свою Україну, дбати про свій народ. Андрій сказав, що він сам придумав текст. Вчитель про випадок повідомив директорові. Той, у свою чергу, взявся перевиховувати учня, втовкмачуючи йому, що немає ніяких тут українців, і ніколи не було. Зрештою, надійшов сумний 1938 рік, коли польська влада вирішила остаточно викоринити *українство* із свідомості його місцевих носіїв, руйнуючи храми і тероризуючи вірних. То був час, коли з початком війни дехто з холмсько-підляських українців, заохочених радянською пропагандою, подався світ за очі, аби лише позбутися польського насилля. Так сталося й з двоюрідними братами Андрія, які, проте, у 1940 р. з *радянського раю* повернулися до *польського некла*.

Тим не менше, в листопаді 1945 р. таки довелося родині Бурячків перебраться на Волинь, звідки Андрій поїхав до Львова на навчання, де обрав собі *фах українська мова та література*, звичайно, в Університеті імені Іва-

на Франка. Далі – аспірантура в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. Тема кандидатської дисертації *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові*, захищеної 1954 р. і потім виданої українською мовою 1961 р., 1983 р. захистив докторську дисертацію.

З того ж року, протягом чотирьох літ працював викладачем сучасної української мови Київського педагогічного університету (тепер Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова), звідки повернувся до Інституту мовознавства на посаду старшого наукового співробітника. З 1991 р. – провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. Без перебільшення можна сказати, що наш земляк поклав життя на вітвар науки про *рідну українську мову*. Про його титанічну працю може свідчити той факт, що 22 роки він присвятив укладанню *багатотомного тлумачного словника української мови*. Загалом його перу належить добрих дві сотні праць з різних питань *українського та порівняльно-історичного мовознавства, культури мови, словникарства, правопису* тощо. Як член авторського колективу згаданого словника та його редколегії 1983 р. одержав *Державну премію СРСР*. Крім того, вже в незалежній Україні 1996 р. вчений став лауреатом *премії Івана Огієнка*.

Серед праць Андрія Бурячка, крім згаданих, – *Збірка вправ і завдань із порівняльної граматики східнослов'янських мов (1961)*, *Довідник з українського правопису, який витримав три видання (у співавторстві)*, *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов (1983)*, чотири рази видаваний *Український правопис (також у співавторстві)*. Після здобуття Україною незалежності підготував індивідуально й у співавторстві декілька посібників для українських військовослужбовців, а також *Орфографічний словник української мови (1996)*, *Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ (1996)*, здійснив чимало інших публікацій для поглиблення українського мовознавства.

Видається надзвичайно важливим, що з активізацією громадянсько-політичного руху в Україні професор Бурячок виступив одним з ініціаторів заснування *Всеукраїнського товариства української мови імені Тараса Шевченка* (згодом Всеукраїнське товариство *Просвіта* імені Тараса Шевченка), увійшов до його *Центральної управи*. Між іншим, науковець ініціював заснування *Всеукраїнського товариства Івана Огієнка*, яке зробило величезний вклад у справу відновлення доброго імені того *Великого Українця*. Професор Бурячок доглядав *Лексичну картотеку* Інституту мовознавства. Водночас викладав стилістику української мови та історію української літератури в Духовній академії та семінарії УПЦ Київського патріархату, а також у Київському міжрегіональному інституті удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка⁴⁰.

Іншим яскравим дослідником української мови стала уродженка села Звяртіва Томашівського повіту – доктор філологічних наук, професор *Ярослава Закревська*. Оскільки на світ з'явилася 1931 р., то встигла повчитися ще два роки у польській школі, а під час війни – в українській. До депортації ще впродовж 1943–1944 рр. студіювала у *Холмській українській гімназії*. Під час переселення родина недалеко їхала, осіла в Раві-Руській, на самому кордоні. Тут Ярослава 1948 р. закінчила середню школу. Наступні п'ять років студіювала українську мову у Львівському університеті. Здобувши диплом з відзнакою наступні три роки навчалася в аспірантурі Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові під керівництвом професора Іларіона Свенціцького. Якщо коротко описати подальший трудовий шлях, то він у неї пролягав між Інститутом суспільних наук (згодом – Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України) та Львівським університетом. У першому Ярослава Закревська пройшла ієрархічну драбину від молодшого наукового співробітника до керівника відділу мовознавства (тепер – відділу української мови). Ще 1958 р. стала кандидатом наук, захистивши дисертацію *Мовно-художні особливості казок І. Франка*. Докторську дисертацію *Український діалектний словотвір в ареальному аспекті* захистила 1958 р. А у 1994 – стала професором. У Львівському університеті працювала професором Кафедри української мови.

Коло наукових інтересів ученої багатогранне: *українська і слов'янська діалектологія, лінгвогеографія, лексикологія, лексикографія, словотвір, українська мова за межами України*. Професор Закревська залишила нащадкам у спадщину півтори сотні праць, серед яких великої наукової ваги монографії, словники, мовні атласи тощо. Ще у 70-х рр. минулого століття вона взяла участь у підготовці двотомника *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* А у 90-х рр. – шести випусків *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* За її безпосередньою участю видавалися тритомний *Атлас української мови* (1988), *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Животный мир* (Москва, 1988), *чотири томник Общекарпатский диалектологический атлас* (1989–1994). Під керівництвом Ярослави Закревської укладено серію словників гуцульських говірок, зокрема: *Гуцульщина. Лінгвістичні етюди* (1991), *Гуцульські говірки: Короткий словник* (1997), *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* (2000). Невтомна трудівниця здійснила записи українського діалектного мовлення в Україні, Білорусі, Молдові, Польщі, Словаччині, Аргентині, Бразилії. Говорячи про участь Закревської у створенні мовно-географічних атласів, варто наголосити, що наша землячка була незамінним членом редакційної колегії двох фундаментальних міжнародних проектів: *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу і Загальнокарпатського діалекто-*

логічного атласу. Входила також до Міжнародної комісії загальнослов'янського лінгвістичного атласу і Комісії з міжмовних контактів при Міжнародному комітеті славистів. З 1995 р. була дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Можемо висловити лише смуток з того приводу, що Державна премія України в галузі науки і техніки в 2006 р. була вже посмертною нагородою для людини, яка стільки зробила для розвитку різнобарв'я української мови⁴¹.

Наступним вихідцем з холмсько-польських земель, який залишив посмертний слід в українському, зрештою й у загальному мовознавстві, був уродженець села Косинь Володавського повіту – доктор філологічних наук, професор *Петро Дудик*. Біографія, як і у всіх однолітків. Польська школа, заборона розмовляти українською мовою, навіть під час перерв. Сам учений через багато десятиліть зізнався, що довідався, що він українець, коли в 1942 р. пішов навчатися до Холмської гімназії, де історії навчав *Мирон Кордуба*, бо до початку війни польська влада йменувала його односельців *тутейшими* (тутешніми), без зазначення національності. На початку квітня 1945 р. родина опинилася у Варварівському районі Миколаївської області, в селі, з якого виселили німців до Казахстану. Ніби і житло дісталось непогане, але ніякої підтримки з боку держави не було. Через туту за домом, незвичність природно-кліматичних умов, а головне, через несприятливе соціальне становище люди потяглися на захід України. Родина Дудиків не була виключенням.

Невдовзі, з вересня 1945 р. Петро став студентом Рівненського учительського інституту, який за два роки закінчив. Навіть устиг півроку попрацювати вчителем української мови та літератури в Рівненській фельдшерсько-акушерській школі. Одружившись, переїхав до Дніпропетровська, де з відзнакою екстерном 1951 р. здобув фах *українська філологія*. Паралельно вчителював у міських школах. По закінченні університетських студій вступив до аспірантури в Інституті мовознавства АН УРСР. З 1954 р. розпочав працю в Полтавському педагогічному інституті, де від 1958 р. завідував Кафедрою української мови. За чотири роки зайняв посаду проректора з навчальної і наукової роботи. У зв'язку, очевидно, із зміною структури ректорату з 1968 р. працював проректором з наукової роботи. 1972 р. перейшов до Вінницького педагогічного інституту, де по 1996 р. працював на посаді завідуючого Кафедри, а наступні два роки – професором Кафедри української мови. Саме працюючи у Вінниці здобув науковий ступінь доктора філологічних наук і вчене звання професора, що сталося 1974 р. Ще два роки (1996–1998) попрацював професором і завідувачем Кафедри стилістики Національного педагогічного університету в Києві, звідки повернувся до Полтави. Отже, уся науково-педагогічна діяльність нашого земляка прийшла у трикутнику Київ – Полтава – Вінниця. Цариною досліджень вче-

ного були проблеми граматики і стилістики сучасної української літературної мови, питання загального мовознавства, методики вивчення рідної мови в середній і вищій школах. Цікаво, що професор Дудик був співавтором шкільного підручника *Українська мова для 7–8 класів*, який витримав кільканадцять видань. Загалом він є автором близько 200 публікацій, серед яких цілий ряд монографій та навчальних посібників – індивідуальних і у співавторстві. Для прикладу: *Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення* (1973), *Словосполучення в українській літературній мові* (1998), *Просте ускладнене речення: Навчальний посібник* (2002), *Стилістика української мови* (2005), *Сучасна українська мова. Завдання і вправи* (2007)⁴².

Не буде зайвим залучити до грона мовознавців фігуру відомого літератора і літературознавця, яким був уродженець села Вишнева Грубешівського повіту – доктор філологічних наук, професор *Олександр Рисак*. Схема життєпису типова для всіх вигнанців з Холмсько-Підляського краю. Мабуть лише з тією різницею, що на відміну від вище згаданих осіб, доля занесла п'ятилітнього хлопчика разом з братами аж у Сталінську (нині Донецьку) область. А далі – відоме. Родина правдами-неправдами перебралася на Волинь. Школа, Сокальське педагогічне училище, Філологічний факультет Львівського університету та Факультет журналістики Вищої партійної школи в Києві. Вчителювати довелося у школах Ратнівського та Локачинського районів Волинської області. Спробував комсомольської та партійної роботи. З 1976 р. до передчасної кончини 2003 р. працював у Луцькому педагогічному інституті (Волинському національному університеті) імені Лесі Українки. Завідував кафедрою, обіймав посаду професора Кафедри історії та теорії літератури, очолював Науково-дослідну лабораторію мистецтвознавства. На основі власного архіву створив *Лабораторію лесезнавства*.

Професор Рисак – *відомий літературознавець, лесезнавець, літературний критик*. Своїми дослідженнями глибоко вникав у творчість Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеса, Богдана Лепкого, Миколи Вороного, Володимира Винниченка, Данила Братковського, багатьох сучасних прозаїків і поетів. При такому розмаїтті зацікавлень провідною проблемою його досліджень залишалась творчість Лесі Українки. Загалом вчений опублікував 200 наукових праць у вигляді статей і монографій. Серед найвідоміших його робіт: *Животворний источник духовного вдохновения: Поэзия Леси Украинки в русских переводах* (1981), *Лесин дивосвіт* (1992), *Мелодії і барви слова: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.* (1996), *Найперше музика у слові* (1999) та ін.

Вченому належить і ряд збірок віршів: *Не створи собі кумира* (1996), *Сьомата нота печалі* (2003), книжечка для дітей *Рукавичка – хатка лісовим звірятам* (2003). Що надзвичайно відрадно – професор часто звертався до теми Холмщини, пропагував здобутки українських прозаїків і поетів – вихідців з рідного краю. Входив до складу ради обласного товариства Холмщина.

Згадана монографія *Лесин дивосвіт* удостоєна літературно-мистецької премії за 1993 р. імені Агатангела Кримського. 1996 р. нагороджений знаком *Відмінник народної освіти України*, 1999 р. став членом *Національної спілки письменників України*. Всеукраїнським політичним об'єднанням *Жінки за майбутнє* та Волинським державним (з 2012 р. – Східноєвропейський національний) університетом у вересні 2004 р., на жаль, посмертно професорові Олександрові Рисаку присуджено премію імені Лесі Українки за видатні наукові здобутки у дослідженні творчості письменниці та вагомий внесок у справу збереження і поширення її спадщини⁴³.

Вище ми назвали кількох представників філологічної науки, переселенців, які внесли помітний вклад у розвиток української мови та літератури. Хочемо ще згадати про одну людину, яка формально не досягла високих титулів і почесних звань, але яка й понині робить чималий внесок у збереження історичної пам'яті халмищаків, їх родоводу. Мова про *Галину Вишневську*, дівоче прізвище Левчук. Походить вона із славного колись, завдяки чоботам-тишов'якам, містечка Тишівці, які там виготовляли місцеві майстри, далеко поза межами Холмщини. Народилася в багаточисельній, розгалуженій (якщо можна вжити у цьому випадку таке означення) родині, об'єднаній прізвищем *Левчуки*. Пишемо так, бо двом з чотирьох авторів проекту пощастило неодноразово бачити у першій половині 40-х рр. минулого століття відомого, і не лише на Холмщині, архіпресвітера *Івана Левчука*, чи не найславнішого представника роду, якому у пропонованому томі приділяємо увагу на багатьох інших сторінках.

Цілком зрозуміло, що навчання Галина розпочала у 1936 р. в польській школі, української ж бо не було. З початком війни, коли на якийсь час на Холмщину вступили радянські війська, які місцеві українці зустріли як визволителів від польського релігійно-національного гніту, розпочалося нібито творення структур української радянської влади. Батька Галини обрали головою Тишовецької міської ради, через що був змушений разом з відходом радянських військ покинути Тишівці. А дружина з двома малолітніми дітьми залишилася на місці. З приходом німців розпочалося *відродження українського національного життя*. Кмітлива десятилітня дівчинка продовжила навчання вже в українській школі, беручи активну участь у всіх культурних заходах, які там проходили.

То був час бурхливого переходу від стану *тутейшості* до пробудження *української національної свідомості*, на превеликий жаль, дуже короткотривалий.

Батькові якимось чином вдалося наприкінці 1942 р. таємно проникнути до Тишівця, щоб вивезти сім'ю до міста Костополя на Рівненщині. Там 1947 р. Галина Вишневська закінчила середню школу, а згодом Житомирський педагогічний інститут, нинішній Житомирський університет імені Івана Франка. Практично усе життя пропрацювала у стінах нинішнього Національного педагогічного університету в Києві. Продовжує, незважаючи ні на що, вести широку громадську роботу, передусім у царині рідної Холмщини. Неодноразово нам доводилося пересікатися на всеукраїнських та міжнародних конференціях з нагоди долі нашої *Малої батьківщини*. У першій декаді XXI ст. видала дві монографії з залученням матеріалів посестер і побратимів з отчого краю – *Холмщина і Підляшшя: Історія, культура, назви поселень* (2008) та *Холмщина і Підляшшя: Історія, культура, спомини. Обереги пам'яті* (2010). Була серед ініціаторів створення київської *Холмщини*. Ми щиро вдячні цій невтомній *холмищачці* за тісну співпрацю і допомогу в розкритті ряду маловідомих або й зовсім невідомих сторінок нашого спільного родоводу⁴⁴.

До цього часу ми говорили про холмщаків-філологів, які в Україні працювали чи продовжують трудитися на ниві рідної української мови. Згадаймо, хоч коротко, про вихідця із села Бердище Холмського повіту *Миколу Кікеця*. Дев'ятирічним хлопчиком разом з батьками і старшим братом потрапив у 1945 р. на Волинь. У Володимирі-Волинському закінчив середню школу, а 1959 р. – фах *спеціаліста з англійської мови* у Львівському університеті. Чотири роки навчав дітей цієї мови у школах Іваничівського та Володимир-Волинського районів на Волині, перейшовши 1963 р. на викладацьку посаду до тодішнього Луцького педінституту імені Лесі Українки. У стінах цього навчального закладу, який також розвивався і переріс у 1993 р. у Волинський державний педагогічний університет, а 2012 р. – у Східноєвропейський національний університет, вповні розвинувся педагогічний талант нашого знаного земляка, котрий віддав вузові останніх сорок років свого творчого життя, що, на жаль, передчасно обірвалося.

Микола Кікець у складі делегації колишнього Міністерства освіти СРСР відвідав Британію, Данію, Норвегію, де ознайомився з організацією навчального процесу у школах і вузах, пройшов стажування у славнозвісних Кембріджському та Гарвардському університетах, протягом чотирьох місяців працював в Сент-Луїському університеті. На підставі почерпнутого досвіду науковець відкрив *Кафедру прикладної лінгвістики*, на якій намагався поряд із знанням іноземної мови прищепити студентам ще й навички в галузі *штучного інтелекту, автоматичного перекладу, програмування*, що в сумі у ни-

нішніх умовах є вкрай необхідним для формування сучасних фахівців. Професор Кікець суттєво спричинився до підготовки фахівців з іноземних мов не лише у вузі, якому, по суті справи, віддав життя, а й у інших вузах держави⁴⁵.

Потяг молодих холмщаків до медицини

Настав час перейти до інших наук. Зупинимося на *медицині*. Постать лікаря, чи навіть фельдшера, здавен на Холмщині і Підляшші або Надсянні чи Лемківщині була не просто популярною, а якоюсь міфічною, легендарною. Пов'язувалось це, очевидно, з практичною недоступністю лікарської опіки. Дуже часто люди – особливо літні та діти – помирали просто від того, що не було лікарів, фельдшерів, акушерів тощо. Заповітною мрією багатьох краян було дати медичну освіту своїм дітям, що траплялося вкрай рідко. Тому по переселенні до УРСР діти холмсько-підляських вигнанців масово пішли до медичних інститутів та училищ, здобуваючи фах *лікаря, фельдшера, медсестри*. Беручись до цієї сторінки нашої оповіді, ми маємо доволі широкий список земляків-медиків, але, щоправда, зі значно вужчою інформацією, аніж про суспільствознавців і гуманітаріїв.

Одним з перших переселенців, хто став згодом відомим на всю Україну лікарів, був виходець із села Туровець Холмського повіту *Євген Баран*. Його шкільна освіта на самому початку ускладнилася через те, що вчителька-полька прогнала його з занять за те, що він на перерві розмовляв українською мовою, а це не дозволялося. Конфлікт заладнали, але він пробудив у хлопчика жагу до глибокого пізнання минувшини свого безталанного народу. Під час війни – навчання в українській школі і гімназії. Пізніше відомий вчений з теплою згадував проповіді архієпископа Іларіона (проф. Івана Огієнка), гімназійних викладачів отця О. Мількова, О. Бабія, А. Макаренка, Т. Царя, В. Вовка, Б. Ставничого, завдяки яким він, за його власною заявою, став свідомим українцем.

У процесі переселення до України родина спочатку опинилася в селі Мала Токмачка Оріхівського району Запорізької області, потім у Житомирській області, а врешті осіла в Рівному, де Євген 1950 р. закінчив середню школу і вступив до Львівського медичного інституту (тепер – Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького). Після здобуття освіти лікаря з 1956 по 1963 рр. працював *хірургом, урологом* у Рівному, у 1963–1967 рр. – *клінічний ординатор* Київського інституту вдосконалення лікарів. З 1967 р. працював в Інституті урології та нефрології Академії медичних наук України – спочатку молодшим науковим співробітником Відділення травм і

пластичних операцій, старшим науковим співробітником Відділення хірургічної нефрології, завідувачем Відділу трансплантації нирки. У 2000–2003 рр. працював заступником директора з наукової роботи з трансплантології і завідувачем Відділу трансплантації нирки Інституту хірургії та трансплантології АМН України.

Доктор медичних наук (1984), професор (1992) Євген Баран з 1995 р. очолював *Асоціацію трансплантологів України*, був головним трансплантологом МОЗ України у 1983–2001 рр. Працював над вдосконаленням *фізіологічної діагностики урологічних захворювань, впровадженням у ретроструктивну і відновну хірургію нирок та сечовивідних шляхів фізіологічних принципів, над розробкою актуальних проблем позаниркового очищення крові та пересадки донорської нирки*. Під його керівництвом в Україні започатковано службу гемодіалізу і трансплантації нирки. Видатний Холмщак залишив медичній науці України цінну спадщину у вигляді сотень публікацій і наукових винаходів. Ним особисто та під його керівництвом проведено тисячі операцій і багато десятків тисяч позаниркового очищення крові⁴⁶.

Уродженець Холма, *Заслужений діяч науки і техніки України*, доктор медичних наук, професор *Борис Мільков* походить з відомої священичої родини холмщаків. В усякому випадку, його дід Орест і батько Олег були знаними православними духівниками. З раннього дитинства Борисові доводилося разом з батьками доволі часто переїжджати з місця на місце, оскільки його батько, отець Олег, отримував нові призначення. Шкільну освіту розпочав у Луцьку. Впродовж 1939–1941 рр. проживав з батьками у селах Терebinь і Сагринь Грубешівського повіту. А 1941 р. батько отримав призначення до Холма, де Борис після закінчення початкової школи вступив до *Холмської гімназії*, два класи якої закінчив у 1944 р. А далі українська гімназія припинила своє існування. Мількових депортували до УРСР. Середню школу Борис закінчив у Бердянську Запорізької області у 1950 р. Того ж року вступив до Дніпропетровського медичного інституту, який закінчив 1956 р. А клінічну ординатуру пройшов при Інституті грудної хірургії АМН СРСР у Москві (1962).

Після закінчення медінституту протягом 1956–1960 рр. працював хірургом медсанчастини рудника *Інгулець* Широківського району Дніпропетровської області. Після московської ординатури працював ординатором, а згодом завідувачем *Обласного торакального відділення* Дніпропетровської міської лікарні № 16. У 1969 р. перейшов до Дніпропетровського медичного інституту, подолав шлях від асистента, доцента до професора *Кафедри госпітальної хірургії*. До речі, науковий ступінь кандидата медичних наук здобув практикуючим лікарем, у 1967 р. А доцентом став 1972 р. Через три роки захистив докторську дисертацію. Атестат професора отримав 1978 р.

З 1979 р наш, вже доволі відомий в науковому лікарському середовищі, земляк пов'язав свою долю з Чернівецьким медичним інститутом, який згодом став Буковинською медичною академією, а потім трансформувався у *Буковинський державний медичний університет*. Тут спочатку він працював професором, а з 1980 р. завідувачем *Кафедри факультетської хірургії*. З 1997 по 2009 рр. – професор *Кафедри хірургії*. Впродовж дванадцяти років виконував обов'язки проректора з лікувальної роботи.

Напрями наукових досліджень вченого були доволі розгалуженими. В галузі *грудної хірургії*: діагностика і лікування спонтанного пневмотораксу, закритої травми грудної клітки, оперативне лікування вад серця; розробка методів оперативного лікування та профілактики післяопераційних ускладнень у хворих на емпієму плеври; реконструктивні та пластичні операції на бронхах; оперативне лікування патології стравоходу, удосконалення техніки операції Торека з виведенням гастростоми без лапаротомії. В галузі *абдомінальної хірургії*: розробка актуальних питань діагностики, клініки та лікування гострої патології органів черевної порожнини; запропоновані методи ранньої діагностики запальних процесів у черевній порожнині з використанням тепло- та термометрії, електрофізіологічних показників та біологічних проб, вперше запроваджена *запрограмована лапароскопія* – повторні заплановані розкриття черевної порожнини для санації з приводу розповсюдження форм перитоніту; удосконалена класифікація гострого перитоніту, уточнені показання до оперативних втручань та методів детоксикації; удосконалена класифікація жовчного перитоніту, розроблена лікувальна тактика.

Професор Мільков є автором 8 монографій, 340 наукових статей, 16 авторських свідоцтв та патентів та винаходи. Він підготував чотирьох докторів та п'ятнадцять кандидатів медичних наук. Діяльність ученого високо оцінена. Він отримав почесні звання *Заслужений діяч науки і техніки України*, *Відмінник охорони здоров'я*. Ще за часів СРСР був нагороджений медаллю *За отличные успехи в работе* і знаком *Изобретатель СССР*. Був лауреатом Чернівецьких обласних премій імені В. Залозецького та імені Ю. Федьковича.

І на завершення хочемо сказати, що крізь усе життя Борис Мільков проніс у своєму серці палку любов до рідного краю – *Холмищини*. Нам він передав фотографії міжвоєнних років, деякі біографічні матеріали. Його батьки перебували у родинних зв'язках з *Григорієм Метюком*, ще з довоєнних часів православним деканом Грубешівщини, під час війни – членом, а потім головою Холмсько-Підляської духовної семінарії (а згодом академії). Пізніше під духовним іменем *Андрея* Григорій Метюк очолював *Православну церкву Канади*. Юрій Макар зустрічався з Владикою останній раз влітку 1983 р. у Вінніпе-

зі. Професор Мільков передав нам для публікації оригінал вітального листа митрополита Андрія до родини Мількових⁴⁷.

Ми вже згадували, що доля дітей переселенців до УРСР була типовою. Національно-релігійний гніт, хто трохи старший, йшов до польської школи через відсутність української, під час війни міжлюдське протистояння, депортація. Уродженець села Білополе Грубешівського повіту *Ярослав Федонюк* до польської школи не ходив, бо з'явився на світ Божий 1940 р. Зрозуміло, що й до української на той час ще не доріс. Родину спочатку перевезли до Запорізької області. Але того ж 1945 р. вона перебралася до Рівного, де Ярослав 1957 р. закінчив середню школу і вступив до Рівненського медичного училища. Вчився, підпрацьовував, займався спортом, брав участь у громадському житті. З 1959 по 1962 рр. служив у війську, де після сержантської школи займав посади старшого фельдшера полку та начальника аптеки. Демобілізувавшись, вступив до Тернопільського медичного інституту (тепер – університет). У студентські роки проявив нахил до занять наукою, займався спортом, утримував сім'ю. Матеріальна скрута змушувала шукати підзаробітків.

По закінченні 1968 р. інституту був залишений в аспірантурі на *Кафедрі нормальної анатомії*. Через чотири роки в Горькому (Нижньому Новгороді) захистив кандидатську дисертацію. Пов'язавши життя з Тернопільським медичним університетом, продовжує, в міру можливостей, і тепер передавати знання і досвід майбутнім лікарям. У рідній *Alma mater* пройшов шлях від асистента до доцента *Кафедри нормальної анатомії*. А 1984 р. обраний на посаду завідувача тієї кафедри, яку очолював 22 роки. Через рік у Києві захистив докторську дисертацію. У 1987 р. здобув учене звання професора. Його робота на кафедрі тісно пов'язана з дослідження проблем *впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на ріст і формування кісток та деяких внутрішніх органів людського організму*. Зусиллями вченого свого часу створено наукову *Морфологічну школу*. На базі кафедри пройшли численні наукові форуми. Результати наукових досліджень кафедри доповідались на конференціях та публікувались у наукових виданнях країн СНД, Китаї, Японії, Португалії, Німеччині, Греції, Польщі.

Професор Федонюк є академіком *Української академії національного прогресу, Міжнародної академії інтегративної антропології*. Був членом різноманітних комісій, а також *Науково-методичної ради МОЗ України та Академії медичних наук України по розділу Морфологія людини*, членом Спеціалізованої вченої ради з захисту дисертацій. Виступав головним редактором і членом редколегій ряду наукових часописів, зокрема, *Морфологія, Вісних наукових досліджень* тощо.

За значний внесок у справу підготовки фахівців-медиків, наукові здобутки удостоєний 1996 р. почесного звання *Заслужений діяч науки і техніки України*. Професор Федонюк є людиною широких уподобань. Більшу частину життя активно займався спортом, здобувши звання майстра спорту з легкої атлетики, був призером українських і всесоюзних змагань. Чи не найвідрадінішим є те, що попри величезну зайнятість ніколи не забував про рідну Холмщину, виступив одним із ініціаторів створення у Тернополі обласного відділення товариства *Холмщина*, входячи до його президії⁴⁸.

Таке саме безпосереднє відношення до Тернопільського медичного університету має і інший наш земляк, виходець із села Журавці Томашівського повіту *Іван П'ятночка*. До речі, у першому томі ми писали, що віднесли до історичної Холмщини ряд галицьких сіл з Томашівського повіту, оскільки вони адміністративно до нього належали, хоч сам повітовий центр і більшість його сіл і містечок відносяться власне до Холмщини, якщо справу розглядати в історичній ретроспективі. Зрештою, на початку ХХ ст. то вже особливого значення не мало. Трагедія села та його жителів розпочалася з початком Другої світової війни і радянсько-німецьким розмежуванням саме в цій місцевості. Село опинилося на радянському боці. Новий кордон пройшов на його околиці. Його жителів виселили, кого куди. П'ятночки потрапили на хутір неподалік села Тяглова, що тепер у Львівській області. З початком радянсько-німецької війни родина повернулася до рідного села, заставши там повну руїну. Іванко до остаточної депортації встиг закінчити три класи початкової школи. Навчання, як і повсюдно, відбувалося нерегулярно. Оскільки село було надзвичайно патріотично налаштованим, з нього вийшла чимала кількість вояків УПА, які спільно з іншими загонами чинили, разом з усіма мешканцями, запеклий опір спробам польської влади виселити їх до УРСР. Тим не менше, у 1946 р. опір був зламаний. Родина П'ятночків з іншими вигнанцями опинилася на залізничній станції Деренівка, що на Тернопіллі. Поселилися у селі Стара Могильниця Тербовлянського району. Закінчивши Буданівську середню школу, вступив 1951 р. до Львівського медичного інституту. За його власними словами, майбутньому вченому поталанило на вдумливих і доброзичливих наставників. Він з вдячністю згадує професорів Юрія Кулачковського та Івана Ступала, які прищепили йому любов до науки.

Закінчивши 1957 р. курс навчання Іван П'ятночко отримав призначення до Кременецького протитуберкульозного диспансеру, що на Тернопіллі. Упродовж шести років працював лікарем, а відтак завідувачем стаціонарного відділення.

У 1972 р. практикуючий лікар захистив дисертацію на тему *Серцево-судинна система при хіміотерапії хворих на туберкульоз легень* і за конкурсом зайняв посаду асистента Кафедри туберкульозу тодішнього Тернопільсько-

го медінституту. А вже в умовах незалежної України здобув науковий ступінь доктора медичних наук, захистивши дисертацію *Диференціальна діагностика туберкульозу і раку легень в закладах протитуберкульозної служби*. У 1994 р. отримав учене звання професора. Основними напрямками наукових досліджень вченого залишаються: *серцево-судинна система хворих на туберкульоз легень, диференціальна діагностика туберкульозу і раку легень, бронхологія* тощо. Науковий доробок вченого складають: сотня публікацій, у тому кілька навчальних посібників для майбутніх лікарів, три авторських свідоцтва на винаходи і 17 раціоналізаторських пропозицій⁴⁹.

На жаль, не про всіх наших земляків, які внесли помітний вклад у розвиток вітчизняної медицини, ми маємо достатню інформацію. Серед них, доктор медичних наук, професор, *Іван Мітюк*, що народився у селі Модринь Грубешівського повіту. Після закінчення Вінницького медичного інституту працював доцентом *Кафедри торокальної хірургії* Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, багато років очолював *Кафедру шпитальної хірургії* Вінницького медичного університету. Лауреату державної премії України І. Мітюку належить більше 200 наукових праць з проблем *вдосконалення методів хірургічного лікування органів грудної клітки*, 7 монографій, близько 20 авторських свідоцтв на винаходи⁵⁰.

Вище ми згадували про випускників Львівського медичного університету, які розвивали науку в інших медичних центрах України. Настав час сказати і про тих його випускників з переселенського середовища, які вписали золоті сторінки в медичну науку в стінах цього вузу. Зокрема, належить сказати про уродженця міста Грубешева *Володимира Бориса*, доктора медичних наук, професора. У міжвоєнній Польщі його батько, вчитель, не міг отримати праці на Холмщині лише через те, що був українцем. Тому змушений був працювати у Центральній Польщі, звісно у польській школі. Таким чином влада намагалася спольщити українців. Дітей на Холмщині навчали вчителі-поляки, також у польських школах, а вчителі-українці були змушені працювати поза рідним краєм, також не в українських школах. Лише дехкому поталанило, хто зміг отримати роботу у Східній Галичині, де збереглися українські школи.

Отже, малому Володимирові довелося розпочати навчання у польській школі, далеко від рідного краю. Лише з початком війни родині вдалося повернутися на Холмщину, де кмітливий хлопець спочатку навчався у сільській школі, потім у *Холмській гімназії*, а згодом у *Грубешівській вчительській семінарії*. У грудні 1944 р. родина опинилася у Дніпропетровській області. Як і більшість переселенців, перебралась на захід УРСР. Тут Володимир остаточно здобув середню освіту в місті Бережани і вступив до Львівського медично-

го інституту, здобувши 1954 р. лікарський фах. Впродовж восьми років працював у новоствореній Львівській обласній туберкульозно-менінгітній лікарні у селі Підгайці на Самбірщині, що й визначило подальший його шлях в науку.

З 1962 р. Володимир Борис за конкурсом перейшов працювати до *Львівського науково-дослідного інституту туберкульозу*, який у 1989 р. об'єднано з *НДІ епідеміології і гігієни*. У 1969 р. захистив кандидатську дисертацію, у 1987 р. докторську. З 1993 р. за сумісництвом зайняв посаду професора Кафедри фтизіопульманології Львівського медичного університету. Головний напрям його наукових досліджень – *профілактика та лікування туберкульозу у дітей*. Науковий доробок вченого складає сто п'ятдесят праць, у тому ряд монографій. Серед його монографій можна виділити, наприклад, *Бронхообструктивний синдром у дітей (1992)*, *Клініка та лікування бронхообструктивного синдрому у дітей (1997)* тощо. Вчений є автором ряду винаходів і патентів з актуальних питань *фтизіопульманології*. На жаль, відійшов у вічність наприкінці 2009 р. Як вважають колеги вченого, йому були притаманні порядність, постійна праця над собою, готовність допомогти тим, хто хотів і вмів працювати⁵¹.

До найяскравіших постатей вчених Львівського медичного університету належить і виходець з села Чулчиці Холмського повіту, доктор медичних наук, професор *Володимир Урин*. На час депортації він був уже двадцятилітнім юнаком. Тож довелось йому вповні скуштувати принад життя в умовах постійного цькування на національно-релігійному ґрунті. Навчання розпочав у рідних Чулчицях, продовжив у містечку Савин. Вступив у Холмі до польської гімназії, але 1943 р. закінчив уже українську. У ті складні роки, сповнені протиріч і протистояння та національному ґрунті, як сотні і тисячі українців, гарячково шукав шляхів порятунку знедоленого племені холмщаків від переслідувань польської влади ще до війни, а також терору польського підпілля вже під час війни. Тому *сприймав ідеї*, пропеговані з боку СРСР, *про соціальне і національне визволення у радянському розумінні*. З цією метою вступив до *Польської робітничої партії*, яка мала бути продовжувачкою справи *Комуністичної партії Польщі*, розпущені Комуністичним Інтернаціоналом ще до війни за надуманими звинуваченнями. З приходом радянських військ з вересня 1944 р. по квітень 1945 р. виконував обов'язки секретаря Управління державної безпеки в Холмі.

У травні 1945 р. родина опинилася в Рожищенському районі Волинської області. Того ж року вступив до Львівського медінституту, який закінчив 1950 р. і став працювати ординатором на *Кафедрі шпитальної терапії вузу*. Попрацювавши на цій посаді два роки, продовжив роботу на обраній кафедрі на посаді асистента, потім доцента, а врешті професора. Основними на-

прямами наукових досліджень вченого були питання *etiopatогенезу, диференційної діагностики, клініки та лікування ендемічної зобної хвороби*. Вчений залишив близько 60 наукових та навчально-методичних праць, серед них *Вопросы клиники, диференциальной диагностики и лечения начальных и старых форм токсического зоба (1972)*.

За спогадами рідних і близьких людей професор Урин був широю, товариською людиною, з широким колом уподобань. З юнацьких років зберіг любов до гри на скрипці. Згодом завзятий мандрівник засвоїв мистецтво фотографії. Протягом життя часто і охоче спілкувався з земляками-холмцанами, непохитно вважаючи себе сином *Холмської землі*⁵².

Дотепер ми оповідали про видатних медиків-холмцаків, які зробили чимало для розвитку української медичної науки. Достойним завершенням оповіді буде згадка про жінку-медика, наймолодшу у згаданому колі фахівців, бо її кількамисячним немовлям батьки, рятуючи життя, вивезли спочатку до Одеської області, а звідти, рятуючись від голоду, 1947 р. перебрались на Волинь. Отже, мова про доктора медичних наук *Ніну Міщанчук*, уродженку села Тугані, що на Грубешівщині. Зрозуміло, про те, що діялося у рідному краї, знає лише з розповідей рідних. У Луцьку вона зростала, закінчила школу, медичне училище. Про своє захоплення лікувальною справою говорить, що ще з п'ятирічного віку марила нею. І так сталося, бо влітку 1973 р. здобула омріяний фах, закінчивши Київський медичний інститут ім. академіка О. О. Богомольця.

Ще навчаючись в інституті працювала у нічні зміни медичною сестрою в *Київському науково-дослідному інституті отоларингології*. По закінченні навчання на пропозицію засновника і директора НДІ професора О. С. Коломійченка (нині заклад носить ім'я цього видатного медика) залишилася тут для наукової роботи. З того часу, як вважає сама Ніна Міщанчук, розпочався новий відлік її життя. Власне, з того часу і понині вона працює, тепер вже провідним науковим співробітником у *Відділі мікрохірургії вуха та отонейрохірургії* того доленосного для неї НДІ. Вона автор понад 170 наукових робіт, у тому числі співавтор 5 монографій, дві з яких опубліковані англійською мовою. Бере активну участь у міжнародних конгресах і симпозіумах, пов'язаних з її науковою спеціалізацією. У розмові з Юрієм Макаром зізналася, що відвідала понад 40 країн світу. Наприкінці 2011 р. виступала на міжнародному форумі отоларингологів у Тель-Авіві. Був випадок у її житті, коли вона поїхала 1991 р. до Великої Британії у гості до близьких родичів. Але за час перебування там відвідала багато закладів охорони здоров'я і навіть побувала на засіданні парламенту. Наведений приклад говорить не лише про постійну тягу до фахового вдосконалення як лікаря-науковця, але й про широке коло заці-

кавлень вченої, включно з суспільно-політичним життям в Україні та зарубіжних державах.

На цьому тлі нам дуже приємно відзначити непохитну любов до нашої малой Батьківщини – *Холмицини*, яку вона особисто пізнала через багато років після того, як її звідти вивезли. Доктор медичних наук Ніна Міщанчук брала активну участь у створенні в Києві товариства *Холмицина та Підляшшя*, першим головою якого була. Тепер організація носить назву *Київське правозахисне ветеранське товариство «Холмицина» імені Михайла Грушевського*. За свідченням голови *Волинського обласного ветеранського громадсько-культурного товариства «Холмицина»* Миколи Онуфрійчука, вона допомагає волинській *Холмицині* у пошуках земляків, їх нащадків, розсіяних долею не лише в Україні, але й по всьому світу. Власне кажучи, її численна родина нині проживає на Волині, Запоріжжі, Тернопілі, у Черкасах, Львові, Москві, а також у Великій Британії, Бразилії, Італії та Чехії. Зрештою, пані Ніна охоче співпрацює з нами у виявленні наших земляків, які гідно бережуть пам'ять про рідну Холмщину⁵³.

Серед докторів медичних наук є і ім'я уродженки славнозвісного холмського села Турковичі Грубешівського повіту Віри Казмірчук. Оскільки на світ з'явилася вже під час війни, то до школи в рідному селі не вчачала. Але в родинному колі у великій пошані були твори Тараса Шевченка та інших українських класиків, ставилися вистави.

Після переселення родина остаточно осіла на Волині, де Віра у 1957 р. закінчила Володимир-Волинську середню школу № 1. У шкільні роки писала вірші, читала їх родичам і друзям, грала ролі на сцені місцевого театру. Як сама тепер зізнається, в школі їй пророчили велике майбутнє Менделєєва, а в театрі долю зірки-актриси. Що з того стало реальністю, показало життя. Вступала до Львівського медінституту, а вступила до Київського, після закінчення якого три роки працювала *лікарем-педіатром* у Володимир-Волинській районній лікарні. За цей час вислухала *шість тисяч сердець новонароджених*.

Повернувшись до Києва, вступила в ординатуру. З 1974 р. обіймала посаду асистента *Кафедри педіатрії* на Лікувальному факультеті. Через чотири роки здобула науковий ступінь кандидата медичних наук. З 1989 р. – доцент *Кафедри педіатрії*. У 1994 р. призначена завідувачем *курсу дитячої клінічної імунології Кафедри клінічної імунології та алергології*. У 2004 р. захистила докторську дисертацію, за два роки отримала посаду професора. З 2008 р. директор *Інституту клінічної імунології та алергології* Національного медичного університету імені О. О. Богомольця МОЗ України.

Наша землячка є авторкою близько 280 наукових праць, опублікованих в Україні і за рубежом. Їй належить 23 патенти та 5 авторських свідоцтв. Свої

доброби доповідала на 26 наукових форумах. Підготувала 22 методичні розробки з проблем клінічної імунології. Серед публікацій нашої землячки монографія *Імунологія в клінічних випадках* (2006), *Клініка, діагностика і лікування герпесвірусних інфекцій человека* (2009, у співавторстві), підручник *Имуноглобулины и иммуноглобулинотерапия* (2010, 2013, у співавторстві), підручник *Иммунodefицитные болезни человека* (2012, у співавторстві), третє видання підручника *Клиническая иммунология и аллергология с возрастными особенностями* (2012, у співавторстві).

Лише протягом останнього часу робила доповіді у Парижі на *Всесвітньому конгресі – Клінічна класифікація герпесвірусних нейроінфекцій* (2011), в Лондоні – *Дефіцит імуноглобуліну Е. Діагностика та лікування* (2013). Професор Віра Козмірчук є членом Вченої ради факультету, членом спеціалізованих рад з *кардіології та ревматології*, членом *Європейської академії алергології та клінічної імунології*, *Російської академії алергології та клінічної імунології*, членом *Спілки алергологів та клінічних імунологів СНД*. Загалом, основними напрямками досліджень холмщачки є вивчення різних аспектів діагностики і лікування імунодефіцитних захворювань та герпесвірусних інфекцій. Про цілий ряд з них можна, поза сумнівом, сказати, що це зроблено *вперше у світі*⁵⁴.

За неповними підрахунками близько 20 осіб з тодішньої переселенської молоді захистили кандидатські дисертації, працювали і продовжують працювати в галузі медичної науки і практики. Понад 30 років посаду старшого наукового співробітника Львівської філії *Київського науково-дослідного інституту гематології та переливання крові* обіймає уродженка містечка Красник *Ганна Мазурок*. У її доробку є понад 180 наукових праць, серед них монографії. Кандидат медичних наук, уродженець села Білополе Грубешівського повіту *Аркадій Король* 29 років обіймав посаду доцента *Кафедри хірургії* Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького. За цей час опублікував понад 70 наукових праць. Разом з уродженцем села Пнівно Холмського повіту, доцентом *Кафедри ендокринології* Факультету удосконалення лікарів цього ж університету *Володимиром Піскорським* є співавтором *Українсько-латинсько-англійського медичного тлумачного словника*, а уродженець села Лійно Володавського повіту, кандидат медичних наук *Володимир Якубич* протягом 30 років працював доцентом *Кафедри фармацевтичної хімії* цього ж навчального закладу. Уродженець села Радків Томашівського повіту *Дмитро Плахтін* закінчив Львівську фельдшерсько-акушерську школу та Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького. Після захисту кандидатської дисертації отримав посаду доцента *Кафедри паталогічної анатомії* цього ж навчального закладу. Був автором понад 60 наукових праць. Нагороджений знаком *Відмінник охорони здоров'я СРСР*⁵⁵.

Уродженець села Цицибор Володавського повіту *Олексій Ярмошук* закінчив Івано-Франківський медичний інститут. Багато років працював головним лікарем лікарні Рівненського обласного управління Міністерства внутрішніх справ України. Є автором багатьох наукових робіт, серед них монографій. Уродженець села Моложів Грубешівського повіту *Степан Гаврилюк* після закінчення Київського медичного інституту захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук. Протягом десяти років працював доцентом *Кафедри стоматологічної ортопедії* Київського національного медичного університету⁵⁶.

Ряд молодих холмщаків і підляшуків працювали в управлінських структурах охорони здоров'я України. Так, уродженець села Терєбінь Грубешівського повіту, кандидат медичних наук *Павло Віцяк* обіймав посади завідувача Відділу охорони здоров'я Волинського облвиконкому, начальника Управління санаторно-курортного лікування та реабілітації Міністерства охорони здоров'я України, був депутатом Верховної Ради України⁵⁷. Його наступником на посаді завідувача Волинського обласного відділу охорони здоров'я став уродженець села Сичин Холмського повіту, *Заслужений лікар України Володимир Іванюк*. Разом з батьками навесні 1945 р. він потрапив до села Ківерці, що під Луцьком (тепер Прилуцьке). Тут закінчив початкову школу, а продовжив навчання в Луцьку. У 1958 р. закінчив Луцьке медичне училище. Навчання у Тернопільському медичному інституті поєднав з роботою лаборанта *Кафедри патфізіології*. Після закінчення інституту в 1964 р. працював у Волинській обласній станції переливання крові, а після військової служби як лікар військової частини обіймав посаду лікаря-інспектора Відділу охорони здоров'я Волинського облвиконкому. Впродовж 1975–1990 рр. працював заступником завідувача того ж таки облздороввідділу. Нашому землякові довелося доволі часто діяти в екстремальних обставинах, зокрема: в заходах щодо ліквідації наслідків на Чорнобильській АЕС, через рік бути серед учасників ліквідації землетрусу у Вірменії, займатися ліквідацією стихійного лиха у селі Шельвові Локачинського району на Волині, дизентерії у Володимирі-Волинському, організовувати невідкладну медичну допомогу жителям Заболоття Любомльського району від отруєння, гасити спалах дифтерії серед дітей тощо.

З жовтня 1990 р. до виходу на пенсію у 1999 р. Володимир Іванюк очолював Управління охорони здоров'я Волинської обласної державної адміністрації. Це були, як відомо, роки становлення молодого Української держави, коли потрібно створювати *нові засади національної охорони здоров'я*. Окрім суто фахових занять, наш земляк, будучи висококультурною людиною, з юних літ закоханий у книгу, захоплювався живописом. Він автор цілої низки натюрмортів, портретів і пейзажних картин. Тривалий час на гро-

мадських засадах очолював *Волинський обласний фонд милосердя і здоров'я*, брав активну участь у діяльності *Волинського обласного відділення Конгресу української інтелігенції*, *Волинського обласного комітету Товариства Червоного Хреста України*, був членом ради *Волинського обласного громадсько-культурного товариства Холмицина*. Перебуваючи на пенсії, продовжує працювати в обласній службі переливання крові, де розпочиналася його трудова діяльність⁵⁸.

Відмінник охорони здоров'я України *Іван Наконечний* народився у селі Ласків Грубешівського повіту. Середню освіту здобув у Рожищенській середній школі, а вищу – у Львівському медичному інституті. Талановитий лікар і здібний організатор протягом свого короткого 41-річного життя обіймав посади головного лікаря Володимир-Волинської районної лікарні, першого заступника завідувача Волинським облздороввідділом, головного лікаря Волинської обласної клінічної лікарні, підготував до захисту кандидатську дисертацію, проте не встиг реалізувати свого задуму⁵⁹.

Заслужений лікар України, уродженка села Турка Холмського повіту *Стефанія Костик* (з дому – Градюк) пройшла тернистий шлях дитини холмшаків-переселенців. У грудні 1944 р. родина опинилася у селі Заградівка Велико-Олександрівського району Запорізької області, звідки у 1947 р., рятуючись від голоду, перебралася до Оленівки Рожищенського району Волинської області. Неповну середню освіту Стефанія здобула в Оленівці. Потім закінчила Львівське медичне училище, а опісля Львівський медичний інститут. Навчалась в інституті, впродовж 3 років працювала фельдшером невідкладної медичної допомоги.

У Луцьку трудову діяльність розпочала дільничним лікарем. Впродовж 24 років працювала у *Волинській обласній клінічній лікарні*, де понад двадцять років обіймала посаду заступника головного лікаря. З 1986 р. по 2001 р. очолювала *Луцьку міську клінічну лікарню*. Як відомо, 90-ті рр. були складними, оскільки лікарні одержували мізерне фінансування, мали величезні борги за медикаменти, тепло, електроенергію, по заробітній платі. Проте доктор Стефанія Костик ніколи не опускала рук, наполегливо боролася за розвиток свого закладу, що невдовзі принесло свої плоди. Тут не тільки з'явилося найсучасніше обладнання, але й створено філію *Кафедри хірургії* Львівського медуніверситету.

Пані Костик ніколи не цуралася громадської роботи, обиралася двічі депутатом Луцької міської ради, очолювала Постійну депутатську комісію соціального захисту населення, охорони здоров'я і навколишнього середовища, громадську організацію *Рідне місто*. Вона член товариства *Холмицина*, член клубу *Ротарі Інтернейшнл*. Вона дотепер активна, ще донедавна працювала

проректором з проблем сучасних медичних технологій у *Луцькому біотехнічному інституті*⁶⁰.

Посади головного лікаря міської лікарні, Луцького пологового будинку, головного акушера-гінеколога Волинського і Львівського обласних управлінь охорони здоров'я обіймав уродженець села Сичин Холмського повіту *Леонтій Салюк*. Початкову освіту майбутній лікар здобував у школах сіл Ставок і Сичин. Декілька років навчався у *Холмській українській гімназії*, а завершив середню освіту в місті Ківерці на Волині 1950 р. Фах лікаря здобував у Львівському медичному інституті, закінчивши його у 1956 р. Подальша трудова діяльність Леонтія Салюка проходила на Волині, за виключенням 1988–1991 рр., коли він працював головним акушером-гінекологом Львівського облздороввідділу. А відразу після інституту розпочав працю на посаді завідувача акушерсько-гінекологічного відділення *Ратнівської районної центральної лікарні*, продовжив її вже на посаді завідувача Відділу охорони здоров'я Ратнівського райвиконкому. У 1958 р. очолив там же районну лікарню. Умови праці, м'яко кажучи, були складними. В районі з 40-тисячним населенням працювало лише шість лікарів.

Через деякий час доктор Салюк перейшов працювати до Луцька на посаду головного лікаря міської лікарні №3. Пройшов ординатуру з акушерства і гінекології при *Львівському науково-дослідному інституті охорони материнства і дитинства*, обіймавши по тому посаду завідувача поліклінічного відділення Волинської обласної лікарні. В ті роки йому довелося часто виїжджати на ургентні виклики в райони. Так, лише впродовж 1964 р. він провів у повітрі 240 годин, вилітаючи у віддалені райони області, набуваючи чималого досвіду і практичних знань операційної роботи.

У 1965 р. бачимо уже досвідченого лікаря на посаді головного лікаря *Луцького обласного пологового будинку*. Йому довелося докласти великих зусиль, щоб збудувати типове приміщення лікарні і збільшити кількість місць в ній у 2,5 рази та довести кількість працюючих до 300 осіб. З 1979 р. Леонтія Салюка призначено *головним акушером-гінекологом* Відділу охорони здоров'я Волинського облвиконкому. Повернувшись до Львова, де він нетривалий час працював, Салюк очолив *Відділення обсервації* обласної клінічної лікарні. За півстоліття роботи лікаря-гінеколога доктор Салюк зробив понад 12 тис. операцій. Тисячі людей завдячують йому відчуттям материнського щастя. За таку багатолітню і потрібну людям працю від був удостоєний знаку *Відмінник охорони здоров'я*, був членом Волинського обласного товариства *Холмщина*, співав у його хорі⁶¹.

Близькою до Леонтія Салюка виявилася доля уродженця Виткова Грубешівського повіту *Володимира Чоп'яка*, щоправда, кількома роками старшого. Початкову освіту, звісно у польській школі, здобув у рідному селі. Роди-

на переселилася до Луцька, де він 1948 р. закінчив медичне училище. Далі навчався спочатку у Чернівецькому медінституті, а закінчив Львівський. Ще по закінченні медучилища працював фельдшером у Волинській обласній лікарні. Здобувши вищу медичну освіту, сюди ж повернувся у 1956 р. на посаду хірурга. З 1957 р. завідував кадрами Волинського облздороввідділу. Але адміністративну роботу поєднував з лікарською практикою в *Луцькій міській лікарні*.

Вершиною його хисту лікаря і організатора лікувальної справи стало створення та налагодження діяльності *Волинського обласного ендокринологічного диспансеру* у селищі Теремно, яке згодом влилося у міську смугу Луцька, що розростався. Завдяки енергії та старанням головного лікаря протягом невеликого проміжку часу заклад було споруджено. З метою створення належних умов для лікування та харчування хворих на території диспансеру закладено фруктовий сад, оранжерею і технічне господарство, в якому, крім овочів, вирощували мало розповсюджені на той час шампінйони, споруджено та зариблено ставки, на яких жили білі лебеді та кубинські качки. При лікуванні хворих широко застосовувалися фітотерапевтичні заходи. У співпраці з Київським та Харківським *НДІ ендокринології та обміну речовин* науково-дослідну роботу у своєму закладі здійснював особисто Володимир Чоп'як. Його наукова праця *Особливості ендемічного зобу на Волині* була визнана найгрунтовнішим дослідженням з цієї проблеми серед регіональних науково-дослідних центрів України.

Наш земляк був обдарованою людиною. Мав нахил до поетичного слова. Його віршам притаманні мотиви історичного минулого України, синівської любові до рідної землі тощо. Був активним у громадсько-суспільній роботі. Двічі обирався депутатом Луцької міської ради. Нагороджений знаком *Відмінник охорони здоров'я*. Міг ще багато зробити, але, на жаль, рано пішов з життя. Та його справу гідно продовжила донька Валентина. Як доктор наук, очолювала *Кафедру клінічної імунології та алергології* Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького⁶².

Десятки вихідців з Холмщини і Підляшшя працювали завідувачами відділень лікарень, лікарями, фельдшерами, медичними сестрами, провізорами. Зокрема, уродженець села Горбатівка Холмського повіту, лікар вищої категорії *Євген Степанюк* після закінчення медичного інституту у 1956 році працював у *Ківерцівській районній лікарні* Волинської області на посадах хірурга, завідувача хірургічним і фізіотерапевтичним відділеннями. Виходець з відомого на Холмщині священицького роду *Олег Матвійчук* медичну освіту здобував у Варшавській стоматологічній академії та Львівському медичному інституті. Протягом 1952–1997 рр. працював у *Львівській психіатричній лікарні*, де 25 років обіймав посаду заступника головлікаря з лікувальної роботи (за-

відувача медичної частини). Входив до ініціативної групи по створенню суспільно-культурного товариства *Холмщина*, досліджував історію церковного будівництва на Холмщині. Уродженець села Сілець Холмського повіту *В'ячеслав Цехан* середню освіту здобував в Холмській гімназії та Дрогобицькій середній школі Львівської області. У 1954 р. закінчив Львівський медичний інститут. З 1959 р. й до виходу на пенсію працював у *Клінічній лікарні Львівської залізниці*, де обіймав посаду завідувача *Відділенням функціональної діагностики*. Розробив і видав науково-методичні рекомендації з *функціональної діагностики*. *Єввалія Волошинська* походить зі священничого роду. Проживаючи у селі Потуржин Томашівського повіту, де батько у 1928–1944 рр. служив на парафії, середню освіту здобувала у Львівській та Белзькій гімназіях і Сокальській середній школі Львівської області. Протягом 1945–1950 рр. навчалася на Лікувальному факультеті Львівського медичного інституту. У 1946–1961 рр. працювала в лікарнях Івано-Франківська та Львова. У 1961–1987 рр. лікар вищої категорії Є. Волошинська працювала завідувачкою *Диспансерного відділення Київської обласної психіатричної лікарні* та лікарем-консультантом *Київської обласної клінічної лікарні*. Вона – автор наукової роботи з лікування хворих на епілепсію в умовах диспансеру. *Відмінник охорони здоров'я України*, уродженець села Піняни Томашівського повіту *Микола Божко* закінчив Львівську фельдшерсько-акушерську школу та Лікувальний факультет Львівського медичного інституту. У 1959–1962 рр. навчався в аспірантурі при Кафедрі туберкульозу Львівського медичного інституту. Упродовж 1968–1979 рр. обіймав посади головного лікаря *3-го Львівського протитуберкульозного диспансеру* та головного позаштатного фтизіатра управління охорони здоров'я м. Львова. У 1979–1993 рр. працював заступником головного лікаря з лікувальної роботи *Львівського регіонального фтизіо-пульмонологічно-лікувально-діагностичного центру*. Він автор 11 наукових робіт з динамічних змін у показниках периферійної крові хворих на туберкульоз легень. Є членом ради Львівського суспільно-культурного товариства *Холмщина*, має опубліковані статті з історії Холмщини⁶³.

Шлях в біологію і ветеринарію

Близькими до медичних є науки біологічні. Тут теж зробили значний вклад Холмсько-підляські переселенці. Насамперед слід назвати двох рідних братів *Ростислава* і *Петра Гвоздяків*. Перший народився у Телятині, другий у Стенятині, куди родина перебралася до рідні по материнській лінії. Обидва села поруч, в Томашівському повіті. Оскільки Ростислав був старшим, то він ще у 1936 р. розпочав навчання у Стенятинській початковій школі, і вже вко-

тре ми це повторюємо, з польською мовою. Під час війни навчання тривало у різних навчальних закладах з перервами. У ході переселення Гвоздяки потрапили до Кіровоградської області. Восени 1945 р. перебралися на Тернопілля. Зі старшим братом Іваном відвідував школу в самому Тернополі. Родина у черговий раз переїхала, цим разом до Білогорці, що на околиці Львова. Тут Ростислав у трьох різних львівських школах завершив середню освіту і подався до славнозвісної *Львівської політехніки*, де на Хімічному факультеті у 1953 р. здобув фах за спеціальністю *Бродильні речовини*. Від 1958 р. в Інституті мікробіології та вірусології АН УРСР (тепер НАН України) ім. Д. Заболотного. У 1962 р. обраний вченим секретарем Інституту, у 1967 р. – старшим науковим співробітником. З 1971 р. – завідувач *Відділу фітопатогенних бактерій*. За сумісництвом викладав у вузах Києва відповідні курси.

Треба сказати, що доктор біологічних наук (1977), професор (1980) зробив чимало відкриттів у своїй галузі, зокрема: визначив етіологію захворювань низки лісових та сільськогосподарських культур і описав нові види бактерій; селекціонував продуценти та ввів у практику біотехнологію отримання екзополісахаридів бактерій; вивчив структуру, роль у патогенезі, гепомодельовальні та протипухлинні властивості ліпополісахаридів фітопатогенів; відкрив циркадні ритми стійкості рослин до фітопатогенних бактерій, наявність у природі штамів, що можуть одночасно вражати людей, рослини і комах (*полібіотрофія* – термін, який він увів в науковий обіг ще в 1973 р.), здатність рослин індукувати помірні фаги у фітопатогенних бактеріях.

Протягом своєї науково-педагогічної діяльності вчений підготував щонайменше три десятки кандидатів і докторів наук з різних країн світу. За досягнення в науці 1991 р. удостоєний почесного звання *Заслужений діяч науки і техніки України*. У 2001 р. отримав Державну премію України в галузі науки і техніки, а премію ім. Д. Заболотного у 1994 р.

Не відстав від старшого брата й молодший, *Петро*. В один рік з Ростиславом захистив докторську дисертацію. Щоправда, професором став на рік пізніше (1981). Зате Державну премію України в галузі науки і техніки отримав раніше (2000 р.). Немає потреби повторювати деталі з дитячих та юнацьких років, оскільки переживання Петра були аналогічними з переживаннями Ростислава і їх найстаршого брата Івана. Закінчив ту ж Львівську політехніку, здобувши у 1957 р. фах *інженера-технолога бродильного виробництва*. За призначенням став працювати на Харківському заводі харчових кислот. Саме тоді розпочався випуск *лимонної кислоти*. Протягом 1958–1968 рр. працював у *Харківському науково-дослідному хіміко-фармацевтичному інституті*. Від 1968 р. – в *Інституті колоїдної хімії та хімії води НАН України*. Протягом 1979–1993 рр. працював керівником *Відділу мікробіології очищення води*. Від 1994 р. – головний науковий співро-

бітник з питань біологічного захисту довкілля від хімічного забруднення. Наш земляк першим ще в СРСР відкрив медичний ферментний препарат мікробіологічного походження. Йому належить першість у виявленні явища електроутримування мікроорганізмів. Він розробив концепцію біологічного очищення води, вніс значний вклад у розробку наукових основ мікробного розкладу синтетичних органічних сполук, запропонував прямоточну систему очищення води – *біоконвеєр*. Його теоретичні розробки дали можливість створити нові екологічно безпечні та екологічно вигідні біотехнології очищення різних, у т. ч. надтоксичних промислових стічних вод. Він є автором понад 200 наукових праць, включно з монографіями, та понад 90 винаходів. Підготував кілька десятків кандидатів і докторів наук. Професор є членом *Європейської організації досліджень навколишнього середовища, Міжнародної асоціації з якості води, Українського хімічного товариства, Українського мікробіологічного товариства*⁶⁴.

Інший доктор біологічних наук, професор *Василь Головач*, уродженець села Павловичі Грубешівського повіту (після обміну територіями потрапило до складу України, але вже не село, а лише місце, де було село) опинився на Волині двадцятилітнім юнаком. У 1946 р. подався *на науку* до Львова. Тут він закінчив 1951 р. Львівський зооветеринарний інститут, одружився з землячкою із села Жабча того ж Грубешівського повіту. Під час навчання на нього звернув увагу видатний вчений-біохімік, згодом член-кореспондент АН УРСР *Степан Гжицький*, під керівництвом якого й розпочалася наукова діяльність молодого дослідника в *Лабораторії біохімії сільськогосподарських тварин Львівської філії Інституту агробіології АН УРСР*. Докторську дисертацію захистив 1969 р., звання професора отримав через рік. Від 1960 р. працював в Українському науково-дослідному інституті фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин у Львові. Будучи одним з фундаторів НДІ, став заступником його директора з наукової роботи, очоливши одночасно Лабораторію фізіологічних основ тварин. З 1980 р. і до останніх днів свого життя очолював Лабораторію нейрогуморальної регуляції організму тварин. Впродовж кількох років, між 1975 і 1979 рр. працював проректором з наукової роботи Львівського зооветеринарного інституту. Основними проблемами, яким присвятив життя Василь Головач, були: *біохімічні зміни при хронічній гематургії великої рогатої худоби, туберкульозі, фасціольозі та під впливом ультрафіолетового опромінення*.

Професор Головач проводив значну науково-організаційну роботу. Був редактором і членом редколегії низки видань, оргкомітетів багатьох наукових форумів. З-під його пера вийшло понад двісті наукових праць та багато науково-популярних статей. Підготував собі належну зміну, щоправда в іншій галузі знань. Його син Юрій став доктором фізико-математичних наук,

який працює в НДІ Львова та Львівського національного університету імені Івана Франка⁶⁵.

Звернемо увагу шановного Читача на особу ще одного доктора біологічних наук, професора *Йосипа Гриба*, уродженця села Красне Холмського повіту. Родину спочатку вивезли до села Заможного Велико-Токмацького району Запорізької області. Після двох років поневірянь сім'я Грибів опинилася на хуторі неподалік села Михайлівка на Рівненщині. Михайлівську семирічку Йосип закінчив з похвальною грамотою. Після закінчення Рівненського медучилища у сімнадцятирічному віці працював у поліському селі. У 1968 р. закінчив Ленінградський хіміко-фармацевтичний інститут за спеціальністю *Біосинтез біологічно активних речовин*. Повернувшись до Рівного, працював впродовж десяти років у системі *Державної водної інспекції Полісся*. А протягом 1978–1987 рр. у *Рівненській обласній інспекції з охорони природи*. Згодом працював у центральному апараті Міністерства екології України в Києві. З 1988 р. – в *Інституті гідробіології НАН України*, де з 2002 р. був провідним науковим співробітником *Відділу гідрології та управління річковими системами*. Водночас, від 2002 р. – професор *Національного університету водного господарства та природокористування* в Рівному. Під керівництвом професора Гриба реалізовано проект екологічної паспортизації малих річок України. Він розробив: *концепцію екологічної обґрунтованих витрат води у створах спостереження; методологію комплексної оцінки екологічної ситуації та оздоровлення порушеної річкової мережі, концепцію гідроекологічних коридорів середовища; правила і принципи природокористування в басейнах порушених господарською діяльністю річок та озер*. Крім усього іншого, досліджує питання природної медицини та фітотерапії, є членом *Української асоціації народної медицини*. На завершення зауважимо, що професор Гриб послідовний захисник інтересів і прав депортованих холмщаків, який разом з Олександром Боровиком виступив ініціатором створення в Рівному товариства *Холмщина*, яке стало всеукраїнським⁶⁶.

Зовсім близькими до біологічних є науки ветеринарні. Маємо й тут щонайменше одного доктора наук, професора *Демчука Михайла*, уродженця села Вілька Ліщанська Холмського повіту. Родину Демчуків, разом з іншими односельцями, вивезли до Запорізької області і розпоростили по селах Максимівської сільради Червоноармійського району. Демчуки, як і інші депортовані, не витримавши нестерпних умов, перебралися на Рівненщину, де зупинилися у селі Гульча-Чеська Здолбунівського району. Закінчивши школу, Михайло 1949 р. вступив до *Львівського зооветеринарного інституту*. Після закінчення інституту у 1954 р. вступив до аспірантури *Ленінградського ветеринарного інституту*. По захисті кандидатської дисертації по-

вернувся до рідного вузу у Львові, де обійняв посаду асистента *Кафедри зоогієни*. Далі наполегливий науковець рухався кар'єрною, якщо можна вжити таке окреслення в хорошому розумінні слова, драбиною впевнено і без зривів. У 1978 р. став доктором ветеринарних наук, в наступному професором. Повних 27 років очолював *Кафедру гігієни тварин*, а від 2006 р. – професор тієї ж кафедри. Водночас, від 1974 р. був проректором з підвищення кваліфікації і перепідготовки, у 1999–2001 рр. деканом однойменного факультету.

Серед здобутків ученого обґрунтування критеріїв оцінювання умов утримання тварин за даними функціонального стану їхнього організму, зокрема в екологічно забруднених регіонах. Професор Демчук запропонував *зоогієнічну класифікацію технологій виробництва продукції тваринництва, систем, способів і методів утримання тварин*. Розробив комплексний підхід до гігієнічної оцінки факторів довкілля та антропогенного впливу на організм тварин, а також план загальної ветеринарної профілактики.

Вчений підготував два десятки кандидатів і кількох докторів наук у своїй галузі. Організував численні українські та міжнародні наукові форуми. Йому належить чимало вдумливих фахових публікацій, за власними підрахунками – понад 250. Іншими словами, має безпосереднє відношення до створення й розвитку *Львівської школи ветеринарних гігієністів*. У 1997 р. відзначений почесним титулом *Заслужений діяч науки і техніки України*⁶⁷.

З науковим ступенем у вищій школі і на виробництві

Ясна річ, переліченими вище провідними вченими з переселенського середовища справа не завершується. По-перше, ми зібрали далеко не повну інформацію про тих, хто досяг наукових вершин в обраних галузях знань. А, по-друге, серед тодішніх переселенців виявилось чимало таких, хто, здобувши наукові кваліфікації, гідно працював на виробництві, в інших сферах діяльності, застосовуючи там набуті знання й уміння. Чимало з них не поривали й з наукою та навчальним процесом у вузах.

Яскравим представником такої категорії переселенської молоді був уроженець села Степанковичі Грубешівського повіту *Володимир Бойчук*, який після закінчення Будівельного факультету Львівського політехнічного інституту у 1952 р. за скеруванням тривалий час працював у Якутії та на Чукотці, де брав участь у проектуванні *Колимської ГЕС* та *Білібінської атомної електростанції*. Під час роботи у науково-дослідному інституті міста Магадана захистив кандидатську дисертацію. На основі зібраних матеріа-

лів у співавторстві з професором А. Марченком видав монографію та опублікував десятки наукових статей. Протягом 1971–1999 рр. працював у Національному університеті *Львівська політехніка*, де обіймав посади доцента і завідувача *Кафедри будівельного виробництва*. Одночасно був членом правління *Львівського відділення Академії будівництва України*. Виступив автором проекту, ініціатором і організатором спорудження пам'ятника жертвам терору і депортації українців Холмщини у 1938–1947 рр. на р. Західний Бут. Його молодший брат *Михайло Бойчук* після закінчення Львівського політехнічного інституту за скеруванням працював у Туркменістані, брав участь у пошуках нафти в пустелі Каракуми. Протягом 1959–2005 рр. жив у Львові, де працював інженером в *Інституті геології корисних копалин Академії наук України* і старшим науковим співробітником *Інституту геології та геохімії горючих копалин НАН України*. Сформульована ним геодинамічна модель утворення поперечних геологічних структур як фактора просторового розповсюдження зон накопичення нафти і газу лягла в основу кандидатської дисертації. Автор десятків наукових статей, учасник багатьох міжнародних наукових конференцій та конгресів. Завдяки потягу до освіти, цілеспрямованості та наполегливості у складних життєвих умовах стало можливим здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук уродженцем Потуржина Томашівського повіту *Олександром Волошинським*. Працюючи столяром Львівської багетно-меблевої фабрики закінчив Механіко-технологічний факультет Львівського лісотехнічного інституту (нині Лісотехнічний університет). У цьому вузі працював завідувачем лабораторії, старшим викладачем і доцентом, опублікував 45 наукових праць, серед них навчальний посібник і підручник для студентів вузів технічного профілю⁶⁸.

Кандидат технічних наук *Володимир Дудас* народився в селі Піща Білгородського повіту. Освіту здобував у селах Архангельське Херсонської області, Новоставцях і Багрині Рівненської області, Львівському технікумі електров'язку та Рівненському державному педагогічному інституті, у якому розпочав працю викладача і науковця. Після захисту дисертації у 1973 р. обіймав посаду доцента *Кафедри вищої математики* Рівненського державного гуманітарного університету, має понад 25 наукових публікацій. Уродженець села Чешин (Цешин) Замістського повіту *Євген Романюк* середню освіту здобував в українській школі села Гора Грабовецька Грубешівського повіту, куди німці переселили родину разом з іншими українськими родинами Замістського повіту, в *Грубешівській торгівельній школі* та *Ківерцівській середній школі* на Волині. Після закінчення Київського інституту інженерів цивільної авіації (нині Національний авіаційний університет) за направленням був викладачем Іркутського авіаційного училища. У 1959–1967 рр. пра-

цював начальником зміни та начальником цеху Бориспільського аеропорту, з 1967 р. – старшим викладачем Київського інституту інженерів цивільної авіації, а після захисту кандидатської дисертації у 1979 р. – доцентом Кафедри теорії та експлуатації літальних апаратів. Науковий ступінь кандидата технічних отримав уродженець села Янівка Холмського повіту *Йосип Пенкало*. Результатом його багаторічних досліджень в галузі електрохімії стали понад 60 наукових робіт та кількох патентів на винаходи⁶⁹.

Уродженець села Людвинів Холмського повіту *Євген Філіпчук* у березні 1945 р., будучи шестирічним хлопчиком назавжди попрощався з рідними сторонами, щоб опинитися на Миколаївщині, звідки родина крадькома, з великими труднощами перебралася до Луцька. Після закінчення середньої школи у Луцьку працював робітником маркшейдерського відділу на шахті № 1 у Нововолинську. Закінчивши у 1962 р. Харківський гірничий інститут впродовж десяти років трудився інженером-маркшейдером на шахті № 8 *Нововолинська*. У 1972–1976 рр. навчався в аспірантурі Московського інституту гірничої справи ім. О. Скочинського, яку закінчив захистом дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук. По тому нетривалий час працював ще на шахті № 3 *Нововолинська*. Відтак перейшов до Луцького індустріального інституту (нині Волинський технічний університет), де спочатку працював старшим викладачем, а згодом, доцентом. Два десятки років працював деканом Технологічного факультету, після чого вийшов на пенсію з 1 червня 1999 р. За час роботи в навчальному закладі став *Відмінником народної освіти України*. Його сумлінна праця відзначена й іншими урядовими нагородами. І, само собою, як свідомий холмщак є членом волинської *Холмщини*. Вже нинішнього року видав книгу *Забужани. Історія Отчого краю у дослідженнях, роздумах, спогадах, описах долі депортованих*, в якій виклав своє бачення того, що сталося з холмцанами⁷⁰.

Уродженець села Сичин Холмського повіту *Олександр Швай* середню освіту одержав у родинному селі, Гущанській семирічній школі Волинської області та Луцькій середній школі. Вищу освіту здобув на Фізико-математичному факультеті Луцького педагогічного інституту, де й отримав посаду асистента Кафедри математичного аналізу. У 1964–1967 рр. навчався в аспірантурі *Інституту математики Академії наук УРСР*. У 1968 р. захистив дисертацію і здобув науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук. З 1972 р. працював в Луцькому державному технічному університеті, де обіймав посади доцента Кафедри вищої математики та заступника декана факультету⁷¹.

Уродженка села Циців Холмського повіту *Зоя Зарицька (Мацішук)* закінчила Львівський педагогічний інститут і аспірантуру при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Після захисту дисертації отримала науковий ступінь кандидата фізико-математичних наук. Увесь трудовий і на-

уковий шлях З. Зарицької пов'язаний з Волинським національним університетом імені Лесі Українки, де вона очолювала Кафедру математичного аналізу, а тепер обіймає посаду доцента цієї ж кафедри. Її чоловік *Олексій Зарицький*, який народився у селі Раколупи Холмського повіту, став учителем-методистом вищої категорії. Трудовий шлях уродженки села Ліщани Холмського повіту, кандидата біологічних наук *Ольги Кухти* пов'язаний з Рівненським обласним відділом народної освіти, Рівненським інститутом інженерів водного транспорту та міжнародним університетом *Рівненський економіко-гуманітарний інститут*⁷².

Народні вчителі

Брат згаданого вище Василя Головача з села Павловичі Грубешівського повіту *Олександр Головач* обрав собі фах історика. Можливо тому, що п'ятнадцятилітнім юнаком 29 березня 1943 р. був на похоронах убитих польськими боївцями голови Грубешівського УДК Миколи Струтинського та організатора *Української самооборони* в Грубешівському повіті, полковника армії УНР, до речі, контрактного майора Польського війська Якова Гальчевського-Войнаровського. Тисячі людей з навколишніх сіл проводжали героїв в останню дорогу. Біля Грубешівського православного собору з промовою виступив голова УЦК *Володимир Кубійович*, який спеціально приїхав з Кракова, щоб вшанувати пам'ять загиблих. Тіло Струтинського перевезли до Кам'янки Бузької на Львівщині і там поховали. А Гальчевського-Войнаровського поховали на православному кладовищі Грубешева. Хор села Угринів (тепер у Сокальському районі Львівської області) виконував траурні мелодії.

Вірна наша здогадка чи ні, вже ніхто ніколи не дізнається. В усякому випадку, в майбутньому Олександр обрав собі фах історика. У червні 1946 р. родина Головачів опинилася у селі Доросині Рожищенського району на Волині. Після закінчення середньої школи у Львові Олександр розпочав навчання в Луцькому вчительському інституті, а завершив освіту 1956 р. у Львівському педагогічному інституті.

Як викладач історії Олександр Головач навчав дітей села Омельно (згодом – Макаревичі) Колківського району на Волині. Працював інспектором шкіл Колківського району, директором Ново-Чорторийської середньої, а останніх 18 років до виходу на пенсію – директором Буянівської дев'ятирічної школи Луцького району. За успіхи в педагогічній діяльності нагороджений знаком *Відмінник народної освіти*, відзначений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, кількома медалями. І, безумовно, був членом товариства *Холмищина*, обирався до складу його ради⁷³.

Відмінник народної освіти та *Заслужений учитель України*, уродженка містечка Крилів Грубешівського повіту *Ніна Яцюк* навчалася спочатку в польській, під час війни в українській школах. Згодом в *Грубешівській учительській семінарії*. Після переселення закінчила Луцьке педагогічне училище, а у 1950 р. – Луцький учительський інститут. З 1948 р. до 1988 р. працювала на педагогічній ниві, з них десять років директором Рудко-Козинської восьмирічки Рожищенського району на Волині. Стала *Відмінником народної освіти*. В 1977 р. отримала почесне звання *Заслужений вчитель України*, нагороджена медалями. Ніна Яцюк – член ради Рожищенського відділення товариства *Холмищина*, бере активну участь у його роботі, у вивченні історичної долі, духовної і матеріальної культури отчого краю⁷⁴.

Інша вчителька, наша землячка *Марія Юхимчук* (з дому – Косаківська) походить з мальовничого села Копилова на Грубешівщині. Родина разом з іншими односельцями у травні 1945 р. потрапила на Волинь, спочатку до села Уляники, а потім осіла у Милушах Луцького району. Навчання розпочала ще в Копиліві, а продовжила на Волині. По закінченні школи вступила до Луцького педінституту, де отримала фах вчителя української мови та літератури. З дитинства мріяла стати вчителькою. Отож мрія збулася. Впродовж трьох років працювала завучем Холоневичівської середньої школи Ківерцівського району, 19 років працювала в середній школі №3 міста Луцька, в т. ч. декілька років завучем з позакласної роботи, 15 років викладала свій предмет в Луцькому педучилищі.

Марія Юхимчук багато років керувала гуртковою роботою школярів, двічі обиралася депутатом Волинської обласної ради. Нагороджена знаком *Відмінник народної освіти*. Чимало уваги приділяє роботі у товаристві *Холмищина*, підтримує його добротні програми⁷⁵.

Директором Ківерцівської СШ № 1 Волинської області працював *Володимир Пастушук*, а завучем цієї ж школи – *Галина Міцюк*. Уродженець Старого Села Томашівського повіту, історик за фахом *Василь Мельничук* у 1954–1961 рр. працював директором Годовицької середньої школи на Львівщині, а у 1961–1984 рр. – директором кількох середніх шкіл Львова. Був одним з ініціаторів заснування Львівського обласного суспільно-культурного товариства *Холмищина* та незмінним членом його ради. Уродженець села Юрів Томашівського повіту *Іван Ейфлер* очолював педагогічні колективи кількох середніх шкіл Львова⁷⁶.

Цілий ряд вихідців з Холмищини працювали в системі професійно-технічної освіти. Зокрема, уродженець села Копилів Грубешівського повіту *Володимир Грицюк*, переселений з родиною вже у дорослому віці на Волинь, закінчив *Володимир-Волинський технікум механізації сільського господарства, Київську аграрну академію* та *Ризький інститут патентного права*. Спочатку

працював начальником Конструкторсько-технологічного (патентного) бюро Луцького машинобудівного (нині автомобільного) заводу. У 1966 р. очолив педагогічний колектив створеного в Луцьку технічного училища Міністерства автомобільної промисловості СРСР. У 1969 р. отримав призначення на посаду начальника також новоствореного Волинського обласного управління професійної освіти, яку обіймав 20 років. У 1986 р. йому присвоєно почесне звання *Заслужений працівник професійно-технічної освіти України*. Інший холмщак, щоправда, десятком років молодший, уродженець села Підгірці того ж повіту *Костянтин Жубрій*, також переселений на Волинь, закінчив Львівський поліграфічний інститут ім. Івана Федорова. У 1963–1969 рр. працював начальником *Спеціального конструкторсько-технологічного бюро* Луцького приладобудівного заводу. У 1969–1982 рр. обіймав посаду директора Луцького технічного училища № 1. У 1982 р. був призначений першим заступником начальника Волинського обласного управління професійно-технічної освіти, а після реорганізації системи освіти у 1986 р. – заступником начальника обласного управління освіти і науки⁷⁷.

Понад десять років фінансовий відділ Волинського обласного управління професійно-технічної освіти очолювала уродженка історичного села Андріїв Володавського повіту *Євгенія Грушицька* (Денисюк). Уродженець села Посадів Томашівського повіту *Євген Савка* закінчив Історичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка. У 1965–1987 рр. працював заступником голови Перемишлянського райвиконкому Львівської області. У 1987 році *Заслужений працівник освіти* України Є. Савка очолив Перемишлянське професійно-технічне училище (нині професійний ліцей). Він був ініціатором створення у Перемишлянах Історико-краєзнавчого музею і районного осередку суспільно-культурного товариства *Холмщина*⁷⁸.

Вклад в українську культуру

Вихідці з Холмщини та Підляшшя внесли помітний вклад в українську культуру. Отже, перегорнемо наступну сторінку життя українського суспільства, в яку вписали славні рядки наші земляки. Розпочнемо з уродженця села Людвинова Холмського повіту *Нестора Кондратюка*, доля якого разом з батьками 1945 р. занесла спочатку до села Залісся тодішньої Кам'янець-Подільської (згодом Хмельницької) області, а через рік до Ківерець, що під Луцьком. Тут він у 1952 р. закінчив сім класів середньої школи і вступив до щойно відкритого Ківерецького культурно-освітнього училища (тоді технікуму). Власне, тут юний талант потрапив у свою стихію. Обдарованому

юнакові радили йти до театрального інституту, вчитися на актора. Так він і зробив, але згодом. Спочатку рік попрацював інструктором-методистом Будинку культури в селищі Цумань Ківерецького району, де співав, танцював, грав на музичних інструментах, писав сценарії, організовував роботу аматорських гуртків.

Протягом 1956–1959 рр. проходив військову службу у Вінниці, що, як видно, проклало йому шлях до його майбутнього мистецького життя. Молодий сержант, соліст армійської самодіяльності, звільнений у запас, потрапив до *Вінницького музично-драматичного театру ім. М. Садовського*, де розпочав роботу артиста балету. У театрі розгледіли талант драматичного актора і сприяли його розвитку. Нестор у 1961 р. вступив до *Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого*, де не лише добув ґрунтовні теоретичні знання, але й набув, маючи природний хист, практичних навичок акторської майстерності. По закінченні навчання його запрошували театри ряду міст. Але Кондратюк, попрацювавши за направленням в Одеському театрі В. Василька, повернувся до Вінниці, де мав уже родину, і більше нікуди не виїздив. Тут він отримав звання *Заслуженого* (1974), а у 1981 р. – *Народного артиста України*. Тут вповні розкрилася його художня натура. Він зіграв понад 200 ролей. Проявив себе як актор різноплановий, який володіє яскравою палітрою сценічної виразності, психологічним проникненням у характер персонажу, гротеском, різноманітними відтінками комедійності ролі, гостротою драматичного трактування образу.

Як режисер, Нестор Кондратюк професійно здійснив постановку декількох п'єс. Знявся у п'яти стрічках на кіностудії ім. О. Довженка та у п'яти кінострічках вінницького кінорежисера В. Шалиги. А ті, хто працює з ним, вважають, що він – це явище у театральному світі, театральному житті. Він з когорти таких як Богдан Ступка і Федір Стригун, гідний спадкоємець традицій легендарних Амвросія Бучми та Юрія Шумського⁷⁹.

Підсилили переселенці своїм мистецтвом не лише українські сцени. Виходець з міста Красник на Люблинщині *Юрій Мазурок* народився у родині правника і вчительки. Навчання розпочав у місцевій школі. Після раптової смерті батька 1940 р. переїхав до батьків матері у Крилів на Грубешівщині. А далі освіту продовжив у Сокальській гімназії. Під час переселення родина опинилася у Володимирі-Волинському, де Юрко завершив середню освіту. В тому ж таки 1948 р. вступив на *Хіміко-технологічний факультет Львівської політехніки*. Закінчивши навчання вступив до аспірантури на Кафедрі технології нафти і газу, готуючись стати вченим цієї галузі.

Але природний нахил до мистецтва узяв верх. Ще з дитинства хлопчик, який від матері успадкував чудовий голос, залюбки співав з іншими членами родини. Не розлучався з пісню ні в школі, ні в гімназії, ні в інституті.

В супроводі студентського симфонічного оркестру виконував арії з опер, романси українських та зарубіжних композиторів, народні пісні. Опинившись у Москві в дисертаційних справах, вступив до тамтешньої консерваторії. Будучи студентом відомого мистецького закладу, Мазурок впродовж 1961–1962 рр. став переможцем трьох міжнародних конкурсів. Найбільший успіх чекав на нього у 1967 р. – золота медаль *Міжнародного конкурсу вокалістів у канадському Монреалі*.

Навчаючись у консерваторії, молодий виконавець готувався стати оперним співаком. Свого домігся, ставши солістом московського *Великого театру*. Завдяки працелюбству, наполегливості, природній обдарованості, ґрунтовній освіті і артистичній зовнішності Юрій Мазурок зайняв провідні позиції в ушавленому театрі, виконуючи у той час більшість партій ліричного баритона: Онегіна в опері П. Чайковського *Євгеній Онегін*, Єлецького у *Піковій дамі*, Роберта в опері *Іоланта*, Мазепи в однойменній опері, Андрія Болконського у *Війні і мирі* та багатьох інших.

Володіючи українською, польською, російською, німецькою, італійською мовами, співак виконував основні оперні партії та концертні програми мовою оригіналів. Юрій Мазурок з успіхом виступав у найпрестижніших оперних театрах світу, в т.ч. в Італії, США, Франції, Великій Британії, Німеччині, Канаді, Японії, Югославії, Угорщині, Чехо-Славащині, Польщі, Бельгії, Іспанії, Швейцарії, Україні, Росії, Литві, Латвії, Естонії, Молдові, Грузії, Вірменії тощо. Вже у 90-х рр. батькову справу підхопив син, також Юрій, і таким чином виник плідний дует. На завершення варто зазначити, що якою б не була програма концертів, Юрій Мазурок завжди завершував її творами українських композиторів або нашими неперевершеними народними піснями⁸⁰.

Скрипалем світового рівня був уродженець міста Грубешева *Богодар Которович*. Не зашкодить подати, бодай кількома штрихами, родовід одного з видатних скрипалів, сміливо скажемо, світу. Його батько Антін Которович свого часу закінчив Луцьку гімназію, Українську сільськогосподарську академію в Подебрадах (Чехія), де отримав диплом інженера-меліоратора. Але, що, мабуть, найважливіше, одночасно здобув музичну освіту в *Празькій консерваторії*. Прибув до села Гостинного на Грубешівщині, де його батько *отець Іван* був настоятелем православної парафії. Тут випускник Празької консерваторії разом з *Олександром Самохваленком* брав активну участь у громадсько-культурному житті краю. Обидва були організаторами і керівниками хорів, їх оглядів. Хор села Гостинного, про який вже вище згадувалося, керований *Антоном Которовичем*, вважався одним з кращих на Холмщині.

У такій родині народився Богодар. Маючи заледве чотири роки, разом з батьками вирушив у невідоме майбутнє. Родина оселилися у селі Жабка, неподалік Ківерець на Волині. Невдовзі перебралась до Львова, де батько співав

у хорі *Оперного театру*. Богодар вчився у спеціалізованій музичній школі. Потім була *Львівська консерваторія*, а за нею – *Московська*. В останній досягнув вагомих успіхів: став переможцем міжнародних конкурсів скрипалів імені Нікколо Паганіні в Генуї та імені Джордже Енеску в Бухаресті. В Бухаресті познайомився з *Мстиславом Ростроповичем*, а 1967 р. в Італії удостоївся честі взяти до рук скрипку самого Паганіні.

Пізніше Б. Которович мав ще дві символічні *зустрічі* з Паганіні. Через двадцять років *судив* учасників Генуезького конкурсу. А в травні 1999 р. маестро відіграв два аншлагові бенефіси в *Національній опері* на знаменитій скрипці Паганіні *Сантопе* роботи Гварнері. Її на два вечори доставили до Києва спеціальним рейсом літака. Наш земляк став єдиним у світі скрипалем-італійцем, якому, визнаючи його геніальність, було дозволено виступити з цим унікальним інструментом двічі за межами Італії.

По закінченні Московської консерваторії (1966) Богодар Которович з 1967 р. працював солістом Київської філармонії. 1984 р. створив інструментальний ансамбль *Київські солісти*, який спочатку виступав у легкому жанрі на літній естраді Маріїнського парку. А дату 29 листопада 1996 р. можна вважати днем створення *Державного камерного ансамблю* під тією ж назвою, який під орудою нашого земляка був визнаний в усьому світі. Його виступи пройшли з успіхом в Німеччині (1999, 2001), Польщі (2000, 2004), Росії (2000, 2007), Австрії (2001, 2006), Японії (2001, 2003, 2005), Франції (2005), Сінгапурі (2005), Естонії (2006), Україні. За активну діяльність з популяризації української культури і мистецтва МЗС України надало колективі звання *Посол української культури*. Сам Которович виховав плеяду яскравих скрипалів, які продовжили його традиції в різних країнах світу. За багаторічну творчу працю у 1985 р. став лауреатом *Національної премії України імені Тараса Шевченка*, *премії імені В.І. Вернадського* – у 2000 р., нагороджений орденом *За заслуги III ступеня*, двічі (1999, 2000) був лауреатом престижної всеукраїнської премії *Людина року*⁸¹.

Вихідці з холмсько-підляських земель проявили себе й в образотворчому мистецтві. Чи не найяскравішими постатями серед наших земляків стали уродженець села Коргині Томашівського повіту *Петро Кравченко* та уродженець села Пасіки Грубешівського повіту *Леонід Хведчук*. Власне про них ми й хочемо розповісти. Петро Кравченко з родиною у десятилітньому віці пережив, так би мовити, першу депортацію в межах Холмщини. Німецька окупаційна влада, виконуючи Генеральний східний план (Generalplan Ost), намагалася в найродючіших районах Холмщини створити німецькі поселення, звозячи сюди етнічних німців з усієї Європи, звільняючи відповідно для них місця від українців та поляків. Детальніше ми про це написали в першому томі. Під цю акцію потрапили і мешканці Коргинь, яких переселили до села

Лукова Білгорайського повіту, звідки виселили поляків. Така собі *мудра гітлерівська національна політика*. Ну, а остаточно рідний край довелося покинути у грудні 1944 р., коли родина опинилася у Генічеську над Азовським морем, тобто у Херсонській області. Влітку 1946 р. родина з пригодами перебралася на Львівщину, зупинившись у селі Семенівка, що у Пустомитівському районі, нібито тимчасово, бо сподівалася на повернення додому. Натомість батька, який вимагав того, що належало переселенцям згідно з Угодою від 9 вересня 1944 р., вислано далеко на Схід.

У ці складні роки допитливий юнак самотужки торував собі дорогу в майбутнє. Дитяче захоплення щось намалювати чи змайструвати поступово переростало у стійку життєву потребу. Професійну освіту Петро здобув у Львівському училищі прикладного мистецтва у 1949–1954 рр. та Львівському державному інституті монументально-декоративного живопису у 1955–1960 рр. Дипломними роботами здібного випускника були розписи залу в Музеї етнографії та художніх промислів у Львові на тему *Вечорниці та Гагілки*, що зблизило його з науковцями закладу. Тут він залишився працювати. Через рік, за його словами, його переманили на педагогічну роботу – на *Кафедру архітектури* Львівської політехніки, де викладав живопис, рисунок, композицію архітекторам і рисунок усім будівельним спеціальностям. З 1970 р. перейшов на викладацьку роботу до Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва (Львівська академія мистецтва). В 1993 р. отримав вчене звання професора, а через рік обраний професором. Серед творчих здобутків митця – десятки живописних полотен, які експонувалися на міських, обласних всеукраїнських та зарубіжних виставках – у Росії, Польщі, Угорщині, Шрі-Ланці, США, а також на кількох персональних виставках. Для Кременецького краєзнавчого музею виконав дев'ять діорам. Потайки розписував за радянських часів церкви на Тернопіллі, Прикарпатті та Львівщині. Митця ніколи не покидала думка відобразити у своїх творах милі образи Холмщини. Він виконав копії Холмської і Турковицької Божої Матері, які знаходяться у церквах Львівщини, зокрема у Львівській церкві ікони Холмської Богородиці⁸².

Що ж стосується *Леоніда Хведчука*, то його разом з батьками депортовано до Дніпропетровщини, звідки родина перебралася до Луцька, де майбутній митець здобув неповну середню освіту. Пізніше він скаже: «У дитинстві я мріяв про авіацію, але від високих злетів мусив відмовитись, бо треба було заробляти на хліб щоденний». Далі навчався у Київському гірничому технікумі. У Ровеньках освоїв професію шахтного прохідника. Після аварії на шахті повернувся до батьків, працював на виробництві. Навчався у вечірній школі та художній студії, бо мав хист до малювання. Спочатку віддавав перевагу олійному живопису. Його перші картини – *Зимовий день*, *Ранок на Світя-*

зі, *Золота осінь*. Згодом закінчив Факультет графіки Львівського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. Від того часу у творчості художника переважає *графіка*.

Впродовж 1960 – 1974 рр. митець працював у Рожищі, де згуртував творчий колектив. Згодом став *головним художником* Волинських художньо-виробничих майстерень Художнього фонду України. У 1974 р. став членом *Спілки художників України*. У Волинському училищі культури та мистецтв передавав знання та мистецький досвід молоді.

Творчий доробок нашого крлянина складає декілька сотень художніх полотен, графічних робіт. Кращі з них були представлені на чотирьох персональних, а також на міжнародних, всеукраїнських та місцевих виставках, зокрема у Варшаві, Москві, Бресті, Холмі, Києві, Львові, Полтаві, Луцьку тощо. Леонід Хведчук здійснював художнє оформлення книг багатьох авторів. Його роботи є в різних музеях, зокрема в Острозі, Харкові, Луцьку та інших містах України⁸³.

Уродженець села Клятви Томашівського повіту *Віктор Робочек* після закінчення Київського театрального інституту імені Карпенка-Карого протягом 35 років працював режисером *Львівської студії телебачення*, де очолюваний ним літературно-поетичний театр створив цілий ряд телевізійних вистав за творами українських і зарубіжних класиків. А початки життя в УРСР майбутнього діяча української культури склалися важко, щоб не сказати трагічно. Було село Бабівка Велико-Токмацького району на Запоріжжі, потім втеча на захід, де остаточно родина осіла у селі Мирогоща Дубнівського району на Рівненщині⁸⁴.

Трудова діяльність уродженки містечка Селиська Замістського повіту, *Заслуженого працівника культури України Віри Бонь* пов'язана з Львівським літературно-меморіальним музеєм Івана Франка. Починаючи з 1955 р. упродовж багатьох років працювала заступником директора музею з наукової роботи, шість років виконувала обов'язки директора цього закладу. Ще на Холмщині Віра у 1939 р. закінчила п'ять класів польської школи, далі трохи навчалася в українській, а протягом 1943–1944 рр. у *Грубешівській українській торгівельній школі*, про яку зберегла найтепліші спогади на все життя, особливо про братів-вчителів Олександра та Миколу Самохваленків, які крім фахових предметів навчали української мови та літератури, історії України, музики і співу. У листопаді 1944 р. родина потрапила, внаслідок депортації до села Верхня Хортиця біля Запоріжжя. Потім переїхала до Львова, де Віра закінчила школу та здобула фах українського філолога у Львівському університеті. У 1955 р. вийшла заміж за свого односельця Михайла Кімака, який саме тоді повернувся з десятилітнього заслання, яке відбув невідомо за що. Ми вже згадували, що випадки покарання переселенців

з Польщі до УРСР на політичному ґрунті у повоєнні роки були доволі поширеним явищем⁸⁵.

Справі видавництва і книгодрукування присвятила себе уродженка села Монятичі Грубешівського повіту *Неоніла М'яковська (Якуб'юк)*. Середню освіту здобула у Володимир-Волинській середній школі Волинської області, а вищу – на *Редакційно-видавничому факультеті* Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. З 1957 р. й до виходу на пенсію у 1993 р. працювала у видавництві Спілки письменників України *Радянський письменник* на посаді завідувача виробничим відділом та *головним художнім редактором*. З 1998 р. працювала у видавництві *КМ Academia* та університетському видавництві КНУ *Пульсари* на посаді *головного художнього редактора*. Історію *Холмщини* увіковічнила образотворчими засобами у книзі Анатолія Русначенка *Народ збурений*, яка вийшла 2002 р. у видавництві *Пульсари*⁸⁶.

Уродженець села Гопків Холмського повіту, *Відмінник народної освіти України Євген Стасюк* здобував середню освіту в Холмській гімназії і технічній школі, яку закінчив у 1944 р. Після закінчення Філологічного факультету Львівського університету імені Івана Франка працював директором школи, завідувачем районного відділу народної освіти, директором *Львівської обласної педагогічної бібліотеки*, а останні 15 років життя – директором *Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України*. Одночасно викладав педагогіку і психологію у Львівському університеті. Автор трьох монографій з питань наукових досліджень, виховання дітей в школі та сім'ї⁸⁷.

Гідним продовжувачем справи Олександра Самохваленка став уродженець села Стрільці Грубешівського повіту *Олександр Головерса*. Розпочавши доросле життя токарем *Луцьких авіаремонтних майстерень*, закінчив загальноосвітню і музичну школи, *Львівське музичне училище* і *Режисерський факультет Харківського інституту культури*. Працював артистом *Львівського академічного театру імені Марії Заньковецької*, викладачем сольного співу *Луцького педагогічного училища*, керівником і режисером вокально-оперної студії Луцького міського будинку культури, поставив ряд опер, понад десять років керував хором волинської *Холмщини*, чоловічим квітетом *Жайвір*, жіночим тріо *Віра, Надія, Любов*. Він є автором музики пісень на слова *Івана Огієнка, Йосипа Струцюка, Миколи Онуфрійчука*. Дав путівку в життя солістові Санкт-Петербурзької філармонії, вихідцеві з родини холмщаків *Миколі Кльоцу*, солістці Нью-Йоркської опери *Лесі Грабовій* та іншим співакам⁸⁸.

Уродженка села Кульно Білгорайського повіту *Надія Горлицька* походила з родини відомого на Холмщині та за її межами священика *Гавриїла (Коробчука)*. Усе своє життя присвятила відродженню і пропагуванню *української вишивки*, в тому числі *волинської* і *холмської*. Набутий досвід переда-

вала учнівській молоді, студентам, дітям-інвалідам, дорослим людям. Її роботи демонструвались на всесоюзних фестивалях самодіяльного мистецтва та 15 персональних виставках. У 1990 р. отримала звання *Заслуженого майстра народної творчості України*, була членом *Спілки майстрів народної творчості України*.

Оскільки на час депортації народній майстрині було 23 роки, то вона, як то кажуть, пройшла за повною програмою курс знуцання над гідністю українців у міжвоєнній Польщі, не кажучи вже про лихоліття воєнних років. Зокрема, перед самим початком війни, тобто у 1939 р. вона закінчила польську гімназію у Замісті. У своєму класі вона була єдиною ученицею-українкою. Наведений факт зайвий раз підтверджує те, що доступ українцям навіть до загальної середньої освіти не був доступним. І лише окремим з них вдавалось досягти цього. Після переїзду 1940 р. з батьками до Холма працювала спочатку в пресовому відділі *Холмської консисторії*, а потім у зерновому відділі повітового *Союзу українських кооперативів*. Наприкінці 1945 р. разом з родиною потрапила до Луцька.

Що ж до вишивки, то ще маленька Надійка у шестирічному віці засвоїла її техніку, далі поглиблювала навички. У 17 років вишила собі сорочку хрестиками і філейним швом. Як реліквію зберегла її впродовж усього життя. Її роботи можна зустріти в музеях Луцька, Львова, Колодяжного, а також у приватних і громадських збірках Бразилії, США, Канади, Австралії, Чехії, Польщі, зрештою всюди там, куди доля порозкидала українців, зокрема й холмщаків. Тривалий час майстриня щедро ділилася досвідом з дітьми та молоддю, вела курси вишивки у *Волинському центрі народної творчості* для студентів Волинського університету і для дітей-інвалідів, вела гуртки в середніх школах та на підприємствах Луцька.

Крім інших нагород і звань Надія Горлицька удостоєна премії Лесі Українки *Одержимість* Волинського обласного фонду культури. Вона – *Почесний член відділу Союзу українок* тощо⁸⁹.

Відомим в Україні етнографом, мистецтвознавцем і колекціонером є уродженець міста Холма *Тарас Максим'юк*. Навчався в Одеському інженерно-будівельному інституті та Одеському інституті інженерів морського флоту. Працював інженером у Іллічівському порту та Чорноморсько-Азовському управлінні морських шляхів. Колекціонуванням зайнявся у 1964 р. У 1987 р. обраний заступником голови *Одеського обласного відділення Українського фонду культури*, з 1991 р. – експерт Одеського обласного фонду культури. У 1992 р. був делегатом *Всесвітнього форуму українців. Заслужений працівник культури України* Т. Максим'юк є почесним членом *Всеукраїнської спілки краєзнавців*. Зібрав велику колекцію фотографій про Холмщину⁹⁰.

Майстри художнього слова

З середовища переселенської молоді вийшла ціла когорта прозаїків і поетів, талант більшості з яких розкрився на Волині. Зокрема, член *Національної спілки письменників України*, виходець з села Корхів Білгородського повіту Петро Мах після підступного вбивства у 1941 р. батька залишився напівсиротою. Мати разом з чотирма малолітніми дітьми під кінець 1944 р. опинилася у голодному Мелітополі на Запоріжжі. У наступному році перебралися на Волинь. Майбутній відомий поет у прилуцьких Підгайцях закінчив семирічку. Середню освіту завершив у Луцьку і подався на Філологічний факультет Львівського університету. Навчаючись у вузі керував літературною студією *Франкова кузня*, публікував свої перші поезії.

По закінченні університету працював у пресових видання на Волині, очолював *Волинсько-Рівненську організацію Спілки письменників України*, обласне відділення товариства *Україна, Конгрес інтелігенції Волині*, є почесним професором Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, лауреатом кількох літературно-мистецьких премій. Йому належить понад 25 книжок поезій, кілька романів, повістей, новел, сценаріїв телефільмів. Пісні на вірші поета *Ожини, Вишивала мати зозуленьку, Лесина казка, Тополя, Сон-трава, Сповідь Сивого Клена, На білих крилах рушників, Журавлина* та ін. співають як в Україні, так і поза нею. Його творчий доробок друкувався в польській, румунській, болгарській, словацькій та азербайджанській антологіях української поезії, перекладався також російською, білоруською та грузинською мовами. Наш земляк має ряд урядових відзнак, є лауреатом літературно-мистецьких премій імені Олександра Гаврилюка та Агатангела Кримського⁹¹.

Одноліток Маха, уродженець села Стрільки Грубешівського повіту, член *Національної спілки письменників України*, *перший лауреат премії ім. Агатангела Кримського Йосип Струцюк* разом з батьками потрапив до села Новослобідка Запорізької області. У червні 1946 р. родина переселилася до села Глинище Рожищенського району Волинської області. Матеріальна скрута змушувала з дитячого віку шукати якоїсь праці, а з іншого боку, була тяга до навчання. Початкову школу хлопець закінчив за місцем проживання, семирічку в Копачівці, селі, де, до речі, осіло чимало переселенців. А далі довелося працювати у тракторній бригаді і навчатися у Рожищенській вечірній школі. Далі було навчання у Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки. Після здобуття вищої освіти працював науковим співробітником двох волинських музеїв, у газетах, будинку народної творчості, очолював Волинську обласну організацію Всеукраїнського товариства *Просвіта* імені Тараса Шевченка, нині керує організацією творчої молоді *Лесин кадуб*. Автор збірок

поезій, драматичних поем, віршів для дітей, оповідань і повістей, казок. Його вірші покладені на музику багатьма композиторами: А. Кос-Анатольським, О. Білашем, М. Стефанишиним, О. Некрасовим. За його сценаріями і режисурою створено ряд кінострічок, в тому числі на тему Холмщини. У Волинському драматичному театрі імені Тараса Шевченка йшла вистава Й. Струцюка *Роман Мстиславович – великий князь Волинський і Галицький*. Йосип Струцюк – *перший лауреат* Літературно-мистецької премії імені А. Кримського, один з ініціаторів створення Волинського громадсько-культурного товариства *Холмщина*, багато років був заступником голови цього об'єднання⁹².

Член *Національної спілки письменників України*, лауреат Літературно-мистецької премії імені Агатангела Кримського *Іван Чернецький* народився у селі Злоець Замістського повіту. Ми вже неодноразово згадували, що, поряд з усім іншим, дуже дошкульним видалося українцям затігане німецькою окупаційною владою переселення у 1942–1943 рр. українців і поляків з Замістського повіту і частини Томашівщини до Грубешівського і Білгородського повітів з метою створення *життєвого простору* для німців. Поряд з проблемами матеріального характеру цей акт ще більше ускладнив українсько-польські міжлюдські взаєми, і без того вкрай напружені. Власне, у лютому 1943 р. польська боївка вбила батька семилітнього Іванка, також Івана. Наприкінці 1944 р. разом з матір'ю потрапив до села Біляївка на Херсонщині, де майбутній письменник закінчив перший клас. Потім були села Воротнів, Рованці. Остаточню середню освіту завершив у Луцьку. Після закінчення Історико-філологічного факультету Луцького педагогічного інституту працював учителем, потім у Волинському краєзнавчому музеї, Луцькій міській раді, обласній організації *Українського товариства книголюбів*. Є автором 11 збірок поезії та прози. Серед них: *Заручники* (1969), *Переключ* (1988), *Читаночки* (1992), *Сльоза* (1998), *Подарунок для Іванки* (2001), *Допишу завтра* (2004). Окремі твори нашого земляка перекладені російською, білоруською та польськими мовами. Також спричинився до розбудови волинської *Холмщини*⁹³.

Уродженець села Матче Грубешівського повіту, член *Спілки письменників України*, лауреат Літературної премії імені Лесі Українки *Володимир Лучук* разом з бабками потрапив до УРСР у 1945 р. Його життя і творчість були пов'язані з Волинню, закінчив Філологічний факультет і аспірантуру при Кафедрі слов'янської філології Львівського університету імені Івана Франка. Працював у редакціях газет, журналу *Жовтень*, Львівському відділенні *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, *Львівській науковій бібліотеці імені Василя Стефаника НАН України*, де очолював *Відділ рукописів*. Автор десяти поетичних збірок і десяти книжок для дітей. Часто любив приїжджати на Волинь, спілкуватися зі своїми друзями, підтримував молоді творчі сили цього краю. Крім власних творів, Володимир Лучук залишив нам

у спадщину блискучі переклади творів серболужицьких, чеських, словацьких, білоруських, польських та російських поетів.

Як патріот свого рідного краю Володимир Лучук стояв біля витоків Львівського суспільно-культурного товариства *Холмицина*, був одним з його фундаторів, беручи безпосередню участь в установчих зборах 24 лютого 1990 р. Того ж року 18 листопада брав участь і у створенні Волинського товариства *Холмицина*⁹⁴.

Гідне місце серед майстрів *красного письменства* посіла уродженка села Трещани Грубешівського повіту *Лідія Засадко* (Федчук). У 1944 р. дісталася з батьками села Жовте на Дніпропетровщині. Семирічку закінчила ще у рідних Трещанах. В УРСР навчалася в Олександрійському педучилищі Кіровоградської області, а у 1950 р. закінчила Луцьке педучилище, що було пов'язане з переїздом родини на Волинь. Працю вчителя початкових класів розпочала у Боратинській неповносередній школі Луцького району. У 1953 р. закінчила заочно *Луцький вчительський інститут*, а в 1960 р. – педагогічний, який згодом трансформувався у Волинський (з 2012 р. Східноєвропейський) національний університет. З 1956 р. вчителювала у Теремнівській середній школі, яка згодом стала Луцькою середньою школою №10.

Лідія Засадко – членкиня *Союзу українок*, одна з організаторів Волинського товариства *Холмицина* і п'ятнадцятилітній секретар цього громадського об'єднання. Брала активну участь у підготовці та проведенні світових конгресів українців Холмищини і Підляшшя, вечорів, подорожей до отчого краю, у храмових святах, у роботі з юними нащадками депортованих тощо.

Над усе наша землячка любить поезію, пише вірші, серед яких багато про Україну, Волинь і рідну Холмищину. Видала сім поетичних збірок: *Непосиди*, *Любить Україну*, *Заспівало синє небо*, *Музика життя*, *На вістрі долі*, *Від серця до серця* (польською мовою), *На причалах мелодії*. Чимало поезій Лідії Засадко покладено на музику. За сумлінну працю удостоєна звання *Відмінника народної освіти*. У 2004 р. – *Почесний член* Волинського товариства *Холмицина*. Хочеться завершити розповідь про цю людину рядками з її вірша *Лелеки*, сповненими тугою за рідним краєм:

В прощальному злеті кружляють лелеки,

А Гучва свій плескіт до Бугу несе.

Холмищан виганяють в незнане далеке.

*О рідная земле, хто ж люд твій спасе?*⁹⁵

Частину нашої розповіді, яка стосується холмшчаків, котрі внесли вагомий вклад у розвиток не тільки українського мистецтва, а й у інші сфери суспільного життя України доцільно закінчити іменем *Миколи Онуфрійчука*, довголітнього керівника товариства *Холмицина* на Волині. Походить з села Путнівчичі, що на півдорозі між Грубешевом і Холмом. Його родина протягом пер-

шої половини ХХ ст. пережила страхіття отих *двох депортацій*, що лягли в основу нашого дослідження. У листопаді 1944 р. вона потрапила до села Заможного Токмацького району Запорізької області, а у наступному перебралась на Волинь. Усе подальше життя нашого земляка пов'язане з цією благодатною землею.

Якщо ж говорити про освіту майбутнього педагога, літератора, журналіста, громадського діяча, то шлях до неї складався подібно до того, яким він був у його ровесників. Перший клас на Запоріжжі, повна середня освіта в Ківерцях під Луцьком, де осіла родина. Нестатки змушували підлітків і юнаків шукати заробітків, щоб допомагати батькам зводити кінці з кінцями. Тому подався у різноробочі. Вищу освіту здобув у Луцькому педінституті, маючи фах учителя історії, української мови та літератури. На початку 70-х рр. здобув ще й фах журналіста у Київському університеті імені Тараса Шевченка. Ще навчаючись у Луцьку проявив нахил до студентської наукової роботи, до художньої самодіяльності. Розпочав писати вірші, байки на ліричну тематику, сатиричні, які користувалися успіхом на шпальтах місцевої преси.

Микола Онуфрійчук довгі роки працював у громадсько-політичних і державних структурах, головою *Волинського обласного відділення Українського фонду культури*, багато років очолює Волинське обласне ветеранське громадсько-культурне товариство *Холмицина*. Член *Національної спілки письменників України*, *Національної спілки краєзнавців України*. Перебуваючи на пенсії наш земляк, сповнений молодечого запалу, веде за собою не лише ветеранів-переселенців, але й зібрав під знамено Волинської *Холмицини* їх нащадків. Нинішнє об'єднання налічує 11 міських і районних відділень, веде інтенсивну культурно-освітню діяльність. Значною мірою з ініціативи Миколи Онуфрійчука розпочалося в Луцьку спорудження церкви Холмської ікони Божої Матері. Дерев'яну споруду освячено 21 вересня 2009 р., у день *Храмового свята* в Холмі. Тут же закладено наріжний камінь під зведення мурованого храму, зводиться фундамент. Із зрозумілих причин процес посувається дуже поволі через брак коштів. Але, тим не менше, він йде, і є повна надія, що справа буде успішно завершена, за підтримки небайдужих людей, і не лише з холмсько-підляського середовища.

Перу нашого земляка належить цілий ряд науково-популярних, публіцистичних, поетичних, сатиричних та інших видань. Звернемо увагу на деякі з них, а саме: *Солона грудка Холмської землі* (повість); *Холмському роду нема переводу*, *Нас поріднила Холмицина й Волинь* – друга видана у співавторстві з донькою *Наталією Журавльовою*, викладачкою одного з вузів Луцька. Обидві книги, опубліковані 2005 р. та 2010 р., безсумнівно, відносяться до науково-популярного жанру. Цінність їх у тому, що автори збрали й опублікували життєписи великої кількості депор-

тованих з Польщі українців, які внесли і продовжують вносити помітний вклад у науку, культуру, суспільно-політичне життя, народне господарство, зрештою, в усі сфери життя українського суспільства. За свою літературну творчість Микола Онуфрійчук удостоєний премії *Данилова корона*. Він є кавалером ордена *Знак пошани*, нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради України, відзначений іншими державними нагородами, носить почесний титул *Заслуженого працівника культури України*⁹⁶.

Здоров'я і фізичний гарт

Хочеться нагадати, що наші земляки суттєво сприяли розвиткові фізичної культури і спорту в Україні, в усякому випадку в її західних областях. Серед тих, хто посвятив себе цій благородній справі, був, наприклад, виходець із села Ставок Холмського повіту *Леонід Арцішевський*. З 1936 р. Леонід розпочав навчання у польській школі у своєму селі. Але завершив початкову освіту у 1942 р. вже в українській школі в Сичині. Продовжив освіту в *Холмській українській гімназії*, де закінчив п'ятий клас. Після переїзду відразу на Волинь родина осіла в Жабці Ківерцівського району. Леонід здобув повну середню освіту в Ківерцях у 1948 р., після чого вступив до Львівського державного інституту фізичної культури, який за чотири роки закінчив. Вибір фаху для Леоніда не був випадковим, нахил до занять спортом у нього почав проявлятися ще у дитинстві, спочатку вдома, а потім у Холмській гімназії, де фізична культура була одним з найулюбленіших предметів гімназистів.

Як молодий фахівець Л. Арцішевський розпочинав працю в Луцьку. Але через два роки повернувся до Львова, де невдовзі зайняв пост заступника голови *Обласного комітету з фізкультури і спорту Львівського облвиконкому*. З 1959 р. його призначено головою того ж комітету. Там працював майже два десятиліття. Саме тоді спортивні здобутки області різко зросли. Йому за ті роки довелося виїжджати в ролі керівника спортивних делегацій збірних команд СРСР до Італії (на Олімпійські ігри), Великої Британії, США, Австрії, Швеції, Центральноафриканської республіки, КНДР та інших держав. Протягом 1979–1985 рр. Леонід Арцішевський працював проректором *Львівського інституту фізкультури і спорту*. За підготовку спортсменів високого класу, забезпечення їх успішної участі в *Олімпійських іграх* та інших міжнародних змаганнях багаторазово відзначився державними нагородами⁹⁷.

Заслужений учитель України, уродженець села Чолки Замістського повіту *Євген Сень* закінчив Кременецький педагогічний інститут Тернопільської області, очолював Ківерцівську районну спортивну організацію Волинської об-

ласті, понад сорок років працював учителем фізкультури в середніх школах міста *Ківерці*. Команди шкіл, де він працював, ставали призерами всеукраїнських спортивних ігор *Старту надій*, а близько тридцяти його вихованців обрали спеціальність учителя фізкультури⁹⁸.

Справі спорту також присвятив своє життя уродженець села Ласків Грубешівського повіту *Степан Наконечний*. Середню освіту здобув у Рожищенській школі Волинської області, куди потрапила родина внаслідок депортації, побувавши спочатку на Херсонщині. Навчався стаціонарно в Київському інституті фізичної культури з 1959–1961 рр. та заочно – у Львівському інституті фізичної культури. Змалку захоплювався футболом і вже у 17-літньому віці грав за київський *Локомотив*, який у 1960 р. виграв Кубок столиці. Потрапив до збірної юнацької команди України. Потім грав за луцьку *Волинь*, брестське *Динамо*. Під час військової служби грав за мінське *СКА*.

У 1965 р. після закінчення інституту Степан Наконечний грав за андижанський *Спартак*, увійшов до списку тридцяти трьох кращих гравців Казахстану і Середньої Азії. В 1967 р. увійшов до шістки кращих гравців ростовського *Ростсільмашу*. Перед ним відкривалась блискача кар'єра, яку обірвала травма.

Залишивши виступи у командах майстрів, Степан Наконечний з 1968 р. почав працювати викладачем-тренером з футболу в *Рожищенській дитячо-юнацькій спортивній школі*. Став директором тієї школи. За роки праці С. Наконечного в Рожищенській спортшколі його юні вихованці здобули ряд яскравих перемог і призових місць у всеукраїнському турнірі *Шкіряний м'яч, Кубкових іграх* України серед юнацьких команд. Що ж стосується Волині, то впродовж 1971–1978 рр. команда Рожищенського району шість років здобувала срібні медалі. У 1973 р. посіла третє місце в іграх на Кубок УРСР *Золотий колос*. У 1977 р. рожищенський *Фармаш* посів третє місце в розіграші кубку *Спортивної газети*. Можна назвати десятки імен відомих футболістів, яких виховав наш земляк. Серед них широко відомий гравець київського *Динамо* і лондонського *Арсеналу* Олег Лужний та інші⁹⁹.

Керівники виробництва і державні службовці

Ціла когорта вихідців з Холмщини і Підляшшя після здобуття технічної або економічної освіти успішно керувала промисловими підприємствами, науково-виробничими об'єднаннями, обласними профільними управліннями. Зокрема, *Заслужений енергетик України*, уродженець села Черничин Грубешівського повіту *Володимир Потурай* у травні 1945 р. разом з батьками потрапив до міста Вознесенська Миколаївської області, де їх з іншими од-

носельцями розміщено в зруйнованих будинках школи-радгоспу. Впродовж літа працювали на полях радгоспу. Запаси привезених харчів вичерпувалися, насувався голод. За таких обставин холмщаки масово переселялись до Західної України. Родина Потураїв подалася до знайомих у Ківерці, про які вже багато згадуємо. Мимоволі замислюємося – маленькі тоді Ківерці, при великій вузловій залізничній станції, стали своєрідним збірним пунктом холмщаків, які зі страху перед голодом і надією, якщо й не повернутися додому, то хоч розташуватися ближче до нього, в основному нелегально і без будь-якої допомоги з боку держави, долаючи неймовірні труднощі, пробирались сюди.

Навчання Володимир розпочав ще у рідному Черничині, затим – середня школа в Ківерцях. Закінчивши у 1958 р. Львівський сільськогосподарський інститут, працював у Волинських електромережах інженером виробничого відділу, старшим інженером, а з 1962 р. – начальником управління *Луцьких електричних мереж*. То були роки бурхливого розвитку міста, інтенсивно зводилося житло, споруджувалися промислові об'єкти. Все це вимагало відповідного електрозабезпечення, розширення електромереж, будівництва нових електростанцій і підстанцій. Для задоволення потреб міста в електроенергії збудовано Луцьку електростанцію.

Починаючи з 1972 р. Володимир Потурай працював у Волинському обласному об'єднанні електромереж *Облсільгоспенерго* на посаді заступника головного інженера, а згодом – головного інженера. З 1976 р. – директор *Волинського управління високовольтних електромереж*. Впродовж 1978–1996 рр. очолював Волинське обласне підприємство обласних мереж¹⁰⁰.

Виходець з села Бозок Холмського повіту *Євген Симінський* народився 1921 р., закінчив сільську школу з відмінними оцінками, після чого батько віддав його на навчання до *Холмської гімназії імені С. Чарнецького*. Розпочалася війна. Вісімнадцятилітній Євген з двома братами і групою односельців на початку жовтня 1939 р. перебралися через Буг в Дорогуську на радянський бік. У Здолбунові довелося пройти фільтрацію органів НКВС. Після численних перевірок опинився у Житомирі і приступив до праці на одному з заводів. Проте захворів на черевний тиф і опинився у лікарні. За той час уся родина, як і багато інших родин, зваблених радянською пропагандою, переїхала, щоправда, недалеко, зупинившись у селі Станіславівка, поблизу іншого села – Березівка Рожищенського району. Навесні 1941 р. помер батько. Євген вже до того працював рахівником в одному з перших на Волині колгоспів. Працюю поєднував з навчанням у середній школі, а під час літніх канікул ще й на громадських засадах завідував сільським клубом.

З березня 1944 р. до грудня 1945 р. Євген служив у війську. Навчався на Юридичному факультеті Львівського університету, закінчив Львівський фінансово-кредитний технікум, Київський інститут природного господарства.

Протягом 15 років працював у Волинській обласній конторі Держбанку на посадах старшого кредитного інспектора по кредитному обслуговуванню місцевої, вугільної та цукрової промисловості, начальником відділу касового виконання держбюджету і заступника головного бухгалтера установи. Пізніше працював начальником фінансово-збутового відділу Луцького машинобудівного (згодом автомобільного) заводу. Довелося Є. Симінському керувати й обласним трестом побутокульттоварів, а потім чверть століття очолювати обласне управління місцевої промисловості. Незважаючи на похилий вік продовжував, у міру можливостей, бути корисним суспільству¹⁰¹.

Одним із шанованих на Волині перевізників став уродженець села Кулаквичі Грубешівського повіту *Віктор Попко*. В нашій ситуації час від часу доводиться повторювати ніби стандартні фрази про те, яким був життєвий шлях холмсько-підляських дітей чи підростків, яких доля жорстоко прогнала з отчого краю. Не був виключенням і Віктор Попко. Хіба що до його родини була дещо милостивішою, яка потрапила відразу на Волинь, спочатку до Володимира-Волинського, а потім до села Княгинінок (теперішні Маяки) під Луцьком. У Луцьку Віктор завершив середню освіту, а вищу здобув у Львівському торгово-економічному інституті, який закінчив у 1959 р.

Працював економістом, начальником планово-фінансового відділу Волинської облспоживтехніки, а з 1962 р. після перекваліфікації на Економічному факультеті Київського інституту автодорожного транспорту України на посадах старшого економіста, начальника планового відділу, заступника директора з економіки *Луцького автобусного парку*. З 1969 р. працював директором *Обласного об'єднання автостанцій*. У червні 1974 р. став першим заступником начальника *Обласного автоуправління*, у 1983 р. – директором *Обласного підприємства автостанцій*, а у червні 1996 р. очолив правління ВАТ *Волинське обласне підприємство автобусних станцій*.

На всіх посадах майже півстоліття забезпечував належний рівень роботи. Віктор Попко – активний член Волинського товариства *Холмщина*. За багаторічну бездоганну працю у 2004 р. йому присвоєно звання *Заслужений працівник транспорту України*¹⁰².

Інший наш земляк, виходець із села Городок на Грубешівщині *Віталій Дзюрило*, був серед тих, хто розбудовував харчову промисловість Волині. Внаслідок депортації опинився разом з батьками у 1946 р. в селі Обенижі Турійського району на Волині. Навчання розпочав ще на Холмщині, продовжив на Волині, а середню спеціальну освіту здобув у *Володимир-Волинському технікумі механізації сільського господарства*. Впродовж 1952–1956 рр. служив у війську.

Після закінчення технікуму працював помічником бригадира *Турійської МТС*, з 1959 р. – технічним керівником *Турійського харчокомбінату*, де за його

безпосередньою участю було споруджено хлібопекарню та консервний цех. 1964 р. перейшов на посаду технічного керівника до *Нововолинського міського харчокомбінату*, невдовзі обійнявши посаду його директора. З 1970 р. бачимо здібного та енергійного керівника на посаді головного інженера *Луцького консервного заводу*. Завдяки його зусиллям по переоснащенню виробництва збільшено кількість продукції з 200 до 5,2 тис. т консервів у 1990 р. при скороченні кількості працюючих з 440 до 220 осіб. Із створенням у 1976 р. *Волинського обласного об'єднання консервної промисловості* Віталія Дзюрила призначено генеральним директором. На цій посаді він працював десять років, аж до ліквідації об'єднання, після чого повернувся на посаду директора Луцького консервного заводу. До речі, разом з ним трудилося багато земляків, які згадують його добрим словом, а він їх. За сумлінну працю наш крайнин відзначений рядом державних заохочень. Будучи активним членом волинської *Холмищини*, неодноразово обирався до складу її ради¹⁰³.

Серед тих, хто розбудовував економіку України, був виходець із села Бuzок Холмського повіту *Василь Стиба*. Він потрапив до УРСР ще восени 1939 р. з групою молодих холмщаків, які на свій розсуд подалися скуштувати життя, розрекламованого військовими пропагандистами Червоної армії, яка вступила на терени розгромленої Другої Речі Посполитої. Спробував щастя разом з іншими крайянами здобути фах і працю в Житомирі. Але невдовзі перебрався до матері на колонію Лібенштадт, неподалік села Станіславки Рожищенського району, яка після смерті чоловіка теж перебралася на Волинь з рештою родини. Навчання малий Василько розпочав у школі свого села, продовжив у Холмській гімназії імені С. Чарнецького та Холмському учительському ліцеї. В лютому 1940 р. став студентом Природничо-географічного факультету створеного в Луцьку учительського інституту. У 1944–1945 рр. проходив військову службу в Борисоглібську Воронезької області.

З лютого 1946 р. працював бухгалтером, а з серпня наступного керівником оперативно-бухгалтерської групи *Луцького міського управління Держбанку*. З 1949 р. – начальник відділу касового виконання державного бюджету. Працюючи в банку, закінчив вечірню школу, в 1955 р. – *Чернівецький фінансово-кредитний технікум*, а в 1961 р. – *Київський інститут народного господарства* з дипломом економіста. Впродовж 1954–1961 рр. очолював *Луцький міський фінансовий відділ*. Звідти його забрали на партійну роботу. Менше року виконував обов'язки секретаря Луцького міськкому партії, опікуючись промисловістю, транспортом, загалом економікою. Згідно з поданою заявою у березні 1962 р. звільнений з партійної роботи. Працював спочатку начальником планово-економічного відділу *Луцького машинобудівного заводу*, реорганізованого згодом на автомобілебудівний. З 1975 р. до виходу на пенсію у 1983 р. працював заступником начальника *Волинського облшляхбуду*, займав-

ся економічними питаннями. На жаль, на початку 2005 р. відійшов у кращий світ, залишивши по собі вдячних нащадків¹⁰⁴.

По-перше, завдяки тому, що на Волині після депортації з Польщі, переселення в межах УРСР осів потужний відсоток вигнанців з Холмщини і, по-друге, завдяки напрацюванням волинської Холмщини, передусім її нинішнього керівника Миколи Онуфрійчука, сучасний дослідник отримав солідну джерельну базу. Тому багато наших розповідей ми ілюструємо прикладами з Волинської області. Наступний холмщак, про якого ми хотіли б дещо сказати – *Зіновій Марчук* з села Молодятичі на Грубешівщині. У грудні 1944 р. депортований з батьками до Миколаївської області. Звідти перебралися до Луцька.

Здобувши середню освіту в Луцьку та вищу у Львівському торгово-економічному інституті, все своє життя віддав фінансовій справі. Упродовж року працював у *Рівненському обласному фінансовому відділі*, після того в *Луцькому міськфінвідділі*. З 1964 р. очолював *Волинське обласне фінансове управління*. За роки праці у фінансовій системі зарекомендував себе з найкращого боку. За це люди глибоко поважали та шанували його. З 1968 р. і до виходу на пенсію Зіновія Марчука обирали депутатом *Волинської обласної ради*. За сумлінну працю і вагомий внесок у розбудову народного господарства Волині нагороджений орденами *Знак пошани* і *Трудового Червоного Прапора*, іншими відзнаками, удостоєний знака *Відмінник фінансової роботи*. У 1995 р. близько року очолював волинську Холмщину¹⁰⁵.

Вище ми згадували про *Євгена Філіпчука*. Тепер надійшла черга дещо сказати про його брата *Віктора*, який після закінчення середньої школи в Луцьку здобув фах інженера у Львівському політехнічному інституті, закінчивши там Радіотехнічний факультет. Трудову діяльність розпочав на посаді інженера *Сталінгорського (Новомосковського) хімічного комбінату* в Тульській області. З 1962 р. працював на *Луцькому електроапаратному заводі* інженером, головним конструктором, а протягом 1974–1979 рр. – головним інженером. З 1979 р. по 1987 р. очолював Луцьке науково-виробниче об'єднання *Електротермометрія*. Довелося йому тоді об'їздити ледь не увесь Радянський Союз. Він брав участь у будівництві *газогону Уренгой – Помари – Ужгород*, виконував пусконаладжувальні роботи на українських металургійних підприємствах, ліквідував наслідки аварій на Чорнобильській АЕС і атомному підводному човні на Далекому Сході.

Впродовж 1987–1996 рр. знаний холмщак очолював Луцький техноторговий центр *Орбіта*. У 1999 р. його обрали головою правління кредитної спілки *Кредит Орбіта*. На всіх посадах Віктор Філіпчук гідно виконував свої обов'язки. Його праця відзначена державними нагородами. На завершення зазначимо, що наш земляк як член волинської Холмщини підтримує реалізацію її добродійних заходів¹⁰⁶.

Уродженець села Глибоке Холмського повіту *Веніамін Мельничук* середню освіту здобував в Холмській гімназії та Луцькій середній школі, а вищу – в *Івано-Франківському інституті нафти і газу*. Працю за фахом розпочав у Дрогобичі Львівської області, звідки був переведений до Київського науково-дослідного та проектного інституту нафтової промисловості. У 1972 р. кандидат технічних наук В. Мельничук був призначений директором цієї установи і обіймав посаду до 1993 р. Після створення на базі інституту ВАТ *Український нафтогазовий інститут* був обраний головою правління, одночасно виконуючи обов'язки директора установи¹⁰⁷.

Заслужений працівник промисловості України, кандидат технічних наук *Микола Марухняк* народився у Ходиванцях Томашівського повіту. Під час депортації до УРСР з родичами потрапив до села Побужжя Доманівського району Одеської (згодом Миколаївської) області. Там Миколка пішов до третього класу. Відтак родину переселили до колишньої німецької колонії, перейменованої на село Поріччя Веселинівського району. Кінець-кінців, родина Марухняків, як тисячі родин інших переселенців, перебралася на захід України, зупинивши свій вибір на містечку Щирець теперішнього Пустомитівського району на Львівщині. Тут Микола успішно закінчив середню школу в 1952 р. і подався на Геологорозвідувальний факультет Львівської політехніки, що й вирішило його подальшу долю.

Після навчання наш земляк впродовж 1957–1960 рр. працював у Башкирії у другому на той час за потужністю в Радянському Союзі *Таймузинському нафтовому родовищі*. У вересні 1960 р. не без труднощів, подолав перепони, покинув основний нафтодобуваючий басейн і перейшов до новоствореної *Центральної науково-дослідної лабораторії в Івано-Франківську*, основним завданням якої було науково технічне забезпечення подальшого розвитку нафтогазової промисловості на заході України. В лабораторії пропрацював десять років, пройшовши шлях від простого інженера до заступника директора з наукової роботи.

Після захисту в 1969 р. кандидатської дисертації перейшов на роботу до *Українського нафтогазового інституту в Києві*, розпочавши роботу в ньому з посади завідувача відділу, потім вченого секретаря. В 1975 р. призначений заступником директора з наукової роботи. Інститут входив до системи тодішнього Міністерства нафтової промисловості СРСР і був одним з провідних галузевих науково-проектних установ, здійснюючи наукове забезпечення практично всіх нафтогазоносних регіонів Радянського Союзу. Протягом майже двадцяти років наш земляк брав участь у координації геологорозвідувальних робіт в країнах Ради Економічної Взаємодопомоги. Впродовж 1983–1989 рр. очолював групу українських та кубинських фахівців з проектування розробки нафтових родовищ на Кубі. В 1990–1993 рр. очо-

лював групу спеціалістів, які надавали науково-технічну допомогу Алжирській нафтовій компанії *Сонатрак* в освоєнні нафтогазових родовищ у Сахарі. Після повернення до України прийняв пропозицію працювати у *Державному комітеті нафти і газу* на посаді заступника начальника відділу. 90-ті рр. були надзвичайно важливими для економіки України загалом, а особливо у забезпеченні енергоносіями. Тому нашому землякові довелося докладати чималих зусиль до нарощування видобутку так потрібних нафти і газу. Щоправда, з цією проблемою наша держава борикається ще й тепер, не завжди успішно. За самовіддану працю у 1996 р. Миколі Марухняку присвоєно почесне звання *Заслужений працівник промисловості України*. Він є також академіком *Української нафтогазової академії*¹⁰⁸.

Сім'я уродженця села *Цешин (Чешин)* Заміського повіту *В'ячеслава Романюка* під час переселення опинилась у місті Ківерці Волинської області. Матеріальне становище змусило його після семи класів піти працювати на електростанцію машиністом, а навчання продовжувати у вечірній школі робітничої молоді. Після переїзду до Львова у 1956 р. працював майстром та старшим інженером на заводі радіоелектронної медичної апаратури, одночасно навчався на Загальнотехнічному факультеті Львівського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. У 1970 р. обійняв посаду головного інженера новостворюваної кавової фабрики. У 1974 р. став її директором і перебував на цій посаді до 1980 р. Протягом 1981–1996 рр. працював заступником генерального директора *Львівського обласного об'єднання хлібопекарської промисловості*. Був депутатом двох скликань Шевченківської районної ради міста Львова¹⁰⁹.

Уродженець села Посадів Томашівського повіту *Іван Банашук* середню освіту здобув у Винниківській середній школі Львівської області та вищу – у *Львівському лісотехнічному інституті*. За існуючою тоді практикою молодий інженер-технолог був направлений до Іркутської області, де протягом трьох років працював начальником планово-виробничого відділу *Алзайського лісокомбінату*. Після повернення до Львова обіймав посади начальника планово-виробничого відділу лісокомбінату *Прикарпатського військового округу* та начальника планового відділу *Управління місцевої промисловості Львівського облвиконкому*. Після реорганізації структурних підрозділів Міністерства місцевої промисловості шість років очолював новостворене виробниче об'єднання *Полонина*, звідки повернувся в обласне управління на посаду першого заступника начальника і головного інженера. Тривалий час був заступником голови Львівського обласного суспільно-культурного товариства *Холмицина*, виконував обов'язки голови, а у 2009 р. очолив цю організацію. Є упорядником та ініціатором видань товариства, в тому числі *Сагринь – біль і печаль наша, Пом'яник українців Холмицини і Підляшшия за 1941–*

1947 роки. Постійно займається організацією поїздок до рідного краю, натхненно відроджує пам'ять про історичну Батьківщину холмщаків та підляшуків Львівської області¹¹⁰.

Уродженець села Черничин Грубешівського повіту *Микола Филипчук* після вбивства польськими підпільниками батька у 1944 р. став напівсиротою. Середню освіту здобував у сільській початковій та міській грубешівській школах, луцьких школах на Волині, а вищу – на Інженерно-будівельному факультеті Львівського політехнічного інституту. Його трудова діяльність пов'язана з управлінням житлово-комунального господарства *Львівської міської ради*, де обіймав посаду головного інженера, та *Львівською філією* Науково-дослідного та проектно-пошукового інституту (НДІ проектреконструкція) Держкомгоспу України, обіймав посаду директора. Входив до ініціативної групи по створенню Львівського обласного суспільно-культурного товариства *Холмщина* та був членом його ради¹¹¹.

Виходець із села Воля Коргинецька Томашівського повіту *Євген П'ятничко* спеціальну освіту здобував у Львівському технікумі житлово-комунального господарства та на Теплотехнічному факультеті Львівського політехнічного інституту. Його трудова діяльність пов'язана з Львівським виробничим об'єднанням *Львівгаз* (нині акціонерне товариство), де пройшов шлях від майстра до головного інженера. Безпосередньо займався питаннями газопостачання Львова та районів області, будівництвом газопроводів, диспетчеризацією та автоматизацією процесів, захисту підземних газових мереж від корозії. Має ряд державних нагород, є лауреатом Виставки досягнень народного господарства СРСР¹¹².

Заслужений працівник сфери послуг України, уродженець села Воля Мусинецька Томашівського повіту *Семен Дмитроца* закінчив Вербську середню школу на Рівненщині, Львівський технікум залізничного транспорту і *Теплотехнічний факультет* Львівського політехнічного інституту. У 1969 р. призначений директором новоствореного тролейбусного господарства міста Луцька, потім десять років обіймав посаду заступника начальника облкомунгоспу, протягом 1981–1986 рр. працював начальником *Управління капітального будівництва* Волинського облвиконкому, а наступні два роки очолював обласне *Управління житлово-комунального господарства*. Уродженець села Берестя Грубешівського повіту *Микола Козлюк* середню освіту здобував у початковій сільській школі, Холмській гімназії, Луцькій середній школі, а вищу – на *Інженерно-будівельному факультеті* Львівського політехнічного інституту. Трудову діяльність розпочав у *Луцькому будівельному управлінні № 72*, де обіймав посаду старшого виконроба. У 1964–1981 рр. очолював *Волинське обласне управління капітального будівництва*, а з 1981 р. до 1994 р. працював заступником генерального директора об'єд-

нання *Волиньдерев*. Обирався депутатом Луцької міської та Волинської обласної рад.

Заслужений будівельник України, уродженець села Старий Майдан Холмського повіту *Ростислав Стрілка* середню освіту здобував у початковій місцевій та Войславиській семирічній польських школах, *Холмській українській гімназії* та Луцькій середній школі, а вищу – на *Будівельному факультеті* Львівського політехнічного інституту. В Луцькому будівельному управлінні обіймав посади начальника виробничо-технічного відділу та головного інженера. У 1976–1994 рр. очолював будівельне управління *Житлобуд-1*. Уродженець села Невірків Замістського повіту *Анатолій Прачук* після закінчення Київського торгово-економічного інституту очолював Волинське об'єднання *Спорттовари*, *Управління торгівлі* Волинського облвиконкому, базу *Укромгалантерея*. Протягом 1996–1997 рр. обіймав посаду голови Волинського обласного громадсько-культурного товариства *Холмищина*. Обирався депутатом Луцької міської ради¹¹³.

Заслужений працівник промисловості України *Зінаїда Швай* народилася у селі Сичин Холмського повіту. Середню освіту здобула в Луцькій середній школі, а вищу – на *Хіміко-технологічному факультеті* Львівського політехнічного інституту. Її трудова діяльність пов'язана з *Волинським обласним управлінням харчової промисловості*, де вона обіймала посади старшого інженера, начальника Виробничо-технологічного відділу, заступника начальника обласного управління¹¹⁴.

Виходець із села Уханьки Грубешівського повіту *Володимир Іваницький* після закінчення Львівського політехнічного інституту понад двадцять років очолював *Рівненське дослідно-конструкторське бюро електронної промисловості*¹¹⁵. В Рівному ж продовжує жити і працювати виходець із села Гордиславичі Томашівського повіту Олександр Боровик. Його життєпис подібний до біографій ровесників, депортованих до УРСР. Родина потрапила до села Іроznego Запорізької області. Тут Сашко пішов до п'ятого класу. Через нестерпні матеріально-побутові умови родина подалася на Рівненщину, де Олександр закінчив середню школу. Потім відслужив у війську, здобув вищу освіту. Понад сорок років працював на виробництві, з них півтора десятки років начальником чеху заводу *Газотрон*. Через проблеми зі здоров'ям у 1993 р. вийшов на пенсію, щоправда, за віком.

Але саме тоді розгорнув широку суспільно-громадську діяльність, чому сприяло проголошення незалежності України і зв'язане з ним бурхливе пожвавлення громадсько-політичного життя у колишній *союзній республіці*. Ще з липня 1990 р. Олександр Боровик розпочав підготовку до створення осередку переселенців з Польщі, що у 1994 р. переріс у товариство Холмищина, яке трансформувалось у Рівненську ветеранську організацію *Товариство*

Холмицина. Рівненська Холмицина регулярно збирається на свої форуми. Останній з них відбувся у травні 2011 р. Прикметою тих форумів є те, що на них прибувають представники з багатьох регіонів України, куди доля закинула закерзонців, а рівненська організація вже тривалий час має статус всеукраїнської¹¹⁶.

Інший холмщак, уродженець села Тератин Грубешівського повіту *Микола Гавура* вищу освіту отримав у *Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту*. В системі залізничного транспорту України обіймав посади начальника залізничної станції у Тернополі, заступника начальника Ужгородського відділку Львівської залізниці, начальника Тернопільського державного підприємства з перевезення вантажів і пасажирів, начальника Тернопільського відділку Львівської залізниці¹¹⁷.

Львівська політехніка дала технічну освіту багатьом забужанам. Серед них був і уродженець села Новосілки Томашівського повіту *Віталій Свистун*. З двоюрідним братом Юрієм Макаром ходив до української школи. Програму першого класу засвоїв, практично не відвідуючи школу. Його батько Юрій Свистун учителював неподалік, в селі Жуличі, та й брав його з собою. У наступних класах навчання не було систематичним через українсько-польський конфлікт і нещирю політику щодо нього з боку німецької окупаційної влади. Остаточню початкову освіту завершив вже у радянській школі в Херсонській області, куди родина потрапила навесні 1945 р. Влітку 1946 р. Свистуни переїхали до родичів матері Віталія, які під час депортації осіли в Ківерцях на Волині. Тут Віталій у 1952 р. закінчив середню школу, в якій, як згодом виявилось, здобуло освіту чимало холмщаків, які стали відомими вченими, діячами культури, дипломатами, вчителями, лікарями, інженерами тощо.

Здобувши освіту на *Радіотехнічному факультеті* згаданої багаторазово Львівської політехніки, яку закінчив у 1959 р. за спеціальністю *конструювання і технологія виробництва*, розпочав трудову діяльність на Львівському телецентрі інженером зміни. А через рік став начальником цеху Апаратно-студійного комплексу і працював там до 1964 р. За час роботи на телецентрі проявив себе здібним раціоналізатором, своїми творчими пошуками сприяв технічному вдосконаленню засобів електрозв'язку та виробничих процесів загальною.

З червня 1964 р. по липень 1995 р. Віталій Свистун працював на Львівському телевізійному заводі, який в подальшому реорганізувався у ВГО *Електрон*, а у 1992 р. в акціонерне товариство *Концерн Електрон*. Спочатку був зарахований на посаду старшого інженера лабораторії *Спеціалізованого конструкторського бюро*. У 1965 р. переведений на посаду *провідного конструктора* телевізійного відділу, а у травні наступного року йому присвоєно зван-

ня *інженера-конструктора першої категорії*. З березня 1967 р. працював начальником Виробничого відділу, а у 1969 р. призначений начальником Конструкторського відділу. В 1970 р. внаслідок чергової реорганізації створено у складі ВТО Електрон самостійну організацію *Спеціалізоване конструкторське бюро телевізійної техніки*, де Віталій Свистун продовжував працювати начальником відділу. З 1980 р. по 1988 р. – головний конструктор *Відділу виробництва телевізійної техніки* Головного заводу ВТО Електрон. У зв'язку з наступною реорганізацією 1992 р. призначений на посаду начальника Конструкторсько-технологічно відділу *Дослідницького заводу нової техніки Науково-виробничого об'єднання АТ Концерн Електрон*. Наприкінці того року вийшов на заслужений відпочинок за віком.

Періодично за час роботи в ВТО Електрон як *фахівець вищої категорії* виїздив у тривалі закордонні відрядження для надання консультацій з технічного обслуговування радянської телевізійної техніки при *Торгових представництвах СРСР*. Зокрема, протягом 1967–1968 рр. працював в Уганді та інших сусідніх державах Африки, у 1970 р. в Пакистані, а впродовж 1975–1977 р. на Кубі.

Віталій Свистун був не просто інженером-теоретиком, а мав хист зробити все власноруч, за що його високо поцінувало і керівництво, і ті, з ким він працював щоденно¹¹⁸.

Уродженець села Богородиця Грубешівського повіту *Микола Павлюк* закінчив Ківерцівську середню школу на Волині та Львівський поліграфічний інститут імені Івана Федорова. За направленням працював у Сортавалі (Карелія) та в Рязані, де обіймав посади директора місцевих друкарень. До Луцька повернувся у 1967 р. Працював нетривалий час в Обласному управлінні по пресі. Наприкінці того ж року став інженером *Волинської обласної друкарні*, а з 1975 р. до 8 квітня 1998 р. працював її директором. На жаль, саме того дня обірвалося його життя. Наш земляк любив свою професію, добре володів нею, все життя вчився, з любов'ю і повагою ставився до людей. Саме тим і вони відплачували йому¹¹⁹.

Ще один холмщак, уродженець села Оленів Холмського повіту *Йосип Омелько* мав безпосереднє відношення до поліграфічної справи. У десятилітньому віці разом з батьками потрапив до села Іванівка Межівського району Дніпропетровської області. При спробі виїхати звідти навесні 1946 р. батька як *зачинщика* ув'язнили. До родини він приєднався 1948 р. у селі Варваринці Струсівського району Тернопільської області. Йосип у 1953 р. закінчив Струсівську середню школу. Наступного року вступив до Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова, який закінчив 1959 р., здобувши фах *інженера-економіста поліграфічної справи*. За розподілом потрапив на посаду старшого економіста Читинської обласної друкарні. Проте у

вересні наступного року повернувся в Україну, знайшовши працю в *Тернопільському обласному статистичному управлінні*. Наступних дванадцять років, з 1962 по 1974 рр. працював начальником Планово-економічного відділу та заступником начальника *Тернопільського обласного автотранспортного управління*.

Після п'яти років роботи консультантом з економічних питань в Будинку політосвіти в 1979 р. очолив видавництво *Збруч*, пішовши на пенсію у 1997 р. з посади заступника директора видавництва. В міжчасі завдяки його безпосередній участі виходили: *Тернопільська реклама* (пізніше – *Вісник Тернополя*), *Заповіт*, *Наша садиба*. Протягом 90-х рр. минулого століття наш земляк забезпечував вихід десятків газет Тернопільської, Львівської та Хмельницької областей¹²⁰.

Понад двадцять років працював в *Інформаційно-обчислювальному центрі* Волинського облагопрому, з них останніх дванадцять років на посаді директора уродженець села Чомів Грубешівського повіту *Степан Рибай*. Початкову освіту здобув у польській школі рідного села. Нагадаємо, що українських на Холмщині у міжвоєнній Польщі не було. Під час війни продовжив навчання вже в українських школах сіл Сліпче і Черничин та в *Грубешівській торгівельній школі*. Після переселення у 1948 р. закінчив *Володимир-Волинський технікум механізації сільського господарства*, а в 1956 р. – *Мелітопольський інститут механізації та електрифікації сільського господарства*. Трудова діяльність фахівця пройшла повністю на Волині. Ще по закінченні технікуму працював механіком у Ковельській МТС, а в 1952 р. обійняв посаду головного інженера того підприємства. Після ж реорганізації МТС у 1958 р. став директором *Ковельської ремонтно-технічної станції*. З 1959 р., будучи переведеним до Луцька, працював головним інженером *Волинського обласного управління матеріально-технічного постачання*. На цій же посаді трудився і після чергової реорганізації підприємства у Волинське обласне об'єднання *Сільгосптехніка*, звідки перейшов до облагопрому, про що ми сказали на початку оповіді про нього. Отримував державні заохочення, зокрема, два ордени *Знак пошани*. Член ради Волинського об'єднання *Холмщина* і, само собою, активіст господарчо-побутової секції¹²¹.

Трудова діяльність уродженця села Сухава Володавського повіту *Миколи Зінчука* пов'язана з сільським господарством. Але про все за порядком. Оскільки народився 1928 р., то закінчив польську початкову школу. Хоча з 250 родин у селі лише три були польськими, української школи не було. Типове явище на Холмщині в роки Другої Речі Посполитої. Під час війни навчався в *Холмській українській гімназії*. Внаслідок депортації родина опинилась на Рівненщині, де майбутній організатор сільськогосподарського виробництва

закінчив у 1949 р. середню школу. Вищу освіту здобув на *Ветеринарному факультеті* Львівського зооветеринарного інституту. У серпні 1954 р. Микола Зінчук з дипломом ветеринарного лікаря отримав посаду головного ветеринарного лікаря Тучинського району Рівненської області. У Тучині, який перестав бути районним центром, у 1961 р. створили елітно-насінневий радгосп *Тучинський*, посаду головного ветеринарного лікаря в якому зайняв наш земляк. Через десять років Микола Зінчук очолив господарство. За час роботи в *Тучинському* він створив *культурні поливні пасовища* на площі 250 га і запровадив чітку схему їх експлуатації. Розробив і застосував на виробництві *комплексну технологію вирощування кукурудзи на зерно і силос*. Обґрунтовував *надранні строки садіння картоплі*. Свій досвід виклав у ряді публікацій, які стали надійними помічниками сільськогосподарських працівників у розвиткові галузі. Серед них, наприклад, *Кормовиробництво – спеціалізована галузь* (два видання – 1981, 1986), *Культурні пасовища в системі кормовиробництва* (2003). Ветеринарний лікар, вчений-агроном з 2002 р. почесний академік *Української академії аграрних наук*. А 1985 р. йому присвоєно звання *Героя Соціалістичної Праці*. У 1975 р. був удостоєний *Державної премії УРСР в галузі науки і техніки*. Наш земляк вже в незалежній Україні став повним кавалером ордена *За заслуги* (1998, 2003, 2008). Отримав ряд інших нагород ще за часів СРСР¹²².

Герой Соціалістичної Праці, кавалер багатьох державних нагород *Ганна Смирнова (Мішук)* народилася у Марійській АР Російської Федерації, куди з села Жабче Томашівського повіту були депортовані її батьки під час Першої світової війни. Повертаючись з того зловісного *біженства* додому, батько помер від тифу і похований у Луцьку, а матір вбили польські підпільники вже під час Другої світової війни в рідному селі. Вона ж особисто покинула Польщу восени 1939 р., переїхавши на Волинь. Її перший чоловік Володимир Бобик загинув на фронті. Усе трудове життя Ганни Смирнової пов'язане з селом Маяки Луцького району, де вона у місцевому колгоспі очолювала ланку з вирощування цукрових буряків. Обиралась депутатом Верховної Ради СРСР¹²³.

Заслужений працівник сільського господарства України, уродженець села Шпиколоси Грубешівського повіту *Микола Васюк* закінчив *сільську* і *Грубешівську торгівельну школу*, очолював місцеву кооперативу. Після вступу радянських військ на Холмщину був мобілізований до лав Червоної армії. Дійшов, чим в ті роки пишалися фронтовики, до Берліна, отримав бойові нагороди. Оселившись по війні на Волині, працював у системі споживчої кооперативу в Турійську, Ковелі та інших регіонах. У 1955 р. колишній фронтовик очолив занедбаний, відсталий колгосп, під гучною назвою *Україна*, перетворив його на високопродуктивне господарство, незважаючи на доволі бідні природні умови. У ті роки йшлося передусім про *виконання накреслень пар-*

тій, дуже часто реальні показники не мали нічого спільного з *реаліями життя*. Проте, наш земляк довів, що коли дбати не лише про якісь утопічні показники, то вони будуть реальними. Тому очолюване ним господарство й виявилось реальним втіленням поєднання виробничих планів з турботою про їх безпосередніх виконавців. Звичайні люди часто скептично відносилися до високих державних нагород. Проте, в даному випадку громадськість Ковельщини сприяла присвоєнню нашому землякові у 1984 р. звання *Героя Соціалістичної Праці* як належний акт. Груді бойового фронтовика прикрасили й інші державні нагороди, а сам він залишив по собі добру пам'ять у серцях тих, з ким довгі десятиліття працював в ім'я прийдешнього свого народу¹²⁴.

В галузі лісового господарства Волині працював виходець із села Ставок Холмського повіту *Іван Салюк*. Після закінчення Холмської сільськогосподарської школи отримав спеціальність агронома. У 1939–1943 рр. працював учителем новоствореної української школи в родинному селі. В Україні очолював лугове господарство *Ківерцівського державного лісового господарства* Волинської області. Нагороджений медалями Всесоюзної виставки досягнень народного господарства. Будучи від природи наділений дослідницьким хистом, самотужки збираючи матеріали, понад півстоліття займався дослідженням історії Холмщини. З часу утворення у 1990 р. Волинського товариства *Холмщина* був до кінця днів своїх його активним членом. Помимо всієї чеснот, якими нагородив його Господь, він писав вірші, у яких виявляв синівську любов до рідної Холмщини і усе життя сумував за нею. Звертаючись до Холмської Божої Матері, благав:

*Подай здоров'я нашій родині,
Долі і щастя милій Холмщині.*

Ось такий заповіт залишив по собі щирий патріот *Холмської землі*¹²⁵.

Уродженець села Ставок Холмського повіту *Віктор Аришевський* брав участь у бойових діях Другої світової війни. Після закінчення Кременецького технікуму лісового господарства працював начальником деревообробного заводу і керівником ремонтно-механічних майстерень *Ківерцівського держлісгоспу Волинської області*¹²⁶.

Сімейну традицію участі в українському кооперативному русі підтримав уродженець села Комарів Томашівського повіту *Іван Ющак*. Його батько був активним учасником українського кооперативного руху на Холмщині. Родина внаслідок депортації до УРСР опинилась у селі Березівці Одеської області. Хата дісталась без вікон і дверей, з розваленими грубками. З великими труднощами, долаючи *міліцейські кордони*, неодноразово пограбовані, Ющак разом з іншими переселенцями буквально голими і босими дісталися Волині. Спочатку зупинилися у селі Лаврові Луцького району, а потім переїхали до Луцька.

Наш земляк розпочав навчання на Одещині, в Луцьку продовжив у школі будівельників. Після військової служби закінчив кооперативний технікум з дипломом *товарознавця широкого профілю*, а відтак Львівський торгово-економічний інститут. Подальше життя холмщака нерозривно зв'язане з Волинню, де на різних посадах працював у системі *Волинської облспоживспілки*. Багато років був генеральним директором Волинського об'єднання *Облкооплісбюдгостторг* (згодом – голова правління міжрайонного споживчого товариства *Волиньгостторг*).

Іван Ющак обирався членом ради Волинського товариства *Холмищина*, підтримував матеріально його діяльність, сприяв налагодженню економічних зв'язків сусідніх регіонів України і Польщі, співпрацював з американською філією *Ай-Бі-Ай Трейд Корпорейшн*¹²⁷.

Майже три десятиліття в системі споживчої кооперації працював також уродженець села Обша Білгорайського повіту, нині мешканець Києва *Степан Назарко*. Він був одним із засновників та членом ради київського осередку Всеукраїнської громадської організації *Конгрес українців Холмищини і Підляшшя*¹²⁸.

Фахівці-холмщаци на неозорих просторах колишнього СРСР

У наших планах подальшої роботи над проблемою долі і недолі холмсько-підляських українців ми передбачаємо, очевидно в наступному томі, опублікувати розділ про тих, кого та ж доля розкидала світами, мається на увазі, що вони не потрапили в Україну або виїхали з неї, а також не залишилися в Польщі. Проте, на завершення цього розділу згадаємо імена трьох осіб, депортованих свого часу до УРСР. Але внаслідок здобуття вищої освіти вони були змушені, згідно з розподілом молодих спеціалістів, їхати працювати поза межі України. Про кількох таких фахівців, котрі виконали зобов'язання щодо прибуття до місця праці за розподілом, ми вище згадували. Однак, так чи інакше, вони знайшли можливість повернутися в Україну, хто раніше, хто пізніше. Не всі, проте, змогли так зробити. Те, що мав місце *плановий розподіл* молодих спеціалістів, що гарантувало їм *перше робоче місце*, можливо й позитивне явище. Але за ним ховався *політичний момент*. Здійснюючи те, що називалося *мудрою лєнінською національною політикою*, влада Радянського Союзу намагалась створити якесь штучне наднаціональне утворення – *радянський народ*, ігноруючи будь-які національні особливості представників тих народів, кого це стосувалося. Певною мірою це вдалося, особливо, коли мова про українців. Проте розвивати цю складну пробле-

му в рамках нашого проекту недоцільно, тому що вона вимагає окремого дослідження.

Ми ж нашою короткою оповіддю хочемо лише підкреслити, що наші земляки чи то під час *біженства*, чи *переселення*, чи навіть як *молоді спеціалісти* – всюди зуміли не просто вижити, а й зробити своєю працею помітний слід там, куди їх занесло вітрами долі.

Отже, Віталій Макар походить з села Новосілки Томашівського повіту Люблинського воєводства. Коли йому виповнилося чотири роки, у вересні 1943 р. *невиявлені особи* посеред ночі на власному подвір'ї вбили батька Івана Макара, українського кооператора, організатора молочарень в навколишніх селах, і доценту пограбували родину. Тому навесні 1945 р. його мати з двома малолітніми синами Віталієм і чотирма роками старшим Юрієм, разом з родиною свого найстаршого брата Юрія Свистуна, а також давно овдовілою матір'ю Анною Свистун, потрапила до великого села Британи (згодом Дніпряни) Ново-Маячківського району Херсонської області. Немає особливої потреби деталізувати переселенські лихоліття напівсирітського життя. Влітку наступного року Юлія Макар з синами переїхала до села Звірив тодішнього Теремнівського району на Волині до батьків покійного чоловіка – Артемія та Ольги Макарів, які дещо раніше повернулися з Кіровоградської області, куди були вивезені.

З 1 вересня 1946 р. Віталій пішов до 1 класу в сусідньому чеському селі Копче, яке після виїзду чехів ранньої весни наступного року перейменували на Новокотів. Закінчував середню школу у вже багато разів згадуваних Ківерцях, куди переїхав з матір'ю у 1950 р. Школу закінчив 1956 р. Через рік вступив на *Геологічний факультет* Львівського університету, попередньо рік пропрацювавши в геологічній експедиції у Карпатах. Геологію покохав на все життя. Дипломну роботу виконав під керівництвом згадуваного вище ректора університету, професора, доктора геолого-мінералогічних наук Євгена Лазаренка, відомого вченого і українського патріота. Здобув фах за спеціальністю *Геологічна зйомка і пошуки родовищ корисних копалин* з присвоєнням кваліфікації *інженера-геолога*.

Одержавши 1962 р. диплом, разом з дружиною поїхав за направленням до Казахстану, через рік перебрався на Далекий Схід, де саме тоді розширилися геологорозвідувальні роботи в районах будівництва *Байкало-Амурської магістралі*. Працював геологом, старшим геологом, начальником геологорозвідувальної партії. Незважаючи на *державну вагу* робіт, пов'язаних з будівництвом БАМ, Віталія як офіцера запасу покликали на два роки до війська. Саме тоді почали різко псуватися стосунки між СРСР та КНР, що спонукало радянське керівництво подбати про перепідготовку офіцерів Радянської армії. Дослужився до капітана і був демобілізований.

Через деякий час досвідченого геолога перевели до Хабаровська, де Віталій Макар зростав фахово і набирив досвіду кадрової роботи. Очолював геологічні партії, цілі великі експедиції, облітав увесь Далекий Схід, Якутію, Чукотку. Держава потребувала нових сировинних ресурсів. Як досвідченого фахівця висунули на партійну роботу. Певен час працював секретарем парткому об'єднання *Дальгеологія*. Проте, через постійну хворобу дружини і наявність двох неповнолітніх синів попросив звільнити його від партійного обов'язку. Водночас зародилася у владних структурах ідея створити *Музей геології Далекого Сходу*. Втілювати її у життя доручили Віталієві Макару. Виділили один з небагатьох уцілілих особняків, ще до революції зведених. Надали всебічну підтримку кадрами, транспортом. І доволі швидко музейні зали почали приймати оглядачів, у тому й з багатьох зарубіжних країн. Посипались схвальні відгуки. Проте час бере своє, Віталій Макар перейшов на пенсію. З роботою наразі не пориває, виконуючи ті чи інші дослідницькі проекти.

Ніколи не поривав контактів у Україною. Раз на декілька років відвідує родичів. Постійно цікавиться долею Малої батьківщини – *Холмищини*. Восени 1998 р. разом з братом йому вдалося її відвідати, побувати на рідному подвір'ї, де ще збереглася криниця, біля якої загинув батько, побувати на цвинтарі, де він похований¹²⁹.

В інших Новосілках, Холмського повіту, народився *Іван Черній*, щоправда кількома роками раніше. Потрапив у 1945 р. з батьками в Запорізьку область. Через два роки переїхали до села Зовидова на Рівненщині. Згодом доля розвіяла родину по всіх усядах. Іван по закінченні у 1958 р. Львівського політехнічного інституту був направлений Міністерством геології СРСР до Актюбінська в Казахстані. На відміну від Віталія Макара, там і залишився. Упродовж 1958–1956 рр. пройшов шлях від слюсаря з ремонту бурового обладнання тресту *Актюбнафторозвідка* до заступника генерального директора ВАТ *Актюбінськнафта*. Брав безпосередню участь у розвідці та освоєнні великої кількості нафтових родовищ у різних регіонах Казахстану. Керував роботами зі створення систем безпеки і захисту в нафтопромисловому комплексі, гасив великі пожежі та факели на бурових установках, створював системи попередження від сірчано-водневого впливу. Виховав чимало своїх продовжувачів у нафтопромисловості Казахстану.

У 1974–1982 рр. очолив Темірську районну партійну організацію Актюбінської області. Після виходу на пенсію зайнявся виключно педагогічною діяльністю в університеті міста Актобе. Хобі: дослідження долі родини Черніїв, здобутки вихідців з України в Казахстані, збирання українських пісень. Не забув і про власне холмське коріння. Підтримує зв'язки з Черніями, яких багато й на Волині, а також у різних регіонах України та поза її межами. Став членом Волинського товариства *Холмищина*¹³⁰.

Третім холмщачком, якого доля занесла далеко від України, назовемо уроженця Снятич Томашівського повіту *Івана Суха*. 1945 р. родина опинилася в Запорізькій області. Незабаром з добре відомих причин переїхала до села Борохів Ківерцького району на Волині. Після закінчення у 1951 р. школи в Ківерцях Іван вступив на Лісогосподарський факультет Львівського лісотехнічного інституту. Через п'ять років, закінчивши інститут, направлений на посаду лісничого в Московське лісництво *Дейнауського лісгоспу* тодішньої Туркменській РСР. З 1959 р. працював головним лісничим *Марійського облвиконкому*. Глибокі знання, почерпнуті в інституті, здобутки перших років трудової діяльності на ниві лісового господарства в умовах клімату на теренах південного сходу пустелі Каракуми, дозволили Іванові Суху в 1963 р. стати заступником директора з наукової роботи, а через рік – директором *Бадхизького заповідника*.

Цей заповідник півдня Туркменістану займав на той час 87 тис. 680 га, з яких майже половина вкрита лісами. До речі, заповідник – справжня скарбниця фауни і флори. Тут збереглося близько 40 видів плазунів, 255 видів ссавців, майже 430 видів рослин, серед яких значну частину складають *фісташники*, практичне значення яких важко переоцінити. Власне кажучи, на них звернув наш земляк особливу увагу, захистивши 1974 р. кандидатську дисертацію з біологічних наук *Тити фісташків Бадхизького заповідника та особливості їх дешифрування по аерознімкам*.

Наукова праця Івана Суха отримала високу оцінку вчених Туркменістану та Росії, зокрема всесвітньо відомого еколога, біогеографа професора Московського університету імені М. В. Ломоносова М. Дроздова, відомого, крім усього іншого, цікавими передачами *У світі тварин*, в яких на телеекранах можна було зустрітися з нашим земляком. 1976 р. Івана Суха призначили директором новоствореного *Копетдазького заповідника* на території Ашгабадської області. Впродовж 1986–1992 рр. він трудився на посаді старшого наукового співробітника. За особливі заслуги самовідданий працівник природи став *Почесним громадянином Туркменістану*. Завжди радів будь-якій звістці про Україну, а особливо про *Холмицину*. Мав добрий голос і любив співати українських пісень¹³¹.

Закінчуючи розділ, хочемо наголосити, що вигнанці з холмсько-підляських земель, практично приречені бути на рідних землях переважно дрібнотоварними виробниками сільськогосподарської продукції, якої заледве вистачало для утримання власної родини, особливо молодшого покоління, попри труднощі, які на них очікували в Україні, масово здобували освіту, набували кваліфікацій у всіх сферах життя суспільства. Довели усім, а насамперед собі, що вони не є людьми другого ґатунку. З часом з них вирости відо-

мі вчені, вчителі, лікарі, митці, організатори і керівники виробництва, транспорту, сфери обслуговування.

Разом з тим, віддаємо собі звіт у тому, що нам удалося охопити своїм дослідженням лише невелику частину тих, кому належить глибока шана українського суспільства за те, що вони зробили для нього, і не тільки тому, що хтось став відомим вченим, чи отримав високі державні відзнаки. Глибока шана належить усім півмільйона знедолених переселенців, які, незважаючи ні на що, не просто вистояли, а й проявили себе гідними громадянами України.

Примітки

1. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 295 та ін.; Салюк Д. Інтеграція українців Холмщини і Підляшшя в державно-політичну систему Української РСР // Українці Холмщини і Підляшшя : Історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Зб. наукових праць. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 183–184; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 10. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – С. 3618–3619; Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939 – 1941. – Чикаго : В-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 26–34 та ін.
2. Особистий архів Анатолія Салюка; Салюк Д. Назв. Праця. – С. 184.
3. Архів родини Макарів; Особистий архів Анатолія Салюка; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Нас поріднили Холмщина й Волинь. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. - На багатьох сторінках; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців із Холмщини, доля яких пов'язана з Волиню. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – На багатьох сторінках; Вишневецька Г. Холмщина і Підляшшя. Історія, культура, спомини. Обереги пам'яті. – Київ : Пульсари, 2010. – С. 16–25.
4. Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. Праця. – С. 203–209.
5. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи ХХ ст. – Львів, 1997. – С. 53–56; Енциклопедія Сучасної України. Т. 4. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – С. 9; Архів родини Макарів.
6. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 48–49.
7. Там само. – С. 114–115.
8. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 60–63; Енциклопедія Сучасної України. Т. 6. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – С. 610; Особистий архів Анатолія Салюка.
9. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 275–277; Енциклопедія Сучасної України. Т. 10. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – С. 493.

10. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 109–113, 114–116; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 50–52; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. Праця. – С. 533–535.
11. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 146–152.
12. Там само. – С. 146–152.
13. Там само. – С. 127–129.
14. Там само. – С. 130–132.
15. Там само. – С. 133; Онуфрійчук Ф. Митрополит Андрей в служінню Богові, Українській православній церкві і українському народові. – Вінніпер : Тризуб, 1983. – С. 35–41, Архів родини Макарів.
16. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 92–95.
17. Панасюк В.В. // Бібліографія вчених України. – Львів, 1996. – С. 3–18; Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 371–375.
18. Максимович Г. // Бібліографія вчених України. – Львів, 1992. – С. 4–12.
19. Цит. за: Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 328.
20. Там само. – С. 328–332.
21. Там само. – С. 337–340.
22. Там же. – С. 350–358; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 80–82.
23. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 392–397.
24. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Львів : Споллом, 2002. – С. 285–286; Науковці України – Еліта держави. Т. II. – Київ : Логос Україна, 2012. – С. 74–75.
25. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 281–284.
26. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 230–232; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Нас поріднили Холмщина й Волинь. – С. 129–131.
27. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 52–53.
28. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 263–264; Енциклопедія Сучасної України. Т. 9. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – С. 28.
29. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 386–391.
30. Там само. – С. 228–232.
31. Там само. – С. 250–252; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 30–31.
32. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 295–299.
33. Там само. – С. 295–299; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. Праця. – С. 120–122; Архів родини Макарів.
34. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 294; Особистий архів Анатолія Салюка.
35. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 310–315; Архів родини Макарів.
36. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 316–326; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 120–122; Обранець долі, Клію – фаворит. Образ часу в людській історії / Авт кол. – Олександр Добржанський і ін.. – Чернівці : Букрек, 2005. – 200 с.; Нау-

- ковці України – Еліта держави. Т. II. – Київ: Логос Україна, 2012. – С. 215; Геополітика : енциклопедія / За ред. Є. М. Суліми. – Київ : Знання, 2012. – С. 436; Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1940 – 2011 рр.) – Чернівці : Наші книги, 2012. – С. 116–166 та ін.
37. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 218–222, 90–91; Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне : Рівненська друкарня, 1994. – С. 34; Архів родини Макарів.
 38. Особистий архів Анатолія Салюка.
 39. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 130–131.
 40. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя: історія, культура, спомини. Обереги пам'яті. – Київ : Пульсари, 2010. – С. 91–92; Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 210–217; Енциклопедія Сучасної України. Т. 3. – Київ : Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2004. – С. 643; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Т. 1. А-К. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. – С. 253; Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 136.
 41. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 272–274; Енциклопедія Сучасної України. Т. 10. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – С. 169; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. – С. 517.
 42. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 266–271; Енциклопедія Сучасної України. Т. 8. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – С. 504.
 43. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – С. 50–51; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 108–109.
 44. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 223–227; Архів родини Макарів.
 45. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 45–46.
 46. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 200–204; Енциклопедія Сучасної України. Т. 2. – Київ : Координаційне бюро ЕСУ НАН України, 2003. – С. 217; Міщанчук Н. Світячи іншим, згораю сам / Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 78–81.
 47. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 341–342; Пішак В.П., Ахтемійчук Ю.Т., Івашук О.І. Професори Буковинського державного медичного університету (1944 – 2009). – Чернівці : БДМУ, 2009. – С. 87–88; Б.О. Мільков. 70 років з дня народження та 45 років наукової, педагогічної та практичної діяльності. – Чернівці : Медик, 2002. – 112 с.; Онуфрійчук Ф. Назв. праця. – С. 35, 46 та ін.; Архів родини Макарів.
 48. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 421–424; <http://www.tdmu.edu.te.ua/ukr/structure/katedra.php?category=anatomy>
 49. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 382–385; Архів родини Макарів.
 50. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 343–347;
 51. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 205–209; Енциклопедія Сучасної України. Т. 3. – С. 294; <http://www.inf.kiev.ua/doc/journals/upi/iolpdf10-1/67.pdf>

52. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 417–420; Львівський державний медичний інститут. Словник. – Львів, 1994. – С. 132, 215; Лупій Г. Личаківський цвинтар. – Львів : Каменяр, 1996. – С. 227; <http://www.meduniv.lviv.ua/index.php>
53. Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. Праця. – С. 181–186; Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 253–256; Еліта медицини України. – Київ: Інтертехнодрук, 2011. – С. 181–182.
54. Архів родини Макарів.
55. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 307–309, 289–293, 376–379, 433–434, 380–381.
56. Особистий архів Анатолія Салюка.
57. Там само.
58. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 76–77; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 43–44.
59. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 76–77.
60. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 545–547; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 53–54.
61. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 597–603; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 112–113.
62. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 81–85; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 147–148.
63. Особистий архів Анатолія Салюка.
64. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 188–190; Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 235–243; Енциклопедія Сучасної України. Т. 5. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – С. 428, 429.
65. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 244–279; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 26–27; Енциклопедія Сучасної України. Т. 6. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – С. 53, 54; Encyclopaedia. Львівський національний університет. Т. 1. – С. 360.
66. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 191–192; Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 253–256; Енциклопедія Сучасної України. Т. 6. – С. 418.
67. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 257–262; Енциклопедія Сучасної України. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – С. 363.
68. Особистий архів Анатолія Салюка.
69. Там само.
70. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 137–138; Філіпчук Є. Забужани. Історія Отчого краю у дослідженнях, роздумах, спогадах, описах долі депортованих. – Луцьк : СПД Галяк Жанна Володимирівна, друкарня «Волиньполіграф»ТМ, 2013. – 400 с.
71. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 149–150.
72. Особистий архів Анатолія Салюка.

73. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 26–27.
74. Там само. – С. 158.
75. Там само. – С. 154–155.
76. Особистий архів Анатолія Салюка.
77. Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 61–63, 78–79.
78. Особистий архів Анатолія Салюка.
79. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 542–544; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 101–105.
80. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 556–559.
81. Вишневецька Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 86–87; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 113–116.
82. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 300–306; Особистий архів Анатолія Салюка.
83. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 139–140.
84. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 585–588.
85. Там само. – С. 516–520.
86. Вишневецька Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 257–267; Особистий архів Анатолія Салюка.
87. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 604–605.
88. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 28–29.
89. Там само. – С. 32–33.
90. Одещина Шевченкові. – Одеса : Український культурологічний музейно-виставковий центр «Тарасів дім», 2006. – С. 25.
91. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 70–71.
92. Там само. – С. 124–125.
93. Там само. – С. 141–142.
94. Там само. – С. 61–62.
95. Там само. – С. 40–41.
96. Горний М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя. – С. 97–101; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 159; Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 281; Архів родини Макарів.
97. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 436–437.
98. Особистий архів Анатолія Салюка.
99. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 78–79.
100. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 486–487; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 99–100;
101. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 488–495; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 116–117;
102. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 484–485; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 97–98;
103. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 450–452; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 34–35;

104. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 496–502; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 120–121;
105. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 67;
106. Там само. – С. 135–136;
107. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 476–478;
108. Особистий архів Анатолія Салюка.
109. Там само.
110. Там само.
111. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 503–504.
112. Особистий архів Анатолія Салюка.
113. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 36–37, 47, 122–123, 101.
114. Онуфрійчук М., Журавльова Н. Названа праця. – С. 275–276.
115. Особистий архів Анатолія Салюка.
116. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 612–617; Архів родини Макарів.
117. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 438–440.
118. Архів родини Макарів.
119. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 90–91.
120. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 479–481.
121. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 106–107.
122. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 456–463; Енциклопедія Сучасної України. Т. 10. – Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – С. 602.
123. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 118–119.
124. Там само. – С. 21–22.
125. Там само. – С. 110–111.
126. Особистий архів Анатолія Салюка.
127. Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя. – С. 508–511; Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 156–157.
128. Вишневська Г. Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті. – С. 268–270; Особистий архів Анатолія Салюка.
129. Архів родини Макарів.
130. Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. – С. 143–144.
131. Онуфрійчук М., Журавльова Н. Назв. праця. – С. 244–246.

Другий розділ

ДИЛЕМА УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ У XX СТОЛІТТІ

Історична спадщина

Цілком зрозуміло, що не можна розглядати сучасного становища української національної спільноти Польщі, не проаналізувавши її суспільно-політичного становища в минулому. Коли у XIV ст. *тодішні русини*, а *нинішні українці*, не з власної волі опинилися у Польській державі¹, яку згодом назвуть Річчю Посполитою двох, відтак трьох і врешті багатьох народів², вони не декларували бажання стати в ній другорядною *національною спільнотою*. Ця подія виявилася для них трагедією в тому розумінні, що, намагаючись зберегти свою національну приналежність, вони стали *громадянами другого гатунку*, в державі *багатьох народів*. Дорогою до рівноправ'я стали виключно зміна віросповідання і колонізація, яка охопила значні верстви української національної еліти³. Згодом прояви нерівноправності перенеслися й у сферу релігійного життя, тобто до Православної і Греко-католицької церков. Намагання домогтися рівноправності усіх громадян в Речі Посполитій не здійснилися і українці (русини), незважаючи навіть на зразкове виконання громадянських обов'язків, не стали в ній *третьою рівноправною нацією*⁴. А була ж це їх держава, яку вони захищали разом з поляками у легендарних битвах під Грюнвальдом, Хотиним чи Віднем⁵. Вже, однак, за два роки після перемоги під Грюнвальдом її архітектор король Владислав Ягайло прийняв римо-католицьку віру. Як новонавернений він звелів силою відібрати від православних у Перемишлі в 1412 р. Кафедральну церкву св. Івана Хрестителя на Замковій горі, яку заклав ще князь Володар, і передав її римо-католикам⁶. Православні владики майже протягом ста років змушені були відправляти Службу Божу в дерев'яній монастирській церкві Успіння Пресвятої

Богородиці на околиці міста, сьогоднішній дільниці *Вовче*⁷. Згодом, у 1460 р. рішенням латинського єпископа Миколая Блажейовського церкву, збудовану з тесаного каменя, розібрано. Мощі похованих князів і владик знищено, а з каменя побудовано римо-католицьку кафедру⁸. Це був початок *війни*, яка згодом за участю трьох перемиських єпископів: православного, уніатського і римо-католицького, а також православної шляхти вестиметься майже сто років за або проти введення унії. У боротьбі взяли участь також збройні формування⁹. Щойно висвячення нового православного владики Інокентія Винницького (при умові, що запровадить унію в Перемиській єпархії) та участі в цій *грі* короля Яна Собеського припинило шокуючі навколоунійні конфлікти в єпархії¹⁰.

Варто нагадати, що своєрідною формою окатоличення і колонізації православних на Підкарпатті була проунійна діяльність власників маєтків. У січні 1593 р. властителька дібр динівського ключа каштелянка Катерина Ваповська завилала :

...Я, Катерина Ваповська, ... із зверхності, яку Господь Бог дав нам над підданими, ... ті руські Церкви змінюємо на костели Римської віри. А тому, що Попівства (парафіяльна власність. – Авт.) мали закуплені, ... ми сплатили за те все, що було їхнім (тобто православного кліру. – Авт.)... Церкви в наших дідичних селах в Издепках, в Лубній, Глудному, Бахорі, у Варі і на передмісті Динова змінюємо на латинські костели... Каплан (настоятель. – Авт.), презентований нами, має завдання наvertати Русь до Св. Римського костела, хрестити руських дітей і слідкувати, щоб їх не хрестили попи. 23 січня 1593 року¹¹.

Внаслідок подібної *місійної* ліквідації православ'я у XVIII ст. подвоїлася територія латинської *Перемиської єпархії* та кількість римо-католиків і, звичайно, поляків¹².

Коли після поділу Речі Посполитої її терени потрапили до складу трьох сусідніх держав, на заклик *Польського національного уряду* від 5 лютого 1863 р. *До Братів Русинів і Золотої Грамоти* близько 5 тис. русинів(українців) взяло участь у Січевому повстанні 1863 р., зокрема в таємному *Комітеті російських офіцерів* (Андрій Потєбня, Петро Сливицький)¹³, в тому також українці Холмщини і Підляшшя (лікар з Дубенки Іван Нечай-Батько – командир 400-особового загону, який зайняв Грубешів, поранений потрапив у полон 19 березня 1863р. і розстріляний в Красноставі)¹⁴. Їх участь у повстанні використано царською владою до організації селянських протиповстанчих сторож, а після істерії в російській пресі й до розправи з *народжуваним українством*. За підтримку українцями польського повстання тодішній міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв скористався з нагоди і видав 20 липня 1863 р. циркуляр проти українського друкованого слова. У ньому недво-

значно говорилося: ...української (малоруської) мови, не було, нема і бути не може, і що наріччя їх (тобто українців. – Авт.), вживане простолюдуям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі... Згодом, 18 травня 1876 р. його доповнив Емський указ царя, яким заборонялося введення книжок і брошур, друкованих за кордоном, друк і видання в Росії творів і перекладів українською мовою, театральні вистави і художні читання українською мовою та друк українських текстів до музичних творів. Водночас в Галичині, коли уряд Австро-Угорської монархії рішенням сойму 1867 р. увів в Галичині польську мову як урядову та польське шкільництво, українці були змушені виборювати свої права у тих, кого у змаганнях за незалежність підтримували, проливаючи свою кров. Подібно, хоча значно жорстокіше, повелися з українцями в Російській імперії. Там, зокрема, на території Холмщини і Підляшшя внаслідок непродуманої релігійної політики, близько 200 тис. українців, зберігаючи ще до кінця XIX ст. українську говірку (ще дотепер згідливо називаної *хохлацькою*) та звичаї, під впливом римо-католицького духовенства і насильства з боку російської церкви і влади полонізувалося¹⁵, а близько 300 тис., які залишилися при східній вірі, були у 1915 р. першою в цій частині Європи національною групою, яку імперські війська депортували до 37 російських губерній¹⁶.

У бурі Першої світової...

Сотні депортованих холмщаків і підляшуків, які перебували на вигнанні в Ст. зв. *біженстві*, покликано до лав російської армії, чимало з них закінчило офіцерські школи і після падіння царату та створення у березні 1917 р. *Української Центральної Ради* влилося в ряди організованої *Української армії*. Це, між іншим, були: капелан Української армії отець Антін Матеюк – один з організаторів *Всенародного з'їзду холмщаків і підляшуків* у вересні 1917 р. в Києві, в якому, до речі, взяв участь професор Михайло Грушевський. Отця Матеюка було обрано заступником голови створеного *Холмського губернського комітету* та делегатом до складу УЦР, згодом, у 1919 р. він став головним капеланом Армії Директорії УНР; полковники: Олександр Стасевич з Красностава, Федір Паньківський з Підляшшя, Олександр Ярошук з Грубешева, Іван Гришко з Виткова Грубешівського повіту; сотники Лев Рибчинський з Голі Володавського повіту, Юрій Лукашук із Стрільців на Грубешівщині. Офіцерами були також Антін Васильчук з Холма, Тиміш Олесюк з Підляшшя¹⁷. Чимало інших холмсько-підляських українців працювало в державних структурах УНР. Між іншим, Кость Лоський з Грубешева був директором департаменту в Міністерстві внутрішніх справ, відтак послом України у Фінляндії, Швеції

і Норвегії, Олександр Карпинський з Підляшшя – заступником міністра внутрішніх справ в кабінеті Володимира Винниченка, проф. Іван Красковський також з Підляшшя, був членом Української партії соціалістів-федералістів, а з грудня 1917 р. товаришем (заступником) генерального секретаря (міністра) внутрішніх, згодом закордонних справ Української Держави. Ще інші включилися у мережу організованого українського шкільництва – Іван Пастернак, Сергій Хруцький, Володимир Островський, Степан Маківка тощо¹⁸

В Галичині українці домоглися відкриття ще наприкінці XIX ст. мережі українських гімназій, Наукового Товариства ім. Шевченка, започаткування української преси, політичних партій. Врешті, вслід за польськими легіонами, українці зорганізували *Легіон Українських січових стрільців* у складі австрійської армії. Його загони після розпаду Австрійсько-Угорської монархії заклали основу військових формувань *Української Народної Ради*. Відтак, після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки вони стали базою 100-тисячної *Української галицької армії*. Протягом дев'яти місяців УГА боролася з польськими військовими формуваннями, підтриманими Францією (армія генерала Юзефа Галлера), за право Східної Галичини, зрештою – усієї Західної України, бути у складі проголошеної 22 січня 1919 р. Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою – *Соборної України*. Обидві сторони – польська і українська – не знайшли іншої форми вирішення проблеми Східної Галичини, як збройне протистояння¹⁹. Наслідком цього протистояння стали тисячі жертв з обох боків, а через табори інтернованих і полонених у Польщі пройшло понад 100 тис. українців, з яких близько 25 тис. загинуло²⁰, а їх безіменні місця поховань на притабірних цвинтарях вже у тридцятих роках XX ст. ліквідовано²¹.

Натомість, українці Холмщини і Підляшшя, переселені у 1915 р. до різних губерній Росії, як і значний відсоток тамтешніх *малоросів* і *хохлів*, пройшли прискорене національне самоусвідомлення і з *русинів-малоросів-хохлів* ставали *українцями*. На стихійно організованих з'їздах в Києві, Москві та інших містах імперії, депортовані холмщакки і підляшшукки вимагали від встановленої після падіння царату в березні 1917 р. *Української Центральної Ради* приєднання їх батьківських земель до *Української Народної Республіки*. Біженство до Росії коштувало не лише втрати понад 90 тис. осіб, які залишились на депортаційних шляхах, але також безповоротної втрати таких цінностей, як: *Холмська Євангелія*, переписана невідомим автором перед 1376 р., близько 50-ти інших *старовинних Євангеліїв* і понад 70 примірників книг, виданих у XV – XVI ст.²². На залізничних станціях Росії депортовані залишили понад 160 церковних дзвонів та багато інших цінностей²³. Тим часом, на їх прабатьківських землях, починаючи з 14 січня 1919 р. дійшло до військового протистояння між Польським військом і частинами Армії УНР, а після програних

українцями визвольних змагань відбулася ліквідація на Холмщині будь-яких українських культурно-освітніх установ, заснованих протягом 1917–1918 р.²⁴, в тому 561 вперше зорганізованих на цій території українських початкових шкіл²⁵. Із майже 400 православних храмів, які діяли перед 1914 р., на основі декрету начальника держави Юзефа Пілсудського від 18 грудня 1918 р.²⁶ до 1922 р. 154 замінено на костели, 7 призначено на культурні осередки, 35 було знищено під час війни, а 164 зачинено. Лише 40 (32 приходів і 8 філій) залишилися доступними для вірних²⁷. Православний єпархіальний Собор у Холмі держава переказала римо-католикам, а другу святиню, храм Кирила і Мефодія на Данилової горі у Велику суботу 1921 р. підірвано вибухівкою. Що сталося з домовиною єдиного короля Руси – України Данила Галицького в підземеллях Холмського собору, невідомо до наших днів. Сьогодні відвідувачі цієї святині з ряду інформаційних таблиць, приміщених у церкві, нічого не дізнаються про її історію²⁸.

Українсько-польське протистояння. ЗУНР

Заключним акордом українсько-польських змагань і співпраці стала військово-політична угода 1920 р. (не перша в історії), опрацьована за ініціативою тодішніх найвідоміших політиків обох народів – Юзефа Пілсудського та Симона Петлюри²⁹. На її основі тодішня Польська держава, яка мала достатню підтримку на міжнародній арені, визнавала незалежність України, щоправда на теренах, на які сама не претендувала, і спільно з нею вела боротьбу проти народження нової, тим разом червоної – Російської імперії. Вже під час спільної польсько-української т.зв. *Київської виправи* командування 2-ї і 3-ї бригад ЧУГА відкрило похід її польсько-українських формувань. Однак майже 12-тисячні українські загони були роззброєні польськими військами і запроторені в табори полонених у Фридрихівці неподалік Проскурова та Тухолі на Помор'ї³⁰. Зброї не дали організованим на зайнятих теренах 20-тисячним українським формуванням і 50% призовників не могли взяти участі в подальших змаганнях³¹. Відтак, після арешту з 14 на 15 липня 1920 р. 1 тис. 200 працівників адміністрації УНР в Станіславові (теперішньому Івано-Франківську) їх відправлено під конвоєм спеціальним потягом до Тарнова³². На звернення Симона Петлюри від 17 липня 1920 р. до начальника Польської держави Ю. Пілсудського щодо змін у підписаній 22 квітня 1920 р. польсько-українській угоді відповіді не надійшло³³. Така поведінка союзника, участь в українсько-польській війні в Галичині сформованих у Франції підрозділів генерала Юзефа Галлера, а також завершення війни з більшовицькою Росією Ризьким мирним договором замовчується³⁴. Натомість,

зрадою союзника (Польщі) з українського боку називається в ряді праць рішення українського генерала Антона Кравса про виведення на терени Чехо-Словаччини 25 серпня 1920 р. своєї бригади (90% колишніх вояків УГА), яка була у складі 5-ї Херсонської дивізії, і від якої вимагали звільнити офіцерів колишньої УГА. Польська військова влада побоювалася, що ті офіцери можуть ініціювати протипольське повстання в Галичині³⁵. Натомість, керуючись перш за все інтересами власної державності, Польща у сприятливій військовій ситуації на спільному польсько-українському фронті з Росією, підписала з останньою *12 жовтня 1920 р.* перемир'я, а 18 березня наступного року – Ризький мирний договір. Юзеф Пілсудський листом від 18 жовтня 1920 р. подякував воякам УНР за героїчну поставу і побажав їм успіхів у подальшій переможній боротьбі за державність. Внаслідок зриву угоди Пілсудський – Петлюра майже місяць військо УНР було змушене вести самостійні змагання з російськими більшовицькими військами, що закінчилося інтернуванням у листопаді в Польщі близько 30-тисячної армії УНР (а близько 10 тис. перед інтернуванням загинуло або потрапило у більшовицький полон). Українська армія була в Польщі роззброєна і запроторена до таборів для інтернованих³⁶.

В еміграції опинилося разом майже сто тисяч українців, учасників Української революції 1917–1920 рр., з них близько 40 тис. у Польщі, в тому також державні структури УНР. А інші знайшли притулок у Чехо-Словаччині, Румунії тощо³⁷.

Таким чином, у міжвоєнній Польщі, де проживало понад 5 млн. корінного українського населення Галичини, Волині, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, яке становило 16% загалу населення країни³⁸, опинилася ще й численна *наддніпрянська еміграція*, розселена початково в кільканадцяти таборах інтернування – (Пикуличі під Перемишлем, Ланьцут, Вадовиці, Броновиці, Лобзово, Неполомиці і Домб'є під Краковом, Александрів Куявський, Пьотрков Трибунальський, Щипьорно під Калішем і сам Каліш, Стшалково під Слупцею, Тухоля, Бидгощ, Варшава, Страдом під Ченстоховою). Уряд УНР мав свій осідок у Тарнові. Майже 1 тис. 600 працівників державної адміністрації перебували у Ченстохові. Згодом, після ліквідації у 1924 р. таборів інтернування, давні вояки опинилися в ролі політичних емігрантів і осіли на теренах корінної Польщі, їм заборонили поселитися на етнічних українських землях³⁹. Щоб поселитися у південно-східних воєводствах, треба було отримати спеціальний дозвіл місцевої влади. Це при тому, що їх товаришам по зброї з 1920 р. – воякам Польського війська – надавалися у тих воєводствах наділи землі для ведення господарства, а ті значною мірою з метою їх освоєння використовували місцевих малоземельних українців. Поселитися на Львівщині не дозволили навіть генералові Маркові Безручкові, героєві війни 1920 р. проти більшовицької Росії, фактичному керівникові оборон Замістя⁴⁰.

Наслідки Ризького договору 1921 р. для українців Польщі

Внаслідок такого повороту справ серед українських вояків настало велике розчарування політикою Польщі, а також Симона Петлюри, який не зміг зреалізувати планів створення незалежної України, хоча б на обмеженій території, і, що вояки УНР, які боролися не лише за вільну Україну, але й Польщу, потрапили до таборів за колючим дротом. Відтак, після їх розпуску (за винятком близько 900-особової групи інвалідів та контракткових офіцерів Польського війська, науковців, художників тощо) залишилися повністю незахищеними⁴¹.

Польща не надала можливості продовжити діяльність організованої у 1921 р. в таборах мережі середніх шкіл та Українського народного університету, а діючій гімназії ім. Тараса Шевченка в Каліші статусу державної. Майже 800 випускників цієї гімназії, в основному офіцерів, продовжували навчання у відкритих в Чехо-Словаччині чотирьох українських вищих навчальних закладах – Вільному українському університеті, Українській господарській академії, Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова і Вищій пластичній студії, в яких визнавалися свідоцтва зрілості Каліської гімназії, а студентам надавали державні стипендії⁴².

У процесі формування польської державності протягом 1920–1926 рр. не було розроблено чіткої політики по відношенню до національних меншин. Та, яка здійснювалася, спиралася, як на нашу думку, на дві концепції: повної колонізації національних меншин, словянських зокрема, і федералізації, як продовження Першої Речі Посполитої⁴³. 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів, яка замінила Найвищу Раду Мирної конференції у Парижі, передала Східну Галичину Польщі при умові надання цим західноукраїнським територіям певних елементів автономії, що по суті підтверджувало статті Ризького договору, в усякому випадку стосовно колишніх російських володінь. Подібне рішення ніби мало б відповідати національним інтересам українців⁴⁴. У прийнятій Польщею в березні 1921 р. Конституції навіть гарантувалися рівні права усім її громадянам. Однак насправді виявилось зовсім інше. Ніколи в Другій Речі Посполитій неполяк не займав посади міністра, воеводи, старости.

Повної домінації поляків у державі вимагали такі політичні сили, як: Національна демократія, Хадеція (Християнська демократія) і частина Польської селянської партії (ПСП). Вони виступали за повну національну асиміляцію і часто заперечували існування українського народу як такого⁴⁵. Інші погляди презентували прихильники Ю. Пілсудського – ППС (Соціалістична партія) та СД (Демократична партія). Вони обстоювали т.зв. державну

асиміляцію, тобто надання національним меншинам деяких прав для розвитку своєї культури, і навіть територіальної автономії⁴⁶. Але практика життя виявилась іншою. Вже після програної українцями війни, не чекаючи на міжнародні висновки, влада Другої Речі Посполитої сполонізувала усі державні установи, зліквідувала українські кафедри Львівського університету, керуючись принципом, що право до навчання в університеті мають лише поляки, здебільшого колишні вояки Польського війська. Врешті 5 грудня 1920 р. усю Галичину розділено на чотири воеводства: Краківське, Львівське, Тарнопільське і Станіславівське. Територію Львівського воеводства поширено на західні терени, заселені в більшості поляками, а саме на Ряшівський, Кольбушівський, Короснянський і Тарнобжеський повіти. Також в грудні 1920 р. польський Сейм ухвалив постанову про переіменування Галичини на Східну Малопольщу⁴⁷. У відповідності з тією ухвалою було надано фінансову підтримку осадницьким¹ господарствам на Волині, яку отримали заслужені жовніри і воєнні інваліди родом з Центральної Польщі, часто в окремих поселеннях⁴⁸. Такі дії влади викликали протест українських політичних партій, митрополита Андрея Шептицького як незаконні дії не на своїй території, бо в цей час діяв ще офіційно уряд ЗУНР в екзилі.

Головною проблемою воеводської влади в Люблині, яку треба було вирішувати негайно, виявилася на той час справа повернення українців Холмщини, виселених у 1915 р. до Росії⁴⁹. Натомість, зацікавлення уряду Речі Посполитої концентрувалося на перевірці чисельності українців, працюючих в державній адміністрації, щоб твердити про відсутність щодо них дискримінації. Висновків з проведеного дослідження ніколи ніхто не оприлюднював⁵⁰. Разом з тим, *розпрацьовувано* українські середовища не лише у Польщі. В обіжнику Міністерства внутрішніх справ від 27 березня 1927 р. інформовано воеводські власті про небезпеку з боку 141 відомих українських організацій, в тому: 14 на території Польщі, 46 – Чехо-Словаччини та по 2 на територіях Болгарії і Німеччини⁵¹. *Політика асиміляції* стала головною проблемою для більшості урядів Другої Речі Посполитої у 1918–1926 рр. Протягом перших шести років, тобто до рішення *Ради амбасадорів* у 1923 р. в справі остаточного признання Польщі Східної Галичини, Західної Волині і розпуску таборів інтернованих українців у 1924 р., зберігалася напружена атмосфера в польсько-українських стосунках, особливо у Східній Галичині. Її населення, очікуючи на вирішення власної долі і не ототожуючи себе з громадянами Польщі, бойкотувало польські урядові структури, вибори до польського Сейму 1922 р., державний перепис населення

¹ Мова про поселенців (осадників), які під час Першої світової війни перебували в Польських легіонах, а тепер мали б стати базою зміцнення польськості на етнічно непольських землях.

1921 р., призов до Польського війська⁵² та провело ряд заходів (наприклад, створення Українського таємного університету), відстоюючи свій суверенітет. На жаль, не було також доброї волі щодо нормалізації польсько-українських стосунків у *Римо-католицького костела*. Прикладом того може служити ставлення вищих ієрархів до *греко-католицького духовенства*, запропореного під час *Українсько-польської війни* 1918–1919 р. до в'язниць і таборів полонених та інтернованих українців. На клопотання митрополита А. Шептицького у січні 1920 р. стосовно звільнення 498 українських священників, які надалі перебували у повоєнних в'язницях і таборах, митрополит варшавський, архієпископ Александер Каковський (до речі, родич українського мистецтвознавця і художника проф. Всеволода Кармазина-Каковського, відмовився надати у цій справі допомогу, коментуючи свою позицію заявою про те, що ... *ці священники і монахи заслужили собі на петлю*. Тодішній папський нунцій у Польщі Ахіллес Ратті, коментуючи наведені слова, сказав, що ... *польський шовінізм засліпив навіть найвищих достойників костела...*⁵³

В надзвичайно складній ситуації опинилися тисячі українсько-польських шлюбів православних петлюрівців, які змушені були вінчатися в костелах, присягатися виховувати дітей в католицькій вірі і польщилися.⁵⁴ Нечисельні шлюби у православних церквах призвели до трагічних наслідків для дружин-католичок та їх дітей⁵⁵. Це були в основному сім'ї офіцерів Армії УНР, яких у 1945 р. масово арештовували спецвідділи Радянської армії і разом з синами від сьомого року життя вивозили до концентраційних таборів в СРСР⁵⁶. Натомість їх овдовілим дружинам з доньками Римо-католицький костел відмовляв у праві активної участі в релігійному житті, з похоронними послугами включно⁵⁷.

У ті часи мала місце ще одна гостра проблема, яка дуже дошкуляла українцям, зокрема й холмсько-підляським. Мова про те, що на теренах Східної Галичини та Західної Волині тисячі українців було позбавлено праці, особливо вчителів, які після ліквідації українських шкіл у пошуках роботи волею-неволею переміщалися до центральних воєводств Польщі. В 1931 р. у Варшаві та Варшавському, Лодзінському, Краківському, Познанському воєводствах проживало близько 7 тис. українців, в тому значна кількість вчителів з Галичини⁵⁸. Одночасно на землях Холмщини і Підляшшя, на яких протягом 1917–1918 рр. діяло понад 560 українських шкіл, а також адміністративні структури УНР, після проголошення 11 листопада 1918 р. незалежності Польща, вона з 14 січня 1919 р. підпорядкувала собі ці території, і з застосуванням військової сили розпочала знищення усіх українських національних структур з захопленням православного церковного майна включно⁵⁹.

Влада Польщі не знайшла шляхів до усунення згаданих вище проблем у становищі українців, а навпаки, позбавляла їх ряду національно-релігійних надбань, якими вони користувалися, особливо в Галичині, перед Першою світовою війною, і які Польща формально визнала, включно з відкриттям в Галичині *Українського державного університету* у Львові. Насправді ж українцям було перекрито можливість навчатися в діючому університеті, зокрема причетним до Українсько-польської війни 1918–1919 рр. З 2 тис. 435 українських шкіл в Галичині у 1922 р. станом на 1935 діяло лише 457, а на Волині з 442 у 1922 р. у 1926 р. вже не було жодної⁶⁰. Натомість, на Волині діяло у 1933 р. 13 чеських, 57 єврейських, 66 німецьких і 5 російських шкіл⁶¹. Після Українсько-польської війни з вжитку видалено поняття *українець*, а введено *русин*, але не визнано ані українського, ані руського народу⁶². Це, між іншим, було використано супротивниками повернення *українцям* кафедрального Собору в Перемишлі, бо він належав *русинам*. Цим самим аргументом широко користувалися засоби масової інформації, особливо в розповідях про *русинів* шовіністично налаштованих представників старшого покоління поляків. Тема також широко обговорювалася на популярно-наукових конференціях. У Східній Галичині, крім надання їй назви *Східної Малопольщі*, ліквідовано читальні *Просвіти* і українські кооперативи, *нацифіковано* сотні місцевостей, підтримувано сепаратизм етнічних українських груп, особливо *лемків*. У той же час, уряд Чехо-Словаччини відкрив у 1922–1923 рр. чотири вищі українські навчальні заклади, у тому для вояків армії УНР, які у 1920 р. боролись з більшовицькою Росією за незалежну Польщу, і надавав їм матеріальну допомогу⁶³.

На Холмщині і Підляшші з 389 православних церков, котрі діяли в 1914 р., після *ревіндикації* в руках православних залишилася тільки 51 церква: 149 храмів було переобладнано на костели, 111 зачинено, 79 spaleno чи знищено під час війни або пізніше польською людністю⁶⁴. Підірвано вибухівкою православні церкви у Холмі, Люблині, Варшаві, Білостоці та інших містах⁶⁵, як нібито осередки русифікації, хоча вони на той час вже такими не були, а діяли в інтересах українського населення⁶⁶. Відбираючи силою від православних у 1919 р. кафедральний Собор у Холмі, знищено крипти православних і уніатських єпископів. Так само силою відбирано православні церкви в Холмському, Білгорайському і Красноставському повітах⁶⁷. В роки Другої світової війни у володіння православних українців Холмський собор повернувся знову. Проте після її закінчення польська влада віддала його римо-католикам, вочевидь вже назавжди. Невідома доля тлінних останків короля Данила Галицького та його синів, які спочивали у соборному підвалі, про що також згадано вище.

Подальші заходи щодо спольщення українців

У другому десятиріччі міжвоєнної Польщі створено ряд державних структур, зокрема *Політичний комітет Ради Міністрів у справах національних меншин*, до складу якого увійшли прем'єр-міністр, міністри внутрішніх, військових і закордонних справ, віросповідань і рільництва. На допомогу Комітетові покликано *Комісію (Комітет) розвитку східних земель*, яка підготувала відповідні документи планової національної і господарської політики на Східних землях, в тому – методів колонізації українського населення. Комітет вважав, що усі православні Холмщини є зрусифікованими поляками. До спольщення православних у 1934 р. залучено також *Ординаріат православного духовенства у Польському війську*⁶⁸. В листопаді того року православний митрополит Польщі Діонісій був змушений створити *Комісію для перекладу православної літургії на польську мову*. Крім того, в церквах під час державних свят – Дня незалежності 11 листопада, Дня Конституції 3 травня, іменин президента і при інших нагодах слід було співати після Служби Божої патріотичну пісню *Боже, що Польщу (Boże coś Polskę...)*. Натомість, Ординаріат Польського війська наказав душпастирям (капеланам) виголошувати для православних 11 листопада проповіді польською мовою⁶⁹.

Рівночасно було створено т.зв. *Сокальський кордон* з метою ізоляції Волині і Холмщини від Галичини⁷⁰. Завдання сегрегувати українські етнічні землі покладалося на *Комітет Ради міністрів*, який очолив міністр військових справ генерал Т.Каспшицький, котрий неодноразово підкреслював цивілізаційну вищість польського народу над українським та необхідність експансії Польщі на Схід. Виконання постанов Комітету перебрали на себе *координаційні комітети* при військових округах в Люблині та Львові⁷¹. Подібні заходи викликали цілий ряд протестів, в т.ч. *Синоду Православної церкви у Варшаві*, митрополита *Греко-католицької церкви Андрея Шептицького*, *українських депутатів Сейму міжвоєнної Польщі*⁷². Антиукраїнська діяльність польської влади вплинула на розбудову зорганізованої в серпні 1920 р. в Празі *Української військової організації (УВО)*, *Комуністичної партії Західної України* і консолідації українців проти згаданих дій польського уряду та спільного протесту 13 українських редакцій і запитів українських депутатів у Сеймі щодо автономії для українського населення⁷³. Однак опір з боку українців не змінив урядової політики, а навпаки, вона набирала обертів. У виданому в листопаді 1937 р. розпорядженні Люблинського комітету передбачався трилітній строк для усунення з громадського життя *ворожих елементів*, передусім 557 осіб, які утотожнювали себе з українською національністю⁷⁴. План став темою наради 23 лютого 1939 р. під головуванням Люблинського воєводи і був розрахований на 1939 – 1941 рр. Складено також поіменний список

українців, передбачених до звільнення з займаних посад. До речі, в першому томі нами опублікований список майже півсотні людей, звільнених із займаних посад у Холмі і повіті⁷⁵. Перед вибухом Другої світової війни до Берези Картузької запроторено близько 5 тис. українців, в тому й депутатів Сейму. Проте початок війни не дозволив реалізувати цей зловісний задум⁷⁶. Подібна політика стосувалася не лише Люблинського воєводства.

Комітет здійснював ряд заходів до відокремлення етнічної групи *лемків* від українського народу. Цю справу доручено *Лемківському воєводському комітетові*, в працях якого брали участь представники Президії Ради міністрів, Міністерства внутрішніх справ, Краківського і Львівського шкільних округів. Одним із заходів Комітету стало звільнення з роботи українських вчителів, ліквідація читалень *Просвіти*, впровадження латинської абетки, окремої Апостольської адміністрації Лемківщини, видозмінення православного віросповідання тощо⁷⁷. Все це мало «спричинитися до закріплення польськості на кресах, усунення сумнівів щодо національної приналежності усіх їх мешканців до польськості». За делікатні натяки на неправильність подібних дій влада навіть закрила створений для популяризації потреби польсько-української співпраці часопис *Польсько-український бюлетень*⁷⁸.

Подібні заходи сприяли зростанню упереджень українців до Польщі як держави і поляків як носіїв ідеї спольщення українців, а також популяризації їх протистояння державній політиці Польщі, яка не дотримувалася взятих на себе зобов'язань в забезпеченні рівноправності громадянам усіх національностей країни, згідно з Ризьким мирним договором 1921 р. та постановою Ради амбасадорів від 1923 р. Невдоволення українців набирало щораз більших масштабів, особливо серед молоді, учасників українських визвольних змагань 1917–1921 рр., десятків тисяч інтернованих і ув'язнених протягом ряду років українців, особливо тих, яких позбавлено права на навчання у Львівському університеті, а відтак праці у рідних сторонах після закінчення вузів за кордоном. Процес охопив також частину колишніх вояків Армії УНР, з яких майже половина після розпуску таборів вже у 30-х рр. стали безробітними⁷⁹. Сказане стосується також понад чотирьох тисяч українських інтелігентів, особливо вчителів, яким довелося покинути роботу в українському шкільництві Галичини і Волині та працювати в центральних воєводствах Польщі. До речі, те саме можна сказати й про українських холмсько-підляських вчителів, хоч їх було й не так багато⁸⁰.

Зростаючі ускладнення у становищі українців намагалася згладжувати, різна за складом і чисельністю в чергових каденціях польського парламенту, *Українська парламентська репрезентація*. Найбільшою несподіванкою для тих, що вважали український рух *штучним*, стали вибори до польського парламенту 1922 р., коли Холмщина з Підляшшям дали аж 7 українських

депутатів і одного сенатора⁸¹. Загалом у 1922–1939 рр. в Сеймі працювало 95, а в Сенаті 26 представників української спільноти⁸². Серед українських депутатів Сейму і Сенату були представники не лише корінного українського населення, але також військової і політичної української еміграції, яку зазвичай називали *петлюрівцями*. Були це, між іншим, наддніпрянці: Микола Маслов, Петро Певний, Степан Скрипник, Сергій Тимошенко, а також уроженці Підляшшя і Холмщини, які внаслідок депортації у 1915 р. опинилися на Великій Україні і брали участь у формуванні представницьких структур Української Народної Республіки та її військових формувань: Яків Войтюк, Василь Дмитріюк, Антін Васильчук, Павло Васильчук, Сергій Назарук, Іван Пастернак. Згодом вони повернулися на батьківські землі та включилися до політичної діяльності. Однак їх зусилля не були успішними, а перші культурно-освітні здобутки 1922–1930 рр. – створення українського товариства *Рідна Хата* із 300 філіями, першого українського часопису *Наше Життя*, були закриті. Натомість, автори тих напрацювань та особи, які виступали з критикою насилля над українцями, заарештовувалися і запроторювалися до концтабору в Березі Картузькій⁸³.

Що принесла українцям Друга світова війна?

Закінчувалося міжвоєнне двадцятиліття. В різних кінцях Європи спалахували конфлікти, які, як і завжди, намагалися використати у своїх інтересах політики великих і не дуже великих держав. У переддень вибуху Другої світової війни закарпатські українці першими піднялися на здобуття незалежності, проголосивши державність *Карпатської України*, відділяючись таким чином від хортистської Угорщини. Та, у свою чергу, при мовчазній підтримці великих держав потопила в крові зусилля закарпатських українців. Цікаво, що дотепер у Польщі не дуже афішується її роль у цій справі. А польські військові, зокрема диверсійні групи, відіграли власне не другорядну роль у ліквідації Карпатської України у 1939 р., щоб та, не дай Боже, не *заразила* своїм впливом польських українців⁸⁴.

Коли, однак 23 серпня 1939 р. відбулося підписання німецько-радянської Угоди про ненапад і Польща стала першою офіційною жертвою Адольфа Гітлера, вже 24 вересня керівництво УНДО оприлюднило декларацію, в якій висловилося проти участі українців в будь-яких діях проти Польщі. Подібні заяви зробили митрополит Андрей Шептицький, а після вторгнення радянських військ на терени Польщі українські діячі різних політичних спрямувань⁸⁵. Згадану декларацію в Сеймі оприлюднив його віцемаршалок Василь Мудрий – голова *Українського національно-демократичного об'єднання* та де-

путат від Волині, колишній офіцер Армії УНР, зять Симона Петлюри, Степан Скрипник (майбутній Патріарх *Української православної церкви* Мстислав). А понад 150 тис. українців – вояків Польського війська – взірцево боролися проти гітлерівських займанців. Ряд із них тоді було відзначено найвищими польськими державними нагородами. Серед них були, між іншим, колишні вояки Армії УНР, контрактіві офіцери Польського війська: полковники (згодом генерали): Павло Базилевський, Борис Барвінський і Павло Шандрук, полковники: Петро Дяченко, Яків Гальчевський-Войнаровський, Іван Зваричук (поліг 13 вересня на Підляшші), Олександр Квітко; сотники: Михайло Пікульський, Іван Митрус-Виговський, місцеві українці: майор Мирослав Маслянко – лікар 56 полку піхоти (загинув у Катині), майбутній генерал Польського війська Самійло Малько; політичні в'язні: Берези Картузької Гриць Мартинюк, Нестор Рабенко, Костянтин Гайдено (організатор руху опору в німецькому офлагу), Степан Челедин, Микола Кузняк, Іван Сурма⁸⁶. У лавах Польського війська служив також художник Михайло Добряк, громадянин УНР, випускник гімназії ім. Т. Шевченка в таборі інтернованих в Каліші⁸⁷.

Значний відсоток з них розділив долю сотень тисяч поляків, взятих в німецький (100–110 тис.) або радянський (200 тисяч, з них 20–25 тис. українців) полон, відтак знищених в концтаборах обох займанців Польщі⁸⁸. Між іншим, серед взятих в радянський полон загинули в Катині полковник Семен Федоронко – головний капелан Польського війська для православних, отець Микола Ільків – капелан для греко-католиків, майор Мирослав Маркевка – головний лікар 56 полку піхоти, капітан В'ячеслав Березовський – працівник Військового географічного інституту у Варшаві⁸⁹.

Згодом, під час війни близько 10 тис. українців опинилися в польських збройних формуваннях генерала Владислава Андерса і генерала Зігмунта Берлінга, зрештою українською кров'ю поля битв під Монте Кассіно в Італії та Леніно в СРСР⁹⁰. Десятки тисяч українців, зокрема Підляшшя і Холмщини врятували життя близько 10 тис. радянських втікачів з таборів військовополонених в Холмі, Білій Підляській, Володаві, Замісті, Перемишлі, Тересполі та ін. Згодом втікачі створили партизанські загони, в яких налічувалося майже дві з половиною тисячі українців⁹¹.

Але трагічне минуле і відданість Польській державі не змінили ставлення ряду відповідальних політичних угруповань і їх діячів до українців як громадян цієї держави⁹². Красномовною ілюстрацією до сказаного служить, наприклад, факт виключення віце-маршалка Сейму Василя Мудрого зі складу *Ради емігрантського уряду* в Лондоні, хоч, як згадувалося вище, він лояльно виступив із зверненням до українців у справі захисту спільної Вітчизни. Антиукраїнську політику Другої Речі Посполитої використала Німеччина, надаю-

чи українцям право на організацію громадської установи – *Українського Центрального Комітету (УЦК)*, очоленого звільненим навесні 1939 р. з викладацької роботи у Ягеллонському університеті Володимиром Кубійовичем⁹³. Основною метою УЦК з мережею 12-ти повітових делегатур *Українських допомогових комітетів* була організація діяльності ліквідованої владою міжвоєнної Польщі *мережі шкільництва, позашкільної освіти і церковного життя*. Треба зазначити, що дії німецької окупаційної влади щодо українців не слід розцінювати як якийсь *особливий привілей* для них, про що ще й тепер пишеться і говориться чимало. Це радше можна вважати зрівнянням їх у правах з поляками. Сказане підтверджують дані про участь українських представників в структурах теренових органів влади. У Люблинському воєводстві на загальну кількість 245 бургомістрів і вїттів 120 були поляками, а лише 55 українцями⁹⁴. Незважаючи на дволикість німецької окупаційної політики стосовно українців та їх співжиття з поляками, українці намагалися використати кожну можливість, щоб повернути собі свій національний обрис. Найпомітніше це було в налагодженні українського шкільництва. *Так, вже у 1939/1940 р. навчальному році діяло 876 українських шкіл, в яких навчалось 87 тис. 600 учнів, а навчало їх 1 тис. 320 вчителів*⁹⁵. Водночас функціонували дві гімназії: у Холмі з 625 учнями і 19 вчителями та Ярославі з 395 учнями і 14 вчителями, вчительська семінарія в Криниці з 141 учнем та 12 вчителями. Тоді ж працювало 14 українських професійних шкіл з 2 тис. 973 учнями і 16 середніх фахових шкіл з 1 тис. 51 учнем. Позашкільна освіта здійснювалася у 808 організаціях *Українського освітнього товариства*, працювало 497 *повітових кооператив*, 491 *сільських* і 6 *міських*. Згодом відкрито у Львові Професійні медичні, політехнічні та сільськогосподарські курси за програмою вищих навчальних закладів⁹⁶. В їх організацію заангажувалося ряд українців, особливо членів *Українського лікарського товариства* на чолі з професором Мар'яном Панчишиним, який став організатором медичного факультету, залучаючи до праці також поляків. Хоча навчання було організоване перш за все для української молоді, неможливе у міжвоєнній Польщі, воно було доступне й для польських студентів, які становили більшість на другому і вищих семестрах. Протягом 1942–1944 рр. українські студенти, як пише у своїй монографії З. Альберт⁹⁷, не мстилися польським за ставлення до українців керівництва Львівського університету у довоєнні роки, коли з намови польської націоналістичної професури вибивали вікна тим викладачам, хто брав на стажування українця як волонтера. Подібні настрої мали місце серед деяких поляків під час війни, коли функціонували згадані медичні курси. Потребувалося чимало розмов, вказував польський професор З. Альберт, щоб зупинити діючу на терені університету організацію АК від продовження вбивств українських професорів та доведення до смерті професора Мар'яна

Панчишина. Для оправдання терору проти українських вчених використовували те, що нібито батальйон *Нахтігаль* брав участь у розстрілах гітлерівцями польських професорів⁹⁸. У нинішніх польських публікаціях про часи німецької окупації не згадується, що завдяки толерантному підходу українців до поляків, вишколено близько 800 лікарів та інших фахівців, дуже потрібних Польщі після Другої світової війни.

За порівняно короткий час відтворено знищену польською довоєнною владою мережу *Автокефальної православної церкви*. Внаслідок цього українська спільнота Холмщини і Південного Підляшшя мала змогу молитися рідною мовою в 183 парафіях, замість 51 у 1919–1937 рр.⁹⁹

Дуже багато говориться і пишеться про співпрацю українців з німецькою окупаційною владою, хоча в структурах німецької окупаційної адміністрації працювало значно більше поляків, ніж українців. У жовтні 1939 р. *допоміжна поліція* в Генеральній губернії складалася з 18 тис. осіб, серед яких поляки становили три чверті¹⁰⁰. Вище ми вже говорили про переважаючу кількість поляків серед бургомістрів і вїтїв гмін Люблинщини під німецькою займанщиною. Станом на 1942 р. 3 млн. 124 тис. поляків заявили про своє німецьке походження (модне тоді поняття – *фольксдойч*)¹⁰¹. З них близько 250–300 тис. були вояками *Вермахту*, а майже 35 тис. – вояками Свентокшиської бригади *Народових збройних сил*, очолюваної полковником Александром Кшижановським. Згідно з угодою з німецьким командуванням бригада не входила з ним у протистояння. Натомість, вона у січні 1945 р. охороняла відступ німецької армії через ріку Одру¹⁰².

Так само як УЦК, розгортав свою діяльність *Польський допомогивий комітет*, очолюваний графом Янушем Радзивіллою (1880–1967). Однак, в колаборації з німецькою адміністрацією засуджуються лише українці. Тільки окремі польські історики згадують, що під кінець Другої світової війни у формуваннях *Вермахту* та СС служило понад *мільйон громадян Радянського Союзу*, в тому 29 дивізія, яка як *Штурмова бригада* РОНА, під командуванням генерала Камінського разом з *Бойовим союзом Dirlwanger* жорстоко придушувала Варшавське повстання 1944 р.¹⁰³ Між іншим, один з нас – Юрій Макар – досліджував свого часу цю трагедію польської столиці і мав ще восени 1967 р. у Варшаві розмову про участь чи неучасть українських національних формувань у придушенні повстання. Прямих документів, які б на це вказували, ні тоді, ні тепер не було і немає. Все будувалося на здогадках тих, хто хотів би й у цій справі перекласти, бодай частково, вину на українців¹⁰⁴. Станом на сьогодні не є однозначною оцінка діяльності усіх формувань – білоруських, литовських, естонських, латиських, татарських, козацьких, – які налічували близько 150 тис. вояків і брали участь у війні проти Червоної армії. Їх якоюсь мірою можна зрозуміти. Вони намагалися за допомогою Німеччи-

ни звільнити свої народи від поневолення в СРСР. В ряді польських публікацій співпраця частини поляків з німцями оправдовується як спроба допомогти національному визволенню своєї країни. Натомість, роками в ЗМІ наголошується, що виключно українці жорстоко придушували національно-визвольну боротьбу поляків.

Несправедливо засуджується в Польщі ще дотепер діяльність *Українських допомогових комітетів*, яка тоді, цілком зрозуміло, викликала невдоволення у провідних колах польських політичних організацій, підпорядкованих емігрантському урядові в Лондоні, та місцевого польського населення, яке протягом існування Другої Речі Посполитої широко залучалося до колонізаційної діяльності польських національних організацій, з руйнуванням православних церков у 1938 р. включно¹⁰⁵. Антиукраїнську політику спрямовувало керівництво емігрантського уряду в Лондоні. Українсько-польські перемовини у справі припинення взаємного поборювання носили з польського боку *тактичний характер*. Їх учасники не думали про зміну статусу українців та будь-які зміни східних кордонів Польщі після закінчення Другої світової війни¹⁰⁶. З таємної записки генерала Владислава Сікорського – тодішнього прем'єр-міністра Польського емігрантського уряду, – скерованої 19 листопада 1942 р. до високопоставлених польських урядовців з посиланням на скороминущу співпрацю між Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським – довідуємося, що вона закінчилася невдачею, а отже: «Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було б божевіллям»¹⁰⁷. Згодом емігрантський уряд заохочував польське підпілля до обережної співпраці з українцями і встановлення з ними зв'язків з метою довідатися більше про них, зокрема про їх організацію, чисельність, плани на майбутнє тощо. Але подібна співпраця ніякою мірою не повинна була зобов'язувати Польщу в політичному чи військовому відношенні, бо тільки емігрантський уряд міг укладати зобов'язуючі угоди¹⁰⁸. Нічого нового по відношенню до української проблеми в Другій Речі Посполитій не внесено у тезах засідання *Політичного комітету міністрів і Комітету до справ Краю* (так тоді йменували Польщу, щоб підкреслити, що емігрантський уряд повністю контролював стан справ в окупованій країні через свої в ній представництва. Поняття *Край*, як відповідник поняттю *Польща*, вживається й тепер. – *Авт.*) 25 і 27 березня 1943 р.¹⁰⁹. Водночас на Холмщині і Південному Підляшші продовжувалася політика 1938–1939 рр. щодо вилучення з суспільно-політичного життя української інтелігенції, але того разу в жорстокішій формі – *фізичної ліквідації*. Як згадував Богдан Осадчук – у 1940 р. працівник УДК в Холмі – ліквідація невинного вчителя української школи потрясла його, а похорон перетворився на маніфестацію та настрої відплати¹¹⁰. Був це однак, за словами Осадчука, початок процесу фізичної ліквідації українських діячів, який у 1942–1943 рр. охопив

сотні вчителів, діячів *Українських допомогових комітетів*, священників, українських кооператорів, вїтїв, солтїсїв¹¹¹. Виконавцями подїбних безпїдставних вїрокїв були пїдпїльнї польськї органїзацїї, якї нерїдко користувалися послугами представництв *гранатовї польськї полїцїї*, яка згїдно з наказом командування СС і полїцїї вїд 30 жовтня 1939 р. у повному складї перейшла на службу окупацїйної нїмецькї влади в Генеральнїй губернїї¹¹². Вона складала, за деякими даними, три чвертї усього особового складу *полїцїї порядку ГТ*, про що вже згадувалося. Частина польських полїцаїв, як слушно зауважив Богдан Осадчук, ретельно вислугувувалася перед окупантом, а частина тїсно співпрацювала з польськими конспїративними органїзацїями. Керївники *гранатовї полїцїї* пїдтримували також постїйнї звязки з командирами округїв ЗВЗ (*Związek Walki Zbrojnej*), пїзнїше Армїї крайової (АК)¹¹³. Водночас, частину складу т.зв. *допомїжної полїцїї* справдї становили українцї. Досї не дослїджено проблеми впливу нацїонального складу допомїжної полїцїї щодо лїквідацїї українцїв, причетних до розвитку українських культурно-освітнїх і релїгїйних установ пїд час нїмецькї окупацїї. Маючи однак на увазї роль польськї полїцїї в лїквідацїї проявїв українськї нацїональної дїяльностї, залученнї її до нищення церков у 1938 р. та співпрацї з конспїративними структурами, можна з великою ймовїрнїстю про це говорити. Адже вїд початку нїмецькї окупацїї, своерїдний *українськїй ренесанс* польське пїдпїлля сприйняло як загрозу для польськостї на етнїчно українських землях.

Потрїбно вже укотре зауважити, що спроби фїзичного усунення *свідомого українського елементу* з етнїчних українських земель в Польцї фактично були помїтнї щонайменше з 1940 р., хоч дотепер чимало польських авторїв намагається зобразити їх як вїдплату за антипольськї подїї на Волині 1943 р.¹¹⁴. Якщо говорити про початки терору проти українцїв як з боку польського пїдпїлля, так і з боку тих полякїв, якї пїд виглядом полїцейських або цивїльних урядовцїв співпрацювали з нїмецькими окупантами, то вїн спрямовувався не лише проти автохтонїв тих земель, якї ми звично називаємо Закарпаттям, але й проти учасникїв українських визвольних змагань 1917–1921 рр., в тому спїльнїй вїйськовїй кампанїї проти бїльшовицькї Росїї 1920 р.

Саме так у серпнї 1942 р. пїсля доносу про вигадане бїльшовицьке минуле та дїйсно переховування втїкача з табору вїйськовополонених Червоної армїї, лїкаря Шевченка (розстрїяного нїмцями), окупанти розстрїяли отця Степана Малешу, колишнього капелана росїйськї, вїдтак українськї армїї, настоятеля православної церкви в Дратовї гмїни Ленчна та його доньку Ольгу, органїзаторку українського художнього колективу (з 1938 р.) і ученицю українськї гїмназїї в Холмї¹¹⁵. Отже, з одного боку, фактичними вбивцями священника та його доньки були нїмцї¹¹⁶, хоч у спеціальному реестрї гїтлерївських злочинїв в Люблїнському воеводствї мїж жертвами немає наве-

дених прізвищ¹¹⁷. Важко сказати, чому вони до того реєстру не потрапили, але не можна не згодитися з думкою колишньої учениці української гімназії в Холмі, товаришки Ольги Малеші, що причиною загибелі її та батька стала помста з польського боку за українську діяльність у 1938–1942 рр. Намагаючись перекласти спочатку відповідальність за якусь частину власних злочинів стосовно українців на *німецьких окупантів*, а згодом й на *радянських визволителів*, польське підпілля, разом з тим, здійснювало акти терору й власноруч. Так, 13 жовтня 1942 р. підпільний загін АК вбив Миколу Левицького, керівника школи в Павлокомі і голову *Українського допомогового комітету* в Динові Ряшівського воєводства. 25 травня 1942 р. вбито Дмитра Степанюка, вчителя, члена управи УДК в Холмі і вїта гміни Вербиця того ж повіту, а до кінця 1942 р. за різними даними таким чином загинуло 123 українці¹¹⁸. 28 лютого 1943 р. ліквідовано Франца Бориса – сотника АУНР, вїта гміни Потуржин, під час війни Грубешівського повіту, що на Томашівщині. 22 березня 1943 р. відділ АК вбив полковника АУНР, контрактного офіцера Польського війська, героя вересневої битви 1939 р. над Бзурою Якова Гальчевсько-Войнаровського, відтак командира самооборони в Грубешеві (після підписання угоди з представником АК доктором Кульчицьким) та доктора Миколу Струтинського, голову УДК в Грубешеві, також в березні 1943 р. – полковника АУНР Павла Низькошапку, вїта гміни в Горайцю. 23 липня 1943 р. загинув Лев Рибчинський, сотник АУНР, діяч товариства *Рідна Хата*, солтис села Голя та член *Союзу українських кооператив* у Володаві, а також його племінник Михайло Рибчинський – його ж співробітник. З наказу АК загинули учасники українських визвольних змагань: полковник АУНР Михайло Поготовко – голова УДК у Варшаві та його співробітники, колишні поручники АУНР Григорій Дорошенко і Сергій Гамалія, хорунжий АУНР Теодор Когутяк. 9 травня 1943 р. смертельно поранено Івана Пастернака, після повернення з біженства у 1919 р. організатора культурно-освітніх закладів Підляшшя і Холмщини, сенатора Другої Речі Посполитої, першого голову УДК в Білій Підляській, відтак голови Наглядової ради Підляського союзу *Українських кооперативів* в Білій Підляській. 3 грудня 1943 р. убито Бориса Потуржинського, адютанта ген. АУНР Павла Крата, члена управи Повітового Союзу українських кооперативів у Холмі¹¹⁹ та близько 500 солтисів, вїтів, вчителів, священиків¹²⁰. Арештовано ряд українських діячів під час Варшавського повстання в серпні 1944 р., хоч вони не були причетні до німецьких каральних структур, а навпаки, як, наприклад, Лев Биковський (ув'язнений між 22 серпня і 6 вересня), який захищав від знищення найбільшу Варшавську книгозбірню. Про свої переживання і ставлення до нього з боку повстанців, він згодом опублікував спогади. Разом з Л. Биковським ув'язнено варшавськими повстанцями і під вартою наказано копати траншеї доктора

Тиміша Олесіюка та Павла Васильчука¹²¹. Врешті, після звільнення частини польських земель від гітлерівської окупації фізично знищено ряд українців, заслужених для Польщі, а саме: 18 квітня 1945 р. Антона Васильчука¹ – депутата Сейму Другої РП та його сестру Марину Васильчук – випускницю Української господарської академії в Подебрадах, відтак діячку українських кооперативів, а 4 травня 1945 р. закатовано отця протопресвітера Василя Мартиша – головного капелана Польського війська для православних¹²².

Така постава польського підпілля щодо українців призвела до чергових, трагічних за наслідками, конфліктів, які у роки Другої світової війни та після її закінчення відібрали життя понад 50 тис. поляків і понад 30 тис. українців, не приносячи жодної користі сторонам, а навпаки, залишаючи взаємні, м'яко кажучи, претензії і невдоволення, від яких до наших днів не можна вилкуватися¹²³.

Найбільше контрверсійним є українсько-польське протистояння на Волині, за яке, як правило, звалюють вину виключно на українців, *забуваючи* про багатолітню польську національну політику в регіоні та намагання будь-що утримати його у складі Польщі, навіть вже по Другій світовій війні, використовуючи для цього ще під час неї формування Армії крайової. До речі, певною мірою цьому сприяла поведінка тут як німецьких, так і радянських військових. Зі свого боку, українці намагалися не втратити можливості за будь-яку ціну позбутися багатолітньої польської окупації, що загрожувала їм повною денационалізацією, за прикладом того, як це діялося на Забужжі¹²⁴.

З розповсюдженою протягом років неправдою в цій справі, особливо ЗМІ та популярною літературою, фільмовою продукцією Польщі, важко пробиваються справжні оцінки тих трагічних подій, що прозвучали під час українсько-польських семінарів 1999–2004 рр. і опублікованих в 11 томах матеріалів тих семінарів¹²⁵. У згаданих семінарах щороку брали участь по 15–20 доповідачів і дискусантів з обох боків. Фіксувалися *погодження* і *розбіжності*. Потім розбіжності ще раз розглядалися. Але, на жаль, для української сторони, молода Українська держава непослідовна в оцінюванні своєї минувшини та баченні перспектив свого внутрішнього розвитку і віднайдення належного місця у європейській та світовій спільноті¹²⁶. Протиріч, на жаль, не пом'якшують часті виступи політиків і крайнє правих польських кресових організацій з їх часописом *На рубежі* (*Na rubieży*) та ряд заходів з участю ЗМІ. Під впливом політиків і журналістів міняються погляди навіть у таких дослідни-

¹ У першому томі ми вже звернули увагу на те, що це відоме на Холмщині прізвище часто пишуть – Васиньчук. Ми ж, вслід за матеріалами української преси в Польщі міжвоєнного періоду, пишемо – *Васильчук*.

ків польсько-українських протистоянь періоду Другої світової війни як професора Гжегожа Мотики. Свідченням цього була дискусія 26 травня 2011 р. *Волинь -1943 – найбільш складна сторінка в минулому Польщі і України*, організована *Інститутом національної пам'яті* (ІПН), очолена професором Г. Мотиною, за участю Еви Семашко – авторки публікацій про Волинь та журналістів Рафала Земкевича, Анни Лисецької і Анджея Таляги, на якій вперше у авторів з'явилася спільна думка, що події на Волині були геноцидом польського народу¹²⁷.

Депортації на схід... і на захід

З таким історичним минулим по Другій світовій війні увійшли в мирне, але насичене упередженнями життя, представники обох народів, приречених історією жити в одній державі. Із п'яти мільйонів українського населення Польщі міжвоєнного періоду в її нових кордонах залишилось близько 700 тис. осіб¹²⁸. Решту, м'яко кажучи, майже добровільно депортували до УРСР. Щоправда, *добровільність* виїзду українців з Польщі до УРСР була такою, що при першій-ліпшій нагоді вони під будь-яким приводом намагались уникнути переселення. В ряді місцевостей ще до його початку українці через обраних осіб висилали петиції до діючих вже польських адміністративних структур з заявами, що вони хочуть залишитися на своїх прабатьківських землях і готові до участі у формуванні відродженої Польської держави. Між іншим, *Громадський комітет* створила група української інтелігенції у Перемишлі¹²⁹. На жаль, не сталося так, як хотіли українці, бо обраних у Перемишлі представників для переговорів з владою першими вислали до Радянського Союзу.

У свою чергу на Холмщині і Підляшші вже в роки Другої світової війни багато українців, колишніх членів КПЗУ, продовжували діяльність у створених структурах Польської робітничої партії та її збройних, спочатку підпільних організаціях Гвардії, а потім Армії трудової, з надією на здійснення ідеалів суспільної справедливості. Нагадаймо, що у 1926–1939 рр. за діяльність в КПЗУ було покарано судами 1 тис. 121 українця, в тому понад 300 осіб з Томашівського, 254 Володавського, 267 Грубешівського та 253 особи з Холмського повітів¹³⁰. Значний відсоток з них надалі вірив, що нова влада насправді здійснить ідеї справедливості. Тому ці люди брали участь у створеному в Москві *Союзі польських патріотів*. Іван Труш з Холмського повіту навіть був членом Президії СПП. Деякі з них стали повноважними представниками *Польського комітету національного визволення* в Холмі, а чимало молодих українців не відмовлялися від служби в рядах *Польського війська* і *Червоної армії*.

До лав останньої вже у серпні 1944 р. було прийнято понад 600 осіб лише з Томашівського повіту, 95% призовників з Володавського повіту¹³¹. Подібне явище спостерігалося на Лемківщині, де у січні 1945 р. до Червоної армії покликано сотні призовників¹³².

В 1944 р. у Володавському повіті серед 563 членів Польської робітничої партії українці становили 85%, а в органах міліції і служби безпеки Білгорайського, Білопідляського, Томашівського, Холмського повітів їх кількість сягала близько 75%¹³³. Загалом, в Україну не виїхало понад 2 тис. 500 членів ППР з Люблинського воєводства, але майже всі вони були охоплені у 1947 р. акцією *Вісла*¹³⁴.

До 15 липня 1945 р. переселено в Україну 40% українців: з Ряшівського (Жешівського) воєводства – 22,6%, з Люблинського – 65% і Краківського – 12,6%. Щоб прискорити переселення 3 вересня 1945 р. на території Південно-Східної Польщі розквартировано три дивізії Польського війська (3, 8 і 9) і створено оперативну групу *Жешов (Ряшів)*. Водночас, перенесено термін закінчення *переселення* (правильніше – *депортації*) до кінця 1946 р. Згадані військові формування, починаючи з 3 вересня 1945 р. до 2 серпня 1946 р., вислали в Радянський Союз 260 тис. 217 осіб. Загалом на територію Радянської України переселено 487 тис. 398 осіб, в тому 273 тис. 330 з Ряшівського, 193 тис. 975 з Люблинського і 20 тис. 093 з Краківського воєводства¹³⁵. Українцям, які залишались у Польщі не надано жодних можливостей щодо збереження своєї національної totoжності. Наприклад, 20 вересня 1945 р. Міністерство громадської адміністрації відверто заявило що ... *відкриття нових українських навчальних закладів з українською мовою навчання є зайвим, а з політичних міркувань зовсім небажаним...*¹³⁶

До речі, яка ж доля спіткала діючі під час німецької окупації українські школи та як поставилася нова польська влада до навчання українських дітей після визволення? Недвозначну відповідь дає наведена вище цитата. А якщо конкретніше, то всі українські школи перестали функціонувати на підставі Угоди між ПКНВ та урядом СРСР від 26 липня 1944 р., яка уневажнювала правові акти, видані під час німецької окупації. Польська влада погоджувалась на відкриття лише тих шкіл, які діяли до вибуху війни¹³⁷. Доволі оригінальне пояснення влади, якщо враховувати дві речі. По-перше, міждержавний договір аж ніяк не міг регулювати внутрішніх справ Польщі. А, по-друге, до вибуху війни на тій же Люблинщині українських шкіл не існувало взагалі.

Тим не менше, холмсько-підляські українці негайно після визволення підняли клопотання щодо відкриття україномовних шкіл. Так, 17 серпня 1944 р. їх представники з Грубешева подалися з цією метою до *Кураторії Люблинського шкільного округу*, а чотирма днями пізніше – до *шкільного інспектора* в Грубешеві. Проте, на обидва звернення відповіді не отримали. Тому 27 серп-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ня українці подали *петицію* до Відділу освіти ПКНВ, підписану 230 особами. В якій вимагали:

- відкриття українських шкіл в Грубешівському повіті;
- згоди на продовження навчання в *Українській учительській семінарії*, яка діяла під час окупації, реорганізації українських торгівельної та кравецької шкіл та гімназії;
- відкриття в Грубешеві *Української загальноосвітньої гімназії*;
- визнання кваліфікації українських вчителів, здобутої під час закордонного навчання, та допуску їх до навчання дітей;
- призначення українського вчителя інспектором для українських шкіл;
- збереження в усіх українських школах української мови як мови навчання, а польської як державної¹³⁸.

Оскільки українці наполягали на відкритті українськомовних шкіл, а влада з розв'язанням питання зволікала, то складалася патова ситуація, з якої треба було знайти вихід, тим більше, що військова радянська влада, бодай символічно, стояла на боці українців. Польська влада знайшла вихід у тому, що згаданий відділ освіти ПКНВ 5 вересня 1944 р. видав розпорядження, згідно з яким:

- українська школа могла бути відкрита на вимогу батьків щонайменше 40 дітей;
- приватні українські школи зобов'язували ті самі організаційні засади, що й польські;
- в усіх типах українських шкіл обов'язковим було вивчення польської мови;
- шкільні інспектори і куратори не повинні були допускати до навчального процесу вчителів, які *співпрацювали з окупантом*, а також слідкувати за навчальними посібниками і підручниками¹³⁹, очевидно, щоб не допускати навчання за тими, які могли б зашкодити ідеям, закладеним у навчальний процес новою владою.

Щоб закінчити з тим фрагментом нашої розповіді, підкреслимо, що подібна ситуація з українським шкільництвом у той час була характерною для всього Закерзоння. Тому на прикладі Грубешівщини відтворимо ту ситуацію. Отже, 20 вересня 1944 р. на нараді в Люблинській кураторії при обговоренні питання організації шкільництва у Грубешівському повіті, зокрема за переважання в тій чи іншій місцевості польської чи української людності, виникли *сумніви* (м'яко кажучи. – *Авт.*), що ж робити в тих селах, де більш-менш рівна кількість жителів обох національностей¹⁴⁰. У відповідності з прийнятим рішенням, там, де місцеві жителі вимагали відкриття школи з українською мовою навчання і кількість їх дітей перевищувала 40 осіб,

можна було вводити українську мову поруч з польською, з залученням одного вчителя. Якщо ж дітей виявлялося менше, то навчання вели виключно польською мовою. В школах з двома і більше вчителями передбачалося комплектне навчання української мови з метою уникнення створення окремих українських шкіл¹⁴¹. У жовтні того ж року місцева влада дала згоду на відкриття в Грубешеві початкової школи та гімназії з українською мовою навчання. Справу доручили колишньому директорові Торгівелької школи Петрові Козлюку¹⁴². У гімназії, що була єдиним осередком такого типу у Люблинському воєводстві, працювало 9 вчителів, навчалось 120 дітей, у т.ч. 8 з самого Грубешева. Загалом у Грубешівському повіті станом на 19 жовтня 1944 р. діяло 60 початкових шкіл, в т.ч. 7 з українською мовою навчання. Як повідомляв шкільний візитатор Томаш Лиска у Христинопольській, Белзькій, Варязькій і Хоробрівській гмінах, «ще деніде діяли початкові школи з українською мовою навчання, створені під час німецької окупації». Тамтешні вчителі не клопотали про затвердження тих шкіл згідно з новими положеннями. Натомість надійшло п'ять клопотань з інших гмін про відкриття шкіл з українською мовою навчання. За твердженням того ж візитатора, проведена перевірка в Грубешівській українській школі, де навчалось 311 дітей, виявила *низький рівень навчання*. Щось подібне виявилось в школі села Гусинне, де навчалось 76 дітей¹⁴³. Судячи по тому, що творилося тоді з українцями Закерзоння, іншої оцінки українські школи не могли б отримати. Одному з нас довелося у 1944/1945 н.р. навчатися у подібній школі в селі Новосілки Томашівського повіту, яке під час німецької окупації належало до Грубешівського. Важко сказати, скільки ж формально дітей числилося у тій школі. Але їх ніколи там не було 40. Проте село було виключно українським і польської школи не було для кого відкривати, хоч до війни тут діяла польська школа, до якої, крім українських, ходили діти навколишніх польських колоністів¹⁴⁴. Об'єктивно рівень навчання в тодішніх українських школах, безумовно не міг бути високим, бо не існувало затверджених ні навчальних планів, ні програм, не було підручників чи якихось інших посібників. До речі, не набагато вищим був рівень навчання й у польських школах.

Цілком зрозуміло, що з боку польської влади і місцевих поляків, заслплених *українофобією*, робилось усе можливе й неможливе, щоб дискредитувати спроби налагодження українського шкільництва. Зрештою, у ньому відпала потреба у зв'язку з депортацією українців до УРСР, а потім на *Повернені землі*. Деякі спроби його поновлення мали місце в наступні роки, особливо на Південному Підляшші, але й вони припинилися.

Однак повернімося до загальних проблем. Використовуючи протидію УПА та остаточно не з'ясовану до сьогодні причину смерті віце-міністра обо-

рони Польщі генерала Кароля Свєрчевського, маючи вже наперед заготовлену відповідну переселенську документацію, Президія Ради міністрів Польщі 24 квітня 1947 р. ухвалила постанову про проведення акції *Вісла*, тобто депортації на Західні і Північні землі Польщі усіх українців, яких не переселено в радянську Україну. Для проведення акції утворено з 9 дивізій Польського війська *Оперативну групу* під назвою *Вісла*, яка протягом кількох місяців, від 2 травня до 31 липня 1947 р. вислала до розподільчих пунктів в Ольштині, Щецінку, Олесьниці та Познані 443 транспорти із 33 тис. 149 родинами, які налічували 139 тис. 975 осіб. Українців розселено в 76 повітах, що у 9 тодішніх воєводствах (на 19 взагалі), а саме: Білостоцькому – 995 осіб, Ольштинському – 56 тис. 625 осіб, Гданському – 5 тис. 280 осіб, Кошалінському – 31 тис. 169 осіб, Щецінському – 15 тис. 058 осіб, Познанському – 1 тис. 437 осіб, Зеленогірському – 10 тис. 870 осіб, Вроцлавському – 15 тис. 491 особу і Опольському – 2 тис. 542 особи¹⁴⁵. Перевтома під час піших мандрів з майном, часто босоніж і з мішками на плечах до збірних пунктів, інколи кількадедне очікування на транспорт під відкритим небом і дощем, антисанітарні умови та хвороби були постійними супутниками і причиною захворювань та частих випадків смерті серед вигнанців. Лише з груп, поселених на Ольштинщині, під час подорожі або в кінцевій її фазі померло 30 осіб¹⁴⁶.

Водночас, на початку акції заарештовано 3 тис. 873 осіб, в тому 700 жінок і дітей і запроторено їх до концтабору Явожно (SS Lager Dachesgrube). В роки Другої світової війни це була філія концтабору Освенцім (Аушвіц). Для виконання *нових завдань* поновлено діяльність табору рішенням Політбюро ЦК Польської робітничої партії і названо його *Центральним табором праці*¹⁴⁷. Натомість, спеціально створеним Військовим трибуналом було засуджено від 22 квітня до 15 вересня 1947 р. 364 цивільних українців, з них 173 на смертну кару і вироки виконано¹⁴⁸. Фактично акція *Вісла* не припинялася аж до 1950 р. Були це вже поодинокі транспорти або групи осіб, які повернулися в рідні сторони і були вдруге або втретє переселені, чи згідно наказу командира Оперативної групи *Вісла* генерала Моссора скеровані до табору в Явожні¹⁴⁹. Одним із тих, котрих триразово депортовано, виявився славнозвісний лемківський художник Никифор Дровняк з Криниці, якому по кількох літах надано прізвище Криницький, з чим до сьогодні не погоджуються усі групи лемків, а судові справи щодо повернення йому материнського прізвища велися 12 років (1992–2004)¹⁵⁰.

Не встановлено кількості тих українців, які скористалися з пропозиції римо-католицьких священиків і прийняли свідоцтва про народження від костела. Це вберегло їх від виселення, проте вони відійшли згодом не лише від батьківської віри, але й також позбулися національної totoжності. Лише у гміні Красичин біля Перемишля такі посвідки видано понад 930 особам.

Після відновлення *Греко-католицької церкви* вони не повернулися до батьківської віри. Масштаб тих втрат показав перепис населення 2002 р., коли до українства призначалося лише 33 тис. осіб¹⁵¹

Здійснюючи депортацію польські військові підрозділи спалювали села та нищили пам'ятки української матеріальної культури. Чого не знищено під час виселення, нищено впродовж наступних років. Найбільше потерпіли найцінніші споруди. Лише на Перемищині з 80 церковних споруд, в тому таких важливих для українців як, наприклад, в Старому Крутелі, розібрано понад 40 дерев'яних церков, а матеріали з них використано як паливо. До 1956 р. на території Ряшівського воєводства знищено (розібрано) 175 церков. Хоча у 1968 р. Воєводський комітет ПОРП у Ряшеві наказав ці дії припинити, то ще у 1980 р. розібрано цінну дерев'яну церкву в Лютовиськах і процес цей продовжувався¹⁵². За весь післявоєнний період знищено понад 300 церков, 240 перейняли римо-католики, 28 зберегли або перейняли після греко-католиків православні та 60, переважно в незадовільному технічному стані, перебувають у володінні державних або самоуправних структур¹⁵³.

Офіційно протягом тривалого часу в масовій пропаганді поширювався погляд, що метою акції *Вісла* була *ліквідація українського націоналістичного підпілля*, тобто загонів *Української повстанської армії* і структур *Організації українських націоналістів*. Тепер практично вже немає серед дослідників архівних матеріалів післявоєнного періоду в Польщі сумнівів, що метою акції *Вісла* була *ліквідація української національної меншини*¹⁵⁴. У таємних інструкціях відносно депортації говорилося, що метою акції була повна асиміляція українців, які залишилися у Польщі. Проявом того стало, між іншим, охоплення депортацією усіх колишніх членів КПЗУ, а в час переселення членів і активістів Польської робітничої партії, сімей працівників партійного апарату, працівників Служби безпеки і міліції, запроторення в Явожно майже усієї української інтелігенції, включно з майже 30-ма греко-католицькими і православними священиками, в тому колишніх старшин союзницької Армії УНР, нечисленною групою вчителів, громадських діячів, з яких понад 160 померло в таборі, та наказ про розселення в нових місцях по 2–3 родини з різних місцевостей в рідних землях¹⁵⁵. У місцях нового поселення з поляками проводилися зібрання, на яких інформовано, що українські переселенці є злочинцями і слід стежити за їх поведінкою. Українці не мали права самовільно покидати нові місця проживання.

Усі депортовані українці опинилися у надзвичайно важких умовах. Їх поселено в основному у знищених війною чи першими поселенцями господарств або в зруйнованих фільварочних будинках. Так, наприклад, в Ольштинському воєводстві з 14 тис. вільних господарств, які призначалися для українців, понад 10 тис. виявилися зруйнованими¹⁵⁶. Новоприбульцям важ-

ко було сподіватися на підтримку вже мешкаючих там польських поселенців після попереджувальних зібрань. А часто траплялося, що цими поселенцями були переселені з Волині або Галичини поляки – учасники польсько-українських конфліктів міжвоєнного, воєнного і повоєнного періодів. Постійне нагадування про бандитський характер українців, особливо дітям у школах їхніми ровесниками, було інколи не до витримання. Мали часто місце приниження їх у місцях, де цього ніхто не сподівався: у костелах, які вірні як греко-католики, так і православні почали відвідувати. До залякування переселенців та вилучення з громадського життя сотень свідомих селян зорганізовано провокаційну фіктивну українську організацію, охоплено допитами і запроторено до в'язниць чергову велику групу українців, в тому звільнених з концтабору в Явожні¹⁵⁷. Отож, найбільшим злом по відношенню до українців було моральне пригноблення, заляканість і відсутність традиційного місця, в якому століттями українці у такі часи молилися до Всевишнього і отримували підтримку від свого настоятеля. А священиків – греко-католицьких і православних – не було серед депортованих, бо вони, ув'язнені, перебували в Явожні¹⁵⁸. Надзвичайно складний період пережило понад 30 тис. дітей дошкільного і шкільного віку (до 13 року життя їх налічувалося 21 % від загальної кількості усіх переселенців)¹⁵⁹, які не володіли польською мовою. Як правило, в перший період перебування на *Повернених землях* вони були ізольовані ровесниками-сусідами, а відтак учнівською громадою в школі. Особливо подібне становище дошкуляло дітям, які були виховувані в любові до рідного слова і національних традицій. Прикладом тих моральних тортур є життєвих шлях поетеси Мілі Лучак, яка пережила трагедію з вивезеними до Німеччини батьками, а після повернення депортованими на терени Ольштинщини¹⁶⁰. Масштаби негативного ставлення до українців можна собі уявити, порівнюючи ставлення до них загалу поляків вже у дев'яності роки минулого століття. На основі проведених опитувань поляків про їх ставлення до національних меншин виявилось, що українці є у Польщі найменш акцептованою групою, бо антипатія до них удвічі переважала симпатії¹⁶¹. Всупереч віковичним традиціям, вивезені за акцією *Вісла* українські діти були першим поколінням, якому значна частина батьків з різних міркувань не прищеплювала любові до материнської мови, а навпаки, допомагала у якнайшвидшому засвоєнні польської, котра інколи після різноманітних переслідувань ставала навіть мовою родинного спілкування.

Проблема статусу національної меншини

Незалежно від поширеної офіційної точки зору про відсутність у Польщі національних меншин, в тому й української, вигнанці не втрачали надії на зміну свого становища. Початкова ізолюваність в новому середовищі за мешкання якоюсь мірою навіть допомагала збереженню національної тотожності, бо батьки більше перебували з дітьми, якщо ровесники їх також початково не сприймали у післяшкільному спілкуванні. Переселенці важкою працею ремонтували надані приміщення, нищили кількالیтні бур'яни, повертали перелогам їх родючість. А переконання, що невідомо, коли прийде час на повернення у рідні місця наказувало зривати з хліборобською традицією прив'язаності до землі та вчити дітей нових професій. Так, протягом нетривалого часу, завдяки доволі розвиненій мережі різних форм шкільництва, сотні дітей навчалися у різних середніх школах. Однак щоденна позбавленість рідної мови, церкви, літератури та пропагування в масмедіях негативного стереотипу українців¹⁶², позбавляла їх можливості збереження власної тотожності.

Разом з тим, традиційна прихильність українців до хліборобства протягом тривалого проміжку часу дозволила змінювати у новому середовищі негативне ставлення до себе не лише сусідів, але й представників місцевої влади. Українців почали обирати до установ місцевого самоврядування. Ряд колишніх діячів КПЗУ та правлячої тоді Польської об'єднаної робітничої партії стали членами різних партійних структур. На виборах 5 грудня 1954 р. до місцевих народних рад обрали 684 українців, в тому числі – 587 в Ольштинському, 86 Кошалінському і 11 у Щецінському воеводствах¹⁶³. Чимало українців працювало на той час в різних сферах господарського життя, в тому керівниками сільськогосподарських, промислових підприємств і організацій¹⁶⁴.

Згодом виявилось, що українці були також діячами або працівниками різних центральних органів влади. Водночас, у навчальних закладах вчилися студенти, які у роки війни здобували освіту в українських середніх школах або їх закінчили. Доволі швидко вони різними шляхами знайомилися і творили неформальні групи та під приводом іменин, днів народження, успішно складеного екзамену відсвятковували ті події, співаючи між іншим, українських патріотичних пісень. Згодом ці зустрічі, звичайно найчастіше у приватних приміщеннях, набирали й цілком виразно національного характеру. На них відзначалися визначні події з минулого українського народу, роковини видатних українських діячів, співалося народних і патріотичних пісень. Подібні явища в контексті тотального нагляду спеціальних служб над усіма ділянками суспільного життя не проходили повз увагу правлячих структур держави¹⁶⁵.

Щоправда, 1951 р. проблемою національних меншин в Європі зацікавилася ООН, а особливо її *Підкомісія до справ протистояння дискримінації і захисту національних меншин*¹⁶⁶. Отож, з огляду на світову громадську думку ЦК Польської об'єднаної робітничої партії у квітні 1951 р. ухвалив постанову про доцільність створення у Польщі організацій національних меншин і повідомив про це свої воеводські та повітові структури. У зв'язку з цим у ряді місцевостей поселення української людності, де вже на той час молодь брала участь в художній самодіяльності, було дозволено організувати українські аматорські колективи та пункти навчання української мови. У 1953 р. навчання української мови велось вже у 24 пунктах¹⁶⁷. Щодо видання української газети в Польщі у 1955 р. неофіційну розмову з Едвардом Охабом, Першим секретарем ЦК ПОРП, провів Микола Щирба – виходець з Холмщини, в Другій Речі Посполитій діяч КПЗУ¹⁶⁸. У вересні згаданого року він подав у ЦК ПОРП проект українського тижневика з кадровими пропозиціями включно¹⁶⁹. До речі, одному з нас довелося з ним зустрічатися у Варшаві в 60–70-х рр. минулого століття, бувати навіть у нього вдома. Під час тих зустрічей можна було довідатися те, про що тоді ніде не писалося¹⁷⁰.

Однак, офіційно щойно 30 квітня 1956 р. тодішній прем'єр-міністр Польщі Юзеф Циранкевич створив урядову комісію у справах національних меншин. Того ж року, у червні Секретаріат ЦК ПОРП звернувся з листом до своїх членів, у якому визначив завдання місцевих партійних структур щодо роботи з українським населенням¹⁷¹. Урядові чинники віднайшли працюючих в різних установах українців, з якими було проведено відповідну роботу у справі організації *представницького з'їзду українців* з усієї Польщі та друку для їх потреб *української газети*. Після відповідної організаційної підготовки у червні 1956 р. у представницькому приміщенні Варшави – Палаці культури і науки пройшов *з'їзд українців*, на якому було створено *Українське суспільно-культурне товариство* (УСКТ), підпорядковане Міністерстві внутрішніх справ. Новостворена організація мала зайнятися організацією культурно-просвітнього життя в українському середовищі. Однак вже у липні 1957 р. Комісія ЦК ПОРП з національних питань звернула увагу на прояви націоналістичної діяльності в ланках УСКТ і, відповідно, знайшла за потрібне посилити нагляд за ними¹⁷². З того часу усі збори в гуртках, відділах та *Головній управі* УСКТ відбувалися за участю представників партії та органів внутрішніх справ. Учасники з'їзду українців отримали також першу у післявоєнній Польщі газету рідною мовою *Наше слово*, яка як тижневик продовжує виходити і в наш час.

Всупереч офіційній пропаганді виявилось, що у Польщі, окрім українців, живуть також представники інших національностей.

Однак найбільш складний період, хоч не так важкий як українці, пережили в післявоєнні роки також німці та євреї. Значну частину перших депортовано, а для сотень підозрілих створено табори праці на зразок Явожна. Натомість євреям вчинено погром у Кельцах, а згодом відбулися масові антиєврейські виступи, зокрема у 1968 р. За чисельністю тепер у Польщі проживає близько 350–450 тис. німців, більш-менш 300 тис. українців, 200–250 тис. білорусів, 25 тис. литовців, майже 25 тис. ромів, близько 15 тис. євреїв, 10 тис. словаків, одна тисяча чехів, 4–5 тис. татарів, нечисельні групи вірменів, росіян-старовірів¹⁷³. Усі вони, подібно до українців, після закінчення Другої світової війни не вели офіційно будь якої національної діяльності. Першими, які заснували у 1950 р. офіційне культурно-освітнє товариство, були євреї. Усі інші створили свої культурно-освітні товариства у 1956 р¹⁷⁴.

Після жовтневих перемін 1956 р. у Польщі, українці також повірили в поліпшення своєї долі, перш за все в ліквідацію наслідків акції *Вісла*, з можливістю повернення в рідні сторони, з дозволом на відкриття українських шкіл, культурних осередків, релігійних спільнот з літургією рідною мовою тощо¹⁷⁵.

Не чекаючи на обіцяні представниками найвищих державних органів влади позитивні рішення в українських справах, близько 20 тис. вигнанців повернулися в рідні місця, перш за все на Лемківщину, Холмщину і Підляшшя. Але невдовзі нове партійне керівництво Польщі, очолюване Владиславом Гомулкою (віце-прем'єром і міністром Повернених земель, на які у 1947 р. депортовано українців, а йому у роки Другої світової війни мешканці Лемківщини надали притулок), видало постанову протилежного до обіцянок змісту. Засуджено як незаконні спроби повернення на рідні землі та обіцяно опрацювати їх зорганізовану форму. Провідною ж думкою чергової обіцянки було припинити повернення українців на прабатьківські терени, щоб *скоєного, як мовилося, зла не виправляти новим злом*, тобто переселенці мали залишитися на місцях, куди їх депортовано¹⁷⁶.

Щоб запровадити партійні рішення у життя, уряд Польщі ухвалив постанову щодо фінансової допомоги на проведення українцями ремонтів наданих їм перед десятима роками господарств. Були це зв. *беззворотні позики*, які українці назвали *безповоротними*, бо їх у випадку повернення на рідні землі слід було повертати. Отже, *беззворотні позики* закривали вигнанцям шлях до повернення на рідні землі. Разом з тим, для задоволення вимог українців 1 вересня 1956 р. у Бартошицях на Ольштинщині відкрито *Український педагогічний ліцей*, в Православній духовній семінарії у Варшаві введено українську мову (викладалася до 1 вересня 1970 р.), відкрито *першу початкову школу* з українською мовою навчання у Баях Мазурських, а в грудні Міністерство освіти видало обіжник, яким зобов'язувало державну адмі-

ністрацію на місцях створювати можливості для навчання української мови в школах, де забажають того батьки хоча б семи учнів. У воєводських радіоцентрах в Ольштині, Кошаліні, Люблині і Ряшеві розпорядженням Державного комітету з радіо і телебачення від 29 січня 1958 р. дозволено ввести передачі українською мовою¹⁷⁷.

Рівночасно українські громади виступали з певними вимогами до влади. У своїх постановах воєводські осередки УСКТ прийняли ухвали з вимогами відновлення діяльності *Української греко-католицької церкви*, звільнення з в'язниць українських в'язнів, покараних за національну діяльність, зміни розпоряджень в справі повернення на рідні землі. Внаслідок цього у липні 1957 р. з'явилися перші спроби гальмування діяльності недавно створеної організації українців – УСКТ. Передусім це стосувалося її активу, який повірив в добрі наміри влади. Комісія ЦК ПОРП у справах національних меншин ствердила, що в новоствореній українській організації переймають ініціативу *націоналістичні елементи*. Жертвою політичного цькування став перший голова *Головного правління УСКТ* Степан Макух (1901–1984) – діяч ПОРП, в міжвоєнний період діяч КПЗУ, в'язень тюрми Равіч до 1939 р. А тепер віднайшли інформацію про його участь в УГА¹⁷⁸.

Згодом, у 1959 р. представники уряду ПНР високого рангу виступили публічно з заявами про *зростання проявів українського націоналізму*. Наслідком подібних заяв стало припинення культурно-освітньої діяльності та відходу від її організації ряду активістів. У загальнопольській пропаганді з'явилася теза *про морально-політичну єдність польського народу*, а на полицях книгарень з'явилося ряд книг *антиукраїнського характеру*. Деякі з тих книжок увійшли до обов'язкової лектури у школах та військових частинах. На основі однієї з них – *Łuny w Bieszczadach* (Заграви в Бескидах), наклад якої протягом 1959–1980 рр. сягнув 500 тис. примірників і яка входила до переліку обов'язкової для вивчення літератури усіма учнями середніх шкіл Польщі, військовослужбовців, змонтовано повнометражний фільм *Піротехнік Калень (Ogniomistrz Kaleń)*, в якому українців представлено як бандитів¹⁷⁹. Окрім кінотеатрів, фільм неодноразово демонстрували по телебаченню, як правило в дні українських релігійних свят. Показником згортання української діяльності стало зменшення пунктів навчання української мови з 82 у 1956 р. до 37 у 1977 р. Водночас проведені опитування вказували, що 99 % українців бажало, щоб їх діти, окрім польської мови, вивчали також свою рідну¹⁸⁰. Отож, коли б не розпорошення українців, рідну мову вивчало б близько 30 тис. молоді шкільного віку, а це, у свою чергу, стримувало б асиміляційний процес. Але реалії життя виявилися іншими і основна мета акції *Вісла* – денационалізація українців – здійснювалася вже на українцях тодішнього шкільного віку, хоч при внутрішньому протесті батьків.

Своєрідним підтвердженням протидії українців проти асиміляції стала передплата єдиної у 70-х рр. української газети *Наше слово* (наклад 16 тис. примірників на 32–35 тис. родин). Продаж *Українського календаря* доходив до 10 тис. примірників, а також 3 тис. 500 примірників *Українськомовного церковного календаря* Православної митрополії у Варшаві¹⁸¹.

Політика денационалізації та опір українців

Шоб повністю стерти у пам'яті зв'язок південно-східних теренів з присутністю там іншої національності чи віросповідання, тобто українців, у 1977 р. за рішенням Міністерства адміністрації, промислу і охорони середовища замінено назви 120 сіл українського походження¹⁸².

Нові сподівання на бажані для української національної меншини зміни принесли події, пов'язані із створенням масового громадського руху *Солідарність*, до виникнення якого були також причетними чимало представників української спільноти. Особливо зрушення охопило значну частину студентської молоді та молоді української інтелігенції. Після ряду нарад *Головне правління* УСКТ виступило з пропозицією про створення сприятливіших умов для національної діяльності українців, а саме: ліквідувати існуючі різноманітні форми цензури, відкрити у Польщі *Музей української культури*, здійснювати підготовку державними установами інструкторських кадрів для художніх колективів, об'єктивно висвітлювати в ЗМІ та шкільних підручниках українсько-польські взаємини. У цій справі навіть відбулася у серпні 1981 р. зустріч діячів УСКТ з послом СРСР у Польщі. Великі надії на усунення національних утисків українські діячі покладали на рішення першого з'їзду *Солідарності*, у резолюції якого зазначалося, що:

*Піклуючись про розвиток польської культури, відкритої до надбань інших народів, наголошуємо на потребі приділяти не меншу увагу до того, щоб польські громадяни, приналежні до інших національних та етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, жиди та інші – знайшли у спільній з поляками батьківщині умови до вільного розвитку своєї культури та переказували її своїм нащадкам*¹⁸³.

Але, подібно до того, як і в минулому, тепер знову віднайшовся спосіб, щоб дистанціюватися від українців. Цього разу восени 1980 р. на форумі польського парламенту генерал Польського війська Влодзімеж Оліва (1924–1989) продемонстрував депутатам парламенту і телеглядачам усієї Польщі антипольські летючки, які нібито були розповсюджені у Перемишлі, і загалом Надсянні, *українськими націоналістами з-під знаку тризуба*, які несли загрозу існуванню Польської держави¹⁸⁴. Судячи по всьому, метою подібно-

го заходу була пересторога перед активізацією українських середовищ та їх діяльності в новому суспільному русі. Ситуація навколо української проблеми спеціально нагніталася, щоб стримувати національний дух українців. Так, було відмовлено в реєстрації *Спілки українських студентів*¹⁸⁵. Антиукраїнськими аргументами доволі широко послуговувалися представники влади також при запровадженні *військового стану*. На підставі надуманих звинувачень заарештовано та інтерновано близько 50 українських інтелігентів, які діяли в *Солідарності*. Їх представили як ворогів польського народу, котрі нібито зберігали склади зброї, співпрацювали у Німеччині з американськими спецслужбами тощо. Мали місце просто абсурдні твердження про намагання українського населення Польщі приєднати південно-східні терени до України. Після відміни *військового стану* нападки на українців не лише не припинилися, а навпаки, доволі швидко з'явилося ряд нових антиукраїнських публікацій, в тому такого авторитетного українофоба із званням університетського професора як Едвард Прус. Підраховано, що за часи народної Польщі, окрім сотень антиукраїнських статей, видано щонайменше 58 наукових та науково-популярних праць, 50 томів спогадів, 10 книжечок з масової серії *Жовтого тигра* (100 тисяч примірників кожна) та понад 60 художніх творів, у яких спотворювався образ українця як людини¹⁸⁶.

Тим не менше, започаткована *Солідарністю* підтримка національних меншин у Польщі принесла свої позитивні наслідки. У 1983 р. розпочався черговий етап процесу активізації української інтелігенції. При *Спілці польських студентів* виникла *Загальнопольська рада культури студентів національних меншин*, а її українське відділення почало видавати з 1984 р. журнал *Зустрічі* (вийшло 16 номерів). До співпраці долучилося ряд відомих польських публіцистів і вчених, які намагалися правдиво висвітлювати минуле і сьогодення українського і польського народів. Серед них добре відомі в Польщі та Україні, зрештою й в інших державах, люди: Ришард Тожецький, Богуміла Бердиховська, Мацей Козловський, Яцек Куронь, Адам Міхнік, Пшемислав Журавський vel Граєвський, Анджей Фрішке, Стефан Киселевський. Зростання активності української молоді спостерігалось у Гданську, у Вищій педагогічній школі в Ольштині (нинішньому Вармінсько-Мазурському університеті), на Північному Підляшші¹⁸⁷. Водночас, у складних політичних умовах останніх років *народної Польщі* ряд представників української інтелігенції включилося до конспіративної діяльності в демократичних загальнопольських структурах.

Переломним моментом не лише для української національної меншини, але й для усіх сфер суспільного життя у Польщі, став 1989 р., коли започатковано зміни в суспільно-політичному устроєві держави. У Сеймі Речі Посполитої з'явилася *Комісія національних і етнічних меншин*, а діючі організації

національних меншин було вилучено з-під опіки Міністерства внутрішніх справ та підпорядковано Міністерстві культури і мистецтва. Важливою подією у процесі відродження українського життя в Польщі стало утворення в Кракові у червні 1989 р. депутатом Сейму, професором Володимиром Мокрим *Фундації св. Володимира Хрестителя Руси-України*. За *невеликий* проміжок часу *Фундація* стала не лише важливим центром української культури, але й польсько-українського зближення. Свою діяльність вона зосереджує на організації наукових конференцій, зустрічей, виданні кількох журналів, таких як: *Між сусідами*, *Краківські українознавчі зошити*, *Краківські горизонти*. *Фундація* веде також багату на українознавчі видання книгарню *Нестор*.

1 березня 1989 р. Синод Православної церкви у Польщі відтворив діяльність ліквідованої у 1948 р. *Холмської єпархії*, надаючи їй нову назву – *Люблинсько-Холмська*. А 25 березня відбулася урочиста хіротонія єпископа Авеля¹⁸⁸. Відтак, 31 травня 1989 р. *Тижоднік Повшехни* опублікував статтю Кшиштофа Козловського про акцію *Вісла*. Дуже цікаво, що польський автор, у польському тижневику підтвердив думку, що нерозповсюдження амністії у 1947 р., якою були охоплені польські підпільники, на українських учасників руху опору фактично стало доводом того, що польській владі не розходилося про ліквідацію вигасаючого українського підпілля, а ліквідацію української меншини у Польщі¹⁸⁹. Того ж 1989 р. розпочався процес розколу в лемківському середовищі. Група діячів з Лемківщини, керуючись інспірованим в минулому різними осередками сепаратизмом, покликала до життя свою організацію в Лігниці *Стоваришніня лемків* та її пресовий орган *Бесіда*. Згодом організація ця, маючи свій осідок в Лігниці, стала власником *Руської бурси в Горлицях*¹⁹⁰.

На зламі епох

Наприкінці 80-х рр. минулого століття започаткувалися доленосні зміни у світі. Доживала віку *світова система соціалізму*. Польща опинилася в епіцентрі бурхливих подій. У водовороті суспільних перетворень опинилася й українська спільнота країни. На зламі 1989/1990 рр. у середовищі українських громадських діячів пройшли зустрічі *Круглого столу* за участю представників духовенства. Відтак 24–25 лютого 1990 р. пройшов *надзвичайний з'їзд УСКТ*, на якому створено нову організацію – *Об'єднання українців у Польщі (ОУП)*. Через місяць ряд діючих у структурах УСКТ українських громадських діячів Лемківщини, зорганізували *Об'єднання лемків* як асоційованої з ОУП організації, з виданням пресового часопису *Ватра*. 1992 р. україн-

ці Північного Підляшшя створили *Союз українців Підляшшя* та започаткували видання українського часопису *Над Бугом і Нарвою*¹⁹¹.

Виходячи назустріч домаганням ряду українських форумів та громадських діячів української національності, в тому числі обраного за списком *Солідарності депутата* Сейму Володимира Мокрого – наукового працівника Ягеллонського університету у Кракові, 3 серпня 1990 р. верхня палата польського парламенту – *Сенат* – засудила антигуманну і антиукраїнську акцію *Вісла* як незаконну. Сейм подібної постанови не прийняв, хоча цього домогалося понад сто польських інтелектуалістів¹⁹².

Тоді ж похвалилася активність ряду українських середовищ щодо розгортання дій на рідному ґрунті. Окрім покликаного у 1989 р. *Союзу української незалежної молоді*, зареєструвало свою діяльність ряд інших організацій, а між іншим: *Союз українок* (1990), *Українське лікарське товариство* (1990), *Товариство «Народний дім» у Перемишлі* (1990), *Українська скаутська організація «Пласт»* (1990), *Союз українських підприємців* (1991), *Українське вчительське товариство* (1991), *Клуб українських юристів* (1991), *Спілка українських політв'язнів сталінського періоду* (1991), *Товариство ім. Богдана Лепкого у Кракові* (1991), *Музей лемківської культури в Зиндрановій*, *Товариство любителів Скансену матеріальної культури Холмицини і Підляшшя в Голі* (1990), *Фундація Криницького в Горлицях* (2004) та *Музей Богдана Ігоря Антонича в Горлицях* (2009)¹⁹³.

Хоча Сейм Республіки Польща не засудив акції *Вісла* і по перших самовільних поверненнях українців з місць депортації у 1947 р. обіцянки влади про організоване повернення залишилися на папері, все ж українці, використовуючи різні можливості обійти центральні та місцеві розпорядження, які не дозволяли повертатися на прадідівські землі, навіть стали відкупувати від нових власників свої господарства, а молодше покоління, маючи здобуті позарільничі кваліфікації, влаштувалося працювати на батьківських землях. Процес триває до сьогодні¹⁹⁴. Як виглядає, найважчі часи у житті українців Польщі ніби минули, однак протидія польських крайне правих угруповань та деяких політичних і державних діячів щодо діяльності українських культурно-освітніх установ не припиняються. За прикладом далеко ходити не потрібно. Його легко побачити на подіях у Перемишлі. Дотепер тут не повернено греко-католикам їх *Кафедрального собору*, який вони колись збудували, а згідно з підписаним 1925 р. Польщею з Римом *Конкордатом* залишався їх законною власністю, проте по Другій світовій війні був їм відібраний. Зрештою, будь-які інші намагання українців повернути забрані у них храми, школи чи культурно-освітні заклади постійно наштовхуються на голосні акції протесту з боку ряду польських громадських структур шовіністичного штибу. Так діялося, коли у 1991 р. здобуто право на відкриття,

по суті повернення *Початкової школи ім. Маркіяна Шашкевича*, а згодом на її базі *Загальноосвітнього ліцею*. Прокотилися хвилі протестів і найрізноманітніших дій, аби протидіяти різними способами проти проведення в Перемишлі *Фестивалю української культури* у 1995 р., аж до підпалення приміщень Народного дому та гуртожитку, де було розміщено його учасників. Подібне діється й зараз при спробах повернення майна *Греко-католицькій церкві* чи проти побудови дзвіниці при нинішньому *Кафедральному соборі*. Інколи і представники влади, ніби діючи згідно з законом, якоюсь мірою стають прихильниками націоналістично налаштованих польських екстремістських груп. Тим самим вони викликають серед української меншини сумніви щодо вірогідності запевнень у толерантності щодо неї. Підтвердженням подібних дій влади може служити, наприклад, проведення слідства прокуратурою Перемишля у 1995 р. за заявою польських шовіністично налаштованих організацій міста з вимогою заборонити діяльність ОУП. Багатогодинні допити прокурорів в кількох містах Польщі охопили понад 20 цільних діячів *Об'єднання українців у Польщі* з тодішнім головою *Головної ради ОУП* – членом *Української Світової Координаційної Ради* і *Світового Конгресу Українців* Юрієм Рейтом включно. Хоча згодом слідство припинено, але воно посиляло занепокоєння серед української спільноти і зневіру в добрі наміри владних структур по відношенню до української національної меншини. Значною мірою на прояви нетолерантності мають вплив ЗМІ, які не завжди об'єктивно висвітлюють ті чи інші події. На прикладі того ж Перемишля можна аргументувати факт не завжди толерантного ставлення до справедливих клопотань українців. Сказане, зокрема, стосується клопотань щодо повернення *Греко-католицькій митрополії колишньої бурси*, де тепер розташований осередок для дітей і молоді з різними фізичними вадами. Вимоги українців подаються громадськості як замах на потреби утриманців згаданої будівлі. Але ж ніхто не згадує, що воно потрібне і тим, кому воно колись належало. А їх наступниками тепер є вихованці *Української католицької семінарії*, а також молодь з-поза Перемишля, яка навчається в *Комплексі загальноосвітніх шкіл ім. Маркіяна Шашкевича*. Зрештою, передбачається відкриття *Української духовної семінарії*. Місцева влада, піклуючись про долю нинішніх утриманців осередку, повинна знайти вирішення проблеми таким чином, щоб не ущемляти національних інтересів і почуттів українців. Місцеві засоби масової інформації натомість популяризують тезу, що *Греко-католицька митрополія* хоче позбавити наявних у приміщенні колишньої бурси дітей місця проживання, хоча насправді там знайшлося б достатньо місця і для вихованців українських закладів¹⁹⁵.

Незважаючи на протидію з боку шовіністичних кіл всередині польського суспільства, яка втрачає підтримку загалу населення, з кожним роком за іні-

ціативою батьків, вчителів та активу Об'єднання українців у Польщі зростає кількість пунктів навчання української мови на усіх теренах поселення українців. Так, у 1995/1996 н. р. діяло 156 таких пунктів, з того 86 пунктів з 2 тис. 491 учнем при школах та 70 пунктів з 600 учнями, зорганізованих при осередках Об'єднання українців у Польщі¹⁹⁶. Разом навчанням рідної мови було охоплено 3 тис. 091 дітей. Того самого року порівняна за кількістю німецька національна меншина мала 67 шкіл з 6 тис. 152 учнів. Нечисельна, близько 20-тисячна, литовська громада, яка проживає компактно у 5 місцевостях, мала 10 пунктів навчання рідної мови із 782 учнями, словацька – 15 шкіл із 597 учнями. Білоруської мови навчалось 3895 учнів¹⁹⁷. Отож надалі українська дітвора, незважаючи на певні зусилля, розпорошена майже по цілій Польщі в значній більшості залишається поза мережею навчання рідної мови. Батьки цього покоління в основному не навчалися рідної мови в складний час суспільних перетворень у Польщі і не спроможні навчити її дітей у домашньому колі.

Підводячи підсумок нинішньому станові навчання дітей української мови в Польщі можемо спертися на грудневий 2011 р. рапорт експертів *Європейської хартії регіональних та національних мов* щодо виконання її положень саме у цій країні, яка приєдналася до Хартії у лютому 2009 р. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що європейські експерти відзначили недостатній, за цілим рядом показників, рівень виконання Польщею зобов'язань стосовно навчання української мови¹⁹⁸. За офіційними даними Міністерства національної освіти Польщі українську мову, як рідну, у 2011/2012 навчальному році вивчали 2642 учні, що складало 4,53% від загальної кількості школярів у середовищі національних та етнічних меншин. Для порівняння: білоруську мову вивчало на той час 3041 дитина, литовську – 675, німецьку – 37 тис. 538, словацьку – 196, кашубську – 13 тис. 642 учні¹⁹⁹. Аналіз статистики наводить на сумні роздуми, що польська влада, м'яко кажучи, не особливо заохочує українців вивчати свою рідну мову. Але, з іншого боку, самі українці, чи то через важкі переживання у столітті, що закінчилося, чи, можливо, через інерцію, породжену тими переживаннями, самі не проявляють належної наполегливості щодо збереження національної ідентичності.

З названої вище кількості дітей, що навчаються української мови, близько 700 є учнями шкіл з українською мовою навчання, решта навчається в гуртках при осередках ОУП. Очевидно буде доцільним назвати навчальні заклади, т.зв. *комплекси шкіл*, де навчання ведеться українською мовою. Це зокрема комплекси в: Білому Борі (початкова школа, гімназія, ліцей); Лігниці (гімназія, ліцей), Перемишлі (дошкільний заклад – нульовий клас, початкова школа, гімназія, ліцей); у Бартошицях (початкова школа, гімназія); у Гурові Ілавецькому (гімназія, ліцей). Щоправда,

у Лігниці і Перемишлі українська мова вивчається додатково. З'явилися також українські класи у Більську Підляському – початкова школа і гімназія. На перспективу тут очевидно зафункціонує повноцінна школа з українською мовою навчання²⁰⁰.

Обнадійливою якоюсь мірою є інформація про те, що українську філологію на університетському рівні в Польщі вивчають сотні студентів. В усякому випадку, станом на 2008 р. таких було 614 осіб²⁰¹.

Особливо помітним є зростання національної свідомості на Північному Підляшші, яке оминула горезвісна акція *Вісла* і де щораз більше (хоча при певній протидії місцевої влади)²⁰² створюється пунктів навчання української мови, організовуються культурні імпрези, на які збираються тисячі аматорів української пісні і музики²⁰³. Але й там внаслідок адміністративного віднесення православного населення, яке розмовляє українською говіркою, до білоруського регіону, окрім адміністративних перешкод протидіють структури *Білоруського культурно-освітнього товариства* та його провідні діячі з науковими працівниками включно²⁰⁴. Зростає зацікавлення українською історією і культурою також серед польської молоді. Проявом того є вибір сотнями випускників середніх шкіл студій на відділах української філології, які діють у Варшавському, Люблинському, Краківському, Познанському, Щецінському та Вроцлавському університетах, у Східноєвропейській вищій професійній школі у Перемишлі. Видається щораз більше польськомовних книжок історичного характеру, авторами яких є науковці з українського середовища, продовжувачі справи видатних вчених – професорів Романа Смаль-Стоцького, Івана Огієнка, Володимира Кубійовича, Степана Томашівського, Олександра Лотоцького, Степана Максима Балея. Це нинішні професори і доктори наук: Мар'ян Бендза, Роман Вищський, Оля Войтович, Омелян Вішка, Ігор Галагіда, Оля Гнатюк, Ярослав Грицковян, Роман Дрозд, Роман Дубець, Богдан Гальчак, Степан Заброварний, Ростислав Жерелик, Тадей Карабович, Стефан Козак, Григорій Купріянович, Михайло Лесів, Володимир Мокрий, Василь Назарук, Микола Рощенко, покійний, на жаль, Микола Сівницький, Ярослав Сирник та інші. Продовжує популяризуватися діяльність українських учених в інших галузях знань, які працювали в минулому у Польщі, таких як: професор Іван Фещенко-Чопівський (1884–1952) – засновник польського металознавства та його учнів, професорів Миколи Чижевського (1890–1951), Миколи Дубовицького (1903–1985), геолога, професора Ераста Константиновича (1919–2001). Продовжувачами їх справи стали професор Любомир Баран (1938–2009) – ректор Вармінсько-Мазурського університету і перший українець – член Президії Польської академії наук, д-р Андрій Починайло, 1932 р.н. – колишній працівник Інституту ядерної фізики. В ділянці сільськогосподар-

ських наук широкого визнання набули дослідження професора Юрія Корогоди (1900–1992), професора Григорія Гончаренка (1899–1975), Івана Шовгеніва (1874–1943), Мирослава Хомишина (1910–1997). Їх традицію продовжують професори Роман Бошно, Дмитро Калішевич, Костянтин Романюк, Петро Скрійка²⁰⁵.

Вагомим є вклад українців в польське мистецтво ще з довоєнних часів. Імена професорів Лева Геца (1896–1971) і Юрія Новосельського (1923–2011) та доцента Василя Требушного (1887–1943) з Краківської академії мистецтв, професорів Петра Холодного (1876–1930) і В'ячеслава Васьківського (1904–1976) з Варшавської академії мистецтв та мистецького гуртка *Спокій* з майже 50-ма його членами, що діяв з 1927 по 1939 рр. у Варшаві з ініціативи Петра Мегика (1899–1992). Серед його членів були такі відомі митці, як: Петро Андрусів (1906–1981), згаданий В. Васьківський, Володимир Побулавець (1898–1929), Микола Щербак (1895–?), Олександр Якимчук (1899–1970). До них треба долучити професора Василя Войтовича (1899–1985) з Познанської академії мистецтв, академічних вчителів – Андрія Ментуха з Гданська і Михайла Саванюка (1938–2003) з Ольштина, Омеляна Мазурика (1938–2003), Тирса Венгриновича (1924–2002) та народних художників Епіфанія Дровняка (1895–1968) – Никифора з Криниці і Василя Альбічука (1909–1995) з Підляшшя, відомі сотням любителів мистецтва. Відомими художниками стали емігранти з України Олександр Ляшенко (1887–1944) з Влоцлавка (родом з Полтавщини), Зіновій Подушко (1887–1963) з Лодзі (родом з Січеславщини), Михайло Добряк (1904–2002) з Каліша, Мирослав Смерек (1935–1995) з Ольштина²⁰⁶.

Розгортає доволі широку діяльність у нинішній Польщі кілька десятків українських художніх колективів, які презентують свій доробок на традиційно організованих що два роки *Фестивалях української культури*, щорічній *Лемківській ватрі в Ждині* на Лемківщині та *Битівській ватрі* на Помор'ї, Лемківському святі *Від Русаля до Івана в Музеї лемківської культури* в Зиндрановій, фестивалі української культури *Підляська осінь* та *Музичні діалоги над Бугом* на Підляшші, молодіжній імпрезі *Молодіжний ярмарок* в Гданську, перегляді дитячих колективів в Кошаліні, *Днях бандурної музики* та *Музики без кордонів* у Перемишлі²⁰⁷.

На особливу увагу заслуговує чоловічий хор *Журавлі*, який вже довгі роки славиться популярністю не лише серед українців Польщі, але й в Україні, Чехословаччині та західних державах, з Канадою і США включно. Гідно репрезентував він також Польщу на деяких міжнародних фестивалях. Подібне можна сказати про інші колективи, такі як: *Горпина*, *Лемковина*, *Ослав'яни*, *Кичера*, *Черемош*, *Думка*, *Ранок*, *Бандура*, *Хутір*, *Орден*, *Намисто*, *Синтаґма*, *Ірмос*²⁰⁸.

Вагомий внесок до музичної культури внесли Людовик Гладилевич (1885–1967), Ярослав Полянський (1930–1994), Осип Курочко (1902–1968), Ольга Попович, Мар'яна Яра, Володимир Пилипович²⁰⁹.

Черговою проблемою, яка інколи набирає гострого характеру, є нищення шедеврів української культури на теренах етнічного пограниччя та сотень історичних і сучасних місць захоронень пращурів та учасників українських визвольних змагань у ХХ ст. Так історично склалося, що після депортації українців ряд історичних пам'яток української культури, особливо церковних споруд, змінило власників та характер і таким чином безповоротно втрачено тисячі історичних ікон. Більшість іконостасів в діючих церквах пристосовано до латинського обряду. Водночас зникли сотні цвинтарів з могилами, де також спочивають видатні діячі культури. Отож, йдеться про збереження того, що ще залишилось. І це часто викликає проблеми. Так діється, наприклад, з місцем захоронення короля Данила Галицького в колишньому *Холмському кафедральному православному, відтак греко-католицькому, знову православному, римо-католицькому, знову православному і зараз римо-католицькому соборі*. До наших днів не проведено дослідження, чи ще зберігаються у підвалах, упорядковані у 1940–1941 рр., *Печери та Печерна Данилова церква*²¹⁰. Не вирішено справи встановлення пам'ятника або хоча б пам'ятної таблиці про Данила Галицького – державного діяча Київської Русі. Про ці справи замовчується і зараз в публікаціях про Холмські пам'ятники²¹¹. З труднощами вирішується проблема розташованих на території цілої Польщі військових некрополів та могил, у яких спочивають вояки Української революції 1917–1921 рр. та періоду Другої світової війни і по її закінченні²¹².

Надалі несприятливим для українців, не лише в Польщі, є зволікання з визнанням незаконності акції *Вісла* та її наслідків. Ряд заходів у цій справі в Сеймі не здобули дотепер належної підтримки. З іншого боку, годі нормально розв'язувати ряд питань відносно представництва українців в Сеймі та теренових самоуправних структурах при діючих законах, в яких не взято до уваги розпорошення української спільноти по майже усіх воєводствах Польщі. Це особливо стосується організації шкільництва, яке перейшло до компетенції місцевих самоуправних органів, відсутності українських культурних осередків фінансованих державою тощо. Тим не менше, українська громада Польщі вимагає засудження зловісної акції. Справа дійшла, вже вкотре, до Сейму, який продовжує ігнорувати вирішення проблеми заподіяної кривди українцям пам'ятного для них 1947 р. Нещодавно Комісія національних та етнічних меншин під керівництвом свого голови Мирона Сича більшістю голосів ухвалила проект *Постанови Сейму Речі Посполитої Польщі стосовно акції «Вісла»* і, відповідно, надіслала її маршалкові Сейму Еві Копач для подальшого розвитку. Важко сказати, чим закінчиться справа цього разу²¹³. По-перше,

понад третина Комісії не підтримала проекту, значною мірою, під тиском *кредового середовища*, яке готується до відзначення 70-ї річниці *Волинської різни*, зайвий раз розбурхуючи пристрасті навколо явища, яке ніхто не заперечує, але без аналізу причин, які його породили. По-друге, у зв'язку із згаданою різницею тиск нагнітається і на владу, і на суспільство. І, по третє, що на нашу думку найгірше, Україна (передусім її влада) ніяк не може визначитися зі своїм ставленням до суті справи, бо продовжує залишатися у полоні *засудження українського буржуазного націоналізму*, що не приносить ні найменшої користі примирення обох народів *на ґрунті того, що нас єднає, а не штучно підтримує застарілі образи*.

Різні були періоди в діяльності *Греко-католицької* і *Православної церков* серед українського населення перед його депортаціями, під час їх проведення та по їх закінченні. Внаслідок формальної ліквідації у 1946 р. *Греко-католицької церкви в Україні*, рішення це поширилося також на Польщу. Було заарештовано і запроторено до в'язниць і концтаборів в Радянському Союзі єпископів *Перемиської єпархії* та більшість духовенства. Близько ста тисяч греко-католиків охоплених акцією *Вісла*, користалися в своїй масі послугами римо-католицького духовенства. Само собою зрозуміло, що це призвело не лише до зміни обряду, але й часто національності. Нечисельна група греко-католиків користувалась діючими православними храмами, згодом перейшовши на цей обряд. Але це, з черги, стало міжконфесійною проблемою. Особливо сказане стосується *Лемківщини* і *Надсяння*²¹⁴.

Під час політичних змін у Польщі в 1956 р. розпочався процес відновлення діяльності *Греко-католицької церкви* і вже у наступному році відкрито 17 парафій, в тому на історичній території, у *Перемишлі*, *Варшаві* та *Кракові*. У 1964 р. Апостольська Столиця призначила примаеса Польщі спеціальним делегатом до справ *східного обряду*. Користуючись цим правом, примаес покликав у 1967 р. собі помічника у тих справах отця *Василя Гриника*, а по його смерті у 1977 р. його наступником став отець *Степан Дзюбина*. У 1989 р. на території Польщі діяло вже 85 греко-католицьких парафій з 57 священниками, 1 монастир із 16 монахами та 3 монастирі із 26 монашками. 16 липня 1989 р. Папа Римський *Іоан Павло II* призначив першого після закінчення Другої світової війни греко-католицького єпископа в Польщі, яким став дотеперішній генеральний вікарій отець *Іван Мартиняк*²¹⁵. 16 січня 1991 р. рішенням Апостольської Столиці відновлено *Перемиську греко-католицьку єпархію*, а новим її ординарієм став той же владика *Іван Мартиняк*. Офіційне введення на престол визначалося на 13 квітня 1991 р. На жаль, цей акт не відбувся в *Греко-католицькому соборі*, бо його так і не повернули українцям. Більше того, у справу втрутився *Громадський комітет* захисту польського римо-католицького костела, який не допустив повернення українцям їх храму. Це викликало

велике обурення в багаточисельній греко-католицькій спільноті, яка прибула на врочистість з усієї Польщі та з-за кордону. Інгрес владики відбувся в іншому приміщенні, у якому могла вміститися лише частина вірних. Наступний етап непорозумінь стався 2 червня 1991 р., коли Папі Іоану Павлу II згаданий вище *комітет* не дозволив зустрітись з греко-католицькою спільнотою у зайнятому римо-католиками *Греко-католицькому соборі*. За таких обставин греко-католикам прередано під їх *Кафедральний собор* костел Ісусового Серця. Цим рішенням, до речі, невдоволені обидві сторони конфлікту²¹⁶.

Послугами *Греко-католицької церкви* користується 110–160 тис. українців. Ця церква великою мірою допомагає ОУП в діяльності по збереженню національної тотожності, а особливо серед молоді, яка відвідує уроки релігії українською мовою не лише у школах, але й при церковних приміщеннях, де не діють пункти навчання української мови в школах²¹⁷.

По кількох роках у Перемишлі дійшло до чергової антиукраїнської акції, а саме: знищення копули на *Греко-католицькому кафедральному соборі*, яка у вигляді була мініатурою копули на базиліці св. Петра в Римі, а отже римо-католицькій базиліці. Але мотивом руйнівників була теза, що копула чужа латинській церкві. Подія викликала велике невдоволення серед українців Польщі. Негативну оцінку дано цим діям не лише українцями, але й рядом поляків та чисельною еміграцією перемишлян у Канаді, українців в Україні та інших державах світу²¹⁸.

Хоча діяльність *Православної церкви* після Другої світової війни не була припинена, то вона від її закінчення повернула до вікових традицій і не достосувала своїх дій до національного складу населення. Після акції *Вісла* православних священників, які послуговувалися з вірними їх рідною мовою (отець Василь Ляшенко (1890–1956) – поручник Армії УНР, капелан інтернаціоналі у 1920 р. в Польщі 5-ї Херсонської дивізії, отець Микола Костишин (1892–1971), отець Йосип Кундеус (1896–1950), отець Олексій Несторович (1920–1993), заарештовано за *поширення українського націоналізму* і за проторено у концтабір Явожно. Українську мову, з її лемківською говіркою, введено до Богослужіння в Перемисько-Новосанчеській єпархії. Натомість, на нових місцях поселення українців на Північних та Західних землях Польщі, охоплених акцією *Вісла* (близько 40 тис. осіб), введено традиційну церковно-слов'янську форму Богослужінь, з російською вимовою, яка також мала б бути мовою проповіді і спілкування з вірними. Останнім часом її замінює польська мова. Така сама ситуація є й на території Холмщини і Підляшшя, що є значним гальмом в збереженні національної тотожності не лише українців, але й білорусів на частині територій Білосточчини. Здавалось, що після 1956 р., коли до *Духовної православної семінарії* в Яблочині введено українську мову, вона стане також мовою літургії в місцях проживання українців.

Але у 1970 р. навчання української мови припинено. Отож, повернулася ситуація з міжвоєнного періоду, коли після чисельних масових заходів в справі українізації церков, на Волині у червні 1935 р. на 680 парохій лише у 54 ведено літургію мовою корінного православного населення²¹⁹. Слід сподіватися, що Синод Православної церкви у Польщі, який останнім часом розглядає мовні проблеми в літургії, вирішить цю справу на користь віками принижуваних вірних української та білоруської національностей.

Все, про що мовилося вище, призвело до фатальних наслідків щодо національного самовизначення українців. Так, за загальним переписом населення у 2002 р. лише 31 тис. громадян Польщі назвала себе українцями, а майже 800 тис. не визначились, ким вони є!? Можливо, у цій групі знайшлися українці свідомі свого коріння, але не визначилися, як і ті, які внаслідок політики влади і Православної церкви за словами проф. Тадеуша Стегнера, до 1989 р. «у політиці влади щодо цього визнання (православ'я. – *Авт.*) спостерігалася виразна тенденція до спольщення і, разом з тим, русифікації Церкви. Йшлося про те, щоб складаючі більшість вірних білоруси чи українці стали або православними поляками, або піддалися русифікації, але, боронь, Боже, не стали завдяки Церкві національно свідомими українцями чи білорусами»²²⁰.

Перепис населення Польщі у 2010 р. вніс корективи і підтверив відомий вислів, що *Козацькому роду нема переводу*. Свою ж бо українськість висловило значно більше, бо 48 тис. (2002 – 31 тис.) і 10 тис. назвали себе лемками (2002 – 5,9 тис.) громадян Польщі. Скільки лемків назвало себе також українцями, довідаємося з дальших публікацій *Головного статистичного управління*. І головне, що в наведених обох групах є кілька тисяч нової інтелігенції (української і лемківсько-української)²²¹, в тому професорів і докторів наук із різних дисциплін, сотні істориків, лікарів, вчителів, юристів згутованих в професійних спілках, редакторів україномовних видань і часописів. Вони працюють також в чисельних загальнопольських громадсько-політичних організаціях. Вже вдруге у XXI ст. депутатом Сейму обрано вчителя Мирона Сича – організатора Українського загальноосвітнього ліцею в Гурові Ілавецькому, який перед тим очолював Сеймик Вармінсько-Мазурського воєводства, будучи водночас членом керівництва Об'єднання українців у Польщі. Зараз він очолює, вперше за увесь післявоєнний час, депутатську Сеймову *Комісію національних менших*. Отож, мета акції *Вісла* щодо ліквідації української спільноти після 65 років не здійснилася, а навпаки, спричинилася до збереження українцями своєї національної приналежності. Значна частина українців зберігає традиційну прихильність до рільництва. Проте щораз більше українців обирає інші професії, набуває професійної компетенції, займає щораз більше керівних посад в державній адміністрації, самоуправних структурах. Масш-

таби здобутків українців невеликі з огляду на некорисний для українців, розселених в близько двох тисячах місцевостей Польщі, закон про обирання депутатів до парламенту та самоуправних структур. Проте зрушення є.

Все, сказане вище про долю українців Польщі впродовж ХХ століття дає підстави до глибоких роздумів про те, *хто ж ми – українці*. І не лише в Польщі. Проте, загальний висновок належить не до розділу. Добре відомо, що західні етнічні землі потрапили в орбіту Польщі сотні років тому, а їх корінні мешканці поступово асимілювалися. Що ж стосується ХХ ст., то саме в ньому настало остаточне розв'язання *української проблеми* в цій країні. А його кульмінація припала на Другу світову війну та перші повоєнні роки. Саме тут т. зв. *народна влада* вирішила перебудувати колишню багатонаціональну державу на *мононаціональну*. Що з того вийшло, стало зрозумілим доволі швидко. Але ті польські громадяни, котрі не були етнічними поляками, відчували усі наслідки процесу *перебудови національного обличчя держави*. З одного боку, влада не домоглася повністю того, чого хотіла. З іншого ж, ті, проти кого спрямовувалась ця політика, вповні від неї настраждались. У нашому випадку передусім потрібно говорити про українців, яких безпрецедентно тероризували впродовж міжвоєнних років. Під час війни на якийсь час вони повірили, що можуть наступити в їх становищі якісь зміни на краще. А все обернулося для них прямо навпаки. З розвалом народної Польщі з'явилися нові промінчики надії на краще. Але цьому суттєво заважає баласт минулого у людській свідомості.

Примітки

1. Андрусак М. Перемишль в історії України до 1918 р. / Перемишль – західний бастион України. – Нью-Йорк – Філядельфія, 1961. – С. 37–42; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. – Warszawa: Tyrsa, 1992. – S. 13–14; Вішка О. Як Тройденевичі Червону Русь продали // Наше слово. – 2011. – Ч. 23. – С. 9; Kurier Galicyjski. – 2011. – № 11(135). – С. 18.
2. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / pod red. prof. Teresy Chynczewskiej-Henel i prof. Natalii Jakowenko. – Lublin, 2000. – Passim.
3. Макар Ю., Яценюк Т. Річ Посполита «двох народів»: що з третім? // Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. Історичні науки. – 2009. – № 22. – С. 211 – 216; Міхновський М. Націоналізм і космополітизм / Націоналізм. Антологія / Упор. Олег Проценко, Василь Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 161–162; Франко І. Поза межами можливого. – Там само. – С. 163 – 171; Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991. – С. 100; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 57–58, 73–74, 87–88, 103–104, 117–118.

4. Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi z którymi żyłem. – Warszawa, 1987. – Passim; Żerelik R. O mniejszości ukraińskiej w Polsce // Borussia, 1999. – № 18/19. – S. 368; Handelsman M., Adam Czartoryski, t.II, Warszawa 1949 i t. III, Warszawa 1950. – Passim; Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831–1863, Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1987. – Passim; Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe, Warszawa, 1934. – Passim; Polityka. Pomocnik historyczny. Wydanie specjalne. – 2011. – № 4. – S. 49–50, 56–58 i in.
5. Krząstek T., Chojnicki S. Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. – Warszawa, 2001. – Passim.
6. Moraczewski J. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej, t.II. – Poznań, 1962. – S. 88.
7. Андрусяк М. Перемишль в історії України до 1918 р. – С. 25–66.
8. Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1991. – S. 214.
9. Там само. – С. 220–225.
10. Єпископ Винницький Іннокентій. Катехисис або Бароковий Душпастирський Сад. – Перемишль, 2007. – С. 7.
11. Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини / Вид. за адміністрації о. д-ра Василя Масцюха, 1936 р. – С. 46
12. Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Tom 1. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S. 59.
13. Dunin-Wąsowicz K. Ukraina i Ukraińcy w Powstaniu Styczniowym. Warszawa, 1963. – Passim
14. Там само. – С. 19; Łossowski P., Młynarski Z., Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w Powstaniu Styczniowym. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – S. 189.
15. Купріянович Г. Український етнос на Холмщині та Підляшші в XIX-XX ст. / Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Родовід. 1997. – С. 61; Roszczenko M., Kleszczele. – Bielsk Podlaski, 2002. – Passim; Н. і J. Maziejuk. Smentarz Unicki w Terebeli. – Jagodnica, 2006. – Passim; його ж: Urodzony w czepku. – Jagodnica, 2007. – Passim; Jagodnica. Ludzie. Architektura. Historia. Wydarzenia. – Jagodnica, 2004; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 135–176.
16. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 144–145; Горний М. Трагедія Холмщини і Підляшшя у першій світовій війні // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної і Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 171–179; Салюк А. Питання Холмщини і Підляшшя на Берестейській мирній конференції // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної і Східної Європи, Чернівці, 2000. – С. 179–186; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukrajskich, t.I. – Warszawa, 1992. – Passim; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919, Львів, 1998. – На багатьох стор.; Kozłowski M. Zapomniana wojna. Bydgoszcz, 1999. – Passim.
17. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. (Новіші часи). – Друге видання. – Вінніпег-Торонто: Волиніяна, 1989. – С. 151, 193, 274 і in.
18. Kolańczuk A. O Ukrainę, o jej wolność (Uczestnicy ukraińskich walk niepodległościowych lat 1917–1921 związani z Chełmszczyzną i Podlasiem) // Над Бугом і Нарвою. – 2009. – № 6; 2010. – № 1, 2, 3, 4, 5, 6; 2011. – № 1, 2.

19. Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр.: генеза, хід і геополітичні наслідки / Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / під ред. Тадеуша Кшонстека. – Варшава: В-во Віпарт, 2010. – С. 161–173.
20. Dąbrowski T. Ukraiński Ruch Narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. Warszawa, 1985. – S. 168; Filar T. Bezimienne mogiły ukraińskie na cmentarzu Rakowickim w Krakowie // Między Sąsiadami. – Kraków, 1993. – S. 17; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; Olszański T. A. Historia Ukrainy XX w. Warszawa [bdw]; Kozłowski M. Zapomniana wojna. – Bydgoszcz, 1999.
21. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. XX ст. у Польщі. – Львів, 2003. – На багатьох сторінках; його ж: Померли, щоб воскресла Україна. – Перемишль, 2007. – С. 58–62, 111–112; Eliasz B. Cmentarze, kwatery i mogiły wojenne na Podkarpaciu. T.1. – Rzeszów, 2006. – S. 245–246; t. 2. Rzeszów, 2006. – S. 158–160; Wiszka E. Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych (1919–1921). – Toruń, 2010. – S. 117–127.
22. Павлович В. Холмська Євангеліє // Наш світ. – Варшава. – 1924. – Ч. 15. – С. 5.
23. Де дзвони парафії Холмської єпархії. – Холмська Русь. – 1919. – Ч. 42.
24. Дмитріюк В. Спомин з років 1918–1927 / Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег-Торонто, 1989. – С. 357–375 (додаток ч.3).
25. Січинський В. Місто Холм. – Краків, 1942. – С. 15; Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. – Lublin, 2000. – S. 299–311.
26. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 324.
27. Papierzyńska-Turek M. Op. cit. – S. 313. Нагадаємо, що при наведенні статистичних даних не слід забувати, що, почерпнуті з різних джерел, вони часто розходяться, іноді навіть суттєво. Див., наприклад, Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 336–343.
28. Chełmskie miejsca pamięci narodowej. – Chełm, 2010 Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Redakcja naukowa: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Emilian Wiszka. – Toruń, 1997. – Passim; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939. – Львів, 2000. – На багатьох сторінках; Ślipiec J. Drogi niepodległości – Polska i Ukraina 1918–1921. – Warszawa, 1999. – Passim; Bruski J. J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000. – Passim.
29. Польща та Україна в боротьбі за незалежність. – С. 30–36 (документи у вигляді додатків).
30. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно історична студія. – Львів, 1999. – С. 264.
31. Там само. – С. 265.
32. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1920–1924). – Kraków, 2004. – S. 176.
33. Bunt Młodych Duchem. – 2010. – № 2 (54). – S. 16–17.

34. Kosk H. p. *Generalicja Polska*. T.1. A-L. – Pruszków, 1998. – S. 173–174.
35. Olszański T. A. *Historia Ukrainy XX w.* – S. 75; Legieć J. *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.* – Toruń, 2002. – S. 136–137; Karpus Z. *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku.* – Toruń, 1999. – S. 31; Skrukwa G. *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921.* – Toruń, 2008. – S. 650–652; *Польща та Україна в боротьбі за незалежності.* – С. 346 (документ).
36. Томчик Є. *Союз Пiлсудський – Петлюра в iсторiї та традицiї Польського Вiйська / Польща та Україна в боротьбі за незалежність.* – С. 142–143; Kolańczuk A. *Niekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921.* – Przemysł: PWIN, 2003. – S. 6–7, 24–25; Skrukwa G. *Op. cit.* – S. 650–652.
37. Павленко М. *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.).* – Київ, 1999. – На багатьох сторінках; Olszański T. A. *Historia Ukrainy XX w.*
38. Stępień S. *Spółeczność ukraińska w II Rzeczypospolitej // Przemyskie Zapiski Historyczne.* – R. IV-V, 1987. – S.173.
39. Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1971. – S. 116–117; Колянчук О. *Увiчнення нескорених.* – На багатьох сторінках; його ж: *Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina.* – Przemysł, 2007. – Passim; Szagała R., Kolańczuk A. *Cmentarz Prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie // Przewodnik.* – Warszawa, 2002. – Passim.
40. Змієнко-Сенишин Г. *Пересаджені квіти України.* – Монреаль-Київ, 2001. – С. 54.
41. Kolańczuk A. *Niekropolie i groby.* – S. 33–38.
42. Наріжний С. *Українська Еміграція.* – Прага, 1942. – С. 119–195.
43. Kozyra W. *Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939 // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku.* – Lublin, 1992. – S. 19–32.
44. Drozd R., Halczak B. *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989.* – Zielona Góra-Słupsk, 2010. – S. 11; Motyka G. *Od rzezi Wołyńskiej do akcji „Wisła”.* – Kraków, 2011. – S.16–17.
45. Там само.
46. Motyka G. *Op. cit.* – S. 18.
47. Drozd R., Halczak B. *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989.* – S. 17.
48. Motyka G. – *Op. cit.* – S.15–16.
49. APL, UWL, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 410. *Sprawa mniejszości I: lata 1920–1922. Pisma MSW z 1922 r.*
50. Kozyra W. *Op.cit.* – S. 22.
51. Там само.
52. Korolko M. *Sytuacja mniejszości ukraińskiej w Polsce w okresie międzywojennym / Udział Ukraińców w walce z hitlerowskim faszyzmem i ich wkład w ogólny dorobek PRL.* – Lublin, 1987. – S. 17–24.

53. Klachko M. Podróż Metropolity Szeptyckiego do Zachodniej Europy i Ameryki w latach 1920–1923 / Metropolita Andrzej Szeptycki. – Kraków, 1994. – S. 156; його ж: Йозафат Жан. Спомини: Мое служіння Україні // З архіву М. Клячка (Klachko).
54. Козак В. Католицький шлюб у протестанській церкві? // Арка. – 2003. – № 23(81). – С. 3.
55. Листи від нащадків петлюрівців // Особистий архів Олександра Колянчука.
56. Golon M. Deportacje rosyjskich i ukraińskich mieszkańców Torunia do ZSSR w 1945 r. // Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku. – Toruń, 1999. – S. 200–217.
57. Письмові заяви нащадків петлюрівців // Особистий архів Олександра Колянчука.
58. Stępień S. Społeczność ukraińska w II Rzeczypospolitej // Przemyskie Zapiski Historyczne, R. IV-V. – 1987. – S. 143.
59. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі // Перша світова війна: Історичні долі народів Центральної і Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 164–170; Doroszewski J. Op.cit. – Passim; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa 1993. – На багатьох сторінках; Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. passim; Дмитріюк В. Назв. праця. (Див. посилання 24);
60. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. – S. 258; Sulima-Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty // Сучасність, 1985. – С. 16; Sześciński A.B., Szota W.Z. Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej lokwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – S. 16.
61. Там само;
62. Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. – S. 17.
63. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 337; Наріжний С. Високі українські школи в Чехії / Українська Еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. – Прага, 1942. – С. 119–218.
64. Sawicki D. Kościół Prawosławny w niepodległej Polsce // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1998. – № 6 (110). – S. 8–10; Lwowski Zygmurd Półprawdy... // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1999. – № 6 (116). – S. 16–18; Sawicki D. Czy rzeczywistość dla Ukraińców nie ma miejsca w Polskim Kościele? // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 1999. – № 7. – S. 14–18.
65. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. – S. 353.
66. Kowalski M. Unicy Międzyrzeccy w walce o polskość // Rocznik Międzyrzecki, 1978. – T. X. – S. 31 – 59; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 336–343.
67. Papierzyńska-Turek M. Op.cit. S. 334; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 341.
68. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. – Warszawa, 1989. – S. 244–245.
69. Там само.

70. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – Warszawa, 1993. – S. 14; Olszański T. A. Historia Ukrainy XX wieku. – S. 124–125.
71. Torzecki R. Op.cit. – S. 13.
72. Olszański T.A. Op.cit. – S. 155; Papierzyńska-Turek M. Op.cit. – S. 262–263.
73. Torzecki M. Op.cit. – S. 21.
74. Horak E. Plan eliminacji Ukraińców ze służb publicznych i ważniejszych gałęzi własności prywatnej w województwie lubelskim w latach 1939–1941 / Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Praca zbiorowa pod redakcją Zygmunta Makowskiego. – Lublin, 1993. – S. 43–46.
75. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 270–271.
76. Там само. – С. 269–271.
77. Stępek I. A. Akcja polska na Łemkowszczyźnie / Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedlęcej akcji «Wisła» 1947. – Kraków, 1997. – S. 340 – 344
78. Żerelik R. O mniejszości ukraińskiej w Polsce // Borussia, 1999. – № 18/19. – S. 368–378; Worhacz M. Ruch ukraiński w Kościele Prawosławnym w Polsce w latach 1924–1935. – Wrocław, 1993. – Passim.
79. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939. – Львів, 2000. – С. 161.
80. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 240–242.
81. Там само. – С. 240.
82. Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / Redakcja naukowa prof. Jacek Majchrowski przy współpracy Grzegorza Mazura i Kamila Stepana. – Warszawa, 1994. – Passim.
83. APL. Sygn. 183. – K. 87. Розпорядження Люблинського воєводи від 1 вересня 1938 р.
84. Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja „Łom”. Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów oddziału II Sztabu Głównego WP. – Warszawa, 1998; Енциклопедія Українонавства. Т. 2. – Львів, 1993. – С. 722; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1950. – Warszawa, 2006. – S. 64–65.
85. Motyka G. Ukraińska partyzantka. – S. 66–68.
86. Torzecki R. Op.cit. – S. 25; Kryska-Karski T. Straty Korpusu Oficerskiego 1939–1945. – Warszawa, 1996. – Passim; Księga Kawalerii Polskiej. – Warszawa, 1989. – S. 114.
87. Український альманах. – Варшава, 1997. – С. 402.
88. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S. 24–30.
89. Kryska-Karski T. Straty Korpusu Oficerskiego. – Passim.
90. Toszecki R. Udział Ukraińców w szeregach Wojska Polskiego / Udział Ukraińców w walce z hitlerowskim faszyzmem i ich wkład w ogólny dorobek PRL. – Lublin, 1987. – S. 40.
91. Roszczenko M. Udział Ukraińców w ruchu oporu. – S. 52–58.
92. Sulima-Kamiński A. Op. cit. – S. 7–19.
93. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: В-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 45–95.

94. Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem. – Lublin, 1978. – S. 123.
95. Кубійович В. Українці в генеральній губернії. – С. 205.
96. Albert Z. Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–1944. – Wrocław, 1975. – Passim.
97. Там само.
98. Pachowicz A. Posiedzenie Komitetu dla spraw Kraju poświęcone „Sprawom ukraińskim” w 1943 r. // Biuletyn Ukrainoznawczy Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. – Przemyśl, 2007. – № 13. – S. 139–158; Гунчак Т. Шухевич і батальон „Нахтігаль”. Фабрикації Москви про український визвольний рух / Ключові проблеми історіографії у Другій світовій війні. – Київ, 2011. – С. 29–36.
99. Метюк О. Г. Три роки!.. // Холмський православний народний календар на 1944 рік. – Холм, 1943. – С. 41; Макар Ю. Українські етнічні землі Польщі в роки Другої світової війни // Питання історії України. Збірник наукових праць. Том 13. – Чернівці, 2010. – С. 56.
100. Gdański J. Polacy po stronie Niemiec. Jednostki ochotnicze // Inne oblicza historii. Magazyn miłośników historii i tajemnic, 2005. – № 2. – S. 22–33.
101. Kaczmarek Ryszard. Polacy w Wehrmachcie. – Kraków, 2010. – Aneks. – Tab. 2.
102. Gdański J. Op. cit. – S. 25.
103. Waingertner P. Obywatele Związku Radzieckiego w armii Hitlera // Kurier Galicyjski. – 2010. – 30 kwietnia – 13 maja. – S. 20–21.
104. Особистий архів Юрія Макара.
105. Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші. – Холм, 2008; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 331–338.
106. Pachowicz A. Posiedzenie Komitetu dla Spraw Kraju. – S. 139–158.
107. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. Збірник статей. – Київ, 2011. – С. 79.
108. Armia Krajowa w dokumentach, 1939–1945. – Londyn, 1970. – T. 1. – S. 298–299, 309.
109. Pachowicz A. Posiedzenie Komitetu dla Spraw Kraju. – S. 157–168.
110. Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem / B. Kerski, B.S.Kowalczyk. – Lublin: W-wo UMCS, 2001. – S. 30–34.
111. Макар Ю. Українські етнічні землі Польщі в роки Другої світової війни // Питання історії України. Збірник наукових праць. Т. 13. – Чернівці, 2010. – С. 54–58.
112. Gdański J. Polacy po stronie Niemiec. – S. 25.
113. Gdański J. Op. cit. – S. 26.
114. Bożyk A. Konflikt polsko-ukraiński na Południowo-Wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl, 2007. – № 13. – S. 159–175.
115. Доли розкинутих по світу... Спогади учнів української гімназії в Холмі. 1940–2000. – Львів, 1999. – С. 109; Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 443, 478.

116. Pelica G.J., Ks. Stefan Malesza // *Gazeta Wyborcza*. Lublin. – Pożegnania. – 2003. – 6 stycznia.
117. Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945. Województwo Lubelskie. – Warszawa, 1985. – S. 55.
118. Воżyк А. *Op. cit.* – S. 164.
119. Крат М. Козацькому роду нема переводу. – Бетезда, Мерилент, 2010. – С. 7.
120. Наш помяник / Календар альманах на 1943 рік. – Краків –Львів. – С. 159–163; Свіжі могили / Календар альманах на 1944 рік. – С. 152–157; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – С. 274–276; Kolańczuk A. Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina. – Przemyśl, 2007. – Passim; Рибчинський В. На Холмсько-Підляський край поглянь. – Львів, 2007. – С. 55.
121. Биковський Л. Варшавське повстання 1944 р. очима очевидця // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż, 1964. – № 124. – S. 147–193 (переклад з української З. Мілошевської).
122. Nieść pokój, kochać ludzi. Arcybiskup generał dywizji Miron (Chodakowski) 1957–2010. – Warszawa, 2011. – S. 33; Relacja pisemna Jerzego Wasyńczuka z grudnia 2004 r. // Особистий архів Олександра Колянчука.
123. Гудь Б. Українці-Поляки. Хто винен? – Львів, 2000. – На багатьох сторінках; Skrijka P. *Dublańska Akademia*. Polski bochenek chleba na ukraińskim haftowanym obrusie. – Kraków-Lwów, 2002. – Passim; Siwicki M. *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*. – T. 2. – Warszawa, 1992. – Passim; Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. – Warszawa, 1993. – Passim; Kozłowski M. *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. – Bydgoszcz, 1999. – Passim.
124. Drodz R., Halczak B. *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989*. – Zielona Góra – Słupsk, 2010. – S. 66–72.
125. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 66–67, 81–82, 97, 112, 127.
126. Там само.
127. Сподарик Г. Волинь 1943 – одностумність у поглядах // *Наше слово*. – 2011. – Ч. 26. – С. 2.
128. Miśło E. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946*. – Tom I. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – S. 9.
129. Там само. – С. 26–30.
130. Korolko M. *Udział Ukraińców w organizowaniu i utrwalaniu władzy ludowej // Udział Ukraińców w walce z hitlerowskim faszyzmem, ich wkład w ogólny dorobek PRL*. – Lublin, 1987. – S. 26.
131. Там само.
132. Барна А., Гоч Ф. Лемки в борбі за свою і не свою свободу. – Лігниця-Зиндранова, 2011. – На багатьох сторінках.
133. Особистий архів Олександра Колянчука.
134. Королько М. Українці в ППР Люблинщини // *Український календар*. – 1972. – С. 120.

135. Підраховано за: Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Назв. праця. – С. 677–679. Не слід забувати, що за даними, почерпнутими з різних джерел, можуть мати місце певні відмінності, шоправда, не дуже суттєві.
136. Особистий архів Олександра Колянчука.
137. Wysocki J. Szkolnictwo ukraińskie w województwie lubelskim w okresie PRL (1944 – 1965) // Res Historica. – Т. 30. – Lublin: W-wo UMCS, 2010. – S. 120.
138. Archiwum Akt Nowych. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (AAN. PKWN). Resort Oświaty. – Sygn. XIV/17. – К. 15–16.
139. Там само. – К. 22–24.
140. Archiwum Państwowe w Lunlinie. Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego APL. KOSL). – Sygn. 76. – К. 12.
141. Там само. – Арк. 13.
142. Там само. – Sygn. 20. – Арк. 10.
143. Там само. – Арк. 2–3.
144. Особистий архів Юрія Макара.
145. Bobusia B. Przesiedlenie ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w świetle akt zespołu Głównego Pełnomocnika Rządu ds. Ewakuacji w Rzeszowie i wybranych akt PUR O/W Rzeszów // Rocznik historyczno-Archiwalny VII/VIII. – Przemyśl, 1994. – S. 207- 246.
146. Wilamowski B. Studia założeń i początków osadnictwa rolniczego na terenie woj. olsztyńskiego w latach 1945–1948. – Olsztyn, 1963. – Т. II. – S. 400.
147. Miroszewski K. Centralny Obóz Pracy Jaworzno. Podobóz Ukraiński (1947–1949). – Katowice, 2001.
148. Українська діаспора. – Київ – Чикаго, 1993. – Ч. 3. – С. 69; Drozd R. Droga na Zachód. – Warszawa, 1997. – S. 77–78.
149. Wołosiuk L. Przebieg i skutki akcji „Wisła”. Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku. – Kraków, 1997. – S. 31.
150. Районний Суд у Яслі на засіданні 24 березня 2004 р. – Акта 1. – N/S 62. 6/3.
151. Wyniki Spisu Powszechnego 2002 г.
152. Іванусів О. Церква в руїні. – St.Catharines, 1987. – На багатьох сторінках; Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – На багатьох сторінках; Motyka G. Luni w Bieszczadach Jana Gerharda a prawda historyczna // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947. – Kraków, 1997. – S. 172.
153. Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku / Praca zbiorowa pod redakcją Bogumiły Berdychowskiej. – Warszawa, 1998. – S. 171.
154. Winnicki M. Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim. Rozprawy i materiały. – Olsztyn, 1965. – Passim; Drozd R. Geneza i przebieg akcji «Wisła» // Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918 – 1989). Т. II. Акція «Wisła». – Warszawa: Tyrsa, 2005. – S. 23–44; Дрозд р. Акція «Вісла»: міфи і реальність // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Вип. 378–379. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 92–95; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. – Warszawa, 1999. – S. 405–443; Pro-

- blemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku. – Kraków, 1997. – Passim.
155. Drozd R. Droga na Zachód. – Passim.
156. Wilamowski B. Studia założeń i początków osadnictwa na terenie woj. olsztyńskiego w latach 1945–1948. – Olsztyn, 1963. – T. 2. – S. 400.
157. Hałagida I. Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski 1947–1957. – Warszawa, 2002. – S. 62–68; його ж: Prowokacja «Zenona». – Warszawa, 2005. – Passim.
158. Там само.
159. Drozd R. Droga na Zachód. – S. 133.
160. Особистий архів Олександра Колянчука.
161. Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku. Praca zbiorowa pod redakcją Bogumily Berdychowskiej. – S. 177.
162. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Мюнхен – Львів, 1992. – На багатьох сторінках.
163. Hałagida I. Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski. – S. 101.
164. Колянчук О. Вклад українців в загосподарювання Вармії і Мазур // Український календар. – 1965. – С. 57–60; його ж: Люди країни озер // Український календар. – 1966. – С. 82–90.
165. Грицковян Я. Без вини винувати. Моє життя а український студентський рух у Польщі 1955–1965. – Кошалін, 2010. – С. 61–67.
166. Vyczkowski J. Mniejszości narodowe w Europie 1945–1974. – Opole, 1976. – S. 58.
167. Hałagida I. Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski. – S. 97.
168. Галан Р. Микола Щирба // Український календар. – 1973. – С. 86.
169. Hałagida I. Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski. – S. 195–197.
170. Особистий архів Юрія Макара.
171. Hałagida I. Ukraińcy na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polski. – С. 111.
172. Там само. – С. 130.
173. Особистий архів Олександра Колянчука.
174. Там само.
175. Там само.
176. Mniejszości narodowe w Polsce. – Passim.
177. Колянчук О. Радіопередачі українською мовою в ПНР / Український календар. – 1966. – С. 74–76.
178. Syryk J. Ukraińskie Towarzystwo. – S. 75.
179. Żerelik R. Op. cit. – S. 373.
180. Kmita M. Wpływ akcji «Wisła» na życie Ukraińców w PRL / Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947. – Kraków, 1997. – S. 201.
181. Особистий архів Олександра Колянчука.
182. Zarządzenie ministra administracji, gospodarki terenowej i ochrony środowiska z dnia 9 sierpnia 1977 r. w sprawie zmiany nazw niektórych miejscowości w województwach: krośnieńskim, nowosądeckim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim // Monitor Polski. – № 21. – 1977. – Poz.112.

183. Tygodnik Solidarności. – 1981. – № 30. – S. 9.
184. Stępień S. Społeczność ukraińska w Polsce // Tematy polsko-ukraińskie. – Olsztyn, 2001. – S. 162–213.
185. Symyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. – S. 317–318; Грицковян Я. Без вини винувати. – С. 91–92.
186. Див.: Motyka G. Obraz Ukraińca w literaturze Polski Ludowej / Problem Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947. – Kraków, 1997. – S. 216.
187. Symyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. – S. 318.
188. Ukraińcy w Polsce (1989–1993). – Warszawa, 1993. – S. 10.
189. Tygodnik Powszechny. – 1989. – № 21. – S. ???
190. Особистий архів Олександра Колянчука.
191. Ukraińcy w Polsce 1989–1993. – S. 8–33.
192. Там само.
193. Там само.
194. Особистий архів Олександра Колянчука; Особистий архів Юрія Макара.
195. Особистий архів Олександра Колянчука.
196. Mniejszości narodowe w Polsce. – S. 166.
197. Там само.
198. Дегальніше див.: Наше слово. – 2012. – 5 лютого.
199. Сирник М. Українське шкільництво у Польщі: виклики і пріоритети. – Рідна мова. – № 17.
200. Інформація отримана від Марка Сирника, редактора педагогічного часопису в Польщі «Рідна мова».
201. Наше слово. – 2012. – 5 лютого.
202. Nawryluk J. Uświadamiać to sprawa bardzo niebezpieczna // Над Бугом і Нарвою. – 2011. – Ч. 3. – С. 13–16, 19; Od września w Bielsku – samodzielne oddziały z nauką języka ukraińskiego // Над Бугом і Нарвою. – 2011. – Ч. 4. – С. 2–4, 7.
203. Kościwicz K. «Na Iwana, na Kupała» – impreza dla wszystkich // Над Бугом і Нарвою. – 2009. – Ч. 4. – С. 3, 9; Бакунович І. Шукати цвіту папороті? До Дубич на Бахматі! // Над Бугом і Нарвою. – 2009. – Ч. 4. – С. 4–5; Rudczuk A. Czym skorupka za miodu, czyli Warsztaty «U źródle» // Над Бугом і Нарвою, 2009. – Ч. 4. – С. 6; Лабович Л. У Білостоці також співають по-українському. – Над Бугом і Нарвою, 2009. – Ч. 4. – С. 10–13.
204. Nawryluk J. Uświadamiać to sprawa bardzo niebezpieczna // Над Бугом і Нарвою. – 2011. – № 3. – S. 13–17.
205. Особистий архів Олександр Колянчука.
206. Особистий архів Олександр Колянчука; Енциклопедія українознавства. Словникова частина / перевид. в Україні. – Львів, НТШ. – Т. 1. – 1993. – С. 46; Т. 2. – С. 475; Т. 4. – С. 1505; Т. 5. – С. 1789; Т. 10. – С. 3621–3622, 3913, 3964.
207. Особистий архів Олександр Колянчука.
208. Там само.
209. Там само.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

210. Холмський православний церковний календар на 1944 р. – Холм, 1943. – С. 41.
211. Chełm. Pomniki 2010.
212. Особистий архів Олександра Колянчука.
213. Наше слово. – 2012. – 16 грудня. – С. 1–3.
214. Nałagida Igor. Sytuacja wyznaniowa Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski w latach 1947–1957 / Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989). Tom I / Pod red. Romana Drozda. – Słupsk – Warszawa: Tyrsa, 2000. – S. 159–184.
215. Українська греко-католицька Церква в Польщі на зламі тисячоліть – розмова Б. Гука з Високопреосвященним архієпископом Іваном Мартиняком, перемисько-варшавським митрополитом УГКЦ у Польщі / Вісник Закерзоння. – 2001. – Ч. 1–2. – С. 4–20.
216. Особистий архів Олександра Колянчука.
217. Там само.
218. Там само.
219. Особистий архів Олександра Колянчука.
220. Kościoły i związki wyznaniowe wobec polskiej dwudziestowiecznej rzeczywistości. U progu niepodległości 1918–1989 / Red. R. Wapiński. – Gdańsk, 1999. – S. 277.
221. 48 тисяч – це багато чи мало? // Наше слово. – 2011. – № 14.

Друга частина

СПОГАДИ І СВІТЛИНИ

З наявних у нас спогадів ми відібрали шість з половиною десятків для опублікування у другому томі. Намагалися підібрати так, щоби вони представляли різні повіти Холмщини і Південного Підляшшя. Переважна більшість авторів спогадів – це переселенці. Невелика частина написана з тих чи інших причин їх нащадками. Основна маса матеріалів отримана нами з Луцька, Рівного, Тернополя, Києва, Львова, Чернівців або з відповідних областей. Декілька матеріалів надійшло від колишніх земляків з Польщі. Один з них, щоправда, не є за формою спогадом, а представляє собою два листи, адресовані православним владикам Люблинсько-Холмської єпархії. Але цінність його – моральна і пізнавальна – непересічна. Нам пощастило отримати й два матеріали з Канади – один від колишнього керманіча УПА на Холмщині і Підляшші, інший – від колишньої учениці Холмської гімназії.

Хочеться думати, що опубліковані спогади суттєво сприятимуть збереженню пам'яті про прабатьківські землі у нащадків тих, кого звідти насильно вигнали, а також про тих, кого там замучили за те, що вони були громадянами іншої, ніж польська, національності.

■ АРЦШЕВСЬКИЙ Віктор

м. Ківерці Волинської обл.

Народився 25 грудня 1922 р. в с. Ставок Холмського повіту в сім'ї Івана і Ганни Арцішевських. Початкову освіту здобув у с. Циців Холмського пов., а середню спеціальну – в сільськогосподарській школі в Окшові поблизу Холма та Кременецькому лісотехнічному технікумі Тернопільської обл. Вже 22 вересня 1944 р. був призваний до лав Радянської армії і

зарахований до 111-ої дивізії 3-ої армії. На передову потрапив 5 жовтня без жодної військової підготовки. Брав участь у боях на Сандомирському плацдармі. Під час штурму Глогува 13 лютого 1945 р. був поранений. У 1946 р. демобілізувався і приїхав до батьків на Волинь. У 1950 р. одружився з Євгенією Шум, з якою мали двох дітей. Уся трудова діяльність пов'язана з Ківерцівським держлісгоспом, де обіймав посади механіка, начальника лісозаводу, начальника ремонтно-механічної майстерні. Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня, був депутатом міської ради. Помер у 1990 р., похований у Ківерцях.

Холмський період життя

Села Ставок і Людвинів становили одну адміністративну одиницю, яка відносилась до волості Циців. В документах Ставок вперше згадується під 1796, а Людвигів – під 1884 рр.. В першому більшість населення складала українці, а друге було засноване німецькими колоністами. У Ставку була польська чотирикласна школа, а осідок сільського старости (солтиса) знаходився в Людвинові. Обидва села відносились до однієї з найстаріших на Холмщині Сичинської православної парафії.

У 1915 р. родина Арцішевських разом з українським населенням Ставка була депортована до села Норка Камишинського повіту Саратовської губернії. Мешканцям Людвинова були визначені Саратовська губернія і Казань. З людськими втратами на батьківщину повернулись лише у 1921 р. Не зважаючи на те, що село Ставок з військового погляду не мало стратегічного значення і поблизу нього не відбувались бої, під час відступу російських військ було повністю спалене. Серед усіх будівель у 23 селянських господарствах того часу вціліла лише кузня Гната Арцішевського. Саме в ній знайшли притулок понад 10 сімей ставчан, які повернулись з біженства.

Протягом 1939–1944 рр. у Ставку існувала українська школа, учителем якої був Іван Салюк і дитячий садок при ній, діяли філія товариства Рідна Хата, гурток художньої самодіяльності, який підтримувався молодіжним церковним братством Сичинської парафії, спортивні секції.

Під час німецької окупації українці обох сіл зазнали переслідувань від німців і польських підпільників. За доносом невстановленої особи на Різдво 1940 р. німці заарештували мешканця Людвинова Олександра Шума. Його вина полягала в тому, що отримав листа від рідного брата з Києва. Від страти його врятував комендант польської поліції, який добре знав заарештованого і поручився за нього. У 1942 р. за звинуваченням у прихильності до комуністичної ідеології у Ставку був заарештований кожний десятий чоловік. До їх чис-

ла потрапив й Віктор Арцішевський, якого відправили до концтабору у Травнику поблизу Люблина. На щастя батькам вдалось визволити сина з неволі. У 1945 році польські підпільники, загони яких складались з мешканців Людвінова і Бекеші, що поблизу Ставка, розв'язали терор проти мирного українського населення Ставка, Людвінова, Сичина та інших сіл. Тоді загинув мешканець Ставка Омелян Вашкевич, багато українських господарств було пограбовано.

Це змусило українців обох сіл у 1945 році виїхати до УРСР. Сім'ю Арцішевських переселено на станцію Веселиново Миколаївської області. Оцінивши ситуацію, прибулі сюди ставчани не погодились на жодні пропозиції і через чотири місяці поневірянь у наметовому містечку перебрались на Волинь. Сім'я Арцішевських знайшла притулок в селі Жабка Ківецького району, де батько продовжував ковальську справу. Сім'я Шумів опинилась в селі Покровка Дніпропетровської області. Привезену худобу забрали до колгоспу, там працювали й дорослі члени сім'ї. Умови виявились настільки відмінними від життя на Холмщині, що ця обставина стала головною причиною переїзду до Ківерець Волинської області.

■ БАБІЙ Софія

*с. Ласківці Тербовлянського району
Тернопільської обл.*

*Народилася 18 лютого 1935 р. в селі Осоїдів
Сокалького повіту. Зараз проживає в селі
Ласківці Тербовлянського району Тернопільської
області.*

*Спогад записав 9 листопада 2006 р. доцент
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
Володимир Кіцак.*

Як нас виганяли з дому

Народилася я у великій родині Дмитруків. Сім'я складалася з шести чоловік: батька, матері та чотирьох дітей. Головою сім'ї був батько Дмитрук Петро Дем'янович, який народився у 1892 році в селі Осоїдів. Його дружина – Марія Василівна народилася у 1896 році. В них було четверо дітей: три дівчинки і один хлопчик. Найстаршою в сім'ї дитиною була Анна, яка народилася

17 грудня 1918 року. Друга – Анастасія – народилася 23 квітня 1921 року. Наступною дитиною був Іван, котрий народився 14 вересня 1934 року. А через рік в 1935 році у них народилася я, Софія.

Село Осоїдів мало 400 дворів, з яких десь 300 були польськими. Українських дворів було 50 і єврейських 50.

Господарство в нас було велике, адже сім'я була великою, а тому мали багато працювати, щоб прогодувати, зодягнути дітей.

Батько був працювотим, дбайливим. Ще змолоду він хотів мати свою хату, свій маєток. Він сам побудував нову хату, коли одружився. Своїми силами видобував камінь, разом з молодією дружиною, як ті ластівки, ліпили гніздечко. Хата складалася з двох кімнат, комори і коридору. Скільки було втіхи, коли новонароджену донечку принесли до нової власної домівки! Пізніше з'явилися і нові будівлі: стодола, хлів, тік, конюшня.

Подвір'я було просторе, на ньому по колу розташовувалися господарські будівлі. Були і хліви на худобу і свині, й стодоли на сіно, і молотарка. Землю мали за селом, її обробляли хорошою парою коней. Мали дві корови і одну вівцю.

Діти поступово теж залучалися до роботи, адже маючи таку велику господарку, батьки не могли справитися. Старші працювали біля землі, я маленька з Іваном гонили на леваду пасти корови і вівцю.

Наше село на той час досить затишне і розвинуте. Була католицька церква, а також костел. Діяла хата-читальня, де збиралися жителі, щоб обговорити сільські події, ділилися своїми radoцями і горем. Гуртків було декілька: як польських, так і українських. Вони були, в основному, театральними і відвідувачів в них не бракувало. Селяни, хоч і змучені важкою працею і злиднями, але все-таки були дуже активними учасниками самодіяльності. Часто ставилися вистави у читальні. Було дуже престижно мати постійне місце в гуртках, їх поважали в селі.

Мій батько теж вважався активним членом гуртків, був грамотною, розумною людиною, мав чудовий голос.

Взаємовідносини між поляками і українцями в селі до 1939 року і пізніше були чудовими. Ніхто не грабував, крадіжок в селі теж не мали. І після початку війни стосунки не змінилися.

Про польське підпілля я багато не пам'ятаю. За розповідями мами, у підпілля пішли сільські молоді хлопці. В нашій місцевості боїв не було, на нас польські загони не нападали, а коли приходили, то селяни самі їм допомагали. Їх годували, давали по можливості харчі на дорогу. З загонами УПА те саме – людям з села було байдуже, чи це українці, чи поляки, однаково підтримували і тих, й інших. Бо й тих, і других матері не хотіли відпускати до лісів, але котрі все ж таки пішли, то матері плакали і молилися за їх благополучне повернення додому.

Про те, що проводиться переселення українців на українські землі, за Збруч, ми почули вперше у 1945 році від односельчан. Спочатку це були тільки балачки, але з часом представники влади почали приходити до господарів і їх попереджати про те, що через якийсь час буде виселення, а згодом насильно почали виселяти людей. Добровільних виселенців не було, тому що ніхто не хотів залишати свою хату і землю, й маєток, до якого приклали стільки виснажливої праці, і йти в невідомість.

Навесні 1946 року до села прибули озброєні польські військові загони і наказали українським сім'ям, щоб протягом двох тижнів вони покинули село. Дехто з селян, в тому числі і мій батько, думали, що пройде деякий час і все минеться, вщухне. А навіть якщо і доведеться виїхати з рідної оселі, то не навзавжди, а тільки на невеликий час. Минуть непорозуміння і вони зможуть повернутися до своїх домівок. Батько у нашому садку викопав велику яму, обклав її дошками зі всіх боків, і ми поскладали в неї всі цінні речі, хліб, зерно, подушки. Це робилося для того, щоб після повернення додому ми могли добути своє майно і знову ним користуватися.

З собою нам дозволено було взяти тільки найнеобхідніші речі: одяг, продукти харчування, гроші. Коли пройшло два тижні, місцева влада почала палити українські хати, а їхніх жителів, що не залишили помешкання – вбивати.

Мої сестри хотіли залишитися тут, казали, що будуть просити військових дозволу, щоб зостатися, але батько їм наказав кинути все і робити так, як їм наказують, тільки щоб самі залишились живими. Батько був розумним, він добре розумів тодішню політику влади, він знав, що для них винятку не буде.

Документи на виселення оформляли у сільській раді. Транспорту для виїзду не давали, тому нам доводилося діставатися до вокзалу самим. По дорозі нас ніхто не грабував, але залишені будинки, за переказами українців, які виселялися пізніше, грабувалися самими поляками.

Прибула наша сім'я на вокзал в село Белс, яке було за 5 кілометрів. Біля Белса розташований Джорин. У цьому селі батько викопав землянку і ми в ній жили десь місяць. У землі викопали піч, у якій пекли хліб. Думали перебути ці важкі часи тут, а коли все стихне, то повернутися додому. Той місяць був дуже важким: не мали що їсти, в землянці холодно і вогко.

Одного разу прийшли військові і сказали, що наша черга виселятися. Коли прибув поїзд, почали вантажитись, на це нам виділили 5 годин. Вокзал охоронявся військовими, які ходили по вокзалу і розганяли людей по вагонах, погрожуючи розправою тим, хто не виконував їх наказів. Військові були жорстокими, вони не співчували нікому: ні старим, ні дітям. Хто не слухав, того били нагаями.

У вагон вантажили все, що мали, навіть худобу зганяли в той самий вагон, що й людей. Товарні вагони не були пристосовані. А тому перебувати у такому вагоні було дуже тяжко, бо там могло бути чотири сім'ї, спали на

підлозі, харчувалися своїм, що мали, воду пили, яку заготовили на станції, дуже допікав холод. Отак їхали цілий тиждень, бо товарний поїзд на станціях стояв довго.

Прибули у місто Бучач Тернопільської області. Зразу нас посадили на віз, а худобу, коней поприв'язували до воза і повезли. Прибувши у село Ласківці, ми розвантажилися в садку біля сільської ради. Тут нами ніхто не цікавився і ми прожили там, у садку, 2 місяці. Батько просив голову сільської ради, щоб десть нас прилаштували, але лише під осінь нам дали хату, в якій поселили ще одну родину.

З нашою сім'єю переселився у Ласківці і наречений середульшої сестри Федір, якому було 26 років. Він умів виготовляти речі з бляхи, різні вироби. Люди приносили на ремонт речі, за що розплачувалися продуктами. Так ми мали змогу харчуватися на початках. Ставлення місцевого населення до переселенців було добрим, але нас вважали тут чужими, непроханими гостями, нас до цього часу в селі називають «західняками», тобто переселенцями із заходу.

В той час влада накладала податки на всі види діяльності селян, на землю, на сади. Переселенців звільняли від різних податків на один рік. Цей час виділявся нам для обжиття на новому місці. А після цього почали стягувати податки так, як і з місцевого населення.

У 1949 році нашу сім'ю записали до колгоспу, усіх, крім мене та Івана, бо ми ще були малолітніми, але через два роки нас теж забрали до колгоспу: Іван пас колгоспні корови, а я доїла їх.

У цьому селі я познайомилась з місцевим хлопцем Михайлом Бабійом з багатодітної сім'ї. Невдовзі й одружились. Ми, молодята, жили не дуже заможно, але мирно, побожно. У нас народилося дві доньки: Ганна 1958 р.н. і Ольга 1962 р.н. Обом донькам дали вищу освіту. Ганна – вчитель зарубіжної літератури, Ольга – лікар. У 55-літньому віці мій чоловік помер, залишивши мене самою, бо діти, одружившись, залишили рідний дім.

Зараз я живу разом із меншою дочкою Ольгою. Виховуючи онука Михайлика, а інколи розповідаю про тяжке життя на чужині, яка замінила мені рідний дім, про те горе, яке довелося нам витерпіти, залишаючи рідний дім і поневіряючись по чужих краях.

Після депортації я на батьківщині не була, бо не маю до кого їхати, та й роки вже не ті, щоб подорожувати.

За розповідями очевидців, зокрема Мисаровича Романа Харитоновича, який був у 1987 році на батьківщині, відомо, що українську церкву і цвинтар повалили і розгорнули.

На тому місці, де багато років тому стояла наша хата, красується новий добротний будинок польського пана. Але, хто саме там живе, невідомо, бо ніхто з рідних не був у тих краях.

■ БАЙКОВСЬКИЙ Микола

м. Ківерці Волинської обл.

Народився 15 травня 1926 р. у селі Богородиця Грубешівського повіту. Освіту почав здобувати у місцевій польській школі. У 1945 р. разом з односельцями їх сім'я була переселена до Волинської області, спочатку зупинилася у Володимирі-Волинському, а потім перебралася до Ківерець. У 1945 р. вступив до Луцької фельдшерсько-акушерської школи. Після закінчення школи працював фельдшером в

медичних закладах Ківерцівського району Волинської області. У 1952 р. вступив до Львівського державного медичного інституту, який закінчив у 1958 р. За направленням отримав призначення на посаду головного лікаря Ківерцівської районної санепідемстанції, де працював до виходу на пенсію. Мешкав у м. Ківерці на Волині.

Закарбувалось в пам'яті

Село Богородиця (нині Бородиця) розташоване на відстані 2 кілометрів від Грубешова. На початку 40-их рр. ХХ ст. тут проживало 89 сімей, з них 3 польські та біля 450 мешканців, а на початку ХІХ ст. в селі їх було 358. На в'їзді села збереглися сліди від православної церкви, в центрі знаходилися народний дім, школа, бібліотека, крамниця.

Збудовану місцевими українцями у 1816 р. церкву на честь Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії у 1918 р. польською владою було зачищено, а у 1937 р. зруйновано. Цю акцію здійснювало біля 100 осіб, серед них поліцейські, військові, пожежники та представники повітової влади. Місцевий український люд протистояв цьому безчинству, але через нерівні сили був змушений відступити.

Після цього утиски українців у справі віросповідання помітно збільшилися. Окремі православні люди не витримували знущань у вигляді вибитих вікон, знищеного хатнього майна та запасів продовольства і переходили на католицьку віру. Як при будь-якому насильстві, дії поляків мали абсурдні наслідки. Недавні православні віруючі, причастившись в костелі оплатками, щоб не розжувати, клали їх під язик, а коли відходили від костела випльовували цю скоринку прісного хліба. Не усі вони стали фанатичними католи-

ками, бо потрапили до їх числа не з внутрішнього переконання, а з примусу. Про це вони розповідали православним односельцям, яким довіряли.

В період німецької окупації, коли українці отримали більші, ніж при Польщі, можливості для розвитку культурного життя, селяни відновили традиції, закладені створеним ще у 1866 р. церковним братством. Треба сказати, що воно за 50 років існування зробило багато корисних справ в ділянці культури та духовності. У 1941 р. в селі був обладнаний народний дім та заснована бібліотека. В цій справі велику допомогу селянам надавала сім'я волинського учителя П.Самохваленка, який після виходу на пенсію ще до війни разом з дружиною, уродженкою Богородиці, та п'ятьома синами поселився в нашому селі. Його сини, четверо з яких мали вищу освіту і працювали в різних містах тодішньої Польщі, влітку приїжджали до батьків і проводили просвітницьку роботу серед селян, а найвідомішими на Холмщині були Микола та Олександр – викладач Грубешівської української учительської семінарії.

Сподівання українців Холмщини і Підляшшя на встановлення спокою та безпечних умов для життя після вступу сюди Червоної армії не виправдалися. Терор польського націоналістичного підпілля не послабшав, хоч уряд СРСР швидко встановив тут підпорядковану йому польську владу, а т.зв. Крайова армія була розпущена. Так виглядає, що політика радянської влади на невтручання у чужі справи була спрямована насамперед на прихильне ставлення поляків. Натомість українцям запропонували, як форму порятунку, переселення до УРСР.

За порадою вояків УПА наша та інші українські сім'ї опинилися на Волині. Пригадую, як під час навчання в Луцькій фельдшерсько-акушерській школі влітку 1946 р. учнів залучили до акції щеплення від натуральної віспи мешканців Камінь-Каширського району Волинської області, де виникла загроза епідемії. Ми від села до села переміщалися на возах, над якими були натягнуті полотноща з червоними хрестами. Через те, що у цьому та сусідніх районах волинського Полісся діяли загони УПА, нас супроводжували енкаведисти. Проте після цього, як побували на богослужінні в одній з сільських церков, місцеві люди почали нас сприймати більш відкрито і радили працювати без охорони, присутність якої могла спричинити до нападу упівців. Вже у пізніші роки зміг усвідомити, що під час масового щеплення цю процедуру зробили й багатьом бійцям УПА.

Під час роботи головним лікарем районної санепідемстанції найбільшою проблемою для мене був безпартійний статус, який не міг прийняти як з людських, так і з ідеологічних міркувань. Не члени КПРС, які обіймали керівні посади, могли бути звільнені будь-якого дня, якщо у партійного керівництва з'являлася кандидатура з партійним квитком. Неприємно було чути, як в кінці чергової наради в райкомі партії лунало оголошення: «Нараду закінчено,

усі вільні, комуністам залишитися на деякий час». Безпартійні керівники, як мічені атоми, виходили з кабінету, але тих, хто не сприймав комуністичну ідеологію, це не дуже засмучувало.

■ БАНАДА Володимир

м. Луцьк

Банада Володимир В'ячеславович народився 25 березня 1953 р. в Луцьку, обласному центрі Волині, у родині переселенців з Польщі. Люб'язно згодився написати спогади про свою рідню. Свого часу закінчив середню школу в Луцьку, а потім Київський політехнічний інститут, здобувши кваліфікацію інженера-механіка. Після закінчення інституту

працював на Луцькому автомобільному заводі інженером-конструктором, заступником начальника відділу, заступником головного механіка, головним механіком.

Після обрання у квітні 1990 р. депутатом Луцької міської ради перейшов на державну службу. По вересень 1994 р. працював заступником і першим заступником міського голови. Потім перейшов на роботу до Волинської обласної державної адміністрації. Неодноразово обирався депутатом облради, був заступником її голови. Відзначений нагородами Президента, Верховної Ради України, місцевої влади та громадських організацій.

Трагедія української родини Банадів-Ревусів з Холмщини

Під час першої депортації у 1915 р. родина Ревусів з села Провалля на Холмщині була примусово виселена до Росії, у Самарську губернію, в село Бобровка. Проживала родина в будинку місцевих селян Лізунових. При виселенні Ревуси залишили на Холмщині у селі Провалля все господарське майно. У складі родини була Антоніна Банада (з дому Ревус) з братами Дмитром, Іваном, Михайлом та сестрами Юлією і Вірою.

Банада Онуфрій, вчитель-філолог, у той час знаходився в таборі для військовополонених в уторському місті Дунасерадагель, куди потрапив з Холмщини після початку Першої світової війни. На Холмщину повернувся у 1918 р.

У 1919 р. родина Ревусів повернулася з Росії до Польщі, на Холмщину. Сім'я Онуфрія та Антоніни Банадів возз'єдналася та розпочала відновлювати своє життя на рідних теренах. У щасливому шлюбі народилося четверо дітей – В'ячеслав (1924 р.н.), Анатолій (1926 р.н.), Всеволод (1922 р.н.) та Олег (1930 р.н.). Два останні померли в малолітстві.

Антоніна Банада (моя бабуся) була домогосподаркою, активною членкинею української громади села Провалля.

Онуфрій Банада (мій дід) був учителем української і німецької мов у місцевій школі, обирався солтисом села Провалля, наполегливо та послідовно відстоював і захищав українські національні інтереси на Холмщині та Підляшші.

24 грудня 1942 р. за доносом польської поліції (зі слів бабусі) німецькі жандарми на чолі з вахмістром німецької жандармерії в Тишівцях Ернстом Генріхом Шульцем разом з німецькими поселенцями з сусіднього села Зубовичі розстріляли у селі Провалля 16 українців, серед них і Онуфрія Банаду та його тещу Марію Ревус.

З розповідей бабусі, розстрільна акція проти українців села Провалля готувалася заздалегідь. Сусідка полька, з якою сім'я О. Банади жила у мирі-злагоді і в будні, і у свята (українські та польські), за декілька днів до трагедії попередила тещу О. Банади Марію Ревус (проживала на його обійсті в окремому будинку) про те, що готується каральна акція проти українських активістів і що Онуфрію краще на деякий час виїхати з села. М. Ревус повідомила про це свого зятя. Але Онуфрій Банада, вислухавши, відповів, що нічого поганого він людям ніколи не чинив, а навпаки – завжди їм допомагав, і тому категорично відмовився залишити рідну домівку, село, сказавши при цьому, що у всьому підкориться своїй долі.

А в переддень розстрілу бабусі приснився сон, що їй терміново потрібно поїхати до Холма провідати синів студентів, які навчалися в українській гімназії (В'ячеслав) та у ремісничій школі (Анатолій) і замовити, нарешті, в шевця у Тишівцях собі нові чоботи. І рано вранці 24 грудня 1942 р. Антоніна Банада поїхала з дому. На зворотньому шляху з Холма через Тишівці бабуся, вже прямуючи додому, раптом вирішила ще раз повернутися до Тишівців у

майстерню до шевця та попросила його пошити чоботи трохи більшими від знятої мірки. Можливо це ще раз врятувало їй життя.

А коли вона повернулася до Провалля, то побачила його оточеним німцями та ополченцями. Деякий час у село нікого не пропускали. Коли ж оточення було знято, то люди побачили страхітливу картину – шістнадцять бездиханних тіл, жертв розстрілу, в яру біля стодоли. Вночі, крадькома, разом з колежанкою, бабуся доповзла до вбитих та зняла з свого чоловіка Онуфрія кожух, комір якого був вщент посічений кулями.

Декілька днів розстріляних забороняли ховати, а потім скинули тіла у загальну яму на місці розстрілу. У цьому страхітливому людиновбивстві дивом вдалося вижити лише двом неповнолітнім дітям, яких своїм тілом закрила вагітна мама під час розстрілу. Пізніше поляки зверталися до німців у Тишківцях щодо подальшої долі цих дітей, але німецькі жандарми залишили поранених дітей у спокої. Пізніше рідні перепоховали безневинно убитих на цвинтарі у Тишівцях та встановили пам'ятник.

Кожух бабуня зберегла на все життя як символ подружньої вірності та кохання. Заміж вдруге Антоніна Банада не виходила. Закінчила свій земний шлях 26 грудня 1986 р. в Луцьку, проживши з вірою в Бога 92 роки. Похована на одному з цвинтарів Луцька. А залишки чоловікового посмертного кожуха, на її прижиттєве прохання, рідні поклали у її домовину, як і розмістили на нагрібку світлину з портрета, який замовляв у Санкт-Петербурзі Онуфрій Банада молодій дружині з нагоди першого року шлюбу.

У Марії Ревус було шестеро дітей, серед них Антоніна та Дмитро (православний священник), який згодом мав парафію у Львові (теперішній храм Св. Анни).

У 1944 р. разом з доньками Галиною та Надією, уникаючи переслідувань комуно-радянської влади, емігрував до США, у 1945 р. приїздив на Холмщину до села Провалля в пошуках родини, але місцева польська влада не надала йому відомостей про місце перебування родини та її трагічну долю. Подальша життєва дорога Дмитра Ревуса невідома.

Під час другої депортації родина у складі Банади Антоніни та Банади Анатолія (молодший син) влітку 1945 р. була переселена у Запорізьку область, вивантажена з вагонів-«телятників» на залізничній станції Канцерівка та перевезена до села Широке. Проживала родина підселеною до місцевих мешканців у їхньому будинку. Згодом була переселена у інший будинок, де проживала разом з керівником сільської ради.

Банада В'ячеслав (старший син) навчався у Холмській гімназії, навесні 1944 р. примусово був залучений німцями до молодіжної організації «юнаків» для копання окопів, а після звільнення Холмщини від німців був мобілізований до лав Червоної армії у жовтні 1944р.

У 1946 р. родина Банадів разом з іншими переселенцями з Холмщини покинула Запорізьку область, винайнявши у складчину вагон-«телятник». Через півтора місяці транспортних поневірянь, хвороб, безгрошів'я, здирництва залізничників, дорожніх грабувань родина переїхала на Волинь та осіла серед односельців з Холмщини у селі Буків Луцького району Волинської області.

Переселенській родині Банадів, як компенсацію за залишене у Польщі майно, було виплачено майже 5800 крб. лише у вересні 1953 р.

Після демобілізації з лав Червоної армії В'ячеслав Банада (мій батько) здобув фах інженера-економіста у Московському технологічному інституті та працював на керівних посадах на підприємствах легкої промисловості у місті Луцьку.

Анатолій Банада (хресний батько) працював разом з мамою Антоніною Банадою у власному господарстві у селах Буків та Маташівка Луцького району, сільськогосподарському кооперативі у селі Княгинінок, згодом на промислових підприємствах Луцька.

Знайшли своє місце у суспільно-політичному та соціально-економічному житті Волині і України їх нащадки – син Володимир (головний механік Луцького автозаводу, заступник та перший заступник голови Луцького міськвиконкому, двічі заступник голови Волинської обласної ради, голова Волинської крайової організації НРУ) та донька Валентина Банада (у заміжжі Гнатенко – відповідальний працівник апарату Верховної Ради України).

Акція «Вісла» безпосередньо причетна до давнього холмського роду Ревусів, бо роз'єднала велику і дружню родину назавжди.

Навесні 1947 р. з села Провалля було виселено до міста Новогард Щецінського воєводства сім'ю Івана Ревуса з дітьми В'ячеславом та Олегом, де вони з великими життєвими труднощами згодом влаштували своє життя-буття на чужині, залишаючись назавжди відданими рідній Холмщині, православній вірі, були активними членами місцевої української громади.

Сам Іван Ревус категорично відмовився залишати рідну домівку, маючи надію на зміну ситуації на краще та повернення сім'ї на Холмщину. На превеликий жаль, помилився. Він був убитий сусідом поляком при з'ясуванні стосунків.

Родини Банадів-Ревусів в Україні, як і Ревусів у Польщі, намагалися підтримувати та розвивати родинні зв'язки. Активне листування, вітання із святами, телефонні перемовини.

На початку 70-х рр. минулого століття В'ячеслав Ревус разом з дружиною Яніною та донькою Хеленою гостювали на Волині, у Луцьку, у своєї родини, а восени 1990 р. я, Володимир Банада, разом з дружиною Людмилою, побував у гостях у родини Ревусів у місті Новогард. Численні зустрічі з представниками української громади Новогарда засвідчили про непереборну тугу примусово виселених українців за рідною землею, за Холмщиною, за Україною. Ми для них були повноважними представниками з Великої України, з рідної землі, і будь-яка згадка про життя в Україні для них була дуже дорогою. Роздавши сувеніри та подарунки з України, довелося, навіть, віддати чисту носову хустинку на згадку про Україну одному з українських переселенців Новогарда.

Незабаром після нашого від'їзду Олег Ревус відійшов у вічність, а В'ячеслав Ревус нині важко хворий, прикутий до ліжка. В обох Ревусів залишилися нащадки, які асимілювалися у польському суспільстві.

■ БАНАЩУК Василь

м. Винники під Львовом

Народився 14 березня 1905 р. у Посадові Томашівського повіту. У батька Пилипа та матері Анастасії (дівоче прізвище Антощук) було п'ятеро дітей, серед них син Андрій і дочка Тетяна були від першого, а сини Михайло та Василь і дочка Ольга – від другого шлюбу. У 1914 р. Василь Пилипович закінчив 2 класи Посадівської початкової школи.

Навчання продовжив у Серпіївській церковно-парафіяльній школі Уфимської губернії, де у 1915–1921 рр. перебувала у депортації їх сім'я. Після закінчення школи працював посильним у місцевій сільській раді. Там під час епідемії тифу втратив батька. Повернувшись на батьківщину в 1922 р., застав зруйноване господарство. Цього ж року від тифу померла мати, після чого йому та братові Михайлові довелося самим відбудувувати господарство. У 1926 р. був призваний

до польської армії. Після демобілізації повернувся у рідне село, у 1926 р. одружився з Ольгою Левицькою і заснував власне господарство, яке у 1938 р. переніс на хутір (колонію) Острів, за чотири кілометри від села. Під час німецької окупації займався господарством, столярною та бондарною справою, працював у сільській кооперативній спілці, брав участь у драматичному гуртку. Через реальну загрозу життю тривалий час переховувався в сусідніх галицьких селах. У 1945 р. переселений до Токмака Запорізької області, де працював бухгалтером. У 1946 році переїхав у містечко Винники під Львовом, де до виходу на пенсію працював на Львівській тютюновій фабриці. Помер 14 лютого 1992 р. і похований у Винниках.

На башкирській землі

Перший бій в околицях Посадова відбувся в серпні 1914 р. на моїх очах. Тоді австрійські вояки напали на російську прикордонну заставу. Того дня батьки, сестра Оля і я знаходилися на нашому полі, де батьки жали пшеницю, а я пас коней. Близько другої години дня (якраз скінчили обідати) ми почули постріли з гвинтівок. Люди перестали жати і спостерігали за сутичкою між австрійськими і російськими солдатами. Вони на конях ганялися поміж складеними у півкопи снопами і стріляли одні в одних. Тоді мені вдалося нарахувати біля 20 австрійців.

Бій відбувався на самому кордоні, на відстані кілометра від нас. Нам було все добре видно, бо поле знаходилося на пагорбі. Біля нас проскакав російський солдат в напрямку іншої застави, яка знаходилася на відстані трьох кілометрів. Він гукнув нам, щоб припинили роботу та їхали додому, бо почалася війна. Налякані люди, одні возами, а інші пішки, кинулися до своїх домівок.

Після короткого бою австрійці відступили, але перестрілки на кордоні продовжувалися. Російське командування почало накопичувати війська уздовж кордону. Солдати йшли пішки, за ними рухався обоз з боеприпасами, гарматами, польовими кухнями. У Посадові, який знаходився на відстані трьох кілометрів від кордону, розташувався якийсь військовий підрозділ. Солдати за селом, чомусь з протилежного боку від кордону, на пагорбі вирили окопи. На панському дворі розташувалася військова розвідка. Гармати російяни встановили біля сусіднього села Телятина.

Іншого дня австрійці перейшли кордон, яким служили витоки р. Гучи. В наших місцях це був невеликий рівчак з заболоченими берегами. На ньо-

му, якраз напроти нашого села, знаходився міст, через який перейшли австрійські солдати, тут окопалися і встановили три гармати. Біля десятої години ранку в центрі села з'явився австрійський кавалерійський загін. Тут вони спішилися і пішли в бік панського двору, де зав'язалася перестрілка. Надвечір росіяни вибили австрійців з села, перейшли у наступ і зайняли галицькі села Вільгів та Річицю, які знаходилися на півдавстрійській території. В ході двотижневих боїв росіяни зайняли Угнів та Белз і дійшли до Рави-Руської. Тут їх зупинили австрійці і відтіснили до кордону, який після цього кілька разів переходив з рук в руки.

Якось російські офіцери наказали нашим людям покинути село, бо тут передбачалися бої. Селяни на підводах вирушили далі від кордону, проминули кілька сіл, на ніч зупинилися переважно в полі. Одного дня, коли ми збиралися їхати далі, місцеві селяни повідомили нам, що попереду вже знаходяться австрійці. Тоді ми повернули назад і зупинилися на хуторі Франуса, який знаходився на відстані 8 км від Посадова. Односельці вирішили дізнатися про поведінку австрійців у нашому селі. Туди зібралася йти моя хресна мама, наша молода вродлива сусідка Ганна Костюк і я під виглядом її сина. До села йшли польовими стежками. Коли у панському саду зустріли австрійського солдата, усі охопив жах. Він підійшов до нас і про щось заговорив своєю мовою. Моя названа мама з переляку випустила мою руку, а хресна мама намагалася пояснити йому, що ми є місцевими мешканцями та повертаємося додому. Невідомо чи він нас зрозумів, але зійшов зі стежки, дозволяючи рухатися далі.

Коли ми підійшли ближче до будинків, то розійшлися по своїх обійстях. Я відразу пішов до свого саду, де була закопана скриня з одежею. Перед тим мама наказувала мені, щоб я заглянув у схованку. Справді, застав розкопану яму, відкриту скриню та розкидані по саду одежу і полотно власної роботи. Хоч усе було перевернуто, але жодна річ не пропала. Я зібрав речі, зачинив скриню і знов присипав її землею. Переночувавши у хресної мами, вранці пішли сповістити односельців, що діється в селі. Надвечір усі втікачі повернулися до своїх домівок.

Через якийсь час російські війська пішли у контрнаступ, перейшли кордон і продовжували наступати широким фронтом. Через село пройшло багато військ, серед них піхота і кавалерія, яка складалася переважно з козаків та черкесів. Вони їхали повітовою дорогою, яка йшла з Грубешева до Томашева через Потуржин, Телятин, Посадів, Жерники, Поледів. Багато з них відпочивали в околицях села, а обози зупинилися на сільському вигоні.

Одного дня через село проїжджав головнокомандуючий західним російським фронтом, великий князь Микола Миколайович. Коли він їхав селом уздовж дороги стояли козаки і вигукували «ура». Я з сільськими хлопцями

побіг до дороги і тоді вдалося побачити великого князя зблизька. Це була невисокого зросту, старша за віком людина, у шинелі з розкішними пагонами, на зразок царських, у кашкеті з червоним обідком.

Коли він поїхав далі, а козаки продовжили відпочинок, ми пішли на сільський цвинтар. У його центрі знаходилася каплиця, де відбувався ритуал поховання померлих селян. Наблизившись до неї, ми почули голоси людей. Через відхилені двері побачили австрійських солдатів, які під час наступу росіян, очевидно, не встигли відступити разом з військом. Ми побігли і повідомили про це козаків. Старший за чином наказав одному молодому козакові сісти на коня і поїхати подивитися на австрійців, яких той живими ще не бачив. Коли ми знову підійшли до каплиці, козак приготував шаблю і звелів нам відчинити двері. Заглянувши до каплиці, він наказав австрійцям виходити. Усі 22 австрійських солдатів здалися у полон одному козакові, що викликало загальне здивування та захоплення. Після того, як їх вишикували у колону, старшина наказав двом козакам відвести полонених у штаб, а того, який взяв їх у полон, пообіцяв нагородити Георгіївським хрестом за відвагу.

У 1915 р. російські війська почали відступати і в нашому селі знов з'явилися козаки. Вони наказали мешканцям покидати село, брати з собою усе можливе, бо цього разу швидкого повернення додому не очікувалося. Так нас почали виганяти з рідної землі. Тато клав на воза усе, що тільки поміщалося, а решту зерна та хатнього добра закопав на городі. Люди не вірили у те, що надовго розлучаються з усім нажитим протягом років, тому й намагалися врятувати майно від можливих пожеж та пограбувань. Тато запряг коней та вивів з хліва корів, яких мама повела на шнурку. Тато та діти, крім малолітньої сестри Олі, йшли біля воза. Я просив, щоб батьки взяли й мого улюбленого песика, але тато категорично заперечував. На знак протесту я відмовився йти з подвір'я, що зробило свою справу: собачка опинилася на возі поруч з трирічною сестричкою.

Разом з іншими в колоні їхав сільський священик, який знав маршрут пересування. Їхати доводилося сільськими дорогами, бо трактами в обох напрямках рухалися війська. Першу ніч провели у невеликому ліску. Під час цієї зупинки люди робили на возах накриття, т.зв. «циганські буди», для чого на каблучки з лози напинали полотно, рядна, мішки. З кожним днем на дорогах людей ставало все більше. Добре, що уздовж доріг стояли пункти харчування, де на одних видавали лише хліб та крупи, а на інших – гарячі страви, чай, хліб. Треба сказати, що виданих продуктів вистачало і ця справа була організована досить добре. Харчі видавалися згідно з довідами (свідоцтвами), складеними парафіяльними священиками і завіреними церковними печатками, у яких вказувалася назва парафії та кількість членів родини.

На Волинській землі виїхали на дорогу загальнодержавного значення, яка проходила через міста Ковель, Кобрин, Барановичі, Бобруйськ, Могилів. Пробувши у дорозі більше трьох місяців, доїхали до Рославля Смоленської губернії. Тут батьки здали коней та корів, за які отримали відповідну суму грошей, але за вози грошей не сплачували. На станції Рославль пробули більше тижня, після чого нас завантажили у вагони і повезли вглиб Росії. Вже зимової пори ми опинилися на станції Кропачово Уфимської губернії, що на відстані 170 км від Уфи. Звідси вигнанців з Посадова саньми розвезли по селах Серпієвка, Муратовці та Єралі.

У Серпієвці для нашої та ще 40 сімей посадівців (решта опинилися в інших селах) розпочалося нове життя, яке тривало довгих шість років. Для мене воно розпочалося з пригоди. В дорозі з Кропачова до Серпієвки я заснув. Мене сплячого занесли до хати господаря, який перевозив нашу сім'ю зі станції до села, і поклали спати на підлозі. Коли серед ночі я пробудився то побачив, що господарі та батьки сидять за столом і п'ють чай. Мене також посадили до столу, налили чаю та подали кусок цукру. Там зазвичай пили чай у прикуску, а я цього не вмів. Я відкушував кусок цукру, розжовував і запивав чаєм. Господарів це дуже розсмішило, але батько пояснив їм наш звичай чаювання. Після цього до моєї чашки поклали цукор і розмішали, зробивши чай «по-нашому».

Наступного дня ми довідалися, що тої ночі не спало усе село, бо його мешканці чекали на приїзд «хохлів». Їх цікавив наш вигляд та мова спілкування. Вони нас ототожнювали з козаками, які на головах носили оселедці, в чому й хотіли переконатися. Однак, ми їх приємно здивували, бо розмовляли російською (цьому за 70 років російська влада на Холмщині нас таки навчила). Але в іншому ми від них відрізнялися. Наші чоловіки бороди голили, а їхні після весілля припиняли голитися. Протягом усіх шести років нашого перебування там у побуті вони нас називали «хохлами», а ми їх – «кацапами».

Хоч у Серпієвці й налічувалося більше 600 дворів, проте була лише одна трирічна церковно-парафіальна школа. Син нашого господаря Микити Куликова Василь був моїм однолітком і навчався у третьому класі. Він заздалегідь попередив однокласників, що до них приїде приїжджий «хохол», який не вміє пити чай і розмовляє зі своїми батьками незрозумілою росіянам мовою, як й місцеві башкири. Через кілька днів разом з посадівським товаришем Миколою Мамчуром ми зайшли до класу. У цей момент учні встали, ми зняли шапки і привіталися російською мовою. В класі було двоє учительок. Одна з них, Віра Павлівна, вела перший клас, а інша, Марія Василівна, навчала у другому і третьому класах. Довідавшись, що ми до виселення закінчили два класи, Марія Василівна запропонувала написати на дошці своє прізвище та ім'я, після чого дозволила приходити до неї на уроки. Порівняно з вимо-

гами посадивської школи учитися тут було легше. Після закінчення третього класу я отримав похвального листа від Уфимського повітового відділу епархіальної навчальної ради, датованого 8 червня 1916 р.

Продовжувати навчання можна було лише в Уфі, але батьки такої змоги не мали. Тато з братом Михайлом працювали на станції Кропачово і кожної суботи та неділі долали по 18 кілометрів, щоб провідати сім'ю та взяти харчів на наступний тиждень. Ми з мамою та сестрою Олею залишалися вдома. Влітку я з однолітками ловив рибу на річці Сім, яка протікала за селом. Тут вперше побачив як виглядають налими, кутьма, червона риба, скамарга, гольци, раки.

Після революції 1917 р. влада в селі перейшла до сільради. Наступного року я почав працювати на Яхінському залізничному роз'їзді, де майстром був Пономарьов, а обхідником Логінов. Тут я пас їх корів, за що вони мене почергово годували, а з 1919 р. працював у сільраді посильним. Моїм завданням було відносити мешканцям села повідомлення, листи з фронту, інші документи і розпорядження. За це отримував 35 рублів та продовольчий пайок, до якого входило 8 кг муки та гречана крупа.

У 1919 р. в цій місцевості набрала поширення епідемія тифу, від якого в грудні помер тато, якому тоді виповнилося лише 57 років. На тиф хворіли мама та брат Михайло. Мама була у такому важкому стані, що й не пам'ятала про смерть чоловіка. Крім тифу, тут набули поширення віспа та короста. Ефективного лікування на той час не було. Хворим давали якусь рідину та мазь сірого кольору. На плотах висіли звернення до громадян з закликами про необхідність дотримання особистої гігієни, утримання від рукостискання із знайомими, миття у чорній бані. Хоч таку баню мала кожна місцева сім'я, але миття у ній без мила не давало помітного результату.

Коли почали видужувати мама і брат, я захворів на черевний тиф. Уся опіка над сім'єю лягла на ще кволого брата. Після мого видужання брат знов почав працювати на станції Кропачово. Тут він отримував продовольчі пайки на себе, маму і сестру Олю. Я, як працівник сільради, отримував пайки на себе, маму та сестру. Хоч голова сільради знав про те, що брат отримує пайки на маму та сестру, бо про це йому повідомили «добрі» люди, він вдавав, що цього не знає і відповідає лише за мене. Треба сказати, що продовольчі пайки видавали лише тим особам, котрі працювали у державних установах та підприємствах.

У 1920–1921 рр. в Уфимській губернії лютував страшний голод, викликаний посухою, громадянською війною та невмілим господарюванням нової влади. Через це господарі взимку годували худобу солом'ю зі стріх, але й це не допомогло. Наприкінці зими більшість худоби вирізали.

У 1920 р. мене обрали секретарем сільської комсомольської організації, а головою – сина дяка місцевої церкви Георгія Колокольцева, з яким ми працювали у сільраді посильними. В грудні брав участь в Усть-Катаєвській повітській конференції. Там нам видали літературу на сільськогосподарську та революційну тематику. Роздану нам для розповсюдження літературу на принципах бібліотеки мені повернуло дуже мало людей. На мою вимогу про повернення люди пояснювали, що вони використали книжки на цигарки. Коли я розповів про це інспекторові райкому комсомолу, той мене заспокоїв тим, що люди наші ще недостатньо свідомі.

Під час революції в тих краях діяла армія Колчака та якісь т.зв. кіпельські загони, одягнуті в англійську уніформу. Влада в селі та районі за цей час мінялася кілька разів. Одного дня серпіївськими лісами пройхав загін червоногвардійців, чисельністю до 50 осіб. Як потім з'ясувалося, це була розвідка першої сотні першого, імені Степана Разіна, полку. Довідавшись про це, білогвардійці взяли під охорону міст через ріку Ірозань та зміцнили напрямок на сусіднє село Арацьк, далі на Усть-Катаєвськ і станцію Кропачово. Для цього вони на відстані двох кілометрів від нашого села встановили шість гармат, які під час бою жодної шкоди селу не завдали.

Після бою в селі з'явилося багато червоногвардійців, які протягом тижня тут відпочивали. Сюди ж переїхав штаб якоїсь військової частини. Комісари проводили збори селян, закликали добровольців вступати до війська, щоб боротися за радянську владу. Їх агітація мала успіх, бо 17 юнаків висловили бажання йти на війну. Громада забезпечила їх кінями, комісари причепили до їх цивільної одежі червоні банти і стрічки на картузи, вручили гвинтівки та шаблі. Проводжали їх усім селом, як героїв.

Після розгрому армії Колчака живі повернулися додому. Кожний, хто повернувся, отримав письмове розпорядження повернути зброю. Один з добровольців, Василь Спиридонов, відмовився повернути зброю та коня, якого вимагав його власник. Коли сільський міліціонер наближався до його будинку, той хапався за гвинтівку і погрожував розправою. Одного дня двоє міліціонерів змусили мене, як працівника сільради, супроводжувати їх до будинку Спиридонова. Я підійшов до вікна і сказав, що його викликають до сільради. Одночасно вдалося побачити, що зброї біля нього близько немає, про що я повідомив міліціонерів. Ті забігли до хати, заволоділи гвинтівкою, а після недовгої суперечки він віддав їй шаблю. А коня йому залишили як подарунок від радянської влади і Червоної армії.

20 серпня 1921 р. наша сім'я виїхала з Серпіївки і взяла курс на батьківщину, а у рідне село повернулася 20 жовтня. Нас агітували залишитися в Росії. Чимало молоді до цього схилилося, але старші люди категорично відмовлялися. На станцію Кропачово українці Серпіївки збиралися цілий тиждень,

бо одні вагалися з прийняттям остаточного рішення, а інші не мали чим добратися. Тут чоловіки пішли до знайомого начальника станції (багато з них тут працювали) і домовилися про виділення трьох товарних вагонів. Надвечір до Уфи їхав військовий поїзд, до якого причепили наші вагони. В Уфі вагони поставили в тупику, але чоловіки зібрали в людей гроші та продукти і віднесли їх начальникові станції. Через кілька днів нас причепили до якогось поїзда і довели до т.зв. бригадної станції. Тут і на наступних станціях все повторювалося: стояли кілька днів, давали хабар та просувалися уперед.

На станції Колодня, що під Смоленськом, стояли два тижні, бо проходили карантин з прививками від віспи та інших хвороб. Смоленськ проїхали без зупинки, бо там лютував тиф. Наступну зупинку зробили на станції Столбці, яка знаходилася на польсько-російському кордоні. Цього ж дня під'їхав польський поїзд на колії, вужчій від російської та перевіз нас до Баранович. Тут нас помістили у колишніх царських конюшнях, де ми протягом двох тижнів проходили карантин. Після миття у бані, уколів та прививок людям видавали довідки і дозволяли їхати далі.

У Барановичах було велике скупчення репатріантів. Здорових відправляли далі, а хворих, серед них й мого брата Михайла, залишали у лікарні, яка знаходилася у колишніх військових бараках. З Баранович, разом з мамою та сестрою Олею, нас завезли на станцію Вербковичі. Звідси вузькоколійкою можна було доїхати до Посадова, але ця залізниця була приватною, а ми грошей не мали. Через це державною залізницею ми доїхали до Угнова, звідки до рідної домівки залишалося 14 кілометрів.

Я пішов пішки до Посадова, до брата Андрія, який повернувся з Росії ще у 1918 р. Власним та ще позиченим у сусіда конем він перевіз маму та сестру до села. Наша хата не вціліла, бо хтось розібрав стіни, вийняв вікна і двері, лише залишилася частина даху. Брат у цей час жив у хаті сусіда, з яким разом повернувся додому.

Через те, що в сусідській хаті місця для усіх не було, наступного дня брат завіз нас до сусіднього села Телятина, до маминого брата Іллі Антощука. Той зустрів нас не дуже привітно, але мама заявила йому, що тут вона народилася, тут й буде помирати. Річ у тому, що у день нашого повернення до Посадова вона занедужала, у неї з'явився сильний головний біль – ознака повторного тифу.

Пробувши два дні у дядька, я пішов до іншого маминого брата Івана, але через тиждень повернувся назад. Дуже хвора мама порадила мені йти до брата Андрія, що я зробив наступного дня. Через чотири дні пасинок дядька Іллі приїхав до Посадова і повідомив нас про смерть мами. Ми з братом поїхали до Телятина, поховали маму і повернулися назад. Через кілька днів я захворів на тиф і біля трьох тижнів пролежав у ліжку.

Після видужання почав шукати якусь роботу і опинився у сусідньому галицькому селі Річиця. Тут протягом 14 місяців служив у місцевого господаря, у якого платню за працю були харчі та одежа.

Повернувшись до Посадова, прийшов до своєї хати. За час мого наймитування брати Андрій та Михайло, який після лікування у Барановичах повернувся додому, відновили хату з дерева, яке взяли на нашій невеликій ділянці лісу. Тоді ж померла сестричка Оля і наша сім'я ще зменшилася.

Одного дня до нас завітав чоловік померлої під час повернення з Росії у 1918 р. нашої сестри Тетяни Леонтій Лешко. Вона була моєю зведеною сестрою від першого батькового шлюбу і з сім'єю жила в селі Зимному, а її чоловік був гарним столяром і мав 15 моргів землі. Він запросив мене учитися столярної справи, щоб не поневірявся по службах у чужих людей. Його батьки були вже старими, а з другою жінкою Василюю не встигали по господарству. У мене вибору не залишалось, доводилося думати не про освіту, а пасти худобу, жати серпом жито та пшеницю і молотити ціпом.

Через рік повернувся додому і почав обробляти своє поле. Воно шість років лежало не ораним, але податки треба було сплачувати. Копали його лопатами та наймали коней, за які доводилося відробляти в їх господарів. Привівши до порядку поле, почали сіяти і збирати врожай. Весною 1926 року брат Михайло помер від запалення легень, а восени того ж року мене забрали до польського війська. Службу проходив у льотній школі у Познані. Після закінчення школи мене направили до школи молодших командирів у Дембліні, де курсанти навчалися бомбометанню. Тут на посаді інструктора-спостерігача пробув до жовтня 1928 р. На початку наступного року створив свою сім'ю, одружившись з Ольгою з родини Левицьких. Був три роки у зятях, за той час збудував свою хату, у нас народилася дочка Надійка. Почав самостійно господарювати, збудував стайню для худоби, пізніше й гарну стодолу. В селі прожили до 1938 р., а потім перевезли усю забудову на своє поле, що на хуторі (колонії) Острів, де посадили сад. Тут нас було вже четверо, бо у 1935 р. народився син Івасик. Тоді на свої поля переїхала більша частина односельців.

Усе, що тут написано є чистою правдою, та пізно надумався її написати. Потрібно було це зробити за молодших років, коли й пам'ять була кращою. Маючи 82 роки, хочу залишити людям хоч якусь згадку про пережите нашими поколіннями холмщан.

■ БАНАЩУК Іван*м. Львів*

Народився 8 грудня 1935 р. у Посадові Томашівського повіту в сім'ї Василя та Ольги Банащуків. Крім нього в сім'ї була дочка Надія. У 1945 р. разом з батьками переселений до міста Токмака Запорізької області, звідки у 1946 р. переїхали на Львівщину. У містечку Винники у 1952 р. закінчив середню школи, вступив до Львівського лісотехнічного інституту, який закінчив у 1957 р. За направленням працював в Іркутській області, спочатку майстром, потім начальником виробничого відділу лісокомбінату, де 80 % працюючих були заслані у 1939–1947 рр. українці, поволзькі татари або люди, які після звільнення з таборів знаходилися там на поселенні. Це були вихідці з Рівненської, Тернопільської та Львівської областей. Від них дізнався про події на Західній Україні, життя у таборах, повстання у воркутинських та казахстанських таборах, масову ліквідацію в'язнів тюрем у 1941 р. У 1961 р. повернувся до Львова. Працював на підприємствах Прикарпатського військового округу, заступником начальника управління місцевої промисловості Львівського облвиконкому, заступником директора заводу гумово-технічних виробів. Протягом багатьох років займався громадською роботою, був головою Львівського обласного суспільно-культурного товариства «Холмщина». Влітку 2013 р., на жаль, відійшов у інший світ.

Українське село Посадів

Перечитуючи літературу про Холмщину, я, на жаль, не натрапив на спогади про своє село. Я чекав, що хтось із старших людей обов'язково напише, бо вважав, що у ті часи був ще молодим і не мав права писати про події напередодні та в час нашого виселення. Але люди поступово відходять і наші покоління стали останніми представниками виселених з Холмщини українців, хто пам'ятає про рідні села, людей, які тут жили. Туга і любов до отчого краю, бачене і пережите спонукали до роздумів та викладу їх на папері.

У цьому нарисі про село, родину та односельців використовуємо письмові спогади мого батька Василя Банащука, розповіді тітки Катерини Яремчук та спогади сестри Надії.

Село Посадів (гміна Телятин) разом з сусідніми селами Ріплин та Жерники розташоване на півдні Холмської землі, поблизу кордону з Галичиною. Сусідні села Вільгівок та Річиця були на галицькому боці. Землі Посадова та Вільгівка розділяли витоки річки Гучви, по якій колись проходив кордон між Російською і Австро-Угорською імперіями.

Хоч в селі переважали українці (їх налічувалося біля 80%), проте навчання в школі велось польською мовою. В селі була православна церква, на українському цвинтарі стояла велика каплиця, у якій відправлялися панахиди за покійниками. Недалеко від церкви знаходилася кооперативна крамниця, а напроти цвинтаря – єврейський магазинчик.

Після повернення з Росії життя українців поступово налагоджувалося, люди ставали заможнішими. З поляками українці зберігали нормальні людські стосунки, на свята ходили один до одного в гості. Солтисом був поляк, але дискримінації українцям не чинив.

Проте, у 1938 р. почалися утиски українського населення. В українських селах з'являлися «кракуси», але про це вже чимало написано. Лише пам'ятаю, що вечорами з метою охорони громади постійно чергували групи селян, озброєних палками та вилами. Якщо десь з'являлися «крокуси», селяни розкладали за селом вогнища. Так сповіщали сусідів про небезпеку і просили допомоги.

Разом з тим почалося окатоличення українського населення, для чого використовувалися різні методи. В нашому селі була цегельня, але українець міг туди влаштуватися на роботу після вихрещення в католики, хоч раніше там працювали переважно українці. Одного ранку в село приїхала поліція, група поляків та ксьондз. Батько розповідав, тоді поліцаї стали на вході, цивільні зайшли до церкви і почали знімати ікони, троцяти вівтар. Польський ксьондз сидів у церкві з шапкою на голові і цигаркою у роті. Тато спитав у нього, чи не гріх у божому домі сидіти в шапці і палити. На це він відповів, що «церкеві і косьцьоль ест для політикув, а модліць сен можна і в хлеве» (церква і костел є для політиків, а молитися можна й у хліві). Тепер від мурованої каплиці на цвинтарі, як й від самого цвинтаря, не залишилося й сліду – лише кущі та дерева, а православну церкву в центрі села перебудували на костел.

Перші дні Другої світової війни у Посадіві пройшли відносно спокійно. Спочатку польські воєнки втікали – на конях, велосипедах, заходили до місцевих поляків, перевдягалися у цивільну одягу та їхали далі. Потім з'явилися німці на автомобілях і мотоциклах. Ще пізніше прийшли червоноармійці і почали організовувати місцеву міліцію, але через два тижні й вони поверну-

лися за річки Буг та Солокію. Якось біля нашої хати проходила колона червоноармійців, а попереду їхав на коні лейтенант. Коли той заїхав на подвір'я, щоб напоїти коня, батько запитав його, чому вони відступають і залишають нас німцям. На це він відповів, що їх справа солдатська і вони мусять виконувати накази. На запитання, чи буде кордон вздовж Бугу, він відповів, що кордони визначають у Москві на столі.

Після їх відходу за Буг в селі протягом двох тижнів не було жодної влади. Коли прийшли німці, то розквартирувалися по хатах, приходили до нас купувати молоко, яйця, м'ясо, причому до місцевого населення ставилися досить лояльно.

В селі почалося відродження українства. Відновилися богослужіння в церкві, українські діти почали навчатися рідною мовою. До школи прийшли учителі, зокрема, Василь Банах з Василева і Сергій Меленець з Масломич Грубешівського повіту та Микола Манькут з галицького села Собачів. При школі працював дитячий садок, молодь організувала драматичний гурток, на вистави якого сходилося усе село.

Разом з тим, німці обклали селян жорстким податком (контингентом), на худобу та свиней начепили мітки (кульчики). Селян змусили здавати зерно та живність. Хто повністю та своєчасно не виконав плану поставок, того викликали до панського двору, де кийками вибивали поставки, або й заарештовували. В цих умовах селяни навчилися самі «кульчикувати» худобу. Якщо корову чи свиню різали, мітки перевішували на молодших тварин, внаслідок чого дещо з вирощеного залишалося господарям.

В червні 1941 р. в нашій околиці помітно збільшилося німців і техніки, проте про війну ще ніхто не говорив. Йшли чутки, що росіяни надають німцям коридор для проходу до Середньої Азії, і у це, здається, всі повірили. Лише, коли за кілька днів до початку війни німецьким солдатам видали німецько-російські розмовники зі словами «Руський здавайся», «Руки вверх» та іншими, люди зрозуміли, що війна неминуча.

Хоч село Посадів знаходилося на відстані 14 км від кордону, для мене день початку радянсько-німецької війни 22 червня пройшов якось непомітно, хіба що мама розбудила нас дуже рано. Ще не зійшло сонце, але небо було чисте, лише у повітрі стояв страшний гул. Високо в небі у бік кордону групами летіли літаки. Німецькі солдати разом з технікою пішли на схід, після чого люди зрозуміли, що почалася війна. Тато говорив, що з дня на день німців поженуть назад. Усі вірили чуткам про могутність Червоної армії, які перед тим поширювали комісари. Проте, німці не поверталися, а через тиждень селом потяглися колони радянських військовополонених. Тоді усі наші люди зрозуміли, що ця війна надовго.

На початку війни уклад життя селян не дуже змінився, не змінилися й польсько-українські відносини. Якийсь час село жило своїм звичним життям. Але вже у 1942 р. на селах з'явилася польська поліція, яка свої репресивні дії спрямовувала здебільшого на українців. Польські підпільні загони почали вбивати активістів українського руху, спочатку ніби за співпрацю з советами, потім за переховування полонених червоноармійців. Після того приступили до вбивств українських учителів, священників, кооператорів.

Трагічна доля спіткала нашого учителя Сергія Меленця, якому при Польщі за його національні погляди не давали педагогічної роботи, навіть на безоплатній основі. Усі звернення до польських властей були відхилені. Почав учителювати у нашому селі, коли за німців школа стала українською. Тут одружився з Катериною Яремчук, згодом в їх сім'ї народився син. У вересні 1943 р. під час повернення з родинного села був затриманий поляками і розстріляний у Жулицькому лісі. В той час його синові виповнилося лише три місяці. Раніше біля Грубешева поляки вбили його батька – свідомого сільського трударя. Його дружина з сином тепер проживає у Золочеві на Львівщині.

Як говорилося раніше, село Посадів знаходилося близько від кордону з Галичиною. В галицьких села був краще організований захист населення, там діяли міцні загони самооборони. Коли горіли інші села Холмщини, Посадів тривалий час залишався під їх прикриттям. Але в березні 1944 р. під час бою між загonom АК та відділами самооборони з сусідніх галицьких сіл згоріли посадівські хутори Острів і Загайки. Того дня вдома була лише мама і ми з сестрою, бо батько вже давно переховувався у галицьких селах. Коли почалась стрілянина, мама наказала нам сховатися у схроні, який батько обладнав поблизу криниці. Але сестра Надя побігла до сусідів Зеленків, які жили біля лісу, і нам довелося бігти за нею.

Недалеко від їх будинку знаходилася стара цегельня, з бурту якої люди брали глину для господарських потреб і зробили багато заглиблень. Одне з них Федір Зеленко на початку війни поглибив і там можна було сховатися на випадок бомбардувань. Тут ми й сховалися: дружина Зеленка, наша мама, ми з сестрою і наш песик. Це відбувалося біля восьмої години ранку, йшов дощ зі снігом. Незабаром почувлися голоси поляків, які над місцем нашого сховку встановили кулемет. Коли кулеметник там влаштувався, то зсунув глину і засипав наші сліди, а коли поляки ходили біля отвору, ми бачили їх ноги. Тільки під вечір стрілянина припинилася. Ми просиділи у сховку до ночі, без їжі та води, а наше собача, відчуваючи небезпеку, жодного разу не подало голосу, що нас врятувало від смерті.

Коли все стихло, ми вийшли з укриття і побачили, як наші будинки догорають, а підвір'ям ходять якісь люди і щось шукають. Після цього пішли

в напрямку колонії Загайки. Там жив мамин батько Єгор Левицький, у якого ми сподівалися знайти притулок. Ніч провели в сусідньому лісі разом з татками ж погорільцями, а вранці побачили, що Загайок більше нема. На місці хутора лише подекуди диміли попелища, а на місці хат стирчали обвуглені димарі. Тоді загинуло мало моїх односельців, бо люди переховувалися в інших місцях або в галицьких селах. Усі хати і господарські будівлі були спалені, більшість худоби загинуло у вогні.

Ми пішли на галицькі села і у Шепетині, що біля Рави-Руської, зустрілися з батьком. Про це у своїх спогадах він, зокрема, пише: «Ми утікали до галичан, але вони нас українцями не вважали, а окремі навіть до хат не пускали. Довелося жити в stodолах і за це допомагати господарям рубати дрова, різати січку для худоби, виконувати інші роботи. Коли в це село привезли з села Жерники вбитих поляками українців, місцевий священик не дозволив поховати їх на кладовищі, а наказав зробити це в рові біля кладовища. Своє рішення він мотивував тим, що покійники були православними, а кладовище є греко-католицьке. Якось у неділю до Шепетина заїхали волинські партизани. Вони від когось довідалися про цей вчинок священика. В церкві на той час відбувалося богослужіння, тому зачекали виходу людей з церкви, біля якої усіх затримали. Один з волинян піднявся на табуретку і запитав у громади: «Люди добрі, ви є поляки чи українці і хто цей священик – поляк чи українець?». Коли присутні відповіли, що вони українці, цей же вояк запитав у них: «Так чому ви своїх братів українців, які зі своїми дітками, мамами, бабусями та хворими втікали до вас від поляків, не пускаєте до хат, а розмістили в stodолах. А той український священик вбитих поляками українців наказав закопати у рові без панахиди, бо вони є не вашої віри, а православної. Пам'ятайте, щоб матері з дітьми, старі та хворі спали у хатах, а ти, святий отче, щоб у рові не ховав, інакше тебе самого там закопаємо». Хоч волинян було троє і яке військове звання мали не знаю, але вони наказали галицьким упівцям слідувати за цим. З цього моменту ставлення до нас змінилося, місцеві люди виконували наказ вояків УПА. Почувши це, батько зайняв порожню польську хату, де ми жили кілька місяців.

Батько розповів і про інший прикрий випадок. Одного дня до хати, у якій жила наша сім'я у Шепетині, зайшов чотовий місцевого підрозділу УПА, який знаходився в селі. Після короткої розмови та запрошення мами разом пообідати він з батьком вийшов на подвір'я покурити. В цей час батько покликав мене додому, назвавши мене Ванею. Чотовий спочатку перепитав у батька моє ім'я. Почувши, що мене кличуть Іваном, допоки я ще малий, то звуть мене Ванею, зауважив, що справжнє українське ім'я є Іван. Спроби пояснити це побутовою звичкою ним не сприймалися, бо він нервово сказав: «Усі ви москалі й усіх вас потрібно вистріляти». Від почутого батько оторопів

і не знав, що йому на це відповісти, але після цього чотовий більше до нашої хати не заходив. Через цей та інший випадок, як тільки лінія фронту перемістилася на захід, наша сім'я негайно покинула це село і повернулася до Посадова, де застала повністю спалене поляками господарство.

Вдруге Посадів постраждав під час бою відділів УПА з загonom Армії крайової. У квітні 1944 р. на католицький Великдень сотня УПА з червоно-білими пов'язками на рукавах відкрито йшла в напрямку села. Тут ще перебувала частина українців, які переховувалися у доляльних поляків. Про цей бій мешканець Гдешина Грубешівського повіту Іван Новосад (псевдо «Стецько») пише: «В польську Великодню неділю провели ми акцію на Посадів. У цьому селі був польський штаб, у панському фільварку. Однак тут уже потрібний був весь курінь, не то що сотня, бо польська сила була дуже велика. Прийшли ми під Посадів. Польські застави були висунуті далеко в терен. Сотня «Ягоди» наступала від південного сходу. Ті застави ми передушили. Наступ мав початися в один час, проте не всім це вдалося, бо терен навколо Посадова був дуже великий. Тільки одна сотня підійшла вчасно на наступальні позиції, вона і вдерлася першою в село, зазнавши найбільших втрат, бо поляки маючи вільний фронт на інших відтинках, кинули на неї великі сили. Однак інші сотні також почали нарешті наступ, що викликало серед поляків паніку. Утекли на південь. Залишили все: паску, зарізаних свиней, зброю, утікали часом в кальсонах, бо наступ був несподіваний. Здобули багато зброї та польських мундирів. Здобич взяли на фірманки і перевезли в Переводів».

Тоді від своїх загинув наш сусід Федір Зеленко. Його польською мовою спитали чи він є поляк, на що той відповів ствердно, і тут же був застрелений. Через кілька хвилин підбіг його син Іван, але було вже пізно.

Втретє Посадів зазнав нападу польської банди у травні 1944 р. Особливо жорстоко вони знущалися над 89-річним Іваном Гордудком, який нікуди не втікав, бо вважав, що нікому не потрібний. Бандити вирізали йому серце, напхали у грудну клітку кропиви і посадили на пенюку біля хати. Тоді ж загинув його син та онук.

Всього ж війна та польські бандити забрали життя у 44 українців Посадова, серед них:

1. Ковальчука Олексія, вік 48 років, загинув у лютому 1942 р.
2. Мельничука Луки, 43 роки, у квітні 1943 р.
3. Мельничук Марії, 42 роки, у квітні 1943 р.
4. Мельничук Ольги, 20 років, у квітні 1943 р.
5. Мельничук Віри, 16 років, у квітні 1943 р.
6. Брезицького Олександра, 28 років, у квітні 1943 р.
7. Брезицької Анастасії, 27 років, у квітні 1943 р.

8. Брезницького Олександра, 4 роки, у квітні 1943 р.
9. Меленця Сергія, 28 років, у вересні 1943 р.
10. Яцюка Михайла, 15 років, в лютому 1944 р.
11. Степаса Івана, 14 років, в лютому 1944 р.
12. Мазурка Івана, 50 років, в березні 1944 р.
13. Мазурок Марії, 48 років, в березні 1944 р.
14. Ющак Олександра, 25 років, в березні 1944 р.
15. Романчука Костянтина, 40 років, у квітні 1944 р.
16. Зеленка Федора, 48 років, у квітні 1944 р.
17. Новосада Семена, 49 років, у травні 1944 р.
18. Струка Івана, 28 років, у травні 1944 р.
19. Зеленко Марії, 22 роки, у травні 1944 р.
20. Смоленського, Івана 53 роки, у квітні 1944 р.
21. Спільника Гаврила, 71 рік, у квітні 1944 р.
22. Спільник Марти, 65 років, у травні 1944 р.
23. Спільник Ольги, 35 років, у травні 1944 р.
24. Грищечка Назарія, 55 років, у травні 1944 р.
25. Грищечко Марії, 23 роки, у травні 1944 р.
26. Гордудка Івана, 89 років, у травні 1944 р.
27. Гордудка Івана, 43 роки, у травні 1944 р.
28. Гордудка Михайла, 14 років, у травні 1944 р.
29. Баб'яка Володимира, 28 років, в серпні 1944 р.
30. Оленича Максима, 23 роки, на фронті 1945 р.
31. Яремчука Івана, 26 років, на фронті 1945 р.
32. Найчука Івана, 22 роки, на фронті 1945 р.
33. Оленича Дмитра, 43 роки, у концтаборі.
34. Максим'яка Олександра, 40 років, у концтаборі.
35. Максим'яка Василя, 35 роки, у концтаборі.
36. Оленича Василя, 22 роки, у концтаборі.
37. Хитрого Корнила, 42 роки, у концтаборі.
38. Хитрого Степана, 21 рік, у концтаборі.
39. Солодухи Василя, 26 років, у концтаборі.
40. Гіляровського Дмитра, 38 роки, у концтаборі.

До концтабору було забрано 12 односельців, але батько у спогадах вказав лише 8 прізвищ. Мені ж відомо, що там загинули усі дванадцятьоро людей. Їх родичам висилали попіл у сірникових коробках і довідку, щоб дружина могла вдруге вийти заміж.

Така жахлива доля мого рідного села. Ще й тепер існують Посадів та колонія Острів, а колонія Загайки перейменована у село Рокитно. Стою на своєму

полі і бракує тут нашої хати, криниці, стодоли, саду – їх немає. Навкрути поле, але я бачу їх та себе малого на нашому подвір'ї. Чекай Посадове! Я ще приїду до Тебе разом з односельцями і Ти радітимеш разом з нами, почувши рідну українську мову і пісню.

■ БЕКЕША Роман

м. Київ

Народився 1940 р. в селі Дратів гміни Людвиків Люблинського воєводства в родині Адама і Варвари Бекешів. Навесні 1945 р. з родиною депортований до УРСР. Родина багато разів міняла місце проживання. Закінчив Львівський політехнічний інститут. Проживає в Києві.

Переселенська трагедія

Батько – Бекеша Адам Васильович народився в 1906 р., мав неповну освіту, закінчив церковно-приходську школу за царизму, займався сільським господарством. Мама – Бекеша (Павелець) Варвара Станіславівна 1909 р., була освічена, навчалася в початковій школі, допомагала батькам у всьому.

Коли почалася Перша світова війна, мої батьки були примусово з родичами вивезені до Росії, в Тульську губернію, село Маслово Куркінського повіту, де прожили з 1915 по 1918 рік. Мамі тоді виповнилося п'ять років.

Наше село було дуже мальовниче, воно нараховувало понад двісті дворів, посередині села стояла православна церква, пам'ятаю, що була гарно розписана. Батьюшка дохідливо відправляв усі служби, особливо святкові, моя мама співала в хорі і брала мене з собою.

З одного боку села розляглися поля господарів, а з іншого – луки з великим озером, вечорами там лунали співи птахів та кумкання жаб. Біля озера був вигін, де пасли корів. Мій батько мав човна і сітку на рибу. Іноді ввечері я з ним їздив закидати сітку на ніч, а вранці батько привозив плотву, линів, окунів, щук. З іншого боку озера жив пан, який увесь час воював з селянами, бо вважав, що то його власність. Але вони його не боялись і ловили рибу і, навіть якось вигнали двох панових охоронців. У селі жили українці, поляки і євреї.

Крім сільського господарства, батько ще добував торф. Це була важка праця. Збиралося декілька чоловік і їхали за три кілометри його копати, потім витягали з болота, розрізали на шматки і сушили. Торфом опалювали оселі.

Під час німецької окупації взимку 1942–1943 рр. було дуже багато радянських військовополонених, які втікали з концтаборів. Вони, виснажені, голодні, ходили по хатах і просили хліба, солдати обмерзали і вмирали в копицях соломи. Після їх відвідин люди хворіли на тиф: моїй бабці військовополонений поцілував руку за хліб-сіль і вона захворіла і померла. Незважаючи на окупацію і страх, селяни (українці і поляки) все-таки брали до себе цих нещасних людей і переховували в схронах. Взяв і батюшка декілька чоловік. Серед цих людей були лікарі, які допомагали селянам. Але у селі були і ті, що доносили німцям, прислужували їм. Серед донощиків був і поляк Поделко, якого пізніше розстріляли партизани.

Настало літо 1943 р., були жнива, і одного дня наїхали німці, оточили садибу батюшки, почали зганяти людей з усього села. В цей день вони вбили батюшку, його дочку Олю і військовополонених, які у нього ховалися. Багато людей забрали в гестапо, а потім відправили в концтабір Майданек. Забрали й мого дядька Савича Володимира, де він і загинув. Люди усього боялися.

У нашому селі була початкова школа. За німців я ходив до неї у 2 і 3 клас. Навчання провадили українською мовою: викладали математику, співи, малювання, Закон Божий. Вчителями були Давидовичі – чоловік і жінка, яка за найменшу провинувала дітей по руках лінійкою.

Восени 1943 р. прийшли партизани з об'єднання Федорова, хтось спалив школу, вчителі покинули село, і навчання на цьому закінчилось.

Ще до війни, у 1939 р. мої батьки збудували дерев'яну хату, а в старій мешкала моя тітка з двома синами. Ввечері ми світили лампою, бо в селі не було електрики. В господарстві мали коней, корів, свиней і різну птицю. Вирощували зернові, овочеві культури і льон, з якого виготовляли полотно й шили одягу та білизну.

Незважаючи на німецьку окупацію, люди все ж таки іноді веселились, відзначали релігійні свята. Зимом (по закінченні весняно-осінніх робіт) збирались у друзів, співали різних пісень – російських, українських. Жінки ходили на піжарки¹. Гуртків особливих не було, бо жили в неспокійний час.

Стосунки з польським населенням (а їх у нас було менше, ніж українців) були рівними. Мали подружок Аделю, Вацку і ходили до них на свята, а вони – до нас. З ними розмовляли польською мовою. Вони теж не ходили до школи, бо вона знаходилась за три кілометри.

¹ Вечірні посиденьки, де жіноцтво дерло пір'я.

За окупації треба було здавати німцям «контингент» – всю худобу, яку кільцювали. Нерідко німці робили облави, звозили людей в гестапо, євреїв спочатку забирали в гетто, а потім почали на місці розстрілювати. Одного разу під час облави загинули три брати поляки.

Селяни допомагали партизанам. Але від імені партизан діяли різні банди, особливо боялись аківців (Армії крайової), вони все забирали, що люди мали...

Село від польських банд постійно потерпало. Батьки вдома не ночували, зі зброєю сиділи в стодолах, бандити нападали і грабували. Не раз мене трясли і питали: »Mów, gdzie ojciec».

Восени 1944 р. з колонії виїжджали німці чи поляки (не знаю), і наші люди поїхали купувати у них зерно, картоплю і там натрапили на банду, яка їх постріляла – загинуло 12 чоловік. Пам'ятаю лише прізвища Сачева Володимира і Шепітуна Миколи. Від банд ми не втікали, не кидали господарство, тим паче, що навколо були поляки. Тодішня влада нас не захищала.

Ще влітку 1944 р. під час жнив нас визволила Радянська армія, і селу дали невелику охорону, але це не захистило нас від нападів. Почались розмови про те, щоб нас депортувати в Східну Україну. Приїхала комісія на чолі з уповноваженим Коломойцем і почали записувати в різні області України. Зимово 1945 р. декілька родин депортували, а моїх батьків і більшість населення примусово виселили в квітні 1945 року.

Ми потрапили в Рівненську область. Нас висадили на ст. Мізоч і кинули напризволяще. Притулку не надали і ми переїхали в Олику Волинської області. Там винайшли помешкання у одної жінки Глаші, у якої було двоє дітей, а чоловік загинув на фронті. Ще була наймичка Дунька з дитиною, а її батьків вивезли до Сибіру.

Одного зимового вечора в двері постукали і зайшла ціла ватага озброєних «червоноармійців», всі були одягнені в советські кожухи з погонами і зірками. Це прийшов Глашин брат з лісу. Він просив батька допомагати Глаші, бо вони мусять ховатись, бо борються за Україну. Після цього мої батьки все покинули і виїхали в Золочів Львівської області, де прожили 20 років. В Золочеві дали хату по переселенським документам, дали роботу. Місцеве населення ставилось до нас прихильно.

У моїй родині росла і моя сестра. Ми отримали вищу освіту у м. Львові. Я в політехнічному інституті, а сестра – в торгово-економічному.

Мої батьки переїхали в 1965 році в м. Запоріжжя. Батько працював на заводі в охороні, помер в 1974 році, там і похований. В 1990 році ми переїхали до Рівного, мама померла в 2001, їй було за 90 років. Я проживаю в м. Києві, а сестра живе і працює в Рівному.

*Мама Туяк Віра з сестрою
у своєму саду, 1936 р.*

*Православна церква в селі
Дратів, довоєнна світлина.*

*Батьки Бекеша Адам і Варвара та сестра
Ніна, 1938 р.*

Повернутись додому хотілося б, але там усе чуже, хати немає – згоріла. Туга живе у серці за рідним краєм, за босоногим дитинством, за рідною домівкою, за друзями, за співучими голосами птахів, які вечорами розливались над озером. а також за бабусями і дідусями, які поховані на кладовищі і ніхто за ними тепер не догляне.

■ БОРОВИК Олександр

м. Рівне

Народився 1933р. в селі Городиславичі Томашівського повіту на Холмщині. Внаслідок депортації разом з матір'ю і тими, хто ще залишився живим, потрапив на Запоріжжя. Осіли в Рівному. Здобув технічну освіту. 35років працював на заводі оборонної промисловості, з них 15 років займав посаду начальника цеху. Очолює всеукраїнську громадську організацію «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя» з осідком в Рівному.

Серце стискає біль

В дитинстві мені двічі доводилось їхати до Томашева і Лащева. На шляху між тими двома містечками знаходиться моє рідне село Городиславичі. Пригадую: здалека, за декілька кілометрів, на фоні блакитного неба, виднівся виблискуючий дзеркалами і увінчаний хрестом шпиль церкви Чесного Хреста. Дивлячись на таку панораму, у людей пробуджувалось почуття сили і гордості за свою православну віру, за церкву і за рідне село. А село Городиславичі простягалось обабіч бруківки на три кілометри. З одного боку села були чорноземні поля, за якими виднілись зелені лісочки, а з другого – городи, за якими розлігся безперервний зелений луг з маленькою річкою Раханкою, що несе свої води у саму Гучву. І усе це належало моїм односельцям, працелюбним і заможним господарям. Бувало, коли заберешся на дзвінницю церкви — очам відкривається велике село з зеленими садками і вражаючим своєю красою краєвидом, який, немов рука маляра, нанесла ту лепоту на полотно. В двох кілометрах від села знаходилась цукроварня Чернецького, яка була з'єднана з Лащевом вузькоколійкою, що проходила вздовж нашого села. Це давало немалі вигоди. Село мало свою молочарню, тартак, два магазини, активно діяла кооператива. Була своя справжня українська школа, в якій я починав навчання. Короткий час директором школи був Лука Павлишин, який свого часу займав високі посади в ОУН-УПА, мав дружні стосунки з Романом Шухевичем та Степаном Бандерою. Лука Павлишин став слухачем офіцерської школи ОУН, яка знаходилась в Турковичах Грубешівського повіту. (Василь Щеглюк «...Як роса на сонці»). Павлишина замінив п. Василь Закревський, а його дружина викладала німецьку мову. Була у них донька Слава, зго-

дом Ярослава Василівна – доктор наук, професор. При школі діяв просвітянський гурток, проводив велику культурно-просвітницьку роботу. Розповсюджував українську літературу, часописи тощо. На всі свята ставилися вистави українських класиків, а в одній виставі мені пощастило грати роль малого Шевченка, де я читав:

*Мені тринадцятий минало,
Я пас ягняток за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи то так любо мені стало
Неначе в бога...*

З особливим хвилюванням ще раз хочу згадати про нашу церкву і те життя, яке вирувало навколо неї. Церква Чесного Хреста була збудована 1910 року. Будівля виконана з жовтої цегли, мала велику художньо-архітектурну цінність. В середині розпис робив Іван Григорович Вольський, він розмальовував багато волинських церков, також Яблочинський монастир, і частково Почаївську Лавру. В церкві виконували свої духовні обов'язки такі відомі постаті як отець митрат Іполіт Косоноцький, митрофорний протоіерей о. Віталій Сагайдаківський, о. Ілля Сегеда, о. В. Гурко і мій батько о. Михайло Боровик. Не можу не сказати про церковний хор, який організував о. Віталій Сагайдаківський разом з о. Михайлом Боровиком. Церковний хор налічував більше сотні співаків. Кожного року 15 липня хор виступав на відпусті в Турковичах з Архієрейськими Літургіями. В репертуарі були також: «Вірую» Чайковського, «Отче наш» Іванова, «Велике хваліте» Архангельського. Митрополит Діонісій бажав Городиславському хорові подальших успіхів, дякував і просив співати в Турковичах щороку. Я дуже щасливий, що мені як голові товариства «Холмщина» через 50 років довелось ось уже котрий рік возити хор нашого товариства на Турковицьке свято, тим самим хоч частково продовжити традицію свого рідного батька о. М. Боровика і свого хресного батька о. В. Сагайдаківського. Останніми священослужителями були в нашій церкві о. Ілля Сегеда та о. Михайло Боровик. Після тяжкого поранення о. Іллі Сегеди, яке вчинив полонений, працюючий у нього наймитом, при церкві залишився один о. М. Боровик. Він виконував пастирські обов'язки до німецького виселення. Після німецького виселення діяльність нашої церкви припинилась, тепер там костел.

У 1938 р. до села доходили тривожні вісті про те, що польські шовіністи руйнують православні церкви. Про ті події Є. Пастернак писав, що за три місяці було зруйновано 167 святинь. Знущались над священослужителями, плондрували і нищили церкви під час войовничого атеїзму в Радянському Союзі. А у Польщі, яка завжди чванилась тим, що вона є християнською державою, дійшло до знищення християнських святинь урядом християнської

держави. Нашу церкву не посміли зачепити, побоялись. У нашому селі не з'являлись кракуси, не було пацифікації, не відчувалось полонізації. Здається мені, що в тривожні часи бандитських нападів на українські села, наше село вистояло би і його мешканці збереглись би. Але доля розпорядилась по-іншому – в життя села втрутились німці. Першими жертвами стали 9 чоловіків, яких розстріляли фашисти за те, що вони зустрічали Червону армію в 1939 р. Другий удар нанесли німці в серпні 1943 р., примусивши нас переселитись на Білгорайщину, бо дуже сподобалось їм наше село. Гарні села вони віддавали своїм осадникам і бауерам. Такими діями вони переслідували і другу хижачьку мету — посварити поляків з українцями, бо українців переселяли в польські села, заздалегідь виселивши звідти поляків.

Так і ми опинились в польському селі Буковина Тарногородського повіту. По селу блукали собаки, бігали кролі. Двері домівок були відкриті. В помешканнях збереглося дещо з домашньої утварі. Відчувалось, що зовсім недавно тут жили люди. Було непривітно і підозріло тихо, від чого ставало важко на душі. Але життя є життя, і люди розселялись по хатах, вважаючи, що це тимчасово.

Спокійно переночували дві ночі. На третю ніч почалась стрілянина, запалали хати, чути було крики людей. Усі втікали, хто куди міг. Як розвидніло, почали сходитись у село. Перед нами відкрилось страшне видовище. Валялись трупи біля догораючих хат. Левчук Віра лежала з розпоротим животом, Йосип Дишник лежав біля хати, ноги до колін знаходились у вогні, куля настигла його тоді, коли він вискочив на поріг. Ніколи не забуду, як збожеволіла молода жінка, тримаючи мертву дитину на руках, черпала зі струмка воду і поливала її тіло. Тоді, в серпні 1943 року, в селі Буковина були вбиті мешканці села Городиславичі: Іван Ваврищук, Василь Твердохліб, Григорій Надозірний, Йосип Дишник, Віра Левчук, Йосип Антонів, а також мешканці Біщі Микола Фека та Микола Заня. В той же день усіх поховали в братській могилі на цвинтарі села Біща, яке знаходилось в трьох кілометрах від села Буковина. Недавно я там був – могили нема.

Наступної ночі в селі нікого не залишилось. Городиславчани розійшлись по різних селах. А потім доходили звістки, той загинув у Жерниках, той – в Пинінах, інші – в Лукові, а ще інші в Лашеві і т.д. У своїй праці «Нариси історії Холмщини і Підляшшя» Євген Пастернак зазначав, що німецьких переселень зазнали більшість сіл Томашівського повіту. А дослідник тих подій, історик Микола Сивіцький у третьому томі «Історія українсько-польських конфліктів» навіть детально описав події нападу на село Буковина, перерахувавши прізвища загиблих городиславчан. Він також назвав членів банди з сіл Яструбець, Дібровка (Домбровка), Потік, всього банда нараховувала 86 чоловік.

Наша сім'я поселилась у Бішці, але й тут продовжувались поодинокі напади. Серед білого дня бандити напали на священика о. Ключа. Під час побиття серце його не витримало. Священик похований у Тарногороді біля церкви. Восени 1943 р. перебрались до Тарногороду. Ми поселились у добротному парафіяльному домі, біля самої церкви, що над річкою. В Тарногороді було більш-менш спокійно, тому що тут стояв німецький гарнізон і діяла школа по підготовці бійців самооборони під керівництвом сотника Дармохвала.

Після нового 1944 р. стали поширюватися чутки, що незабаром німці відступлять, що до Тарногороду підходить якесь велике партизанське з'єднання. В чутках завжди є доля правди. На початку лютого (бо пройшло близько двох тижнів після Хрещенських свят) настали рокові день і ніч. Опівдні раптом виїхав малочисельний німецький гарнізон, а перед заходом сонця вишикувалась колона бійців самооборони і з піснею «Засвистали козаченьки» рушила на захід. Містечко Тарногород було покинуте напризволяще. Використавши момент безвладдя, шовіністично-бандицька зграя накинулась на місто. Як тільки наступили сутінки, почались вибухи, стрілянина і пожежі. Нас також не обійшло лихо.

Мати розпалювала грубу, а ми зі старшою сестрою сиділи за столом і грались сірниковими коробками. Раптом в приміщення увірвались три бандити. Той, що був з сокирою, підняв сестру за волосся і приклав сокиру до шиї. Сестра несамовито заверещала. Другий бандит крикнув: «Ідземі в друге покое, там потшебна секіра». Бандит облишив сестру і пішов в другу кімнату, в якій знаходився мій старший брат Коля і тарногородський священик. В цей момент мати не розгубилась і сказала: «Діти, втікаємо!» Ми вибігли на ганок, з правого боку, по засніженому городі в нашому напрямку рухались чорні полати зі зброєю в руках. Встигнемо сховатись, чи ні? Що було сили ми побігли. Натрапили на сухий напівзасипаний колодязь і мати наказала нам з сестрою спустатись в колодязь, сама спустилась за нами, прикривши нас своїм тілом. Незабаром почувся скрип снігу під ногами бандитів, їм і в голову не прийшло, що в цій глибокій чорній ямі можуть бути люди. Було холодно і боляче від травм, хотілось плакати, а мати молилась: «Пресвятая Богородице, спаси нас...» В колодязі ми просиділи усю ніч. На ранок сестра забралась на плечі матері, підтягнула мене і допомогла вибратись на верх, з мою допомогою вибралась сестра. А потім ми допомогли мамі. Коли підійшли до будинку, побачили, що від нього нічого не залишилось, згорів до тла. Відразу майнула болюча думка, а де ж брат Коля, де священик? Брата роздягли і роззули в надії на те, що він голий і босий на мороз з хати не побіжить, а самі почали нишпорити по кімнатах. Використавши зручний момент, брат вискочив з хати і врятувався. Тарногородського священика вбили, тіло його згоріло. На жаль, прізвища не пам'ятаю.

Ми залишилися під відкритим небом без усяких засобів до існування. Вибираючи влучні моменти, коли затихала діяльність банд, переходили від села до села, і добрались аж до міста Лашева. Переконались, що і тут життя не буде, бо кожну ніч були напади. Сім'я розділилась. Усі пішли в Пиніни до Наума Петра, а батько, мати і я до Вульки Покарівської, що за три кілометри від Городисдавич.

В селі Городиславичі знаходилась німецька комендатура, а в нашій хаті жив бауер. В село було йти небезпечно. Зупинилися ми у знайомій по імені Ганка.

Так тиждень чи два ми прожили на Вульці Покарівській. Наступав Великдень 1944 р. Напередодні свята прийшла тяжка звістка. В Пинінах загинув мій старший брат Коля, згодом канонізований до лику святих мучеників. Про цю трагічну подію розповів нам очевидець, житель села Пиніни Гмитрук Леонтій Антонович. Посеред дня банда напала на село, постріляла багато людей, а потім збрала тих, хто залишився і моему братові Колі прилюдно відрубали голову. Зробивши свою чорну справу, бандити кричали: «Нех се патши бидло, як гра в пілке ножно». Братові на той час виповнилось 22 роки.

А через два дні настала Великодня ніч 1944 р. Саме на цю ніч поляки запланували винищувальну акцію по всіх українських селах, щоб якомога більше завдати болю і страждань. Опівночі постукали у двері, в одну мить схопили батька, а коли мати заступилась, то отримала сильний удар по голові. Виводивши батька, бандити промовляли: «Венцей не бедзеш спеваць. Ще не вмерла Україна». В ліс було спроваджено 17 чоловіків, катовано і закопано напівживими. Коли почали закопувати, батько крикнув: «Христос воскрес», усі відгукнулись: «Воистину воскрес».

В Великодню ніч оскраженілі католики-християни живцем закопували православних християн. І ті, і ті були визнавцями одного Ісуса Христа. У своїй книзі «Правди не втопити» (стор.130) о. Віталій Сагайдаківський писав, що закопано було 56 осіб. У ті тривожні і жакливі дні мій батько ніколи не знімав одяжі священослужителя, він знав, чим це може закінчитися, але незважаючи ні на що, виконував свої пастирські обов'язки і залишився вірним православної вірі до кінця своїх днів. Вічна йому пам'ять.

Вранці, на перший день Пасхи, невідомо звідки знайшли одне яечко, зварили і поділили на маленькі кусочки. Ми тримали їх в руках, христосаючись, гірко плакали. На Пасху не стало у нас ні батька, ні брата. Цей біль залишився у серці на все життя. Ось уже протягом 60 років на світле і веселе – Великодне свято в пам'яті відновлюється трагічний Великдень 1944 р., а серце стискає біль і на очах з'являються сльози.

Ганка довідалась і розповіла нам, як проходила езекуція, і порадила терміново втікати. До сьогодні не можу збагнути, як мені вдалось вціліти. На

другу ніч банда знову прийшла, але нас уже не було, наші поневіряння продовжились. Діватись було нікуди і ми пішли в рідне село. Спочатку переходили в пустих хатах, а потім на нас натрапив німецький патруль і привів до комендатури. Перекладач сказав, що мене з мамою розстріляють, бо ми не мали права повертатись в рідне село. Невідомо звідки появився бауер і сказав, що він нас забирає, бо в нього багато роботи, після чого комендант нас відпустив. У бауера доводилось виконувати різні роботи, а потім він заставляв нас пакувати сундуки і різні лантухи, які відправляв до Німеччини. А незабаром зник і бауер.

Через день чи два прийшла Червона армія. В село прибули люди і зайняли свої домівки. Багато домів залишилось пустими, бо їх мешканці уже ніколи не повернуться. Радянський комендант оголосив мобілізацію, і усіх українських хлопців, хто уцілів від банд, забрали в Червону армію. Через тижень почали приходити похоронки. При всіх негараздах село почало оживати. Люди обзаводились всім необхідним для відновлення своїх господарств. Одного разу червоноармійці привели до нас корову і сказали, щоб ми її доглядали, а частину молока носили командирю. Мешканці мали надію, що кінець-кінців прийшов мир і спокій, але надії були марними.

Тоді, у вересні 1944 р. ніхто не уявляв собі, що питання переселення було вирішено в Тегерані і Ялті «Великою трійкою», що кордон між Польщею і УРСР мав проходити по річці Вепр, що приблизно 40 км на схід. Не знали також люди, що Микита Хрущов писав до Сталіна, щоб той приєднав Холмський край до України. Ми не чули промови, яку виголосив Хрущов на сесії Верховної Ради України 1 березня 1944 р., де він говорив буквально наступне: «Український народ домагатиметься включення до складу української радянської держави одвічних українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав...».

В середині вересня 1944 р. приїхала евакуаційна комісія, яка керується договором між УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення, підписаним 9 вересня 1944 р., почала свою роботу. В цілому ж переселенчу акцію очолив Микола Вікторович Підгорний, саме той, що потім став Головою Президії Верховної Ради СРСР. В переселенчу комісію входили представники НКВС, які контролювали хід переселення, утворивши на кордоні фільтраційні пункти. Часто було так, що переселенців з фільтраційних пунктів відправляли прямо в Сибір. Комісії почали складати списки, заохочуючи людей різними байками про «комуністичий рай». Наприкінці жовтня, зібравши те майно, що залишилось від пограбувань, люди рушили в далеку дорогу. Оглядаючись в бік рідного села, тепер уже в останній раз, прощались люди зі своєю церквою, шпиль якої ще довго виднівся на обрії. Городиславчани плакали і співали:

*Краю милий, село рідне, ми вас покидаєм,
Та ми їдем на чужину, доленьку шукаєм.
Будем нести Хрест Господній, будемо терпіти,
Мати Божа нам допоможе, бо ми її діти.
Не журіться, холмщаки, завжди так не буде,
Є на світі краща доля і нас не забуде!*

На станціях виселені тижнями чекали під відкритим небом, зазнавали грабунків, терпіли голод і холод. В товарні вагони заганяли людей разом із скотиною. Почалась довга і виснажлива дорога. Поїзд по кілька днів простоював в тупиках. До Запоріжжя діставались майже цілий місяць. Коли ми виходили з вагонів, то не бачили багатьох сімей. З'ясувалось, що декілька вагонів навмисне відчепили, щоб роз'єднати єдину громаду. На цей раз так розсіяли українців, що і німці могли б позаздрити. Зі станції нашу сім'ю привезли на гарбі в село Грозное Красноармійського району Запорізької області. В село, крім нас, не потрапила ні одна сім'я з переселених. Там багато хат було спалено, люди жили в землянках, голодували. Нас помістили в напівзруйнованому бараці. Дров не було, доводилось збирати перекотиполе, різне сміття і тим опалювати житло. Опинившись в такій ситуації, ми переконались, що надаремно мали багато клопоту в дорозі, везучи подаровану корову. Вона була нашим спасінням від голоду. Місцевим жителям давали лишки молока в обмін на корм корові, або на якийсь кілограм крупи. Я до сьогоднішніх днів не збагну, як матері вдалось прогодувати корову всю зиму і дочекатись свіжої трави. Весною, коли випустили на пашу, не довго їй прийшлося пастись. Корова захворіла, мали дорізати. Коли розрізали шлунок, то побачили в ньому повно дрібно битого скла і маленьких цвяхів. Тут, мабуть, спрацювала приказка: «І сам не гам і другому не дам», або, може, не сприйняття приватної власності.

Нас обзивали поляками і насміхались, як тільки могли. Восени, згідно з роками, мене записали в п'ятий клас. А як можна навчатись в п'ятому класі, коли війна не дала закінчити третій і четвертий. Одного разу на якесь комуністичне свято сказали прийти до школи в червоних галстуках. Мати з ніг збилась в пошуках клаптиків червоної матерії, але червону краватку пошила. Я прийшов в школу в червоній краватці, яку під колективний сміх з мене зірвали. Побачивши під краваткою хрестик, зірвали і хрестик. Я був приголомшений, шукав відповіді на вчинки однокласників і піонервожатої, але на той час відповіді не знайшов. Виявилось, що червона шматка (косинка) з трьома кінцями містить у собі великі ідеологічні поняття. У нас таких понять не було, бо ми виховувались на зовсім протилежних ідеалах. Часто доводилось працювати на колгоспних ланах. Чоловіків майже не було. Працювали жінки і діти. В Запорізькій області ми скуштували всього: холоду, голоду, принижень, наруги. Нестерпні обставини підштовхнули нас до вте-

чі, але основною причиною була нестримна туга і бажання повернутись додому. В сусідньому селі Новогупалівці проживали сім'ї Наумів і Тимчуків, вони говорили, що усі виселені повернуться на свої землі, так як це було після Першої світової війни. Після короткої наради ми вирішили усі разом повертатись на захід, ближче додому. На той час вийшла таємна директива, щоб місцеві органи взяли переселенців під контроль і ні в якому разі нікуди не відпускали. Але людей втримати було неможливо. Іван Наум зберіг коня, а воза «позичив» в колгоспі. Свій мізерний скарб, який складався з двох клунків, повантажили на воза і далеко за північ, без зайвого шуму, вирушили в дорогу. Процесія з одинадцяти осіб, що йшла за возом, нагадувала циганський табір.

Перший день йшли дуже швидко, щоб якомога далі відірватись від «рідного колгоспу», але темп поступово знижувався, відчувалась втома. Через декілька днів, приблизно в районі П'ятихаток, нас затримав міліцейський патруль. Цілу добу нас тримали в міліції, а потім завернули назад. Але колишні вояки війська польського Іван Наум і Василь Тимчук зробили маневр і повернули табір знову на захід. Тепер уже йшли повільніше, тому що застосовували партизанську тактику, рухаючись вночі і, при можливості, по лісах. Біля багаття, дивлячись на карту, Наум і Тимчук часто сперечались, якою дорогою краще йти. Я з захопленням спостерігав за ними і мені здавалось, що вони грають у війну. Тільки тоді, коли минули Запорізьку і Дніпропетровську області, знову вийшли на трасу. Загалом до Рівного ми діставались більше місяця. Сім'я Наумів поїхала у Львів, сім'я Тимчуків – в Горохів, а ми залишились у Рівному.

Коли зустрілись зі знайомими, почали розпитувати, чи то правда, що можна повертатись на свої рідні землі? Відповіді були різні. Більш обізнані люди говорили, що кордон для переселенців замкнений назавжди. Довелось шукати притулку в західних областях України, не вертатись же в сухостеп, де клімат для холмщаків аж ніяк не підходив, а, найголовніше, надія на повернення ще довго нас не покидала. Але доречним було б уже тоді сказати: «Якщо вже Холмщини не можна, залиште при мені Волинь». На превеликий жаль, і тут, в західних областях, часто доводилось чути образи на адресу переселенців. Слово «переселенець» вимовлялось з негативним відтінком, в нього вкладалось поняття меншовартості, а це аж ніяк не відповідало дійсності. Слова «переселенець» не повинно бути, бо не було добровільного переселення, була жорстока, прикрита брехливою угодою депортація українців Холмської землі, яка мала б бути у складі України.

Переселенча акція 1944–1946 рр. (акція «Бут-Дніпро», як я її називаю), є однією з найбільш трагічних і найменш досліджених сторінок в історії українського народу. Ця акція є злочином, бо варвари ХХ ст. вчинили людям люте

зло, позбавивши їх рідної землі, батьківських осель, прадідівських могил, древніх святинь. В одну мить трудолюбний і заможний господар став жебраком та скитальцем на чужині.

Коли б Сталін погодився на кордон, який був до 1939 р., то люди, які проживали в Рівненській та Волинській областях, також називались би переселенцями. Чого, до речі, мало не трапилось. Лондонський уряд Польщі в особі Сікорського, вимагав від Сталіна західноукраїнські землі, за кордонами до 1939 р.

Ще не було польсько-українського кордону, а в 1943–1944 рр. відбувались криваві Холмсько-Волинські події. Ці події досі залишились незагоєною раною. Невідомо, коли буде примирення і каяття. І взагалі, чи воно відбудеться?

Майже 70 років депортація українців чекає на осуд, прийняття на державному рівні відповідного політико-правового визначення, а виселеним надання статусу депортованих, відшкодування моральних та матеріальних збитків. Але, на жаль, влада до нас не прислухалась.

Українці Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини довгі роки страждали і боролись за Україну. Не зайвим буде нагадати і про те, що Холм – місто нашої давньої слави, засновником його був перший український король Данило Галицький, що ця земля дала людству великого вченого – першого Президента України Михайла Грушевського. Саме з цих земель вийшли: композитор Станіслав Людкевич, музикант Богдан Которович, письменник Ярослав Галан, хормейстер Степан Турчак, композитор Михайло Вербицький, письменник Богдан-Ігор Антонич, митрополит Дмитрій Ярема, політичний діяч Володимир Кубійович, письменник Степан Рудницький, конструктор космічних кораблів Володимир Челомей і сотні інших славних людей, діячів виробництва, науки, культури, військової справи.

Не буду більше вдаватись до подробиць про ті поневіряння, яких зазнала практично кожна українська родина на Холмщині понад шість десятиліть тому. Пройшло понад півстоліття, а ми відроджуємо і намагаємося зберегти ту духовну і матеріальну культуру, яку хотіли знищити, спустошуючи наші домівки, перетворюючи православні храми на костели, відбираючи пам'ять наших дітей і онуків. Настала можливість створювати земляцтва, товариства. Поталанило створити всеукраїнську громадську організацію «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя» з всеукраїнським юридичним статусом, що дало змогу вирішувати наші питання на більш високому державному рівні.

Основна мета діяльності цих організацій полягає в тому, щоб пліч-о-пліч з тими, хто розділив гірку долю поневірянь у важкі повоєнні роки, сьогодні спільно з усім народом будувати вільну і соборну Україну, зміцнювати братні стосунки з українцями за Бугом, виховувати у молодших поколінь колиш-

ніх переселенців любов та повагу до земель своїх предків, її історії, культури і традицій.

Свої спогади закінчую рядками вірша поета-холмщика Йосипа Струцюка:

*Рідні дзвони не забудем,
Де нас, доле, не закинъ.
Ми були, ми є, ми будем
Скрізь і завжди холмицаки.*

■ БРОДКЕВИЧ Галина

м. Легниця, Польща

Народилася Галина Синіцина (дівоче прізвище) у мальовничому українському селі Сушеві, яке відносилось до Потуржинської гміни Грубешівського повіту (до війни і по ній –Томашівського). Два матеріали, які ми публікуємо, це по суті не спогади, а два листи, які пані Галина написала до архієпископа Люблинсько-Холмського про трагедію своєї родини, загибель батька у 1947 р. під час зловісної акції Вісла. Перший, нами поданий лист, адресований архієпископові Авелеві, а другий, трохи раніше написаний на ім'я Сави, нинішнього митрополита Польської Автокефальної Православної Церкви, який ще тоді очолював відтворену Люблинсько-Холмську єпархію, яка до ліквідації після війни називалася Холмсько-Підляською. Сава передав послання Авелеві, який, у свою чергу, запізнав з ним одного з нас – Юрія Макара. Останній зв'язався з його авторкою спочатку телефоном, потім листовно. Пані Галина дала згоду на переклад текстів українською мовою і опублікування їх в одному з наших томів.

Легниця, 4.02.2003 р.

Пам'ять про батька

Слава Ісусу Христу.

Його Екселенціє, Архієпископе Авель.

Перепрошую, що наслідую написати цього короткого листа. Але я хотіла особисто дуже щиро подякувати Вам, Екселенціє, за те, що Ви зайняли-

ся справою Мучеників нашої коханої Холмської землі. Схиляю голову перед Вами, Владико, і прошу Бога, щоб дав Вам багато здоров'я і духовної підтримки для подолання усіх труднощів. Ми Вам дуже вдячні, бо завдяки Вам, Владико, наші страхітливі страждання побачили на кінець денне світло. Маю надію, що 8 червня ц.р., якщо Бог допоможе, зустрінемося всі разом і особисто поговоримо. Перед тим, однак, хочу в'яснити справу прізвища нашого тата. Отже, у «Православному огляді» у статті «Мученики Холмської землі» мене стурбувало перекручене прізвище, а саме: подано Сілічин. Можливо, це неточна інтерпретація пані Радзюкевич. Мені, однак, це не дає спокою. Тому я вирішила звернутися з ввічливим проханням до Вас, Владико, перевірити запис і подати правильно прізвище – Сініцин Микола.

Наше прізвище важке і, як пам'ятаю, його завжди перекручували. Але в даному випадку важливо, щоб його написати правильно. Дуже перепрошую Вас, Владико, що завдаю клопотів, кручу голову і забираю час. Ще раз щиро вітаю, бажаю доброго здоров'я і Божої Благодаті. На многая і блага я літа.

З вітанням.

Галина Бродкевич.

Високопреосвященніший Владико!

Перепрошую, що насмілилася написати цього листа. Але впродовж усього життя мене переслідує одна трагічна історія, від якої ніяк не можу позбутися. Можливо, цей лист стане для мене сповіддю і полегшить моєму серцю подальше життя.

Коротко про себе. Отже, я народилася у селі Сушеві Потуржинської православної парафії. В Сушеві у 1905 р. народився наш батько Микола Сініцин, а в Потуржині у 1907 р. народилася наша мама Наталія із Шутовських. Обое були охрещені у тій самій церкві, обое співали у церковному хорі, там також брали шлюб і там були охрещені ми, як діти: найстарший Олексій – 1929 р., молодший Дмитро – 1931 р. і я, Галина, 1941 р.

Мимо багатьох трагічних подій, багатьох прикрощів долі, постійних втеч, спання по лісах, по кущах – ми були щасливою родиною, були всі разом, до 15 червня 1947 року. Того дня увійшло до села Польське військо і забрало на допити мого батька та обох братів, а також інших чоловіків. Утримували їх на другому кінці села у stodолі, під охороною війська. У між часі сусід привів до нашого дому двох військових, які дуже били нашу маму, обзиваючи її найгіршими словами. Мама від болю знепритомніла, її відліляли водою з відра і криками змушували вставати. Мама не встала. Тоді один з них сказав: «перестань, вона має досить». Діялося це на моїх очах. На мій крик і плач не реагу-

вали. Коли бандити вийшли, мама ще довшу хвилину не подавала однак життя. Через деякий час, отямившись, пригорнула мене до себе і, схлипуючи, повторювала: «вони їх позабивають, вони їх позабивають». Йшлося про нашого батька і обох братів. Що діялося з ними, ми не знали, тому що не було доступу до місця, де вони перебували, бо воно було обставлене озброєним військом. Було відомо, що допити і биття невинних людей тривало, бо крики і стогін було чути на все село. На допити викликали усіх по черзі. Коли прозвучало прізвище Сініцин, до виходу піднявся мій найстарший брат Олексій, однак батько випередив, сказавши: «залишися синку, я під». Пішов останній раз своїми ногами. Батька страхітливо з перервами били, бо злочинці мусіли відпочивати. А тривало то декілька годин. Оскільки батько був чоловіком високим, здоровим, сильним, мав 2 метри росту, ніколи не хворів, бандити мусіли катувати невинну людину довше. Коли вже не подавав ознак життя, було сказано забрати «те стерво». Рано вранці принесено батька додому на драбині. Несли його з іншими чоловіками мої обидва брати. Видовище було страхітливим: батько смертельно скатований, побита, стікаюча кров'ю голова, кровотеча з рота, носа, вух. Був увесь в крові. Виглядало так, ніби на нього вилили відро крові. Мав повиламувані пальці на руках і ногах, підошви чорні від биття і дуже спухлий живіт. Як виявилось, бандити били його не лише палицями, але й копали вже безборонну лежачу людину ногами. Власне, того вигляду скатованого батька на драбині ніяким чином не можу забути і ціле мое життя маю це все перед очима.

Після принесення батька дано нам дві години на залишення дому, будівництво якого батьки закінчили 1938 року. Ніщо не йшло в розрахунок. Найважливішим було, як покласти батька, щоб йому було зручніше. Отак, залишаючи все, ми вирушили у незнане. Під ескортом війська пополудні добралися до Угнова. Там над річкою простояли цілу ніч і з тамтешніми людьми вирушили до Белзця. Наш тато почувався щораз гірше, моментами ніби намагався щось сказати, але не міг.

В Белзці завантаження до телячих вагонів, брудних і смердючих, по кілька родин разом з домашньою худобою. Великою проблемою було вкласти батька, якому кожен дотик справляв страшний біль. Коли вже впоралися з укладенням батька, прийшли військові і забрали нашу маму. Мала зараз же повернутися. Пішла дуже легко одягнена і босоніж, бо було дуже жарко. Але, на жаль, мама до нас не повернулася. І так залишилися ми самі з помираючим батьком у потязі, який повіз нас у невідоме. Куди забрано нашу маму, ми не знали, ніхто нас про це не поінформував.

Тато в потязі почувався все гірше та гірше, страшенно стогнав. На жаль, ми нічого не могли зробити. Я запам'ятала великий смуток моїх братів і по-

стійний догляд за батьком. Я сама була занадто малою, щоб їм допомогти, сама потребувала опіки. Стан здоров'я батька став критичним.

Так ми доїхали вранці 27 червня 1947 р. до Вроцлава. Наш тато помирав, був в агонії, було видно, що мав дуже високу температуру і весь дрижав. Я чула, як старший брат посилав молодшого по військових, бо тато помирає. Коли забирали нашого батька на носі, в деяких місцях тіла вже біля костей не було, в деяких відпадало на очах, а такої опухлості ніг я ніколи в житті не бачила. Цього дня ми бачили батька востаннє. Помер того самого дня 27 червня 1947 р., можливо о тій самій годині, як його забирали. Мав заледве 42 роки. Вічна Йому пам'ять.

Подальша наша доля, то доля сиріт, яких повезли далі у безвість. Того самого дня доведено нас до Легниці і розвезено до різних місцевостей. Нас скеровано до малої місцевості під Легницею. Було нам дуже важко. Щодня ми виглядали нашої мами, але мами не було. Мене записано до школи. Незважаючи на те, що я не знала польської мови, навчання не справляло мені ніяких труднощів, а мови я навчилася досить швидко.

Постійно очікуючи на маму, дочекалися ми 1948 року і першої нашої Коляди серед чужих. Боже, яка то була сумна Коляда, як багато ми просили Бога про повернення мами, бо тато вже не жив і брати про це знали. Я не раз чула розмову моїх братів, які дуже переживали, що маму забрали голу і босу, а зима така сувора. Лише під кінець лютого 1948 року хтось приніс нам звістку, що мама жива і перебуває у таборі праці у Явожні. Була то для нас дуже радісна новина. Ми вже знали, що мама жива і що колись до нас повернеться. Повернулася під кінець березня 1948 р. Мала заледве 40 років, а виглядала на 70. Шлях терпінь нашої мами пролягав з Белзця до Томашева, з Томашева до Кракова на Монтелюпіх, а з Кракова до Явожна. Мама повернулася калікою, з поламаними ребрами, з повибиваними зубами, пройшла через страхітливі тортури. Але найважливішим було те, що повернулася до нас. Однак здоров'я ніколи до неї не повернулося. Померла 27 листопада 1984 р., нам встигла, одначе, передати те, що найважливіше – міцну православну віру.

Як наші батьки, так і ми, усією трійцею, співали у церковному хорі. На жаль, здоров'я вже не дозволяє співати братам, а я співаю до сьогоднішнього дня. Наша церква – то наше життя, чуємося в ній так, як на наших землях. Так це відчують усі наші люди, котрих, на жаль, залишається вже дуже мало.

Високопреосвященніший Владико Саво, ще раз дуже препрошую, що насмілилася написати цього листа, що забрала у Вас, Владико, час, якого, напевне, забагато не маєте. Але то було сильніше від мене.

Увесь час думаю про нашого, так страхітливо замученого, батька. Постійно виникає переді мною питання, чи не знайшлося б малесеньке місце в нашій Православній церкві для мого батька, для батюшки Гольця, для батюшки

Мартиша та інших, так варварськи замучених невинних людей, як Мучеників нашої коханої Холмської землі? Не раз з подивом дивлюся на людей з гір, котрі мають свого Мученика, образ якого висить в нашій церкві. Як вони тим пишаються. Вірю їм – мають чим пишатися. Напевне ми, люди Холмщини, могли б теж пишатися, маючи своїх Мучеників. Ми пройшли крізь пекло на землі, переслідувано нас і мучено на кожному кроці, а завершено все акцією «Вісла», внаслідок якої забрано землю, що була власністю наших дідів і прадітів. До цього часу нам нічого не повернено. Тому то ми, як живучі ще цілою трійцею діти, звертаємося до Вас, Високопреосвященніший Владико, про допомогу у тій справі. Наш батько ніколи не піддавався іншим впливам, ніколи не змінював віри, був православним. Тому загинув. Якби наш тато був внесений до грона Мучеників нашої коханої Холмської землі, то ми, як діти, були б дуже щасливі і винагороджені від Бога за всі наші терпіння і кривди, які пережили. А пережити довелося чимало.

Насмілилися написати цього листа до Вас, Високопреосвященніший Владико, бо Ви як Син нашої коханої Холмщини хіба найбільше мене зрозумієте і Ваша порада та допомога у цій справі буде для нас благословенням. Ще раз перепрошую за забрання часу і за сміливість написати цього листа. Але то була мрія усього мого життя. Вам, Високодостойний Владико, бажаю міцного здоров'я, миру і Божої благодаті.

З повагою. Галина Бродкевич.

*59–220 Легниця, вул. Ожешкової, 28/30,
під'їзд А, кв. 9.*

■ БУХАЛО Гурій

м. Рівне

Народився 31 березня 1932 р. у селі Дермань на Рівненщині.

Наступного року родина переїхала до села Косинь біля Володави, тобто на Холмщину, де батько Гурія Василь отримав церковну парафію, на якій пробув десять років, потім ніс слово Боже в інших місцях. В 1945 р. родина повернулася на Рівненщину. Про її подальші поневіряння Гурій Васильович написав у спогадах, які пропонуємо вашій увазі.

З кандидатом історичних наук, професором Кафедри українознавства Рівненського інституту слов'янознавства і провідним спеціалістом Рівненського обласного краєзнавчого музею автори проекту зустрічалися доволі часто на різноманітних наукових форумах в Україні та Польщі. На жаль, 5 травня 2008 р. передчасно пішов з життя. Похований у Рівному..

Моя Холмщина...

Спогади 1932–1944 рр.

Холмська земля, Холмщина... Край незорих лісів, глибоких озер повноводних річок, голубих потоків. Цей край багатий старовинною історією Стражденна українська земля над якою панує дух першого українського короля Данила Галицького, першого Президента України Михайла Грушевського.

Тут працював майбутній командир Української Повстанської Армії «Поліська Січ» генерал-хорунжий Тарас Боровець-Бульба (09.03.1908–15.05.1981), відомий військовий та громадський діяч, капітан-лейтенант Українського державного військового флоту (1918–1919 рр.), автор ряду статей з історії українського флоту Святослав Шрамченко (1893–1958 рр.), товариш морського міністра (віце-міністр) Української Народної Республіки в 1919 р.

Українська Холмська земля пам'ятає ще й цілий ряд інших видатних українських діячів, імена яких тісно пов'язані з її історією.

І мене в'яже з цією українською землею так багато. Адже тут прожив 12 років, тут пройшли мої дитячі літа. Тут навчився читати та писати, тут мені заклали основи українського патріотизму митрополит Іларіон, мої перші вчителі гімназії – українські патріоти. Саме вони і прищепили мені з дитячих років любов до України. Саме тут, на Холмщині, в мою дитячу душу посіяв зерно українського патріотизму мій батько-учень Великого українського патріота Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

І нехай минуло з того часу, коли довелося залишати цю землю і їхати у невідоме, більше шести десятків років, проте у моїй пам'яті залишилися незабутні спогади про ці землі.

Ці спогади міцні, бо дитяча пам'ять цупка, вона зафіксувала їх на все життя.

Отже, пригадується село Косинь біля містечка Володави, Тут наша родина жила якихось 10 років – з листопада 1933 до вересня 1942 р. Тут тато мій

був на парафії. Наша священицька хата була недалеко, в якихось сотнях метрів від мурованої церкви.

Тут навчався я у початковій школі. Навчання, зрозуміло, велося лише польською мовою. Школа була зовсім недалеко від нашої хати – через ставок, у якому ледве не втопився: катався по льоду на коньках аж поки не потрапив в ополонку та пішов під лід. Врятували селяни, які різали недалеко дрова.

Запам'ятав я першу свою вчительку пані Мишалувну, зрозуміло, польку по національності.

Ніколи не забуду, як до старовинної Зберезької церкви одного літнього дня під'їхала група п'ятих молодих поляків та почали руйнувати храм – з церкви виносили ікони, хоругви, церковні книги, трощили їх, а потім почали руйнувати храм. Люди плакали з жалю, проте вони були безсилями. Плакав і мій тато – настоятель храму.

Особливо запам'ятався мені вересень 1939 р. У село увійшли підрозділи Червоної армії. Перед моїми очима червоноармійці 1939-го – якісь неохайні, гвинтівки довгі, часто їх носили на мотузках. Люди якісь замучені, невеселі. Потім я дізнався, що багато з них українці, які пережили страшний сталінський голодомор, репресії Над самим селом трохи вище дерев часто пролітали «кукурузники» – легкі радянські літаки..

На подвір'ї школи просто неба радянські «визволителі» організували своєрідний склад зброї, якою користувались польські жовніри, яких роззбрóили. Тут на одну купу складали гвинтівки, пістолети, шаблі...Виросла солідна гора зброї. Біля цього «складу» кілька днів вартував червоноармієць. Через кілька днів цю зброю вивезли.

Але ще через кілька днів червоноармійці залишили село і замість них в Косинь прибули гітлерівці. Вони приїхали на мотоциклах, автомобілях з веселим співом. Чисті, охайні, у новеньких уніформах. Рукави піджаків у них були закочані.

Німецькі власті швидко завели свій « новий порядок», примушували селян здавати «контингенти» – картоплю, зерно, м'ясо, шерсть, яйця тощо.

А ще запам'яталась люта зима 1939–1940 рр. Вона була дуже морозною, сніжною. Наша хата стала своєрідним пересильним пунктом. Тоді перебувало в нас багато людей з Волині, зокрема з Мізоча, Здолбунова, а найбільше – з Дерманя. Це були священики, вчителі, агрономи, підприємці, навіть прості селяни, які, рятуючись від переслідування енкаведистів, ризикуючи життям, нелегально переходили радянсько-німецький кордон.

Ці люди знали, що мій тато – Василь Трифонович Бухало після успішного захисту магістерської роботи «Острозька друкарня та її видання» на православному факультеті Варшавського університету під керівництвом професора Івана Огієнка отримав призначення на парафію спочатку у с. Збереже, що

над самим Західним Бугом, а потім – у село Косинь, що в кількох кілометрах від Західного Бугу, по якому пролягав німецько-радянський кордон.

Зрозуміло, що я не міг знати тих людей, чути їх розмови з татом. Вони годинами сиділи та розмовляли в окремій просторій кімнаті. Пригадую, що ці люди вимушені були відвідувати німецьку прикордонну комендатуру. Мабуть, реєструвались або ділились з німецькими властями потрібною їм інформацією про Радянський Союз, його порядки.

Мені запам'яталися, до речі, розповіді тата про Волинь, про Дермань – нашу батьківщину. Особливо часто він згадував свого співучня та сусіда, згодом відомого українського письменника та публіциста Уласа Самчука. Адже згодом Самчук так напише потім про нашу родину:» Поруч з гуцівською (тобто Самчуковою – Г. Б.) була багата, пишна, велика садиба Бухалів... Максим і Василь (тобто мій тато – Г. Б.) були священиками на Холмщині і обидва загинули від польських партизан (автор допустив неточність: Максим був вчителем і його знищили енкаведисти в с. Копитьків Здолбунівського району на Рівненщині в 1946 році Василь дійсно був священиком і помер він у липні 1972 р. в Ростовській області Росії на віддаленому від райцентру станиці Вешеньської хуторі Попівському, де навіть не було храму – Г. Б.). Для мене ця родина з сусідніх була найближчою, бо з Архипом і Василем ми дружили від раннього дитинства. З Василем кілька років ходили разом до школи, до тієї самої кляси» (У. Самчук. На білому коні. Вінніпег (Канада), 1972, с. 164).

А десь у червні 1941 р. у наші села почали прибувати регулярні німецькі війська. Вони розташовували свої автомобілі, танки, гармати в основному в лісах, у рахованих кілометрах від кордону. Жителі села звернули увагу на те, що на перехрестку біля нашої хати німці встановили вказівник, де великими чорними літерами по білому полі було написано «Збереже». Цей вказівник було прикріплено до стовпчика десь на висоті до 1 метра від землі. Очевидно це було розраховано на водіїв автомашин, які мали їхати до німецько – радянського кордону в нічний час.

Надвечір 21 червня 1941 р. німецькі солдати привезли до нашої хати, у просторій кімнаті якої розташувався очевидно штаб якоїсь військової частини, кілька ящиків пива. Тато, поспілкувавшись з одним з офіцерів, нам з сумом сказав, що надранок 22 червня німці підуть на ССРСР. Розпочнеться страшна війна. Отже, про який підступний раптовий несподіваний напад нацистів на ССРСР можна говорити? Та й потім я дізнався, що німецько-радянський кордон в нашому районі перейшов не один німецький солдат, щоб повідомити радянське командування про початок війни.

І дійсно, о 4 годині ранку загриміли гармати на нашій ділянці фронту. У небі з'явилися череди німецьких літаків, які прямували на схід. На автомашинах, які йшли до кордону, сиділи веселі німецькі офіцери та солдати. Вони

були прекрасно озброєні. Від кордону почали доноситися вибухи бомб, снарядів. А через кілька годин, конвойовані гітлерівцями, йшли колони радянських військовополонених. Багато з них були поранені, інші – брудні, закопчені, в обідраній одежі – уніформі.

Гітлерівські правителі посилили режим. Були частими арешти та розстріли мирних жителів – селян. Їх розстрілювали за нездачу «контингенту», непокору німецьким властям, за нелояльні висловлювання на адресу гітлерівської адміністрації.

У лісах почали з'являтися озброєні групи в основному з радянських військовополонених. А по хатах, особливо взимку, ходили військовополонені і просили милостиню. За ними полювали німці та польські поліцаї.

Вже у 1942 р. в селі чулися розмови, що у віковому лісі гітлерівці почали будівництво якогось невідомого об'єкту, причому працювали радянські військовополонені під пильним наглядом гітлерівців. Виявилося, що йшло будівництво великого концтабору з кремаційними печами.

Невільники не витримали щоденних знущань та одного разу повстали. Багато з них загинуло від куль охорони, а ті, що вирвались з табору, потрапили на мінне поле. Лише кільком з повсталих вдалося врятуватися. Вже через багато років мені у руки потрапила книга двох втікачів під назвою «Возвращение нежелательно», у якій вони описують ці страшні події, свідками та учасниками яких вони були. Виявляється, що зовнішню охорону в таборі смерті несли відділи СС при допомозі радянських військовополонених. І, як вказує дослідник історії Холмщини Є. Пастернак у своїй книзі «Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи)», Вінніпег (Канада), 1990): «Саме ці відділи носили марку українських, хоч в складі їх були усілякі народи, слов'яни й неслов'яни, також жиди. Українське населення Холмщини й Підляшшя не брало участі у винищуванні євреїв».

Весною 1940 р. я, 8-річний хлопчина, вперше побував у Холмі разом з батьком, який у церковних справах прибув у це місто. Мені тут все здавалося дивним: адже вперше побував у місті. Вразили багатопверхові будинки, широкі вулиці, якими рухаються і автомобілі, і мотоцикли. Час від часу обережно проїжджали підводи. А ще вразила велика кількість німецьких солдатів у мишиного кольору мундирах. Але й були німці, переважно вже старшого віку, в мундирах жовтого кольору з червоними широкими пов'язками на рукавах, на яких виднілася свастика. Тато пояснив мені, що це члени гітлерівської нацистської партії.

Але чи не найбільше мене вразила висока гора, а на ній висока дзвіниця, а біля неї – величний храм в ім'я Пресвятої Діви Марії. Літопис називає цю церкву «превеликою» (16 сажнів – трохи більше 28 метрів) довжини і стільки ж ширини з 8 стовпами. Так у цей час будували інші кафедральні храми

на Русі. На все життя запам'ятав свою зустріч з тоді єпископом Іларіоном. Як вище вказував, науковим керівником мого батька при написанні ним магістерської роботи був саме Іван Огієнко (згодом архієпископ, митрополит Іларіон). І ось батько привів мене до свого вчителя. Він поблагословив мене, задав кілька запитань, а потім сказав: «Бери приклад у своєму житті зі свого батька, будь таким патріотом і працьовитим як він. Вір у Бога, шануй людей. Нехай щастить тобі у твоєму житті, у яке ти вступаєш».

Закінчивши Косинську початкову школу, з вересня 1942 р. я вступив до I першого класу Холмської державної гімназії з українською мовою навчання. Тоді директором гімназії був Михайло Білик, потім – Теодозій Ставничий.

Вивчали у гімназії українську мову та літературу (вчителі Олесь Бабій, Володимир Павлусевич, Олександр Марченко), німецьку мову (Володимир (Василь) Вовк), латинську та грецьку мову (Михайло Білик, Олександр Мельничук) історію (Мирон Кордуба, Андрій Макаренко), математику та фізику (Юрій Васинчук, Микола Мостович), біологію (Теодор Цар), хімію (Євген Малик), географію (Теодозій Ставничий), музику та співи (Григорій Мельник та Сергій Білий), мистецтво (Микола Анастазієвський), фізичне виховання (Адам-Антін Антонович та інші). Релігію викладали о. Євген Барщевський та ін.)

Гімназія спочатку містилася у будинку по вул. Чарнецького. Згодом гітлерівці забрали будинок для своїх цілей. Гімназію було переселено в сусідній будинок, де містилася бурса, потім – в будинок технічної школи (нині вулиця Грубешівська). Особливо запам'яталися мені уроки історії України, які вів професор, доктор Мирон Кордуба. Він прищеплював нам любов до свого предмету на прикладах багатовікової історії України, на прикладах життя великих українських діячів Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Василя Тютюнника, Юрія Тютюнника, українських козаків та січових стрільців. Він прищеплював нам любов до України, виховував любов до багатостраждального українського народу.

Розповів він і про страшні масові розстріли чекістами українських патріотів, про голодомор 30-х рр., про масові репресії тощо. Вже потім я дізнався про те, що М.Кордуба був учнем М.Грушевського, професором Варшавського університету, членом Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка, автором цілого ряду праць з історії України.

Навчаючись у гімназії, ми, її учні, кожної неділі ходили на Богослужіння у Холмський кафедральний собор на св. Данилової горі, де Служби Божі правив Холмський та Підляський єпископ, згодом архієпископ, потім митрополит Іларіон.

З якою увагою переповнений людьми кафедральний собор слухав його проповіді! Ще й зараз я, згадуючи Холм, собор, бачу середнього зросту епі-

скопа Лларіона в митрі на голові, в багатому сакосі, на якому був пишний омофор. А на грудях красувався багато прикрашений хрест та панагія, вона була незвичайною, бо над зображенням Богородиці був невеликий золотавий тризуб.

Тримаючи в руках богослужбовий посох, він, єпископ, стоячи на амвоні перед сотнями людей, виголошував проповіді, які запам'ятались надовго, чи не на все життя.

Ніколи не забуду, наприклад, його проповіді про євшан-зілля, через яку червоною ниткою проходила любов до Бога, до України.

Не забуду і дня 1 березня 1942 р. (цю дату я встановив значно пізніше). Тоді єпископ Лларіон посвячував після капітального ремонту підземну церкву Холмського кафедрального собору, де поховані перший український король Данило, князі Шварно, Михайло, Юрій II, православні єпископи. Перед моїми очима труни з останками похованих, покриті синьо-жовтими тканинами. Перед кожною труною – портрет похованого з короткою його біографією.

Ще й досі стоїть під св. Даниловою горою ошатний будиночок з червоної цегли. Тут в 1940–1944 рр. розташовувалося відділення Українського Допомогового Комітету, який очолював згадуваний вище капітан-лейтенант Святослав Шрамченко. З якою увагою та цікавістю ми, хлопчачки, розглядали його чорного кольору форму українського флоту. Пригадую, що при боці у нього завжди був золотистого кольору морський кортик.

Незабутні і вечори-академії, присвячені героям Крут, Базару, шевченківські свята, які проводилися у гімназії.

На одній з таких академій у виконанні багаточисленного гімназійного хору вперше прозвучала пісня, яка стала гімном краю:

*Збудися, Холмицино, повстань,
Весну зустріти поспішай,
Бо сонце сяє вже для нас,
Для нас надходить волі час.*

*Чи чуєш, чуєш сурми зов,
Народ свободний буде знов,
Ідем вперед до перемог,
Бо з нами правда, з нами Бог.*

*Заграва небо червонить,
Ревуть гармати, сталь дзвенить.
Чи скоро вільні будем знов,
Розсудить меч, розсудить кров.*

*Юначе, стрункий, молодий
Ставай зі зброєю в ряди!
Нам серце каже, каже честь,
Життя свобідне або смерть!*

Після закінчення пісні зал завирував: «Автора і композитора – на сцену!» І ось на сцену вийшли викладач гімназії поет Олесь Бабій та композитор – диригент Грубешівського хору Олесь Самохваленко.

У моїй пам'яті збереглися і трагічні епізоди, які довелося у грізні роки Другої світової війни пережити на Холмщині. Це, насамперед, погроми гітлерівцями євреїв – жителів Холма. Як зараз бачу есесівця, який кидає гранату в приміщення єврейської крамнички по вулиці Люблинській, гестапівця, який застрелив просто на вулиці єврея, як два фашисти повели біля стіни, якою оточена гірка, жінку-єврейку. Пролунало кілька пострілів і вбивці, весело розмовляючи, повернулися після злочину.

А ще запам'яталися два концтабори для радянських військовополонених у Холмі – в районі вулиці Окшовської та регіону Борок біля лісу. У цих таборах загинуло голодною та холодною смертю більше 100 тисяч військовополонених. А на Торговій вулиці біля стін цвинтаря декілька разів розстрілювали заручників – підпільників. Пам'ятаю рекламні тумби на вулицях міста, які були обліплені списками розстріляних фашистами людей.

А хіба можна забути Собіборський концтабір, який розташували фашисти у віковому лісі, що був у кількох кілометрах від Косиня. Місцеві жителі розповідали про те, що гітлерівці проклали до цього концтабору спеціальну залізничну вітку від головної, якою доставляли туди у класних пасажирських вагонах євреїв з багатьох країн Європи. Їх зустрічали з букетами квітів, з духовим оркестром, але пропонували після дороги пройти «санобробку». І ось люди, нічого не підозрюючи поганого, заходили у просторе приміщення, з якого більше не виходили.. Їх там умертвляли отруйним газом, а потім піддавали кремації. І як вітер вівя у бік нашого села, дихати не можна було від нудотного запаху спалених людських тіл. Документи підтверджують, що кожного дня у Собіборі знищували від 2500 до 2700 людей. За приблизними підрахунками там знайшло смерть до півмільйона людей.

Відчуваючи, що доведеться цю територію залишати під ударами Червоної армії, фашисти примусили військовополонених розібрати будівлі концтабору, устаткування крематорію і посадити дерева.

І коли кілька років тому довелося мені побувати на місці концтабору, то я там побачив багаторічний густий ліс.

Не можна забути і тих злочинів, які чинили над українським населенням польські шовіністичні банди, що масово винищували в першу чергу україн-

ську інтелігенцію – священиків, вчителів, агрономів, лікарів. Тисячі їх загинуло. Пам'ятаю розповідь гімназистів про те, що священика Швайку, батька одного з наших гімназистів, живцем перерізали бандити пилюкою. Пам'ятаю похорон одного з активних організаторів української самооборони Кашука у Холмі на кладовищі. Тоді хор над його могилою проспівав тужну «Чуєш, брате мій» А в с. Ганськ, де в 1942 р. мій тато мав парафію, була українська самооборона, що розташовувалась в будинку гміни недалеко церкви. Церква і гміна були обнесені плотом з колючого дроту, тут весь час була напоготові озброєна самооборона. Польські шовіністи намагалися кілька разів її взяти приступом, але це їм не вдалося – напади мужньо відбивали місцеві хлопці – бійці самооборони.

Ще запам'ятався епізод, який стався у червні 1944 р. Над Холмом часто здійснювали ночами польоти радянські літаки. Розвішували на парашутах магнієві лампи і бомбардували місто, у першу чергу залізничну станцію. Пригадаю під час одного з нальотів загорілися від вибухів бомб останні вагони залізничного ешелону. Машиніст повів палаючий ешелон подалі від залізничного вузла.

Крім бомбардувальників, особливо удень, над містом з'являлися радянські літаки-розвідники. По них відкривали вогонь окремі зенітки, але часто безрезультатно. Але під час одного з таких нальотів по радянському літаку, який досить високо плів у безхмарному синьому небі, відкрили вогонь німецькі зенітні установки. Навколо літака з'являлися білі хмаринки – розриви снарядів. Раптом літак окутав чорний дим і він почав стрімко падати на землю. Від літака відірвалися куполи – очевидно льотчики вирішили спуститись на парашутах. До місця падіння поспішали люди, у першу чергу фашисти. Не могли бути осторонь такої незвичайної події і ми, хлопчачки. Всі бігли на зелений луг, околицю Холма – Оболоння. Парашутисти поволі опускалися. Раптом у небі пролунали постріли. Один з фашистів упав вражений кулею, потім один за одним впали на землю пістолети. Після них опустилося три мертві льотчики, яких тут же замотали у парашути фашисти і повезли в місто. І в таких умовах доводилося працювати українським патріотам, зокрема згадуваному вище Тарасу Боровцю, який керував на св. Данилової горі єпархіяльною українською друкарнею, яка виконувала у першу чергу всі замовлення Духовної Консисторії для Холмсько-Підляської єпархії.

Пригадується, як мені доводилося проживати в одній кімнаті з працівником цієї друкарні, якщо не помиляюся, Парошем Іллею. Він мені показував виготовлені відтиски печаток. Бережу з того часу «Холмський православний календар на 1943-й рік» (Холм, 1942 р.) Він мені дорогий ще й тим, що на сторінці його 59 читаю «Володавський деканат. Декан – Прот. Василь Бухало, па-

рафії: 1. Ганськ, 2. Косинь, 3. Сухава, 4. Угруськ, 5. Верещин, 6. Володава, 7. Збереже». Це ж іде мова про мого батька!

А в липневі дні 1944 р., коли наша родина, перебуваючи в с. Стульно, що в якихось 2-3 кілометрах від колишнього німецько-радянського кордону, де вчителював мій дядько Максим, пережила кількадевні бої, які закінчилися тим, що радянські війська прорвали лінію німецької оборони на річці Бут і почали наступ углиб Польщі.

Кілька днів селом йшли радянські війська, кидалась у вічі радянська військова техніка – у першу чергу танки, яку ні в якому випадку не можна було порівняти з озброєнням Червоної армії у 1939 р. Вражали танки, гармати, американські «студебекери» та «вілліси», які були в їх розпорядженні. А в лісі біля залізниці кілька днів валялись численні трупи німецьких вояків та розбита німецька військова техніка.

Через кілька днів після приходу радянських військ у нашому селі з'явилося кілька чоловік у цивільному одязі зі зброєю – «міліція обивательська». На руках у них були біло-червоні пов'язки. А одного дня група міліціонерів прийшла до нас додому і арештувала мого дядька вчителя Максима. Потім, здається, десь у жовтні – листопаді в село почали приїздити т. зв. представники районного уповноваженого з евакуації по Володавському району. Як зараз, бачу одного з таких представників. Він був у темнозеленому кітелі, у штанях – галіфе та круглою зеленого кольору шапкою на голові. Він не зовсім чистою українською мовою виступав перед селянами і розповідав про «райське» життя в Радянському Союзі без панів – експлуататорів, капіталістів, агітував негайно переїжджати в цю країну.

Мої батьки, зваживши всі обставини, які склалися у т. зв. «Народній Польщі», на польський шовінізм, який тут процвітав, вирішили повертатися на свою батьківщину – у Рівненську область, а точніше – у Здолбунів. Радянські представники « по евакуації» відразу не погодились з цим. Проте батько настояв на своєму. Потім він виготовив кілька ящиків, у які поклали нехитре своє майно. Підїхали підводи і повезли нас на залізничну станцію Собібор.

На залізничній рампі довелося чекати вагону кілька тижнів – ешелони поставляли на фронт військовоє спорядження, з фронту – поранених. Але нарешті ешелон було подано. Нашій родині надано окремий вагон-теплушку, половину якого зайняло сіно, корова та теля. Другу половину зайняли ящики з майном та наша родина. Звичайно, було дуже холодно, адже стояв кінець грудня. Був тріскучий мороз. Нарешті ешелон рушив у дорогу. Ми боялися і під час очікування і слідування ешелону нападу на нас польських шовіністичних банд (а такі випадки були у той час нерідкими). Проте ми щасливо досягнули польсько-радянського кордону. Їхали через станцію Ягодин. Поль-

ських прикордонників не бачили, радянські перевірили лише наші документи та поставили на них відповідні штампелі.

І ось буквально на новорічну ніч 1945 р. ешелон досягнув станції Здолбунів. Залізничники відчепили наш вагон, а весь ешелон поїхав на схід, здається, на Миколаївщину..

Вагон поставили на запасну колію. Було дуже холодно. Батько кілька разів відвідував міську раду, аж поки не було прислано підводу, якою ми почали перевозити своє майно у хату на вулиці Горького, 48, з якої перед тим було виселено якусь польську родину.

Квартира була такою мініатюрною, що на кухонці розміром десь 3х4 метри не можна розминутись двом людям. Невеличкою була і кімната, в якій стало лише одне ліжко та стіл. Влітку мені доводилося спати на горіщі хати.

...І ось з того часу, як нас депортували, пройшло більше 60 років.

З великим хвилюванням я ступив на холмську землю. Мене вразило те, що польські комуністичні власті зробили все можливе, щоб витравити все українське з етнічної української землі – Холмщини. Так, на св. Данилової горі в кафедральному соборі, у якому десятки, якщо не сотні разів я бував на Службі Божій, яку проводив єпископ Іларіон, де я слухав його прекрасні проповіді, зараз костюл. Потребували негайного ремонту колишні єпископські палати, і де була Холмсько-Підляська єпархія. А головне – нам, холмщакам, так і не довелося оглянути поховання короля Данила Галицького, князя Шварна та інших видатних українських людей – державних та церковних діячів. Є підозра, що ці поховання зруйновані.

Відвідали ми й інші історичні пам'ятки Холмщини. Це стосується двох веж, які недалеко Холма. Адже, навчаючись у Холмі, ми, гімназисти, намагались бувати в усіх його історичних місцях. Адже Холмська земля славиться такими пам'ятками. Насамперед це стосується двох стовпів-веж – у селах Білавині та Столп'ю часів Данила Галицького. Перша стоїть в якихось півмилі від міста над річкою Уторкою на островці, який довкола обливала вода. Залишилася з неї одна стіна якихось метрів 20 заввишки й біля 9 метрів завширшки. Мур грубиною в метр з білого та синявого каменя.

Друга вежа на північний захід від Холму, півтори милі від міста по дорозі в Польщу, до Люблина. Вона – чотирикутна стіна на 14 метрів заввишки, на 5 метрів завширшки. Вдалося відвідати і в час свого перебування у Польщі ті села, в яких свого часу довелося жити.

Збереже. Село над самим Західним Бугом – кордоном між Польщею та Україною. На місці старовинної церкви, яка була споруджена у 1908 році польськими шовіністами і в якій служив мій батько, стоїть якась невеличка будівля.

Косинь. Церква перероблена під костюл. Але на стіні її у непомітному місці вдалося розшукати православний розпис. Купол дзвіниці, на якій я так багато разів бував (довелося дзвонити разом з дзвонарем дядьком Ільком) перероблена на римо-католицький костюл. Але вітвар її все-таки на схід – отже, православна церква. На місці великої дерев'яної хати, у якій проживала свого часу наша родина, – двоповерховий з силікатної цегли котедж. Збереглася до болю знайома старенька сторожівка біля церкви, у якій проживав дядько Ілько з дочкою.

Ганськ. Церква збудована у 1882 р. Вона мурована, збереглася прекрасно, але повністю перероблена під костюл. Збереглися приміщення гміни та будинок, у якому проживала наша родина.

Проїжджаючи нинішньою прекрасною асфальтною дорогою Ганськ – Холм, я пригадав 1942–1944 рр. Проїжджати цією, тоді поганенькою ґрунтовою дорогою, можна було лише під охороною озброєних хлопців – членів української самооборони.

...Ось такі роздуми-спогади викликала у мене Холмщина, моя друга батьківщина. Чому друга? Бо народився я у старовинному Дермані, прославленому українському селі. А дитинство моє промайнуло таки у Збережі, Косині, Ганську, Холмі. І я цим горджуся. І завжди пам'ятаю цю багатостражденну українську землю, яка, на жаль, залишилася поза межами матері-України.

■ ВАСИЛІВ-БАЗІЮК Любов

м. Торонто, Канада

Народилася 30 вересня 1929 р. в селі Видерть, нині Волинської області, в сім'ї протоієрея місцевої православної церкви Йосипа Василюка та Єлизавети Білецької. Початкову освіту здобувала в школах сіл Білогородка, нині Дубнівського району Рівненської області, та Боголюби, що поблизу Луцька. Восени 1940 р. сім'я переїхала на Холмщину, де жила в селах Циців і Жмудь Холмського повіту. У

1941 р. вступила до Холмської гімназії. 1944 р. її сім'я через Лемківщину та Словаччину перебралася до Баварії, де опинилася в американській зоні окупованої Німеччини. У 1948 р. в місті Новий Ульм закінчила Українську гімназію, після чого переїхала

до Канади. Там закінчила торгівельне училище, у Торонтському університеті отримала ступінь бакалавра, а в університеті міста Лондон Онтарія – ступінь магістра з бібліотечної справи та інформатики. Протягом 28 років працювала за фахом в установах міста Торонто. Разом з чоловіком, уродженцем Львова, випускником Торонтського політехнічного університету виховали двоє дітей. Співпрацює з громадськими та церковними організаціями в Україні, займається творчою та видавничою діяльністю. У 2004 році була спостерігачем на виборах Президента України. Рішенням вченої ради Волинського державного університету ім. Лесі Українки від 31 березня 2005 р. її обрано почесним професором цього вузу. Указом патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета від 1 вересня 2005 р. її нагороджено орденом св. Варвари. Мешкає в канадському місті Торонто.

Гірка доля холмщаків і підляшуків

Кілька генерацій холмщаків та підляшуків перед Другою світовою війною були виховані на переслідуваннях владою Польщі, на арештах та оповіданнях рідних і близьких про страхітливі в'язниці Холма, Грубешева, Володави, Люблина, Луцька, Берези Каргузької та ін. Вони сьогодні пам'ятають ті страшні переслідування.

Молоді люди та діти, що виростили під Польщею, були свідками злочинних дій польського уряду та Римо-католицької церкви. Усі знали, що вони терплять тільки тому, що люблять Україну та свою рідну Православну церкву. Щоб не бути переслідуваними та не терпіти зневаги, треба було прийняти римо-католицьку віру і записатися поляками. У такому випадку двері до праць, високих шкіл, купівель земель ставали б для них відчиненими.

Переслідування залишили важкі спогади підростаючим та малим дітям холмщаків та підляшуків на ціле їх життя. Де б вони не жили, що не робили б, вони пам'ятають ставлення до них з боку Польщі протягом 1921–1939 років, а потім ще страхітливіші дії проти них у 1940–1947 роках. Мені оповідають, що про цю пору українці, що живуть у Польщі, бояться говорити на вулицях українською мовою. Багато з них не признаються, що вони українці. Вони тільки по своїх рідних хатах, з родиною та у своїх думках – є ними.

По багатьох роках я приїхала в Україну та до Польщі, щоб змогти слідами свого дитинства, очима дорослої людини подивитися на землі мого холмського роду, дідів та батьків. Їду разом з приятелями та товаришами по Холм-

ській українській гімназії, членами товариства Холмщина у Львові. В Холмі 21 вересня велике храмове свято – Різдво Богородиці в церкві Івана Богослова – неподалік собору, який поляки забрали та перемінили на римо-католицький костел.

Зіхалися холмщани та підляшуки з усієї Волині, Галичини, східних областей України та цілої Польщі, щоб відсвяткувати храмове свято. Молилися та плакали, обтирали сльози та просили Всевишнього та Матінку Божу Холмську вислухати наші молитви-благання, допомогти витримати згадки про членів родини, приятелів та їх нелюдські страждання, яких завдала їм «християнська» Польща. Всі їдуть на храмове свято, щоб зміцнити нашу духовність, поклонитися святій Холмській та Підляській землі-мучениці ХХ сторіччя.

Стяту літургію урочисто та величаво відслужив у церкві святого Івана Богослова архієпископ люблинський Авель та багато священників з Польщі. Присутні не могли молитися в соборі, бо там сиділи римо-католицькі монахи і пильно стежили за тими, хто заходив до соборної церкви. Прочани молилися, хор урочисто співав. Сльози текли, коли заспівали холмську церковну пісню «Під твою милість...». Церкву переповнили прочани. Кому забракло місця, стояли на подвір'ї та за огорожею на дорозі. Всі вони є спадкоємцями величного собору князя Данила, але молитися були змушені у малій церкві, стоячи на цвинтарі та на вулицях довкола неї.

Після літургії поїхали до собору, в якому мали б відслужити храмове свято, але, на жаль, полякам сподобався наш собор і вони його забрали силою. Я часто себе запитую, як вони духовно почуваються, молячись в історичному українському православному соборі, побудованому князем Данилом, який обороняв їх від наступу татар та проливав за них українську кров. Актом захоплення собору вони віддячили нащадкам Волинсько-Галицької держави, холмцанам та підляшукам та продовжили свою подяку, вивозячи українське населення у найбільш жорстокий спосіб на схід та захід за допомогою польської поліції та війська, ладуючи його у вантажні вагони разом з худобою та господарським знаряддям.

Собор змінився від часу мого виїзду з Холма навесні 1944 р. Іконостас розібрали та викинули. Розпис собору давно, ще перед 1938 р. замалювали, бо гріх дивитися на ікони східно-візантійського стилю. Разом з тим не гріх пишатися історичною іконою Матері Божої Белзької (тепер Ченстоховської), яка також виконана у візантійському стилі.

Дзвіниця була зачинена, а про долю великого дзвону ніхто не знає. В будинках біля собору живуть польські римо-католицькі клерики, монахи та монахині. Обійшовши цілу святу Данилову гору, побачила на самому верху високу, вилиту статую розп'яття Ісуса Христа у терновому вінку. Я стояла та

дивилася, говорити не могла. Очі наповнилися сльозами. Пригадувала статую трьохраменного Христа, що стояла на самому вершку висипаної могили в пам'ять полеглих героїв за Православну церкву, Холмщину, Підляшшя та всю Україну.

Мої думки перервалися. Настала пора залишати святу Данилову гору та собор, в якому колись молився мій дідуньо, настоятель собору, архіпресвітер Іван Левчук та мій тато, протоієрей Йосип Василів. Болючі спомини не залишали мене. Мої холмські друзі, які часто відвідують Холм, розуміли мій душевний стан, тому мовчали під час спуску із Данилової гори, по якій ми бігали в юнацькому віці.

Сумно було залишати Холм, знайомі будинки гімназії, колишнього Українського допомогового комітету, Союзу кооператив та ін. Далі Грубешівською вулицею поїхали на схід у бік річки Бут. У Поболовецькому лісі зупинилися на короткий відпочинок, вдихали чудове повітря. Мені ж згадувалися страшні події сорокових років, коли цей ліс був дуже небезпечний, бо з-за кожного дерева міг вийти поляк з Армії крайової з рушницею чи кулеметом та розправитися з кожним, від кого почув українську мову. Психологічно я не почувалася безпечною, бо пам'ять відродилася і я споглядала, чи ніхто знов не з'явиться з-за дерева.

На відстані чотирьох кілометрів вздовж дороги до Грубешева простяглося село Жмудь. В цьому адміністративному центрі волості останні чотири роки перед залишенням Холмщини у 1944 р. жили мої батьки. Пригадую чотири родини калакутів (родовитих українців, але римо-католиків). Тут тато був настоятелем церкви Воздвиження Чесного Хреста та обслуговував двадцять сіл колишніх чотирьох парафій, де поляками були повалені українські церкви. Це були жахливі воєнні роки і кожний пережитий день, особливо ніч, уважалася щасливими. З боку Бугу горіли поля. Тато ночами ходив від вікна до вікна і стежив за цілим селом, а вранці доходили вістки про спалені поляками села та нові невинні жертви.

Село Жмудь змінилося. Церковна хата та великий сад згоріли, криниця засипана, великий вигін забудований. Як себе почувають нові польські жителі села, споглядаючи на українську православну церкву із дзвіницею? Пригадала тата, уродженця містечка Тишівці, що поблизу Туркович – великого патріота-українця, холмщика та незламного православного священика, який з великою посвятою обслуговував свою парафію із двадцяти сіл. З великого жалю та переживання мені потекли сльози. Чому нам судилася така доля, що довелося утікати із своєї української землі?

Вертаючись з прощі, заїхали до Тишівець, щоб на цвинтарі поклонитися могилам предків. Вони зруйновані, засипані, зрівняні та покриті новими польськими похованнями. Це сталося не тільки в Тишівцях, по всій Холмщи-

ні та Підляшші. Цвинтарі, що знаходяться на полях за селами, заросли зіллям та кущами у зріст людини. А ті, що близько людських осель – зрівняні і уживаються поляками як орні землі.

Поїздка на прощу до Холма викликала в мене багато думок. В автобусі роздумувала над могутньою спадщиною, яку залишили нам князі Волинсько-Галицької держави: собор, вежі у Столп'ї та Білавині, підземний хід від Холма до Володимира, у якому могли розминутися два вершники, та безліч церков, котрі будувалися століттями. Ми проїжджали чудові поля та ліси, захоплювалися жовтіючим листям на початку осені. Краєвиди та ландшафт Розточчя зачаровували мене. Всі були задумані, у кожного виникали болючі спогади. Я розуміла, що я не одна з моїми думками та переживаннями. Тисячі холмщаків несе у світ подібні переживання та погляди.

Сумну річницю доводиться відзначати нам холмщакам і підляшчукам нинішнього року. Вона нагадує усе те, що довелося пережити українцям, починаючи від 1922-го і закінчуючи 1947-им роком. Хочу принагідно згадати моїх рідних, які працювали на церковній та громадській ниві, любили Україну та свій рідний Холмський край.

Містечко Тишівці було відоме на всю Холмщину, у ньому жили працюючі люди. Вони славилися виробом гарного взуття – чобіт-тишов'яків, які продавалися під час ярмарок у містечках Холмщини та Підляшшя, а й Волині. Місцеві жителі займалися господаркою і купецтвом. Молодь вчилася. Треба ствердити, що на Холмщині і Підляшші науку цінили дуже високо. Батьки старалися посилати дітей до середніх та високих шкіл. В родині мого батька троє дітей закінчили середню школу, двоє – високу, а найстарша донька залишилася на господарстві та при купецтві.

Родина мого батька була тісно пов'язана з церковним життям. З неї вийшли знані духівники, зокрема, єпископ Амвросій (Василь Гудко), що народився у Тишівцях. Працюючи ігуменом Почаївського монастиря, у 1878 р. видав книжку «Сказання о Почаевской Успенской лавре», пізніше став єпископом Житомирським і Кам'янець-Подільським. Загинув за нез'ясованих обставин у 1918 р. після багаторазових звільнень з посад та судових процесів з ініціативи більшовицької влади.

Два брати моєї бабуні по батьковій лінії також були священиками та самовіддано працювали для свого народу. Отець Григорій Левчук, народжений у Тишівцях, після «біженства» залишився на Полтавщині. Під час голодомору 1932–1933 рр. обслуговував помираючих, помер разом з парафіянами, але місце поховання не встановлене. Другий брат, архіпресвітер, отець Іван Левчук обслуговував парафії у Тишівцях та Потуржині, був настоятелем Холмського кафедрального собору, адміністратором Холмсько-Підляської православної єпархії до висвячення архієпископа Іларіона (Івана Огієнка) та після

його виїзду в еміграцію у 1944 р. У молодому віці в час депортації українців Холмщини та Підляшшя до Росії отець Іван Левчук обслуговував «біженців» в місцях їх поселення, давав духовну розраду знедоленим землякам.

Дідуньо по батьковій лінії Степан Кутас-Василів, ставши вдівцем, 16 грудня 1912 р. постригся в ченці і прийняв ім'я Серафим. Він дійшов до найвищого монаршого чину – архімандрита і до кінця життя перебував у монастирі міста Кременця Тернопільської обл. Тут у місцевій духовній семінарії він викладав курс порядку і чину служби Божої, був радником єпископа Волинської єпархії Олексія (Олександра Громадського).

Мій батько – отець Йосип Василів, закінчивши гімназію у Житомирі, вступив до Кременецької духовної семінарії, після закінчення якої у 1923 р. був висвячений на священника. Як уродженець Тишівець любив це містечко, своїм дітям розповідав про нього і при кожній нагоді відвідував тамтешніх родичів та знайомих. Першу парафію на Холмщині мав у 1923–1924 рр., але поляки зачинили церкву, забрали усі церковні приміщення та землі, через що парафіянам довелося ходити до церкви в сусідньому селі. Після цього батька перевели на парафію до Видерті на Поліссі, яку мусів залишити через ігнорування польської мови та національну працю серед парафіян. Душпастирство продовжив на Волині, а після розвалу Польщі у 1939 р. і приходу більшовиків, щоб уникнути ув'язнення, за сприяння членів ОУН в січні 1940 р. перебрався на свою улюблену Холмщину. Тут батько кілька місяців обслуговував парафію у містечку Циців, доки поляки забрали церкву, хату і землю, а з вересня 1940 р. до липня 1944 р. – в селищі Жмудь Холмського повіту.

Під час польсько-українського протистояння на весні 1942 р. на Грубешівщині загинув уродженець Тишівець о. Михайло Трохимович, який доводився татові двоюрідним братом. З родини мого батька від рук поляків у Тишівцях загинули наші родичі по батьковій лінії, зокрема, його двоюрідний брат Микола Грисюк та племінник Іван Грисюк, двоюрідний брат Йосип Трохимович.

Крім них у Тишівцях загинули Іван Бойко, Антон і Василь Волошини – рідня чоловіка батькової сестри Марії Василів-Волошин, Сергій Мохамета, Володимир Панас, Микола Петровський.

Цим коротким дописом хочу підкреслити, що холмщаки та підляшуки були чесні, працьовиті, вірні сини своєї Православної церкви та українського народу. Вони намагались досягнути освіти, допомагали одні одним, змагались, гордо боронили свої права. Доводиться зайвий раз пожалкувати, що вони стали жертвою чергового перерозподілу Європи наприкінці Другої світової війни та по її закінченні.

■ ВАШКЕВИЧ Володимир

м. Тернопіль

Народився у 1921 р. у селі Черничин Мінянської гміни Грубешівського повіту Люблинського воєводства. Останнє, відоме нам місце проживання – Тернопіль.

*Спогад записав 22 березня 2004 р. доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
Володимир Кіцак.*

Мій життєвий шлях

Мій батько, Михайло Сафатович, народився в 1887 р. в с. Черничин. Моя мати, Марія Михайлівна, народилась в с. Козодави, яке практично було частиною Черничина.

Перед Першою світовою війною, у 1911 р., батька взяли в російську армію, де він був фельдшером-ветеринаром (доглядав за кіньми). Демобілізувати мали в 1914 р., проте розпочалась війна і його залишили у діючій армії. Його підрозділ дислокувався в м. Тираспіль в Молдавії. Тоді ж, перед наступом німецької армії всіх людей з Холмщини виселили в Сибір. Люди самі втікали перед наступом фронту, оскільки через російську урядову пропаганду була поширена інформація, що німці та австрійці поголовно вирізають цілі села, руйнують церкви. Вивозили лише українців, поляків та євреїв ніхто не зачіпав. Росіяни давали підводи, допомагали вантажити домашнє майно, хоча більша його частина все ж потрапляла в руки полякам, які залишались, та військовим підрозділам. Фактично виселення було примусовим, оскільки вибору селянам ніхто не дав – всі православні мусили переселитись в центральні райони Росії. Багато з них так і залишилось в російській землі. Спочатку села підводами вивозили на залізничні станції в Білорусії, а далі вантажили у вагони й везли подалі від лінії фронту. Сім'я моєї майбутньої матері потрапила в Дніпропетровськ (баба, дід, матір, мамин молодший брат). Татові родичі були виселені в м. Самару, як і багато наших односельців, а потім по 5-6 родин холмщаків розселяли в Алтайському краї поблизу м. Кемерово. Там батькових родичів було підселено до багатого селянина, що тримав велику кількість худоби. Бабуся розповідала, що він мав 20 корів і 20 коней, яких навіть взимку тримав у загоні, частина якого була під навісом. Кидали їм сіно та й усе. Го-

сподар з новоприбулими поводився дуже гарно. Вони там жили аж до 1922 р. Після більшовицького перевороту в країні наступив справжній терор. Червоні банди грабували й вбивали людей. Розкуркулення в реальності було жахливим по своїй жорстокості процесом.

Батько тим часом був на війні. В 1917 р. його підрозділ дислокувався під Петербургом. Револьюційні ідеї поступово розкладали російську армію. На Великій Україні на той час вже була проголошена Центральна Рада. Проте свідомість солдатів-українців була на дуже низькому рівні і в українізовані частини, що їхали на південь, вони не йшли. Ніхто з солдатів не знав, як діяти. Армія була настільки деморалізована, що одного дня німецькі війська пішли в наступ і захопили, не зустрівши жодного опору, тисячі солдатів у полон. Так мій батько опинився десь під Берліном, недалеко від Бранденбурга, де й пробув 11 місяців. Розповідав, що в Німеччині на той час був голод. Ночували полонені в таборі, а працювати ходили до бауера, який в міру можливості харчував своїх робітників. Відношення було дуже людяне – ділився останнім. Взагалі німці порядними були. Батько до смерті капусту квасив за німецькими рецептами. Після революції 1918 р. солдатів відпустили й вони пішки йшли через всю Польщу додому. Село все було спалене, зруйноване внаслідок воєнних дій. Через деякий час, в 1919 р. в село вернулась і моя майбутня матір (до Володимир з Дніпропетровська приїхала поїздом, а сюди прийшла пішки). Оскільки р. Буг переходила вбхід, то дуже застудилась і захворіла на туберкульоз, що пізніше стало причиною її передчасної смерті. Вони побрались в 1920 р., почали спільно господарювати. В 1922 р. повернулись із Росії батькові родичі та більшість жителів села (дехто вмер на чужині, декого убили, багато загинуло на фронті). Батьки купили невеличку хатину, а оскільки вона була дерев'яною, то її розібрали й перевезли на хутір Лотошин, де в мамі було 6 моргів поля (спадщина по померлому батькові). В 1923 р. мене батько вже вивів до родичів в Козодави. Хата була невеличка, пізніше батько добудував ще хлів.

Село Черничин мало близько 300 дворів, а Козодави – 35. На базі Черничина було утворено Товариство Станіслава Сташиця. Це колишній поміщик, власник земель Черничина, який у 1848 р. на основі власних сіл організував товариство власників, яким роздав орні землі. Члени товариства мали право 10 підвід лісу брати на паливо безкоштовно. Безплатним також було лікування. В Грубешові був лікар Дубішевський. Зараз будинку Дубішевського в Грубешові вже немає. Сам лікар був дуже порядною людиною. В 1938 р. йому було вже близько 80 літ. Так ось, він пам'ятав всіх сільських людей по імені і прізвищу. Коли я в 1937 р. пробив ногу й ходив до нього, то виявилось, що він добре пам'ятає мого батька. Товариство Сташиця мало ще ряд привілеїв. Кожен, хто будовався, міг за 50% вартості купити ліс, порізати його на тартаку.

В 1925 р. наша родина: тато, мама, сестра Настя і я переїхали жити з села Черничин на колонію (хутір) Лотошин, що за 2 км від батьківського дому. В той час там проживало дві родини українців та дві родини поляків. Крім цього поряд був панський двір (фільварок). Господарем цього маєтку був пан Погорецький, який мав великий фільварок в селі Тихобіж, що знаходився за 7 км від нашого хутора. Господарство нашого фільварку складалося з 120 га орної землі, 3 га городу, одного гектара саду. Садиба обсаджена тополями та вербами. Посередині двору глибока цебрована криниця, звали її студнею. На північ від криниці, на віддалі 50 м був одноквартирний, одноповерховий жилий дім, в якому мешкав управитель – жонца. Поруч на схід два бараки, в яких мешкало шість родин форналів. Далі за бараками – цегляна обора, в якій могло розміститися до 100 голів худоби. Далі на південь – дерев'яний шпихлір для зберігання зерна.

Управителем був пан Осаковський, людина добра і розумна, з сусідами жив в порозумінні і злагоді. Пан Осаковський мав троє дітей, а саме: Едик 1924 р. н., Юзек 1925 р. н. і дочка Марися. Все це господарство селяни називали «Панським фільварком».

Батьки були дуже працьовитими, економили на чому можна й потроху докупляли землі. В 1928 р. я пішов до школи в с. Черничин (за 3 км від хутора Лотошин). В 1929 р. в нашому селі побудовано нову гарну двоповерхову школу, яку я закінчив 1935 р. (6 класів). Директором школи був з 1930 р. А. Кобус, вчителями – К. Замльова і Е. Домбровська. Ця школа обслуговувала всі три села нашої парафії.

Материн брат був більш освічений, випишував українські газети. В краї в той час досить розгалужену мережу мала Комуністична партія Західної України. В селі вони мали 12 членів. Поляки постійно переслідували членів КПЗУ. Люди потроху почали набувати національної свідомості – в нас в хаті, як і в інших, з'явився портрет Т. Шевченка, «Кобзар». Нас тримала православна віра. Якщо до інших приходила газета лівого спрямування «Сила», то до нас – тижневик «Народня справа», видавцем якої був Іван Тиктор (він також видавав щоденну газету «День»).

Одного разу директор нашої школи покликав мене до себе в кімнату (наша школа була двоповерховою – на першому поверсі проходило навчання, а на другому жили директор Кобис та дві вчительки) і попросив мене по-тай віднести «Народню справу» батькові. Виявляється, директор, боячись переслідувань поляків, тайкома брав у листоноші нашу газету. Мабуть він теж був українцем.

Навчання в школі велось цілковито польською мовою. Учням навіть на перерві категорично забороняли спілкуватись українською. Одна з вчителок була затятою шовіністкою. Вартувало їй десь почути українське слово,

як одразу вона веліла: «Подай лапу!» – і п'ять-десять раз біла лінійкою по простягнутій дитячій долоньці. Або на коліна ставила.

Після закінчення школи я хотів далі вчитися, проте батько вважав, що повинен працювати на господарстві. В гімназію приймали тільки поляків. Після школи навчалися в гімназії (4 роки), можна було вступати в ліцей (2 роки навчання), потім треба було б пройти матуру та отримати атестат. Я взяв, що можна вступити в рільничу школу, де навчали культурі ведення сільсько-го господарства. Школа розміщувалась в м. Замостя. В 1937 р. я поїхав у цю школу. Гуртожитки розташовані поруч зі школою. Директором навчального закладу був поляк німецького походження Бауер. Навчалось 2 українці та маса поляків. Я вчився там 11 місяців. Ця школа давала можливість вступу в агрономічний ліцей (пізніше я в нього вступив). Після повернення додому почав потроху займатись господарством.

Під час парцеляції 1937 р. ґрунти віддавали тільки полякам. Українцям залишалось або бути безземельними, або переходити на католицизм та ставати поляками. В сусідньому селі землі пана Погарецького були надані виключно полякам. Коло нашого хутора Лотошин був невеликий маєток (120 га), де жило 4 родини форналів. Управитель маєтку родом із Вінниччини, дуже гарно говорив по-українськи. Батько завжди був із ним в дуже хороших стосунках.

В 1936–1937 рр. в селі відбулась комасація земель – до цього майже кожен господар мав по кілька клаптиків землі, які тепер були зведені в цілісні ділянки. Село було розділено на окремі хутори – кожен господар замість своїх окремих ділянок отримав одну, де й прагнув збудувати окреме обійстя. На будівництво хат Товариство Сташица майже безкоштовно давало ліс. Цегла була дорогою, каменю не мали, тож дерево різали на бруси товщиною 10 см., а дахи робили із бляхи. До того часу більшість хат стояли під стріхою.

На цей час в селі було триста дворів, з яких три єврейських та п'ять польських. Решта – українські.

Ми жили на хуторі Лотошин і мали 8 га в чотирьох шматках. Після комасації все це було зведено в одну ділянку. До того часу ми вже мали пару коней, чотири корови, три-чотири свині. Щороку ми продавали по дві свині вагою по 200 кг по 1 золотому за кілограм живої ваги. За золотий можна було купити кілограм масла. Черевики коштували 6-8 золотих, чоботи – 10–12, 15 золотих. В с. Модрині була молочарня, куди ми їздили здавати молоко. Проте сметану і масло мати носила за 4,5 км в місто полякам на продаж. Сметана коштувала 50–60 грошів. Батько постійно старався назбирати грошей та докупити поля. Ще вдома був кінний кірат, до якого під'єднувалась молотарка. В жорнах не мали потреби, бо все зерно відвозили до млина. Косарку так і не купили – економили на полі. В 1939 р. батько ще половину гектара ріллі купив.

В селі Черничин була мурована гарна православна церква, збудована у 1885 р., в її парафію входили села: Черничин, Козодави та Метілін. Зараз її поляки переобладнали під костел.

Протягом 1938 та 1939 рр. всі селяни вийшли на свої наділи, парцелі, побудували собі нові садиби, закінчували їх благоустрій. В той час на нашому хуторі Лотошин стояло біля 20 нових садиб, з яких 4 були польськими. Ворожнечі між українцями і поляками в нас на хуторі і в селі Черничин не було.

В 1938 р. почали поляки палити українські церкви. В Черничині церква була мурованою, а в Городку дерев'яною й після українсько-польської війни не працювала. Одного липневого дня зібрались «кракуси» (польська громадська організація, назва походить від міста Краків), поліція та осадники з навколишніх сіл й почали виносити з церкви речі. Люди побачили, почали збігатись, бо пішов погolos, що поляки грабують церкву. Тоді поляки підпалили стареньку церкву, яка згоріла за кілька годин. В селах Хлібче, Чомів, Турковичі, Сагринь, Тереміні та інших навколишніх населених пунктах поляки спалили всі дерев'яні церкви. Тільки наша Черничинська залишилась на чотири навколишні села.

В 1939 р. ворожість поляків щодо українців почала дедалі більше проявлятись. В мого батька почали вимагати, щоб він перестав передплачувати українськомовну пресу.

Цього ж року в нас у селі вперше з'явилося радіо. Троюрідний брат моєї матері Володимир Лич зміг дозволити собі таку розкіш. Тепер ми вже слухали радіо СРСР «Радіо-Комінтерн». Це була Київська станція імені Косіора.

Весною 1939 р. батько купив мені велосипеда (власливо, взяв на виплату – із 150 злотих батько зразу заплатив лише 50). Центнер пшениці тоді коштував 15–18 злотих. А Семену Личу батько купив за 220 злотих військовий велосипед. В червні ми вирішили відвідати Коломию. Семену вдома дали 20 злотих, а мені 10. Тож удвох поїхали на велосипедах через Володимир (30 км), Луцьк (75 км), переночували в селі, далі, під Дубном, скупались в р. Іква. Потім заїхали в Кременець, де й переночували (нас там застав сильний дощ з градом). Далі ми поїхали в Почаїв, відвідали Лавру, після чого рушили на с. Підкамінь і через с. Заложці приїхали в Тернопіль. В самому місті стояли біля будівлі, де тепер готель «Україна» й до нас підійшов якийсь чоловік у цивільному, мабуть поліцейський, і почав вимагати документи. Ми пред'явили, поліцейський подивився, а тоді питає, чи ми часом не їдемо на Закарпатську Україну. Ми сказали, що їдемо в Залішки, хоча їхали в Коломию. Оскільки ми не мали жодних речей, то нам повірили. Харчувались ми молоком та хлібом, що купляли дорогою. Заночували в с. Велика Березовиця. Місцевий парох скерував нас до одного дядька, на горищі якого ми провели ніч. Вранці поїхали через Чортків на Городенку. В нас ще жнив не було, а тут вже стояли копи. Тут

ми на Дністровому березі вперше побачили напис українською мовою: «Їхати правою стороною». Нас це так здивувало! Здавалось, що це справжня Україна, адже в нас усі написи були завжди польською мовою. Люди вітались «Слава Ісусу!», а в нас говорили «Дзень добжи». В Коломиї ми довго не були і через Івано-Франківськ, Львів повернулись додому. У Львові ми зупинились в готелі «Народня гостиниця» за один злотий за ніч. Це були Зелені Свята і 20–30 тисяч людей несли вінки на цвинтар на могили Січових Стрільців, який був біля Пекарської поруч із Личаківським цвинтарем. Сам військовий некрополь був розміром приблизно 50 на 150 м. До Сокаля ми доїхали швидко, погода стояла чудова, а потім дощ пішов, тож довелось заночувати. Випадково ми почули, що в греко-католицькій церкві співали «Боже великий, єдиний», що для нас було дуже дивно. В неділю, після дощу, дорога так розмокла, що їхати було вже нереально і велосипеди довелось тягнути останніх 40 км до домівки. Вдома були аж ввечері. Загалом ми подорожували 6 днів.

В 1938 р Деревус, студент Люблинського університету, в Яворові організував українську гімназію. Моя сестра Настя навчалась там і закінчила перший курс весною 1939 р. (за німців вона вчилась в Холмі). Під час навчання я їздив до неї велосипедом, возив їжу, одяг. В листопаді 1939 р. я кілька разів проїжджав Магеровські ліси, де тепер Яворівський полігон. Це дійсно були величезні ліси.

Національна свідомість холмцаків тоді значно зросла завдяки роботі молоді з Галичини та Волині. Одного разу ми слухали через навушники наш радіоприймач й почули, що радянське радіо повідомляє, що почалась війна. Через тиждень на хуторі Личів поляки організували «пляцувку» і чергування по охороні телефонної лінії, яка йшла до гміни. Більшовики докладно коментували хід війни. Спочатку поляки обіцяли, що «не даме ані гудзіка». Проте через тиждень з'явилися перші біженці. Спочатку поляки їхали автомобілями, але бензин швидко закінчувався, тож дорогий автотранспорт обмінювали на звичайні селянські вози й тікали далі. До Личів приїхала підвода заможних поляків. Тут їх і фронт застав. Польські підрозділи всі тікали в бік румунського кордону. Якось ввечері зі сторони Сокаля в село ввійшов моторизований підрозділ гітлерівців: спочатку мотоцикли, далі автомобілі, трактори з гарматами. Наш сусід, який 3 роки був у німецькому полоні й встиг вивчити мову, підійшов до них й німці запевнили його, що вони вже тут залишаться. Солдати були гарно обмундировані й забезпечені всім необхідним. А через 4 дні (18 чи 19 вересня) прийшли більшовики. З Городка російські трактори ЧТЗ тягнули важкі гармати. Враження від визволителів було гнітючим: всі засмальцьовані, в брудній уніформі, замість чобіт – черевики, що ніколи пасти не бачили, та обмотки. Ми тоді ще їм трохи симпатизували. Це, на противагу німецьким, були нещасні обідрані солдати «великого союзу». Ми, молоді хлопці, вибігли на

вулицю подивитися на цей страшний гуркіт, що зчинився від роботи багатьох моторів прибулої мототехніки. Перше, що мені запам'яталось, це те, що один із солдатів запитав нас: «Что это за город?» Ми відповіли, що це село. «Как село, всё под серебром?!» Під «серебром» малося на увазі, що всі хати були під оцинкованою бляхою. «Значит, здесь живут все куркули?!»

Через кілька днів почали організовувати так звані «Ревкоми» – революційні комітети. Тут варто відзначити, що в Черничині була досить сильна підпільна комуністична організація, яка нараховувала 12 членів партії КПЗУ) і 50 членів МОПРу (Молодіжна організація, що допомагала революціонерам). Головою першого ревкому став Федір Огонь. Однак це тривало недовго, через два тижні по домовленості Сталіна і Гітлера Совіти почали забиратись з Холмщини за лінію й невдовзі заявила німецька адміністрація. Почалася часткова переселенська компанія, в основному переселялись комуністи в СРСР. З Черничина виїхало всього декілька родин, в тім числі родина Огня Федора. В той час з Волині і Галичини прибувало багато української молоді, яка втікала від більшовиків. Це були переважно українські патріоти, яким загрожувала репресіями радянська влада. Німці почали організовувати свою адміністрацію і, в першу чергу, набирали туди оцих молодих втікачів з Галичини та Волині. До Черничинської школи директором назначили пана Герасимюка, вихідця з південних районів Грубешівського повіту. Прибуло ще дві вчительки. Навчання почалося в кінці жовтня, вже українською мовою.

Літом 1940 р., під час шкільних канікул, в Черничинській школі, при директорі Герасимюку був організований вишкіл членів ОУН Грубешівського повіту, всього було 40 осіб віком 17 – 20 літ. Керівником курсів був повітовий керівник ОУН Петро Балко, директор української книгарні в місті Грубешові. В той час вже було організоване в Черничині при школі культурно-освітнє товариство «Рідна хата», головою якого був обраний Микола Макарук, секретарем вибрали мене. Товариство було зареєстроване в Грубешівському Допомоговому Комітеті. Воно організувало драматичний гурток, керівником якого був Микитюк, що мешкав під Метілінським лісом. Одночасно був організований хор при церкві, керівником якого став дяк Черничинської православної церкви Ущук. Ще до війни в Черничині заплановано побудувати приміщення для гміни, і перенести її з села Міняни до Черничина, для цього заготовлено і завезено багато будматеріалів, які були складені в саду школи. Ми, члени культурно-просвітницького товариства «Рідна хата», весною 1940 р., використавши цей матеріал, в короткий термін побудували велику шопу, де проводили зібрання товариства і ставили вистави, потягом 1940–1942 р. Драмгурток славився великою активністю окремих його членів. Ними були: Антоніна Точкова, Володимир Сивак з Черничинка, Віра Макарук, Микола Макарук, Джурило Петро і інші.

В селі Турковичі щорічно відбувався відпуст, на який з'їжджалися православні віруючі зі всієї Холмщини, хто пішки, хто підводами, а більшість хресним ходом з хоругвами, щоби поклонитися Турковицькій Божій Матері в день положення ризи Пресвятої Богородиці, який припадає на 15 липня. Віддаль з Черничина до Туркович навпростець через Метілін, Терebinь всього 15 км. І цього славетного дня в Турковичах зібралося коло 15 000 людей. Цілоком таємно, в ніч з 14 на 15 липня 1940 р., в одній хатині на околиці села Турковичі пройшло засідання Проводу і активу Організації Українських Націоналістів Холмщини і Підляшшя. Тут хочу відзначити, що в ОУН я вступив ще літом 1939 року з рекомендації Миколи Н. та Ніни О., і в той час входив до активу організації Грубешівщини. На засіданні були присутніми коло 25 чоловік, тому, що це дуже таємно, законспіровано, світла в кімнаті не було, а тому я майже нікого не міг впізнати. Знаю, що на ньому був присутній керівник по Грубешівському повіту Петро Балко, член проводу Нидифорук Микола з Богородиці та член Холмсько-Підляської Екзекутиви, студент Люблинського університету Б. Терebус, уродженець села Гвоздів Грубешівського повіту.

Причиною такого таємного зібрання було обговорення розколу, який в той час стався в Організації Українських Націоналістів (ОУН), коли ОУН розділилася на бандерівців і мельниківців. Інформацію з цього питання зробив член проводу ОУН, імені якого не пам'ятаю. З інформації я зрозумів, що мельниківці – це є стара гвардія, яка мислить ще старими категоріями як по політичних, так і по економічних проблемах. Що земля ще може належати українським поміщикам, а отже, на Україні будуть ще поміщики і форнали – напівкріпаки. Мельниківці за тісну співпрацю з німцями. Бандерівці проти такої співпраці. Мельниківці за культ особи – Провідника, з таким закликком: «Слава Україні – Вождеві (Провіднику) Слава». Бандерівці: «Слава Україні – Героям Слава», культивують культ колективізму. Тоді мені це було абсолютно нічого не зрозуміло, чому старі полковники не хочуть зрозуміти молоде покоління, чому не дозволяють молоді керувати українською революцією. Багато було мені незрозумілого в цій ситуації.

Весною 1940 р. в Черничині був створений осередок Організації Українських Націоналістів (ОУН) в складі 5-ти осіб, а саме Володимир Мазур, Микола Макарук, Степан Гресь, Іван Гресь і я. Станичним був я, політичним керівником призначений Іван Лесюк, вчитель одної зі шкіл м. Грубешова. Збори станиці проходили раз на тиждень влітку, і раз на два тижні в зимовий період. Це тривало до літа 1941 р., до наступу Німеччини на Советський Союз. Іван Лесюк був мобілізований Проводом ОУН і пішов на схід, разом з іншими добровольцями, організувати українське національне відродження на Великій Україні.

В селі Черничині в цей період (1939–1941 рр.) була маленька групка молоді інтеркомуністичного погляду і керував нею Іван Адамюк. Збирались вони майже кожної неділі, теж таємно і закінчували день організованою випивкою, сюди входили безідейні хлопці, з бідних родин, любителі випити.

Після походу німців на схід, станичні зібрання проводили ми самі, вірніше проводив я. Хочу зауважити, що організація наша була дуже таємною, і, як мені здавалося, ніхто про її існування в селі не знав. Восени 1941 р. мені доводилось часто виїжджати в окремі села Грубешівського повіту, займаючись організаційними питаннями, адже Повітовий Провід ОУН назначив мене відповідальним за організаційну роботу південної частини Грубешівського повіту.

В серпні 1942 р. керівництво Холмської округи направило мене на організаційну роботу в Замостівський повіт. Там я мав зустріч, як пізніше дізнався, з провідником Замостівського повіту Леоном Лапінським. Він запропонував переїхати жити до Замостя або Білгораю для праці там в Допомоговому комітеті, і, одночасно, займатись організаційною роботою з розширення і утвердження сітки ОУН на тих теренах. Познайомившись з місцем роботи, відповів йому, що за кілька днів дам знати про своє рішення. Повернувшись додому, я застав тут повідомлення про те, що мене прийняли на перший курс рільничого ліцею в Черниці Стрийського повіту. Тут хочу відзначити, що давно мріяв продовжувати навчання і закінчити середню освіту. Вже весною 1942 р. я став студентом заочного відділу Сільськогосподарської академії в Подебрадах у Чехословаччині.

Дуже зрадів, одержавши виклик, і якомога скорше побіг до повітового провідника ОУН Петра Балка просити його відпустити мене на навчання. Довго прийшлося вмовляти його, але, нарешті, дав мені відпуск і я на крилах полетів до Черниці. Зі мною поїхав ще Семен Возняк. Так став я учнем Черницького ліцею або як його тоді звали «Ляндбаумшуле міт україніше унтерріхт шпраше», термін навчання – два роки. Проїздивши на канікули зимою через Львів–Замостя, я випадково на станції Замостя зустрів Леона Лапінського (псевдонім «Зенон»). Після операції «Вісла» саме він співпрацював із польськими спецслужбами у викритті членів ОУН та УПА. Він заявив, що теж вже не працює в Замості в Допомоговому комітеті, а вчиться в Львівській політехніці разом з Іваном Адамюком, на ветеринарії. Розповів мені, що він на завдання організації розкрив у Львові підпільну комуністичну організацію «Червона гвардія» ім. Івана Франка, в результаті багато членів цієї організації заарештувало гестапо, так би мовити, за його доносом. Мені стало дивно, чому він це говорить, адже це має бути таємницею організації ОУН, але чому про це повинен знати я? Про те я детально розказав Петру Балку, керівнику Грубешівської повітової організації ОУН. Пізніше, в 1944 р., він мені

ще раз розповів про цю історію з «Червоною гвардією», а вже в 1994 р. про це розповів Тарас Гурко. Він в цей час, тобто 1943 р., разом з Лапінським вчився у Львівський політехніці на ветеринарії. Дійсно Т. Гурко одного разу з Іваном Адамюком ходили на якісь збори комуністів у Львові, там зустріли односельчанина з Черничина, комуніста, ім'я якого не пам'ятаю. І тільки після зради Л.Лапінського (кличка «Зенон»), мені стало ясно, чому він так привселюдно розповідав мені, сторонній особі, секрети організації: про розкриття ним львівської підпільної комуністичної організації, яку велику послугу він зробив для ОУН, розкривши в Черничині весною-літом 1943 р. підпільну комуністичну організацію під керівництвом Ф.Отня. Я зрозумів, що все це він робив для того, щоби ввійти в довір'я Центрального Проводу ОУН і зайняти відповідне керівне місце в структурі Холмсько-Підляської ексекутиви ОУН-УПА, для того, щоби її повністю ліквідувати.

Вже пізньої осені 1943 р. в нас на Холмщині, а особливо на Грубешівщині, почали активізуватися дії польського підпілля. Все частішими ставали випадки грабунків українських садиб в довколишніх селах. Вбивали солтисів, активістів українського руху, вчителів, священників. Велась цілеспрямована політика на обезголовлення нації. Приїхавши на зимові канікули додому зі станції Грубешів вночі, пішов через сінокоси навпростець, так було ближче (4 км) і безпечніше. Приходжу до хати, відчиняє Хема, старша жінка, віку моєї матері, вона не мала де бути, то жила в нас. Тут підійшла мама і з плачем почала розказувати про те, як попереднього вечора приїздила польська банда, яка хотіла вбити сестру Настю і тата.

Але про цю пригоду я хочу розказати більш докладно, а було це так. Вдень повідомили тата, що надвечір з Холма приїжджає автобус, яким прибуває Настя, студентка восьмого класу Холмської гімназії, на зимові канікули. Тато запряг коней, щоби її зустрічати. Приїхавши майже ввечері додому, повечеряли і вже збирались лягати спати, як тут вбігає Павло Возняків з криком: «Втікайте! Польська банда під'їжджає!» Настя скоренько натягнула чоботи, накинута не себе мамину козушину, тато на плече куфайку і вибігли з хати. Перше запитання – куди тікати? Це ж зима і вони майже роздягнуті. Чути вже дихання коней, заїдливий гавкіт собаки. Тато вирішив ховатися в обору, там на горіщі була свіжоскладена солома. В той час Павло Возняк вже заливав водою парник, в якому хлопці-сусіди гнали самогонку. Отож вони й по черзі чергували й, побачивши, що з дороги повертають сани з купою людей, зрозуміли, що це польська банда. Отже, вони і попередили неминучу трагедію.

Тато скоренько виліз на горище і Настя теж, закрили дверцята, тато зарив Настю в розкидану по всій стелі соломі та зарився сам. Тиша, по якомусь часі чути голоси в оборі: «Тут їх нема?!» Пізніше почули стукіт кінських копит, потім все тихше і рідше гавкання нашого собачки. Все це тривало коло півгоди-

ни, потім усе стихло. Через півгодини-годину тато почув голос Хемі: «Вже нікого немає, можна виходити», і тут стало вияснятися, що ця польська банда мала свій контрольний пункт в одній з хат по дорозі до Грубешова, і вони бачили, як тато їхав з Настею з міста того вечора. Там же був син Осаковського Юзек, який в одному класі з Настею закінчив Черничинську школу, він то й мав завдання знищити її. Коли тато з Настею вибігли з хати, то Хемка зразу зачинила хату на засув і поляки хвилин десять вовтузились під дверима, поки їм відчинили. Зайшовши до хати, почали шукати по кімнатах і горищі та питати, де дочка, де тато. Мама каже, що дочка Настя і тато пішли ночувати до Городка (це село над Бугом, там стояв мадярський гарнізон і багато людей ходили туди ночувати). В розмові між собою бандити говорили про те, що вони бачили, як тато їхав ввечері з міста з Настею і як це вони їх пропустили.

Забравши деякі домашні кращі речі, запрягли пару коней в сани і, понишпоривши в stodолі, хліві і оборі сіли на сани та поїхали в сторону Грубешова. Тепер мама мене благала, щоби я негайно йшов в Городок ночувати. Але я в Городок не пішов, заночував у Семена Возняка, це наш сусід по парцелі. В подальшому вдень ми були вдома, а на ніч ходили ночувати в село Городок, там у нас було дві тітки та дві двоюрідних сестри.

Ще одна okazія відбулась під час цих зимових канікул, а саме в кінці січня 1944 р., десь після Водохрещення. Вночі на подвір'я приїхало двоє саней з хлопцями (шестеро) і занесли до хати пораненого чоловіка. Керував ними Петро Балко, який добре знав тата. Він теж знав, що тато був фельдшером Російській армії в першу світову війну. Необхідно було терміново зробити перев'язку кисті правої руки. Тато зробив це справно і досконало. Петро сказав, що вони зараз їдуть до Сокаля, де пораненому буде надана належна лікарська допомога. Як я взнав пізніше, це був нещасний випадок, коли наша боївка зробила відплатний вчинок на осередок аківців в колонії Альойзів, в садібі Мусяли, що на кордоні Метілін – Терєбінь – Вербковичі. Поляки цієї колонії постійно грабували навколишні села, вбивали людей. На їх совісті кров десятків українців. Це була перша протипольська акція нашого підпілля.

Після цього ми з сестрою поїхали закінчувати наше навчання: я в Черницю, а Настя до Холма. В березні більшовики прорвали фронт і захопили Тернопіль, тому нам терміново почали робити випускні екзамени і вже в середині квітня видали атестати, про закінчення середньої школи.

Ранньою весною 1944 р. поляки почали палити підряд всі села на півдні Холмщини у Грубешівському повіті. Коло нашого села лісу не було, тому нам пощастило – весною, після Сагрині, спалили лише південну частину села. Горіли Козодави, Міняни, Тихобіж, Масловичі, Черничинок, Терєбінь та інші села на півдні. 10 березня близько тисячі аківців оточили село Сагринь, доценту спалили та розграбували його, замордувавши при цьому близько 800

людей. Це село розміщувалось по дорозі між Черничином та Турковичами, за 12 кілометрів від нашого села. У Сагрині була організована самооборона й туди на ніч тікали українці з навколишніх сіл. Проте самооборона була надто нечисельна, щоб протистояти полякам. Пізніше почали палити північно-західну частину Грубешівщини. Там згоріло с. Берестя та ін. Вночі поляки оточували село, підпалювали хати й вбивали всіх без огляду на вік, стать та ін. На той час люди в більшості сіл старались не ночувати вдома, або десь на обійсті копали бункери, куди ховались ночами. До нашого села дійшли лише частково. І над Бугом села залишилися, бо там дислокувались німецькі війська, які готували лінію оборони. Саме в ці села старались ховатися холмщакки. Черничинські селяни ще з січня 1944 р. тікали в с. Городок, де стояв угорський підрозділ.

Німці не допомагали полякам, але й не зупиняли їх. Вони були зацікавлені в спрямуванні сил польського підпілля проти українців, а не проти себе, що їм цілковито вдавалось. Лише пізніше прийшли українські сотні з Волині й відтіснили поляків на південь. В іншому разі українців би цілковито вижили.

Додому приїхав десь біля 20 квітня. Два дні перед тим вбили тата Семена Лича – Олександра. Брат його, Володимир, чудом урятувався. Семена в цей час вдома не було, він ходив ночувати в місто. А було це так: рано приїхало на подвір'я Личів дві підводи аківців, які одразу вбили Семенового батька Олександра і почали шукати за синами. Старший син Володимир, почувши стрілянину, побіг до сіней, там у нього був лаз під підлогу, але не зміг закрити його за собою. Побачивши відкритий лаз, аківці почали по ньому стріляти, в результаті чого всю підлогу продріявили кулями. Володимир зумів пробратись далі й, притулившись до підмурівки фундаменту, залишився здоровим. Банда забрала крапці речі і поїхала до міста Грубешева.

На наших Лотошинах майже ніхто не ночував удома, всі ходили на нічліг в село Городок, мається на увазі молодше покоління. В той час пішов я в Грубешів повідомити наше Повітове керівництво про те, що вже закінчив навчання і переходжу в їх розпорядження. При цьому просив направити мене на організаційну роботу в Підляшшя. Просьбу мою задовольнили, і через два дні направили на семінар (тижневий), який проходив тут же, в Лича на Лотошинах. В той же час я зустрів в Грубешеві на ринку Миколу Макарука, який, побачивши мене, ніби розгубився, розмова не клеїлась. Я спитав його, як там наші хлопці – В.Мазур, П.Джурило та інші, кажу йому, тільки що приїхав зі школи, нічого не знаю, що тут твориться. Я збрехав, тому що вже знав про те, що в Черничині діє комуністична організація, що її очолює Федір Огонь, його швагро. Про це я взяв від Л.Лапінського, якого зустрів тут в Грубешеві два дні тому. Він мені розказав також, що на дорозі Черничин – Лотошин був за-

стрелений один з активних членів компартії Микола Гурак з Козодав. Розповів мені також, що це його робота така, бо він зараз керує Службою Безпеки ОУН-УПА цілої Холмської округи. Не знаю, чому відкривав цю таємницю, думаю, щоби я це передав своєму зверхнику.

Дійсно, через кілька днів в домі небіжчика Лича проходив семінар по підготовці до конспіративної роботи по приходу фронту і Радянської окупації. На семінарі було 9 чоловік, крім Володимира Климюка, я нікого не знав, викладачів теж. В той час, як ми сиділи на семінарі, почули вистріли, хтось крикнув: «Німці на подвір'ї!». Ми поодинці вискочили з кімнати і почали бігти в бік Мниху (це такий малий потічок до села Козодави). Почули знову стріли, тепер по нас, але ми були досить далеко – 200–250 м, так що це нікому не зашкодило. Добігши до с. Козодави, пройшли потічок, що пливе з Черничина до Буга, вже широкою ходою пройшли Козодавські згарища до Козодавського лісу, а там біля Снігуровського вітряка на шосейну дорогу і до Грубешова. В місті зустрів однокурсника-семінариста, який сказав, що це німці приїхали на подвір'я Лича і хотіли забрати кабана, вистрілили в нього, почали метушитись при його завантаженні на підводу. Раптом котрийсь побачив, що біжать якісь люди, і, щоби не залишитись без дармової поживи, почали стріляти, не цілившись, так, для ляку. На другий день семінар продовжили згідно з планом.

Через три дні семінар закінчили і мене направили на організаційну роботу на Підляшшя в м. Володаву, з паролем і грипсом. Завдання: помагати організувати і координувати роботу Повітового Проводу ОУН і зв'язок з відділами УПА Володавщини. До Холма на зв'язок приїхав поїздом, в мене ще була так звана «Фаркарта», яка давала мені право їздити поїздами. Моє псевдо на той час було «Максим», і до Холма на зв'язок я прибув на початку травня. В першій годині ночі був великий бомбовий наліт на Холм. В результаті була розбомблена залізнична станція та дирекція Управління Холмської залізниці.

Сполучення на Володаву було повністю паралізоване, залізнична станція повністю розбита. З Ковеля все голосніше доносилася гарматна канонада. В Холмі прийшлося мені почекати два дні, заки підійшов поїзд на Володаву. На залізничній станції я зустрів декількох учнів Холмської гімназії, які теж чекали, коли піде поїзд до Володави. Нарешті вирушили. В нашій компанії було шість осіб: чотири хлопці та двоє дівчат.

Так доїхали до станції Собібор, де був концентраційний табір, в якому німці знищили багато жидівського люду. Недалеко станції Собібор головна лінія залізничного полотна попередньої ночі була зірвана червоними партизанами, і нам довелося там же чекати, доки полагождать її. Добре, що поруч було село, назву якого не пам'ятаю, там якраз мешкала одна з наших колежа-

нок, учениця Холмської гімназії. Отже, ми в неї і розмістились, а в довіру я ввійшов до них тому, що відрекомендувався братом Насті, і став своїм другом у товаристві.

Через два дні залізницю відремонтували і ми поїхали до Володави, а це близько 15 км. В Володаві по зв'язку мені виділили квартиру в управлінні Української поліції, там була вільна кімната і там я знайомився з своєю роботою. Маючи «Шіллерфаркарту», ще з Черницького ліцею, за період з 15 травня по 15 липня я двічі їздив по зв'язку до Варшави і один раз до Кракова (вониз грипси). Для цього мав дві кенкарти: польську і українську. Це для попадання в вороже середовище. Два рази їздив до Білої Підляської, де було кілька активних оунівців при Допомоговому Комітеті, часто виїздив на терени Володавського повіту. 15 чи 16 липня до нас прибув офіцер-українець, що служив у німецькій армії і ми організували виведення десь 90 – 100 чоловік дивізії «Галичина», які знаходилися в трьох бункерах на лінії оборони, яку німці організували на ріці Буг. Це 5 км на південь від м.Володави. Особовий склад бункерів забрав усе озброєння (автомати, кулемети, міномети), продовольчі запаси, вночі тихенько покинув бункери та й подався по зв'язку в Парківські ліси, а звідси направився в сторону Красностава, а далі на Замостя. Через два дні таким же курсом пішла Українська міліція, їх було коло 50 чоловік. Гарматна канонада ставала все голоснішою, відчувалося: все ближче лінія фронту. 19 липня я попрощався і поїхав потягом на Холм. Щастя, що поїзд ще йшов, бо вже на другий день до Володави перестав їздити. В Холмі, майже на виході на Грубешів, я зустрів свого однокурсника з Черниці під м. Стрий, який був мельниківцем. Він мені й каже: «Давай з нами, ми через годину відправляємося на Прагу, маємо свій вагон». «Добре, – кажу, – піду заберу свої речі і прийду до вас». Він згодився, дав мені свої координати і побіг. Я ж повернув на паралельну дорогу і попрямував на Грубешів. Попутного транспорту не було, отже, вирушив пішки. Коли пройшов 15 км., мене нагнала попутна підвода, я попросив підвезти, так проїхав ще 5 км. Почало вечоріти і я заночував в того ж дядька. Наступного дня досвіту я чимчикував до села Білополя, що лежало на півдорозі між Холмом та Грубешевом. До хати прийшов десь під полудень. Вдома мене зустріли радо, всі були задоволені і щасливі.

Фронт ми перечекали вдома: наша родина і родина Хомиків з Грубешева. Ми, молодь – Семен Возняк, Настя-сестра, Надя Хомик, Іван Сивак з Масломич і я (всього нас було 5 чоловік), викопали маленький окопчик на полі в пшениці за 50–70 метрів від стодоли, і там думали просидіти до ранку. Цілий день гуркотіла гарматна канонада, снаряди пролітали над нашими головами і падали на лінії Черничинської шосейної дороги, тобто за 1500–2000 метрів. Десь коло восьмої години вечора ми вже збирались розміститися в окопчику на нічліг, коли ж назустріч нам, прямо через пшеницю,

прямує підвода, на якій стоїть німець і гонить коней прямо на нас. Ми оторопіли, думаємо, от де нам буде кінець. Але він, не звертаючи на нас уваги, поганяв коней чим скоріше попри окопчик, прямував на наше подвір'я. Зітхнули з полегшенням, коли підвода сховалась за стодолюю. До ранку ніяких особливих ексцесів не було, якщо не рахувати, що весь вечір строчили кулемети десь на окраїні Чомова, безупинно гуркотили гарматні постріли, і над нашими головами проносились гарматні снаряди, а все це освітлювалось ракетними ліхтарями.

На світанку ще було декілька кулеметних черг, а далі все затихло і вже десь о сьомій годині ранку на шляху Козодави – Грубешів з'явилися перші радянські танки. Так провели ми фронт 22 липня 1944 р.

Настала нова ера, ера совітської окупації. Вже в жовтні почались розмови про переселення українців на радянську Україну. В осінній період добровольців переселятися в Черничині не було. Хоча в селах, які погоріли, вже протягом зими почали писатися на переселення. Родичі вагалися, ніхто на спішив залишати рідну домівку. Одного разу, восени, прийшов Л.Лапінський і каже до мене, мовляв, давай зробимо в вашій стайні бункер на всяк випадок. Я згодився. Ми за один день викопали і закрили та замаскували солідний бункер на 2–3 чоловік. Вхід зробили під стіною, добре замаскувавши. Він же відмовляв родичів виїжджати, а казав, що допоможе переїхати в галицькі села. Одного разу навіть прислав підводу, на яку ми повантажили до 8 центнерів хліба, а на свою – ще 2 центнери і поїхали на південь.

Розвантажившись в якійсь хаті, ми повернули наступного дня додому. Вдома ще раз обміркували і вирішили, що немає змісту їхати в Галичину, адже їх теж виселять, але, можливо, трохи пізніше. І так батьки записались на переселення разом з односельцями в Волинську область. Та тут ще стала така пригода. Десь в половині квітня я пішов до двоюрідного брата, який мешкав у третій хаті від нас та був солтисом. От сидимо в хаті з Антоном і балакаємо, про те та про інше. Раптом чуємо якийсь гамір на подвір'ї, до хати заходять вояки-енкаведисти. Я був спокійний – Антон був солтисом, отже, не було чого турбуватися. Однак після обіду, який дала дружина Антона, старший лейтенант і три бійці наказали мені йти з ними для вияснення до Грубешева. На просьбу Антона вони не реагували, мовляв, усе перевіримо і піде додому. Так я пішов з ними аж до шосейної дороги, яка веде до міста. На шосейній дорозі мене вже взяли під конвой і так вели до самого Грубешева, до застави НКВД. Посадили в окрему комірку розміром 3 кв. м. Там просидів три дні, ніхто мене нічого не питав, їсти давали нормально. Чув у нічний час страшні крики і стогін – через стінку було мені все чути. Арештовані були здебільшого поляки-аківці. На четвертий день мене викликали і почали говорити, що я є членом УПА, змушувати до співпраці з ними. Я зрозумів, що вони лякали,

якоїсь інформації про мою діяльність вони не мали, ніхто не міг мене притягнути до судової відповідальності. Отже, вирішили зробити з мене інформатора. Я заявив, що в ніяких антидержавних групах чи УПА я не був, а збираюся виїжджати в радянську Україну. Після годинного вмовляння я згодився повідомляти їм через двох солдатів, які щоденно їздили до Козодав нібито заготовляти кошену траву для коней, а фактично збирали інформацію про діяльність відділів УПА. Прийшовши додому на другий день, я послав маму в комісію по переселенню, яка тоді була вже тільки в Грубешеві. І мама вже ввечері принесла мені документи на переселення в Волинську область.

Я вирішив, що негайно переїду за Бут, але, тим часом, сталася ось така пригода. Ранком в неділю, десь 3 чи 5 травня 1945 р., я спав на горіщі господарчої шопи, а напередодні до нас приїхав Л. Лапінський з ад'ютантом. Коней вони залишили в сусідів, а самі розмістилися спати в оборі, корівнику біля входу в бункер. Почув я якийсь гамір, відхилию дверцята і бачу – з півдня наступає ланцюг російських солдатів. Мороз пішов поза спиною. Стрілою зіскакую з горища і біжу до обори й тихо кричу: «Друзі! Біда! Енкаведисти нас оточили! Швидко ховайтеся в бункер.» В загородці, де був лаз в бункер, стояло телятко і була копичка соломи, близько двох вил. Я скоренько замаскував вхід в лаз і вже через вікно побачив голови солдатів. Чую крик і стукіт в двері, наказують відкривати. Прошу пробачення, мовляв, я думав, що це поляки, мені ж нічого ховатись. Виходжу на подвір'я, аж тут назустріч мені йде капітан НКВД і Володя Бискаль. Володя і каже до мене: «В тебе Зенон є». Я завзято заперечую, вислуховую, що зроблять зі мною в разі, якщо знайдуть упівців. Було дано команду провести уважно повний обшук. І закрутилась карусель, нас із татом поставили посеред подвір'я під охороною. Близько 50 енкаведистів кинулись з довгими шпильями нишпорити, починаючи від обори, стодоли, шопи та хати, а також довкола будівель і скирт соломи. Годину шукали, через кожні п'ятнадцять хвилин доповідаючи капітанові, що нічого не знайдено. Вже знайшли на горіщі в солomé самогонку, знайшли бочечку сала, а більш нічого немає. Після годинного обшуку дають команду повторити більш докладно в підозрілих місцях. Результату ніякого. Поступає відбій. Солдати збираються на подвір'ї, знімають з нас варту і всі йдемо до хати. В.Бискаль каже, що, якщо нічого не знайшли, а лише самогонку, то треба це відповідно відмітити. Правда, капітан спитав тата, де дочка Настя, а тато каже, що пішла до церкви. Він знову спитав, де ж наші документи на виїзд до УРСР. Батько показав переселенчі документи. Подивившись їх і випивши літру горілки, одну прихопили з собою в дорогу, сіли в машини, а їх було дві, та поїхали в бік церкви до Метелина, там мали відкопати захований Бисколем мотоцикл. Такий, але менш точний обшук робили і в сусідів: Прокопа Грелюка, Васинюка Петра. Чому все ж таки вони не знайшли лазу в бункер? Проаналізувавши, я при-

йшов до висновку, що там, де був лаз, мабуть стояло теля, а поруч лежала солома. Вони, напевно, перекинули соломі на вхід у лаз, а відкрите місце почали колоти штирями. Землі на бункері було коло метра товщиною, вона була досить тверда, затоптана ратицями, а тому і не знайшли цього бункера. От так мені вже втретє пощастило, що залишився живий і на волі.

Через два дні нам дали автомашину, французьку «Шевроле». Ми повантажили зерно і виїхали до Володимир-Волинського, село Хотячів. Ще раз привіз тато з мамою різне господарське знаряддя і корови. Вдома ще залишились Настя і бабуся, чекали, коли тато приїде за ними. Тато приїхав, а мама залишилась з коровами, які розмістили у Василя. Там же з коровами була наша Марина, самотня дівчина, яка проживала в нас. В той час черничинці припинили переселення, хто як міг повертався назад додому. Тоді почали виїздити поляки до Польщі і я купив документ одної польки, яка записалася на виїзд, а опісля передумала. Я купив також ще воза і коня з упряжжю й так відправив маму додому. Мама поїхала, а я зостався в Хотячеві в одній хаті з Прокопом Грелюком. Він був тут всі інші дні. Десь біля 10 серпня, у Володимир-Волинському я зустрів Геника Бадахового, його батьки теж залишилися в Польщі. От він мені і каже: «Давай підемо додому!» Як додому, то додому. Вирішили, що підемо через два дні. Стояла похмура погода і ми вирушили в дорогу. До Бугу було близько 10 км, цю відстань ми пройшли за 2 години.

Нарешті ріка Буг, зняли черевики, жакети і штани, все це розмістили й закріпили на головах і пішли вплав на ділянці між с. Городком і Чомовом. Пропливли, вдягнулись і бігом побігли додому, а віддаль була близько двох кілометрів. Спочатку дійшли до господи Романюка Степана, поміркувавши, що треба взнати в нього, яка ситуація на наших хуторах. Постукали, відчинив Степан й повідомив, що все нормально. І ми рушили далі.

Вдома було все в порядку, банд не було, ночували всі в рідній хаті. Вдень багато роботи, необхідно закінчувати жнива, молотити збіжжя, копати картоплю, сіяти озимину. Дошкуляв постійний страх, що ми тут проживаємо нелегально, поза законом, що в будь-який момент можуть прийти поляки і нас знищити, як це бувало в інших холмських селах. Щораз ставало скрутніше, і ми, порадившись, вирішили вирушати назад на Волинь, там все ж таки було набагато спокійніше. Ставало холодніше й холодніше. Знайшли понтон, перевезли його під річку Буг, допомагали нам хлопці-односельці: Володимир Грелюк, Возняк Павло, Васинюк Петро. На другий вечір, це було 15 листопада, піднесли човна до річки, попрощались, сіли і переїхали на другий берег. Човен пустили за водою, а самі задки через бороновану смугу й далі до майбутнього дому.

І тут почалися знову проблеми. Через місяць прибігає до мене Геник Бадахів і каже, що вчора попав у велику халепу, а саме, якось зустрів наших

черничинців, трьох хлопців, батьки яких залишилися ще вдома, і розказав їм, що ми з ним ходили додому. Вони дуже просили провести їх, і Геник згодився. Вчора ввечері вони всі підійшли до Бугу і вже хотіли переходити, аж тут прикордонники. Схопили всіх, окрім Геника, який оце й прибіг мене попередити. «Нам, мабуть, треба негайно кудись втікати, бо вони напевне скажуть наші прізвища,» – запропонував хлопець. Ось так я став на нелегальний шлях. Куди дітися, що робити далі? Йому було простіше, він сказав, що поїде на Донбас, там в нього якийсь родич на шахті працює. А мені як бути?

Взявши з собою дві пари білизни, торбинку з харчами і трішки грошей, які ще були в мене, подався на залізничну станцію Володимир-Волинський, звідти через Ковель до Луцька. Оглядаючись, чи немає «хвоста», зайшов до свого троюрідного брата Володимира Бібіка, який проживав з матір'ю Теклею на вул. Фабричній, розвилка Львів–Володимир-Волинський. Йому тоді був 21 рік, що ж він міг порадити? Одне мені сказав: «Старайся уникати своїх краєв, яких ти знаєш і які тебе знають.» От і все. Звідси я поїхав до свого двоюрідного брата Антона Вашкевича, який проживав у Ківерцях. В нього побув чотири дні, поради ніякої, гостини добрі, якщо вони короткі. В Рівненській області, в селі Житин жила наша родина Хмелів. Двоюрідна сестра Таня та інші члени родини працювали на своєму господарстві, колгоспів ще не було. Пробув я в них більше тижня, під час Різдваєних свят. А далі що? На чужій спині вічно не будеш сидіти. Вирішив поїхати до свого рільничого ліцею, в той час там вже працював сільськогосподарський технікум. Подякувавши за гостину, подався на станцію в місто Рівне.

Білет купив до Сенкивичівки, у вагоні заліз на третю полицю і вранці вже був у Львові. Того ж дня зайшов у Львівський політехнічний інститут, там був сільськогосподарський факультет. Декан факультету, уважно оглянувши мої документи, а саме свідоцтво про закінчення, фактично атестат про закінчення середньої освіти (так було написано в цьому свідоцтві), сказав, що мене приймуть, але тільки з нового навчального року, тобто з вересня.

Подякувавши за увагу, подався на станцію, а звідти поїздами в бік Стрия, на станцію Пісочна. Того ж дня, а це вже був вечір, я прийшов до господи, де мешкала моя співкурсниця Марійка. Думка в мене була така, що, можливо, зможу поступити на будь-який курс технікуму, для того, щоб пробути час до вересня і поступити у Львівський політехнічний. Зустріли мене дуже радо, але від того, що мені розповіли, волосся дибки ставало. Постійні облави, внаслідок яких було вбито або заарештовано десятки наших шкільних товаришів. В їх хаті, та й в цілому селі Черниці, постійно раз на тиждень проводяться нічні рейди, облави з ціллю виявлення вояків УПА. Одним словом, Содом і Гоморра панували в цьому селі. Поговоривши про всіх і про все, я дійшов висновку,

що не варто тут залишатись. Повечерявши, поклав на столі свої переселенські документи і свідоцтво про закінчення Черницької рільничої школи (так порадила Марійка, бо, можливо, може бути нічна облава). І дійсно, як у воду дивилась моя Марійка. Вночі, десь о третій годині, хтось мене будить. Прокидаюсь, бачу нахилене наді мною татарське обличчя. «Вставай! Проверка документів!» Після перевірки всі забралися. Вранці Марійка порадила зайти в перший гуртожиток, там де колишній наш першокурсник Дерех, він інвалід після фронту, от він детально розкаже про ситуацію в технікумі. Попрощавшись і подякувавши за гостину й інформацію, подався до Михайла Дереха. Зустрів він мене радо. Але одержана інформація була не оптимістичною для мене. З нею то й повернувся до Луцька. Було 10 лютого 1946 р., йшли вибори до Верховної Ради УРСР. В селі Звіріві, що за 20 км від Луцька, проживало двоє наших односельців, яких зустрів в Луцьку. Запропонували мені в них побути місяць-другий. Подився, іншого плану не було.

На другий день вранці, почав добиратися до Звірів. На підході до села стала облава і я опинився в центрі уваги. Мене затримали, завели в сільську раду, без будь-яких запитань чи пояснень забрали в Теремнівський райвідділ міліції. Тут, в загальній кімнаті попереднього затримання було багато селянок і селян з навколишніх сіл. Їх затримали за те, що вони відмовлялися брати участь в голосуванні. Три дні мене ніхто ні про що не питав. За той час я мав змогу все добре обміркувати, а коли викликали на допит, то в мене вже був ясний план дій. На всі запитання я відповідав, що переїхав сам, без батьків, бо вони не захотіли переїжджати. Що їздив у Львів шукати роботи, заходив у Політехнічний інститут, чи зможу я туди вступити за існуючими в мене документами. Мені підтвердили, що зможу з нового навчального року, бо зараз тільки закінчився перший семестр. Вели себе коректно, після попереднього залякування, пізніше навіть запропонували мені оформитися на роботу в райвідділ сільського господарства. Віддали мої речі, якщо не рахувати, що вкрали бритву, і направили до начальника сільгоспуправління. Начальник прийняв мене добре, зарахував агрономом відділу і допоміг влаштуватися на квартиру.

Після цього я зітхнув з полегшенням, став працювати, життя ніби унормувалось. Але на душі було неспокойно, турбувало те, що мене все-таки десь шукають, і якщо знайдуть, то, в кращому випадку, мені «світить» не менше 10 років «сibirського санаторію». В той час якраз проходила кампанія переселення чехів на батьківщину. Я був на квартирі у пані Мілі, чешки за національністю. Вона була порядна вдовичка, старша від мене на п'ять років. Одного разу, розговорившись, запропонувала мені, якщо я забажаю переїхати на захід, допомогти, тобто фіктивно взяти шлюб і разом з нею виїхати в Чехословаччину. Довго я думав, але совість не дозволила мені обманути цю по-

рядну, добру жінку. Тим більше, що вже в половині травня до Луцька приїхали інші наші односельчани, в тому числі й мої батьки і сестра Настя.

Ситуація в мене нормалізувалась. Я часто, майже кожної неділі, бував в батьків, які тимчасово затримались в двоюрідної сестри – Ганни Возняк, чоловік якої працював у саночистці Луцька і було де тримати корову й коня. Пізніше знайшли господиню в селі Ярославичі, що за 15 км від Луцька й туди переїхали. В травні з допомогою Володьки Бібіка я одержав за евакуаційними документами кілька центнерів жита і пшениці. Частину продали, і вже мали трохи грошей, що трішки покращило моє матеріальне становище. В червні подав заяву про звільнення з роботи, у зв'язку з прийняттям мене на навчання в Львівську політехніку. Для цього я попередньо домовився з землячкою, яка на той час працювала на пошті, щоби вона відправила на роботу повідомлення про те, що мене викликають на навчання в Львівську політехніку.

Звільнившись з роботи, я терміново знявся з паспортного обліку і пішов у Ярославичі, де все літо працював на полі, в сільському господарстві. В міжчасі їздили з Володькою Бібіком в Миколаївську область, в село, куди вони ще в 1944 р. переселились. На базарі в Миколаєві купили собі деякі необхідні речі. Я вперше побачив радянське життя в селах півдня України. Добирались туди і назад товарними і пасажирськими поїздами, безплатно, звичайно. Так непомітно пройшло літо і в серпні поїхав у Львів здавати документи і вступні екзамени.

Львів, гуртожиток Політехнічного інституту на вулиці Ясній. В кімнаті 5 чоловік: Козак Євген, Труш Іван я і ще два хлопці з Донбасу. А ще через декілька днів був прийнятий на перший курс сільськогосподарського факультету Львівського політехнічного інституту, з видачею мені відповідної довідки. Так я став студентом.

Здавалося б, що вся біда вже позаду, але ще мав одну пригоду. Поки дістався на попутному транспорті з Ярославич до станції Дубно ніякого поїзда на Львів вже не було. Довелось добиратись до Красного, а далі до Львова товарняком. Це було ввечері 28 серпня 1946 р. В той час товарними поїздами їздило багато народу і, в основному, це були «мішечники», люди, які їхали в Західну Україну за куском хліба – в цей самий час на великій Україні і Молдавії був великий голод. Між Красним і Львовом на нашій платформі почався якийсь шум, я підвівся, а мені прямо в очі направляють пістолет із криком «Давай деньги!» В той час вже кілька молодиків почали нишпорити по кишенях, забрали всі гроші, заставили зняти сорочку і штани, забрали деякі речі з валізки, навіть банку зі смальцем. Пізніше пішли в другий вагон, а це був пульман і там вже нічого не було видно.

Після їх відходу я пішов слідом за ними. Банда ця складалася з чотирьох чоловік, один з них мав пістолет, можливо, лише іграшковий. Ідучи за гра-

біжниками, наздогнав їх аж у третьому вагоні. Раптом один з розбійників зауважив мене, і крикнув до інших: «Смотри, нас преследуют!» Двоє із тих, що обдирали, повернули в мою сторону і почали йти, перший тримав у руці пістоль. Я терміново повернув за задній борт вагона, а вагон то був – пульман з високими бортами. Куди ж діватися? Промайнула думка, якщо вони мене доженуть на платформі, то мені буде кінець, просто скинуть з платформи. Ще стоячи на буфері, почув голос за бортом: «Он сдесь должен быть!» В той момент я рішився на відчайдушний крок – вчепившись руками за раму вагона, (і звідки в мене взялася така сила), я через секунду вже сидів на підшипнику півосі першої пари коліс вагона. Чув ще нерозбірливі слова, які доносилися до мене з-за борту вагона, пізніше все стихло. Так я просидів мабуть хвилини двадцять, пізніше з трудом видерся на буфер, а звідси вже пішов до свого вагона. Треба відмітити, що все це проходило на повному ході поїзда.

Повернувшись на свою платформу, почав думати, що робити далі, адже я був тільки в майці і трусах – все вбрання і чоботи забрали бандити. На щастя, в валізі ще знайшов одні, правда вже доволі зношені штани, жакет і тапочки. Поїзд підходив до станції Підзамче. Я пішов на трамвай. Куди ж податись? Наш гуртожиток знаходився на вул. Набеляка, 55. Вийшов біля пошти і попрямував вгору. Коли раптом назустріч мені йде сестра Настя і Сеня Лич. Дивуються, чому я босий, що сталося. Розказую і сам ще не вірю, що я живу, що не зірвався тоді з осі, не полетів у кювет, адже швидкість поїзда була десь 50–60 км на годину. Видно так мало бути, мабуть, така була воля Божа. Сеня запропонував поїхати до нього додому, вони одержали по документах дерев'яну хатину на Погулянці в кінці вулиці Леніна. Там була його мама і брат Володимир. Через декілька годин обміну думками, розїхались по своїх житлах. Я завернув до гуртожитку першого курсу агрономічного факультету.

В гуртожитку розказав про свою пригоду. Поспівчували, порадили звернутися в профспілковий комітет інституту. В комітеті теж поспівчували і виділили безплатно черевики. Навчання проходило в головному корпусі Політехнічного інституту. Під час навчання я дійшов висновку, що в мене було достатньо знань для навчання на даному факультеті і я можу стати відмінником.

Наш гуртожиток по вул. Набеляка, 55 знаходився в колишній віллі львівського жидівського магната. У великому залі, де було 10 ліжок, мешкало нас 9 студентів першого курсу сільськогосподарського факультету. На нашому курсі навчалось в двох групах агрономічного та в двох групах плодоовочевого факультетів 100 студентів.

Так скоро пройшов перший семестр. Сесію я склав добре. Видавали нам своєчасно стипендію в сумі 350 карбованців, цього не вистачало на прожиття і оплату за гуртожиток. На зимові канікули я нікуди не поїхав – залишив-

ся з Миколою Осмолою. Ми вдвох були на весь гуртожиток. Товариші, які поїхали на канікули, віддали нам свої хлібні картки. Так що ми за канікули трохи підживилися. Хліб продавали на Краківському ринку по ціні 80 – 100 карбованців за буханку. Другий семестр я закінчив теж добре. Канікули провів біля батьків в Ярославичах. Після цієї трагічно небезпечної подорожі товарним поїздом я вже ніколи на товарняк не сідав, все старався їздити пасажирськими.

Восени 1947 р. всіх другокурсників нашого факультету перевели в новостворений Сільськогосподарський інститут в село Дубляни, там же був і гуртожиток. Кімнати маленькі. Спочатку ми розподілялися по дружбі, за курсами, групами, але скоро нас партбюро розподілило так: один західняк, один східняк і один член партії. Таким чином в нашій кімнаті були: Гордієнко Володя, східняк, любитель Єсеніна, Петро Дробот з Чернігівщини, член партії і я. Як пізніше виявилось, ці хлопці були досить нормальні і ми ні в які конфлікти не встрявали. Більшу частину часу проводили, маю на увазі себе, в товаристві друзів-однокурсників: Євгеном Козаком, Юзьковим та Морозом. Навчання давалось мені добре, так що другий курс я закінчив на відмінно, за що одержав підвищену стипендію, а це вже 450 карбованців. Літні канікули провів в Ярославичах. Ще треба сказати, що весною цього року була проведена грошова реформа, і ще до неї я отримав на свою евакуаційну карту кільканадцять тисяч карбованців, 50 % їх знецінилося. Однак за ті гроші я купив дещо з одягу, продуктів. Починаючи з першого семестру третього курсу Євген Козак та Микола Савків, а раніше ще Дмитро Сьомаш, домовились з деканатом, що вони за один рік навчання відроблятимуть два роки. Євген своєю настирливістю примусив мене теж пристати до їхньої когорти, мотивували тим, що ми вже немолоді і треба скоріше ставати на свій хліб. Так ми втрьох, опинилися на третьому курсі в першій групі, де старостою був Іван Весоловський. З навчанням клопоту не було, екзамени складали нормально, вчилися правда інтенсивно, наполегливо, на розваги часу не було, але, як кажуть, не перепрацьовувались. З основних базових предметів оцінки були добрі і відмінні.

Канікули проводив у батьків в Ярославичах. В той час вони переїхали жити від баби Гапки на Бегету, в село Ярославичі. Там наш знайомий, переселенець Марущак побудував собі хатину і тимчасово відпустив батькам одну кімнату для мешкання. В той час тільки-тільки почали організовувати колгоспи. А господарство тата складалося з коня, воза, корови, свині і 10 курочок. Зимою 1947 р., під час зимових канікул, я два тижні був вдома. Виїздив до Луцька, зустрічався з Володькою Бібіком, він в той час вчився в Львівському ветеринарному інституті.

Третій курс інституту закінчив на відмінно, без всяких проблем, канікули пробув в батьківському домі.

Навесні 1949 р. сестра Настя захворіла на туберкульоз легень. Довелось їй залишити навчання на третьому курсі лісового факультету Львівського лісотехнічного інституту. Зима пройшла в тривозі і ще, до того ж, я мав оце надзвичайне навантаження, здачу екзаменів за два семестри. Настя спочатку лежала у Львівському туберкульозному центрі, опісля в клініці медінституту. Це вимагало багато часу на відвідини лікарні, підготовку їжі, зустрічі з лікуючим лікарем, середнім медперсоналом. В лютому Настю виписали з лікарні, де зробили їй пневмоторакс, і вона поїхала додому. А я з нашою групою відбув на чотиримісячну практику в господарства Херсонської області. Мені припав радгосп «Червоний Перекоп» Каховського району, що за 50 км від Каховки. Практика проходила нормально. В радгоспі було 4 відділки по 5000 га кожен. Мені дали 3-й відділок, що знаходився за 10 км. від центральної садиби. На час практики керівництво радгоспу зарахувало мене обліковцем, з оплатою 350 карбованців.

На 3-му відділку пропрацював я три місяці. Опісля перевели мене агрономом по захисту, для того, щоб я міг керувати безпосередньо обприскуванням плантацій бавовнику, якого в тому році в радгоспі було посіяно 200 га. Це були першого року дослідні посіви на Україні. Для цього замовили спеціальний літак АН-2, роботою якого я персонально керував і відповідав за неї. В міжчасі їздив до Євгена, який був в іншому радгоспі, біля Асканії, що за 25 км. від мене. Були в Асканії Новій, оглядали цей надзвичайний оазис в степу, його природу, тваринний світ. Щось надзвичайне: і чудовий парк і дикі тварини. З Євгеном домовились, що додому будемо їхати через Крим, Одесу. Про подробиці, дату зустрічі, він напише мені детально в листі. Ця коротка подорож лишила в мене незабутні враження.

Канікули провів вдома з батьками і Настею. Стан її здоров'я був ще незадовільний, кожен місяць їздила в Луцьк в тубдиспансер на лікування. Прийшла осінь, останній рік навчання. Приїжджаю в гуртожиток, забираю гроші – стипендію за 5 місяців, всього $5 \times 450 = 2250$ карбованців. Купую необхідний мені одяг, бо все старе майже зносилось. Так за цю стипендію придбав тоді костюм, пальто, черевики, дві сорочки. Навчання йшло нормально, оцінки одержав на екзаменах відмінні.

25 грудня 1949 р. померла мама на 54 році життя. Не дивлячись на те, що телеграму мені послали термінову, одержав я її лише на третій день, в Ярославіччї приїхав на четвертий день, коли маму вже поховали, не дочекавшись мене.

Побувши вдома кілька днів, поїхав назад до Львова, в Дубляни. В нас почалася вже підготовка до державних екзаменів, які відбулися в березні. На відмінно склав екзамени з рослинництва і тваринництва, на добре з організації сільського господарства та основ марксизму-ленінізму. Через день вида-

ли нам на руки дипломи про закінчення вузу. Декан оголосив, що кожен повинен подати заяву, в яку область його направити на роботу. І тут мені захотілося романтики, гір та лісу, виноградників, тобто Закарпаття, куди й подав заявку в деканат. Але це стало фатальною помилкою для мене – для поїздки в Закарпаття потрібно було отримати пропуск від КДБ. На цьому мій спокій закінчився. Щоби якось рятувати ситуацію, почав шукати собі роботу. До цього мене ще зустрів Микола Осмола, він вже був жонатий на дочці нашого декана проф. Западнюка. Той сказав мені, що в деканат приходили з КДБ і питали декана, де є Вашкевич, чому не приходять за дозволом в Закарпаття? Я йому відповів, що вже працюю в одному з колгоспів Вінницької області. І в Закарпаття не поїду. Це ще більше прискорило працю для моєї голови.

Одного разу, в повній апатії, проходжу вулицями Львова, дивлюсь, – на вивісці написано «Львівський цукротрест». Заходжу і питаю про роботу, направили мене до начальника відділу заготівель цукрових буряків тов. Пасічника. Оглянувши мої документи, а саме диплом про закінчення сільськогосподарського інституту, сказав, що є багато місць на цукрозаводах і дав мені список заводів, де були місця. Обміркувавши свою ситуацію, я вирішив поїхати на цукрозавод «Поділля», що знаходився під Тернополем. Одержавши записку до ст. агронома ц/з «Поділля» тов. Мацедонського, в якій тов. Пасічник просить використати мене в якості агронома-інструктора в якомусь районі області. Подякувавши, пішов до Наді Хомик, на той час дружини Євгена Козака. Розказав, що їду працювати в Тернопіль, вона сказала, що в Тернополі працює зубним лікарем Надія Левадна, яка закінчила разом з нею і Настею Холмську гімназію. Ось там я зможу зупинитись поки знайду якусь квартиру. Приїхав у Тернопіль, зайшов до Наді Левадної, познайомився й попросив притулку. Ввечері прийшла до неї її подруга Юля Столярчук. Виявляється, я її теж добре знаю ще з Холма, в розмові з'ясувалося, що вона знає тов. Мацедонського і запропонувала мені йти в Березовицю разом. Наступного дня пішли на цукрозавод «Поділля», який знаходиться в с. Березовиці, що за 5 км від Тернополя. Маршрутного транспорту в той час ще не було, і ми пішли пішки. Заходжу до тов. Мацедонського і подаю йому записку, яку написав Пасічник. Приймає мене агроінструктором на Підгаєцький та Бережанський райони, з оплатою 740 карбованців на місяць. Згоджуюсь, наказ буде через день.

29 травня на квартирі Надії Хомик та Люби Максютинської я познайомився з Надією Бештинською, тоді студенткою четвертого курсу Львівського медичного інституту, яка пізніше стала моєю дружиною.

10 травня 1950 р. мене наказом зарахували, як я вже вище згадував, агроінструктором на Бережанський і Підгаєцький райони. Приїжджаю в Бережани поїздом, заходжу на бурякозаготівельний пункт, знайомлюсь з пра-

цівниками, його завідуючою, старшим кагатником і рахівником. Знайомлюсь з містом, в центрі якого ратуша, поруч, на другій вулиці – райвиконком, будинок КГБ, біля залізної огорожі стоїть гурт людей. Підходжу і заглядаю теж за огорожу. О Боже, від того, що побачив, мороз пробіг мені за спиною. Там під стіною, сперті на неї, сиділо троє молодих мужчин, одягнутих в радянську військову форму, звичайно, мертві. Присутні сказали, що це бандерівці, яких учора витягли з бункера. Сумна і трагічна подія.

В зону мого обслуговування входив Підгаєцький район і Потуторський бурякопункт. До Потутор зв'язок був по залізниці, а до Підгаєць – тільки попутним транспортом. Віддаль з Потутор до Підгаєць – 30 км. На бурякопункті, для ведення господарчих робіт була закріплена вантажна машина ЗІЛ-5. Часто шофер, після приходу поїзда з Тернополя, завантажував повний кузов пасажирів, беручи по 5 крб. за послугу та відвозив їх до Підгаєць. Таким транспортом користувався і я.

В липні мене перевели агроінструктором на Великобірківський район. Квартировав у селі Ступки, обслуговував колгоспи району. В цей час до мене приїжджає Настя. Вона вже трохи віджила, здоров'я стало в неї поправлятися. У вересні мене перевели в завод на посаду фітопатолога – моя попередниця виїхала до Львова. Робота мені подобалася, та й зарплата трохи вища. Виділили мені місце в приїжджій, там було в кімнаті 4 ліжка, з них одне дали мені. Директор Болкун і ст. агроном Мацедонський моєю роботою були задоволені. Харчувався в заводській їдальні. Продовжував майже два рази в місяць їздити до Львова, наша дружба з Надійкою наростала і перейшла на справжнє кохання. 15 листопада 1950 р. ми вдвох з Надійкою пішли в Сталінський районний ЗАГС для реєстрації шлюбу. Весілля відсвяткували в родині Козака-Хомиків, вдома, скромно і тільки в товаристві Євгена, Надії, господаря Хомика.

В перших днях липня я виписав на заводі автомашину ЗІС-150. В Ярославича повантажив усе виділене мені майно, посадили туди батька, а самі з сестрою – в кабіну і вже ввечері розвантажились у виділеній мені однокімнатці. В кінці серпня приїхала Надя й так зажили ми на новій-старій, «на курячих ніжках», на піддашші, квартирі. Надя влаштувалася дільничим лікарем на газопроводі, обслуговувала і Березовицю. З Ярославич ми ще привезли корову і 12 курок, так що вже мали своє господарство. 1951 і 1952 рр. пройшли без особливих подій. Навіть була перспектива одержати нову двокімнатну квартиру. Але в кінці року загострилися мої відносини з начальником і в короткому часі переросли в неможливі. Він у той час був секретарем парторганізації. Дійшло до крайності, з'явилися чутки, що буцімто мені не довіряють в Микулинецькому райкомі партії (наш завод тоді відносився до Микулинецького району).

Я згадав минуле, впав в депресію, з'явилась думка, що треба терміново розрахуватись. Подаю заяву, розраховуюсь. Їду в Вінницю, в цукротрест, там були в мене знайомі фітопатологи ряду заводів. Через день у Вінниці проходить нарада, підбиття підсумків роботи заводу за сезон. Їду на нараду, переговорюю з деякими товаришами. В той час в країні проходить шалена кампанія по боротьбі з космополітизмом, вимагалось повсюдної пильності при прийомі на роботу. Отже, ще одна перепона поставала в мене при влаштуванні на роботу. Додому приїхав ні з чим. Та й Надя заявила, що нікуди з Тернополя не поїде. Ситуація ставала чимраз безнадійніша.

А тут виявилась ще одна проблема – звеліли терміново звільнити квартиру. А куди дітись – роботи немає, житла теж. Почали шукати квартиру в місті Тернополі. Однак в цей час знайти в розбитому Тернополі квартиру було майже неможливо. Пощастило, на вул. ім. Кірова полька виїжджала до Польщі і терміново її родич здавав а оренду двокімнатну квартиру, приватний коледж. Договорились, заплатили наперед за один рік і переїхали з Березовиці.

В той час помер Сталін і марево пильності значно притихло. Настала хвиля післясталінської відлиги. Одного дня, прийшовши з роботи Надя (а вона вже стала працювати в міський лікарні терапевтом), сказала, що в якійсь на-сінневій лабораторії є робота. Заходимо разом з Надею до начальника лабораторії, що жив за 50 метрів від нашої хати. Начальник лабораторії Леонід Доброговський прийняв нас досить люб'язно і одразу ж зарахував мене агрономом лабораторії. Однак оплата була надзвичайно низька, всього 110 карбованців. Так я став працювати в Тернополі.

Через три місяці після смерті Сталіна нашу лабораторію підпорядкували Тернопільському управлінню сільського господарства і перевели в головний будинок облвиконкому. Доброговського послали підносити сільське господарство – головою колгоспу в Вишнівецький район. Мене забрали у відділ агрономії обласного управління сільського господарства агрономом з на-сінництва. В країні розпочалась Хрущовська відлига, розвінчують культ Сталіна, спала напруга в пильності і підозрливості.

Весною 1955 р., в березні, якось їдемо з Надею в село Березовицю, в гості, і в тому ж автобусі зустрічаємо начальника відділу сировини Львівського цукротресту Чалого. Тут же він запитує, чому я залишив цукрозавод? Каже, що зараз на заводі вже немає Мацедонського і Болкуна, то чи не хочучу я перейти працювати на своє попереднє місце, воно зараз вакантне? Надя тут же підтримала його, і ми домовились, що я завтра прийду на цукрозавод, він там ще буде, і ми все там вирішимо на місці. Тут треба відзначити, що то Чалий був тоді, коли Пасічник давав мені направлення на роботу, ще в 1950 р. Так мене зарахували фітопатологом цукрозаводу «Поділля» при новому директору Островерхові Миколі. Старшим агрономом в той час був Іван Михай-

лович. Вже через два місяці Іван Михайлович переводиться на Дубнівський цукрозавод, а мене призначають ст. агрономом цукрозаводу «Поділля» – начальником відділу сировини. В той час Надя працює завідуючою терапевтичним відділом Тернопільської міської лікарні і, одночасно, на півставки в обкомівській лікарні. Тоді ж в одній з палат, яку вела Надя, лежав хворий перший заступник голови міськвиконкому Ветров. Робота Наді йому дуже сподобалась, а також його дружині. Одного разу, розмовляючи про домашні справи, він запитав Наді, яка в неї квартира. А взявши, що вона на приватній квартирі, здивувався. Порадив написати заяву на ім'я голови міськвиконкому, просити виділити квартиру. Так і зробили, й вже через півроку прийшло повідомлення, що нам виділено двокімнатну квартиру і необхідно прийти за одержанням ордеру. Здавалося, що все унормувалося, життя стало налагоджуватися, старі біди минулися. Однак стара біда не спала, а повернулася назад несподівано.

Це було в травні 1957 р. Після обіду, коло їдальні підходить до мене молодий, незнайомий чоловік і пропонує відповісти на декілька запитань. Заходимо за кут вулиці, а там стоїть «Победа» – *Авт.* машина, в ній два чоловіки, один з них, старший, відрекомендувався: майор МДБ Данілов. Говорить, що має декілька запитань і пропонує поїхати в управління. Там показують мені листа, якого я писав до батьків ще 1945 р., після повернення з-за Буга. Читає окремі місця з даного листа: «Границю перейшов щасливо, передавайте привіт хлопцям, які допомагали нам в підготовці переходу.» Далі був малий абзац з Шевченківського «Кобзаря»: «Раби, підножки, грязь Москви, Варшавське сміття, ваші пани, ясновельможні гетьмани. Чого ви чванетеся, ви! Сини серпешної України». Питають мене, чи це я писав? Я відповідаю, що я, що це переписано з «Кобзаря». «Та ні, – відповідає майор Данілов, – там в цьому абзаці правда написана, але ж ви ще переходили кордон і за це вам грозить значна кара, але ми постараємося вам простити, якщо ви зробити нам певну незначну послугу». Мені загрожує піврічне ув'язнення. «Добре, – говорю, – судить мене, десять років висів наді мною цей дамоклів меч, за таку «страшну провину», як перехід додому, до своїх батьків. Другої провини в мене більше немає». «Ні, – каже майор Данілов, – тепер не сталінські часи, та все ж таки нам треба дещо допомогти, тобто реабілітуватися. Ви повинні нам допомогти одержати деяку інформацію». Довго сперечалися, нарешті я згодився. Намітили наступну зустріч з агентом Мельниченком, він весь час був присутнім при розмові. На намічену зустріч Мельниченко не з'явився. Я вже подумав, що все заглухло, але через п'ять місяців, викликають у відділ кадрів заводу, заходжу, – Одинцова (вона була начальник відділу кадрів заводу) й каже до мене: «Тут приїхав з КДБ і хоче з тобою поговорити». Заходжу в другу кімнату – там сидить незнайомий мужчина, який представляється лейтенантом і пи-

тає, чому я не явився в назначений час і місце до Мельниченка? Відповідаю, що я приходив, але його в цей час не було. Тому вважаю, що наш договір втратив силу, і в подальшому не може існувати. Як мені стало відомо, пізніше, цей Мельниченко, молодий працівник КДБ, колись пожалівся Рибачуку, що його, фактично невинного, продовжують підозрівати у ворожості до СРСР, він не в силі більше тут працювати і поїде звідси на батьківщину. І тільки тоді мені стало відомо, чому Мельниченко не прийшов до мене на намічену зустріч і чому майор Данилов не чіпав мене більше.

Так закінчилася моя епопея переходу кордону через Бут в 1945 р. Після цього до мене ніхто з агентів КДБ не звертався і не турбував. Знаю лише, що майор Данилов через п'ять років після нашої зустрічі помер через хворобу носа.

В рідних краях я був у 1992 р. В 2003 р. також їздив у Польщу разом із Луцьким товариством «Холмщина». О 12 год. ранку ми вже були в Холмі. Якраз відбувалось богослужіння в православній церкві єпископом Авелем (він ієрарх УПЦ МП, попри все бажання холмщаків впросити його приєднатись до Київського патріархату). Приїхали зі Львова два автобуси, з Рівного та Волинської області десяток малих автобусів (загалом до 300 чол.). Був також на Даниловій Гірці. Холмщаків на нашій землі практично немає – всіх вивезли. На щастя там зустрів голову товариства «Холмщина» з Володимира-Волинського. Вони якраз їхали в Грубешів, від якого за 5 км знаходиться мій Черничин. Від нашого обійстя практично нічого не залишилось, крім мурованого хліва та льоху. Проживають поляки з Білгорая. На цвинтарі кущі позаростали. Ні паркану, ні хреста, ні горбочка. Навколо все розорано. Переночували в місцевих жителів. Їхня мати українка, а діти вже української мови не знали. На хуторі Лотошин звідався до родини Осаковських. Юзек був у польській банді. Єдик іти не хотів, то його поляки застрелили. Тому брат Юзек і погодився.

■ ВИШНЕВСЬКА (Левчук) Галина

м. Київ

Народилася 12 березня 1930 року в м.Тишівці Томашівського повіту в родині українських інтелігентів – Петра і Антоніни Левчуків. Мати закінчила учительську, а батько духовну семінарію. Проте за фахом у міжвоєнній Польщі отримати працю було неможливо. Галина виховувалася на прикладі життя своїх батьків. Особливий вплив мала на неї

мама, яка знала безліч прислів'їв, приказок, приповідок і завжди пересипала ними свою мову. Від неї вона згодом записала багато тих мовних скарбів, які передають мудрість і дух холмщаків, їхню культуру, особливості мислення, світосприйняття і оцінки навколишнього світу. Не випадково, очевидно, стала філологом. Отримавши педагогічну освіту, п'ять років учительювала, стала відмінником освіти УРСР. Далі була аспірантура при Київському педагогічному інституті ім. Горького (тепер Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова), після закінчення якої захистила кандидатську дисертацію, стала доцентом.

Працювала на кафедрі російської мови викладачем, 16 років була ученим секретарем Спецради з захисту кандидатських дисертацій з української мови. Займалась науковою роботою в галузі історії української і російської мов, стилістики, ономастики, мови художнього тексту. Опублікувала більше ста наукових робіт. Співавтор словника російських творів Т. Г. Шевченка, словника торговельно-економічної лексики, словника синонімів, учасник багатьох українських і міжнародних конференцій з мовознавства. Відмінник освіти СРСР. На освітянській ниві працювала півстоліття (школа, Міністерство освіти, педагогічний інститут). На пенсії продовжує займатись науковою роботою. Постійно публікує статті в наукових виданнях.

Виступила одним з організаторів товариства холмщаків у Києві. Довго збирала і відпрацьовувала матеріал для двох книжок про Холмщину, видання яких оплатила її донька Любов Вишневська.

Її силими і коштом вони розповсюджувалися по всіх бібліотеках в Україні і за кордон, де є українські центри.

У праці для Холмщини Галину Петрівну підтримують діти і чоловік, коріння якого – на Підляшші: його мама Катерина Романюк походила з села Вишневець Володавського повіту. Гарячим патріотом Холмщини був її єдиний брат Петро Левчук, який теж доклався до збирання спогадів і укладання словника говірок містечка Тишівці, керував товариством «Холмщина» у Костополі на Рівненщині.

Пам'ять серця

Червоне сонце вставало над Тишівцями. Цього листопадового ранку 1942 року мої батьки, Петро і Антоніна Левчуки, я і мій п'ятирічний брат їхали на підводі до залізничної станції Устилуг, назавжди залишаючи рідну землю.

Мені йшов дванадцятий рік. Тоді цей від'їзд я сприймала, як цікаву короткочасну поїздку кудись, щоб потім обов'язково повернутися додому. Та життя розпорядилось по-іншому. Щастя обняти Тишівці, походити стежками дитинства посміхнулося мені аж через 38 літ – у 1980 році. Тоді я вже була кандидатом наук, доцентом Київського педагогічного інституту і отримала відрадження до Краківської вищої педагогічної школи для обміну досвідом викладання.

Восени, в листопаді, коли уся Польща мігрує, поминаючи своїх померлих, і не працює, я відважилась з Кракова поїхати в Тишівці.

Часи були неспокійні: бунтувала Солідарність.

До Тишівців з великими труднощами добралась о 9-ій вечора. Вийшла з автобуса – темно і пусто. Куди йти? Ні рідних, ні знайомих, крім однокласника по початковій школі, поляка Янка Якуб'яка. Скільки літ сплигло з того часу, як той Янек, третьокласник, сидючи в класі за мною, обрізував мені кіски, за що не раз, покараний, стояв у кутку! Де його шукати? Чи признає він мене після тих трагічних подій сорокових років?! Стою розгублена... Та раптом на площі з'явився чоловік напідпитку, розпитав, звідки я і показав, як знайти Янка. Зайшла я до хати, стала на порозі... Як не дивно, Янек мене зразу впізнав! Вони з дружиною Христиною приймали мене, як рідну.

Два дні ходила я тими незабутніми стежками дитинства, все впізнавала і дивувалась: як це Тишівці жили без мене стільки літ!? До болю знайомі будинки, почорнілі від часу стодоли, які доживали віку без своїх колишніх господарів, річка Гучва, така тепер вузьенька... Підійшла до школи, заглянула у вікно... Моя лавка (парта) – на місці, але вона вже давно чиясь.

Найтяжчою була зустріч з цвинтарем – покинутим, занедбаним! Рідних могил не знайшла. І огорнув мене такий жаль, що хотілось, як писала Леся Українка, «так заридати, щоб зорі почули...» І я ридала, оплакувала тих, до кого вже ніхто не приходить.

Поклонилась місцю, де височів колись розкішний Тишовецький собор. Його будував мій дід Левчук Михайло, впав з ристування і втратив мову.

Поляки розібрали собор на цеглу в 70-ті рр., а їхній невеличкий дерев'яний костельчик стоїть і функціонує. На більше поляки не спромоглися. На Службу Божу ходять по черзі – кому на яку годину призначено, хоча слід сказати, що населення в Тишівцях не більше чотирьох тисяч: українців, автхтонних мешканців, комуністична влада депортувала, євреїв винищили німці, росіян було дві родини.

Тишівці – поселення давнє, княже. Воно розташоване поряд древнім городом-фортецею Червеном, який згадується в літописах з 981 р. Як відомо, Червен був столицею Червеньської (Червоної) Русі, а Тишівці забезпечували княже військо взуттям. Про це свідчить і сама назва містечка Тишівці, яка утворилася зі словосполучення ту (тут) шевці. Тишівці славилися тим, що тут з давніх-давен були розвинуті різні ремесла, зокрема вичинювання шкір і пошиття чобіт, які продавались на ярмарках різних містечок Холмщини, Волині і навіть Галичини. За місцем пошиття ті чоботи повсюдно називали тишов'яками.

Після депортації українського населення цей древній промисел, на якому Тишівці трималися століттями, остаточно занепав.

Занепала і торгівля, оскільки торгіву частину Тишівців, яку населяли в основному євреї, знищила страшна пожежа перед початком Другої світової війни. Німці тут для євреїв влаштували гетто. Вони змушені були носити на руках білі пов'язки з вишитою голубою шестикутною зіркою. Порушуючи встановлені правила, один єврей (Берко) побудував для своєї родини невеликий будиночок навпроти нашого дому. На ніч сюди сходилось багато тих, хто не мав житла.

Ще одна єврейська родина мешкала в кінці нашої вулиці. Одного пізнього літнього вечора вулицею їхала бричка. Поганяв коня сам тишовецький комендант, німець Шульц. Наш песик Бурик кинувся з двору і почав на німця гавкати. Я побігла за ним, схопила його на руки і принесла додому. Уявляю, що пережила за ці хвилини моя мама: за відв'язаних собак німці людей розстрілювали. Вийшло, що у Шульца було інше завдання: скоро в кінці вулиці почулись постріли, а через деякий час і біля нас. Шульц розстріляв обидві єврейські родини.

Вранці я заглядала у вікно до Берка і побачила з десяток покійників, які сиділи на ліжках. Живим залишився маленький хлопчик років п'яти-шести,

який був на печі. Ніч він провів серед мертвих, а вранці вийшов. Куди поділась ця дитина – не знаю. Поряд з Берковою хатою сусіди викопали яму і закопали вбитих. Наступної весни на цьому місці виріс височенний бур'ян. Тепер там живуть поляки.

Того ранку, коли ми розлучалися з Тишівцями, німці гнали євреїв на розстріл. Досі стоїть перед очима та жахлива картина: величезний гурт людей озброєні солдати женуть в сторону річки Гучви. Люди розбігаються і падають від куль. Декому вдається перепливти річку і добратись до лісу... Врятувалось, очевидно, небагато, але декому пощастило. Один з таких щасливчиків переховувався у мого дідуса в stodолі серед снопів жита. Його ніхто не бачив, але їжа, яку щоденно заносив до stodолі мамин брат, зникала... Одного дня (через тижнів три) їжа була на місці. Куди подівся той хтось, так і залишилось таємницею.

І нарешті про те, чому ми покинули Тишівці. Мій тато, Левчук Петро, закінчив духовну семінарію в Оренбурзі під час біженства. Повернувшись в Тишівці, працював у місцевій кооперації. Був свідомим українцем, цікавився політичними проблемами, за що відсидів три роки у в'язниці. Поляки його побоювались. Коли у 1938 р. почався наступ на українців з метою їх окатоличення, тишовецькі поляки почали вимагати від тата йти до костела (і то до Великодня, інакше паски будуть на вулиці). Почались гоніння на нашу родину. Особливо небезпечними були ночі. На ніч маму з дітьми тато відвезив до її батьків, а сам клав коло порога борони, сокиру й інші гострі предмети, щоб оборонятися.

Але настав 1939 рік, Польща розгромлена. В Тишівцях – совети. Поляки принишкли. Та недовгою була радість. Червона армія відступає за Буг, а в Тишівцях – німці... Тато рішився їхати з відступаючою армією в Україну, щоб розвідати, яке там життя, щоб потім забрати родину, але склалося так, що зміг він приїхати за нами аж восени 1942 р. За цей час ми натерпілись всякого як від поляків, так і від німців. Досить сказати, що одного разу, очевидно, за доносом поляків, німці заарештували маму і вели на розстріл, але Бог відвернув ту біду. Сталося так, що саме в цей час їхав бричкою німецький начальник, перекладачем у якого був приятель нашої родини – Гордій. Він і врятував маму. Тато приїхав за нами майже через три роки. Вночі прийшов не до дому (боявся поляків), а до маминих батьків і передав мамі, щоб збиралась.

До схід сонця ми вже виїжджали з Тишівців, покинувши хату і все, що в хаті, все нажите тяжкою працею майно, а також власну землю, луг, ліс...

Приїхали до міста Костополя на Рівненщині. Тут у тата була одна кімната, в якій ми й поселилися. Незабаром тато відвів мене до гімназії. Не пам'ятаю, до якого класу, бо я не встигла ще опам'ятатись, як німці гімназію закрили.

Зразу ж тато влаштував мене секретаркою в конторі молочарні.

У Тишівцях три роки я навчалась у польській школі разом з польськими дітьми. Антагонізму між нами не було (досить згадати Янка). На уроки Закону Божого приходив православний священник і розмовляв з нами місцевою українською говіркою.

Літературну українську мову я почула від учителів-галичан, коли при німцях відкрилась українська школа. Усі предмети викладав Михайло Шумило. Він захоплено розповідав нам про січових стрільців, про українське повстання у Львові, Євгена Коновальця й інших видатних українців. Цілком можливо, що він і сам був учасником тих визвольних змагань, бо накульгував на одну ногу.

Так за короткий час ми усвідомлювали себе приналежними до українського народу. На жаль, навчання чомусь раптово припинилось. Учителі-галичани виїхали. Шкільне приміщення німці забрали, а декілька дітей ходило до школи, яка розмістилась в одній кімнатці приватного будинку. Тут нашим учителем був Онуфрій Банада, який приходив за 7 км пішки з села Провалля. Це навчання теж скоро скінчилось. Єдиним джерелом знань була тепер невеличка українська бібліотека. Книжки, які я там позичала, перечитувала по дорозі додому, заховавшись у дупло старої верби. Ні назв, ні тим більше авторів тих книжок я не пам'ятаю, але пам'ятаю, які то були вихователі! Вони непомітно формували мій характер. Прикладом для мене були і мої батьки, бо були вони людьми чесними, працьовитими, розумними, освіченими, духовно багатими. Вони любили працю, книжку і пісню.

Про тата я вже дещо сказала раніше. Мама за професією була вчителькою. Вона навчалась в учительській семінарії при монастирі в Турковичах (це той монастир, де була чудотворна ікона Турковицької Божої Матері), а закінчувала її в Москві, куди евакуювалась семінарія під час біженства в Першу світову війну. Учителювала в Оренбурзькій губернії, куди переселені були її батьки.

У 1922 р. вони пішки повернулися додому, в Тишівці. Як пам'ять про учителювання в Росії, мама привезла класні журнали, які дуже берегла, іноді перегортала їх і замріяно згадувала ті часи і своїх учнів, бо в Тишівцях їй, як московській учительці, у школі місця не знайшлося. Приходилось обробляти буряки у пана Глуговського.

Мама і тато любили співати, мали приємні сильні голоси, знали багато пісень українських, російських і польських. Мама тримала в пам'яті народні прислів'я, приповідки і пересипала ними свою мову, знала напам'ять чимало віршів. Саме від неї записала я основну частину тих холмських народних скарбів, прислів'їв і приказок, які опублікувала у своїй книжці «Холмщина і Підляшшя» (К., «Пульсари», 2008), і присвятила її своїм незабутнім батькам.

Як жилося нам у Костополі під час німецької окупації? Тато працював майстром на молочарні, я – секретаркою, мама не працювала.

Жили в постійній тривозі за тата, щоночі прислухались, чи не йдуть по нього, бо керівника молочарні Вітинюка вже заарештували невідомо за що. Так він безслідно й пропав.

Німці боялись партизанів і з Костополя нікуди не висовувались. На дорогах, які вели до лісу, наставили загорож з колючого дроту. А в лісах, що оточували Костопіль, діяла Українська повстанська армія. Якось вранці, коли я прийшла на роботу і хотіла щось надрукувати, виявилось, що друкарська машинка вночі зникла. Очевидно, забрали повстанці. Над столом у мене висів великий плакат, на якому був зображений на весь зріст Гітлер, а під ним – напис Гітлер – визволитель. Визволителі для залякування людей на ринку поставили шибеницю, на якій часто гойдались повішені.

У січні 1944 р. Костопіль звільнили партизани. Регулярні війська прийшли тижнів через два, але навколо Костополя ще були німці. У нас дома жили розвідники – гарні молоді хлопці. Вдень вони спали, а щоночі йшли в розвідку. І майже щоразу хтось з них не повертався! Ми гірко оплакували тих хлопців! Хто і де їх поховав, хто запалив по них свічку!?

Не можна не згадати й іншу трагічну картину: в Костополі, на початку Рівненської вулиці, я бачила декількох мертвих німецьких солдатів. За кого й за що вони поклали голови на чужій землі? Хто і де їх поховав?! Адже їх теж виглядали їхні матері.

Післявоєнні роки були тяжкими: хліб по карточках, зарплати нема, немає путнього одягу, взуття... Влада придумала позику, а люди були бідні.

Де було взяти тих грошей?

Зобов'язали й мене підписувати людей на позику. В яку квартиру не зайду – біднота! Малі діти в ліжку на голій соломі і коло них виснажена мати. Яка тут розмова про позику? У кого держава хотіла позичити?!

Мій тато ходив підписувати на позику по селах. З цією метою влада послала групи службовців. Це була надзвичайно небезпечна справа, бо часто по ночах на них полювали люди з лісу. Я була свідком того, як якогось дня привезли на підводі мертвими начальника пошти, лісгоспу і ще декількох чоловік. Який то був жах! Їх чомусь поховали не на цвинтарі, а в центрі костопільського парку. Куди поділась ця могила – не знаю. Хочу додати, що до селян, які відмовлялись від сплати позики, застосовувались різні засоби примусу, зокрема закривання їх у сирий холодний льох на декілька діб без води і їжі, поки людина не витримає і здасться.

Відомо, що у костопільських лісах діяли загони УПА. Радянська влада докладала величезних зусиль, щоб їх знищити. Тих, кого вдавалось вистежити, піддавали страшенним туртурам. На вулиці Коперника тоді розташовувався КДБ, звідки закатованих хлопців виносили на вулицю, садовили під плотом своєї установи і спостерігали, чи не прийде хтось з родини.

А родин, причетних до визвольної боротьби, було чимало. От і вивозили їх у далекі краї. Вивозили й непричетних. Вивозили тих, кого зарахували до куркулів, щоб заволодіти їхньою працею. Вивозили добрих, умілих господарів, кращих людей, на яких трималося село.

Серед них були і наші знайомі – роботящі, порядні люди. Старі на засланих повмирали, а молодь поверталась зрусифікованою. Дітей своїх вже віддавали у російську школу.

Так визволитель Сталін нищив українське село – фундамент нації.

Страждали не лише люди, але й худоба. Ніколи не забуду, як мучились недоєні корови вивезених господарів: їх загнали на територію фанерного заводу (він тоді не працював) і тримали без їжі і води. Тварини ревли так, що не витримувало серце.

Та життя не зупинити... У 1947 р. я закінчила Костопільську середню школу, Рівненський учительський інститут, потім заочно педагогічний інститут у Житомирі (з відзнакою). Пропрацювала 5 років у школі, а в 1954 році вступила до аспірантури при Київському педагогічному інституті. Тут і залишилась працювати. Захистила кандидатську дисертацію, стала доцентом. Більше 30 років навчала студентів-філологів, 16 років була вченим секретарем Ради з захисту кандидатських дисертацій з української і російської мови та української літератури. Відмінник освіти України і СРСР. Зараз на пенсії, але не залишаю наукової роботи – виступаю на наукових конференціях, друкую наукові розвідки з мовознавства, але найбільше тішуся з того, що змогла віддячити рідній Холмщині, незабутній Землі, де коріння моє і багатьох поколінь моїх предків – видала дві книжки про трагічну долю холмщан і підляшан, яким століттями довелося відстоювати право жити на своїй землі, боротись за свою ідентичність.

Основна ідея обох цих книжок – на підставі незаперечних фактів довести, що Холмщина і Підляшся – споконвічні українські землі. Це закодовано в мові, географічних назвах, історичних пам'ятках, народних звичаях, обрядах, фольклорі і т. ін. І неможливо змиритися з тим, що ці предковічні українські землі – Холмщину, Підляшся, Лемківщину, Надсяння, де стояли наші села, як зорі ясні, сяяли церкви, монастирі, існували пам'ятки нашої історії, цвинтарі, після Другої світової війни Сталін подарував Польщі, а корінний народ, українців, розкидав по різних областях України, фактично знищивши його як найзахіднішу гілку українського етносу.

Польщі належить тепер і древній Холм – столиця Галицько-Волинського князівства, колишній осередок української духовності і культури на втрачених землях.

Свій спомин хочу закінчити словами нашого славетного вченого, митрополита Холмського і Підляського Іларіона (Івана Огієнка), який писав: «Не-

має в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу».

Крізь терни воєн і депортацій

(про долю дітей архієпископа Івана Левчука)

Архієпископ Іван Левчук – один з найвизначніших священослужителів Української православної церкви на Холмщині і Підляшші у 1920–1940 рр. Він народився у 1864 р. в містечку Тишівці Люблинського воєводства. Селянський син, завдяки своїм здібностям, здобув освіту, став священником і все своє життя присвятив служінню Церкві і своєму народові.

Помер у Холмі в 1947 р., коли українців з Холмщини і Підляшшя у 1944–1945 рр. переселено до УРСР або, за акцією Вісла, в 1947 р., насильно вивезено на західні і північні землі повоєнної Польщі.

Він залишився в Холмі і виконував свої пастирські обов'язки до останнього, хоч з його парафії залишились одиниці.

В отця Івана Левчука було семеро дітей – п'ять дочок і двоє синів: Василь (1894), Павлина (1895), Віра (1898), Тетяна (1901), Ольга (1903), Юрій (1907), Галина (1912). На жаль, нікому з них не судилося прожити свій вік щасливо.

Воєнне лихоліття 1914–1918 рр. і, зокрема, масове виселення православного населення з Холмщини на Схід призвело до того, що велика, міцна й щаслива родина була розкидана по різних куточках тодішньої Російської імперії.

У 1915 р. отця Івана було призначено військовим священником у місті Тула, а його дружину з дітьми евакуйовано до Києва, а згодом – до Бердянська. Там вони жили у важких побутових умовах, часто терпіли від нестачі харчів. Недаремно в пам'яті Юрія (йому тоді було 9 років) з того часу залишився лише бердянський причал, де він постійно ловив бичків, щоб допомогти матері годувати дітей.

Після революції о. Іван з частиною родини повернувся на Холмщину.

В Радянському Союзі залишились син Василь і донька Таня. Тоді вже одружена донька Віра разом з чоловіком, офіцером царської армії, емігрувала до Болгарії. Тяжкі умови життя, невлаштованість, нестатки призвели до розладів у сім'ї і розлучення. Віра залишилась сама, працювала учителькою (свого часу закінчила гімназію) і взяла на виховання двох сиріт. Діти загинули від авіаційної бомби, коли їй не було вдома. І знову сама на чужині. Через відпо-

відні служби їй вдалось розшукати брата Юрія, який тоді вже жив у Каліфорнії (США). Там вона і закінчили свій життєвий шлях.

Життя Левчука Василя, на перший погляд, склалась значно краще. Доля закинула його в Ростов-на-Дону. Тут він працював на посаді доцента в педагогічному інституті. Займався викладацькою і науковою роботою. Видав дуже цінну книжку з історичної граматики російської мови.

Мав прекрасну дружину Наталію Федорівну Данилевську, теж викладача пединституту. Вони виховували сина своїх родичів і згодом його усиновили. Так було зовні, а в душі Василя Івановича постійно гніздився страх: він нікому не признався, що батько священник, що його батьки і родичі живуть за кордоном. Цю таємницю він носив у собі і мучився.

Ми познайомились у 1950 р. як родичі (він – двоюрідний брат мого тата). Я приїхала в Ростов до нього в гості. Як він радів цій зустрічі! Усім своїм колегам з гордістю казав: «Это уже не Данилевская, а Левчуковская!» Була я у нього в Ростові декілька разів, і кожного разу він радів несамовито. Якось захотів разом сфотографуватись. Для цього вирядився у вишиту сорочку. І залишилось мені на пам'ять це фото як спогад про нього, такого рідного і самотнього.

Тільки вже у поважному віці відкрилась йому можливість поїхати в Польщу і побачитись з мамою і найменшою сестрою Галиною. Не знаю, як він пережив це щастя. На зворотному шляху заїхав до мене в Київ. Хвалився подарунком від матері – вишитим рушником, який потім прикрашав його кабінет і, напевно, зігрівав душу материнським теплом, нагадував домівку.

Племінниця його дружини Гаврилова Галина Федорівна, яка довгий час жила в їхній родині, згадує: «Він дуже любив свою Батьківщину, часто згадував її. Якщо вдавалось через радіоприймач почути з-за кордону Великодню чи Різдв'яну службу, він міг годинами слухати. Очевидно, згадував дитинство, юність у батьківському домі.

Був справжнім педагогом. Усі, хто вчився при ньому, тепло згадують його як людину і лектора. Його цінили видатні вчені-мовознавці – Б. О. Ларін, М. С. Поспелов, Н. П. Грінкова, Л. А. Булаховський та інші».

Молодший син о. Івана Юрій народився в 1907 році в милих моєму серцю Тишівцях. У 1928 р. закінчив польську гімназію в Замісті. Мав великий потяг до фізики і механіки, завдяки чому він, син православного священника, був зарахований на студії до Варшавського університету, куди приймали найобдарованішу молодь з усієї Польщі. Після закінчення студій в 1938 р. Юрій здобув звання летуна і можливість побувати на авіаційних заводах Франції, для підвищення кваліфікації інженера-конструктора.

Напад німецьких військ на Польщу 1 вересня 1939 р. примусив Юрія разом з тисячами співробітників польського уряду, наукових і військових установ перейти кордон Румунії, а згодом податися до Греції. Звідтіля французь-

кі й англійські кораблі евакуювали втікачів з Польщі до Франції. Тут Юрій був призначений на працю в одному з конструкторських бюро. Після нападу німецьких військ на Францію в травні 1940 року він разом з багатьма французькими і британськими військовими відділами переселився до Англії, а вже на другий рік у складі підрозділу спеціалістів британської авіації був посланий до Туреччини, де працював на авіаційному заводі до кінця Другої світової війни.

В 1946 р. виникла можливість переїхати до США на постійне проживання. Юрій з дружиною Невенкою вирішили саме там будувати своє нове життя. Юрій влаштувався на працю інженером в американській авіаційній компанії і продовжував підвищувати свою кваліфікацію, а також набувати досвіду в системі американського бізнесу.

У 1982 р. він здобув звання доктора механічної інженерії в Кенсінгтонському університеті штату Каліфорнія.

З часом йому припав до вподоби лагідний клімат західного узбережжя Каліфорнії, де також розвивалися американські авіаційні заводи. Юрій і Невенка купили хату на околиці міста Лос-Анджелес. Юрій і Невенка не мали своїх дітей і, мабуть, він сумував за своєю родиною, розпорошеною по світу. Він намагався підтримувати контакти зі старшою сестрою Павлиною в Канаді і молодшою, Галиною, – Польщі, розшукував родичів в Києві, Харкові і Росії.

Він відвідував Холмщину, де пройшли його дитячі роки й поховані батьки, бував у Варшаві, Кракові, Лондоні та інших містах Європи, але найбільше вавив Київ, де жила його улюблена сестра Таня.

Коли він вперше приїхав до Києва, йому було 86! Тані в живих не застав, але знайшов тепло і затишок у моїй родині.

Він приїздив ще декілька разів. Останній раз – у 93 роки. Цього разу ми з чоловіком зустрічали його в Борисполі два дні підряд, але його не було. Третього дня він приїхав сам. Виявилось, що у Франкфурті не міг розшукати свій літак.

Від тої останньої зустрічі минуло багато літ, але живе в мені його образ, згадуються окремі промовисті деталі з нашого спілкування: ось він сидить на кухні і їсть український борщ, дивується, що він такий натуральний, особливо з українським хлібом, який в Америці треба довго розшукувати.

Якось попросив у мене міцну табуретку. Я здивувалась. Виявилось, що він зробив стійку на руках. У метро не сів. У той час, коли наші люди, заскочивши, швиденько захоплюють місця, він, тримаючись за поручень, став на пальці і тренував ноги. Багато ходив зі мною по парках, музеях і не втомлювався.

Вражало те, як скромно він одягався. Одного разу на сорочці (на грудях) я помітила дірочки і позаштопувала.

В один з приїздів його довго не пропускали через митницю: він віз з собою скрипочку. Митники довго перевіряли, що то за цінність. А то була звичайна скрипочка, яку він віз, щоб заграти мені українські мелодії. Виходить, що Україна в ньому жила постійно.

Великим щастям для нього була зустріч в Харкові з двоюрідним братом – теж Юрієм Левчуком, сином Левчука Григорія. Розповідав, як вони обоє, майже дев'яностолітні, ходили по вулиці, їли лаваші, раділи і сміялись, як діти.

В наступний свій приїзд (через рік) він знову рвався до Харкова, а я відмовляла від поїздки, боячись сказати, що брата вже немає в живих. Він таки поїхав...

Як реліквію зберігав посвідчення пілота польських авіаліній «Льот», датоване 1938 роком. І яке було здивування і захоплення пілотів цієї авіакомпанії, коли він, користуючись їхніми послугами вже в старості, показав своє посвідчення! Вони готові були возити його безкоштовно і без обмежень – теж як реліквію.

Не забути його розповідей про бачене і пережите, про те, як ступив на землю Америки з пустим гаманцем, як шукав роботу, працював тяжко, але вистояв. Юрій Левчук був мужньою людиною, мав міцне здоров'я. Прожив майже повне століття. Помер у віці 99 років і сім місяців. Царство йому небесне!

Як же склалась доля інших дітей отця Івана?

Після вибуху польсько-німецької війни 1 вересня 1939 року від німецької бомби загинула у Люблині донька Ольга зі своїм чоловіком.

Найстарша донька, Павлина, з родиною (чоловіком і двома дітьми) перед наступом радянських військ 1944 р. виїхала з Холма на Захід і після довгих поневірянь опинилась в Канаді.

Гіркою була доля улюбленої доньки о. Івана Тані. Народилась у 1901 р. в селі Голуб'є на Холмщині, де батько мав парافیю. В Польщу вона не повернулася: навчалась у медінституті в Києві і жила у родичів. Тут вона познайомилась з військовим, закохалась і одружилась. Незабаром його відрадили комісаром Забайкальського військового округу. Таня залишила навчання в медінституті і поїхала з чоловіком.

Там вони жили в холодних казармах у полі. Народилась дівчинка. У три роки вона застудилась, лікарів не було. Дівчинка померла. Таня тяжко переживала втрату дитини...

Прийшов зловісний 1937-й рік. Чоловіка (прізвище Пустинський) відрадили у справах до Москви. Того дня, коли він повернувся, Таня зустрічала його біля воріт військової частини. Він сказав, що доповідь начальству про результати поїздки і вийде, але замість нього вийшов ординарець і передав його речі.

Тані сказали за добу залишити місце проживання як дружині ворога народу. Вона поїхала до Москви, де жив чоловіків брат. Він, страшенно переляканий арештом брата, відмовився навіть спілкуватись. Почались пошуки роботи у Москві. Таня за декілька днів обійшла десятки місць, де потрібні були працівники, але всюди їй відмовляли вже коло порога, навіть не підіймаючи голови. Але, як кажуть, світ не без добрих людей: знайшовся якийсь один чоловік, запросив її сісти і порадив поїхати в місто (не пригадую його назви) у Підмосков'ї на ткацьку фабрику, де не вистачало робітниць.

Там вона пропрацювала до кінця війни, наймала якусь комірчину, де вміщалося тільки ліжко. Зносила різні образи, наприклад, коли йшла на фабрику, за нею бігли діти й супроводжували її криками – «враг народа!»

Тут, на фабриці, з нею сталося нещастя: нога потрапила під провідний ремінь машини і її розвернуло задом наперед. Ця травма залишилась на все життя.

Після війни Таня повернулась до Києва. Житла не було – мешкала у родичів, які мали одну кімнату на п'ятеро осіб. Їй поставили розкладачку за ширмою. Влаштувалась на роботу секретаркою на мізерну зарплату. Ночами підбрюляла: мила посуд в ресторані «Рів'єра» над Дніпром. Часто ночувала на роботі на газетах.

Якось родичі познайомили її зі старим удівцем, який мешкав у Львові.

Вийшла за нього заміж і працювала в технікумі машиністкою.

Тут вона потрапила у справжнє пекло: дід виявився злим і скупим. Він поселив її у себе на кухні. Мав заміжню доньку, яка Таню ревнувала до батька і всіма способами старалась її вижити.

В цьому пеклі Таня прожила декілька років.

Але бувають у житті неймовірні випадковості, які докорінно змінюють життя людини. Сталося так, що якось Таня через вікно київського вокзалу побачила чоловіка, з яким вони кохалися в юності, але батьки не дали дозволу на шлюб: хлопець був селянським сином. Це був Йосип Миколайович Махомета. Він мешкав у Києві, недавно втратив дружину. Дітей у них не було. Вони з Йосипом Миколайовичем одружилися. Тані тоді було вже 64 роки. Ось тільки у цьому віці їй усміхнулася доля: вона накінець мала своє житло і чоловіка, який її обожнював. Вони обоє були закохані, як в юності, і безмежно щасливі. Він добирав до її імені найніжніші суфікси: Танюся, Танюня, Танюсенька, Танюрочка, Танюнюсенька. Вони відвідували театри, концерти у філармонії, консерваторії, разом гуляли. Це щастя продовжувалося цілих 19 літ. Йосип Миколайович помер у 1986 р. Таня знову залишилась сама. Доживала віку у племінниці – дочки двоюрідного брата, яка її і поховала поряд з чоловіком на Байковому цвинтарі. Померла, у 1990 р., не доживши до 90-та один місяць.

Слід додати, що улюблена донька о. Івана Левчука Таня, як і інші його діти, була дуже вродливою, з чарівною усмішкою, доброю до наївності, глибоко інтелігентною, освіченою людиною, цікавою співрозмовницею. Була в ній якась вроджена порядність і ніжна шляхетність. Напевно, вона раює у Бога разом з Йосипом Миколайовичем, теж холмщак, який був скромною, порядною і освіченою людиною – працював викладачем в Інституті народного господарства майже до свого кінця.

Вічна їм пам'ять!

Наймолодша донька, вийшла заміж за поляка, звичайно, проти волі батьків, які сприймали цей шлюб як трагедію, як зраду. Отець Іван до кінця життя так і не зміг дочці цього пробачити і не змирився до смерті. У 1947 р. його не стало, а овдовіла одинока дружина переїхала жити до дочки і зятя – поляка. Коли вона померла, зять, виконуючи її волю бути похованою поряд з чоловіком, на підводі привіз її в домовині з Люблина до Холма. Прикметно, що у Холмі їх зустрічали місцеві поляки, які ставились до родини отця Левчука з великою повагою.

25 травня 1945 р. отець Іван з гіркою писав у листі до доньки Тетяни, що війни і депортації розкидали усіх його дітей по світу, а вони з дружиною доживають віку в самоті, старі і немічні, і тільки молять Бога бути милостивим до кожного з них.

■ ГВОЗДЯК Ростислав

м. Київ

Народився 1930 р. в українському селі Телятин Томашівського повіту на Холмщині. З 1936 по 1945 р. проживав, разом з родиною, у сусідньому Стенятині, родинному селі матері. Потім була Кіровоградська область в УРСР, з якої родина просто втекла, опинившись під Львовом, звідти – під Тернополем. Тут з братом Іваном щодня ходив майже за 10 км до міської школи. Через житейські негаразди родина перебралася до Білогорці (тепер – в межах Львова).

Вищу освіту здобув на Хімічному факультеті Львівської політехніки. У 1953 р. вступив до аспірантури Київського університету ім. Тараса Шевченка, після закінчення якої

працював молодшим науковим співробітником в Інституті мікробіології та вірусології Академії наук (нині – Національна академія наук України). Пройшов усі щаблі наукового зростання. 1976 р. захистив докторську дисертацію з біологічних наук, з 1980 р. – професор. Керував Відділом фітопатогенних бактерій впродовж 35 років. Автор понад 400 наукових праць, в т.ч. монографій, патентів тощо. Про все це Читач дізнається зі спогадів, які публікуємо.

Різдво Христове на Холмщині

Наближається Різдво. Новий рік (1 січня) ми ніколи не відзначали. Вся увага на Святий Вечір. Ми фактично починали з «польського» Різдва (так називали католицьке Різдво). Різдвяні свята для дітей були кульмінаційним моментом всієї осені. Починаючи з жовтня, а можливо, й з початку навчального року, ми збирали різні кольорові папери (їх купували в склепі за яйця або в жидівки), якими обмінювались між собою. Солому заготовляли заздалегідь, бо для такої важливої справи потрібні були соломинки з недозрілих рослин. Сніп чи два заготовляли у фазу воскової стиглості, рослини сушили в тіні, обрізували колосся – і матеріал для роботи готовий. Такі снопи у нас були завжди. Справа в тому, що з житньої соломи дідусь Андрій плів косички, а з них шили брили – красиві та гігієнічні.

Для наших ялинкових прикрас, шедеврів мистецтва, потрібні були ще нитки, які мама, і тільки вона, важко добувала – пряла днями і вечорами. Маючи солому, нитки, кольорові папірці, ми робили квітки, квадратики, ромбики різної величини, окремі або з'єднані. Особливою майстерністю виділялись ми при виготовленні голубів і янголів. Самі робили і різних панянок, діда Мороза, Снігурочок. Для цього купували тільки їхні голівки, а все інше – своє. У нас ніколи не було куплених прикрас на ялинку. Щорічно практично все починалось спочатку. Тому так запам'ятались ці дні.

Господарство невелике – кінь, лошатко, корова (часом дві), стадо поросят (близько десяти), до двадцяти курей. Але на свята вони теж хочуть їсти. Тому на три дні треба приготувати корм – нарізати січки, помити картоплю, частково запарити (зварити її), натрясти сіна, вичистити стайню, почистити тварин. Все це робота для чоловіків. Мама – в хаті.

Ще 5 січня спечені булки, сухарики, неперевершені пончики, пироги з маком, капостою, сочевицею. Шостого січня в печі щось шкварчить, кипить на плиті, дідусь тре мак для куті. Ми щохвилини прибігаємо до хати, щоб якось хоч пальцем захопити розтертого до рідкого підсолодженого маку. Але це

дуже небезпечно – дідусь може й по чолі дерев'яною ложкою охолодити наш не зовсім благородний вчинок.

Під вечір мама по черзі нас миє. В дерев'яну (інших не було в усій Польщі) баню наливалася тепла вода, і ми по черзі миємось, кожен у свіжій воді. Все чисте, на нас сорочки та штанята із свого полотна, на дерев'яному ліжку замінено житню соломку, застелено чистою, випраною вдома і відполосканою на річці білизною. Вже темно на вулиці. Тато вносить дідуха (сніп жита, пшениці), в'язку сіна і багато соломи із сіном під стіл. Ми, діти, відразу відвойовуємо місце під столом, неначе соломи не бачили. Адже в хаті, звичайно, не бачили. Тільки на Різдво: мама (або тато) рівномірно розправляють сіно на столі, зверху накривають ідеально чистою, з особливим запахом свіжості скатертиною домашньої роботи і поступово на столі з'являється неймовірна кількість страв та компоти. Все, крім куті. Вона в дівинці (макітра) стоїть окремо, чекає черги. Кутя – на самий кінець.

Кутя – це пшениця, мак, сіль, цукор. Пшениця особлива, біла, а не червона. Зерно сушили на печі, потім його зволожували і тут же починали товкти в ступі. У такий спосіб злущували луску. Звільнену від луски пшеницю знову сушили. Пшеницю заготовляли заздалегідь. Пшеницю-кутню старанно відвіювали від луски,мили і варили в чавунному баняку, як кашу в печі. До холодної звареної пшениці добавляли солодкий розтертий мак.

Святвечір починали з зачитування розділів з «Нового Заповіту» «від Матфея» і «від Луки», повністю читали ті місця, в яких описано народження Ісуса. Це робила мама. Вона закінчила гімназію при монастирі і знала все майже напам'ять. Після того починали молитись, звичайно на колінах. По черзі дідусь, тато і мама дякували Богові за те, що дожили до цього вечора, що Бог послав свого Сина для спасіння нас, грішних, за те, що маємо; просили благословення на наступний рік. Молитвою дітей «Отче Наш...» закінчували цей початок вечері.

Сідаємо за стіл. Кожен зі своєю ложкою та мисочкою, набираємо всього досхочу. У нас ніколи не було горілки та вина. За вечерею весь час розмова про Ісуса, про пророків, про тих, хто йшов на вірну смерть за свої християнські переконання, про те, як треба жити на світі, не відступати від Святого Письма. Так поступово прищеплювалася думка про необхідність читати Біблію, жити за заповідями Божими.

В нашому селі Святий Вечір проводили тільки в родинному колі. В гості ходили в наступні дні. Дуже важлива частина Різдвяних свят – колядування. Колядувати починали з 7-го або 8-го січня і продовжували його майже цілий тиждень. Особливо урочисто і пишно проводили це дійство дорослі. Від хати до хати українців переходили колядники. Співали не одну, а кілька колядок, приповідали, поздоровляли. Колядники збирались групами, які обходи-

ли всі оселі села. Кожний господар намагався пригостити колядників пирогами, ковбасою, смачним м'ясом і напоями. Колядникам платили гроші, які повністю ті віддавали на потреби церкви.

Невід'ємними атрибутами колядників були: зірка, часом плетена з лози, ясла, коза, чорт, Ірод.

Були й інші колядники, це – діти, їх в селі було багато груп, в кожній по п'ятеро – десятеро дітей. Не завжди вони всі поміщались у хаті, тим більше з вертепом: Йосипом стареньким, матір'ю Марією, яслами і вівцею. Вони давали справжню виставу – власну, імпровізовану. Мудреці поклонялись новонародженому Ісусові, Ірод шукав і не знаходив його, всі разом раділи з того і починали колядувати. За такими колядниками ходила дівчора. На вулиці малеча закидала Ірода снігом, назвали його поляком. Таку виставу робили хлопці і дівчата віком близько 15 років. Колядники меншого віку по двоє-трьох заходили до хати і колядували, знявши шапки. Всіх колядників нагороджували пирогами, ковбасою, яйцями. Для цього колядники носили з собою торбу.

Згадую свою рідну землю...

Нині я живу, порівняно з дитинством, в ізольованій квартирі, з усіма вигодами. Разом з тим, часто з теплом згадую свою Холмщину, село Телятин, в якому народилися мій тато і брат Іван, та сусіднє село Стенятин – мамине та брата Петра, в якому ми всі разом прожили з 1936 по 1945р. І як про них не згадати в момент, коли занурюєшся в ванну з теплою водою, аж занадто гарячою, а в Стенятині мама швидко купала нас у дерев'яній балії, для кожного міняючи воду. Я завжди хитрував, залізав у балію останнім, щоб хоч на хвилинку довше полежати в теплій воді. Фактично, не полежати у воді, а покрутитись в ній, бо теплої води вистачало лише на четверть тіла, а друга його частина весь час мерзла. Гарячої води було мало, адже тепло на вітер не пускали.

Нас у родині було шестеро: дідусь, тато, мама, брати Іван, Петро і я (середній). Жили ми добре. Була в нас корова з теличкою, дуже симпатична конячка, 2-3 поросят та кури, які завдавали мені багато клопоту і принижували мою гідність. Адже в мої 3-5 річні обов'язки входило охороняти від ненависних, несвідомих курей посіви, які підходили під саму хату. Але найбільшим ворогом до 6 років був гусак. Він завжди чекав, щоб напасти на мене. Тому я ходив озброєний палкою. Я хотів вже господарювати – доглядати за конем, орати, сіяти. Ця мрія непомітно і поступово здійснювалась.

Малочисельна худоба, як у нас так і у всіх селян, трималась не тільки заради молока, м'яса та продажу. Не менш важливо було одержати гній – основу

врожайності рослин. За правилами його накопичення, збереження та використанням слідкували не менше, ніж за худобою чи зерном.

В оселі все мало своє місце: кіт ловив мишей, собака охороняв від злодіїв. Батьки про все дбали, жаліли скотину. Ось тільки себе не жаліли – завзята праця з ранку до ночі. Отримавши таку закваску з дитинства, поняття, що тільки робота дає плоди, я і досягнув професорського звання, доктора наук, заслуженого діяча науки, лауреата премії ім. Д. К. Заболотного, лауреата Державної премії України науки і техніки. Мої батьки, як і багато односельчан, будь-що мріяли дати дітям освіту.

Трохи про батьків. Тато, якого в селі звали Ілько, поляки назвали Еліаш, а радянські спеці – Ілля, закінчив 2 класи приходської царської школи. В парубоцькі дореволюційні роки, коли Холмщина разом із Варшавою належала до Росії, у неділю співав в церковному хорі в рідному селі Телятин. До нас приходили і з інших сіл, адже для молоді це була розвага піти в інше село. Серед молоді із сусіднього села Василів була й Ніна – майбутня дружина М. Хрущова. Тато все життя постійно читав біблію, потроху Л. Толстого і Т. Шевченка.

Мама завжди вчилась на 5 з плюсом. Її глибокі знання з предметів у сільській школі запримітив благочинний, який умовив дідуся Андрія послати її до гімназії. По суті, як казала мама, вона виплакала гімназію. Цілий рік нудила батька віддати її на подальше навчання, але звідки було дідусяві Андрієві взяти ці гроші. Адже в нього було багато дітей, серед яких один уже вчився в гімназії, а господарство було занадто маленьке, щоб забезпечити навчання в гімназії дореволюційної Росії, та й гімназія була за 70 км від села. Продовжити мамі вчитись допомогла політика царського уряду. Справа в тім, що не допускалась навіть думка про те, що поляки можуть вирватись з цупких обіймів Росії. Отже, треба було побільше русифікувати не тільки українців, але й поляків. Для цього були призначені місцеві українці – русини, як тоді вони себе називали. Насамперед, вони були православними і не так, як поляки, віддані національній ідеї. Крім того, батюшка в селі та вчитель розмовляли тільки російською мовою. Здібні та освічені сільські діти українців мали би поступово русифікуватись і, знаючи місцеві звичаї, в тому напрямку впливати на поляків. Зрозуміло, що ефективність русифікації була вищою, якщо її проводила місцева інтелігенція, ніж надіслана з центральних районів України, а тим більше з Росії. Ось тому уряд виділяв кошти на підготовку вчителів із місцевого населення, чим і скористалась мама та дядько Степан. Така політика царизму поглиблювала ворожнечу поляків не тільки до росіян, але й до місцевих українців. Адже в крові, свідомості та пам'яті багатьох залишалось і залишається бажання бачити Польщу від моря до моря. Чому б ні? Будучи ученим секретарем Інституту мікробіології та вірусології НАН України, я завжди мав справу з іноземцями. І, звичайно, я щиро сприймав поляків,

мав справу з поляками-вченими. Одного разу дуже милу, красиву, інтелігентну пані з Варшави я запросив з'їздити в Умань, оглянути чудо-парк. Назва міста їй щось нагадувала. накінець вона вигукнула: »Так це ж наша Гумань!». Умань-Черкащина виявляється польським містом. Або показую місто полякам. Біля пам'ятника Хмельницькому щиросердечне зауваження: »А! Та це ж той бандит».

При цьому багато людей не розуміють, що в подібних випадках вони сприяють відновленню, становленню національної свідомості. Так, здобувши незалежність після світової війни, поляки зробили фатальні помилки. Вони прискореними методами вирішили ополячити нас. Доречно нагадати, що в Першу світову війну російські війська, відступаючи під натиском австрійців, примусили виїхати своїм ходом всіх православних хоймцаків до Росії. По дорозі від хвороб їх більше половини помирало. Після відновлення Польщі, як держави, селяни почали повертатись. Кожного чоловіка, який повертався, клали на лавку і нагайками виганяли »російський» дух. Злоо у селян накопичувалось і після того, як українцям не можна було купувати панську землю, яку польський уряд конфіскував у російських поміщиків та церкви. Землю купували поляки і згодом перепродували її українцям. Селяни про це пам'ятали довше, ніж про нагаї. У нас при Росії школи були тільки російські, при Польщі – тільки польські. В кожній державній установі дозволялось розмовляти лише польською. Цим підкреслювалась неповноцінність української мови. Державну роботу, навіть найнижчу, можна було одержати тільки в тому випадку, якщо станеш католиком та поляком.

Настали божевільні 30-ті роки. Поляки вирішили прискорити ополячення. Майже по всіх селах були зруйновані церкви. Це ж християни, як варвари, нищили християнські храми. Що ж тоді дивуватись безбожникам-комуністам? Пам'ятаю, як це було. Ранком до села приїхали багато військових та поліцаїв. Біля кожної хати військовий та поліцайт. Попереджено – будуть стріляти в кожного, хто вийде на вулицю. Крім того, поліція зайняла оборону навколо церкви, а виродки в цивільному почали розбирати – розбивати дерев'яну досить стареньку церкву. При тому свою роботу супроводжували брутальною лайкою, образи кидали на землю. Не один рік віруючий народ приходив молитись на місце розвалені церкви, а ще з більшою завзятістю відвідував православні святині у сусідніх селах, де були муровані церкви. Так поляки боролись з Ісусом, якому самі поклонялися.

Прискорену тактику вибрали також для ополячення. З'явились якісь озброєні люди, яких ми називали бандою кракусів. Вони вночі приходили до господаря і пропонували піти до урядовців та записатись, що ти поляк. Ніхто не йшов. Удруге вони з'явились і наносили селянам велику шкоду – ламали воза або січкарю, млинок чи молотилку. Не допомагало. Третій прихід

закінчувався побоїщем усєї родини, а насамперед господаря. Я не пам'ятаю, як це було в нашому селі. Але пам'ятаю агітацію сусідів поляків «пристати на поляка». Ми жили на колонії серед поляків, яка утворилася на панській землі після Першої світової війни – купили землю у поляків. Вже тоді в моїй дитячій душі (6–7 років) визрівало рішення: ніколи не бути поляком.

Акція поляків сприяла організованому опору. Кожний селянин біля дому тримав обмитий нафтою квач або просто солому, прив'язану до довгої тички. У випадку нападу солому запалювали і таким чином давали знати іншим. По селу всю ніч чергували молоді хлопці та чоловіки. Появились підземні схрони(ями), в яких часто спали. І ось настав час, коли, здається, в Посадові спалахнули смолоскипи, які оповістили про напад бандитів. Зі всіх сіл вирушив народ на допомогу з косами, вилами, сокирами з криком: «бий поляків». Набігло стільки людей, що не всі кракуси змогли втекти і вимушені були захопитись у панському мурованому льосі. Наступного дня виявилось, що нічними бандитами були працівники поліції та поляки із сусідніх сіл.

Такого організованого опору поляки не чекали і, ймовірно були вкрай налякані. Вони повідомили до Варшави про озброєне повстання і вимагали втручання регулярних військ. Хвала Богові – обійшлося. За наполяганням депутатів-українців та деяких поляків спеціальна комісія з'ясувала, що ніякого бунту немає. Усі ці події виховували в українців національну свідомість, приспану Росією, а також показали, що тільки власна сила нам дозволить вижити.

Ще до початку Другої світової війни, тобто до 1939 р., в селі з'явилося радіо. Його власники: на колонії наш сусід Чок-поляк, у селі – українець (прізвище, здається, Новосад) і власник великого цегельного млина поляк Гаєвський. Останній був дуже порядною людиною. Мав сина Казіка, який вчився десь далеко і був гідним свого батька. Я кілька разів надівав навушники і здивовано слухав музику та різні повідомлення. Такі речі «вперше» запам'ятовуються назавжди. Так, вперше побачив та пальцем помацав легкову машину, яка завітала до села десь у 1937 р. Вперше побачив німців у вересні 1939 р., радянську військову кінноту та танки, на яких їхали солдати. Вперше у вересні 1939 р. побачив радянський мітинг у селі, на якому комісар та сільські комуністи «поносили» буржуїв, яким прийшов, нарешті, кінець і від сьогодні в нашому селі назавжди буде добра народна влада. Ми, малі діти, ототожнювали буржуїв з поляками. З одного боку, добре, що кракусам(полякам) прийшов кінець, з другого, думалося, чому моїм сусідам полякам – хлопцям хорошим, має прийти кінець?

Як би не було, а війну люди пам'ятали, її боялися. Разом з тим духовне життя було настільки нестерпним при Польщі, що люди раділи німцям, а ще більше радянським військам. Вислів: «Хай буде чорт, аби не поляк» у всіх був

на вустах. Друга світова війна почалась з нападу німців на Польщу у вересні 1939 р. У наших краях спочатку з'явилися німці. Вони 3–4 дні маршем пройшли через Посадів, зовсім не звернули увагу на багатотисячне польське військо, яке стояло в Жулицькому лісі та нашому селі на відстані не більше, ніж за 1 км від дороги, якою їхали німці. Тільки одного разу вистрелили з гармати в той бік. Мабуть, німці добре знали, що польська частина мала тільки протигазу та дуже мало гвинтівок. Німці поїхали і не лишили в селі вояк. Кілька днів в селі була гнітюча тиша, а потім знову прийшла незначна кількість добре озброєних польських солдат, які на протязі двох днів вимагали повернути їм зброю, інші воєнні речі, які кинула попередня частина. Тато віднісдесь біля 5 протигазів. Взагалі, у нас вдома була відраза до будь-якої зброї. Тато і мама щиро вірили в Бога, строго притримувались Христового вчення. Вони відстоювали свої релігійні погляди, посилаючись на Біблію, яку добре знали. Разом з тим поважали інших. Так, на початку війни 1939 р., до нас переїхала єврейська родина з Лащева, яка жила у нас близько трьох тижнів, поки не стало спокійно. Одного разу вночі постукали два голодні польські офіцери, питаючи дорогу на Томашів чи Замістя. Вони були дуже збентежені, що потрапили до української хати. Настороженість була настільки великою, що не випускали нікого з хати(ми діти, спали). Батьки нагодували їх, дали на дорогу харчів і сказали, що в селі німців та росіян немає. Вони не повірили. Тоді тато провів їх поза селом і показав, як обійти містечко Лащів.

Вони були дуже здивовані і щиро сказали, що від українця такого не очікували. Це були офіцери, які розуміли, що таке честь. Тато їм порадив зайти до сусідів-поляків, переодягнутися у цивільне або хоч пагони зняти. Вони образилися. Вони хотіли з'єднатися із польським військом, яке ще чинило, на їхню думку, шалений опір німцям у лісах за Замістям. Швидко після початку німецько-радянської війни у нас з'явилося 16 радянських військово-полонених, які втекли з полону. Тоді втекти з полону було неважко. Вони вибрали нашу хату, тому що була найбільшою серед хат колоністів, а найближчі сусіди були досить далеко – за 200–400 м. і недалеко був ліс. Здається, вони в нас жили 1,5 місяця. Втікачі вдень не виходили зі стодоли, де вони днювали та ночували. А моїм обов'язком було сповістити їм про небезпеку, тому я весь час крутився коло хати. Вони були з Донбасу, Запоріжжя та інших областей. Я часто заглядав до стодоли, слухав їхню розмову. Тоді дивував мене інший акцент і вперше я почув слова: куркуль, класи(я їх ототожнював з класами в школі).

Виникало питання, що робити з такою групою людей. У хаті не могли вони жити, бо вся наша родина жила в одній кімнаті-кухні, крім того, прокормити стільки людей через зиму було неможливо. А тут наказ німців – за переховування полонених розстріл всієї родини. Не зважити на це зимою 1941–1942р.

не можна. Тато вирішив цю проблему просто. Він багато разів їздив до Лашева (приблизно 5 км) і возив сало, м'ясо і всяке інше урядникові. От урядник і дав довідку, що ці люди не полонені, а були взяті німцями для якихось там робіт (здається для відбудови шосейної дороги). З цією довідкою тато, брат Іван та всі полонені відправились на станцію Рокітно (вузькоколія) і поїздом доїхали до Угнова.

Батьки були тверді у своїх поглядах. Наприклад, при появі незалежної Польщі, мамі, як освіченій людині, запропонували вчителювати в польській школі, в глибині Польщі, але треба було відректись від національності та віри. Мама відмовилась.

Із поляками-сусідами жили добре. Ми поважали їхні свята, намагались в ці дні не працювати в полі, стукати. Щоб ми, діти, не заглядали до їхніх святкових марципанів, мама завжди на польські свята пекла для нас щось незвичне. Сусіди віддячували нам тим самим. Виникає питання, якщо такими хорошими були стосунки, то чому так завзято нашу родину хотіли знищити? Та тому, що мама була єдиною людиною з середньою освітою в селі, а знищували інтелігенцію. Тому, що політику робили не сусіди поляки. Вже при німецькій окупації мама почала вчителювати в українській школі в селі Городиславичі, де українська мова прозвучала вперше за триста років.

Поляки зрозуміли, що з ідеї ополячення нічого не вийде, тому вирішили звільнити територію фізичним знищенням українців. Адже в селах жило близько 95–99% українців. У нас в селі (а не в колонії) 3 польські та 3 єврейські родини. Тому таку акцію треба було проводити організовано і планомірно. Почали знищувати передових людей. За одну літню ніч поляки по всіх селах повбивали по 3-5 чоловік, в тому числі і мого дядька Федора, який був зразковим господарем. Це сприяло підвищенню напруження та самоорганізації і українців, і поляків. Вже восени 1943 р. сусідка полька повідомила маму, що нашу родину хочуть знищити, тому благала все кинути та втікати. Так і зробили. Все кинули, в одних кабатах, без торб розбіглися. Зробити це було важко, бо всюди були розставлені польські сторожі, які перевіряли кожного. Мама буквально випхнула з дому до Галичини брата Івана (тоді йому було 15 років), а згодом і мене (13 років). Сама з братом (5 років) втекла до сусіднього села Посадова, до родичів Мамчурів. В селі на нелегальному становищі залишався тато. Йому вже не вдалося залишити село. Хату розграбували сусіди-поляки. Тато ховався в селі близько півроку. Думаю деякі сусіди-поляки бачили батька, але не видали. В цей самий час один із українців доносив полякам, що робиться в селі. На північний бік села, де жив цей чоловік, тато не ходив. Були поляки, які не поділяли бандитських поглядів знищення українців: Казік Гаєвський, Чок і ін. Не можу не згадати випадку, коли мама і Петро переховувались у Посадові. Ввечері

озброєні поляки прочісували всі хати. Серед них був один поляк з нашого села, побачив маму, але не видав.

Зимому татові все важче було діставатись за харчами до своєї хати. І одного разу його зловили добре озброєні і вже чомусь добре п'яні бандити, які їхали на санях. Тата впізнали, посадили на сани і почали фантазувати, як його будуть мордувати, тато молився. Проїжджаючи мимо православного цвинтаря, поляки захотіли осквернити його своїми відходами і всі пішли туди. Тато зліз із саней і пішов не оглядаючись, зайшов до однієї стодоли і там заховався (заліз під саму стріху). Тільки чудом його не знайшли, хоча добре шукали кілька днів. Це була стодола Музики Фанаска. Ясно, що Фанаско щодня заходив до стодоли. Тільки на четвертий день тато йому відкрився. Треба віддати належне Фанаскові, він його не вигнав, а таємно від усіх деякий час носив йому їсти, пити. Це було смертельно небезпечно для Музиків. Тоді тато застудив ногу, яка його турбувала до ста років, які він прожив.

Поляки показали свою силу на двох великих неозброєних селах в 1943 р. Вночі оточили, підпалили, а переляканих людей розстрілювали або кидали у вогонь. Зранку і протягом дня вбивали вилами, лопатами людей, які поховались по схронах, або кидали туди підпалену солому. В цій операції брали участь польські жінки та підлітки. Згадав про це тому, що в придбаній у Варшаві книжці організатора цієї акції величають героєм. Бідна Польща, якщо пишається такими героями-вбивцями дітей, жінок, старих. Герой на трупах безвинних будував майбутнє Польщі. Адже для виявлення героїства достатньо було помірятись силами з гестапівцями, німецькими солдатами.

Після того, як мама мене виштовхала з дому я, 13-річний хлопчина, перебрався до Галичини і поїхав під Кристинопіль (нині Червоноград), де в селі знайшов родину Герусів, а з їхнім сином Володимиром вчився в торговельній школі в Сокалі. Прийняли вони мене як рідного і прожив я в них кілька місяців. Під весну мене потягнуло додому, але там були поляки. Як великий стратег спочатку вирішив зайти до родичів в Посадові, де знайшов маму з Петром. Можна тільки уявити жах мами. Я був на свободі, а тут добровільно повернувся в пекло. Дивуюсь, як мене не засікли польські дозорці. Адже тоді між українськими партизанами та поляками була справжня лінія фронту. Весною 1944 р. в неділю, на Великдень, нас звільнили від поляків українські партизани-бандерівці. Вони тихо зняли польські чати, наблизились до поміщицького маєтку, де знаходився їхній штаб. Офіцерам у нічній білизні на фірі вдалося втекти. Акцію знищення Посадова і, звичайно, всіх людей поляки планували на Великодні свята. Наше село Телятин спалили поляки, а колонію, де жили поляки – поселенці після 1922 р., спалили українці. В цей час ні в селі, ні на колонії людей вже не було, тому і жертв не було.

Дещо про партизанів. Так ми їх називали, не вдаючись у деталі – бандерівці, мельниківці чи бульбівці. Їх завжди було багато. Не десятки, а сотні. Всі добре озброєні: гвинтівки, гранати, зрідка пістолети, автомати, кулемети. Зброя німецька, польська і радянська – кулемети типу «Максим», «Дегтяр». Не знаю, які тоді були в партизанів підрозділи, але постійно чув: сотня Дуба, сотня Лиса і т.д. Особовий склад – українці з Галичини, Волині та Холмщини. Були серед них і колишні воїни Червоної армії, які втекли з полону. Національність їх була різна.

Партизани увесь час рухались. Вони вночі могли пройти маршем з гучними піснями через село. Могли з'явитися тихо, зненацька, уночі і побути кілька днів у селі, а потім так само безшумно зникнути. Робилось все таємно, господарі собак закривали, щоб не шуміли. Партизани ніяких поборів не робили, харчів у населення не просили, тим більше не вимагали. Не було розбоїв, гвалтувань, грабежів. Воювали вони з поляками та німцями. Для нас це був захист, вони рятували від повного фізичного знищення холмщаків.

До появи та зникнення партизанів ми звикли. Одного разу, коли їх не було кілька днів у Посадові, вдень почало горіти сусіднє село Телятин. Це був напад поляків. На щастя попереджені телятинці вчасно втекли із села. Тільки сільський солтис чи вийт з родиною та сусідами залишився. Розумний був чоловік, його поважали в селі, але дуже наївний, вирішив, що таке начальство, як він, поза небезпекою. Їх всіх, близько 30 чоловік, жорстоко катували і знищили. Чудом залишилась живою одна дівчина. В цей час у Посадові не було озброєних людей. Село чекало нападу, але ніхто не залишив села. Можливо це й збентежило поляків, які, без сумніву, спостерігали за нами. Думаю, що спокій їм показався підозрілим. В цей час горів Телятин.

Хоч і небезпечно жити у прифронтовому селі, але дітися було нікуди. Тим більше, що майже постійно були партизани. В Посадові вдень і вночі чергували люди. За таких умов однієї ночі дозорці помітили наближення двох постатей. Ними виявилось молоде подружжя, яке сповістило про наближення поляків з боку Стенятинського лісу. Через кілька хвилин все село було на ногах, переїхало на другий бік балки і далі всі попрямували до Ріплина. Поляки думали, що всі сплять, підкрались до хат, підпалили їх і з криками «палити та вбивати» кинулись робити своє чорне діло. Але кілька пострілів у їхній бік стримувало порив і вони змушені були обережно пересуватись. Це дало можливість усім людям втекти. Людських жертв не було, але село спалили повністю.

Мене в селі не було. Батько із братом Петром та дідусем спокійно спали в школі. В тій суматосі мама згадала про них в останню хвилину, їх розбудили, коли горіла вже половина села. У мами з переляку відмовили ноги. Один дядько відмовився її взяти на воза, але інший трохи підвіз, поки минув пе-

реляк. Дідусь Андрій (82 роки) заліз у жито і спостерігав, як поляки палили і грабували село, а потім тікали. Так він просидів добу, поки партизани не прогнали цих горе-вояк із певними втратами для них. Бабуся Мамчур пересиділа це лихо під кущем порічок.

Група селян із Стенятина вважали, що поляки відігнані від Стенятина далеко і вже кілька тижнів ночували в єдиній неспаленій Стенятинській хаті. В день вони ходили на свої поля, на ніч повертались в ту хату. Це було літо, жарко, народ (близько 30 чоловік) спав у stodолі. Вночі молодий чоловік прокинувся і всіх розбудив, усім запропонував тікати, бо наближаються поляки. Всі зашуміли на нього і знову лягли спати. Молодий чоловік потяг з хати свою дружину. Вийшла на вулицю і Меланка із двома дітьми і заховалась у лісі. Через недовгий час поляки увірвались в stodолу і всіх перерізали ножами, без постілів. Адже вони планували тихо підійти до Посадова. Один поляк покликав Меланку по імені, стверджуючи, що це прийшли українці. Вона вилізла із своєї схованки і тут її з дітьми жорстоко замордували. Те, що її назвали по імені, свідчить, що то були знайомі поляки. Ті двоє молодих людей і сповістили посадівців про смертельну небезпеку. Польські бандити були героями тільки по відношенню до неозброєних селян.

При наближенні фронту ми разом з родиною тітки Ніни перебрались до лісу за Белзом, на хутір Лименин. Чоловіка тітки Дмитра Жука вбили гестапівці, приїхали ранком, знайшли його і, звіривши прізвище зі списком, вбили. Тобто хтось цей список їм заделегідь дав.

На Лиминені було багато партизанів. Вони щодня проходили вишкіл. Робили великі запаси продуктів, які закопували в лісі. Це був партизанський край. За всю війну там не ступала німецька нога. Одного дня партизани зникли. Скоро з'явилися радянські солдати. Спочатку розвідка, а тоді військо, яке йшло безконецним потоком тиждень або два. Рухались вдень, а вночі спали. Одного ранку старий солдат, який кіньми віз патрони, залишив 3 автомати, дуже багато патронів та кілька гранат. Я спостерігав за ним. Як тільки він від'їхав, я взяв один автомат та дві гранати і закопав їх у землю. Думаю, що за мною хтось спостерігав із моїх ровесників, бо вже через кілька днів захищеної мною зброї не було. Згадую про це тому, що зброя, очевидно, була залишена спеціально для бандерівців.

Після приходу Червоної армії ми переїхали до Ріплина, а згодом до Белза, звідки переселились до УРСР. Переселення фактично було вимушене, адже жити з поляками було неможливо.

Розпочав я вчитись у селі Стенятині, з 1936 до 1939 р. у звичайній польській школі. З приходом німців у школі почали викладати українською мовою. Мені вже було трохи нудно в своїй школі. Тому я більше працював по господарству і трохи ходив до школи в Телятині та Річиці.

В 1942 р. тато відвіз мене до Сокаля на підготовчі курси до гімназії, де вчилися рідний брат Іван та двоюрідні Дмитро Гвоздяк і Анатолій Жук. Із гімназією нічого не вийшло, бо вчити двох було дуже важко. Походив трохи (5 місяців) до торговельного та ремісничого училищ у Холмі.

При переселенні з Холмщини до СРСР ми спочатку хотіли з'єднатись з тіткою, яка всі роки прожила в Кіровоградській області (Бобринецький район, с. Новоградівка). Тому вийшли з вагонів на станції Помішна (липень 1945р.). Мама визначила, що за віком підхожу до 8-го класу. Думаю, що знання у мене були з усіх предметів, мабуть, на рівні 5-го класу, а з російської на рівні дитячого садочка. Тому мені було дуже важко вчитись. До мене вчителі ставилися з розумінням. До тітки ми не доїхали. Вона вжахнулася: «Всі з колгоспу, а ви до колгоспу». Ми, селяни, не зовсім це розуміли. Але через два місяці на Помішній так чітко стало все на свої місця в наших головах, що тут же таємно втекли з багатой, в нашому розумінні, Східній Україні під Львів. В цей час Україна голодувала. Таємно, бо ніхто не міг самовільно звільнитись. Якщо самовільно кинеш роботу – 5 років тюрми. Пізніше виявилось, що нам, переселенцям, дозволялось 2 роки змінювати роботу без дозволу начальства.

Восени 1945 р. опинилися ми під Тернополем. Мама працювала на цукровому заводі в бухгалтерії, а п'ять чоловіків: дідусь, тато і ми, три брати, чекали на ту копійку, щоб купити пресовані брикети – суп-концентрат, розбовтати його в великій каструлі і з хлібом їсти. Ми з братом Іваном ходили до школи до Тернополя, близько 8-10 км. Мені здавалось, що це недалеко. В іншій школі Тернополя вчилися діти директора цукрозаводу і їх щодня возили до школи. Я ніколи їм не заздрих і не робив спроби присісти на їхню фуру. Але коли випав сніг, а вітер страшенно дув, я замерз, бо був легко одягнений і мені здавалось, що не дійду додому. І тут везуть тих панянок із батьком. Я взявся рукою за сані і радий був, що мене тягнуть. Через кілька хвилин мене почастували батогами. Мамі сказали на заводі, що повинні возити всіх дітей до школи, батьки яких працюють на заводі. Але мама не піднімала це питання, аби не втратити роботу. Цей випадок мене одразу протверезив і я зрозумів, що пани не перевелися, вони тільки по-іншому називаються. Через кілька місяців ми переїхали до села Білогорці під Львовом, де була надія отримати хагу поляків, які весною 1946 року мали виїхати до Польщі.

Я почав вчитись у 8 класі на околиці Львова – Левандівці. Там же почала працювати мама вчителькою. Це дуже сильно мене організовувало. Я дуже не хотів, щоб мамі щось погане про мене казали. 8 клас закінчував з твердою оцінкою 4, а в 9 та 10 класах, я був одним із перших учнів, особливо з математики та фізики. 10-й клас я закінчував у школі №1. Учителька з хімії була дуже вимогливою. І ось після першої чверті перед усім класом сказала, що я заслуговую двійки, але, у зв'язку з тим, що всі предмети у мене на відмінно, то вона

ставить мені умовно три. Це дуже мене зачепило. На канікулах я наліг на хімію і вже у другій четверті я був одним із кращих, а в 3-й і 4-й – відмінником. Середню школу я закінчив на відмінно. В 10-му класі я полюбив хімію. Почав вибирати ВУЗ, де було б багато математики і хімії. Ясно, що це був хімічний факультет Львівського політехнічного інституту. Вчився я завзято. Для нашої родини стати інженером – це була найвища міра. Одного разу асистент Д. Толобко, який готувався в партію і був куратором нашої групи, зустрів мене на вулиці і сказав: »Комсомол – це твоє діло, але, хлопче, заший кишени!». В кишені підкладали тихенько націоналістичні листівки або книги. Завершувалось все 10–25 роками тюрми. У мене були одні п'ятірки. Одержав диплом. Близько 10 місяців пропрацював на заводі в селі Полтва під Львовом. З 1 квітня 1953 р. я був зарахований в аспірантуру до проф. М. М. Ротмістрова на кафедрі мікробіології КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Після закінчення аспірантури поступив на роботу до Інституту мікробіології та вірусології НАНУ, де працював молодшим науковим співробітником (1957–1961), вченим секретарем (1961–1969), старшим науковим співробітником (1969–1971) та завідувачим відділом фітопатогенних бактерій (1971–2006). Почав вивчати бактеріальні хвороби лісових культур. Захистив у 1976 р. докторську дисертацію «Біологічні властивості збудників бактеріальних хвороб бука, тополі і граба в Україні». У 1980 р. мені було присвоєно звання професора. Керував відділом фітопатогенних бактерій протягом 35 років. За вклад у розвиток мікробіології в 1991 р. мені присвоєно почесне звання заслужений діяч науки і техніки України, у 1994 р. присуджено премію ім. Д.К.Заболотного НАН України, а у 2001 р. – Державну премію України в галузі науки і техніки.

Я автор понад 400 наукових праць, 305 монографій, 24 авторських свідоцтв та методичних рекомендацій.

Після отримання Україною незалежності налагодилися зв'язки і співпраця зі вченими європейських та інших зарубіжних країн, брав участь у міжнародних наукових форумах. Був присутній на запуску космічного корабля «Челенджер» з мікроорганізмами, які я надав для дослідження.

Виконувались роботи за трьома міжнародними грантами, багатьох фундаментальних та прикладних проектів Міністерства науки України, спільні дослідження з інститутами НАНУ.

Впродовж багатьох років читав лекції студентам КНУ ім. Т. Г. Шевченка, аграрного університету, Києво-Могилянської академії, підготував 33 кандидатів наук, з них 5 іноземців, та одного доктора.

Займався громадською роботою в різних фахових організаціях України і світу, зокрема був членом наукової ради Фонду фундаментальних досліджень Державного комітету з питань науки та інтелектуальної власності, Міжнародного товариства фітопатологів. З 2009 р. на пенсії.

■ ГРИБ Йосип

м. Київ

Йосип Васильович Гриб народився 2 липня 1940 р. в селі Красне Холмського повіту. Під час переселення родина потрапила до села Заможного Велико-Токмацького району Запорізької області. Звідти перебралась на Рівненщину, де юнак закінчив середню школу, а в 1967 р. Ленінградський хіміко-фармацевтичний інститут. Працював впродовж 1968–1978 рр. у системі Державної водної інспекції Полісся, в 1978–1987 рр. – Рівненській обласній інспекції з охорони природи. Згодом перейшов у центральний апарат Міністерства екології України в Києві. Від 1988 р. – в Інституті гідробіології НАН України. З 2002 р. – провідний науковий співробітник Відділу гідрології та управління річковими системами. З того ж часу, разом з тим, професор Національного університету водного господарства та природокористування в Рівному. Народний цілитель, терапевт. У тому ж 2002 р. став доктором біологічних наук і професором.

Опалого квіту по всьому світу

Коли б взяти за бренд депортації українців з прабатьківських земель, що понад Західним Бугом, то це могла б бути ікона Холмської Божої Матері. Бо як можна зрозуміти родинний княжий знак Данила Галицького – могутнього бурого ведмеда та ту знівечену, залякану і здемасковану масу пограбованого українського селянства, що була насильно заладована у товарні вагони на прикордонних станціях та вивезена і розселена у запорізьких та херсонських степах, у незвичних для них кліматичних, соціальних та економічних умовах. Саклаби – по-тюркськи раби, були селекційовані – частина молодших поповнила ряди Червоної армії, частина – поїхала на лісозаготівлі у далекий Сибір, решта – поповнила лави колгоспників степової зони України, доволі важких для мешканців лісостепової чи прикарпатської зони України.

Але про все за порядком. З пам'яті виринає поморщене змарніле обличчя баби Наталки, що кормила нас зі старшим братом кашею з оббитого в ступі зерна – називалась пенцак, і була досить несмачна. Матір, замість батька, німці заручницею забрали до концентраційного табору у Крихові. Батько пока-

раний на розстріл, тому що не поїхав у німецький обоз. З-під розстрілу його разом з одинадцятьма такими ж, як він, відмовниками (німці казали, дезертири) відіслали до концтабору на меліоративні роботи. Там вони лопатами в болоті копали рови і довго не виживали. Село зібрало гроші і їх фактично викупило, але батько повинен був щонеділі реєструватись у жандармерії, щоб підтвердити, що не пішов у партизани. Пам'ятаю криївку на краю поля, викопану у глині, яка мала нас захищати від артилерійських нападів та наскоків з боку поляків. Пам'ятаю людей у чорній уніформі, що стріляли з пістолетів у гарбуза на городі та обшукували постелі у пошуках листівок, скинутих з радянського літака, військову полуторку, що вивозила наш пожиток на залізничну станцію, водія-солдата та його гвинтівку, що була причеплена над головою у кабіні, скупчення людей у товарних вагонах біля буржуйки, бо було досить холодно; кип'яток на залізничних станціях біля бойлерних, де вишиковувались довжелезні черги; контуженого офіцера на станції Козятин, зелені санітарні теплушки з червоними хрестами на білому фоні, простреленими вікнами та обличчя молодих юнаків з такими ж білими пов'язками на ранах, що повертались з боїв у Європі; ферми зруйнованого мосту через Дніпро, латунні блискучі гільзи від відстріляних снарядів біля глинобитних зруйнованих будинків; перекинтий поржавілий паровоз на узбіччі залізниці. Пам'ятаю розбовтаний причіп, яким трактором нас везли у степове село Заможне під Запоріжжям, розбомблене у боях, що тут велись над річкою Молочною. Тут на нас ніхто не чекав, жити було ніде. Батькам довелося розбирати завалище та збудувати сяке-таке приміщення з однієї кімнати, добре, що збереглась підлога, яка замінила стелю. Але про це пізніше.

Що було у нас Холмщині?

Польські і українські сім'ї жили поряд, розважалися разом українські і польські хлопці і дівчата. Відзначали церковні свята. В основі життя була важка селянська праця, земля, церква. Батько мій по лінії діда з сім'ї Ожогів, колишніх реєстрових козаків, що були на службі у короля Казимира третього, нагороджені за службу 50 га землі – лісових перелогів та заболочених луків. Дід Йосип, просидівши за просоціалістичну політичну діяльність дванадцять років у польській тюрмі, займався бджолами, сільське господарство не вів, читав пресу та відтворював нащадків – було в нього десять синів та одна дочка. Звісно, до школи батько не ходив, як казали – попом не буде. Мати Стефанида (Степанида) була із збіднілої православної шляхетської сім'ї Колужинських. Жила з матір'ю, без батька, працювала в наймах, при цьому якимось походила у школу, навчившись грамоті. Але здібності мала надзвичайні – крім української, знала польську, німецьку, сербську та єврейську мови. Дід, проживши сто років, встиг послужити царю-імператору, воював на турецькому фронті на Кавказі та у чапаївській дивізії. Маючи таку революційну бі-

ографію (батьки потрапили після першого виселення у 1915 р. в Курську губернію, а через п'ять років повернулися на Холмщину, на згрище свого обійстя, де їх весь час чекав пес Бурко)... Та працюючи бригадиром будівельної бригади у колгоспі вже після депортації по Другій світовій війні, не прийшовся до смаку партійній владі, бо був пресвітером у баптистській церкві.

Щодо нашого нового, запорізького обійстя. Степ, ковила, перекоти-поле, пересвистуються сулики, кукурудза, спека, голод. Батька посадили причіпником на трактор – адже тут, у степу на річці Молочній, йшли бої, залишилось багато мін. Слава Богу, минулося. У нас, дітлахів, був повний боекомплект – танк справний, броньовик, віліс, що їх не знайшла тилова служба, гвинтівки, пістолети, патрони, водяні міни, тол, снаряди. По окопах – німецькі баклажки, каски, інколи трупи. Розвелось багато зайців, вовкособак. Була малярія, на яку захворіла мама. В дитячому садку на обід давали одного млинця. Ми надолжували ягодами шовковиці. У школі братові давали окраєць хліба та пару тюлок. Все було для фронту. На станції Запоріжжя під дощем парились гори качанів кукурудзи, а з колгоспного току можна було пройти тільки через прохідну та охорону. Діяв закон про три колоски. Ми одного разу пішли у вітроупорку – захисні насадження. Там у пеньку було гніздо сорокопуда. Перед нами на коліна впала жінка. – Дітки, нікому не кажіть, що побачили. Вона підбирала колоски, що зачіпалися за гілки при перевезенні врожаю на тік і тут ховала. А за це садили в тюрму.

Жили ми в однокімнатній хатині, яку батько збудував з розбитого будинку на запозичені 5000 крб. Це було 25 буханців хліба на той час. Ще начебто була допомога чи компенсація за залишені будівлі у Польщі. Але краще було б не брати тих грошей – виявилось, що це запозичення, позика. Після нашої самовільної втечі із Заможного на станцію П'ятихатки, а далі на Рівенщину, нас знайшли і батько мусив повернути після грошової реформи 1948 р. без перерахунку та з пенею у 20 разів більше. Якщо ж врахувати, що ми при втечі весь багаж помістили на одну тачку, а у Фастові у бабки вирізали з кабата наш бідовий капітал (нехай той злодій забрав би з тими грошима наші наступні біди). Мати навіть не забрала з колгоспу весь свій заробіток – кілька метрів шовку та якісь гроші. Вона працювала ланковою на вирощуванні шовкопряду для виробництва шовку для парашутів. Правда, пізніше, отримала за це посвідчення Учасника війни.

Як нас зустріли на Рівенщині? Чого ми сюди приїхали? Ні кола, ні двора. А все ж ближче до дому. Добрались до села Ясениничі. Розмістились під деревом. Хто дасть пирога, хто кусень хліба, хто буряка цукрового, хто гарбуза. Зжалилась сім'я Одарки Якимюк. Хоч в неї було два сини, чоловік на виселенні та ще одна сім'я переселених. Ходили по селах, просили, хто що дасть, не лише ми одні.

Пам'ятаю, як ми прийшли у сусіднє село Михайлівку, звідки виїхали на батьківщину чехи, нам дісталась вільна садиба на хуторі під лісом, майже землянка, але з посівами озимини. Їсти не було чого, збирали по картоплящах мерзлу бульбу, попадалась ціла, пекли з неї млинці з дуже неприємним запахом, потім пішла трава свинюха, кропива, у молодій дубовій посадці гриби – піддубці, наче хто насіяв. Блукали якісь голодні люди. Якось я залишився у хаті один, заходить обірваний огрядний чоловіч, тіло обводнене, драглисте, очі голодні, схопив зі столу чорні млинці та став їх їсти. Пізніше, об'ївшись диких черешень з кісточками, помер від завороту кишок. Ще одна людина померла, наївшись жому від буряка на цукровому заводі. Такі ж млинці їли бійці УПА, що заходили на хутір у сутінках. Добре, що до хати прибився собака вовкодав, який нас охороняв та не любив запаху зброї. Як тільки почує, що хтось наближається озброєний, стукне лапами у вікно, та й десь зачаїться, аж поки не буде загрози. Потім так же дасть знати. Кажуть, виділялася по репатріації худоба, але її розподілили керівники сільради по знайомих та родичах. Так само розподіляли землю, створюючи базові господарства. Тоді, ще до 1948 р. на Західній Україні не було колгоспів.

Батькові дісталось кілька шматків землі, що біля хати. Прибилась якась конячина, що при ходьбі видавала хрускіт у суглобах, змайстрували сякий-таний віз. Оце й увесь реманент.

Колективізація почалась у 1948 р. За селян писали заяви уповноважені, ті ставили хрестики після дводенної відсидки у підвалі. Були і провокації, або й акції підпілля. Якось у неділю ми були з батьком удвох, завітало до нас семеро чоловіків у формі бійців Червоної армії, але різних за віком. У старшого, майже двометрового зросту здорованя на боці висів у лакованій дерев'яній кобурі німецький парабелум. До батька – пишись у колгосп. Батько каже: «Я не грамотний». «То постав хрестик». Батько: «Я приїхав тільки що з колгоспу». «Нічого, пишись». – Батько: «Я напевно не буду поки». «Пішли на вулицю, бери малого».

Вийшли, поставили під стінкою. Батько тримає мене за руку. Рука батькова тремтить, вже не раз ставили його під стінку німці. Офіцер дістає пістолет: «Пишись, рахую до трьох. Раз, два, три». Батько мовчить, рука труситься.

Офіцер ховає у кобурі пістолет: «Щастя твоє. Дай п'ять. Ти нас не бачив.» В той день підпалили садибу та побили людей десь на іншому місці.

Все ж колгосп організували, назвали начебто «Батьківщина». На добре угноєних людських полях визрів гарний врожай зернових, навіть ще до снігу полукипки стояли. Завелись миші, по снігу шнурували вогненно-рижі лисиці, мишкували. Після збору врожаю видали на трудовень, добре це пам'ятаю, по десять кілограмів зерна. Везли зароблене возами. Зробили дожинки, всім селом. Розбили столи, напекли білого хліба, музика, скрипка, пісні. На

наступний рік – по двісті грамів зерна та копійки. Переписали всі дерева та кущі в садку, корову, свині, кури, кролі. Обов'язкові державні поставки молока, м'яса, яєць, шкір. Так двадцять років. Усуспільнили всі присадибні ділянки, не більше виділених соток. Та ще та допомога п'ятитисячна. Щомісячні платежі. А нас ще двоє та хвора мати і ніяких документів. До другої половини шестидесятих років ми жили по евакодовідці, доки я не написав скаргу в облвиконком.

Часто думаю – чого на нас звалились такі випробування, голод, страждання? Напевне, тут владі було не до нас, а то й відсутність орієнтації та досвіду життя при новій системі. До кінця свого життя пам'ятатиму батька рідного, розстрілюваного німцями, в'язня концтабору Крихів, філіялу Майданенка. Та й польське підпілля почистило нас під гребінку, щоб іншим не повадно було, та й того ж двадцятирічного колгоспного концтабору. Мати, щоб заробити пенсію, пішла техробітницею на військове виробництво у ртутний цех.

Що нам залишалось. Єдина дорога – вчитись. Це давала радянська влада. До речі, тим шляхом скористались багато холмців – стали лікарями, математиками, вченими, композиторами, юристами. Вчився відмінно, закінчив медичне училище, як і мій старший брат, вечірню школу, інститут, захистив кандидатську роботу, потім докторську, доктор біологічних наук, професор.

Батько – Гриб Василь Йосипович та мати Гриб (Родзінчук) Степанида Михайлівна, 1937 рік. Холмщина.

Ми з братом – молодший – це я, Йосип, старший – Олександр. Це вже Україна, Рівненщина, 1954 рік.

Депортовані мешканці с. Красне, Холмщина. Зібрані на місці переселених чехів, с. Михайлівка, Рівненщина. 1948 р. Другий ряд зверху, зліва мій батько та мати.

Ми без батька, разом з матір'ю. 1972 р. м. Рівне.

Старший брат Олександр закінчив біофак Київського національного університету, працював на станції швидкої допомоги, потім завідуючим клінічної лабораторії районної лікарні. Зараз на пенсії.

У свої 72 ще працюю (дідові гени довголіття), займаюсь народним цілительством принагідно. Випустив дві книги з народної медицини – «Золоті рецепти української народної медицини та цілительства» (перший том) та «Лікарські рослини при онкологічних захворюваннях».

Ті статки, залишені у Польщі, ніхто не повернув і не компенсував. Батько пішов з життя передчасно – надто важкі випробування випали на його долю. Мати померла у 87 років – була працююча, віруюча, милосердна. Згадую переспів народної пісні, присвячений їй в одному з нарисів:

*Візьму квіт калини
Та й заплету в коси,
Нехай він заграє
у ранкових росах.
А тая калина
та й повідлітала.
Так і я дівчина
Щастя не зазнала.*

Чи хочеться повернутися у рідні місця? Побачити – так, жити – ні. Бо дуже насичена та земля кров'ю і не дасть вона щастя тим, хто зайняв її злом та силою.

А що відноситься до презирливого слова переселенець, то у світі ніщо не проходить дарма. В Україні з'явилися переселенці іншого типу – чорнобильці, їм хоч будинки виділили, але, не дай Боже, кожному бути у їх ситуації.

Як нагадування українцям та полякам, стоїть на одному з перехресть у Рівному пам'ятний знак про долю понад 350 тис. українців¹, що зазнали тортур та поневірянь, смертей на рідній українській землі. Такі ж знаки стоять у Сагрині на тому боці кордону, загиблим полякам у Львові, як ознака неправильної державної політики. Не повторіть їх долю.

А що остання рідня. Частина загинула у Польщі, вивезена з Холмщини на землі одзискане в Ольштин. Інші загинули на Волині як поляки. Інших розкидало життя в Австралію, Англію, Аргентину, Америку, навіть Африку. Але без адрес – спочатку боялись Сибіру, КДБ, колгоспів, потім відірвались від свого коріння, землі. Як те опале листя.

¹ Якщо автор спомину має на увазі усіх депортованих до УРСР, то їх було півмільйона.

■ ГРИСЮК Володимир

м. Київ

Народився 10 січня 1930 р. в знаному ремісничому містечку Тишівці Томашівського повіту на Холмщині. Членів родини під час депортації розлучили – одних відіслали у Полтавську, інших – у Запорізьку області. Потім родина опинилась в Рівненській області. Не влаштувавши там побут, подалася в Ростовську область Росії, де життя виявилось ще важчим. Володимир перебрався до дядька в Київ, де здобув освіту інженера-металурга. Як пенсіонер проживає у Києві. Подав нам цікаву інформацію про себе і свою родину, знімки.

Буревій з чужого поля

У Першу світову війну родини моїх батьків були депортовані до Росії, де до 1920 р. жили, відповідно, матирина – у Московській, а батькова – в Оренбурзькій губерніях. У материній сім'ї усі повернулися живими, а мої дід та бабуса по батьковій лінії померли на чужині, залишивши четверо сиріт, яким тоді виповнилося сім, дев'ять, дванадцять і сімнадцять років. На зворотній дорозі помер найстарший син, який після смерті батьків опікувався молодшими. Повернувшись на батьківщину, сироти заробляли наймиткуванням у польського пана, бо через відсутність грошей та життєвого досвіду господарювати на залишеній у спадок землі ще не могли.

Я у трирічному віці став напівсиротою, бо від простуди під час зимового прання білизни в річці Гучві мама на двадцять другого році життя померла. До повторного одруження батька жив у бабусі, хоч і пізніше мені часто довелося бути в неї та інших родичів.

Незважаючи на те, що у 1938 р. мені виповнилося лише вісім років, добре пам'ятаю найбільш резонансні події того часу. Саме тоді набрали загрозливих форм і масштабів примусове ополячення українців та схилення їх до зміни віросповідання. Без уваги на конфесійну приналежність школярів водили тільки то польського костелу. Національно свідомим українцям ночами вибивали шибки у вікнах, псували запаси зерна та інших продуктів, а окремих заарештовували. Подібне трапилося й з моїми батьками, яких серед ночі забрали з хати і кілька днів тримали у повітовій в'язниці. Не звертаючи жодної уваги на рішучі протести людей та громадсько-політичних діячів, поля-

ки у 1938 році зруйнували українські церкви на передмістях Тишівець Томашівського повіту Дубині, Замлинні та Клятвах, збудованих ще у XV–XVI ст.

Настало 1 вересня 1939 року. В школі нас повідомили про напад Німеччини на Польщу та запевнили, що могутня польська армія дасть достойну відсіч загарбникові. У Тишівцях організували збір коштів та кольорового металобрухту, у селян реквізували коней. На зібрані кошти придбали два кулемети, які урочисто передали військовим. У той же час населення готувалося до воєнних дій: люди закопували в землю зерно, обладнували схрони.

Німецьких розвідників я побачив недалеко від дому, коли вони мотоциклами в'їхали до міста і через якийсь час повернулися назад. А за кілька годин з'явилася колона німецьких автомобілів з солдатами і зупинилася на узбіччі дороги. Дорослі та діти, як могли, спілкувалися з ними, отримували цукерки. Незабаром німецькі вояки вирушили далі на схід і у містечку запанував спокій. Через кілька днів у Тишівцях з'явився польський військовий підрозділ та вчинив каральну акцію. Цього дня ними був замордований мій родич Іван Магомета та ще кілька українців, які зустрічали німців. Через кілька наступних днів тут з'явився підрозділ Червоної армії і вступив у бій з поляками. У цій сутичці польський загін був розбитий, сім офіцерів потрапили у полон і були розстріляні червоноармійцями.

Мешканці Тишівець з Червоною армією пов'язували надії на спокійне життя. Окремі молоді особи одягали червоні пов'язки на рукави, отримували зброю і намагалися посилити роль українського елемента у суспільному житті міста. Вони не знали про існування таємного договору між Німеччиною та СРСР про перехід території Забужжя під контроль Німеччини. Незабаром Червона армія відступила за Буг, залишивши напризволяще своїх прихильників. Лише незначній частині євреїв та українців вдалося перебратися за Буг разом з відступаючим військом.

На місце Червоної армії прийшли німецькі війська і почали запроваджувати свої порядки. Спершу була вилучена наявна у людей зброя. Потім у кожному селянському господарстві взято на облік, пронумеровано і позначено худобу, внаслідок чого господар не мав права нею самостійно розпоряджатися, встановлено натуральний податок на зерно, крупи, м'ясо, молоко, птицю, яйця, мед. Під час німецько-радянської війни податки значно зросли, селянським господарствам залишали лише посівний матеріал і по 140 кг зерна на члена сім'ї для прохарчування. Одного дня до Тишівець приїхала військова команда і забрала всю худобу. Коли гнали табун, мені та іншим сільським хлопцям вдалося вилучити та сховати своїх корів. Добре, що солдати не відкрили по нас вогонь, тому й обійшлося без жертв. Під час одного з обшуків гестапівець поставив мене біля стодоли та імітував розстріл, вимагаючи зізнання про місце переховування зерна.

Разом з тим, окупаційна влада, крім польської, дозволила відкрити українську школу. Через відсутність кваліфікованих учителів у новоствореній школі дітей навчали місцеві інтелігенти Гордій та Банада. Згодом до містечка прибули учителі Шумайло і Панчишин, священник Закидальський та інші. Ці люди зробили багато для відродження національної свідомості місцевих українців. Учні та їх батьки вивчали вірші Тараса Шевченка, готували вистави за його творами, співали пісень. В нашому класі висіло гасло «Борітеся – поборете». У передмісті Дубина на місці зруйнованої поляками української церкви насипали пагорб, поставили хрест з жовто-блакитними прапорами. На відкритті цієї символічної могили відбулося богослужіння та віче з участю діячів українського руху.

Підготовку до війни з СРСР Німеччина розпочала ще за кілька місяців. Через наше передмістя проходила дорога на Лашів. В околиці Тишівець німці збудували бетонну дорогу через Войцехівку до Переспи та військове летовище у Лабунях. Через місто пройшло багато моторизованих військових підрозділів. У перший день війни з летовища у Лабунях підіймалися у небо десятки літаків, які, скинувши бомби десь за Бугом, поверталися за наступним вантажем. На сході виднівся аеростат, з якого, очевидно, вказували цілі для артилерії.

Через кілька днів у Тишівцях з'явилася колона полонених червоноармійців, яким люди намагалися передати хліб та інші продукти. Коли їх зупинили на відпочинок за містом, люди зібрали продукти і возом відвези цим знедоленим червоноармійцям. В кількох сусідніх селах, зокрема, у Микуліні та Комарові, німці обладнали концтабори. Через їх велику завантаженість німці почали відпускати окремих вихідців з України, а частині вдалося утекти. Виявлених євреїв гестапівці змушували самих копати ями на єврейському кладовищі, після чого їх розстрілювали. Таке ми часто спостерігали з вікон школи. Тепер на місці цього кладовища знаходиться медичний заклад.

У 1943 р. я переїхав до дядька Петра Момота у Верешин, а школу відвідував у Потуржині. Частину шкільного приміщення займав відділок української поліції. Одного ранку ми побачили напівзруйнований будинок школи. Виявилось, що вночі на приміщення відділку напала польська банда, після чого заняття в школі припинилися. Через почастищення нападів польських підпільних загонів я разом з сім'єю дядька ночував у хаті старенької бабусі, яка не так привертала увагу поляків. Все частіше ночами було видно заграви: це по сусідніх селах горіли окремі будинки та цілі хутори, де мешкали українці.

В лютому 1944 р. на сусідньому з Верешином хуторі в родині Михайла та Марії Михальчуків відбувалося весілля. Вони видавали заміж дочку Софію. Разом з дядьком і тіткою я був присутній на ньому, тому став очевидцем тра-

гедії. Як було заведено серед українців, до приїзду нареченого в хаті молодої для її гостей влаштували невелику гостину. Після приїзду молодого зі своїми гостями, серед яких було два німці та шість українських поліціантів, розпочалося весілля. Один з присутніх гостей повідомив, що у Витківському лісі бачив великий загін озброєних людей, однак на це ніхто не звернув жодної уваги. Через якийсь час хтось з гостей зайшов до хати і з жахом повідомив, що до хати наближається польська банда. В ході перестрілки загинув наречений, батько і рідний дядько нареченої, кілька поліціантів. Всього загинуло 12 осіб, серед них чотири поліціанти, а дві жінки та німець були поранені. Наречена врятувалася тим, що встигла перевдягтися у старенький одяг і видавала себе за звичайну сільську дівчину.

Після спалення поляками Верешина я перебрався до Долобичева, звідки повернувся до Тишівцеь. Тут під час нападу загону Станіслава Басая-Краскі (псевдо «Рись») серед інших замордованих українців виявилися мої родичі, батько і син Грисюки. Прізвище Басая тоді було досить відоме через особливу жорстокість його загону. За «героїзм» та особисту відвагу в боротьбі з українськими націоналістами його у повоєнний час посмертно відзначено державною нагородою. Польські публіцисти дуже яскраво, але неправдиво, змалювали його смерть, заподіяну вояками УПА. Як мені пізніше розповідали, після викрадення цього ката українського населення з приміщення Крилівської сільської управи 25 березня 1945 р. його було страчено в селі Пісочному.

При наближенні лінії фронту до містечка більшість його мешканців переховувалася в урочищі Мухавка біля Туркович. Звідси я спостерігав, як радянська авіація робила масові нальоти на німецькі війська під час їх переправи через річку Гучву, а 17 липня 1944 р. Тишівці були звільнені від німців. В ході боїв за містечко найбільше постраждали його передмістя Дубина, Майдан, Замлиння. В ті дні наша сім'я переховувалася на панському фільварку в Тучапах.

Через якийсь час радянська комендатура провела мобілізацію військово придатного населення Тишівцеь, хоч жодний з новобранців не був громадянином СРСР. Призваних юнаків без належної підготовки та відповідного озброєння відправили на фронт, більшість з яких незабаром загинула. Серед загиблих тишів'ян, яких пам'ятаю, були Анатолій Ганусець, Євген Гаранчук, Йосип Білашевич, Тимофій Білашевич, Іван Путко, Тимофій Грисюк, Береза та Шикюла. Загиблих, насправді, було значно більше. Я просто не знав їх прізвищ. Вже на території України, на станції Жмеринка, наш поїзд з вигнанцями зупинився поруч з військовим санітарним поїздом. Під час спілкування з пораненими солдатами з'ясували, що серед них є наш односелець з ампутованою ногою. На жаль, його подальша доля мені невідома.

Наша сім'я виїхала з Тишівцеь в січні 1945 р. Одній частині родини визначили місце проживання у Полтавській, а іншій – у Запорізькій областях. Поклавши на воза продукти, постіль, одягу та деякий інвентар, вирушили на станцію Замістя, що за 36 кілометрів від Тишівцеь. Збіжжя, картоплю та іншу продукцію здали у фонд Червоної армії, про що отримали відповідну довідку. Потім виявилася звичайним папірцем, бо у міждержавній угоді про переселення не була підкріплена зобов'язаннями про повернення зерна та інших зданих у Польщі продуктів, не було й волі та порядності у вищого керівництва УРСР з цього приводу.

Переїзд виявився важким, бо у зимову пору вагони не опалювалися. На зупинках люди намагалися набрати води, зварити якусь їжу. Непоінформовані про тривалість зупинки люди відставали від поїзда, мали великі проблеми з пошуками родин у чужому краї, а один односелець, переходячи між вагонами, зазнав важкої травми.

Через два тижні опинилися на станції Пальміра Золотоніського району Полтавської області. Незабаром до нашого табору приїхали на санях представники різних сіл. Сім'я тата і дружини загиблого дядька Володимира опинилася на Каврайському хуторі. Мене з бабусею, родини хресної мами і тіток відвезли до Богуславки і підселили до місцевих селян. Господарі, хоч й не виявляли особливого задоволення від нашої присутності у їх домівках, але поставилися до нас загалом добре. Вони знали, що так розпорядилася влада, а суперечити їй означало накликати біду на себе. З метою налагодження стосунків ми їм давали продукти, зокрема пшеничну муку, якої вони вже давно не бачили. Привезених переселенцями коней відразу забрали до колгоспу. Прибулі чоловіки пішли до колгоспу, де працювали разом зі своїми кіньми. Підлітки також були залучені до роботи у колгоспі, в першу чергу на збиранні врожаю. Восени 1946 р. я пішов до шостого класу місцевої школи. На першому ж диктанті з української мови обсягом у півсторінки я зробив 63 помилки, бо тоді ще добре не знав ні української, ні російської мови. З інших предметів проблем не виникало, тому в таблиці про успішність двійок з мов не виставили.

Побачивши неминучість голоду на Полтавщині, батько у 1947 р. змайстрував візок, посадив туди дітей, запряг у нього корову і вирушив до західних областей. Після тривалих мандрів, хабарів представникам місцевої влади та НКВС за право пересуватися по Україні та перетину Дніпра опинився в Дубнівському районі Рівненської області. Не зумівши влаштувати життя на новому місці, завербувався на цілинні землі у Сальських степах Ростовської області. Умови життя там виявилися ще важчими, але дороги назад вже не було. Мої брати і сестри створили там сім'ї, де, очевидно, й скінчиться їх життя.

Після переїзду до дядька у Київ сьомий клас закінчував у середній школі № 92. Після цього вступив до спецшколи військово-повітряних сил. Тут познайомився з дітьми та племінниками письменників Рильського, Мокреєва, Сосюри, Микитенка, бував у їх помешканнях. Перед закінченням школи комісія розподіляла курсантів по військових училищах, але діти з родин репресованих, політично ненадійних та інтелігентів скерування до них не отримали. Таким чином я став студентом Київського політехнічного інституту, після закінчення якого отримав диплом інженера-металурга. Відпрацювавши дев'ять років за фахом у Росії повернувся в Україну, де до виходу на пенсію працював на Броварському заводі порошкової металургії.

■ ДИКИЙ Іван

м. Новоселиця
Чернівецької обл.

Народився 10 квітня 1935 р. в селі Стужиця Красноставського повіту. Шкільне навчання розпочав у Польщі, продовжив у Херсонській області в Україні, закінчив середню школу в Луцьку. З дитинства захоплювався футболом. В Луцьку створив дворову футбольну команду, яка була однією з кращих у місті.

Вищу освіту здобув 1959 р. у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті (тепер Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), здобувши фах вчителя фізкультури та фізіології людини.

Трудову діяльність розпочав вчителем фізкультури в місті Новоселиця Чернівецької обл., вчителював у Вижниці тієї ж області. Разом з молодією дружиною та сином повернувся 1961 р. до Луцька, де працював на авіабудівному заводі.

У 1962 р. продовжив педагогічну діяльність в Новоселицькому медичному училищі на посаді викладача фізкультури. З 1976 по 1988 р. працював в Чернівецькому обласному спортивному товаристві «Колос». Перші два роки – заступником голови, а з 1978 р. очолював товариство.

В 1989 р. у зв'язку з розпуском ОДСТ «Колос» перейшов на роботу в Новоселицький районний клуб «Колос». Його організаційними зусиллями в Новоселиці споруджений чудовий стадіон. Закінчив трудову діяльність завідувачем Новоселицької дитячої спортивної школи.

Наша знедолена сім'я

Трапилося так, що моя родина двічі побувала в Росії. Вперше – у 1914 р. під час Першої світової війни дідусь і бабуся, – Щирий Дмитро і Щира Гелена та їхні діти (моя мати, якій тоді було 8 років і її брат, що мав 10 років) були вивезенні до Новочеркаська (Ростовська область) і жили там до 1917 р. Тому мама добре розуміла і говорила по-російськи. Коли родина матері поверталася до Польщі, трапилася трагедія: загубився старший брат – 10-річний Ясьо. Він відстав від поїзда, заблукав і сім'я втратила сина. Для бабусі і дідуса це стало величезним горем, бо вони більше ніколи його не бачили. Моя мати відшукала брата в Луцьку вже після Другої світової війни, у 1946 р., куди її власна родина переїхала з Херсонської області.

Батьківська родина Диких складалася з десяти братів і сестри. Жили вони під Карпатами, у Краківському воєводстві. В тій місцевості роботи не було і тому дорослі діти в пошуках заробітку роз'їхались по всьому світу: Венесуела, Канада, США, Аргентина, Австралія. Батько з молодшим братом Тодором переїхали на Холмщину. З переселенців лише один з братів у 1944 р. був виселений на Тернопілля.

Родина моїх батьків – Диких Луки Васильовича та Анастасії Дмитрівни – не була бідною, бо мала 3 га землі, добре господарство: коні, корови, свині, кури, гуси і т.д. Тато мав свій бізнес. Він у Люблині на якійсь базі одержував дьоготь, розвозив і продавав його на Холмщині і Підляшші. Тому по-вulочному батька називали Троняш, а нас – відповідно троняші. Жила родина дружно, були шанованими людьми в селі. Мати була гарною, веселою, вмiла щиро смiятися. Її окрасою були двi коси – товстi, довгi, вилися по спинi. Здо-валося, що потрібно для життя, все було. Якби не війна...

Пам'ятаю декілька епізодів з нашого життя у Польщі під час Другої світової війни. Йшло літо 1941 р. Фронт був уже далеко. Територія нашого села – Стужиці Красноставського повіту – опинилася в тилу німецької армії. Але ж діти завжди залишаються дітьми і навіть в окупованих селах ми продовжували свої дитячі ігри. Так, одного разу ми гралися на березі річки Вепр і раптом побачили, як на протилежному березі двоє молодих чоловіків тікали від німецьких солдатів. Наздогнавши втікачів, німці примусили їх копа-

ти яму. Хлопці були молоді і не хотіли коритися наказам окупантів. Тому їх били прикладами автоматів, саперними лопатами і ногами. Знесилені і окривавлені втікачі таки взялися до страшної вимушеної роботи. Певно, вони добре розуміли, що їх примушують копати могилу для себе. Проїшло немало часу, коли та яма була викопана під крики і знування катів. Зовсім знесилених хлопців поставили біля її краю і розстріляли. Ногами нелюди зіштовхнули трупи в яму. Від того страшного дійства ми, перелякані, заховалися у кущах, а потім нишком повтікали по домівках. Коли ж увечері розповіли сім'ї про побачене, то батьки сказали, що, певно ті молоді люди були євреями, бо саме так гітлерівці, зазвичай, чинили саме з ними.

Жорстокість гітлерівців по відношенню до євреїв вражала не тільки дітей, а й дорослих. Пам'ятаю, як схвильовано батьки розповідали про товарний ешелон, що їхав через Красностав до концтабору у Майданеку, що на околиці Люблина. Кожен вагон охороняло декілька озброєних вартових. За містом поїзд уповільнив хід і одні вартові відкрили двері вагонів і стали викидати людей на ходу поїзда, а інші в цей же час стріляли по них. Серед нещасних були і діти, і старці, і жінки. Для гітлерівців вони були просто зайвими людьми, яких треба швидше знищити.

Протягом п'яти років село перебувало під окупацією. До її жахів додавався страх перед звірствами польських націоналістів, які вони чинили по відношенню до українців.

Наше село звільнили влітку 1944 р. За одну ніч німці залишили село майже без бою. Пам'ятаю, що лягали спати у підвалі при німецьких окупантах, а світанок зустріли при Червоній армії. Німці залишили по собі купи пірваних фальшивих радянських червінців, які вітер розносив по селу, і зруйнований при відступі міст через річку Вепр. Цей міст червоноармійці разом з жителями села відбудували за два дні. Спільна праця по налагоджуванню мирного життя формувала щире ставлення мешканців села до солдатів Червоній армії. Доки дорослі відбудовували міст, ми – діти з захопленням скористалися пропозицією червоноармійців покататися на справжніх студебекерах. І каталися досхочу. Тому радянські солдати були для нас справжніми героями.

Фронт рухався далі на захід, а в селі з червоноармійців залишився лише військовий комендант. Однієї ночі за ним приїхали озброєні поляки на трьох підводах. Вони зв'язали коменданта і прив'язали до підводи так, щоб він змушений був за нею бігти. Більше цього військового ми не бачили.

Перша мирна осінь. Через декілька місяців після звільнення села від німецьких загарбників була розгорнута кампанія по переселенню українців з польських земель на територію України, що входила тоді до Радянського Союзу. Люди збиралися в гмінах і уповноважені повідомляли їм про можливість переїзду на територію України. Більшість жителів регіону погоджувалась на

переїзд і сприймала його як можливість зберегти життя, оскільки на той час продовжували свої терористичні дії проти українців польські націоналісти. Батьки зважили всі можливості щодо виживання і дали згоду на переїзд, обравши місцем проживання Херсонську область. Батькам пояснили, що по приїзді до СРСР нам буде надана робота і помешкання для проживання родини. Треба зазначити, що та влада не вводила людей в оману. Нам дійсно була надана частина садиби (2 кімнати), а батьки працювали в колгоспі. Перед від'їздом батько підписав договір, в якому зазначалося, що протягом двох років за нами зберігається право повернення на Батьківщину і обміну радянських документів на польські.

До України ми їхали у великих товарних вагонах: один вагон на дві родини. У вагоні була пічка, що дозволяло у холодну грудневу пору без проблем для здоров'я перенести двоглибневий переїзд. Із собою ми везли своє майно, худобу і зібраний урожай. Тому на перших порах можна було себе забезпечити необхідними продуктами.

В Херсонській області родина прожила рік. А восени 1945 р., після смерті батька, мати вирішила переїхати з нами, двома синами, на Волинь. Вона мріяла повернутися в Польщу. Оселилися ми в Луцьку, де мати в 1946 р. знайшла свого старшого брата, загубленого роудиною на території Росії ще в 1917 р. Влаштувалася на роботу, одержала житло в тому районі міста, де жило багато переселенців з Польщі (біля фортеці). Ми й вирішили там залишитись.

Я пішов до школи, в третій клас, а брат, якому вже виповнилося 15 років, пішов на роботу помічником водія.

Мені шкода, що батьківщину, своє дитинство я згадую здебільшого, як трагічний час. Мое польське дитинство – це тривале життя у землянках під хатою, це смерть, з якою стикалися віч-на-віч і не могли сприйняти її своїм дитячим розумом, це постійний страх перед чужими людьми і вже більш пізні усвідомлення того, що вижив завдяки випадковості.

■ ДОБРЖАНСЬКА Євгенія

м. Чернівці

Добржанська (Волошина) Євгенія Миколаївна народилася 22 квітня 1931 р. в селі Шароволя Замістського повіту в сім'ї селян. Навчання розпочала у 1938 р. в початковій школі села Шароволя. У 1943 р. в складі сім'ї батька Волошина Миколи Степановича вимушено переселилася в сусідній Грубешівський повіт, де мешкав вуйко Яцишин Степан Іванович. У 1945 р. виїхали з Грубешова, а в 1946 р. вимушені залишити Польщу і переселитися в Україну, в село Лошнів Струсівського району Тернопільської обл. Навчання продовжила в Лошнівській семирічній школі, а середню освіту здобула в Терехівській середній школі. У 1951 р. вступила на філологічний факультет Чернівецького держуніверситету. Після закінчення університету у 1956 р. працювала учителькою української мови та літератури Стебнівської, Довгопільської семирічних та Путильської середньої шкіл. У 1961 р. за сімейних обставин переїхала в село Ленківці Кельменецького району Чернівецької обл. Працювала учителем української мови та літератури в Ленковецькій та Кельменецькій середніх школах, літпрацівником редакції райгазети «Наддністрянська правда». У 1981 р. з сім'єю переїхала у Чернівці. Працювала кореспондентом обласного радіо та вихователем дошкільної установи. У 1986 р. вийшла на пенсію. Одружилася в 1956 р. Чоловік Добржанський Володимир Францович закінчив історичний факультет Чернівецького держуніверситету. Маємо двоє дітей. Дочка Михавчук Людмила Володимирівна, економіст, працює у приватному секторі. Син Добржанський Олександр Володимирович працює деканом Факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Моє рідне село

Спогади про моє дитинство тісно переплітаються з родинним селом Шароволя. Колись воно відносилось до Томашівського повіту, а нині цей насе-

лений пункт знаходиться в складі Замістського повіту Люблинського воєводства.

Село витягнулося стрічкою вздовж дороги, влітку купається в зелені садів, трав, збіжжя і городини. Товарним виробництвом фруктів його мешканці не займалися, а вирощували для власних потреб. У нас, наприклад, біля хати росла яблуня, ближче до дороги з одного боку хати – груша, з другого – слива. Дозрілі плоди соковиті і солодкі запам'яталися на все життя. Біля воріт росла крислата червона горобина. Кожного року на дереві звисали китиці ягід. Після перших морозів вони обсипалися і ми збирали їх, їли, хоча й кривилися від трохи гіркуватого присмаку. Пізніше дізналися, що ягоди червоної горобини мають лікувальні властивості.

По обидва боки села шуміли гаї. Вони належали поміщикам і тому в народі звалися панськими. В них у літню пору дозрівали ягоди і гриби – одвічна мрія дітлахів. Збирати їх можна було лише придбавши спеціальний квиток, який треба було викупити. Грошей, як завжди, не вистачало і малеча забігала в ліс без дозволу. Та, якщо зустрічалися з гайовим, мали чимало неприємностей. Він відбирав назбирані нами гриби, ягоди, міг побити горнятка. Але й від цього діти знаходили лік. Горнятка ховали в посівах жита, що росло навпроти, і вже невеличкими порціями в подолах носили ягоди і висипали в посуд.

А ще невеликий струмок, на березі якого й виросло село. Маленький, спокійний, влітку брудний, бо в ньому постійно купалися гуси. Їх вирощували майже в кожному домі на продаж. Восени везли до Томашева на ярмарок, де їх скуповували євреї і везли далі, у великі міста. Хати в селі переважно дерев'яні, поставлені зрубом. Вони теплі та сухі, в більшості випадків покриті житніми околотами. Рідше і у багатших господарів покрівлею було гонтя (дерев'яні дощечки, спеціально наколоті з ялини). Коли наставали Зелені свята (Трійця), помешкання і подвір'я замаювали. У стріху натикали аіру (шавару), листя лопухів. Паркан, ворота прибирали гіллям клену, липи та інших дерев. Запам'ятались також коляди на Різдво, щедрівки на Новий рік, гаївки на Великдень. Колядували тільки українською мовою. Тато мали товстенький зошит у твердих обкладинках (кантичку), куди записували колядки, серед них «Бог предвічний народився», «Небо і земля нині торжествують», «Нова радість стала» та інші.

В нашому селі жили у переважній більшості українці. Поляків було мало, але при Польщі українці постійно відчували себе приниженими і пригнобленими. За будь-яких обставин в першу чергу кидали тінь на українців. Мені запам'яталося, як пропав безвісти чоловік поблизу нашого села. У його зникненні звинуватили мого тата Волошина Миколу. Його забрали жандарми і катували. Тато пізніше не один раз розповідали, як їх прив'язали горілиць до

лавки і заливали водою. Хоч його відпустили, але цей епізод назавжди залишився у мого тата гірким спомином про ті часи. У нашому селі поляки не провокували акцій проти українців, але в сусідніх українцям били вікна, розпорювали перини, наливали гасу (нафти) в мішки з мукою, збиткувалися над дітьми. Приниження на кожному кроці. Українцям практично неможливо було виробити документи на купівлю землі чи іншої нерухомості.

У нашій сім'ї розмовляли українською та польською мовами, але твердо трималися православної віри. Поруч з нами мешкала сім'я Жуків. Не пам'ятаю, як звали господаря і господиню. Це була, як я пізніше зрозуміла, сім'я свідомих українців. Тут розмовляли тільки українською мовою, у недільні та святкові дні співали українські народні пісні. Гарно звучала у їх виконанні пісня «Не усі тоті сади цвітуть, що весною розвиваються». Їх непомітна робота сприяла тому, що й ми краще стали себе усвідомлювати українцями.

Моїх рідних у роки Першої світової війни примусово евакуювали в Самарську губернію, де проживали до 1921 р. Потім повернулися у рідний край. Тато тоді мали п'ятнадцять років. З тої евакуації вони привезли пісеньку, котру виконували в стані меланхолії, випивши келишок горілки. Ось як звучала та російська співанка:

*«Вставай, Ваня, хватит спать, пойдём на работу,
Будем деньги получать каждую субботу».*

Батьки дбали про наше виховання. Нас навчили молитися, хреститися, розповідали про православну віру. Напередодні Різдвяних свят ми з сестрою Любою визначали одну з колядок і вивчали її напам'ять. Потім спільно з іншими дівчатами ходили колядувати. Хлопці робили зірку, прикрашали її, освітлювали. Така коляда визнавалася поважнішою. Інші колядники перевдягалися на трьох королів, циганів, смерть з косою. Їх дійство називали «ходити з козою». Таких колядників навіть запрошували до хати, пригощали. На Новий рік хлопчики лише посівали житом, пшеницею, ячменем, вівсом, промовляючи: «Сійся, родися жито, пшениця, усяка пашниця на Новий рік, щоб було краще, як торік».

У нашому селі була дерев'яна простора церква. Мало наше село й початкову школу. Навчання велося польською мовою. Кожен навчальний день розпочинали співом польського державного гімну «Єще польська не згінела». Учитель стежив, щоб усі діти старанно співали і коли помічав щось не так, то міг дати навіть запотиличника. Польський уряд дбав про здоров'я дітей. Роблю про це висновок з того, що нас, наприклад, заставляли вживати риб'ячий жир, для чого треба було щоденно носити з собою ложечку. Жир «заїдали» шматочком білого хліба.

На канікулах допомагали батькам. Нас брали в поле під час жнив. Обов'язки покладали на нас не складні: ми збирали колоски, приносили воду з джере-

ла. Але, коли випадала можливість взяти у руки серп і спробувати ним жати, раділи безмежно. Старші сварили, бо в слабенських і невмілих руках серп ставав знаряддям каліцтва. Але це була невелика біда: до рани прикладали листочки дерев'яні, що ріс межами, і кров зупинялася. У нас цю рослину так і називали – кровавником.

Тато найбільше сіяли жита. Зерно йшло на хліб – запашний, з підпеченою шкуринкою, а стебла – на околоти для покрівлі. Серед інших зернових також вирощували ячмінь, овес, гречку, просо. Садили багато картоплі, яка була другим хлібом. У нас, наприклад, навіть борщ їли з м'ятою картоплею. У нашій сім'ї постійно, скільки пам'ятаю, тримали дві корови з приплодом. Ми з сестрою Любою пасли худобу в урочищі, яке називалося «Долина». Тут був раніше ліс, про що говорили старі пеньки від дерев. На них було зручно бавитися, а в літню пору навколо них червоніли ягоди суниць (позюмок).

Діти знали чимало забав і цікаво проводили вільний від справ час та свята. Найулюбленіша та найвеселіша гра називалася «пілкі». Треба було попастися м'ячиком у котрогось з дітей. Вони намагалися уникнути попадання, але не могли виходити за межі майданчика. М'яча робили з коров'ячої вовни, для чого її збирали коли линяли корови. Жмут вовни качали поки він не перетворювався у м'яча. Коли я приїхала до рідного села у 1990 р. (майже через 50 років), то з сумом побачила, що «Долину» розорали і перетворили на плантацію чорної смородини. Грунтова дорога через село виявилася заасфальтованою. На місці зруйнованої православної церкви поляки збудували католицький костел. Дерев'яне приміщення школи, більше схоже на сільську хату, те саме, в якому я навчалася, ще збереглося. Я зустрілась з ним, як з чимось рідним, немов з рідною домівкою, хоч поруч вже лежали бетонні блоки для спорудження нового приміщення. В селі почали будувати й будинки з бетонних блоків. Взагалі життя в селі змінилося на краще. Селяни чинили спротив колективізації, але їх задурювали можливістю отримувати пенсії, через що чимало літніх людей подало заяви на вступ до колгоспу за півтора роки до виходу на пенсію. Коней селяни тримали, як і раніше, але в селі вже був один трактор «Урсул», майже точна копія «Білоруса». Землю ним орали почергово, поля краще оброблялися і вони віддячували щедрішими врожаєми.

Наша родина

Мій тато Волошин Микола Степанович 1906 р. народження, а мама Катерина Іванівна 1909 р. народження походила з родини Яцишиних. Обоє були корінними жителями села. У роки Першої світової війни їх примусово вивезли в Самарську губернію. При цьому їм говорили, що таким чином ря-

тують, бо село мало опинитися в зоні активних бойових дій. Насправді російська влада прагнула отримати робочу силу. В рідне село повернулися у 1921 р., де застали зруйноване господарство, але земля за ними збереглася. Налагоджувати господарку довелося в жакливіх умовах, бо помешкання і стайні були зруйновані, а поля занедбані. А тут ще тиф – вічний супутник війни. Він залишив важкий слід у татовій родині. Першим помер тата брат, а потім померла мама, моя бабуся. Сім'я Яцишиних наприкінці Першої світової війни складалася з бабусі і трьох дітей. В рідне село не повернувся найстарший мамин брат Леонід, який одружився в Росії і там залишився. Пізніше від нього отримали листа з родинною фотокарткою. На той час в їх сім'ї народився хлопчик. Більше листів від вуйка Леоніда не було, через що бабуся усе життя переживала. Пригадую, як вона брала до рук оте єдине фото, дивилася на свого онука, цілувала і плакала. Інший мамин брат Степан після одруження переїхав до села Гвоздів Грубешівського повіту, де оселився на хуторі, або, як у нас називали, «на кольонії».

Мама вийшла заміж у дев'ятнадцять років. Я була другою дитиною в сім'ї, а всього дітей було семеро. Старша сестричка померла маленькою, а вижило нас лишень четверо. В селі не було лікарні, профілактичні заходи не здійснювалися. Пам'ятаю, як ми захворіли на скарлатину, але нас нічим не лікували. Ми старші з сестрою Любою вижили, а сестрички Надійка і Маня померли.

Нині сестра Люба мешкає в селі Струсів Тербовлянського району на Тернопільщині. Має фах медичної сестри. Разом з уже покійним чоловіком Іваном Могильчаком виростили двох синів. Син Микола нещодавно помер. Сестра доживає свого віку з сім'єю сина Сергія, має двох онуків. Наймолодша сестра Стефанія, перебуваючи на пенсії, працює учителькою хімії в селі Зарожани Хотинського району Чернівецької області. Там вийшла заміж, виростила доньку, має онука. Найменший брат Володимир живе в селі Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області, має двох дочок і двох онучок.

Початок війни

Обстановка в селі напередодні Другої світової війни дуже загострилася. Поляки зневажливо ставилися до українців, підкреслювали свою зверхність, вихвалялися, що в разі нападу Німеччини отримають допомогу від Франції та Англії. Українці не заперечували, бо то було вкрай небезпечно. Та війна розпочалася якось раптово. Мені її початок запам'ятався бомбардуванням повітового центру Томашева. Літаки прилетіли трійками, скинули бомби і полетіли. Над розташованим за сім кілометрів містечком з'явилися хмари чорного диму. Я бачила, стоячи на порозі отчого дому, але чомусь не боялася.

Мабуть, дитячої уяви не могли бентежити слова «почалася війна», тільки дивувалася з того гуркоту, який долинав з містечка. Він чимось нагадував грім літньої днини. Не знала я, що то початок наших поневірянь, які завершилися примусовою депортацією з рідних домівок, з отчого краю.

Де кілька днів тиші і серед людей стихли розмови про війну. Проте, пам'ятаючи роки Першої світової війни, люди готувалися до найгіршого. Тато на городі викопали яму і там у скрині заховали родинні пожитки. Скриню накрили соломною і прикидали землею.

Минуло декілька днів, можливо тиждень-два, і одного разу (було це свято чи неділя, бо ми всі були дома і святково одягнені) під вечір з боку лісу почалася стрілянина. Але це тривало недовго, увечері та вночі все було спокійно. Вранці знов почали стріляти і старші люди першими зрозуміли, що треба десь ховатися. Ми взяли деякі харчі та вирушили на луг. Там був глибокий рів, який служив за осушувальну споруду. Та хвиля пострілів змусила нас зупинитися та заховатися за прибудову до стодоли. Там були складені снопи немолоченого люпину. Тоді я нагадала, що на підвіконні залишила намисто. Мама й не оглянулася, як я зникла, швиденько побігла через подвір'я до хати, взяла намисто і бігцем повернулася. А те, що кулі свистіли, чомусь не було страшно. Очевидно через те, що ніколи не бачила вбитих людей. Мама трохи посварила мене, але я тишилася намистом, яке пам'ятаю досі.

У перерві між перестрілками добралися до рову, який послужив нам своєрідним окопом. Там перехувалися цілий день, бо навколо стріляли, але нікого не вбили і навіть не поранили. Коли стемніло, покинули схованку і пішли в сусіднє село Паньків, яке знаходилося недалеко і там було спокійніше. Там с'як-так переночували і на світанку повернулися додому. Треба було нагодувати худобу та й самим поїсти чогось гарячого. Поки мама і бабуся поралися в хаті, тато удвох з сусідом викопали невелику яму під стодолю. Чула, як вони говорили між собою, що кулі не проб'ють, бо в стодолі було снопів аж до самого верху. Коли схрон був викопаний, ми швиденько зайняли місця один біля одного. Перехувалися там лежачи і притулившись одне до другого, щоб не було так страшно. Незабаром прибіг польський солдат і ліг біля нас. Але вибухнула граната і його поранило в ногу. Мама перев'язала рану хусткою, солдат подякував і кудись побрів. Ми до самого вечора сиділи у схованці, а коли стрілянина стихла, перейшли до хати. Наступного дня боїв вже не було.

Потім мотоциклами надїхали німці. Нікого не вбивали, але поводитися, як справжні завойовники. Брали у селян все, що рахували за потрібне. З нашого двору взяли коня, нашого з сестрою Любою улюбленця. Тато дуже жалкували, бо кінь був доброю підмогою в господарці. Бабуся бідкалася, що німці забрали бочечку сиру. Вона кожного літа заготовляла кілька діжок сиру.

Посолений і притиснутий (пригнічений) каменем він рятував сім'ю взимку, коли корови переставали доїтися. Бабусі не так було шкода сиру, як бочечки, яка становила певну цінність у господарстві.

Ми мали велику радість, коли на подвір'ї з'явився наш сивий важковоз, худий, замучений, хвіст червоний від крові. Він вселив надію, що в цій веремії не все ще втрачене, що життя може налагодитися. І раптом повідомлення, що німці відступають, а на їх місце йдуть москалі. Радянські війська прийшли якось неждано. Ми їх мову розуміли, серед них зрідка зустрічалися й українці. Агітували їхати на постійне життя в Росію, хвалилися незораними степами. Але те добро люди знали ще з Першої світової війни і не йняли віри тим обіцянкам. Чула, як чоловіки поміж собою говорили, що в Росії навіть картоплю їдять з хлібом, живуть у бараках і сплять комуніями під однією ковдрою. Потім москалі забралися і знову з'явилися німці. Їх кількість збільшилася і в червні 1941 р. вони рушили на Радянський Союз.

Того року переміни сталися і серед моїх односельців. Українці підняли голови, стали відверто говорити про свої права. До села приїхав учитель і навчання розпочалося рідною українською мовою. Але селом поповзли чутки, що учитель лише показово спілкується українською мовою, а в сім'ї розмовляє польською мовою. Це трохи підірвало авторитет учителя, але попри усілякі негаразди його роль в житті села була великою. Він навчав читати і писати рідною мовою, від нього ми дізналися про Шевченка, Франка, Леся Українку. Він запалив у дитячих душах іскру надії, сказавши, хто ми і чий ми діти.

Тато і мама хазяйнували на своїй землі. Чула від рідних про високі податки, а ще треба було вирощувати тютюн і буряки. Тато навіть спорудили сушарку, де тютюн дозрівав, проходив період ферментації і висихав. Сорт буряків, які сіяли на господарстві, називався «кавовим». Думаю через те, що під час висушування вони ставали коричневими, після чого використовувалися для приготування кавового напою.

Часи були вкрай неспокійні. Одного разу увечері прийшли з лісу бандити і сказали татові: «Ідзь пан з нами!». Ми здійняли крик, а тато їм відповів: «Хеба пан не зна, же я не пуйде з вами?». І вони залишили тата у спокої. Ще через якийсь час спробували забрати тата. Бандити вдерлися до хати. Ми здійняли крик, а бабця впала навколішки і благала залишити нас у спокої. Вони таки пішли з хати. Хто вони були ми не знали, бо мали на обличчях маски, але розмовляли польською мовою.

Напередодні жнив 1943 р. тата і маму офіційно повідомили, щоб сім'я протягом доби забралася з села, бо тут мають жити фольксдойчі. Так називали німців, які раніше емігрували в інші країни і тепер з них хотіли створити опору окупаційному режиму. Мої рідні поклали на воза, що могли взяти з собою, і ми переїхали до бабусиних родичів, які жили на відстані 10 кілометрів.

Там ми допомагали жнивувати, а восени переїхали до маминого брата Степана в село Гвоздів Грубешівського повіту. Ми поселилися на сільському хуторі (кольонії), де в тісноті прозимували.

Навесні 1944 р. наш сусід польської національності Анджей (прізвища не пам'ятаю) вирішив переїхати до родичів у Варшаву, а усе господарство залишив на нас. Пам'ятаю його домовленість з батьками про можливість повернення. Хоч ми господарювали на землях свого сусіда, але жили у вуйка Степана. В липні прийшли радянські війська. Бої біля села тривали недовго, німці втікали швидко, не ставлячи опору.

Наближалися жнива. Тато готував реманент, щоб вчасно зібрати врожай. Літо було погоже і ми вчасно обжнивувалися. Почали обмолочувати збіжжя молотаркою на кінній тязі, яка була на господарстві. Наприкінці серпня повернувся господар і щиро дякував, що все було доглянуте і збережене. Він щедро розрахувався з батьками зерном, так що ми виявилися не скривдженими.

І знову зимою тіснилися в хаті вуйка. Наша сім'я складалася з тата, мами, бабусі і трьох дівчат. У вуйка з дружиною було двоє хлопців і дівчинка. Було важко, але сварки не виникали. Ми відчували себе дещо приниженими, але іншого виходу не бачили. До нас дійшли чутки, що у Шароволі фольксдойчі не оселилися, але українцям в рідні місця повертатися було заборонено, і таких налічувалося тисячі. Представники тилових органів радянської армії були заодно з польськими урядовцями. Вони відверто говорили, що нас тут не залишать і українців виселять, як тоді говорили, у Велику Україну. Батьки часто радилися, ми мовчки слухали і теж журилися над тим, як то воно буде, чи побачимо ще колись свою рідну Шароволу. Нарешті надійшов наказ: усім збирати пожитки і готуватися в дорогу. Тато знав російські порядки, тому з житнього солоду наварили самогону, який потім не один раз нас виручав.

Відправляли нас вузькоколійкою до станції Угнів. Там нас розмістили у просторому приміщенні, де замість ліжок були дерев'яні нари. Санітарні умови були жахливі. Тато хотів поїхати у Шароволу, але їх не пустили. Тут жили біля двох тижнів. Радянські агітатори тим часом серед переселенців вели справжню ідеологічну війну. Вони ганьбили старі порядки та православному віру і називали це перевихованням. На озброєнні були й бесіди про райське життя в Союзі, про велике щастя, яке випало на нашу долю. Люди мовчки слухали, маючи власні відповіді на усі питання. Одного дня на станцію приїхала вантажівка. Відкрили задній борт і влаштували щось на зразок сцени. На ній виступали хлопці та дівчата у військовому вбранні. Вони співали російські частівки, декламували вірші і танцювали. Для дітвори це вийшло було досить цікаве.

Через якийсь час переселенців повезли поїздом в Україну. Минули Раву Руську, Львів і зупинилися на станції Зарваниця. Нам визначили село в горах,

де, як казали, й сонця не видно. Чоловіки подали прохання (не знаю куди), щоб нам визначили інше село і домоглися свого. Нам знову виділили вагони і ми поїхали до Золочева. Там нам запропонували село Лошнів Струсівського району Тернопільської області. Як приїхали у це село, вже не пам'ятаю. Там голова сільської ради розмістив прибульців по квартирах, у яких раніше жили поляки. Нашій сім'ї дісталася однокімнатне помешкання, у якому переночували на земляній долівці. Вранці тато взяв півлітри самогонки і пішов до сільради. Невдовзі повернувся і сказав, що ми перебираємося до іншої хати. Ми з сестрою попідскакували на radoщах, взяли посильну ношу і разом з батьками пішли на нове місце. Це господарство виявилось набагато кращим. Крім хати з двох кімнат і кухні були ще хліви, стодола, криниця і, що найголовніше, хата знаходилася майже в центрі села. Поля були засіяні і нам треба було збирати врожай. Голова сільради визначив ділянки, де можна було збирати врожай і ми мали доста збіжжя. Працювали усією сім'єю, навіть ми, малі діти, теж ходили в поле. Тато косили, мама і бабуся в'язали снопи, а ми з сестрою Любою підбирали рештки колосків. Восени в селі повели мову про колгосп. Першими записалися переселенці, які відчували себе беззахисними. Так завершилася епопея наших мандрів і розпочався осілий спосіб життя.

Проте, виник клопіт з документами. Біда в тому, що нас виселяли не з рідного села, а з кольонії вуйка. Від тата почали вимагати документи на залишене в Польщі майно, але їх нам під час виселення ніхто не дав. Мамі дозволили поїхати у рідну Шароволю. Батьки поїхали, оформили відповідні папери, а повернувшись, розповіли, що в нашій хаті живе тата племінник, який одружився з полькою, прийняв католицьку віру і записався поляком. Майно у Шароволі коштувало більше чим те, яке ми отримали у Лошневі, тому з переселенського фонду отримали невелику компенсацію.

Епілог

Так склалося, що три чверті мешканців Лошнева становлять депортовані з різних місць і за ними закріпилися назви за попереднім місцем проживання. Зокрема, «газди» походять з центральних воєводств Польщі, лемки – з районів, які межують з Словаччиною, а нас називали «хоми», цебто вихідці з Холмщини. Прибульці та корінні мешканці жили дружно, навіть заснували лемківський хор. Проте, праця в колгоспі виявилася важкою і невдячною, тому усі прагнули вирватися з колгоспу і виїхати з села. Озираючись на пережите, певна, що батьки мали єдиний шлях – разом з більшістю односельців переїхати в Україну. Ті, що залишилися, опинилися на землях, які відійшли до Польщі від інших держав і намучилися не менше, чим ми. Недоїдання вплинуло на

наше здоров'я. Ми втрюх з Любою і Стефою перенесли важкі хвороби, але ми боролися за життя, вчилися, здобували належну освіту. Я закінчила філологічний, а сестра Стефа хімічний факультети Чернівецького держуніверситету, сестра Люба – Чортківський медичний технікум. Брат Володимир, який народився у Лошневі, господарює на батьківському обійсті. Минуло багато років, але груша і солодка слива біля отчого дому в Шароволі не забуваються.

■ ЗІНЧУК Микола

с. Тучин Рівненської обл.

Народився 11 квітня 1928 р. в с. Сухава Володавського повіту в сім'ї Пилипа і Марії Зінчуків. Освіту здобував у місцевій початковій школі, Холмській українській гімназії, Рівненській середній школі № 2 та Львівському зооветеринарному інституті (нині Академія ветеринарної медицини

ім. С. Гжицького). В 1971 р. очолив дослідне господарство «Тучинське» Рівненської обл. Нагороджений багатьма орденами та медалями. У 1985 р. йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. У 1977 р. став лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки. Автор багатьох наукових публікацій та книжок, серед них «Кормовиробництво – спеціалізована галузь» (1986 р.), «Літньо-табірне утримання корів», «Щедрий луг» (1988 р.), «ДГ «Тучинське» 1961–2007» (2007 р.).

Суцільний терор

Село Сухава розташоване над р. Володавкою, на відстані 10 км на захід від Володави. Воно ділилось на три частини – на Село, Примірки і Здухи. За річкою знаходився хутір Іванки, у якому було 20 садиб.

У 1915 р. українське населення Сухави було депортоване до Симбірської губернії Росії, звідки сім'я Зінчуків повернулася на батьківщину лише у 1924 р. Сім'я мами Волошини залишалась на місці. Напередодні Другої світової війни в селі було 250 селянських господарств. Крім українців, жило три

польських і сім єврейських сімей. У Сухаві була польська початкова школа. Для дітей з православних сімей уроки Закону Божого проводив українською мовою настоятель місцевої парафії протоієрей Іван Антонюк.

У 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст., коли Польщу охопила глибока економічна криза, ознакою часу були т.зв. «райзери». Так називали безробітних міщан, які ранньою весною усією сім'єю вирушали у мандри у пошуках харчів. До пізньої осені мандрували від села до села. Вони користувались законом, згідно з яким селяни були зобов'язані приймати таку сім'ю на ночівлю, забезпечити вечерю і сніданком. Щоденно таких сімей в селі могло бути 3-5, інколи 10. Вони йшли до сільського голови (солтиса), а той розподіляв прибульців серед селянських родин. Господарі увечері приносили до хати куль соломи, клали її на долівку і запрошували ночувати. Господар мав дати прибульцям вечерю, хоч не кожного разу міг покласти на стіл хліб. Найчастіше їх пригощали картоплею, або супом. Вранці «райзерам» давали сніданок, після чого вони були зобов'язані залишити це село. Вийшовши з села такі родини проводили день без обіду на краю якогось лісочка, а надвечір заходили у інше село. В моїй пам'яті залишився випадок, який стався на обійсті дідового сусіда. Одного осіннього дня солтис скерував до нього молоду вагітну польку. Хата була зачинена, бо господарі знаходились в полі. Жінка постояла під дверима, а потім пішла до хліва. Через якийсь час звідти пролунав крик. Дід побіг на цей крик і побачив, що жінка там народила дитину. Дитя було брудне і посиніле від холоду. Дід скинув вій сюртук, загорнув у нього дитину і поніс до своєї хати. Згодом повернувся за знесиленою матір'ю. Пам'ятаю, як батько посилав мене до сусідів, звідки я приносив породіллі молоко. На жаль, через кілька днів дитя померло. Дід зробив невеличку труну, сам заніс її на кладвище і поховав дитину.

Життя селян докорінно змінилось з вибухом польсько-німецької війни. Вже весною 1939 року були забрані кращі коні, в тому числі у священника Антонюка. За нього він отримав 700 злотих, за які можна було купити 10 корів. До війська мобілізували резервістів, серед них директора школи Володимира Бугайського і нашого сусіда Станіслава Кошевського. Батько, хоч був на той час вдівцем, переживав, щоб і його не забрали до війська. В селі виникла паніка. Люди скуповували в крамниці сіль, мило, гас.

Через якийсь час через наші села покотились валки біженців-поляків, особливо заможної знаті, які прямували через Львів до Румунії. Вони їхали автомашинами, які змушені кидати через відсутність бензину. Придбати його було неможливо за будь-які гроші. Біженці наймали селян і підводами продовжували свій шлях. Пам'ятаю випадок, коли сім'я варшав'ян зупинилась біля нашої хати на перепочинок. Вони купили у батьків півника, але не вміли приготувати, бо вдома це робила прислуга. Вони з цікавістю дивились на

чавунний казан, якого батько давав їм для приготування їжі. Варшав'яни зі співчуттям дивились на наші босі, порепані ноги і подертий одяг. Пани й гадки не мали, що сільські люди протягом літа ходили босоніж. Якими далекими вони були від реального життя свого народу!

Потім прийшла звістка, що на Польщу зі сходу йде Червона армія. Тоді забігали активісти, особливо колишні члени КПЗУ. Стояло питання, як гідно зустріти визволителів? Прихильники комуністичної ідеології вирішили спорудити біля церкви арку, прикрасити її квітами і червоними прапорами. Вони цілодобово чергували біля цих воріт. Одного ранку з'явилась колона легкових автомашин, але вони проїхали з такою швидкістю, що активісти не встигли підняти арку. І це врятувало село. Виявилось, що цими машинами втікав від німців польський генералітет з охороною. Можна лише уявити їх реакцію на червоні прапори та прибрану квітами арку. Через кілька годин після цього випадку селяни зібралися на схід села. Мій батько рішуче виступив проти таких необдуманих дій односельців-комуністів. Закінчилась ця «урочиста зустріч» червоноармійців тим, що браму розламали, а квіти порозкидали.

Через кілька тижнів після ліквідації Польщі люди дізнались, що Люблинське воєводство потрапляє під окупацію Німеччини, а кордон між нею і СРСР має проходити по Буту. Нас повідомили, що бажаючі можуть переселитись на територію СРСР. З нашого села виїхало близько 20 родин, але більшість з них незабаром повернулось до рідного села. В той час в селі жодної влади не було, як не було й ніяких банд.

Одного жовтневого дня 1939 року двома мотоциклами приїхали німці. Вони пішли по хатах, назбирали харчів і поїхали. Потім було обрано, скоріше поновлено на посаді, голову села. Ним виявився наш однофамілець Григорій Зінчук – порядна людина і добрий господар. Йому, як офіційній особі, з волосної управи у Вириках привезли портрет Гітлера. Яюсь перед Паскою дружина білила хату, винесла портрет на вулицю і поставила під хатою вниз головою. Хтось запримітив таке «святотатство» і цього було достатньо, щоб наступного дня він був заарештований, відправлений у концтабір, звідки не повернувся. Це була перша жертва окупанта в нашому селі. Потім до кожного селянського двору був доведений план здачі зерна, м'яса, молока та іншої сільськогосподарської продукції. Нам восени забрали усе зерно і останню корову. Для багатодітної сім'ї без матері це була трагедія. Перший місяць нам видавали по літру молока, але пізніше цю допомогу скасували. Особливо у 1940–1941 роках в хаті тижнями не було хліба, одягу та взуття також не було.

Восени 1939 р. сухавці створили сільську школу. Кілька тижнів викладачем був дяк місцевої церкви Семенюк. Взимку учителем став 19-річний юнак з Галичини на прізвище Монько. Він запам'ятався жорстоким і зневажливим ставленням до дітей. Кожний учень мав виготовити табличку з написом «Я га-

ман і осел! Я дурень», які за найменшу провину чіпляв учневі на спину, або груди. Зрештою, терпець батьків увірвався і люди цього «педагога» вигнали з села. На його місце прибув новий учитель на прізвище Телішевський – напрочуд гарна людина, справжній педагог. На жаль, через рік він повернувся до Львова. Ми проводжали його зі слізьми на очах. На зміну йому до Сухави з центральної Польщі прибула родина фахових учителів Федоровичів, які працювали тут до часу ліквідації української школи.

Навесні 1941 р. загальна атмосфера ставала напруженішою. Я спостерігав підготовку німців до війни з Радянським Союзом, адже наше село опинилось у прикордонній смузі. Останніми місяцями німці відкрито говорили про наближення війни і почали концентрувати великі військові сили. Не усвідомлюючи наслідків, діти з захопленням спостерігали за переміщенням військ. На подвір'ях і в господарських будівлях розташувались німецькі солдати, а техніка переважно знаходилась в навколишніх лісах. За кілька тижнів до початку війни війська переміщувались лише вночі.

З останніх передвоєнних днів мені запам'ятався такий випадок. В нашій клуні знаходився підрозділ піхотинців чисельністю до 20 солдатів. Коли надвечір вони почали шикуватись в колону для переміщення до кордону, до батька підійшов солдат. Він налив батькові з фляги рому і сам випив. Потім змішаною німецько-польською мовою розповів, що його батько в Першу світову війну загинув у Росії. Він залишив вдома дружину і трьох діток. На його думку, Німеччину, його самого та сім'ю Гітлер доведе до загибелі. На світанку 22 червня 1941 р. батько розбудив нас словами: «Вставайте, діти, почалась війна».

Не дивлячись на складну ситуацію і злиденне життя 1 вересня 1941 р. розпочав навчання у Володавській торгівельній школі. З тих років запам'яталось кілька епізодів. Одну з кімнат шкільного гуртожитку займав учитель математики, виходець зі Львова Петро Крушельницький, людина особливих здібностей, людяності та порядності, віком до 25 років. В цей час німці розпочали арешти відоміших, але для них підозрілих, людей. З вікон школи ми спостерігали за приміщенням гестапо і бачили, як часто звідти людей відводили на кладовище і розстрілювали. Навесні 1942 р. гестапо заарештувало й нашого, як ми його називали, пана професора Крушельницького. Лише восени 1943 р., коли я вже вчився в Холмській гімназії, зустрів виснажену, обірвану людину, яка впізнала мене, першою відгукнулась і назвала по імені. Це був професор Крушельницький. Він розповів, як за чийось доносом був заарештований і відправлений до концтабору. Під час страти йому вдалось втекти, а добрі люди дали йому відповідну довідку, одяг та взуття. Ми його запросили до гуртожитку, погодували і вранці наступного дня відвели до Українського допомогового комітету.

Ще запам'яталось, як холодними осінніми днями 1941 р. вулицями Володави гітлерівці вели у місцевий концтабір великі колони радянських військовополонених. Вони були обірвані, напівроздягнуті, окремі без взуття. Мешканці, переважно українці, виносили і кидали їм хліб, картоплю, або й сиру моркву. З якою жадібністю ці нещасні люди хапали продукти. Вразило й те, що окремі поляки відверто зневажливо ставились до полонених і зловтішались їх становищем. Напередодні Різдяних свят до Володавської делегатури УДК надходили посилки для військовополонених. Працівники делегатури залучали учнів торгівельної школи до розподілення святкових подарунків. Ми різали хліб та сало, ділили тютюн та цигарки, а на Різдяні свята переправляли у концтабір.

В пам'яті закарбувався ще один епізод. На початку 1942 р. в одному з кварталів Володави німці створили єврейське гетто і оточили його поліцейськими постами. Треба сказати, що в місті у довоєнний час більшість населення складали євреї. Однієї ночі учнів торгівельної школи розбудили крики і поодинокі постріли. Виявилось, горіло гетто і синагога. Через кілька днів німці разом з озброєними палицями єврейськими поліцаями почали шикувати єврейське населення в колони. З лайками і побоями нещасних повели за місто. Люди висловлювали припущення, що їх повели до концтабору Собібор, який знаходився на відстані 15 км від Володави. Саме там у лісі знаходився один з найбільших у Європі концтабір, в крематорії якого згоріла не одна тисяча євреїв.

Наведу ще один приклад ставлення німців до євреїв. Неподалік Сухави є невелике село Люта, яке тоді потопало в болотах. Саме для осушування боліт у 1942 р. німці зігнали кілька тисяч євреїв, переважно інтелігентів. Серед них були мешканці Варшави, Відня, інших міст Європи. Ці люди, стоячи в глибокій воді, були змушені копати водостічні рови. Про серйозне осушення місцевості не йшлося, але через кілька місяців виснажливої роботи усі вони були розстріляні.

З Холмського періоду життя виніс переконання, що німці до всього ставились з позиції воєнного часу. Фронт наближався до Польщі, тому там відкривались тилові військові госпіталі. Такий госпіталь німці відкрили в Холмі, в районі Дирекції. Незабаром він міг приймати новоприбулих поранених вояків, чисельність яких невпинно збільшувалась. Протягом однієї ночі наша українська гімназія опинилась на вулиці. Учнів вразила брутальність, з якою німці викидали з другого поверху іконостас, ікони і церковне начиння. Так вчинили з гімназійною бібліотекою і навчальними кабінетами. Спочатку гімназію розмістили в технічній школі, а незабаром перевели у приміщення міського суду, який на той час не функціонував. Навесні 1944 р. навчання в гімназії було припинено, але перед тим учнів старших класів залучили до

будівництва оборонних споруд вздовж Буту в районі Дорогуська. Туди двома товарними вагонами було відправлено понад 200 гімназистів. В кінці дня нам дозволили попутним транспортом повернутись до Холма. З наближенням фронту гімназія припинила діяльність, перед тим нам видали свідоцтва про закінчення відповідних навчальних курсів.

■ ІВАНИЦЬКИЙ Володимир,

м. Рівне

Народився 3 грудня 1932 р. в Уханьках Грубешівського повіту. Освіту почав здобувати ще до переселення, але через війну та депортацію середню школу в м. Теремно Волинської області закінчив лише у 1953 р. У 1953–1958 рр. навчався на радіотехнічному факультеті Львівського державного

політехнічного інституту, де отримав спеціальність інженера-радіотехніка. Після закінчення інституту за державним направленням працював у особливому конструкторському бюро у м. Муромі Російської Федерації. Після закінчення обов'язкового для молодого спеціаліста терміну роботи за направленням повернувся до батьків на Волинь. З грудня 1961 р. до грудня 2002 р. працював у Рівненському дослідно-конструкторському бюро електронної промисловості, де протягом останніх 20 років обіймав посаду його директора.

Мої скитання

Село Уханьки розташоване поблизу Буту, на відстані 10 км від Дорогуська. Перші мешканці вдало обрали місце для поселення та забудували підвищену на 30 метрів над рівнем ріки місцевість. Кожної весни ріка та навколишні озера перетворювалися на заплаву, яка сягала волинського села Висоцького. Після спаду води тут росли гарні трави, а селяни мали багаті сінокоси. На сільському пасовищі (оболоні) влітку паслися гуси, але гусенят діти пасли на Загуменках. Ця назва, очевидно, походить від російського слова «гумно» і прижилася тут під час російського панування на цих землях.

В селі було дві вулиці. На одній знаходилися хати і хліви, а на іншій – сто-доли. Крім них, з центра села йшла дорога на Липинки, Андріїв і біля Чернііва сполучалася з повітовою дорогою Холм-Грубешів. В центрі села були школа, крамниця, пожежна охорона. Церкви в Уханьках не було, тому українцям доводилось відвідувати церкву в селі Кулемчиці сусіднього Холмського повіту. Після її зруйнування поляками у 1938 р. уханьці стали прихожанами церкви в містечку Дубенка, розташованому на відстані 4 км від нашого села.

В селі було більше 300 господарств, з них лише 10 належало полякам. Серед українців були свої «офіцер» та «американець». За першим це сільське прізвисько закріпилося після Першої світової війни, з якої він повернувся в чині офіцера. Другого назвали «американцем» після його повернення з заробітків в Америці.

Більшість господарів мали ділянки лісу в масиві «Стрілеччина», розташованому з боку села Стрільці. У батьковому блокноті зберігся запис про кількість та якість дерев на нашій ділянці, проте ця власність не потрапила до опису майна, доданого до списку переселених з Холмщини до УРСР українців. Рибне багатство використовувалось мало. Рибальство рахувалося дитячою забавою, тому людину, яка в робочий час ловила рибу, вважали неробою.

Найдавніші події, пов'язані з Холмщиною, і які мені запам'яталися, пов'язані з початком спільної німецько-радянської війни з поляками у 1939 р. Залишився в пам'яті епізод, як мати, старші брати і я стояли біля хати і чекали повернення батька з цієї війни. Ми вже зраділи, коли побачили його на оболоні з тим же речовим мішком за плечима, який зберігся у нього з часів Першої світової війни. Батько, один на все село, мав припис, який зобов'язував його в разі виникнення війни з'явитися на збірний пункт у містечко Дубенка. Зацікавленість ним з боку польських військових органів була обумовлена тим, що в Першу світову війну він закінчив однорічну фельдшерську школу. Під час перевезення рекрутів на іншу збірну дільницю якийсь поляк похвалювався, що після перемоги Польщі над Німеччиною всі українці будуть знищені. Почувши настрої поляків та усвідомивши наслідки його боротьби за інтереси Польської держави, батько на наступній станції покинув вагон, а той поляк поїхав здобувати перемогу.

Запам'яталось також, як багато поляків втікали від німців на Волинь, але невдовзі вони разом з багатьма волинськими поляками повернулися назад. Вони рятувалися від «визволителів» у будьонівських шоломах, бо німецько-радянські лещата стискали їх все тісніше. Червоноармійці без жодного пострілу форсували Буг, разом з німцями добивали здеморалізоване польське військо і через три тижні після параду переможців у Бресті, повернулися на правий берег Бугу.

Через десять днів у село прийшли німці. Нове велике приміщення школи вони перетворили на комендатуру, а для учнів збудували барак, де в одній кімнаті навчалися діти різного віку. Учителями були національно свідомі інтелігенти з Галичини. Вони харчувалися почергово в сім'ях, діти яких відвідували школу. Зимому кожен учень мав нести до школи поліно дров і у такий спосіб гуртом опалювали класне приміщення.

У 1941 р. на обох берегах Бугу велася підготовка до війни. З радянського боку протягом однієї ночі «вирослав» сосновий лісок, з якого потім чувся брязкіт металу. Німці на околиці села копали окопи, а батько в городі робив сховище для сім'ї. 21 червня селяни знали, що на світанку наступного дня почнеться війна. Надвечір німці зайняли укріплені позиції, а діти до пізнього вечора бігали біля них і збирали порожні пачки з-під сигарет. Наші люди попереджали радянських прикордонників про час початку війни, але ті жартома говорили своїм командирам, що бабці з німецького боку оголосили їм війну. Передати інформацію можна було, бо німці дозволяли пасти худобу біля дряноної огорожі, яка знаходилася на відстані 5-10 м від ріки.

Прикордонне життя має свої особливості, воно не схоже з тим, що показують у кінофільмах. В селі були сміливці, які човнами переправляли євреїв на радянський бік. При цьому були й невдачі. Зокрема, нашого сусіда спіймали радянські прикордонники і він повідомив про себе з Англії вже після смерті Сталіна. Окремі холмщани переходили кордон, щоб обміняти товари на сіль, сірники, гас, карбід, який використовували у лампах. Світло від них було дуже яскраве, але вони були вибухонебезпечні.

Хоч воєнні дії перемістилися далеко на Схід, німецький прикордонний загін в селі залишився. Він охороняв Східний кордон дистрикту Люблин з усіма наслідками для його порушників. Навкрути школи вони нагорнули земляний вал, заввишки стін. Коли через Буг переправлялися радянські партизанські загони, німці ховалися до цього укріплення і не пробували вступати з ними у бій. Разом з тим, завдяки наявності німецького гарнізону, українці відчували себе більш захищеними перед польськими бандами, але спокою від німецької окупаційної влади не мали.

Справжнім лихом стали облави на молодь з метою вивезення до Німеччини на примусові роботи, жорсткий облік та вилучення худоби, свиней, зерна, меду, інших продуктів. Юнаків, серед них учнів спеціалізованих шкіл та гімназій, залучали до будівельних загонів «Баунвіст», де вони безкоштовно працювали на спорудженні оборонних споруд, доріг, аеродромів, на осушуванні боліт. Мені довелося бути свідком звинувачень комуністичним функціонером рухівця за його перебування в такій юнацькій організації. Насправді, створені німцями юнацькі формування були прототипом радянських буді-

вельних батальйонів, які прийшли на заміну ГУЛАГам, його члени фактично були оstarбайтерами, однак до цієї категорії не віднесені.

На кордон 1941 р. фронт повернувся влітку 1944 р. Незважаючи на заздалегідь збудовані бетонні укріплення та зручну позицію, німці змогли тримати оборону на Бузі в околиці нашого села лише три дні. В ході запеклих боїв на підступах до села загинуло по 200 солдатів з обох боків. Спалено будівлі, були й людські жертви серед моїх односельців, переважно з тих, хто переховувався в сусідньому лісі.

На полях залишилося багато різних видів та калібрів зброї. Досвідчені селяни підбирали та ховали зброю, яка їм знадобилася для захисту від польських банд. З чийсь ініціативи в селі організували місцеву самооборону. озброєні люди вночі вартували і не дозволяли полякам завдати відчутної шкоди селу. Проте, нова польська влада розпорядженням про здачу зброї (реально воно стосувалося виключно українців), практично ліквідувала українську самооборону.

В цей час до села одночасно прибули комісія з так званої евакуації українського населення та військові загони по заготівлі для потреб Червоної армії зерна, картоплі, фуражу. Наша сім'я була записана на виселення до Миколаївської області і 15 грудня 1944 р. перебралась на станцію Дорогуськ. Іноді люди запитують, чому сім'я обрала південну область України, а не Волинь, де були можливості для ведення приватного господарства. Мешканці прикордонних сіл Холмщини ночами бачили за Бугом заграви над селами, тому й боялися, щоб з одного пекла не потрапити до іншого. Крім того, старші люди, які поверталися з Росії після депортації 1915 р., бачили заможні села саме в українських південно-східних губерніях. Значний вплив мала більшовицька пропаганда про переваги життя у східних областях.

На станції Дорогуськ, під відкритим небом в середині зими два тижні очікували вагонів. Ще два тижні провели в дорозі до містечка Новий Бут Миколаївської області. Батькам і тут доводилося бути пильними, бо в дорозі, особливо на станціях Козятин і Фастів, діяли злодії.

Зі станції прибулих виселенців по 3-4 сім'ї арбами розвезли по колгоспах. Нашу та ще три сім'ї залишили у райцентрі Новий Бут, до якого прилягало кілька колгоспів з величезними площами землі. Батька, який в Польщі не мав ліцензії на право ведення лікарської практики, призначили завідувачем амбулаторії та лікарні в сусідньому селі Софіївка, куди він забрав воза і коня. Ми з середнім братом та матір'ю (старший брат воював у Червоній армії) залишилися у райцентрі, де нас підселили до місцевих жителів. Їм довелося поступитися однією кімнатою, хоч їх сім'я з п'яти осіб тіснилася в іншій кімнаті. Глиняний будинок опалювали бадиллям соняшника та іншими бур'янами, які доводилося носити за 5 км. На таку ж віддаль доводилося ходити за при-

датною для приготування їжі та прання водою, а водою з місцевої криниці лише поїли худобу.

Евакуаційний лист забрали працівники НКВС, а взамін видали довідку, «которая видом на жительство служить не может и действительна в пределах Ново-Бужского района». Думаю, що цей документ свідчить про те, що ми фактично перебували на спецпоселенні під наглядом районного НКВС. Інші сім'ї коней та вози здали до колгоспу, там працювали, але заяви про зарахування до господарств не подавали.

Після прибуття на Миколаївщину люди усвідомили своє нове становище і відкинули можливість тут залишатися. Влітку 1945 р. холмщаки Ново-Бузького району домовилися про втечу на Волинь. Одного серпневого вечора вони забрали вози та коней, але хтось про це повідомив районне керівництво, і прибулі вночі енкаведисти вчинили розправу над кількома чоловіками. Коли вони виїхали з села, нам на світанку вдалося покинути село. Остерігаючись можливої погоні довго їхали польовими дорогами і через три тижні наш обоз з п'яти возів в'їхав на Волинську землю. Тут кожний мусив шукати притулок, а потім й місце постійного проживання.

В процесі адаптації до нових умов члени нашої та сусідніх по Уханьці родин облаштувалися на Волині, у Санкт-Петербурзі, Сибіру, Башкирії, Англії, Польщі. Воістину, нашого цвіту – по всьому світу.

Наша сім'я опинилася в чеському селі, де раніше зупинилися наші родичі. Батько почав працювати в лікарні, найстарший брат прийшов з війни. Його повернення стало великим родинним святом, адже більшість мобілізованих до Червоної армії холмщан загинули на фронті. В час облаштування на новому місці найбільше страждали дорослі члени сім'ї. Якщо вони й змогли знайти роботу, то займали найменш оплачувані робочі місця. Про це молодші покоління не знають, а партійні функціонери радянської системи заперечують цей факт.

Складні, часто драматичні, умови життя, виробили у холмщан старших поколінь спадкову здатність швидко адаптуватися до нового середовища, наполегливо використовувати сприятливі чинники. Саме через це вони у післявоєнний період швидко пристосувалися до невідомої їм державно-політичної системи, а їх діти скористалися можливостями для здобуття освіти, як основи до завоювання належного місця в суспільстві. З-поміж багатьох відомих холмщан мені в студентські часи стали відомими уродженець Уханьок, декан будівельного факультету Львівського політехнічного інституту Іван Градюк та ректор цього ж вузу Микола Максимович, який викладав нам курс теоретичних основ електротехніки. Незважаючи на його надзвичайну вимогливість, мені, єдиному з групи, пощастило отримати від нього відмінну оцінку. Вже пізніше мені спало на думку, що він інтуїтивно

впізнав у мені свого земляка і, напевно, дещо підвищив бал, бо я відносився до середніх студентів.

Усі шістдесят років від початку депортації українців з Холмщини до УРСР шукаю і не знаходжу вичерпної відповіді на запитання: чим викликана надмірна ненависть поляків до українців, заручником якої стали кілька поколінь холмщан? Чому їх ненависть до українців більша ніж до німців, від яких вони зазнавали раніше і зазнали підчас останньої війни величезних людських і матеріальних втрат? Як людина, слабо обізнана з гуманітарними науками та політикою, бачу кілька причин цьому явищу. Історично доведеними є факти задрощів поляків до наших природних багатств (включаючи чорноземи півдня Холмщини та лісові багатства краю), ментально закріплена етнічна зверхність, яка часто мала патологічні прояви, та релігійна нетерпимість, яка ставить під сумнів наявність християнської моралі у цього народу. Відомі випадки, коли в буремні сорокові роки польські бандити «дарували» життя українцям Холмщини лише за те, що він міг розповісти молитву польською мовою.

Документи говорять про те, що виселення українців з їх історичної батьківщини ініціювали польські кола, які спочатку схиляли до цього вчинку уряди Англії та США, а пізніше й політичне керівництво СРСР, яке скористалося нагодою випередити можливі міжетнічні протистояння та ліквідувати в зародку вимоги польської меншини в СРСР щодо забезпечення політичних та національних прав.

Абсурдними, на мою думку, виглядають висновки польських та багатьох українських істориків про те, що знищення поляками українців на Холмщині було відплатною акцією за події на Волині. Можна з впевненістю сказати, що українець Холмщини нічим не заборгував полякам. Чомусь же нам «відплачували» не волинські, а місцеві поляки і почалася вона задовго до подій на Волині.

Отже, відсторонені від реальних умов висновки є шкідливими для розв'язання багатьох наших проблем в контексті виконання положень українсько-польської міжурядової угоди від 9 вересня 1944 р.

Вважаю, що наше питання не буде остаточно розв'язаним, доки воно не стане предметом діяльності зовнішньоекономічного відомства, інших українських міністерств. На жаль, на відміну від поляків, наші найвищі урядовці не хочуть переосмислювати недавню історію, бо й самі є продуктом минулої комуністичної системи.

Тепер усі, серед них президенти Польщі та України, знають про трагедію села Павлівки Волинської області, проте українські вчені, політики та громадські діячі не довели до їх свідомості набагато жакливіших подій в бага-

тьох селах Холмщини та Надсяння, зокрема, в Саргрині, Ласкові, Верховині, Павлокомі.

Мені, разом зі своїми дітьми, пощастило відвідати село, бути в хаті, де народився та провів дитинство. Поляки пустили нас до хати лише після наполегливого прохання дочки і сина. В нашій хаті побувала й внучка Тетяна, яка живе в Санкт-Петербурзі. Сподіваюсь, що це спонукає її до вивчення історії Холмщини, звідки ведуться корені її роду.

Хочеться вірити, що є правда на світі, Бог на небі і холмцанам разом з усім українським народом усміхнеться щаслива доля. Але для цього потрібно мати гідність та наполегливість американських негрів, нащадків колишніх рабів. Хоч рабство в США давно скасоване, проте вони домагаються його за судження на законодавчому рівні, щоб отримати відповідну моральну та матеріальну компенсації.

■ **КАРПОВИЧ Василь**

■ **КАРПОВИЧ (Дмитрук) Галина**

м. Рівне

*Світ просторий, світ широкий
Мільйони в нім доріг.
І куди не глянеш оком –
Скрізь сліди пралюдських ніг.
Але де такі криваві?
Але де такі сумні?
І де сяють так у славі,
Як на нашій Холмщині.*

Народився у с. Колоденка біля Рівного 15 січня 1931 р. в сім'ї священика. З 1943 р. проживав з родиною у с. Славатичі Володавського повіту Люблинського воєводства. У 1940 р. навчався в українській школі, створеній на початку Другої світової війни. У 1941–1944 рр. навчався в Українській гімназії у м. Холм. У 1945 р. родину депортовано до УРСР. Того ж року продовжив навчання в чоловічій середній школі №2 м. Рівне.

Впродовж 1949–1951 рр. навчався в Рівненському учительському інституті (зараз – Рівненський державний гуманітарний університет) на фізико-математичному факультеті. У 1951–1961 рр. працював вчителем старших класів з фізики та математики в середній школі с. Козин (Радивилівський район Рівненської області). Упродовж 1952–1956 рр. також навчався в Кременецькому педагогічному інституті за спеціальністю фізика і математика. У 1960-х рр. працював у Рівненському педагогічному інституті на фізико-математичному факультеті. З початку 1970-х до кінця 1980-х рр. працював в Інституті інженерів водного господарства у Рівному (зараз – Національний університет водного господарства і природокористування), де й продовжував трудитися після виходу на пенсію з 1990 р.

Народилася у с. Петрилів Холмського повіту Люблинського воєводства 4 жовтня 1932 р. у селянській родині, яку ще в роки Першої світової війни відправили у біженство до м. Іркутська (Росія). А після повернення додому родина змушена була відбудувувати господарство, оскільки з оповідей батьків «на місці хат після війни залишилися лише обгорілі комини».

Навчалася два роки у польській школі, а потім – в Українській гімназії міста Холма, створеній на початку Другої світової війни. З родиною була переселена у 1945 р. до м. Рівне, де й закінчила середню жіночу гімназію №1. Вищу освіту здобула в Рівненському учительському інституті (зараз – Рівненський державний гуманітарний університет) на філологічному факультеті за спеціальністю українська мова та література. Після закінчення інституту вчителювала в середній школі с. Козин (Радивилівський район Рівненської області). З 1961 р. працювала в школах м. Рівне.

У 1955 р. вийшла заміж за Карповича Василя Миколайовича, з яким познайомилась ще в шкільні роки. Разом з чоловіком виховали двох синів – Олександра (1956 р.н.), який закінчив Рівненський інститут інженерів водного господарства та Київський політехнічний інститут за спеціальністю інженер-радіотехнік та Володимира (1981 р.н.), який навчався у Московському фізико-технічному інституті, а після закінчення аспірантури у Києві, здобув ступінь кандидата фізико-математичних наук, тривалий час працює в Австрії.

Сумні спогади

Був спекотний червневий ранок. Я разом з іншими сусідськими хлопцями йшов купатись на озеро. А тут така спека. Спочатку квітня і до тих червневих днів 1946 р. сонце, як ніколи в попередні роки, палило немилосердно, і так кожен день, нема куди подітись. На озері перебули спеку і під вечір повернулись додому. Ніяк не міг обпитись води. Їсти також хотілось, але не так, як пити. Чи голова дісталася подушки, чи ні, заснув, як говорять, на льоту.

Недільний ранок. Тільки що береться сходити сонце. Чую крик, плач господині, (я був на квартирі, коли вчився в польській гімназії). Всі позривались зі сну. В чому справа? Господиня перша вийшла на двір. Перед дверима стояв польський солдатик.

– Перепрошую, шановна пані, але мені наказано повідомити, щоб ви о 9-ій годині всією сім'єю, з речами, були на залізничній станції, там вже жде на вас поїзд, підвода за речами ось вже їде. Ще раз перепрошую, я вже з півгодини чекаю під дверима, але не насмівився вас будити.

Молодий солдатик, якому ще й не було двадцяти років, ніяково м'явся перед господинею хати, яка постала перед ним в наскрізь відчинених дверях, в нашвидкуруч накинутому напівзастібному халаті.

А цей солдатик, в повному військовому обмундируванні, з автоматом на грудях, в касці, що насунулась йому на очі, мені здавалось, так був подібний на мене, чотирнадцятирічного хлопця. Худий, зелений, очі не виспані, червоні повіки. Мабуть, цієї ночі йому, ще зовсім дитині, не довелось спати – готуватись до акції.

Господиня остовпіла. Ніяк не могла второпати, що ця дитина з автоматом на грудях хоче. Чи дати цій дитині їсти, чи дати свіжого молока (але корова ще не доена), чи що? Нараз все вияснилось. Не йде – біжить польський офіцер.

– Пся крев, лайдаку! Чого стоїш? А ви що, ще спите? Підводу підганяй під вікно. Що, вікно не відкривається? А автомат в тебе є? Вибивай вікно. Сундуки на підводу, подушки та перину зверху. Будете досипати на підводі. А ти чого стоїш, рота роззявив? Он бачиш, вже навантажені підводи їдуть на станцію. А там поради ждуть на них з розпростертими обіймами. А ти в культуру граєшся, чемно обходишся з цим бидлом. Дивись, гауптвахту заробиш. Через годину, щоб в цій хаті і ноги не було.

– Але, пане поручнику, в наказі сказано до 9 години.

– Ну, то співай їм колискової, але відразу підеш в карцер на чотири дні без сухарів та води.

Всім стало все зрозумілим. Прощавай, рідна хато. Прощавай, рідна земле. Прощавай, рідний краю. За що? Що ми поганого зробили? Чому?...

Фірман, поляк, держить коней за уздечку, дивиться, як навантажують сундук, та й каже: «І чого ви так мучитесь, надриваєте пупа. Совети все одно хороші речі у вас заберуть. Ось цього сердака і цю хустку-опиньоху віддайте мені, я занесу своїй бабі, хоч згадувати буде, а то совети, як побачать такі хороші речі, то зараз розкуркулювати будуть, ще й на Сибір вас запруть».

Прийшли ще троє солдатів. Вже без автоматів і касок. Прийшли, щоб скоріше викинути речі з хати і відправити підводи на станцію. Перш за все викинути речі з хати.

Господар з господинею кидаються в усі кутки, не знаючи, що вхопити. Чужі люди – солдати виносять все підряд з хати, не розбираючи, що важливіше, що цінніше.

Нарешті, нерви здають. Істеричний крик господині: «Ріжте мене, вбийте мене, з своєї хати, хати свої батьків, я не піду. Тут я народилась, тут я росла, тут лежать мої батьки, діди. Нікуди я звідси не піду».

Що ж робити мені? Мої батьки в Славатичах, що 30 км від Володави. Їх також зараз виганяють з дому. Де вони? Їхати з господарями, в яких я був на квартирі – безглуздо. Залишатись – неможливо. Йти додому, до батьків? Як? Місто оточене військовими, нікого не впускають і не випускають. Господар радить, щоб я свої речі відніс до когось з поляків, а сам пробирався до батьків. Я так і зробив. Речі залишив у знайомих (вона українка замужем за поляком, військовослужбовцем, отже, вони не підлягають евакуації), а сам босоніж, щоб легше було, без хліба й води, зі сльозами на очах, побіг до батьків. На виході з міста мене просто не пустили.

–Нема чого швендятись.

Хоч я й говорив, що ось тут живу в сільському селі, що я поляк.

–Не вольно!

Довелось шукати дірку в цвинтарній огорожі і через цвинтар вийти у поле. Стежка вела до села Сушно. Як минули село – не знав. Зліва був шлях, над яким стояла страшна курава. Їхали підводи з вигнанцями. Справа, хоч і не було видно, був кордон – Буг, а там ходять вартові. Що буде – йду в село. Навколо тиша. Вітер не віє. Сонце смалить немилосердно. Спєка. З села чути далекі поодинокі постріли. Але я йду, наближаюсь до села. Картина страшна. Такого я ніколи не бачив раніше, ні пізніше, скільки живу.

Підходжу до шляху. На мене ніхто не звертає уваги. Пилюка страшна. За сотню кроків вже нічого не видно. Якийсь загрозливий гул доноситься з тієї потворної чорної хмари, що висить над шляхом. Підходжу ближче – вже можна розрізнити походження окремих звуків: іржання коней, блекіт овець, прокльони і голосіння жінок, як за померлими. Ближче: плач дітей, чомусь тихий-тихий, мабуть, довго вже плачуть, виплакались. Коні тягнуть вози. На возах все: скрині, плуги, борони, вулики, великі кошики, з яких повисаджува-

ли голови гуси, кури, а зверху, на подушках, сидять молодичі з немовлятами на руках. До возів прив'язані корови, які впираються, не хочуть йти зі свого села. Старші жінки підганяють їх палицями. Тут вже малі пастушки женуть отару овець. Вівці попускали голови і йдуть, не знаючи куди, ідуть, куди їх женуть. Їм байдуже, чи женуть їх на пашу, а може в соціалістичний рай, як женуть їх господарів. Та господарі знають, що їх виганяють з рідних домівок, що вони вже ніколи не вернуться сюди. А ось на цій підводі лежить один з тих, хто «не розумів», що його батьківщина не тут, в селі Сушному під Володавою, а там, в Херсонських степах, в соціалістичному раю, де за всіх піклується батько Сталін. Там такі чорноземи, яких немає ніде на цілому світі, де не те, що на пісках в Сушному, що й картопля не хоче родити, якщо землю не обробиш і не даси добре гною.

– Що не пам'ятаєте, я перші совети в 1939 р. вам розповідали? Земля там родить без гною, плюнь – і росте, та ще й як. А жита там не сіють, бо всі їдять білі паляниці, білі, як сонце. А пшеничний колосок, не такий, як тут, що в жменю сховається. Колосок там росте від кореня до самого верху. Та й орють там тракторами, а молотять не ціпом, а комбайном. «Жизнь – малина». А скільки меду? А які там бджоли? Великі-великі. Ще більші за джмелів. Куди там вашим джмелям до наших советських бджіл. Такі, як горобці.

– А як ці горобці у вулик лізуть?

Пищать, а лізуть.

Якщо ти, дурний хлопе, не розумієш цього, то ми тобі покажем, де раки зимують. Дякуй нам, що в тебе ще в роті залишилось пару зубів, а замість тих, яких ти позбувся, совети тобі вставлять залізні, в них медицина безплатна. А що в тебе переломані тільки два ребра, також дякуй, бо могли переломати всі. А якщо ти хочеш залишитися тут назавжди, то ось, бери лопату і копай яму... Бо ми не маємо часу. Таких як ти багато.

А ось на возі лежить ще один. Його, правда, ми не били. Та й не було потреби його бити. Йому мало бракує до ста. Проситься: «Дайте мені вмерти, вмерти в своїй хаті. Куди ви мене везете?»

Не дали померти в хаті, помер на возі. Підвезли до цвинтаря, поховали нашвидкоруч, з штахетин збили хреста. «Залишайтеся назавжди, тагу, може ми скоро повернемось, а може... Ви хоч остаєтесь на своїй землі, а ми їдемо на чужину», – сказав син.

Люди їхали з надією на швидке повернення, ніяк не могли повірити, що виїжджають назавжди.

Йде нескінчена валка. Від воза до воза я пробираюсь назустріч валці. Це ж моїх батьків так само виганяють з рідної хати. Швидше, щоб встигнути. Ох, як це далеко. Спека страшна. Від поту весь мокрий. Пил, осідаючи на мокре тіло, перетворюється в грязь. Грязь на сонці висихає швидко. Сорочка, як за-

цементована, як бляха. Сам, мабуть, як негр, і всі такі, як я. Страшно хочеться пити. А тут якась жінка доїть корову. Не доїть, а здоює молоко прямо в пил на дорогу біля воза. Коли виганяли з села, не було часу й корову видоїти. Польський солдат сміється, що можна пироги пекти. Підходжу, прошу напитися. «Пий, хлопче, – каже молодиця, – скільки хочеш, але в що я тобі надою, відра, горнята на возі, але хіба їх достанеш, надоїла б в шапку, але ти, як бачу, без шапки. Наставляй долоні». Так з долонь я й напився трохи молока.

А ось поруч на возі кабан задихається від спеки. Кабан здоровий, мабуть, півтора або й два центнери.

– Що робити? Не викидати ж до рова? Сало в дорозі може пригодиться.

Просто на возі перерізують кабанові горло, спускають кров.

– Люди добрі, беріть м'ясо, беріть сало, беріть, скільки хто хоче. На спеці зіпсується. Та бажаючих нема. Людям не до того. Пробираюсь між возами до центра села, ніби шукаю своїх.

На перехресті, де на горбочку висячіє фігура (дерев'яний високий хрест), стоїть кулемет. Біля кулемета лежить декілька солдатів з білими орлами на кашкетах. Неподалік ще група солдатів і офіцерів. Видно – це штаб. На «Вілюсі» під'їжджає старший офіцер і щось кричить підлеглим. Мабуть, що повільно йде евакуація.

Я стараюсь непомітно пройти в двір селянської господи, де ще копошаться люди, навантажуючи підводи своїм добром. Питаю, як мені городами краще пройти в наступне село Ружанку, щоб мене охорона не завернула. Люди доброзичливо вказують мені стежку.

За господею високе жито. Я виходжу з села. Йду далі. Знову виходжу на шлях. Пил піднімається і осідає, не може в повітрі вдержатись така його кількість. Пил осідає, як чорне борошно. Ноги по щиколотки провалюються в ньому. Враження, що йдеш по якомусь маслі, не жирному, сухому, як по перині. Камінці перетерті колесами і ногами в пісок. Пісок перетертий в ще дрібніші частинки. Земля, як пух. Заходжу в друге село. Ця ж сама картина. Люди, коні, підводи, корови, вівці, гуси, кури, плуги, борони, вулики. Все перемішалось. Люди йдуть, похнюпившись, обертаючись назад, де залишилися їхні обійстя, хрестяться, моляться, жінки голосять, чоловіки мовчки витирають скупу сльозу. Що ж в них в серці? Що їх чекає?

По узбіччю йдуть польські солдати, веселі, жартують. Ще б пак. Очищають свою Польску від «хлопського бидла», як вони називають українців. Тепер їм буде добре. Скільки господ залишилось їм, землі, хат, обійсть. Бо села то українські: 70–80 відсотків і більше становить українське населення. Чого ж бо їм не радіти?

Входжу в наступне село. Тут вже всіх, кого було намічено, вивезли. Здавалося повинна бути пуста, глуш. Та ні, тут вже з'явилися нові господарі – ма-

родери-поляки. Ворота в обійстях розкриті навстіж. Розкриті навстіж хатні двері, вікна, клуні, хліві, комори. А ось «новий господар» переганяє трійку чималих поросят, залишених старим господарем. Поросята не хочуть виходити зі свого хліва, писк, крик.

– Янек, а подивись там в хліві. Повинні бути там ще й гуси й кури.

З гусьми простіше: в мішок і все. А курей половити не так просто. Хоч двері в хлів закриті, а вони, ті кури, через дірки – з-під стріхи перелякані вилітають, кричать. Пір'я, як сніг, літає в повітрі. А в хаті навпроти вікна і двері вже зняті, стоять біля воріт, а «новий господар» приміряється, як би зняти цинкову бляху зі шпихліра.

«Дах новий, перед самою війною покрили, – каже «новий господар», – шкода, щоб добро не пропадало». Зерно зі шпихліра вже сини кінчають переносити. Дружна сім'я. Добряче втомились, але не даром.

– Скільки той хлоп міг взяти на воза, та й те, що взяв, совети заберуть в колгосп, а решта, то залишилось нам. Так їм і треба. Казав же ксьондз, щоб переходили в католицьку віру. Ходили б собі до костела і жили б собі, як і ми. Та ні, вони своєї віри не відцураються, та їм ще й школу українську давай, бо їх, бачиш, в селі більше, як нас, поляків. Але ж ми – поляки. А свині хто буде пасти? Захотілось їм школи. Ось пойдуть до советів, та їм покажуть і школу, і Україну, і білих ведмедів. А ми свою Польську зробимо чистою, як кришталева вода. Спочатку виженемо всіх українців за Буг, а німців – за Одер. А «споконвік» польське місто Львув не віддамо нізащо. «Цо нам обца пшемоц взела шаблям одбежеми».

– І Креси всходне, і Подоле, і всю територію по Днепр, разом з Київим – все повернем Речі Посполітей. Територію за Дніпром хай беруть собі росіяни, на неї ми не претендуємо, хоч наші війська були під Москвою. Так було споконвік, так буде завжди. А цьому бандиту Хмельницькому ми показали під Берестечком, хто такі поляки. А дурного хлопа будемо запрягати в плуга і будемо ним ораги і паси шкіри будем дерти з його спини, ще й сіллю посипати. Хай знають. А я ж їм казав, і хлопці мої не один раз приходили до них вночі і попереджували: виїжджайте по-доброму. Ще рік тому попереджували. Мали час і зібрались і за тиждень чи два вивезти все на станцію. Та ні, ждали когось. Чого? Тягнули. Не розуміли, що «Польска тільки для полякув». Он правильно зробили наші в Войславичах, Сагрині. Прийшли вночі, спалили село, всіх українців перестріляли, а той, хто залишився живим, до ранку з села втік в одних майтках, та ще й в сусідньому селі десятому наказав, щоб втікав. А то, бач, якихось тридцять, чи сорок кілометрів, а він ще чогось жде. Ну, от, очистили село і порядок. Правда, пару чоловік залишилось в селі. Примазались. Побрали наших дівчат, ще й до костела ходять. Тай й від тих очистимось. Хай їдуть на «земе одзискане», на німецькі фільварки, може там наберуться ні-

мецької культури, може трохи німці їх провчать. А хто ж винен, що виходили за схизматиків, хай би виходили за поляків. Що, забракло польських хлопців?

– Ну, що, дах зняли? А тепер що? Будем стіни розбивати? Ну й спекота! Чи залишимо до завтра? Ні, що встигнемо, треба зробити сьогодні. Он вже сусід чогось сюди заглядає. Чого йому тут треба? Ні бач, йому подобається те, що й мені. Хіба мало хат? Ось одна, друга, третя. Хватить на всіх, аби тільки подужав. Та все треба зробити чесно.

Далі військових нема. Люди розпитують, що там робиться в тих селах. Я коротко розповідаю. Тішу себе тим, що батьків моїх ще не чіпали.

Заходжу додому. Батьки тільки недавно дізнались, що «добровільне переселення» перейшло в нову стадію з озброєними солдатами. Я прийшов – батьки заспокоїлись. Приходить солтис і повідомляє, щоб на післязавтра ми були готові.

Наближався вечір. Страшенно втомлений після пережитого дня, далекої і незвичної дороги, я приліг на лавці, ноги «гудуть», мама все метушиться:

– Ляж, синку, в ліжко і засни, відпочинь, бо наближається ніч. Знову нам доведеться втікати з хати, бо надіяться на те, що аківці не прийдуть – дуже ризиковано.

Але сон не приходить. Закриваю очі і бачу: вози, коні, вівці, кричать жінки, лаються польські озброєні солдати. Відкриваю очі: рідна хата, мати шпотрається біля плити, намагається не стукати, щоб не розбудити, але я не сплю. Так хороше і не віриться, що пару годин тому я був в такому пеклі. Та не встиг заснути, батько будить.

– Вставай, сину, пора йти. Що тобі снилось? Ти щось через сон говорив, кричав, плакав.

Сонце зайшло. В хаті довше залишатись не можна. Вирішили: я з батьком піду ночувати на Буг, туди вночі банда не зайде. Мати піде до сусідки-польки в хлів. Сусідка добре знає, що мати там часто на ніч ховається, але вдає, що нічого не знає. Хоч і поляки, але люди, не звірі. З батьком йдемо з хати в город і в малині чекаємо поки добре стемніє. За городом луг і ми рівчаком пробираємось до річки Буг. Ось вже й стежка, по якій ходять вдень прикордонники. Вночі вони не ходять, сидять на постерунку, чи то бояться самі, чи нема потреби. Та й вдень охорона більш формальна, ніж дійова. Ходять для годиться. Совети добре охороняють кордон. Там три ряди колючого дроту, дві виорані контрольні смуги, міни та інші несподіванки.

За стежкою – огорожа з колючого дроту. Та це вже не огорожа, а залишки огорожі, яку ще поставили німці. Щорічні повені і крига в багатьох місцях попсувала цю огорожу, так що пройти не було ніяких труднощів. Ми на нейтральній зоні. Під обривом густі лози. Сюди ніхто не зайде. Тут і пересидимо до світанку.

Проходить два дні. Ми вже готові до всього. Військо прибуває ще вчора. Зранку починається пакування і навантажування на вози. Люди вже змирились з долею, покірні, як раби, прощаються з домівками і їдуть. Їдуть у невідоме. До Волдави (залізниці) 30 км. Люди йдуть біля возів мовчки, мало хто розмовляє. Про що говорити? Під вечір добираємось до станції Орхівок під Володавою. Треба поїхати через колію, але потяг перетинає нам дорогу. Довжелезний ешелон. Рахую вагони. Нарахував сто і ще не всі. Але що це таке? Чому на вагонах німецькі написи? І паровоз німецький. І обслуга німецька. Чути ненависне німецьке шварготання машиніста і обслуги. І нас повезуть німці? Куди? В Собібор? І пригадалось мені, коли під час німецької окупації я їхав потягом через станцію Собібор. А поруч зі станцією – табір смерті, куди німецькі нацисти звозили з усієї Європи євреїв, вбивали і спалювали. Завозили євреїв цілими ешелонами. Всі прекрасно це знали. І ось потяг, в якому я їхав, під час маневрування пустили по колії, що вела в цей табір смерті. Коли пасажери побачили, що потяг наближається до воріт, в які тільки завозили, але нікого не вивозили, хто як міг, через двері, через вікна на ходу вискакували з вагонів. В одну мить спорожніли вагони. Вартовий німець, що стояв на вищій і охороняв ворота, аж за живіт взявся від сміху. Йому, бачте, було дуже смішно. Потяг зупинився перед самими воротами, задержався на хвилинку і пішов назад. Але ніхто з людей не сідав у вагони. Зайшли тільки тоді, коли потяг став на пряму колію, з якої вже не можна було заїхати в табір смерті. Не наважувались жартувати з німцями. А тут, через рік після закінчення війни, знову німці? Що за жарти? Від таких жартів йде мороз під шкірою. Потім з'ясувалося, в чому справа. В рахунок репарацій в Радянський Союз вивозили німецькі заводи. Після розвантаження в Ковелі німецькі порожняки використовували для перевезення евакуйованих (переселенців). Німці працювали чітко. Кожен день приходили по два, три ешелони. В кожному більше сотні вагонів. Німецькі паровози потужні, а завантаженість вагонів незначна: вози, плуги, сільськогосподарське знаряддя, скромне домашнє майно: скриня, збіжжя, домашня птиця. Людей зібралось – краю не видно. Щоб завантажитись, необхідно було вистояти чергу декілька діб. Підводи все прибували і прибували. Розміщувались просто неба на чийомусь полі. Села групувались у вигляді вулиць. Кожен, хто їхав, віз з собою хоч в'язку соломи. Спали під возами на соломі. Соломи назбиралась величезна кількість, аж страшно подумати. Вистачило б одного сірника, щоб все це солом'яне місто загорілось в одну мить і перетворилось в палаюче пекло, і мало кому вдалося б вибратись з нього. Та на щастя, поки ми там були, пожежі не було. Вдень всі знемагали від спраги. Єдиний колодязь на станції був сухий, а людей тисячі. І не тільки людей, а

й коней, корів, овець. Воду носили з якогось озерця за декілька кілометрів. Про санітарний стан не могло бути ніякої мови.

Червнева безвітряна ніч. Сонце зайшло, а прохолоди нема, нічим дихати, задуха. Все трохи притихло. Та який там сон? Чути крики. Жіночі, дитячі, чоловічі голоси. Стрілянина, вибухи гранат. Полетіла вгору освітлювальна ракета. Одна, друга.

«Рятуйте, ріжуть, вбивають», – жіночий крик. Чоловіки біжать на крик. Хто з сокирою, хто з дрючком, а хто й без нічого. Згодом все помало втихає. Ранком розповідають: на нещасних людей напали польські бандити, щоб ще більше людям допекти, налякати, а при нагоді ще й поживитись.

Проходить декілька днів. Документи оформлені. Завантаження. Вагон стоїть високо, наші речі низько під насипом. Люди допомагають одні іншим. «Прендзей, прендзей» – роздається голос. За добу треба відправити три ешелони.

Долітає протяжний, ледь чутний, як з другого світу, свисток паровоза, гуркіт рушаючих вагонів до нас. Рушили. Здається всередині щось обірвалось. Серце, здається, ось зараз вирветься з грудей і побіжить... до рідного дому. Там залишили щастя, надії... Важко усвідомити, що їдеш назавжди. Надіялись, що через деякий час можна буде повернутись назад. І ця надія живе досі, а помре, хіба що разом з нами.

Сльози самі котяться з очей: «Прощай, рідна земле». З останнього вагону доносяться пісні. Це польські солдати, які нас «охороняють», підвипивши, розважаються. Який дисонанс. Одні плачуть, а іншим дуже весело. Проїжджаємо станції Собібор, Угруськ. Картина та ж сама. Одним словом – евакуація. Батько питається про знайомих з Угруська. Кажуть, що вже декілька днів, як їх вивезли. Здалека видно холмську гірку, на якій височіє собор. Ось і розбитий під час війни вокзал станції Холм.

На пероні духовний оркестр. Кого ще зустрічають? Нас? Чи будуть нас з музикою проводжати? Ні, це зустрічають ешелон з СРСР. «Повруцайон польске репатріанці». Урочисто звучить гімн «Єще Польска не згінела». Міське начальство готується проголошувати патріотичні промови.

Але.. «Пся крев, – привезли на цілий ешелон жидів. І не видушив же їх всіх Гітлер. І де їх стільки набралось? Цілий ешелон. Ще нам їх тільки не хватало».

І роздратований натовп, згадуючи недобрим словом прибулих «гостей» і Гітлера, що не довів справу з євреями до кінця, помалу розходитьсь. А пасажири плацкартного поїзда їдуть далі. Куди? Ні до поляків, які не любили євреїв, як і фашисти. Польща тільки проміжна ланка дороги, що вела за океан. Ми цього не знали, а вони знали добре. В цей час проводилась робота все-

світньої єврейської організації по підготовці заснування держави Ізраїль, яка і була заснована в Палестині 1948 р.

Нас випроводжали без музики, під акомпанемент брутальної польської лайки: «Єдце, єдце, большевікі вам покажон...» Буцім-то ми так спішили в колгоспні обійми. Позаду холмські цегельні заводи. Дорогуськ, Бут, кордон, Ягодин. Польща позаду. Ми на Україні. Як нас зустрінуть наші брати? Не дивлячись на тугу за рідною хатою, настроїй піднесений. Вже не будуть знущатись над нами на кожному кроці поляки, можна сміливо говорити своєю рідною мовою, не боячись, що тебе почують.

На залізничному полотні шеренга прикордонників. Зупиняється потяг. Команда прикордонників: «Всім оставаться на своих местах. С вагонов не выходит. Не двигаться. Проверка документов». Все російською. Російська мова дуже різке вухо. Хіба ми не на Україні? На пероні станції шеренга прикордонників в зелених кашкетах стримує натовп людей, переважно жінок, які, видно, хочуть прорватись до нас. Гармоніст грає на гармошці. Танці, співають російські частушки, вперше чую «калінку». Команда: «На ввоз картошки с Польши карантин». Картоплю можна ввозити тільки обирану. Решту картоплі необхідно здати, знести в призначене місце. Жінки чистять картоплю. Скільки можна начистити? Відро, два. Підходять ті, що танцювали і співали.

– Продайте картоплю.

– Але ж на картоплю карантин. А ви звідки?

– Ми брянські.

– А де той Брянськ? Далеко в Росії? Чого ви так далеко їдете?

– Продайте. Ось вам гроші. Дивіться, справжні, советські, з Леніном».

Люди з здивованою цікавістю розглядають гроші, передають з рук в руки.

– Ми заплатимо, скільки скажете. Ми не хочемо вас обдурювати, Бог свідок.

– А звідки карантин?

– Карантин на вашу картоплю, польську. А картоплю в моєму мішку – вже моя картошка. І за неї вже не журіться. Я рускій й моя картошка вже також руская. Спасібо.

Їжте на здоров'я. А гроші – завжди є гроші. Були злоті, а тепер треба рублів. Кушців на картоплю хватало. Призначене місце для карантинної картоплі було пусте. Перевірили документи, поставили штампи, а про карантинну картоплю чогось забули.

Без зупинок приїжджаєм в Ковель. Тут нам треба перевантажитись з вузької на широку колію. На перевантаження часу дві години. Куди повезуть далі? В Чорторийськ! На землі польських «осадників». Сама назва людей не відлякує. Ці, що знали трохи цю місцевість, радять людям в Чорторийськ не їхати, там землі піщані, та й далеко. Якби ближче додому, біля Ковеля. Може, ще ко-

лись будем вертатись додому. Прохання, підкріплені могоричем, дали свої результати. Направлення змінили і ешелон, замість Чорторийська, їде в Рожище. Виявляється, можна відмінити чи встановити карантин на картоплю і змінити напрямок руху потягу, якщо є сало і кілька пляшок.

Рожище. Кінцева точка. Вигружайсь. Надплановий ешелон створив деяке перевантаження. Ще вчора прибув такий же ешелон зі станції Воля Угруська. Вони вже тут ночували і трохи оговтались.

Розповідають, як вони їхали...

Для евакуації з села Селище подали ешелон на станцію Воля Угруська. В цьому ешелоні ще їхало декілька сімей з Угруська і Волі Угруської. Евакуація, як і всюди – нагальна. Погрузились вони на декілька днів раніше, ніж ми у Володаві. Завезли їх всіх на станцію Холм і потяг зупинився. На станції підійшли якісь невідомі поляки і почали вимагати від людей, щоб ті їм дали два кабани. Люди відмовились (хіба ще мало залишили їм добра?). Два дні стояв навантажений ешелон на станції Холм, ревіла без води худоба. Два дні ходили і вимагали поляки то одне, то друге. Але люди стояли на своєму і нічого незнайомцям не дали. На третю добу підчепили паровоз і повезли, але не до кордону, до якого залишалось декілька кілометрів, а вздовж нього, на Раву-Руську.

В лісі під Замістям ешелон зупинили озброєні люди. Коли поїзд зупинився, з засідки кинулись до вагонів польські бандити і почали грабувати.

Ось що розповідав мій дядько Вадим Карпович, що їхав в цьому ешелоні:

Коли ми почули, що поїзд зупиняється, відразу подумали, що тут щось недобре. Відразу закрили двері вагона і почали закручувати дротом з середини. Через щілини бачили, як бандити кинулись до ешелону. Почалась стрілянина, крик, шум, плач. Бандити повиганяли людей з вагонів і почали викидати все підряд: скрині, мішки, вози, плуги, борони, клітки з птицею і поросятами, свині, корови, коні. Поїзд стояв високо. Корови і коні не хотіли виходити. А бандит, як вдарить коня нагайкою, кінь зіпреться на задні ноги і скаче, як у рів. Коні і корови падали, перекидались, ламали собі ноги. Це тривало близько години. Я сказав своїм, клунки з одежею перемішати з сіном і соломою, а самим полягати, бо стрілянина не вщухала. Підбігли і до нашого вагону, почали відкривати двері, але двері були міцно зсередини закручені дротом. Почали ломом ламати двері вагону, погрожували, що якщо не відкриємо, кинуть гранату. Я почав шпортатись і розв'язувати дріт. Кажу, що не можу розв'язати, допоможіть мені. Довго вовтузились біля дверей, аж тут почувся свисток і поїзд пішов. Другий раз нас зупинили бандити в лісах біля Рави-Руської.

Що не забрали першого разу, забрали другого разу, ще й вбили наших п'ятох чоловіків.

Втретє зупинили нас біля самої станції Рава-Руська. Грабувати вже не було чоґо. Ту ніц нема, зосталось тилько г...» – виголосив бандит.

Проїхали кордон. Прикордонник оголошує: «Антисоветскую літературу здать!» Яка там література. Все майно залишилось там. Ось везем п'ять трупів.

І поховали їх на кладовищі, тут вже в селі на кордоні.

Ось такими сумними новинами ми обмінялись при зустрічі.

Поїзд приїхав у Рожище.

Тут людям належало розміщуватись на постійне житло. Наше становище чомусь мені нагадувало становище сліпих кошенят, які вперше вилізли з кошика. Куди йти, що шукати? Чоловіки розійшлись по навколишніх селах шукати нової долі. Місцеве населення ставилось насторожено: «Що їм тут треба? Зі своєю роботою справляємось самі. А хто їх буде кормити? Навезли нам зайвих ротів. Он там, не доходячи до школи, стоїть порожня хата. Поляки вже давно виїхали. Вікна, двері вже хтось зняв. Але нічого, чимось зависите. А хата велика, три кімнати і велика кухня. Чотири сім'ї помістяться. На подвір'ї два хліви, де стояли корови і свині. Ще для двох сімей буде місце. Стіни в клуні почали розбирати, але дах є. На перших порах там і чотири сім'ї розмістяться. Головне, аби дах над головою був. Але там буде видно. До зими щось придумаєтє».

Так і розміщались. Де в старих, напівзруйнованих закритих хатах розміщалося по 4-5 сімей, де просились до місцевих людей, обіцяли помагати по господарству. Через два тижні більше як 250 сімей знайшли собі нове місце. Рампа спорожніла. Хто поселився зразу, а хто ще років два переміщався то в одне, то в друге місце, поки не оселився на постійно.

Десять через рік, а точніше восени 1947 р., я випадково, а може це була якась закономірність, познайомився з ученицею 8 класу Рівненської жіночої середньої школи № 1 Дмитрук Галиною. Я тоді ходив в 9 клас СШ № 2. Згодом виявилось, що наші стежки і раніше неодноразово перетинались, але ми про це не знали. Доля розпорядилась так, що ми згодом стали подружжям. З того часу, як ми познайомились пройшло вже 50 років. Кругла дата. Не один раз згадуємо минуле, а наше минуле, як і всіх людей, що носять ярлик переселенців, дуже і дуже подібне.

А ось що розповідала мені моя дружина.

Жили ми в селі Петрилів, біля Савина, під Холмом. Батько, Дмитрук Леонтій Миколайович, 1911 р.н. в шістнадцять років залишився круглим сиротою, померли і батько, і мати. Зробили своє діло і важка селянська праця. Перша світова війна, евакуація з теренів військових дій (а вивезли все село аж в Іркутськ за Ангару). Поневір'яння на чужині. Револуція. А потім через всю революційну голодну Росію в своє, дощенту зруйноване, спалене, але рідне

село Петрилів. Ні кола, ні двора. Землянка, холодна і голодна зима. Також холодна весна. І праця. Важка виснажлива праця. Повернувшись з біженства у своє село, люди застали тільки згарища, порослі бур'янами. Залишилась тільки одна хата, де жили поляки, які ошасливолювали біженців-українців жменею картопляних лушпайок. Щоб не померти з голоду, люди копали пирій, мили його, сушили і розтирала муку, з якої пекли ліпанці.

Потроху почали засівати, збирати врожай. Люди не щадили себе. Відмовляли собі в усьому: їжі, одязі, розвагах тільки задля того, щоб купити землі. Адже земля була годувальницею селянина. Через кілька років вже є і хата під білою бляхою, і хлів, і дві стодоли, пара коней, не одна, а декілька корів, свині, вівці. Здавалося – є все. Та нема життя. Батьки померли майже одночасно. Залишилось чимале господарство і старенька бабуса. Треба женитись. Дідуся брат Олександр Дмитрук, який, до речі закінчив гімназію, але поляки не дали йому працювати тільки через те, що він українець (а переходити на католика він відмовлявся), працював в сільському господарстві, вирішили оженити племінника (мого батька).

Вже й засватали дівчину. Поїхали до церкви вінчатись, а батюшка запропустував. Жениху немає вісімнадцяти років. Поїхали і привезли дозвіл. З молодого господарства господарство пішло в лад.

А потім діти. Найстарша – це я, Карпович (Дмитрук) Галина Леонтіївна – вчителька, потім сестра Євгенія – зараз провізор – закінчила Львівський медінститут, і брат Микола – науковий працівник Академії наук, доктор фізико-математичних наук, професор.

Війна 1939 р. забрала радість – принесла горе, замість життя – смерть. А праця залишилась. Помер батько дружини, мій дідусь. А смерть з косою почала ганятись і за господарем, грозилась і всім нам. Якось на «сходці» села, де стояло питання будівництва школи, батько висловився, що школу треба будувати не на краю села, де жили поляки, а посередині, справедливо, щоб і українським, і польським дітям однаково було ходити до школи. Батько сказав: «Краще турок був би тут, ніж поляк, з яким ніяк не можна домовитись, українці мали б тоді більше прав». Це полякам дуже не сподобалось. І ще їм не подобалось, що мій батько завжди говорив по-українськи. Бувало збереться група українців і говорять рідною мовою, прийде до гурту один поляк і всі переходять на польську. А батько наважувався і при полякові розмовляти рідною мовою. Ось це пригадали йому через кілька років. І прийшли німці, поляки відправили нашого батька і ще декількох передових українців в табір смерті «Майданек». Зрозуміло, німецькими руками. І погнали нашого батька, згодом з іншими бранцями-українцями у неволю, як це робилось протягом сотень років. Тоді гнали татари, турки, поляки, а тепер німці. Гнали босоніж по бруківці, з вівчарками. Крок в сторону – смерть миттева, прямо – смерть

повільна. А поляки, це їх рук справа, тільки посміхаються: «Ну що, діждася? Буде тобі школа». Фальшивий донос – і вже людина в концтаборі. А охочих писати фальшиві доноси вистачало. Донести німцям невинність неможливо. Вони не розбирались: винен, невинен, в тюрму, на «Майданек», в «Освенцім», розстріляти, повісити, спалити. Так повісили Волосюк Павлину, матір двох дітей і її братову, матір трьох дівчат, з якими ми гралась.

Тільки неймовірними зусиллями родини вдалось вирвати мого батька з обіймів смерті. Пригадую, прийшов тато: кості обтянуті шкірою, величезна голова, очі позападали. Смерть з косою, що малюють на картинах, не така страшна, як він. А він простягає до нас свої тремтячі руки: «Діти, я ваш татко, підійдіть до мене». Ми тулились до мами, боїмось подивитись в його бік.

Вийшовши з табору смерті, батько вдома життя не мав. В селі ночами господарювали бандити. Забирали все: коней, свиней, муку, домашнє майно, одєжу. Одного разу прийшли бандити в хату, почали стріляти, всіх поклали на землю, а я, мала дитина, побачивши, що з сундука бандит забирає мою улюблену білу стрічку, не витримала і кинулась їй не давати. Він мене вдарив по обличчю, а стрічку все ж таки в мене забрав. В хаті почали стріляти. Одні бандити полізли в шафу, одні в комору по сало, інші в хлів, а хто на горище. Тягнули, хто що міг. Коли з горища тягнули мішки, один мішок з бобом розв'язався, і посипався по сходах біб на підлогу. Тріскотні було, як з десятка кулеметів. Набравши, скільки подужали, бандити пішли, в хаті стало тихо. В темноті (бо ж бандити розбили лампу) мама прошепотіла: «Мабуть пішли». А братик, якому було чотири роки, запитав: «Як пішли, а біб вже позбирали?».

Мені потрібно було вийти в сїни. Я навпомацки пробиралась через кухню, на чомусь слизькому посковзнулась і впала на щось кругле та м'яке. Серце зупинилось. Хтось – вбитий. Може то тато? Він в цей час десь ховався. З криком кинулась на ліжко до мами. Мама ніяк не могла второпати, чого я кричу, адже невідомо, чи всі бандити пішли. «Там хтось лежить!» – кричала я.

Всі заціпеніли, тільки серце, здавалось, вирветься з грудей. Адже, невідомо, кого з членів сім'ї немає. Нарешті, коли черкнули сірником так, щоб не було видно вогню, то побачили, що то не вбита людина, а сувій домотканого полотна, який загубив бандит, що спорожняв сундук.

Такі «відвідини» відбувались майже кожної ночі. Мама нарахувала їх шістдесят. Потім перестала рахувати. Забрали все. Від бандитів схованки не було, ні під підлогою, ні під землею, ні в stodолі, ні в оборі. Якось, коли бандити знайшли кабана, на місці його закололи, залишили лише голову і нутрощі, повісили на воротах, де й написали записку: «*Za twoje trydy masz ci głowe i dudy*» – за твою працю маєш голову і нутрощі.

Якоїсь ночі бандити забрали в нас породисту, гарну, добру кобилу (друга з лошам залишилась). Через деякий час чоловік з Ловчі впізнав її у поляка на третьому селі і сказав батькові. Батьки боялись йти забирати, але мешканці всього села настояли. Взяли паспорт кобили, поліціанта, свідків і поїхали забирати. Поляк показав записку, що йому за «хороші» послуги начальник Чорний подарував кобилу і це кобила його. Тоді поліціант запитав, які прикмети, може, знає господар. Батько пригадав, що на правій задній нозі була бородавка, яку він перев'язав волосиною, вирваною з хвоста. Підняли ногу. Є бородавка, перев'язана волосиною. Докази були неспростовні, поліціантові нічого було більше сказати і він сказав батькові: «Сідай на кобилу і їдь додому». А пан Хонор (так звався поляк) був дуже незадоволений. Він сказав: «Я тобі був пастухом (батько віддавав на випас телята) а ти, бач, забираєш в мене кобилу». Батько вдома ночувати не міг. Зловили б і вбили.

В селі Скробоноша жила сім'я українців серед поляків. Батьки Засадуки зі старшим (15 р.) сином втікали з села, ховались, а меншого сина, 9 років, ховали. Він спав разом з дітьми поляків. Вночі прийшла банда, витягли цю дитину з-поміж польських дітей і вбила.

Якось в селі Серняви, що через лісок від нашого Петрилова, жила українська сім'я Балаховських – мати і два неповнолітні сини. В село нагрянули на декількох підводах добре озброєні аківці. Вони зайшли в хату Балаховських і забрали старшого сина. Матері і молодшого сина на цей час не було. Прийшовши додому, мати дізналась, що озброєна банда забрала сина в ліс. Мати пішла за слідами підвод, які вели в гаївку – «осине гніздо» бандитів, де гаївим був Ленард. Мати звідти не вернулась – замордували. Молодший син ждав матір і, не діждавшись, пішов її шукати. Не вернувся звідти і молодший син – замордували і його.

По другий бік ліска, в Петрилові жив порядний господар, українець Врублевський. В цей час його шістнадцятирічна дочка пасла худобу під лісом, неподалік від гаївки. Дізнавшись про банду аківців, яка приїхала на гаївку, батько пішов по дочку. Вечером корови прийшли самі без господаря. Потім знайшли Врублевського замордованого біля гаївки. Труп був присипаний піском, зверху напалене вогнище. Цього ж дня зранку приходив до нас син пана Ігнатівського (це був єдиний поляк, який жив в нашому селі) ніби купити самогонки, а вірніше побачити, чи мій батько є вдома, і дати знати аківцям.

Під вечір мій батько працював в stodolі, двері були відчинені на подвір'я. Мама з малою дитиною (моїм братиком) поралась по господарству в хаті. А я з сестрою пасла корови. Почувся сильний гуркіт возів через місток. Зразу подумалось: «Це щось недобре, селяни так швидко не їздять». Батько швидко прикрив за собою двері stodoli, що були відкриті на подвір'я, і відкрив дру-

гі двері в садок, швиденько борозною, рівчаком втік в долину, де були зарослі лози. Там зустрівся з сусідом Олександром Мельничуком, який також втівав. Сусід сказав : «Це по тебе приїхали». Вони разом через воду забралися на купину вільхи, повлазили на дерево і спостерігали, що робиться в селі. Біля нашої хати підводи зупинилися, аківці кинулись на подвір'я, в хату, в стодолу, хліви, шукаючи господаря. Один з них підбіг до мами: «Gdzie mąż?». Він вдарив маму шомполом по голові. Мама впала, втратила свідомість. Бандити обшукали все обійстя. Шомполами перекололи кожен сніп в стодолі. Перешпиляли все подвір'я і город. Батька не знайшли. Коли мама прийшла до тям – бандитів вже не було, маленький син стояв над нею і плакав.

Мама взяла дитину і пішла в поле, де ми пасли корови, попередити, щоб ми не йшли додому. Корови прийшли самі, а ми, тікаючи через зарослі, пішли на старе, закинуте німецьке кладовище, де й переждали всю ніч. Ранком зійшлися всі додому. Потрібно було братись за роботу біля хати, на полі. Але робота не йшла. Бандити могли повернутись в будь-який момент. З того часу сім'я вдома не ночувала. Хоч була хата, ліжко, постіль, ми літом і зимою ночували в полі або в кущах верболюзу і ольшини. Якщо літом можна було сховатися на купині ольшини, яка росла в воді, то зимою там було небезпечно, видно, і ми йшли далеко в поле. Пригадую: я – старша в сім'ї, дванадцятирічна дівчина мала за свій обов'язок нести в рядні дві туго зв'язані перини. Менша сестричка несла подушку, а мама на руках несла маленького братика. Найгірше було пробиратись на карачках ровом, над яким були густі зарослі колючого глоду. Колючки весь час чіплялись за перини, а мені, «малій мурашці», дуже важко було тягнути їх за собою. Але з переляку, де й бралися сили. Снігом пробирались далеко в поле, за болото, на кути гною (люди на зиму вивозили гній в поле). Розгортали сніг, розстеляли рядно, стелили перину, а другою накривались. Вдосвіта, щоб не видно було, цією ж дорогою йшли назад. Спали на морозі, але ніхто й не кашлянув (так вже Бог дав), бо бандити могли почути і знайти нас. А батько і вдень рідко коли приходив додому. Переховувався в полі, лісі, знайомих. Одного разу батько вирішив переховатись в одного ніби «порядного» поляка в містечку Савин. Він ночував в стодолі на сіні. Яюсь вночі, сини господаря разом із своїми друзями-бандитами вирішили провести нараду – оперативку в стодолі (вони не знали, що батько там від них же ховається). Що пережив батько, можна тільки догадуватись. Він все це чув. Як тільки бандити пішли, батько пішов якшвидше і чим подалі, не подякувавши «порядному» господареві.

В таких нестерпних умовах жили не тільки ми. Селяни кидали все добро, нажите важкою працею дідів, прадідів і, рятуючи життя, їхали у світ за очі. Ось такі нестерпні умови створювали для нас поляки при сприянні офіційних властей.

І хто тільки над нами, українцями, не знущався. Знущались поляки. Знущались над нами німці. Українську молодь вивозили до Німеччини на роботу, свідомих мучили в концентраційних таборах Майданек і Освенцім, селян обкладали непосильним «контингентом», ще й на них проводили випробування своєї новітньої військової зброї.

Пригадую, як це було на Пасху, мабуть 1944 р. Молодь і діти зібралися на майдані, де стояла гойдалка. Діти гойдаються, граються, організують різні ігри. Коли це летить літак та дуже гуде (до гулу літаків вже звикли, це ж був воєнний час), але цей літак гуде якось незвичайно. І чим більше наближався, тим сильніше гуде. Коли став спускатись нижче, то гул став нестерпним. Аж тут торкнувся землі – і сильний вибух. Коли люди прибігли дивитись на місце падіння «літака», то побачили величезну яму, куди міг поміститись двоповерховий будинок, а на дні – зелено-голуба вода. Через короткий час – знов такий же «літак», і це недалеко від села, де були хати. Незабаром на мотоциклах приїхали німецькі військовослужбовці оглядати місце падіння. Так продовжувалось певний час. Такий літак впав біля ліска, де орав ниву чоловік. Нічого не залишилось: ні чоловіка, ні воза, ні коней. Як зараз ми дізнались – це були випробування новітньої німецької військової зброї V-1, V-2 на мирному українському населенні.

Це були спогади моєї дружини.

Але чомусь з усіх спогадів, спогади дитинства найбільш «кольорові». Це, мабуть, вже така природа дітей, все бачити по-своєму. Саме перше, що відкалось в моїй дитячій свідомості – це річка, величезна, глибока річка без дна. Це річка Буг.

З цією річкою пов'язане все моє дитинство. Тут я ріс. На високому березі – горбі розміщувалось наше містечко Славатичі. Зараз це велике село, а тоді до 1939 р., це було торгове містечко з п'ятьма тисячами жильців, з великою кількістю єврейського населення, яке в основному займалось торгівлею і ремісництвом. Промадське і культурне життя українців було тісно пов'язане з православною церквою. В центрі містечка – великий майдан. Біля майдану стояла православна церква (побудована 1911–1913 рр.), настоятелем якої був мій батько, православний священник Карпович Миколай Олександрович, поруч католицький костел і двоповерхова будівля аптеки, трохи далі двоповерхова семирічна школа. Майдан слугував і торговим центром, де розміщувалась велика кількість єврейських крамниць.

Після встановлення кордону по річці Буг в 1939 р. і після двох великих пожеж Славатичі втратили своє торгове значення.

З горба, де стояло наше містечко, відкривався дуже мальовничий вид на річку Буг і його заплави з озерами, старицями і квітучими лугами. Весною, коли Буг розливався, Славатичі не затоплювались, бо стояли на горбі, зате

протилежний бік заливало аж до самого Домачева (курортне містечко, чотири кілометри від Славатич, Білорусь) і не видно краю води. Коли в 1939 р. встановився кордон, нам з горбочка, як на долоні, було видно всі трагедії, які розігрувались там. Кордон роз'єднав людей, їх сім'ї. І не дивлячись на заборону, багато людей переходили його нелегально. Часто, серед білого дня, ми ставали мимовільними свідками, коли прикордонники без попередження стріляли в порушників кордону, а трупи демонстративно не забирали, залишаючи їх на поталу вовкам і на пострах людям. Особливо багато було таких випадків зимою 1939–1940 рр. Розвелися вовки, які знахабніло бродили по нейтральній зоні навіть вдень. Прикордонники в них не стріляли.

В 1941–1944 рр. я вчився в українській гімназії в Холмі, і в Славатичі приїжджав на канікули.

В Славатичах пройшло моє дитинство, радісне і безтурботне. Проте радості було мало. Це були важкі роки і я дитячими очима бачив, яке нелегке було життя українців, і в першу чергу життя моїх батьків.

Пригадую, як в 1938 р., коли польський уряд вів особливо жорстоку політику по відношенню до українців, що полягала в масовому руйнуванні православних церков, такий факт. Напередодні неділі до нас, додому, прийшов поліціант (представник місцевої влади) і офіційно заявив, що проповідь у церкві повинна проголошуватись тільки польською мовою, і що він буде присутній і перевірить виконання наказу.

Батько запротестував: «Для кого я буду проголошувати проповідь, до нас в церкву поляки не ходять – всі ж українці. Хіба вам одному поляку?» На що поліціант відповів, що це наказ, і якщо не хочете, щоб церкву розвалили, як це вже зробили в сусідніх селах, виконуйте. Наступного дня, в неділю, ще до служби Божої в церкву прийшов поліціант з карабіном, пасок від кашкета під бороду. Так і стояв він в церкві в кашкеті до кінця служби. Під час служби батько вийшов до людей і намагався розпочати проповідь польською, але клубок підійшов до горла, виступили сльози і він не зміг говорити. Люди почали плакати. Так він нічого й не зміг сказати, попросив в людей вибачення, поблагословив і пішов з амвону. Мені стало всіх шкода, особливо батька, і я також плакав. А церкву так і не розвалили. Стоїть вона і до цього часу.

Проте не всі минулі події навіюють сум. Були і світлі події.

Пригадую, як восени 1940 р. Іван Огієнко зі свитою їхав в Яблочинський монастир (де відбулась висвята його в ченці), зупинився в нас, у Славатичах, відвідав церкву і майбутній єпископ мав розмову з настоятелем церкви, моїм батьком.

Але більшість, це страшні спогади. Війна, безкінечні пожежі. Горять мости, будинки, села. Нескінченно довгі червоні ночі. «Феєрверки», які тривають звечора до ранку. Магнієві лампи, які повільно спускаються на парашутах, і

від яких вночі видніше, ніж удень. І завивання бомб. Так, вибухи не страшні. Якщо чуєш вибух, то це значить, що ти ще живий, а як виє бомба, то здається, що вона обов'язково влучить в тебе і не куди-небудь, а саме в твою голову. І якщо нас тут в ямці троє чи п'ятеро, то обов'язково по одній на кожного, і подушка зверху на голові нічого не допоможе. Недарма на крилах літаків встановлювали свистки, які імітували виття бомб. А дні – чорніші за ночі. Вбиті, покалічені, біженці, в яких згоріли хати. Йде війна. Жорстока війна. Зерна людської ненависті, посіяні війною, живуть, розростаються і втілюються в нові жорстокості, вбивства. Пригадують старі сварки, несправедливості. Почались грабунки, помсти, бандитизм. Вбиває сусід сусіда, брат брата. Поляки грабують українців, українці обороняються, створюються загони самооборони. Гине цілими селами український люд. Гинуть від аківців, гинуть від різних банд, гинуть від офіційних властей – німецьких, польських.

Пригадую свято Пасхи 1944 р. Був чудовий весняний день. Налетіла ескадра німецьких штурмовиків, близько 20 літаків, розвернулись над сусіднім українським селом, стали в коло і почали бомбардувати беззахисне село. Я не усвідомлював цієї трагедії. З дитячою цікавістю спостерігав, як гарно, немов на параді, шикувалися літаки, піднімаються вгору, пікіруючи, стріляють з кулеметів, кидають бомби і зонуву різко піднімаються вгору, щоб зайти на нове коло. Бомбардували і обстрілювали село довго, і... полетіли. Через пару годин в село приїхали підводи з пораненими до лікаря. Підвод було багато. Запамяталось, що серед них був хлопчик, трохи менший від мене, років десяти. Від контузії очі вийшли з орбіт і висіли на щоках. Він не кричав і не плакав, тільки тихо стогнав. Довго я не міг забути про нього, весь час він стояв у мене перед очима.

Зі Славатич до Білої Підляської їхала автомашина з десятком пасажирів. На півдороги автомашину зупиняли озброєні люди. Перевіряли документи. Трьох людей зняли з машини, іншим дозволяли їхати далі. Потім знайшли тих людей в лісі розстріляними. Хто ж вони? Перша – дівчина-полька років двадцяти, кажуть, що за німців її батько посварився з сусідом, чи то наслав німців і в сусіда забрали кабана, чи ще за щось. Ну, посварились добряче, і один одному запряглись помститись. А ось і нагода, так говорили люди, а може, якась інша причина. Друга – дівчина такого ж віку. Кажуть, як прийшли совети, то вона з руськими солдатами фліртувала, вона українка і руські солдати їй більш підходять по крові, ніж поляки. Третій – чоловік років 50. А його за що? Та, мабуть, так – він же українець.

Вранці прийшла сусідка: «Чули? Сьогодні вночі вбили Зося. Вбили та й ще й надругались над нею». Прийшли вночі троє. Постукали, щоб відкрити. Господар не хотів, але що зробиш, виломають двері, буде ще гірше. Увірвались, поклали батька і матір на підлогу. Один залишився з автоматом: «Ворух-

нешся – застрелю». А ті двоє взяли бідну Зосю і потягли до комори. Кричала, відбивалась, просилась: «Не вбивайте мене». Поглумились над нею скільки їм вже захотілось, там в коморі і вбили. В голову. «Дякуємо за гостинність» – польська чемність. І забрались. Вбігають батьки. Лежить дочка гола-голю-сінька вниз обличчям, хоч би чим-небудь накрили. Підняли голову. Куля на виході рознесла обличчя. Як же ж її поховати? А така гарна була. Люди казали, що якось вечером, коли зібралась молодь, якийсь полячок все приставав до Зосі, а вона йому сказала, якщо підеш до церкви, то будем дружити. А він все приставав та домагався. І домігся... А що однієї дівчини-українки стало менше, то що ж. Так їм і треба.

В сусідньому селі Кузавці прийшли вночі до хати Степана Л. Господар сховався під піч. Знайшли і вбили. Цілу обойму вистріляли. І такі новини майже кожного дня. То там вбили, там спалили, а що вночі бандити все заберуть, то й ніхто не жалівся, це ввійшло вже в норму.

В селі Заболоття організували самооборону. Декілька разів польські банди намагались пограбувати село. Не пустили, відігнали. «Пся крев, що за неподобство, як сміють українці не пустити нас, поляків, у село. Це що вам Україна чи Польща?» – казали поляки. Чи були там з УПА, бульбівці, чи звичайна самооборона, але в Заболоття ніхто вночі не міг зайти. Це полякам дуже не подобалось. Ось тут і була використана сила держави.

Офіційна влада в Польщі в перші післявоєнні роки дивилась на безпорядки, як кажуть, крізь пальці. Вдень проїдуться машиною по шосе, дадуть пару «вказівок» і все. На ніч закриваються в постерунок і ... «ми вас не чіпаємо, не чіпайте і нас». Фактична влада переходила до рук бандитів і аківців. Дві влади жили досить мирно. Якщо хто-небудь попадався в чужі руки, то якось домовлялись.

Але Заболоття?! Цього допустили не можна. Тому вирішили розправитись з українцями.

Зранку оточили село частини Ресорту (польське НКВС) і частини польської регулярної армії, підпалили село. Сили були нерівні. Збройний загін перебили. Розповідають, що молоді хлопці, щоб не здатися живими, скакали у вогонь. Небагато хто залишився живим. Так наводились порядки, так очищали Польську.

А ось на хуторі Засвятиче, що біля села Долгоброди, їдуть дві підводи з солдатами з Ресорту. Один з солдатів зіскакує і біжить до хати, буцімто напитись води: «Матка, поклич господаря, хочу напитись води». Виходить на поріг господар-українець з кружкою води. Черга з автомата. Господар мертвий. Солдат на ходу вскакує на віз: «Хотів води напитись, а він хотів мене вбити. Але я його перший.» Підводи не зупиняються, щоб подивитись, що то за бандит, що хотів вбити їхнього товариша.

І так кожен день. То тут вбили, там повісили чи зарізали.

А ось ще один випадок, де нікого не вбивали, не різали.

В той час я навчався в польській гімназії у Володаві. Адміністрація гімназії офіційно не заперечувала проти навчання українців. Практично в кожному класі було декілька учнів-українців, з однокласниками поляками у нас проблем не було, ми якось мирились. Проте з боку адміністрації і деяких вчителів відчувалось недоброзичливе до нас ставлення. Пригадується такий факт. В старших класах вчилась дівчина українка років 15–16, гарно вчилась, кучерява, вдатна, одним словом — красуня. Щоб принизити, насміятись над українцями, ніби-то в неї виявили педікульоз. Чи справді так було, чи вигадано. Посадили її в крісло, голову посипали дустом, і виставили її на посміховисько всієї гімназії. Поставили біля неї вчительку, щоб вона не пішла, а всі учні тикали на неї пальцем і насміхались. Дівчина плакала, розчервонілась і від цього була ще гарніша. Мені так було її шкода. Я прекрасно розумів, що насміхаються над нею тільки тому, що вона українка. І, сьогодні, згадуючи ці давно минулі події, я, як педагог, можу з гідністю оцінити антипедагогічні дії польських «педагогів». Це було в травні 1946 р. Знущались поляки над нами, українцями, де тільки і як тільки могли.

З тих часів пройшло вже багато років. Ми вже зістарілися. Тут, на нових місцях повиростали наші діти, підрастають онуки, народились правнуки. Але кожен, хто пройшов через пекло «переселення», відповість, що його коріння там, за Бугом. Там залишилась часточка його душі. Десятки років люди жили «на чемоданах» в надії швидкого повернення додому.

І кожного разу, коли згадую ці страшні дні і ночі з пожежами і вбивствами, не дивлячись на всі злигодні і жорстокості, хочеться хоч краєм ока поглянути на рідні місця, на тихі води Бугу, на квітучі луки, тихі озера, в яких, мов у величезних дзеркалах, відбивається мовчазний ліс, який так багато бачив, так багато знає, але мовчить. А я мовчати не можу. Хочеться кричати на весь світ, щоб усі знали, що там, де колись вирувало життя в українських селах, на родючих землях – зараз пустирі, чагарники, зарослі дикого лісу.

І як би там не було, пройдуть роки, зміняться покоління, але наші онуки і правнуки повинні знати і пам'ятати, що Холмщина – це їх багьківщина, дідівщина, це Наша Українська Земля.

■ КАЧКОВСЬКИЙ Кароль

м. Холм, Польща

Народився у селі Жужель (тепер Жужеляни), що у двох кілометрах від містечка Белз, 31 січня 1920 р. Село з 1951 р. перебуває, за нинішнім адміністративним поділом, у складі Сокальського району Львівської обл.

Спогад записав 24 квітня 2005 р. доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Володимир Кіцак.

Холмщанин з Жужелі

У школу я пішов в 11 років. Там ми вчилися разом з поляками та євреями. Мав дві сестри – Марію та Анну. Наш батько з мамою Марією обробляли 18 моргів поля. Мали дві корови, пару коней, птицю. На полі ми всі працювали змалечку. Батько мав велику хату на чотири кімнати й кухню. На подвір'ї стояла велика стодола, де тримали збіжжя, сіно й солому.

22 жовтня 1944 р. нас попередили, щоб збирали своє майно, бо буде переселення в Україну, а ці землі мають заселити поляки. Моя сестра Марія працювала в м. Сокалі помічником лікаря Сандевича. Вона дуже добре знала медицину й асистувала при операціях. Тому доктор поклопотався, щоб вона залишилася в Сокалі. Потім, через півроку, шпиталь перенесли до м. Холма. Там вона й залишилась на проживання спочатку при шпиталі з сестрами-законницями (монахині. – *утор.*), а потім їй дали однокімнатну квартиру. Кожного тижня вона їздила до Люблина вчитися медицини в школі сестер-законниць.

Сестра Анна вийшла заміж за Василя Лісецького. В них народилось двоє синів – Євген та Михайло. Я був ще нежонатим, то ж допомагав їм у господарстві. Сестри були в документах записані як українки, бо мати була українкою, а я був записаний як поляк, бо тато був поляком. Мамин брат працював залізничником в Дарлові. Він за тиждень до переселення забрав мене до себе. Так моя родина була розділена. Анна з чоловіком була змушена виїхати. Взяти дозволили лише найнеобхідніше. Їхали товарними вагонами. Я працював ще 8 років в Дарлові залізничником, а потім виїхав до Америки на заробітки й у 1982 р. повернувся до м. Холма, до сестри Марії. Тут купив хату і живу по цей день.

■ **КІШОВАРА Антон**

м. Борислав Львівської обл.

Народився 2 лютого 1929 р. в Малих Чулчицях Холмського повіту. Крім нього в сім'ї було ще троє дітей. Освіту почав здобувати в Чулчицькій початковій школі з польською мовою навчання. У 1940 р. був зарахований до другого класу Холмської української гімназії, в якій навчався чотири роки. Після переселення в Україну у 1945 р. навчався у Котовській Дніпропетровської області та Луцькій Волинської області середніх школах. У 1952 р. закінчив нафтовий факультет Львівського політехнічного інституту (нині національний університет «Львівська політехніка») і отримав посаду начальника цеху Бориславського управління нафтопереробних заводів. Протягом 1965–1969 рр. працював у Бориславській філії Московського НДІ хлорної промисловості, а у 1969–1989 рр. обіймав посаду головного інженера дослідного заводу. Нині мешкає у Бориславі Львівської області.

Опинився аж у Бориславі

Село Малі Чулчиці стояло на повітовому шляху Холм–Володава, на відстані восьми кілометрів від Холма і трьох кілометрів від Великих Чулчиць. Там, крім українців, жили дві польські та десять німецьких родин. Сільська громада своєї школи та церковних приміщень не мала. Школа в Чулчицях, до якої ходили діти з Малих Чулчиць за часів російської влади, була російською, а за Польщі – польською. Національна політика Росії та Польщі призвела до того, що українці практично не володіли українською літературною мовою та письмом. Пригадую, як моя мама декламувала вірші Пушкіна та Некрасова, але, на жаль, не знала жодного вірша українських поетів. Цьому не було кому її навчити, бо в часи її дитинства школа була російською, а парафіяльним священиком був етнічний росіянин. Ніхто ніколи не казав їм, що вони українці, а їх рідна мова – українська.

Звичний ритм співжиття українців та поляків у сільській громаді був порушений в 30-х рр. XX ст. Навіть у тих небагатьох з існуючих на Холмщині православних церквах польський уряд запровадив виголошення священиками промов виключно польською мовою і цю вимогу ретельно контролювала

поліція. Коли державна система утисків українців не дала бажаного результату, почалося руйнування церковних приміщень та переобладнання кращих з них на костели. Ми з батьком спеціально ходили до сусіднього містечка Савин, де були свідками руйнування церкви, цеглу з якої потім використали для вимощування доріг.

Мої спогади періоду німецької окупації пов'язані з Холмською гімназією. Для сільської дитини велетнями духу та професіоналізму видавалися її викладачі М. Кузик, В. Вовк, М. Білик, М. Кордуба, О. Бабій та інші. Виявляючи вимогливість, вони з розумінням та терплячістю ставилися до рівня нашої загальної грамотності та національної свідомості.

За чотири роки навчання в гімназії я опосередковано познайомився з сім'єю Степана Скрипника (майбутнього патріарха УАПЦ Мстислава), з дочкою якого Марією вчився у другому класі. Протягом усього навчання жив на квартирі у Михайла Боровського, колишнього офіцера армії УНР, випускника Подебрадської сільськогосподарської академії, з сином якого Євгеном вчився в одному класі протягом чотирьох років. Ця неординарна людина, редактор львівського журналу «Український пасічник», директор сільськогосподарської школи в сусідньому з Холмом селі Окшові, керівник кооперативної спілки пасічників Холмщини «Рій», мала великий вплив на формування мого світогляду. Його сім'я у 1944 р. через Словаччину та Німеччину емігрувала до Канади, де син Євген закінчив Монітобський університет і працював у державному департаменті цієї країни. У 1998 і 2001 рр. він, разом з дочкою Юлею, був моїм гостем і ми з ностальгійними почуттями відтворювали події тих років.

У 1943 р. в наших селах поляки розпочали масове винищення українського населення. Однієї весняної ночі 1944 р., коли я вільними від навчання днями перебував у батьків, до нашої хати увірвалося вісім озброєних бандитів, але на щастя батько встиг втекти з хати. Під час грабунку нашого майна їх керівник звернувся до мене з вимогою пред'явити документ особи (тимчасовий паспорт). Побачивши в ньому велику букву «У», що означало українець, демонстративно пошмагував його і зауважив, що вони визнають лише поляків, росіян та білорусів, а українців для них не існує. Я зрозумів, що мене чекає біда, але не бачив реального порятунку і надіявся лише на Бога. Вони про щось поговорили між собою і з награваним майном пішли з хати.

22 липня 1944 р. до Холма вступила Червона армія. Українці сподівалися, що вона візьме їх під свій захист, але прикро помилилися. Через короткий час розпочалася наступна фаза польського терору, якому не було меж, а в середині осені розпочалося виселення українського населення до УРСР. Хоч загони АК ходили по селах і вимагали якнайшвидшого виїзду з Польщі, мешканцям нашого села вдалося перезимувати вдома, але вже 4 квітня 1945 р. ми були

вивезені на залізничну станцію. Товарними вагонами нас завезли на станцію Бузівка Дніпропетровської області, а звідти направили в село Котовка, що за 20 кілометрів від станції. Тут підселили до сім'ї місцевого колгоспника. Найперше забрали до колгоспу коней, після чого там почала працювати уся сім'я.

В кінці року нам виплатили по 150 грамів зерна на трудовдень, що в перерахунку на теперішні гроші складає 20 копійок в день. Весною 1946 р. на Дніпропетровщині почалася засуха. У жнива люди збіжжя не косили, а вибирали стебла як льон, бо їх висота сягала 20–30, а довжина колоска – 1-2 сантиметри. Представники місцевої влади ходили по хатах і силоміць забирали останні зернини в рахунок хлібоздачі.

Розуміючи небезпеку голодної смерті, батьки продали останню корову і в листопаді сім'я переїхала у Волинську область, де в селі Пожарки знайшли притулок у місцевого господаря. Продуктів харчування не було, тому виникло питання приживання на новому місці. Батьки почали працювати у приватних господарів, доки й тут не організували колгоспів, а мені дали змогу здобувати освіту. При вступі до інституту мав розраховувати лише на власні сили, бо про якусь фінансову допомогу від батьків в цих умовах думати не міг. На поїздку до Львова з метою вступу до вузу мама змогла дати мені лише гроші на дорогу та буханець чорного хліба. Тому й обирав інститут, де була найвища стипендія.

Перебуваючи на пенсії, завів пасіку і з задоволенням спостерігаю за роботою цих божих комах. Не можу собі пояснити, як бджолина сім'я, яка складається з тисяч особин, без конституції та її гаранта, писаних кодексів, парламенту та партій так чітко працює. Звичайно, тут головну роль відіграють інстинкти, які люди втратили, а у вмінні організовувати суспільне життя окремі народи мало що здобули.

■ КОВАЛЬСЬКИЙ Станіслав

Польща

Народився 8 січня 1932 р. в селі Березно Холмського повіту. Мама Софія Ковальська (Стець) народилась в 1903 р., батько Симон Ковальський – в 1904 р. Батьки проживали на хуторі (колонії) Березно. Дідусь по мамі – Петро Стець, бабуся – Анна Стець (Патаревич). Дідусь по батькові – Андрій Ковальський, бабуся Марія Ковальська (Ціхоцька).

Стежками рідного краю

Про історію Березно знаю від батьків. В 1915 р. всі мешканці села були вивезені вглиб Росії, коли відступали російські війська. Мій дід і мій батько зустрілися біля китайського кордону. Мама (з родини Стеців) була в Харкові за декілька тисяч кілометрів. Деякі мешканці залишились в Березно, переховуючись в лісах. Село було тоді спалене, вціліла тільки церква, збудована і освячена в 1914 р.

Батько повернувся до Березно в 1919 р. Для переїзду додому перепон не створювали. З батьком було все гаразд, хоча інші хворіли на тиф. Мама мені розповідала, що на майдані (біля Луця) знаходяться поховання померлих від тифу. Пам'ятаю, як будували дерев'яну каплицю на цвинтарі в 1935 р. для поховальних молебнів.

Школа була побудована в 1937 р. Навчання в ній проводилось польською мовою. До школи ходили переважно православні діти, бо в селі проживали здебільшого православні, було декілька евангелістів з німецької колонії, євреї і декілька католиків. Всього до Другої світової війни було в Березно до 500 дворів. У 1938р. поляки зруйнували церкву, очолювали цю акцію поліція і військові. Староста церкви дещо врятував із майна, але найдорожчі ікони забрала поліція. Хоругви, які призначені для похорону, збереглися й досі в каплиці на православному цвинтарі.

Під час війни мешкаці Березного ходили до церкви в Плаваничі. На місці знищеного храму Джаман Владислав збудував маленьку капличку-пам'ятник в православному стилі. Джаман був католиком, а дружина його – православною. Пам'ятник-капличку поляки зруйнували в 1947 р., коли нас вивозили по акції «Вісла». Під час війни в 1940–1942рр. у школі вивчав українську мову, а також німецьку. У школі було п'ять класів семикласного навчання. Учнів не

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

багато, але упродовж годин в одному приміщенні перебувало до 40 учнів. В 1943р. в школі стояв госпіталь для німецької армії.

На землях навколо Березно колись вирощували овес, трохи ячменю, дуже мало пшениці(погано родила) і, звичайно, картоплю. За Польщі наказували сіяти льон і коноплю.

У Березному жило багато змішаних родин, але конфліктів на релігійному ґрунті не було. Якщо батько був православний, а мама–католичка, тоді сини теж православні, а дівчата-католички і навпаки. Свята відзначали разом, у гості ходили, в куми просили.

До війни в Березному проживало 8 єврейських родин. Під час німецької окупації до українців було краще ставлення, ніж до поляків. Німці видавали українцям кенкарту. Всі мешканці Березно мали цей документ – всі записувались українцями.

*На Говерлі з Українським прапором,
2009 р.*

Відбудована Церква в с. Березному.

Під час війни молодь Березного забирали на різні роботи – будівництво та інші нефахові потреби. Після визволення поблизу Березного не було випадків помсти поляків українцям. У листопаді-грудні 1944 р. почали агітувати на переїзд до України, записався і мій батько. Трохи посперечався з мамою, зібрались їхати, але затримались до весни. Росіяни вертались з Берліну, мама їм

казала, що ми збираємось їхати в Україну, кажуть, що буде добре там. Вони слухали, слухали маму і кажуть: «У вас пара коней, дві корови і ви збираєтесь в Україну? Ви тільки за Бут, за кордон переїдете, у вас все заберуть». Батько передумав їхати, але зі списків не виписувався. Перший вивіз пройшов, другий, а нас не чіпали. В 1947 р. поляки взялися за нас. Батько почав заперечувати, він служив у польській армії до війни, був мобілізований в серпні 1939р. в артилерійські війська. Повернувся після роззброєння аж з-під Тернополя. Офіцер сказав батькові, що він має право залишитись, а дружину вивезуть. Батько сказав, що немає чого тут залишатись без дружини. А що, я можу взяти на одну підводу вашу і свою? Один військовий поїхав і привіз ще три підводи. На 5 підвід завантажили трохи зерна, свиней, меблі та інше. Привезли все це на станцію Березному. Сільськогосподарське знаряддя залишили родичу.

На Захід нас вивозили зі станції в Холмі. При виїзді ми мали: пару коней, дві корови, дві телички і свиноматку з десятьма поросятами. Дорогою в нас нічого не пропало, і всіх тварин довели до місця. Потягу надали військову охорону. Часом потяг ставав у полі, ми добували сіно. Доїхали до села Павли, далі були ліси і болота. Це зовсім на півночі, прикордонна зона.

Початкова школа була у Вопах за два кілометри. До Гурова Ілавецького, де була лікарня і старші класи, – 12 кілометрів.

У Павли привезли людей з Томашева Люблинського воєводства, а також 4 родини з Березного: Симона Ковальського, Йосипа Босаковського, Якуба Рейтера, вдову Матеюк Пелагею з сином і донькою. Спочатку серед поселенців не було священика. Пізніше служив православний священик. Навчання в школі було польською мовою.

Отримали велике господарство, великий будинок. Нам наділили 12 га землі, родини Босаковських – 8 га. Одружився я в 1957р. з Анною родом із села Хотинець Ярославського повіту, вона також була вивезена по операції Вісла. Добрав я собі тоді ще 8 га землі і вийшов на самостійне господарювання. Маємо з дружиною двох синів: Владислава і Ярослава. Народились вони в Гурові Ілавецькому. Після 1950 р. нам запропонували повернутись в Березно. Я не хотів, бо був ще неодружений. В Березному була краща земля і не було таких боліт. Але тут я мав уже сільськогосподарський реманент, багато чого роздобув, мав землю.

Колись в'їхав на міни, які залишилися по війні. Мені повезло, а Босаковський з дружиною та дочкою потрапили на міну. То дочку і чоловіка поранило, а дружина залишилась без ніг. Батько повернувся в Березно 1970 р. у віці 65 років. Здав своє господарство в оренду, бо я відмовився там працювати за двох. До своїх 8 га я добрав ще 2 і продовжував господарювати. Батько в Березному купив у Катерини Левінської (вивезена у Сибір) будинок, почав ремонтувати. Я повернувся в Березне у 1976 р. до батьків. Будинок був оформ-

лений на мене, спорудили стодолу. На понімецьких землях я залишив нормально оброблену землю. Приватизацію не оформляв, бо не було перспективи продати господарство, хоча дуже агітувала адміністрація приватизувати. Я категорично відмовився від приватизації, сказав, що моя земля в Березному – 4 га.

Працював в Дорогуську. Спочатку був підсобним робітником, працював на різних верстатах обробки деревини, гострив пили, щось ремонтував, допомагав електрику. Він багато чого навчив мене, я більше вмів, ніж батько. Я з майстром власноруч побудував стодолу. На Мазурах я з майстром зводив будинки. Там залишилась родина Босаковського – три сестри і два брати. Але зараз там нікого немає. Моя теща виїхала до США в 1965 р. В Україні маю також родичів по батькові в Києві, поблизу Дубно.

Здається мені, що в нашій родині склалося краще. Нас тут не пригноблювали, не гнали в колгоспи. Мій син, Владислав Ковальський, народився 21 червня 1958 р. в Гурово Ілавецькому. У 1965 р. почав навчання в початковій школі у селі Вопи, після закінчення якої навчався в основній професійній школі в Гурові Ілавецькому. Подальшу освіту продовжив у трирічному технікумі, в об'єднанні шкіл технічних у Холмі. Після закінчення технікуму і відбуття військової служби, розпочав працю на підприємстві постачання устаткування для сільського господарства. В 1987р. заснував державну, а з березня 1990 р. – власну фірму «MIDEX», яка займається продажем та сервісом сільськогосподарських машин та шин.

В 2001 р. з нашої ініціативи в Березному розпочато будівництво православної церкви Святого Володимира. 8 липня було закладено камінь події будову, а наступні 2002–2004 рр. тривало будівництво, яким керував Владислав. Завдячуючи його ініціативі і допомозі моїй, родичів, упродовж трьох років завершено спорудження православної церкви в Березному. Одночасно син повністю профінансував організовану в місцевій школі виставку, яка представляє історію Березного від 1920 до 1930 рр.

8 серпня 2004р. під час урочистого посвячення новозбудовного храму, яким керував Його Екселенція Архієпископ Амель, Владислава Ковальського було відзначено орденом Святої Рівноапостольної Марії-Магдалини II ступеня, визнаним від імені Святого Собору Єпископів Польської автокефальної православної церкви, а мене і дружину Ганну – III ступеня.

Владислав був також ініціатором встановлення хреста 28 липня 2007 р. на честь вшанування жертв пам'ятної річниці акції «Вісла», а також був фундатором ікони до каплиці в Березному для увіковічнення цієї події. У 2008 р. на щорічне свято Святого Володимира Владислав подарував ікону для увіковічнення 70-ї річниці руйнування церков на Холмщині. Він є організатором зустрічей колишніх і теперішніх мешканців Березного при ватрі. 5 липня

2009 р. на зборах Українського Товариства в Любліні Владислава Ковальського було обрано заступником голови Товариства.

Зустрічаючись щороку в Березному з колишніми мешканцями села, нащадками дідів-прадідів з Волині, з околиць Ковеля, Помор'я, Перемишлянської землі, з різних куточків України, Росії і світу, моя сім'я – діти, онуки вважаємо за потрібне згадати той непростий період життя, ступити на стежки рідного краю, помолитися у рідній церкві і взяти участь в українському заході: українці і поляки завжди жили тут дружно. Цим святом хочемо відтворити дійсність, яку знищили воєнні події.

■ КОВАЛЮК Володимир

м. Львів

Народився 1 січня 1940 р. у селі Старий Орхів Володавського повіту, на прадавній українській землі. В червні 1946 р. з родиною депортований на Львівщину. Родина осіла у селі Поршна Пустомитівського району, де пішов до школи, закінчивши там сім класів. Середню освіту здобув у Пустомитах. У 1957–1960 рр. навчався у Львівському технікумі залізничного транспорту, після закінчення

якого працював за призначенням у Казахстані. Працюючи там, у 1967 р. закінчив Ташкентський інститут інженерів залізничного транспорту і повернувся до батьків на Львівщину. Спочатку працював на залізничній станції «Львів». Згодом став викладачем спеціальних дисциплін Львівського технікуму залізничного транспорту, в якому колись навчався. У 1983 р., у зв'язку зі скороченням навчальних планів, і відповідно штатів викладачів, перейшов на посаду заступника начальника служби зв'язку «Львівенерго», яку займав до виходу у 2000 р. на пенсію, проте працював до 2007 р.

Бере активну участь у діяльності Львівського товариства «Холмщина» від часу його заснування. Тривалий час був членом його Ради, яку тепер очолює.

Моя родина у «біженстві»

Мій рід – споконвічні українці, які народжувалися, одружувалися, покращували добробут своїх сімей, жили і вмирили на своїй Холмській землі.

Наш прадід Петро Ковалюк жив у селі Горки (Гірки) Володавського повіту. Народився близько 1858 р. Займався землеробством і скотарством. В сім'ї було двоє дітей – син Іван, 1878 р. н. (наш дідусь) і дочка Катерина, 1880 р. н. Як православний християнин ходив до церкви у сусіднє село Сосновиця, що за два кілометри від Горок. Мав міцне здоров'я і веселу вдачу. Як розповідав наш тато, одного недільного дня, коли дід повернувся з церкви, дружина не встигла зварити вареники. Тоді він, присівши до столу, з'їв цілу макітру сирих вареників. Близько 1906 р. його дружина захворіла і невдовзі померла. Прадід одружився вдруге з дівчиною зі свого села Катериною, близько 1875 р. н. У подружжя народилося четверо дітей: дочки Ганна, 1906 р. н., Анастасія, 1910 р. н., Марія, 1912 р. н. Ще у них був малолітній син.

Син від першого шлюбу Іван, наш дідусь, оженився з дівчиною з сусіднього села Старий Оріхів Пелагією Бакун, 1879 р. н. На виділеній сім'єю Бакунів землі дідусь заклав нове господарство, збудував хату і господарські будівлі. Вони мали двох синів: Василя, 1909 р. н., який став нашим татом, та Андрія, 1913 р. н., нашого стрийка. Дідусь Іван господарював на землі, у вільний час любив рибалити. Озер та боліт в окрузі було багато, а біля села знаходилося озеро Скомельне. Влітку дідусь ловив рибу сітями та вудками, а взимку ставив верші – кошики з вербової лози з подвійним дном. Дідусь промочив ноги, занедужав і у віці 54 років помер. Похований на цвинтарі села Сосновиця, де була їх парафія. Як усі односельці, мої предки одягу носили з льняної тканини, взимку одягали кожухи з овечини, а взуттям служили постоли з лика липи.

Дочка прадіда Катерина вийшла заміж за односельця Івана Мілянчука. У них було двоє дітей – дочка Ганна, 1904 р. н. і син Павло, 1907 р. н.

При відступі з території Польщі під час Першої світової війни російське військо змусило православне населення Холмщини і Підляшшя покинути свою землю, домівки, інше нерухоме майно і вирушити у невідомість. Безглузде рішення російської влади про виселення з Холмщини і Підляшшя православного населення зруйнувало усталене життя нашої родини.

Прадід Петро з молодією дружиною Катериною і чотирма малолітніми дітьми у 1915 р. вирушив вглиб Російської імперії. Їхали поїздом, було холодно, голодно і непривітно. На станціях місцеве населення зустрічало т.зв. біженців з відкритою душею, допомагало харчами, гарячим чаєм. Їх подорож закінчилася у Пермській губернії. Місце проживання їм визначили у селі Часті Частівського уезда (повіту). В дорозі захворів і помер їх малолітній син.

Почали обживатися на новому місці. Зв'язок з дітьми від першого шлюбу був втрачений. Прадід Петро важко переживав трагедію виселення і став глибоко віруючою людиною. Повернутися на Холмщину його сім'ї не судилося. У 1941 р. прадід застудився і помер. Похований у Частях. Дружина з дітьми наймитувала і померла у 1945 р. Діти підросли. Дочка Анастасія вийшла заміж за мешканця Пермі, росіянина Казанцева. У них народилося четверо дітей – Тамара, Людмила, Лідія і Володимир. Дочка Тамара стала вчителькою біології, народила двох дітей. Дочка Людмила працювала перекладачем у посольстві СРСР в Німецькій Демократичній Республіці. Син Володимир отримав спеціальність інженера-електрика, мав двоє дітей. Дочка Лідія також мала двоє дітей. Її син Олексій Кочетов живе у Торонто, цікавиться своїм родоводом і збирає інформацію про членів своєї родини з боку батька і матері.

Дочка прадіда Ганна і Марія опинилися в Єкатеринбурзькій (Свердловській) губернії, де наймитували. Марія вийшла заміж за уродженця Західної Білорусії Михайла Сергєєва. Подружжя жило у селі Горний Щит Свердловської області, мало двоє дітей. Незаміжня Ганна жила в сім'ї сестри Марії. Усі троє дочок прадіда Петра вже померли. Ніхто з цієї гілки Ковалюків не повернувся на свою батьківщину, тим більше не мали змоги відвідати Холмщину.

Наш дідусь по мамі Іван Прадещук народився близько 1865 р. у селі Хоростита Володавського повіту. Був одружений з Марією Борсук, 1871 р. н. Подружжя мало троє дітей: сина Лукаша 1890 р. н., сина Панаса 1893 р. н. і дочку Анастасію 1911 р. н., яка стала нашою мамою.

Панас Прадещук планував поїхати на заробітки до Америки, але його наміри зруйнувала війна. Помер у 1943 р., похований на цвинтарі у Сосновиці. Лукаш Прадещук оженився на дівчині Уляні. Сім'я жила на хуторі під назвою «Банк», який знаходився неподалік Старого Оріхіва. Назва хутора вказує на те, що землі належали земельному банку і були продані селянам. Подружжя мало дочку Марію, 1914 р. н.

У 1905 р. в селі Старий Орхів було 65 селянських господарств, переважно українських. Після ліквідації унії польське духовенство проводило агітаційну роботу серед українського населення про перехід на католицьку віру. Понад 5 сімей, серед них Матвія і Северина Бакунів, Кіндрата, Романа і Теофіла Шафранів, Івана Трубача перейшли на католицьку віру. Російська влада дозволила лише православним селянам купувати землю через державний земельний банк.

Дідусь Іван Прадещук взяв банківську позику і на хуторі купив дітям Панасу, Лукашу і Анастасії по 10 моргів землі. На жаль, усі їх наміри зруйнувала війна. Під натиском німецько-австрійських військ російські війська відступали, виселяючи з православне населення. Розпочалося т.зв. біженство укра-

їнського православного населення. Сім'ї вимушено залишали свої домівки і власним транспортом вирушали в глиб Російської імперії.

У 1915 р. до Росії виїхали сім'я дідуся Івана, Марії з дочкою Анастасією, Лукаша і Уляни з дочкою Марією. Їхали у товарних вагонах. На поселення завезли до Тамбовської губернії. Протягом усього часу перебування в Росії мріяли про повернення на батьківщину. У 1918 р. вигнанці почали повертатись назад. У 1919 р. у зворотну дорогу вирушили й мої родичі. Повертатись доводилося без допомоги держави, розраховуючи на власні сили. На возах везли найнеобхідніші речі та продукти тривалого зберігання. Було холодно і голодно, люди хворіли і вмирили. Вже у Києві від тифу помер Лукаш. Труну змайстрували зі штахет і поломаних паркетин. Там же невдовзі помер дідусь Іван. Сил і можливостей на поховання у репатріантів не було. В місцях таборування людей, які поверталися з Росії, їздили підводи, призначені особи збирали тіла померлих людей, скидали до загальної ями і засипали землею. Це відбувалося на околиці Києва, у селі Святошин.

Бабуся Марія з дочкою Анастасією і братовою Уляною власною підводою повернулися до рідної домівки. Бабуся з дочкою і Панасом, щоб заробити гроші для розрахунку за придбану в кредит землю, пасли людську худобу. Невістка Уляна з дочкою знайшли притулок у знайомих в селі Старий Оріхів. Невдовзі Уляна вийшла вдруге заміж за односельця Гольчука, від якого у 1928 р. народила сина Василя.

Обійстя бабусі Марії Прадещук і дідуся Івана Ковалюка були поруч. Селянська практичність підказала їм прийняти логічне рішення – вони одружили своїх дітей Василя і Анастасію. Молодята жили на господарстві Івана Ковалюка у селі Старий Оріхів. Молоде подружжя народило двох дітей – дочку Надію і сина Володимира. Вони мали як на той час міцне господарство. З ними жив брат Андрій. Бабуся Марія померла у 1939 р. і похована на цвинтарі у Сосновиці.

Її внукам довелося пережити трагедію вигнання з батьківщини, яку пізнали старші покоління нашого роду тому 30 років. Діти Івана Ковалюка не з власної волі на початку літа 1946 р. опинилися в селах Поршна і Міялятичі Пустомитівського району Львівської області. Дітей Катерини Мілянчук Павла Мілянчука і дочку Ганну Войтюк переселили в Дубнівський район Рівненської області. Дочка Уляни Прадещук Марія Ващук живе з сім'єю у Волинській області. Створений після 1919 р. рід Ковалюків – Прадещуків знов виявився розпороченим, тепер на території України.

Рідна сестра Надія, 1931 р.н., у 1963 р. вийшла заміж. Я тоді працював залізничником у Казахстані. Тривалий час працювала на Львівському емальзаводі, а по досягненні відповідного віку пішла на пенсію із Львівського заво-

ду кінескопів. Проживає на пенсії у Львові. То власне вона надихнула мене на написання спогадів. Практично ми їх написали разом.

■ КОЛЯНЧУК Олександр

Перемишль, Польща

Народжений 2 квітня 1932 р. у Вільці Тарнівській Холмського повіту. Дослідник історії української еміграції в Польщі, українсько-польських стосунків у ХХ ст. У 1947 р.

депортований з батьками на територію Ольштинського воєводства. Закінчив рільничий технікум у Каролеві, повіт Кентшин (1947–1951) та Вищу рільничу школу в Ольштині (1951–1956) із ступенем інженера – магістра.

Працював інспектором в молочарському об'єднанні в Ольштині, вчителем рільничого технікуму, інспектором шкіл, директором воєводського центру прогресу в сільському господарстві. Згодом став членом Ради освіти міністра рільництва Польщі. Майже 20 років був відповідальним редактором передач українською мовою в Ольштині (на громадських засадах), членом Воєвідської і Головної Управи Українського суспільно-культурного товариства у Польщі, з 1990 р. Головної ради Об'єднання українців у Польщі, обирався головою воєводської та головної управи Спільки інженерів і техніків рільництва і товариства «Знання» (Товариство ведзи повшехней). Автор десятків статей у періодичних виданнях Польщі на теми рільництва. Був редактором посібника для інструкторів рільництва центральних воєводств (Лодзь, Скерневіце, Серадз, Пйотркув Трибунальський, Плоцк).

Є заступником директора Південно-східного наукового інституту у Перемишлі, член Ради при Посольстві України у Варшаві, з 2002 р. член Редакційної ради щорічника Об'єднання Українців у Польщі «Український альманах». Кандидат історичних наук. Дисертація «Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)» (наук. кер. проф. М. Литвин), захищена

у Спеціалізованій вченій раді Національного університету «Львівська політехніка» у 2000 р.

Тв: *Незабуті могили.* – Львів, 1993; *Internowani żołnierze armii UNR w Kaliszu (1920–1939).* – Kalisz, Przemyśl, Lwów, 1995; *Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття.* – Львів 1995 (у співавт.); *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939).* – Львів, 2000; *Православне кладовище на Волі у Варшаві. Могили українські.* – Варшава, 2002 (співавт.); *Ув'ічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. У Польщі.* – Львів, 2003; *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921.* – Przemyśl 2003.

Автор понад 50-ти статей, надрукованих у різних збірниках у Польщі, Україні, Франції.

Спомини про пережите

Події ХІХ і першої половини ХХ століття знищили багатокітві надбаня українців Холмщини і Південного Підляшшя. Наслідком адміністраційно-релігійних дій після Берестейської унії 1596 р. була втрата протягом 1905–1909 рр. переходом до західної церкви майже 170 тисяч русинів (українців). Згодом стали вони не лише католиками, але також поляками. Тих натомість, які повернули після 1875 р. до православ'я, російська адміністрація у 1915 р. взяла під опіку як своїх громадян і розселила по сотнях місцевостей 37 губерній Імперії. В групі цій були мешканці мого села Вільки Тарнівської (історично Тернівської) Холмського повіту та навколишніх сіл Тарнова (Терніва), Хутча, Сичина, Савина, Хиліна, Бусівна, Вільхівця в яких у 1420–1440-літах функціонували православні храми¹. Згодом у ХІХ столітті територію цю заселену православними русинами (українцями) видатний етнограф Оскар Кольберг назве – *Rus Chełmska* – Холмська Русь². Мої діди (Іван Колянчук (1866–1948) і Софія (1870–1946) з сім'єю, в тому моім майбутнім батьком Миколою (1899–1977) у 1915 з наказу російських військ замандрували на Рязанську землю, щоб прожити в місцевості Рибное до 1919 р. У міжчасі, після упадку царату брали участь в зборах Холмщан в справі повернення в рідні сторони і злику батьківських земель з проголошеною Української Народною Республікою. Згодом, після довгих мандрівок в 1919 р повернули. на батьківську землю і

¹ Крип'якевич І. Церкви Холмщини і Підляшшя // Холмський православний народний календар на 1944 рік. – Холм 1944. - С. 45–49.

² Kolberg O. Chełmskie, T. I. – Kraków, 1890. – S. 1.

почали нове життя в незвичайно складних умовах. Живучи в викопаній землянці та без належної помочі з боку вже нової держави – відродженої Польщі, яка, на жаль, забула недавні утиски заборців, почала стосувати політику заборців по відношенні до своїх громадян непольської національності і привітала їх тим, чим поляки дорожили і що віками допомагало жити одним і другим (полякам і українцям) – заборною рідної церкви, школи та можливості культурного розвитку. Майже всі храми Божі (у 1914 р. було їх у Люблинському воєводстві 389, згодом дозволено відкрити лише 40–32 парафії і 8 філій)¹ на зламі 1918/1919 рр. було закрито включно з історичним Холмським собором. І хоча, перебуваючи у так званому біженстві і беручи участь в організованих з'їздах холмщаків організованих майбутнім послом Сейму Другої Речі Посполитої Семеном Любарським, ідентифікувалися вони з українством, після перепису населення Польщі у 1921 р. моїх дідів та майбутніх батьків із 221 односельчанами, які встигли повернути, названо православними і поляками². Вже у 1919 р. закрито також усі 667 українські школи організовані у 1918 р. Комісаріатом народної освіти для Холмщини, Підляшшя і Полісся в Білгорайському, Грубешівському, Замойському і Холмському повітах³, у тому в сусідніх селах – Тарнові, Петрилові, Сичині, Савині, Хутчу⁴. Незалежно від матеріальних злиднів та великого жнива епідемії тифу (протягом 1919 р. в парафії Сичин народилося 9 дітей, а померло 68 осіб, згодом у 1920–1922 рр. померло більше 200 осіб, які повернулися з біженства⁵), холмщакі після біженства національно пробуджувалися, як більшість малоросів-хохлів, і хотіли виховувати своїх дітей в батьківській вірі і рідній мові. Вже 30 вересня 1919 р. група холмських національних українських діячів (у 1917 р. член Центральної Ради Антін Васильчук та Тома Кульгавець і Петро Грицай) направила до голови Ради Міністрів Польщі Меморіал в справі ситуації української людності на Холмщині, з вимогою відкриття українських шкіл. Згодом українські діячі Холмщини і Підляшшя мали нові

¹ Метюк Г. Три роки!.. Холмський православний народний календар на 1944 рік. – Холм 1943. – С. 39; Papierzyńska –Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 313; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. – Львів, 2003. - С.19.

² Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. z innych źródeł urzędowych, t. IV. – Warszawa, 1924. – S. 12.

³ Сирник М. Комісаріат народної освіти для Холмщини, Підляшшя і Полісся // Зустрічі. – Варшава, 1989. – 2 (20). – С. 101.

⁴ Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. – Lublin, 2000. – S. 301–304.

⁵ USC w Wierzbiny, Księga Parafii Prawosławnej w Sycynie.

аргументи. Своє українство понад сто тисяч холмщаків і підляшуків продемонстрували в 1922 р. під час виборів до Сейму і Сенату Другої Речі Посполитої, віддаючи голоси 20 депутатам і 6 сенаторам-українцям, які потрапили до польського парламенту і як представники української спільноти своєю діяльністю домагалися виконання Польщею зобов'язань, взятих у Версалі 28 червня 1919 р. щодо національних меншин¹ та виступали з протестами проти рішень Ради амбасадорів 14 березня 1923 р., називаючи їх «гвалтуванням права на самовизначення народів» і заявляючи, що українці обстоюватимуть ідею злуки усіх етнічних українських земель². Відтак із зверненнями почали виступати окремі села. У 1926 р. акція набрала масового характеру. Поряд іншими 105-ма селами Холмщини прохання про відкриття рідної школи скерували до Міністерства віросповідань і суспільної опіки (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Opieki Powszechniej) також мешканці того села,³ де на той час проживало 546 осіб, з того 69 дітей шкільного віку⁴. Хоча до села повернувся з біженства вчитель Кирило Трофим'юк, який до 1915 р. був вчителем парафіяльної школи, в збудованому у 1925 р. новому будинку не дозволено йому навчати українською мовою. Подібне сталося і в усіх інших селах. До 1939 р. українських шкіл не відкрито. Відкрито натомість польську чотирикласну школу, семикласну зорганізовано в сусідньому Хиліні, яку до 1939 р. закінчило кілька односельчан (мій вуйко Володимир Колянчук та Якуб Корнелюк, Анна Потапелюк, Олександр Степанюк, Петро Шимчук, Володимир Цепя та полька Яніна Сідоровська). До гімназії в Холмі прийнято лише Якуба Корнелюка, батьки якого погодилися на перехід до римо-католицького костела. Згодом він був вчителем в Ставі. Мій вуйко Володимир Колянчук (1915–1966), після відмови гімназії, закінчив у 1933 р. рільничу школу в Окшові коло Холма. Там познайомився з однокурсником Андрієм Скубієм – членом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), згодом в роки Другої світової війни, секретарем Повітового Комітету Польської робітничої партії у Холмі, вбитим у 1944 р. ще в час німецької окупації, коли жертвами падали українці незалежно від політичних поглядів. Зв'язки з членами КПЗУ завели В. Колянчука до в'язниці у Холмі, де, з черги, ділив долю з Іваном Трушем з сусідньої Руди⁵, майбутнім членом Президії Союзу польських патріотів, після 1945 р. відомим

¹ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег-Торонто, 1989. – С. 190–191; Wielka Encyklopedia PWN. – Warszawa, 2005, t. 29. – S. 102.

² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989/ – S. 20, 29.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie. UWL. WSP, sygn. 433. – S. 37–39; також: Kuprianowicz G. Ukraińcy na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w okresie międzywojennym (1918–1939). Praca doktorska. – Lublin, 1997. – S. 478.

⁴ Звіт приходства православної Церкви в Сичині за 1929 р., поз. від 962/ 994 до 1213/1253.

⁵ Trusz J. Z doświadczeń pokolenia. – Warszawa, 1981. – S. 63.

діячем Польської робітничої партії. Відвідав він наше село в липні 1947 р. з інформацією про переселення на Західні землі і пропозицією на добровільний виїзд. Пропозиції не прийнято і за кілька днів село під військовою вартою переселено на Ольштинщину.

Діди мої і мама займались працею на 12-гектаровому господарстві, жили в землянці, а будували найперше корівник, свинарник, стодолу, шпіхлір, поверх якого був спальнею до 1932 р., коли було зведено хату. Тепер, після перебудови є вона колонією ДЕНИЩУКИ, тобто агротуристичним господарством з майже 500 гектарами ріллі, лісу та 3,5 гектарового озера. Батько, маючи за собою у 1920 р. службу в рядах Польського війська, перебування у більшовицькому полоні, після повернення у 1921 р. відбував військову службу в карному полку за зраду Вітчизни. В нагороду, між іншим, брав участь у порядкуванні знищених у 1921 р. церков: св. Кирила і Мефодія на Даниловій Горі та військової при вул. Люблинській. Повернувшись з війська, батько займався якийсь час господарством, а відтак після заснування в Холмі у 1925 р. кооперативу «Бджола» став працівником відкритої у селі крамниці під тією ж назвою. У селі жило троє поляків. Двоє з них, Ігнатій Сидоровський та Антоні Нишко, займались ковальством, Гіполіт Сідоровський – рільництвом. Жило також дві жидівські родини. Одна вела сільську крамницю, друга скупувала шмати (ганчір'я). Власником вітряка був німець Пахолька. У сусідстві, крім українських сіл Тарнів, Сичин, Хилин, Хутче, Савин, де поляки були родзинками, було два села з німецьким населенням – Владиславів і Бакус. Діяли в тих селах німецькі школи.

Розмовною мовою в селі була українська, а в школі польська. Тому молодь володіла двома мовами – рідною і польською, а старше покоління – українською та додатково російською, якої вчилися до 1915 р. в школі. Інколи презентована думка, що не було будь-яких непорозумінь на національному або релігійному ґрунті, не має підтвердження у щоденному житті. Перечать цьому дії по відношенні до права на свою церкву, школу, купівлю землі під час парцеляції маєтків тощо. Весь час були тиски влади. Відмовляли у відкритті місцевим українським ремісникам майстерень, постійно вимагали переходу з православ'я на католицизм, що не оминуло і моїх родичів. Рідний брат мого діда Івана – Андрій, змушений був вихреститись, щоб купити землю з парцеляції маєтку в сусідньому Тарнові, а під впливом римо-католицького священника став поляком. Жили ми в згоді, відвідувалися під час одних і других свят. Окрім Андрія Колянчука, який жив у Тарнові, мішаними сім'ями були Колянчуки в сусідньому Хилині та присілку Карчунок. Під час акції «Вісла» батько (за згодою командира Польського війська) переказав господарство

двоюрідному братові Юзефу Колянчуку, синові Андрія, який повернувся із примусових робіт у Німеччині і не мав де жити. Після 1956 р. мені пощастило (за допомогою Маршала Сейму Дизми Галая) отримати згоду державної адміністрації у Холмі на повернення батьків з вигнання. Брат Юзеф (перед тим за відповідну рекомпенсацію за опіку і письмовою згодою) з сокирою в руках привітав нас словами «Івани, ваше мейсце на Заходзе!».

Завершенням тихої діяльності була участь поліцаїв на службах Божих у парафіяльній церкві в Сичині з вимогою, щоб парох Максим Лаць (холмщак) виголошував проповіді польською мовою. Коли вірні пробували виходити з церкви, поліцаї їх не випускали. Правдива буря виникла літом 1938 р., коли знищено церкви в сусідніх селах Вільхівці, Хутчі, Савині. Не пощастило однак руйнівникам у Сичині, бо озброєні вилами, ціпами і косами селяни, взявши у полон першу, нечисельну групу вандалів, зуміли відстояти свою святиню. Таким чином, церква в Сичині була єдиною на території гміни Вільховець (Ольховець), яку не зруйновано протягом червня – серпня 1938 р. В час Другої світової війни вона стала осередком відродження національного життя. Спалено її щойно після акції Вісла 13 серпня 1953 р.¹

В атмосфері національного і релігійного гніту та голоду на землю, були сприятливі умови до організації в тридцятих роках ХХ століття клітини Комуністичної партії Західної України та Міжнародної організації помочі революціонерам. Вістки про це не оминули сім'ї, бо місцем сходин була батькова крамниця «Бджола» і, як правило, серед арештовуваних з приводу сходин членів КПЗУ у приміщенні крамниці був також мій батько. Організатором клітин КПЗУ у моєму селі та околиці був уродженець Цицова Костянтин Лащук (19 III 1905 – 29 XII 1969), згодом діяч Союзу польських патріотів в Радянському Союзі, з 1948 р. секретар Воевідського Комітету Польської робітничої партії у Люблині, а у 1962–1967 рр. голова Головного правління Українського суспільно-культурного товариства у Польщі². Провідними членами КПЗУ у моєму селі були Антін Гай, Павло Солодуха, Петро Плескот, Серафім Ткачук, Іван Ковальчук. Усі вони та ряд інших (близько 30 осіб) були у 1938 р. арештовані, а перед приходом німців у вересні 1939 р. виїхали на територію Радянської України. Після повернення до рідного села вони стали згодом найбільшими супротивниками виїзду до України.

В перших днях вересня 1939 р. батька мого вдруге у його житті покликано до лав Польського війська і був він одним із майже 150 тис. українців, які брали участь в оборонній війні 1939 р., з яких 7800 пожертвувало своїм життям, а майже 17 тис. українців стало воєнними інвалідами. Близько ста тисяч укра-

¹ Wawryniuk A. Leksykon miejscowości powiatu chełmskiego. – Chełm, 2001. – S. 386.

² Український Календар 1971, Варшава, с. 112.

інців потрапило в німецький, а майже 30 тис. в російський полон¹. Про це однак рідко згадується, а наголошується в ряду популярних видань про вороже ставлення українців східних земель тодішньої Польщі до її війська. Батько повернувся з війни в кінці 1939 р., а вуйко Всеволод Зелинський – у 1941 р. Про те, що українці Холмщини в своїй масі добровільно зголошувалися у вересні 1939 р. до Польського війська, як пише у своїх спогадах д-р Зигмунт Клюковський, довголітній директор лікарні в Щебрешині².

Мені довелося тоді бачити прихід і відхід відділів Радянської армії та нових господарів – німецьких окупантів, які спочатку справили на мешканців позитивне враження. Німецька окупаційна влада, як не дивно, використовуючи негативну політику Другої Речі Посполитої щодо українців, в короткому часі розв'язала ряд наболілих національних проблем. Вдруге, після 1918 р. на Холмщині і Південному Підляшші зорганізовано майже 600 українських шкіл різних рівнів³. Завдяки заходам довголітнього освітнього діяча – секретаря покликаного до життя у 1923 р. Української професійної вчительської спілки, нового вїта гміни Ольховець (Вербиці) Дмитра Степанюка також у місцевій школі в Вільці Тарнівській загомонила українська мова, якої вчителем став згаданий вже Кирило Трофим'юк. Почав діяти дитячий садок, зорганізовано відділ (клітину) Українського освітнього товариства, бібліотеку та драматичний аматорський гурток. В короткому часі вивчено п'єсу «Наталка Полтавка», а виконавцями були, між іншим, Олександра Ковальчук, Анна Потрапелюк, Адам Шимчук, Петро Шимчук, Марія Потрапелюк. Режисером був вчитель К. Трофим'юк. Згодом великою атракцією стали неодноразові виступи Українського театру Назара Обідзінського з Холма. Після вибуху німецько-совітської війни у нашій хаті жила жінка діяча Повітового Союзу українських кооператив (прізвища не пригадую) з новонародженою дитиною та опіункною Марією Вовк-Урбан, акушеркою, а в час визвольних змагань 1917–1920 рр. сестрою жалібницею 4 Дивізії Армії УНР. Їй завдячую ознайомленням з рядом творів Б. Лепкого та А. Чайковського, які мені дарувала з дедикацією «Читай і пам'ятай». На жаль, книжки загинули підчас акції «Вісла» в липні 1947 р. Але протягом кількох років мав я з нею зустрічі, при нагоді поїздки з батьком на торги чи до церкви у Холмі. Поїздки ті залишили також у моїй пам'яті трагічну картину поведінки німецької влади з радян-

¹ Torzecki R. Ukraińcy we wrześniu 1939 r. // «Zustriczy» 1990. – Nr 1. – S. 112; Rezmer W. Stanowisko i udział Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 r. // Polska – Ukraina: Trudne pytania. – Warszawa, 1990, t.4. - S. 24.

² Klukowski Z. Dziennik z lat okupacji. – Lublin, 1958. – S. 20.

³ Syrnyk M. Chełmszczyzna pod okupacją niemiecką. Kulturalno-oświatowa działalność ludności ukraińskiej, // Dialog, Kwartalnik Polsko-Ukraiński. – Nr 3. – Wrocław, 1992. – S. 9.

ськими полоненими. Їх поведінка змінила початковий позитивний стосунок холмшаків, хіба не лише, до німців.

Великою подією було покликання 5 вересня 1939 р. в Холмі Тимчасової церковної ради та дерусифікація православного обряду. Згодом, з майже 170 парафіями Холмщини¹ працювала також церква в Сичині з парохом протоієреєм Йосипом Цеханом, членом Тимчасової церковної ради. Поряд з іншими учнями українських шкіл мав я нагоду виступати на церковному святі Іллі у Сичині 2 серпня 1941 р. з віршем «Тарасова ніч», згодом дізнався, перед видатним дячем Холмщини в роки Другої Речі Посполитої, депутатом Сейму Семеном Любарським та капітаном Флоту УНР Святославом Шрамченком, головою Українського Допомогового Комітету в Холмі. Годиться згадати, що працівником УДК був Богдан Осадчук – згодом видатний публіцист та співробітник Єжи Гедройця². По літах пощастило з ним зустрічатися під час відкриття меморіалу похованим воякам Армії УНР в Люблині і вести бесіду про українське життя на Холмщині та реакцію на це польських супротивників, з ліквідацією вчителів організованих шкіл включно. Б. Осадчук розповів про це авторам книги *Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem*. Мав я також нагоду слухати проповіді Митрополита Іларіона /Івана Огієнка/ в соборі на св. Данилової горі, у яких він наголошував на потребі вчитися рідної мови та історії.

Частим гостем в цей час на різних культурних імпрезах у нашому селі був односельчанин Роман Возняк, працівник копальні вугілля «Бжеще», активний дяч Організації Українських Націоналістів, знавець і популяризатор української літератури. З його книгозбірні скористав я вже після Другої світової війни, коли видання ці були заборонені, а з його рекомендації переказав їм мені вчитель школи у Бжещцах.

Майже кожної ночі на зламі 1941/1942 рр. гостили ми в хаті (як усі односельчани) втікачів з табору полонених Радянської армії в Холмі, в основному українців. Їх присутність у нашому селі викликала часті приїзди людоловів із гестапо. Під час одного з них гестапівці зловили нашого гостя, лікаря, родом з Полтавщини, і по годинних допитах розстріляли перед хатою, наказавши батькові поховати його на місці розстрілу. Вночі батько при допомозі сусідів перепоховав його на православному цвинтарі у Тарнові. Згодом подібне діялось із жидами, у тому числі з приятелем мого діда Шмультом із Холма, який протягом кількох років орендував частину нашо-

¹ Гривна І. Православ'я на Холмщині 1918–1989 // Зустрічі. – Варшава, 1989, nr 2(20). – С. 109.

² *Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem*. B. Kerski, A.S.Kowalczyk. – Lublin, 2001. – S. 30–34.

го саду, жив у ньому ціле літо, відправляючи фрукти до своєї крамниці у Холмі. У травні 1942 р. гестапо паціфікувало сусіднє село Тарнів, розстрілюючи 40 осіб, в тому числі мого вуйка Степана Колянчука та 30 осіб жидівської нації¹. Ті факти змінювали погляди щодо німецьких порядків, особливо коли їх жертвами ставало щораз більше жителів нашого села, запроторених до табору Майданек та на роботи у Німеччині. Жертвою став, між іншим, наш найближчий сусід Йосип Верема, який повернув з концтабору у кінці 1945 р.

Національна українська діяльність в короткому часі спричинилася до ворожнечі між українськими і польськими дітьми та, як їх називали, вихрестами або калакутами. Кілька дітей з тих родин не ходило до української школи, а лише до польської в сусідньому селі Малків з мішаним населенням. Вихрести забороняли дітям брати участь у службах Божих в Сичині. Змінився також характер різного роду забав пастушків з сусіднього села Малків і нашого на спільному, але поділеному рівчаком, пасовиську. Крім забирання в полон баранів та їх заїжджування, велась також куплетно-епітетна війна. Запамятались такі віршованки: «У русіна дупа сіна, у поляка юж не така», а у відповідь: «У поляка дупа-срака, у русіна юж не така». Коли спровоковані польські діти почали співати гімн «Єще Польска не згінела...» українська дівтора старалась голосніше додавати: «Але згіноньць мусі, єще поляк русінові чисьціць бути мусі». Або інший рядок. Після: «Єще Польска не згінела», ми додавали «Пукі кура в гарку, як се кура утотує – вшисткім по кавалку...» Були це однак забави, які не впливали на нормальне співжиття, але були відлунням атмосфери стосунків серед дорослих.

Пережив я трагедію у 1943 р., коли осінню, під час праці у полі, в моїй присутності відділ німецької поліції тяжко побив батька під закидом, що він не відвозить контингенту. Тоді присутній з нами мій двоюрідний 6-річний брат Василь, оглядаючи сцену знущання над моїм батьком, потерпів на психічному здоров'ї на все життя. Довелось тоді мені, 11-річному хлопчакові, довший час заступати батька у сільськогосподарській праці.

Але наближались ще трагічніші події. Було це, на жаль, продовження розпочатої за словами тодішнього працівника УДК Б.Осадчука у 1940 р. фізичної ліквідації невинних вчителів українських шкіл², яке у 1942–1943 рр. набрало масового характеру. У навколишніх селах влітку й восени помордовано ряд осіб, які закликали любити рідне слово або були заангажовані в діяльності культурно-освітніх ланок. У недалеких Вириках загинув від рук польських

¹ Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na Ziemiach Polskich w latach 1939–1945. – Warszawa, 1986. – S. 104–105.

² Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem. – S. 30–34.

організацій родич мого дядька Грицьк Войтюк, у Волі Верещинській – Микола Назарук і Степан Бульбяз, Голі – сотник армії УНР Лев Рибчинський, Сільці – Григорій Погорецький, вїт нашої гміни Вербиця, родич одного з сусідів, Дмитро Степанюк¹, сусідному Тарнові – Михайло Скубій, в Холмі – працівник Українського Допомогового Комітету Дмитро Скубій та кількадесят осіб у інших місцевостях. Злочинні акції проти українців дійшли також до мого села, а точніше, присілка Захмелиськ, в якому побито до втрати свідомості ряд осіб, у тому числі Миколу Куделюка, та пограбовано майно у майже двадцяти селян. В короткому часі усі вони першими зголосились на виїзд в Україну. Доповненням бандитських дій польських організацій був рейд партизанського загону Ковпака на початку квітня 1944 р., коли серед ночі забрано коней майже з цілого села, залишаючи кілька заїжджених, та зареквізовано харчові продукти. Однак на цей час обійшлося без жертв. Натомість кільканадцять осіб пропало з сусіднього села Сичин, які вибрались слідами ковпаківців по своїх коней. Віднайдено їх наприкінці 1944 р. помордованими в околицях місцевостей Вирики і Витично біля Володави і поховано на православному цвинтарі у Сичині. Після переселення мешканців Сичина зимою 1945 р. в Україну, занедбані гроби зникли і сліду по них немає.

Після таких подій, прихід у липні 1944 р. Червоної армії та частин Польського війська ген. Зигмунта Берлінга мешканці зустрічали з радістю. Колишні діячі КПЗУ посіли керівні посади в нових державних та партійних структурах. В органах міліції знайшлися також мої односельчани: Іван Потрапелюк, Володимир Потрапелюк, Володимир Ткачук, Йосип Скубій, Іван Скубій, Йосип Колтунюк. Усі надіялися, що нова влада дозволить зберегти кількालітні культурно-освітні надбання українців. Після проголошення у Холмі Маніфесту Польського комітету національного визволення односельчани брали активну участь у віче зорганізованому полькою Яніною Сідоровською – донею передвоєнного активіста, який старався перевести селян на католицизм. Без більших вагань та сподівань, що повернеться обличчям до українців нова влада Польщі, пішли у ряди Радянської армії мої старші односельці: найближчий сусід Олександр Степанюк та Іван Бекеша, Петро Шимчук, Олександр Потрапелюк, Володимир Скубій, Андрій Скубій, мій двоюрідний брат Іван Корнелюк, Володимир Цепа, Василь Ярощук, Іван Угрин, Василь Качан, Роман Сенюк, Петро Чисеюк, Володимир Пашук. По тримісячному маршовому вишколі вони брали участь у січневому наступі Радянської армії, форсуючи Віслу під Сандомиром, де лягло коло 4 тисяч наших співвітчизників, які спочивають на тамтешньому військовому цвинтарі з 8-ма тисячами

¹ Д. Степанюк (1889–1943). У тридцятих роках був ініціатором організації у Вербиці клітини (кола) *Ligi Morskiej i Kolonialnej*, був її секретарем та секретарем Рільничого гуртка.

бійців інших національностей, у тому числі з полковником Василем Скопенком – рагівником Сандомира від артилерійського знищення.

В очікуванні стабілізації подальшого життя почали працювати вже в кінці вересня 1944 р. агітатори на виїзд до Радянської України, обіцяючи безмежні можливості організації індивідуальних господарств на родючій українській землі. Коли, однак, деякі односельчани публічно висловились, що це просто пропаганда і треба триматись рідних земель, бо ще живою була пам'ять про біженство 1915 р. та ближча – пропагована поверненими з України втікачами з 1939 р., членами КПЗУ, їх потрактовано як шпигунів і заборонено до праці в копальнях вугілля. В листопаді 1944 р. кілька противників виїзду (Онуфрій Ткачук, Йосип Бекеша та Степан Потрапелюк) в таємничий спосіб зникло з села на кілька тижнів. Повернулися до села в лютому 1945 р., після відправлення транспорту частини односельчан на терени України. Частим аргументом представників Переселенської комісії були заяви, що як не тепер, то в короткому часі і так усі українці з Холмщини виїдуть, як не до України, то їх розвезуть «там, де Макар телят не пасе». Ці останні слова було переказано моєму батькові полковником, коли він аргументував свою відмову на виїзд хворобою і поважним віком батьків – моїх 80-ти літніх дідів. Все ж половина з більше 100 сімей (420 осіб) у січні 1945 р. була завантажена на військові автомобілі і вивезена до Холма, відтак до 8 областей України (Волинську, Запорізьську, Дніпропетровську, Одеську, Полтавську, Миколаївську, Рівенську, Херсонську). Вже весною 1945 р. ряд родин мандрувало на Волинь. У цій групі були також мої близькі родичі – дядько Всеволод Зелинський з сім'єю.

Правдиве горе почалось весною 1945 р., коли у селі залишилась третина мешканців, а в навколишніх селах – по кілька сімей, яких бито і грабовано і які змушені були схоронитись у нашому селі. Були це між іншими Теодор Волощук, Григорій Корнелюк, Іван Пащук, Гнішовець (сільська кличка) з Тарнова, Йосип Скубій та невідомий мені з прізвища селянин з Карчунку, Денис та Гриневецький з Хиліна, Микола Гресь з Хутча, кілька сімей з Сичина. Поселились вони у господарствах, депортованих до України. Загалом у селі жило тоді коло 200 осіб.

Дві події в травні-червні 1945 р. змінили цілковито сільське життя. 15 травня вертаючих з Холма односельчан Василя Федоровича із 16 літньою дочкою Надією, Йосипа Скубія та Антіна Пекулу із сусіднього села Хилін загін НСЗ (Народове сіли збройне) побив у селі Вербиця і напівживих вивіз в околиці села Кулик. Слід по них загинув. 6 червня інший загін НСЗ вимордував 194 українців у недалеких Верховинах. Вістка ця зелектризувала усіх односельчан, і в кілька днів на пропозицію, правдоподібно, колишніх діячів КПЗУ зорганізовано клітину Польської робітничої партії та ОРМО (добровільний відділ народної міліції), і усі дорослі селяни отримали зброю. Село було поді-

лено на три тактичні одиниці, прокопано необхідні до оборони траншеї, введено денних та нічних вартових. Постійно вівся військовий вишкіл з участю фронтовиків, які пройшли шлях від Сандомира до Берліна і повернулись з Радянської армії. З іншого боку, ця подія викликала агресію з боку супротивників нової влади. Знищення мого села на зразок Верховин повірено відділові НСЗ командира Ястшемба (Яструба) з терену Володавщини¹. Використавши передвеликодній виїзд до Холма 1946 р. на торг ряду мешканців, до села від сторони Володави надїхало декілька вантажівок з близько сотнею озброєних людей в військових уніформах. Затримані скорострільною серією сповістили представнику сільської оборони Антіну Денису, що вони є групою Уряду безпеки (УБ) з Володави. Їм дозволено увійти до села на розстайні дороги. Коли командир групи вимагав скликати селян до залу місцевої школи, представник сільської самооборони попросив про письмову довідку, з чийого наказу вони прибули. Тоді гість представився, що його звать Ястшемб і він є командиром загону Народових збройних сил. Побачивши згромаджених з усіх боків розстайних доріг озброєних селян, змінив рішення і попросив згоди вийти з села. Так і сталося. Згодом у звіті про цю акцію довідуюмося, що пацифікації не проведено з огляду на велику боєздатність мешканців². На цьому закінчилися відвідини непрошених гостей, хоча весь час у селі підтримували готовність до оборони.

В умовах військової готовності, у селі не відновлено діяльності школи, бібліотеки. Спроба батька влаштувати мене у школі в Холмі закінчилась невдачею і великими неприємностями для місцевого вчителя – ветерана (працював у селі від 1910 р.) Кирила Трофим'юка, який видав свідоцтво про закінчення мною 4-х класів початкової школи і опечатав документ не знаюю мені печаткою. Однак згодом відкрито у сусідньому селі Тарнові приватний курс, який підготовляв для екзамєну за 5-6 класи, і ми удвох з Іваном Потрапелюком, майбутнім офіцером Польського війська, відтак директором Підприємства Книжка і Преса – Рух, в Ольштині, встигли скласти екзамєн у червні 1947 р. в Ставі біля Холма перед трагічною подією у нашому житті, акцією «Вісла». Наприкінці червня або в перших днях липня 1947 р. село відвідав представник Центрального комітету Польської робітничої партії, холмщак, бувший член Президії Союзу польських патріотів у Радянському Союзі Іван Труш. На сільських зборах він поінформував, що усі українці з Холмщини та півдня Польщі будуть переселені на відзискані західні землі. Акція ця охо-

¹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997. – S. 118.

² Za: Pelica G.J., Kocioł Chełmsko-Wołyński (Walki polsko-ukraińskie na ziemiach lewostronnego Nadbuża w latach czterdziestych XX wieku) // Rocznik Chełmski. – 1999, t.5. – S. 234.

пить, на жаль, також усіх тих, які були активно заангажовані в процесі будівництва Народної Польщі, служили в Червоній армії або чії діти є працівниками різних державних установ. З огляду на лояльне ставлення до Народної Польщі, запропонував вибрати воевідство майбутнього поселення і добровільно виїхати. Пропозиції не прийнято, і по кількох виїздах сільського активу до Холма, Люблина та Варшави, все закінчилось 7 липня 1947 р., коли у село приїхали представники органів безпеки та Польського війська. Тоді забрано від усіх членів ОРМО близько 200 одиниць зброї, завантажено на два авта. Протягом трьох годин односельчани зібрали вдруге у своєму житті необхідне майно. Під військовим конвоєм мешканці села з батьками працівників міліції, повернутими з фронту червоноармійцями, також з родин, які вже жили в Україні (за винятком в'язня концтаборів у Німеччині Йосипа Веремі) коло 20-ї години опинились на станції у Холмі, який привітав їх дощем. За згодою командира військової частини мій дід Іван Колянчук (1866–1948) – баба померла у 1946 р., – залишився у своїй хаті. Його опікуном став братанок Юзеф Колянчук – римо-католик, який повернувся з примусових робіт у Німеччині і з відсутності власної хати охоче прийняв цю пропозицію. Односельці, залишаючи село і дозрілі лани збіжжя, годі оцінити, скільки сліз вилили на 25-кілометровому відтинку піщаної дороги, якою майже 30 років вносили і вивозили свої продукти на ринок до Холма, щоб привернути життя селу, спаленому у 1915 р. А все це треба було залишити, не знати за які провини...

По дводенному кочуванні у Холмі разом з селянами з недалекого Березова завантажено нас у товарні вагони разом з худобою (транспорт 493) і розпочали ми 5-денну подорож у напрямку Ольштина з рядом непередбачених переживань – голод, брак води, корму для тварин, обсіпування порошком ДДТ від вшавиці. В пам'яті залишився епізод з-під Малкіні, де з дозволу і за зібрану суму грошей конвой дозволив зупинити поїзд, щоб протягом кількох хвилин зникло кількасот копиць сіна тамтешніх рільників, які озброєні косами, вилами не встигли протидіяти. Так 15 липня 1947 р. знайшлись ми на рампі станції повітового міста Пасленк. Ще деякі сім'ї кочували на привокзальних пасовиськах, як прибуло транспортом 487 наступних 8 родин. Після перших поселень до зруйнованих будинків у майже 30 селах, почалась мандрівка на влаштування життя. Моя родина, після тижневого життя під голим небом в селі Лесіска, заходами батька, переїхала до гмінного села Домброва (згодом Добри) де солтис Юзеф Окапа, за дрібний сувенір і аргумент, що є нас дві сім'ї (ми і Петро Шимчук із сином, вояком Червоної армії), маємо по два коні і дві корови і поможемо йому у веденні десь близько 20-гектарного господарства, на якому не мав ніякої худоби. Поселив нас у маленькій дерев'яній двокімнатній хатині з ХІХ ст., у якій поруч були два приміщен-

ня – стодола і хлів. В короткому часі хату сяк-так прибрали, косили у сусіда збіжжя, не пам'ятаю за яку платню. У селі вже перебувало близько 30 українських сімей з Підляшшя, Холмщини і Надсяння. Порятунком у житті стали корови, за продане молоко від яких у місцевій молочарні можна було придбати інші продукти. Накосивши з батьком біля ста фірманок сина, у вересні ми поїхали до Пасленка, щоб влаштувати мене у школу, в якій містилась і рільничка гімназія. Виявилось, що директором гімназії є росіянин Леон Львов (емігрант з Росії з 1918 р.), який, після розмови з батьком, спитав мене, які праці я виконував і чи хочу вчитись. Поінформував, що екзамен я склав позитивно і буду учнем гімназії та працюватиму в шкільному господарстві. В рамках цього буду жити в гуртожитку.

Крім науки, яка починалась від години 14-ї, директор Л. Львов влаштував мене (через брак працівників) на роботу у пришкільному господарстві Вулька Пасленця, розташованому за 3 км від гуртожитку. Отож, кожного дня перед та після занять у школі мені доводилось годувати біля ста свиней. Одночасно зі мною на подібних засадах в корівнику працював білорус (з матері німкені) Олександр Тимофійчик, який до Ольштина прибув разом з Червоною армією і був ще після закінчення війни перекладачем з німецької мови у радянській комендатурі міста. Працюючи в цьому підприємстві спілкувався з переселенцями з акції «Вісла», родом з Надсяння. В гуртожитку довелося жити разом із двома підляшюками Олександром Міщуком та Миколою Несторуком і сином передвоєнного поліціанта з Ошмян Янушом Рибіцьким, старшим на три роки від мене. Розізнавши, ким ми є, протягом місяця розважав співом «Хлопці підемо в кукурузу срати, за Україну, за вільні права...». Закінчилося кривавою розплатою у виконанні О. Міщука, який правим простим розбив співакові ніс, а вихователь бурси Едмунд Дурбакевич – репатріант з Вільнюса, наказав співакові вибачитись перед нами. Коли ж той відмовився, змушений був залишити гуртожиток. Інцидент цей був початком різних розмов в гроні учнів про польсько-українські відносини та причини нашого поселення на Вармії і Мазурах. Велись вони також вчителями. Одна з них залишилася в пам'яті. День перед святом Усіх Святих, при моїй пообідній праці в господарстві була присутня вчителька біології Марія Звейська – доня колишнього директора рільничої школи в Окшові коло Холма. Під час розмови про те, як сталося, що ми (холмшаки) знайшлися на терені Вармії і Мазур, закінчила розмову освідченням, що вона переймає мої обов'язки, а я маю відвідати батьків, які жили у 25 км від Пасленка. Пам'ятаю, що я заплакав... Але поведінку п. Марії запам'ятав, як приклад доброго педагога і ЛЮДИНИ.

Так, працюючи і навчаючись, прожив я у Пасленку два роки, а з вересня 1949 р. разом з усіма учнями нас переведено до Агротехнічного технікуму у Каролеві біля Кентшина, де в колишніх приміщеннях німецької офіцер-

ської школи створено комплекс (зеспул) рільничих технікумів і де провів я, навчаючись, два роки. Атракцією в цей час були відвідини розміщеного за 3 км бункера Адольфа Гітлера в Герложі. Одночасно з навчанням брав участь в діяльності молодіжних організацій та за намовою директора П'ютра Сьветліка – визначного діяча Народної партії, вступив в її ряди. До речі, мій директор родом з Підкарпаття, знайшов вічне місце спочинку перед входом на поле поховань 550 українських вояків у Ланцуті.

Після закінчення школи у 1951 р. лише трьом відмінникам у навчанні (з 46 випускників), надано змогу вчитися у вищій школі. Мене скеровано на навчання в Болгарії. Коли після домашньої дискусії про мою долю переважила думка, що студії в Болгарії можуть замінитися виїздом на війну до Кореї, я відмовився від них і після комплікацій у відділі внутрішніх справ, став студентом Вищої рільничої школи в Ольштині.

Батьки не думали залишитися на Ольштинщині, хоча протягом кількох років, як сотні холмщаків і підляшуків, зінтенсифікували своє виробництво,¹ мріяли про повернення до рідного села. З труднощами мені вдалося домовитися з його тодішніми власниками і законно перейняти батьківське господарство. Актуально господарює на збільшеному до 450 га рільничих угідь (в тому 100 га лісу та озеро) сестринець інженер Петро Денищук з сім'єю. Обсяг продукції господарства у кілька разів більший від решти (близько 50) господарств у селі. Надалі, однак, залишилися упередження до українців. Виявом цього була спроба сестринця та його дружини стати депутатами повітової і гмінної ради. Летючки, що «українці не будуть нами рядити» відсунули їх від впливу на хід розвитку гміни та повіту. Друга спроба у виборах 2006 р. не принесла змін у поглядах. Третя, у виборах 2011 р. до Сейму Республіки Польща інженера Петра Денищука закінчилась так само. Поки що, проведено, як вже сказано, ремонт батьківської хати і надано господарству назву колонія «ДЕНИЩУКИ», від родового прізвища мого сестринця.

¹ Колянчук О. Холмщаки та підляшуки на Вармії і Мазурах // Український Альманах. – 2006. – С. 87–97.

■ КОСТЮК Феофан

с. Квасилів Рівненської обл.

Народився 10 серпня 1927 р. в Стужиці Красноставського повіту, де до 1944 р. жив разом з батьками. У 1934 р. пішов до польської школи, п'ять класів якої закінчив у 1939 р.

У 1944 р. переселений до с. Нове Запоріжжя Верхньо-Хортицького району Запорізької області. У 1944 р. вступив до Запорізького машинобудівного технікуму, який закінчив у

1948 р. Після цього був направлений на Гомельський машинобудівний завод «Гомельсільмаш», тут працював до 1956 р. після чого переїхав до матері в с. Шпанів Рівненського району. Працював на Квасилівському дослідному заводі, звідки у 1991 р. вийшов на пенсію. Мешкає у Квасиліві Рівненського району.

Грабунки, вбивства...

Село Стужиця розташоване на відстані семи кілометрів від Красностава і двадцяти одного кілометра від Холма. У 1939 р. тут було три вулиці, біля 300 селянських господарств, серед них одинадцять польських.

За роки перебування українців на вигнанні у Росії поляки захопили українську православну церкву і перетворили її на костел. Повернувшись на батьківщину у 1921 р., українці намагалися через суд її повернути, залучили до цієї справи українських послів у польському сеймі, але справедливості не добилися. Через це у міжвоєнний період вони були змушені відвідувати церкви у селах Крупе та Жулин, розташовані на відстані семи та дванадцяти кілометрів. Нові проблеми у селян виникли з навчанням дітей, адже школа стала польською, а діти, особливо ті, що повернулися разом з батьками з депортації, нею не володіли. Учителюк місцевої школи Дудзік, через її зверхне та жорстоке ставлення до українських дітей, учні та дорослі називали катом. Щоб продовжити навчання у гімназіях їм доводилося визнавати себе католиками або демонструвати свою приналежність до католицької віри.

Під час німецької окупації українці повернули собі церкву, а сільська школа стала українською. Польська спільнота, насамперед підпільні військово-політичні організації, зміни в житті українців розцінювали, як загрозу етнічній «чистоті» Польської держави. Вони не могли змиритися з тим, що українці отримали трошки більше, чим могли собі уявити поляки.

Українське населення Стужиці, хоч чисельно й переважало поляків, однак знаходилося в оточенні польських сіл, звідки йшла загроза його існуванню. Події 1940–1945 рр. підтвердили погрози багатьох місцевих поляків про те, що українська кров потече струмками до Вепру. Вже у 1940 р. від рук поляків загинули селяни Бук та Вашук. Так звані шуцполіцаї заарештували подружжя Гаранів та Мазурів, відвезли їх на допити до Люблина, звідки вони потрапили до концтабору «Майданек» і не повернулися.

У 1941 р. в околицях Стужиці почав діяти польський підпільний загін, очолюваний Вуйциком і братами Болеславом і Стефаном Шуранами, які жили на колонії Кути. Думаю, що вони належали до підпільної військової організації «Батальйони хлопські», яка відзначалася особливо жорстоким ставленням до українського селянства. Крім багатьох пограбувань, загін того ж року замордував подружжя Войтовичів. Одночасно з цією бандою тут діяв загін, до якого входили мешканці сусідніх сіл Лопеники та Боровиця Болеслав Шпаковський, Ян Сопко, Фелікс Веремко, Броніслав Сверщ, Володимир Сава. Вони здійснили кілька нападів на село, забираючи в українців худобу, свиней, птицю.

На свято Пречистої 21 вересня 1942 р. група осіб у формі польської поліції та жандармерії оточила садиби сватів Чуб'яків та Савів. Вони забрали старих Чуб'яків, відвели їх до стодоли Чуб'яків, де після катувань застрелили разом з подружжям Савів, підпалили хату і стодолу. Кати не дозволили людям гасити пожежу, через що обійстя Чуб'яків згоріло. Лише через два дні чотири обгорілі трупи були поховані у спільній могилі біля церкви. Думаю, що до цього якимсь чином була причетна мати братів Шуранів, яка мешкала поруч з родиною Чуб'яків.

У Різдвяну ніч 1943 р. очолювана Вуйциком і Шуранами банда вбила Павла Майструка і Володимира Чуб'яка. Восени того ж року у Боровиці був вбитий Йосип Желіза, а у Лопенику – Йосип Сава.

Найтрагічнішим для нас виявився 1944 рік. В лютому місцева банда, яку очолював Вонсаль, замордувала 33 українців у Жулині. Банда поляків з сусіднього Вінцентова, яку очолював Броніслав Вашук, майже щоденно робила напади на Стужицю і нещадно грабувала українців. Одного весняного дня ці бандити зробили каліками братів Станіслава та Йосипа Савів, восени відрубали голову Геннадію Желізі, вбили Івана Саву. Очолювана Сопком банда з села Лопеники під час нападу на наше село замордувала подружжя Йонів та Івана Мартинюка, а дванадцять селян жорстоко побила. Після цього люди рятувалися у Красноставі та Холмі або переховувалися у замаскованих кривках поза обійстями.

У 1944 р. пограбованих та вкрай заляканих українців Стужиці вивезли до Верхньо-Хортицького району Запорізької області, звідки майже усі перебра-

лися на Західну Україну. Після нашого виселення поляки знов забрали собі церкву, а у 1967 р. знесли українське кладовище. Так був стертий останній слід нашої присутності у цьому древньому українському селі.

■ КУЗЬМИЧ Оксана

м. Рівне

Кузьмич Оксана Олексіївна народилася 18 липня 1958 р. в с. Повча Дубенського району Рівненської області. 1979 р. закінчила Рівненський державний педагогічний інститут за спеціальністю «українська мова та література». Кандидат філологічних наук, 1995 р. в Українському національному педагогічному університеті ім. М. П. Драго-

манова (м. Київ) захистила кандидатську дисертацію із синтаксису складного речення.

Доцент кафедри української мови імені професора К.Ф.Шульжука Рівненського державного гуманітарного університету. Викладає курс сучасної української літературної мови для студентів факультету української філології. Відмінник освіти України, член редакційної колегії збірника наукових праць «Актуальна проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії» кафедри української мови РДГУ, автор понад п'ятдесяти праць з українського мовознавства, методики навчання рідної мови. Член Рівненського об'єднання товариства «Холмщина», активно досліджує топонімну систему Холмщини і Підляшся.

Так воно було...

Наш тато, Бордзань Олексій Петрович, народився 8 лютого 1927 р. у селі Переспа Томашівського повіту Люблинського воєводства. Українське село Переспа розкинулось недалеко від містечка Тишівці над річкою Синюхою. У населеному пункті мешкало лише декілька польських родин – Левандовські, Парила, Радецькі, Савицькі, Саки, Шувари, Чухай... У селі була православна церква, яку згодом забрали поляки під костел. Упродовж 1936–1940 рр. пра-

вославні молилися в хаті священика Юліана Бобра, однак і це згодом заборонили. У 1937 р. у селі опечатали цвинтар. Померлих ховали в Тишівцях, де була церква. Українці відчували тягар національного і релігійного гніту. Тих, хто не ходив до костелу, били, їм викручували руки, вибивали вікна, випускали пір'я з перин, наливали гас у борошно.

У 1943–1944 рр. почали діяти озброєні загони, які нападали на мирне населення, грабували, убивали. Одним із ватажків був Глаговський родом із Переспи, тому село менше страждало від нападів.

Весною 1944 р. селом пройшли ковпаківці. Між людьми почалась паніка. Поляки побоювалися бандерівців з Волині, і тому втікали на схід, у ліси. Злякались і українці, адже думали, що поляки готують село до спалення. Втікали на захід, де були німці-колоністи, у село Кітличі.

По селу почали ходити озброєні поляки – вишукували передових українців, але місцеві поляки не видавали їх. Із села не випускали людей. Священик Юліан Бобер потрапив до рук бандитів. Його прив'язали до сосни, дружину – до другої за коси. Священикові вирізали на грудях хрест, а на спині тризуб. Дружину змусили дивитись. Вона померла від розриву серця, раніше, ніж її чоловік. Сина повісили в stodолі поляка, який його переховував. Із сім'ї живою залишилась лише донька Ліда, яка тоді навчалась у Грубешеві.

Сім'я Бордзанів перебралась у Грубешівський повіт, до села Гостинне. Тут оселитись у stodолі поляка, який утік, і господарство пустувало.

У липні 1944 р. радянські війська звільнили село. Холмщина відійшла до Польщі, і українців почали переселяти. Була створена спеціальна комісія, яка складалась із представників польської влади. Улітку 1944 р. був перепис населення; тих, хто визнавав себе українцем, одразу попереджали, що буде переселення, і люди в паніці збирали речі. З собою дозволяти забирати все, аби лише швидше позбутися українців.

Село було розграбоване, майно знищене. Залишатися в селі не наважувалися. Почали готуватись до виїзду. Збирали озимину, молотили і вивозили на розбиту станцію Замістя, що за 24 км від Переспи. Саме під новий 1945 рік сім'я у лютий мороз мерзла на станції, чекаючи виїзду.

На старому місці залишили нову хату (прожили лише два роки), хлів, клуню, погріб, криницю, 4,36 га землі, із яких 2,36 га – орної, обробленої.

У селі Марисині Томашівського повіту залишились двоюрідна татова сестра Антоніна Поліха (Бордзань), яка вийшла заміж за поляка, і двоюрідний брат Іван.

Бордзані з собою взяли харчів стільки, щоб вистачило до місця переселення. Основним продуктом були хліб і сухий пайок. Ніякого пристосування, щоби готувати їжу, не було. Їли стільки, щоб підтримати організм і не по-

мерти з голоду. Крім речей, узяли з собою коня, дві корови (Квітулю і Козу), троє гусей і сільський інвентар – віз, плуг, борони, січкарню.

У розпал зими 6 січня 1945 р. усіх повантажили в товарні вагони і в повній антисанітарії повезли на схід. Поїзд не обігрівався, і люди спасались, як могли. Для худоби, коней був відведений окремий вагон. Вагони були настільки переповнені, що їх тягнули два паровози. Навіть на невеликих підйомах розділяли ешелон на дві частини. Доки першу частину доправляли до місця призначення, діти з другого складу вибігали з вагонів і бавились, як уміли. Одного разу вони випустили з системи гальмування повітря, й частина ешелону почала рухатися назад. Дорослі повибігали з вагонів, підкладали під колеса дошки, балки, але нічого не допомагало. На щастя, паровоз був на підході. Вагони приєднували на ходу.

Кінцевою пунктом була станція Кодима Одеської області, до якої переселенці добиралися тиждень. Зі станції на волах селян розвозили по селах, адже коней на той час у колгоспах не було. У селі Грабове, куди доправили сім'ї Бордзанів, Боровиків, Калішів, Ковальчуків, був лише один трактор. Решту сімей розкидали по селах Шершенці, Катовир, Алексеевка, Писарівка та ін. В одному селі залишали не більше 3-4 сімей виселених.

На новому місці для переселенців постійної роботи не було, перебивались випадковими заробітками. Жили на те зерно, яке отримали в обмін на здане в Польщі збіжжя, а також доїдали привезений із собою харч. Три сім'ї – Бордзані, Вжоси і Ковальчуки – спрягали коней і працювали в колгоспі, заробляли лише на прожиток. Тато, якому на той час було 18 років, працював у городній бригаді, збирав виноград. Каліші згодом, перед поверненням, як вони сподівалися, додому, купили пару коней у Молдавії.

Обіцяних помешкань для переселенців також не було, і тому жили в місцевих людей, хто де зміг влаштуватися. Нашу родину поселили в колгоспній хаті, неподалік від магазину.

Богомільні, богобоязливі, освічені люди страждали від того, що в селі не було церкви, школи, місцеві не знали і не дотримувалися звичаїв, традицій. Крім того, у 1946 р. в південних областях була сильна засуха. Переселенці, не звичні до такого клімату, до колгоспної системи господарювання, почали втікати на захід, ближче до рідних місць. А ще до них дійшла чутка, що дозволять повернутися, як це було в Першу світову війну. Однак люди не знали, що 16 жовтня 1945 року вийшла постанова про заборону повернення (на Одещині, зі слів тата, лишилися сім'ї Кійків, Страдомських, Биків).

Залишили Грабове перед Трійцею, уночі. Утікачів-біженців по дорозі міліція повертала назад, але на це не зважали. Їхали такими дорогами, де було менше людей. Дві сім'ї – Бордзані й Боровики – добирались на одному возі два тижні. Спека була така сильна, що у возах горіли колеса. Доїли корів і

поливали колеса молоком. Перед жнивками 1946 р. приїхали в село Повча Дубенського району на Рівненщині. Голодні й виснажені, вирішили заробити щось на жнивках, а далі продовжити шлях на захід. Не мали найнеобхіднішого – взуття, одягу, мила...

Бордзани спочатку оселилися в прибудові біля школи, потім їм дали прихисток Макарчуки. Лише сім'я Партасів поселилась у покинутому чеському будинку. Із настанням холодів вирішили перезимувати, бо корови отелилися. А згодом зрозуміли, що кордони для них закриті назавжди...Купили в Дороха стару-престару хату й почали стягуватися на власне житло. Роботи ніякої не було, наймалися до людей за шматок хліба.

Через деякий час у Повчі вже нараховувалося 18 сімей-холмщан: із села Переспа Томашівського повіту – Бакулевичі, Бордзани, Боровики, Бриські, Вжоси, Каліші, Місюти, Ушки; із села Бахів Перемишлянського повіту – Бекаші, Любери, Єдинаки, Федаші; із села Сосновице Володавського повіту – Макарчуки; із села Андріївка Грубешівського повіту – Партаси; із села Галігани Холмського повіту – Михальчуки; із села Горновичі Грубешівського повіту – Булки; із села Зіньки Воля-Верещинського повіту – Бурделі; із села Городище Грубешівського повіту – Онищуки; із села Хутче Грубешівського повіту – Котюни. Усього в Повчі осіло 76 осіб, бо тут були церква, костел, школа, та й природа нагадувала рідну Холмщину.

Відразу ж по приїзді для сім'ї Бордзанів виділили 5 га землі, але прогосподарювали на ній аж один рік. У 1947 р. у Західній Україні почали закладати колгоспи. Записалися до них і переселенці. Заробітної плати не виплачували, тільки нараховували трудовні. У кінці року видавали трохи грошей і пайок. Землю відразу змусили повернути в колгосп. Забрали корів, коней і сільський реманент. Дідусь Петро, аби бути ближче до худоби, пішов працювати на ферму, був першим завідувачем ферми новоствореного колгоспу.

Тата забрали на Донбас на 3,5 роки, де він відбував армію на шахтах. Залишилися його батьки з молодшою сестрою Галиною, якій було 15 років.

Із часом громада села допомогла переселенцям, хто чим міг. Усе доводилося починати з нуля: піднімати господарство, звикнутися з місцевими звичаями, утвердитися, щоб стати своїм серед чужих. Хотілося назад у рідні краї, але вороття не було.

Далі звиклись, жити стало легше і краще. Працювали, увійшли до громади. Були хорошими господарниками (дідусь із своїм побратимом Місютою збудував у селі молочарню, продукція якої славилась на всю округу. Виробництво згорнули, коли об'єднали два райони – Вербський і Дубенський). Побудували і власні добротні будинки, чим викликали або повагу, або заздрість серед односельців.

Майже вся жіноча половина холмщан була прекрасними рукодільницями, кравчинями. Більшість хлопців одружились із місцевими, були зразковими дітьми, чоловіками і батьками. Варто віддати належне, що їхні дружини порівну розділили гірку долю своїх обранців. Свято шанували пам'ять про минуле, поважали звичаї, традиції, а коли стало можливим – відвідували з чоловіками батьківські місця; самовіддано захищали від недоброго ока, марного слова. І дітей привчали не забувати про своє коріння.

Особисто мене вражали стосунки між старшими, які в парі винесли увесь тягар вигнання: невідробна, непоказна турбота один про одного, жіноча вірність і відданість аж до самозречення, коли можна за іншого віддати палець. А ще неймовірне відчуття братерства і сестринства між найріднішими людьми – ось найяскравіші враження дитячих літ...

Завдяки своїй працелюбності, сумлінності, самодисципліні поступово здобували авторитет серед місцевого населення. Так, Бакулевич Євген був головою місцевого колгоспу. Дідусь сім років обирався громадою села церковним старостою (1964–1971). Вжос Володимир тривалий час очолював рільничу бригаду, завідував колгоспним током. Тато багато років завідував молокоприймальним пунктом (молочарнею), а пізніше – пилорамною місцевого колгоспу.

Хоч як було сутужно, але тягнулися до знань. Моя бабця, Бордзань (Матвійчук) Валентина (Валерія), була, мабуть, чи не єдиною пенсіонеркою на все село, яка передплачувала журнали (за ще не перевіреними мною даними, мала гімназійну освіту). У роки Першої світової війни, будучи виселеною з сім'єю до Татарії, продовжувала навчатися в Казані. Дуже добре пам'ятаю зачитані, рівенько складені стосики «Работницы», які позичала в неї чи не вся вулиця. Дідусь був моїм першим помічником у математиці, мабуть, до 8-го класу. Намагались дати освіту і своїм дітям. Татова сестра Галина (у заміжжі Каліш) у Польщі закінчила 5-й клас, 6-й – у Кодимі, 7-й – у Малих Садах Вербського (Дубенського) району, 8-й, 9-й і 10-й класи – у районному центрі Верба. Пізніше вона і Бриська Надія одними з перших у селі здобули вищу освіту. Надія Іванівна працювала вчителем математики місцевої школи, а Галина Петрівна, після закінчення Львівського сільськогосподарського інституту в Дублянах, – головним економістом місцевого колгоспу ім. Кузнецова.

Вищу освіту здобули і діти холмщан. Каліш Валентина закінчила Київський педагогічний інститут іноземних мов: викладає англійську, французьку й латину в Дубенській гімназії №1. Бриська Оксана після закінчення Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури працює художником-монументалістом. Любера Володимир після закінчення фізико-математичного факультету Рівненського державного педінституту працював за фахом, неодноразово обирався сільським головою в селі Соснівка Дубен-

ського району. Боровик Анатолій після закінчення Рівненського музичного училища та Інституту культури працює викладачем Степанської музичної школи Сарненського району Рівненщини.

Нестримно спливають роки. На сьогодні кількість прямих нащадків холмщан лише в Повчі становить понад 100 осіб. Усі вони вважають село своєю другою батьківщиною. Але серце й досі не перестає щеміти, а спогади бентежать душу, ятрять пам'ять і пробивають на скупі сльозу. Ми, діти, онуки й правнуки, дякуючи Богу за все, просимо для тих ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ, хто ще з нами, достойної і мирної старості.

■ КУКУЛЕВИЧ Анастасія

*с. Завадівка Монастирського району
Тернопільської обл.*

Народилася 9 жовтня 1926 р. в селі Руда-Журавецька Томашівського повіту Люблінського воєводства. Зараз проживає в с. Завадівка Монастирського району Тернопільської області.

Спогад записав доцент Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка Володимир Кіцак.

Гірка наша доля

У сім'ї нас було п'ятеро: батько – Пічак Антон Мартинович, який народився 1900 р.; мати – Пічак Агафія Андріївна, 1905 р. н.; старший брат – Пічак Микола Антонович, 1931 р. н.; молодший брат – Пічак Михайло Антонович, 1941 р. н.

Я у сім'ї була першою дитиною. У той час батько мав велике господарство. У нас була велика дерев'яна хата – близько 10 м довжини, покрита солом'яно, з двома великими кімнатами. Стайня і стодола – окремо, також мали піддашся, де зберігали борони, плуг, віз, сани та інше, молотарку, млинок. У господарстві один кінь, дві корови. Підвір'я також мали велике і саме тут була мурована криниця. За хатою – великий сад, город, а також поле. Наш батько у сяду мав свій ставок, куди кожного року запускав рибу.

Наше село невелике. Тут проживало п'ять єврейських родин, 30 польських і 35 українських. В селі не мали ні церкви, ні костела. На службу ходили в сусідні Журавці, де була українська церква. В нашому селі – Руда-Журавецька – була невелика українська хата-читальня з переносною сценою і саме тут проводилися різні вистави, і польська хата-читальня. В центрі села стояла школа (6 класів), в якій вчили як польську, так і українську мову, а недалеко – водяний млин, до якого зерно привозили з інших сіл, мололи також і державне зерно.

Наше село невелике, тому відносини між людьми склалися дуже хороші, незважаючи на те, що тут були як євреї й поляки, так і українці. Це можна підтвердити тим, що поляк міг собі взяти за жінку українку, а українець – полячку. Різниця між поляками і українцями не було, родини могли ходити одні до одних в гості. Що ж до євреїв, то вони почали виїжджати за кордон, і до 1941 р. їх в селі зовсім не залишилось.

В ті часи все було під владою німецьких властей. До населення нашого села, зокрема поляків і українців, ставились ці власті однаково, аж до закінчення війни. Проте, у той час поширилося і польське підпілля, яке у нашому селі особливо не проявлялося. Та я часто чула від своїх батьків, що в сусідніх селах були випадки грабежів, навіть вбивства.

Пригадую, восени, в місяці жовтні, у нашому селі стався один випадок вбивства. Це відбулося у наших недалеких сусідів — сім'ї Стаськів, коли польські бандити, прийшовши посеред ночі, вбили господаря Максима за те, що він мав зв'язки з підпільними організаціями. Вони ходили подвір'ям і чекали, поки хазяїн вийде. Коли з'являлися син або дочка Максима, то їх не зачіпали, а коли вийшов сам Максим, то саме в той час в нього влучила бандитська куля.

В березні 1946р. ми почули про переселення. Кілька днів нас попереджувало польське військо про це, але їм ніхто не вірив. Вранці, одного березневого дня нас почали примусово виганяти із села. Всіх охопила паніка, люди збирали найнеобхідніше майно і складали на вози. Що було цінніше і краще, те військові відбирали і тягли з собою. Дуже важко покидати рідні місця, але всі розуміли, що вибору немає. Добровільних переселенців, зокрема, у нашому селі Руда-Журавецька, не було, усіх виганяли примусово, усі тікали, куди могли, і за два дні село зовсім спорожніло.

Час переселення видався дуже важким. Попередили нас восени, щоб ми не засівали поля, але, оскільки такого ніхто не міг уявити, всі виконували свою роботу. Виселення контролювало польське військо, яке приїхало зі своїми возами. Нам на збори дали дві години, але неподалік на залізничній станції сталося лихо, тому нас не зачіпали ще три дні. А трапилось ось що: на станції невідомі вночі підпалили вагони, в котрі мали садити людей із села Те-

нетиска, це викликало велику паніку, адже горіло все майно селян. Після того вагони ліквідували, а підігнали нові, в які повантажили людей із цього села. Аж після цього люди з нашої місцевості почали сідати в потяг.

Коли ми прибули на станцію «Любича-Королівська», то побачили багато людей, в основному із сусідніх сіл: Тенетиська, Журавці і нашого – Руда-Журавецька. Умови проживання на станції були жахливі: одночасно зігнали багато людей з кількох сіл, не було ні медичного забезпечення, ні спеціального харчування, ані води. Вживали лише те, що взяли з собою. На станції охорони не було, а якщо з'являлася, то вночі ховалася між людей. Жили в таких умовах на станції три дні, аж поки завантажили нас до поїзда і ми виїхали. Вагони були товарні, їхало по чотири сім'ї в одному (близько 20 чоловік). Худоба окремо. Їхали недовго, коло Львова поїзд зупинився. Тут люди змогли погодувати і напоїти худобу, зварити собі їсти (на землі або на каменях розкладали вогонь і варили кашу), могли взяти води.

Зупинка біля Львова була передостанньою, після цього ми прибули до Требовлі. Людей з нашого вагону направили в Золотниківський район, де нам назвали села, куди можна поселитися. Першими поїхали чоловіки, щоб знайти поселення, не було їх близько двох тижнів. Коли знайшли те чи інше село, зразу зверталися в сільську раду до голови, котрий давав житло, а потім вози для перевезення майна. Після оформлення документів чоловіки забирали свої сім'ї зі станції і їхали на місце проживання. Нашу сім'ю поселили в селі Вага.

Незабаром держава видала гроші в компенсацію на залишене у Польщі майно. Кожній сім'ї виділялись гроші згідно з оцінкою того майна. Їх виявилось набагато менше, ніж мало б бути. Замість нашого великого і добре забудованого подвір'я ми отримали набагато менше й бідніше.

Коли сім'я прибула в село Вага, ми побачили невелике подвір'я. Валькована хата, покрита соломною, в хаті підлоги не було, будівля мала дві кімнати і незабаром до нас заселили ще одну сім'ю. Оскільки тепер стало дві родини, то і подвір'я, і стайню поділили на дві частини. Поле давали за побажанням, (хто скільки хотів) і обробляли землю переважно кінями.

Жили ми із сусідньою сім'єю в злагоді, нам дали два роки на загосподарення, отже, і податків не мало бути. Але незабаром почали стягувати державні позики: молоко, м'ясо, яйця, шкіру з кози чи вівці.

Спочатку важко приживалися в чужій стороні, між чужими людьми, але назад на батьківщину ніхто не пробував тікати.

Та все ж таки у 1949 р. мій батько, мати і два брати переїхали в Підволочиський район. У Вазі хату продали, її купила жінка, яка раніше тут проживала.

Що ж до мене, то я в 1949 р. вийшла заміж за Кукулевича Миколу Ільковича 1923 р. н., який в 1948 р. прийшов з війни з Японії, в село Завадівка, де проживали його батьки. Вони також переселенці. Коли він йшов на війну, то батьки жили в Журавцях. Після закінчення служби, почав шукати свою рідню, яку переселили в Завадівці Монастириського району Тернопільської обл. Повідомлення про це йому прийшло з Польщі, куди він звертався.

Коли вийшла заміж, поселилась з чоловіком в Завадівці.

В 1949–1950 рр., взимку утворили колгоспи. Людей записували примусово, але з часом приймали і добровільно.

Відтоді пройшло дуже багато часу. 14 липня 2004 р. я їздила в Польщу на батьківщину, в рідні місця. Зараз село трошки змінилось, розбудувалось. Хата наша ще стоїть (їй вже близько 100 років), в ній проживає сім'я, залишилась лише стодола, стайні вже не було. Стоїть у сусідньому селі, як і раніше, українська церква. В ній і надалі йде Служба Божа, тільки польською мовою. Коло церкви є цвинтар, де поховані мої дід і баба. Хрести у той час були дерев'яні, тому знайти могили рідних було неможливо.

Старий цвинтар, на відміну від нового, не обгороджений, не доглянутий, багато похилених хрестів або й зовсім повалених.

■ КУХТА Ольга

м.Рівне

Народилася 19 липня 1934 р. Сім'я складалась з Олексія Георгієвича і Ганни Семенівни Кухтів та їх доньок Христини і Ольги.

Середню освіту Ольга Олексіївна здобула у Рівненській середній школі, а вищу – у 1956 р. на хіміко-біологічному факультеті Львівського педагогічного інституту. Трудову діяльність розпочала учителем хімії та біології сільської

школи на Рівненщині та в обласному відділі народної освіти. У 1964 р. перейшла на роботу до Рівненського інституту інженерів водного господарства, де після захисту кандидатської дисертації обіймала посаду доцента кафедр ґрунтознавства і землеробства та екології. З 1996 р. працює на посаді доцента Міжнародного університету «Рівненський економіко-гуманітарний інститут».

Рознесені вітрами

Ліщани – доволі велике село. Тут були церква, школа, магазин, який знаходився в нашій хаті. Батьківське господарство складалось з житлового будинку площею 204 кв. метрів, хліва, стодоли та 7, 5 га землі, з них 5 га – орної. Батьки тримали коней, корів, свиней, іншу живність.

В Ліщанах жила наша бабуся по мамі Марія Хіпш і мамина сестра Антоніна Чапка зі своєю сім'єю. У Вільці Ліщанській мешкали дідусь і бабуся по батьковій Георгій та Олена Кухти з сім'єю дочки.

У 1939 р. сестра Христина пішла до першого класу місцевої школи, а я, хоч й не час було навчатися, ходила до школи разом з сестрою «за компанію». У 1943 р. сестра закінчила початкову школу і вступила до Холмської гімназії, де провчилася 2 роки, а я вже насправді ходила до школи.

Коли розпочалась війна, ми особливих змін не відчували. Село жило своїм життям. Лише у 1943 р. в селі з'явилися німецькі війська. Як не дивно, але вони поводитись доволі гуманно, солдати пригощали дітей цукерками. Пригадався такий випадок: німецька машина якось в'їхала на город, де росли коноплі. Коли німецький офіцер це зауважив, почав кричати на солдатів. Ті, зіскочивши з машини, почали руками підіймати зім'яті стебла рослин. Не було випадку, щоб німці в селі когось прилюдно розстріляли.

Але була інша біда. З'явилися місцеві банди. Звідки вони і хто вони, ми не знали, але вони часто навідувались і кожен раз щось забирали: то коней, то свиней, то одягу та гроші. Щоправда, опору вони не отримували, а тому, взявши те, що їм було потрібно, швидко зникали.

Але й це була ще не найгірша біда в нашому житті. Попередні кривди можна було перетерпіти, перечекати, а забране бандитами – нажити заново. Справжня біда, а навіть трагедія чекала нас попереду, коли повідомили про те, що все українське населення Польщі будуть переселяти з рідних, обжитих місць у невідомі краї, до чужих людей, власне кажучи – в нікуди. Ця звістка приголомшила нас, але вибору не було.

І ми почали готуватись до найжахливішого. Приїхала в село майнова комісія, яка оцінювала усе нерухоме майно, що залишалось. Вартість наших будівель і землі оцінили у 7951 крб. Нам видали лише довідку з зазначеною сумою, але грошей не дали.

Думки батьків відрізнялись. Батько погоджувався їхати, а мама ще сподівалась переконати батька, що їхати не варто. Однак, в деяких села вже були випадки, коли господарів, які відмовились виїжджати, вбивали. Очевидно це робили місцеві поляки, які сподівались осісти на залишених українцями господарствах. Тому аргументи тата про те, що його в разі невізду можуть вбити, переконали маму.

Настали чорні дні – почали готуватись до преселення. Сушили сухарі в дорогу, робили запаси інших продуктів. Прощались з бабусею і маминою сестрою (вони залишались, так як мамин вітчим був поляком, а мама сестра також була за поляком).

І ось, одного такого чорного дня приїхали вантажівки. Ми, діти, тоді вперше в житті побачили машини. На них погрузили рештки майна, корову, коня і повезли нас до Холма на станцію. Через дві чи три доби нас посадили в товарні вагони і повезли в невідоме. Кінцевим пунктом подорожі виявилась Запорізька область, Великотокмацький район, с. Надія (символічно, правда ж?).

На нове місце проживання приїхали напередодні нового 1946 р. і розмістили нас в будинку господині Надії Лагоди. Так ми почали нове життя. Корову і коня здали до колгоспу. Тато і мама працювали у колгоспі, а ми з сестрою пішли до школи, яка знаходилась в сусідньому селі. Нам, дітям, все було нове і цікаве, тому ми не до кінця розуміли жадливість нашого становища. Ми познайомились з іншими дітьми, пригощали їх білими сухарями, а вони нас – кукурудзяними млинцями.

А батьки, які від статусу вільного господаря потрапили у статус раба-колгоспника, були у шоковому стані. Вони не могли змиритись з існуючим становищем, тому з перших хвилин перебування на чужині психологічно і фізично готувались до повернення на свою рідну землю.

Коли з'їли сухарі, здана до колгоспу живність загинула, а батьки у колгоспі нічого не заробили, з'явився поголос про те, що можна повертатись додому. Відразу було прийнято рішення – перебиратись ближче до кордону з Польщею. В дорогу зібрались швидко, бо все, що ми мали на той час, можна було упакувати у 2-3 саморобних валізах. І не треба було ніяких машин і вагонів.

Вирушаючи із Запорізької області взяли курс на Рівне – ближче до кордону. Думали, чим ближче до кордону, тим швидше повернемося додому. Думаю, що навіть тоді ми не до кінця усвідомлювали, що з нами насправді сталося. Нас чекало велике розчарування. Далі їхати було зась!

У перші роки взагалі не можна було не те, що повернутись додому, а навіть поїхати у Польщу, щоб провідати родичів. Пізніше в гості могла поїхати лише мама, так як у неї там залишилась мама і сестра. Нас з сестрою ще довго не пускали, бо вважали, що бабуся і тітка не такі близькі родичі, до яких варто їздити в гості.

Життя продовжувалось. Ми з сестрою ходили до школи, а батьки працювали – мама на швейній фабриці, а тато на хлібокомбінаті. Поселили нас у Рівному, в будинку ще з однією сім'єю переселенців. Сусіди вирішили купити у держави цей будинок. Для нас в цій ситуації означало залишитись без даху над головою. Тому батьки почали шукати інше житло. І знайшли. Це був ста-

рий приватний будинок, господар якого жив у якоїсь жінки, а на горіщі будинку жив його психічно хворий син.

Був 1950 рік. В цей час нас спіткало ще одне лихо. Після тривалої хвороби помер тато. Ми з мамою залишились на приватній квартирі. Сестра закінчила 10 класів і вступила на історичний факультет Львівського державного педагогічного інституту, а я навчалась у 8-му класі. Мамі доводилось працювати й у нічні зміни, тоді я залишалась вдома одна по сусідству з психічно хворою людиною. В денні часи, коли мама була вдома, носила хворому якусь їжу, а серце моє від можливого прояву агресії з його боку, стискалось від страху.

Залишившись без чоловіка, мама – ця мудра, цілеспрямована та відважна жінка – вирішила, що настав час серйозно зайнятись житловою проблемою. Вона відважилась будуватись. Тоді я закінчувала середню школу і постало питання подальшого навчання. Я хотіла йти на роботу, а вишу освіти здобувати заочно. Мама наполягла на тому, щоб я вчилась стаціонарно, тому вступила до Львівського педагогічного інституту.

Оцінюючи минуле, можна сказати, що в реальному житті такого не могло бути: одна жінка, в якої дві доньки-студентки, живе на приватній квартирі, отримує мізерну зарплату та ще й будує хату. Мама один раз на місяць домовлялась з водієм автобуса, який курсував з Рівного до Львова, і за певну платню передавала нам картоплю, сало та інші продукти харчування. Допомогала вижити й стипендія, яку ми з сестрою отримували. Так жили, так вчились.

У 1952 р. наша родина пережила ще одну неприємну подію. Мій дідусь по батькові Георгій Степанович Кухта жив у с. Зозово Рівненського району разом з дружиною та сім'єю доньки. Чоловік доньки став віруючим-баптистом. Однієї ночі до їх будинку під'їхала вантажна машина і усіх (дідусь з бабусею віруючими не були) вивезли на поселення до Іркутської області. Листування з ними тривало довго, а коли старше покоління пішло з життя, листування з невідомої причини припинилось.

У 1954 р. сестра Христина закінчила інститут. Працювала учителем в Гощанському районі на Рівненщині та в середніх школах Рівного, у 1998 р. пішла з життя. Моя мама, Ганна Семенівна Кухта – ця героїчна жінка – померла на 97-му році життя.

■ **МАЗУРОК Богдан**

*с. Гуштин Борщівського району
Тернопільської обл.*

Народився 27 липня 1922 р. в селі Войславичі тодішнього Сокальського повіту на Львівщині. Це було галицьке село, але поруч були холмські села і доля їх була практично однаковою.

Відійшов з життя Богдан Степанович в серпні

2013 р. і похований в Гуштині.

Спогад записав 1 травня 2006 р. доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Володимир Кіцак.

Між молотом і наковальнею

Нас усім'ї було четверо: батько – Степан (1899 р. н.), мати – Анна (1901 р. н.), я та моя старша сестра Стефанка (1920 р. н.). Господарство у нас було велике. Батько мав простору дерев'яну хагу, дві великі стаїні, пару коней, корову, вісім овець, двоє свиней, велику дерев'яну стодолу. Молотарки не мали, але були плуг, три борони, культиватор. Мали ми також і криницю. Сад у нас був великий, але досить старий. Мали також і 10 моргів поля.

В селі стояла греко-католицька церква, яка, як розповідали старші люди, була колись православною. Свідчення правдивості їх слів – на церкві стояв православний хрест. У протилежному кінці села розміщувався кам'яний костел. Проте, це аж ніяк не впливало на відносини між віруючими обох конфесій, жили вони мирно. Через дорогу від церкви розміщувалася хата-читальня «Просвіти». Там місцева молодь і старші люди могли ознайомитися з творчістю провідних діячів української літератури – творами Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка та ін. Книжки і старі, і нові, і досить багато. В самій же читальні була сцена, де ми грали вистави. Особливою популярністю користувалися: «Назар Стодоля», «Невільниця», «Наталка Полтавка». Особливою театральною майстерністю відзначалися – Ковальчук Василь (мій однокласник), Гуменюк Оксана та Гуменюк Костянтин.

Щороку влітку в селі організовувався «Фестин». Щодо інших українських гуртків, то існувало в селі також і товариство «Відродження», яке очолював Говоруха Василь. Я сам особисто був в усіх українських гуртках, які існували на той час. З польських установ у селі було «Кулко рольніче».

Моє село знаходилося на Холмщині, за два кілометри від етнічної Волині. Недалеко протікала річка Західний Бут. Село було велике – близько трьохсот номерів. Переважну більшість населення становили українці. Окрім українців, було також двадцять єврейських сімей і близько двадцяти п'яти польських. Українці в основному займалися землеробством. Євреї ж мали свої магазини, шинки, корчми. Так, жид Шмілко мав власний шинок, де продавав горілку, цукерки, льоди (морозиво). Загалом усі єврейські родини дуже добре вміли лише геддлювати.

Відносини між українцями та поляками до вересня 1939 р. були в основному мирними і навіть дружелюбними. Селом управляв вїйт. Він був із сільських людей. Мирно жили ми також і з євреями, проте ставились до них з дещо легким презирством. Так в школі хлопчачки інколи ображали жидів, скубали їх за волосся. Вечорами їм били з рогаток вікна і тому останні мусили заклонювати вікна спеціально виготовленими дерев'яними заслонами з дощок.

З часом ми відчули явні переваги поляків на нашій землі. Вони почали почувати себе господарями. Українці це добре бачили і розуміли, а тому почали ставитись до поляків вороже. Відбувалися сутички між нашими жителями і польськими, бо поляки не терпіли навіть жодного натяку на самостійність українців. Так, одного разу, десь 1936 р., коли в селі відбувся «Фестин», двоє моїх товаришів – Лихо Петро і Мантика Ігор вивісили невеличкий клаптик синьо-жовтого полотна на будівлю хати-читальні. Реакція поляків на цей випадок була однозначною. Через деякий час прибули польські військовики, вигукуючи: «Пся крев! Україна будується». Вони здерли синьо-жовту фану, а «обох розбишак» заарештували і три дні протримали у повітовій в'язниці. Юнаки повернулися додому сильно побитими.

Коли в 1939 р. прийшли німці, ситуація докорінно змінилася, відповідно помінялися стосунки між українцями і поляками. Німецька управлінська установа була у повіті – Сокалі. У селі німці не проживали, але ми жили за їхніми вказівками, виконували усі німецькі розпорядження. Вони обіцяли надати Україні незалежність і було багато таких в моєму селі, що їм повірили. Але, коли мої односельчани Чайковський Богдан та Гриба Франко вийшли до німців з синьо-жовтими прапорами, окупанти їх розстріляли. Відтоді всі ми зрозуміли, що німці зовсім не збираються надавати Україні самостійності. Окупанти призначили старостою Сліпенького Богдана, який до того був простим «хлопом», а тепер став справжнім зрадником для селян. Він загравав з німцями, видавав односельчан. Постійно носив з собою карабін. Богдан настільки загордився своїм становищем, що коли мій батько попросив його одного разу допомогти перекрити верх на хлівці, то він настільки обурився на мого тата, що нахвалявся навіть набрехати на нього німцям, оскільки він тепер не є рівним з простими людьми. Коли 1944 р. німці відступали, то

«наш староста» теж спробував втекти в сусіднє село, але по дорозі натрапив на УПА і ті його мало не вбили, але він чудом врятувався. Ще кілька разів бачили його в сусідніх селах, де він тинявся жebraком і так сконав під плотом, забутий і покинутий напризволяще своїми благодійниками.

Німці просто терпіти не могли жидів. В євреїв конфісковувалося майно, а на них самих влаштовувалися так звані акції, коли їх розстрілювали на тому місці, де побачили. Так, одного разу навесні 1940 р. надїхав німецький легковик до хати Мошка. На подвір'ї гралися двоє маленьких дітей, а господар з господинею поралися по господарству. З машини вийшло двоє німців озброєних автоматами, і на очах у дітей спочатку вбили батька й матір, а потім і їх самих. Далі тіла вбитих поскидали в «бобик» і вивезли в поле, де й скинули їх в урвище. Доля інших євреїв була схожою. Слід також відзначити, що деякі жителі мого села за золото і гроші переховували євреїв на стриху.

Німецька окупація була жорстоким явищем. За час свого панування німці вивезли до Німеччини на примусові роботи понад 40 мешканців села, в основному молодь. За німців молоти в млині зерно майже не дозволялося, тому, щоб якось роздобути борошна, мусили робити кам'яні жорна, на яких вручну діставали борошно доволі низької якості. Проте і це не дозволялося. В тих людей, у кого знаходили жорна, робили фронтальний обшук, жорстоко били, конфісковували багато майна і навіть розстрілювали. Я пригадую, як одного разу німці знайшовши в Гуляка Івана жорна, вивели його посеред села і почали скликати збори. Коли зійшлися люди, окупанти сказали, що пожаліють хлопця, якщо селяни згодяться дати за нього великий викуп зерном. Хоч як було сутужно, але майже все село згодилося на таку пропозицію. Німці зібрали викуп, а потім роз'язавши Іванові руки, прошили його автоматною чергою.

Німецькі окупанти забирали велику частину сільськогосподарської продукції, обдираючи людей мало не до нитки. Корів, свиней і овець кульчикували, щоб знати їх кількість і не дати змоги українцям різати поросят. Одного разу, коли мій сусід Маковський Іван спробував перехитрити німців, то мало не поплатився за це своїм життям. Справа в тім, що він перечебив номер з великої свині на маленьку, а ввечері зарівав першу. Тушу він не смалив, а парив в окропі, щоб бува за запахом не дізналися німці. Саме м'ясо він сховав в скирту соломі, а шерсть свині викинув на гній, добре її не припорпавши. Німецький солдат, який проходив повз його обійстя, побачивши шерсть, одразу став вимагати в мого сусіда відповіді, де той сховав м'ясо, а коли той став категорично заперечувати, що в нього його немає, то німець бив Маковського Івана до тих пір, поки той не признався, що м'ясо заховане в соломі.

Не краще ставились німці до поляків. Поляки з їх приходом майже всі втекли кудись на захід, залишивши майже все своє майно. Ті ж, що залишилися, виконували такі ж повинності, що й усі.

Великим лихом для села була сплата «контингентів». Щоб якось врятувати частину зерна, м'яса, молока, селяни під страхом смерті ховали їх в скирти, закопували в землю. Хто не міг надати достатню кількість продукції, у того забирали в якості компенсації худобу.

Щодо відносин між українцями і поляками після 1939 р., то вони порівняно з довоєнними досить суттєво змінилися. В моїй місцевості діяла Армія крайова, формувалася з поляків. Загони цієї армії нападали протягом 1943–1944 рр. на українські села, били, катували і вбивали людей. На своєму шляху ця армія не знала пощади щодо українців. Їх різали, вбивали, грабували. Були частими підпали будинків, скирт. Багато сіл взагалі зникло з лиця землі. Так, за сім кілометрів від моїх рідних Войславич – в селах Городиловичі і Печегори взагалі не залишилося ні однієї хати. Все було зрівняно з землею. Напади на моє село здійснювалися так. Зазвичай, коли все село спало, опівночі загони Армії крайової запалювали сільські хати, вдиралися до людських хат, столів, хлівів, били і вбивали тих, хто намагався їм перешкоджати вчиняти грабежі. Так, найважчим виявився напад Армії крайової взимку 1944 р. Запаливши з усіх кінців село, поляки почали вчиняти грабунки. До моєї хати увірвався польський солдат і став вимагати в батька, щоб той дав йому мотузку, щоб поляк міг вивести корову надвір. Батько вагався. Тоді нападник став погрожувати розстрілом. Бачачи, що нічого не можна вдіяти, тато підійшов і несміливо подав йому мотузку. Поляк вирвав похапцем її з рук, плюнув на підлогу і пішов до хліва. Та тут на диво підоспіла УПА і поляки відступили.

До ОУН поляки ставилися вороже. Я сам бачив те місце в полі, де «крайові» розстріляли з десяток українців – членів ОУН. Це був серпень 1943 р. Люди мені розповідали, що бачили, як їх везли на відкритій машині, руки були зв'язані назад, а навколо них сиділи озброєні автоматами вояки.

Організація Українських Націоналістів утворилася і діяла в моєму селі ще до війни. Коли в жовтні 1942 р. на Волині ОУН створила Українську Повстанську Армію, яка почала боротьбу проти всіх ворогів України, я одразу ж записався до її лав. В нашій місцевості УПА діяла десь з 1943 р., але значних боїв не було. Воювали ми з німцями, поляками та більшовиками. Бої з німцями були досить жорстокими. Німці вистежували усіх причетних людей до УПА. Час від часу вони здійснювали в селі акції. Так, 23 травня 1944 р., після літнього Миколая на наше село була здійснена збройна акція німецькими солдатами. Німцям хтось доповів, що в селі є УПА, бо 22 травня ми по домівках святкували Миколая. Німці зранку, десь біля п'ятої, увірвалися в село, почалася перестрілка. Частина села при цьому була спалена. Молодих хлопців, чоловіків німці вбивали, знущалися над ними. Зловивши на вулиці беззбройних Гаврилюка Сидора та Козака Івана, вони по-

викручували їм ноги, руки і живим повиколювали очі. Так у муках хлопці померли. Під час цього нападу загинули ще: Горобець Семен, Козак Володимир, Шостак Омелян, Колинець Мирон, Пішак Теодозій. А під час інших акцій загинули: Сак Іван, Тархома Василь і Ярослав, Дубчак Іван та ін. Всі вони поховані на сільському цвинтарі.

В УПА йшла в основному молодь. Кожен новобранець перед тим, як йому давали зброю, складав військову клятву. Реакція поляків на створення УПА була негативною, оскільки вони вважали нас, українців, нижчими за себе. З українців, які потрапляли в полон до них, жорстоко знущалися. Так, пригадую випадок, коли, восени 1943 р. в полон до поляків потрапив мій товариш – Біда Віктор. Було це, коли я вже був в УПА. Ми проходили недалеко рідного села і вирішили заглянути хоч на хвилину додому. Нас було четверо. Ми забігли на подвір'я одного господаря, який дав нам цивільний одяг і порозходилися по домівках. Та вночі стався напад на село. Поляки йшли з усіх кінців села, підпалюючи житла селян. Поки селяни гасили вогонь, їх жорстоко грабували, забирали худобу, хто намагався оборонити своє майно, того безжально вбивали. Я і двоє моїх товаришів втекли, а третій не встиг. Його поранили в ліву ногу і ліву руку, тікати він не міг, тому ми сховали його в яру. Проте, як потім розповідала моя мати, його вистежили собаки і він потрапив до рук польської Армії крайової. Поляки прив'язали його живого до воза і так тягли через село, доки він не помер.

Я воював в УПА рядовим. Був у сотні «Романа», курені «Юрченка», пізніше на Волині був у сотні «Багряного». Про справжні імена ми, можна сказати, забували, а прибирали собі прізвиська. За кучеряве волосся я звався «Кучерявий». В боях на Волині і Холмщині я втратив багато товаришів-ровесників, зокрема геройською смертю загинули Володимир Козак, Семен Горобець, Євген Венглінський, Петро Чира. Загалом наша сотня вела бої на Волині і Холмщині. Сам я в полоні не був, не мав і поранень. Навесні 1944 р. в бою під своїми рідними Войславичами з німцями я втратив свого двоюрідного брата – Сергія Петрука. Німці, знаючи, що скоро їхньому пануванню настане кінець, зганяли всю свою злість на місцевому населенні. Я і мій брат Сергій вирішили зайти по харчі до хати односельчанина – Середюка Анаголія, але той нас зрадив. На подвір'я набігли німці і ворожа куля вбила мого брата. Я ж заліз під стріху і так ледве врятувався від явної смерті.

Українське населення, чим могло, нам допомагало, ризикуючи власним життям, оскільки і поляки, і більшовики жорстоко карали українців за переховування чи за допомогу повстанцям. В селах діяли підпільники. Як розповідав мені Шавлюк Петро, який пізніше влився до нашої армії, українців, що несли харчі воякам УПА, поляки і більшовики розстрілювали на місці. Так, одного разу він, зібравши харчі, відніс їх повстанцям до лісу недалеко с. Горо-

диловичі. По дорозі до лісу пригод з ним не було, та коли він повертався додому з порожніми каструлями, то повз село проходило кілька озброєних польських вояків. Щоб врятувати своє життя від неминучої смерті, оскільки останні усе б зрозуміли, він викинув каструлі в бур'ян і таким чином врятувався. Війна забрала на фронтах всіх здорових чоловіків, залишилися лише хворі чоловіки з жінками, дітьми, людьми похилого віку. В моєму селі жив один чоловік – Березок Михайло, що хворів на глухоту. Він читав слова за рухом губ. Одного разу, десь в червні 1944 р., він вийшов в поле щось робити. Але не помітив, як ззаду до нього підкрався польський вояка і став вимагати, щоб той підняв руки догори. Оскільки чоловік нічого не чув, то підняти догори рук він не міг. Тоді поляк розстріляв його з пістолета впритул.

Десь в червні 1945 р. в нашому селі була організована криївка для захисту від нападів польських загонів. Входили до неї в основному молоді юнаки. Вони вели спостереження, а у випадку польського нападу на село намагалися спинити ворогів. Відтоді напади польської армії значно скоротилися.

Коли прийшли більшовики в наше село, то одразу почався масовий пошук українського підпілля. Одного разу я був недалеко в лісі і хотів зайти додому. Вичекавши слухну хвилину, я пішов у село і уже майже зайшов на рідне подвір'я, як розпочалася більшовицька облава. Я не знав куди втікати. Аж тут згадав про бункер, та коли до нього прийшов, то він уже був закритий, бо не було вже місця в ньому. Ну, думаю, пропав. Та враз мені на очі натрапив невеликий старий хлівець і я сховався в дірявій стрісі хлівця. Туди було надзвичайно важко влізти, не було як дихнути, та я рятував життя, тому й уліз і став чекати поки підуть більшовики. А вони все не йшли. Майже цілий день мені довелося просидіти в тій схованці, поки більшовицькі військовики, обшукавши територію села і, штрихаючи щупами землю, шукали повстанців та бункер, але все ж знайти не змогли.

Прихід визволителів-більшовиків розчарував селян. Більшовики прийшли в наше село восени 1944 р. Першого ж дня вони наклали на кожен дівір контингент – по два центнери зерна, не питаючи, чи люди мають що здавати. В селі, на околицях, а головню в лісі продовжувалися бої між Червоною армією та УПА. Досить часто до села приходили поранені солдати, яких знову направляли на фронт, але доволі часто вони не хотіли повертатися на фронт і бешкетували в селі – пили горілку, вчиняли стрілянину, шукали дівчат. Побешкетувавши, їхали до другого села, а на їх місце прибували інші.

Трохи згодом було оголошено про мобілізацію дорослого місцевого населення в Червону армію. Набирали чоловіків від 18 до 50 років. Багато хто не хотів воювати, а тому переховувався або йшов в нашу армію. Для упокорення неслухняних організовувалися загони СМЕРШу. Вони вчиняли в селах жорстокі погроми, шукаючи призовників. Тих, хто залишався в селі, вони заби-

рали на фронт, а хто відмовлявся, того розстрілювали. Живими з моїх товаришів, з якими я воював в УПА, є Сич Іван, Штокалко Павло. З розповідей моїх односельчан я взяв, що біля мого села в 1945 р. були сутички між УПА і НКВС. У одній із таких сутичок брала участь сотня «Голуба». Наша сотня оперувала далі від села.

Воював я в лавах УПА до 1945 р., а далі не зміг тому, що захворів на радикуліт. В цей час наша сотня мала переходити кудись на захід. Я так і не знаю, чи вона перейшла чи ні, адже все трималося в глибокій таємниці. Щоб на всяк випадок вберегтися від злого ока, я півроку ще ховався по селах, по бункерах, де мене лікували добрі люди. Після закінчення Другої світової війни моя батьківщина знову опинилася під Польщею. Здавалось, що тепер життя налагодиться, та навесні 1946 р. прийшла нова біда. Ми почули про переселення з Польщі на територію УРСР. По всіх селах почало ходити озброєне польське військо і виганяти нас. «Прентко заберайсе», – наказували нам. На той час у моему селі корінних жителів-поляків вже не було, а були лише українці. Тому поляки виганяли усіх без винятку. Добровільних переселенців не було, ніхто не хотів переселятися. Люди плакали за своїм майном та нічого не могли вдіяти, бо хто не хотів добровільно переселятися, того виселяли силою, а одного чоловіка, який сховався в лісі, думаючи там перечекати переселення, поляки розстріляли, коли він повернувся до села. Ми були після війни бідними, а тут ще таке лихо. Зерно на той час вже було засіяне в ґрунт, посаджена картопля та інші сільськогосподарські культури. На збори нам дали три години. Брала ми з собою, що тільки можна взяти на фіру, оскільки польські власті не надавали нам транспорту на перевезення майна до залізничної станції. Під час зборів траплялися незначні випадки грабіжництва польськими солдатами.

Збирання на виселення проходило так. Батько розпустив віз і ми стали збиратися. Взяли з собою на кілька днів харчів та води, одяг, подушки, 1-2 ц пшениці, образи, посуд, портрет Т. Г. Шевченка. Водночас накладалися обмеження на курей, не можна було брати більше, ніж одну курку. Взяли ми також з собою корову, всіх шестеро овець, двоє свиней, сільськогосподарський реманент (плуг, борони, культиватор). Хто не мав транспортних засобів, той просив сусідів, щоб вони взяли хоча б щось на віз. По дорозі на залізничну станцію нас також майже не грабували. Військові конвоювали аж до залізничної станції в м. Сокалі. Документи на залишене майно в Польщі ми оформили там же. Коли ми прибули на Сокальську залізничну станцію, то там чекали десь 20 хвилин на поїзд. Завантаження проходило досить безладно і чимало майна залишилося на станції. Везли нас товарняком з відкритим дахом. В поїзді ми їли те, що мали з собою. Худоба і люди були разом в одних вагонах. В одному вагоні було дуже багато людей та свійських тварин. Годували

ми їх тим, що було в вагоні – кілька снопів соломи. Там же, в вагонах, її ж і поїли. Доїли худобу також в поїздах. В поїзді була охорона. Дорогою нас не грабували.

Переселили нас 22 травня 1946 р., на літнього Миколая. Подібно до нашого виселяли й інші села. На наше місце переселяли з України поляків. Їхали ми поїздом більше доби. Одну частину села, в тому числі мою родину, висадили на Скала-Подільській залізничній станції (зараз Борщівський район Тернопільської обл.), а іншу в Теревовлі. На розвантаження дали достатньо часу. В Скалі-Подільській сиділа наша сім'я два тижні, оскільки нас дуже мляво відправляли на польські хати. Їли і спали ми біля вокзалу. Їли те, що залишилося від харчів з дому, а коли вони закінчилися, то просили в людей. Дехто навіть пробував красти. На залізничній станції не було охорони і через те нас постійно грабували росіяни і поляки. Щоб якось зберегти своє майно, ми мушили організувати цілодобову охорону. Власті ніяк не реагували на грабунки. А коли мій товариш Мандибуря Василь поскаржився начальникові станції, що його грабують, то той лише посміявся з нього.

Моїй та ще декільком сім'ям переселенців хат не стало. Тому ми були змушені далі переселятися до сіл Гуштин та Циган, зараз Борщівський район Тернопільської обл., і шукати собі місце проживання. Постійне житло моя родина отримала лише взимку 1947 р., коли одного з жителів Гуштина – Гаврилюка Івана, який був в УПА, вивезли на Сибір. Хата являла собою стареньку глиняну буду, були маленькі два хлівці, а стодоли взагалі не було. Городу нам дали – 0,5 га, саду не було. Поле ми обробляли тим сільськогосподарським реманентом, який у нас залишився з Польщі.

Нам кредитів держава не давала. Проте, було надано два роки на загосподарювання, під час яких з нас не стягувалися податки. Пізніше почали стягувати державні позики. В якості компенсації на засіяне на Холмщині зерно, а також у вигляді компенсації за майно, що ми залишили на Холмщині, нашої сім'ї держава надала зерно пшениці на посів (12 ц).

Ситуація в Гуштині в 1946–1947 рр. була напруженою, оскільки тоді відчувався вплив третього сталінського голодомору. Значний вплив на це справила посуха. Тому, коли я одержав пшеницю, майже половину її роздав одразу ж голодним. Я давав хліб і харчі тим, які не мали чого їсти. Проте в селі вмерло від голоду протягом 1946–1947 рр. троє людей. Були й такі серед місцевих жителів, що самі не їли і не хотіли ділитися з ближніми. Так, Данило Гуляк мав два морги поля і майже кожного року засівав їх зерновими. Всі вижаті снопи він майже не молотив, а складав на купку біля хати і миші й інші гризуни їли пшеницю. Своїм же людям він клявся, що то сама лише солома і що він так само не має, що їсти, як і усі. Та одного разу комусь збрело в голову перевірити, чи правду каже Данило. Коли виявилось, що Д. Гуляк брехав, то про це

одразу ж було повідомлено місцевій владі і держава зобов'язала Данила поділити зерно між селянами порівну. Коли ж він відмовився це зробити, то прийшли військовики і зробили це силоміць. Все зерно було помолочене і поділене між селянами, а господарю залишили 2 тонни пшениці.

Одразу ж після переселення я думав тікати назад на батьківщину, але на це не вистачало коштів. Ми дуже бідували. Проте, кому з переселенців дісталися гарні польські хати, той їх продавав і втікав назад. Моя ж будівля була зовсім незугарна для продажу: були побиті вікна, майже не було дверей, а все майно було те, що я взяв з рідного села. Тож я одразу взявся за господарювання. Власті дозволяли змінювати місце проживання, але я не мав змоги це зробити.

Щодо моєї сестри – Стефанки, то вона після одруження переїхала в село Цигани, за 3 км від Гуштина. Там вона зі своїм чоловіком продали хату і обоє повернулися на батьківщину, де й жили до самої смерті в 1998 р. Проте повернулися вони не в своє рідне село, а в сусіднє – Вільгів (Ольгів).

В 1948 р. я одружився з місцевою жителькою Гуштина – Гумінчук Ольгою Дем'янівною (1920 р. н.). Проте незабаром її, разом з семимісячною донькою Світланою за активну допомогу «бандеровцям» (переховувала вояків УПА, давала їм харчі) було вивезено в Сибір – в Томську область. Там вона пробула 8 років. «На засланні нас дуже били, – згадує Ольга Дем'янівна, – за будь-який незначний непослух на нас чекало жорстоке покарання. Так одного разу, за те, що я вкрала зі столової кілька картоплин, мені винесли вирок – десять ударів палицею по ногах. Та кат, замість десяти, самовільно призначив 25 і не палицею, а мідним гачком».

Через вісім років після початку заслання Ольги, в 1956 р. я подався до неї в Сибір. До цього часу ми були ще не розписаними, а взяли тільки церковний шлюб вдома. Там, на Сибіру, й розписалися і повернулися додому.

З 1948 р. почали організовувати колгоспи. Спочатку людей туди записували добровільно, а потім примусово. Хто не хотів записуватися в колгосп, того замикали до підвалу і тримали доти, доки він не підписував згоду на перехід в колгосп. Так, батька Ольги дві ночі протримали в підвалі, доки він не підписав документи. В колгосп забирали все: коней, плуги, борони, брали також зерно на посів, розбирали стодоли. Проти колективізації активно боролася УПА, але тоді її вплив був уже незначний. Тамтешня влада не знала, що я був колись в УПА, а тому мене не репресували.

Місьцеве населення ставилося до нас добре, хоча й називало лемками, яких я й в житті своєму не бачив. «Лемко він, та й всьо – лемота», – так на нас говорили місцеві люди.

На батьківщині я бував часто, починаючи з брежневських часів. Я майже щороку їздив до сестри на празник і на свята. В моєму та навколишніх се-

лах живуть зараз в основному бойки, яких сюди переселила радянська влада¹. Був я на своєму обійсті. Старої хати там вже немає, а на її місці побудована нова хата. Живе тепер в тій хаті приемна бойківська сім'я – батько, мати і четверо діточок. Коли я прийшов на колись своє подвір'я, мене там добре приймали, щедро вгощали. Все змінилося, виростили нові будівлі. Від старого господарства лишився хіба що старий сад та стара, велика й досі щедра, як колись, на плоди груша «Баба».

Змінився і зовнішній вигляд села. Там, де була греко-католицька церква і яку розгромили в 1942 р. німці, поставили тепер православну церкву, а на місці костелу тепер греко-католицька церква. Старий цвинтар залишився, але тепер добудували новий.

Після створення колгоспу працював різноробчим, пізніше, з 1964 р. був змушений вступити в Компартію. В 1982 р. вийшов на пенсію. З великою радістю зустрів незалежну Україну в 1991 р. Вірю, що Україна стане могутньою європейською державою.

В селі Городиловичі, коли я їздив на батьківщину в 1998 р., зараз поставили пам'ятник командирів УПА Південного округу – Кропиві, а біля пам'ятника, на місці колишньої церкви покладено 22 дубових хрести з табличками, на яких викарбовано назви сіл, які були повністю або майже повністю зруйновані загонами Армії крайової.

Мазурок Богдан – ветеран праці, учасник бойових дій ОУН-УПА. Нагороджений грамотою від 14 жовтня 2002 р. за вагомий особистий внесок у боротьбу за незалежність Української держави, за збереження і примноження кращих патріотичних традицій краю.

¹ Автор спогадів мав на увазі переселенців 1951 р. з Західної Бойківщини, яка перейшла до складу Польщі, територію, перебрану від Польщі, на якій було створено окремий Забузький район з центром у м. Белз.

■ МАКАР Юрій

м. Чернівці

Юрій Іванович Макар народився 4 лютого 1935 р. в родині Івана і Юлії Макарів (дівоче прізвище Свистун) у селі Новосілки Томашівського повіту Люблінського воєводства, у Польщі. Там з родиною проживав до вивезення в УРСР у травні 1945 р. Навчання розпочав у рідному селі, а продовжив після переселення. Закінчив 7 класів у м. Ківерці на Волині.

У 1953 р. – Володимир-Волинське педучилище фізкультури, згодом – історико-філософський факультет Київського університету за спеціальністю історія. Працював у школах Волинської та Львівської областей учителем, директором. З 1971 р. працює в Чернівецькому університеті. Проїшов шлях від старшого викладача до професора. Має науковий ступінь доктора історичних наук. Автор понад 500 наукових праць, опублікованих в Україні і за кордоном, в т. ч. низки колективних і персональних монографій і навчальних посібників. Багато років обіймав посаду декана Історичного факультету. Тепер очолює Кафедру міжнародних відносин.

Моя родина – уособлення долі холмщаків

На час мого народження батьки мешкали на колонії (хуторі), що простягалася між селами Новосілки та Сушів, але належала до першого. В обох селах проживали виключно українці і по одній-дві єврейські чи польські родини, які у побуті користувалися українською мовою. Щоправда, нас формально вважали русинами. Поляки ж заселили навколишні колонії, яких тоді налічувалося по декілька між українськими селами. Про те, як мої батьки опинилися на колонії серед польських родин, – трохи згодом. Обоє вони походили з сіл, віддалених між собою не більш, як на десять кілометрів. У південно-західній частині Холмщини від села до села – відстань невеличка, око сягає. Отже, батько народився 6 жовтня 1906 р. у Телятині, мати – 26 квітня 1911 р. в Потуржині, а я та мій брат Віталій (нар. 16 червня 1939 р.) – на колонії в Новосілках.

Батьків тато Артемії походить з родини відомого священика Російської православної церкви, лемка за походженням – Івана Макара, який одружився зі звичайною сільською дівчиною, яка так і не навчилась ані писати, ні читати, але була надзвичайно чуйною і працьовитою людиною. Материні батьки бідували. За нинішніми мірками вони мали якихось 25 сотих городу і шестеро дітей. Наша мама народилась останньою. Мала чотирьох братів і сестру. Коли їй виповнилося півроку, батько Антін (наш дід) поїхав на заробітки до США. Працював 11 років на будівництві міських комунікацій у Нью-Йорку. Через багато десятиліть мені довелося вперше там побувати. Я з подивом, острахом і співчуттям до тодішніх емігрантів оглянув музей, на який перетворено колишню океанську митницю, де прибульців тижнями тримали на карантині.

Тим часом вибухнула Перша світова війна, що катастрофічно позначилась на долі українців-холмців. Російські військові власті перед відступом влітку 1915 р. намагалися вивезти вглиб Росії всіх жителів Холмщини і Південного Підляшшя. Проте виселили переважно українців. У дослідницьких розділах ми про це пишемо. Тому зупинимося лише на біженстві наших рідних. Мамина мати Анна з шістьма дітьми дісталася до приволзького міста Самари. Найстаршому синові Георгієві було 20, найменшій Юлії (нашій мамі) – 4. Ще до початку війни дід Антін кликав бабусю з дітьми до США. Проте вона відмовилась. Сподівалася, що дід заробить грошей, повернеться, куплять землі і почнуть газдувати. А тим часом... розруха, вимушене залишення рідного краю, злидні на чужині.

До речі, до тієї ж Самари потрапила й інша наша бабуся Ольга з малолітнім сином Іванком, нашим майбутнім батьком. А дід тоді воював на фронті у складі російських військ. Колись немала родина прадіда-священика фактично розпалася. Двоє дітей померло ще в останній чверті XIX ст. Вони поховані на місцевому цвинтарі у Телятині, який поляки віцент зруйнували ще в 1944 р. Мені після наполегливих пошуків вдалося віднайти і відновити могили влітку 2003 р. Прабабуся і прадід померли. Він похований 1916 р., за родинними переказами, на Наводевічому цвинтарі у Москві. Мої пошуки знайти могилу не увінчалися успіхом. Дід Артемії, його старший брат Олександр (правник за освітою), і молодша сестра Марія з родинами жили у батьківському домі у Телятині і господарювали на тому, що вдалося повернути після біженства, в тому числі й через суди. Доля діда Артемія склалася особливим чином. Кінець війни застав його у ставці Духоніна. Як йому вдалося уникнути розправи більшовиків, залишилося загадкою. Офіцерів, та ще й нагороджених Георгіївськими хрестами, не милували. Дід у якийсь спосіб перебрався на південь Росії. Певний час, навіть, працював начальником залізничної станції в Армавірі. Лише згодом йому вдалося нелегально перебратися до

Польщі. Потім, коли ми вже мешкали в СРСР, він не дуже заводив знайомства і не розповідав про минулі часи. Але зі мною наодинці, під час дискусій про революцію в Росії, дуже неохоче, але згадував про «залізного Фелікса» – Дзержинського.

Обидві бабусі повернулися з дітьми з біженства навесні 1922 р. Батькова, разом з ним, оселилася в рідному Телятині, під своїм дівочим прізвиськом Кардаш. Найняла синові, тобто нашому батькові, вчительку німецької мови, потім відіслала до сільськогосподарської школи в Городенку, що не так далеко від Чернівців, куди доля занесла мене з моєю родиною через півстоліття. А бабуся з материного боку повернулася з дітьми до свого Потуржина, куди дещо раніше повернувся з чималими грошми із США дід. Йому дуже хотілося зустріти сім'ю вже багатим землевласником. Тому він поспішив купити стільки землі, щоб усіх дітей наділити. Але його жорстоко ошукали польські землевласники, які, по суті, забрали гроші, а землі не дали. Він почав з ними судитися. Але польський суд не покарав злочинців. Дід відсудив якийсь клаттик, до якого не було під'їзду. З горя подався знову до США, на цей раз до Детройта, де працював ще вісім років на спорудженні автозаводів. Вислав гроші, а найстарший син від його імені судився з ошуканцями. Але то була марна трата часу і грошей.

Повернувся дід із США вже на початку 30-х рр. Привіз знову грошей. На цей раз вже вдало купив землю. Але два сини – Макарій і Степан – ще у 1922 р. повернулися назад до радянської Росії. Як потім з'ясувалося (1955 р.), Макарій загинув у 1942 р. в німецькому концтаборі. А Степана, який став морським офіцером, знищили у 1937 р. Власне, будь-яке листування з ними обірвалося у середині 30-х рр. Подібне сталося і з тими родичами по батьковій лінії, які з тих чи інших причин залишилися в СРСР.

Не можу сказати, що наша родина відчувала якусь матеріальну скруту у міжвоєнній Польщі. Проте тиск на національно-релігійному ґрунті чинився на кожному кроці. Українці були в Другій Речі Посполитій не повноправними громадянами, а якоюсь низькокатунковою кастою. Чи не найбільше це стосується Холмщини, де здавна велось неприховане ополячення місцевих русинів (українців). Справа ускладнилася ще й столітнім тут російським пануванням. Загальновідоме ігнорування українців як окремого від росіян народу на Холмщині конкретно мало би означати, що місцеві русини – це просто росіяни. Їх русифікація суттєво сприяла б і русифікації поляків. Останні чинили відчайдушний опір, який врешті-решт привів їх до перемоги.

Як на мене, то в міжвоєнні роки польські власті вирішили поставити остаточно крапку на національно-релігійній приналежності холмщаків до українства. З цією метою широко використовувалися заходи з викорінення залишків російського панування. Разом з тим, вівся рішучий наступ як про-

ти проявів суто українських настроїв, так і проти проникнення більшовизму. Річ у тому, що, створена у складі Компартії Польщі, Комуністична партія Західної України, розгорнула діяльність на Холмщині, створивши осередки по селах. Часто це були групи з кількох осіб різної місцевості. Одним з них був, наприклад, осередок в Потуржині, очолюваний Олександром Бойком. До нього належали молоді хлопці з навколишніх сіл. Помітної ролі у громадському житті місцевих жителів гурток не відігравав, але час від часу здійснював акції під червоними прапорами, підганяючи наболілі проблеми під загальні комуністичні гасла. Влада з немилосердною жорстокістю придушувала всі прояви антидержавності місцевих українців.

Наші батьки, ані їхні родичі особливо в політику не бавилися. Але українську свідомість проявляли. Зокрема, материн найстарший брат Георгій, маючи відповідні мистецько-культурні здібності і досить високу, як на ті часи, освіту (закінчив ще до Першої світової війни Холмську вчительську семінарію, потім навчався в Саратовському університеті, але революція перервала йому навчання) створив разом зі своїми друзями сільський хор, драматичний гурток. Залучав до цього сільську молодь. Наша мама Юлія, її сестра Валентина брали активну участь у цих заходах. З розповідей матері запам'яталось, як ставили «Наталку Полтавку», «Назара Стодолю», як їм за це діставалося від поліцейських. Оскільки на Холмщині не було українських шкіл, то діти мусили навчатися у польських. Їм навіть на перервах не дозволяли спілкуватися собачою (як польські вчителі називали українську) мовою. Так само поводили себе й польські чиновники місцевої гміни (сільської ради). А українці, складаючи більшість жителів села, польською не володіли. Я ще в дитинстві бачив, як моя бабуся по материній лінії Анна виводила латиною українські фрази. Був такий собі українсько-польський писемний суржик.

Винятковою морально-національною трагедією для всіх холмщаків стало брутальне руйнування Православної церкви. Воно розпочалося з того, що за час відсутності українців, які перебували протягом 6–7 років у біженстві, велику кількість їх храмів захопили католики-поляки, а частину зруйнували. Усе міжвоєнне десятиліття тривав наступ на православ'я, яке нібито уособлювало на Холмщині русифікацію. Але насправді це абсурд, бо русифікаторів вже не було, а Церква суттєво україншувалася. Хоч служба Божа й велася церковнослов'янською мовою, та проповіді читали українською. Влада вимагала, щоб священники під час проповідей зверталися до вірних польською та нею ж вели церковну документацію. Останні ж не всі, особливо старші віком, володіли польською мовою, що зумовлювало постійні конфлікти з владою та переслідування на цьому ґрунті священників. Я маю деякі архівні церковні документи, наприклад, по Потуржинській парафії, тривалий час очолюваній ві-

домим на всю Холмщину протоієреєм Іваном Левчуком, який вів діловодство церковнослов'янською, упереміш з російською, мовою.

Розв'язка настала влітку 1938 р., коли під час т. зв. Католицької акції масово руйнувалися православні храми, незважаючи на те, що вони майже всі були пам'ятками минулих століть. Якщо говорити про найближчі для мене села, то в Телятині мурована церква на той час уціліла, в Потуржині – дерев'яна також. А ось в Новосілках – ні. На очах селян стародавній храм зруйнували активісти, яких привезли для цього під охороною поліцейських. Я запам'ятав, коли підріс, лише місце, де він стояв, і навколо – невелике кладовище на високому березі над ставком.

Наші батьки мали досить непогане господарство. Батько як кваліфікований агроном вирощував непогані врожаї зернових, картоплі, цукрових, буряків. Брав участь в різноманітних конкурсах і виставках. Мати при одруженні отримала від своїх батьків у подарунок 8 га орної землі і 2 га лісу. Оригінал дарчого документа в мене зберігається. Що ж стосується діда Артемія, то він з бабусяю Ольгою і родинами своїх брата і сестри продовжував вести таке собі кооперативне господарство на трьох. Як вони його вели і як ділили прибуток, мені важко сказати. Проте добре пам'ятаю, що вони мали у спільному користуванні два сади. На їх території, коли я вперше по Другій світовій війні туди потрапив з дружиною Леонорою і молодшим сином Віталієм улітку 1976 р., вмістилися сільський стадіон, протипожежне депо, сільський клуб, 5–6 селянських хат з городами, а також пролягла асфальтована дорога.

Батька досить часто викликали на різноманітні військові збори, які він проходив у Володимирі-Волинському, Рівному, Коломиї. На якомусь із ранніх етапів він отримав підofiцeрський чин плютованого, тобто взводного командира. На цій підставі у кінці серпня 1939 р. його забрали у діючу армію. Як відомо, 1 вересня розпочалася війна, а десь через тиждень батько в Познані потрапив у німецький полон. До концтабору його не вивезли, бо він володів німецькою і заявив, що є фольксдойчем, тобто польським громадянином німецького походження. Його відпустили. Навіть дали грошей на дорогу.

Повернувшись додому, він формально не брав участі в українських політичних акціях. Проте активно включився в український кооперативний рух, до речі, так само, як його батько Артемія. 1939 р. стався вибух національного прозріння холмських українців. Спонтанно виникали Українські допомогові комітети, над якими з весни 1940 р. зверхництво перебрав Український Центральний Комітет у Кракові на чолі з професором Володимиром Кубійовичем. Відроджувалася Православна церква. Навіть з'явилися греко-католицькі парафії, які, проте, великого поширення на Холмщині не набули. Повсюдно відкривалися українські народні школи, фахові навчальні заклади, виробничі і збутові кооперативи.

Батько зайнявся розвитком українського молочарства. Цілком зрозуміло, що в нашій родині панував український національний дух, за що батько у вересні 1943 р. поплатився життям. В ніч на 13 вересня на нашу родину напад загін. Мати до самої своєї смерті в листопаді 2001 р. була глибоко переконана, що то були радянські партизани. Це, справді, був або радянський, або радянсько-польський загін, яких на той час у нашій місцевості діяло чимало. 1941–1943 рр. – період, коли поляки самі або руками радянських партизанів фізично нищили українців, які згодом могли зашкодити відродженню польської державності на Холмщині. Серед загиблих були священики, вчителі, агрономи, представники місцевої влади (сільські солтиси, вйіти), мужі довір'я, представники української допоміжної поліції. Але переважна кількість – прості селяни. Їх провина полягала лише в тому, що вони хоч трохи проявляли національну свідомість. В польському середовищі поширюється думка, що всі вбиті українці чинили злочини проти поляків і, мовляв, підпільний суд засудив їх до страги. Такі твердження є наругою над здоровим глуздом. Одному з польських науковців під час спільного наукового семінару, коли він таке сказав, я поставив запитання. Хто і на якій підставі засудив мого батька, який один з усієї нашої колонії (всі інші сусіди були поляками) брав участь у вересневій кампанії 1939 р., захищаючи Польську державу від навали?!

А таких українців, як він у Польському війську було 120 тис. осіб. Що сталося з ними? Одні загинули на початку війни, інші потрапили до рук гітлерівців чи більшовиків і загинули від тортур та непосильної праці. Частина вирвалася з радянських таборів. Як польські громадяни, так і українці, влившись до армії генерала Андерса, покинули Радянський Союз і воювали на Заході. Серед них опинився й батьків родич, якого захопили енкаведисти восени 1939 р. в містечку Угнів, віддаленому на 20 км від Телятина, куди він подався купити щось з одежі. Молодого хлопця засудили за шпигунство і вислали до Сибіру. Щоб вирятуватися, він замінив прізвище на Антош (щоб звучало по-польськи), записався до армії Андерса, воював на Близькому Сході та Італії. По війні мешкав у Великій Британії. На його слід я натрапив наприкінці 90-х рр. Але вже було запізно. Інші, як мій батько, загинули вдома під час знищення окремих свідомих українців, а із зими-весни 1944 р. – під час поголового вирізання холмщаків. А ще інші, діставшись у 1944–1946 рр. до радянської України, були репресовані як учасники війни на боці буржуазної Польщі або учасники націоналістичних бандформувань. Отак склалася доля українців – колишніх вояків Війська польського.

Трохи про себе і брата. Зростали ми на колонії серед польських дітей. Брат був малим. Шість років йому виповнилося, коли ми опинилися в Херсонській області. Дещо він зберіг у пам'яті, але небагато. Я ж добре пам'ятаю навіть початок війни у 1939 р. В другій половині вересня на Холмщину

вступили на дуже короткий період часу німці. Тепер я як кваліфікований науковець розумію, що мій рідний край мав відійти під радянську опіку. Тому німці повинні були поступитися радянським військам, що вони й зробили. Проте невдовзі картина змінилася до навпаки. Відбувся черговий перерозподіл територіальних впливів між Німеччиною та СРСР і наша мала Батьківщина дісталася німцям, які вступили до нас у жовтні. Однак у селі ми їх побачили ранньої весни 1940 р.

Через якийсь час, швидше була вже весна 1941 р., на нашій колонії розмістився батальйон вермахту. А оскільки батьки мали великий двір, огорожений високим щільним дощатим плотом, та ще й з трьома рядами колючого дроту зверху (обійстя з такою фортечною огороженою материні батьки купили для неї у придане), то німці обрали його під штаб батальйону. У двір загнали різні господарські автомашини (кравецьку та шевську майстерні, перукарню, польову кухню тощо), запропонували батькам звільнити дві з трьох кімнат будинку. В меншій, але захищеній поселився командир, у більшій відбувалися наради. Загалом німці ставилися до нас цілком доброзичливо. Один із штабістів володів польською мовою. І, коли увечері 21 червня 1941 р. він вийшов з наради, то, зустрівши у дворі нашу маму, сказав їй: «Ось зробимо ще один стрибок, на Росію, і більше воювати не будемо». На що мама відповіла: «Ой, не стрибайте туди, бо вам там як дадуть, то вже взагалі не зможете стрибати». На що той тихо їй порадив: «Нехай пані більше так нікому не говорить, бо після нас сюди прийдуть гестапівці». На світанку розпочалася війна. Німці залишили наш двір. Ще добре запам'яталося, як перед тим німці у спішному порядку через Новосілки будували нешироку бетонну дорогу, яка пройшла через сусідню колонію, що зв'язувала наше село з Потуржином, звідки походила наша мама. Те шосе викликало жвавий інтерес в усіх – від малого до дорослого – жителів нашого і навколишніх сіл. Доти лише у містечках траплялися мощені каменем або цеглою дороги. Одного разу мені добряче перепало за надмірну цікавість, бо провів з хлопчачками на будові майже весь день. А батьки хвилювалися і розшукували мене. Разом з тим до будівельників не наближалися, щоб не потрапити на якісь примусові допоміжні роботи.

3 вересня 1941 р. я розпочав навчання у місцевій щойно створеній Українській народній школі. Це було нове муроване приміщення. Сюди зі старого мала перейти польська школа. Проте війна призупинила остаточне розв'язання української проблеми в Новосілках. Польська школа залишилася у старому, дерев'яному будинку. Мені важко сказати, як на той час там відбувалося навчання. Чи й відбувалося взагалі.

Усіх дітей нашої школи навчало двоє вчителів – подружжя Євген та Володимира Сень. Обоє походили з Галичини і, як багато інтелігентів, рятуєчись від переслідувань з боку радянських визволителів, перебралися на

Холмщину. До речі, галицькі вчителі, діячі культури, громадсько-політичні діячі на той час відіграли помітну роль у національному пробудженні холмщаків. Щоправда, більшість із них після початку німецько-радянської війни повернулася в Галичину. Але частина продовжувала свою діяльність на Холмщині.

Подружжя Сенів навчало нас усіх предметів, в тому числі й німецької мови, яка була обов'язковим предметом з першого класу. В мене збереглося свідоцтво за перший клас, написане українською та німецькою мовами. Третім нашим учителем був священник Микола Гольц. Він походив з Житомирської області. Навчався богослов'я у Болгарії. Ще з довоєнних часів працював на Холмщині, потім на Волині, повернувся на Холмщину. У нас, дітей, склалося враження, що місцеві школа і церква були єдиною структурою. Щодня отець Микола розпочинав з нами навчання вранішньою молитвою, проводив заняття з релігії, грався з нами на перервах, ходив на екскурсії до лісу тощо. По святах ми організовано ходили до церкви.

Але тодішнє навчання лише умовно можна назвати систематичним процесом. Тільки 1941–1942 навчальний рік минув достатньо організовано. Регулярно відбувалися заняття, діяли гуртки. До роботи зі школярами залучалися місцеві жінки, окремі з яких мали вчительську семінарійну освіту. Школу відвідували охоче. Щоправда, з нашої колонії я один. Мій двоюрідний брат Віталій Свистун (на жаль, помер 1 січня 2005 р. у Солонці, на околиці Львова) вчився у селі Жуличах, де його батько Георгій керував такою ж українською школою. Частіше брат сидів удома. Його навчала мати Зінаїда (з дому Панкевичів), яка свого часу закінчила на Волині українську дівочу гімназію, а також батько, який наприкінці тижня повертався додому.

Я йшов до школи рано-вранці. По дорозі звертав на Майдан – кут села, найближчий до нашої колонії. Там нас назбирувалось з десяток хлопчаків і дівчаток. Це були діти друзів і знайомих нашої родини – Юзьвяків, Зозуль, Берізок та ін. Разом ішли далі до школи, а потім юрбою й поверталися, часто змінюючи маршрут. Одного разу взимку, то був січень 1942 р., вступили на один зі ставків, щоб поковзатися на льоду. То була наша далеко не перша ковзанка. Ставок на межі села і колонії належав полякові Підгірському, який розводив коропа для продажу. Щоб годувати рибу і постачати її киснем, він прорубував ополонки. Того дня в одну з них я й зсунувся. Хлопці мене ледь витягнули. Мороз був досить сильним. Завели мене до одного з них, на прізвище Зозуля, додому. Він був трохи старшим від мене і міцнішим. А його мати товаришувала з моєю. На щастя, вона була вдома. Скинула з мене замерзлу одягу, розтерла тіло, напоїла трав'яним чаєм, одягла в суху одягу і відвела додому. Дивно, але по тій льодяній купелі, я навіть не закашляв. Батьки для профілактики один день не пустили мене до школи.

Траплялися значно гірші випадки. Десь восени 1941 або 1942 рр., прийдшовши до школи, ми побачили під її стіною виставлених з десяток людей, на яких націлилися автоматами есесівці. Хто ці люди і куди їх потім повели, а якщо повели, то як далеко? Іншого разу, у вересні 1942 р. гестапівці зігнали до школи селян. Примусили винести шкільні лавки. Клади на них селян спиною до верху, руки і ноги прив'язували їм під лавками і били нагайками по спинах, запитуючи, скільки ті додатково дадуть ще зерна, понад раніше визначену норму.

Наступний навчальний рік (1942–1943) – виявився важчим. Наші вчителі – подружжя Сенів – кудись виїхали. Мабуть, повернулися в Галичину, яка також на той час уже перебувала у складі Генерал-губернаторства. Школа то працювала, то ні. Ми з двоюрідним братом Віталієм Свистуном трохи ходили до школи у сусідньому селі Сушів. Відстань була майже та сама, бо ми мешкали приблизно на середині колонії, що зв'язувала два села. Проте й тут заняття проходили не зовсім регулярно. А в третьому класі навчання можна назвати умовним.

Кожен наступний рік першої половини сорокових додавав холмщакам все важчих випробувань. Отямившись від вересневої поразки 1939 р., поляки створили організоване військово-політичне підпілля, яке намагалося перешкодити розвитку українського організованого життя. Німецька ж влада вела подвійну гру. З одного боку, нібито всіляко сприяла налагодженню українського життя, а з іншого – пильнувала, щоб воно не виходило за межі дозволеного. Разом з тим, німці стояли на тому, щоб українці та поляки не мирилися одні з одними, отже, і не мали б змоги згуртувати зусилля проти спільних окупантів. Приблизно з осені 1942 р. долучився ще один фактор. Почали з'являтися радянські партизани, які мали завдання паралізувати комунікації і унеможливити діяльність німецької влади. Враховуючи той факт, що українська сторона була найменш організованою, усі інші намагалися використати її у власних цілях та ще й перекласти на неї провини за все, що коїлось у краї.

Найгірше для нас розпочалося у березні-квітні 1944 р., коли польські боївки планово нищили беззахисні українські села. Новосілки запалали уночі з 1 на 2 квітня. Ми тоді проживали в Телятині у діда Артемія – мама Юлія, я і брат Віталій. Разом з нами там були мамин брат Георгій, його дружина Зінаїда та їх діти Віталій (мій ровесник) та молодша Ірина. На світанку 2 квітня я вийшов на вершок старезної липи у дідовому саду. Увесь горизонт з боку Новосілок заволік густий дим, долинали ще зойки людей і ревіння худоби.

Наступного дня дорослі вирішили перебратися через Новосілки та Ліски до Гільча. Дядько Георгій мав там знайомого українського вчителя, який обіцяв допомогти перебути важкі дні. Дід з бабусею не пішли, а ми – троє до-

рослих, четверо дітей, кобила, корова і два пси пустилися у десятикілометрову подорож, під час якої на нас усюди чатувала небезпека. Ясна річ, рухалися не битим шляхом, а луками, полями, лісом. На околиці Телятина пройшли повз т. зв. схрони, криївки, викопані у полі і зверху замасковані, у яких протягом січня-березня доводилося не раз ночувати, переховуючись від можливого нападу. До центру Новосілок зайшли луками, оминаючи майже півсела. Повсюдно лежали тіла замордованих людей, обгорілі трупи тварин. Біля одного згарища на колоді сиділи старенькі дідусь і бабуся – їх прізвищ уже не пам'ятаю. Ці дивом уцілілі люди впізнали нас і розповіли про трагедію, яка розігралася тут попередньої ночі. Вважали, що лише вони з усього села залишилися живими. Згодом з'ясувалось, що загинуло від 120 до 150 жителів. З майже 280 хат уціліли лише 9. Тобто мої рідні Новосілки потрапили до п'яти найбільш сплюндрованих сіл Холмщини.

Трохи відпочивши, вирушили до Лісок. То вже було перше галицьке село, приблизно за 2 км від Новосілок. Виявилось, що й воно напередодні згоріло. Нас прийняли на ніч у батькового приятеля по кооперативному рухові. В тій уцілій хаті, крім нас, ночувало кілька десятків людей. Вранці узліссям ми подалися до Гільча, розташованого також за кілька кілометрів від Лісок. (Я ті місця знав, бо батько часто брав мене у свої подорожі, пов'язані з молочарською справою. Переважно ми їхали возом. Часом – на велосипеді, тоді батько саджав мене на раму.) Гільче вважалося безпечним селом. Тут квартирувала сотня УПА. Нас розмістили в одному з двох будинків для обслуги панського двору. Тепер вони стали притулком для біженців таких, як ми. Там сім'я провела весну і літо. Саме в Гільчі у 20-х числах липня бачили прихід радянських військ. Першими прибули прикордонники. Їх зустріли досить тепло. Ніхто з місцевих жителів не був вороже налаштованим проти визволителів. Оскільки ми жили при дорозі, яка вела з Белза далі на захід, то мали можливість спостерігати рух великих військових колон. Враження від зовнішнього вигляду наступаючих не можна назвати добрим, оскільки їх форма не відповідала нашим уявленням, а всі вони виглядали дуже знедоленими. Проте побачене не впливало на загальне вдовolenня від того, що лінія фронту перемістилася без кровопролиття. Але за кілька тижнів настроїв жителів докорінно змінився. На світанку якогось серпневого дня велике село оточило військо НКВС і, незважаючи на те, що то вже формально була польська територія, повністю його спалило. Після короткої перестрілки сотня УПА відійшла до лісу. Розлючені енкаведисти схопили усіх, кого вдалося, старших чоловіків і просто в білизні зігнали на луг, неподалік від будинку, де ми жили. До речі, його та ще сусідню хату також хотіли спалити. Але ми, малі діти, бігали навколо вояків і благали ламаюю російською мовою не робити цього. Не знаю, що вплинуло, але тих двох будинків справді не спалили. Старших чо-

ловіків увесь день протримали на тому лузі. Їх змусили сидіти наоціпок з руками за головою, спиною до центру. Потім, мабуть на острах іншим, кожного десятого розстріляли пострілом у потилицю. Здійснивши операцію, військо відбуло у невідомому напрямку. Пішла, без сумніву, переможна реляція про ліквідацію націоналістичного, німецько-фашистського осередку.

Далі не було вже потреби перебувати у Гільчі. Місцеві люди і так не мали де жити. Наближався початок нового навчального року. Дядькові запропонували очолити школу в Новосілках. Ми перебралися до приміщення т. зв. польської школи (старе дерев'яне). Там наші дві родини зайняли кімнату і кухню, де колись мешкав польський директор. В одній із класних кімнат дядько проводив заняття з усіма учнями разом, а в іншій жили люди, бо село ж було спалене ще п'ять місяців тому. Навчання дядько проводив за власними програмами, оскільки інших не було. Вчилися ми нерегулярно, та й то лише до Різдва. Після повернення до Новосілок довідалися детальніше про розправу, вчинену польськими бойовиками над їх жителями. У ту страхітливу ніч 2 квітня сталася подія, яка сколихнула всю округу. Місцевого православного священика Миколу Гольца, про якого вже згадував, захопили разом із групою новоселицьких парафіян. Після жаклих тортур їх усіх убили.

З приходом радянських військ на Холмщину ширилися чутки, що буде створена Холмська область у складі УРСР. Всі сподівалися, що дружина Микити Хрущова, яка походила з сусіднього Василева, вплине на нього і не віддасть української Холмщини полякам. Проте за кілька тижнів ці надії розвіялись. Розпочалася офіційна агітація за виїзд під залізну руку Сталіна. Доведені до відчаю холмщаки, знаючи, що на них може очікувати після переселення до СРСР, тим не менше, майже добровільно на це згодилися, щоб бодай урятувати життя.

Так ми опинилися у селі Британи Велико-Маячківського району Херсонської області наприкінці травня 1945 р., звідки через рік перебралися на Волинь.

■ МЕДВІДЬ Володимир

м. Рівне

Народився 27 липня 1923 р. в с. Жмудь Холмського повіту в сім'ї Йосипа і Марії Медведів. Там здобув початкову освіту. У 1944 р. разом з іншими односельцями був мобілізований до лав Радянської армії. Поблизу Вроцлава отримав поранення, курс лікування проходив у військових госпіталях у Львові та Баланді Саратовської області. У 1946 р. повернувся на Холмщину. На той час родина була вже виселена до УРСР. Батьків знайшов на Рівненщині. Протягом 1946–1950 рр. навчався у Волинській духовній семінарії. Після висвячення у священника розпочав душпастирську роботу в Рівному. 1958 року закінчив Ленінградську духовну семінарію і отримав науковий ступінь кандидата богословських наук. Протягом 1958–1978 рр. служив у Дніпропетровську. В 1979 р. переїхав до Квасилова Рівненської обл. З 1990 р. й до виходу на пенсію в сані митрофорного протоієрея був настоятелем рівненської Свято-Воскресенської соборної церкви.

Серце огортає сум

Село Жмудь віддавна було адміністративним центром волості, до якої входили села Аннополь, Білин, Галузів, Дрищів, Галичани, Клештів, Кочево, Казимирівка, Борисовець-Ксаверів, Ліщани, Липинки, Молодугин, Мазярня, Поболовичі, Пуща, Розтока, Рудно, Майдан Дрищівський, Сичів, Волавіці, Воля Ліщанська, Вовковини і хутори (колонії) Ліщанський, Поболовицький, Розтоцький, Клештівський і Жмудський. Село Жмудь знаходилось на відстані 18 км від Холма і 33 км від Грубешева. З 460 мешканців українців налічувалось 400, ще було 35 поляків і 25 євреїв.

До Першої світової війни на території волості було 5 православних церков і жодного римо-католицького костела. У міжвоєнний період церкву в Клештові перебудували на костел, а у Ліщинах, Поболовичях і Розтоці спочатку закрили, а у 1938 р. зруйнували. З 1825 р. священниками жмудської церкви були Василь Заремба, Іван Криницький, Іван Купич. Протягом 1918–1925 років настоятелями місцевої парафії були Василь Івацевич і Олександр

Білецький, у 1925–1935 рр. – виходець з Лемківщини Роман Гурко, у 1935–1937 рр. – Юліан Куркевич, у 1937–1939 рр. – Сергій Носальський. У 1940–1941 рр. – Василь Варварів, у 1941–1944 рр. – Йосип Василів, у 1945 р. – Євменій Несторович. Після нього парафія припинила діяльність, а церква була перетворена на костел.

В селі було 104 селянські господарства, православна церква Воздвиження Чесного Хреста, будинок волосної управи, народний дім, поліцейський відділок, дві школи, чотири магазини. У панському маєтку знаходилась гуральня і пошта.

У 1915 р. сім'ю батька Йосипа було вигнано до Росії. Власним транспортом доїхали до білоруського міста Кобрин. Там російські вояки забрали коней. З плачем випросили в евакуаційній комісії молоду конячку. Відразу було зрозуміло, що російська влада перейматись вигнанцями не буде, тому вирішили повертатись додому. З підводи скинули усе зайве, лише залишили харчів на кілька днів і подались у зворотному напрямку. На щастя, хата і господарські будівлі виявились неушкодженими.

Для українців Жмуді найважчі часи настали після виникнення Другої світової війни. У вересні 1939 р. на Холмщину вступила Радянська армія. Місцевий люд влаштував урочисту зустріч радянським солдатам. Окремі особи, серед них молодь і люди середнього віку, почали роззброювати польську поліцію і організовувати червону міліцію. Охоплені ейфорією, вони почали заарештовувати односельців, які мали почуття власної гідності та засуджували дії новоявлених стражів порядку. Арештантів відвозили до Холма, де передавали радянським органам. На щастя, там виявились більш розумні люди, тому жодний із затриманих не був покараний. Дуже швидко їм довелось втікати за Буг, разом із відступаючою Радянською армією.

Близько місяця в селі не було жодної влади, аж одного недільного дня в селі з'явились німецькі військовики. Відтоді розпочалась німецька окупація. Від самого початку німці запровадили залізну дисципліну. За найменшу провину могли запроторити людину до концтабору, серед них до Майданека поблизу Люблина, Собібора, або Бірок поблизу Холма. Після виникнення війни між Німеччиною та СРСР і появи військовополонених в Жмуді був створений концтабір на 10 тис. осіб. Полонених годували погано, тому кожного дня їх ховали десятками. Місцеве українське населення всіляко допомагало нещасним, найперше харчами. Не без підтримки селян з концтабору змогли втекти близько 2 тис. осіб. Таке казали німецькі жандарми, які у пошуках втікачів нищпорили по селянських обійстях нашого і сусідніх сіл.

Але нас чекали ще гірші часи. Німецька окупаційна влада відновила польську поліцію, яка тісно співпрацювала з німецькою окупаційною владою і використовувала своє становище проти українців. З подачі польських поліцаїв

німцями були розстріляні у 1942 р. мешканці Жмуді Михайло Новосад, Лука Намінський та Омелян Пилипчук. Того ж дня у сусідньому селі Клештів німці стратили Сергія Вашкевича та сільського поета Леоніда Деца. У 1943 р. в концтаборі Майданек були розстріляні мешканці нашої волості Йосип Міщинський та Семен Гаєвський.

Незабаром з'явились загони польських підпільників з Армії крайової і Батальйонів хлопських. Свої антиукраїнські дії у нашій волості (гміні) вони розпочали у 1942 р., коли українці почали відзначати Різдво Христове. Саме 6 січня у Дрищеві були вбиті Сергій Кийко та Василь Тивонюк, у Розтоці – Іван Шарлюк та Володимир Заець, у Клештові – Іван Царук, у Казимірівці – вагітна жінка Віра Капись та Михайло Красун.

У 1943 р. від рук польських підпільників загинули мешканці села Пуща Степан Дунай та Йосип Вашкевич, у Борисовці – Іван Остап'юк, у Каетанівці – Олексій Царук, в дорозі між Холмом і Люблином – мешканці Жмуді Олександр Волошин і Веніамін Малярт.

У 1944 р. така ж доля спіткала мешканців села Ліщани Василя Ковальчука, Леоніда Демчука та Надію Чижевську (двох останніх вбив 16-літній поляк в Холмському шпиталі св. Миколая), Волі Ліщанської – Івана Демчука та Василя Мазура, села Поболовичі – Миколи Пашука.

У 1945 р. жертвами польського терору стали мешканці Жмуді Яким Копчинський та Василь Нерода, з села Каетанівка – Володимир Красун. Отже, протягом 1942–1945 років від рук німецької поліції загинуло 7 українців нашої волості, а жертвами польських підпільників стали 22 особи. Крім того, з понад 20 призваних у 1944 р. до лав Радянської армії мешканців села, близько 10 юнаків загинули на фронті.

Фатальна година для українського населення Холмщини настала у 1944 р. Після підписання угоди між урядами України і Польщі 9 вересня 1944 р. протягом неповних двох років з Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини були переселені до УРСР майже всі українці. Найбільше з 500 тис. виселенців опинилось у південних та східних областях України. Люди, що звикли до інших кліматичних умов, не могли адаптуватись до тамтешніх. Цього не витримувала й худоба. Перших і других змусили працювати безоплатно і жити впроголодь. Це заставило прибульців шукати більш звиклі умови життя і ближчих ментально людей, тому більшість з них перебралась до західних областей України.

Важко було покидати свій рідний Холмський край, його чарівну природу, зелені луки, сади, жовтогарячі поля, тихий шелест нив, коліску свого дитинства. Там босоногим хлопчиком гнав на пашу отару корів, восени милувався білястим павутинням бабиного літа, вслухався у зажурливий клекіт перелітних журавлів та лелек. Серце огортає сум від того, що й споконвічні меш-

канці Холмщини, як ті журавлі, не за покликком інстинкту, а з чужої злої волі, були змушені довгими валками сунути на схід, з одного пекла в інше.

Треба сказати, що українці нашого краю максимально використали можливості радянської системи, насамперед в галузі української освіти. Залучені до цього процесу в окупаційний період, батьки намагалися надати своїм дітям середню і вищу освіту. Вони швидко зрозуміли, що освічена людина є конкурентноздатнішою і зможе заробити на скибку хліба не рабською працею у колгоспі. Такий підхід малоосвічених людей повністю виправдав себе. З молодшого покоління холмщаків і підляшуків вийшло багато вчених, лікарів, педагогів, інженерів, агрономів, організаторів виробництва, прозаїків і поетів. Цей вчений люд багатостраждальної Холмщини і Підляшшя з любов'ю і відданістю справі працював і продовжує працювати на розвиток незалежної України.

Туга за Холмським краєм

*Наймиліше мені на Холмщині моє село Жмудь,
в якому я, Володимир Медвідь, 1923 року народився,
де зріс, де пізнав Бога, там у школі вчився.
Дерево там кожне знаю: верби, липи, ясени, акації,
каштани, осокори і дуби старії.
Там прожив я дні веселі, літа молодії.*

*Холмицино мила, Жмудь, село рідне!
З 1944 року, після ганебної депортації українців
з Холмщини Варшавою і Москвою, я більше Вас не бачу.
Хоч відтоді (в 2005-му) минає 60 років.
Але коли про Вас згадую, то тужу і сумую,
а інколи тишком-нишком і заплачу.
Прощай, Холмицино, краю рідний, прощай!
Навік Варшавою і Москвою депортовані ми.
Хоч краялися з жалю серця,
Гірко плакали і сумували,
Але нічого тоді не змогли зарадити слізьми.*

*Проминуло на Холмщині тисячолітнє життя
українців, мов щастя.
А після насильницького вигнання
на серці німа скорбота лягла.*

*Ох, тяжко нам жити на світі.
Прощай, наша українська Холмська земле,
Прощай, навіки прощай!*

■ МИКИТЮК Олег

с. Квасилів Рівненської обл.

Народився 27 грудня 1933 р. в Туганях, гміни Білополе Грубешівського повіту, в сім'ї Євгена Антоновича та Марії Євстахіївни Микитюків, що мали трьох дітей: синів Олега та Євгена 1938 р.н. і дочку Лідії 1935 р.н. У 1944 р. він закінчив чотири класи української школи. У 1943 р. батьки були розстріляні власівцями за допомогу військовополоненим Червоної армії. Після цього жив у маминого брата

Степана Міщанчука, якого у 1944 р. вбив поляк Здзілковський. У 1944 р. переселений до с. Шевченкове Апостолівського району Дніпропетровської області. У 1950 р. закінчив середню школу і вступив до Одеського мореплавного училища. Після його закінчення, у 1954 р., служив командиром взводу морських піхотинців. У 1955 р. захворів на туберкульоз легенів, був комісований і направлений у розпорядження Рівненського райвійськкомату. Отримав направлення на Квасилівський ремонтний завод. Одружений, має двох дітей.

Скорбота за Туганями

В нашому селі, яке знаходиться неподалік Бугу, вже у 1941 р. було багато втікачів з німецького полону. До нашої хати також зайшло двоє червоноармійців. Батько зробив їм у stodолі схованку, у якій вони перебували цілу зиму. Весною мама пошила їм полотняний одяг, а батько, з метою маскуваннн, дав їм косу та граблі, з чим вони вирушили на схід, сподіваючись перетнути лінію фронту.

Думаю, що місцеві поляки вистежували українців, які переховували військовополонених червоноармійців і доносили на них польській поліції та

німцям. В середині травня 1943 р. серед ночі у село зайшла група власців, переодягнених під військовополонених і просили у селян харчів. Звиклі до втікачів люди ділилися з ними, хто чим міг. Але вранці 21 травня німці оточили село, обійшли всі хати, звідки забрали чоловіків. В цей час у нашій хаті знаходилося близько десяти чоловіків, членів місцевого українського кооперативу. Вони прийшли до батька, який був його головою, і радилися щодо весняних польових робіт. Німці заарештували усіх присутніх, попарно зв'язали, відвели у сусіднє село Селище і зачинили в приміщенні пожежної охорони. Увечері якийсь поляк приніс список людей, після чого зазначених у ньому десять мешканців нашого села відокремили від загальної групи. Їх почергово заводили до стодоли сусідньої садиби, яка належала Олександрові Чижевському, там допитували і за стодолю розстрілювали. Там же наступного дня їх тіла закопали в одній ямі. Не знаючи про страту чоловіків, моя мама та інші жінки заарештованих 23 травня понесли їм харчі, але на околиці села їх зустріли німці й групою відігнали назад до Тутанів.

Страчених у Селищі українців німцям видалося замало для покарання за недотримання «нового» порядку. Одного дня вони зігнали мешканців Тутанів до садиби Сидора Чемериса та, керуючись власними міркуваннями, поділили їх на дві групи. Тих, які опинилися праворуч, відпустили додому. З іншої групи, присутній тут німець, відбирав кількох людей і неподалік розстрілював. В одній групі з моєю мамою опинилося ще десять жінок. Їх поклали край борозни лицем до землі й пострілом у потилицю почергово стратили. Зрозуміло, що без польських інформаторів німці не знали б про місця переховування військовополонених кожною конкретною українською родиною.

Крім того, українському населенню постійно загрожували польські збройні загони. Вночі 27 травня 1943 р., вже вкотре за останні два роки, на село напали польські бандити. Тоді загинуло шестеро наших односельців, серед них Микола Домашук і Павло Зубик, та спалено 13 українських осель.

Після загибелі батьків мене взяв до себе мамин брат Степан Міщанчук, сестру Ліду – мамина сестра, а молодшого брата Євгена – татова сестра Розалія з чоловіком Антоном Міщанчуком. Дядька, у якого я жив, обрали старостою (солтисом) села Селище, однак на цій посаді довго працювати йому не довелося. Вже після вступу Червоної армії його, за наказом провідника банди, вбив поляк Здзілковський. Українців почали відверто попереджувати про те, що у випадку відмови від переїзду до УРСР вони будуть вирізані. Ми знали, що у кожному селі бандити мали своїх інформаторів, але не мали до кого звертатися за допомогою. Таким інформатором у Тутанях вважали поляка Генріха Басая.

Як не дивно, але ми почали відчувати себе ще більше беззахисними після вступу на наші землі Червоної армії. Польське підпілля тоді стало жорстокі-

шим, а його антиукраїнські дії зухвалішими. Одного вечора група озброєних поляків зайшла до хати нашого сусіда Степана Стеця, у якого тоді гостювали мій двоюрідний брат Анатолій Міщанчук і військовий льотчик з радянського аеродрому, який знаходився у Стрільцях. Через те, що господар не хотів пустити бандитів до хати, вони через вікно кинули гранату, яка, на щастя, не розірвалася. В цей час брат з лейтенантом сховалися на горищі. Увірвавшись до хати, один з бандитів піднявся драбиною на горище і полоснув чергою з автомата, якою вбив льотчика. Наступного ранку до села приїхала група військових льотчиків. Вони привезли з собою Зділковського, якого після допиту розстріляли як співучасника банди.

У постійному страху за життя прожили до осені 1944 р., коли були переселені до Дніпропетровської області. Зіткнувшись з байдужістю місцевих органів влади до питання нашого облаштування, з великими проблемами перебралися на Рівненщину.

■ МІЛЬКОВ Борис

м. Чернівці

Народився 2 квітня 1932 р. у Холмі в сім'ї священика і богослова Олега Мількова. Протягом 1934–1939 рр. разом із батьками жив у Луцьку, де розпочав навчання у місцевій польській школі. У 1939–1941 рр. сім'я жила в селах Терebinь та Сагринь Грубешівського повіту.

В 1941 р. батька перевели до Холма, де Борис після здобуття початкової освіти у 1942 р. розпочав навчання у місцевій гімназії, два класи якої закінчив у 1944 р. У 1945–1950 рр. жив у Бердянську Запорізької обл., де здобув середню освіту. Впродовж 1950–1956 рр. навчався у Дніпропетровському медичному інституті. Після закінчення ординатури протягом 1962–1969 рр. обіймав посаду хірурга у Дніпропетровській міській лікарні. У 1967 р. захистив кандидатську дисертацію і був обраний на посаду доцента кафедри шпитальної хірургії Дніпропетровського медичного інституту. У 1975 р. захистив докторську дисертацію, а у 1979 р. обраний завідувачем кафедри факультетської хірургії Чернівецького медичного інституту.

У 1984 р. обійняв посаду проректора інституту з лікувальної роботи. У 1990 р. йому присвоєно звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Професору Борису Мількову належить близько 300 друкованих наукових праць, в тому числі 8 монографій, 13 винаходів та патентів. Помер у 2009 р., похований у Чернівцях.

З мого життя на Холмщині

Мій батько, магістр богослов'я Олег Мільков, служив при церкві Івана Богослова у Холмі та викладав Закон Божий для православних дітей в польській школі. Як відомо, перед Другою світовою війною на Холмщині, де компактно жили українці (місто Холм було за короля Данила столицею Галицько-Волинської держави), знищувались українські церкви, йшло ополячення українських людей. З приходом німців у 1939 р. почався розвиток української культури, що викликало негативну реакцію поляків. Треба зауважити, що поляки, хоч і неофіційно, знаходились під певним шовіністичним впливом – «Polska od morza do morza» (Польща від моря до моря), маєть на увазі від Балтійського до Чорного, а східний кордон – це Смоленськ–Київ–Одеса. Почала назрівати певна криза. Наведу приклад. В 1940–41 рр. ми жили в селі Сагринь Грубешівського повіту, де батько був священником. Він політикою не займався, але, як носій української культури, мав певний вплив на виховання парафіян. Йому було заявлено поляками, що в чорному списку (на знищення) він стоїть під номером 1.

Напередодні війни з Радянським Союзом у нас в селі, що в 12 кілометрах від кордону з СРСР, стояла німецька воєнна частина. В нашій stodolі та в школі, що була поруч, жили солдати, на подвір'ї стояла польова кухня. Німці вели себе тактовно, нічого у людей не забирали. Я, дев'ятирічний хлопчисько, ходив до німців міняти курячі яйця на цигарки для тата, часом з ними торгувався. 21 червня 1941 р. німці сказали, що вони розпочинають війну. Йшли чутки, що в місті Грубешові (4 кілометри від Радянського кордону) 21 червня увечері євреї зняли з рукавів пов'язки з шестикутною зіркою, які мусили носити. Вони вважали, що радянські війська переможуть німців. В той же час на радянських прикордонних заставах ніхто не очікував нападу німців. Прикордонники розважались (це була субота) і пізно лягли спати. Пізніше німецька кінохроніка показувала перших полонених червоноармійців, деякі з них були напіводягнені, в нижній білизні.

В 1941 р. ми переїхали до Холма, де тато обійняв посаду викладача Закону Божого (релігії) у гімназії. Тут, маючи 10 років, я на собі відчув міжнаціональ-

ну ворожнечу. Дівчина-полька в бійці розбила мені цеглою голову. На заняття до гімназії ми з колегами ходили гуртом, тому що поодинокі могли бути побиті поляками, яких в місті було більше, ніж українців.

Нас, гімназистів, щонеділі ввели до кафедрального собору, де в кінці служби Божої співалась молитва за Україну «Боже Великий єдиний, нам Україну храни», зміст та краса співу якої запали мені глибоко в серце на все життя. Треба зауважити, що німецька влада пильно стежила за українською молоддю, боячись, в першу чергу, її участі в українських політичних організаціях. Гестапо заарештувало кількох гімназистів 8 класу на випускних іспитах за приналежність до ОУН.

Мені пощастило бути присутнім при поверненні з Росії Холмської ікони Божої Матері. Службу правив архієпископ (в подальшому Митрополит) Іларіон (Огієнко), благословляв іконою Холмської Богоматері присутніх. Служба Божа в домовій церкві продовжувалась і вночі (батьки мені дозволили бути на ній). Мені приходилось часом прислужувати на службі Божій в соборі, яку правив завжди на високому рівні архієпископ – професор Іларіон. Це був дійсно великий патріот України.

В місті Грубешові до Другої світової війни настоятелем православної церкви був мій дядько, магістр богослов'я о. Григорій Метюк, родом з села Терєбінь. Польська влада не дозволяла його дочці Ліді вчитися в місцевій гімназії, тому вона навчалась в Луцьку. Коли на архієрейську кафедру в Холмі прийшов професор Варшавського університету архієпископ Іларіон (Огієнко), його перевели на службу до Холмського собору. В кінці війни о. Григорій з донькою Лідєю, яка встигла закінчити холмську гімназію (дружина померла), переїхав на Захід. В Канаді о. Григорій був висвячений на єпископа з іменем Андрій. Після смерті митрополита Іларіона митрополит Андрій очолив Українську Православну Церкву в Канаді. Його донька стала невісткою колишнього міністра закордонних справ УНР Олександра Шульгіна.

Великою святинею на Холмщині був Турковицький монастир.

*Чудний голос по Холмищині
Ходить, людей кличе:
Ой, збирайтесь, християни,
Спішіть в Турковичі...
Святий відпуст в Турковичах
Трудно описати,
І не в стані богомольців
Ніхто зрахувати.*

(А. Куманецький, 1931 р.)

Мені довелося бути на відпусті (храмовому святі) в Турковичах. Велика кількість народу. Крамарі розгорнули свій товар: біжутерію, різні речі для подарунків. Радісне свято. Але коли настав вечір, ситуація стала серйозною. Була загроза нападу польських бандитів. Ніч проходила в напрузі. На щастя, все пройшло спокійно. Це, здається, був 1942 рік, бо точно не пам'ятаю.

Німецька влада була зацікавлена в міжнаціональній ворожнечі, тому що це відвертало увагу від самих німців. З роками конфлікт загострювався. До прикладу, в потягах проводилась перевірка документів. Часом під виглядом німців були поляки. Побачивши на обкладинці паспорта велику латинську літеру U, що означало «українець», відразу – куля в голову. Мого батька врятувало те, що він, як викладач Холмської гімназії мав посвідчення німецькою мовою, де не вказувалась національність. З 1942 р. почали орудувати польські бойові загони, які спочатку знищували свідомих українців, потім – цілі села. Це було щось страшне. В гімназії, де я навчався, майже щодня вибували 1-2 учні внаслідок страти їх батьків поляками. Одного дня у хлопчика на прізвище Швайка, з котрим я сидів за однією партою, закатували батька (він був священиком) й матір. Коли поляки увірвались до хати священика Мартиша, що був до війни головним православним капеланом Польського війська у званні полковника, він показав свою польську воєнну форму, ордени, але вони сказали: «Був попом, еси попом, здохнеш попом» – і застрелили. Таких прикладів багато. Село Сагринь, в якому ми жили в 1941 р., було спалене, майже всі жителі вбиті. Діти часом були просто задусені. І таких сіл на Холмщині чимало.

У Варшаві розмовляти українською мовою було дуже небезпечно. На вулицях висіли плакати «Смерть українцям». Під час нападу на Варшавський Український допомоговий комітет були розстріляні усі присутні в ньому. Мене, моїх батьків і деяких інших відвідувачів врятувало те, що ми сховались в один закуток, куди нападники не заглянули. Варшавське повстання почалося зі знищення сотень українців. Армія крайова мала інформацію, де конкретно живуть українці. Наші сусіди по квартирі (були і добрі поляки) попередили нас заздалегідь про цю загрозу, і ми виїхали з міста.

Мій родич, священик Григорій Пашчевський, після переїзду з Луцька на Холмщину в 1940 р. служив в селі Новосілки Грубешівського повіту, потім в селі Сагринь. На щастя, він, до знищення цього села і майже всіх його жителів поляками, був переведений в село Депольтичі Руські (біля Холма). Після закінчення війни спочатку був священиком в селі Новосілки, а коли почали переселяти українців в Радянський Союз, перевівся в глухе село на Підляшші. Незважаючи на тяжку травму внаслідок автомобільної катастрофи, продовжував там служити до кінця свого життя. Будучи патріотом України, він боявся більшовиків, бо був сином капелана військ УНР протопресвітера Павла Па-

щевського, який у міжвоєнні роки служив в одній з церков Луцька, а з приходом більшовиків на Волинь у 1939 р. переїхав до Варшави, де до кінця життя був настоятелем кафедрального собору.

В кінці війни ми опинилися в місті Гожув на заході Польщі, де було чимало поляків-переселенців із Західної України, які були дуже агресивно налаштовані щодо українців. Тому ні наші сусіди, ні в школі, де я навчався, не знали, хто ми є насправді. Вважали нас поляками православної віри. Так продовжуватися довго не могло. Тому батьки вирішили виїхати до Радянського Союзу. Радянська воєнна комендатура надала нам вагон, для супроводу з дому (фурую ми вивозили речі) охоронця-автоматника, щоб не було інциденту з поляками. На щастя, це було серед робочого дня, коли сусідів не було вдома, так що все обійшлося спокійно. Коли ми протягом 2 тижнів їхали до кордону Радянського Союзу на питання поляків, куди ми ідемо – відповідали: до східних кордонів Польщі. Інакше ми могли би не залишитися живими.

Нещодавно активно піднімалось питання про Волинські події 1943 року. Польська сторона подавала це як різанину польського населення українцями. Наші люди різних рангів не завжди знали, як себе в тій ситуації вести: чи то просити прощення у поляків, чи це все якось м'яко залагодити, знаходячи певні виправдання. Обговорюючи це, не можна виривати окремі факти із загального контексту історії Західної України. Так можна домовитись до повстання Гонти, Залізняка (Коліївщина), як злочину перед польським мирним населенням. На щастя, Т. Шевченко поставив тут своїми «Гайдамаками» крапки над «і». Так і події на Волині 1943 р. не можна розглядати окремо від історії Західної України, в тому числі і тієї її частини, що відійшла до Польщі за пактом Рібентропа-Молотова. Після війни Польський уряд, при погодженні з Урядом СРСР, провів депортацію українців (тих, що не переселилися в Радянський Союз) з їх історичних земель на західні землі Польщі. «Нема людей – нема проблеми». Мається на увазі трагедія українців Холмщини. А ті поляки, що живуть на Волині, при підтримці Польського уряду підіймають питання про знищення українцями поляків на Волині, хоча тоді загинуло чимало і українців. А з українського боку про знищення українців поляками на Холмщині (і не тільки в 1943 р.) чомусь майже ніхто не підіймає голосу. А тут має стояти питання так, щоб польська сторона зрозуміла, що в цій братовбивчій війні вони не менше (м'яко кажучи) винні, ніж українці. І тому без претензій, осуджуючи знищення невинних людей, треба поспівчувати одні одним, пробачити одні одним і думати, як далі жити добрими сусідами.

В 1998 р. мені, як чернівецькому професорові-хірургу, довелося брати участь в конгресі польських та українських хірургів у Люблині. А Холмщина входила до Люблинського воєводства, тобто, це прилеглий до Люблина

регіон, де відбувалися трагічні події міжнародної боротьби під час Другої світової війни. Організатором конгресу був Люблинський професор – поляк, родом з Волині. Мовами конгресу були польська й українська. Конгрес проходив на досить високому науковому рівні, в дружній братерській обстановці. Поряд були польський біло-червоний і український жовто-блакитний прапори. 55 років тому, мабуть, такого ніхто собі навіть уявити не міг. Історія та час самі собою розставляють крапки над «і». Головне – не піддаватися шовіністично-реваншистським ідеям, які штучно поширюються певними групами людей.

На завершення хотілося б зауважити, коли вже українці навчаться відстоювати своє, мати власну гідність, а не згинатися перед східними чи західними сусідами як в політичному, так і релігійному сенсі.

■ ОНУФРІЙЧУК Микола

м. Луцьк

Народився 22 грудня 1937 р. у Путновичах Холмського повіту. В 1944 р. виселений до с. Заможного Запорізької області, звідки сім'я переїхала у м. Ківерці Волинської області. В Луцькому педагогічному інституті здобув вищу педагогічну, а в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка – журналістську освіту.

У 1987–1999 рр. очолював Волинське обласне відділення Українського фонду культури. Автор збірок повістей та віршів, серед них і про Холмщину. Доробок його 40-річної творчої діяльності становлять понад 500 публікацій. Заслужений працівник культури України. Нагороджений орденами та медалями. Голова Волинського обласного суспільно-культурного товариства «Холмщина». Проживає в Луцьку.

Нас поріднили Холмщина й Волинь

Українці Холмщини та Підляшшя зазнали кількох примусових переселень та депортацій. Але найбільш масовим були виселення з отчого краю у 1915 та в 40-их роках ХХ століття. Про першу депортацію, чи так зване біжен-

ство, знаю не тільки з книг, документів, а й з розповідей моїх батьків – Марії Андріївни (з дому Малашуків) і Антона Андрійовича Онуфрійчуків.

Перед самими жнивнами, у 1915 р., відступаючі російські війська заставляли холмщан хутко збиратися і рушати на схід, у Росію. Загони російських козаків палили села, щоб нічого не лишалося наступаючим австро-німецьким військам. То був хресний шлях наших предків, густо позначений дерев'яними хрестами вздовж сотень верств: спочатку в Росію, а через кілька літ – назад, додому.

Моя мама на початку біженства мала три роки, а під час повернення додому їй виповнилося дев'ять літ. Своєї бабусі не запам'ятала, бо як тільки вирушили в дорогу, вона відразу померла та похована десь на Волині. А діда, Степана Пиндака (мого прадіда), запам'ятала добре. Будучи в Росії, він весь час думав тільки про те, щоб якнайскоріше вернутися на рідну Холмщину, глянути на її землі, переступити свій поріг у Путновичах і заснути назавше. Так воно й сталося, але через сім літ.

Мамина родина (її дід Степан Пиндак, батько Малашук Андрій Федорович – родом із Туровця, маги Меланія Степанівна – з дому Пиндаків, її рідні брати Роман та Йосип, сестра Ганна, тітка Марія, дядьки Іван і Григорій та інші) опинилися аж за Уралом, у селі Большая Кіпель та в місті Мишкіно. «Тамтешні люди, росіяни, – згадувала мама, – жаліли нас, співчували нам, дали притулок, поділилися хлібом, пропонували землю, радили навіть залишитися там назавше, але називали нас чомусь не українцями, а поляками. Хоча поляків з нами не було, вони ухилилися від біженства, під час виселення переховалися в лісах, аби залишитися вдома. В селі Большая Кіпель зосталася могила моєї найменшої сестрички Настуні. Вона там народилася і там померла...».

Зворотна дорога була ще тяжчою. В Татарії нашу родину та інших біженців пограбували, відібрали коней, ледве добралися до Казані. А далі була холодна та голодна Москва, де смерть косила людей. Всі перехворіли, діти й дорослі. Найбільше дісталось маминому батькові. Він захворів на дизентерію і в дорозі, помер у вагоні на одній з білоруських станцій, не доїхавши до кордону з Польщею. А наступного року упокоївся мамин дядько Іван. Війна та біженство багатьом підірвали здоров'я, наші люди гинули, як мухи, помирали ще молодими.

Моя бабуса, Меланія Степанівна, через сім літ повернулася додому вдою з чотирма дітьми, звалила на свої плечі всі материнські та батьківські клопоти, починала з азів, бо господарка була поруйнована війною. Вона часто повторювала: «Як виїздилосьмо, то на нашій землі була Росія, а вернулися назад, то потрапили в Польщу. Нікому ми тут не потрібні, ніхто про нас не подбає, як самі про себе не подбаємо...».

А батькові моєму, Антонові Андрійовичу Онуфрійчуку, на початку біженства було чотири роки, після повернення додому – десять літ. «За годину до виїзду, – згадував він, – наше село Волю (Вільку) Лищанську спалили російські козаки. Мій дід Іван Волчук помер в дорозі, поховали його за Бобруйськом, неподалік від березового лісу, а далі поїхали через Смоленськ у керунку (напрямку) Волги...».

Батькова сім'я (його тато Андрій Григорович Онуфрійчук, мама Катерина Іванівна (з родини Волчуків), брати Сергій, Василь, Іван, сестри Парасковія та Марія) і він, найменший Антін добралися до села Большая Тавалощка Самарської губернії, що за 20 кілометрів від повітового міста Ніколаєвська (нині Пугачовськ). Там мешкали до 1921 р. Батьки і старші діти працювали, молодші навчалися. Не пощастило тільки моєму татові. Два роки підряд восени починав ходити до школи, доки було тепло, а далі його наука припинялася, бо не було хлопцеві у що взутися. Навчився трохи читати та рахувати. А далі – життя вчило.

Батько запам'ятав кілька кривавих епізодів з часів громадянської війни в Росії, протистоянь між білими і червоними, двічі бачив Василя Чапаєва у Великій Тавалощі. Сестра Параска вийшла там заміж за місцевого вдівця Андрія Симаніна. Батькова мама померла в дорозі, на возі, поховали її у Новгороді-Волинському. Сестра Параска зосталася в Росії, а згодом була змушена переїхати на Гомельщину. З нею зустрілися аж через 35 років. Вона з чоловіком і меншим сином під час війни була в партизанах, а старший син став фронтовиком, дійшов до Берліна.

Повернувшись додому, батькова родина починала все з нуля: розкорчовували, обробляли на перших порах майже вручну запущену під час війни землю, будували хатину, стодолу, хлів. Дід Андрій, копаючи на своєму полі опоку, підірвався від тяжкої праці і помер, залишивши неповнолітнього Антона (мого батька). Ним опікувався старший брат Сергій Онуфрійчук. Батько мій з п'ятнадцяти літ служив у сільського коваля, добре засвоїв цей фах, згодом працював у фільварку пана майора Тадеуша Древіцького, проходив військову службу в кавалерійському полку польського війська в Грубешові. В лютому 1935 року одружився з Марією Малащук, перейшов у село Путновичі Холмського повіту, де при сприянні своїх братів та маминої родини побудував хату, стодолу, хлів, кузню, колодязь, посадив садок. На третій день після зимового Миколая народився я.

Батьки мої мали 19 моргів землі, тобто 10 гектарів (орної, луку, лісу). На той час вони були молодими, повними енергії, сподівалися, що все у них складеться добре. Але всі їхні сподівання зруйнувала нова війна, яка для нас розпочалася 1 вересня 1939 р. і гіркий відгомін її триває й досі. Німецька окупація принесла нашій родині та іншим односельцям нові біди та втрати. Нашо-

го дядька Володимира Пиндака під час однієї з облав піймали і вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Там він потрапив до концтабору і ледве вижив. Після війни працював на шахтах Донбасу, жив у Донецьку. За допомогу військовополоненим мало не заплатили своїм життям наша сім'я та сім'ї моїх дядьків Романа і Йосипа. Окупаційна влада обдирала селян великими контингентами. Не менше страждали наші люди від підпільних збройних польських формувань. Їхніми жертвами стали мої односельці: Дмитро Дмитрук, Йосип Зозуля, Микола Мартинюк, Володимир Теслюк, Йосип Хома, який одружився з полькою Марією Мазурок, Йосип Панасюк та інші. Від рук польської банди в листопаді 1944 р. загинув мій дядько Роман Малащук. Саме часті напади польських бандитів на наші українські села, пограбування та вбивства заставили нас, українців, виїжджати в Радянський Союз. Наші люди сподівалися, що після закінчення війни буде наведено належний порядок і їх повернуть додому, на свою рідну землю.

Убивства українців продовжувалися й після нашого виселення. Так, відповідно до свідчень Пасеки Петра Михайловича з Рівного, в липні 1945 р. були вбиті поляками, після повернення у рідне село Путновичі вивезені на роботи до Німеччини Костянтин, Михайло, Станіслав, Христина та Ганна Ковальчуки і Олександр Лагодович. Про те, як нас виселили у 1944 р. засвідчила моя мама.

■ ОНУФРІЙЧУК (Малащук) Марія

м. Ківерці Волинської обл.

Народилася 22 серпня 1912 р. у Путновичах (гміна Войславичі) Холмського повіту в сім'ї Малащуків. З 1915 до 1922 р. разом з батьками була у т. зв. біженстві (с. Большая Кіпель за Уралом). Після повернення додому два роки вчилася в польській школі, бо українських не було, працювала у батьківському господарстві. У 1935 р. вийшла заміж за Антона Онуфрійчука – коваля з села Воля (Вілька) Лищанська. Жили в Путновичах, де розбудували своє господарство, мали більше 10 га землі, хату, стодолу, хлів, кузню. Під час війни допомагали втікачам з полону, партизанам, неодноразово були пограбовані польськими збройними

формуваннями. В листопаді 1944 р. разом з односельцями були депортовані у Запорізьку область, в с. Заможнє Токмацького району. З вересня 1945 р. разом з сім'єю мешкала у Ківерцях Волинської області. Працювала в колгоспі, лісгоспзасі, сторожовій охороні, була домогосподаркою. Народила і виховала сина Миколу 1937 р. н. і дочку Ганну 1947 р. н. Померла 30 грудня 2002 р., похована у Прилуцькому Ківерцівського району.

Ми не мали бажання виїжджати

Я з чоловіком Антоном Андрійовичем (народився в с. Воля Лищанська), сином Миколою, а також моя мама Малащук Меланія Степанівна, брат Малащук Роман Андрійович (неодружений), рано овдовіла сестра Ганна Андріївна Ковальчук із 16-річним сином Євгеном, мій брат Малащук Йосип Андрійович зі своєю сім'єю мешкали в селі Путнівичі Холмського повіту.

Ми з чоловіком були одружені в лютому 1935 р. За три роки до початку Другої світової війни збудували добротну хату, стодолу, хлів, кузню, викопали колодязь, посадили садок, мали понад 10 га землі, коня, корову, свиней, птицю, віз, плуги, грубер, інший реманент.

У моєї матері, яка свою господарку вела разом зі старшим неодруженим сином Романом Малащуком та дочкою Ганною Ковальчук, було ще більше землі, вони мали багато гарних забудовань, молотарку, керати, віялку, сівалки, плуги та інше знаряддя праці.

Восени 1944 р. уповноважені з питань евакуації стали нас агітувати до виїзду в Україну. Певди про умови нашого переселення ми не знали. Надіялись, що міждержавна угода буде виконана, що там нам дадуть будинки, землю (обіцяли до 15 га), господарське майно на заміну того, що ми залишали в Польщі для поляків, або ж отримаємо компенсацію. Щоправда, опис землі та майна вівся чомусь далеко не повний, наприклад, замість 10 га в евакуаційний лист було записано лише 2,5 га (зарахували тільки озимину).

Ми не мали бажання виїжджати, покидати свій прадідівський край, свої землі, важкою працею налагоджену господарку. Сподівалися зиму якось пережити, надіялись, що війна хутко закінчиться, припиниться бандитизм і все налагодиться. Не відали ми тоді одного, що на вимогу тогочасних лідерів Польщі долю українців Холмщини та інших теренів вирішили – без нашої на те згоди – Сталін, Рузвельт і Черчілль. За це самочинство перед нами, українцями, досі ніхто не вибачився.

Так що евакуація українців з Польщі в Україну від самого її початку, восени 1944 року, була не добровільною, а примусовою. Про це, зокрема, може

свідчити ще ось такий факт. Коли частину українців з Путнович вже вивезли, наша та цілий ряд інших родин односельців залишалися вдома. І ось однієї холодної листопадової ночі раптом на наші обійстя нападає до зубів озброєна польська банда (на возах і верхи на конях, із автоматами та іншою зброєю). Бандити під час того нападу з автоматної черги вбили мого старшого брата Романа Малащука, спійманого Володимира Волчука катували люто на очах дітей та жінок, топтали ногами, розбили на його голові чайник і дубові ночви, перетворили молоду людину на кусок м'яса. Били мою сестру Ганну Ковальчук, знущалися над іншими членами родини, лихословили. Нас тоді пограбували, частину майна знищили. Звідки була ця банда, ми не знали, але здогадувалися, що її міг очолювати Януш Мосціборський з сусіднього села Білополя.

Все це робилося для того, щоб якнайшвидше нас вигнати зі своєї споконвічної прабатьківської землі, зі своїх маєтків, щоб все це сповна дісталось полякам. Після цієї кривавої і грабіжницької акції українці Путнович, в тому числі й наша родина, виїхали на територію Запорізької області. Там обіцяної землі та компенсації не отримали. Від різкої зміни клімату, холоду і голоду, необлаштованості (часто не було де жити) старші люди почали хворіти і помирати. А тому значна частина, в тому числі і ми, з торбами і малими дітьми, переслідувані, потяглися на захід, ближче додому, до своєї Холмщини. Ми оселилися в Ківерцях на Волині, де все починали з нуля, важкою працею знову будувалися, вчили дітей, не раз наслухалися образливих кпинів, не раз за наше жито нас було бито.

Додому на Холмщину нас так і не пустили, навіть не дозволили поїхати туди, щоб впорядкувати могили своїх предків, взяти грудку рідної землі на свою могилу перед смертю. Будь-яку компенсацію за землю та залишене в Польщі майно, ми так і не отримали. Байдужі до нас і в Українській державі. До цього часу не спромоглися прийняти Закон про визнання депортованими виселених українців з Польщі в 40–50-х рр. А вже вимирає останнє покоління виселених.

Мій чоловік помер на 87-му році життя, отримавши приблизно 3 кв. м землі на кладовищі. Гроші, які він назбирав на свою кончину, пропали в Ощадбанку, я досі не одержала ні копійки на облаштування могилки. Така ж доля і мого вкладу в цьому ж банку. Пенсія у мене 87 гривень. Мені вже пішов 91 рік, лежу, прикована до ліжка старістю та недугами, і прошу у Бога смерті. Мій син – інвалід 2-ої групи, пенсіонер. Ось так і живемо, як і більшість наших вигнанців-земляків. Хотілося, щоб діти хоча б перед смертю почули від нашої влади, а також від влади в Польщі справедливую оцінку вчиненої великої несправедливості щодо нашого народу, вигнаного зі своєї прадавньої землі. За це й молюся перед Богом.

■ ПАЛЯНИЦЯ (Корпан) Ганна

*с. Новосілки Підволочиського району
Тернопільської обл.*

Народилася 14 жовтня 1936 р. в селі Тенетиська Рава-Руського повіту Львівського воєводства (після перенесення державного кордону – село Тенетиська відносилось до Люблинського воєводства Томашівського повіту), де проживала до переселення 1946 р. Опинилася на Тернопіллі, де проживає дотепер.

Спогад записав 11 грудня 2006 р. доцент Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка Володимир Кіцак.

Рідні Тенетиська

Сім'я наша була великою: батько – Корпан Василь Яцкович (1902 р. н.); мати – Корпан Марія Степанівна (1905 р. н.); брат – Іван Васильович (1935 р. н.); я – Ганна Василівна (1936 р. н.); сестра – Агафія Василівна (1940 р. н.); брат – Петро Васильович (1945 р. н.).

Батько мав велике господарство: хату, стайню, стодоли, двоє коней, корову, теля, свині, гуси, кури. Сім'ї належало 2 морги сіножатей, 5-6 моргів орної землі, які розміщені були у чотирьох місцях. Село Тенетиська нараховувало більше чотирьохсот українських родин. Тут було лише три польські родини. Євреїв взагалі не було, вони жили в сусідньому населеному пункті – Любича (3 км від Тенетиськ). В селі була церква греко-католицької конфесії, була хата-читальня, діяли українські гуртки. Жителі села не раз ставили вистави, концерти.

До вересня 1939 р. взаємини між поляками та українцями були добрими. Сім'ї дружили, одружували своїх дітей; одна сім'я була змішана. Стосунки погіршилися із початком війни, з приходом до влади у 1941 р. німецьких властей. Німецька влада нормально ставилася до людей. В ці роки створювалися польське і українське підпілля, які відстоювали національні інтереси. Тому часто поляки та українці воювали між собою.

Батько був кравцем, тому родина одягом та взуттям була забезпечена. Щоб заховати своє взуття від задрісного ока, батько обмотав його лахміттям і навмисне забруднив, і так його носив. Одного разу поляки прийшли до мого

батька, незважаючи на маскування, помітили чоботи і одяг, при всій сім'ї роздягнули і роззули його, погрожуючи розправою над нами, дітьми, і забрали все з собою. Траплялися випадки вбивств, зокрема молодих парубків. Пригадується мені, як поховали хлопця років вісімнадцяти, на жаль, прізвища не пам'ятаю, бо була ще малою. Цей юнак був воїном-повстанцем. Жителі села зрізали чотири сосни, зробили на підвищенні місце, де поклали тіло, а шість вершників на конях в козацькому одязі пильнували, а потім супроводжували тіло до могили і похоронили за козацьким звичаєм. У лавах УПА були і мої брати Корпан Федір Іванович та Корпан Михайло Іванович (1925 і 1929 р. н.), які були в українському підпіллі до 50-х рр., а згодом, рятуючись від переслідувань, перебралися у західну частину Польщі. Працювали моряками. Пізніше перебралися в Австрію, де і отримали постійне місце проживання.

У 1944 р. вийшов наказ про добровільне переселення українців. Із нашого села ніхто не хотів залишати своїх домівок. Але із сусідніх сіл були родини, які згодилися на переїзд. Як розповідав нам Балігородський – переселенець із Лемківщини, жителів їхнього села вивезли у східні області України і поселили їх на Луганщині, а згодом, із невідомих причин, їх розстріляли НКВДисти. Чутки про долю перших переселенців дійшли до Польщі. Тому добровольців на переселення не було навіть серед бідняків. Польська влада все більше вдавалася до примусових заходів. Поляки намагалися робити все для того, щоб виселити українців із території, де ми жили споконвіку. Українці масово почали вступати до лав УПА і захищати свої інтереси. Майже в кожному дворі люди робили криївки, переховували майно, хто де міг. Якби поляки знайшли, то забрали б усе. Люди організовано стежили за своєю безпекою. Про наближення небезпеки з боку поляків сповіщали церковним дзвоном і ховалися в криївки. Вояки польського підпілля нападали і нищили українські села. Тоді воїни УПА дали наказ громити поляків. Відбувалися часті сутички між вояками УПА та поляками. Польське підпілля підтримувалося Польським військом.

У 1946 р. посилювався тиск з боку польської влади. Були напади на села, підпали будівель, грабування почастишали. На початку того року солдати Польського війська наказали українцям звозити своє майно на залізничну станцію Любича, де готувався ешелон до відправки населення в Україну. Збори тривали майже три тижні. Солдати слідкували та контролювали за збором майна. Українські повстанці намагалися перешкодити виселенню українців, нападали на польських конвоїрів. Перед самим відправленням, коли все майно було звезене, відбулася сутичка з загоном Армії крайової, під час якої мій батько був важко побитий поляками, йому відбили легені і нирки. Запальними кулями було обстріляне все майно, почалась пожежа і все згоріло. Коня поляки забрали, а тато з коровою вернувся ще додому. Спина в нього була

чорною від ударів та запеченої крові. А вночі прийшли польські солдати, погромили все в хаті, побили вікна, розвалили піч. Тоді братові було лише півроку. Батьки просили не висилати їх в таку холодну пору. Але благання були марні.

У лютому 1946 р. нас разом із худобою завантажили у товарні вагони і відправили в Україну. Через п'ятнадцять хвилин ми перетнули кордон, направились у Львів. У вагоні було багато людей. Власні запаси їжі швидко закінчилися, оскільки все пропало на станції, тому їсти не було що. Ніхто не дбав про людське здоров'я і харчування. Щоб врятувати життя, коли не було води, люди зішкребали лід із вікон, давали дітям, а дорослі намагалися терпіти голод, холод і спрагу. В ешелоні їхали жителі сусідніх сіл: Корнів, Руди, Журавців, Грибнива. Така важка дорога тривала до 14 березня 1946 р. Прибули ми на станцію Тернопіль, звідси нас було відправлено в село Зарубинці Скалатського району (зараз Підволочиський). Поселили нас в сім'ю, яка через два тижні виїхала в Польщу. Із собою ми привезли корову, яка врятувала нас від голодної смерті. Важко було прогодувати сім'ю та худобу. У селі в цей час вже був колгосп, мама працювала на трудовні, заробляючи по 6 копійок. Хатина, де нас поселили, була маленька і бідна. Ми отримали город, з якого і жили. Звичайно, те майно, що ми залишили в Польщі, було набагато більше і цінніше, але компенсації ми не отримали. Ще гірші злидні на нас чекали, коли ми поховали батька 3 травня 1947 р. – він так і не зміг одужати після отих побоїв. Держава кредитів не надавала, оскільки ми не могли закласти майно, бо його не було. Сім'я платила податок 44 кг м'яса, здавала молоко. Місцеве населення ставилось до переселенців з недовірою, презирливо, мало допомагало матеріально, можливо, тому що самі бідували (неврожай 1946 р.). Не раз хотілося повернутись на батьківщину, але в тодішніх умовах це було неможливо.

Приїхавши в Україну, я пішла в перший клас, а вже в п'ятому класі була виключена зі школи, тому що ходила в церкву. Так мотивувала виключення дирекція школи. Після цього змушена була іти працювати в колгосп. В 1960 р. вийшла заміж за Паляницю Михайла Матвійовича, сім'я якого була депортована із Польщі, з сусіднього від Тенетиськ села – Журавців. Відтоді проживаю у селі Новосілка.

Проживаючи в Україні, переселенці намагалися підтримувати тісні зв'язки між собою, оскільки місцеве населення цуралося їх. У таких селах Підволочиського району, як: Галушинці, Полупанівка, Старий Скалат, – жили родини переселенців Корпани, Головки, Гуки, Сені, Бориси, Філянси, Шумади, які походили із Рава-Руського повіту.

У 2002 р. я була на батьківщині в Польщі. Хоча пройшло більше п'ятдесяти років, впізнала місце, де народилася. Залишилась криниця, а також сім фігурок-пам'ятників, які збереглися до сьогодення. У 1948 р. село було

повністю спалене. Із старих будов залишилось тільки три, які вціліли. На місці, де було господарство батьків, поселились люди, побудували хату.

Цвинтар, де поховані мої родичі, став пустирем. Жителі села використовували його як пасовище. Родини, що проживають в Україні та інших державах збрали кошти на реставрацію цвинтаря, але слідів хоч якогось впорядкування я не побачила. У селі церква була дерев'яною, покрита бляхою. Місцеве населення зняло металеву покрівлю для своїх потреб, а стіни розвалюються. Біля руїн церкви відправили панахиду-службу Богу. Тим закінчилася поїздка на батьківську землю.

■ ПАНАСЮК Галина

м. Луцьк

Галина Андріївна Панасюк народилася в сім'ї переселенців у 1946 р. в селі Романів на Волині. Але біль і страждання від депортації відбулися важким тягарем і на ній. По закінченні школи потрапила до Луцька. Працювала в автобусному парку, Волинському обласному зеленому господарстві. Тепер на пенсії.

Біль і страждання холмщаків

Наша сім'я у складі тата – Герби Андрія Григоровича, 1909 р.н., мами Марії Сафатівни, 1918 р.н., братів – Євгена, 1938 р.н. та Ростислава, 1942 р.н., проживала в селі Жуличі, що поблизу сіл Стенятина, Новосілки, Телятина Томашівського повіту Люблинського воєводства. Господарювали й жили непогано, про що свідчить збережений у Львівському архіві евакуаційний документ, за яким при переселенні батьками було залишене господарське майно, яке складалося з житлового будинку площею 130 м², комори – 150 м², стодоли – 350 м², складських приміщень – 150 м², саду та ще частини лісу. Сім'я мала 8,5 га землі (в тому числі 7,5 га – орної). Вартість залишеного в Польщі майна становила 15 тис. 110 крб. Мама наша була родом із сусідського села Стенятин і доводилася рідною сестрою Михайла Сороки, який і жив там з матір'ю Ганною, залишившись змалечку сиротою.

Про переселення знаю зі слів батька, дядька Михайла, рідних та близьких.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Вивозили нашу сім'ю наприкінці лютого – на початку березня 1945 р. Українців нашого села, як і сусідніх сіл, завезли спочатку у Миколаївську область. Дорога з малими дітьми, худобою, реманентом, пожитками зайняла всю весну, аж до червня місяця. Можна лише здогадуватись, як терпілось споконвічним хліборобам, що з року в рік у цю пору засівали, садили, закладали майбутній врожай. Не витерпівши спекотного клімату в безлюдній Миколаївщині, змушені холмщаки повертатися ближче до рідної землі – на Волинь. Волинь у 1945–1946 роках стала своєрідним пристанищем для десятків тисяч переселенців. Адже ось, зовсім поруч, за кілька десятків кілометрів рідна земля, де такі ж краєвиди, клімат, ліси й луки.

Спочатку потягом доїхали до станції Сенкевичі, але вже через декілька днів добралися до Ківерець. Тут і визначили місце проживання – село Романів, теперішнього Луцького району. Нашу сім'ю разом з дядьком Михайлом і бабою Ганною підселили до хати, яку залишила сім'я Ткачуків, депортована за зв'язки з повстанцями у Сибір. Ось у цій хагині й народилася і я – 16 січня 1946 року.

*1941 р. с. Жуличі.
Мама, тато і брат Євгеній*

*1941 р. с. Романів.
Наша сім'я і баба Ганна*

1970-ті роки. Брат Євген

Ростислав із сім'єю

Дядько Михайло Сорока з сім'єю.
Волинь с. Романів. 1960 р

1967 р. Весілля на Волині

З розповіді тата, старшого брата, дядька Михайла складалася важка картина повсякденного життя: безземелля, безгрошів'я, доїдали те, що привезли із-за Бугу. Крім того, у село і на хутір Високе, що знаходився неподалік лісу, регулярно навідувалися енкаведисти. У віднайдені ними схрони бійців УПА спочатку, перед тим, як зайти туди самим, вони посилали місцевих жителів (неодноразово і мого брата). Були випадки, що енкаведисти закидали гранатами боївки разом з місцевими жителями і повстанцями.

Врізалось у пам'ять моїх близьких і найми, і важкий тягар податків, що з перших місяців перебування на Волині лягли на плечі переселенців. У ті скрутні часи, у 1950 році народилась в сім'ї ще одна дитина – дівчинка Ліда. Але прийшла біда. Невдовзі після пологів у віці 32 років помирає наша мама. Незважаючи на горе в сім'ї, податковий інспектор забрав з хати останню перину, якою вкривалися діти. Залишившись з чотирма дітьми, напівголодними й не одягнутими, батько змушений залишити маленьку Ліду в Луцькому будинку дитини. Звідти вона і зникла. Батькові перед тим неодноразово пропонували відмовитися від дитини, потім сповістили, що дочка померла. Але і батьківське відчуття, а пізніше і певні розповіді очевидців, підтвердили: Ліда жива, але живе у новій сім'ї, під іншим прізвищем. Так ми і до сьогоднішнього дня не знайшлися зі своєю сестрою.

Ми продовжували жити на Високому. Весною і влітку було легше прожити. Кормили вишневі й черешневі сади, ліс, річка. Минув певний час. Тато, щоб якось утримувати дітей, одружився вдруге. З появою в сім'ї нової людини матеріально жити стало краще, але мачуха була вимогливою до чужих дітей і, незважаючи на наше малоліття, заставляла виконувати різні, інколи непосильні для нас роботи. В першу чергу, вона не злюбила Ростіка. Одного разу, не стерпівши її образ, він утік і забрався на самий верх вишні. Не витримавши його ваги, гілка зламалась, брат упав на грубий хмиз під деревом. Наслідком такого падіння стало часткове заїкання. Іншого разу, після побойв мачухи він цілий день і ніч переховувався у лісі. Довідавшись про знущання над дітьми, дядько Михайло (він уже окремо жив зі своєю сім'єю) таку провів бесіду з мачухою, що після того вона вже не так прискіпливо відносилася до нас і втихомирилась. Та й ми вже раз у раз бігали до свого дядька, шукаючи притулку, пригощання.

Піднявшись на ноги, розлетілися ми з Романова. Найстарший Женік, завербувався і подався на заробітки у східні регіони. Повернувшись у 1960 р. із заробітків, певний час працював у Луцьку на приладобудівному і цегельному заводах. Згодом, після відповідного навчання, завідував складом на універсальній базі облспоживспілки. У 1962 році одружився. Все життя був чуйною і доброю людиною, допомагав чим міг і мені і рідним. На жаль, помер у 1986 р. відразу після аварії на Чорнобильській АЕС у віці 48 років.

Середній брат Ростислав після закінчення Романівської школи пов'язав своє життя із сільським господарством: після закінчення зооветеринарного технікуму працював за фахом в селах Боїв та Котів. Після служби в армії був направлений ветеринарним лікарем в село Грем'яче Ківерцівського району, де згодом знайшов собі красуню-дружину Катю. Народили і виховали трьох чарівних дочок – Світлану, Галину, Майю. Сумлінно працюючи в господарстві, Ростислав був призначений партторгом колгоспу, згодом обраний односельцями головою сільської ради. Найбільше талант Ростислава Герби, як справжнього холмщика-господарника, проявився на посаді голови місцевого колгоспу. За сумлінну працю був нагороджений орденами й медалями. Але передчасна смерть, у 2004 році обірвала життя ще одного брата.

Я після закінчення школи довгий час працювала касиром в автобусному парку, де й познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком Богданом. Одружилися в 1967 році. Виховали двох дітей – Віталія та Світлану. Пізніше перейшла на роботу в обласне зелене господарство. В праці, квітах і зелені провела там цілих 30 років. Працювала на совість. Як результат – була занесена на обласну дошку пошани, неодноразово нагороджувалась різними відзнаками.

■ ПУГІНЕЦЬ (Олійник) Надія

*с. Романів Луцького району
Волинської обл.*

Народилася 20 жовтня 1933 р. в селі Телятин Томашівського повіту. Її мати Марія була наймолодшою дочкою знаного на Холмщині православного протоієрея Івана Макара. Перша світова війна розкидала родину по неосяжних просторах Російської імперії. До Телятина повернулися лише два брати і одна сестра –

Марія. Були вони людьми освіченими і проживали в батьківському маєтку.

Друга світова війна довершила те, що розпочала Перша. Олійники внаслідок депортації потрапили на Миколаївщину. Потім перебралися на Волинь, спочатку до міста Ківерці під Луцьком. Остаточно осіли в селі Романів за 20 км від обласного центру. Тут Надія закінчила школу, виросла, вийшла заміж. Народила двох дітей. Працювала у сільраді. На жаль, чоловік

помер доволі рано. Змолоду відвідує церкву, співає в церковному хорі, діти і онуки відвідують її, допомагають вести присадибне господарство.

Така наша доля

Митарства розпочалися в березні 1945 року, коли зі всією українською людністю Холмщини ми змушені були покинути рідну землю. Після трьох місяців поневірянь на залізничних станціях, повантаження, важкої дороги завезли нас у червні місяці в Миколаївську область. Не витримавши спекотного клімату, побутової невизначеності, змушені були добиратися ближче до рідної землі – на Волинь. Як повіє вітер з заходу, то так і запахне рідним краєм – що ж там, якихось півсотні кілометрів навпростець.

Мала Надійка з батьками на танку свого дому в Телятині

Спочатку зупинилися ми у містечку Ківерці, неподалік Луцька. Поселили наші дві сім'ї у напівтемні бараки. Тато мій був мобілізований і воював на фронті. Тому повернувся до нас після довгих пошуків аж наприкінці 1945 р. Мамі, яка вдома з відзнакою закінчила гімназію, наледве вдалося влаштуватися на роботу в їдальню в селі Сокиричі, що за декілька кілометрів від Ківерець, годували там полонених німців. Роботи за освітою мамі ніхто не пропонував, тому змушена була щоденно возити полоненим хліб з містечка. Щоправда, через деякий час, за належне ставлення до своїх обов'язків була призначена завідувачкою тієї їдальні.

Після повернення тата перебули ми в Ківерцях зиму і переїхали до села Романів. Чому в Романів? А тому, бо довідалися, що на території Романівської сільської ради проживало на той час вже близько ста сімей переселенців. Думалося – свої ж люди, не дадуть пропасти. Так як тато був майстровитий, мав професію теслі, то для нього швидко знайшлася робота. Різав вручну «драчкою» дошки, ремонтував й будував оселі романівцям. Самі житло наймали у місцевих господарів, бо хати виселених поляків вже були зайняті. За житло змушені були відпрацьовувати на господарському полі і в самому господарстві. Коли роз-

*Надійка Олійник з племінником
Юрчиком Макарем. 1938 р. село
Телятин, Томашівський повіт.*

*Надія Іванівна Пугінець із
племінником Юрієм Івановичем
Макарем. 2008 р., с. Романів,
Волинь*

Романівські хлопці й дівчата. Початок 50-х рр.

*Сівба кукурудзи на колгоспному лані.
50-ті рр.*

почали роздавати панську землю, по 2 гектари, жити стало трохи легше, працювали ж на себе, хоч і важко. Та не довго трудилися на своєму лані... В 1948 р. почали заганяти всіх силоміць до колгоспу. Наслухавшись раніше про колгоспи, спізнавши вже з самого початку «переваги колективного господарювання», багато сімей переселенців виїхали в інші місця, у пошуках кращого життя, хто на Львівщину, хто на Рівненщину, а то й просто завербувалися на роботи у східні області.

Ті, що залишилися, потихеньку розпочали будувати власне житло: хто землянку під Воротнівським лісом, на Синякові, хто свої хатинки. Допомогали один одному, як могли, старалися робити все толокою. Тато влаштувався на роботу в Луцьку і кожен день, долаючи близько двадцяти кілометрів в один бік, змушений був добиратися туди й назад ровером. Зароблені ним гроші й підтримували сім'ю, тому що за колгоспні злиденні трудовні важко було прожити і в селі. У 1952–53 рр. почали зселяти людей з хуторів. Холмщакі старалися селитися поближче одне до одного. Так моїми сусідами стали сім'я Михайла Сороки з села Стенятина, Марії Гай (у заміжжі – Ковжук). Життя й молодість брали своє. Мусили з часом прижитися, подружитися з місцевими хлопцями й дівчатами, знайти свою половину. В Романові я й вийшла заміж за Михайла Пугінця, разом зростили дітей. Зараз сама (чоловік помер) підтримую присадибне господарство, тішуся дочкою Валею і сином Степаном, їхніми сім'ями, моїми онуками й правнуками. А спомин вертає на рідне обістя, на батьківську землю.

■ П'ЯТНОЧКА Іван

м. Тернопіль

Народився 27 травня 1933 р. в селі Журавці Томашівського повіту. Внаслідок депортації потрапив разом з родиною до Тернопільської області, де 1951 р. закінчив зі срібною медаллю Буданівську середню школу теперішнього Теребовлянського району. Мав, як сам зізнається, великий потяг до фізики та

математики, але переміг потяг до медицини. Вступив до Львівського медичного інституту, який закінчив у 1957 р. і дістав призначення до Кременецького протитуберкульозного диспансеру, що на Тернопіллі. Звідти, після захисту кандидатської дисертації, перейшов у 1972 р. за конкурсом на посаду асистента Кафедри туберкульозу Тернопільського медичного інституту. Працюючи там, захистив докторську дисертацію, став професором.

Разом з дружиною Людмилою, вчителькою фізики і математики, виростили доньку Світлану – доктора медичних наук, професора Кафедри пропедевтики внутрішньої медицини та фтизіатрії, автора близько 150 наукових праць, у т.ч. монографій, підручників, навчальних посібників; та сина Володимира – кандидата медичних наук, доцента Кафедри хірургії факультету післядипломної освіти. Обоє гідно замінили батька в Тернопільському медичному університеті.

Спогади про Журавці

(свої та односельчан)

Назва села Журавці, за переказами людей, пішла від журавлів, що великими зграями оселялись на тутешніх болотах, оточених лісами, з півночі – горбами, до того ж, в західній частині села протікала річка Солокія.

З часом болото підсихало і туди стали поселятися люди, передусім з метою захисту від татар. Ця територія була важкодоступною для ворогів, крім того журавлі своїм клекотом сповіщали про напад. Загалом, життя журавецьких людей було злиденним. Спочатку вирощували картоплю, сіяли жито. Згодом і пшеницю та інші культури.

До речі, за часів Б. Хмельницького (1648 р.), вже було відомо про село Журавці, коли козаки полковника Мартина Мобаби оточили місто Наріль (12 км на захід від Журавець). Люди із Журавців допомогли козакам перемогти поляків і здобути штурмом Наріль 1 листопада 1648 р. Наступного дня козаки без бою здобули м. Томашів. Біля Журавців є поле, що зветься Могили. Тут відбулася велика битва козаків з поляками. Там же на козацькій могилі стояв кам'яний хрест. Край села з півночі простягався австро-угорський кордон, що проіснував до Першої світової війни.

Село Журавці до 1939 р. було доволі великим, як за кількістю людей (понад 5000 жителів, 550 чи 800 родин), так і за територією. Журавці ділили на декілька присілків: Бутрини, Корчі, Нетреба, П'ятночки, Прогони, Новий світ, Копиці, Предки, Кут, Сторона, Руда-Журавецька та деякі інші.

Подібні назви мали навколишні поля та ліси, що були багаті на різні ягоди: чорниці, малини, брусина, журавлина, позьомки, лохини, дзяди; а також на різні їстівні гриби. В лісах водилося багато диких тварини і птиці. Перед Другою світовою війною спостерігалась особливо велика кількість зайців і качок, а в ставках – різної риби.

В селі мешкали 4 польські родини і 5 жидівських. Поляки до Другої Світової війни були досить дружніми з українцями, на жидів теж не скаржились. Однак, жид Герш Федербуш – власник великого маєтку – мав більше землі та лісів, ніж усі журавчани разом узяті. Він був власником двох фільварків, де знаходились гуральні.

Цей пан Федербуш відзначався надзвичайною жорстокістю до наших людей, які по 2-4 дні на тиждень задарма працювали на нього аж до 1914 р. Розпочалась Перша світова війна, чоловіки пішли на фронт, залишилися жінки, яких примушували важко працювати. Жінки не витримали такого знущання, збунтувались, озброївшись серпами та косами, силоміць забрали з собою вїйта Василя Булаєвича, повели до старости у Раву-Руську і там змусили його анулювати кабальний договір про таку панщину.

В подальшому село розрослося, люди важко працювали і ставали заможнішими. В 1912 р. було збудовано нову церкву Воздвиження Чесного Хреста. Керував будівництвом церкви отець Гисовський, після його смерті (1918 р.) правили в церкві Лопатюк, опісля – Герцула, який дуже багато зробив для духовного, культурного та освітньо-патрітичного виховання людей.

В селі була 4-річна школа, кооператива Сільський господар, товариство «Сокіл» а також будинок «Просвіти» з читальнею, великою бібліотекою і аматорським гуртком для вистав. Директором школи, за моєї пам'яті, був Тимко Хміль, дуже порядна, віддана українському народові людина. Серед мешканців села та учнів проводив безмежно корисну ідейно-патріотичну роботу. Опікунами мого класу були Ю. Вовк і Т. Шматура. До

мене вони ставилися дуже добре, з їх ініціативи я брав участь у виставі. Репетиції та вистави відбувались у будинку «Просвіти». Це був культурно-просвітницький та патріотичний центр для мешканців села, передусім молоді. На все життя запам'ятав, що там, у великій залі на стінах знаходились великі панно: «Бій під Крутами» і «Дев'ятий вал» художника Айвазовського. У «Просвіті» постійно збиралась молодь. Щось обговорювали, співали українських пісень.

Позитивно відгукувались журавчани про лікарів Гуру і Вайса.

Переважно мешканці села були трудівниками, вихованими і, на той час, доволі освіченими. Зокрема, мій дядько П'ятночка Герасим Теодорович, регулярно отримував тижневу газету зі Львова (до 1939 р.), а також релігійні книжки та журнали з Жовкви. Мав велику домашню бібліотеку. Все це значною мірою впливало на формування національного світогляду рідних та інших близьких до нього людей. Герасим П'ятночка разом із своєю сім'єю втік до поляків, не виїхав у радянську Україну, оскільки його син Михайло П'ятночка служив у дивізії «Галичина». В іншому випадку Герасиму П'ятночка загрожував Сибір або ще гірше.

До 1939 р. в польській армії служило близько 90 осіб з нашого села. Після перемоги німців над поляками, 27 вересня 1939 р. в село вступила Червона армія, життя повністю розладилось. Журавецькі комуністи сердечно вітали визволителів. Окрім цього, видавали чесних трударів, священників, вчителів, монахинь, які не переходили на православ'я. Їх більшовики фізично знищували або вивозили у Сибір. Відправили до Сибіру і маминого брата Купича Костянтина Лукича разом із сім'єю з просілка Капиці, за те що був чесним, заможним свідомим українським селянином.

Отже, з приходом більшовиків, Журавці як культурний український осередок перестав існувати. Свої сільські яничари, крім того що видавали більшовикам чесних громадян, знищували культурні та історичні пам'ятники, зокрема стародавні хрести, що стояли переважно на роздоріжжях край села. Пригадую, як інтелігенція зі Львова втікала від більшовицького божевілья через просілок П'ятночки на німецьку територію. Місцеві люди, що проживали біля кордону, сприяли і допомагали цьому переходові, хоч інколи за це розпачувались своїм життям. Нерідко відбувалися і збройні сутички, гинули втікачі, як і прикордонники. До речі, здається, за Дібровою і Стороною, була дуже міцно укріплена 9-та прикордонна застава, збудована новою владою силами наших людей. Про цю заставу згадується в одному із номерів радянської газети «Правда», очевидно у 1939 р. У жовтні того року німці та більшовики визначили кордон, який проходив на відстані 400 м від нашої хати. Кордон з нашого боку відгородили колючим дротом і ретельно охороняли його прикордонники. Через близькість від кордону спочатку стали вивозити

з прикордонної зони жителів з присілків П'ятночки і Бутрини, в різні місця радянської України, причому окремо сім'ї, що були родинно зв'язані.

Важливо відмітити і те, що ще до 1939 р. серед населення журавчан інтенсивно проводилась більшовицька пропаганда, що в Радянському Союзі дуже добре жити, земля обробляється колективно, за допомогою тракторів. Одним словом, відкривався рай. На це клюнули деякі журавчани і передусім мешканці Затили. Ці зваблені особи принесли дуже багато кривди, поневірянь, а то й смерті чесним людям. Але деяких з них покарав Бог через буйні радощі та свавілля вседозволеності. Одного разу, увірвавшись до гуральні, вони похмелялись і носили спирт додому цілий день. Коли вже стемніло, освітлювали нафтовим ліхтарем місце свого гуляння, аж раптом спалахнув спирт. Почалась велика паніка, жах, справжнє пекло, внаслідок чого загинуло десять чоловіків та одна жінка, а багато обгоріло. По тому випадку поховали на цвинтарі майже 60 осіб, інші на все життя залишились каліками.

З приходом 22 червня 1941 р. до села німецької орди, люди, зокрема дівчата, стелили їм квіти, раділи, чим могли допомагали. Така радість тривала недовго. Спочатку добровільно, а потім примусово вивозили молодих здорових хлопців і дівчат на роботу до Німеччини. Мого брата, Якіма П'ятночка, в 1942 р. зловила німецька жандармерія і примусово забрала на каторжні роботи, оскільки він ухилився від призову до СС. Життя ставало все скрутнішим. На худобу, коней, свиней заводили суворий облік, тварин кульчикували. Господар не мав права без дозволу продати чи зарізати тварину. Збирали податки, забирали харчові продукти, тварин, птицю.

Неподалік від присілка П'ятночки (2 км) в Белзці був крематорій, куди німці звозили євреїв, умертвляли, а потім і спалювали їх. Золу з них упакували і відправляли до Німеччини для удобрення. Зі слів старших людей-сусідів, почув і запам'ятав, що другими у черзі на страту після євреїв числились поляки, третіми – українці. Переважно це були особи з фізичними чи розумовими вадами (каліки, інваліди, розумово відсталі чи психічно хворі), навіть ті котрі тривалий час служили в австрійській армії та стали після того інвалідами.

Після відступу німецької армії та другого приходу радянських військ запахло вільною Україною. В селі деякий час не було ні польських, ні радянських урядовців. Хоч поляки час від часу нападали на село і грабували людей. Великий спротив полякам чинили вояки УПА, передусім ті, що дизертували з СС. Вони були вишколені та добре озброєні (з автоматами), із них запам'ятався Адам Біда, другого не пам'ятаю. Завдяки їм присілок П'ятночки не був пограбований і спалений. Не слід недооцінювати інших вояків УПА, про їх відданість та героїзм дещо нижче.

Однак, інколи як виняток, деякі дезертири з німецької поліції не завжди відзначалися добрими вчинками, випивали, гуляли, навіть стався випадок згвалтування молодого дівчини. Правда, на другий день одного із двох насильників було розстріляно, інший, старший за віком, викрутився і згодом переїхав на радянську територію та ще й дослужився до сільського керівника. Але таких горе-партизанів було винятково мало.

Згодом польські напади на село все частішали, грабували та вбивали вояків УПА, просто місцевих жителів. Зрозуміло, що це було узгоджено з НКВС. Пам'ятаю, як через присілки Піщуні і Сторону поляки шість днів підряд здійснювали напади на село. Це було надзвичайно жахливо. Крім того, постійно здійснювався шалений тиск на людей, як з боку поляків так і НКВС, щоб переїжджали до Радянської України. З іншого боку, населення села та вояки УПА категорично виступали проти переселення. Пам'ятаю, як до залізничної станції в Любичі наїхало багато польського війська. І ось тут відбулася велика збройна сутичка в березні 1946 р. Тут був розташований військовий польський полк. Командування УПА підтягнуло потайки чотири сотні вояків, які вночі напали на поляків. Повністю розгромили польський полк, полковник загинув, знищили залізничну станцію, за те, що з неї примусово вивозили наших людей в радянську Україну, чи в Сибір. Одночасно наші повстанці знищили й більшовицьку репатріаційну комісію. З боку УПА також загинуло двоє вояків. В цій операції, зі спогадів наших людей, особливо, як герой, відзначився Микола П'ятночка (з присілку П'ятночки). Він стримував напір поляків у напрямку Любича–Томашів, куди вони стрімголов тікали. Загалом вояки УПА провели доволі вдалу повстанську операцію.

Приблизно через два тижні після цього побоїща нас (близько 500 родин) під конвоєм поляків і росіян відправили на станцію Любича. Це було 16 березня 1946 р., станція виглядала, як страхітливе згарище. Відтак нас переселили в Україну.

Дещо про УПА. Мені запам'ятався Теодор Макалус, відважний розумний і хитрий стратег. Так про нього журавчани розповідали. Пригадую, як в березні 1946 р. підрозділи НКВС зробили облаву, партизани тікали в напрямку Лисої гори, а точніше в Діпрову, де засіли поляки. Тут зловили Івана П'ятночка та Михайла Біду. Теодор Макалус схитрив: повернувся назад в напрямку села і заховався в одній з господарських стаєнь. Цих двох партизанів сильно били і примушували з піднятими руками кричати «Ми вбивали поляків». Подальшої їх долі не знаю.

З повідомлення брата Михайла П'ятночка відомо, що до акції Вісла у 1947 р. ставничним УПА був Семен Біда, а господарником – Володимир Купля. Під час акції «Вісла» їх обох поляки зловили, знущалися над ними та засудили до 15 років кожного.

Пригадую з УПА лише деяких сусідів, що загинули: Прокіп, Корнило, Василь і Михайло П'ятночки (всі чотири брати), Іван і Дмитро Іванюри, Микола і Пилип П'ятночки. Рівно ж пам'ятаю чотирьох членів УПА, що були страчені поляками:

Йосип Вішка, син Степана та Марії, народжений 5 травня 1923 р. в Журавцях. Засуджений в Перемишлі 10 червня 1947 р., страчений 11 липня 1947 р.;

Володимир Жолудок, син Ілька, народжений 1923 р. в Журавцях, засуджений на смерть 17 липня 1947 р. в Ряшеві, страчений 24 липня 1947 р.;

Михайло Пестрак, син Івана, народжений 11 березня 1907 р. в Руді-Журавецькій. Засуджений на смерть у Любліні 4 червня 1946 р., страчений 6 липня 1946 р.;

Корнило Предко, син Дмитра, народжений 8 жовтня 1905 р., страчений 28 березня 1945 р. в Холмі.

Дещо про родослівну по лінії батька. Мій дід Яким, помер у 1932 р. Служив в австро-угорській армії протягом 12 років. Бабця, на жаль, імені не пам'ятаю, померла в 1914 р., мала чотирнадцять дітей, з них шестеро померло малими. Сини: Гриць, Кирило, Василь, Теодор і Герасим. Гриць ще до Першої світової війни виїхав з родиною до Бразилії, помер у 1918 р. Нащадки живуть там донині. Кирило потрапив у російський полон 1915 р. з австрійської армії, перебував у Челябінську (1917 р.), додому не повернувся, одружився з російською, та це не допомогло. В 1938 р. його заарештували і стратили. Василь був в австрійській армії, воював і загинув на італійському фронті в 1916 р. над рікою По. Ще були три сестри: Парошка, Марина і Паланка.

По маминій лінії, Купич Теодозії Луківни, пам'ятаю лише її брата Костянтина Купича, якого з приходом більшовиків вивезли в Сибір разом з родиною. Мамина сестра Юстина Купич була надзвичайно добра, приємна людина і багато знала і пам'ятала, але я цим не скористався. Її нащадки живуть у Тернопільській та Волинській областях. Друга мамина сестра Євка проживала в Затилі.

Мої батьки: Теодор і Теодозія, брат Яким поховані на Старо-Могильницькому цвинтарі Тербовлянського району, відповідно у 1972, 1968 і 1992 рр.

■ РЕЙКО (Біронт) Марія

*с. Товсте Густинського району
Тернопільської обл.*

*Народилася 8 жовтня 1928 р. в Панькові
Томашівського повіту, де проживала до 1942 р.
Потім через намагання німецької окупаційної
влади підготувати терен для створення
на Холмищині німецького етнічного анклаву,
українців і поляків виселяли з кращих земель*

*Замійщини і Томашівщини. А переселення здійснювали таким
чином, щоб між українцями і поляками посилити стан напруги.
Зокрема, як написала пані Марія, у звільнені від поляків села
поселяли українців із сіл, запланованих для поселення німців.
Потрапивши внаслідок депортації на Тернопілля, авторка
спогаду не міняла місця проживання, закінчивши у лютому
2011 р. у Товстому свій стражденний життєвий шлях.*

*Спогад записав 11 червня 2006 р. доцент Тернопільського
національного педагогічного університету
ім. В. Гнатюка Володимир Кіцак.*

Переселені декілька разів

Наша сім'я, окрім мене, налічувала ще трьох осіб: батько – Біронт Адам, мати – Біронт Анна і сестра – Біронт Євгенія.

Ми, як і всі жителі Панькова, мали велику господарку. Проживали у великій мурованій хаті, мали велике подвір'я. У маєтку сім'ї було три корови, пара коней, кірат. До причілка веранди примикала стодола і сарай. Оскільки господарка була велика, то всі члени сім'ї допомагали батькові по роботі. В батька було 10 моргів поля, які він обробляв за допомогою коней. Крім українських сімей, таких як наша, в Панькові проживало близько 30-ти польських сімей і лише декілька єврейських. В центрі села стояла православна церква. Недалеко від церкви була побудована дуже популярна в нашому селі хата-читальня. Всі жителі села жили в мирі, допомагали один одному.

Після 1939 р. відносини між українськими, польськими і єврейськими родинами змінилися в гірший бік: почалися розбої, напади, незаслужені образи. Прикладами того, як поляки не любили нас, були два випадки. Перший стосувався нашої православної церкви. В період непорозумінь і незгод між

жителами села, польські селяни розібрали православну церкву, залишивши нас без можливості відвідувати свій рідний храм. Інший випадок стосувався українського кладовища. З метою, примусити нас ополячитись і окатоличитись, польська влада опечатала цвинтар. А оскільки ніхто з українських родин на запропоновані умови не погоджувався, то покійних возили за сім кілометрів на цвинтар до Томашева. Такі стосунки в селі між його жителями збереглися до самого переселення¹.

В 1942 р. ми вперше почули про переселення. Цього ж року і вийшов наказ. Люди були обурені, але переселення було примусово-обов'язкове і запереченню не підлягало. З собою дозволяли брати тільки те, що вміщалося на возі. Отож ми, разом з іншими українськими сім'ями, що проживали в селі Паньків, виїхали до Білгорайського повіту в село Александрів. Тут прожили від червня до вересня 1942 р. Але життя було неспокійним і небезпечним. З лісу приходили поляки, били нас, знущалися, забирали майно і вимагали, щоб ми звідси забиралися до свого села². Не пробувши навіть кілька годин в своєму селі, всі ті, що приїхали щойно сюди з села Александрів, виїхали до Томашева, де пробули три тижні. Український комітет, який тут працював, доклав усіх зусиль щоб нас перевести до Конотопа, де ми і проживали до 1946 р.

В 1946 р. нас повантажили у товарні вагони і кудись повезли від рідного дому. З собою у вагони взяли все те, що в них змогли завантажити. Людей і худобу везли в окремих вагонах. Дозволяли годувати худобу лише тоді, коли поїзд зупинявся на перерву. Їхали ми в основному вночі, а вдень поїзд стояв. В кожному вагоні було по три-чотири сім'ї. З собою для прожиття везли харчі, одяг, воду. Великої уваги польська влада на нас не звертала, бо ніхто не нападав на поїзд, їхали без супроводу, ніхто за нами не стежив, не було медичного забезпечення і взагалі, те, що людей везли у товарних вагонах, вже свідчить – нас вважали за худобу. Поїздка тривала три дні. Кінцевою зупинкою було село Гримайлів, бо там закінчилася залізна дорога. На цій зупинці всі забрали своє майно з вагонів і стали чекати розпорядження, куди кому їхати далі. Коли оголосили, хто де має жити, то з довколишніх сіл стали приїжджати місцеві селяни на возах і забирати кого куди. Нашу сім'ю привезли в село Товсте. Там нам дали дуже стареньку і розвалену хагу на куті Боднарівка. Для того, щоб мали з чого жити, виділили невеликий шматок землі, близько 10 сотих. Моя сім'я була в кращому становищі, ніж інші сім'ї, бо для того,

¹ Очевидно авторка спогаду мала на увазі події 1938 р., коли польська влада вчинила акт вандалізму, руйнуючи православні храми і змушуючи українців переходити на римо-католицизм.

² Йдеться про виселення українців і поляків заради створення життєвого простору для німців, яких планувалося звести з усіх кінців Європи. Остаточний план не був реалізований. Див.: перший том.

щоб обробляти дану нам землю, ми привезли з Панькова коня. Через певний час ми звикли до нового місця. Але про рідний і близький нам дім ми пам'ятали і мали надію, що колись туди повернемося. Та цього не сталося. Самовільно їхати ніхто не наважувався. З одного боку, не хотіли зайвих проблем з владою, з іншого – не мали можливості.

Жителі села Товсте повинні були платити натуральний податок у вигляді м'яса, продуктів, молока, вовни, яєць. Наприклад, кожна сім'я, незалежно від того мала вона це м'ясо чи ні, повинна була здати 15 кг державі. За збором податку стежили місцеві і районні власті. Були випадки, коли силоміць забирали живу худобу, свиней в тих людей, які не здали м'яса. Помилково, – тому що ми оплатили податок, – забрали свиню і в нашого батька. Довелось мені з сестрою збирати довідки-підтвердження про зданий податок і нам повернули свиню. Ми з сестрою Євгенією гнали нашу свиню десять кілометрів з Примайлова до Товстого.

Через деякий час прийшла інша біда – колгоспи. Про їх утворення почули в 1948 р. А вже в наступному році масово примусили людей записуватися до них. Хто не погоджувався – заставляли силою. Пригадую такий випадок, як сусіда, на прізвище Комановський, за те, що не хотів записуватись до колгоспу, посадили на гарячу кухонну плиту. Тому жодного виходу в нього, як і в усіх інших жителів нашого села, не було, як виконувати наказ.

Після самого приїзду місцеве населення ставилося до нас по-різному: одні поважали, співчували, допомагали прижитися на новому місці, а інші – по сьогоднішній день називають нас «заволоками».

У Польщі ми залишили багато майна. Думаю, що все це добро дісталось полякам. Залишився нам на пам'ять лише той опечатаний цвинтар. І то не певне заріс, бо нікого з наших українців там не залишилось.

Так і жили ми, примусово сюди завезені, і мріяли про недосяжне повернення на Батьківщину. Ця мрія для мене не збулася. Можливо, хтось з колишніх жителів Панькова там був. Йому дуже пощастило. А я, зважаючи на мій вік, навіть коли б дуже захотіла, в рідне село б не поїхала.

В Польщі я закінчила лише чотири класи середньої школи. В жодних інших навчальних закладах не навчалася. Проживши в Александрові з червня до вересня 1942 р., знову, через погрози поляків, поїхали в рідне село, звідти до Томашева. Пізніше була вивезена в Тернопільську область, Гусятинський район в село Товсте. На новому місці й одружилася. Мала двох синів. Один з них помер кілька років тому, інший працює у Львівській області.

■ РОМАНЮК Ніна

м. Львів

Народилася 10 січня 1932 р. у с. Бересть Грубешівського повіту в сім'ї Герасима та Євгенії Мельничуків, які ще мали синів Анатолія та Івана. У 1945 р. їх родина опинилась у Ново-Мар'янівці Дніпропетровської обл. У 1946 р. сім'я переїхала до Малева Рівненської обл. В місцевій школі закінчила

7 класів і в 1948 р. вступила до Луцького педагогічного училища. Протягом 1952–1956 років працювала в с. Озеро Ківецівського району Волинської області та райкомі комсомолу. У 1955 р. вийшла заміж за В'ячеслава Романюка. У 1956 р. переїхала до Львова. У 1960 р. закінчила Вищу партійну школу, після чого, до виходу на пенсію у 1988 р., працювала в партійних органах міста і області. Протягом багатьох років входила до ради Львівського обласного суспільно-культурного товариства «Холмщина», займалась формуванням фондів Львівського музею Михайла Грушевського. Відома як автор ряду публікацій на історично-етнографічну тематику. Разом з чоловіком виховали двох синів.

Наша пам'ять стежок своїх шукає

З часу переселення десятків тисяч українців з Холмщини і Підляшшя до УРСР у 1944–1946 роках минуло кілька десятиліть, але наші рани не зажили. Усвідомлюємо, що втраченого нам не повернути, намагаємося бодай у спогадах відтворити для нащадків якомога більше відомостей про наші села, побут, спосіб господарювання та культуру, про трагічну долю Холмщини.

Готуючи спогади, намагалась віднайти матеріали про найдавніші села Холмщини, походження їх назв, щоб таким чином дізнатись про своє рідне село Бересть. На підставі літописів та інших історичних джерел, відомий український історик Мирон Кордуба дійшов висновку, що «початкова українська колонізація Холмщини і Підляшшя охопила перш за все долину Буга та долини його приток на захід і на північ. Найбільше створених осель знайдено у трикутнику між Бугом, Гучвою та Солокією і ця частина Холмщини була в початкових історичних часах найгустіше заселена». Серед перелічених ним осель безпосередня згадка про Бересть відсутня. Можливо його назва

походить від особового імені власника оселі, або від назви дерева береста з родини ільмових з характерним крильчатим насінням, яке росте у низинній місцевості.

Згадані Кордубою сусідні села Вербковичі, Добромиричі, Молодятичі, Шистовичі, Грабівець та Горишів дають підставу вважати, що наше село також відноситься до осель, які виникли в ранньому середньовіччі. Про Бересть згадується в книзі Теофіла Коструби «Белз і Белзька земля». Автор книжки на основі судових актів і податкових списків досліджував межі Белзької землі і несені пункти, що входили до неї у XV ст. Ним було опрацьовано податкові списки 370 сіл Белзької землі, до якої входили Белзький, Бузький, Любачівський, Грабовецький і Городлівський повіти. Зокрема, у списку Городлівського повіту за 1448–1449 роки першим значиться Бересть.

Бересть розташоване біля повітового тракту, що з'єднував містечко Грабівець з Грубешевом, і мало завдовжки кілька кілометрів. На початку 1944 р. в ньому жило 213 сімей і понад 900 мешканців, з них 770 українців, 130 поляків і 9 євреїв.

При зведенні обійсть наші предки дбали як про побутові, так й про господарсько-виробничі зручності. Кожна господарка мала велике подвір'я, довкола якого, крім житлового будинку розташовувались стодола, хлів, шопа. На кожному подвір'ї була криниця і дерев'яне корито для напування худоби. Житло і господарські будинки були переважно дерев'яними, дахи покриті соломом, рідше гонтом, черепицею та бляхою. Стіни жител ззовні і зсередини білили вапном, а оббиті шалівкою – покривали олійними фарбами.

Більшість хат були однокімнатними, з кухнею або без неї, та земляними долівками. Вони не були перевантажені зайвими речами. Ужиткові речі селяни зберігали в коморах. Пам'ятаю, що в нашій коморі стояла скриня з святковим одягом та білизною, на стінах висів буденний одяг, там знаходилося взуття і предмети побуту. У бочках-солом'янках зберігали зерно і висушені плоди. Для зберігання борошна служила велика дерев'яна пака, розділена на секції для різних його сортів. Усі хати мали однаковий інтер'єр: прості дерев'яні ліжка, софи, столи, лавки, стільці, табурети. Кожна господиня намагалася прикрасити домівку вишиваними рушниками, серветками, вазонами. На стінах висіли ікони, родинні фотографії, на видному місці портрет Тараса Шевченка у вишиваному рушнику. Усі елементи хатнього інтер'єру створювали своєрідний національний колорит.

У 1915 р. українське населення Берестя було виселене до Росії. Повернувшись на початку 20-х років з «біженства», мої односельці приступили до відбудови суцільно зруйнованих осель, обробітку угідь, налагодження господарської діяльності. Завдяки невтомній, наполегливій праці наших дідів і батьків, їх великому бажанню утвердитись на рідній землі та ніколи не по-

невірялись по чужих краях, за короткий час на місці згарищ та руїн вирости нові будинки, і село було відроджено.

План забудови села був добре продуманий, раціональний і доцільний. В центрі – велика мурована церква з дзвіницею. Неподалік церкви знаходилась двоповерхова цегляна споруда початкової школи, на першому поверсі якої були класні кімнати та учительська, а на другому – помешкання для директора та учителів.

У міжвоєнний період в селі з'явилась ще одна цегляна двоповерхова споруда з залом для зборів членів товариства «Рідна Хата» та концертів художньої самодіяльності, кооперативною крамницею та молочарнею. Наприкінці 30-их років в селі збудовано ще одне приміщення молочарні. Її необхідність була зумовлена збільшенням поголів'я корів і обсягів переробки молока. В червні 1940 р. в Холмі відбулись установчі збори молочарського союзу, який спочатку мав молочарні у Белзі та Бересті. Через місяць число молочарень на Холмщині збільшилось до вісімнадцяти. В Грубешівському повіті було 14 таких закладів, з них 6 – українські. У 1940 р. українські молочарні краю виробили 60 тис. кг масла, яке німецька окупаційна влада повністю вилучила як натуральний податок (контингент).

Після повернення з Росії холмщачки намагались розвивати і утверджувати національну освіту, духовність, культуру, традиції, звичаї та обряди. Але будь-які прояви національної свідомості придушувались польською владою. Впродовж усього періоду існування відродженої Польської держави політика її урядів була виразно антиукраїнською.

Зміни в національному і духовному житті українців краю розпочались лише після падіння Польщі у 1939 р. Німецька окупаційна влада поставилась досить толерантно до розвитку українського культурно-освітнього життя. Процес духовного відродження українського населення краю та відновлення Холмсько-Підляської православної єпархії очолив активний діяч УНР Іван Огієнко (Іларіон), який у 1940 р. був висвячений на архієпископа Холмського і Підляського. Православним повергались відібрані раніше поляками церкви, запроваджувалась українська мова у богослужіннях.

Процеси відродження національного і духовного життя українців краю боляче сприйняла польська громадськість. Крок за кроком загострювались польсько-українські стосунки. На Холмщині та Підляшші почало діяти польське збройне підпілля, яке зрідка вступало у відкриту боротьбу з німцями, але почало знищувати місцевих українців.

Від поодиноких вбивств у 1941–1942 рр. польські озброєні банди в травні 1943 р. розпочали напади на українські села, масово вбиваючи беззахисних, ні в чому не винних селян. Протягом року ними було спалено десятки сіл і вбито сотні людей. 21 березня 1944 р. біда прийшла у села Верешин,

Витків і Бересть. Цього трагічного дня Бересть було практично знищене. Залишились неушкодженими церква, школа, молочарня та кілька цегляних житлових будинків. Від рук вбивць загинуло близько 300 осіб, переважно людей похилого віку та дітей.

Напад на село розпочався вдосвіта, коли люди ще спали, а вартові загону самооборони покинули місця чергування і пішли відпочивати. Добре озброєні польські загони вийшли з лісових масивів «Грабина» і «Соснина», без перешкод наблизились до села і взяли його в кільце. Від запальних куль запалали будинки, в селі виникла паніка. Люди розбігались з цього пекла хто як міг. Кому вдалось втекти в напрямку сіл Забірці та Шистовичі і присілку Гора Грабовецька до зімкнення ворожого кільця, ті змогли врятувати своє життя. Хто не встиг, шукали захисту від куль у льохах та заздалегідь обладнаних схованках. Через те, що більшість схованок знаходились в господарських будівлях, багато людей задихнулись димом, а хворі й немічні живцем горіли у свої домішках. Серед загиблих мої близькі родичі – двоюрідний брат Володимир Сенюк та рідні сестри батька Катерина Кравчук і Марія Депа.

Тітка Катерина Кравчук зі своєю тримісячною внучкою заховалась в льосі. Почувши плач дитини, бандити почали вимагати, щоб усі там присутні вийшли зі сховища. Крім тітки в льосі знаходився поранений радянський військовополонений, який встиг там добре замаскуватись. Потім він розповів, як тітка поклала дитину і вийшла до бандитів. Ціною свого життя вона врятувала від смерті внучки Антоніну. Прибулі на допомогу мешканцям Берестя загони української самооборони і поліції знайшли немовля і у Вербковичах передали батькам. Тітка Марія з сусідкою Марголою не встигли сховатись в надійному місці, через що живцем згоріли в хаті. Моя двоюрідна сестра Надія Стецай ризикнула заховатись в печі, а отвір закрила подушкою і металевою кришкою. Коли хата догорала, почала вибиратись зі схованки. Вона отримала сильні опіки, а рубці від них нагадували їй про пережите протягом усього життя.

З опублікованих спогадів мого односельця Євграфа Романюка дізналась, що через тиждень польські бандити знову навідалися до села. Вони ушіймали 20 українців, привели на шкільне подвір'я, поклали лицем до землі та розстріляли. Про цю трагедію розповіла Стефанія Табака, яка тоді була поранена в руку і голову, але залишилась живою і розповіла про це людям. Мешканка Берестя Тетяна Морокішко з сумом згадувала, як в цей трагічний день її мама з семирічною донькою Надією, родичами батька і сусідами заховались до криївки. Коли будинки згоріли, бандити відкрили сховище і вогнем викурили з нього людей. Тоді загинуло 18 жінок і дітей. Згодом довідались, що криївку з цими нещасними людьми виказав одинокий поляк Ян Скшипя. Це трагедія окремих родин і окремого села, але таких ро-

дин і сіл, що стали жертвами польських терористів, були десятки і сотні по всій Холмщині.

В одному з польських видань цинічно зазначалось, що акція з ліквідації одного з осередків – Берестя загалом вдалася. Після неї українці зовсім припинили і були перелякані, а на теренах Грубешівщини настав спокій. Проте спокою не було, бо знищення українських сіл продовжувалось. У наступні місяці польські підпільники спалили ще десятки українських сіл.

Чим завинили наші люди, за що їх позбавили права на життя, хто поніс за скоєні злочини покарання? Досі відповіді немає. Ще задовго до цих трагічних подій наш крайнин, громадський діяч Семен Любарський писав: «На Холмщині немає шматка землі не политого кров'ю. Мало що не кожні п'ятдесят літ кров лилася тут рікою, все віддавалося вогневі і мечеві, лишалися тільки руїни. Але Холмщина щоразу відроджувалася як би для того, щоб знову обернутися в руїну». Пишучи ці рядки, автор і увесь холмський люд не чекали, що Холмщина за життя одного покоління вкотре перетвориться в руїну, яка за масштабами і трагічними наслідками не має аналогів.

Після кривавих побоїщ в селах Холмщини і Підляшшя, виселення українців з цих земель до УРСР у 1944–1946 рр. і операції «Вісла» у 1947 р. цей регіон фактично став однонаціональним і одноконфесійним. Протягом наступних 60 років відбулись зміни не лише в етнічному складі населення, але й у побуті людей і формі господарювання. Замість дерев'яних хат під солом'яною стріхою з'явилися цегляні будинки, заасфальтовані дороги. На допомогу хліборобам прийшла сучасна сільськогосподарська техніка, поля почали старанно оброблятися.

Разом з тим кидається у вічі занепад колишніх українських сіл. Спалені у 1943–1944 рр. села досі ще не відбудовані. Більшість з них обезлюдніли, там рідко чути дзвінкі дитячі голоси, в них перестали гніздитись лелеки, завмерли церковні дзвони. Переконалим доказом цьому служить моє село Бересть, яке двічі відвідала в 90-х рр. минулого століття. Йшла назустріч своєму дитинству з великим хвилюванням. Подумки повторювала, як молитву, поетичні рядки сучасного сільського поета з Володавщини Степана Сидорука:

*Дитинство – то батьківщина людини,
То хата рідна, луг широкий, ліс.
По них наша пам'ять стежок своїх шукає,
То і наш слід у кожне місце вріс.*

Відразу зрозуміла, як нелегко буде віднайти свою стежину до отчого дому. Село дуже змінилось. На місці, де була православна церква, що встояла під час Першої світової війни, не була зруйнована у міжвоєнний період, вціліла під час спалення села, побачила пустир. Польські вандали зруйнували її в кінці 40-х рр. Неподалік церкви є два цвинтарі, один з яких закладений у

XIX ст., а другий – на початку 30-х рр. Обидва у занедбаному стані, на похованнях непрохідні хащі. Збереглося приміщення школи, але не побачила протоптаних дитячими ногами доріжок до неї. По дорозі від школи до місця, де колись було наше обійстя, не зустріла жодної людини, на місці рідної домівки плантації овочевих культур. Не лишилось жодних ознак нашої присутності на цій землі.

В пам'яті збереглися городи і фруктові сади за селянськими будинками, за ними пасовиська, луки і поділені межами поля. Сади нині занедбані, або й зовсім вирубані. Луки, на яких двічі в рік збирали сіно, заросли очеретом, осокою і кущами. Вони стали місцем полювання місцевих мисливців на фазанів. Пнітюче враження справляє забудова села. Хати знаходяться на великій відстані одна від одної, подвір'я і території довкола обійсть не впорядковані.

Від старожила села дізналась, що тепер там живе 80 родин. Господарством займаються переважно люди старшого віку, а молодь працює у містах, мало дітей шкільного віку. Згадували з поляком про те, як колись в нашому селі вирувало життя. На жаль, польсько-українське протистояння посяло в душах українців і поляків недовіру і неприязнь одних до інших. Минули роки, людські стосунках почали змінюватись на краще. Пам'ятаючи про заподіяні кривди, робимо все для того, щоб пережитого ніколи не повторилось і спільними зусиллями налагоджуймо співпрацю і добрі відносини між двома народами.

■ САЛЮК Іван

м. Ківерці Волинської обл.

Народився 26 березня 1903 р. в с. Ставок Холмського повіту. Освіту почав здобувати 1909 р. в місцевій церковно-парафіяльній школі. У 1916–1920 рр. продовжив навчання у Норці Саратовської губернії, куди сім'я була депортована в 1915 р. У 1924–1926 рр. навчався в Холмській сільськогосподарській школі, у

якій отримав спеціальність агронома. У міжвоєнний період самостійно вивчав історію України та рідного краю, досліджував історичні пам'ятки Холмщини. Під час німецької окупації працював учителем української школи у рідному селі. У 1945 р. сім'я була виселена на станцію Покровка Веселинівського району

Одеської області, звідки самотужки перебралася до м. Ківерець Волинської області. Тут працював бухгалтером, агрономом-гідротехніком, начальником лугового господарства місцевого Держлісгоспу. У післявоєнний період продовжив дослідження історії Холмщини, зібрав великий за обсягом матеріал. Вже після смерті вийшла його книжка «Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах», яка спонукала істориків до глибшого дослідження історії Холмщини. Автор більше 50 віршів про Холмщину. Помер у 1996 р., похований у Ківерцях Волинської області.

Шість років життя в Росії

У травні 1915 р. органи місцевої влади, виконуючи наказ командування російських армій Західного фронту, розпочали виселення з Холмщини осіб німецької національності. Кілька таких родин жило на хуторах поблизу мого рідного села Ставок та складала значний відсоток мешканців сусіднього села Людвінова. Тут вони мали свою школу, будинок молитви, крамниці, кооперативну спілку, яка займалася переробкою сільськогосподарської продукції, насамперед, молока. Під час виселення їм дозволили взяти з собою худобу, продукти харчування, постіль, одягу. Пригадую, як після їх виселення українські діти у вільний від роботи у домашньому господарстві час ходили по спорожнілих німецьких хуторах (колоніях) і приносили додому залишені німцями дрібні побутові речі. В одному з таких господарств мені дістався гарної конструкції саморобний стілець. У іншому господарстві ми ласували медом з покинутих напризволяще вуликів.

На початку серпня через село проїхав невеликий кінний загін козаків, одягнутих у чорні черкески та великі чорні шапки з баранячої шкіри, озброєних рушницями та шаблями. За ними рухалася кіннота у поескадронному строю. Це була кавалерійська частина, сформована з козаків, яких в народі називали черкесами. Колона складалася з шістнадцяти ескадронів та обозу тилового забезпечення. В уяві дитини, яка ніколи раніше не бачила такої кількості військових, з'явилася думка про непереможність російської армії. Якщо дорослі володіли якоюсь інформацією про характер воєнних подій на Холмщині та розглядали їх як реальну небезпеку, то діти захоплювалися зовнішньою стороною цього видовища.

Закінчувався червень, проте ніхто з селян не готувався до жнив. Від села до села поширювалися чутки про те, що відступаюча російська армія виганяє українське населення до Росії, про жорстоке ставлення угорських вояків до

українців на окупованих ними південних повітах Холмщини. Сільські господарі готували вози, підковували коней, спаковували у скрині одягу, постіль та посуд, клали на вози корм для коней та худоби, яку планували брати з собою. На возах залишали місце для малолітніх дітей, хворих та людей похилого віку. Було зрозумілим, що у цій ситуації дорослі та підлітки мали долати пішки цю незвідану та сповнену тривоги дорогу. Обов'язком підлітків у дорозі був догляд за худобою: супроводжувати корів, свиней та овець. Про неминучість розлучення з рідною домівкою говорили заграви над палаючими селами, вибухи снарядів і транспорт із пораненими російськими солдатами, які рухалися з півдня на північ.

У серпні на східній околиці села з'явилися солдати й почали силоміць виганяти людей з домівок. Під вечір мешканці покинули село і біля Шарківського урочища, розташованого за 4 км від Ставка, зупинилися на ночівлю. Тут біля возів розкинули постіль і пізньої ночі фізично та нервово втомлені люди лягли відпочити. Мені та моїм одноліткам довелося пильнувати корів, які паслися неподалік табору. Такою була перша ніч нашого «біженства» – бездомна й тривожна за майбутнє.

Вранці наступного дня, а це була неділя, деякі люди пішли у село. Воно ще не було підпалене, хоч над сусідніми селами з південної сторони вже виднілися стовпи диму. Після сніданку та ранішньої молитви валка вигнанців, винних лише у тому, що були українцями, вирушила в напрямку Ганська. Дорога пролягала через спорожнілу ще у травні німецьку колонію (хутір) Бекешу, села Малків, Воля (Вілька) Тернівська, селище Тернів. Будинки тут були вже порожні, у Тернові горіла гарної архітектури церква. Її цілком свідомо підпалили російські солдати, щоб вона не служила орієнтиром для ворожої артилерії. На полях, які знаходилися на околиці села, солдати палили копиці недавно скошеного жита.

На ніч зупинилися на околиці Волі (Вільки) Тернівської, але серед ночі солдати примусили нас вирушати. Під час покvapливого готування в дорогу двоє свиней, яких ми взяли з собою, зникли у темряві. Разом з мамою я кинувся їх шукати і наздогнав солдата, який, розмахуючи полами шинелі, гнав від табору наших свиней. Цей випадок став для нас добрим уроком довіри до російської армії.

На світанку наша валка приїхала до села Войцехова. Після переправи через річку Володавку, на березі якої солдати зводили оборонні споруди, зупинилися на нічліг неподалік Ганська. Тут знаходився пункт, де військові приймали від людей худобу. Позбувшись частини корів та свиней, які завдавали найбільшого клопоту в дорозі, ми отримали змогу швидше та безпечніше пересуватися. Після добового відпочинку вирушили у напрямку старовинно-

го села Люта, біля Сухави виїхали на холмсько-володавську дорогу і на березі озера Білого зупинилися на нічліг.

Наприкінці четвертого дня підїхали до Володави. Оминувши місто, зупинилися на березі Бугу, де знаходилися міст і поромна переправа. Через те, що мостом рухалися лише військові колони, цивільне населення через Буг переправлялося на поромах. Таким чином, на шостий день дороги ми розлучилися з батьківщиною. В цей момент кожен із нас запитував себе: коли повернемося назад і чи кожному пощастить побачити рідну домівку. Як з'ясувалося пізніше, такі побоювання мали реальне підґрунтя. Людям, яким протягом усього життя не доводилося відлучатися від села далі ніж на 100 км, не усвідомлювали справжнього значення терміну «Росія» (як вони її називали «Расея»), або де знаходився кінцевий пункт їх страдницької дороги. До такого розвитку подій люди не були підготовлені як фізично, так і психологічно. Лише страх перед наказами військових, насамперед, козаків робив їх покірними виконавцями чужої волі.

Проїхавши територією волинського Полісся близько 20 км, зупинилися на околиці с. Піща. Тут зібралося багато вигнанців з різних сіл та повітів, а також військових. Вранці солдати вирушили у східному напрямку, а потім наказали й нам вирушати в дорогу. На Кобринській дорозі рух відчутно сповільнився, бо назустріч у бік фронту йшли колони солдатів, кавалерії та артилерії. Біженська колона зупинялася кожного разу, коли її обганяли автомобілі або підводи з раненими. При вїзді до Кобрини над цим людським потоком з'явився німецький літак та скинув кілька бомб. Значної шкоди вони не завдали, але зчинилася велика паніка.

Після нічного відпочинку поблизу Кобрини ми вирушили у напрямку Малорити, куди добралися на четвертий день. На околиці міста знаходився фанерний завод, на якому люди брали фанеру та споруджували на возах накриття. Серед низькорослих соснових лісів обабіч дороги виднілись невеликі спорожнілі села, по стану яких було видно, що місцеве населення жило бідно. У покинутих селах наші жінки пекли хліб з власної муки. В окремих місцях поліщукки не покинули своїх домівок і продовжували господарювати. Вони обробляли невеликі ділянки піщаної землі, а борозни між ними поглиблювали лопатами. Після боронування дерев'яними боронами сіяли просо та гречку. Одягнуті були у домоткані полотняні сорочки, штани та спідниці були пошиті з пофарбованого полотна, на ногах носили постолі.

Їх невеликі, покриті соломою хати були гарно побілені, що викликало у нас здивування і захоплення. Місцем для приготування їжі служили надвірні печі, чого на Холмщині не було. Замість цегляних коминів над дахами виднілися плетені з лози та обмащені глиною труби. Навіть у незможного селянина з Холмщини становище місцевих жителів викликало співчуття. Разом

з тим, нас приємно вразила їх українська мова, адже у побуті холмщани розмовляли на т. зв. русинському діалекті з домішкою російських слів, які засвоїли за сто років російського панування.

Чим далі ми відїжджали від рідної домівки, тим частіше на узбіччі доріг зустрічалися свіжі могили з хрестами. На цій дорозі смерті вигнанці закінчували своє страдницьке життя, тут лягали на вічний спочинок без сповіді і церковного поминального обряду, а найчастіше й без труни. Все більше людей гинуло від інфекційних захворювань. Спостерігаючи ці нелюдські муки, мимоволі виникало запитання: яку загрозу для Російської імперії або користь для її ворогів становили українці Холмщини, люди похилого віку та хворі, яких свідомо прирекли на страждання, неспокійну мученицьку смерть та поховання без дотримання християнських звичаїв? Чому з цим беззаконням мовчазно погоджувався патріархат російської церкви, представники якого ціле століття були духовними наставниками українців краю? Саме у цьому випадку найяскравіше проявилася азійська суть моральних і духовних принципів російської влади і церкви.

Після Малорити наша валка рухалася брестсько-московською дорогою, першим великим містом на якій був Слуцьк Гродненської губернії. Просуватися ставало все важче, бо дорогу заповнили колони солдатів, машини з пораненими та вигнанці, яких тут помітно збільшилося. Діти, а навіть й дорослі, які йшли біля возів у цьому стовпотворінні, інколи відставали від своїх родин, внаслідок чого потрапляли у різні губернії Росії. Вони протягом усього часу депортації перебували в інших сім'ях, з ними потім поверталися на батьківщину. Ще гірша доля чекала на малолітніх дітей, коли вони губилися від батьків. Якщо вони не пам'ятали місця свого походження, а їх підбирали люди з інших повітів, вони назавжди втрачали своїх батьків. У цьому безладі люди потрапляли під машини, зазнавали каліцтв, а часто й гинули.

На цій ділянці дороги для депортованих українців надавалася матеріальна і продовольча допомога. Представники Північно-західного земського союзу облаштували ряд кухонь, т. зв. «пітательних пунктів». Тут безкоштовно видавали перші страви, якусь кашу, хліб, чай, цукор. Через кожних 10–15 км знаходилися пункти, т. зв. «дорожні станції», де видавали корм для коней. Процес отримання харчів контролював обраний громадою керівник. Він мав на рукаві пов'язку з написом Земського союзу і рахувався представником цієї організації. Здебільшого це були парафіяльні священники або інші досвідчені та авторитетні люди, які володіли російською мовою.

Одного недільного дня ми побачили на узбіччі дороги великий брезентовий намет. Це була пересувна військова церква, у якій саме тоді відбувалося богослужіння. Помолившись разом з військовими, вирушили в напрямку Борисоглібська і через кілька днів опинилися на околиці міста. Тут знаходився

черговий пункт прийому худоби, проте мої батьки ним не скористалися. Після двох днів відпочинку перетнули місто і за ним переправилися через ріку Березину. За рікою частина «біженців» здала представникам влади вози та коней і завантажилася на автомобілі, які поверталися з фронту. Машини справили на нас велике враження як своїми розмірами, так й покритими твердою гумою колесами. Місцем для водіїв служила лавка, а сигналізували вони трубками або свистками.

На подолання дороги з Борисоглібська до Рогачева над Дніпром «біженці», які залишили при собі власний транспорт, витратили близько 10 днів. Зважаючи на гостру проблему з годівлею худоби в осінню пору, люди здали представникам влади решту корів і через Чаруків попрямували до Ярославля Смоленської губернії.

В середині жовтня наша валка перетнула Ярославль і на відстані кількох кілометрів від міста зупинилася на тривалій відпочинок. Тут з гілля дерев спорудили намети, склали до них майно і чекали наступних розпоряджень російських властей. На існуючому пункті здали вози та коней, за що отримали відповідну суму грошей. Після цього керівники громад почали клопотати про надання вагонів, бо осінні морози змушували поспішати до місць призначення та якнайшвидшого облаштування.

В одному з будинків комітет з допомоги «біженцям», який діяв під егідою великої княгині Тетяни, т. зв. Тетянинський комітет, роздавав біженецьким дітям теплий одяг з американської допомоги. Батьки послали туди й мене. На своє нещастя я був одягнений у вітчимову осінню куртку, яка й позбавила мене права на отримання одягу. «Благодійники» не зважили на те, що на мені була чужа одежина, про що незаперечно свідчили її розміри. Такими «дрібницями» вони й не цікавилися. Разом з тим, керівники громад брали одягу цілими оберемками, частину якої пізніше роздавали односельцям.

На початку листопада біля табору з'явилися на возах місцеві господарі, які перевезли нас на товарну станцію. Холмщикам, яких направляли у Поволжя, подали окремий ешелон. Ми завантажилися у товарні вагони, обладнані дерев'яними нарами та баками з накривками для справляння невідкладних потреб. У той час ми не знали, що такі вагони використовувалися лише для перевезення арештантів, а в умовах війни й солдатів діючої армії. Першу зупинку поїзд зробив у Брянську. Крім кип'яченої води інших продуктів нам тут не видали. На зупинці люди збирали дрова і на вогнищах готували їжу. Протягом двотижневої дороги до Камишина Саратовської губернії нас лише один раз нагодували обідом.

На станції Камишин нам наказали вивантажитися. На залучених владою возах нас перевезли до пристані на Волзі. Надвечір сіли на пароплав, який серед ночі вирушив уверх по Волзі і вранці зупинився на пристані Мордово.

Тут вигнанці з кількох сіл Холмщини зішли на берег і були розселені у цьому та сусідніх селах. На наступній пристані у Соснові зішло ще коло 100 сімей, серед них й наша. Незабаром під'їхали на возах місцеві німецькі колоністи і біженців (по 10–15 сімей) розвезли по найближчих селах.

Вихідці з нашого села попливли далі. Після денного переїзду зупинилися у Тальнівці, яку німці називали Пайтеком, де нашу сім'ю приділили до німецької родини, яка подали нам вечерю, в кухні на підлозі нам настелили соломи і ми на власній постелі вляглися спати. Вранці господиня запропонувала на сніданок хліб та незвичного смаку чай, зварений із солодкого кореню (цикорію). Після сніданку вирушили в дорогу і в середині дня приїхали до села Норка – великої німецької колонії, за 45 км від Камишина. Тут нас розмістили у трьох шкільних приміщеннях. Спеціально залучені до прийому вигнанців, люди один раз на добу готували нам їжу, але жодного разу не подали м'ясної страви.

Через тиждень прибулих людей розподілили по місцевих німецьких господарствах, де й мали жити на вигнанні. Потрібно зазначити, що не усі мої односельці опинилися в одному місці. З 50 депортованих сімей 32 знаходилися у Саратовській, 17 – в різних повітах Тамбовської губернії, а одна опинилася аж біля Ташкента. Це сталося внаслідок некерованості процесом виселення та жахливого хаосу на дорогах. Траплялися й гірші випадки. Доля однієї дитини з нашого села, яка загубилася у дорозі, залишилася невідомою, а двоє вже у дорослому віці знайшли своїх близьких, які після повторної депортації жили на території УРСР.

У селі Норка було п'ять довгих вулиць, близько тисячі дворів та понад 9 тис. мешканців. Більшість будинків були цегляними, покритими бляхою, а окремі – дошками у два ряди та помальовані чорною фарбою. Тут було 5 земських шкіл, які фінансувалися місцевою громадою, та одне вище початкове училище, яке давало неповну середню освіту. В них працювало 24 учителів, переважно німецької національності. Крім того, в селі були бібліотека, медична та ветеринарна амбулаторії, у яких працювало по два лікарі, поштове відділення, лютеранська церква, завод з первинної обробки шкіри, дві олійні фабрики, кузні, два млини, кілька крамниць, сільська та волосна управи. Правопорядок забезпечували два вибрані громадою, поліцейські та вахмістр.

Місцеве селянське господарство складалося з житлового будинку, літньої кухні, приміщень для утримання 4-5 корів, 8-10 коней та волів, іншої живності. На відстані 200–300 метрів від села кожний господар мав ділянку землі, де знаходився тік та зберігалася солома. Зерно німці зберігали у спільних великих приміщеннях (елеваторах), розташованих за селом, у кожному з яких знаходився 4-річний запас зерна. Для господарських потреб використовували

лося зерно трирічної давності, запаси якого під час щорічних жнив поповнювалися і таким чином послідовно оновлювалися.

Перша зима на чужині видалася нам незвично холодною. Це відчуття посилювалося відсутністю відповідного одягу, взуття та житла. Літню кухню, яку німці надали нашій сім'ї під житло, доводилося опалювати соломною, адже іншого палива у достатній кількості тут не було. В кімнаті не було стола, тому домашні завдання доводилося виконувати на привезеній з дому скрині. Через те, що палити у печі доводилося із сіней, саме там, при світлі полум'я, доводилося вчити вірші, готувати завдання з усних предметів. Зима тут завжди закінчувалася на початку квітня. Протягом кількох днів сніг повністю сховався, після чого вже не було характерних для Холмщини весняних приморозків. Земля швидко прогрівалася і ставала придатною для весняних польових робіт.

Прибулі холмщаки влаштувалися на роботу до місцевих господарів, а діти записувалися до найближчої школи. Найбільше українських дітей опинилося у 3-ій земській школі, до якої віддали й мене. Учителями тут працювало подружжя Ларіонових, яке творчо підходило до навчання, за що вони стали улюбленцями дітей. В школі був дитячий хор, проводилися різноманітні ігри та хороводи, на великі релігійні свята влаштувалися самодіяльні вистави. Мене такі заходи приваблювали, тому я брав у них активну участь.

Наприкінці квітня 1916 р. для учнів третього і четвертого класів, з якими працював один учитель, і уроки проходили одночасно в одному класному приміщенні, були призначені перевідні екзамени. Потрібно признатися, що я тривалий час не міг зрозуміти, до якого класу належу. Помітної різниці у вимогах не було, а учитель на цьому не наголошував. Отримавши з усіх предметів середню оцінку у 4,5 бали, я, несподівано для себе, потрапив до числа кращих учнів.

Літні канікули провів біля батьків. За цей час потрібно було наносити на зиму сухого гілля з молодого лісу, розташованого на відстані 3 км від села. У жнивну пору в'язав у снопи жито та пшеницю, під час оранки під озими поганяв воли. Найважчою роботою для мене була оранка. Поле німця, у якого я працював влітку, знаходилося на відстані 10 кілометрів. Характерно, що всі їх орні землі знаходилися на відстані 5-12 кілометрів від села, а ближчі землі використовувалися для пасовищ та сінокосів. Через це на оранку або косовицю сім'я виїжджала на цілий тиждень. Туди брали з собою бочку питної води, дрова, продукти харчування, великий брезентовий намет. Оранка кіньми для найнятих робітників, а орали виключно вони, була відносно легкою справою, бо вночі коням давали відпочити. Оранка волами мала суттєві відмінності. У двоскибовий плуг впрягали 3-4 пари волів, ярма кожної з яких ланцюгами з'єднувалися з плугом. Одна людина вела першу пару волів, а інша керувала

плугом. Оранка тривала до обіду, після чого третій робітник, як правило, сам господар, відводив волів на пасовище, а орачі замість відпочинку варили їжу. Через дві години воли поверталися і оранка продовжувалася до вечора. Далі господар гнав волів на пасовище, а орачі готували вечерю. Найважче працювалося вночі, бо оранка тривала далеко за північ, а на відпочинок залишалося кілька годин. Робота розпочиналася ще до сходу сонця і продовжувалася у тому ж порядку. В підсумку, за два тижні виснажливої для 13-літньої дитини роботи, я «заробив» старі солдатські чоботи.

Восени продовжив навчання. Учитель Олександр Ларіонов створив з учнів паралельних класів групу обдарованіших дітей, яка мала вчитися за програмою п'ятого класу. Проте, навчання під його керівництвом тривало недовго. В кінці листопада його перевели до іншої школи, а наш новостворений п'ятий клас продовжив навчання у державному вищому початковому училищі. У моєму класі було семеро холмщаків, а решту складали діти місцевих німців. Як на той час, школа мала велику бібліотеку, фізико-математичний кабінет, працював літературно-драматичний гурток.

В кінці лютого 1917 р. директор школи Андрій Рігер наказав зняти зі стіни портрет царя Миколи II, що викликало у нас подив та стурбованість. Щиро кажучи, ми тоді були переконані у святості царської особи, тому не уявляли, що помазаника Божого хтось міг скинути з трону. На відміну від прибулих з Холмщини українців, місцеві німці цю подію сприйняли спокійно. Головну роль, очевидно, відіграла та обставина, що Німеччина знаходилася в стані війни з Росією, а основну масу мешканців Норки складали етнічні німці. Портрет царя доволі емоційно винесли з приміщення школи і навчальний процес продовжувався без зайвих обговорень цієї події.

Варто розповісти про методи виховання учнів та засоби впливу на їх свідомість. Одного дня, на уроці математики Рігер, який викладав цей та ряд інших предметів, викликав до дошки одного з кращих учнів класу, мого земляка з сусіднього села. Після того, як він не розв'язав задачу, учитель почергово викликав до дошки усіх інших дітей. Так вийшло, що крім мене ніхто її не розв'язав, тому усім іншим була влаштована екзакуція. Він підходив до кожної лавки, клав на неї учня і лупцював по сидниці грубою лінійкою. Після цього випадку хлопці почали носити ватні штани, від чого в класі збільшилося куряви. Так тривало до літніх канікул, які розпочалися в кінці квітня.

У 1917 р. в житті депортованих з Холмщини та Підляшшя українців наступили важливі зміни. В українському середовищі Саратовської губернії своєю громадянською позицією вирізнявся дяк Микола Лашук. Він був учасником з'їзду українців краю, привозив з Києва та Москви українські газети, журнали, дитячі книжечки, організовував збори депортованих в місцях компактного проживання та інформував їх про події в Україні та Холмщині.

Лише наприкінці 1917 р. я вперше почув слова Україна, українець, українська мова. Більшість моїх ровесників не знала української мови, тому роздані Лашуком книги без сторонньої допомоги вони не могли читати. Саме тоді я почав засвоювати незвичні для малороса, або ще гірше – т. зв. руської людини, українські слова, звороти, речення, мову.

Першими глибину національної трагедії українців Холмщини і Підляшшя почали усвідомлювати люди, які мали бодай якусь освіту. Для переважної більшості холмщаків лише тоді відкрився факт існування українського етносу та їх причетності до нього. За попередні сто років панування Росії на етнічних землях Холмщини і Підляшшя державна та церковна верхівки спільно з підконтрольними їм громадськими організаціями виховали у місцевих українців покірність та байдужість до політики. Суспільне життя та національна свідомість цієї невеликої та штучно ізольованої від решти українського етносу спільноти дуже чітко контролювалася існуючими на цих землях органами російської влади.

Під час відвідування церкви на Великодні свята, яка знаходилася на відстані 12 км від Норки, серед парафіян чув я українську мову. Пізніше довідався, що на території Саратовської губернії було чимало українських колоній (хуторів), які виникли внаслідок Столипінської земельної реформи. Це були вихідці з Полтавської, Харківської, Катеринославської, Київської та інших українських губерній. Найбільше таких поселень знаходилося у межиріччі Волги і Хопра.

Напередодні Трійці (Зелених свят) я найнявся на роботу до господаря на хутір Василівський Аткарського повіту. Там у вихідця з Катеринославської губернії Сліпаченка вже наймитував мій далекий родич. Тут я познайомився з родинами Грищенків і Тригубів з Київщини та з вихідцями з Полтавщини і Чернігівщини, прізвища яких забув. У цьому – повністю українському селі – налічувалося близько ста дворів доволі заможних людей.

Я найнявся до Сліпаченка з умовою працювати до Покрови, бо далі розпочиналося навчання в школі, та сплатою мені 10 рублів. Проте, коли я припинив роботу згідно домовленості, він дав мені лише 5 рублів, мотивуючи це тим, що я мав працювати ще півтора місяці, тобто до Пилипівки. Таким чином, я був безсоромно обдурений, але чужинцеві не було де шукати правди. Тут познайомився з колишнім військовополоненим австрійської армії – вихідцем з Галичини, якого прислали сюди на поселення. Бачив також двох солдатів української армії, які приїхали у відпустку до родичів. Один з них був курсантом школи молодших офіцерів, а другий – рядовим солдатом. Одягнуті були у військову уніформу, а на кашкетах носили жовто-блакитні стрічки.

Повернувшись з наймів на початку жовтня пішов до шостого класу. За час канікул змінилося керівництво школи. Новим директором став Фрідріх Гарт-

ман, також німець за походженням. Моє навчання проходило добре, користувався повагою учителів. Єдиною проблемою залишалися шкільні підручники, на придбання яких було важко випросити у батьків грошей. Головним противником моєї освіти виступав вітчим Микола Денис, який був інтелектуально обмеженою людиною. Він вперто радив мені припинити навчання і найнятися до якогось німця на постійну роботу, хоч сам ніде не працював. Через це учителі часто дорікали моїй мамі, якій постійно доводилося робити вибір між мною та вітчимом. Незважаючи на побутові проблеми та бідність, роки шкільного навчання згадую як найсвітліші у моему дитячому житті.

Події 1917 р. в Росії та Україні мали своє відлуння на Поволжі. Після Лютневої революції тут з'явилося багато газет різного політичного спрямування. Ще задовго до призначених на 26 жовтня (8 листопада) Установчих зборів до Державної думи агітатори від політичних партій на мітингах обіцяли людям різні блага. Пригадую, що представники від українців Росії йшли на вибори під № 3, а соціал-революціонери, здається більшовики, – під № 10. Активізація політичного життя не провіщала суспільних катаклізмів, всі готувалися до виборів. Проте, вони не відбулися через більшовицький переворот, здійснений 25 жовтня (7 листопада) купкою політичних авантюристів на чолі з Леніним. Про переворот населення Саратовської губернії дізналося лише через кілька тижнів, адже у багатьох населених пунктах вибори кандидатів до Установчих зборів відбулися.

Після т. зв. Жовтневої революції у російських селах Поволжя селяни почали боротися за право володіння землею, засновували комуни, але до її обробітку ніхто не приступав. Активно засновувалися комітети бідноти, які мали реалізувати мрію сільського пролетаріату: після завоювання влади народом на нього мали працювати поміщики, попи та поліцейські. Яке це мало наслідки для самих росіян та населення перелицьованої більшовиками імперії тепер відомо цілому світові. На відміну від росіян місцеві німці до перевороту ставилися спочатку нейтрально, а пізніше – вкрай вороже.

До весни 1918 р. помітних змін в Норці не відбулося, лише вивіску «Сельское управление» змінили на «Сельский исполнительный комитет». Наприкінці квітня я склав шкільні іспити і отримав посвідчення про закінчення Норківського вищого початкового училища. Через місяць найнявся пастухом до заможного німця Мюллера, якому належав один з млинів. Проте, моє наймитування швидко закінчилося, хоч за цей час мені довелося бути свідком надзвичайної події. Навесні до Норки кілька разів навідувалися більшовицькі загони для встановлення нової влади, але кожного разу згуртовані та озброєні німці давали їм рішучу відсіч. Були випадки, коли загони озброєних місцевих німців їздили на допомогу до інших німецьких колоній. Останній виїзд вони зробили до села Пайтек, яке знаходилося на відстані 35 км від

Норки, і разом з тамтешнім населенням знищили червоногвардійський загін. Протягом кількох днів у Норці було спокійно. Одного недільного дня я вигнав худобу на пасовище, розташоване за 2 км від села. Близько обіду я побачив на пагорбі невелику групу озброєних людей. Незабаром до них під'їхало кілька вантажних автомобілів з солдатами. З іншого боку до села їхало близько 50 вершників у цивільному одязі, які на мене не звернули жодної уваги. Передчуваючи небезпеку, я почав завертати худобу в напрямку села. В цей час вершники проскакали через село і зупинилися на його північній околиці, а інші встановлювали на пагорбі дві гармати. Після шести гарматних пострілів автомобілі під'їхали до села, з них зійшли солдати і оточили село з південного боку. В селі хтось вивісив білий прапор, після чого два автомобілі з солдатами проїхали до центру села і зупинилися біля виконкому. Під загрозою повного знищення села їм вказали на тих, хто брав участь у недавньому бою в Усть-Залісі. До рук більшовиків потрапило лише кілька німців, бо іншим вдалося вислизнути з пастки. Схоплених людей вони вивезли за село та розстріляли з кулемета.

Надвечір худобу я відправив додому одну. Ніч провів зі сторожем саду, а вранці пішов додому. Батьки розповіли мені, що солдати протягом ночі обшукували будинки, вилучили зброю, а на село наклали штраф. В садибі Мюллера нікого з господарів я не виявив – лише солдати блукали по кімнатах і забирали цінні речі.

Всередині дня комісар більшовицького загону Жуков дозволив забрати і поховати тіла розстріляних. Через кілька днів, отримавши викуп, загін виїхав з села. Жнива 1918 р. розпочалися з великим запізненням, бо втікачі, серед них й мої господарі, повернулися до села лише тоді, коли остаточно зникла загроза покарання. Я продовжував пасти худобу та щодня спостерігав дивну поведінку корів. Дорогою додому вони бігли до місця страти людей, оточували його і, тупцюючи на місці, дивовижно ревіли. Це добрий приклад для наслідування багатьом сучасним людям, які через заздрощі та надмірний потяг до наживи втратили здатність співчувати іншим.

Восени 1918 р. я поцікавився у Мюллера про оплату за виконану роботу. Він мені повідомив, що худоба, яку я пас протягом літа, перейшла у власність комуни і порадив звернутися до сільради. Головою ради був знайомий учитель Крігер, який наказав касирові виплатити мені відповідну суму грошей і запропонував мені роботу в канцелярії сільради. Так розпочалося нове життя на чужині. Тут я працював більше року, але крім цікавих спілкувань з людьми нічого цінного не здобув.

Наприкінці 1918 р. більшовицька влада припинила видавати «біженцям» фінансову допомогу та продавати їм пшеничну муку за пільговими цінами, чим ми користувалися протягом трьох років вигнання. Місцеві нім-

ці почали обробляти значно менше землі, бо спецзагони забирали не лише зерно, а й соломку. Млини Мюллера та Крігера були зачинені, в садибі Мюллера був заснований притулок для одиноких людей похилого віку. В селі, у якому практично не було бідних господарів, з'явилися перші ознаки голоду. Найбільший страх перед майбутнім мали виселенці з Холмщини та Підляшшя, у яких тут не було сталих засобів до існування, а тепер вони втратили можливість щось заробити. Протягом одного року більшовики зробили усіх бідними сільськими пролетарями, яких жодним чином не об'єднувало гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Масовий голод розпочався восени 1921 р. Мешканці російських сіл йшли озброєними ватагами на німецькі колонії, де сподівалися добути зерно або інші продукти харчування. Вони не знали, що німецькі зерносховища вже давно були порожніми, бо трирічний запас зерна був забраний більшовицькими продзагонами. У своїх селах росіяни землю не обробляли та кілька років не засівали поля. Не зважаючи на генетичну любов до праці та докладного господарювання німці також збайдужіли до роботи. Вони бачили, що результати праці будуть у них бандитськими методами вилучені. Ще навесні 1920 р. у Норці, одному з найбагатших сіл Поволжя, не залишилося навіть соломи, яку німці вміло зберігали протягом десяти років. Зате, вся 30-кілометрова дорога до повітового центру у Голому Караміші була встелена соломкою. Багато німецьких сімей лаштувалося виїжджати на Кавказ, де ще не було більшовицької влади.

Восени 1919 р. до Норки прибула якась делегація, члени якої збирали молодь та закликали вступати до комсомолу. Головну увагу зосередили на українській переселенській молоді, бо німці відразу продемонстрували своє негативне ставлення до комсомольських агітаторів. Я опинився в числі залучених ними 20 юнаків та 4 дівчат. Ще не розпочавши роботи, осередок розпався, а мені запропонували посаду завідувача канцелярії Голо-Карамішського повітового комітету комсомолу. Мені захотілося побути «начальником», тому й прийняв їх пропозицію. Тут отримав кілька важливих життєвих уроків, які вплинули на формування свідомості. Найперше збагнув суть голоду, бо такому як я начальникові на день видавали 200 грамів хліба і тарілку супу.

Одного разу зустрів начальника повітової міліції, який ніс великий буханець білого хліба та піввідра вершкового масла. Я йому зауважив, що революція зробила усіх рівними, тому голодувати потрібно усім. За це, як контрреволюціонер, я отримав дві доби арешту. Іншого разу, не дочекавшись обідньої пори, зголоднілий пішов у нашу їдальню просити їсти, за що був вдруге заарештований на дві доби. У той же час вищим чином советської буржуазії (совбурам) жилося добре: вони отримували червоноармійські пайки та

інші заохочувальні подачки. Вже пізніше для наївного народу та піонерів понаписували радянських байок про пролетарську рівність, братерство та безкорисливість більшовиків. Тоді я нагадував біблійного «блудного сина», який доторкнувся до «пролетарської революції». Добре, що цього «героя» рятував від голодної смерті працівник місцевої лікарні білорус Богуш, який часто приносив добрий шматок хліба.

Від постійного недоїдання та простуд в наприкінці зими 1920 р. я захворів на запалення спинного та головного мозку, через що півроку пролежав у повітовій лікарні. За порадою лікарів в середині літа мама забрала мене додому, де до кінця літа продовжувалося моє лікування. Після одужання я поїхав до Голого Караміша, отримав розрахунок і разом з іншими холмщачками почав готуватися до повернення на батьківщину.

Повернення українців краю з вигнання розпочалося ще у 1918 р., відразу після підписання Берестейського мирного договору. Першими в дорогу вирушали вихідці з Західної Волині та Полісся, які вже були звільнені від австрійської окупації. Дещо пізніше почали вирушати холмщачки, які у депортації жили на території західних губерній етнічної Росії. З Поволжя українці почали вирушати в дорогу у 1920 р., але до 1921 р. були змушені жити поблизу залізничних станцій, очікуючи дозволу на переїзд до Польщі.

Останні групи «біженців» з Саратовської губернії вирушали в дорогу в квітні 1921 р. Кілька сімей спільно купували коня та воза, складали на нього клунки з постілля, одежею, продуктами харчування, найпростішим посудом. Садовили туди хворих та дітей, а дорослі, тримаючись за воза, йшли пішки. До нашої групи входили три сім'ї з сусіднього села Цицева, дві – з Хилина та одна з Козирогів. Щоб якнайшвидше проїхати найбільш небезпечні губернії Росії, про які ми вже мали певну інформацію, обрали найкоротший шлях, який пролягав через міста Балашов, Борисоглібськ, Вороніж, Суми, Ромни, Київ, Житомир, Рівне, Луцьк, Ковель, Холм.

За два дні доїхали до повітового міста Балашова, а наступну тривалішу зупинку, зробили у Борисоглібську Тамбовської губернії. Колись гарне місто мало понурий вигляд. По місту блукали курсанти школи червоних командирів, яка знаходилася у приміщеннях колишнього кавалерійського офіцерського училища. Майбутні офіцери Червоної армії були одягнуті у парадну форму царських гвардійців, яка їм дісталася на складах захопленого ними училища. На невеличкому ринку люди торгували дрібними речами, але продукти харчування були відсутні. У зв'язку з тим, що була Великодня субота, залишилися тут ночувати. До церкви ніхто не пішов, бо на світанку мусили їхати далі. Коли ми проїжджали головною вулицею цього міста, я побачив у вікні одного з будинків якогось комісара, перед яким стояла наповнена яйцями тарілка. Було видно, що він когось очікував, щоб разом відзначити Велик-

день. На виїзді з міста виднілись спорожнілі будинки ліквідованого більшовиками монастиря св. Бориса і Гліба.

Від'їхавши від міста на 30 км ми опинилися у відомій тоді «голодній смузі». Родючі землі були суцільно вкриті бур'янами, серед яких ледве проглядалися польові дороги. Села були майже порожні, у місцевих жителів не можна було купити не те що хліба, а й молока. Якщо у Саратовській губернії тоді ще засівали третину орних земель, то у Тамбовській лише 20%, а у Воронізькій я не побачив жодного поля під посівами. Якщо подекуди й траплялися засіяні поля, то це були невеликі ділянки створених на поміщицьких землях комун. Часто бачили селян, які серед бур'янів збирали лободу, з якої варили страву та пекли хліб. Від них ми дізналися про «універсальне» призначення цієї рослини, що нам потім знадобилося у перші роки перебування в УРСР по Другій світовій війні.

Ми дивувалися з того, що біля селянських хат не було грядок з овочами. Таке я спостерігав у західній частині Тамбовської, усій Воронежській та східній частині Курської губерній. Хоч війна вже скінчилася, але ніхто не приступав до роботи. Виснажене «продрозверстками» та заангажоване революційними ідеями населення відвикло, або й не було привчене, до роботи. Маючи намір якнайшвидше проїхати ці губернії, долали щоденно до 60 км шляху.

Перед Вороніжем зупинилися на нічліг. Вранці я пішов до міста, щоб придбати якихось харчів, але знайшов лише чорний хліб, зовні схожий на висушений торф. Вирішив спробувати хліба з лободи. За шматок, завбільшки куска сучасного господарського мила, заплатив 4 тисячі рублів. Відкусивши, не зміг проковтнути, бо він був нестерпно гірким. Для місцевого населення він такий хліб служив найціннішим продуктом харчування, а я порахував, що даремно витратив гроші. У той час ми ще мали деякий запас продуктів, найперше – муку, крупи, сіль.

З Вороніжа ми подалися в напрямку Сум, які тоді відносилися до Харківської губернії. «Голодна» дорога тягнулася до половини Курської губернії. Ближче до України місцеві люди ще мали стару картоплю, яку охоче обмінювали на сіль. Далі все частіше почали траплятися заможні села, де люди нам дарували ячмінний хліб. На Сумщині нас співчутливо частували житнім та пшеничним хлібом. Під час ночівлі на околиці Сум я вперше за всю дорогу почув українські пісні, які свідчили про наявність життя та певний добробут людей. Навкруги міста були великі плантації цукрових буряків, а на одній з околиць – цукровий завод.

Місто Ромни справило на мене дуже позитивне враження. Незважаючи на недавні революційні події та громадянську війну воно виглядало доволі ошатним. На початку міського скверу стояв пам'ятник Тарасові Шевченку. Я вперше бачив пам'ятник генію українського народу. Навіть за обмежених

знань про його життя та творчість побачене додало натхнення мені та моїм супутникам. За містом виїхали, здається, на Ромоданівський шлях, який видався мені дуже широким. З обох сторін дороги знаходилися поля з дозріваючими житом та пшеницею. Їх площі були такі великі, що важко було знайти місце для випасу коней. Це можна було робити лише на вузькій придорожній смузі або на берегах невеличких річок. Це дуже контрастувало з недавно залишеною Росією, збуреною революцією, але суцільно зарослою бур'янами.

Тут жінки-українки крім хліба виносили на дорогу і обдаровували нас коржами, млинцями, пампушками, салом. Одночасно у багатьох селах виднілися військові загоны, які під час повернення з польського фронту начебто зупинилися на тимчасовий відпочинок. Місцеві жителі та й ми тоді не знали, що вони були передвісниками страшного за наслідками штучного голоду. Фактично, їх спеціально направили для контролю за ходом жнив та для вимітання зерна з України. Поза всіяким сумнівом, тотальне пограбування українців було заздалегідь спланованою акцією. Здеморалізовані у польсько-радянській війні солдати отримали можливість виявити свій «героїзм» у боротьбі з українськими селянами. На жаль, т. зв. пролетарську солідарність вони демонстрували сліпим виконанням волі кремлівських вождів. Проїхавши кілька сотень кілометрів по території Росії, у жодному селі не зустрічали військових загонів. Там, крім бур'янів та лободи, не було чого охороняти, а нові господарі московського Кремля цих рослин та продуктів з них напевне не вживали.

За Прилуками ми виїхали на широку, засіяну хлібами рівнину. Ще на відстані 30 км побачили високу білокам'яну дзвіницю Києво-Печерської лаври, обриси якої мерехтіли у нагрітому сонцем повітрі. Під вечір приїхали до села Дарниця, там виїхали на київсько-московську дорогу, якою доїхали до Дніпра і заночували на його березі. Дехто з моїх супутників пішов оглядати місто. Я цього не міг зробити, бо потрібно було доглянути хвору на легені маму, зведених брата і сестру. Цей обов'язок повністю ліг на мене після того, як вітчизним загубився десь у Росії і самостійно добирався додому.

За час перебування під Києвом мені одного разу вдалося відвідати його околиці. Дерев'яними сходами піднявся по кручі, але через страх заблудитися далеко в місто не заходив. На третій день відпочинку перебралися через Дніпро понтонним мостом, бо головний міст був зруйнований, і вулицями Києва попрямували до його західних околиць. Нашим провідником через місто був мешканець Хілина, колишній матрос російського морського флоту. Пригадується, як на одній з міських площ валялися купи військового спорядження: різних калібрів гармати, гвинтівки, металічні човни, колючий дріт, поламні вози. Вже на Брестській (тепер Житомирській) дорозі зупинилися біля кузні, підкували коней та переночували.

Протягом усього шляху до Житомира, колишнього адміністративного центру Волинської губернії, вже не було великих ланів збіжжя. Тут переважали невеликі ниви та ділянки під картоплею. Люди тут жили бідніше, тому й не були такі щедрі, як на Лівобережній Україні.

Фізичне та нервово навантаження у роки депортації та під час важкої зворотної дороги довели мене до відчаю. На під'їзді до Житомира у мене виникла думка звернутися до місцевих органів влади, попросити у них притулку для себе й сім'ї та влаштуватися тут на роботу. Від подібних думок мене відволікла необхідність постійного піклування за близькими та сором перед земляками. За Житомиром зупинилися на нічліг біля якогось села, випрягли коней та пустили пастися. Відразу ж із села вибігло кілька озброєних дрючками чоловіків, які без жодних пояснень почали нас нещадно бити. При цьому одна наша людина зазнала поранення і залишалася без медичної допомоги до Новоград-Волинського.

В цьому місті стояли два дні, протягом яких прикордонники облікували «біженців», формували їх у колони, які мали переправити через польський кордон. Після складання поіменних списків та відвідування лазні (видно вони хотіли продемонструвати полякам культурний рівень нової радянської людини) нам на прощання подали обід. З Новоград-Волинського колона зі ста возів, у супроводі прикордонників, попрямувала до Корця, де знаходилася польська прикордонна застава. Наступного дня нас почергово передавали польським прикордонникам, які переглядали вози з майном. Поблизу цукрового заводу, який знаходився на околиці міста, поляки тримали нас два дні. Тут військові лікарі оглядали коней та робили їм щеплення. Серед ночі третього дня ми отримали наказ їхати в напрямку Рівного. Тут за наказом зупинилися на території напівзруйнованих російських військових казарм, де провели десять діб. За цей час представники польської еміграційної служби з'ясували місце нашого проживання до виселення у Росію та готували документи, які надавали нам право пересуватися по території відновленої Польської держави. Добре, що тут діяла американська кухня, де ми отримували щоденно хліб, дві страви, чай. За це підвозили до кухні продукти та дрова.

Отримавши необхідні документи, вирушили у напрямку Ковеля. Тепер відпочивали лише вночі, бо всі поспішали якнайшвидше добратися додому. Для мене відпочинку практично не було, бо під час зупинок треба було пасти коня та допомагати мамі. У містечку Клевань на стовпі побачив велику таблицю з написом «Королівство Польське». Місто Луцьк проїжджали околичними вулицями, на яких подекуди ще збереглися вивіски російською мовою. Через два дні дісталися до Ковеля, звідки попрямували до Ягодини. Їхати довелося по збудованій австрійцями дорозі, на якій покриттям служило щільно покладене кругле дерево. На кожному з них віз підскакував, колеса виходили

з ладу, а людям тряска завдавала фізичного болю. Не зважаючи на це, за два дні подолали 70 км, переїхали Буг і зупинилися у Дорогуську.

Наступну зупинку зробили у Серебрищі, звідки попрямували до Холма. Наша святиня справила на мене гнітюче враження. Було видно, що під час війни та австрійської окупації містом ніхто не опікувався, не побачили ми і каплиці на честь св. Кирила і Мефодія, яку поляки висадили у повітря ще у 1920 р. На перехресті доріг Холм–Люблин та Володава–Красностав повернули у бік села Став. Тут наша група розділилася, бо більшість сімей поїхала у напрямку Савина, поблизу якого знаходилися їх села. Моя та ще дві сім'ї одним возом поїхали у напрямку рідного Ставка, але на відстані семи кілометрів від нього зупинилися на відпочинок, бо люди та кінь знемагали від втоми. Зрештою, нам не було куди особливо поспішати, бо село виявилось повністю спаленим. Потрібно було визначитись з можливим місцем проживання на кілька найближчих років.

Наступного дня переїхали ріку Святинку і вїхали до Ставка. Я й не помітив нашої садиби, бо з усіх будинків вціліла лише старенька кузня. У ній вже жило три сім'ї, які раніше повернулися з вигнання. Поцілувавши землю на рідному обійсті, поїхали до сусіднього села Воля Цицівська, у якому збереглася старенька бабусина хата. Вона виявилася порожньою, тому ми там й зупинилися. Вона та коня, який щиро служив нам у дорозі, залишив спільникам по нещастю, щоб вони могли добратися до свого села.

Таким чином, 6 серпня 1921 р., на свято Спаса, ми знову ступили на нашу благословенну землю, з якої нас насильно вирвали шість років тому. Тоді думалося мені, що вже ніщо і ніхто нас не розлучить, проте через двадцять чотири роки наш народ зазнав ще більшої трагедії – депортації без права на повернення. Оглядаючись на минуле сум огортає душу за розкиданими по Польщі, Росії та Україні могилами моїх предків біля страдницьких доріг у чужих землях та на покинутих в Польщі та занедбаних кладовищах, більшість з яких назавжди зникли через безпам'ятство рідних і близьких. Не міг же мій народ настільки звинити перед Богом, щоб вічно бути гнаним і гнобленим. Очевидно йому не вистачало сили волі для захисту власного життя і свободи, не мав він гідних провідників та надійних зовнішніх помічників.

■ САЛЮК Леонтій

м. Луцьк

Народився 22 квітня 1932 р. у с. Сичин Холмського повіту. 1938 р. пішов до польської школи у сусідньому селі Ставок, де 1936 р. батьки заклали власне господарство. Початкову освіту здобув у Сичинській школі, у 1942–1944 рр. навчався в Холмській українській гімназії. У 1945 р. під час депортації українців з Холмщини сім'я опинилася на станції Покровка

Одеської області, звідки перебралася до Ківерець Волинської області. У 1950 р. у місцевій СШ здобув середню, а у 1956 р. у Львівському медичному інституті – вищу медичну освіту. Після закінчення ординатури обіймав посади завідувача поліклінічного відділення Волинської обласної клінічної лікарні, головного лікаря Луцького міського пологового будинку, головного акушера-гінеколога Волинського та Львівського облздороввідділів. Ним проведено більше 10 тис. успішних операцій. Помер 25 вересня 2007 р., похований у Луцьку.

До «раю» у товарному вагоні, а назад – пішки

Село Ставок Холмського повіту, в якому я провів своє дитинство, розташоване на відстані двадцяти п'яти кілометрів на захід від Холма. Тут на площі 5,5 га землі мої батьки у 1933 р. заклали своє господарство. Під час земельної реформи 1937 р. замість ділянок у різних кінцях села їм була виділена земля поблизу німецької колонії Бекеша. На ній протягом одного року були збудовані тимчасова хата, на зразок теперішньої літньої кухні, усі господарські приміщення, поставлений зруб основного житлового будинку, викопана криниця, посаджено сад.

В селі нараховувалося близько 50 селянських господарств. У довоєнний час тут жили чотири польські та дві єврейські родини. Місцеві українці належали до парафії в сусідньому селі Сичині, в якому я народився у 1932 р. Перше повідомлення про сільську церкву відноситься до XV ст. Добре пам'ятаю, у 1937 р. поляки зробили спробу її зруйнувати. Одного дня в село приїхали близько 20 поліцейських та цивільних осіб, але місцева українська громада, яка вирізнялася високим рівнем свідомості та згуртованістю, ще на початку 20-х рр. минулого сторіччя стала на захист святині, й польські «християни» були змуше-

ні відступити. Тоді ж у сусідніх літописних селах Бусівно та Верещин, а також у Волі Верещинській та Цицові, церкви були зруйновані. У Верещині на місці давнього городища, де знаходилася одна з найстаріших церков, поляки обладнали військове стрільбище. На Холмщині та Підляшші у міжвоєнний період з боку цих «поборників» християнської моралі зазнали наруги майже 300 українських церков. Дика татаро-монгольська орда в стані психічного афекту від перемог над «невірними» не чинила подібного глуму над релігійними почуттями українців. До числа інших руйнівних чинників національної свідомості можна віднести закон про освіту 1924 р., яким на Холмщині були заборонені українські школи усіх типів. Спроба мешканців Ставка заснувати українську школу була придушена польською владою. Натомість тут з'явився польський учитель Квіцінський, який з приходом німців покинув село.

У 1939 р., коли ще йшла німецько-польська війна, відповідно до німецько-радянського договору в селі з'явився підрозділ Червоної армії. Советські солдати мали дуже жалюгідний вигляд. Навіть одяг говорив про їх азійське походження. Довгі обмотки на ногах нагадували чалму на головах мусульман. Це видовище доповнювали низькорослі коні, яких в народі називали «монголами». Ці бідолашні тварини, з'єднані по 3–4 пари, ледве тягнули гармати та вози з боеприпасами. Військові частини, які пройшли через село, а одна з них деякий час тут розташовувалася, автомобілів майже не мали, тому свою «визвольну місію» солдати виконували ногами.

Приблизно через два тижні Червона армія відступила за Бут, а її місце зайняли німецькі війська. Солдати були добре одягнені, забезпечені продуктами харчування, багатьох з яких ми ніколи й не бачили. Якщо червоноармійці просили у селян їсти, то німецькі солдати пригощали українських дітей шоколадом, що справляло позитивне враження. На відміну від гвинтівок застарілих взірців, якими були озброєні червоноармійці, більшість німців мали автомати. Головними засобами їх пересування служили автомобілі та мотоцикли. Тилові підрозділи мали вози, запряжені кіньми-важковаговиками. Вони виразно контрастували з недавніми посланнями від Сталіна, викликали у населення страх і повагу. Військова адміністрація доводила до відома населення свої вимоги та форми покарання за їх невиконання. Селяни швидко усвідомили вимоги воєнного часу, тому за час окупації в селі жодних ексекуцій не відбулося.

В середині червня 1941 р. дислокована в селі німецька частина разом з іншими вирушила на схід, а 22 червня розпочалася німецько-радянська війна. Добре пам'ятаю цей день. Біля третьої години ночі нас розбудив неймовірної сили гул у небі. Вибігши з хати, ми побачили вкриті літаками небо, які летіли у східному напрямку. Через якийсь час лише частина з них поверталася назад, бо маршрути перельоту інших, очевидно, були довгими.

У 1940 р. національне життя українців Холмщини і Підляшшя почало змінюватися. Існуюча в Ставку польська школа стала українською. Гостра проблема нестачі кваліфікованих учителів вирішувалася залученням до педагогічної роботи освічених селян. Через те моєму батькові Іванові Йосиповичу Салюку, агрономові за фахом, кілька років довелося працювати сільським учителем і одночасно господарювати на землі. Ще й досі мої ровесники-односельці з вдячністю згадують його за те, що він підготував їх до вступу в Холмську гімназію. Саме тогочасні сільські учителі взяли на себе обов'язок відродження національної свідомості місцевого українського населення. Більшості з них довелося вчитися самим, навчати дітей, згуртовувати і виховувати сільську громаду. Священики, учителі, кооператори та сільські старости (солтиси) складали прошарок сільської інтелігенції, від самовідданої праці якого повністю залежав рівень національної свідомості людей.

Пригадую, як в березні 1941 р. батько організував вечір, присвячений роковинам Тараса Шевченка. Діти та чимало дорослих односельців вперше познайомилися з творчістю генія нашого народу. Під час інших заходів дізнавалися про УНР та її діячів – Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюру. В селі відродився осередок товариства «Рідна Хата», було засновано літературно-драматичний гурток, функціонував літній дитячий садок.

У 1942 р. я був зарахований до другого класу Холмської гімназії з українською мовою навчання, а екзамени за перший клас здав екстерном. Це дуже важливий етап у моєму житті, бо під час двох років навчання відбулося моє самоусвідомлення як українця, сформувався світогляд, який став стрижнем усього мого життя. Крім загальноосвітніх дисциплін нас навчали основам етики поведінки, вмінню спілкуватися з людьми, без чого освічена людина не може бути інтелігентною. Вважаю себе щасливою людиною, бо мав можливість слухати глибокі за змістом проповіді архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Івана Огієнка) та прислужувати йому під час богослужінь у Холмському кафедральному соборі, вчитися за його підручником з української мови, а вивчені тоді порядок богослужіння та молитви залишилися в пам'яті на все життя.

Через наближення фронту навчання в гімназії припинилися в травні 1944 року. Протягом березня-травня частина старших учнів гімназії була мобілізована до загонів «Баундвісту», яких наші дотепники назвали загонами «бункер-грабен». Їх вивезли до Буту, де вони будували лінію німецької оборони. Кілька моїх односельців були залучені до цієї роботи, тому я мав певну інформацію про загальне становище на фронті.

Ще задовго до наближення воєнних дій українське населення Холмщини і Підляшшя почало зазнавати людських та матеріальних втрат. Польські під-

пільні військові формування, які з'явилися на Холмщині у 1942 р. та вчиняли окремі антиукраїнські акції, навесні 1943 р. розпочали широкомасштабні антиукраїнські дії. В числі кількох тисяч замордованих ними українців опинився мешканець Ставку, активний діяч українського руху Дмитро Вашкевич. Жертвою польських націоналістів мав стати й мій батько. Від загибелі рятувався тим, що протягом багатьох місяців переховувався у Холмі, періодично навідуючись до села. До парадоксів того часу можна віднести той факт, що від загибелі нашу сім'ю оберігав сусід-поляк на прізвище Радек, один з синів якого був солдатом польської Армії крайової і надзвичайно вороже ставився до українців. Натомість, його батько тривалий час ночував у нашому домі, про що, безумовно, знали польські боївки і не завдавали нам відчутної кривди. Після нашого виїзду він зайняв наше господарство, викінчив хату, але великих радощів не зазнав, бо втратив сина-підпільника. Кілька разів наша хата обстрілювалася, внаслідок чого лише я зазнав ушкодження. Інколи якась польська банда заходила на подвір'я, знімала стрілянину по господарських будівлях, але до хати не заходила.

Про діяльність польських банд, місця їх дислокації та їх членів добре знали як сформовані в липні 1944 р. польські прорадянські органи влади, так й відділи радянської військової адміністрації та підрозділи НКВС, які знаходилися на всій території краю. Життя показало, що заходів до порятунку українського населення вони не приймали. Хоч ідеологія польського підпілля базувалася на принципах незалежності Польської держави та неприйнятності комуністичних засад у державотворенні, по відношенню до українського населення Холмщини і Підляшшя воно виконувало роль підручного комуністичного режиму СРСР та його маріонетки в Польщі. У божевільній ненависті до українців, що впродовж історії багато разів демонструвала польська влада, вони й на цей раз не змогли побачити реальної небезпеки, яка вже прийшла на їх землю. Розплата за політичну сліпоту коштувала полякам сорока років радянської окупації, морального та матеріального занепаду.

Після підписання урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення угоди про взаємне переселення українського та польського населення, 9 вересня 1944 р. в Люблині, радянська евакуаційна комісія приступила до обліку українців та відправлення їх до УРСР. Більшість односельців поїхали до України восени 1944 р., лише три сім'ї залишалися протягом усієї зими. Проте, під тиском реальних обставин та постійного страху за життя останні охоронці українства у цьому селі прийняли рішення про переїзд до України. Форма переїзду нашої сім'ї може служити доказом фальшивості тверджень про добровільний характер процесу переїзду та вибору місця проживання в УРСР.

Про політичний режим в Україні та ситуацію в її окремих регіонах ми довідалися від нових сусідів-поляків, які переїхали до Ставку з села Уляна (нині Дачне) Ківецького району Волинської області. Між нами встановилися добрі людські стосунки. Це була дуже бідна сім'я, якій наші батьки допомагали харчами та паливом. Вже після нашого від'їзду вона була знищена місцевими поляками, які сприймали приїжджих поляків з неприхованою ворожістю. Ця сім'я виявилася не єдиною жертвою корінних поляків, які в кінці 30-х та на початку 40-х рр. були інфіковані найбрутальнішою формою шовінізму. Коли позбулися українців як об'єкту для садизму, в поле зору підпільних націоналістичних банд потрапили переселені з УРСР єдиновірні брати. У повоєнний час я мав змогу періодично відвідувати рідний край, де бачив економічний занепад, байдужість до цієї землі прибулих з України поляків, їх безправність і страх перед комуністичною владою та корінним польським населенням. Отже, маючи об'єктивну інформацію про Україну, батьки мали намір поселитися на Волині, проте не отримали згоди переселенської комісії, внаслідок чого сім'я опинилася на півдні України.

В квітні 1945 р. останні три сім'ї виїхали з села на товарну станцію Холма. Разом із сотнями інших сімей вигнанців майже місяць жили у зроблених з ряден наметах. Будучи незахищеними з боку радянської окупаційної та новоствореної польської влад, мусили створити власну самооборону. Наприкінці травня до табору подали товарні вагони, з розрахунку один вагон на дві сім'ї, і повезли нас у невідомий край. З невідомої причини везли не найкоротшим шляхом через Ягодин та Ковель, а на Замістя, Томашів, Раву-Руську, Львів, Здолбунів. За межами західних областей Україна нагадувала малолюдну пустелю. Навкрути лежали порослі бур'янами поля, бідні хати-мазанки без господарських будівель. Не маючи уяви про колгоспну систему такі краєвиди викликали у нас здивування, яке переходило у тривогу за майбутнє життя. Після двох тижнів дороги ми опинилися на станції Вознесенськ Миколаївської області, але батьки та інші люди відмовилися там вивантажуватися і вимагали повернення хоча б на Волинь. Після цього поїзд рушив далі і зупинився на роз'їзді Петровка біля селища Веселиново. Знаючи настрій «пасажирів», тут поїзд оточили солдати НКВС і «допомогли» вивантажитися. Після такої «урочистої» зустрічі люди остаточно переконалися у «перевагах соціалістичного ладу» та отримали хороший урок з радянської демократії.

Тут у наметах ми просиділи сто днів. Хліб довелося пекти у викопаних в землі печах, а їжу варити на вогнищах. Навколо росли одні бур'яни, на відстані десятків кілометрів не було оброблених полів. Там ми пасли привезену з дому худобу, але кормів на зиму для неї заготувати було неможливо. Через те, що корови вимушено їли полин, молоко було нестерпно гірке. Ми щиро співчували нашій корові, якій радянська влада приготувала такий щедрий стіл.

Звиклі до такого життя, місцеві жителі охоче купували у нас молоко, бо власних корів давно не мали.

Місцеві начальники агітували переселенців вступати до колгоспу, але ніхто на це не погодився. Моєму батькові пропонували посаду агронома, а сім'ї – хату без вікон та дверей, але батьки не погодилися на таку пропозицію. Натомість, ними вживалися рішучі заходи для переїзду на Західну Україну. Представники нашого табору (інакше це видовище не назвеш) кілька разів їздили до керівників залізниці та органів влади Миколаївської та Одеської областей, возили їм хабарі у вигляді муки, цукру, сала і таким чином «купили» для присутніх тут сорока сімей три відкриті вагони, які використовувалися для перевезення вугілля. На початку жовтня завантажили до них майно та відправилися до станції Ківерці Волинської області, звідки ще сподівалися перебраться на Холмщину.

Через відсутність місця у вагонах, худобу вирішили переправляти на Волинь власним ходом. Ще до від'їзду вагонів 1 жовтня 1945 р. 13 осіб з коровами та вівцями в супроводі одного воза відправилися у ніким не знану дорогу. Отримавши інформацію про те, що таких як ми подорожніх енкаведисти повертають назад, доводилося обминати міста і села, ночувати у придорожніх лісосмугах або на узліссі. Вперше до сільської оселі зайшли у Вінницькій області, де ніч провів не під кущем а на встеленій соломною підлозі. Люди, які нас прийняли, жили бідно, тому ми їх обдарували хлібом та салом. У моїй пам'яті на все життя залишилося спілкування з їх дворічною дитиною, якій я запропонував печиво, що мама приготувала в дорогу. Дитина злякано відвернулася, а її поведінку батьки пояснили тим, що вона ще не бачила білого хліба, не те що печива. Це трапилося на родючих землях Поділля, де ми бачили багатий врожай фруктів, але давно не орані землі.

На шляху до Рівненської області більшість полів залишалася не обробленими, тому й не дивно що у наступному 1946 р. на Україні лютував голод. Де ж було брати хліб, якщо протягом двох років після звільнення України від німців землі знаходилися під бур'янами. Виправдовувати це повною розрухою – значить говорити неправду. Причина такого злиденного становища знаходилася у колгоспній системі, при якій народ був відлучений від власності і без відповідної команди не мав права щось робити. Переселенці з Холмщини, зазнавши великих втрат від війни, польського садизму та виселення, залишалися у значно кращому економічному становищі. Актуальне на той час гасло «Все для фронту» діяло й на Холмщині. Українське населення у 1944–1946 рр. передало польсько-радянським органам влади, а ті – у фонд Червоної армії, 13,5 тис. т зерна, 77 тис. т картоплі, 29 т м'яса у живій вазі, залишило 166 тис. га під посівами. Але, незважаючи на це, холмщаки залишилися на кілька порядків заможнішими від радян-

ських колгоспників. Не дивлячись на масові пограбування напередодні та в час виселення, вигнанці перевезли в Україну 55 тис. коней, 114 тис. корів (невідомо чи мали стільки корів усі українські колгоспи), 46,5 тис. овець, 23,4 тис. свиней.

На Рівненщині першу ніч провели недалеко від Острога, а другу – на узбіччі дороги біля Рівного. Повечерявши, я ліг спати поруч з коровою, тримаючи поводок у руці. Глибокої ночі мене розбудив якийсь чоловік з автоматом у руці. З ним була група з кількох осіб. З'ясувавши, хто ми такі, нічні гості все ж забрали у нас кілька овець і вручили нам розписку про те, що взяли це для фонду УПА. Після таких несподіваних гостей ніхто вже не думав про сон. Наступного дня пройшли двадцять кілометрів і на ніч зупинилися на горбистій місцевості за Рівним. Тут, від імені УПА, у нас забрали решту овець. Думаю, що це були звичайні сільські бандити, які діяли під маркою УПА, адже на їх одязі не було жодних відзнак, які вказували б на їх причетність до армії. Далі подорожували без пригод, а останню ніч провели вже біля Ківерець.

Вранці прийшли до міста, де моїх супутників зустріли родичі, які приїхали сюди раніше від нас поїздом. Тут я довідався, що мої батьки зупинилися в селі Уляна (нині Дачне), розташованому на півдорозі між Ківерцями та Луцьком. Люди показали мені дорогу і, разом з коровою, я пішов шукати батьків. Пройшовши кілька кілометрів, зустрів батька, який поспішав до Ківерець на роботу. Наша зустріч була сповнена радощів і смутку. Батько пояснив, що не може супроводжувати мене, бо за спізнення на роботу буде засуджений. Уже з перших днів нам відкрилася суть радянської системи. Нас у перші ж дні прикували до комуністичної галери як невільників.

Через якийсь час я добрався до Уляни, де зустрівся з мамою, старенькими та немічними вже дідом та бабою, які особливо важко переносили другу за тридцять років життя депортацію. Розпитуючи про пригоди під час чотирьох тижнів мандрів, родичі ліквідували мої «здобутки» на дорогах советської України: прали завошивлений одяг, стригли волосся на голові, відмивали брудне тіло. Позбувшись цього вантажу, я відсиплюся цілу добу.

До шостого класу Ківерцівської середньої школи № 1 я пішов з другої чверті 1945/1946 навчального року. З двадцяти учнів у класі лише четверо були місцевими волинянами, а решта походили з різних повітів Холмщини. Пізніше в школі з'явилося кілька товаришів по Холмській гімназії, сім'ї яких довше блукали по Україні. Знаходячись у більшості, нам простіше було адаптуватися до нових умов життя та вимог шкільної програми. Отримавши середню освіту, вступив до Львівського державного медичного інституту, який закінчив у 1956 р. і все життя віддав справі охорони здоров'я населення України.

Аналізуючи пережите кожного разу задаюсь питанням: чому українці опинилися в числі не багатьох народів світу, які не змогли виробити національного стрижня, в основі якого лежить національна ідея, та створити повноцінної держави? На мою думку, не в останню чергу провина за це лежить на церкві, яка не стала автокефальною, цебто національною. Саме церква в історії багатьох народів відіграла ключову націоформуючу роль. В історії Холмщини після княжого періоду лише у 1940–1944 рр. керована архієпископом Іларіоном Холмсько-Підляська православна єпархія мала ознаки національної церкви, результати діяльності якої були очевидними. Через це, сьогодення влада як рудимент минулої системи, стала не загальнонаціональною, а паразитуючим класом. Їй незнайоме почуття національної гідності, тому вона й організовує «урочисті» заходи на зразок «Волинської трагедії», чим демонстративно принижує увесь народ України.

■ СВИСТУН Віталій

с. Солонка Львівської обл.

Народився 30 липня 1935 р. у Новосілках Томашівського повіту в сім'ї учителів. Дитячі роки провів у рідному селі, де закінчив три класи місцевої школи. У 1945 р. сім'я була переселена до с. Британи Ново-Маячківського району Херсонської області, там провчився четвертий клас. Влітку 1946 р. родина переїхала до м. Ківерці Волинської області. Тут у 1952 р. закінчив середню школу і вступив на радіотехнічний факультет Львівського політехнічного інституту (нині національний університет «Львівська політехніка»). У 1958–1964 рр. працював на Львівському телецентрі. З 1964 р. до виходу на пенсію у 1995 р. працював у КБ Львівського телевізійного заводу й на заводі телевізійної техніки НВО «Електрон». Останні 15 років обіймав посаду головного конструктора заводу. В цей період направлявся на роботу за кордон, зокрема, у 1968–1969 рр. в Уганду, у 1971 р. – у Пакистан, у 1975–1977 рр. – в Республіку Кубу. Там виконував функції спеціаліста з телевізійної техніки при торговельних представництвах СРСР. Одружений, має двох дітей. Помер у 2005 р., похований у с. Солонка Львівської області.

Нас просто вигнали

Час неблаганно стирає з пам'яті давні події, але окремі з них зафіксуються на все життя. Чи можливо забути місця, де пройшло дитинство або нанесені державними чиновниками, а найгірше людьми, протизаконні та несправедливі кривди.

Я народився на Холмщині – землі, яка віддавна була етнічною українською територією, та була заселена переважно українцями. Наприкінці Другої світової війни Холмщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина опинилися в складі повоєнної Польщі. Тимчасовий уряд цієї країни зробив усе можливе, щоб українці назавжди покинули свою історичну батьківщину. Згідно угоди між двома маріонетковими адміністраціями – урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення – про взаємну евакуацію українського населення з Польщі та польських громадян з УРСР від 9 вересня 1944 р. вона мала здійснюватися добровільно, з висловленням згоди у письмовій або усній формі. Спеціальні уповноважені з обох боків керували роботою комісій, які складали списки «бажаючих» переселитися до УРСР і наполегливо радили з вибором місця майбутнього поселення, найперше у південно-східних областях України. Незаперечним є той факт, що в питанні місця проживання люди свій вибір робили несвідомо, здебільшого керувалися агітаційною, а не власною інформацією. Практично ніхто тамтешніх умов життя не знав, що й підтвердив їх швидкий переїзд до західних областей.

В документі, виданому Львівським обласним архівом значиться, що наша родина, в кількості чотирьох осіб, у 1945 р. була переселена до Херсонської області. Дорога до нового місця була важкою. Ми кілька місяців провели на контрольно-перепускному пункті у Сокалі, де чекали дозволу на виїзд і транспортного засобу. Потім нас завантажили у товарний поїзд, який доставив до Херсона. Там переселенців розподілили по районах і селах, внаслідок чого ми опинилися у Британах Ново-Маячківського району. Тут нашу сім'ю підселили до самотньої жінки. Місцеві жителі сприймали нас як чужинців і називали поляками. У мене це викликало обурення, бо саме від поляків ми зазнавали найбільше принижень та образ.

Документально підтверджено, що наша сім'я залишила в Польщі господарство, до якого входив житловий будинок та господарські будівлі (стаїня, стодола), які ще до складання опису майна були спалені поляками. Крім руйнування будинків, найчастіше через їх підпалення, поляки масово знищували українське населення. Лише протягом однієї ночі вони вбили близько 120 моїх односельців і спалили майже усі господарства місцевих українців.

Дику ненависть до нас, нашої мови та культури вони виявляли за кожної нагоди. Мої батьки були освіченими людьми, добре володіли і з поляка-

ми спілкувалися польською мовою, проте жоден з них навіть не намагався заговорити до нас українською. Мені на все життя запам'ятався один епізод. Якось до мами завітала знайома полька і вони, звичайно, спілкувалися польською мовою. Тут я підійшов до мами і звернувся до неї українською мовою. Треба було бачити з яким обуренням полька сказала мамі: «Для чого пані вчить дитину розмовляти цією собачою мовою?». Минуло багато років, але я пам'ятаю цю образу.

Сьогодні наймолодші виселенці з Польщі українського походження мають 60-річний переселенський стаж, і, нарешті, їх визнали учасниками війни. Для отримання довідки про переселення та залишене в Польщі майно кожний з нас мав звернутися до Львівського обласного архіву, де знаходяться списки переселених осіб. Щоранку перед брамою цієї установи вишиковувалася величезна черга вже немолодих людей. Коли о дев'ятій ранку ворота архіву відчинялися, весь люд, інколи сотні осіб, заходив на подвір'я і розходився по менших чергах. Я спостерігав за цими людьми і думав про те, скільки вони витерпіли за ці шістдесят років. Кожний з них народився на території нинішньої Польщі, чимало їх побувало у східних областях, але усі опинилися на Західній Україні, бо хотіли бути поруч з батьківщиною. Їм знадобилося небагато часу, щоб розібратися і зрозуміти суть «заможного колгоспного життя» і через рік перебратися до західних областей. Вже 1946 р. я разом з батьками опинився в райцентрі Ківерці Волинської області.

Це врятувало багатьох від голоду 1946–1947 рр., але частина ще нестарих людей померла у перші роки перебування в УРСР не від старості, а з відчаю, бо виявилися психологічно несумісними з існуючою тут політичною системою. Тепер я власник «Посвідчення учасника війни», хоч насправді був депортований, але наш уряд дуже пізно на це звернув увагу.

■ СЕНЬ Роман

м. Ківерці Волинської обл.

Народився 11 лютого 1935 р. у Чолках Замістського повіту. У батька Леонтія Сеня та матері Євгенії з родини Бігунців було троє синів, а господарство складалося з 8,5 га землі, великого саду, половину якого здавали в оренду, та пасіки. Крім традиційних культур їх родина займалася вирощуванням тютюну, на що мала відповідну ліцензію. В грудні 1944 р. сім'ю евакуювали до с. Степківка Одеської обл., де розпочав навчання у першому класі. У вересні 1945 р. переїхав до м. Ківерці Волинської обл., де у 1952 р. отримав семирічну освіту і вступив до Ківерцівського культосвітнього технікуму. Отримавши диплом, завідував сільським клубом. Після служби в армії і до виходу на пенсію у 1997 р. працював інструментальником у Ківерцях.

Гіркі роздуми

З останніх років життя на батьківщині найбільше запам'яталися події 1942 р. З крематорію замістського концтабору, який знаходився на відстані двох кілометрів від нашого села, вечорами розносився задушливий запах горілих людських тіл. Коли у бік села дув південно-західний вітер, через сморід не можна було вийти з хати.

Того ж року нашу сім'ю спіткало велике нещастя. З добре налагодженого та заможного господарства німці переселили сім'ю до Ступника Грубешівського повіту, а наше та сусідні українські господарства зайняли німецькі колоністи. Добре, що на новому місці батькові вдалося влаштуватися робітником на цукровому заводі в Уханьках, що рятувало нас від голоду.

На Одещині нам надали однокімнатне розміщення колишньої крамниці без відповідних умов для життя. Батько пішов працювати у садово-городню бригаду місцевого колгоспу, але його «заробіток» не міг хоча б частково задовольнити потреб сім'ї. Через це у вересні 1945 р. три переселенські сім'ї організували перехід на Волинь. В групі людей, які мали однокінного воза та п'ять корів, з нашої родини, крім мене, була бабуся, а мама з двома молодшими братами добиралася на Волинь вантажними поїздами. Батько, який у цей час ще не міг залишити роботу і накликати гнів начальства на сім'ю, переїзд здійснював самостійно – частково поїздами, а де була небезпека натрапити на

міліцейський кордон, йшов пішки. Лише в кінці жовтня наша сім'я повністю зібралася у райцентрі Ківерці Волинської області, де зупинилася у маминого брата, що відразу потрапив на Волинь.

Роздумуючи над минулим, приходжу до висновку, що тодішня влада УРСР до вихідців із Забужжя мала особливе ставлення. Не можу пояснити випадковістю факт призову на службу до Північного морського флоту юнаків з Волині, де майже усі новобранці були з переселенських сімей. У Североморську одні нас називали «смертниками», а інші – «бандерівцями». До числа смертників нас відносили тому, що виключно «бандерівцями» формувалися групи, які випробовували найновіші реактивні торпеди та міни. Через отримані високі дози опромінення, особливо під час навчальних стрільб на віддалених островах (тоді ніхто цим питанням взагалі не переймався, в тому числі офіцери), усі мої товариші по службі давно померли. Збереженням життя завдячую заступнику командира частини з політроботи, уродженцю Петербурга Трепкову, який чомусь мав до мене певні симпатії і, коли це було можливо, звільняв від участі у найнебезпечніших випробуваннях зброї.

Ще одна важлива проблема – виконання умов польсько-радянського договору про наше переселення. Ніхто не хоче дати відповіді на питання: чому ми, залишивши практично усе найцінніше майно у Польщі, були змушені тут наживати все самотужки, починаючи від найменшої дрібниці? Де ж гарантії з обох сторін, які запевняли про повну компенсацію за втрачене майно?

■ СИДОР Михайлина

*с. Перепельники Зборівського району
Тернопільської обл.*

Народилася 7 жовтня 1922 р. у Гнатівчых Сокальського повіту (тепер у Львівській області). З часу переселення проживала на Тернопіллі.

У квітні 2011 р. перейшла в інший світ.

*Спогад записав 12 травня 2006 р. доцент
Тернопільського національного педагогічного університету
ім. В. Гнатюка Володимир Кіцак.*

Як то було

Наша родина налічувала п'ять осіб: батько Сидор Михайло Ількович – 1881 р. н.; мати Сидор Марія Петрівна – 1887 р. н.; брат Павло – 1912 р. н.; брат Володимир – 1917 р. н. і я – Михайлина.

Ми мали дерев'яну хату, стодолу, стайню, дві корови, свиней, курей і коня.

В селі була греко-католицька церква, в якій управляли два священники – греко-католицький і римо-католицький. В селі була хата-читальня, «Просвіта», при яких працював драматичний гурток. Була й польська хата-читальня.

До вересня 1939 р. село належало дідичеві Льонцкшаму, але сам він жив у Львові. В селі було багато польських родин і чотири єврейські. До 1939 р. господарями почували себе поляки. Відкритих зіткнень між поляками і українцями не було, траплялися невеличкі суперечки за землю, за роботу тощо. Часто поляки не пускали українців до церкви, зневажали релігійні та національні традиції. Після 1939 р., коли землі потрапили під окупацію німецьких військ, українці почали почувати себе дещо краще. З приходом німецьких властей євреї виїхали з села і про подальшу долю їх не відомо. До поляків німці ставились вороже, дещо краще до українців.

В селі діяла польська підпільна організація Стшельци, Українська повстанська армія і ОУН. Польське підпілля в основному вело боротьбу з українцями. В ОУН-УПА пішло багато односельчан. Одні пішли в ліс воювати, а ті що були в селі, в основному займались збором продуктів харчування для вояків. Наприкінці війни, коли наступала Червона армія, українське підпілля активізувало свою діяльність. Поляки через появу УПА стали тихішими, до вбивств не дійшло, бо вони почали покидати село.

Коли почали врегульовувати кордон після війни, то наше село, разом з іншими, перейшло до Люблинського воєводства. Польські власті оголосили про виселення українців з даної території. Виселяли силою, під контролем поляків. На збори давали лиш один день. З собою можна було брати все. Документи на земельне майно оформлялись на місці. З початком виселення почали підпали, грабежі. Грабували, в основному, місцеві поляки. Забирали їжу, воду, коней і вози. До залізничної станції Сокаль добирались, хто мав коней – своїм ходом, а інших вивозили поляки.

Але через грабежі поляків, Червона армія взяла нас під свій захист. Близько тижня стояли на станції, поки нас загрузили у вагони. Худобу окремо, а окремо людей. І ми самі харчувалися, й худобу годували, як могли, воду брали на станції. Скільки сімей було у вагоні, сказати важко, бо вагони були переповнені. Через два тижні ми добрались до станції Млинівці. Охороняли нас червоноармійці, особливо було складно, коли зупинялись на станціях, де було велике скупчення людей і часті були крадіжки. Поляки крали все підряд, хто що бачив і міг. Забрати могли коня і воза.

В Млинівцях до нас приїхали представники села Перепельники і забрали до себе. Розвантаження залежало від складу сім'ї. Нас було п'ятеро, то це означало, що з дому ми взяли з собою майже все і на станції швидко розвантажились. До села їхали підводами. В селі нам виділили подвір'я польської сім'ї Костецьких. Господарка була добротна: хата, стайня, стодола. Кредитів у держави ми не брали, поле обробляли кіньми – спрягались із сусідами Головацькими. Два роки ми не платили податків і державних добровільних позик.

В 1947 р. було засновано колгосп імені Сталіна. Записували до колгоспу примусово. Місцеве населення до нас ставилось доброзичливо, адже з нашим прибуттям вони ні морально ні матеріально не постраждали.

Після нашого виселення поляки підпалили село Гнатовичі і воно майже все вигоріло. Церква була дерев'яною і згоріла під час пожежі. Залишився лише цвинтар. Після остаточного врегулювання кордонів дехто вернувся назад, але ми не повертались, а залишились в селі Перепельники.

**Подаємо спогади двох відомих в Україні синів холмщаків
переселенця Михайла Сороки, які об'єднує спільна назва:**

БАТЬКОВІ ШЛЯХИ НА КРУТИХ ПОВОРОТАХ ІСТОРІЇ

В основі цієї розповіді – дві поїздки до Польщі, у село Стенятин Люблинського воєводства, синів Михайла Сафатовича Сороки, якого разом з матір'ю і сім'єю сестри, як і кількох тисяч інших українців, було силоміць переселено в середині сорокових років минулого століття з рідних домівок і земель у нові, незнайомі їм краї. Перша поїздка була здійснена старшим сином Михайлом у липні 1979 року, коли ще Польща була ПНР, тобто «народною, соціалістичною республікою» і входила до Варшавського договору. Друга, молодшим сином Юрієм, – в серпні 2010 року, у зовсім іншу Польщу: члена Європейського Союзу і військового блоку НАТО. Втім, ці геополітичні зміни у Східній Європі, у тому числі й у долі невеличкого села Стенятин, розташованого неподалік нинішнього кордону між Україною і Польщею, менше всього цікавили синів. Вони прагнули вклонитися місцям, де народився батько і пройшли його дитинство і юність, віддати шану землі, де споконвіків жили і в якій спочивають вічним сном близькі й далекі їхні пращури.

■ СОРОКА Михайло

м. Київ

Народився 6 лютого 1948 року в селі Романів Луцького району Волинської області. Закінчив факультет журналістики Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Працював у газеті «Радянська Україна», був на партійній роботі. З 1990 р. по 2008 р. – головний редактор газети «Урядовий кур'єр». Нині – заступник генерального директора Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ», голова Київської спілки журналістів, секретар Національної спілки журналістів України. Має державні нагороди, лауреат ряду творчих премій, заслужений журналіст України.

Від Стенятина до Романова – долаючи кордон

Мої батьки рідко скаржилися на своє здоров'я і дуже скупо розповідали про своє дитинство та юність. Тільки, коли стався у батька весною 1981 р. інфаркт, заговорили про те, що і його батько – мій дід Сафат, мав хворобу серця, помер у сорок років від «грудної жаби» (так у народі називають інфаркт). Моему татові йшов тоді восьмий рік, він залишився єдиним у сім'ї чоловіком, і з тих пір робота з кіньми, молотьба та багато чого іншого у господарстві лягли на його ще не зміцнілі плечі, йому, ще хлопчаківі, довелося взяти на себе дорослі, чоловічі турботи.

Жив він з матір'ю і старшою сестрою Марією в селі Стенятин Грубешівського повіту Люблинського воєводства, по-волинськи кажучи, «за Бугом». Вказуючи в різних анкетах місце народження батька, я до назви села і воєводства у дужках додавав слово Польща. Мені завжди кортіло дізнатися: де той Стенятин? А коли почав працювати в пресі, поставив перед собою мету: обов'язково побувати в селі, де народився батько і де могила діда Сафата.

І така нагода трапилася. У липні 1979 р. через Спілку журналістів України я придбав туристичну путівку на поїздку в складі групи журналістів до Польщі та НДР. Поїздка привабила мене насамперед тим, що в ній було передбачене дводенне перебування в Люблині, центрі воєводства, до якого належав Стенятин. Але, ясна річ, відвідання невеличкого села, розташованого далеко на схід від Люблина, у програмі журналістської турпоїздки не передбачалося.

І тут я згадав, що з Люблинщиною дружить Волинь, що вони – регіони-побратими. А ще згадав, що в обласній газеті «Радянська Волинь» періодично з'являлися добірки матеріалів з люблинської газети «Штандар люду» («Прапор народу»). Зателефонував головному редакторові «Радянської Волині» Полікарпу Гервасійовичу Шафеті, якому ще в роки навчання в Луцькій школі-інтернаті носив замітки і якого вважав і вважаю одним із своїх перших учителів у журналістиці. Полікарп Гервасійович підтвердив: зв'язки із «Штандаром люду» не втрачені. А щодо нього самого, то він, крім цього, підтримує особисті дружні контакти з головним редактором воеводської газети Еугеніушем Мисловським.

– Як ви гадаєте, чи міг би я зіслатися на наше з вами знайомство і попросити в нього авто в рідне батькове село? – запитав я у Полікарпа Гервасійовича.

Він не тільки не заперечував, а й попросив передати своєму польському колезі сердечне вітання.

Що й казати, я виконав це з великою радістю. Еугеніуш Мисловський зустрів мене привітно, похастував кавою, з приємністю почав згадувати про поїздки на Волинь і пам'ятні здібання з Полікарпом Шафетою. А коли я виклав суть мого прохання, тут же запросив до свого кабінету редакційного водія і наказав йому негайно готуватися в дорогу.

– Зараз вже обідній час, а шлях до краю, де жив ваш батько, неблизький. Це зовсім недалеко від кордону з Волинню, – сказав він, прощаючись зі мною.

Водій виявився веселим і балакучим. Він добре знав дороги Люблинщини, її географію та історію. Правда, щиро зізнався, що про Стенятин не чув. Але дуже швидко відшукав його на автомобільній мапі, прикинувши, що до нього, якщо їхати найкоротшим шляхом – через Красностав, Замістя і Лащів – близько двохсот кілометрів.

Мені здавалося, що їхали ми повільно й довго. Нетерпіння і збудження моє наростало. Я намагався сяк-так підтримувати діалог з водієм, проте думками вже був у батьковому селі. Яке воно?

Як виявилось, типове для наших країв. Таке ж, як і наші волинські села: з ледь хвилястим рельєфом, полями, садами, широкими долинами, лугами. Центральна вулиця села, на яку ми стрімко в'їхали, була заасфальтованою, обсадженою деревами. Власне, вона була не тільки головною, а й, по суті, єдиною, оддалік від неї виднілися хіба що окремі оточені городами, сядиби – наочне свідчення того, що сюди, як, до речі, і в більшість польських сіл, не дійшла соціалістична колективізація.

Та мене вразила не відсутність слідів колгоспу, а якась безлюдність села, навіть у його центрі. І тільки у склепі, сільському магазині, нам вдалося знайти живу душу. Продавець, після наших розтлумачувань, чого ми сюди приїхали, порадив водієві повернутися до в'їзду в село і там зайти до пана Ла-

говського. Він, мовляв, живе у Стенятині давно, ще з довоєнних часів: може, щось і згадає...

Пана Лаговського і його дружину ми знайшли на подвір'ї їхнього одноосібного господарства. Вони, незважаючи на поважні роки, покvapливо носили до клуні привезене сіно: на небі збиралися грозові хмари, тож господарям було не до розмови. Вона розпочалася тільки після того, як робота була скінчена.

Чи знав Броніслав Лаговський сім'ю мого батька?

– Так, знав. Сороки були добрі господарі. Їхня хата і присадибна земля була зовсім недалеко звідси, – і мій співрозмовник показав рукою на те місце. Тата вашого я погано пам'ятаю, був він тоді ще хлопчаком. Зате його сестру Марію пам'ятаю чудово. Красива була панянка! Не один хлопак на неї заглядався. Зізнаюсь, що й мені вона впала в око. Думав навіть на ній одружитися. Але дорогу мені перебіг Гендрик із Жулич, сусіднього села...

Остання фраза мене остаточно переконала: пан Лаговський не вигадує: він справді знав сім'ю Сорок. Бо Марія таки була заміжня «за Єндрухом», так його називали на Волині, у моєму рідному селі Романів, куди під час переселення потрапив ряд сімей «з-за Бугу». Народивши двох синів Геника і Ростислава та доньку Галю, вона рано пішла з життя, у тридцятирічному віці...

Пан Лаговський пам'ятав і діда Сафата.

– Чи можна було б побувати на його могилі? – запитав я.

– Можна й побувати, – без особливого бажання згодився він.

Цвинтар для православних був на околиці села. Правда, те, що ми побачили, з великою умовністю можна було назвати цвинтарем. Це була обмежена сітчастою огорожею і заросла кущами, деревами, густими бур'янами територія, на яку навряд чи хто-небудь заходив. Схоже, панові Лаговському було ніяково. Мені ж – дуже сумно. Щоб якось розрядити ситуацію, мій супровідник, пробившись крізь зарості, підвів мене до одинокого вцілілого дерев'яного хреста без жодних карбувань на ньому.

– Ото і є могила вашого діда.

Я мав у цьому великий сумнів, але хотів йому вірити. Поцілував хреста, вклонився могилі. У ній, а, може, десь поруч, в іншій, спочивав вічним сном мій рідний дідусь, якого мені не довелося побачити (навіть фотосвітлини його не збереглося). Він так рано покинув цей білий світ, але залишив мені не тільки прізвище, а й світлу пам'ять про себе як про добру, працелюбну, талановиту, віддану сім'ї й родині, чутливу до чужих турбот і бід людину. Я знаю, що він був саме таким. І не тільки із слів мого батька. А найперше тому, що таким був мій тато, якого він виховав. Хай пухом буде земля моєму дідусеві на тому занедбаному, через жорстоку історію, українському цвинтарі на нинішній польській території.

Чи живе нині в Стенятині хто-небудь з українців? Про це я запитав пана Лаговського, коли ми повернулися на подвір'я його домівки.

– Ні. Принаймні, мені про це не відомо, – відповів він і після деякої паузи додав: – Тут і поляків живе дуже мало. Село – на периферії. Господарювання неприбуткове. Охочих із світання до смеркання працювати на землі небагато. От у мене дві дочки. Де, ви думаєте, вони? Обидві у Варшаві. І навряд чи сюди повернуться. Так, я маю якусь техніку для господарювання і досі не втратив сил для роботи. Але хіба надовго їх вистачить? Польський землевласник – це не американський фермер, який усім забезпечений і якого багато в чому підтримує держава. А в нас? Мабуть, як і у вас. Але не буду про це теревенити. Ви ж – кореспонденти...

На ту хвилину з хати вийшла господиня. Вона винесла у хустинці кілька пирогів.

– Ще гарячі: тільки з печі.

Я подякував за гостину й за можливість поспілкуватися з ними – тими, хто пам'ятав і знав сім'ю, в якій народився і зростав мій батько. Наше прощання прискорили перші краплі дощу, які перейшли у справжню зливу...

На Волинь, у рідний Романів, я приїхав одразу після цієї туристичної мандрівки. Квінтесенцією спогадів про неї була докладна, підкріплена фотознімками, розповідь про поїздку в Стенятин (про неї я батька не попереджав – хотів, щоб це стало для нього приємною несподіванкою). Батько вислухав мене з помітним хвилюванням. Потім він розмочив у молоці зачерствілий пиріг, спечений пані Лаговською з хліба, вирощеного на землі його дитинства – він виявився для батька найдорожчим подарунком із привезених мною.

– О, так він же із чечевицею! – дитинно зрадів мій тато. І мені в ту ж мить пригадалося, як інколи просив він мою маму спекти для нього пироги саме із чечевицею – вони йому були як солодкий спогад про сумні та радісні миттєвості його дитячих літ.

Але коли я завершив свою розповідь про поїздку в Стенятин, котрою я, чого там приховувати, пишався, батько раптом задав мені абсолютно несподіване запитання:

– І ти не побоявся туди поїхати?

Страх. Перед чим? Звідки? Чого боятися? Я був щиро здивований. Почав щось говорити про те, що зараз 1979-й рік, що війна вже – далеке минуле, що з Польщею ми – вірні друзі й надійні союзники, в одному соціалістичному таборі, за одним щитом Варшавського договору.

Тато вислухав цю мою розлогу лекцію і сказав:

– А мені б туди їхати було страшно... Ти ж не знаєш, що ми там пережили. Навіть згадувати не хочу.

Він і того разу ухилився від спогадів. Видно, були вони для нього надто болючими. Та ще й, мабуть, не хотів травмувати мою психіку. А я не наполіг. І зараз про це, щиро кажучи, жалкую, бо ой як хотілося б сьогодні більше знати про життя батьків, у чиїх долях віддзеркалилися криваві відблиски пережитих ними часів. Ми з дружиною часто бідкаємось нині, задаючи собі гірке запитання, як звинувачення: чому ми, обоє журналісти, маючи достатньо часу і новітню відео- й аудіотехніку, не записали голоси, міркування, спогади своїх батьків? Чому ми опам'яталися тільки тоді, коли наші батьки відійшли за рокову межу, тихо покинули й осиротили нас? На ці болючі для нашого сумління питання немає в нас відповіді... І йдеться не лише про спогади саме наших батьків, звісно, для нас – людей найдорожчих. А про те, що і в інших долях, у родоводі кожної людини відбилися непрості часи, круті історичні повороти, цілі епохи.

Звідки, приміром, у мого батька той невивітрений десятиліттями страх? Чому його лякала навіть думка про відвідання його рідного села, де минуло дитинство і юність – найкраща для нього пора? І чому він не хотів про це згадувати? Зараз, після того, як вільніше і відвертіше заговорили про минуле, зокрема й про Волинську трагедію, коли відкрились архіви, і ця трагедія заговорила мовою документів, від яких кров холоне в жилах, мені став зрозумілим той батьків страх і його причини. Ще більше він став зрозумілим мені, коли мій рідний брат Юрій, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, підготував на основі архівних матеріалів монографію і докторську дисертацію про ті часи на західноукраїнських землях, один з окремих розділів свого ґрунтовного дослідження присвятивши українсько-польському конфлікту і, як одному з його наслідків, – переселенню сотень тисяч людей: українців з території нинішньої Польщі, а поляків із Західної України. У брата на ті події – погляд вченого-історика, він оперує неспростовними документами, вбивчими фактами, жакливими цифрами людських втрат, покалічених доль. Мої ж замітки – це спостереження і враження журналіста.

Я прочитав про Волинську трагедію багато літератури – і наукової (у першу чергу братову монографію), і публіцистичної, і мемуарної. Що ж запалило бікфордів шнур, який призвів до фатального вибуху пристрастей, до кривавої драми. У кожного щодо цього – свої аргументи, висновки і оцінки, в обох сторін конфлікту – свій погляд на нього і своя правда.

Не збираюсь ні з ким полемізувати. Переді мною – драма життя моїх батьків, яку я намагаюсь сьогодні, з відстані десятиліть, з висоти нинішніх знань про ці події, збагнути і осмислити.

Вернуся подумки ще раз у Стенятин. Невелике село, яке жило до минулої війни мирним селянським життям. Входило до Грубешівського повіту. Мій однокурсник, доктор історичних наук Володимир Сергійчук у своїй монографії «Етнічні українські землі» дослідив національний склад Холмщини, до якої належав Грубешівський повіт. У ньому, за станом на початок ХХ ст., жило 75 відсотків українців, 10 – поляків, 4 відсотки – євреїв. Приблизно таке ж співвідношення було і в інших повітах Холмщини. І не лише Холмщини, а й Підляшшя, Берестейщини. Отже, це були справді етнічні українські землі. Українці в них явно переважали. Що й не дивно. Адже ще до становлення Польщі це була західна частина Київської Русі, а в роки татаро-монгольської навали князь, а згодом король Данило Галицький очолював тут могутнє Волинсько-Галицьке князівство, яке продовжило в тих надскладних умовах державницькі традиції Київської Русі, стало одним із тих регіонів, де формувалось українство як нація. Від того ж Стенятин до Володимира, столиці Волинсько-Галицького князівства, кілька десятків кілометрів. Тільки в чотирнадцятому столітті, після чвар і міжусобиць спадкоємців престолу Данила Галицького, їхньої неспроможності хоча б зберегти надбане й зібране ним, цими землями заволоділа Литва, а вже потім, на рубежі XIV і XV ст., – Польща. Але і в ті, і в пізніші часи більшість населення цих країв складали українці, які сповідували православну віру, свято зберігали, передаючи з покоління в покоління, українську мову, національні звичаї й традиції. Не змінили це ні три поділи Польщі між Росією, Австро-Угорщиною та Німеччиною (Волинь і Холмщина відійшли до Російської імперії), ні відновлення Польщі як держави після революції 1917 року (за Ризьким договором Волинь, як і Галичину, передали Польщі). Українці залишилися тут домінуючою нацією, і недалекоглядні спроби деяких польських політиків здійснити ополячення українського населення були марними і тільки загострювали ситуацію, спричиняли протести, навіть теракти, активізацію просвітянського руху і зміцнення організації українських націоналістів.

Але найбільше збурення викликала Друга світова війна, особливо її завершальний етап. Підписаний за вісім днів до її початку сумнозвісний пакт Молотова-Ріббентропа призвів до втрати Польщею державності, до новітнього її поділу. Менше як за три тижні, починаючи з 1 вересня 1939 р., все було завершено: війська обох дружніх мілітарних держав – Радянського Союзу і Німеччини – зупинились у Волинському краї на Західному Бугу, і Холмщина, а отже, й Стенятин потрапили під гітлерівську окупацію. Певний час, навіть після того, як із стратегічних союзників СРСР і Німеччина перетворились на запеклих ворогів і між ними почалася кровопролитна війна, у містах і селах Волині й Холмщини зберігався мир і спокій (той же поляк Лаговський міг залицятися до українки Марії, батькової сестри, і навіть думати про одруження

на ній). Але згодом у війні наступив перелом, під ударами й натиском Червоної армії німецькі війська почали відступати. Фронт невмолимо наближався до Західної України. Ось тоді й спалахнув на західноукраїнських землях, передусім на Волині, кровопролитний конфлікт. На його вістрі, з одного боку, українського, була ОУН-УПА, з другого, польського, – Армія крайова. Одна сторона, виборюючи самостійність України, відстоювала приналежність до неї волинських земель, інша – наполягала на тому, що вони мають увійти до повоєнної Польщі. Згадалися і були кинуті у вогнище міжнаціонального протиборства колишні взаємні кривди. Підігріті політиками емоції взяли гору над здоровим глуздом. Українські й польські сім'ї із добрих чи, принаймні, терпимих один до одного сусідів перетворилися на непримиренних ворогів. Вулиця пішла на вулицю, польські села – на українські, і навпаки. Створювалися загони самооборони, запалали селянські хати, школи, церкви і костьолы. Гинули люди. Сотні, тисячі людей. Пік цього кровопролитного конфлікту припав на літо 1943 р. Гітлерівці не тільки його не гасили, а й намагалися підтримати, роздмухати. Адаже він істотно послаблював опір їхньому окупаційному режиму.

Моєму татові на ту пору виповнилося шістнадцять років. Його рідний Стенятин, як і навколишні села, не оминула ця жаклива бойня. В одному з них вояки Армії крайової зігнали десятки українців у православну церкву і підпалили її. Тих, хто намагався вирватися з цього пекла, розстрілювали.

– Те, що трапилося, навіть у найстрашнішому сні не присниться, – сказала нещодавно мені наша романівська сусідка тітка Надія, теж, як і батько, переселенка (вона жила в селі Телятин – за десяток кілометрів від Стенятини). – Людей різали, душили, живими кидали в колодязі. Знищували цілими сім'ями, не милували ні дітей, ні старих. Мені й зараз страшно, як згадую, що нам тоді довелося пережити...

Але це потрясіння для українців за Західним Бугом виявилось не останнім. Наприкінці 1944 р. для них почалася інша трагедія – переселенська. Сталінська гвардія, як і сам великий вождь, вирішувала проблеми окремих людей і цілих народів швидко, масштабно і радикально. Законфліктували між собою українці і поляки на Волині? Значить їх треба розвести, розселити. Поляків з України переселити в Польщу, а українців з території Польщі – в Україну. І жодних проблем!

Нікого з організаторів цієї цинічної акції не хвилювало, що переживатиме селянин, викинутий з рідної хати, із землі, в яку вкладено кошти, праця, сили не одного покоління родини. Які можуть бути сумніви і сентименти, коли прийнято рішення і дано наказ. Його не обговорюють, а виконують!

Операція «переселення» почалася 15 жовтня 1944 р. і мала завершитися до 15 грудня того ж року. Але виконання її у часі затяглося до червня 1946-го.

Загалом у ході здійснення цього новітнього великого переселення народів за вольовим рішенням вождя – Й. Сталіна, з нинішньої території Польщі в СРСР, переважно в західноукраїнські області, було вивезено майже 500 тис. українців, у зворотному напрямі, – понад 750 тис. поляків.

Про переселення своєї сім'ї батько, хоч і скупо, але дещо розповів. Особливо про те, як їх у товарняку доставили на одну із станцій Миколаївської області. Необроблених земель на півдні України через нестачу там робочої сили не бракувало. От і вирішено було відразу розв'язати дві проблеми: і забужан розселити, і південноукраїнську цілину підняти.

Але тут прибульці раптом запротестували: їм, людям з лісового краю, немилий був цей безлюдний і безлісний степ. Ніхто, мабуть, не став би рахуватися з їхніми протестами. Однак комусь із переселенців прийшла думка звернутися з відповідним проханням до Ніни Петрівни Хрущової, дружини на той час першого секретаря ЦК КП (б) України. Чому саме до неї? Як виявилось, вона походила із забузьких країв, із села Василів, що за якихось десяток кілометрів від Стенятина.

І цей хід спрацював. Переселенців перевезли з Миколаївщини у Волинську область і висадили на станції Ківерці, що під Луцьком. Кілька сімей поселили в Романові. Серед них і мого батька з його матір'ю. Вони поселилися на романівському хуторі Високе в одній хаті із сім'єю Андрія (Єндруха, Гендрика) Герби, який був одружений на батьковій рідній сестрі Марії. У їхній сім'ї вже підросли двоє синів – Геник і Ростислав, а на Високому народилась і третя дитина – донька Галина. З часом, після навчання й успішної діяльності на різних посадах Ростислав Герба став відомою на Волині людиною, довгі роки очолював колгосп у селі Грем'ячому, вивівши його з хронічно відсталих у передові, здобув серед людей повагу і шану. Геник відзначався неабиякою енергією і природженим талантом до бізнесу (жаль, що за радянських часів не було належних можливостей по-справжньому розкритися його талантові), а ще великою добротою і людяністю. Наймолодша у сім'ї Галина увібрала, на мій погляд, найкращі риси характерів своїх батьків і братів – працелюбність, лагідність, наполегливість, сердечність, життєвську стійкість, врівноваженість. І за рисами характеру, і по духу близький їй і її чоловік Богдан. Він відразу вписався в нашу родину, став її визнаним авторитетом.

На жаль, і того, як росли діти, як ставали на ноги, утверджувалися в житті, здобували шану серед людей, і як народжувалися та виростали їхні діти й онуки, моїй тітці Марії не пощастило побачити. Вона дуже рано пішла з життя – через чотири роки після переселення із Стенятина у Романів. На моє глибоке переконання, стрес, пережитий нею під час цього переселення, зіграв фатальну роль у її такому передчасному відході за вічну межу.

Як пережив цей переселенський стрес і що тоді відчував мій тато, можна тільки здогадуватися... Одне лише з абсолютною певністю можемо сказати: він ніколи не опускав рук і не цурався праці. А ще він був тоді молодий і красивий, з чудовим голосом. Тож хіба могла тоді не помітити його Людмила, дочка Данила і Ганни Бондарчуків, що жила недалеко, на тому ж хуторі Високому?

Дід Данило відразу прийняв зятя і визнав його за свою, близьку йому по духу людину. Як і дід Данило, мій батько був неконфліктний, розважливий. І дуже працьовитий. Останній обставині дід радів особливо, бо в самого вже сили були не ті, а господарка вимагає безкінечної праці.

Баба Ганна цьому заміжжю не раділа, адже в хату прийшов не тільки безземельний зять, а і його мати – теж баба Ганна. Дарма, що була вона бідовою, доброю душею і зовсім несварливою. Але незабаром настали часи, які змусили бабу Ганну (Данилиху – так її називали у селі) докорінно змінити свої відчуття й оцінки. Через два роки після того, як одружилися мої батьки, у липні 1949 р., не стало діда Данила, і вся чоловіча праця – не тільки в сім'ї, а й в усій родині – лягла на плечі мого батька.

Моя мама була наймолодшою дочкою у сім'ї Ганни і Данила Бондарчуків. І як мені довго, аж до недавнього часу уявлялося, – найщасливішою серед двох братів і п'яти сестер. Загалом, напевне, це й справді так. Але, як з'ясувалося вже в останні роки, і в маминій долі був складний, драматичний період, пов'язаний з її першим заміжжям, яке припало на роки війни. Її чоловік належав до оунівського підпілля. І коли війна відкотилася на захід, у наших краях почалася і кілька років тривала друга війна – радянської влади з розгалуженою мережею підпільних груп ОУН–УПА. У тій жахливій бойні загинули десятки тисяч людей. Назарчук, перший чоловік моєї мами, став однією з цих жертв. Загинув він у застінках НКВС.

І все ж, повторюю, саме моїй мамі з усіх дітей Бондарчуків випало у сімейному житті з татом справжнє, як я собі уявляю, людське щастя. Такою була, мабуть, Божа воля, щоб воно склалося, щоб оселився не на Миколаївщині, а на волинському хуторі Високе, який входив до села Романів Луцького району, гнаний долею переселенець з-за Буга Михайло Сорока, і щоб зустрівся він з Людмилою Бондарчук (Назарчук). Вони покохали одне одного, побралися, і над романівським хутором, над світом спалахнула зірка їхньої щасливої сім'ї. Батьки мої жили душа в душу. Між ними не було не те що сварок, а й тимчасових непорозумінь. Їх невідомою гостинність, доброта, вроджена інтелігентність об'єднувала не тільки родину: в нашій простій селянській хаті ніколи не бракувало гостей.

Скільки пам'ятаю батьків, жили вони у вічних клопотах, повсякденних турботах і праці. У роботі мій батько горів. Скільки років трималась на ньому, звичайному сільському їздовому, колгоспна ферма! Скільки пісень і колядок він знав і як чудово співав у церкві та сільському хорі (був його солістом). Яким добрим і щедрим було його серце! Але тяжка робота з раннього дитинства виснажила сили: батько пішов від нас за рік до своєї пенсії...

...Вкотре відкриваю затертий, пожовклий від часу загальний зошит в лінійку, якого сотні разів торкалися руки мого тата. У зошиті багато різних записів. Але найбільший, головний тут розділ – облік виконаної батьком колгоспної роботи. У цьому зошиті – батькова праця із січня 1978 р. до серпня 1981 р., тобто, по суті, до останніх днів його трудів у колгоспі імені Горького. Батько, з властивою йому точністю і скрупульозністю, фіксував кожен день, кожен виконану ним роботу. І сьогодні, читаючи цей унікальний трудовий щоденник, я знаю, що, скажімо, у 1978 р. 10 січня батько перевіряв картоплю, 6 лютого в день мого народження, робив у коморі, 29 березня скидав сіно, 5 червня, у день свого народження, робив на хмелю, 23 грудня розгружав міндобрива... Останній запис тато зробив 31 серпня 1981 р. Того дня він сів ріпак...

Мама свої трудовні у зошиті не фіксувала. Та було їх у неї за тридцять два роки праці в колгоспі, як і в тата, не менше десяти тисяч. А скільки при цьому домашньої роботи виконали мої батьки! Скільки ними взагалі перероблено за життя! Причём не с'як-так, а на совість. За цю їхню непоказну щоденну самовідданість і невтомність не давали державних нагород і посад, не винагороджували путівками на курорти для лікування й відновлення сил та навіть заслуженої ними, чесно заробленої плати належно не виплачували. Але батьки мої, як і всі інші батьки, ніколи на це не скаржилися. Вони знову й знову, прокинувшись раннім-ранком і помолившись Богові, бралися за споконвічну, розпочату давним-давно їхніми пращурами роботу. Бо інакше не продовжувалося б на цій землі життя їхніх дітей і внуків, нових і нових родовідів і поколінь.

З хвилюванням знову беру в руки скромний загальний зошит у лінійку. Мені здається, що я відчуваю тепло таких знайомих мені з дитинства батькових зашкарублених долонь. Чую ніжний, завжди спокійний голос мами, яка присіла до краєчку стола і говорить з татом про клопоти прожитого дня, про справи в родині, сусідів, у колгоспі, про те, що ж треба буде зробити завтра...

Незабутні, рідні мої батьки, спасибі, доземний уклін вам за все! Як бути гідним Вашого доброго імені і Вашої світлої пам'яті, де знайти сили, щоб продовжити Вашу чесну, благословенну Богом і шановану людьми роботу?

■ СОРОКА Юрій

м. Київ

Народився 27 березня 1954 р. в селі Романів Луцького району Волинської області. Закінчив Історичний факультет Київського університету імені Т. Г. Шевченка, аспірантуру цього факультету. Захистив кандидатську і докторську дисертації. Професор Київського національного університету

імені Т. Г. Шевченка. Автор цілого ряду книг і наукових статей, у тому числі монографії «Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки)».

Зустрічі через тридцять років

Наша поїздка з дружиною Людмилою на батькову першу малу батьківщину відбулася наприкінці серпня 2010 р., через три десятиліття після відвідин Стенятина братом Михайлом. Допомогли їй здійснити наші близькі друзі, колеги-історики з Волинського (тепер, Східноєвропейського) національного університету Світлана та Олександр Гаврилюки. Олександр Никифорович, крім вправного кермування автомашиною, ще й вільно володіє польською мовою, тому, по суті, став під час подорожі нашим гідом.

Напрочуд швидко пройшовши митний та прикордонний контроль в Устилузі, ми суботнім ранком в'їхали на територію сучасної Польщі. І відразу відчули реалії європейського життя: на усіх дорогах – великих і малих – рівне асфальтове покриття та відсутність клаптиків городів біля сільських будинків. Натомість – різнокольорова гама квітів, декоративних і охайних фруктових дерев. А наявність 2-3 автомобілів біля будинків свідчили не про гонор мешканців, а про цільове використання їх у повсякденному господарському житті та побуті.

Чим далі їдемо територією Холмщини, тим все більше ловлю себе на думці, що цей ландшафт мені знайомий і близький, що ці краєвиди не що інше, як продовження волинської, української землі: рівнинні поля чергуються з невеликими пагорбами, долинами, луками, річками, великими і малими лісовими масивами. Але все це двічі в середині минулого століття було штучно територіально розірване, поділене і при цьому знехтувано долями сотень і сотень тисяч людей.

Спочатку, у серпні 1939 р., волею двох диктаторів, комуністичного і нацистського, етнічна територія українських земель з майже мільйонним українським населенням була приєднана до УРСР, а вже через місяць, шляхом ганебного політичного ґешефту, розміняна на прилучення до СРСР прибалтійських земель. Єдиною сім'єю, якій легітимно вдалося перебратися в тогочасну радянську Україну, була сім'я дружини М. Хрущова – Ніни Петрівни. Про цей факт я довідався ще змалку, задовго до його трактування в історичній літературі. І мій батько, і односельці-забужани неодноразово оповідали, як Ніна Хрущова у вересні 1939 р. відвідувала своїх батьків у селі Василів, яке зовсім недалеко від Стенятина й Телятина. Розповідь доповнювалася картинами вивозу самою Ніною родичів, як казали, «на спеціальному танку, одразу після Воздвиження». Багато разів переказуючи і доповнюючи новими подробицями розповіді про цю подію, оповідники про саму Ніну говорили з явним відтінком поваги, яка мимоволі передавалася і в мій дитячий розум.

Розповіді про вивезення дружиною керівника УРСР своїх родичів були тісно пов'язані зі спогадами про наступну трагедією холмщаків, коли їх примусово депортували із віками обжитих рідних країв весною 1945 р. Люблинська угода комуністичних лідерів Польщі і СРСР, при мовчазній згоді керівників західноєвропейських країн і Америки, набирала обертів вже з осені 1944 р., коли цілий ешелон переселенців був відправлений у степові райони Миколаївщини. Як розповідав батько, розвантажившись, прибулі відразу потрапили в спекотне пекло півдня України, де ні худобу не було чим напоїти, ні себе вберегти від безжалісних променів сонця. Селяни помірного клімату Холмщини ніяк не могли звикнути до такої спеки, тому, згадавши про свою землячку і високий сан її чоловіка, відразу, на третій день, відіслали посланців до Києва з проханням повернути їх назад у рідні місця або хоч би у близькі до них волинські землі. За допомогою Ніни Петрівни прохання частково задовольнили. Деяких переселенців перевезли у Волинську область. Кілька десятків сімей було направлено на проживання в Романів тодішнього Теремнівського, нині – Луцького районів.

Вже у теперішні часи, опрацьовуючи тему депортації українського населення з його етнічних земель, я віднайшов в одному із центральних архівів документи, які засвідчували намагання керівництва СРСР ще раз переглянути радянсько-польський кордон у зв'язку з закладанням у 1949 р. в Іваничівському районі на Волині перших шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну і віднайденням продуктивних вугільних пластів, які проходили через територію Грубешівщини і Томашівщини. Як зазначалося в економічній довідці, на п'ятий рік після виселення з цих районів української людності дана територія знаходилася в занедбаному стані: із 100 тис. га орної землі оброблялося лише 15 відсотків. У 220 населених пунктах проживало всього 40 тис.

осіб. Радянська сторона пропонувала перенести кордони вздовж лінії західніше Копилова, Грубешева, Тишівець, Лащева та Ходиванців. Не знали переселенці-українці про ці плани та й важко уявити, чи за позитивного вирішення цього питання повернулися б вони усі на залишені, але вже спустошені землі. На той час, після смерті Сталіна, непоступливість польської сторони не дала ці плани й наміри ні озвучити, ні тим більше реалізувати.

Наша поїздка триває. Карта, дорожні путівники вказують на населені пункти Сагринь, Смолигів, Мірче, Новосілки. І знову все частіше б'ється серце, стривожене згадкою про спогади батька і про власні, вже задокументовані, дослідження трагедії українських мешканців цих сіл. Як і інших, в тому числі – Стенятина, Телятина, Підгаєць, у грізних 1943–1944 рр., коли розлючені польські бойовики вночі оточували села, спалювали хати і знищували людей. Жертвами різанини стали тисячі українців, а ще десятки тисяч, втікаючи від смерті, потягнулися через річку Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією наочною агітацією, яка посилила антипольські настрої на Волині і виявилася однією з причин Волинської трагедії...

Ми їхали від Устилуга, українсько-польського кордону, до Стенятина недовго – трохи більше години. Стільки часу знадобилося, щоб віднайти батьківське обійстя у самому селі. Орієнтуючись на розповіді брата Михайла та зроблені ним у далекому 1979 р. фотографії, ми похмурим ранком 28 серпня в'їхали в Стенятин і відразу відчули велику різницю в побуті села за ці тридцять років. Охайні, добротні будівлі, з родючими садами і розмаїттям квітів дещо дезорієнтували нас, і тому перший поворот направо вивів нас в кінець села у напрямку Підгайців. Зайшовши в крайню хату на узбіччі села, ми почали розпитувати про садибу пана Лаговського, з яким зустрічався у 1979 р. брат і до якого перейшли батьківські землі. Дві жіночки привітно зустріли нас, але нічого конкретного розповісти не могли, бо були недавніми поселенцями в Стенятині.

Ми вирішили детальніше розвідати основну вулицю Стенятина. Дуже швидко віднайшли сільський склеп (магазин), відкритий, але без наявності господаря. Візуально оглянувши магазин, ми відзначили однорідний з нашими сільськими магазинами асортимент товарів: чіпси, дешеве печиво, жувальні гумки, пепсі і т. п. Видно, у такому виборі товару насамперед були зацікавлені учні місцевої школи, будівля якої знаходилася через дорогу. Лише хвилин через десять з'явилася господиня, котра, як виявилось, була ще й директором школи. Але й вона нічого конкретного не могла нам розповісти, однак направила нас до сусідньої садиби, де за її словами, живе найстарша особа в селі – пані Яніна, яка повинна обов'язково все знати.

Справді, пані Яніна пам'ятала, де жив Лаговський: «там де перед будинком стоїть фігура», заодно показавши на неподалік розташоване руське (україн-

ське) кладовище. На жаль, місце цвинтаря позначав лише густо порослий чагарник. Наші намагання хоч би на декілька метрів проникнути у його хащі не дали бажаного результату. Вдалося розгледіти на землі лише дві кам'яні брили.

Більш вдалими стали пошуки колишньої садиби Лаговського. Виявилось, що ми вже проїжджали це місце. Неподалік центральної дороги, напроти нового красивого будинку, дійсно стояла на постаменті під склом фігура Матері Божої. Крім будинку, на широкому подвір'ї розташувались хліви, підсобні приміщення, льох, польові реманенти для двох тракторів. Під накриттям троє чоловіків та жінка перебирали цілий причеп квасолі (як потім з'ясувалося, вирощування цієї культури вигідне, бо добре оплачується відповідними сільськогосподарськими установами Євросоюзу). Назвавшись, ми почали делікатно розпитувати, чи тут жив Лаговський і чи не збереглося в пам'яті і переказах місцезнаходження будинку Михайла Сороки, батька якого звали Сафатом, а матір – Ганною. Тут ще раз нам допомогло досконале знання польської мови Олександром Никифоровичем Гаврилюком.

Після того, як зникла перша настороженість до чужих людей, господар, який назвався Тадеушем Бучком, і його дружина Віра гостинно почали запрошувати нас зайти в хату, хоч би кави чи чаю попити з дороги. Признатися, про такий прийом ми й мріяти не могли. Останнім аргументом, який переконав нас у необхідності прийняти запрошення, були слова пана Тадеуша про те, що разом з ними живе 92-річна мачуха, яку вони доглядають і яка може щось більше і детальніше розповість про роки життя тут мого батька. Старенька бабуся, яка весною перенесла інсульт, але має ще добру пам'ять, не кваплячись, виклала нам відомості про те, заради чого ми сюди їхали. Вона не тільки пам'ятала мого батька, а й знала ще діда Сафата, який, за її словами, був «добрим господарем і справу його вправно продовжили малолітній син із матір'ю та сестрою». Пам'ятала вона і Марію, «... яка вийшла заміж за Гендрика Гербу з Жулич», а найголовніше – бабуся показала нам місце, на якому ще в сорокових – на початку п'ятдесятих років стояла батьківська хата.

Щира, тепла бесіда продовжувалася вже у вітальні, де господар спочатку, як годиться, намагалися нагодувати нас свіжозвареним росолом (як з'ясувалося, курячим бульйоном), запропонували і міцне польське. Зголосилися на каву. Виявилося, що наприкінці 80-х рр., невдовзі після смерті Лаговського та його дружини, їхня хата згоріла, а разом з нею і дерев'яні клуні. Залишився у дворі лише слід від кам'яного фундаменту хати. Якраз мачуха Тадеуша й допомогла йому викупити і землі, і місце під теперішню забудову. Господар гордо відзначив, що активну участь у плануванні й будівництві будинку, де ми частувались кавою і смачним домашнім печивом, взяла Віра, яка є першою українкою, що після далеких, трагічних сорокових поселилася у Стенятині.

Приїжджу в Стенятин у дев'яності роки на заробітки, мешканку Львівщини уподобав, за виразом Тадеуша, «старий польський кавалер». У планах господаря, в якого немає своїх дітей, – переселити сюди з України і Вірину дочку з дітьми.

Після сніданку Тадеуш з гордістю показав усі помешкання будівлі, а найголовніше – місце, де стояла батьківська хата.

– Це буквально у десяти метрах від будинку, – сказав він.

Показуючи місцину, Тадеуш кілька разів наголошував, що скільки він не намагався переорати хатницько, стільки разів йому на заваді ставала вгрузла в землю цегляна основа печі – настільки вона була міцно зроблена. А ще неподалік виднілися залишки пеньків від двох груш, про які я також не раз чув від батька.

Часто згадував тато і джерела, що знаходилися під лісом. У його дитинства їм було аж п'ять. На моє запитання, чи той це ліс, який видніється за кілька кілометрів, і чи збереглися джерела, нинішні господарі відносно лісу відповіли ствердно, а щодо джерел, то, за їхніми словами, дійсно були джерела, з них донині залишилися лише одне.

Тадеуш показав на місце за декілька сот метрів, де мешкав він у ті часи і де навпроти батьківської хати жили Новосади (близькі наші родичі). А взагалі з переважно українським населенням мирно вживалися всі польські сім'ї. Товаришували, ходили один до одного в гості, вітали як з православними, так і з католицькими святами. Пам'ятає він і Гендрикового Геника, який часто прибігав до бабусі і дядька, і з яким вони гралися в саду. «Не можу зрозуміти і не можу пояснити, – наголошує Тадеуш, – що призвело до ворожнечі між поляками і українцями, яка сила їх роз'єднала?». Він розповів, що обробляє 18 га землі, в тому числі і купленої у Леговського, а отже, і тих 5–6 десятин батьківської.

Прощалися ми вже, як рідні. На могилу батька, баби Ганни і тітки Марії я повіз у торбинці частинку землі з їхнього обійстя. У просторовому вимірі відстань між Романовом і Стенятином вкладалася у менш ніж сотню кілометрів. І лише, проїжджаючи по-європейськи впорядкованих Лащеві, Тишівцях, мандруючи вулицями Люблина, вдивляючись в нічний Холм, я збагнув, що переживаю щасливе почуття досягнення чогось такого, що збиралося й визрівало у душі протягом усього часу після смерті тата.

...Наприкінці жовтня 2010 р. у нашій київській квартирі пролунав вечірній телефонний дзвінок. На наше щире здивування і радість, був він із Стенятини – від Тадеуша і Віри. Поговоривши з Вірою, дружина передала слухавку мені і почалася наша з Тадеушом довга розмова. Я говорив українською мовою, Тадеуш – польською. Я розумів його, а він розумів мене.

■ СТЕЦЬ Антон

Польща

Народився у 1939 р. у селі Бережному Холмського повіту. Був разом із родиною депортований 1947 р. за акцією «Вісла» на т. зв. понімецькі землі до с. Доброго в колишній Східній Пруссії. За останніми даними помер минулого року.

Акція «Вісла» в Березному

У травні-червні 1947 р. до нас доходили чутки, що виселяють українців і кудись вивозять. У Березному залишилось близько 50-ти українських сімей. Багато старших віком пам'ятали евакуацію вглиб Росії.

...Був липень, люди почали готуватись до жнив. Озимина вже дозрівала, а в сусідньому селі стояли копиці жита. Другий вівторок місяця видався торговим днем і мама поїхала до Холма, батько займався господарством, а я доглядав молодшого брата. Десь о 12-ій годині в селі знявся галас. Приїхало війсьсько, оточило село, розставило кулемети, солдати брутально поводитися з людьми. Староста Костюк разом з капітаном ходили від будинку до будинку, наказуючи залишити їх протягом двох годин і зібратися на сільському майдані. Там також стояв пам'ятний знак, сповіщаючи, що тут була церква, зруйнована в 1938 р.

Люди почали збиратися, адже список був готовий ще з 1945 року, з часу виселення українців до УРСР. Цю ніч ми провели на місці, де колись був наш храм. Вранці подали підводи, і люди почали вантажити їх тим, що взяли із собою.

Не вивозили тих, хто служив у польській або в Червоній армії, польські і змішані родини. Частина своїх речей ми лишили родичам. З живого інвентаря забрали дві курки, свиню, корову і коня.

Коли усі вирушили до Холма, тато останній раз дивився в сторону села: в його очах були сльози. У Холмі нас зібрали на площі, оточеній колючим дротом. Не пам'ятаю, скільки днів ми ночували просто неба, тато зробив нам схованки, де я спав разом з братом.

Якось зранку подали потяг, ми почали вантажитись до товарних вагонів. Пам'ятаю, пані Василевську забрали до лікарні, там вона народила сина. Чоловікові не дозволили залишитись з нею. Пізніше він брав перепустку, щоб поїхати за родиною. Його сина згодом називали «вигнанцем».

У нашому вагоні їхало чотири родини: Чернецьких – дві особи, дядька Олексія – троє, тітки Ганни – троє, Йосипа Зорука – чотири особи, усього – 12 осіб. Було досить тісно, бо кожен віз свій скромний скарб. Довго стояли на станціях, нас затримували.

Нарешті паровоз кілька разів шарпнув, і потяг рушив. Через кілька годин доїхали до Люблина. Тут теж тримали, бо конвоїри щось з'ясовували. Пізніше проїхали Любартів, Парчів, Остроленку, Седльце, вїхали на терени Пруссії. Пасажири цього незвичайного потягу обрали комітет, завданням якого було домовлятися з машиністами, щоб зупинялися у відповідних місцях, аби накопити трави для худоби. Оскільки машиністи часто мінялися, члени комітету для них часто збирали «податки». Пригадую такий випадок. Недалеко Нарви біля колії стояли копиці сіна. Потяг затримався, люди хотіли взяти трохи сіна. Місцеві побачили і почали кричати, але паровоз дав сигнал і потяг рушив...

Почалися крадіжки, в яких замішані були залізничники. Переважно крали дрібну птицю, а якось хотіли вкрасти свиню. Відтоді худобу охороняли почергово до кінця дороги. В Щецині поїзд зупинився надовго. Перший раз за тиждень дали людям поїсти теплового супу. Нарешті доїхали до Пасленка. Хтось з речами поїхав автомобілем, а хтось – підводами. Ми також сіли на підводи. Весь час нас охороняло озброєне військо. Люди не знали, куди їх везуть, ніхто не хотів нічого розповісти, натомість один офіцер з конвоюючих сказав: «За двадцять років сліду вашого не буде».

Розвезли нас по усьому повіту до таких місцевостей, як Єльонки, Рихлики, Сковронки, Воля Млинарська, Вільчати, а також Добрий. Найбільше «березенців» осіли в Доброму: Сім'як, Олексій Стець, Йосип Зорук, Олексій Чернецький, Ян Кокловський, Павло Туяк, Ганна Стець, Ігнат Стець з тестями Чернецькими. Дали нам маленьку кімнату у Шостаковича (3 на 4 м) для чотирьох родин. Страви дружини готували на подвір'ї, чоловіки ходили спати на сіно. Говорили про нас якнайгірше: мовляв, прибули злодії і бандити, які мордували поляків (на наших землях було якраз навпаки).

У селі було ще кілька німецьких родин – лише жінки, діти і старенькі. Чоловіки або загинули на війні, або потрапили в полон. Наші жінки якось порозумілися з німкенями, розповідали про свою долю. За два тижні німців вигнали, а Шостакович, в якого ми мешкали, сказав своїй дочці Ванді: «Скоро, доцю, будеш спати на перині і під периною». Завжди він бігав по селу з карбіном і біло-червоною пов'язкою на рукаві. Одна німецька родина залишилась, бо вона мала громадянство Швейцарії. Через два роки я ходив до школи з цими дітьми – Інгою і Гансом Вайсами. Пізніше вони виїхали.

Коли привезли нас до Доброго, застали привезених українців з Білої Підляски і з Бескидів.

Дід Антон Дмитрович біля церкви в с. Березно, поваленої поляками в 1938 році, 1935 р.

Антін з батьками, 1942 р.

Поляки з Білорусії, дуже погано розмовляли польською, багато слів вживали білоруських. Окрім поляка Шостаковича, в селі були ще поляки з Красностава, Підляшшя, Помор'я. Вони були налаштовані проти українців. Через два тижні після нашого від'їзду виселили Шимона Ковальського, Пелагію Матеюк і Петра Босаковського. Йому навіть не допомогло, що був жонатий на польці, а дітей охрестив в римо-католицькій церкві. Всі ці родини поселили в селі Павли, повіт Браньво.

Коли ми обжилися, тато відшукав город, щоб посадити картоплю. Вільної землі не бракувало. Коли тато став орати, прийшов Бабуля (поляк з Волині), сказав, що це його поле. Тато попросив показати документи, але їх він не мав. Тато обробив цей клопоть і посадив картоплю. Мали корову, мама робила масло, а потім везла до Орнефії там продавала. Найбільше бідували люди, які приїхали з Бескидів, були то багатодітні сім'ї, а вивезли їх без худоби. Добре було тим, хто мав хоч би козу.

Восени тато посіяв пшеницю, жито, але на майбутній рік зібрав стільки, скільки засіяв, бо поле потерпало від бур'яну.

1-го вересня 1947 р. я пішов до третього класу в Доброму. В школі було дві вчительки. Оскільки я вмів читати, через два місяці перевели мене до 4-го класу, і початкову семикласну школу я закінчив у 12 років.

Почався новий етап у житті переселенців. Тоді ми ще вірили, що повернемось додому, бо усі сумували за батьківщиною. Але з часом ці мрії гасли і треба було звикати до нової реальності. Я мав щастя в 50-х роках навчатися в Люблині, а звідти часто відвідував своє Березно, де залишилась моя тітка.

Оркестр села Березно (довіснна світлина)

*Дитячий садок в
с. Березно, 1942 р.*

*Зустріч з крисянами
в с. Березно (Антін у
центрі), 2008 р.*

*с. Березно. Антін
(справа) з Іллею
Босаковським, 2009 р.*

■ СТРУЦЮК Йосип

м. Луцьк

Народився 17 липня 1934 р. у Стрільцях Грубешівського повіту. Село знаходиться по сусідству з Ратиборовичами, розташованими на відстані 29 км від Холма. 1 листопада 1944 р. разом із батьками був депортований з рідного краю у с. Новослобідка Запорізької обл. У червні 1946 р. переїхав із сім'єю на

Волинь у с. Глинище Рожищенського району. Тут навчався у місцевій початковій та Копачівській семирічній школах, працюючи в тракторній бригаді, закінчив Рожищенську вечірню середню школу робітничої молоді. Після закінчення Луцького педагогічного інституту ім. Л. Українки у 1958 р. учителював у Білостоцькій середній школі, обіймав посаду наукового співробітника Колодяжненського музею-садиби Лесі Українки і Волинського краєзнавчого музею, працював у газетах, директором Волинського будинку народної творчості, режисером народної самодіяльної кіностудії, очолював Волинську обласну організацію Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Автор поетичних збірок «Освідчення», «Засвідчення», «Досвідчення», «Поезії», «Глибока живиця», «Терпкі сторінки», «Сторожові вежі», «Потойбіч тиші», «Ти – моє терпке пісенне диво», «Віть розчакнутої блискавки», «Po tamtej stronie ciszy» («По той бік тиші» – польськ.), драматичних поем «Смерть Хмельницького», «Роман і Романовичі», «Свідчимо перед Богом», «Найкращій матері – смерть», книжок віршів для дітей «Бузьків вогонь», «Гостинець од зайця», «Я не шевчик і не кравчик», «Вареники», «Безконечна казочка», «Йди, йди, дощику», «Жайвірковий Великдень», «Зозулині черевички», «Лісовий гість», «Місячний зайчик», збірок оповідань та новел «Червень – місяць тиші», «Помста козацька», «Під арештом ночі», «Воронько», повістей «Гомін Турового урочища», «Романко і Трубач», «Буб», збірки казок «Крилата квітка», збірки оповідань і повістей «Лінія життя», романів «Круцю, круцю, журавлі», «Гучва», «Стохід». За сценаріями і режисурою автора було створено біля 10 кінострічок, відмічених на різних кіноконкурсах. Плідно працює в

жанрі пісні з відомими композиторами А. Кос-Анатольським, О. Білашем, А. Пашкевичем, О. Некрасовим, В. Ліфанчуком, В. Лузаном, О. Сенютиним. Разом з волинськими композиторами підготував до друку збірник пісень Холмщини. Темі рідного краю торкався у романі «Гучва», повісті «Подзвін», у збірці оповідань «Помста козацька», драматичній поемі «Романовичі», у циклі поезій «Закло», сценарії кінофільму «Ти не згасла, зоре ясна», окремих піснях. Він є першим лауреатом літературно-мистецької премії ім. А. Кримського. Його твори перекладалися на польську, білоруську й російську мови. Він, один із організаторів Волинського обласного суспільно-культурного товариства «Холмщина», нині мешкає у Луцьку, де керує організацією творчої молоді «Лесин кадуб».

Перший кривавий спалах

До самого виїзду в Україну усі пісні, де згадувалися «стрільці», сприймав як свої, що прославляють моє рідне село і його доблесних односельців. Стрільці, як і інші навколишні села, орало, сіяло, косило. У ньому була «Рідна хата», хор та інструментальний оркестр, ставилися вистави за п'єсами Тараса Шевченка, Марка Кропивницького, Івана Тобілевича, Михайла Старицького. Тут вшановували пам'ять Кобзаря та інші національні свята. На одному з них мій малий ровесник палко виголошував: «Віріс Холм і став на варті Української землі!». Зізнаюсь, тоді я йому дуже заздрив.

У селі витав український дух між синьо-жовтих прапорів, парубки в козацьких строях виїжджали у свята на конях і співали: «Станем, браття, в бій кривавий од Сяну до Дону. В ріднім краї панувати не дамо нікому». Козаки співали, а над їхніми головами вже згущалися хмари розплати. Першими до села навідалися «крокуси». Вони пороли українцям перини і випускали пір'я за вітром, наливали нафту у мішки з мукою. У 1938 р. розібрали старовинну церкву і дзвіницю. Пам'ятаю, як жінки волали: Дивіться, люди, тяжкий хрест повис на тонкій гілці! Це – знамення!». Розповідали, що через тиждень безбожник, який розбирав церкву, раптово помер.

Страшніша ж кара упала на невинних. 29 січня 1943 р. пішла чутка, що до відомого на всю Холмщину стрілецького лісу забрали Адама Микитка і Євгена Сім'яшка. Адам загинув, а Євген чудом врятувався і розповів, як їх мордували польські бандити, промовляючи: «Будеш знати, гаде, на чийй землі живеш!».

Смирений і богобоязливий Антін Бриль після роботи мив чоботи. До нього підійшли два п'яних і штовхнули у рив, після чого у хаті побили вікна.

Сусіди намовили Антона подати на кривдників у суд. Наївний чоловік послухав – і суд прийшов, але до потерпілого. 30 січня 1943 р. Бриля забрали до лісу. Його роздягнутого прив'язали до дуба і живцем дерли з нього шкіру, посипаючи рани сіллю. Такою ж смертю того вечора загинув і Йосип Ковальчук.

Згодом з лісу не вернувся Тодорко Міщанчук. Його пішов розшукувати брат Гриць – і теж пропав. Люди почали здогадуватися, що в лісі знаходиться «схрон» польських бандитів, тому треба було щось робити, якимось боронитися. На таємному сільському сході Юрій Лукашук запропонував організувати штаб самооборони. Співати було кому, але йти «в бій кривавий» бодай від Бугу до Вепру зголосилося мало, всього 5 чоловік. Серед них два моїх дядьки Євген Вовчак і Володимир Струцюк. Одначе, що міг виставити цей п'ятірний кулачок проти добре озброєної банди. За свою ініціативу Юрій Лукашук тяжко поплатився: 6 лютого 1943 р. аківці (так називали себе бандити) убили Юрієвого батька Василя і сестру Надію (Байкевич). Пізніше за селом Рагиборовичі від їх кулі загинув його брат Олексій.

Юрій Лукашук утік із села до Грубешова і там почав організовувати повітовий комітет української самооборони. Його п'ять вірних «бойовиків» вийшли супроти двохсот аківців і невдовзі були розбиті. 26 травня 1943 р., рівно о другій годині ночі, як стверджує моя мати, над Стрільцями здійнялося криваве полум'я. Повторюю, сталося це саме 26 травня, бо в літературних джерелах зустрічаються часові розбіжності. Я це питання вивчав на свідченнях очевидців. Стрільці були першими з тих 52 українських сіл, які протягом року згоріли лише в Грубешівському повіті. Другими у цю травневу ніч на наших очах горіли Тугані.

Не буду описувати детально кривавої бойні. Зараз хочу відтворити тільки ті картини, котрі чомусь найбільше вгрузли в дитячу пам'ять. Я біжу селом до діда і бабці. «Чи живі хоч вони?» – ніби у всього світу допитувалася лементуюча мати. Біжу і спотикаюся в диму об труп. Приглянувшись, впізнав Романа Нестерука. Лежить на перехресті доріг, розкинувши руки хрестом. Його, напівсліпого і напівголого, вивели й веліли показувати «халупи русіну». Він або не бачив, або не схотів видавати одновірців, за що й отримав розривну кулю в чоло.

А ось Осип і Палажка Головерси. Палажка присіла, як жива, під плотом. Тільки чомусь за живіт схопилася. Мертво схопилася, і очі вже байдужі. Дев'яносторічному Осипові куля пробила горлянку. Він намагається щось сказати, напружується – і кров цівкою виривається з рани. А під доліваючим спаяниськом зникає на очах його син Степан.

Микола Бжезицький у селі був чи не найосвіченішою людиною. Кажали, якби він перейшов на католика, обіймав би найвищу посаду в гміні. У ту трагічну травневу ніч осадники (здебільшого це були мазури, які недавно пере-

їхали на розпарцельовані панські землі) підстрелили Миколу, запалили хату, поставили біля дверей і почали чекати. Як розповів мені мій дід Василь Вовчук, сусід Бжезицького, той вирішив краще згоріти, ніж покинути власну домівку. На другому кінці села повзало немовля по мертвій Струцючці. Марія впізнала бандита і назвала свого однокласника на ім'я. Цього викритий не міг вибачити бідолашній жінці.

Разом із матір'ю намагаємося згадати убійених. Ось їх імена: Іван Чемериса, Віктор Яницький, Адам Бриль, Григорій Коцюбинський, Ілля Пекарчук, Нестор Байкевич, Андрій Гармата і чотири Степани – Ющак, Тесля, Барилюк і Мальчевський. Проте усіх не згадали, а було їх понад тридцять.

За Грубешевом, у Сагрині понад вісімсот убили, а в моїх Стрільцях усього понад тридцять. Як для трагедії то ніби й замало. Страшна наша українська логіка у цьому «понад». В Галицько-Волинському літописі читаємо: «Тоді ж (весною 1218 р.) убитий був Клим Христинич, один із усіх його (Данила) воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві. А ляхів вони багатьох побили і гнали вслід за ними до річки Вепра». Загинув один – і увічнений. Хрест цей і донині стоїть у Зимному, біля Володимира-Волинського. Ось, де приклад для наслідування. А мої земляки лежать по Тамбовах і Казанях, Херсонах і Запоріжжях, Галичинах і Волинях. І кладовище їхнє розтягнулося до таких розмірів, що загубилося в часі й просторі, а правічні їхні цвинтарі з поваленими хрестами, переораними могилами заросли пісним українським барвінком, як у Стрільцях. Я шукаю могили діда, бабці, сестри – не знаходжу. Везу рідний барвінок на Волинь на батькову могилу – барвінок на тій землі не приймається.

У липні 1988 р. вперше відвідав Холмщину, яку покинув у листопаді 1944 р. Я дивився на порослий бур'яном коричневий клаптик серед пшениці. На тому місці колись стояла батьківська хата.

А знаєш, Йосипе, кажуть, що твоє село бандерівці спалили. Мене роздратувала інформація приятеля-поляка. Але, на жаль, так фальсифікувалися факти не лише в Польщі. Наша преса до оскалу в зубах розносила по всьому світу, як так звані українські буржуазні націоналісти стирали з лиця землі польські села, наліво і направо умушляючи невинних сусідів. Боже, і де стільки тої буржуазії наплодилося в кількох західноукраїнських областях? Адже ж засвідчують, що її було аж кілька сотень тисяч і майже всі родом з села. Ось де приклад штучного «обуржуазнення» частини нації, яка пізніше від основної маси підпала під «рятівне крило» комуністичної влади. Ще донедавна не зустрічав жодного матеріалу, де б говорилося про спалене поляками українське село. А хіба таких не було на Волині? Перекопаний, не менше, ніж польських. Натомість, на Холмщині не знаю ні одного знищеного польсько-

го села, бо польська комуністична преса не пропустила б нагоди на цьому наголошувати.

Отак допінговані імперською ідеологією борзописці один перед одним робили з рідного народу бандита. А що залишалося сусідам? Вони в усьому орієнтувалися на ту ненависну до українства тріскотню і не шкодували брудної червоної фарби, котра на дві третини облила сталінський прапор нашої фіктивної держави.

Пройдуть віки і хтось схоче дізнатися про нас із наших же «літописань». Якими він нас побачить і що подумає, цілковито залежить від останнього покоління депортованих з рідної землі холмщан і підляшан.

Комендант Холмської самооборони

Його звали Юрій Лукашук (псевдо «Стрілецький», бо народився у старовинному українському селі Стрільці). За свідченням українського історика Івана Крип'якевича в селі з 1564 р. і до 1938 р. стояла церква і дзвіниця біля неї. Добре пам'ятаю, як їх у 1938 р. на моїх очах валили поляки, бо чотири роки раніше мене у ній хрестили. Ще краще пам'ятаю той вечір 1943 р., коли польські терористи убили Юрієвого батька Василя і сестру Надію.

Польським історикам варто було б взяти до уваги подану мною інформацію перед тим, як сперечатися, хто першим почав братовбивчу війну. Події на Волині зовсім не свідчать, що польські пляцувки почали свої протиукраїнські дії з самооборони мирного населення. А на Холмщині українці були змушені згуртуватися в самооборону. І першим її комендантом був легендарний Яків Гальчевський-Войнаровський – герой запеклих боїв проти московсько-більшовицьких банд у 1918–1920 рр., зокрема на Вінниччині. Полковник Войнаровський простягнув руку польському підпіллю для взаємного порозуміння. Одначе за свою довіру бувалий воїн 22 березня 1943 р. поплатився життям. І поплатився підступно: був убитий під час відвідин дружини Надії, яка уперше на споконвічній українській землі навчала дітей українською мовою.

До керівного складу створеної на Холмщині Української самооборони входив Юрій Лукашук, який обіймав посаду першого заступника коменданта, а після злочинного вбивства полковника Гальчевського-Войнаровського став її комендантом.

Народився Юрій Лукашук 8 січня 1900 р., у рідному селі закінчив початкову школу. У 1915 р., як і всі українці-холмщаки, разом з батьками був евакуйований на терени Російської імперії. Дякувати Богу, не в Термез чи Самарканд, а лише в Катеринослав. Там деякий час працював у маєтку Родзянка – голови

останньої російської Державної Думи. Невдовзі пішов добровольцем до російської армії, пройшов крізь горнило революції і у званні старшини повернувся до батьків у Катеринослав. Потім служив у особистій охороні гетьмана Скоропадського.

З 1919 р. Лукашук перебував у північній групі військ УНР. Командування послало його на рідну землю для набору вояків до українського війська, але туди він потрапив запізно – на той час Холмщину вже окупували польські легіони. Підробивши документи, зумів влаштуватися на вишкіл до польської армії і таким чим уникнути арешту.

Згодом закінчив асекураційні курси, одружився і зайнявся господарством у рідному селі. З 1928 по 1937 рік – лісничий у маєтках графа Замойського на Мазярні. За німецької окупації обіймає посаду віята Білопільської волості, але за доносом поляків його арештовує гестапо. Після піврічного ув'язнення випускають на волю, бо на його захист підписалося декілька тисяч українців з навколишніх сіл.

То були нелегкі часи для українського населення за Бутом. По нещадній руйнації православних храмів і нищення української інтелігенції банди Армії крайової і Батальйонів Хлопських, що в основному прийшли з білгорайських лісів, почали палити українські села. 26 травня 1943 р. нещадним полум'ям і клубами диму першим на Холмщині вибухнуло в небо Лукашукове село Стрільці. Це була помста і виклик на прю. В той же день згоріло ще одне українське село – Тугані, а 22 жовтня 1943 р. – Мірче.

23 червня 1943 р. польські терористи на мосту через ріку Гучву зробили замах на Юрія Лукашука, але убити його їм не вдалося. Побачивши шалений натиск польських банд, новий комендант перевів самооборонні відділи у стан військової формації, що дало змогу краще координувати їх дії і маневрувати цим невеликим за чисельністю підрозділом.

1944 рік став справжнім пеклом на цій землі. Горіли Шиховичі, Ласків, Маличі, Стріживець, Терebin, Ріплин, Турковичі, і нарешті – Сагринь. Лише в Сагрині загинуло понад 800 чоловік, з них – понад 100 дітей. Для порівняння нагадаємо всесвітньовідоме своєю трагедією і не раз згадуване в історії жахів Лідиче, де загинуло понад 180 чоловік, з них – одна дитина. Так поляки нагадали холмщакам-українцям, що саме в цей день їхньому найбільшому поетові Тарасові Шевченку виповнилося рівно 130 років від дня його народження.

Але ж то був лишень пролог. 19 березня вже палили українські Масломичі, Міняни, Козодави, Тихобіж, Сліпче, Космин, Модринець, Жабче, Ощів, Хорощинці, 21 березня – Бересть, Вершин, Витків, 22 березня – Смоличів, Старе Село, Ліски, Костяшин, Василів Великий, Губинок, Річицю, Тучапи... Не стало 34 села тільки в одному Грубешівському повіті, цебто в районі, і це тільки за один березень. Цікаво, чи доскіпливий літописець зміг би знайти подіб-

ний приклад у новітній історії? Здається, що публікації про часи судженої-пересудженої татаро-монгольської навали такого випадку не подають. До того ж, іновірці-ординці так не глушилися над духовними святинями, як християни, та ще й слов'яни.

Церкви валили як нові, так і старі. Такі, як у Щебрешині – з 1184 р. Хай хтось спробує пригадати костел з того часу на теренах Холмщини. Навіть не з того, а бодай би двома століттями пізніше. А костели, як правило, будувалися з міцнішого матеріалу, ніж наші храми. Чи, може, ми їх не на своїй землі будували, а на польській етнічній території? Можна перекинутися у 18, 17, 16, 15 століття – і там правда буде на українському боці.

Тепер же над Гучвою українські станиці повстали проти польських пляцуків. Повстали так, що кулі в повітрі стикалися і падали на землю розплюснуті від взаємного удару. Повстали так, що річка червоніла від крові, а небо – від пожеж. Але сили були нерівні. Комендант Холмської самооборони попросив у Головної Команди УПА допомоги і вона прийшла з Волині. Треба відзначити, якби запізнилася на 2-3 місяці, рідко хто з «забужанів» перетяв би Богом підкинуту річку, а дияволом поділену нею українську землю.

Гуртуймося, братаймося, в одну сім'ю єднаймося! – співали холмські станичники і волинські повстанці. У другій половині березня 1944 р. на Грубешівщині з'явилися перші відділи УПА («Галайда», «Тигри»), у квітні з Волині перейшли «Тури» (загін ім. І. Богуна), з Карпат – «Сіроманці». Утікачів з Холмщини Ягода організував у доблесний курінь «Вовки». Це про нього, славнозвісного командира холмщаків співали:

*Його пам'ятає Посадів і Набруж,
Діброва, Черничин, і Мірче, і Крилів,
Його не забуде Махнівок і Варяж –
Він всюди нещадно громив ворогів.*

Острів – гніздо аківських банд, які нападали на українські села. Для всіх збройних формувань було створено «Командування Холмського фронту» під проводом С. Новицького. Ця організація діяла потужно й оперативно. Особливо відзначався розвідувальний відділ штабу, який мав добрих інформаторів серед холмщаків у глибокому запіллі ворога. 28 березня 1944 р. відбулася велика акція на польське село Острів – гніздо аківських банд, які нападали на українські села. В ході її виконання польські банди були розбиті, а село спалене. 4-9 квітня відділи УПА розгромили поляків у Посадівському лісі. 15–20 квітня на південну Грубешівщину широким фронтом почали наступати волинські повстанці та холмські загони самооборони.

Успіхи українських військових формувань занепокоїли німців. У другій половині травня вони великою силою ударили на запілля Холмського фронту і завдали чималих втрат українській стороні. І все ж 14 травня українці пе-

рейшли Гучву і у завзятих боях здобули Гостинне, Гонятичі, Гонятички і славнозвісне Чермно (Червень) – давню столицю відомих в історії Червенських городів. Польські загони було розігнано, села польських колоністів спалено. У відповідь на цю акцію відділи АК і БХ знову організувалися і почали наступати з містечка Тишівці на Набруж і Старе Село. Незважаючи на те, що їм допомагав німецький літак, наступ було успішно відбито.

12 червня відділи УПА під командою Остриського і загони Холмської самооборони під командою Лукащука розпочали наступ на містечко Грабівець, де скупчилися великі сили польських терористів. Цей наступ увінчався блискучою перемогою. Цілий терен по лінії Ухані – Орнатовичі – Горишів Руський – Чермно був очищений від банд. Біля самого Грабівця відділи українських військових формувань вступили у бій з німцями. Треба відзначити, що до переходу фронту в липні 1944 р. цей терен, найгустіше скроплений людською кров'ю і висмалений пожежами, був в українських руках. Польські колоністи повтікали, українські селяни, яких німці з цього терену переселили до північних сіл, поверталися до рідних обійсть і відбудовували свої поруйновані домівки.

Ніхто вже не вірив, що колоністи повернуться. Тим паче, що з Червоною армією (а так думала більшість) мали прийти «свої». А ті «свої» через декілька тижнів після свого тріумфального приходу на історичних українських землях відразу реставрували польську поліцію, а згодом почали агітувати українців за переїзд у «совіцький рай».

Українці ще добре пам'ятали своє «біженство» у 1915 р. і спочатку поставилися до агітаторів як до недотепних жартівників. А коли зрозуміли, що «визволителі» з ними розмовляють серйозно, почали протестувати. Така вже доля Лукащукового села: воно першим на Холмщині згоріло і першим 1 листопада 1944 р. у стареньких розбитих «телятниках» було депортоване за Буг, який став з фатального жесту міністра закордонних справ Англії Керзона кордоном між двома державами.

Село Стрільці виїхало у Запорізьку область, а стрільці Холмської самооборони довго змагалися на своїй землі як не з польськими, то енкаведистськими бандами. Одні в курені «Вовки», а окремі – в дивізії «Галичина». Ось лише окремі факти з історії їх звитяжної боротьби: 12 вересня 1944 р. відділ «Вовки» обстріляв польську поліцію, яка приїхала з озброєними цивільними поляками жати збіжжя, внаслідок чого поляки втекли; в половині серпня відділ УПА командира Ягоди із засідки на шосе на північ від містечка Варяжа знищив групу НКВД старшого лейтенанта Леонова. Ця була найактивніша і небезпечна тим, що її водив зрадник і провокатор Юрченко (колишній командир УПА), якому вдалося організувати велику мережу донощиків. 17 членів групи були вбиті на місці, серед них Леонов і Юрченко; наприкінці верес-

ня 1945 р. чота «Вовки II» під командуванням старшого булавного Дуди у селі Верешин знищила 13 убепістів (польська служба безпеки), серед них слідчого і поручника УБП. Півгодини пізніше чота роззброяла 17 енкаведистів Грубешівського гарнізону, але, прийнявши їх за червоноармійців, після пропагандистської розмови їх відпустили.

Мій дядько, стрілець Холмської самооборони, Євген Вовчук супроводжував сотника Юрія Лукашука аж до самого кордону з Німеччиною. Під час прощання той відраджував дядька повертатися у пекло. Проте дядько повернувся до сім'ї та пройшов усе це. Тільки Бог і залізне здоров'я допомогло вижити колишньому охоронцеві Холмської землі та посіяти в душу племінника найсвятіші зерна любові до отчого порогу та ідеї самостійності України. Командир Холмської самооборони Юрій Лукашук з сім'єю у 1950 році прибув до США. Важким було життя, але він багато часу відводив громадській роботі. Події на Холмщині у ці буремні роки він описав у спогадах, які під псевдонімом опублікував у Буенос-Айресі. Він помер 26 листопада 1966 р. і похований на українському православному цвинтарі у Баунд-Бруці в штаті Нью-Джерсі.

Перший ешелон

Доки жити буду, пам'ятатиму той ясний осінній день. Гніда кляча тягне напівпорожнього воза, мати із сестричкою сидять ззаду, на передку – я з батогом. Мені навіть чомусь весело, але доти, доки не переводжу погляд убік батька. Батько іде поруч воза. Батькові всього лиш біля сорока, а він уже горбатий. Горбатий від горя. Помічаю, що одвертає від мене обличчя.

Лишень пізніше я зрозумів батька. Чоловік удруте покидає рідну землю. Перший раз у 1915 році, якраз у моєму віці. Може, так само як я, сидів на передку воза на початку далекої дороги аж у Тамбовську губернію. Там, щоб вижити, повинен був пасти вівці у «барина», взимку розпалювати піч у школі і носити воду школярам та ще й вчитися. Хлопчина, який так-сяк знав українську мову, мусив відразу ж вивчити зовсім невідому йому «кацапську» і в кінці навчання стати першим учнем у школі. Збаламучені революцією учителі пророкували Єгору високу кар'єру, але мій дід Петро рвався назад на Холмщину.

У рідному селі його чекала спалена хата і він розмістив багатодітну сім'ю в церковній дзвіниці на цілу зиму. Влітку, відомий на всю округу столяр, збудував біля крижової дороги нову хату і завів до неї разом з жінкою п'ятьох синів.

Гірша доля спіткала сім'ю Василя Вовчука. На дорогах т. зв. біженства залишив у чужій землі п'ятеро дітей, а з чотирма вернувся у рідні Стрільці. Се-

ред них виділялася карими очима і проворними руками Гандзя – майбутня моя мама.

Батько мав що згадати. І як банди кракусів безкарно гуляли українськими селами, розпорювали подушки і пускали за вітром пір'я, били вікна і заливали нафтою борошно. Як розвалили православну церкву, що стояла в селі з 1564 р. І, нарешті, як спалили (першим на Холмщині) його рідне село, де за переказами король Данило збудував по лінії Стрільці – Ратиборовичі заслін (залогу) від азійських ординців.

І ось друге виселення. Про це сухою канцелярською мовою засвідчує документ: «Наряду с проведением массово-разъяснительной работы немедленно же наши районные уполномоченные приступили до самой эвакуации. Уже 1 ноября 1944 года был отправлен первый эшелон с эвакуированными из села Стрельцы Грубешовского района, состоявший из 28 вагонов, в которых было отправлено 78 хозяйств, насчитывающих 290 человек. Эшелон был отправлен со станции Владимир-Волынский с назначением на станцию Ново-Хортица Запорожской области».

Що ж то була за масово-роз'яснювальна робота? Вона зводилася до того, щоб загітувати нас переселитися до СРСР. Обіцяли щасливе життя, але люди не дуже вірили, бо у 1939 р. дехто вже встиг побувати в «совітькому раю» і ледь ноги з нього виніс. Серед них був і мій допитливий дядько Володимир Струцюк, який був не проти, щоб наш пан поділився своїм майном з бідними людьми. Однак дядькові політичні симпатії не знайшли відгуку на Житомирщині і він ледь вирвався з рук більшовицьких опричників.

Невдовзі т. зв. масово-роз'яснювальна робота набрала інших форм, відверто погрозових. Районні уповноважені уряду УРСР наголошували на тому, що після відходу радянських військ поляки переб'ють усіх українців. Власне, в цьому ніхто з нас вже не сумнівався, бо попередній досвід вказував на реальність такого варіанту розв'язання «українського питання». Дехто наполягав на тому. Що це є наша, українська земля, але агітатори на це тільки посміхалися і казали, що питання нашого виселення вже вирішене.

Батько на пагорбі, навпроти панського двору, ще раз оглянувся на село. Я автоматично зробив те саме. Чомусь захотілося запам'ятати село. Запам'ятати уже без старенької церкви і рідної хати з обпаленою черешнею, які невпинно віддалялися від мене, так само, як і моє, обпалене лихоліттям, дитинство.

Уже в лісі я зліз з воза і пішов поруч батька. Я ніби заступився батьком від того лісу. Як виявилось пізніше – не дарма. На нас мала напасти банда Яна Сватка, але їй завадив загін Холмської самооборони. Він супроводжував нас на відстані пострілу до самого Бугу. Перед Бугом стрільці самооборони повернули назад, щоб не потрапити на очі тим «уповноваженим». Вони розу-

міли, що не мають права виявляти симпатій до виселенців, щоб мимохіть не накликати на нас люті енкаведистів, які могли змінити пункт нашого призначення у Запорізькій області на поселення за Уральським хребтом.

Хочу зазначити, що банда Яна Сватка свій злочинний намір все ж здійснила. Вони перестріли 14 возів із сусіднього села Тератин, які прямували до Холма, завернули виселенців у Білопільський ліс, усіх людей замордували, а майно привласнили. Я зустрів фотографію цього ватажка банди у деяких польських виданнях, де він підносився до рівня національного героя. На жаль, такими героями кривавої боротьби з беззбройним українським населенням Холмщини рясніє польська мемуаристика.

У Володимирі-Волинському ми кілька днів товклися на рампі, не маючи де сховатися від дощу і раділі сонцю, під яким хоч якось можна було висушити наш блаженський одяг. Уже з напіврозбитого товарняка звернув увагу на велику кількість побитих літаків, особливо поблизу Києва. Запамятався мені й Дніпро – широкий та могутній, до «середини якого долетить рідко яка птаха». Згодом до цієї ріки часто бігав купатися біля Дніпрогесу, перепливав на острів Хортицю і блукав по ньому. В той час багато чого з героїчної звитяги острова не знав і все ж козацький слід в душі вигнанця-холмщика він залишив назавше.

У німецькому селі Новослобідка Верхньо-Хортицького району Запорізької області ми мешкали до червня 1946 р. Наближався страшний голод, але не тільки він нас лякав. Пам'ятаю, як холмщани колядували:

*Нова радість стала, яка не бувала,
Звізда ясна на чужині нам вже не засяла.*

У колгоспі все було не так, як на батьківщині і наші люди, цілком природно, не сприйняли цю систему господарювання. Батько зібрався на Волинь, бо звідти було ближче до рідних Стрільців. А як від'їжджав, той мене взяв з собою. Мама витирала очі краєчком хустки і промовляла: «Ви хоч не забудьте за нами приїхати».

Тепер уже і я мав що згадати, а згодом навіть написав такі рядки:

*Як ти живеш, село моє?
Як маєшся за синім Бугом?
Як небо там твоє жие –
Із Богом, чи уже без Бога?
Як спочива мій родовід
На цвинтарному хрестоносці?
Як мій прапрадід, прадід, дід?
Не вивернуто їхні кості?*

Нещодавно побував у рідному селі і можу сказати: не вивернуто. На цвинтарі всього-на-всього зробили звалище для сміття.

■ ТРАДАДЮК Олександр

м. Рівне

Народився 1 серпня 1926 р. у с. Клештів, гміна Жмудь Холмського повіту. У 1933 р. пішов до місцевої початкової школи, яку закінчив у 1937 р. Навчання продовжив у Вовковинській школі, п'ятий клас якої закінчив у 1939 р. У 1939–1940 рр. у клештівській школі вивчав українську мову, після чого вступив на механічне відділення Холмської технічної школи, у якій навчався до початку 1944 р. Був забраний німцями до трудового табору «Вроткув», звідки утік і до приходу Червоної армії перебував на нелегальному становищі. В грудні 1944 р. переселений до с. Привітного Привільнянського району Миколаївської області, звідки в березні 1945 р. переїхав до Єфінгара Баштанського району. На початку жовтня 1945 р. вирушив пішки на Західну Україну й зупинився у Квасилові Рівненської області. Після служби в армії працював слюсарем на Квасилівському механічному заводі. Здобувши середню спеціальну та вищу освіти, обіймав посади начальника цеху, начальника планово-виробничого відділу, заступника директора заводу з економічних питань. У зв'язку з реорганізацією союзних міністерств у 1969 і 1974 рр. працював у Москві, де брав участь у налагодженні їх роботи. Має ряд державних нагород. Мешкає у Рівному.

Гірко згадати

Після відродження Української держави у 1991 р. розпочалося активне дослідження та переосмислення її історії. Одну з її сторінок складає життя української людності на етнічних землях Холмщини і Підляшшя, зокрема, у ХХ ст., коли ними володіли Росія та Польща. Від кожної з них наш народ зазнав великих утисків, але знаходив у собі сили вистояти і зберегти себе як гілку української нації.

На початку Першої світової війни більшість українців Холмщини виселили до Росії, частина з яких опинилася навіть в Сибіру. Туди, в далекий сибірський край, потрапили всі мої родичі по батьківській лінії. Батько і його стар-

ший брат воювали в армії генерала Колчака, а молодшого брата більшовики мобілізували до Червоної армії. Таким чином, два брати-білогвардійці воювали проти молодшого брата-червоноармійця. Після війни батько з матір'ю та молодшим сином повернулися на Холмщину, решта сім'ї залишилася в Росії. Там, зокрема, залишилися рідний і два двоюрідних брати батька, які в час повернення холмщаків на батьківщину служили в Червоній армії. Двоюрідні брати загинули в Росії у 1937 році. Рідний брат батька під час Другої світової війни в складі Радянської армії не дійшов до Холмщини, бо у 1944 р. загинув у Білорусії.

На Холмщину з різних причин не повернулося багато інших українців. Мені по роботі довелося побувати у багатьох регіонах колишнього Союзу, де знаходилися підприємства сільськогосподарського машинобудування. З побаченого там зробив висновок: де жили українці, там був порядок. В серпні 1974 р. мене відрядили на Черепанівський ливарно-механічний завод Новосибірської області, де у Першу світову війну залишилися мої родичі по батькові. На відстані чотирьох кілометрів від Черепанового було невелике село, на яке я звернув особливу увагу. Більшість будинків у ньому були під шифером або черепицею, всі огорожені сіткою або штахетником. Городини біля них були гарно доглянуті, в садках росли яблуні, вишні, чорна смородина, порічки. У порівнянні з сусідніми селами воно мало казковий вигляд. Працівники заводу пояснили мені, що це українське село, мешканці якого поселилися тут ще в Першу світову війну. Багато українців з того часу я зустрічав у Красноярьському, Краснодарському і Ставропольському краях Російської Федерації, де мені довелося побувати у відрядженнях.

Ті, кому пощастило повернутися на Холмщину застали спалені хати, знищені господарства, зачинені або зруйновані українські церкви. В числі відібраних поляками у 1919 р. церков, опинилася церква у моєму рідному селі Кleshтові, яку вони перебудували на костел.

Ставлення поляків до українців Холмщини значно погіршилося за часів президента Польщі Ридза Сміглого. Одинадцятирічною дитиною мені доводилося спостерігати події 1937–1938 рр., коли у нашій волості Жмудь поляки зруйнували всі українські церкви за виключенням однієї, яка знаходилася в адміністративному центрі волості. Тоді була зруйнована й Покровська церква у селі Розтока, у якій мене хрестили і кілька років ввели на богослужіння. Пізніше, на свято Покрови, на місці церкви збиралася українська молодь, ділилася спогадами, обмірковували сучасний стан життя односельців.

В середині вересня 1939 р. Червона армія зайняла Холмщину. З наближенням до нашого села колони радянських танків односельці виходили на дорогу і радо зустрічали червоноармійців. Після подій 30-их рр. наші люди дивилися на них як на визволителів від польських шовіністів, які чинили утиски укра-

інням, особливо у релігійній та освітній сферах. Це довелося відчувати й мені. Після здачі останніх перед війною шкільних іспитів, які я склав на відмінно, учителька завела мене до директора школи Батора. Вони повідомили про те, що мене, як найздібнішого учня мають намір направити до гімназії, але за умови прийняття католицької віри, що я мав вирішити з батьками. Католиком я не став, далі була війна, потім навчання в українських школах на Холмщині, середньому та вищому навчальному закладах України.

З пропагандистськими цілями вступивши на Холмщину, комісари та більшість офіцерів Червоної армії розповідали місцевим селянам про безкоштовне навчання та лікування, інші соціальні блага, якими користуються громадяни Радянського Союзу. Але, вони не згадували про голодомор 1932–1933 рр. та політичні репресії 1937–1938 рр. Коли ж наші люди внаслідок виселення з Холмщини потрапили спочатку на Східну, а потім Західну Україну, скоріше інтуїтивно відчували небезпеку і дуже обережно ставилися до оцінки політичних подій. З поведінки радянських властей було зрозуміло, що вони володіють інформацією про прибулі родини, їх майновий стан на батьківщині, громадську діяльність окремих переселенців у період німецької окупації Польщі, яких автоматично зарахували до «ворогів народу».

В листопаді 1941 р. радянські війська почали відходити з Холмщини, а їх місце займали німці. Це викликало стурбованість у людей. Адже німецька армія була цілком невідомою, про неї ширилися недобрі чутки. Деякі односельці та мешканці сусідніх сіл вантажили на вози майно і, заготовані радянськими комісарами, виїжджали до УРСР. Проте, вже ранньої весни 1940 р. багато з них повернулися назад. Якщо вони виїжджали на заповнених майном возах, то поверталися на порожніх, або й без них. Під час перепустки через кордон на Бузі німецькі прикордонники відібрали частину людей працездатного віку і відправили на роботу до Німеччини.

В кінці березня 1941 р. німці почали готуватися до війни з Радянським Союзом. У нашому селі та навколишніх хуторах німці розмістили танки, автомобілі та іншу техніку. При спілкуванні з нами говорили, що через шість тижнів доберуться до Москви. На початку червня були мобілізовані кілька господарів з кіньми і відправлені до Бугу, проте жоден з них додому не повернувся.

Разом з тим, за німців на Холмщині почала відроджуватися національна культура, відкрилися українські школи та середні навчальні заклади. В Холмі з'явилася гімназія, реміснича, технічна та сільськогосподарська школи. Крім вивчення загальноосвітніх предметів тут важливу роль відводилося патріотичному вихованню. Ми, учні, поступово усвідомлювали себе українцями, вивчали та співали українських пісень, начепили значки з тризубом. Проте, ставлення більшості поляків до українців погіршилося, а у 1942–1945 рр. Холмщина стала місцем масового винищення українців.

Наведу у хронологічному порядку кілька подій, до яких був причетний особисто або розповіли батьки та близькі знайомі. 22 травня 1942 р. німці, а це могла бути й польська поліція у німецькій формі, забрали мешканців нашого села Сергія Вашкевича, Гната Калиша та Леонтія Деца і повели до лісу, який знаходився на відстані 5 кілометрів від села. Найстарший з них, Гнат Калиш, зрозумівши смертельну небезпеку, по дорозі зняв взуття, а коли їх завели до лісу і вишикували до розстрілу, стрімко побіг між дерев. Цим він врятував собі життя, а інші двоє були розстріляні.

У Різдвяну ніч з 6 на 7 січня 1943 р. польські бандити трьома саньми проїхалися багатьма селами східної частини нашої волості. Вони оточували хати і вбивали українців. Зокрема, у Казимирівці загинула жінка, прізвище якої не пам'ятаю. Тоді ж у Розтоці загинули Іван Шарлюк та Володимир Заєць, а у моєму селі Кleshтові – Іван Царук. Звідси вони поїхали до Дрищева, де оточили хату Сергія Кийка, вбили господаря та його приятеля з Розтоки Василя Тивонюка, який гостював у нього. Бандити вбивали найбільш освічених людей. Зокрема, Іван Шарлюк та Володимир Заєць мали середню спеціальну освіту, яку здобули в міжвоєнний період у польських навчальних закладах. Більшість вбитих ми ховали на третій день Різдва у Жмуді, де ще збереглася українська церква. Перед моїми очима стоїть та страшна трагічна подія. Вони чатували на українських дітей, які навчалися в українських навчальних закладах Холма, бо ті стали свідомими українцями. Через це, починаючи з 1942 р., під час канікул або відвідування батьків я жодної ночі вдома не ночував. Прізвища бандитів ставали відомі українцям перелічених сіл, хоч вони й жили далеко від нас. В українських селах вони мали своїх агентів, які скеровували бандитів до оселі майбутньої жертви. Люди знали бандитських інформаторів, але через свою незахищеність не могли чинити самосуду над ними, а німецькі комендатури рідко вмішувалися у такі справи.

Один з бандитських центрів знаходився у польському селі Галензув, а їх навідником у нашому селі був Ришард Гвоздь. Коли я втік з табору «Вроткув», то переховувався у лісі неподалік нашої хати. Одного ранку, на початку липня 1944 р., коли я сидів на узліссі, почув кроки і незабаром побачив чоловіка з ручним кулеметом радянського виробництва. Мав намір втікати, але було вже пізно. Біля мене пройшов той самий Гвоздь, з яким я протягом чотирьох років вчився в одному класі нашої школи. Він мене не зачепив, ми навіть не привіталися. Як з'ясувалося пізніше, цієї ночі їх банда пограбувала господарства кількох українців у сусідньому з Галензовом селі Липинки.

Інший випадок. 8 січня 1943 р. у селі Деполтичі Руські, в оселі Івана Пастушка українська молодь організувала святкові вечорниці. О восьмій вечора до хати зайшли польські бандити, одягнуті у німецьку форму. Вони змусили

повністю роздягнулися двох хлопців та дівчат і наказали їм танцювати. Жертвами цього дикого глуму виявилися 15-річна Марія Пастушук, 14-річні Марія Дмитронь та Олексій Пастушук і 18-річний Олександр Макара. Тоді ж був жорстоко катований Микола Пастушук, а працівник волосної управи Олександр Пастушук – вбитий.

27 травня 1943 р. польський загін напав на село Стрільці Грубешівського повіту, вчинив розправу над мирним українським населенням, яка тривала цілу ніч. Того дня загинуло 22 людини, серед них четверо жінок і четверо дітей із знайомих мені родин. Так, Барилюк Степан, якому тоді виповнилося 46 років, з підпаленої хати побіг до палаючої стайні, щоб випустити коней на волю. Його наздогнали у стайні й застрелили, там він й згорів разом з майном. Ще живі свідки тих трагічних подій, які нині мешкають у Квасиліві Рівненської області. Зокрема, це уродженці Стрільців Барилюк Михайло, 1927 року народження, який під час трагедії знаходився у концтаборі «Освенцім», та Барилюк Любов, 1932 року народження; уродженець Тутань Грубешівського повіту Микитюк Олег, 1933 року народження, батька і матір якого вбили поляки під час нападу на села Тутані та Селище; уродженка Селища Лисюк Лідія, 1925 року народження, батько якої Лисюк Андрій разом з дев'ятьма односельцями загинув біля сільської пожежної станції.

Моя родичка Зінаїда Дмитрук в листопаді 1943 р. потрапила до холмського шпиталю св. Миколая з діагнозом «гострий апендицит», звідки її забрали мертвою. В серпні 1944 р. після осколочного поранення до шпиталю потрапили мій родич Микола Антонюк та Матвій Дмитронь, які там померли. Можна припустити, що персонал шпиталю, який складався переважно з поляків, ставився до українців свідомо недбало.

На відстані трьох кілометрів від волосного центру Войславичі розташоване село Майдан, у якому польські бандити протягом одного дня вбили 40 українців. Недалеко від нього знаходиться ще одне колись українське село Воля Тучапська, де жив мій знайомий Іван Біляк. Цього дня його батько Микола пішов пішки до доньки у село Конюхи Грубешівського повіту, але кудись зник. Його дружина Дарія поїхала кіньми шукати чоловіка, але й вона зникла разом з возом та кіньми.

11 жовтня 1944 р. до села Розтока приїхав представник радянської військової комендатури у Жмуді та ще кілька осіб, серед них й поляк Кобялка, який при усіх владах працював у волосній (гмінній) управі. Маючи намір їхати до Тутань та Селища, вони взяли у Розтоці кілька возів разом із господарями. Одним з них поїхав мій тодішній найближчий друг Олексій Царук. Усі вони загинули від рук польських бандитів, які напевно співпрацювали з НКВС. Доказом цьому є те, що додому повернувся лише цілий та неушкоджений поляк Кобялка.

Пишу з розповіді мами, бо в цей час знаходився у німецькому трудовому таборі «Вроткув», західніше Люблина. В березні 1944 р. по території Холмщини проводили рейд партизанські загони генерала Ковпака. Маршрут їх руху проходив й через наші села. Біля села Ксаверів їх атакував німецький військовий підрозділ з підтримкою літаків, бій між якими тривав кілька годин. Партизани затримували підводи з людьми, які у той час знаходилися на дорозі до Холма. Тоді вони забрали з собою мешканця Липинок Возняка, з Ксаверова – Вашкевича, та одного мого односельця, прізвища якого вже не пам'ятаю. Додому вони не повернулися, а де загинули, рідним та близьким не вдалося встановити.

Увечері 9 травня 1944 р. радянська авіація вела бомбардування концтабору «Майданек» і трудового табору «Вроткув», у якому я тоді знаходився. Перша бомба потрапила у найбільший будинок з двома димарями, який знаходився неподалік нашого табору, а інша – поруч з моїм дерев'яним баракком. Вибуховою хвилею зірвало дах, а стіни повалилися на землю. Мене скинуло з верхнього ярусу нар і я, від удару при падінні, на якийсь час знепритомнів. Отямившись, побачив у нічному небі т. зв. «павуки», якими заздалегідь освітлювали місця бомбардування. Вранці нас погнали на роботу, а коли увечері повернулися, то застали нашвидкуруч зібраний барак. Наступного ранку нам повідомили, що на роботу більше не підемо, бо нас відвезуть до міста Ченстохови, мабуть, у табір «Освенцім». З невідомої причини це розпорядження було відмінене і ми продовжували прокладати залізничну колію з Люблина до Кракова і будувати міст через річку. Думка про втечу з табору ніколи не полишала мене і, зрештою, це мені вдалося зробити. Потім довідався, що інших в'язнів перевели до табору «Майданек», де вони перебували до звільнення радянськими військами.

На початку літа 1944 р. мені та Миколі Антонюку вдалося втекти з табору. Перебравшись човном через Вепр, попрямували до села Білки і зупинилися на хуторі, маючи намір переночувати у якійсь хаті. Усі, до кого ми зверталися, відправляли нас до однієї й тієї ж хати, що викликало у нас підозру. Коли на протилежному кінці хутора я зайшов до невеликої хатинки, господар погодився прийняти нас на нічліг, але я вчасно побачив під ліжком автомат. Після цього ми пішли з хутора і заночували у чагарнику неподалік дороги. Через якийсь час біля нас проїхало дві підводи з озброєними людьми. На другий день з'ясувалося, що це були польські бандити, які їхали до українських сіл Могильниця і Бозок. Незважаючи на обережність, у селі Спас я таки натрапив на польську боївку. Здавалося, що моя доля була вирішена, але, як кажуть, у кожного своя доля, яка й допомогла мені вирватися з пастки. Та були й інші поляки. Вони засуджували агресивні дії своїх «національних героїв» і, як наші сільські сусіди, спілкувалися з нами українською мовою.

Вже зимової пори 1944 р. я в особі дезертира опинився у Холмі. Таких арештантів у камері попереднього ув'язнення налічувалося кілька десятків. Приміщення було дуже мале, на нарах спали у три зміни. Ті, хто не спав, був змушений сидіти на підлозі. В камері не було вікон, без денного світла ми не орієнтувалися у часі. Перед судом нам повідомили про те, що особи з терміном дезертирства понад 3,5 місяців підпадають під вищу міру покарання, а всі інші потраплять до концтаборів. Нас судили німецькі офіцери. Після «суду» нас розмістили у порожньому бараку та передали під охорону польської поліції. Ті кілька разів за ніч вривалися до бараку, шикували всіх у шеренгу і били автоматами у груди та обличчя. Тих, хто не падав від першого удару, продовжували бити. Внаслідок цього частина арештантів залишилася без зубів, а один – без щелепи. Після завершення суду німці вивели нас на подвір'я і, відповідно до вироку, розподілили на групи. Ми поглядами прощалися один з одним, особливо з тими, хто був засуджений до страти.

22 липня 1944 р. радянські війська вступили до нашого села, частина якого згоріла під час бою. Ще коли фронт був за Бугом, одного дня я зустрівся з Гнатом Калишем, а під час зустрічі з Володимиром Тимощуком вирішили перейти лінію фронту. Ми прийшли до Гусиненського лісу, розташованого над Бугом, і не помітили, як опинилися на звільненій Радянською армією території. Повернувшись до Липинок, два дні провели у мого дядька Миколи Дмитрука, доки наше село не звільнили від німців.

Проте, після звільнення становище українців не поліпшилося. Навпаки, ставлення поляків до нас дедалі погіршувалося, а число трагічних випадків зростало. В українському селі Верховини, яке знаходиться на відстані 14 км від Холма, жило кілька моїх знайомих, з якими у 1940–1943 рр. навчався у Холмі. Одного березневого дня 1945 р. підрозділ Армії крайової у військовій формі увійшов до села й розташувався на нічліг. Мешканці думали, що це підрозділ новоствореної польської армії, тому поводитися відносно спокійно. Бандити розмістилися у більшості з будинків з таким розрахунком, щоб можна було швидко знищити якнайбільше людей, і це їм вдалося, бо тої ночі від їх рук загинуло близько 350 українців. Мій знайомий, мешканець Деполтич Руських Дмитро Дмитронь, перейшов жити до Верховин. Напередодні цієї кривавої ночі він поїхав до Деполтич, щоб відвідати свою оселю і таким чином залишився живий. Інший мій знайомий прийшов до Верховин, щоб пошити своєму приятелю якусь одєжину, але опинився у спільній могилі з верховинцями.

Після оприлюднення підписаної 9 вересня 1944 р. урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення угоди про взаємне переселення українського та польського населення, переважна більшість українців Холмщини цю новину сприйняли як чергове нещастя у своєму житті. Одні пого-

джувалися на переїзд до України, інші ж ототожнювали його з депортацією 1915 р. Багато сільських громад розв'язання цього питання бачили у приєднанні українських етнічних земель до України, або створення української етнічної автономії в складі повоєнної Польщі. Нам говорили, що в Україні освіта і медичне обслуговування є безкоштовними, переселеним сім'ям буде виділено по 15 га родючих земель у південних областях, що робило позитивний вплив на свідомість малоземельних селян.

Наші люди мали іншу інформацію про життя в Україні. Так, кілька молодих хлопців з наших сіл ще у довоєнний час нелегально перейшли польсько-радянський кордон, але в УРСР їх нарекли шпигунами і більшість розстріляли. З депортації 1915 р. не повернулося кілька родичів мого батька. У міжвоєнний час йому написали з СРСР, що його брати загинули в час репресій 1937–1938 рр. Ті, хто у 1939 р. виїхав до України разом з Червоною армією, а у 1940 р. повернулися назад, розповідали про особливості радянської системи, не хотіли виїжджати самі та не радили цього робити іншим.

Разом з тим, поляки відкрито попереджали, що усі, хто не виїде до України будуть вбиті, і доводили це на практиці. В кінці листопада 1944 р. у селі Пуща поляки вбили мого дядька Степана Дуная. У Дрищеві загинув Петро Собчук, з яким я ходив до однієї школи. Його труп поклали на пагорбі поблизу дороги Холм-Дубенка, щоб перехожі бачили й робили висновки. Є чимало випадків вбивства українців під час переїзду на залізничні станції. Таких людей родичі відвозили назад у рідне село для поховання, або це робили інші люди на їх прохання.

У вересні 1944 р. в селі призначили уповноваженого зі складання списків осіб, які виявили бажання переїхати в Україну. Ним виявився Гнат Калиш, якому в 1942 р. вдалося врятуватися від розстрілу. В кінці листопада наша сім'я перевезла майно на товарну станцію Холма, де ми до середини грудня мерзли під відкритим небом. Сподіваючись отримати обіцяну землю, люди брали коней, корів, механізми різного призначення, плуги, борони, дрібний інвентар. В екстремальних умовах виїзду з села та перебування на станції молодь швидко мужніла, бо на багатьох вперше у житті випали обов'язки дорослих членів родини.

В середині грудня до нашого табору подали товарні вагони, у кожний з яких помістили чотири сім'ї. На відкриті платформи завантажили майно, а у закриті – худобу. Тогорічна зима видалася суворою й сніжною, через що у вагонах було дуже холодно, а на станціях потяг тримали годинами. Часом від потяга відчіпляли вагони з худобою, а недалеко від місця призначення ще й відчепили вагони з інвентарем, який люди втратили назавжди.

Згідно розподілу мешканців нашого села мали поселити на німецькому хуторі, що на кордоні Миколаївської та Одеської областей, але цього не ста-

лося. Потяг був зупинений на станції Новополтавка, розташованій на відстані сімдесяти кілометрів від Миколаєва. Ми намагалися протестувати, але нас ніхто не слухав, а наступного дня всіх перевезли до села Привільне. Тут не було жодної вільної хатини, тому нас поселили у неопалюваних господарських приміщеннях. Через десять днів нам надали кімнату розміром 6 м², у якій довелося зимувати сім'ї з п'яти осіб. В цьому колгоспі, без худоби та птиці, взимку люди не мали роботи, а, відповідно, й заробітку.

В березні 1945 р. наша і ще дві переселенські сім'ї переїхали до невеликого села Єфінгар Баштанського району. Трошки раніше там, у вільних стареньких будиночках, розселили прибуле з Холмщини ціле село. Головою колгоспу, бригадиром першої рільничої бригади та комірником були місцеві люди, а решту посад займали переселенці з Холмщини. Мені, зокрема, дісталася посада обліковця другої рільничої бригади. Колгоспна земля багато років не оброблялася, 1700 гектарів відмінного чорнозему заросли бур'янами. Наявні три трактори не могли вийти у поле, бо не дозволяли вищі за людину бур'яни. Для їх знищення виводили у поле людей з косами, серпами, ножами та сокирами. Цю роботу виконували усі працівники колгоспу, окрім голови. Після підготовки ґрунтів були посіяні ячмінь та соняшник, посаджено деяку годину.

Опісля я приступив до виконання прямих обов'язків. Через запущеність господарства районне керівництво прислало до нас уповноважену Крюкову, а разом з нею й розпорядження про залучення до польових робіт корів. Цим питанням безпосередньо зайнялися уповноважена та бригадир, бо люди не хотіли примушувати корів виконувати роль коней. Вони добре розуміли, що після оранки корови молока не дадуть, а для більшості людей вони були єдиними годувальницями.

Коли закінчувалося літо й зернові культури були зібрані, роботи для мене стало менше. Скориставшись цим, я поїхав до Миколаєва з наміром вступити до інституту. Моя кількаденна відсутність розлютила голову колгоспу й наші добрі стосунки зіпсувалися. Коли після закінчення жнив стало зрозумілим, що на трудодні не буде чого ділити, а привезені з Холмщини запаси закінчувалися, переселенців охопив відчай. Ознаки майбутнього голоду стали очевидними, тому це спонукало людей до пошуку порятунку. Всі переселенці, крім сім'ї Дацюків, вирішили переїжджати на Західну Україну. Окремі люди мали намір їхати до Володимира-Волинського, щоб там переправитись через Буг і перебраться на батьківщину.

Цього їм зробити не вдалося, натомість вони втратили все майно і не отримали обіцяного. Хоч увесь інвентар в дорозі пропав, але коней батькам вдалося привезти до Єфінгара, де вони стали власністю колгоспу. Через важку виснажливу працю та постійне недоїдання вони знеслилися, нові госпо-

дарі прив'язували їх до стелі шлеями та мотузками. Коли батько заходив до цих бідолашних тварин, вони впізнавали його, на їх очах з'являлися сльози смутку і докору. Вони плакали як люди, а він був безсилий їм допомогти. Подібна доля тут спіткала й людей. В березні 1945 р. свого односельця ми поховали просто у полі неподалік хатини, у якій він мешкав. Батька моєї свахи поховали біля Немирова Вінницької області. Двоє моїх сусідів з отчого дому не дожили до шістдесяти, а мій батько – до п'ятдесяти років. І таких випадків серед моїх знайомих було багато.

Налагодити нормальне життя на новому місці було неможливо. Троє працюючих осіб з нашої сім'ї за роботу протягом весни та літа не отримали й кілограма зерна. Після цього на сімейній раді було прийняте остаточне рішення про переїзд на Рівненщину. Сім'я мала добиратися туди потягом, а я разом з товаришем, але без документів і грошей, 1 жовтня 1945 р. вирушив у довгу дорогу. Кожен з нас вів корову, молоком яких харчувалися в дорозі. До Рівного добрався 28 жовтня, а мій напарник потрапив до Ківерець Волинської області на два дні пізніше. У такий спосіб зі східних областей на Західну Україну добиралося багато моїх земляків. Зимувати залишилися тільки ті, хто потрапив у відносно заможні господарства, але таких було дуже мало.

Розлучаючись першого жовтня з сім'єю у Єфінгарі ні я, ні мій батько не могли припустити, що наша наступна зустріч відбудеться на «Дубенському» кладовищі міста Рівного. Його серце не витримало і передчасно згоріло на п'ятдесятому році життя. До усіх переживань, пов'язаних з депортацією, він хвилювався й за моє життя у невідомій дорозі. Він кликав й кликав мене, але я не встиг його заспокоїти, що могло продовжити йому життя.

Життя переселенців у західних областях України було значно легшим, їм відразу виділили землю, більшості надали житло та компенсації зерна. За рахунок цього жили їх родичі, які переїхали до них зі Східної України. У Квасиліві Рівненської області, де наша сім'я знайшла притулок, нас підтримували чехи. Добрим словом згадую чеські сім'ї Машиндів та Кадавів, у яких навесні садили картоплю, сіяли зернові, влітку косили, звозили та складали врожай до господарських будівель. Взимку з мамою брали поперечну пилу, різали їм дрова, за що отримували пристойну платню.

Йшов час, з'являлися робочі місця, люди будували житло, виникло багато змішаних із місцевими людьми сімей. Хочеться вірити, що наші нащадки не дозволять глумитися над собою, як це було з нами у довоєнні роки та під час Другої світової війни.

■ УРИН Антон

м. Рівне

Народився 1938 р. у Великих Чулчицях Холмського повіту. Під час депортації сім'я опинилася у с. Котовка Дніпропетровської області, звідки перебралася до Дмитрівки Рожищенського району Волинської області. Розпочату в Котовці освіту закінчив у 1955 р. в Рожищі. Після закінчення у 1966 р.

Львівського політехнічного інституту працював у НВУ «Надвірнанафта» Івано-Франківської області, а з 1972 р. працює у ВАТ «Рівнегаз». Член рівненського осередку всеукраїнської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя», проживає у Рівному.

Про пережите

Село розташоване на середині повітового шляху Холм – Савин і складається з Великих і Малих Чулчиць. Тут жила сім'я діда Івана Урина, у якій були сини Олександр, Петро, Федір та мій батько Степан. П'ятий син Тимофій помер у Саратовській губернії, куди родина була депортована у 1915 р.

Мамина родина Кішоварів мешкала в Малих Чулчицях, розташованих по іншій бік дороги, на відстані 2 км. Сім'я складалася з діда Івана, бабусі Софії, синів Антона, Володимира, Олександра та моєї мами Ольги.

Дід Іван у Першу світову війну був мобілізований до російської армії, воював проти німців, біля литовського міста Ковно потрапив до німецького полону і протягом чотирьох років працював на копальнях Рурського вугільного басейну. Після закінчення війни та відновлення Польської держави повернувся до Чулчиць, куди раніше дісталася з депортації його сім'я. Він багато розповідав про бездарність російських генералів та офіцерів, через що російська армія зазнала великих і цілком невинуватих людських втрат. Через жахливі умови життя у таборах для військовополонених та непосильну працю в шахтах надбав кілька хронічних захворювань.

Мої батьки Урин Степан та Кішовара Ольга побралися у 1937 р. та вінчалися у Чулчицькій православній церкві.

Того ж року мого дядька Федора Урина арештували за комуністичну діяльність, після чого він протягом семи років відбував покарання у Дрогобицькій в'язниці. У 1939 р. разом з іншими політ'язнями його звільнила Червона ар-

мія. Як переконаний комуніст, він подався на Східну Україну з надією знайти підтримку і своє місце у тодішній комуністичній системі. Однак, там він виявився нікому непотрібний і на початку німецько-радянської війни потайки перебрався на Холмщину. Під час німецької окупації працював на посаді ревізора Холмського повітового Союзу українських кооператив.

Тут, разом зі своїми однодумцями Аркадієм та Семеном Скубіями, займався підпільною діяльністю, рятував радянських військовополонених, допомагав їм перебратися в Україну. На початку 1944 р. під час гасіння підпальної польським підпільним загоном гмінної управи у Кривичках усі троє були застрелені поляками. Їх поховали на центральному кладовищі Холма, а організатором похорону виступала повітова спілка кооператорів на чолі з Василем Гулем.

У 1939 р. мого батька мобілізували до польської армії, яка готувалася до війни з Німеччиною. Він був учасником польсько-німецької війни, після розгрому Польщі повернувся додому і разом з двома братами працював на власному господарстві.

У 1943 р. вся сім'я заразилася тифом від радянських військовополонених, які знаходили тимчасовий притулок у нашій хаті. Тоді померли дідусь та бабуся, яких мама поховала на сільському цвинтарі, а батькові та мені вдалося здолати хворобу. Мені у 2002 р. пощастило знайти їх могилу, на якій зберігся дубовий хрест з викарбуваним іменем дідуся. Епізод з виготовлення хреста та огорожі на нашому подвір'ї зберігся у пам'яті з дитячого віку, що полегшило пошук їх могили. На жаль, кладовище знаходиться у занедбаному стані і без належної уваги та практичних дій з боку холмщан з України не має шансів на збереження.

Під час наступу Червоної армії 1944 р. наша сім'я покинула домівку й кілька днів переховувалася в сусідній долині. Одного дня з сусідського лісу вийшло двоє німців, скинули з воза речі, запрягли коней і поїхали навздогін відступаючим німецьким військам. Таким чином, наша сім'я залишилася без воза і коней. На заощаджені 2 тис. злотих батько купив коней, засіяв поля озиминою, яку вже збирали чужі люди.

Після переходу лінії фронту на захід до нас неодноразово навідувалися озброєні поляки, забирали цінніші речі, продукти харчування, погрожували вбивством. Рятуючись від реальної загрози, в лютому 1945 р. сім'я перебралася на товарну станцію Холма, там з ряден спорудила намет, у якому жили люди та зберігалася майно. В березні нас відправили в Україну і через три тижні ми опинилися на станції Бузівка Дніпропетровської області. Звідси батьків з двома малолітніми дітьми та діда Івана Кішовару з бабусею та двома синами (син Володимир був мобілізований до Червоної армії та 18 квітня 1945 р. загинув під час форсування р. Шпрее) перевезли до с. Котовка та під-

селили до місцевих мешканців. Лише після здачі до колгоспу коней обидві сім'ї отримали по 0,15 га землі, на якій заклали городи.

У Котовській СШ я закінчив перший клас. У 1946 р. привезені з Холмщини харчі скінчилися, настало засушливе літо, з'явилися ознаки голоду. З того часу не зношу цвіту акації, плодів шовковиці та абрикосів, якими найбільше харчувалися діти. У вересні сім'я вантажними поїздами перебралася на Волинь і зупинилася в с. Дмитрівка Рожищенського району.

Тут продовжив навчання у місцевій школі. Батьки вступили до колгоспу, де працювали до глибокої старості. У 1949 р. на хуторі збудували невелику хатину без підлоги, першу зиму в якій жили на кухні. Через рік до нас переїхав дід Іван Кашовара з бабусею та сином Олександром. Протягом кількох років дві сім'ї, які залишили на Холмщині будинки, повноцінні господарства, посіви та розраховували на гарантовані угодою про переселення компенсації за залишене в Польщі майно, були змушені тулитися в хатинці, що складалася з кухні та кімнати, дверима до якої служила рядинна.

■ ХОЛЕВЧУК-КІНДЕРСЬКА Раїса

м. Чернівці

Народилася 22 квітня 1934 р. в с. Верешин Грубешівського повіту Люблинського воєводства. У 1945 р. депортована до УРСР. Разом з родиною опинилася в Чернівцях, що було унікальним випадком у долі депортованих холмцаків. Очевидно, батько – священик Іван Кіндерський мав усі підстави побоюватися

накликати на себе й родину переслідування з боку радянських властей за свою душпастирську діяльність на Холмщині, якби переселився із загалом своїх земляків, у середовище яких засилялися фахівці з виявлення «ворожих націоналістичних елементів».

В Чернівцях закінчила середню школу й вступила до Станіславського педагогічного інституту, де здобула фах учителя української мови й літератури та працювала з другої половини 50-х рр. минулого століття вчителькою у Гвіздецькій середній школі Івано-Франківської області (до 1959 р. Станіславів,

відповідно їй область, перейменовано). Там вийшла заміж за вчителя історії Василя Холєвчука. На початку 1971 р. родина переїхала до Чернівців у зв'язку з обранням чоловіка на посаду доцента місцевого університету (згодом став професором). У Чернівцях Раїса Іванівна працювала вчителем у 12-ій та 23-ій школах. А з 1976 р. і до виходу на пенсію – викладачем у Чернівецькому педагогічному училищі. Тепер на пенсії. Виховали з чоловіком сина Ігоря й доньку Ларису, які тепер мають свої сім'ї.

Спогади про життя і депортацію українців Холмщини

Згадуючи пережите, з боєм у серці констатую: важко віднайти місце на землі, де б так трагічно треба було виборювати собі для життя місце під сонцем. Ніби весь світ повстав проти мирних, ні в чому не винних моїх любих земляків-холмщан.

А Холмська земля дуже давня, відома ще в княжу пору. Жили тут мирні ратаї-хлібороби, мисливці та столярі. Місто Холм було засноване князем Данилом Галицьким.

Я народилася 22 квітня 1934 р. в селі Верешин Грубешівського повіту Люблинського воєводства. Тоді Холмщина, яка включала декілька повітів – Грубешівський, Томашівський, Холмський, Замостський, Білгорайський, Любартівський, Олександрівський, – входила, з листопада 1918 р. до складу відродженої Польської держави. А раніше – в 2-й половині XIX і на початку XX ст. ці землі були у підпорядкуванні Росії. Спочатку політика царського уряду щодо українців Холмщини була більш-менш лояльною. У селах переважали церковно-парафіяльні початкові школи. Створені були гімназії у Замості, Холмі, прогімназії у Білій та Грубешеві, педагогічні курси в Холмі, також духовні семінарії, які готували священників. На педагогічну роботу на Холмщину та Підляшшя були запрошені педагоги – Сергій Грушевський – батько видатного українського історика і державного діяча Михайла Грушевського, який, до речі, народився в Холмі, а також Іван Нечуй-Левицький, Пантелеймон Куліш. Але така ліберальна політика царизму щодо українців Холмщини була недовготривалою.

У роки Першої світової війни, починаючи з 1915 р., Холмське питання було вирішене на користь поляків: царський уряд дав розпорядження виселити українців з Холмщини та Підляшшя, і вони опинились у 37-ох губерніях Росії: Забайкальській, Закаспійській, Уральській та ін., а також в Полтавській, Чернігівській, Єкатеринославській, Харківській губерніях України, що

входила до складу Росії. Тисячі моїх земляків загинули від лихоліть, голоду під час поневірянь на чужій землі. У роки Першої світової війни та депортації українське населення зазнало також великих матеріальних збитків, втратило майже усі багатовікові надбаня в галузі освіти та культури. Так, у Москві залишився евакуйований туди в 1915 р. Холмський церковно-археологічний музей, у фондах якого було кілька сотень рідкісних стародруків, серед них Холмське Євангеліє XIII ст. У час відсутності українців у 1919 р. поляки перевезли з Холма до Люблина наукову бібліотеку, у якій нараховувалося понад 40 тис. книг. З багатьох міст і сіл краю були вивезені церковні дзвони та документація усіх православних парафій, де містилося багато інформації з історії населених пунктів. Значну частину цих матеріальних цінностей було назавжди втрачено. Після відродження Польської держави значна частина українців у 1919–1922 рр. почала повертатися з Росії на свої рідні землі. Тут їх чекали зруйновані села, відсутність житла, приниження і безправ'я. Посилювався польський шовіністичний гніт. А з 1930 р. почалося нищення духовних святинь нашого народу. У той час польська шовіністична влада знищувала українські православні церкви. Тоді було зруйновано на Холмщині та Підляшші 331 церкву. Ця наруга тривала до 1939 р.

Мій батько – о. Іван Кіндерський – був православним священиком. Він здобув вищу богословську освіту, взагалі був дуже ерудованою людиною, наділеною високим духовним благородством. Як мені пригадується, це був справжній інтелігент такої «старої когорти». Він володів декількома мовами. Іноді мій батько виступав з доповідями перед священиками або з нагоди якихось урочистостей. У нашому сімейному архіві збереглися, написані рукою батька (вони датовані 30-ми – 40-ми роками минулого століття), кілька таких доповідей, уривки з яких надаю в розпорядження авторів книги.

Я згадую, що батько часто любив розповідати про важкі для холмщан 30-і рр. минулого століття. Зруйновано було православну церкву в с. Матче, що теж на Грубешівщині. У цьому селі, яке розкинулось понад Західним Бугом, пройшло моє дитинство. Тут я закінчила початкову школу, тут провела роки воєнного лихоліття під час Другої світової війни. Холмщина – це споконвічна українська земля, тут переважали суцільні українські села, де зберігалась своя віра, мова, культура та звичаї. Матче – це теж суто українське село, тільки на околиці було декілька будинків, заселених так званими «польськими колоністами». У селі жили бідні та середнього достатку господарі. З інтелігенції – вчитель і священик.

Я добре пам'ятаю роки німецької окупації. Гітлерівці окупували Польщу в 1939 р. за два тижні. В моїй пам'яті закарбувався початок війни тієї страхотливої неділі 22 червня 1941 р. Адже село Матче знаходилося на самому кордоні з радянською Україною – на другому боці Західного Бугу була вже радянська

Волинь. Я пам'ятаю, як летіли німецькі літаки, як здригались земля від бомб, як ще довго доносився аж до Матча гуркіт боїв біля Брестської фортеці...

У 1941–1944 рр. на Холмщині був митрополитом видатний церковний діяч Іларіон, він же й відомий український вчений-мовознавець Іван Огієнко. Бувало, що митрополит Іларіон виступав перед інтелігенцією Холмщини з лекціями з історії української мови. Між іншим, моя мама Богдана Кіндерська, якій зараз виповнилось 92 роки, донедавна згадувала про те, що їй випала нагода слухати лекцію Івана Огієнка, з якою він виступив на початку 40-х рр. минулого століття у Грубешеві. Так доля пов'язала постать видатного українського діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з Холмщиною.

На окупованій території гітлерівці знищували не тільки євреїв, вони фізично винищували свідомих українців, а також вишукували по селах, хто «симпатизував комуністам» – і розстрілювали. Так, у селі Матче в лісі було розстріляно вчителя та декількох молодих селян – ні за що, напевне, за чимось доносом. Були села, які особливо постраждали. У селі Гдешин, наприклад, за доносами польських шовіністів, у січні 1943 р. гітлерівці стратили 15 осіб.

У наступні роки війни, особливо під кінець, польські банди Армії крайової влаштували страшенний терор проти українського населення: нападали на українські села, відкривали стрілянину по хатах, вбивали ні в чому невинних людей, спалювали села. Пам'ятаю, як у грудневу ніч 1944 р. озброєні бандити здійснили напад і на нашу оселю, але нам якимось дивом вдалось врятуватися на горищі.

Друга світова війна завершувалась. Влітку 1944 р. німці «покидали» Матче. Прийшли радянські війська. Швидко розпочалась підготовча робота до евакуації, тобто переселення українців Холмщини до радянської України. Це була добровільно-примусова акція депортації українців Холмщини у 1944–1946 рр.

Населення Матча було депортоване на початку 1945 р. Більшість селян евакуювали у Запорізьку область, дехто залишився на Волині. Я з батьками влітку 1945 р. приїхала в Чернівецьку область.

Так «загубився», розсіявся по світах український етнос Холмщини та Підляшшя.

■ ЦАЛЬ Ганна

*с. Підгороднє Тернопільського району
Тернопільської обл.*

Народилася 11 квітня 1927 р. у Лазові Білгорайського повіту Люблінського воєводства. В 1945 р. родину переселили до Миколаївської області в УРСР, звідки вона втекла до Тернопільської, де Ганна Михайлівна проживає й тепер. До 1987 р. працювала в колгоспі.

З Білгорайщини до Тернопілля

У нашій сім'ї було семеро людей: батько – Шабат Михайло Миколайович (1885 р.н.), мати – Шабат Парасковія Василівна (1899 р. н.), брат – Шабат Микола Михайлович (1920 р. н.), сестра – Шабат Марія Михайлівна (1922 р. н.), брат – Шабат Василь Михайлович (1929 р. н.), брат – Шабат Антон Михайлович (1931 р. н.) і я. Ми мали дерев'яну хату, стайню та стодолу. З худоби були кінь, три корови, теля і пара свиней. В селі церкви не було, тому українські мешканці ходили до сусіднього села Кульно, де була церква православної конфесії. В селі була школа – українсько-польська. Тут проживало дві польські, чотири єврейські і близько 150-ти українських родин. До вересня 1939 р. взаємини з поляками були хорошими (українці святкували польські свята, а поляки – українські). У 1939 р. ситуація змінилася. Польські військові загопи здійснювали рейди на село. Вони грабували й били людей, забирали коней. Дехто з українців разом з кіньми ховався у лісах. Вночі вся сім'я ховалася на горищі, щоб не потрапити на очі грабіжникам, що приходили в хату і брали, хто що хотів. Чинити опір було марно, українці не мали жодної зброї, тоді як поляки мали при собі карабіни і пістолети. Однієї ночі поляки прийшли на сусіднє подвір'я, зайшли в хату, після чого пролунав гучний постріл. Вони вбили жінку, що ховалася на горищі. Їм'я бідолашної – Голь Марія. Інколи поляки просто ходили вечорами по вулиці і стріляли по вікнах. Село Кульно підпалили.

У 1939 р. до села прийшли німецькі війська, які почали нові грабунки. Забирали худобу, а чоловіків брали на вирубку дерева та прокладання залізничної колії біля річки Сян. В лісі поблизу села, навіть облаштували колію, по якій на тачанках прямо на станію відвозили деревину й землю. У цей час сім'я

мала дві корови і дві свині (коня забрали польські військові), з цього майна залишилася одна корова і свиня, яку ми переховували то в хаті, то в коморі. Крім того німці копали окопи на полях і в самому селі, а на правому березі Сяну вирізали усі дерева і кущі для кращого огляду території. Такі заходи здійснювали для укріплення своїх позицій та оборони від можливого нападу, бо лівий берег вже вважався радянською територією.

Розпочались розправи над євреями. Одного дня до села приїхало дві вантажівки німців. Вони зупинялися біля кожного єврейського двору. Кожну єврейську родину саджали у вантажівки. Коли нещасних везли селом, то у відчаї вони кричали українцям: «Ми на рано, а ви на вечерю». Вантажівки рушили до лісу. Там вже була підготовлена яма, в якій євреїв поховали живцем. Очевидці говорили, що коли їх засипали, вони благали помилувати їх. Тих, хто намагався втекти, розстрілювали на місці. Після того, як яму засипали, було чути стогін з-під землі. Як німці рушили з села далі на схід (за Сян), ставлення поляків до нас ще погіршилося. Із сусідніх сіл ночами знову приходили групи поляків, які нещадно грабували мешканців села, були випадки й вбивств українців. В цей час не було ніякої влади. Саме тоді трапилася жажлива розправа поляків над одним нашим знайомим українцем. Чоловіка звали Кушнір Василь, проживав у сусідньому селі Кульно, де мав власний магазин, в якому торгував горілкою. Він був війтом і час від часу їздив до повітового міста. Одного разу він повертався додому. Година була вже пізня, а їхати треба було далеко. Раптом перед ним на дорозі з'явилося кілька чоловік. Один із них підійшов до воза і, погрожуючи карабіном, сказав: «Скренцай до ляса». Там у лісі вони нещадно побили чоловіка, а потім мотузкою прив'язали за ноги до одного з його коней. Після сильного удару кінь знявся з місця і почав бігти, тягнучи за собою власника. Наступного дня тіло й коня знайшли неподалік села (коні пам'ятали дорогу додому). Про цей випадок довго ходили чутки, а українці ще більше почали боятися за своє життя. У 1941–1942 рр. в селі з'явилися радянські партизани. Вони просили в мешканців харчів та води. Ці чоловіки були добре озброєні, мали автоматичні карабіни й пістолети. Одного разу, повертаючись із поля додому, я побачила, як на одному із подвір'їв вони чистили свою зброю. Партизани жили в землянках неподалік річки Сяну. Взимку люди помічали димок з труб.

Одного разу солтис сказав двом господарям (полякам) поїхати в повіт на роботу, яку саме невідомо. Коли поверталися назад, то разом із ними їхала ціла фіра німецьких вояків. Солдати на возі спереду, а селяни позаду. Їхали лісом, і раптом на них напали партизани, поляки трохи відстали і їх не чіпали. Віз із солдатами рухався лісом, як раптом пролунала автоматна черга. Одного коня поцілили в голову, іншого в ногу і той впав у рів, перевер-

нувши воза. Трьох німців вбили одразу, інших двох поранених пристрелили в рові разом з конем. Партизани позабирали зброю та одяг німецьких солдатів і зникли в гущавині лісу. Коли господарі підїхали ближче, то побачили дивом врятованого німця, який просив поляків, щоб ті відвезли його в повіт, але вони боялися повернення партизанів і залишили його. Це мені розповів мій сусід, один із тих господарів. Кілька родин утримували партизанів у своїх домівках. Однак згодом німецькій владі стало про це відомо. В серпні 1942 р. німці здійснили облаву на село в пошуках партизанів. Вони оточили наш Лазів та сусідні села, щоб люди не мали жодної змоги втекти. Селом на возі їхав солтис, тобто сільський голова, і оголошував про заборону втеч, а усі люди без винятку мали зібратися на полі. Ціле село зігнали на полі й оточили солдатами. Потім людей почали ділити на групи по десять осіб у кожній. Здійнявся великий плач і гамір, діти були налякані й не хотіли йти від матерів. Тих, хто чинив опір били, а дітей силоміць забирали від матерів і ставили в окрему групу. Надворі був жаркий літній день, люди страждали від спраги. Біля кожної з груп було поставлено солдата. Тим часом німці почали обшук і пограбування сільських обійсть. Коли солдати знаходили когось в помешканні, то розстрілювали на місці. Карателі не змогли зайти в одну із хатин, то кинули у вікно гранату. Будинок почав горіти і згодом вогонь охопив більшу половину села. Люди з жахом дивилися як палають їхні будинки. Так тривало до вечора. Тоді один з німецьких солдатів вийшов наперед і почав називати прізвища. Ті родини, чиї прізвища були названі, відводили окремо від інших. Разом п'ять родин: Пристінко (були моїми сусідами), Мельник та інші (решту прізвищ не пам'ятаю). Саме ці родини, на думку німців, переховували в себе партизанів. Цих людей вишикували в ряд і до кожного по черзі підходив солдат, який пострілом в потилицю їх вбивав на очах у решти переляканих односельчан, що стояли за кілька кроків. Тоді вбили 16 мешканців Лазова. Тіла лежали під палючим сонцем цілий день. Наступного дня чоловіки із села, під наглядом солдатів на цьому ж полі викопали яму, де загиблих поховали. Лише з приходом Червоної армії тіла були перепоховані на сільському кладовищі.

Коли радянські війська розпочали вести наступ, то поблизу села через річку Сян почалось будівництво дерев'яного моста. На будівництво пішло близько двох тижнів. Для цього використовували селян, а матеріалом слугували сільські дерев'яні хатини, бо майже увесь ліс був вирубаний німцями. Коли війська переходили річку, селян вигнали до сусіднього Кульна. Там же радянські військові розмістили свою артилерію, яка кілька днів обстрілювала місто Стальова Воля, де був завод, що виготовляв зброю.

Про переселення ніхто не повідомляв, проте були випадки добровільного виселення. Виїжджали ті родини, в яких загинули члени сім'ї та доценту зго-

ріло майно. Решту мешканців села вивезли примусово. У березні 1945 р. поляки здійснили збройний напад на Лазів. Село було пряме, через нього проходила дорога і всі хати стояли з одного боку вулиці. Поляки оточили село дугою, залишаючи тільки один шлях для втечі. З одного кінця села посеред вулиці вони поставили кулемет. Був ранок, як раптом на вулиці пролунали крики: «Банда! Банда! Рятуйтеся хто може!». Люди втікали, хто в чім був і з собою майже нічого не брали. Ті люди, які намагалися перебігти дорогу, гинули від куль автоматних черг. Тому моя сім'я втікала поза хату городами, подалі з села. Ми прийшли до сусіднього села Бистря, де жив наш польський родич, який перетримав нас у себе вночі. На другий день сім'я повернулася додому взяти одяг і майно, потім пішли на станцію.

Нападниками були переважно мешканці сусідніх сіл з польським населенням, багатьох з них впізнали мої односельці. Ними було пограбовано православну церкву. Цього ж дня люди втікали на станцію Рудник, що була за 8 км від Лазова. Українці брали з собою, хто що міг. Втікали через ліси та поля, хто пішки, хто на возах, прив'язавши до них худобу. На станції людей було багато. Умов для проживання не було, інколи чоловіки поверталися у село по їжу та питну воду. На потяг чекали близько місяця, серед сотень таких як ми вигнанців. На завантаження дали близько семи годин. Худоба їхала в окремих вагонах. Вагони з людьми були переповненими. Під час поїздки жодної охорони не було. Харчі брали на станціях по дорозі, там одночасно поїли й годували худобу, та людей не грабували. Їхали близько двох тижнів, виїхавши зі станції ще у квітні.

Привезли нас у Миколаївську область, Василівський район, до села Рорби, висадивши на станції Петрівка, що на межі з Одеською областю, 9 травня 1945 р. На розвантаження дали 5–7 годин. Із станції до села добиралися пішки. Село було напівзруйноване, люди не мали де жити. Дехто ходив працювати у радгосп та на виноградники. Там пробули п'ять місяців й нічого не заробили. Потім однієї ночі таємно люди почали втікати пішки на захід. Моя сім'я втікала разом з іншими. Із втікачами було десять возів з коровами та кіньми. Коли коні вже були виснажені, то у вози запрягали корів. Утікали полями й обминали дороги. Бувало так, що кілька днів не було де взяти води, тоді коней поїли молоком. В дощ ховалися під скиртами. У вересні 1945 р. моя сім'я разом з іншими прийшла в Тернопільську область до села Драганівка Тернопільського району. Село застали майже пустим. Кожен селився, де хотів. Моя сім'я поселилася у старій глиняній хатині, на подвір'ї була стайня. Поля не давали, хто де хотів там і сів. На загосподарення дали два роки. У тодішньому райцентрі, містечку Козлові, кожній сім'ї видавали зерно в залежності від того, скільки землі було залишено в Польщі. Особливо важко було перший рік. Не було що їсти, сім'я вижила завдяки двом

коровам, яких годували залишеною поляками соломою. Також викопували картоплю, що була залишена. З кожної сім'ї стягували державні позики (300 – 400 рублів) і робили це досить жорстоко. Мого батька покликали до сільської ради. Там він пробув дві доби, а коли повернувся, то був весь побитий. Від нього вимагали грошей, яких не було звідки взяти. Так само чинили з іншими чоловіками. Дехто відкуплявся. Кілька осіб повернулися до Польщі. Згодом з людей почали стягувати податки: м'ясо, молоко, масло, зерно. Коли у селі утворився колгосп, то місцева влада почала туди записувати людей цілими сім'ями, а худобу і реманент забирати. Місцеве населення ставилося до депортованих неприязно, хоча його було мало, більшість виїхало до Польщі.

В 1954 р. я вийшла заміж. Моя сім'я в 1957 р. переселилась в сусіднє село Підгороднє, де живе й до сьогодні. Як записали мене в колгосп після прибуття, так і працювала в ньому до 1987 р.

■ ШЕЛЕВИЦЬКИЙ Олександр

м. Луцьк

Народився 7 лютого 1930 р. у Розтоці Холмського повіту в селянській сім'ї. Після закінчення місцевої початкової школи здобуття освіти продовжив у Холмській українській гімназії, але через воєнні події 1944 р. та ліквідацію гімназії був змушений навчання припинити.

У 1945 р. разом з батьками переселений до Дніпропетровської обл. Тут, після закінчення

курсів фінансових працівників обійняв посаду старшого інспектора державних доходів Сталінського райфінвідділу.

У 1946 р. разом з батьками переїхав до Рівненської обл. Протягом 1946–1949 рр. працював у Волинському облфінвідділі, звідки був переведений на посаду завідувача фінансово-господарського відділу обкому комсомолу. У 1960 р. без відриву від виробництва закінчив історико-філологічний факультет Луцького педагогічного інституту ім. Л. Українки. У 1960–1968 рр. працював на комсомольській, профспілковій та викладацькій роботах. З 1968 р. і до смерті у 1991 р. обіймав посаду директора Луцької середньої школи № 9. Похований у Луцьку.

Спогад

Родина батька хоч була нечисельною, але відзначалася згуртованістю і доброзичливістю. У Михайла Павловича був брат Степан і сестра Олександра. В роки Другої світової війни загинув чоловік тітки Олександри. У 1944 р. його та кількох односельців, разом з возами і кінями, мобілізували до одного з підрозділів Червоної армії, для якого вони перевозили артилерійські снаряди. Додому вони не повернулися, а їх долю рідним встановити не вдалося. Тітка Олександра залишилася одна з трьома напівсиротами. З ними їй довелося переїжджати спочатку на Дніпропетровщину, а звідти на Рівненщину. Завдяки підтримці родичів вона не залишилася наодинці із своїми проблемами, її діти отримали належну освіту і відповідний фах.

Мамина родина була чисельнішою й заможнішою. У Ганни Антонівни було четверо сестер і троє братів. Їх сім'я мала достатньо землі, сіножаті, пасовиська, ліс. В час переселення її донька Марія й син Микола відразу переїхали на Рівненщину. Вони допомогли сім'ї Шелевицьких перебратися з Дніпропетровської до Рівненської області та обжитися на новому місці.

Син Марії Іван Слонець, після закінчення початкової школи, навчався в Люблинській гімназії, а після переїзду в Україну закінчив Рівненський педагогічний інститут і до виходу на пенсію працював директором середньої школи у Квасилові Рівненської обл. Так склалося, що діти Миколи живуть у Дніпропетровській та Рівненській областях, але підтримують близькі родинні стосунки.

*Спогад подала
дружина Олександра Михайловича
Софія Савівна Шелевицька*

■ ШТЕНДЕРА Євген

Оттава, Канада

Народився 2 січня 1924 р. в селі Волиця Барилова Радехівського району Львівської області (за теперішнім адміністративно-територіальним поділом). Навчався у Львові, Радехові та Сокалі. Закінчив Сокальську гімназію в 1943 р. З 1940 р.

був членом «Юнацтва» – молодіжної ланки ОУН. Протягом 1943–1948 рр. перебував у лавах

УПА. У 1945–1947 рр. сотник, а потім командир Тактичного відтинку УПА «Данилів» на Холмщині та Підляшші. З 1948 р. на еміграції, спочатку в Німеччині, а з 1956 р. в Канаді.

Багаторічний редактор багатотомного «Літопису УПА». Автор сотень публікацій в «Літописі УПА». Зараз на пенсії. Проживає у столиці Канади Оттаві, де працював по 1990 р. в Національній бібліотеці. Продовжує займатися громадською і науковою діяльністю. Свій власний архів передав до Києва.

У боротьбі за українську державність

В дев'ятнадцятирічному віці, у червні 1943 р. я вступив до лав Української повстанської армії (УПА). Розпочав службу у сотні «Вишні» (пізніше -- «Гарасименка») в околицях м. Берестечка Волинської області. Там пройшов стрілецький вишкіл і був висланий на старшинський вишкіл. Проте, ще в дорозі до старшинської школи УПА, отримав наказ увійти до складу кадрового ядра куреня «Ворона» (пізніше «Ясень»). Разом з командиром пізньої осені 1943 р. вирушив у Львівську область із метою створення повноцінного куреня УПА. Умови склалися так, що куреня не створили. Я ж до весни 1944 р. працював військовим інструктором молоді в «Юнацтві» ОУН Радехівського повіту.

Навесні 1944 р. я провів чоту кандидатів (понад 40 вояків) із Юнацтва ОУН Сокальської округи до Старшинської школи УПА «Олені» в Карпати. Після повороту з Карпат до кінця 1944 р. очолював Військову референтуру ОУН Радехівського повіту. Займався організацією відділів УПА та Самооборонних кущових відділів, військових вишколів та питаннями постачання зброї для відділів УПА.

Під кінець 1944 р. я отримав наказ командира воєнної округи Василя Левковича («Вороного») відійти до Польщі. Там, у Любачівському повіті мав

зв'язатися з куренем УПА під командуванням Івана Шпонтака («Залізняка»). Саме тоді, наприкінці 1944 та на початку 1945 р. українське підпілля зазнало великих втрат.

Взимку 1945 р. мені довелося зайнятися організацією української підпільної адміністрації у Любачівському й Томашівському повітах, які перетворено в Любачівський надрайон. До нього належали також села в околиці містечка Великі Очі, що припали до Польської Народньої Республіки (ПНР) із колишнього Яворівського повіту. Напрвесні 1945 р. прийшло до об'єднання Любачівського й Ярославського надрайонів в один, який очолив «Сталь». Я став його заступником. Дещо згодом із України прибув Ярослав Старух, який зорганізував і очолив Закерзонський край, до якого увійшли всі відділи УПА й підпільна адміністрація на українських землях під владою ПНР. Навесні того року призвело також до контактів із польською Армією крайовою (АК) і перших переговорів, які доправили до співпраці польської АК та української УПА.

Тиждень після Великодня 1945 р. я, за наказом Старуха, відійшов на Холмщину з метою налагодити контакти з Армією крайовою та вислати відділи УПА в рейд до Холмщини та на Підляшшя. Мені довелося очолити українську підпільну адміністрацію УПА Холмської округи, коли в червні 1945 р. мене призначили окружним провідником Холмщини та Підляшшя. Після смерті майора Маріяна Лукасевича («Ягоди») я став у вересні 1945 р. командиром 28 холмсько-підляського Тактичного відтинка (ТВ; в сучасній термінології – полку) «Данилів». На цьому посту я залишився до листопада 1946 р. В цей час УПА боролася проти примусового виселення українців із цих територій до СРСР.

Власне у той скрутний час УПА вдалося налагодити співпрацю з польським після-аковським підпіллям, яке прийняло назву «Вольносць і Незавіслюсць» (ВіН). У результаті цієї співпраці дійшло до нормальних добросусідських відносин із польським населенням на Холмщині, бо ВіН мав широкий вплив на нього, а також на місцеву комуністичну адміністрацію, деякі гарнізони Війська польського (ВП), МО тощо. ВіН допомагав нам розвідкою та зв'язковими в переведенні операцій УПА, наприклад, у містечку Вербіж. Мені довелося брати найактивнішу участь в організації історичного нападу на військові гарнізони в повітовому місті Грубешів відділами холмського ТВ «Данилів» і польськими загонами ВіН. Під час нічного наскоку на Грубешів 28-ого травня 1946 р. я командував злученими відділами УПА та ВіН. У час відступу, в бою у Сагринівському лісі, був поранений в груди й лікувався на медичному пункті ВіН.

Навесні 1947 р. прийшло остаточне виселення всього українського населення під час горезвісної акції «Вісла» з рідної землі на понімецькі території, так звані «Земе одзискане». На Холмщину теж прийшли дивізії ВП, скріпле-

ні всілякими поліційними частинами, летунством і танками. Опір став неможливим, бо вороже військо оточувало всі села, ліси тощо. Відділи УПА й Збройного підпілля зазнали великих втрат. Восени того року мені довелося займатися демобілізуванням вояків УПА й Збройного підпілля, при тому я втримував зв'язок із Старухом і Дальничем, доки вони не загинули, та Мирославом Онишкевичем і з підлеглими йому. Пізньою осінню 1947 р. я відійшов на Підляшшя, щоб там увести в дію справу демобілізації.

Взимку 1947–1948 рр. здійснив рейд у Східну Пруссію. 10-го грудня 1947 р. загін УПА під моїм командуванням вирушив зі своєї бази у Біла-Підляському та Володавському повітах в районі Берестя Литовського. 20-ого грудня загін прибув на колишній польсько-пруський кордон, а 25-ого грудня перейшов на територію Східної Пруссії, де перебував усю зиму 1947–1948 рр.

Після повернення на Підляшшя 11-ого травня 1948 р. ще з шістьма вояками загону я вирушив через Чехо-Словаччину до Західної Німеччини. Цей бойовий похід став складовою частиною безпрецедентного за своєю складністю переходу підрозділів УПА, що діяли на Закерзонні (на етнічних українських землях під польською окупацією) до Американської зони окупації. Перехід виконано згідно наказу Командування УПА з метою виведення вояків УПА з територій, звідки українське населення вже було виселене польською владою, як і заради максимального збереження складу армії, що діяла на Закерзонні. Переважно перехід відбувався невеликими групами через територію власне Чехословаччини, де ці групи змушені були часто вступати в нерівні бої з переважаючими силами місцевої, вже комуністичної влади, зазнаючи важких утрат. Ці військові частини повстанців отримали назву Рейдуюча частина УПА. 8-ого серпня 1948 р. я зі своїми бойовими товаришами перейшов через чеський кордон на територію Німеччини в Американську зону окупації.

Прибувши до Західної Німеччини, я переїхав до Мюнхену, активно включився в українське життя і почав студіювати в Українському вільному університеті (УВУ). З 1949 р. – член Місії УПА при Закордонному представництві Української Головної Визвольної Ради. В Місії УПА протягом 1948–1956 рр. виконував функцію керівника Інформативного відділу, тобто відповідального редактора видань Місії УПА (коротко – також керівника Персонального відділу). Серед іншого, брав участь у виданні журналу Місії УПА «До зброї» та книжок під егідою Місії. Крім журналу «До зброї», Місія УПА тоді випустила у світ чотири книжки споминів, бюлетень «Інформативний листок» і розсилала до преси інтерв'ю з новоприбулими вояками УПА та інші повідомлення. Одночасно працював журналістом, а відтак одним із редакторів публікації «Український самостійник» та журналу «Сучасна Україна», який згодом його видавці реорганізували в місячник «Сучасність», що з'являється донині в Києві.

У 1948–1953 рр. засів до студіювання політичної економії на УВУ й здобув ступінь магістра з цієї дисципліни, а також протягом двох семестрів слухав курси на Hochschule für politische Wissenschaft. Довелося надолужувати те, чого не встиг здобути в роки війни.

У Мюнхені я одружився з Любов'ю-Ольгою Маївською (дівоче прізвище – Шевчик), вдовою Дмитра Маївського, члена Бюро Проводу ОУН в Україні, який загинув на чесько-німецькому кордоні 19 грудня 1945 р. У 1956 р. з родиною виїхав до Канади. Впродовж десяти років працював у Західній Канаді друкарем, креслярем та на інших роботах.

Відчуваючи брак освіти, продовжив навчання. Протягом 1966–1969 рр. студіював славистику та бібліотекарство в Альбертському університеті (Едмонтон, Альберта). Здобув ступені магістра в галузі славистики та бакалавра в галузі бібліотечних наук. Після закінчення студій п'ять років працював бібліотекарем у Ріджайнському університеті (Ріджайна, Саскачеван). З 1975 р. до виходу на пенсію в 1990 р. працював бібліотекарем в Національній бібліотеці Канади в Оттаві.

Серйозні студії проблематики УПА та різних аспектів визвольного руху розпочав відразу після того, як опинився на еміграції. Працюючи в Місії УПА керівником Інформативного відділу в Мюнхені, я мав доступ до різних документів УПА, які йшли передруком у журналі «До зброї» та в інших виданнях. Була тоді також спроба зорганізувати видавництво, яке випускало чотири книжки, документи й матеріали про УПА. Вже тоді колишні вояки УПА зібрали гроші на таке видавництво, але це було передчасно та з різних причин цей задум не вдалося зреалізувати. Щойно, 20 років пізніше, комбатанти УПА з Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та з Товариств колишніх вояків УПА імені ген.-хор. Тараса Чупринки в США і Канаді підхопили цю ідею та зорганізували видавництво «Літопис Української повстанської армії» («Літопис УПА»).

Протягом 1975–2000 рр. я мав честь очолювати, як головний відповідальний редактор, редакцію серійного книжкового видання документів та матеріалів з історії боротьби УПА «Літопис Української повстанської армії». За час моєї роботи видавництво «Літопис УПА» випустило у світ майже тридцять томів документів про історію УПА, які стали найважливішим джерелом інформації про цю військову формуцію часів Другої світової війни.

На завершення хочу висловити вдячність за запрошення мене до співпраці. Свої особисті архіви я передав в Україну. Мені приємно, що хоч через дуже тривалий час на Батьківщині пишеться справжня історія боротьби за Українську державність, до якої я в молоді роки був безпосередньо причетним.

■ ШУМ Андрій

м. Луцьк

Народився у селі Циців Холмського повіту.

Під час війни і по ній

Події Другої світової війни надто ускладнили життя українців Холмщини і Підляшшя. Німці, хоч й зробили для нас деякі полегшення в освітній та релігійній сферах, але запровадили надзвичайні порядки в господарській діяльності, взяли під жорсткий контроль кожне селянське господарство. Мене разом з іншими юнаками німці вивезли на роботу до міста Дембліна. Уникнути цього в селищі Циців, у якому я народився і виріс, було практично неможливо. Тут знаходився штаб німецької польової жандармерії на східні повіти Люблинського дистрикту, через що усі мешканці перебували на особливому обліку.

У 1943 р. після цілого ряду поразок німецької армії на східному фронті польське націоналістичне підпілля активізувало свої антиукраїнські дії. В цій ситуації німцям стало не до захисту українського населення краю, що вони з політичних та економічних міркувань інколи демонстрували. Скориставшись, цим мені разом з родичем вдалося утекти з Дембліна і обхідними дорогами добратися додому. Нас видавала одежа та взуття на дерев'яних підосвах, тому більшу частину шляху довелося здолати босоніж. Повернувшись додому, мусив переховуватися від поліції, бо виявлення утікача загрожувало життю батьків та решти п'яти дітей.

У 1944 р. до Цицева вступила військова частина Червоної армії. Українське населення дивилося на них як на захисників від польського націоналістичного підпілля, яке протягом останніх двох років виявляло особливу жорстокість до українців. Тоді якийсь підрозділ зупинився у нашій садибі. Солдати розташувалися на зарослому споришем подвір'ї, готували їжу та відпочивали, а їх командира батьки запросили до хати на вечерю. На стіл поставили хліб, масло, сало, мед, страви. Після кількох чарок горілки спілкування стало більш відвертим і довірливим. Батько розповів йому про чутки відносно пе-

реселення українців з Холмщини до УРСР та висловив думку про неминучість переїзду як форми порятунку від польських шовіністів. Показуючи рукою на щедро накритий стіл офіцер емоційно вимовив: «Ти що, дурний. Тобі чогось тут не вистачає? Не думай цього зробити». Вранці військовий підрозділ вирушив у дорогу, а батьки залишилися у важких роздумах про необхідність розлуки з отчим домом та нажитим поколіннями майном.

Після оголошення тексту угоди між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення про взаємне переселення українців і поляків представники радянської військової комендатури та переселенської комісії у Цищеві організували кілька мітингів, на яких розповідали людям про щасливе та заможне життя в Україні, вільну працю вже не на панів, а на себе, право кожного вільно обирати владу та бути обраним до неї, навіть до найвищої. У людей, які не мали достатньої інформації про комуністичний режим, зароджувалися надії на щасливе життя, адже попередній польський та німецький окупаційний режими по своїй суті були антиукраїнськими.

Після переміщення лінії фронту на захід польське націоналістичне підпілля з мовчазної згоди радянської сторони посилювало антиукраїнські дії. Якщо у 1942–1943 роках їх напади на українські села Холмського повіту здебільшого закінчувалися пограбуваннями, то тепер наслідком кожної акції були спалені хати й села, десятки замордованих людей у них. Під час чергового нападу на Цищів польські бандити увірвалися до нашої хати, зачинили нас у коморі, забрали найцінніші речі та худобу, зробили кілька пострілів у стелю й пішли. Наступного дня батько пішов до радянського коменданта містечка і розповів про цей випадок. Повернувшись додому, він з розпачем сказав, що нова влада українців не захистить, бо разом з поляками намагається вигнати нас з Холмщини.

Кілька разів пограбована сім'я почала складати залишки майна, щоб перевезти його на станцію до Холма. Коня, яким я перевозив туди перших виїжджаючих, бандити однієї ночі забрали, а місцеві поляки, яких органи залучали до перевезення українців на найближчі станції, відмовлялися виконувати їх розпорядження. Таким чином, українці були покинуті напризволяще: з одного боку польські боївки і переселенські комісії кожен своїми засобами намагалися якнайшвидше витіснити українців, а з іншого – не створювали для їх виїзду жодних умов. Крім того, ми були змушені терміново виселятися з рідної хати, бо вона вже була передана прибулій з Волині польській родині. У такий спосіб, нажите кількома поколіннями добро чужі люди в одну мить зробили не нашим.

Пізньої осені 1944 р. наша сім'я перебралася на товарну станцію Холма, там з ряден змайстрували намет, у якому жили цілу зиму та весну. Наймолодшому членові сім'ї тоді виповнилося лише чотири роки і він мусив зносити

мороз та голод, щоденно наражатися на небезпеку інфекційного захворювання. Тут ми дочекалися проголошення перемоги над Німеччиною, але нас це не дуже втішило, бо ми назавжди покидали свою батьківщину.

Нарешті завантажилися у товарні вагони, які народ назвав «телятниками», і опинилися на безіменному залізничному роз'їзді в Одеській області. Навкруги було пекуче сонце, багаторічні, вищі за людину, бур'яни та дві будки стрілочників. Тут нам наказали вивантажитися. Почувши відмову, представники влади викликали загін енкаведистів, які розійшлися по вагонах і викинули з них майно прибулих. Наше становище було дуже складне, навіть воду доводилося носити на відстані півтора кілометра з села Леніенталь Березівського району.

Через день, як змогли, відзначили свято Трійці (Зелені свята) і почали шукати вихід з цієї складної, ніким не передбачуваної, ситуації. Завдяки «опіції» радянської влади під час депортації наше становище нічим не відрізнялося від становища худоби, яку дехто перевозив з собою, бо люди були такі ж безправні. Тоді всім стало зрозуміло, що нас безсоромно обдурили, а наші люди звикли худобу шанувати краще, ніж тепер трактовано їх, бо вона годувала, допомагала у господарстві.

Налагодивши контакти із знайомими та родичами, які опинилися в західних областях України, виселенці із східних областей розробляли варіанти переїзду на Західну Україну. Нашій сім'ї пощастило перебраться до сусіднього з Луцьком села Гуща Ківерцівського району. Звільнених поляками будинків тут не виявилось, тому кілька українських сімей прийняли чеські родини. Проте, у 1946–1947 рр. вони почали виїжджати на свою етнічну батьківщину, а у їх будинки вселили прибулих з Чехії людей, через що нам довелося шукати нове житло. Батьки вступили до колгоспу, де до глибокої старості безкоштовно працювали на благо «радянської родини», іншими словами – на ліквідацію бідності в середовищі комуністичної партноменклатури. Коли підійшов вік, мене призвали до армії, де чотири роки служив у т. зв. будівельному батальйоні. Батьки, не отримавши гарантованої угодою про переселення державної допомоги та компенсацій за залишене майно, збудували хатину та, не дочекавшись у радянському «раю» достойного людини життя, відійшли у вічність.

■ ЩИРБА Євген

м. Луцьк

Щирба Євген Кирилович народився 12 березня 1926 р. у с. Новосілки Потуржинської гміни Томашівського повіту Люблинського воєводства (історична Холмщина). Дитинство пройшло у рідному селі. В 1936 р. закінчив сім класів місцевої польської школи. Під час німецької окупації працював у батьківському господарстві. Батька у 1942 р. запроторили до німецького концтабору і всі турботи по господарству звалилися на юного Євгена. Потрібно було виконувати виснажливі обов'язкові сільгосппоставки (контингенти), якими обкладали німецькі окупаційні власні селян. Не менш дошкульною була й т. зв. гужова повинність. Доводилося здійснювати перевезення зерна, лісу до Сокаля, Грубешева та інших міст.

У 1945 р. разом з батьками переселився до с. Залісці Рожищенського району Волинської обл. Протягом 1946–1950 рр. служив у Радянській армії. Після демобілізації аж по 1990 р. працював у Залісцівській восьмирічній школі, спочатку діловодом, а згодом – вчителем фізвиховання. З 1953 р. по 1958 р. навчався заочно у Володимир-Волинському педучилищі фізкультури. Працюючи у школі, виконував різноманітні громадські доручення – профорга школи, голови ревізійної комісії Рожищенського районного комітету профспілки освіти, голови товариського суду. Отримав нагороди у вигляді грамот і почесних знаків. Тепер на пенсії.

Мої рідні Новосілки

Про трагічні події сімдесятилітньої давності багато людей, яким не байдужа доля рідного краю як з українського, так і з польського боків намагаються в'яяснити, де початок того жорсткого зла, чому так сталося, що слов'яни, які багато років жили поруч, були добрими сусідами, не один раз виручали один одного в скрутну годину, в якийсь час стали запеклими ворогами.

Звичайно, коріння зла сягають сивої давнини. Досліджувати їх повинні історики. І бажано, щоб це дослідження було об'єктивним.

Я коротко намагався описати ті події, які сам пережив на своїй рідній багатостраждальній Холмщині.

Село Новосілки знаходилося на самій південно-західній окраїні Холмської землі. Воно було дуже гарним. Це в основному одна довга вулиця до 3 км. В селі проживало 280–290 родин, забудови яких оздоблювалися прекрасними садками біля них. За селом на відстані 1,5 км, до 1941 р. проходив кордон між Росією і Австрією. В селі тоді проживало три родини поляків. Поряд, між селами Новосілки і Телятин була колонія поляків, яких Росія прийняла на тимчасове проживання. Вони перебували тут за тимчасовими паспортами, мали обмеження в правах, їх називали «галаціями». За розповідями старих людей їх за войовничість і польський націоналізм австрійський уряд виселив зі своєї імперії.

До 1914 р. в селі й окрузі панував лад і спокій. Це пояснюється тим, що у прикордонній смузі перебувала певна кількість жандармів, прикордонна застава, що в основному складалась з козаків. І, якщо були окремі спроби цих приїжджих «гіліціанів» здійснити якийсь «політичний» захід, чи «патріотичне» зібрання, козаки дуже швидко наводили порядок.

Ополячення нашої місцевості почалося після Першої світової війни. Місцевого поміщика польський уряд зобов'язав частину землі продати польським осадникам. Навколо села виникли три польські колонії. Серед приїжджих колоністів була частина порядних людей, хороших господарів (Ковальський, Малешко, Уляновський). Але виявилися й прихильники беззастережної колонізації Холмщини. Від початку відновлення Польської держави уряд намагався вести щодо українців асиміляційну політику. Це, в першу чергу, стосувалося нищення українського шкільництва, православної віри та українських об'єднань, товариств, тощо. Особливий наступ на все українське розпочався у середині 30-х рр.

У нас, на Холмщині, на відміну від Волині, Галичини навчання в школі велося винятково польською мовою. Наприклад, у класі, в якому я навчався, було 28 українців, 4 поляки і 2 жиди. З 1935–36 рр. нас, українців, позбавили права ходити до церкви, відмінили уроки Закону Божого, на державні свята цілим класом заставляли ходити до костела.

Хотів би ще додати, як ми, українські діти, тоді намагались чинити опір ополячуванню. Приблизно до 1937–38 рр. у Новосілках польського ксьондза не було. Опікав громаду католиків ксьондз з села Вишнів. Там був костел, поляків хоронили на цвинтарі у Вишневі, отже й уроки релігії проводив ксьондз з Вишнева. Після заборони 1935–36 рр. викладати Закон Божий православним священикам, нас заставляли ходити на уроки релігії до католицького ксьондза. За намовою старших ми на його уроках погано себе поводити, він нас фізично карав, за що ми йому помстилися. Ксьондз завжди приїжджав до Новосілок гарними кінями, бричкою. Коли він проводив уроки, їздовий його очікував на бричці. Одного разу він заснув, а хлопці обрізали коням хвости й

посторонки від упряжі, які закинули у ставок. Розслідуванням справи протягом двох днів займалась поліція. Але ніхто нікого не видав.

В 1934–36 рр. населення нашого краю зазнало багато лиха від т. зв. пацифікації, здійснюваної бандами «стшельцув», «кракусів», які нападали ночами на українські поселення, вимагаючи від селян переходу на католицьку віру. Коли селянин відмовлявся, в його господарстві чинили погром: били вікна, продукти харчування поливали гасом, калічили домашніх тварин.

Для припинення цього свавілля місцеві українці створювали групи самооборони. В питанні самооборони та її організації нам, холмщикам, надавали допомогу галичани. Для оповіщення про напад кракусів-погромників на високих деревах розвішували кулі соломи, політі гасом. При появі кракусів їх запалювали, сповіщаючи про небезпеку. Члени самооборони були озброєні вилами з довгими ручками, виправленими косами, а то й просто дрючками. На дорогу, звідки очікували нападників, виносили борони зубами вгору, колючий дріт та інші гострі предмети. Щоб у сутичці з кракусами не побити своїх, було вирішено, що члени самооборони одягали на ліву руку світлу пов'язку і підпоясувались чимось світлим. В більшості випадків це були солом'яні перевесла.

Збереглося у пам'яті, як ми цілою родиною окрім батька і дідуся, які були членами самооборони майже ціле літо 1936 р. на ніч ходили разом з сусідами ночувати до стодоли Івана Пришляка.

Слід зазначити, що після того, коли банда кракусів потрапила у засідку в районі сіл Ликошин та Набріж, бойовничий запал бандитів різко упав.

Мешканці села Новосілки, як і всієї гміни, повіту певною мірою перебували під впливом КПЗУ. Це, мабуть, слід пояснити тим, що місцевий її керівник Степан Бойко, наш земляк з села Потуржин, мав великий авторитет і вплив на молодь гміни, повіту. У нашому селі в нього було багато друзів, знайомих і, звичайно, прихильників. Особливо виділялись Іван Вітер, Арсеній Зозуля і ряд ін. Пізніше Іван Вітер загинув в Іспанії, Арсеній Зозуля побував у Березі Картузькій.

Інший фактор – це те, що дружина М. Хрущова Ніна Петрівна Кухарчук родом з села Василева, розташованого від Новосілок за 2 км. Її родичі, жили в Новосілках. Третій фактор – мешканець села Телятина, студент гімназії в Томашеві Станник застрелив голову Томашівського повіту (прізвище не пригадую). Все це деякою мірою впливало на формування світогляду молоді в т. ч. й нашого села, яке дотримувалось, як тоді здавалося, принципів інтернаціоналізму. Це проявлялось у передсвятковій та святковій дні. Молодь збиралась в центрі села (біля корчми), співала «революційних» пісень до світанку. Часто такі зібрання розганяла польська поліція. Серед молоді були окремі поляки, жиди. На революційні свята вночі, на найвищих деревах таємно вивішували

червоні прапори. Для того, щоб їх нелегко було зняти, дерева обмотували колючим дротом, забивали гострі предмети.

Спроби поєднання молоді, старших, більш українськи свідомих людей, з галичанами, які нас часто запрошували на свої святкові концерти, викликали тривогу в урядових польських колах, а особливо у католицьких ксьондзів.

Слід також зазначити, що у 1937 р. проходив ряд зібрань поляків, українців, які створювали осередки КПЗУ, польської партії зелених. На цих зібраннях (вічах) виступаючі говорили про антидержавну політику, яку веде польський уряд проти власного народу, проти українців, євреїв, про тяжке економічне становище. Особливою яскравістю у своїх виступах виділявся поляк Типек. Щоб позбутись такого оратора польська поліція напередодні такого віча його заарештувала, а після зібрання відпустила.

Той об'єднуючий польсько-український процес сильно налякав польську владу. Вона робила все для того, щоб йому запобігти. В цьому велику роль відігравав костел. У всіх проповідях ганьбилися ті поляки, які брали участь у вічах та інших антиурядових заходах. Також важливу роль відіграла польська реакційна організація під проводом полковника Коца, яка систематично вихваляла гітлерівські порядки в Німеччині. Дуже багато галасу було, коли Німеччина віддала два райони Заользя полякам, коли гітлерівці розчленували Чехословаччину.

Польський уряд методом «розділяй і пануй» своїх цілей домагався. Особливо це проявилось, коли поляки почали руйнувати православні храми. То була велика трагедія для українців Холмщини. Добре пам'ятаю той час, бо вже був учнем шостого класу. Весною 1938 р. попередили солтиса, старосту церкви і священника, що церкву будуть руйнувати. Як саме, ніхто цього не знав. Перед тим її закрили, опечатали. Село вирувало, хвилювалось. Здається було наелектризоване тим негативним зарядом, що веде до руйнування душ. Ніхто нічого в селі не робив, всі чекали з дня на день того страшного часу. Годі думати, тяжко згадувати, що було на серці у кожного, адже це була святиня, зведена нашими пращурами у XVI ст.

І настав день 20 квітня (мабуть липня. – *Ред.*) 1938р. До села в'їхали підводи – 4 чи 5 – точно не пам'ятаю, у супроводі польських поліцаїв. У всіх поліцаїв багнети були примкнуті до карабінів, рогативки (формені кашкети – *Ред.*) підпоясані до підборіддя (це була особлива службова форма ношення тих рогативок). За першими підводами поліцаїв рухалися люди в цивільному. Як виявилось, охоронці порядку привезли кримінальних злочинців, що були на підпитку, серед них знані злодії з сусідніх сіл.

Поліцаї оголосили, що будуть валити церкву. Поки вона буде знесена, можна з неї виносити церковне начиння. Жінки зняли страшний лемент, чоловіки кинулись в середину, щоб щось врятувати. Сонце, яке до цього яскра-

во світило, затягнулось хмарою. Мародери-зłodюги приступили до своєї кa-їнової роботи. Вкарбувалось у свідомості, не тільки у моїй, але й усіх моїх од-носельчан, які на той час спостерігали ту страшну акцію, як один з них, на прізвисько Дюрдзя, взяв сокиру, підійшов до вхідних дверей церкви. Там було вирізьблене з дерева розп'яття Ісуса Христа. Змахом сокири відрубав ногу і сказав: «Стрибай на одній нозі у свою Росію». У дебіла, мабуть було по-няття, що Ісус є окремо православний і окремо католицький.

Інші нелюди розбилися на чотири пари і почали підрізувати та вирубува-ти з одного боку церкви отвори, щоб туди вставити домкрати. Таким чином підняли її з північного боку. Церква, яка на своєму віку бачила багато істо-ричних подій похилилась і впала.

Бандюги всілись на підводи при охороні і супроводі «героїчних» поліца-їв, виконавши важливу «офензиву», відбули у невідомому напрямку. Слід за-уважити, що поліцаї були не з нашого постерунку. Жінки продовжували ле-ментувати, чоловіки, як на похоронах, розбирали церквицю, вірніше те, що з неї залишилось. Окремо розсортовували залишки деревини, акуратно скла-дали і накривали з надією, що прийде час і її відбудують, але нелюди – поль-ські націоналісти, паливши село 2 квітня 1944 р., спалили й матеріал зі свя-тої церкви.

Так будувалась велика держава «од можа – до можа» (від Балтійського моря – до Чорного моря. – Ред.). Я в молодості, не маючи життєвого досвіду, політичної орієнтації, замислювався та й тепер ще шукаю відповіді на пита-ня. А що ж робив наш митрополит Автокефальної Православної церкви Діо-нісій? Ніколи я не зустрічав про цей церковний геноцид ніяких заяв варшав-ського ієрарха. Є окремі матеріали у вигляді звернень в польському сеймі де-путатів-українців, греко-католицького митрополита Андрія Шептицького.

Щоб бути послідовним, потрібно згадати події 1939 р. Перед початком війни між Польщею і Німеччиною польські політики розпочали великий ле-мент про спасіння «ойчизни», закликали забути про всі міжнаціональні су-перечки, всім разом виступити на захист від гітлерівської навали. На преве-ликий жаль, ці крикуни «стшельци», «крокуси» не дуже поспішали на захист країни, а мобілізували в першу чергу українців, білорусів та представників інших національностей. Так, з нашого села на війну забрали Гната Барансько-го, Семена Бідака, Петра Краснопера, Сергія Гнатюка, Івана Макара. На жаль, інших прізвищ не можу пригадати.

Буквально на другий день війни через село почали проходити вервечки втікачів з глибини Польщі (через село проходила основна дорога Люблин – Томашів – Сокаль – Володимир-Волинський). Спочатку тікали багаті поляки, поліцаї, судді, різноманітні урядовці – хто підводою, хто на велосипеді. А че-рез тиждень лавина людей з сумками, рюкзаками – пішим ходом. Всі проси-

ли хліба, махорки і дуже боялись появи німецьких літаків. Через тижнів три через село проїхала велика колона німецьких військ, а ще через тиждень приїшли частини Червоної армії. З ними приїхала у рідне село Василів дружина Микити Хрущова Ніна Петрівна.

В першу чергу, що вона зробила, коли приїхала до рідного краю, відвідала постерунок польської поліції у с. Потуржині, де вилучила документи, з яких стало відомо про запродавців, які таємно доносили поліції про всі політичні події, що відбувались на теренах нашої місцевості. Серед тих зрадників, яких називали «конфідентами», був один з героїв руйнації православних церков, згадуваний Дюрдзя. Це був дуже напружений час. Червона армія відходила за Бут. Ніна Хрущова забирала свою родину у Радянський Союз, бо кордон було встановлено по Західному Буту. За родинною Хрущова виїхала ще якась частина холмщаків.

Настали жорстокі дні німецької окупації. Було тяжко всім. Але польські шовіністи, оговтавшись після перших днів окупації, продовжували довоєнну антиукраїнську діяльність. Починаючи з 1940–1941 рр. польські підпільні формування в особі загонів Батальйонів хлопських, Армії крайової та інших почали вбивати спочатку більш свідомих українців. Так, у лютому 1943 р. був підступно вбитий війт гміни Потуржин Франц Борис, який багато робив для захисту українських інтересів на теренах гміни. Він відвернув знищення німцями нашого села за вбитого українського поліцейя радянським військовополоненим. Тоді постраждали лише ті, у кого переховувався цей полонений. Войнович Урина, її дядько Матвій і батько Урині були закатовані гестапівцями у Грубешеві.

28 травня 1943 р. польські бойовики вбили мешканця нашого села Грицай Павла, в ніч на 13 вересня – Макара Івана. Грицай Павло був активним в організації українського життя села, членом Українського допомогового комітету, Макар Іван брав активну участь в організації українських кооперативів. Згаданого 28 травня 1943 р., були вбиті активні члени українського руху в Радкові Щур, в Телятині Зулуський Г., в Жуличах Кисіль І. і багато інших українців у сусідніх селах гміни та повіту.

Найбільш трагічні дні настали у березні 1944 р. Вже були спалені села Модринь, Сагринь та ряд інших сіл біля Грубешева, ночами попіл долітав до нашого села.

Оцінюючи ситуацію, більш рішучі, свідомі старші люди, очолювані солтисом села Михайлом Зозулею і польським солтисом в Потуржині Уляновським, за участю нашого священника Миколи Гольца і польського ксьондза 18 березня 1944 р. скликали спільні збори поляків і українців. На ці збори зібралось багато людей як українців, так і поляків. Всі виступаючи як з одного, так і з другого боку засуджували бандитські дії, запевняли, що українці бу-

дуть намагатись не допустити терору з боку відділів УПА до поляків. А поляки, навпаки – стосовно українців. Запевняли, що впрсять бойові формування не застосовувати терористичні дії на теренах села і прилеглих до нього колоніях. Як виявилось – це був підступний хід з боку поляків.

Польські загони вже були готові до каральних дій щодо українців. В обідню пору польський солтис Уляновський таємно прийшов до села і на ходу, кого побачив, попереджав: «Люди добрі, не вірте тому, що говорилось на зборах, втікайте, хто куди може, на ніч поляки готують каральну акцію».

В той час на околицю села з боку панської садиби на конях вїхало декілька вершників, забирали людей, особливо тих, хто працював на панській садибі. Я на власні очі бачив, як бандит, сидючи на коні, наїхав на Казновського Степана, який все життя працював на пана-поляка, як хотіла його захистити дружина. Її також забрали, забрали тоді священника Миколу Гольца. Захопивши 14 осіб (в основному тих, що працювали на фільварку), загнали на Потуржинську колонію до колоніста Ковальського, сусіда згаданого солтиса Уляновського.

Там над затриманими жорстоко познущались, повбивали і закопали у спільну яму в клуні. Є прями докази того, що над цими людьми дуже жорстоко знущались. Окремі з них були пов'язані колючим дротом. Священнику відрізали вуха, ніс, бороду. Це робили ревні католики. Цікаво було б знати прізвища тих «героїв», їх командирів.

Основна трагедія села, його мешканців відбулась з 31 березня по 1–2 квітня 1944 р., коли доблесні польські вояки палили, стріляли ні в чому не винних мирних мешканців. У книжці «Пам'ять», виданій В. Процюком, записано 92 особи, але це не точні дані. Час бере своє, після тих страшних подій було нараховано 140 загиблих. В нашому селі, коли я з друзями через декілька днів повернувся додому, картина постала не те, що страшна, а жаклива. Одні комини залишились на місцях помешкань. Де були хліви – спечені тварини, обгорілі дерева, на дорозі розстріляні коні, що вже понаростали, сморід, чад, коптіть. Якщо є пекло, то мабуть воно не таке страшне, як тодішній вигляд мого рідного села.

Описаними подіями я не намагаюсь поглиблювати неприязнь між українцями і поляками. У моєї родини було багато знайомих порядних поляків, особливо бджолярів. Я особисто мав хороших шкільних друзів серед поляків. Але те, що сталося на всій Холмщині, зокрема в нашому селі Новосілки – це факт, який протягом всього життя у пам'яті не зітреться. І мій священний обов'язок, перед невинно вбитими земляками про це постійно пам'ятати і нагадувати іншим.

Сьогодні, коли минуло вже 70 років після згаданих подій, задаю собі питання: Чому так сталося? Сам собі відповідаю: нас підвела наша доброзичли-

вість, християнська порядність, надмірна довірливість і головне – наша неорганізованість.

Хочу дещо повернутися до початку німецької окупації. Тоді, наприкінці 1939 р. до села приїхав представник окупаційної влади, скликав сільські збори, на яких був обраний староста села (солтис). В зв'язку з тим, що попередній солтис Михайло Зозуля не знав німецької мови, на цю посаду обрали Івана Кандибу, який, будучи у полоні 1915–1916 рр., трохи засвоїв німецьку. Він серед селян не виділявся особливими успіхами у веденні господарства, поведінці. Навпаки, проявив себе ревним служакою німецької влади, сусіди, односельці його остерігались. З початком війни 1941 р. в селі почали з'являтися втікачі – військовополонені Червоної армії. За їх переховування суворо карали (розстрілювали родини, господарства палили). Незважаючи на суворі заходи окупаційної влади, полонені в багатьох родинах знаходили притулок, особливо це проявлялось восени, взимку, коли полонені не мали змоги переховуватись у лісі чи полі.

Війтом Потуржинської гміни, до якої відносилися Новосілки, на той час став галичанин Франц Борис. З приходом радянської влади в Західну Україну багато свідомих, заможних українців залишали свої домівки, господарства, переїхавши в Генерал-губернаторство, куди відійшла й Холмщина. Така доля спіткала і його. Коли Франц Борис замінив вїта – поляка Януша, він помітив старання Кандиби вислугувуватись перед німецькою владою і вирішив його замінити. А тут ще й трапилась нагода, що сприяла вирішенню цього питання. Подія сталася в дільниці села, яку називали Болото. Новосілки були великим селом, його окремі дільниці, як тоді казали «кути», мали свої назви. Наприклад: Довга Вулиця, Велика Криниця, Корчма, Болото, Майдан. Через той закуток Болота протікав струмок, вода в якому ніколи не замерзала, утворився невеликий відступ від основної дороги і довкола нього розміщалося декілька господарств. Власне на тому «куті» проживали Войтович Василь, Арсентій (на жаль, прізвища не пригадаю) і родина Мірецьких. Серед втікачів-полонених був один, який називав себе Савкою, лейтенантом Червоної армії. Він вів себе зухвало, виключно, особливо коли був на підпитку. В основному він переховувався у згаданого Арсентія. Арсентій був кравцем, накульгував на одну ногу, через що його прозивали «кривим Арсентієм».

Отой Савка потоваришував з місцевим хлопцем, ходив з ним на вечорниці, часто випивав, а випивши, проводив «пропагандистку діяльність», через що, мабуть, хтось доніс на нього в поліцію. До села приїхали три українські поліцаї, щоб його заарештувати. Довго ходили селом, зайшли в кооперативу, розпитуючи людей де живуть Арсентій та Войтович, цим даючи можливість попередити їх, як і самого Савку, щоб заховався. Однак Савка цим не скористався, навпаки при вході поліцаїв до хати Арсентія, вистре-

лив з обріза, смертельно поранивши одного з них, інші два втекли до Потуржина. Приблизно через 5-6 годин село оточив каральний підрозділ гестапівців. Довідавшись, у чому справа, до Новосілок приїхав вїт Франц Борис, який звернув увагу, що Кандиба як староста села не намагається захистити селян, а навпаки діє на догоду есесівцям, які готують каральну акцію проти селян.

Полонений Савка не скористався тим, що поліцаї втекли, хоч мав можливість покинути село. Він пішов до Вавріна Зімницького (це приблизно через 6-7 хат від місця, де сталася трагедія). В Зімницького полонений заліз на горище хати і занурився у полову. На клопотання вїта гестапівці обмежились лише арештом Войтовича Василя, його дочки Ориси й кривого Арсентія. У всіх господарствах селян був проведений обшук. Заглядали гестапівці і до Вавріна Зімницького, але вочевидь якась небесна сила відвернула страшну небезпеку, вони мабуть не подумали, що у полові може бути захована людина. Уявляю стан цієї родина, яка складалась з господаря, його дружини, мами і дочки Євгенії 1927 р. н.

Надалі з полоненими селяни були дуже обережні, при їх появі намагались їм допомогти продуктами, одягом і таємно направляти їх до Сушева, Жабча, попереджаючи, щоб не йшли в Галичину. Основний шлях пролягав на Крилів, далі через Буг на Волинь.

Після цього трагічного випадку полонений Савка пішов до Сушева, за невідновленими даними він застрелив іншого полоненого, який не поділяв його поглядів.

Войтовича з дружиною та дочкою Орисею і кривого Арсентія гестапівці заарештували. Войтович і Арсентій загинули від тяжких катувань у Грубешівському гестапо. Орисю відпустили додому, але невдовзі вона померла від пережитого. Дружина Войтовича, тітка Олена, тяжко переживала втрату чоловіка, дочки, ходила наче не своя. Пережила страшну акцію у квітні 1944 р., коли спалили Новосілки і повбивали людей. Всі селяни були здивовані, як вона залишилась живою, з села в час акції вона не втікала. Переховувалась у ямах, льохах (вона, за її розповіддю, не дорожила життям). У 1945 р. переселилась на Волинь, жила в м. Рожичці. Час гоїть рани. На превелике щастя, її через Червоний Хрест знайшов син Володимир, який у 1939 р. зі своєю дружиною Ольгою на заклик Ніни Хрущової виїхав до Радянського Союзу. В Радянському Союзі, не знайшовши щасливого життя, під час війни, коли формувалась Польська армія, він подався на службу до польської армії Андерса. Забравши дружину, з цією армією виїхав через Палестину на Захід. Після війни оселився в Англії, звідки й знайшов свою маму. Точно не можу встановити, наприкінці 50-х, чи на початку 60-х рр. тітка Олена переїхала з Радянського Союзу на постійне місце проживання в Англію, до сина.

Після того випадку вїт викликав Кандибу у гміну до Потуржина, а сам в той час поїхав до Новосілок, скликав на швидкоруч збори селян, що звільнили Кандибу від обов'язків солтиса і обрали Михайла Зозулю, який вже перед тим займав цю посаду.

І ще один факт, який вплив у моїй пам'яті про початок війни.

Восени 1939 р., після відходу радянських військ з теренів Холмщини, витворилося безвладне затишшя, повилазили зі сховищ злочинці, розпочались випадки крадійства. У нашій окрузі розгорнули злочинну діяльність три брати-поляки на прізвище Півки. З іншого боку, до села почали вчашати галичани, які проводили з нами просвітницьку роботу, переконували селян, щоб ті утверджувались у самоврядуванні, щоб самі наводили лад у селі. З Забужжя прибув учитель Білянський, який організував навчання українською мовою.

Одного осіннього дня післяобідньої пори дорогою з боку Телятина їхала легкова автомашинка. Вона зупинилась перед селом. До машини підійшли зацікавлені, в першу чергу група хлопчаків, які постійно знаходились на окраїні села, спостерігаючи за дорогою та очікуючи новин. В той час ніяких газет не було, радіо не працювало. З машини вийшов німецький офіцер з перекладачем, сказав хлопчакам покликати старших людей. Коли підійшли старші люди, в основному чоловіки, офіцер через перекладача представився, що він є комендантом даної округи, що потрібно організувати місцеву владу, налагоджувати нормальне життя. Поцікавився, які є питання до нього.

Мешканець села, багатолітній церковний староста Дацько Пільгуй звернувся до офіцера з проханням, щоб взамін зруйнованої церкви, яку поляки знищили у 1938 р., православній громаді села було передано костел, який збудували ще у середині XIX ст., як грекокатолицьку церкву. Офіцер дав розпорядження своєму охоронцеві, а це був здоровенний есесівець, який взяв автомат і разом з церковним старостою Пільгуєм і ще декількома чоловіками пішов до панського палацу, який знаходився на території філярку. Поруч стояв костел. Прийшовши в палац, де квартирував польський ксьондз, есесівець виклав розпорядження офіцера про передачу ключів від костела старості православної церкви Пільгуєві. Ксьондз почав заперечувати, пояснюючи, що для цього потрібен певний дозвіл. Есесівець, недовго думаючи, зняв з плеча автомат, наставив його на ксьондза. Той, налякавшись, негайно віддав ключі, тільки просив 1-2 години часу для винесення своєї костельної атрибутики. Таким чином було передано споруду костелу під православну церкву.

Кілька слів про особистість Дацька Пільгуя. Жив удвох з дружиною біля старої дерев'яної школи, дітей у них не було. Довгий час виконував обов'язки церковного старости. Часто, особливо в передсвяткові дні, коли він пас своїх коней, корову на громадському пасовиську, нам, підліткам розповідав про свою службу в царській армії уланом протягом 25 років. Його розповіді нас

захоплювали подвигами наших земляків-холмщаків, які правдою і вірою служили царю і «оточеству».

Пільгуй багато часу віддавав церкві. Після того, як поляки зруйнували стару церкву у 1938 р., він з деякими односельцями, активістами церковного життя, домігся від польської влади дозволу проводити Службу Божу у приватній хаті Івана Пришляка, який виділив для цього одну велику кімнату. Службу церковну провадив багато років у селі отець Авраам. Це був старший роками священник-монах. Перед війною 1939 р., мабуть, був переведений на іншу парафію. В зв'язку з тим, що він не мав духовної освіти, уроки Закону Божого викладати польська влада йому не дозволяла. Це було до 1935–36 рр. Заняття провадив священник з Потуржина, царський офіцер (прізвища не пам'ятаю), який замінив старого священника Івана Левчука.

А вже наприкінці війни, після загибелі отця Миколи Гольца і приходу Радянської армії, священником у нашому селі став Григорій Пащевський, син колишнього капелана Армії УНР, званого православного діяча Павла Пащевського. Мешканці Новосілок з тих нещасних запасів, які залишились після пожежі й грабунку, пошили йому блаженський одяг, утримували його як могли. Пригадую, що при бесідах він постійно наголошував, що йому потрібно негайно їхати до Варшави, де перебувала його родина. Важко сказати, чи він її знайшов.

Разом зі священником Пащевським службу в церкві правив дяк Понагайбо Володимир Матвійович 1922 р. н., родом з Білорусі. На парафію до Новосілок прибув ще до війни. Зазнавав великих переслідувань з боку польських властей, особливо польського ксьондза. У 1943 р. одружився з місцевою мешканкою Євгенією Пільгуй, були у них діти. Під час акції ця родина втекла до сусідніх Лісок, що вже були в Галичині. При нападі польської банди АК на Ліски родина Пільгуйів загинула, Понагайбо дивом залишився живим, вистрибнувши через вікно з палаючої хати. У 1945 р. одружився вдруге – з Галиною Затирахою. З новою родиною виїхав під час переселення у Полтавську область. 1946 р. переїхав на Волинь, працював дяком. На початку 50-х рр. висвячений на священника. Служив Службу Божу у селах Білосток, Кулечів, Пульмо, останніх 15 років у Тишковичах біля Нововолинська, помер 2002 р. Похований у Низковичах.

Отакі невітніні мої спомини про життя в рідних Новосілках, які лише зрідка можу відвідати... і то з візою.

■ ЮДИНА (Метюк) Євгенія

м. Луцьк

Народилася 11 квітня 1928 р. у Тереміні. У 1939 р. розпочала навчання у польській, а у 1939–1941 рр. продовжила його у місцевій українській школі. У 1941–1943 рр. – учениця Грубешівської торгівельної школи, у 1943–1944 рр. – слухачка курсів при Холмському повітовому Українському допомоговому комітеті. У 1945 р. їх сім'я була вивезена до с. Шпеєрово Миколаївської області, звідки у 1947 р. переїхала до Луцька. У 1948 р. закінчила Львівський фінансово-економічний технікум і до виходу на пенсію працювала у фінансових органах Луцька.

З роду Метюків

Під час Першої світової війни наша родина перебувала в Рязанській, а потім у Воронежській губерніях Росії, де їм, «біженцям», довелося бідувати довгих шість років. Працювали на різних роботах. Батько служив у царській армії писарем, був поранений. Коли після війни поверталися додому, по дорозі в Харкові помер від тифу дідусь Йосип Клим, там його й поховали.

Повернувшись до рідного Тереміня, застали там пустир. Нашвидку спорудили землянку, щоб сяк-так перезимувати, а важко заробленими царськими грішми бабуся обклеїла скриню. Пізніше збудували хату, життя почало поступово налагоджуватись. У 1922 р. батьки мої побралися.

Родина наша складалася з семи осіб: дідусь Андрій Костянтинович Метюк, 1868 р. н., бабуся Юлія Іванівна (з дому Абрамів), 1870 р. н., батько Ілля Андрійович, 1895 р. н., мати Катерина Йосипівна (Клим), 1905 р. н. і троє дітей – Надія, Олександр і я. Батьки займалися сільським господарством, мали 21 морг землі, сад, ліс, луг, обсаджений вербами. Поля обробляли кіньми. В господарстві були молотарка, керат, січкаря, плуг, грубер, борони та інший необхідний інвентар. Крім сільськогосподарських робіт батько займався бджільництвом, столярством, а також вів бухгалтерію польського сільського кооперативу «Рольнік». З дерева нашого лісу він спорудив біля старої школи нове приміщення, що збільшило кількість класних кімнат. Коли тепер відвідала рідні місця свого дитинства та юності, то побачила цю, колись нову школу, нашу хату, криницю, льох, які досі збереглися.

Поруч з нами жив зі своєю родиною з шести осіб мій дядько Іван Андрійович Метюк, 1891 р. н. Він теж займався сільським господарством, бджільництвом, столярством, а ще захоплювався фотографією, був церковним старостою, відновив церковний іконостас. Дядько Григорій Андрійович Метюк, 1898 р. н., здобув освіту священника, був на парафіях в Грубешові, Холмі. У 1944 р. він емігрував до Швейцарії, а потім переїхав до Канади, де був митрополитом. Там був настоятелем собору Святої Покрови у Вінніпезі, пізніше – архієпископом Едмонтону і Західної Канади з іменем Андрей, а з 1975 р. – Блаженнішим Митрополитом, Першоієрархом Української греко-православної церкви в Канаді. Упокоївся у 1985 р. Дружина Людмила померла ще у 1944 р., похована в Холмі.

Наше село розташоване на відстані десяти кілометрів від Грубешева. Тамтешні природа, клімат та родючі чорноземи створювали прекрасні умови для життя. В Тереміні мешкало понад 350 родин, з них окрім двох єврейських та кількох польських сімей, решта були українськими. Село спочатку ділилося на центр і околиці – Борманці, Березини, Зади. Мешканці села жили між собою мирно. Були навіть мішані шлюби між поляками й українцями в родинах Голодох, Вальчуків, Лукашуків, Ключиків. Однак з часом ставлення польської влади до українців почало погіршуватися. Для збільшення кількості польського населення на споконвічні українські землі польська влада почала насаджувати польських колоністів, які й заснували села Півланка та Алойзів. Українські та місцеві польські селяни називали їх мазурами, бо вони були переважно вихідцями з Мазовецького воєводства.

В центрі села знаходилися церква св. пророка Іллі (відомо, що вона існувала вже у 1472 р.), школа, кооперативна крамниця, але церкву перетворили на костел для польських колоністів. У 1939 р. цей храм знову став православним і служив українцям. Після виселення українців з Польщі у 1945 р. школа і кооперативна крамниця зруйновані, а церква перетворена на костел, названий на честь св. Анджєя Боболі. Була в Тереміні й інша церква (каплиця), збудована українцями в міжвоєнний період, але в 1938 р. поляки її зруйнували.

На Борманцях знаходився український цвинтар. Тепер поруч з ним є польський цвинтар. Пам'ятники на могилах українців зруйновані, залишилося кілька каменів від надгробків з написами, в тому числі уламки пам'ятника з могили мого прадіда Івана Кліма, який помер у 1909 р. Від залізного хреста з могили мого діда Андрія Метюка, що помер у 1944 р., не лишилося й сліду. Нині на місці колишніх могил українців відбувається захоронення поляків.

Після встановлення кордону між Німеччиною та Радянським Союзом по річці Буг у 1939 р., деякі мешканці Тереміні виїхали до УРСР, у тому числі й моя тітка Стефанія з чоловіком Степаном Лукашевичем та двома синами.

Тітчин чоловік під час Першої світової війни перебував у німецькому полоні, тому й не захотів залишатися під німцями. Але з України їх усіх вивезли до Сибіру на примусові роботи. Під час війни мої двоюрідні брати Володимир та Євген були мобілізовані до війська Ванди Василевської (очевидно, польської дивізії ім. Костюшка – *Авт.*). Вони воювали за визволення Польщі, отримали серйозні поранення. Після війни їм дозволили залишитися в Польщі. Брати оселилися поблизу Вроцлава. Пізніше до них із Сибіру прибули батьки. Всі вони стали поляками, бо називатися українцями тоді в Польщі було небезпечно.

Під час Другої світової війни дії польського збройного підпілля по знищенню українського населення Холмщини і Підляшшя ставали все частішими та агресивнішими. Під час широкомасштабної акції нападів на українські села у березні 1944 р. було спалено околицю Терєбіня Березини і частково центр села. Тоді загинули Голотюк Олексій, Каліщук Степан, Каліщук Ольга, Каліщук Єфросинія з дворічною дитиною, Чернецький Ілля, Подобінська Уляна.

Цього ж року до лав Радянської армії було забрано терєбінців Володимира Чухрая, Степана Чернецького, Володимира Ярчука, Петра Носка, Івана Гасечка, Миколу Редька, Павла Лукашука, Миколу Гися, Степана Шульгача, Степана Лучинця, Павла Голотюка, Василя Рибачка, Степана Хом'яка, Антона Овада, Йосипа Вальчука. Ненавчені військової справи, вони були відразу кинуті на фронт. З цих п'ятнадцяти юнаків живими повернулося восьмеро, важко пораненими та інвалідами.

В лютому 1945 р. в нашу теплу хату було поселено польську родину, а нас вивезено в товарному вагоні в село Шпеерево Миколаївської області. Поселили нас в одну з порожніх німецьких хат з вибитими вікнами та дверима. Свого воза і двох коней нам довелося здати до місцевого колгоспу, де коні загинули від голоду. Там ми поховали бабусю Юлію, яка все просила батька повернути її додому і поховати поруч з чоловіком Андрієм Метюком у Терєбіні.

Батьки мої поховані у Луцьку, куди ми переїхали у 1946 р. Туга за малою батьківщиною не покидає мене. Добре про це мовив наш земляк, поет Йосип Струцюк такими поетичними рядками: «Ти не згасла, зоре ясна, в наших душах і серцях».

■ ЮЩАК Іван

м. Луцьк

Народився 16 лютого 1935 р. у Комарові Томашівського повіту. У 1944 р. родина була переселена до Березівського району Одеської обл. Влітку 1946 р. сім'я перебралася на Волинь, спочатку у с. Лаврів Луцького району, а пізніше до Луцька. Після служби в армії закінчив Луцький кооперативний технікум

і Львівський торгово-економічний інститут. Працював товарознавцем, більше 25 років очолював Волинське об'єднання «Облкооплісбюдгоспторг». Помер у 2004 р., похований в Луцьку.

Помимо нашої волі

Після двотижневої польсько-німецької війни у вересні 1939 р. і блискавичної поразки гонорової панської Польщі в українських селах на Забужжі почало поступово зароджуватися національне життя, чого українці краю не мали у довоєнні роки.

Добре пам'ятаю 1940-ий рік. Осінніми вечорами до нашої хати сходилися і довго засиджувалися відомі в селі люди, так звана сільська еліта: священик, учитель, інші авторитетні односельці, які цікавилися газетами й книжками, любили «поговорити про політику».

Мама щільно завішувала вікна домотканими килимами, батько робив яскравіше світло у газовій лампі, розгортав на столі якусь стару мапу і гості про щось довго гомоніли. Я тоді ще не все розумів, але дещо закладалося у дитячій пам'яті й душі. Очевидно, на підсвідомому рівні найбільше запам'ятовувалися слова «Україна», «українці», які все частіше звучали в українських селах.

Вже пізніше довідався, що мій батько, Антон Ющак, був активним членом сільської кооперативної спілки і під час подібних зустрічей його однодумці говорили про проблеми життя українців Холмщини і Підляшшя, про стан українського шкільництва, національне пробудження, яке починалося в українських селах, що з найдавніших часів густо покривали територію межиріччя Бугу і Вепра, а подекуди сягали Вісли.

Уже згадувані учитель і священик прибули до нашого села з Дрогобича. Учитель Дубівка відродив просвітницьке товариство «Рідна хата». Після цього в нашій хаті часто збиралася молодь, розучували і співали українські пісні,

декламували вірші, сільські інтелігенти розповідали про найяскравіші сторінки української історії, насамперед з доби козаччини і Української Народної Республіки.

Тепер селяни відвертіше говорили про переслідування української мови, православної віри і церкви у 30-ті рр. В пам'яті комарівців були свіжими події 1928 і 1934 рр., коли було знищено дві українські церкви. Іконостас нашої православної церкви поляки перенесли до католицького костелу, де він досі зберігається. Частину отриманого після руйнування церкви будівельного матеріалу поляки використали для будівництва польської школи, а іншу – на будівництво костелу. Коли мій дядько Ілля Обухович з кількома односельцями-патріотами поїхав до Варшави добиватися справедливості, то ні депутати сейму, ні керівництво Автокефальної православної церкви у Польщі їх не підтримали, а порадили ходити до церкви у Чешниках, де перед війною священиком був о. Лящук.

Боротьба поляків проти українства і православної церкви, як єдиної близької до народу легітимної організації у передвоєнний час, виявилася надзвичайно запеклою. Щоб уникнути знущань окремі сільські дівчата українського походження були змушені виходити заміж за католиків, деякі українці цілими сім'ями переходили на католицьку віру. В роки війни змішані сім'ї зазнавали подвійних утисків, бо вони виявилися чужим як для польського, так і для українського підпілля. Відомі численні випадки знищення таких сімей загонами Батальйонів хлопських.

Село Комарів розташоване на чорноземній смузі, яка тягнеться з території волинського Поділля, тому тутешні землі є доволі врожайними і завжди приваблювали чужинців. Однієї листопадової ночі 1942 р. представники німецької окупаційної влади приїхали у село і наказали його мешканцям приготуватися до виселення. Для виїзду давали дві години, протягом яких господарі мали зібрати найнеобхідніше, завантажити майно на віз і організовано вирушити у дорогу. Що могло вміститися на одному возі, коли кожна родина за багато поколінь нажила чималі статки. Людей нахабно прогнали з рідних місць, з родючих земель, з облаштованих садиб і погнали у бідніші північні села. На гірших землях, без інвентарю і фінансових можливостей люди мусили обробляти чужу землю, або йти у найми. На залишених українцями обійстях окупаційна влада вселила німецьких колоністів, т. зв. фольксдойчів.

Це був перший глибокий шрам на тілі наших комарівських селян, який болів до часу повернення у 1944 р. Тоді прийшли нові «визволителі», на цей раз зі сходу. Мої знедолені односельці в липні самовільно повернулися на рідні землі, де замість ошатних осель, які вони вимушено залишили два роки тому, застали суцільну руїну: усе майно було пограбоване, розкрадене, частина будинків спалена.

Одні взялися за відбудову житла, інші радилися як зарадити біді. Але вони не підозрювали, що незабаром їх чекає новий, ще важчий, удар. По селах поширювалися чутки, що «совети» закликають місцевих українців переїжджати на радянську Україну, зокрема, на родючі землі благодатного півдня. Там вони мали заселити напівпорожні села і колишні німецькі колонії, мешканців яких більшовики масово депортували до Сибіру, Казахстану та Середньої Азії.

Говорили також, що ця акція має бути добровільною, але певною мірою і примусовою, щоб у майбутньому уникнути польсько-українських конфліктів, які мали місце в останні роки німецької окупації. Мешканці українських сіл жили у неспокої та тривозі. Споконвічному хліборобові не просто було зрватися з обжитого місця, покинути віками нажите добро, рідний край та їхати невідомо куди – чи за кращою долею, чи за власною смертю. Ментальність цих людей не припускала частих змін місця проживання, бо це неминуче завдавало матеріальних втрат.

Так у душах наших комарівців проліг ще один глибокий шрам: в листопаді 1944 р. сталінсько-більшовицька імперія везла нас у товарних вагонах на Одещину, в села Березівського району, на місце виселених німців.

Хоч з того часу минуло 60 років, однак картини побаченого там не згортаються у моїй пам'яті до самої смерті. Станція Сербка, а неподалік село Балайчук. Прибули туди саме на Новий рік – 1 січня 1945 р. Від побаченого кожного прибулого охопив жах. Здалека виднілися вцілілі під час війни будинки, але коли наблизилися до них то побачили, що вони розграбовані: двері та вікна виїняті з рамами і, очевидно, використані на паливо, печі розвалені. У 20-градусний мороз палити було нічим, що викликало найбільшу паніку. Лісів там не було. Місцеві люди радили збирати якісь кізяки, але ми не знали що це таке. Словами важко передати муки, які на порозі «советського раю» перенесла кожна прибула сім'я, особливо з малими дітьми.

Весною діти почали ходити до школи, але тут наштовхнулися на ставлення місцевих ровесників аналогічне до польського. Дорогою до школи вони нападали на прибулих дітей, грабували їх, відбирали їжу, яку батьки клали до торбини з книжечками і зошитами. При цьому вони насміхалися, а часто й знущалися над прибульцями, називали їх скупими багачами. Вони знали, що ми привезли з собою відра залитої смальцем ковбаси, сало, смалець, мішки крупи, муки. А тут люди вже були напівголодні і про такі «делікатеси» давно забули.

Місцева адміністрація відразу розпочала «вирівнювання» нашого матеріального становища. Чинovníки конфіскували коней, вози, сільськогосподарський інвентар. Почали агітувати про вступ до колгоспів, хоч перед виселенням нашим селянам твердо гарантували надання землі для ведення індивіду-

ального господарства. Відразу виявилось, що це були лише солодкі обіцянки. Тепер же, до колгоспів, яких наші люди боялися як чорт ладану, заганяли дуже енергійно, не даючи часу на роздуми. Зашморг на шиї затягувався, а рідний край залишився так далеко...

Поки ми чекали весни, щоб обробляти колгоспну землю нашими власними кінями, бідолашні тварини взимку поздыхали з голоду. Через це весняну сівбу 1945 р. проводили за допомогою наших корів та інвентарю, який ще у деякого залишився. Так виглядала «перша фаза» залучення нас до соціалізму, який ми на власні очі побачили в країні хваленого-перехваленого вождя світової революції Ульянова-Леніна і вірного продовжувача його справи Джугашвілі-Сталіна.

Однак жити, а точніше виживати, якимсь чином мусіли. У кожного переселенця була сім'я, малі діти. Відмінний клімат, солоня вода, напівголдне життя, безладдя у колгоспах, повоєнний бандитизм і грабунки доводили наших людей до відчаю. Окремі зневірилися і не раз задумувалися над вартістю життя, але бажання змінити його підштовхувало людей до активних дій.

Влітку того ж року переселенці почали поговорювати про переїзд до західних областей, звідки було ближче до Холмщини і Підляшшя. Там ще не було колгоспів, що давало надію на індивідуальне господарювання. Дехто листувався з родичами та знайомими, яким вдалося відразу зупинитися на Західній Україні, окремі за дорученням громади їздили туди у пошуках постійного місця проживання. В західних областях було чимало вільних земель колишніх польських осадників, які виїхали до Польщі, тому була можливість зайняти залишені ними господарства, або окреме житло у містечках.

І почалася наша «нова Одіссея», тепер вже з поверненням, вірніше втечею, назад, якнайближче додому. Офіційного дозволу на таке повернення ніхто дати не міг, бо існувала окрема урядова постанова про закріплення переселенців у місцях їх розселення, особливо у східних областях. Доводилося думати, як обійти цю постанову і діяти нелегально: іншого виходу просто не було.

В кінці квітня 1946 р. наші люди у Котовську купили у циганів коней і вози. В травні, під покровом ночі таємно зібралися у домовленому місці і вирушили у далеку небезпечну дорогу на захід. Та їхати довелося недовго. Незабаром нашу колону з 27 возів біля станції Кодимо Вінницької області затримали енкаведисти і наказали негайно повернутися назад. Почалися сварки, торги, сльози. Зібравши останні копійки для колективного хабара «непідкупним чекістам», колона рушила далі. Проте наша радість була недовгою. Через кілька десятків кілометрів нас перепинили інші енкаведисти, але відкупитися було нічим і усім довелося під конвоем повернутися до Березівки. Коли прибули, районне начальство організувало мітинг, на якому нас ганьбили тим, що радянська влада дбає про нас, хоче нам світлого життя а ми виявляємо їй

таку невдячність, втікаємо до «бандьорів», де на людей чатує небезпека, бо там точиться справжня війна. Дискусію з владою вели переважно жінки, а чоловіки з понуреними головами відмовчувалися бо знали, що звідси можна легко потрапити на неосяжні простори Сибіру.

Сумно розбрівшись по своїх обійстях після такого «прочухана», селяни, однак, не залишали думки про втечу на захід. Частина з них розібрали вози і закопали в землю, але коней мусили віддати до колгоспів. Найбільш сміливі все ж виїжджали, але робили це винятково ночами. Пізніше моя та ще дві сім'ї купили коня, склали на воза найцінніше майно, прив'язали до нього три корови і вирушили на Західну Україну. З Одеської області до Луцька вони з найдивовижнішими пригодами, про які можна написати окрему книжку, добиралися три місяці. Ми, моя мама з дітьми та ще дві сім'ї, з метою економії місця на возі поїхали потягами. Але в перший вечір, на вокзалі в Одесі, нас пограбували місцеві бандити і ми до Луцька прибули буквально голі та босі. Так завершилася наша добровільно-примусова «одіссея» на родючі землі півдня України. Попереду нас чекало багато труднощів і страждань, але ми раділи, що вирвалися з того пекла, в якому жили селяни у південно-східних областях України.

Потім були важкі повоєнні роки. Жили у землянках неподалік родичів, які не могли надати нам притулку. Батько працював заготівельником, через кілька років зіп'яли сяку-таку хатину в селі Лаврові, а потім переїхали до Луцька. Не дивлячись на випробування долі, багато холмщаків та переселенців з інших повітів зробили вагомий внесок у розвиток рідної України, займали і ще займають відповідальні посади у Волинській та інших областях.

Давно минули роки дитинства, коли я ходив по рідних на Забужжі землях. Вони пригадуються як далекий сон, сповнений тривоги, горя, втрати багатьох родичів і земляків. Сьогодні часто полемізуємо з польськими колегами про ті складні, часто криваві, часи. Розумію, що події воєнних і повоєнних часів по обидва боки Бугу забути не можна. І не можна цього забувати, бо це наша історія, а ми – останні живі її свідки. Затьмарені війною і міжнаціональними конфліктами сторінки не повинні бути перешкодою успішному співіснуванню двох сусідніх народів, сущих у незалежній Україні та незалежній Польщі.

■ ЮЩУК Лідія

Народилася 4 квітня 1928 р. в селі Кривоверба Парчівського повіту на Підляшші. Родина була велика, Ліда була вже четвертою дитиною. Старші сестри – Надя, Люба і Віра. Надя і Люба ходили до школи. Батько вчителював, мама господарювала, бабуся по батькові була акушеркою.

Спогади про мою родину

Батько служив на Волзі у саперних військах, а ще виточував колодки для пошиття офіцерських чобіт. Треба було вчити далі дітей, батьки продали землю з усім господарством і в 1929 р. переїхали до Холма, де купили по вул. Люблинській невелике господарство з трьома будинками, стодолюю, з великими пивницями, стайнями, хлівом і різним господарським реманентом. Мама зі мною залишилась на селі, а в червні 1930 р. народилась п'ята дочка – Ніна. Восени цього року ми переїхали до Холма. Пам'ятаю, як ми приїхали на драбинистому возі. З таким гуртом мамі було важко, і батьки найняли дівчинку Гандзю, аби гралась з нами. Вона була білявою, веселою, бавилась з малечєю, ми її любили, як рідну.

Діти підростали, ходили до польської школи, батько щоденно перевіряв уроки. Всі сиділи за столом і слухали запитання старшої сестри, щоб нам було легше засвоювати завдання.

Батько прилучав нас до культури, читав нам твори Шевченка, Франка і Пушкіна, навчав Надю грати на скрипці, запрошував регента з церкви, щоб ми співали. Був у нас грамофон, часто слухали пісень. Для забави батько робив різні іграшки з дерева, взимку – ковзани з дерев'яної колодки і серпа. Мама вчила нас готувати їжу, розчиняти тісто, пекти пироги з різною начинкою, булочки, пончики. Перед Великоднем показувала, як малювати писанки. Узори й фарби добирали самі.

У городі нашому чого тільки не було! Росли конопля, льон, мак і всіляка городина. Мама вчила нас, як обробляти коноплю і льон, робити з них заготівки, відбілювати, прясти, ткати рядна, покривала, хідники, рушники і різне полотно, в'язати, мережити, вишивати і шити.

Батько ще тримав пасіку із 16-ти вуликів, і сам доглядав за нею. Було в нас два ставки – глибокий і мілкий, з гіркою і деревом на ньому. В малому став-

ку розводили коропів і карасів, а на зиму рівчаком рибу переганяли у великий ставок.

На Йордана у глибокому ставку робили проруб у формі хреста, і священники освячували воду, хтось купався, відправлялась молитва, а потім православні Холма брали воду. Влітку батько вчив нас плавати, веслувати на човнах-каяхах, які в нас були. Воду до ставків перекачували помпою з приводом від вітряка. Ставки були обсажені жовтими вербами, одна з них росте й зараз.

У 1936 р. померла бабуся, батькова мама, а невдовзі захворів і тато. Він їздив лікуватись до Львова.

Батько посадив велику шкільку фруктових дерев і щепив їх, виростивши великий сад, багато ягідних кущів, виноград і малину, заклав теплиці для вирощування різної розсади. Часом наймали робітниць, щоб порались на городі. Овочі і фрукти продавали, бо батьки збирались ще будуватись.

Батько листувався зі своїми братами, які після 1918 року залишились в Росії. Висилав їм посилки з гречкою, милом і ліками. Останню посилку повернули до Холма з продирявленою льняною обшивкою і написом: «адресат не разіскан». В останньому листі 1934 р. один з дядьків писав, що в Ленінграді життя покращало, що можна вже купити борошна. Пізніше він був засуджений на 25 років, листів більше від нього не було. В 1946 р. хтось із звільнених поляків прийшов до мами і передав листа з фото. Коли його випустили, він поїхав до Ташкента, куди під час війни була евакуйована його сім'я – жінка і двоє синів. На Україну їх не пустили. Ми листувалися з дядьком, але за відсутності статків не могли його відвідати. Перебуваючи у відрядженні, я навідала сім'ю дядька вже після його смерті. Подробицями життя він не ділився, все ще перемагав страх. Один син працював в проектній організації бавовно-збираючих машин, якимось побував у Києві, тоді ми познайомилися, говорили про наше життя.

В 1937 р. навіть ми, діти, відчували біду. Погано приймали дітей у гімназії, вибирали обдарованих. Батько був у раді школи, і тому ми, четверо дівчат, вчилися. У 1939 р. я закінчила п'ятий клас. Батько хворів, мама старалася, як могла, нас виховувати. У церкві ми довідалися про нищення всього українського.

У вересні 1939 р. прийшли до нас радянські солдати. Військо було бідне: обтріпані шинелі, обмотки на ногах. Стояли два тижні, забирали все, що потрапляло під руки, навіть мідні обшивки біля печей. Ми, менші діти, вибігали дивитись на великі машини з військом і доповідали про все батькові.

У Холмі до 1918 р. існувала губернія, спорудили великі приміщення для правління, щось ще не добудували. Недалеко містилися великі казарми з церквами для війська і будинками для сімей офіцерів. За Польщі там теж були

казарми, а губернські споруди використовували для психлікарні, куди з усієї країни звозили хворих.

Коли радянські війська відійшли, ми, дівчата, бігали до казарми і збирали книжки про зброю, патрони, і приносили їх додому. Також бігали на залізничні колії підбирати вугілля. Залізниця була поруч з річкою Угеркою, яка обвивала наше місто. Отже, щоби нас не зловили, переходили через воду – і городом додому. Тепер там зупинка місцевих потягів «Хелм-място».

Ця анархія тривала десь два тижні, бо прийшли німці і відразу всі поховались. Німці по-своєму порядкували: вивезли психічно-хворих із лікарні до лісу і там розстріляли. Охорони було багато, бо казали, що у лісі переховувались польські офіцери і ще дехто.

Ми, малі, бігали на вулицю, дивились на все, новини доповідали хворому батькові. 19 жовтня 1939 р. батько помер. Поховали його на цвинтарі біля бабусі.

Так в 1939 р. Холмщина і Підляшшя потрапили в зону німецької окупації. Українці стали домагатись повернення храмів і кафедрального собору на Даниловій горі. У Холмі відкривались школи, стали діяти гімназії і технічна школа. Зарахували мене до другого класу гімназії. З'їхались учні з нашої КривOVERби та інших сіл Холмщини, а також із Галичини. В гімназії готовились до зустрічі Івана Огієнка, яка відбулась в травні 1940 р. Від другого класу обрали мене читати вірша Тараса Шевченка в перекладі німецькою мовою «Мені тринадцятий минало». Того дня до Холма зібралося багато людей з Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та, зрештою, з усієї Польщі.

Після закінчення гімназії у 1941 р. старша сестра Люба поїхала до Львова навчатись в медінституті, Надя – до Сокаля, а Віра – до Володави. Ми, менші три сестри, залишилися біля мами. Я ходила до гімназії. Після уроків допомагали мамі в городі і по господарству.

Щоб вижити і допомагати старшим сестрам, мама облаштувала один будинок під бурсу, де мешкали діти з різних сіл, які ходили до гімназії і технічної школи.

До різних свят влаштовували вечори, де ми співали, розповідали про історію Січових Стрільців. Їздили прибирати цвинтарі, де були поховані видатні люди й Січові Стрільці. Пробуджувалась свідомість в українців. Для облаштування церков жінки й дівчата вишивали одяг для священників, рушники і хоругви, а також уся Холмщина збирала гроші на дзвін. Великий привезли дзвін з написом: «Від українського народу» і на Даниловій горі поставили на кількадеметрові опори біля дзвінниці, бо підняти на неї не змогли. Довго він стояв, а потім поляки зняли написи, і через кілька років його спорядили на дзвінниці. Собор був знову відремонтований, а вікно над вівтарем з вітражем голубого кольору і жовтого хреста замурували.

У гімназії були досвідчені вчителі, вимогливі й добрі. Мама наша, хоч і серйозна до нас, та щира до людей, за навчання платила продуктами. Сестрі до Львова ми з Ніною возили харчі. Пам'ятаю, як масло ховали в гарбуз, акуратно вирізавши віконце і вибравши зернята. На Підзамчі втікали через вибиті дошки в огорожі, щоби німці нас не забрали, ховались по пивницях, коли військові вечорами світили ліхтариками. Німці теж боялись, тому ходили серединою вулиці. Мама переживала і раділа, коли ми вертались додому. Вдома – знову навчання і робота по господарству, де мама всьому нас навчала. Ми підросали, потрібен був одяг, покривала, скатертини, рушники, сорочки і різне полотно. Все це ми вміли робити.

Коли німці мали розпочати війну в 1941 р., ми знали про це за кілька днів, бо приїхало багато військових і на колії стояли потяги з гарматами. Ми, дітлахи, ходили дивитись, адже раніше не бачили такого. Приїхала також молодь з Німеччини, залишили в нас свої підручники з медицини та ін. Ночували хлопці в stodолі на сні, вкриті магами від теплиць. Німці часом перевіряли це сіно, проколюючи його штиками. Страшно було мамі й нам.

Почалась війна з Радянським Союзом, і на другий день в Холмі було багато полонених. Мама зі старшою сестрою пішли дізнатись, чи випадком немає серед них наших родичів. Родичів не знайшли, але домовились брати полонених до нас на роботу по двоє. Мама їх годувала, а вони обрізували дерева, рубали дрова. Жили полонені в тих будинках, де містилася психлікарня, а також на території довкола лікарні, де росла пшениця, в інших місцях біля Холма. В таборах люди, представники різних народів, почали помирати від хвороб і голоду. Коли полонених переганяли з одного табору в інший, ми виносили кошики з овочами і хлібом на вулицю й висипали на бруківку. Якщо охоронець мав добре серце, то дозволяв збирати продукти.

Ми вчилися далі, ходили в кіно, де показували фільми про життя в Радянському Союзі, про голод 1932–1933 рр., і досі обличчя вмираючих стоять перед очима.

У таборах військовополонених важко змушували працювати. Єдине, що вони могли, відлучатись од роботи і приходити до мами поїсти, після співали пісень, якими чарувалися навіть німці. Потім була організована РОА (Русская освободительная армия). Вони були добре одягнені – в кожухах і чорній формі. Йдучи вулицею, співали російських пісень. Місцеві українці приходили до нас, знайомились з українськими хлопцями, які втекли з полону.

Німецькі солдати їхали на відпочинок з нашими дівчатами з України, які часто втікали з потягів. Одна дівчина з Донеччини втекла з потяга і прийшла до мами (Ада Найдух). Білява, синьоока, подібна до мами, бо ми були чорні і кароокі. Допомогала нам по роботі, співала і грала на гітарі. Жила у нас

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

до 1944 р., доки радянські війська не взяли Холм. Тоді вона з радянським офіцером поїхала на фронт, і більше ми її не бачили.

Ми ходили до гімназії, вчили історію Грушевського, німецьку, грецьку і латинь, а математики і фізики навчав нас Васиньчук, який закінчив університет у Києві в 1917 р. Коли в 1944 р. закрили гімназію, в зв'язку з наближенням фронту, Васиньчук ходив до нас, а мама платила йому продуктами.

Маленька Лідія на руках у мами (в центрі), 1929 р.

Повернення сестри в м. Холм після виселення в ході операції «Вісла», 1957 р.

Коли вже фронт був близько від Холма, нас – трьох менших: мене, Ніну і Людмилу – мама відправила в Кривовербу, бо думала, що в селі фронту не буде. У Володаві зловили нас німці і змусили копати окопи. Від цієї роботи визволила УПА, і ми пішли в село Вирики, де переночували, а вранці нас відвели до лісу. Там через пароль зайшли в ліс, і вже на возі привезли нас в Кривовербу, де жили наші хресні батьки. Через село проходив фронт. Падав дощ.

З сестрами, 1960 р.

*З родиною на батьківській
садибі в м. Холм, 1993 р.*

*З родиною на кладовищі в
м. Холм, 2002 р.*

Коли німці з боями відступили, ми вернулись в село переночувати, а вранці не хотіли йти до Холма. Хресна дала нам хліба і сухого сиру, бо харч був закопаний. Боялись лісу і дороги. Було тихо, і ми йшли по канавах від машин. Біля Володави зустрів нас чоловік і просив їсти, ми віддали йому хліб і сир, а самі втекли. Коли йшли лісом, то бачили мертвих німців, опухлих коней, заглядали в обличчя, збирали в торбу патрони. Навіть не було страшно, бо то були чужі. Йшли від криниці до криниці, попити води. Йшли босі, жаліли взуття. Вже сутеніло, коло Савина нас наздогнала вантажна машина. Ми попросили підвезти, бо вже йти не могли. Ми доїхали до Крижівки, вийшли, заплатили їм 50 зл. і ще 3 км йшли пішки додому. Прийшли опівночі, мама нас помила, нагодувала і поклала спати. Вона здивувалась, що ми збирали патрони і несли таку важку сумку. Патрони мама пересипала в скляні бутлі, закрила і закопала у свинарнику. Через Холм фронт пройшов спокійно. Всі зібралися вдома, треба було думати про нове життя.

Організовувалась польська армія з місцевого населення. Знову мама боялась за всіх нас. Жили у нас офіцери, користувались всім, що було вдома і на городі, залицялись до дівчат. Старша сестра влаштувалась на роботу у військовий штаб перекладачем, бо знала польську, українську і німецьку і мала вже 2,5 роки медицини. Інші дві сестри і Ада працювали на макаронній фабриці, а ми – три менші – працювали на городі і при теплицях. Підполковник зі штабу прийшов до мами просити руки Люби, і мама дала згоду. Зробили скромне весілля і через якийсь час вони поїхали на фронт. Тоді ж і старша сестра вийшла заміж за офіцера-танкіста і теж поїхала з ним на фронт під Варшаву. Розумію, що мамі було тяжко, тому вона відправила своїх дітей, не знаючи своїх зятів. Свої хлопці тоді були в різних походах на Підляшші, Волині, Галичині.

В 1944 р. відкрилися польські гімназії, але нас, українців, не приймали: «своїх треба вчити, а ви вчилися за німців». Почалась депортація українців спочатку по селах, а потім і містах. Українці не хотіли виїжджати, але польські партизани, Армія крайова і радянські вояки знущались і силоміць відправляли за Буг. Горіли села, церкви, забирали майно, вбивали людей. Мама теж не хотіла їхати, але у вересні 1945 р. ми зібралися на навчання до Львова. Вояки вертались з фронтів, і чоловік Люби, оформивши документ депортації, забрав нас трьох і посадив у вантажний поїзд. На кордоні перевіряли документи, забрали книжки, і ми доїхали спочатку до Ковеля, а через кілька днів – до Львова. Чоловік сестри шукав квартиру, і ми поселились в однокімнатному помешканні поляків, які виїжджали. Гарної квартири вже не знайшли – все було зайнято, отже купили цю. Люба продовжила навчання в медінституті, я пішла в 10-й клас вечірньої школи, щоб отримати атестат. В 1946 р. вступила в Політехнічний інститут на факультет цукроваріння, а потім на четвертому

перейшла на факультет технології нафти і газу. Вчилась добре, вивчала російську мову, щоб мати підвищену стипендію. Ніна пішла до 7-ого класу. У Люби в 1945 р. народилась дочка, і вже нас було четверо. До нового 1946 р. хтось з Польщі передав нам посилку від мами. Потім закрили кордон, а маму з двома сестрами за акцією «Вісла» переселили без жодних документів на північ до міста Бранева.

В Пруссію, на понімецькі території, переселили все Підляшшя, а також наше село Кривовербу. Мама важко звикала до морського клімату. Сестра Людмила працювала на молочному комбінаті, Віра поїхала до Варшави, влаштувалась в газету «Нашу слово». Ми листувались, пошту перевіряли, але ми знали, що всі живі.

Після смерті Берута українці стали цікавитись покинутим майном і повертатись назад. Мама в 1955 р. була в Холмі і напирала хату й город. Найняла квартиру, потім повернулась зовсім, купила корову, побудувала хату для себе, а через рік відвоювала одну двокімнатну квартиру. Вже в 1957 р. я з сином приїхала до неї у відпустку, потім їздила через рік, а два рази була у відрядженні. Потім років п'ять чомусь не пускали. На похорон мами запізнилась, потім їздила з онуком – все хотілося до Холма, на могилу матері.

В 2009 р. знову поїхала до сестри. Попрацювала з нею на городі, побувала в Сагрині, де загинуло від рук АК приблизно 1200 осіб за одну ніч. Жертвам погромів поставили пам'ятник у вигляді розкритої книги, в якій викарбували напис: «Загиблим в братовбивчій війні».

Минуле страшно згадувати, а забути не можемо...

В родинному колі у сестри в м. Холм.

■ ЯРУХОВИЧ Володимир

м. Львів

Народився 18 жовтня 1931 р. у с. Тарнаватка Томашівського повіту. Батьки на виділеній родичами землі на колонії (хуторі) збудували невелику хату та господарські будівлі і заклали власне господарство. У 1939 р. вступив до місцевої початкової школи, але навчання припинив через ліквідацію німецькою владою школи і використання приміщення для потреб військових. У 1943 р. разом з іншими українськими родинами сім'я була насильно переселена німецькою окупаційною владою до с. Люхів Білгорайського повіту. Навчання продовжив у Тарногородській школі, яку відвідував до березня 1944 р. Через загрозу життю з боку польських підпільників сім'я перебралась до галицького повітового містечка Любачів, де продовжив навчання у третьому класі. На початку 1945 р. сім'ю депортовано до УРСР, де до 1946 р. жила в колгоспі «Червоний прапор» Генічеського району Херсонської області. В червні 1946 р. переїхали до с. Старе Село Львівської області. У місцевій школі здобув середню освіту. Протягом кількох місяців завідував відділом організаційно-масової роботи Бібрського райкому комсомолу. У 1952–1954 рр. проходив строкову військову службу в Радянській армії. У 1955 р. почав працювати учителем початкової військової підготовки у Бібрській середній школі і одночасно навчався у Львівському інституті фізичної культури. У 1969 р. перейшов на роботу до Брюховецької школи-інтернату № 104. У вересні 1971 р. переведений на посаду завуча Львівської дитячо-юнацької спортивної школи № 1 міського відділу народної освіти. У 1973 р. обійняв посаду директора цієї школи, звідки у вересні 1993 р. вийшов на пенсію. У 1994–1998 рр. працював учителем фізичного виховання Львівської СШ № 92. Має відзнаку «Відмінник народної освіти України». Проживає у Львові.

Сімейний літопис

Мої батьки пережили дві світові війни, три насильні виселення (депортації), знищення чужинцями господарства, втрати майна. Ще були сімейні трагедії, розпорошення по світу родини. Діди і батьки народилися і жили у с. Тарноватка Томашівського повіту. Дід по татовій лінії Андрій Ярухович працював на землі, очевидно був дбайливим господарем. Трьом дітям виділив по 5 моргів землі. Бабця була наділена природним розумом. У спілкуванні з польськими урядниками принципово користувалася українською мовою, хоч добре володіла польською. Дід по маминій лінії Іван Макара ще за російського панування на Холмщині будував дороги та мости, що йому знадобилося під час перебування на вигнанні в Росії. Крім мами в сім'ї були дочки Катерина, Лідія та Марія і син Іван.

У 1915 р. обидві родини були депортовані до Росії. Сім'я діда Івана опинилася в Тулі. Місцеві люди до прибульців ставились добре, власники продовольчих крамниць співчутливо дарували, або давали у борг продукти харчування цим знедоленим людям. Там дід працював майстром на заводі озброєння. Добре заробляв, зарплату отримував золотими 5-рубльовими монетами. За неї утримував свою сім'ю і допомагав трьом молодшим братам, які вчилися в Тульській гімназії. Як розповідала мама, одного дня на заводі відбувся мітинг, на якому виступив Л. Троцький. Вражений його промовою, дід Іван після повернення з роботи сказав: «Пропала Росія, бо жиди захопили владу». Після жовтневого перевороту ситуація в Росії почала швидко змінюватися, що негативно позначилося на житті незабезпечених і незахищених вигнанців з Холмщини. Громадянська війна та нові господарі країни швидко виснажили господарства місцевих селян і знищили підприємців. Відсутність засобів для існування змусила діда Івана поїхати на Кубань, де працював на будівництві мостів. Заробивши грошей і продуктів харчування, повертався до Тули. В дорозі потяг був зупинений червоногвардійцями. Пасажирів вигнали з вагонів, а їх майно конфіскували. Дід Іван мав нестримний характер. Він обізвав чекістів мародерами, за що був ними заарештований і відправлений до в'язниці, як контрреволюціонер. Через два тижні йому вдалося утекти з місця ув'язнення і перебратись до Києва. Там, до приходу російських військ Муравйова, працював на ремонті мостів через Дніпро. На вигнанні помер син діда Івана Володимир. За пропозицією бабці, на його честь, батьки дали мені ім'я Володимир.

Брат діда Івана Гнат Макара залишився у Росії. Після закінчення тульської гімназії та московського аграрного інституту був направлений на роботу в Білорусь. Через якийсь час переїхав до Москви, де займався науковою діяльністю в галузі виведення нових сортів рослин для виробництва

кормів. Мав наукове звання професора, був почесним доктором кількох закордонних наукових установ. Під час нашої зустрічі в Москві у 1951 р. він з гіркотою зізнався мені, що нудьгує за своїм краєм і хотів би працювати для свого народу. На жаль, за тодішньої державно-політичної системи цього зробити він не міг.

Брат діда Івана Андрій уник виселення до Росії, проте і йому довелося пережити чимало страждань і поневірянь. Австрійська окупаційна влада заарештувала його у Тарноватці та відправила до концтабору в Угорщині. Серед полонених холмщаків в угорському концтаборі перебував й батько мого земляка на прізвище Пителя Григорій.

Сім'я діда по татовій лінії Андрія була виселена до м. Козлова (нині Мічурінська) Тамбовської губернії. В дорозі до Росії мій майбутній тато Леонтій захворів на дизентерію. Батьки були змушені залишити його у якоїсь старенької жінки поблизу Проскурова, у якої він пробув близько трьох місяців. Після повернення з Росії старший брат мого батька Василь був мобілізований до польської армії та відправлений на фронт. Через якийсь час сім'я отримала повідомлення про те, що Василь Ярухович загинув поблизу Рівного.

У 1938 р. довелося бути свідком знищення сільської церкви польською поліцією. Цього дня ми з батьком проїжджали біля церкви до села Паньків, де мали косити траву. Батько зупинив коня, і ми бачили, як вандали викидали з церкви образи і пожежними гаками валили церкву. Ризикуючи життям, жінки заносили до церкви образи і хоругви, а поліцаї били їх нагайками. Під вечір, коли ми поверталися додому, церква була вже зруйнована.

В час мого дитинства у Тарноватці існували початкова школа, панський фільварок Погари, дерев'яна українська церква і польський костел. Село ділилось на Волю, Князі та Убержу. Сільську школу закінчувала моя мама, її сестри та брат Іван. Після 1939 р. ми з дядьком Іваном навчалися в школі, яка у 1942 р. стала українською. Тоді ж діяв аматорський літературно-драматичний гурток, який поставив п'єсу «Наталка Полтавка». З виконавцями головних ролей Миколою Смолінком і Надією Федірко мені пощастило зустрітись у 1975 р. в Запорізькій області, куди були переселені їх родини, де вони й побралися.

У 1939 р. радянській пропаганді піддалася частина українців Холмщини, серед них й окремі члени нашої родини. Зокрема, брат діда Івана Павло повірив у райське життя в Українській РСР, під час відступу Червоної армії з території Холмщини перебрався до України. Коли оцінив реальний стан речей, робив спроби повернутись назад, але запізнився. Після арешту був засланий до Сибіру. Під час війни зустрівся в Омську з братом Гнатом, куди була евакуйована з Москви його установа. Вже після депортації українського населення з Холмщини до УРСР Павло зустрівся з братами Іваном і Василем, які опини-

лися на хуторі Мирополь Ново-Миколаївського району Запорізької області. На жаль, відстань, час та зміна поколінь перервали родинні зв'язки.

Запам'яталося кілька епізодів з періоду німецько-радянської війни. Солдати німецького гарнізону, який знаходився у приміщенні тарноватської сільської школи, через кілька днів після початку війни почали вантажитись на автомобілі. Один з солдатів був сильно п'яний і вихвалявся, що через два місяці війна закінчиться перемогою Німеччини. Восени 1941 р. через наше село пройшло кілька груп полонених червоноармійців у напрямку Томашева. Наш учитель Шепertiцький порадив нам класти на узбіччі дороги варену картоплю в мундирах, яку підбирали ці знедолені люди. Одного дня до нашої хати зайшло четверо військовополонених. Сказали, що їх відпустили на ніч і вранці вони мають прийти на збірний пункт. Одягнені були лише в гімнастерки, хоч була осіння холодна погода. На вечерю і сніданок попросили вареної картоплі в мундирах. Вранці попросили у тата сіна, яке запахали у гімнастерки. Думаю, що вели їх до Белзеця. Там військовополонені будували концтабір, а після завершення робіт усіх страчували. Сільські мешканці розповідали, що одному полоненому вдалося утекти з Белзеця. Він переховувався в лісі та інколи навідувався до нашого села.

Ще був такий випадок. Одного дня 1943 р. ми з батьком поїхали до панського лісу, щоб нарубати дерева на будівництво тимчасової хатини на нашому обійсті на хуторі. Наші будинки разом із обійстями інших українських сімей були спалені польськими партизанами, тому ми жили в селі разом з дідом. Батько пішов до лісу один, залишивши мене на полі. Я мав піти йому на допомогу, коли стихне стукіт сокири. Коли я йшов до батька, на сусідньому полі побачив групу сплячих чоловіків у німецькій уніформі. Я зустрівся з батьком, після чого ми разом пішли до воза. Раптом перед нами з'явився озброєний чоловік з біноклем і планшеткою збоку. Позаду нього молодик вів коня. Чоловік з бородою розпитав нас, хто ми й звідки. Він був здивований батьковою російською мовою. Його задовільнило пояснення батька, що той вивчив російську мову під час перебування в Тамбовській губернії. Він наказав нам нікому не розповідати про побачене. На хуторі ми застали німців, а незабаром з боку лісу почули постріли з кулемета. Яке ж було здивування батька, коли на фотокартці автора книжки «Люди з чистою совістю» Вершигори він впізнав чоловіка, з яким у 1943 р. ми зустрілись поблизу тарноватського лісу.

У 1943 р. ситуація у Томашівському повіті відчутно загострилася. Їх ускладнювали активні дії польських та радянських партизанів, основна база яких знаходилася на Білгорайщині, та нещадні дії німецьких жандармів у відповідь на найменші дії непокори. Весною 1943 р. польські підпільники спалили тартак у Тарноватці. Через два дні німецька поліція заарештувала вісьмох

місцевих юнаків і двох з колонії Доли. Через кілька днів вісьмох тарноватчан стратили в присутності мешканців села. Їх четвірками ставили на коліна і розстрілювали розривними кулями. Мешканців колонії Доли стратили на місці, а їх садиби спалили. Ще 30 осіб німці взяли у заручники і відправили до концтабору. На жаль, ніхто з них живим не повернувся назад. Серед них виявився син сестри діда Івана Микола Шумський.

Хочеться залишити в людській пам'яті трагедію сусіднього з Тарноваткою села Сумин, де жила сім'я татової сестри Ксенії, по чоловікові Сосновець. В лютому 1943 р. загін радянських партизанів напав на контрольований німцями фільварок у Тарноватці, з якого забрали 16 корів і усіх коней. З захопленою худобою вони поверталися до панського лісу через село Сумин. Німецька охорона фільварку розбіглася, але встигла повідомити про напад німецьку жандармерію. Прибулий на підмогу підрозділ німецьких жандармів обстріляв партизанів, які відступили до лісу. Приблизно через тиждень в Сумині з'явився підрозділ німецької польової поліції і стратив майже усіх мешканців села. Відразу після цієї екзекуції ми з татом побували в хаті його сестри Ксенії. Нікого з цієї сім'ї німці не залишили живими, навіть не пожаліли двох немовлят. На загаті ми побачили труп 15-річної дочки. В хаті підлога і стіни були забризкані кров'ю.

В червні 1943 р. німецька окупаційна влада насильно переселила нашу та інші українські родини з Тарноватки до Білгорайського повіту. Там нас розселили на господарствах поляків, частину з яких в нашій присутності вивезли до пересильного табору. Окремим з них вдалося сховатись в інших селах або у лісах.

Колона тарноватчан, яка складалася з багатьох завантажених людьми і найнеобхіднішим майном возів, на ніч зупинилася у містечку Нароль. Раптом у нічному небі з'явилися освітлювальні ракети і залунали постріли з автоматичної зброї та розриви гранат. Так тривало близько 25 хвилин. Вранці наша валка вирушила далі. На узбіччі лісової дороги ми побачили німецькі окопи. В іншому місці лежало двоє чоловіків у дивільному одязі. Біля них лежали гранати і якісь папери.

Далі без надзвичайних пригод наша валка добралася до села Люхів, яке знаходилося на відстані 3 км від містечка Тарногород. Сім'ю діда Івана поселили у селі Воля Рожанецька. Землі на Білгорайщині були малородючими. До нових умов звикнути ми не могли, адже не з власної волі користувалися добробком інших людей. Коли закінчувалося літо, до села почали навідуватися польські партизани, які чомусь намагалися розмовляти ламаною російською мовою. Зваживши на напружену ситуацію, тато знайшов прилисток у Тарногороді, куди ми удвох з ним ходили ночувати, а мама з братом залишалися в Люхові. Одного вечора до хати зайшли невідомі люди, очевидно польські під-

пільники. Розпитали хто ми й звідки. Від неприємностей нас ймовірно врятували ікони, які залишили на стінах господарі-поляки. Яюсь до хати зайшов син господарів, який, очевидно, також був у підпіллі. Мама нагодувала його і розповіла про гостей. Він заспокоїв нас тим, що вони більше не приходитимуть і просив оберегати господарство.

Під час проживання у Люхові я відвідував школу у Тарногороді. В суху погоду до школи ходив пішки, а в дощову або сніжну – їздив верхи на коні. Частину приміщення школи, включно з підвальними приміщеннями, займав німецький гарнізон чисельністю до 30 осіб. Однієї зимової ночі 1944 р. на гарнізон напали польські партизани. Коли я вранці прийшов до школи, на подвір'ї побачив сліди крові, а біля школи – багато німецьких солдатів. Через це ми тиждень не вчилися, а загалом школу відвідував до початку березня 1944 р.

В лютому 1944 р. господарі обійстя повернулися, тому наше подальше перебування там разом з польською родиною стало неможливим. Крім того, особливо вороже до українців ставилися поляки, які переїхали з Волині. Щоб застерегти себе від збройного нападу польських підпільників, нам на початку березня 1944 р. довелося переїхати спочатку до села Люблинець, а звідти до містечка Любачева, де жили з червня до грудня 1944 р. Повертатись до Тарноватки не було сенсу, бо обійстя було повністю спалене, майно розграбоване, а худоба привласнена місцевими поляками.

На початку січня 1945 р. ми спорядили підводу з пожитками і переїхали до Олешич. Там повинні були пересісти у потяг, який мав відвезти нас до УРСР. На олешичській станції ми два тижні очікували вагонів. Нас прихистила щиросердечна сім'я, з якою відсвяткували Різдво. До Херсонської області, куди отримали скерування українські родини з кількох сіл Томашівського і Любачівського повітів, їхали більше двох тижнів. Нашу та інші сім'ї вивантажили на станції Сокологорна. Зустрічаючи представники місцевої влади відвезли нас до колгоспу «Червоний прапор». Відраз ж забрали нашу кобилу з річним лошам. В колгоспі не вистачало робочих рук, були проблеми з продуктами харчування. Батько через стан здоров'я працював їздовим. На трудодень отримував 200 гамів зерна і 20 копійок грішми. Я також заробляв трудодні – носив воду на городню бригаду, орав волами стерню. Відчутною допомогою нам стало отримане за здану радянським військовикам на Любачівщині картоплю зерно пшениці та кукурудзи. Крім того, я займався розведенням кролів, яких привіз з рідної землі.

Головою колгоспу працював Пердун. З сином цієї порядної людини я ходив до місцевої школи. Враховуючи мої недостатні знання з літературної української мови та інших предметів, які мені не доводилося вивчати рані-

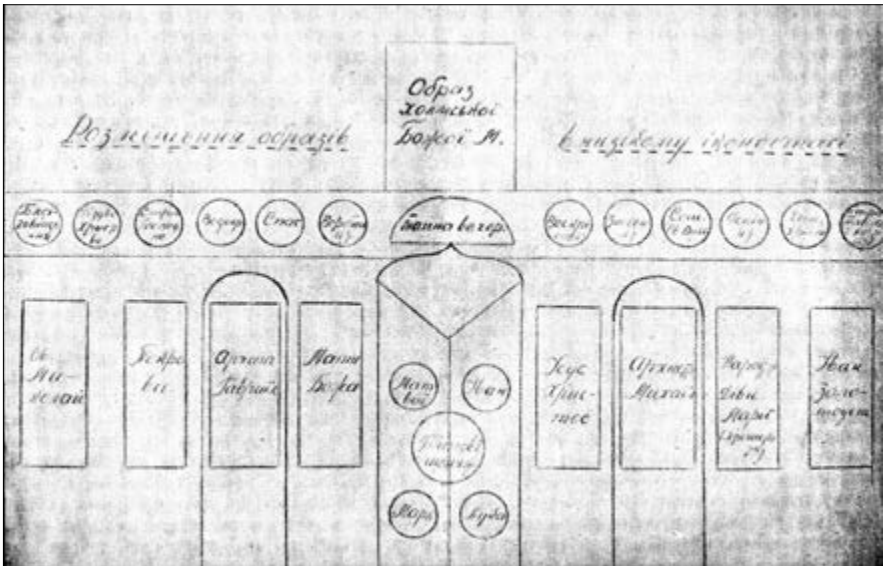
ше, учитель доручив хлопцям допомагати мені у навчанні та адаптації до нових умов.

У 1946 р. у південних областях України склалася надзвичайна ситуація, спричинена посухою і бездарною системою господарювання. Отримане зерно скінчилось, кролів покрали, городина пропала. Щоб уникнути голоду наша та інші переселенські сім'ї вирушали до Західної України. У червні 1946 р. наша сім'я опинилася у населеному пункті Старе Село тодішнього Бібрського району Львівської області.

У 80-х рр. минулого сторіччя мені двічі вдалося їздити до Польщі та відвідати село Тарноватку. Побував й на колонії (нині село Павучне), зайшов до колишніх сусідів-поляків, які після виселення українців заволоділи нашою землею та худобою. Ще зберігся посаджений батьками сад. Мені довелося довго переконувати стару господиню, що я дійсно є сином справжніх господарів цього обійстя. У мене склалось враження, що вони побоювалися претензій з мого боку на захоплене ними чуже майно.

ФОТОЗНІМКИ ЛЮДЕЙ, МІСЦЕВОСТЕЙ, КОПІЇ ДОКУМЕНТІВ І СХЕМ

Автори вибрали деяку кількість з наявних в їх розпорядженні світлин для ілюстрації того, про що йдеться у спогадах і документах, призначених для опублікування у другому томі. Зокрема – це виконана у 1941 р. від руки схема іконостасу у кафедральному храмі Холма, два листи до авторського колективу та півтора десятки знімків періоду 1915–2014 рр.

Графічне зображення іконостасу Собору Холмської Божої Матері.
Джерело: *Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Chomiak Fonds.* – PR 1985/191

Лист Люблинсько-Холмського православного архиспископа Авеля до професора Юрія Макара.

Джерело: Архів родини Макарів

Євген Штендера
Yevhen Shtendera

Ottawa, Ont. 1902-2625 Regina St. K2B 5W8 Phone: (613) 726-3187
litopys@mondenet.com e.shtendera@ottawa-litopys.org
www.ottawa-litopys.org

Оттава, 26 лютого 2006

Вл. Юрій Макар
в Черніцях

Шановний Пане Макар!

Дуже дякую за Ваше листя. З нього я довідався, що маю велику честь писати цього листа до керівника Катедри міжнародних відносин в Чернівецькому університеті і колишньому деканові Факультету Історії цього університету в 1975-2003. Вибачайте, що не знаю відповідних титулів, бо навіть асх їх не знаю. Як бачите, в останні роки я дуже відійшов від того, що робиться, от хоч би в історії українсько-польських взаємин, бо нічого не знав про Вашу діяльність. Буду вдячний, як пришлете мені щось більше про себе. Ваша пропозиція про "написання" слогадія навіть приманчива. Перед другом я хотів би прочитати – для заважених неточностей, коментарів чи доповненя.

Мої особисті архіви я переслав до Києва, до ЦДАВО, директор д-р Наталя Маковська (mailto:ukrainianarchives.gov.ua). Вони ще в стадії упорядкування. Вродовж 2005 р. "проведено мікрофільмування окремих справ форду кількістю 21 741 кадр" і ці "у відкритому доступі користувачам". Решта документів – "на паперових носіях" – буде впорядкована "протягом 2006". (Цитую листа С.А.Савлука, заступника директора архіву, до голови Державного комітету архівів України д-ра Г.В. Боряка.)

Надіюсь, що Ви вже мали змогу познайомитися з видаваним мною "сайтом" на інтернеті "Літопис" (Вибачайте за його недосконалість), де надруковані по-українськи деякі матеріали. Напр., "Досліди історії УПА в ПНР", чи "Від ворожнечі до співпраці...", або компіляція к-ра Мирослава Онишківича про наскок УПА і ВВН-у на Грубешів. Згадані статті не були друковані українською, хіба на інтернеті.

З проф. Сергійчуком я в контакті (святочне побажання). Чи знаєте проф. Ігора Галаб'юда з Данціга, родом з Грубешівщини. На свята він прислав мені свою нову книжку "Пролокція "Зелена". Чи маєте цю книжку? З проф. П.Й. Поттним я розійшовся ще 2000 році (від 1975 – 2000 я був головним редактором «Літопису УПА»). Отже інформації про мою участь у підготові 39 тому «Лі УПА» про Холмщину і Підляшшя радше лише прикривають піратство цього пана професора.

Ще живуть Іван Шамрик («Чуб») в Англії, останній надрайоновий Підляшшя і Володимир Сорочак («Ворон», «Берут»), останній к-р ТВ УПА «Данилів». Але наврод, чи вони щось допоможуть.

З повагою,
Євген Штендера

Лист колишнього керівника УПА на Холмщині і Підляшші Євгена Штендера до професора Юрія Макара.

Джерело: Архів родини Макарів

Зліва-направо: один із співавторів книги Віталій Макар, Євген Штендера, керівник авторського колективу Юрій Макар. Оттава, червень 2007 р.

Джерело: Архів родини Макарів

Руїни церкви
у с. Телятин
Томашівського
пов. Люблинського
воєводства, 1947 р.
*Джерело: Архів
родини Макарів*

Служба Бога перед
зачиненою церквою
Св. Варвари
в Новосілках
Томашівського
пов. Люблинського
воєводства.
Весна 1938 р.
*Джерело: Архів
родини Макарів*

Кінець 1941/1942 н.р.
в українській
народній школі
с. Новосілки.
У центрі – подружжя
вчителів Володимири
та Свєнїя Сенів
і настоятель
православного храму
о. Микола Гольц,
згодом закатований
польською боївкою.
30 червня 1942 р
*Джерело: Архів
родини Макарів*

Біженська родина холмшаків у Росії, 1915 р.
Джерело: Архів родини Макарів

Родина Івана та Юлії Макарів на церковному храмі в с. Телятин Томашівського пов. Люблинського воєводства, літо 1936 р.
Джерело: Архів родини Макарів

Чотири брати з родини Свистунів. Зліва–направо: сидять – Юрій і Макарій, стоять – Стефан і Павло, 1922 р., Холмщина
Джерело: Архів родини Макарів

Виселення окупаційною владою мешканців українського села на Холмщині задля поселення німецьких колоністів.
Весна 1943 р.
Джерело: Архів родини Макарів

Родина холмшчаків перед вигнанням у біженство влітку 1915 р.
Джерело: Архів родини Макарів

Загін польських Батальйонів хлопських на марші до розправи з наступним українським селом.
Березень 1944 р., Холмщина
Джерело: Архів родини Макарів

Ці три знімки зроблені 10 березня 1944 р. в с. Сагринь Грубешівського пов. та на його околиці.

Загін АК готується до штурму

Палає Сагринь разом із мешканцями

Карателі відпочивають на тлі палаючого села

Джерело: Provincial Archives of Alberta (Canada). Michael Chomiak Fonds. – PR 1985/191

**Православний храм у Томашеві
Люблинському. Сучасний вигляд
Царських воріт.**

Джерело: Архів родини Макарів

**Український вчитель Юрій Свистун.
1930-і рр., Львів.**

Джерело: Архів родини Макарів

Третя частина

Документи

Працюючи над проектом з архівними та опублікованими матеріалами, автори відібрали частину з них для опублікування, щоб надати можливість Читачеві переконатися в достовірності своїх тверджень. До другого тому залучені документи і матеріали з двох фондів Бібліотеки і Архівів Канади, з Центрального військового архіву Польщі, з Архіву Православної митрополії у Варшаві та Архіву родини Макарів.

I

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ З БІБЛІОТЕКИ І АРХІВІВ КАНАДИ

а) з Фонду Андрія Жука

Андрій Жук – український громадсько-політичний діяч, родом з Полтавщини, після падіння Української Народної Республіки під ударами більшовицької Росії опинився на Заході, редагував українські незалежні видання, зокрема *Вістник Союзу Визволення України* (виходив впродовж 1914–1918 рр., у 1918 р. під назвою *Вістник політики, літератури й життя*).

Чимало матеріалів, виданих в ньому протягом Першої світової війни, стосувалися державної приналежності Холмщини і Підляшшя, що спонукало нас до опублікування частини з них, важливих, на нашу думку, для глибшого розуміння процесів, які мали місце сто років тому на холмсько-підляських теренах.

У відібраних текстах ми намагалися зберегти значною мірою стилістику того часу.

ПРОФ. КАЙНДЛЬ ПРО ХОЛМСЬКУ СПРАВУ

Професор Празького університету др. Кайндль помістив в «Tagepost», в півофіційному органі австро-угорського міністерства закордонних справ, який виходить в Граці, статтю, вміст якої такий: Поляки домагаються прилучення до Польщі цілої Холмщини, але вже один погляд на мапу поучує кожного, що Холмщина не зачисляється зовсім до старого польського корінного краю, а це каже польський учений Гльоґер в своїй історичній географії Польщі (Краків, 1903). «Холмщина є часть українського воеводства. її область була в X столітті ареною, де поборювалися взаємно впливи поляків і Рюриковичів. По монгольським нападі прийшов ще й литовський вплив. Коли польський король Казимир Великий прилучив Червону Русь 1340 р. до Польщі, почалась боротьба між нею і Литвою за Холмщину й Волинь. Казимир позискав наслідком договору з Ольгердом Холмщину, але полишив її белзькому князеві. Коли ж цей показався ворожо настроєним до Польщі, здобув Людвик, наслідник Казимира, 1377 р. цю землю і прилучив до Польщі. Потім злучено її з Руським Воеводством». Це вистачає, щоб доказати, що та земля не є зовсім корінно-польською, так само, як Східна Галичина й інші області, які поляки здобули і які наслідком законних договорів втратили. Як стоїть справа з населенням Холмщини? Грубешівський повіт має українців 66%, поляків 24%, Томашівський 52 і 37, Холмський 38 і 38, Білгорайський 22 і 68, Замостенський 9 і 82, Красноставський 6 і 83, Володавський 64 і 20, Більський 48 і 38, Константинівський 22 і 55, Радимський¹ 5 і 87%. Отже, й етнографічно це не чисто польський край, а радше край, який треба поділити між Польщею і Україною, що й має статися. Коли ж поляки зголошують свої права до цієї землі із-за певного проценту в ній свого населення, то оскільки більше мають право українці жадати визволення Східної Галичини з-під польської власті. Тут є 62% українців і 34% поляків. До того була Східна Галичина (Галич) до 14 століття одним з найповажніших українських князівств. Це правдива стара українська земля. Проф. Кайндль кінчить: Як Буковину, котра до 1786 р. підлягала львівському губернаторові, вже 1849 р. відділено з її користю від Галичини, так може статися також і з Східною Галичиною, поляки і так ніколи не будуть вдоволені. Тим менше їм можна відступити цілу Галичину.

■ Джерело: Вістник політики, літератури й життя (ч.29 за 1918 р.); LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. C.167)

¹ Правильно було б Радинський.

МЕЖА УКРАЇНИ СУПРОТИ ПОЛЬЩІ

З огляду на великий шум, якого наробило визначення польсько-української межі в Берестейському мировім договорі України з почвірним союзом, цікаво буде читачам перечитати погляд найбільшого географа Німеччини, ректора берлінського університету д-ра Альбрехта Пенка, на цю справу. Щодо цифр, наведених у статті, замітимо, що начислені в холмській окрузі 8.700 росіян це по найбільшій частині українська інтелігенція, яка боялася признатися до українства й зарахувала себе до „руських». При дискусії про польсько-українську межу звертають увагу дві речі, раз, що говорить ся про можливість посунення межі на схід, а не на захід, відповідно до того, де чия національна більшість (а не релігійна!), а по-друге, не зазначається в пресі, що з поділених повітів треба б мати статистику по селах, бо статистика повітів тут не при чім, тому, що польське населення з західних повітів Холмщини, яке саме так сильно заважає на числах статистики, опинилося на заході від польсько-української межі, а частини з українською більшістю на сході. З доданої карти видно, скільки української території, особливо в Сідлеччині, лишила поза межами України поведена в Берестю польсько-українська межа. — Ред.

На Україні наново повстає давня Київська держава, яку заснували германські варяги, метрополія пізнішої Росії, її ядро впало вже під ударами монголів. Її західні відломки вели ще якийсь час скромне життя як князівства Галицьке й Володимирське. Опісля прийшло перше до Польщі, друге до Литви й через те так само до Польщі. Та хоч вони більше, ніж півтисячоліття не мали державної самостійності, українці ні тут, ні там не втратили своєї народності, а на мовній карті Європи ще виразно та ясно видно, як далеко на захід сягала колись Київська держава. Як звичайно, віра зберегла народ перед утратою його національності. Як ірландці мають сильне опертя супроти Англії в своїй приналежності до католицької церкви, як семигородські сакси мають своє опертя в євангелицькій вірі Лютра [Лютера. — Авт.], так західні українці супроти своїх католицьких панів були зв'язані своєю приналежністю до Царгородської церкви. Не раз пробувано з польського боку зблизити їх до Католицької церкви, накінець через церковну унію в 1596 р., вона дійсно відчувала українську шляхту від народу. Але останній, незважаючи на свою приналежність до Уніатської церкви, названої в Австрії Греко-католицькою, зберіг свою національну окремішність! Це відноситься до цілої Галичини (розуміється, справжньої Галичини без Польського князівства краківського з Освенцімом і Затором. — Ред.), давнього Галицького князівства. Це відноситься також до тісно зв'язаної з нею Холмщини, як і до тих частин Волині, які так само, як Холмщина, прийшли до Конгресової Польщі.

Всі докладніші етнографічні карти Східної Європи показують в так званій Конгресовій Польщі на захід від Буга українське населення. Для них в пер-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

шій мірі лягла в основу етнографічна карта європейської Росії, котру уложив 1877 р. російський полковник Ріттіх при допомозі Етнографічного відділу Царського Російського географічного товариства. Вона є одним певним твором, який представляє розширення національностей Росії, вона повстала не для якоїсь політичної або національної цілі, але обробляє не менше ніж 35.000 головних доказів для цілої Російської держави, які збрала Царська Академія наук в Петрограді. Незабаром по своїй появі стала карта Ріттіха через німецьке видання відома в Німеччині. У французькій літературі поширив її твір бельгійця Бонмаріж-а. Її відтворює етнографічна карта знаменитого твору Рудницького про Україну й вона лягла також в основу польських язикових карт, напр[иклад] мапки в Ромеровім атласі Польщі.

□ українці та білоруси ■ поляки

----- українська, -·-·-·- австрійська границі

Наша мапка представляє можливо найвірніше відтворення карти Ріттіха. Ми випустили тільки жидівські й німецькі язикові області та їх територію прилучили кождочасно до сусідньої. Виразно бачимо, що нема гострого відмежування поляків і українців. Обидва народи перемежують себе взаємно:

українці вискакують в півостровах на захід, але є й численні польські острови в замкненій українській мовній області сходу. В карту внесено означену в Берестю політичну межу України. Вона проходить, як зазначено в мировім договорі, через міста Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріче, Сарнаки, Мельник супроти Польщі й далі через Високе Литовське, Кам'янець Литовський і Пружани супроти Білоруси. Само собою розуміється, що про це не треба так думати, немовби межа мала розтягти ці міста й поділити їх між Польщею і Україною, — що більше, цим висловлено тільки загальний перебіг межі й дано ще повну можливість ближче порозумітися в справі неї. Ознакою цієї межі є те, що вона відтинає українські високости на заході та включає польські острови на сході. Це межа порозуміння, яка по обох боках потягає за собою страти. Інакше й не можливо.

Зовсім несправедливі претензії поляків на цілу Холмщину та на землі на захід від Берестя, які колись належали до Литви. Великий перепис населення з 1897 р., одинокий, який коли підприймаю в цілій Росії, показав на здивування не одного, який сильний український елемент в цих землях. На лівім березі Буга виказано не менше ніж 299.000 українців. В округах, що межують з Бугом, вони численніші ніж поляки, і так у Білій, Володаві, Грубешеві й Томашеві. Тільки в Холмській окрузі, де побіч 17.500 німців нараховано також 8.700 москалів, вони о 1¹/₂ тисячки менше численні ніж поляки. Взагалі жило в округах над Бугом 239.000 українців побіч 154.000 поляків. Решту 60.000 українців нараховано в округах, межуючих на захід, в Константинові, Красноставі, Замісті і Білгорай. Це округи, через які має переходити межа, отже які тільки в частині мають прийти до України.

Війна певно поробила зміни в цій картині чисел. Німців по найбільшій частині прогнано з Холмщини. І українців не раз приневолено опустити країну. Тому ми не дивуємося, що висліди, які поробило ц. і к. (австрійське. — *Ред.*) Люблинське генерал-губернаторство по донесенням польських письменників, мали виказати релятивно сильніше польське числення. Та ми не можемо брати їх за дороговкази для будучини, але дожидаємо, що покажуться по повороті прогнаних¹. Тоді щойно буде можливе установлення межі подібно. На сьогодні вистачить підкреслити, що українські землі на лівім березі Буга належали перед війною до Київського генерал-губернаторства, отже, до ядрової території новоповсталого України. Дійсно їх відокремлено від Конгресової Польщі в 1912 р. Протягом війни приділено їх до ц. і к. (австрійського) Люблинського генерал-губернаторства й це очевидячки оживило польські сподівання, що вони лишаться при Польщі. З другого боку, не можна було сподіватися, що українці зречуться частин своєї національної території, які вже перед війною прилучено до українських земель.

Обурення поляків на Берестейський мировий договір зрозуміє вповні тільки той, хто освідомить собі, що велика земельна посілість Холмщини зна-

¹ Автор мав на увазі повернення українських біженців, вивезених углиб Росії в 1915 р.

ходиться головню в польських руках. Для різних польських магнатів було це певно прикрою несподіванкою, коли вони одного ранку дізналися, що їх посілости мають належати до України, про яку говорили, що вона має поділити велику земельну власність. Та це не може перешкодити нам, німцям, тішитися завершеним миром, і також польські члени Райхстагу при голосуванні в головній комісії не голосували проти мирового договору, тільки усунулися від голосування. Тільки незалежним соціал-демократам застережено було заступати через їх голосування інтереси польської великої земельної власності в німецькій Райхстагу.

(«Die Woche», ч. 10). Проф. др. Альбрехт Пенк.

■ Джерело: Стаття проф. Альбрехта Пенка у перекладі була передрукована у *Віснику політики, літератури й життя* (ч.12 за 1918 р.) з німецького тижневика Die Woche (ч. 10 за 1918 р. – С.177-178); LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. С.167)

ХОЛМЩИНА Й ПОЛЬСЬКЕ ОБУРЕННЯ

З польського боку підносять найтяжчі закиди проти визначення західної межі в мировім договорі з Україною, немовби відбувся четвертий поділ Польщі. Всі польські закиди не можуть видержати критики і, здається, польська буря тільки в тій цілі використала холмську справу, щоб дати відповідний привід уже давно постановленій, зверненій проти центральних держав орієнтації.

Ні з історичного, ні з етнографічного становища не можна усправедливити польського обурення. Під історичним оглядом представляється річ так. Наймогутнішим володарем старої української Київської держави був київський великий князь Володимир Великий (в X віці), якому підлягали всі староукраїнські князівства. За його часів належала вже Холмщина до Київської держави, так само Підляшшя. Під церковним оглядом Холмщина належала до Володимир-волинської дієцезії, Підляшшя до Турівської. Межу між Польщею і Київською державою творила тоді Висла, названа Білою Водою.

Щойно польський король Болеслав Хоробрий перейшов Віслу і в 1018 р. зайняв Люблинську землю і Холмщину, все-таки тільки на 12 літ. Бо вже київський великий князь Ярослав Мудрий (XI в.) ревіндукував Холмщину для Київської держави й від того часу належав цей край до Української держави аж до половини XIV віку.

Тимчасом зайшла деяка зміна. По занепаді Києва, спричиненім нападами диких азійських орд, пересунувся осередок державного життя староукраїнських земель більше на захід, а саме до Галича над Дністром (в теперішній Галичині), де король Данило заснував могутнє Галицько-Володимирське королівство (в першій половині XIII в.). До цього королівства належали також Холмщина й Підляшшя й саме згаданий староукраїнський галицький князь,

якого коронував папський легат Опіс в Дрогичині, був тим, що заснував міста Угровськ і Холм, дав себе коронувати в Дрогичині на Підляшші й переніс свою столицю до Холму.

Щойно в 1352 р. заволодів вище згаданими землями польський король Казимир Великий, й тоді не злучено цих земель з Польщею, але з т. зв. «Руським Воєводством», в тій свідомості, що ці землі не належать до корінної Польщі й що їх треба трактувати, як чужу українську землю. З Польщею не були ніколи злучені ті землі, про які тут мова.

Щойно Наполеон прилучив Холмщину до заснованого ним в 1809 р. Варшавського князівства. А цей стан утримався також на Віденському конгресі в 1815 р., тоді, коли т. зв. Польське Королівство (властиво Конгресову Польщу) приділено Російській державі. Російське правительство довгий час лишило незмінною Варшавську губернію. Щойно в 1910 р.¹ утворено з Холмщини окрему Холмську губернію, а саме за таємною згодою польського представництва в російській Державній Думі, якому то представництву, щоб його заспокоїти, правительство Столипіна приобцяло міську самоуправу в Польським Королівстві. Поляки зовсім погодилися з такою розв'язкою холмської справи.

Тому зовсім не можна пояснити, як поляки можуть покликуватися на порушення їх історичних прав. Та ще менше можна пояснити, коли вони покладаються на етнографічні відносини в краю. По офіціальній російській статистиці (проти якої з польського боку не піднесено жодного протесту) виносила скількість населення Холмщини й Підляшшя кругло 1,800.000 людей, а його процентний поділ по національності згідно з офіціальним переписом з 1909 р. представляється ось так:

	Повіт	Українців	Поляків	Жидів
<i>А. Холмщина:</i>				
1	Холм	48.16%	28.56%	10.94%
2	Константинів	70.82%	14.20%	14.94%
3	Біла	60.48%	15.69%	23.35%
4	Володава	64.97%	14.80%	15.52%
5	Грубешів	57.31%	25.91%	16.22%
6	Томашів	46.71%	41.07%	12.22%
7	Замістя	29.01%	52.36%	18.08%
8	Білгорай	38.56%	49.00%	11.43%
<i>Б. Підляшшя:</i>				
1	Більськ	39.11%	34.85%	14.92%

¹ Холмська губернія утворена у 1912 р. Щоправда, підготовка до її створення тривала добрих 2 роки.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

	Повіт	Українців	Поляків	Жидів
2	Берестя	64.38%	3.89%	20.79%
3	Кобрин	79.57%	2.22%	13.71%

Як виходить з оцієї статистики, в цілім краї мають поляки тільки в двох повітах (Замостенським і Білгорайським) малу абсолютну чи то релятивну більшість, у всіх інших повітах мають українці абсолютну, а тільки в двох релятивну більшість.

Але в Берестейським договорі навіть так далеко не поведено межі Української держави, бо відтято західні польські частини краю, що більше, крім того прийшло до умови, що вилучення поодиноких польських громад застерігається для окремої граничної комісії, до якої мають належати й поляки. Також має взятися при тім під увагу волю тубільців.

Поляки покликаються на переведений вже в часі окупації перепис. Але як прийшло до цієї статистики, загально відомо. Українське населення краю або прогнано або його забрали москалі, до того статистику робили по більшій часті польські легіоністи, а, теперішній люблинський генерал-губернатор гр[аф] Шептицький сказав відкрито, що зроблено все, щоб край як „польський» прилучено до будучого Польського королівства.

Ще на один момент покликаються польські протестовці, а саме на число католиків. З ними робиться просто політичне крутіство. Холмські українці належали до Греко-католицької (Уніатської) церкви й ці уніати перейшли на римо-католицизм, коли російське правительство виразно заборонило Уніатську церкву. Одначе Українська церква утрималася в українській частині Галичини, де її вважають національною церквою українського населення. Тому католики Холмщини не є ніякими поляками, але українцями. Коли католицизм тільки з бідою ширився між українським населенням в краю, причиною було те, що українське населення бачило в католицизмі міст до спольщення. Коли тепер прийде край через відірвання від Польщі виключно під український вплив, не побоюючися спольщення, буде справжня можливість в краю і поза ним успішної праці для Уніатської католицької церкви.

■ Джерело: Стаття, опублікована у *Вістнику політики, літератури й життя* (ч.12 за 1918 р. – С.113-114); LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. С.167)

БІЖУЧІ ПОТРЕБИ¹

При обговоренні організації зайнятих українських земель навели ми також розпорядження австрійської військової управи про права української мови на тих землях. При уладженні управи в українських областях прислугують українській мові такі самі права, які має польська мова в польських областях. Робляться заходи, щоб у зносинах з українськими сторонами вживано української мови та щоб мешканці українських громад могли в кожному часі шукати права та знаходити його в своїй рідній українській мові перед австрійськими командами та властями. Тим самим признане вживання кириличної азбуки, котру в виключно польських околицях скасовано разом з уживанням російської мови. Загальні приписи забезпечують уживання української мови передусім: 1. в публічних оповіщеннях — побіч німецької мови; 2. що уряди приймають письма й подання в українській мові так, як у німецькій; 3. що громади та громадські суди мають свободу вибрати собі мову урядовання й означити обсяг, у яким уживатиметься друга мова.

В останніх тижнях принесли часописи також розпорядження найвищого вождя австрійської армії, архієпископа Фрідріха з 17 жовтня 1915 р. про шкільництво в зайнятих землях. Між іншим говориться в нім і про права української мови в школах, а саме таке: «В округах воєнного генерал-губернаторства на схід від східної границі округів Любартів, Люблин і Янів уживається на приказ військового генерал-губернатора українська мова як викладова в тих публічних школах, в котрих української розговірної мови вживає більшість дітей, для яких має служити школа». Розуміється, що російських діалектів не вважає розпорядження за українську мову.

Далі мова в розпорядженні про права українських меншостей. На випадок, якби заведено в школі іншу викладову мову, а найдеться сорок дітей, що вживають української мови, на приказ генерал-губернатора відкривається для них науку в українській мові. Навідворіт, де викладовою мовою є українська мова, а найдеться там 40 дітей німецької або польської меншості, відкривається для них науку в їх рідній мові.

Хоча на практичне переведення обох розпоряджень треба подождати ще якийсь час, все-таки вже теоретично відбігають вони від дотеперішнього стану, що тільки державну — російську мову допускав як урядову в зносинах населення з властями та як викладову мову місцевих шкіл.

Вітаючи ці розпорядження, як деякі позначки зміни на краще, українці сподіваються, що їх національні бажання не ждатимуть довго на сповнення. Через те найкраще відчує населення, що часи поневолення минули безповоротно, а настануть часи свобідного, нічим не погамованого розвитку національного життя.

¹ Андрій Жук власноручно вписав *Біжучі потреби*. В ч.45-46, 7/XI. 1915.

Розпорядження про українську мову в школах принесе повну користь тоді, коли ті, що будуть покликані тим зайнятися, будуть поінформовані докладно про дотеперішній стан шкільництва та про бажання населення щодо його поправки. Тому, що в зайнятих українських землях було досі шкільництво російське, повинні українці одержати всі школи, що були державні, й усі російські школи повинні перетворитися в українські. А що дійсні москалі [росіяни. – Авт.] становлять тут тільки незначний процент, не потрібно навіть учити російської мови в школах як окремого предмету науки.

Такого самого становища, як проти російської мови, вимагають обставини також супроти поляків, бо ж Холмщина та Волинь це українські землі.

Тому, що в зайнятих українських областях, як і загалом у цілій Росії, досі не було ніякого українського шкільництва, треба наперед поробити приготування до нього. Належить тут поперед усього приготування та створення українського учительства з тубільних [місцевих. – Авт.] учителів. Для цієї цілі треба владити в різних містах Холмщини (бо Волинь поки що заблизько фронту) короткі, дво-три місячні наукові курси української граматики, літератури, історії, географії й інших подібних наукових предметів. На такі курси могли б ходити тільки вчителі (вчительки) і та вчительські кандидати з Холмщини та Волині. По зложенню відповідного іспиту мали б учасники право вчителювати в Холмщині й Волині. Вчительські сили для таких курсів треба би спровадити з Галичини, а самі курси й їх учасники дістали б державну підмогу. Курси того роду можна б уладити навіть у Галичині, при чім зазнайомилися б учасники з українським шкільництвом у Галичині.

По містах і в національно свідомих селах треба мерщій позасновувати взірцеві народні школи. В Холмі, Грубешові, Замостю, Володимирі Волинським, Ковелі, Луцьку, Берестю Литовським, Дубні й т. д. треба відчинити українські гімназії, хоч би зразу тільки з першими класами. Тут мусили б бути рівнорядні відділи для хлопців і дівчат. Зразу можна б поручити котрусь з українських гімназій з східних галицьких повітів перенести до одного з перечислених міст у зайнятих землях.

Зважати треба й на те, що в Холмщині було 255 церковних шкіл, які правдоподібно зостануться в руках церкви й на далі. Хоч на будуче не бажаний поділ шкіл на церковні та світські, все-таки наразі потрібно, щоб уніатська церква заінтересувалася церковними школами колишніх уніатів.

Провід над науковими курсами для вчителів, приготування шкільних і наукових підручників, як загалом усе, що стоїть у зв'язку з організацією українського шкільництва на занятих українських землях, мала би перебрати шкільна секція «Української культурної Ради», «Українське Педагогічне Товариство» або якась інша, з цією метою створена організація в порозумінню з «Союзом визв[олення] України» й політичною репрезентацією австрійських українців.

В зв'язку з народною школою треба зорганізувати інші інституції для зменшення ...(?)...анафабельтизму¹ й темноти. Тут належить передусім привернення «Просвіт» на основі їх старих статутів, а в однім із більших міст треба сотворити централю для згаданих просвітних товариств. Як при іншій діяльності, так і тут з konieczності треба вжити галицьких українців, але провід і керму належить по змозі полишити місцевим силам. Просвітну роботу треба вести скрізь рівнобіжно та в зв'язку з працею над економічним піднесенням населення. Треба поширити кооперативний рух і для кооперативних товариств утворити централю в однім з більших міст.

Одначе поперед усього потрібно негайно заложити популярний часопис. Бажаний був би окремий церковний часопис для уніатів. Крім цих популярних часописів для народу, здався б політичний орган для інтелігенції. Розуміється, що негайно треба пустити через границю всі українські видання з Австрії.

Для задоволення духовних потреб українців у зайнятих українських землях надається дуже багато українських книжок, що появились в Австрії. Крім того «Союз визволення України» поробив уже приготування для видання цілого ряду публікацій для холмського населення. Цей план обіймає: 1) історичні описові брошури про Холмщину та Волинь, 2) летючі листки, 3) інформаційні брошури про Галичину й цілий український рух, 4) інформації для війська й властей.

На основі вислідів перепису окуп[аційною] ав[стрійською] вл[адою] на 209 місцевостей 16 знищено, спалено 12. В 175 місцевостях було 42.776 українців 58%, 7109 поляків 9%, 23.472 жид[ів] 32.0%. Всього 73.357. Мужчин 25%, жінок 33%, дітей 41.8%².

Нова статистика Холмщини. Львівські та краківські польські часописи принесли за «Glos-om Lubelsk-им» такі висліди нового спису населення в Холмським повіті по його зайняттю австрійськими військами, переведеного в лютому ц. р.: Тепер переведено спис другий раз і виявилось, що в порівнянні з датами попереднього спису є в повіті 6417 душ населення більше, з того 1416 католиків, 3120 православних, 207 протестантів і 1878 жидів³. Причиною цієї різниці є поворот части виселеної людності додому й докладніше переведення спису. Тепер у повіті є 75.417 мешканців, в тім 47.313 католиків, що становлять 62.8%, 7.091 православних, тобто 9.4%, 2.084 протестантів—2-7% і 18.929 жидів, тобто 25.1%. В 1909 р. було за даними варшавського статистичного комітету католиків 32.1%, тобто майже одна третина загалу мешканців. Тепер, з приводу виїзду великої кількості православних, католики становлять майже 2/3 всього населення. Зате в місті

¹ Вписане від руки А.Жуком.

² На архівному аркуші написано А.Жуком перед далі поданою заміткою.

³ Так в тексті. А мала б бути в сумі 6621 особа.

Осідком генерал-губернатора були спершу Кельці, потім Люблин. Генерал-губернаторство складається з чотирьох секцій: військової (президія, жандармерія, інтендантура, рахунковість), адміністраційної (політичні справи, поліція, школи, санітарні справи, промисл і соціально-політичні справи, хліборобство, ловецтво, дороги, гірництво, податки), судівничої (карні й цивільні справи), вивідуючої. Генерал-губернаторству підлягають команди округів і місцеві самоуправні органи.

Округи (Kreise), заселені українцями, такі: Білгорай, Замостє, Красностав (в части), Любартів (в части), Томашів, Грубешів, Холм. Всіх округів 27.

Комендант округи (штабовий офіцер) у своїй округі є одиноким рішеннячим, повновластним й одвічальним начальником; при коменданті є його заступник й ад'ютант. Команда округи сповняє вимір справедливості й адміністрацію в округі. Суд команди рішенняє в першій інстанції (від нього, отже є можливий відклик до найвищої інстанції — ген[ерал]-губернатора); для громадських судів суд команди є другою інстанцією, як у справах карних, так і цивільних. Керму судейських діл веде вищий аудитор, іменованим управителем суду.

Адміністраційну власть в окружній команді веде «керуючий цивільний комісар», при яким є двох або трьох політичних урядників, окружний інженер, лікар, ветеринар, окружний інспектор шкіл, референт хліборобства, референт ловецтва, двох фінансових урядників для безпосередніх податків, один урядник для посередніх податків, рахункові й маніпуляційні урядники та перекладачі.

Як місцеві самоуправні органи урядують для адміністрації начальники громад (війти), для судівництва громадські суди. Громади лишаються в дотеперішніх границях.

Основні громадянські закони (свобода переходу, особиста свобода, домашнє право, листова тайна, право зборів, свобода преси й ін.) підлягають обмеженням російського воєнного й виняткового стану.

Урядовою мовою ц[ісарської] і к[оролівської] команди разом з цивільними урядами, приділеними до неї, є німецька мова. Але в зносінах з населенням уряди мають уживати його рідної мови. Права української мови застережено такими словами:

«Ті самі права, якими наділяється польську мову, при уладженню управи в українських околицях прислугують українській мові. Робиться заходи, щоб у зносінах з українськими сторонами уживано української мови й аби мешканці українських громад перед ц[ісарськими] і к[оролівськими] командами та властями в кожному часі могли шукати й знаходити право в своїй мові. Тим самим признається уживання кириличної азбуки, яку в виключно польських околицях скасовано разом з уживанням російської мови.

Загальні приписи забезпечують уживання рідної мови населення спеціально: 1) в публічних оповіщеннях — побіч німецької мови; 2) що уряди приймають письма й подання в цій мові так, як у німецькій; 3) що громади й громадські суди мають свободу вибрати собі мову урядування й означити обсяг, у яким буде вживатися друга мова».

3. Урядники окупованих земель

Генерал-губернатором окупованих Австрією земель є генерал-майор Ерік барон фон Діллер; його заступником ген[ерал]-майор Карль Люстіґ фон Преанфельд. Шефом штабу ген[ерал]-губернатора є полковник Гавснер. Управителем адміністраційної секції в уряді «краєвого цивільного комісара» є гр[аф] Юрій Водзіцкий; заступником комісара є радник намісництва Каргезі. Референтом скарбовим є радник Казимир Бєсядецкий; референтом промислу й торгівлі є др. Т. Смолюховский; референтом поліції — др. Станіслав Кшижановский.

Інспектором усіх шкіл окупованої території іменовано д-ра Маріяна Райтера, директора мужеської учительської семінарії у Львові.

Урядники в великій більшості є поляки.

4. Політична програма адміністрації

В пйотрківськiм днєвнику «Dziennik narodowy» появилoся інтерв'ю співробітника цього часопису з генерал-губернатором окупованих Австрією країв бар[оном] Діллером і з референтами різних областей адміністрації. Зміст тих розмов подамо ще окремо.

Про політичну лінію, якою має йти адміністрація, говорив полковник Гавснер, шеф штабу генерал-губернаторства. Розмову передано так:

— Чи австрійські власті признають відокремлення¹ Холмщини?

— Ні, ми зовсім скасували адміністраційний поділ, проведений російським правительством в 1912 р. Не признаємо жодної зі змін, заведених для утворення окремої Холмської губернії. З огляду на те окремим повітам, з яких повикроювано штучно деякі частини для творення нових повітів, привертаємо давні границі.

— Чи австрійські власті числяться з тим, що російська статистика Холмщини була уложена фальшиво для умотивування відокремлення Холмської губернії.

— Так. Знаємо, що та статистика старалася штучно збільшити процент росіян, і тому розпорядимо її ревізію, заки видамо розпорядження в національній справі на східних окраїнах Королівства. Там росіян загалом немає; є тільки околиці, заселені українцями.

¹ Як відомо, в 1912 р. утворено окрему холмську губернію й відлучено в від т. зв. Королівства.

— Чи частина Волині, зайнята австрійською армією, буде адміністративно прилучена до окупованої території Польського Королівства?

— Правдоподібно. Одначе поки що адміністрації там не розширяємо. Є там управа чисто військова.

Далі говорив полк[овник] Гавснер про права місцевих мов на зайнятій території. Між ін[шим] про права української мови сказав:

«Деякі управнення будуть признані українській мові в східних околицях Королівства, де знаходиться якийсь процент українського населення.

— Чи в тім напрямі установлено вже якісь норми?

— Досі ще ні, бо ті повіги ще не зорганізовані. Наступить це незабаром, а тоді на основі статистики видається відповідні розпорядження в цілі пошани мови українського населення».

Про ці розпорядження українська преса у Львові помістила свої замітки.

«Діло» пише так:

«Оці виводи полк[овника] Гавснера не потребують коментарів. Додамо хіба тільки, що говориться в них не про дефінітивну, тільки про тимчасову управу окупованих земель».

Остаточне установлення правно-державних відносин на тих землях може наступити очевидно аж по війні. Щодо того, то український народ бажає розвиватися в рамках Австрійської державності.

5. Торговельні зносини

Аби поширити промисл і торгівлю у зайнятих землях, генеральне губернаторство тих земель устроїло вивідуючі бюро в Кракові й Пйотркові. Бюра дають інформації в торгівельних справах, указують про запотребування поодиноких округів, про місце збуту й ін., загалом ведуть посередництво в тих справах. Бюра видають також паспорти для виїзду в торгівельних справах. Українські округи в Холмщині (Томашів, Грубешів, Холм, Білгорай, Замосте, Красностав, Любартів) належать до компетенції бюро в Кракові.

Краківське бюро видало інформаційну брошуру про відносини в зайнятих землях: «Die wichtigsten Bestimmungen in okkupierten Gebieten»; брошура коштує 1 К. 6 с. з пересилкою; адреса: Auskunftstelle des k. u. k. Militär-gouvernements, Краків, ул. Гертруди ч. 12.

З цією справою повинні познайомитися українські торговельні круги, особливо, що саме для них даються значні полекші для виїзду. Треба звернути увагу, що оба бюро мають видати в недалекім часі виказ австрійських фірм, котрі бажали б увійти в зносини з окупованими територіями, — наші торговельні фірми повинні також знайтися в тім виказі.

6. Виїзд до окупованих країв

Відповідно до звичайних паспортних розпоряджень виїзд до окупованих країв з Австрії дозволений тільки за візою найвищої команди армії (етапної

найвищої команди) або міністерства війни, або одного з визначених ним паспортних бюро (у Кракові й Границі).

Для виїзду в торговельних справах вийшло окреме розпорядження. Коли інтересований викажеться як представник якогось промислового підприємства й дістане візу: «вивідуючого бюро» (Auskunftstelle, Краків, ул. Гертруди ч. 12), то не потребує вже мати візи тамтих властей. Вивідуюче бюро дає візу на приписанім формулярі; на нім мусить бути підпис промислової власти, в окрузі якої знаходиться фірма, й віза відповідної торговельної та промислової палати.

7. Границі воєнних просторів

В території окупованих земель від 1 жовтня 1915 р. установлено границі між тіснішим і ширшим воєнним простором, як слідує:

а) До тіснішого воєнного простору належать усі округи положені на схід від східної границі округів Білгорай, Замосте, Красностав, Люблин і Любартів.

б) До дальшого воєнного простору належать всі інші землі, що лишаються в ц[ісарській] і к[оролівській] військовій управі, отже цілий простір ц[ісарського] і к[оролівського] військового генерал-губернаторства.

До цього додамо пояснення, що таким способом з українських земель, а саме Холмщини, до доступного « дальшого» терену зачислено тільки повіти Білгорай і Замосте (Красностав і Любартів лиш у часті заселені українцями, інші округи польські).

Приписи про виїзд зобов'язують по розпорядку ч. 3894 з 5 вересня.
І.К. [Іван Крип'якевич. – Авт.]

■ Джерело LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. C.167)

ЦЕРКОВНА СПРАВА НА ХОЛМЩИНІ¹

Поляки забирають б[увші] уніатські церкви в Холмщині. В своїй полонізаторській роботі в Холмщині не знають поляки ні границь, ні міри. В кільканадцяти місцевостях вони забирають — як доносить «Діло» — бувші уніатські українські церкви й «пересвячують» їх на польські костьольи. На цю зміну або «реконціляцію» дозволяє люблінський генерал-губернатор і військовий полевий єпископ. В отсих місцевостях переведено або переводиться «реконціляція» : в Жданім, Кособудах, Мячині, Замостою, Монастирку, Мірчу, Топольчи, Бабичах, Тересполью, Ярчові, Грубешові, Холмі і ін. Після вказівок польських ксьондзів робляться при цьому нечувані варварства. Урядження цих церков, як іконостаси, образи і ін. викидають і нищать способом,

¹ На архівному аркуші написано А.Жуком перед далі поданою заміткою.

ображаючим глибоко почування українського населення. До помочи в цій роботі вони спровадили собі різних польських монахів, а недавно тому також єзуїтів (о. Шубу, Реювича, Крокошинського, Антоневича, Курдзеля й Таза). Коли нашим цивільним уніатським священикам окупаційні влади заборонили доступу на Холмщину (справа єпископа о. д-ра Боцяна!), то єзуїтам дають не тільки дозволення, але навіть окружні команди дістали приказ, щоб цим єзуїтам робили відповідні полекші й давали належну поміч. Що більше, навіть військовим полевим уніатським кураторам заборонені всякі зносини з цивільним українським населенням, щоб — не дай Боже—який бувший уніат не вернув на унію; але на латинський обряд може перейти кожної хвили. Чисто, як за російських часів!

Люблинська «Gazeta Ludowa» доносила, що греко-католицькі василіани внесли меморіал до папської столиці, як також до австрійських властей, з домаганням переписання на греко-католицький обряд ...(?)..уніатів, котрі, користаючи з російського толеранційного указу, записалися як римо-католики. (ВСВУ, ч.9/10, ЗОЛ. 1916)¹.

■ Джерело LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. C.167)

ПОЛІТИКА І ЖИТТЯ В ХОЛМЩИНІ

«Ще гірші знущання діються над релігійним почуттям і сумлінням українського народу на Холмщині. Значна більшість українського населення, яка залишилась на своїх місцях після відходу російського війська в 1915 році, більше трьох років не могла задовольняти своїх релігійних потреб через відсутність православного духовенства. Коли ж з літа 1918 року стали повертати в свої парафії священики-українці, то поляки стрічали їх з скаженим фанатизмом; газета «Kurjer Polski» надрукувала статтю «Piłnujcie porow» (т. зн. «слідкуйте за попами»), в якій розводилася про якусь небезпеку для польського діла від православного духовенства і радила всім мати на увазі кожний крок священика.

Люблинський генерал-губернатор гр[аф] Шептицький² розпорядився, аби всі церкви на Холмщині замкнено і запечатано. Священикові Іванцевичу з Холма на прохання про дозвіл правити службу Богу в церкві і задовольняти релігійні потреби українського населення, об'явлено таку резолюцію того ж гр[афа] Шептицького: «Rosyjsko-prawosławny kościół nie jest tu prawnie uznany. Równocześnie zakazują prowadzenia jakichkolwiek ksiąg metrykalnych, udzielania ślubów i obejmowania z powrotem budynków parafialnych, gruntów rolnych i lasów, gdyż te ostatnie stały się własnością państwa».

¹ Андрій Жук. Власноручна замітка.

² Так написано в архівній справі від руки, до матеріалу з числа 40 *Вістника* за 1918 р.

«Така сама відповідь (з 2. VI. 1918 р.) була дана і на прохання свящ[еника] Лаця з Білгорайського повіту, а також прот[оєрея] Левчука з Томашівського повіту та інших.

«З тих розпоряджень і резолюцій гр[афа] Шептицького ми бачимо, що православна церква правом на Холмщині тепер не визнається, що православному духовенству забороняється там правити Службу Божу в церквах, хрестити, сповідати, вінчати, ховати умерших, провадити метрикальні книги, займати церковні доми і будинки, користуватись церковною землею, яку взято в державне орудування і наймається в оренду приватним особам. Нас повідомляють, що священики мусять поневіритися по чужих хатах на селі, тоді як їх церковні доми займають якісь пані або місцеві дідичі поміщики, що священики церковними землями можуть користуватись не інакше, як заплативши гроші за їх оренду, а ключі від церкви дістати і церкву відімкнути легше було за часів Зельмана, ніж тепер.

«Я не буду багато говорити про те, що з часу, як розпочався масовий поворот біженців на Холмщину, там стали чогось горіти православні церкви (в липні в одну ніч в однім Грубешівським повіті згоріло дві: в селі Богатичах і селі Молодятичах, в липні ж підпалена була церков в с. Заборцях), що порозбирано немало парафіяльних будинків (в Тишівцях, в Спасі, в Чулчичах, Хутчу і др.), що церкви обернено на костели (в Грубешові, Клешові і в Замостенському повіті та інш.) і навіть продано на знос (на ліцитації) (!!!), як це недавно сталося в с. Сельці, коло Холма, куди щороку на празник св. Анни збиралося кількадесят тисяч народу. Що це, як не мерзенне знущання над душею української людності, над його святая святих!».

З німецько-австрійської політики в Холмщині. В «Now-ий Reform-i» в ч. 288 читаємо: Кілька тижнів тому поселився в Холмі о. Боцяня, якого делегував у Холмщину галицький митрополит гр[аф] Шептицький, в цілі церковної агітації в українським дусі. Акція о. Боцяня викликувала різні непорозуміння і огірчення в польських кругах, котрі не могли рівнодушно придивлятися успіхам українського робітника. Окупаційні влади також звернули більшу увагу на діяльність о. Боцяня й переконавшись про її шкідливість, порішили зробити їй кінець. Довідуємося, що о. Боцяня одержав приказ зараз покинути Холмщину. Таке розпорядження генерал-губернатора Ліпощака знайшло загальне признание серед польського населення. Буде менше одною одиницею, яка вела політику непорозумінь на Холмщині.— З німецької окупації довідуємося, що українські влади домагалися від німецьких окупаційних властей, щоб вони поусували польські уряди з меж Української Держави, покликуючися на Берестейський договір. Прохання українців переходило з одного німецького уряду до другого, аж вкінці дійшло до найвищої німецької інстанції. Німецькі влади відповіли на українське прохання отак: Німецькі влади чемно, але рішучо відмовляють Українському проханню і свою від-

мову оправдують тим, що Берестейський договір зобов'язує, з одного боку, Німеччину, а з другого Україну, однак не зобов'язує зовсім інші сусідні держави, а в їх числі й Польщі. Коли ж Україна бажає собі уступлення польських урядів з території, яку признано Україні Берестейським договором, нехай звернеться в цій справі до польського правительства у Варшаві.

Про віроісповідні й національні відносини на Холмщині пише А. Мечник в одній зі серії кореспонденцій п[ід] з[аголовком] «Провінція в часі війни» в «Kurjer-i Warszawsk-im» ось що: «Ті, котрі були православні або бажали лишитися такими, виемігрували. Пішло в ними також, напр[иклад], з Холмського повіту з 8000 католиків. У цій хвилі в Холмськiм повіті напр. число православних доходить до 2000, а католиків є звиш 50.000. Менше більше зайшло те саме відношення на час війни й в інших повітах з мішаним населенням. Ті католики, що походять з бувших уніатів, охрещених урядово православними, не показують ніякої охоти повороту до унії. Є католиками й хочуть ними лишитися, а притім усі вважають себе за поляків. Католик — це поляк у нас. Тому не вдалися всі галицькі місіонерські проби. Був тут недавно якийсь український священик з Галичини й хотів заложити українську школу. Вдалося зібрати щось з п'ятеро дітей з тутешніх, а 11 з-за Буга. Вніс просьбу до шкільного інспектора. Розуміється, інспектор відмовив дозволу з тим, аби священик постарався наперед про діти до науки. На цілій Холмщині, як довга й широка, нема тепер ґрунту під український сепаратизм. Народ учиться по-польськи, жадає польської школи й уживає в розмові польської мови. Це все поляки. І тутешні православні вважають себе за росіян, а про українців не хочуть і чути. Є тут військовий священик грецько-уніатського віроісповідання; відправляє богослужіння в церкві св. Духа. Давніше був це католицький костел. Отже, не тільки наші католики, але й ваші православні не хочуть ходити на ці богослужіння. Православні ходять на гарнізоніві богослужіння, які відправляє православний священик для вояків східного обряду. Так є тепер, але що буде по війні, не відомо. Все ж бодай частина виселенців поверне...» От власне! Не частина, але всі виселенці повернуть на свої місця і тоді відай буде кінець польським радостям, що Холмщина чисто польський край! Хіба що цей нещасний край завжди буде знаходитися в таких політично-адміністраційних умовах, як тепер під австрійською окупацією.

З матеріалів, опублікованих у Вістнику СВУ, число 39-40 за 1915 рік.

Дрелів коло Межириччя (півн[ічна] Холмщина) — село замешкане українцями; давня уніатська парохія числила 2197 вірних. В 1875 р. прийшло тут до кривавої події: селяни уніати не хотіли віддати церкви православному попові, відділ російського війська почав стріляти й убив та поранив кільканадцять осіб.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Дня 15 серпня приїхав туди відділ польських легіоністів і, побачивши церкву, почав переводити тут церковні реформи. Очевидець (один з легіоністів М. Домбровский) так те описує: «Несподівано зродився у нас план віддати костел католицькій людності, звалити зверху ненависний православний хрест, відправити в косяцюлку принайменше рожанець до Матері Божої. Разом з капітаном Снядовским, хорунжим Матковским і пор. гр. Красіцким упросили ми капеляна 3 полку кс[ьондза] Зиткевича, щоби довше задержався у Дрелеві. Тим часом ми почали приготовляти костел... По драбині вдерлися на верх. Тут один з рядовиків 5 баталіону, ов. Н., бляхар по фаху, в кількох мінутах покінчив з дахівками верха. В чверть години православний хрест, зрубаний сокирою, лежав уже під стіною плота. Верх косяцюлка був вільний ... В церкві, — донедавна православній, господарив в оточенню нас і народа капелян польських військ... (Wiadomości polskie у Пйотркові ч. 44).

Лісна коло Білої (північна Холмщина). Тут був колись католицький кляштор, який замінено потім на православний монастир. Ліснянський монастир став визначним огнищем русифікації в Холмщині; в жіночій школі при монастирі образувалися теж русофільські дівчата. Ціле село замешкували виключно православні українці, бо католикам не дозволено в Лісній ставити домів і купувати землі. Разом з російським військом виїхали монахині й забрали також загально почитану ікону Богородиці. — Дня 16 серпня прийшов до Лісної відділ польських легіоністів під проводом капітана Снядовского. Легіоністи зайняли монастир і церкву та замінили її на римо-католицький костел. На пам'ятку цього полишили на костелі такий напис у польській мові: «Сей костел по 40 літах реституував капелян польських військ кс[ьондз] Цепіхал в присутності свідків: кап[ітана] Снядовского, поручників Камінського та Жмігородзкого, об[ивателя] Домбровского, жовнірів з бригади Пілсудского й численних зборів окружного народу. Дня 16 серпня 1915 року».

Пам'яткову таблицю з хорів і православний хрест на пам'ятку відокремлення Холмщини спалено на подвір'ю монастиря (Пор. «Dziennik narodowy» в Пйотркові ч. 119).

■ Джерело LAC. R 2297-0-3-E (MG 30. C.167)

б) з Фонду Володимира Кубійовича

Нинішнього року відзначаємо сумний ювілей 70-ліття масового нищення українців Холмщини загонами польського підпілля нібито за масштабну розправу над поляками на Волині у 1943 р. Ніхто не оправдує того, що сталося на Волині, проте, якби не волинська трагедія, то знайшлася б будь-яка інша причина для розправи над українцями Холмщини. Вона, по суті, розпочалася ще у міжвоєнне двадцятиліття, а набула розмаху під час Другої світової війни задовго до 1943 р.

Ми свідомо підібрали документи і матеріали про акти масових убивств холмщаків навесні 1944 р. з Фонду Володимира Кубійовича, що зберігаються в Бібліотеці і Архівах Канади. Здебільшого, це зізнання очевидців тих страхот, складених ними в Грубешівському УДК. Залучили також два документи з другої половини 1943 р., які проливають світло на трагедію холмщаків напередодні остаточної розправи над ними.

Український Допомоговий Комітет
в Грубешеві

Грубешів, 7 жовтня 1943.

ЗВІТ

з діяльності організаційного реферату за місяць вересень 1943.

За місяць вересень посилилася терористична польська акція на терені Грубешівщини.

Причини: а/ відплата за Волинь,
б/ поворот поляків, які були на Майданку у Люблині.

Жнива пройшли дуже добре, сприяла гарна погода. Контингент відставлювано нормально, хоча в деяких волостях побито машини /польський саботаж/. Сійба майже всюди на укінченні.

Праця в УДК така сама як в інших місяцях — багато праці, багато інтересантів. Усі жалуються на те, що нема спокою, мусять спати по стодолах або на полях. Пересуваються різні банди по терені. Заскакують рівнож і з Волині партизани. Одним словом, є дуже тяжке положення інтелігенції та селян на селах. Організаційний референт в терен майже не виїздить, був лише на похоронах побитих та в УДК Холм.

Подаю жертви польського терору за місяць вересень.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

2. IX.43 вбито вїта з Грабівця Павла Низькошапку, коли вертав з конференції з Грубешева. Тої ночі у вол. Грабовець пол. бандити вбили 4-ох господарів з с. Броніславка:

Бігунця Миколу, літ 46, солтиса і мужа довір'я УДК.

Бігунця Миколу, літ 45, господаря.

Бігунця Володимира, літ 33, господаря.

Шабаса Олександра, літ 44, господаря /всі вони були переселенцями з Замійщини/.

8.IX.43 вбито в Мірчі: вол. Сагринь

Михайла Сенишина та його дружину Марію, він там був учителем.

9.IX.43 бандити забрали з кол. Голуб'є, вол. Долобичів Андрія Кардаша, який не вернув.

10.IX.43 бандити вбили в с. Ласкові, вол. Крилів:

Петра Бориса, літ 43, господаря.

Вбито в кол. Пісочне, вол. Долобичів:

Долину Миколу,

Кухарського Івана.

11.IX.43 вбито в М'якому, вол. Сагринь:

Шаварського Івана, мужа довіря УДК.

В селі Старе Село, вол. Телятин бандити спалили 3 господарства та вбили Сидора Михайла, господаря.

Сидор Євгенію, його дружину.

Антонюка Михайла, його тестя

та 4 особі ранили.

На кол. Ступник, вол. Ухані вбито:

Люпу Миколу, господаря, переселенця з Замійщини,

Люпу Іллю, його сина.

12.IX.43 в с.Новосілках, вол. Потуржин вбито:

Макара Івана, молочарського організатора.

13.IX.43 в Жуличах, вол. Телятин вбито:

Качоровського Іринея, тройгендера млина.

19.IX.43 на кол. Метелин, вол. Міняни, пол. колоністи замордовали:

Юськова Василя, ур. 1916 біля Угнова [далі катушовано. — Авт.]

Олійника Миколу, ур. 1915 у Львові, [далі катушовано. — Авт.]

28.IX.43 в Мірчі вол. Сагринь, бандити вбили в день

Дмитра Ковальського, [затушовано. — Авт.],

Настю Ковальську, його дружину,

Івана Ковальчука, [затушовано. — Авт.].

19.IX.43 Грилюк Пилип з Мінян вбитий [затушовано. — Авт.].

30.IX.43 в Маличах, вол. Вербковичі бандити забили:

Захарова Володимира, [затушовано. — Авт.],

Гися Антона, господаря,

Кальницького Антона, його зятя,
Кулика Антона, господаря.
/1.X.43 в 1-й годині вночі велика банда спалила в с. Пасіка, вол. Сагринь,
28 господарств,
9 укр. вбила
8 ранила/.

За місяць вересень прибуло членів 6.
Виказок видано 34.
Вплинуло 155 письм.
Вийшло 123 „

Разом 278 „
Було інтересантів — 1120 інтересантів.
Написано 150 подань в нім. мові.
„ 12 „ в укр. мові.
Селян 13769
Неселян 840

Заввага: /по підчисленні всіх вибувших членів від 42 р. дотепер зістало те
число неселян./

Організаційний Референт:
(підпис)

Голова
(підпис)

(Печатка Українського Допомогового Комітету в Грубешеві)

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 16.

[Фрагмент документу без заголовку]

Вол. Долобичів

Дня 3.VIII.43 р. повертав Борис Серафім, селянин з Вільки, з Грубешева. В лісі напали на нього бандити, забрали його з возом та кіньми і він до того часу не вернув.

25.VIII.43 з кол. Пісочне забрано Козака Степана з двома синами до лісу, що до сьогодні не вернули.

9.IX.43 прийшла банда вночі до Кардаша Андрія, кол. Голуб'є, забрала його, а потім змасакували, та він помер.

10.IX.43 р. вночі на кол. Пісочне банда вбила Долину Миколу і Кухарського Івана.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Вол. Грабовець

Дня 2.IX.43 р. вбито вїта Павла Низько шапку, який вертав з сесії з Грубешева. Коло Липець о год. 18 переступили його 3 озброєны мужчини, які говорили по-німецькі, почали лігітимувати тих, які їхали, коли вилігітимували Павла Низькошапку, стрілили до него, стягнули його з воза, ще стрілили до него 8 разів та зіставили його на серед шоси. З ним їхали поляки урядовці, їм казали їхати додому. Цієї самої ночі прийшли бандити до села Броніславки та вбили 4-ох українців переселенців: Бігунця Миколу, літ 46, солтиса та мужа довір'я, Бігунця Миколу, 45 літ, Бігунця Володимира, 33 літ, Шабаса Олександра, 44 літ.

Вол. Потуржин

Перед 1.IV.43 вбито в Потуржині вїта сотн. Франца Бориса. Бандити прийшли о 6 год. вечером і застрілили його в хаті. В цей вечір напали на станицю поліційну в Потуржині бандити в кількості 30 осіб та вбили Антона Арабчука.

При кінці травня 4 бандити вбили господаря Грицяя з Новосілок. Був він дуже інтелігентний господар, 2 синів вивчив у школах, крім того сам був фотографом. 12.IX.43 в Новосілках о год. 9-ій вечером вбито Івана Макара, молочарського організатора.

Вол. Ухані

В червні вбито в с. Глиниськах Вашука Станислава, який перейшов з римо-кат. на правос. та приєднався до укр. нації. 31.V.43 вбито вїта мгр. М. Шиховича, як цей вертав з дому до уряду. Злочинець, якого потім вбито, розмовляв з ним, потім витягнув револьвер, стрілив до него кілька разів і забив. Вбивник походив з Пулав. 11.IX.43 бандити вбили переселенців батька і сина на кол. Ступник Іллю Люпу та його батька Миколу Люпу. В с. Глиниськах вбито в травні Влязло Андрія.

Вол. Вербковичі

Дня 20.VIII.43 прийшли вечором бандити, обступили хату гаєвого Вуйціка Івана в Тереміні, він втік на гору хати, бандити хату запалили, а його вбито. 31.V.43 вбито вїта Михайла Приступу з Вербкович, як їхав до Грубешева, а його секретаря Михайла Здимощука ранено та вбито його фірмана.

Вол. Молодятичі

Дня 29.VIII.43 прийшли бандити до бувш. учительки Віри Кравчук на кол. Гдешин та забрали її до лісу, цієї самої ночі забрали з Добромирич її швагра Івана Кравчука — солтиса та Антона Довгана — свідомого селянина. До того часу ніхто не вернув. Цієї самої ночі вбили на подвір'ю Антона Довгана, переселенця з вол. М'ячин.

Вол. М'яке

6.V.43 банда спалила с. Моложів, вбито 11 людей, 24 ранено, з яких 2 померло.

8.IX.43 рано, о год. 7.30 приїхало 2 людей та застрілило учителя Михайла Синишина та його жінку Марію, в с. Мірчі.

11.IX.43 вбито в ночі в с. М'яке Івана Шаварського.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 16.

АРХИЄПИСКОП
ХОЛМСЬКИЙ і ПІДЛЯСЬКИЙ
«12» березня 1944 р.

Цілком довірно.

№ 912

Холм, Свята Данилова Гора, Тел. 265.

Високодостойний Пан
Проф. д-р Володимир Кубійович
Провідник Українського Центрального Комітету

в К р а к о в і, Зелена 26.

Польська боївка, за допомогою місцевої польської людности, 10 й 11 березня на Грубешівщині спалила 13 сіл. Православне населення вбивається сотнями, церкви паляться та профануються, майно пускається з димом. Тисячі людей zostалися без даху над головою. В жорстокий спосіб вбиваються поляками православні діви, жінки та старці. Вимагають переходу на католицтво. Польська боївка спокійно мордує навіть удень. Самих забитих є понад 500. В імені всього православного населення благаю про якнайскоршу оборону нашого життя й майна.

Підпис
АРХИЄПИСКОП ХОЛМСЬКИЙ і ПІДЛЯСЬКИЙ.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК Грубешів 13.III.1944 р.,
зізнавав о. Василь Ляшенко¹,
очевидець погрому Сагриня 10.III.1944 р.
через польські банди.

Дня 9.III.1944 р., о год. 16-й польські бандити спалили село Мяке та вбили людей. В Сагрині люди пильнувалися до год. 2 над раном, потім багато пішло спати, думаючи, що вже не буде нападу. Я рівно ж пішов спати з родиною. Збудили мене стріли, я вибіг надвір і побачив, що в повітрі літали запальні кулі й було чути стрілянину. За якоїсь півгодини зачали банди палити село. Я вбіг до помешкання та сказав родині та присутнім 3 жінкам та 1 мужчині, щоб втікали до пивниці. Я сам лишився в помешканні (мешкав на приходстві). Село вже горіло, люди втікали, а мій дім не горів. Нараз я почув, що приблизилася група людей, зачали стукати до дверей, та й почув таку розмову: «пільноваль теґо дому». Я постукав до пивниці, щоб і мене там впустили, мене пустили і я підпер колами двері.

Бандити знову почали стукати і вивалили двері та ввійшли до сіней. Один з них підніс верхні двері від пивниці (мусів бути місцевий, бо знав, де є пивниця) і кричав: «бомбу тутай». Коли вже грозила небезпека в пивниці, то всі вийшли з неї, а я останній. Моя дружина з 6-літньою дитиною сиділа на городі під вуликом. Я скочив до схрону, але тому, що там була вода, я вискочив і хотів побігти за стодолу, але звідтам затарахкотіли кулемети і я ліг на землю та не міг порозумітися з дружиною. Потім я вже дружини не побачив та тікав селом по пожарищах, бо знав, що в полі є застави і там небезпечно. Вкінці я втік до кузні. Попри кузню проходив один відділ під назвою «Борсук» до штабу, який був на цвинтарі, недалеко кузні. Я в тому відділі побачив озброєних людей та навіть малих хлопців. З кузні почув я мельдунок команданта відділу «Борсук»: «Пане майже в моєй компанії брак амоніції». Майор відповів: «А відзелісьце, же амоніція може биць достарчона за 6 годзін, чемусьце не повідзелі тему 2 годзینی вчесьней». Коли вже було небезпечно сидіти в кузні, я просунувся на горище і там поміж печено й грузом з поваленого комина, лежав і чув команду місцевого штабу ще лучше, ніж в кузні. Чув, як вицофувалась перша частина і чув такі оклики: «Тишовце, Маліце» (посилав зв'язкового на коні), який не їхав в сторону села Малич, лише в сторону Модринця — тому я догадуюсь, що це відділ банди під назвою «Маліце», складався з малицьких поляків та стаціонував у сагринським лісі. Рівно ж відділи «Тишовце», «Борсуки» та «Мадринец» склалися з людей цих місце-

¹ Згодом, вже після вивезення основної маси українців до УРСР, вів ще якийсь час душпастирську діяльність у Грубешеві і околицях. Пізніше був ув'язнений у концтаборі «Явожно», через який пройшли п'ять-шість тисяч українців з усього Закерзоння, в т.ч. чимало священників.

востей. Перший відділ відійшов в напрямі Андріївки, після цього чув я такий мельдунок: «Єще тшмайце се на постерунку, але окна юж пшебіте». Довудца сказав — «теж запальне бомби». Другий відділ — група пішла на М'яке, з котрою пішов і сам «довудца» — бо дав такі розпорядки: «Тшмаць се годазне і по годзіне одходзіць, а по вашим одеїсьцю патруля ма се зостаць на пултора годзіни в Сагриню». Потім я ще довго лежав, але вже нічого замітного не чув. Там переночував у півниці, а над раном, о год 4-й 11.ІІІ.1944 р. я почув, що йде якийсь відділ через село, та один з них казав: «Юж маце, курва ваша маць». То був відділ, що йшов з Туркович на Модринь. Потім я розшукав свою дружину, бачив багато побитих на полі людей. Мою дружину здивав я під сагринецькім лісом задушену, а потім пострілену в голову. Дитину рівно ж вбито та переломано одну руку.

Грубешів, 13.ІІІ.1944 р.

/-/ о. В. Ляшенко.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

у справі Сагриня, списаний дня 14.ІІІ.1944 р.
в канцелярії УДК. Зізнавала Войтович Ніна — 15 р.,
з села Загайник Сагринської волости,
переселенка з Гурного коло Комарова, пов. Замістя.

Коли зачали стріляти і палити село, то ми стали втікати: тато Михайло (1900 року), мама — Марі (1898 р.), і нас троє дітей — брат Іван (10 л.) і сестра Лідія — літ 10. Втікали в сторону лісу, до Теревіня. Ми вже були близько лісу і побачили, що ми є окружені. Тоді ми полягали і чекали. Коли прийшла до нас банда, ми почали проситися, щоб нас не били. Мама пізнала 5 поляків і почала їх просити: «Ой, що я тобі винна пане Марцоля — тож твій батько приходив до нас і ми добре жили». Тоді цей Марцоля застрілив маму. Ще були між ними знакомі поляки з передмістя Комарева — Планіта ..., син Павла Планіти. Марцоля, літ 18, син Андрія Марцолі. Поляки з кол. Гурне. Поляк Степан Гневські, Домбек Антек. Планіта говорив до тата: «Ти якісь пшещедл на поляка, то на цось пшеходзіл на україньца?» Коли маму застрілив Марцоля, то тато зачав тікати, за татом побіг Марцоля і інші. Ми зачали плакати над мамою, тоді прийшли до нас два якісь незнані бандити, і вели нас до лісу дорогою через ліс. А потім один сказав до другого: «А пусьцьми

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

їх, і тамтим повеми, же забіте». І вернулися, а ми пішли до Грубешева, через Модринську кольонію, Модринець, Черничин. До сьогодні тато не вернув.

Грубешів, 14.ІІІ.1944 р.

/-Войтович Ніна

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

Витяг.

РАПОРТ

Дня 10.ІІІ.1944 р., о годині четвертій рано напала на Сагринь велика польська банда в силі біля 500 людей. Обступивши село довкола, з віддалі 200 м запальними кулями запалила ціле село, крім одної невеличкої кольонії, що має 20 хат. Село боронилось півгодини, однак, коли постав у селі огонь, зробилось велике замішання і оборона мусила відступити, бо мала всього 60 крісів, а бандити біля 50 скорострілів, крім яких 450 крісів. Банда запалила рівно ж Церкву й приходські будинки ... Парафія мала понад 300 чисел /господарств/, то всього згоріло 280 ... Родовитих сагриняків вже поховано 202, а населених до Сагриня біля 300. Крім цього до Сагриня з'їздилися на ніч задля безпеки люди з М'ягкого, Пасіки, Терebinя, Модриня, Майдану, так що кожної ночі Сагринь був чужинцями переповнений. Скільки їх згинуло, ще не знати. Загально в Сагрині згинуло від 600-700 людей....Всі родовиті сагриняки є вже похоронені, крім кількох родин, котрі в цілості зістали поляками вимордовані, як рівнож переселенці й чужинці. Деяке число вже закопали там, де вони були побиті, і то крадькома, бо бояться, щоб поляки не вимордували ще й тих, котрі хоронять, як це зробили у М'ягкім, де на другий день повбивали тих, що вернули до села. До Сагриня мої парафіяни лиш крадькома заходять. Зараз 11.ІІІ.1944 р., п'ять годин по виході бандитів з села, я зарадив, щоб викопати велику яму, де б всі трупи змістились і їх докладно почислити й закопати, а я приїду й відправлю спільний похорон. Цього донині не виконали з-за страху перед бандитами.

Рівно ж зазначую, що парафіяльні будинки, значить мої й Всч.о. Василя Ляшенка наперед ограбили, а потім цілком спалили, так робили з многими господарями. Поляки-бандити попріїздили до Сагриня зо своїми жінками й дочками й синами фірманками. Грабили все й вивозили до лісу, а потім по два рази їх жінки вертали до Тишовець з сагринським добром. Мужі й сини від 15 до 50 літ грабили й на конях по полю вилловлювали недобитків і вби-

вали, а жінки награбоване відвозили трійками, зрабувавши сагринські коні. 15 березня був я другий раз у Сагрині, то ще ходила свобідно худоба без господарів, а много худоби вже погинуло, бо голодна наїлася збіжжя. 15.III.1944 р. бачив я ще непохоронену 80 літню жінку, якій голодна свиня вже виїла лице. Бачив вісім трупів задушених в диму в ямі /схроні/, яких навмисно запаленою соломою в ямі подушили ... Поляків і тих, що з поляків поробилися тепер українцями, не вбивали, давали їм навіть свої коні. Казали їм брати собі з чужих речей, що хочять, давали перепустки їхати до Тишовець, а коні відставити на їх «пляцуфку» на лісничівку до тучапського лісу ... Хто, лиш до Сагриня тепер прийде, старається таки зараз втікати, бо там смерть і жах. Жінки поляків з лісу кричали на наших людей: «Гей Мариню, втікай сюди», а ті думали, що там вже є свої й бігли, а звідтам вискакували поляки на конях і вбивали. При мордуванні казали: «Ви хцеце України на польській земі. Ми веми, же ми згінеми, але ви вшищи мусіце первей згінонць з нашей ренкі». Кажуть, що від Тишовець до Буга не лишать ані одного села. Отець Василій і я стали цілком знищені, лишилося лише це, що на нас....

Холм, 18.III.1944 р.

*-/ Свящ. Скаб Михайло.
З оригіналом згідно:
Секретар Консисторії
підпис*

(Печатка Холмсько-Підляської Православної Консисторії)

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний дня 10.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнав Дмитро Левчук,
погорілець з села Варешина, вол. Потуржин.

Дня 20.III.1944, в понеділок, о год. 8 вечера побачив я луну над селом Витків. Майже рівночасно почала горіти коль. Верешин. Перестрашені люде стали ховатись по схронах, деякі почали виїздити з села. Я запряг коні і долами поїхав під село Потуржин і там пересидів аж до дня.

Звідси бачив я, що дорогою з Потуржина на Верешин посувалася банда в силі 50 чоловік. Друга банда йшла полем з витківського лісу. Крім того бан-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

дити підсувалися від сторони села Ласків. В цей спосіб село Верешин було ними цілком окружене.

Здалека бачив я, що бандити їздили кіньми по селі й підпалювали хати. Другого дня рано вертав я додому і переходив попаленим селом. Недалеко від села, на полі, завважив 6 вбитих і 3 спалених.

Дня 21.III.1944 р., о год. 10-ій рано бандити приїхали знов до Верешина зі Смолигова. Було їх 15 чоловік і крім того їхали 4 фірманками. Я бачив, як бандити знов стали палити Верешин, грабили доми і вишукували українців.

Вертаючи, везли наладовані фіри. Бандити вертали до Смолигова.

Недалеко від мене, на коль. Смолигів містився штаб банди. Я бачив з укриття, як зв'язкові на конях їздили туди, а опісля вертали назад.

Тут бандити вправлялися.

Грубешів, 10.4.1944.

*/-/ Дмитро Левчук.
з оригіналом згідно*

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 10.IV.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнав Головацький Михайло,

мешканець села Берестя в справі нищення польськими бандами 21.III.1944 села Берестя.

Дня 21.III.1944, о год. 5 вранці прийшов я з варти та пішов спати. Не міг одначе заснути, бо відчував щось зле. Через годин дві почув поодинокі, рідко віддавані стріли. Тоді я почав втікати в одну сторону, жінка моя в другу. Коли я втік на якихось 500 метрів, село вже горіло, бо банди при наступі стріляли запальними кулями. Банда наступала від Заборців, Молодятич, Грабівця та окружували село у формі підкови. Люди втікали через Орнатевичі до Терятина. Я сам вирятувався. Жінка та один син вбиті. Моя дочка 7 років, що спаслася, оповідає про мою жінку слідує: жінка, син та ця ж дочка скрилися в пивниці у польській школі. По якомусь часі наблизилась одна група, яка витягла їх з пивниці: «Класьц сіе» — приказав один. Приказ виконано. Тоді віддано по кілька стрілів до лежачих.

По якомусь часі названа дочка, яку ранено в голову та легені, змогла піднести голову. Бандитська група віддалилася. Тоді дочка втікла до школи /

польської/. За короткий час надійшла під школу друга група для справдження. Тоді дочка збігла непомітно на те саме місце, де її ранено. «Вшистко в пожондку» — сказано і пішли. По тому дочка знова до школи, де нею заопікувалася одна українка.

Я сам, як вище сказав, втік до Терятина. Нас втікало туди до 100 людей. Банда пішла за нами навздогін. З втікаючих згинуло до 10 чоловік.

Грубешів, 10.IV.1944 р.

*/-/ Михайло Головацький.
з оригіналом згідно*

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК Грубешів 10.IV.1944.

Зізнавав Назар Семен,

погорілець з села Модринець, вол. М'яке.

Дня 19.III.44, о год. 2 пополудні, завважив я, що в напрямі села Модринця наближається з кол. Рулікувка чисельна (понад 200 осіб) банда, яка почала палити вже кол. Модринець. Бандити палили лише українські хати. Українські ортшущи і члени укр. легіону самооборони, які були в той час в селі Модринець, під напором сильнішої банди почали відступати. Разом з ними виїхав з села і я з родиною. За півгодини, коли я був вже в с. Масломичі, побачив, що горить с. Модринець. Коло 5-ї години того самого дня, коли я був вже в дорозі до Грубешева, побачив вогонь, який піднімався над с. Масломичі. Це банда палила село.

Грубешів, 10.IV.1944 р.

/-/ Назар Семен

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

Український Допомоговий Комітет Грубешів, 10 квітня 1944 р.
в Грубешеві
Ч. 4497/0

До
Українського Центрального Комітету
Львів,
Люблин,
Краків.

З В І Т

про жорстокий терор польських банд на Грубешівщині

Не буду пояснювати, чому я дотепер не подав ґрунтового звіту про події на нашому терені. На це зложилися ось такі причини:

Не було від кого зібрати докладних даних про стан в їхній околиці або селі. Люди повтікали на Волинь або до Галичини, де тепер перебувають.

Чекав я на велику акцію зі сторони урядових чинників проти польського бандітизму, щоби поїхати на місця сфотографувати спалені місцевості, та помордованих, але дотепер більшої акції не було, тому всего не можна було зробити. Ще й тепер багато трупів непохованих, бо не можна там зайти, щоб не забили місцеві поляки.

Чекав я, що хтось приїде з УЦК та відпоручник нашої преси та допоможе на місці зібрати ці всі відомости. Дотепер нікого не було.

Частинно я звітував др. Володимирові Левицькому з Люблина, який був 12 та 13 березня в Грубешеві, потім звітував я телефонічно до Люблина. Дня 17.III.44 написав я довгого листа до Провідника др. В.Кубійовича, де описав про всі події до того часу. Дня 21.III.44 виїхав Голова дир. А.Хрущ, який рівно ж справу представив в наших та німецьких урядових чинниках. Дня 4.IV.44 вислав я довге письмо до Ярослава до Голови дир. А. Хруща зі всіма прилогами, який він має дати до УЦК Краків.

Не мав я через кого подати цього матеріалу.

Не маю людей до праці в УДК, а сам займаю аж чотри функції: заступаю Голову, є організаційним референтом, мушу кермувати і Комітетом та бурсою, де є до 200 попаленців, яким треба помагати.

З Грубешева разом з евакуйованими жінками до Ярослава виїхав мгр. Ковальський, господарський референт УДК п. І.Кільчук — службовик УДК, о.Василь Мельничук — службовик УДК /це було 8.II.44/. До сьогодні ці панове не повернулися.

Дня 18.II.44 виїхав без зіволення п. Михайло Смерека — референт Суспільної опіки, вернув по 2-ох тижнях, не передаючи нікому своєї праці в

УДК. Тому Провід УДК на засіданні 21.III.44 завів його в урядуванні. Дня 21.III.44 виїхав в службових справах Голова дир. А.Хрущ, до цього часу не вернув. 4.IV.44 виїхав п. Н. Ткачинський — фінансовий підреферент ніби в службових справах, без мого зіволення, до цього часу не вернув. В міжчасі виїхав лічитися мгр. С. Мокрій — фінансовий референт.

П. Дука Мазур — організаційний реф. є лише номінальним референтом, в УДК не працює. Сотн. Романченко в останніх часах працює поза Комітетом при вишкoлі Ортшцу, тепер хорує так, що в УДК майже не працює. Дир. Самохваленко Микола працює в кожній вільній хвилині перед полуднем, по полудні працює в торговельній школі як учитель.

Ось так представляється наш УДК. Я працюю лише з молодими холмщачами, які сумлінно виконують свої обов'язки. Одначе їм треба в цім помагати.

Є ще один службовик і одна службовичка — Галичани, які ще працюють. До цього праця збільшилася. Щоденно в УДК є повно попалених та хворих, голодних, обідраних людей. Треба їм видавати посвідки, скеровувати до шпиталів, давати на це гроші. Опікуватися ними в шпиталях, бо польські лікарі навмисне допроваджують хворих до смерті. Маємо в Грубешеві у шпиталі 35 хворих. Від початку лічення всі решта /8 осіб/, хоча були легко поранені, повмирили. Приходять у справах віднайдення своїх кривних. Треба видавати їм посвідки до лікаря /від 11.III. до 31.III.44/, 190 хворих. Покривати кошти лікарств, кошти похоронів. Видавати віктуали¹. Переконати власті, щоб зробили генеральну чистку в повіті, покарали місцевих поляків, розбили банди польські /хоч би при помочі нашої СС Дивізії «Галичина»/, знищити гніздо бандитів, Кітлицьку волость, Тишовецьку волость, Лашовецьку волость Замійського повіту, Красничинську волость Красноставського повіту та Війславецьку волость Холмського повіту.

Виєднати у властей, щоб роздали людям насіння весняне на засів, коні до роботи та харчі першої потреби для мізерної ег'зистенції попаленців.

Прийти нам з якнайбільшою опікою матеріальною, а ще більше моральною в тих тяжких часах. Запевняю, що холмщачи не заломилися, але потребують опіки. Тепер передам, як представляється справа в Грубешівськiм повіті та в сусідніх повітах.

Грубовецька волость: волосного уряду, поліції, священників, шкіл, почти, кооператив немає. Свідомих селян нема. Що діється з українцями, не знати. Доходять слухи, що їх польська банда мордує, переважно мужчин. Нема там зі сторони властей ніякої протиакції. Банди приходять з Красноставського повіту, з лісів біля Бончи та з Холмського повіту, волость Віславици, з різних Майданів.

Уханська волость: поліції, почти нема /здемольована бандитами/, вїт в тяжких обставинах урядує. В селах, які сусідують з Грубовецькою волостю та Холмським повітом, українців нема, повтікали.

¹ Мова йде про харчові продукти.

Молодятичі вол.: село Молодятичі спалене в 1943 р. Тепер мешканці повтікали. Поліції нема, почти нема, священників нема, учителів нема, вїята Митрофана Шнайдера застрілила німецька жандармерія в Грубешеві вночі з 20 на 21.III.44. Дня 21.III.44 згоріло село Бересть, багато вбитих /як в прилозі/. 2.IV.44 околичні пол. колоністи напали на позісталих мешканців в Бересті, які були в школі, та зарубали сокирами 41 особу, мали при собі і зброю. Банди є дотепер в гдешинському лісі. Ніхто їх не ліквідує. Між ними є багато фольксдойчів з Замійського повіту. Дотепер була одна акція зі сторони українського Отршуцу та Волинської Поліції з Гостинного, вправді тріх банду розбили, але її не зліквідували. Українці села Гдешина всі втікли або до околичних сіл або до Грубешева. З інших сіл Молодятицької волості майже ніхто там не мешкає з українців, а приходять лише там прихапками. Майно ростягують поляки, фольксдойчі з Замійського повіту та військові, які стаціонуєть на колонії в Гостинному.

Вербовичі вол.: 10.III.44 спалені села: Терebinь, Стрижовець, Маличі, частинно там, де були українські господарки. Жертви, як в прилозі. Вїйт урядує, поліція є, священники є, поштове сполучення зірване.

М'ячин вол.: ціла волость виселена 22 липня 43 р., зістали села Свидники, Рогів та Чорторя, що є з українцями, невідомо. Солтисів вбито ще в зимі.

Волость Білополе: урядування нормальне, телефонічного получення брак. В Білополі стаціонує Волинський Легйон. 6-7-8- квітня 44 в околиці Білополя на пограниччі Холмського повіту йдуть бої з польською бандою, яка перейшла з Волині, околиця Біндюги. Є їх кілька тисяч. В боях брали участь літаки. Минулого року польська банда спалила село Стрільці та Тугані.

Волость Дубенка: до цього часу було тихо, лише виїхала перед двома тижнями поліція до Білополя. Волосний уряд, пошта працювали до останньої хвилі. Від 6.IV.44 є там польська банда, яку ліквідуєть і на Волині, й тут.

Волость Городло: від початку війни тут найспокійніше. До цього часу всі уряди працюють, поліція на місці. Лише 9.IV.44 чути було в цій околиці ароматні стріли, а вночі було видно великий пожар. Здається, німці ліквідуєть польську банду в Біліні, Володимирський повіт, Волинь.

Волость Монятичі: вол. уряди працюють нормально. Від початку війни спокійно, лише дня 1.IV.44 вечером згоріло село Обровець, вбито 30 поляків та 6 українців. Волость працює нормально.

Грубешів місто і волость: працює нормально. Виїхало багато фольксдойчів, дйтшштемігів, поляків і українців. Працює добре Повітова Хліборобська Кооператива «Пробоем». Поширує свої агенди коштом приватних українських купців, які втікли, та польського Крайсгеносеншафту.

Волость Міняни: не урядує. Поліція перенесена до Грубешева. 19.III.44 польські банди спалили с. Масломичі, Міняни, Козодави, Тихобіж, частину Сліпча. Люди втікли на Волинь або до Грубешева. Даних про побитих нема.

Волость Крилів: 9.II.44 спалено Малків, 8.III.44 с. Пригоріле, 10.III. Ласків і Сиховичі, побиті як в прилозі. 19.III.44 частину Космова. 22.III.44 с. Смоличів, де замордували 60 українців. 8.IV.44 решта Крилова. Поліції нема. Пошти нема. Волосного уряду нема. Всі виїхали на Волинь. Польські колонії рівно ж спалені. Банда частинно розбита укр. Волинським Легіоном, СС Дивізією «Галичина». Поляки виїхали до Тишовець.

Волость Сагринь: українців у волості немає. Села майже всі спалені. Банди сидять по польських колоніях, в лісі тучапському поміж Тучапами, Моложевом, М'яким та Липовцем. Дня 9.III.44 польські банди спалили село Мяке, 10.III с. Турковичі, Сагринь, II.III. с. Андріївку коль. Модринець. 14.III. с. Модринь, 19.III.44 с. Моринець, 10.III. с.Ласків /Моложів та Мірче спалені в 1943 р. /, с.Тучап, Аделіни, з Липовця українці втікли до Галичини. Решта побиті або в Грубешеві. Поляки виїхали до Тишовець.

Волость Телятин: повних відомостей не маю. 10.III. спалено частину Ріплина. Селяни зі Старого Села, з Ликошина, Дутрова, Жулич в Галичині. Польські банди концентруються в маєтку Ликошин під проводом др. Станіслава Свежавського, був. шефа цивільної канцелярії президента Мосьціцького. Чи волость урядує, не знаю. Получення брак. Ще банди приходять з Лашцева та з Стенятинської колонії.

Волость Потуржин: всі українські села спалені. Селяни помордовані або втікли до Галичини. Частина приїхала з Галичини до Грубешева. 21.III. згоріло с. Вершин та Витків. 19.III. Жабче. 2.IV.44 с. Потуржин, Василів, Радостів. Польські банди прийшли з Ликошина. Що є з селами Вишневом, Домбровою, Новосілками, Сушевом, невідомо. Українці виїхали до Галичини, багато їх побито. Поляки виїхали до Лашцева. 15.II /лютого/ 44 банда забрала укр. постерунок, волость не працює.

Волость Долобичів: 19.III. спалено Ощів. В. с. Корощиці вимордовано всіх українців. В с. Вілька є польський штаб, де повіває польський прапор та вправляють військові часті. В Кадлубиськах та Долобичеві люди виїхали. Волость працює прихапцем. В Долобичеві є поліційна залага. Решта сіл на полудні тримаються. Що діється з Голуб'єм та Пісочним, невідомо. Там є штітпункти, обсажені відділами СС Дивізія «Галичина».

Волость Варяж: волость не працює. В самому Варяжі є багато укр. поліції та війська. Поляки спалили два села Костяшин та Ліски. В цьому останньому вбито до 100 українців, переважно збігців з Холмщини. Що більше там діється, не знаю.

Волость Тарношин: подали мені, що поляки спалили село Василів та Тарношин, більше не знаю, що там діється. В трьох останніх волостях: Хоробрів Белз, Христинопіль є більш спокійно, що там діється, не знаю. Телефонічних сполучень нема. Звітів Делегатура не надсилає. Волосні уряди не працюють. Що є загрозою, що німці спаціфікують тамошнє населення, на що я звертав увагу листом до Делегатури, але до сьогодні не маю відповіді,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

хоча Делегатура прийняла аж 18 урядовців. Прошу звернути ще увагу на був. Томашівський повіт, звідки приходять банди, які правдоподібно кооперують з фольксдойчами, давніше поляками з Замійського повіту. Українське населення там переносить великі туртури, в останніх часах появилися оголошення польською мовою, щоб українці добровільно виїхали на «Україне до Грубешовского повяту», бо вони не хочуть розливати «братній крві». Одначе це може скоро статися.

До цього звіту /може, троха затерпкого/ додаю прилоги; коли буду мати більше матеріялу, сейчас вишлю.

Прошу ласкаво відгукнутися на цей звіт. Я працюватиму до останньої хвилини і тому потребую і людей до праці і попертя з наших Централь та попертя уряду.

Слава Україні!

Голова підпис

Печатка Українського Допомогового Комітету

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний в УДК Грубешів 11.IV.1944 р.
Зізнання Марії Рибай, очевидиці вбитого
священника Гуторовича Олександра,
його доньки та грубешівської дівчини.

Дня 11.IV.1944 р., рано о год. 6-ій я вийшла на двір та побачила, що лежить убитий отець в селі Сліпчу на проході в помешканні. Лежали двоє зі Сліпча і одна дівчина з Грубешева. Священик з донькою лежали в помешканні, а ця з Грубешева на дворі під хатою.

Грубешів, II.IV.1944 р.

неписьменна.
з оригіналом згідно

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК 11.4.1944 р.
Зізнала Катерина Панько,
очевидниця погрому села Малкова 10.2.1944 р.
через польську банду.

Дня 10.2.1944 р. о год. 9-тій рано напала польська банда на Малків. По акції, яка була на Малківській кольонії переведена через козаків на польську банду о год. 6-тій. Тоді польська банда напала на село Малків з ліса Малківського і стріляла із запальних куль та кидала гранати. Тоді я вхопила дитину та побігла до Пригорілого, де втікали усі люде, а банда по них стріляла. Я вечором вернула до Малкова та побачила, що ціле село розгромлене, та побачила наочно побитих 40 осіб та помордованих.
Грубешів, 2.4.1944 р.

***/-/ Катерина Панько.
з оригіналом згідно***

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 16.

ПРОТОКОЛ

списаний дня 11.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Ісаака Гролюка,
очевидця з села Модрина погрому через польську банду.

Дня 20.III., о год. 10-їй польська банда вийшла з мірецького ліса, яка мала з 3 км. довжини і стріляла запальними кулями, та кидала гандгранати. Я тоді утік до Терebіня, а польська банда, ідучи широкою лавою, нищила села та вигукувала «нех жиє польська». Я не міг утічи до Терebіня, тому що страшно стріляли, і зупинився у схроні. Тоді, як сидів я в схроні, то чув, куди котрі не вespіли утічи, страшно кричали від мордування їх польськими бандитами. Рано, дня 21.III.1944 вийшов я з схрону і побачив людей побитих і попалених до 28 осіб. Потім я перейшов до іншого схрону, де було 10 осіб побитих, між тим був один мужчина, якому повідкрчували руки і повідтинали вуха та ніс. По тім передався я до Чомова і більше нічого не бачив.

Грубешів, 11.IV.1944.

/-/ Ісаак Гролюка.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний дня 11.IV.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнав Васько Данило,
погорілець з села Витків, вол. Потуржин.

Дня 20.III.44, о год. 7 вечером, коли я був в хаті, несподівано побачив, що горить дім мого сусіда. Рівночасно почали горіти другі хати в селі. Чуючи стріли і бачучи вогонь, я догадався, що на село напала банда. Я вибіг з хати і почав втікати городом в поля. Разом зі мною втікала моя дружина і син. Бандити почали за нами стріляти. Моя жінка пострілена в голову і впала. Ратуючи власне життя, не мав я часу забрати її з собою і лишив на полі, де скоро померла.

Я добіг до коль. Верешин і там перебув решту ночі. В часі втечі пропав мій син і до сьогоднішнього дня не знаю, де він перебуває.

Грубешів, II.IV.1944.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК.

Зізнання Параскеви Панасюк, 11.IV.1944 р.,
очевидиці погрому на Тихобіж через польську банду.

Дня 20.III.1944 польська банда напала на с. Тихобіж, по погромі с. Міняни, ідучи зі сторони Стрілець, стріляли. Почали палити село та стріляти людей. Я тоді сиділа в схороні і чула викрики польської банди: «Курва ваша маць, сьмерць вам бендзе вшисткім, гайдамакам». Та ще по тім ходили та вишукували людей по схронах і били. Коли душили одного чоловіка, то почувла, як вигукували: «Нех жие Польска». Вечором я вилізла зі схрону, то тільки почувла, що недобиті стогнали.

По перегляді побачили 46 людей убитих.

По скінченню погрому пішла там, де стояли ґреншуци.

Грубешів, II.IV.1944.

неписьменна.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК дня 12.IV.1944 р.
Зізнання Софії Гаврилюк,
очевидиці погрому села Міняни
дня 26.III.1944 через пол. банду.

Дня 26.III.1944 р., о год. 14-й вийшла банда з польських кольоній Мінянських. Коли банда підступила на якихось 500 метрів, почала стріляти та кидати запальні віхті з соломою. Я тоді сховалася до схрону та звідтам чула тільки крик та вигук польської банди. Рано я вийшла зі схрону та побачила, як один чоловік мав повикручувані руки та ноги та в другім схроні я побачила 10 осіб побитих від куль.

Грубешів, 12.IV.1944 р.

неписьменна.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК 12.IV.1944 р.
Зізнання Остапа Принди, очевидця погрому
села Козодави, дня 13.III.1944 р. через польську банду.

Дня 19.III.1944р., о год. 15-й напала на село Козодави польська банда, стріляла та палила село. Я тоді сховався до схрону і чув, як мордували одного чоловіка. Польська банда відійшла до козодавського лісу, а рано банда повернулася до села і ходила до кожного схрону та добивала людей, які ще були живі у схронах. Я тоді вже втік до Черничина. Дня 21.III.1944 повернув я з села і побачив людей побитих (повідкручувані руки й ноги).

Грубешів, 12.3.1944 р. /-/Принда Остап

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК 13.IV.1944 р.
Зізнання Марії Нитки, очевидиці погрому
села Андріївки дня 11.III.44.

Дня 11.III.1944р., о год. 11-й ішла з Верешина до Андріївки по дитину. Коли я почала збирати дитину, то побачила, як з мирецького лісу йшла та їхала на конях банда, я тоді сховалася до схрону. Звідтам бачила, як ламали і палили будинки та вигукували. По хвилі банда відїхала до Верешина. Я тоді вилізла зі схрону та дізналася, що убили мого чоловіка, я хотіла йти похоронити його. Коли я йшла до нього, банда почала стріляти до мене, я утікла до схрону. Рано вилізла зі схрону і поховала чоловіка, а вечором пішла до Грубешева. Після цього огляду стверджую, що убитих є осіб до 30.

Грубешів, 13.IV.1944 р. /-/Марія Нитка

з оригіналом згідно.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

Грубешів, 13.IV.1944 р.

З А Я В А

Я Ковалів Марія з Потуржина заявляю таке:

З квітня 1944 р. після пожеaru в Потуржині вернулась я з Долобичева до Потуржина заопікуватись хворою дочкою, що тут зосталась, і довідатись, чи не сплюндровано придбаного добра.

Зустріла я трьох озброєних загонників. Хотіла їх проминути, але вони побачили, затримали, звертаючись по-українському:

— Ти, польська мордо, де ти ще тут взялась, покажи кенкарту!

Я відповіла, що я не полька, а українка й вийняла кенкарту.

Тоді один з них обізвався по-польському:

— Ходзь до мойей забітей маткі, курва твоя маць!

Прийшли ми до тої матері.

Я почала виправдовуватись по-польському, що я не винна в тому, що матір його вбито. Повели мене потім до штабу.

По дорозі зустріли ми сусіда Юлія Онічка, до якого я звернулась:

— Онічку, віще, хцо мніе забіць! Повідзціе, цо я вінна?

А він:

— Паль, браціе!

/Пояснення: забита була сестрою Онічка, загонник, який мене вів, був зятем забитої/.

Онічко пройшов. Потім вже на фільварку зустріли вже другого сусіда, робітника зо двору Владислава Мазурка, обізвалась до нього:

— Патжціе Мазурек, хцо мніе забіць!

А він:

— Бо я вінен, же хцо вас забіць, а во ілье побілы льудзі!

Звернулася потім я з тим самим словом до сусіда Ковальського, а він: «Бій курва йей маць, бій!»

Тоді я просила, щоб трохи зачекали. Взяла на руки свою згорілу дочку /з обгорілими до половини ногами й руками / й звернулася до загонника зо словами:

—А тєраз можеціе мніе забіць!

Махнули тоді рукою й поїхали в іншу сторону. Користаючи з моменту, втікла я вдруге до Долобичева.

Ковалів Марія з Потуржсина.

З оригіналом згідно

Печатка Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК дня 14.IV.1944.
Зізнання Дмитра Мазуркевича,
очевидця погрому с. Модринь
26.III.1944 р. через польську банду.

Дня 26.III.1944, о год. 12-ій, банда, ідучи зі сторони мірецького лісу, почала у якихось 500 м стріляти з різнородної зброї. Я тоді сховався до схрону. Зі схрону чув я, як били людей, а пізніше стріляли.

По 4 год. я виліз із схрону та побачив, як люде мали повідтинані ноги та руки. В другому схроні я бачив, як були побиті від бомб. По тім я вже пішов до Набряжа.

Грубешів, 14.IV.1944.

/-/ Дмитро Мазуркевич

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ,

списаний 14.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнавав Михайло Чернецький,
мешканець села Ласків, вол[ості] Крилів.

В п'ятницю 10.III.1944 р., рано побачив я, що наше село окружує банда. Бандити підходили до села з усіх сторін. Я догадався, що буде напад і став запрягати коні, щоб виїхати з Ласкова. Виїхати не було однак вже часу. Люди, які вийшли за село, були обстріляні і мусіли вертати. В селі люди мусіли ховатися по схронах. Я рівно ж умістив свою родину в схроні, а сам лишився коло хати і обсервував банду. Мав я надію, що ортшucci прийдуть нам на поміч. Тим часом банда запалила село і стала наблизатися до него. Бачив я, що нема рятунку і заховався у схроні. Звідси чув, як по городах ходили бандити і вишукували схрони. До схронів кидали гранати, а знайдених людей розстріляли на місці. Через шпару бачив, як бандити знайшли схрон мого сусіда. Людей викликали, а потім побили їх. В числі побитих знаходився також священник з Ласкова. Опісля почув я приказ: «Забираць вшистке коні». А потім заграла труба. Я бачив однак, що бандити не покидають ще села і не

Пустили живими тільки поляків:
Антон Микульського,
Фрузину Микульську /дружина/
Станіславу Микульську /дочка/
Йосифу Микульську /дочка/.

Я втік з-під ліжка до комори, під хату, як кріт, а потім надвір. Звідки прийшли бандити, не знаю. Відійшли до лісу Чорняків. Я подався до села, потім на поле до Черничина й до Грубешева.

Правдивість свого зізнання стверджую підписом: Коробка Анатолій з Мірча.

**Підпис неписьменної:
Мудрик Параскеви**

Згідно з оригіналом

Печатка Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 21.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Анастасії Шуфель,
мешканки села Сагринь, вол. Мяке.

В п'ятницю 10.III.1944 р. рано, біля четвертої години побачила я вогонь і почула стріли. Вогонь був від запальних куль. Счинився неспокій. Люди почали втікати до сховищ. Моя сестра сховалася до одного «бункру», а я з батьками, з донькою і з сусідами до іншого. Було нас всіх разом 8 осіб. По хвилі почули ми більше стрілів, дався чути крик людей. Видно, хто міг, спасвся. Банда підходила ближче й ми могли чути навіть розмову.

Коли зупинились бандити біля хати мого батька, почула я розмову: «тей хати не паліць, то чловек добри». І дійсно хати не спалили, лишили на сам кінець. Що діялося в селі за цей час, не можу нічого сказати, бо до години четвертої по обіді сиділа я з родиною в ямі. Чули тільки цілоденну стрілянину. Біля четвертої години хотіла я побачити, що діється кругом нас. Здавалося нам, що крім стрілянини нічого й нікого нема, особливо близько

нас. Тимчасом почула з сховища, що в хаті є рух. Хтось ходив і розмовляв. Пізніше побачили ми, що бандити зовсім обрабували нашу хату.

Речі, які були замуровані в хаті біля печі, всі забрані, а сховок розвалений зовсім.

З хати підійшли до нашого схрону, зовсім не шукали його, якби знали, де він саме є. Відкрили схрон і кричали, щоб виходити, бо кинуть гранату. Ми не хотіли вийти. Бандити почали рубати схрон. Батько вийшов із схрону й просив, щоб дарувати життя й залишили родину. Вони облаяли його вульгарно: «Курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємо, бо ви наших полякув мордуєце». Казали видати ще одержу, яку вже обрабували в хаті. Дальше кричали в сховище, щоб вилазила решта. Вийшли ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця вісімдесятилітня бабуся з дволітнею внучкою. Коли почала виходити із сховища моя донька 12-літня, на вид бандитів, видно з переляк, зімліла. Бандити наказали батькові відляти її водою. Батько відляв і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя і знову зімліла. Бандити знову наказали її відратувати. Знову прийшло дівча до свідомости. Просила, щоб дарували життя, бо вона молода, хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми не винні тому, що живемо тут. Один з бандитів промовив: «ми ідемо паресет кілометрив тут до вас, ажеби вас вшисткіх вимордоваць до ногі». В тому часі бандити стрілили в могого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід увсів утікти.

Тепер приступили до моєї дівчини, яка кинулась до мене на шию, просила простити її все. Цілувала мене, просила попрацати батька. Ще раз звернулася до бандитів і просила помилування. На цей раз дістала кулю в шию. Я кинулась її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі, дві в рамя, одну в пальці. Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулась до бабусі, вбили її, дитини не зачіпали. Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час збрала всі свої сили, встала, попрощалася з донечкою, яка була мертва і поволі дійшла до схрону. За мною однак лишилися сліди крови. Дряпала нігтями землю і засипала їх. В схроні почула себе зовсім погано. Кровотеча була сильна. Серце мое ослабло. Підкріпившись водою, яку знайшла в ямі, прийшла до свідомости. За якийсь час почула знову голоси бандитів: «поліч, чи со вшисци побіці». Однак не знали скільки нас всіх було і скільки убили, бо до ями не заглянули, тільки вбили дитину, яка була під опікою бабусі й добила стареньку бабусю. В схроні пересиділа я до пізного вечера. Біля девятої години вечір прийшла до мене мати вбитої малої дитини. Вона власне сказала мені, що в селі бандитів вже нема і що мені треба перейти до хати, яка була не спалена. Це була польська хата, яку банда не підпалила.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

В хаті було більше людей. Багато було ранених. Фельчер Зелинський давав першу поміч. На ранок всіх тяжче ранених відіслано до шпиталю в Грубешеві.

Грубешів, 21 квітня 1944 р.

Протоколувала
з оригіналом згідно
Містоголова УДК

/-/ Анастасія Шуфель.
(підпис закреслено)

(підпис закреслено)

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 16.

ПРОТОКОЛ

списаний 24.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Антона Малика,
мешканця села Сагриня, вол[ості] М'яке.

В п'ятницю 10.III.1944 р., рано, біля четвертої години, в цю ніч була моя варта, за клунею стояло нас біля десятих мужчин, коли почалась стрілянина з запальних куль. Варта почала втікати, але скоро опам'яталася і тільки розбіглася, щоб разом не стояти. Стрілянина була зо 20 хвилин. Після того запалили початок села й дався чути голос наказу: «Леве скшидло — до постерунку». Ми на цей наказ розбіглися по своїх господарствах, а банда в цей час вскочила в село і почала підпалювати другий кінець села. Підпалювали в той спосіб: в'язали солому, скроплювали бензиною і запихали на гору, а потім підпалювали. Той спосіб стосували у всіх домах під бляхою. Стрілянина тривала цілий час. Видно, що під час палення села вбивали також людей, бо крик і плач було чути весь час. В той час я був у схроні. Стріли були до години 8-ї вечора. Біля 3-ї години по обіді вийшов я зі сховища і бачив, як десять озброєних бандитів проходили поза селом стежкою. Всі мали рушниці, крім одного, якого я пізнав. Це був поляк Ладиґа з Малич, який працював у волості Сагринь. Після того, за якийсь час, показалися бандити на конях і ловили коней в селі. Я бачив, як зловили 12 коней і повели в село. За якусь годину їхали фіри і везли добро селян, як: скрині і клунки. Всі поїхали в напрямі Модрина. У сусідньому схроні бачив я біля години 5-ї по обіді, як бандити вбивали людей, які були заховані в цьому схроні. Бандити домагалися горілки. Селяни обіцяли дати, просили тільки дарувати їм життя. Однак банда їх побила. Вбили: Дудося Василя, літ 40, й двох синів — Степана, літ 18, і Івана,

літ 14, ще одного старшого селянина, переселенця, якого прізвища не знаю. Батьки Дудося Василя були спалені і батько — в хаті, а мати — під хлівом.

Цілу ніч був спокій, я однако більше не виходив із сховища. Рано 11.ІІІ. вийшов зі схрону, це було біля 5-ї рано. Все було спалене і багато побитих людей. В селі було менше трупів, але по полях лежало дуже багато. Я бачив яких сто чоловік вбитих в селі, а на полі кілька соток. Банда, зробивши роботу в селі, обскочила село. Друга частина банди пішла і оточила людей зі сторони лісу, бо дуже багато людей туди втікло, і там відкрила вогонь з машинових крисів й рушниць. Люди не мали куди втікати, бо стріли були з лісу і з села, а кіннота в числі 50-х їздила поміж людьми, наганяла людей і вбивала. Коли люди втікали, бандити кричали: «Стуй, бо не уцекнеш». Скільки було чоловік банди, тяжко мені сказати, але факт є, що село було оточене і людям було тяжко втікати. Коли банда польська відійшла, люди, які лишилися живими, приступали до праці.

Я цілий день в п'ятницю, як і багато інших мужчин, звозили трупів до села, яких родини хоронили на цвинтарі. Багато людей ховали своїх побитих там же на полях. Ховали по кілька осіб в одну яму. Багато трупів лежало по кілька тижнів по полях, переважно ті, які не мали родини.

Грубешів, 24.IV.1944 р.

/-Антін Малук

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 25.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Лева Іващука, літ 66,
мешканця села Берестя, вол. Молодятичі.

У вівторок, 21 березня 1944 р., о год. 7 рано польська банда почала оточувати село і стріляти. Окружала зі сторони сіл Шистовичі й Орнатовичі. Палили село й вбивали людей. Вбивали всіх, хто тільки нагнався їм під руки. Люди втікали. Я не міг втікати, тому що не мав сили, тільки заховався в яму з картоплями. До мене прийшла також жінка з дитиною Надія Вітер і також заховалася в картоплю. Бандити підійшли до ями.

Один з них відкрив яму, заглянув і закрити. Другий наказав йому кинути гранату, але перший не захотів і сказав, що в картоплю не буде кидати. Видно, не бачили нас. В ямі сиділи ми досить довго, яких 3 години. Село горіло

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

і цілий час чути було стріли. Коли я виглянув з ями, побачив, що банда поділилась на дві партії. Одна з них пішла в напрямі Шистовичі, Орнатовичі, а друга на Чорторії на ліс. Чув я командування старшого: «керунек Чорторіє, кажди з вас зна лесьне збюркі». Банда відійшла, і ми всі троє вилізли з ями і подалися на Обличин маєток польський, куди втікла моя дружина Юзефа. В Обличині просив я гуменного поляка, щоб дозволив нам переночувати, але він відмовив, сказав, що з українськими кенкартами не може прийняти, не гварантує. Вернув я в село й просив свого сусіда поляка, щоб переночувати, цей також відмовив. Так що я і ще дехто з селян ночували в ямі.

На другий день пішов я до нашої школи, за мною прийшло багато жінок з дітьми. Ми там були до неділі. В неділю 26.III.44 банда польська навідала ще раз Бересть. Приїхало їх 20-ох на фірах. В одинокій хаті, яка була не спалена, були люде. Бандити зайшли туди і всіх їх побили. Дня 21.III.44 банда польська зруйнувала також нашу церкву. Спалили дзвіницю. Порубали сокирами двері до церкви. В середині побили ікони і все знищили. Бандитів було дуже багато, яких 400 чоловік. Узброєні були різно. Були з рушницями і з сокирами. Уніформи були також різні, але переважно убрання цивільне. Говорили польською мовою. Вбитих в Бересті є біля 260 осіб. Я сам 3 дні ховався. Стріляли людей переважно в голови. З побитих постягали бандити убрання і взуття.

Грубешів, 25.IV.1944 р.

/-/ Іващук Лев.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 25.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Наталії Шаварської, літ 60,
мешканка кол[онії] Модринь, вол[ості] М'яке

В суботу 11 березня 1944 р. на нашу колонію почала наступати польська банда. Наступали з лісу. Відразу почали стріляти. Люди, почувши стріли, втікали. Я також втікла до польської хати, де було дві жінки-польки. За нами прибігли бандити до хати і зажадали кенкарт. Жінки-польки показали, і їм звернули, а нам, 5-ом українкам, забрали і наказали йти вперед. Коли бандити вийшли з хати, щоб покликати більше бандитів, ми встигли сховатися під підлогу. Бандити вернули до хати по нас і питали, де ми є. Жінка-полька

Кароліна Гальвалюк сказала, що ми всі втікли в напрямі ліса. Бандити нас не шукали, повірили, що ми дійсно втікли, і пішли з хати. Ми просиділи під підлогою кілька годин. Чули весь час стріли. Коли втихло, і банда відійшла, ми вийшли з-під підлоги. Жінки-польки вернули нам наші кенкарти, і ми пішли на свої згарища. Колонія була спалена. Стояли тільки польські хати. Були також побиті люде. Під ніч треба було шукати місця, де б можна було переночувати. Знайшли одну хату нашого перевертня і там ночували. В наступний день пересиділи в схроні, а ночували на полі. На другий день після нападу банда польська їздила і грабила все, що тільки могла. У вівторок, 14 березня, приїхали знову бандити на кольонію Модринь. Я і мій чоловік Іван Шаварський, брат чоловіка Антін Шаварський і син Антона Іван були всі в польській хаті. Банда обскочила хату і всіх нас застала в хаті. Наказали нам вийти з хати. Ми вийшли. Бандити питали нас, чи ми українці. Один з них говорив по-українськи: «Ми знаємо, що ми українці, й ми також українці, ми вас бити не будемо». Зажадав кенкарт. Коли ж ми показали, забрали від нас кенкарти. Цей самий, що говорив по-нашому, звернувся до нас: «Напшуд курва ваша маць», і погнав нас вперед. Бив весь час прикладом і копав ногами. Загнали нас в поле і наказали, що ми всі полягали: «Класьце тут, курва ваша маць». Ми полягали. Бандити почали стріляти в нас. Забили мого чоловіка Івана Шварського, брата Антона і його сина Івана. Мене не попали. Я чула тільки, як свистіли кулі коло моїх вух.

Бандити сказали між собою: «Юж вшисци побіці», й пішли. Як довго я лежала між побитими, не знаю. Коли настав вечір, встала і побачила, що всі біля мене мертві. Син Антона Шаварського Іван довший час мучився, аж під вечір сконав. Я сунулася коліньми досить далеко, а потім з бідою на руках і колінах підрачкувала під клуню, прикрилась соломою і так просиділа до рана. Рано перейшла далше на Модринську колонію і схвалась до ями з картоплею. Бачила з льоху, як бандити грабували добро селян. Виносили мішками муку і носили до лісу. Під обід прийшла ще одна жінка, і ми подалися до Грубешева.

Грубешів, 25.IV.1944 р.

Неписьменна
[Підпис за неї]

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 26.IV.1944 в УДК Грубешів.
Зізнання Оксани Були, літ 34,
мешканка коль. Модринь, вол. М'яке.

Після нападу польської банди на село Пригоріле і Малків на нашій колонії почався рух, якого до того часу не було. Там, де ми мешкали, на колонії Модринь кругом нас були переважно поляки. Після нападу на ці села почався там зовсім явний рух. До наших сусідів поляків приїжджало багато фір з людьми і зброєю. Фір було без числа. Під'їжджали, скидали людей і зброю і від'їжджали. На фірах були також жінки. Мужчини залишились і зброя, а жінки в ролі фірманів від'їжджали. Не громадились вони в одному помешканні, а розходились по інших польських хатах. Питала я нашого сусіда поляка Юзефа Гавліка, що це за одні приїжджають і що то буде. Він мені сказав, що є зле, що Ванда Васілевска приказала мобілізацію всіх мужчин в Польщі від 14 літ до досить старого віку, до якого саме, не пам'ятаю, і сказав, що власне тепер іде мобілізація. Цей рух тривав кілька день. Приїжджали, привозили зброю і забирали зброю. Їздили кіньми. Багато з них мали українські опаски. Ці самі брали участь в нападі на село Пригоріле і Малків, бо перед тим нападом на нашій колонії був рух і я бачила, як багато озброєних мужчин йшли в напрямі Пригорілого і Малкова. Перед погромом села Сагриня і М'якого зібралось на колонії Модринь їх скільки соток. Ходили зовсім явно зі зброєю, стріляли по шосі з машинових крисів. Вбили 3 німців на шосі. 9.III.44 р. вирушили всі в напрямі Мякого-Сагриня.

Після обіду почало горіти М'яке, а вночі Сагринь. На другий день вся моя родина виїхала з коль. Модринь до Грубешева.

Грубешів, 26.IV.1944 р.

/-/ Оксана Була.

З оригіналом згідно

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 26.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Ольги Шидловської, літ 28,
мешканки села Сагринь, вол[ості] М'яке.

Дня 10.III.1944 р., рано, біля четвертої години побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями. Я збрала свої діти, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6, і старого батька, літ 69 і сховалися до зовсім знищеного льоху. З льоху видно було, що діється кругом нас. Я бачила, як польські бандити шукали сховищ кажучи: «Тша шукаць, бо тут може биць». Я бачила і чула, як нападали бандити на мою сусідку — Марію Носаль і вбили її, віддаючи в неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль у вогонь, але один з них сказав, що вона і так згорить.

Дитина Марії Носаль — Єфросина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вона в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища проклинаючи. Вилізло троє: Тимошук Антонина, Євстафій Тимошук і Ліда Тимошук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а рештки поростягали свині. В цьому самому схроні було ще 7 чоловік. Бандити наказували ще вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули у схрон гранату, яка ранила двоє людей. Бандити ще довший час були біля сховища і розмовляли поміж собою. Були певні, що в схроні граната всіх побила. Я чула, як радилися між собою: «веце хлопци, тшеба добже шукаць по льохах і схронах».

Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили. В цей час підійшов до них якийсь старший і сильно почав кричати на них: «Курва ваша маць, ви тільки чекає, жеби за вас ктось працювал, паліць і биць. До тей пори вшистка повинно биць спальоне. Добже шукаць по льохах і схронах». Підбіг до вікна нашої хати, бив прикладом у вікно і кричав «на Україне, на Україне» і підпалив хату. З них я пізнала двох наших колоністів, Тутку і Бздиру. Вони цілий час кричали: «Биць і паліць». Тутка і Бздира показали схрон Яцюка. В цьому схроні забили 15 осіб. З льоху чула я, як банда вбивала людей. Чула, як 6-літній хлопець просив їх, щоб його вбили. Казав: «Моя мама не жие, і я не хочу жити».

Банда мала місцевих провідників. Ця партія бандитів в числі сімох, мала за провідника двох малих хлопців, одному — 14, а другому — 12 літ. Я чула, як банда обіцяла тим хлопцям добру заплату, тільки щоб показували їх сховища. Обидва хлопці — поляки, які виховувалися у Яцюка, господаря-українця. Батько хлопців поляк — Білик Ян, імен хлопців не знаю. Ці хлопці показали ще сховище Стельмашука, з якого бандити витягнули 9 осіб і вбили. Після того зв'язали солому, запхали в льох і підпалили. В сховищі були ще люди,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

але якось не подушилися. Малі Білики водили бандитів по селу і показували сховища.

Грубешів, 26 квітня 1944 р.

/-Ольга Шидловська

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 26.IV.1944 р. в [УДК] Грубешів.

Зізнання Малимон Зіни, літ 12,

мешканки села Пасіка, вол. М'яке, перебуваючої в с. Сагрині.

З дня 9.III на 10.III.1944 р. ціла моя родина і я всю ніч не спали. Побачила я рано, як банда польська напала на село Сагринь і стріляла із запальних куль. Мама моя Ольга, сестра Ліда, тітка Марія Лащ і я втікали на вулицю. По дорозі на станицю мене ранили в обидві ноги. Мама взяла мене на руки і занесла на станицю. На станиці було багато дітей. За якийсь час прийшли бандити і почали бити в двері й кричати, де є поліція. Поліції на станції не було. Бандити забрали з хлівів станиці свині і поїхали. Друга група бандитів підійшла під станицю і кричала, щоб відкрили їм двері. Лякали, що будуть підкладати міни під станицю. Люди почали втікати на гору. Тоді бандити почали стріляти по горі. Стріляли з розривних куль. Кулі розривали дахівку, видно було бандитам, скільки людей є на горі. Вирубали двері надоліни і вдерлися на гору та повбивали всіх мужчин. Вбиваючи, проклинали. Забрали все з гори. Жінок з дітьми зігнали на діл, а на горі запалили вогонь. Питали жінок про кенкарти, котра показала, вбивали на місці. Без кенкарт повиганяли на двір. Питали, де є поліційний охрон. Взяли мене, щоб я їм показала. Я була ранена в ноги і тяжко мені було ходити, але били сильно револьвером по голові, так, що я мусіла. Водили мене по інших подвір'ях і казали показувати, але я не показувала, бо не знала, де є схрони. Тоді бандити взяли ще 5 жінок і також приказали показувати сховища. З тих жінок двох вбили, прізвись їх не знаю, а решту привели на подвір'я, де було нас більше. Там же вбили мою маму Ольгу і сестру Ліду. Коли мама впала, за нею впала і тітка моя. Бандити думали, що вбили і тітку, але вона навіть не була ранена. Після того прийшли до мене. Один з них стрілив в мене, ранено мене в голову і я впала. Бандит стрілив ще раз і попав в руку. Я лежала, не ворушилась зовсім. Бандити думали, що я вбита і відійшли. Сестра моя Ліда була тільки

ранена в руку. Встала і хотіла втікати, на цей момент надійшов бандит і стрілив їй в голову, сестра моя сконала. Банда після того пішла на постерунок вечеряти. Ограбили станицю і відїхали. На подвір'ї, де мене ранили, пролежала я цілу добу. Під вечір на другий день підповзла я на своє згрище і там пролежала цілу добу. На третій день віднайшла мене моя родина. Забрали і завезли до шпиталю в Грубешеві.

Грубешів, 26 квітня 1944 р.

/-/Малимон Зіна

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 27.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Дідуха Константина, літ 27,
учителя села Сушів, волость Потуржин.

Від Різдвяних Свят ц.р. не довелося мені ні одної ночі спати в хаті. Місцем мого нічлігу була стодола, хлів або якась солома при стодолі. Рано, година 5, упускав своє вигідне місце спання і дуже скорим кроком біг радий і веселий до хати, що щасливо пройшла ніч. Не виспаний, втомлений до безкрайности йшов до праці. Не раз приходилося за столом здрімнутися, але пробуджувався і далше продовжував свою працю з дітьми. По скінченню лекцій був щасливий, бо міг свобідно і спокійно собі відпочити і то навіть в хаті на ліжку. Одначе не довго був я так щасливий, що міг спокійно посидіти в своїй хаті бодай в пополудневих годинах. Одного гарного дня, 3 год. по полудні прийшло двое незнаних типів зі зброєю в руках до хати, де я мешкав, і спитали: «чи ту мешка укр. учитель?»

В цей час на щастя мене не було вдома, а пішов я до кравця далеко від своєї хати. Були вони в кількох хатах і всюди питали про учителя. Коли повернув я до хати і довідався, що були гості, стало мені якось лячно. Довго перед собою бачив двох чорних типів зі зброєю в руках і ніяк не хотіли вони звільнити мою голову і мої очі, якими широко я на них дивився. Від хвилини відвідання, через двох гостей не мав я вже місця в своїй хаті. Мешкав я по цілм селі, в іншій хаті їв снідання, в іншій обід і вечерю. Місця праці не хотілося мені упустити, лише тому, що дуже полюбив дітей і не хотів, щоби вони лишилися без духового провідника.

В таких тяжких умовах працював я до 15 березня 1944 р. Рано 15 березня, о 8 год. побачив я страшний образець у сусіднім селі за 3 км від мене.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Село Жабче — гарне село ціле стало в полум'ях вогню від польських бандитських запальних куль. Чути було голосні стріли з машинок змішані з зойком і криком людей. По хвилині прибігли люди з Жабчого, перелякані, до мого села. Багато не хотіли ці люде говорити, тільки кричали переляканим голосом — «втікайте, бо поляки палять, а людей стріляють і ножами ріжуть». Вхопив я малий пакуночок, наладований мною вже давно, й подався до сусіднього села. В тім селі людей було дуже багато. В кожній хаті було 5, навіть 8 родин. Банда польська підсувалася щораз ближче до села, де були скупчені всі люде з поблиських сіл. Ради іншої не було, тільки втікати в сторону галицьких сіл. Великий обоз людей з кіньми і пішо раненько у вівторок вирушив з Потуржина в сторону Галичини, села Угринова. Обоз людей далеко не доїхав, тільки до Виткова. Недалеко Виткова є ліс. З нього вийшла велика банда, добре озброєна, й почала стріляти до людей, які просувалися в бік Галичини. Багато людей і коней стали забитими на тій дорозі. Серед людей витворилася велика паніка. Люди кричали, плакали й порозбігалися на всі чотири боки. Дорога густо покрилася людськими і кінськими трупами. Багато стало тяжко ранених, а бандити підходили від одного до другого і в страшний спосіб добивали ранених. Я мав знову велике щастя, вдалося якимсь чудом продертися між живим і побитим, між озброєними й неозброєними до села Угринова, де ледь відійшов від страшних і прикрих вражень мого пережиття.

Грубешів, 27.IV.1944.

/-/ Дідух Константин.

згідно з оригіналом

Голова:

(Печатка Українського допомогового комітету в Грубешеві)

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 27.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Софії Мудрик, літ 25,
мешканки кол[онії] Модринь, вол[ості] М'яке.

Дня 11.III.1944 р., біля 10-ї години рано банда польська окружила українські хати на кол. Модринь. Підходили під наші хати і кричали: «Виходзь,

українко». Під нашу хату прийшло кілька і змусили нас вийти. З хати вийшла я з двома дітьми і мама. Бандити польські наказали нам йти вперед, кажучи до нас: «Ми вам дами Україне, до двух тигодні ані ногі вас не стане». Гнали нас перед собою і били прикладами. З бандитів тих пізнала я місцевих поляків: один — Сопух Олек і Сопух Болек. Я їх пізнала і просила, щоб мене не вбивали. Один з них сказав: «Я ці дам Україне, аж зембами згрипнеш». В цей час бігло двох селян-українців — бандити покинули нас і погналися за селянами-українцями. Я в цей час вспіла втікти з одною дитиною, 2-літньою, до польської хати і сховалася під підлогу. Старший мій хлопець, 7 літ, заховався під вулій. Маму пігнали дальше і там вбили. Від 10-ї години до самого вечора сиділа я під підлогою і бачила, що виробляють бандити-поляки. Всі вони майже з нашої околиці, а саме: Фурмагі, Шаварських двох, Мазурок Бронек, Шарвалец Стах і Міхал. В цьому нападі було їх дуже багато. Їхали на конях. Один з них видавав команди. Перше заспівали «Єще польска не згіне-ла». Потім чути було команду: «Леве скшидло розвіяй огонь і праве розвіяй огонь». Дальше кричав: «Біць до ногі од старших до наймнейших». Після наказу заграли машинові карабіни і почали палити. Перед тим повипускали коні і корови. Під вечір, коли спалили нашу вулицю, зібралися разом і кричали, і співали, що відвоювали: «Ойчизне Польське неподлегло. Наша ойчизна, наша польска, нема України». Уніформи були різні. Багато з них мали біло-червоні опаски на рукавах.

Грубешів, 27.IV.1944 р.

/-/Мудрик Софія

Печатка

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 27.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Андрія Ковальчука, літ 41,
мешканця села Андріївки, вол[ості] М'яке.

Дня 11 березня 1944 р., біля години 8, побачив я, що наближається до нашого села польська банда. Тоді я з дітьми — Євгеном, літ 7, і Сергієм, літ 3, — шваґер з двома хлопцями пішли до сховища. Банда наближалася в село. За якийсь час були вже на подвір'ях. Чути було розмову: «Тут українці мешкаймо». По хвилі приїхало їх більше на конях і почали палити село. Запалили також мої будинки господарські й хату. Наш схрон був близько будинків так, що дим і вогонь діставали до схрону. Я вискочив зі схрону, за мною мій шваґер, випхнув 12-літнього хлопця, свого сина. Я підбіг ще раз до свого схрону і кричав до шваґра, щоб подав мені мої діти. Почув тільки два рази його голос: «Яндрух», і голос своїх дітей: «Тату, ратуй нас». Більше голосу не було чути. Огонь обхопив вже цілий схрон. Я пробував ще раз підійти до входу схрону, але вогонь не дав. Голосів зі схрону не було чути. Ще раз пробував скочити в яму, але тяжко було, вогонь був страшний. Пробував я скочити до ями по своїх дітей третій раз, але вогонь мене не пустив. В цей час над'їхало 5 бандитів на конях. Я подумав, що і так дітей своїх вже не врятую, що вони вже подушені від диму, тому що голосу ніхто не подавав з ями, почав я втікати. За мною втівав також хлопець шваґра. Бандити почали гнати за нами. За мною гнало 4 на конях, а за хлопцем, який втівав в іншу сторону — один. Бандити кричали: «Стуй», — і стріляли в нас. Я втівав в напрямі лісу. По дорозі до лісу був міліораційний рів, через який я по снігові перейшов. Коли під'їхали бандити до рова, оглянувся я і побачив, що коні стали і не хотіли перейти через рів. Я користав моментом і біг без зупину. Бандити стріляли в мене від рова цілий час. Під лісом вискочила до мене група бандитів в числі 11 і кричала: «Стуй». Я став. Банда була від мене на 100 метрів. Але я постановив не датися живим і почав знову втікати. Відбіг якихось 50 метрів і знову побачив 7 бандитів з лісу, ті почали кричати: «Стуй». Один з них крикнув: «Стуй, Ковальчук, бо це забієм». По голосу не пізнав, хто мене назвав по прізвищу. Бандити злучились разом, бігли всі за мною і стріляли. Я цілий час втівав. Коли вони стріляли клякаючи, я йшов поволі, а коли бігли за мною, я втівав. Так бігли за мною якихось 200 м. Після всі бандити пристали, тільки один гнався за мною і почав досить цільно стріляти, бо кулі свистали біля моєї голови. Коли я оглянувся, побачив, як мене здоганяло 4 їздці на конях. Видно, були ці самі, що застрягли в рові. Я скочив до лісу і побіг. Один з кіннотників стрілив до мене 2 рази і більше не стріляв. Я перебіг ліс в молодняку, відпочив трохи і перейшов на шосу, а шосою просто до Грубешева. На другий день мусив іти до шпиталю, бо коли хотів рятувати зі схрону свої діти, сильно

попарив собі лице і обидві руки. Діти мої подушилися в схроні. Задушився також мій швагер Антін Мартисюк і син його Євгеній, літ 7. Дружина моя на другий день витягнула дітей зі схрону і хотіла забрати поховати. Над'їхали польські бандити, почали стріляти і дружина мусіла втікати. Дітей ми не поховали. За чотири тижні була моя дружина в селі Андріївці і бачила, що на подвір'ї нашому є закопані наші діти. Видно бандити-поляки самі закопували трупів, які довше лежали. Шваґра і його сина засипали в схроні. Старшого сина шваґра, який втікав разом зі мною, кіннотник дігнав і вбив.

Грубешів, 27.IV.1944

/-/Ковальчук Андрій

Печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 27.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Дмитра Завади, літ 49,
мешканець села Грабовчик, вол. Грабовець,
переселений із села Селиськ, пов. Замість.

У волості Грабовецькій є дуже багато польської банди. Банда польська грабує селян і то тільки українців. Граблять і вбивають. В Грабовичку забили двох: мужа довір'я Заваду Якова і Івана Вдовяка, селянина. З Грабовчика виїхав я вже 3 тижні. Вчора хотів дістатися до Грабовчика через Бересть, але повно є на всіх дорогах патрулів і не допускають людей. Наразі банда польська вибиває свідомих наших людей. З сіл не випускають нікого. На дорогах всіх, хто має українську кенкарту, вбивають. Банда є місцева. Можна сказати, що всі польські самі бандити. Ходять зі зброєю. Мають рушниці, револьвери, гранати, кавалерія має шаблі. Називають себе польське військо і хочять завойоваць, здобиць Польське. Уніформи є різні, цивільні польські, німецькі, совітські й укр. поліції.

Грубешів, 27.IV.1944 р.

/-/ Дмитро Завада.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Настоятель парафії
Православної в м. Лашцеві
Заміського повіту.
27 квітня 1944 року.

В і д п и с

До
Холмської Духовної Консисторії

РАПОРТ

Маючи нагоду зложити звіт про стан дорученої мені парафії, шановно доношу Духовній Консисторії про стан за минулий місяць часу, так багатомовний останніми критичними переживаннями.

Дня 17 березня, о годині 23-й місто Лашців зазнало нападу диверсантів, що проводили акцію мордування українського населення. Було спалено будинок Української Поліційної Станиці та вбито одного поліциста. Населення прилягаючих до Лашцева присілків — Підгайці, Черкаси і Доманіж було нападене по домах. Зістали замордовані всі українці — мужчины, що їх захоплено, в віці від 14-70 років та жінки-урядники в С.У.К. в Лашцеві та 2-х галичан /мужчину й жінку/, заночувавших в Лашеві у трагічну ніч. Всіх згинувших було 17 душ. У слідуючі після цього дні диверсанти робили свою «поправку», як в день, так і вночі, доповнюючи число побитих. До дня 24.IV. були вбиті в парафії: в м. Лашеві 4 особи, в с. Підгайці 6-ть, в с. Черкаси 9-ть в с. Доманіж 15-ть, в с. Добужок — 2; в с. Зімно 6-ть і в с. Ратичеві 7 осіб — разом: 49 осіб, а з попередньо побитими 17 березня — 66 душ /49+17/. Від самого початку описаної акції видана страшна ціль ворогів українського народу — всіх винищити до ноги. З цієї причини я змушений був скритись з парафії до безпечнішого місця у Галичину, куди напростилось багацько з уцілівших лашцівських парафіян. Під час описаної ворожої акції були замордовані мої службовці церковні: псаломщик Андрей Мицик /70 років віку/ — 9 квітня, і церковний староста Алексій Булич — 20 березня. Зістала пограбована також церковна кружка. Замкнена церква наразі ще стоїть неушкоджена, лише розграбовано помешкання настоятеля парафії.

Настоятель Лашцівської парафії — /-/ Священик Арсеній Симуsik.

***З оригіналом згідно
Секретар Консисторії
підпис***

Печатка Холмсько-Підляської Православної Консисторії

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 29.IV.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Анни Івули, літ 40,
мешканки кол[онії] Модринь, вол[ості] М'яке.

Дня 9 березня 1944 р., біля 4-ї год., по обіді мій син — Володимир Квач, літ 17, йшов до Сагриня на варту. По дорозі зустріли його бандити польські, які їхали фірами. Забрали й завезли його до мірецького лісу. В п'ятницю я пішла його шукати. Знайшла у вищезгаданому лісі вбитого. Лежав на гостинці в лісі. Був тільки в одній білизні. Рани були на шії. Ціла голова була в крові. Я повернула на кол. Модринь і хотіла ще раз піти до лісу і забрати вбитого сина, але не могла, бо було чути стріли в цьому напрямі. В суботу, 11 березня, я знову хотіла поїхати по сина до лісу, але біля 10 год. рано на нашу кол. Модринь напала польська банда. Бандитів було багато. Окружили всю колонію. Палили хати і вбивали людей. Люди втікали у всі сторони. Я втікла до польської хати. До тої самої хати втікло нас 5 українок. В хаті було 2 жінки-польки. До хати прийшли бандити й зажадали від всіх нас кенкарти. Жінки-польки показали свої кенкарти, бандити переглянули й віддали їм. Коли переглянули українські кенкарти, наказали йти «напшуд». Жінки-польки просили, щоб бандити нас не чіпали, але один з них сказав, що українці також б'ють поляків і пхнув від себе польку. Після того бандити вийшли з хати, а було їх тільки двоє і крикнули «гальо тут українці». Ми в той час сховалися під підлогу. Показали нам цей сховок жінки-польки. Бандити вернули до хати і питали де ми є, жінки сказали, що вони побігли до лісу. Під підлогою сиділи ми цілий день. З цього сховища чули ми добре, як бандити польські співали «Єще польська не згінела» і кричали: «Нех жие Польська, біць і ржонць україньцув». Чула я з-під підлоги, як банда польська знушалася над моєю братовою Іванною Рачок. Вигнали її з хати, копали ногами, били прикладами. Братова просила їх, щоб не вбивали її, але вони не звертали на неї зовсім уваги. Водили її довший час. Били, копали, проклинали, а потім чути було, як стріляли. Іванну Рачок забили між будинками господарськими, там вона і згоріла.

Грубешів, 29.IV.1944 р.

/-/Анна Івула

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний дня 29.IV.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Володимира Гапона, літ 41,
мешканця села Модринь, вол. М'яке.

Дня 11.III.44 р., біля 10-ої години рано багато озброєних людей підходило до наших хатів. Всі ці люди, чоловіки, були з рушницями і кричали по-польськи «стуй». Люди, коли побачили озброєну банду, почали втікати на всі сторони. Бандити за втікаючими людьми стріляли. Брали з будинків господарські коні й на конях здоганяли людей й кричали «непршепуцаць не еднего українца, навет дзецка». Кого догнали бандити, на місці вбивали. Одні бандити гнали й вбивали людей, другі випускали інвентар живий і казали «нам тшеба», а треті грабили господарства і підпалювали. Мені в цьому нападі пропала моя дочка Марія, літ 16. Шукав її всюди і не знайшов ніде трупа. Дехто каже, що правдоподібно мою дівчину забрали живу до лісу. Від нападу минуло вже 6 тижнів. Я на 6-тому тижні їздив на свої згарища дещо забрав збіжжя, але ледве втік живий. З лісу побачив, як сунула знову польська банда. Вона перебуває в нашій околиці весь час і не дає людям підходити на свої згарища, кого зловлять, вбивають.

Грубешів, 29.IV.1944 р.

/-/ Володимир Гапон.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 1 травня 1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Капріяна Кравчука, літ 54,
мешканця села Берестя, вол. Молодятичі.

Дня 21 березня 1944 р., біля години 7-ої рано прибігла до мене дружина до хати і повідомила, що зі сторони Острівка йде велика банда, яких 200 чоловік. Йшли вони лавою. Між ним були зовсім малі хлопці, по яких 14 літ. Я вибіг на подвір'я і побачив дійсно велику силу бандитів, а деякі будинки вже горіли. Підходячи під село кричали: «біць, паліць до колісці, цо до ногі біць». Стріляли запальними кулями. Я не мав куди втікати, бо кругом будинки були

окружені. Сховався до стодоли і там пересидів, поки банда не відійшла. Стодола моя горіла також, але не мав я іншого сховища. Коли банди вже не було біля моїх будинків, я покинув стодолу і перейшов до сусідського сховища. Із сховища чув, як палили село і чути було весь час стріли. Банда польська палила село й вбивала людей. Вбивали всіх, старих, дітей, молодь. Людей в нашому селі було забитих 200. Багато подушених в схронах, багато попалених. Село спалене зовсім. На 350 господарств стоїть ще 23. В цьому числі 4 господарства польські.

Грубешів, 1 травня 1944 р.

неписьменний.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 1 травня 1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Івана Антосюка, літ 54,

мешканця села Берестя, вол[ості] Молодятичі.

Вночі з 20.III.44 на 21.III.1944 р. був я цілу ніч на варті. Біля 6-ї ранку прийшов з варті додому. Змучений ліг, щоб трохи проспатися, але за якусь годину прибіг мій син Павло і сказав, що зі сторони Гдешина і Грабовця на наше село йде велика банда. Я встав і заховав свою родину до сховища, а сам втікав на Шистовичі. Всі майже люди втікали в напрямі Шистович, Орнатович. Банда польська не давала нам втікати, цілий час стріляла по нас з машинових крісів. Кіннота здоганяла нас на конях. На полях між Шистовичами — Орнатовичами впало багато людей. Багато людей втікло до вищезгаданих сіл, банда і там шукала, кого знаходила, вбивала. В Шистовичах і Орнатовичах бандити забирали коні. У дворі в Орнатовичах банда обідала. Банди було багато, можна рахувати 200 чоловік з тої сторони Гдешина. Село наше було окружене майже зовсім. Всієї банди було 500 чоловік. Озброєнні були різно: мали рушниці, машинові карабіни, гранати. Одяг також був різний. Були в уніформах німецьких, польських, а переважно в цивільних убраннях. На руках мали опаски червоно-білі і жовті. На шапках — «ожелки» польські. В цьому нападі моя родина вийшла жива. Рішили ми не виїжджати з Берестя, а бути на місці. Хата моя була спалена. Я з родиною мешкав трохи в сховищі, а потім у сусіда поляка. 2 тижні після цього було те саме: в неділю побачили ми 3 фіри із сторони Грабов-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ця. Доїхали до нашої дороги, яка вела в село, люди позлазили з фір, щось поговорили, поділились на групи, одна фіра їхала до нас, а дві — в напрямі школи. В селі позлазили з фіри і просто бігли на цю хату, в якій я мешкав з родиною. Було їх 8 чоловік. Брат мій і син, коли побачили, почали втікати в поле. Бандити на санях здоганяли їх, але не догнали. Вернули і прийшли до нас, до хати. Питали, хто ви є, ми сказали, що поляки. Зажадали кенкарт. Ми сказали, що попалені. Питали господаря-поляка, чи ми дійсно поляки. Господар Казімеж Пельц сказав, що так. Бандити повірили і нічого нам не зробили. Дружина моя була в той час в іншій хаті з десятилітньою внучкою. Друга частина банди зайшла до цієї хати, де була моя дружина і всіх людей побила, в тому числі мою дружину 50 літ і внучку 10 літ. В цій хаті вбили тоді 10 осіб. В Казімежа Пельця, крім мене, був ще молодий хлопець Петро Мельничук, свояк жінки Пельця, — українець, бо жінка Пельця також українка. Коли банда питала його про кенкарту, він сказав, що згоріла і що він тут є у вояшка Пельця. Тоді один з них сказав, що коли ти поляк, то твоїм вуяшком тепер повинен бути і показав на машинний кріс. Казав: «Може ці поведзціть, гдзе штаб стоїть?». Від Петра Мельничука взяли тільки шапку, а йому повірили, що він дійсно поляк і нічого не зробили.

Грубешів, 1 травня 1944 р.

/-Іван Антосюк.

Печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 1 травня 1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Семена Козія, літ 48,

мешканця села Бересть, вол. Молодятичі,

переселенець з Горишева Руського.

Дня 21 березня 1944 р., рано біля 7-ої години зі сторони с. Заборець побачив я багато озброєних бандитів. Коли наближались до села, стріляли. Почув я голос команди: «паліць, біць до коліскі, нема биць ані еднего україньца на польскей земі». По цих словах бандити польські почали палити село. Було їх досить багато, яких 200 чоловік. Уніформи були різні: німецькі шинелі,

польські рогатівки, переважно одяг цивільний. Узброєні були також різно. Я бачив переважно з рушницями і гранатами.

Грубешів, 1 травня 1944 р.

/-/ Семен Козій.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний дня 2.V.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Кирила Війтовича, літ 44,

мешканця села Сушева, вол. Потуржин.

Після спалення села через банду польську, поляки наші з коль. Сушів і Новосілки почали зброїтись. Робили це зовсім відкрито. Ходили по селі зі зброєю. Жінок і дітей повідсилали в напрямі Лащева, а чоловіки від 14 літ лишилися на місці. Поміж ними були також дівчата, які рівно ж мали зброю. Доїжджали до них поляки з інших місцевостей, які мали біло-червоні опаски на рукавах. По кількох днях почали бандити польські гуляти по наших селах. Наші поляки були відіслані до чужих сіл, а до нас прийшли чужі, з яких сіл, не могу сказати.

Отже, спочатку банда польська тільки грабила, переважно брали коні. З Сушева забрали 23 коні. Потім ходили по хатах забирали речі, жадали від людей більших сум грошей під загрозою смерті. Банда польська докучала нам цілий тиждень. Коли заявила якась інша боївка, після малих боїв прогнала польську банду за Новосілки. Терен нашої потуржинської волости був майже очищений від польської банди. Спокій тривав недовго. Коли вищезгадана боївка відійшла в напрямі Галичини, а було це в двох днях, банда польська прийшла знов і спалила наше село та вбила 8 осіб.

Дня 2 квітня 1944 р., в неділю, о год. 6 вечором банда польська окружила село і запалила. Селяни, які втікали з села, були побиті. Жертв було мало тому, що наші люди завчасу виїхали. Багато їх з власної волі виїхало в найближчі села Галичини після погрому Жабче. Село згоріло зовсім. На 100 господарств лишилося всього три. Від того часу до нашого села банда польська не приходила зовсім. Населення в більшості повертає в село на згарища.

Грубешів, 2 травня 1944 р.

/-/ Войтович Кирило.

Список вбитих людей села Сушева

Собчук Семен, літ 75,
Мірецька Олександра, літ 30,
Хома Михайло, літ 70,
Пучка Петро, літ 80,
Ковтун Петро, літ 55,
Ковтун Ефімія, літ 52,
Війтович Юлія, літ 60,
Шутовський Федір, літ 70, з Потуржина.

Згідно з оригіналом

Печатка

Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 2 травня 1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Петра Конащука, літ 44,
мешканця села Майдан Тучапський, вол. Грабовець,
переселенець с. Злоєць, пов. Замість.

Минає місяць, як я виїхав з села Майдан Тучапський до Замістя. Причина виїзду була та, що майже всі господарі поляки вернули назад на свої господарки. Всі прийшли озброєні, били людей. Дали нам два дні часу на виїзд зі села. Всі люди українці виїхали, де хто міг. Перевага наших людей є в Замісті. До Майдану Тучапського ніхто з наших людей не вертає, бо поляки бивають на місці.

Грубешів, 2 травня 1944 р.

/-/ Петро Конащук.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 2 травня 1944 в УДК Грубешів.
Зізнання Павла Клочека, літ 47,
мешканця села Скоморохи Великі, вол. Грабовець,
переселенець з с. Злоєць, пов. Замість.

Місяць тому виїхав я з родиною з с. Скоморохи Великі до Замістя. Причина виїзду була та, що банда польська нападала часто на наше село, грабувала і вбивала людей. До мене як до начальника громади приходили дев'ять разів, хотіли мене вбити, але, на щастя, не заставали вдома. Одного разу банда польська прийшла до мене. Я на цей раз був у хаті. Бандити оточили мою хату. Питали, чи господар є в дома. Стукали і я відкрив їм двері. Бандити забрали мене, добре вибили і забрали пару коней і дещо з речей в хаті. Через місяць повернули до Скоморох Великих всі поляки на свої господарства. Прийшли всі узброєні. Деякі витягли рушниці із своїх стріх. Дали нам два дні часу на виїзд з села. Населення українське мусило виїхати зі Скоморох Великих. Люди виїзджали, де хто міг. Більшість знаходиться в Замісті.

Грубешів, 2 травня 1944 р.

/-/ Павло Клочек.

Печатка

Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 2 травня 1944 в УДК Грубешів.
Зізнання Павла Мисика, літ 34,
мешканця села Тучапи, вол. М'яке.

Від Великодніх Свят банда польська не дає нам права перебування в с. Тучапи. Ввесь час приходять, грабують, забирають коні, одержу, кажуть, що все це потрібне для польського війська. З 29.IV. на 20.IV.¹ вночі прийшла банда польська в наше село. Стріляли, били двері й вікна. Вбили Скопа Федора, літ 50. Жінок били, але не вбивали. Мужчин майже не було в селі. Від свят мужчини не перебувають в селі, ховаються по полях, по сховищах. Вчора,

¹ Так в оригіналі. Очевидно — 30.IV.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

1.V.1944, рано, прийшла банда польська до села й наказала жінкам і дітям, бо мужчин нема, до 2.V.44, до 10 год. рано вийти з села. Коли не вийдуть, всіх постріляють. Жінки наші опустили село. Банда польська є виключно місцева. Походять вони ось з яких сіл: з м. Тишівець, Набряжа, Мякого, Кришин, Старе Село й Дутрів, Ликошин.

В Тишівцях є головний штаб (столиця). Награбоване майно відвозять поляки до Тишовець. Всі бандити ходять зі зброєю, з польськими відзнаками. Дня 1.V.1944 банда польська спалила українське село Моложів. Людей в селі не було. Всі ховалися в лісі. Вбили тільки 2 жінки, а одну поранили.

Грубешів, 2.V.1944.

*/-/ Павло Мисик
Яким Більковський*

Печатка

Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 3.V.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Михайла Гучака, літ 52,
мешканця села Ласків, вол[ості] Крилів.

Дня 10 березня 1944 р., рано, о 10 год. побачили ми, що до нашого села Ласкова підходить якесь військо. На віддалі півкілометра від села «військо» полягало за купами гною і почало обстрілювати село з усіх сторін. «Військо» підходило щораз ближче і почало вже стріляти запальними кулями. Село горіло. Дехто з людей втік. Коли село перегоріло, а тривало це 3 години, «військо» ввійшло в село і кричало: «Паліть, біць, мордоваць українцув до остатка! Біць вшисткі!» Після цих слів побачили ми, що це було за військо. Була це банда польська з місцевих колоністів-поляків. Я особисто пізнав Рибанця Яна, Броніслава Цалка з кол. Ласків, зі Смолигова Дрочинського Анджея, літ 28.

Банда польська спалила село зовсім. Палили і вбивали людей. Ввесь час кричали: «Паліть і біць до ногі! Нех ведзо, як се єднаць з немцями й слушаць ксендза Коропчука». Священника Коропчука Лева вбили і після смерті потяли лопатами. Банда польська вбила в нашому селі 250 людей. Банда витягала людей зі сховищ і вбивала, кидала ранених в огонь. В цьому нападі розстріляли поляки мою дружину, Юстину Гучак, літ 52. На другий день

після нападу, в п'ятницю, бандити польські грабили майно наших селян з Ласкова. Приїздили фірами, довгими шпилями шукали в землі закопаних речей. Викопували, забирали і ввозили до Смолигова. Забрали майже всі коні і худобу. Свиней кололи і вивозили на Тишівці. Банда зовсім не допускала наших людей на згарища і до побитих людей. За десять днів бандити польські пригнали українців зі Смолигова до Ласкова і наказали позакопувати побитих людей. Закопували трупів на місці, де лежали. Трупів, які були в сховищах, присипували там же. На полі закопували також там же. Після виконання роботи, поляки зібрали всіх тих українців зі Смолигова, завезли під ліс Смолигова і там всіх розстріляли. Банда польська весь час перебуває в нашій околиці й не дає людям підходити до згарищ села Ласкова. Поля стоять не обсіяні, люди роз'їхалися на всі сторони.

Грубешів, 3 травня 1944 р.

/-/Михайло Гучак.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 3.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Платона Кліща, літ 60,
мешканця с. Жабче, вол[ості] Потуржин.

Дня 18 березня 1944 р., о 8 год., рано банда польська запалила село Жабче. Ніч з 17.III на 18.III.1944 р. перебула банда на кол. Жабче і в осадника попівки Жабче Барана Францішка. Банда окружила село з двох сторін. З півночі від Ощева і зі сходу Корошичі. Нападаючи, бандити відкрили сильний вогонь з рушниць і скорострільів. По команді «паліць», підпалили всі будинки. Люди всіли втікти на Костяшин, так що жертв в людях є мало, всього 23 особи. Відомо мені, що уділ в нападі на село Жабче брали наші колоністи-поляки. Мої будинки і хату підпалювали поляки з кол. Жабче. Пізнав я Вишневецького, літ 32, Лабу, літ 22. Банда польська, палячи село, рівночасно грабила. В першу чергу забирали коні, опісля викопували майно селян з землі.

Грубешів, 3 травня 1944 р.

/-/Платон Кліщ

Печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 3.V.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Йосифи Новосад, літ 27,
мешканки міста Грубешева.

Дня 5 травня 1944 р. мій чоловік Іван Новосад, літ 30, поїхав потягом з Грубешева до Замістя рано, о год. 6. Коли вертав до Грубешева того самого дня вечірнім потягом, під М'ячином до переділу прийшло 2 мужчин і зажадали документів. Мій чоловік показав українську кенкарту. Документу від нього не взяли тільки, коли справдили у людей кенкарти, сказали всім встати, відкрили двері під час бігу поїзда, стрілили в мого чоловіка і викинули його через двері. Того самого вечора в тім самім поїзді забили і викинули з поїзда шість осіб, усіх українців. Про смерть могого чоловіка казав мені сусід-поляк, який їхав разом з моїм чоловіком.

Чоловіка знайшла я дійсно вбитого на стежці біля самого тору недалеко М'ячина. Мав постріл в позвоночний стовбур, куля пройшла через живіт так, що кишки були наверху. Я поїхала до Замістя і повідомила поліцію колейову про смерть чоловіка. Поліція вже знала про це, повідомила їх стація М'ячин. В М'ячині на стації сказали мені баншуци, що портфель і гроші чоловіка є в Замісті. В Замісті знова сказали, що вони про це нічого не знають, що М'ячин мусить мати це все. І дійсно, коли я вернула до М'ячина з Замістя, заряд колейовий віддав мені гроші в сумі 1445 зол., годинник, посвідку праці й портфель.

Злочинці польські, вбиваючи мого чоловіка, нічого від нього не забрали. Вбили й викинули через двері під час бігу поїзда. Кенкарти при вбитому також не було. Просила я німецьку жандармерію в М'ячині про дозвіл на перевезення тіла могого чоловіка до Грубешева поїздом або, щоб дали коні й віз з М'ячина. Жандармерія сказала, що на перевіз поїздом треба мати дві труни. Про це не було мови, бо я жадної не мала.

Коней і воза також не можуть дати, бо по дорозі банда польська може забрати коні й віз, а візника убити.

Остаточню мусила я чоловіка поховати на цвинтарі в М'ячині. Дошок на труну дала мені одна жінка, якій також недавно вбили чоловіка.

Грубешів, 8 травня 1944 р.

/-/ Йосифа Новосад.

печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 4.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Максима Щирби, літ 36,
мешканця села Ласкова, вол[ості] Крилів.

З 9.III на 10.III.1944 р., біля год. 3-ої, варта наша побачила зарево над Шиховичами, рівночасно чути було стрілянину. Це тривало до год. 5-6 ранку. Біля 6-ї прийхав до нашого села післанець із Шихович і повідомив нас, що банда польська палить село Шиховичі й вбиває людей. Хлопці з нашої місцевості Самооборони в числі 20 пішли на поміч вищезгаданому селу. Не доходячи до Шихович, наткнулися наші хлопці на банду польську в ласківському лісі. По короткій перестрільці, хлопці наші мусили вернути до села Ласкова. Біля год. 10-ї зауважили ми, що банда польська оточує наше село з усіх сторін. Самооборона стала до оборони. Сила наша однак була дуже мала в порівнянні з польською. Банди було більше, ніж 200 осіб. Озброєні були добре. Мали багато рушниць і скорострільів. Командував бандою поляк Бжусь з кол. Ласків, літ 40, півінтелігент польський. Коли банда наближалась до села, почала стріляти запальними кулями. Село горіло, люди втікали, а дехто заховався в сховищах. Людей, які втікали, бандити стріляли з віддалі, а кого зловили перед розстрілом мучили. Обрізували кінчики, кололи багнетами, ножами, а потім вбивали. При тому кричали: «Біць вшисткіх цо до ногі навет дзеці жеби не било ані єдного україньця на нашій земі».

Коли село перегоріло, бандити почали шукати людей по сховищах. Я із своєю родиною був також в сховищі. Було нас разом 20 осіб. Бандити, коли знайшли наш схрон, почали кричати і говорити по-українськи: «Вилази Іване, вже поляки поїхали і більше не будуть мордувати». Ніхто однак не вилазив. Бандити почали відкопувати схрон. Відкинули землю. Жінки наші побачили, що немає вже виходу і думали, що нас спасуть, коли вийдуть (перші вийшли з дітьми із сховища). Бандити наказали їм полягати. Постягали з них убрання і чоботи, питали, хто є ще в схроні. Жінки казали, що немає нікого. Тоді поляки-бандити сказали, що будуть їх колоти і різати ножами. Почув я голос бандита: «Давай ножа». Жінки почали сильно кричати. За хвилину почув ми в схроні стріли. Жінок наших і дітей бандити постріляли. Розстріляли: Щирбу Теклю, таки мою дружину, літ 30, мою сестру Марію Дмитрук, літ 37, й сина Євгена, літ 11, Віру Позінкевич, літ 12, і швагра мойого, літ 50. До нашого сховища банда після розстрілу вищезгаданих осіб, напхала соломи і запалила. В сховищу все почало горіти. На нас всіх горіло вбрання. Я вспів скинути з себе верхнє вбрання і вискочив зі схрону, і почав тікати. Бандити за мною стріляли і здоганяли мене. Я однак втікав не зле. Втікав в напрямі ласківського лісу, бандити весь час гнали за мною, поки я вскочив до лісу. В лісі зустрів я двох бандитів, які мене задержали, але пустили живим, тому

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

що я їм сказав, що я поляк. В банді польській, яка напала на село Ласків були переважно місцеві поляки. Я сам декого пізнав: Яворського, солтиса кол. Ласків, Рибаньця, який кричав: «Забираць сьвіне», Шуманика Стаха і багато інших, яких прізвищ не пам'ятаю. Згаданий комендант Бжусь, має псевдонім «Рись», з Смолигова, поляк Дрончковський Анджей, комендант села Смолигів, має псевдонім «Вільк».

Після погрому села Ласкова, банда польська два тижні грабила майно нашого села. Бандити місцеві приїжджали на згарища з жінками своїми і забирали все! В цьому нападі загинув також наш священник Лев Коропчук, літ 30, якого витягнули із сховища. Відрубали йому голову, повикручували руки, потім розстріляли, а по смерті потяли ціле тіло. Коли вбивали священника, говорили: «Беньдзеш ведзлял, як будоваць Україне і організоваць хлопув до оршцу». Разом із священником загинуло 20 осіб. Всі вони є присипані в схроні. Село Ласків спалене і знищене зовсім. Вбитих понад 200 осіб.

Грушебів, 4 травня 1944 р.

/-/Максим Щирба

печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 4.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Константина Шутовського, літ 58,
мешканця с. Потуржин, вол. Потуржин.

Два тижні до спалення Потуржина, село було оточене польськими бандами. Частина населення встигла виїхати в Галичину, а більшість лишалась на місцях. Банда польська мала свій штаб в хаті поляка Мариньчака, був[шого] заступника секретаря. В тому часі банда господарувала в селі. Забирали коні, вози, замовляли яйця, молоко, хліб, стріляли свиней. За один день застрілили 10 свиней. Людей наразі не чіпали, але зготовляли списки наших людей, яких пізніше мали розстріляти. Коли СС і німецький відділ розбили боївки-штаби біля Смолигова, бандитські пляцівки перейшли всі до Потуржина і дальше домагалися від населення українського грошей, одягу, коней і т.д. під загрозою смерті. При цьому говорили «даваць бо ми едзєми в дроге і нам пеньондзе потшебне». Відходячи зі села банда польська підпалила шко-

лу й двір /палац/ при цьому співали пісні патріотичні й відпустили від Потуржина, подаючись на захід. Однак патруля їхня була в селі. В с. Потуржині були збіжєві магазини повіту. Бандити польські на протязі 2 тижнів вивезли з магазину біля 3600 метрів збіжжя. Населення українське весь час мусило ховатися по льохах, а переважно мужчини. 1 квітня, о год. 5 рано прибула до Потуржина українська партизанка. Розправились з рештками банди, розірвали кільце і визволили населення з рук польських. Рівночасно українське населення виїхало в Галичину. Після того відійшла українська партизанка. В неділю, 2 квітня вечером банда польська спалила село Потуржин. Жертв в Потуржині є зовсім мало, бо село було майже без людей.

Грубешів, 4 травня 1944 р.

/-/ Константин Шутовський.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 4.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Юрія Свистуна, літ 48,
мешканця с. Новосілки, вол. Потуржин.

Дня 2 квітня 1944 р., біля год. 8-ої вечора банда польська в числі 50-60 осіб окружила село і почала стріляти. В селі ходили від хати до хати і запалювали. Хто показався з людей, вбивали. Бандити ходили по сховищах, вишукували і вбивали людей. Під час палення села бандити польські поступали в такий спосіб: підпалювали будинок і чекали, поки будинок охопить полум'я. При цьому способом палення багато людей згоріло живцем. Кілька осіб є тяжко поранених. Коли банда вступила в село Новосілки, перше зловила 9 осіб, в цьому числі священика Миколу Гольца і всіх змасакували. Священикові Гольцеві відрубали голову і покололи штиками. Село спалене зовсім. На 200 номерів залишилось 9 будинків. Забитих і попалених є понад 120 осіб.

Грубешів, 4 травня 1944 р.

/-/ Юрій Свистун.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 5.V.1944 р. в УДК Грубешів.

Зізнання Івана Дейнеки, літ 42,
мешканця с. Моложів, вол. Мяке.

Дня 29 квітня 1944 р. після обіду прийшло до нашого села Моложів 6 озброєних мужчин. Були це бандити польські з с.Набряжа. Бандити почали стріляти до прохожих людей і запалили одне господарство. Самооборона села побачила бандитів і почала до них стріляти. Забили одного бандита, званого загально Архіпом, літ 45. Походить він з с. Набряжа, знаний бандита ще за Польщі. Прізвища його не знаю. З тих бандитів пізнали люде: Чернобу Францішка, літ 32, поляка виселеного німцями з с. Моложова, який останньо перебуває в Набряжі. Після забиття вищезгаданого Архіпа бандити втікли з села. Дня 30 квітня 1944 р., по обіді, із сторони Набряжа прийшли до села бандити польські в числі 120 чоловік. Ішли вони з шиком. Під селом почали стріляти, а коли ввійшли, то село почали палити. По дорозі вбивали всіх, хто тільки нагнався їм під руки. Вбили кілька жінок. Після того почали грабити. Передовсім забирали з села живий інвентар: корову, свині, коні забрали ще в березні. Запалили село і вернули до Набряжа. Населення українське розбіглося з села, де хто міг. Банда польська приїзджає дальше з Тишовець й Набряжа та грабить село Моложів.

Бандити шукають майна селянського в землі. Викопують і вивозять все до Тишовець. Тишівці мають тепер до 20 тисяч польського населення. Кажуть поляки, що Тишівці мають 2 тисячі озброєних людей поляків.

Грубешів, 5 травня 1944.

/-/ Іван Дейнека.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 5.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Еміляна Музичка, літ 47,
мешканця села Тучапи, вол[ості] М'яке.

Минає вже два тижні, як банда польська не дає права побуту в с. Тучапи. Від двох тижнів всі мужчини не перебувають в селі. Бандити польські приїжджають з Тишівців, з Набряжа й граблять майно селян.

Кілька днів брали тільки коні й свині. Між бандитами є багато знайомих поляків-колоністів, як: Мазур Казімеж з села Тучапи, Вуйцік Осип, Марцилевіч Станіслав, Якуб'як. Бандити озброєні й кажуть, що вони «військо польське». Банда грабить тепер все й все відвозять до Тишовець, бо там є їхня «столиця».

В понеділок 1.V.44 прийшли бандити польські до нашого села з приказом, щоб 3 травня всі люди з села Тучапи виїхали. Банда кого заставала в хаті, вбивала на місці. Люди мусили залишити село. Все майно люди залишили в селі, бо банда не дозволила забрати, казала «що все належить до них, для войска польського».

Люди з села Тучапа вийшли з малими клуночками. З села не виходили, а втікали ночами, щоб банда не бачила, бо кого побачили чи зловили з наших людей, вбивали.

Банда польська те саме зробила з селами: Набряж, Ликошин, Кришин, Старе Село. Вищезгадані села стоять пусті, ограблені зовсім. Населення українське розійшлося на всі боки.

Грубешів, 5 травня 1944

муж довір'я /-/ Музичка Емілян.

Печатка УДК в Грубешеві.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 10.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Носаля Олександра, літ 38, Євгена Бакуна, літ 48,
Марка Бачкая, літ 42, Пилипа Піскора, літ 54,
мешканців села Переспа, вол[ості] М'ячин, пов[іт] Замістя.

Від Різдва Свят банда польська навідує часто наше село. Приїжджають в числі кільканадцятьох, забирають свині, коні, одержу, збіжжя. Мужчи-

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

ни українці увесь час мусять критися від бандитів, бо коли зустрінуть мужчину — вбивають.

Перед Святами Великодними розпочалась у нас сильна акція рабункова через банду польську. Майже кожного дня і кожної ночі приходять або приїжджають бандили польські і граблять селян. Беруть все, що тільки попаде їм під руки: свині, коні, збіжжя, вози, упряж і одягу. Свиной на місці стріляють, кладуть на фіри і відвозять до лісу на полудень від Переспи, то є Провале-Тишівці.

Люди майже не ночують в хаті. Під ніч виходять всі з села і ночують по полях і стиртах соломи. Кого зустрінуть в хаті, вбивають. Так вбили Козіцко-го, літ 56, і побили сильно Нестора Страдомського, Богайчука Гната і Перуна Володимира. В неділю 7 травня приїхали до нас польські бандили на одному возі. Було їх четверо. На колонії Переспа і в селі Переспа вручили солтисам українцям листи, де були виписані селяни-українці в числі 32 особи, засуджені на смерть. Всі виписані на листі є свідомі наші селяни.

Листа видрукувана на машині. На листі написано по-польськи.

«До людкосьці православної, української». Дальше зміст такий:

Що всі батьки, які мають своїх синів в СС, в укр. поліції будуть помордовані в першу чергу, як рівно ж їхні родини.

Всі, які переслідували населення польське, також будуть розстріляні.

Всі, які мають зброю, повинні скласти її до 10.V.1944 р., до год. 5 по-лудні. Коли не зложать зброї до визначеного числа на руки своїх солтисів, будуть рівно ж розстріляні й їхні родини.

Привозили списки поляки з Сагриня і Туркович. Прізвищ їх не знаємо. Селяни виписані на списку через організацію бойову польську, є в очах бан-дитів підозрілими, що мають зброю. Однак це є тільки наші найкращі селяни — свідомі українці.

Після вищезгаданих відвідин і доручення списку наші всі мужчини виїха-ли з села Переспа. Залишились тільки наші жінки і діти.

Грубешів, 10 травня 1944.

*/-/ Носаль Олександр
Євген Бакун
Марко Бочкай
Піскор Пилип.*

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 10.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Павла Боха, літ 34,
мешканця села Старе Село, вол[ості] Телятин.

Минає п'ятий тиждень, як банда польська не дає нам жити. Приїжджають, граблять селянське добро і вбивають людей. Люди майже всі повтікали до інших спокійніших сіл.

Останньо приїхала банда до Старого Села і вбила 10 осіб:

Бадила Йосип,

Бадила Юлія,

Бадила Павло,

Маркевич Іван,

Мамчур,

Мисик Констянтин,

Кльоц Антін,

Решту побитих не пам'ятає.

Грубешів, 10 травня 1944 р.

(неписьменний)

Печатка

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 11.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Катерини Панасюк, літ 19,
мешканки села Ласків, вол[ості] Крилів.

В п'ятницю 10.III.1944 р., біля год. 10 ранку, банда польська почала окружувати село. Було їх дуже багато, бо село обставлене густо. Майже що 5 кроків стояв польський бандит. Коли окружили село, почали стріляти запальними кулями. За якийсь час побачила я, що село горить. Наша самооборона отямилась проти них, навіть вбила кількох бандитів, але мусила втікати, бо сила польська була велика. Впало рівно ж кільканадцять хлопців з нашої Самооборони. Банда польська почекала, поки перегорить село, тоді ввійшла в село і почала мордувати людей. Шукали по всіх закомарках і схронах. Витягали і вбивали, не питаючи на вік. Вбивали всіх: дітей, молодь, старших і

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

зовсім старих. Під час вбивання знущалися жакливо. Відрубували сокирами голови, руки і ноги. Сигиді Степанові, літ 24, відрубали голову і кинули у вогонь. Село Ласків спалене зовсім. Нема ані одної хати. Людей вбитих є дуже багато. Банда польська після погрому села на протязі кількох тижнів грабила наше майно, приїзджали возами, викопували заховані в землі речі чи збіжжя й відвозили в напрямі Томашева.

Грубешів, 2 травня 1944.

/-/Катерина Панасюк.

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

Списаний 11.V.1944 р. в УДК Грубешів,
зінання Івана Топорівського, літ 18,
мешканець села Набряжа, вол. Лащів.

Банди польські докучали нам цілу зиму. Приходили в село, грабили селян і вбивали людей. Перед Різдром вбили одної ночі 16 осіб. Недобре почали нам докучати перед Великодними Святами. Майже кожної ночі приходили бандити польські в село, грабили все і також вбивали людей. Від населення забирали свині, худобу, коні, вози, одержу, продукти споживчі й взуття. Все це відвозили до Тишовець. Між бандитами польськими є багато місцевих. Всі поляки з Набряжа є в польській банді. Набряжські поляки мають 75 рушниць. У нас в Набряжі є так, що сусід поляк йде до сусіда українця з рушницею і забирає те, що йому подобається. Мені також наш сусід поляк Міхал Галка прийшов озброєний до хати і взяв полотно і чоботи. Останньо, 1 травня прийшли до села поляки-бандити і наказали до 3 травня 1944 р. всім українцям вийти з села. Українці залишили село і примістилися по інших спокійніших околицях. Бандити польські забрали все майно, яке ще залишилось в селі, і вивезли до Тишовець. В скілька день пізніше та сама банда спалила наше село Набряж.

Грубешів, 11.V.1944 р.

*/-/ Іван Топорівський.
згідно з оригіналом*

Печатка Українського допомогового комітету в Грубешеві

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ПРОТОКОЛ

списаний 11.V.1944 р. в УДК Грубешів.
Зізнання Анни Сигиди, літ 42,
мешканки села Пригоріле, вол[ості] Крилів.

Дня 8 березня 1944 р., о 3-ій год, вночі побачили ми вогонь на кол. Пригоріле. Пожар охопив цілу колонію. Рівно ж чути було стріли. Колонія Пригоріле горіла до самого дня. Мої будинки не згоріли. Я була біля свого господарства. Чула тільки весь час стрілянину. Банда польська палила нашу колонію і вбивала наших людей. Скільки є жертв, не можу сказати, бо не знаю, але кажуть, що є вбитих понад 20.

Грубешів, 11 травня 1944 р.

неписьменна

■ Джерело: LAC. R 6531-0-8-E (MG-31). D 203. Volume 25. File 17.

ДОКУМЕНТИ З ЦЕНТРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО АРХІВУ ПОЛЬЩІ ТА АРХІВУ ПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ У ВАРШАВІ

Автори проекту відібрали два з половиною десятки документів з Центрального військового архіву Польщі, які датовані 1938 роком і проливають світло на роль Польського війська в руйнуванні православних храмів на Холмщині та спольщенні місцевого українського люду. Ці матеріали також використував польський історик українського походження Микола Сивицький при написанні тритомника «Історія польсько-українських конфліктів», виданого польською мовою у Варшаві у 1991–1994 рр., перекладеного згодом українською мовою і опублікованого у Києві.

До тому залучені також деякі документи з Архіву Православної митрополії у Варшаві, які стосуються тієї ж, дуже болючої для православного люду, проблеми того часу.

Залучення даних документів до нашої публікації є вагомим аргументом для розкриття злочинності т.зв. Ревіндикаційної акції стосовно православ'я на Холмщині і Підляшші, яка спрямовувалась фактично на заперечення існування в регіоні українського етносу як такого.

Замість, 24 березня 1938 р.

L.37/tj KK.

**Командування 3-ї піхотної
дивізії Легіонів
Командувачеві ОК II про
створення товариства поляків
православного віросповідання**

У зв'язку з посиленням активності позаштатних православних священників, спрямованої на українізацію польських сіл, вважаю, що надходить потреба створення товариства поляків православного віросповідання. Це було б своєрідним «троянським конем» в руський [український. — Авт.] табір.

Для цього маю декілька інтелігентів православного віросповідання, на-пр[иклад], офіцера дійсної сл[ужби], комісара поліції і т.д., який міг би вести цю роботу. Маю також одного православного священника. Прошу пана Гене-

рала порозумітися у цій справі з Паном Люблинським воєводою і дати мені в цій справі розпорядження з метою проведення цієї акції.

**Командир дивізії
Ольбрихт, бригадний генерал**

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. — Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. — Warszawa : Tyrsa, 1992. — S. 114-115 (Dok. 8).

Люблинський воєвода
Л. PPWz. II. 2/34. Таємно.
Люблин 4.12.1937 р.

Призначення поунійних святинь

До Міністерства релігійних визнань
і суспільної просвіти,
Департ. Визнань у Варшаві [витяг]

Висуваючи в листі від 13.11.37 р. Л. PPWz. II. 2/34 максимальні пропозиції щодо передачі Католицькому Костелові ряду зачинених святинь, я керувався телефонним розпорядженням Міністерства, виходячи з того, що центральна влада переконана, що передані Кат. Костелові святині стануть пунктами латинського наступу Костела на національно змішаних теренах. Однак у зв'язку з наданими моєму делегатові поясненнями змінюю висновки, що містяться у згаданому листі, на ті, які подані у залученому переліку (...).

Щодо поставлених Міністерством питань, а саме:

які церкви можна розібрати без загрози громадській безпеці, 2) де передача церкви створює небезпеку унії, 3) де передача церкви Кат. Костелові є умотивована релігійними потребами людності і 4) стосовно яких церков чинять старання православні, доношу:

1. Внаслідок розпочатої в 1928 р. акції розбирання зачинених церков протягом 1928—29 рр. розібрано 22 церкви і 4 каплиці. Розбирання тривало довго, поки православна людність і церковники не зорієнтувалися в ситуації і не зайняли категоричної позиції, яка унеможлилювала подальшу акцію. Посипались протести, сеймові запити, чинний опір людності і пильнування нею церков удень і вночі. Ще до цього часу появляються про це, згадки в руській [українській. — Авт.] пресі («Діло»).

У зв'язку з повищим я змушений ствердити, що подальша акція розбирання зачинених церков в усіх випадках напевне буде моментом, що викликатиме менш чи більш чинну протестаційну акцію православної людності і потенційно становить загрозу безпеці в кожній місцевості.

Попри це, однак, категорично стверджую, що залишення на підлеглий мені території зачинених церков є обставиною, котра через постійне емоціонування православної людності, а також загострення її настроїв у цій справі національною пропагандою становить також постійну загрозу безпеці, збільшуючи її кожного року, що вже сьогодні мушу розцінювати як загрозливіше від можливих випадків на тлі акції розбирання [церков. — Авт.], які при відповідному zorganizуванні апарату безпеки вважаю за можливе опанувати і зліквідувати.

2. Кілька років тому православна людність в Ощеві Грубешівського пов., хочачи домогтися відкриття святині, мала намір перейти з цією метою на унію. Коли, однак, дійшла переконання, що цей план не вдасться зреалізувати, облишила свої наміри.

У 1934 році єпископ підляський звернувся до Воев. Уряду з проханням про передачу йому на костельні цілі церкви в Луківку Холмського пов., про що донесено Міністерству 5.02.34 р. L.dz. В 2/36. В Луківку є 65 кат. родин і 70 прав., до парафіального костелу в Угруську 3 км, що схиляє до думки, що єпископ міг мати план відкриття в Луківку унійного осередку. Про ту церкву просять також православні. Поза тими двома випадками наразі не бачу можливості утворення унійних осередків при проєктованих до призначення кат. костелові святинь.

3. З висвячених на рим.-кат. костели під час війни 96-ти церков в Люблинській дієцезії дотепер 19 належним чином не використовуються. Ті святині є переважно каплицями при окремих парафіяльних костелах без окремого духівника. Служба Божа відправляється в них тільки у деякі дні.

Крім того, серед висвячених на костели церков 11 визначено на унійні осередки, а саме: 9 — в Підляській дієцезії і 2 — у Люблинській. Святиню в Посадові продано в 1936 році з дозволу люблинського єпископа.

Із сказаного видно, що істотні потреби Кат[олицького] костелу не вимагають передачі тому Костелові жодних святинь.

Кат[олицький] костел на терені Люблинського воєводства не проявляє акції у визнаннево-асиміляційному напрямку; до того ж ґрунт не є для цього придатний, бо православні прив'язані до своєї віри, переважно до східного обряду, доводом чого є скостеніння унійної акції, утримання православною людністю духівників у тих місцевостях, де немає святинь, вимоги повернення висвячених на костели церков (Отроч, Біща, Замх, Ходиванці, Шевна, Горишів Польський, Замістя, Рейовець, Тарноватка), факт заволодіння переданою підляському єпископові церквою в Бублю Ст., де був унійний осередок, опанування зачиненою церквою у Верешині, постійні клопо-

тання про відкриття зачинених церков і старання про будову церков там, де вони були розібрані.

4. Православні протягом семи років домагаються передачі їм наступних поунійних церков: 1) в Луківку, 2) Бородиці, 3) Свіржі, 4) Моратині, 5) Голуб'ю, 6) Хмільнику, 7) Копиліві, 8) Стрільцях, 9) Ріплині, 10) Розточі, 11) Панькові, 12) Новосілках, 13) Виткові, 14) Ярославцю, 15) Вакиєві, 16) Диканові, 17) Модриню, 18) Поболевичах.

Оскільки істотні релігійні потреби вірних як рим.-кат., так і православних не вимагають подальшої передачі святинь цим визнанням, однак, бажаючи допровадити остаточно і фактично до ліквідації проблеми зачинених церков, я подав Міністерству 16.03.37 проект призначення тих святинь, в якому запропонував передачу ще деяких святинь православним і католикам, для того, щоб зайвий раз не дратувати як православних, так і костельних сфер у випадку приступлення до розбирання решти святинь.

Воєвода
/ — / Ю. де Трамекоурт

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op. cit. — S. 116-118 (Dok. 10).

Додаток до L.PPWz. II. 2/24/37 від 4.12.37 р.

Список святинь

NN з/п	Місцевість	Відстань від		Кількість (вірних)		Призначення
		церкви	костела	правосл.	католиків	
<i>Пов. Грубешів</i>						
1.	Голуб'є	8 км	4 км	1528	661	зруйнувати
2.	Ощів (стара)	4	на місці	1105	967	костелові
3.	Бородиця	6	6	669	559	зруйнувати
4.	Гребенне	4	5	376	270	зруйнувати
5.	Копилів	6	3	638	902	зруйнувати
6.	Кобло	7	3	555	126	зруйнувати
7.	Лушків	6	7	556	569	зруйнувати
8.	Малків (стара)	5	7	1071	1561	костелові
9.	Міняни	6	9	1592	907	зруйнувати
10.	Городок	5	5	475	98	зруйнувати
11.	Шумів	7	6	398	65	зруйнувати

Керівник Координаційної Акції
на кол[ишню] Холмщину
L.dz. 80/Tjn KK.
Замість, 27 травня 1938 р.

Повітові керівники Координаційної Акції

Я перебрав 21.05.38 р. керівництво ревідикаційною акцією на кол. Холмщині від п. ген. Ольбрихта.

Повністю підтверджую директиви і вказівки мого попередника і їх життєздатність. Зі свого боку як найближчі завдання визначаю:

I) Належить їй надалі вести посилену акцію, спрямовану на піднесення доброго самопочуття і національного усвідомлення польської людності. Перед усім у змішаних осередках оточити особливою опікою ту польську людність, яка перебуває серед русинських [українських. — Авт.] мешканців. У зв'язку з цим усі зусилля спрямувати на організацію польських осередків, насамперед, на спілки резервістів, стрільців і т.п. у змішаному середовищі.

II) Акцію проти православного духовенства належить вести таким чином, щоб спрямувати вістря діяльності проти нештатного православного духовенства, котре веде антипольську діяльність.

а) Не виступати проти православної людності, а чітко і переконливо зазначати, що не виступається проти православних як таких, *а лише проти русифікаторської акції їх духовенства*. У зв'язку з тим православних з пропольськими настроями приймати до польських організацій.

б) У діяльності проти православного духовенства уникати актів, які, роздувані попами, могли б робити перед людністю з них мучеників за віру. Тим не менше суспільна акція повинна отруїти їм побут в терені і змусити таким чином до його залишення або перестати вести антипольську діяльність. Найближчим часом вийдуть в цьому напрямі визначальні напрями.

в) Належить дуже скрупульозно збирати матеріали про проповіді та діяльність усього православного духовенства, особливо стосовно:

- 1) Навчання русинською [українською. — Авт.] мовою в школах або вдома;
- 2) Конспіративних зібрань людності і молоді;
- 3) Виконання функцій урядовців цивільного стану (тих, кому цього не вільно робити);
- 4) У випадках русинування [українізування. — Авт.] прізвищ та імен (у книгах і записах);
- 5) Тиражування нелегальних видань або легальних українських націоналістичних;
- 6) Контактів нештатного духовенства з елементами комуністичного спрямування. Увагою в цій справі не оминати допоміжного персоналу православного духовенства, яким воно послуговується;

7) Відкриття зачинених церков або підбурювання людності до їх відкриття;
8) Виголошування проповідей руською [українською. — Авт.] мовою в тих осередках, де православна людність послуговується розмовною польською мовою.

Усі такі відомості мусять спиратися на документальні факти так, щоб у будь-яку хвилину їх можна було використати.

Загальна позиція православного духовенства вже відома. Для їх переслідування мусимо оперувати конкретними фактами. Звідси, незалежно від наявних у терені мужів довір'я і гмінних осередків Т-ва розвитку східних земель, подальше розширення яких є необхідним, належить зорганізувати добре функціонуючу інформаційну службу так, щоб мати докладні відомості про те, що робить протилежна сторона і щоб вони були дійсно правдивими.

Хочу мати у випадку актів терору з протилежної сторони негайні і докладні відомості про це. Самопочуття суспільства і його організованість мусить, з одного боку, звести до мінімуму можливість таких актів, з другого ж боку, уможливити негайну і посилену дієву відплатну акцію.

III) У ревіндикаційній визнанневій акції рекомендую застосувати наступну методику:

Важкість цієї акції, за природою речей, мусить перейти на римокатолицьке духовенство. Ґрунт для такого переходу має створити здійснювана нами акція.

Треба визначити місцевості, на яких, з погляду на локальні умови, доцільніше буде посилити ревіндикаційну акцію, і такі, де тимчасово тієї акції не належало б здійснювати з метою відокремлення (відсунення) попередньо православних, прив'язаних до своєї релігії, від попів, русифікуючих люд. Поділ тих теренів повинні провести повітові керівники акції на засаді докладної орієнтації в окремих гмінах і осередках [малося на увазі — селах. — Авт.].

В осередках, визначених до ревіндикаційної визнанневої акції, ту акцію проводити таким чином, щоб вона мала масовий характер (масовий перехід на римокатолицизм). Ті осередки, які не надаються до цієї акції, рекомендую подати мені в терміні до 30.07 ц. р. з рівночасним поясненням, яким чином була організована акція, хто її здійснює, а також передбачуваний і можливий час, коли такий масовий перехід може наступити. У випадку, коли б перед поданим терміном виникла можливість швидшого переходу, належить мене негайно повідомити.

3) Належить також посилити діяльність стосовно прохань православної людності про запровадження григоріанського календаря. Колективних петицій від окремих сіл очікую протягом червня-липня ц. р.

4) Належить звернути увагу на діяльність рим.-кат. священників і православних, особливо стосовно їх можливої акції за унію; кожний окремий випадок повинен бути мені докладно описаний.

IV) В часі до 15.06. ц. р. всі повітові керівники акції подадуть мені умови і можливість разом з приблизними коштами, організування літніх напівтаборів на наступних засадах:

- напівтабір організовується при школі, що знаходиться у цілком польському середовищі;
- вести її повинен учитель або учителька, котрі працюють у ревіндикаційній акції і котрі взяли б за її ведення за скромну винагороду;
- з тих таборів користали б бідні православні діти з польським наставленням (що послуговуються польською мовою).

V) Незалежно від вищевказаного у часі до 15.07. ц. р. окремі повітові керівники проведуть акцію, спрямовану на нагородження петиції щодо зміни назв зрусифікованих (зукраїнізованих. — Авт.) сіл на польські назви. Ті петиції належить надсилати до адміністративних властей, копію надсилати мені.

VI) За допомогою своїх мужів довір'я і гмінних осередків Т-ва Розв. Сх. Зем. повітові керівники проведуть акцію, спрямовану на подачу прохань про зміну зрусифікованих (зукраїнізованих. — Авт.) прізвищ. У цій справі належить порозумітися з повітовими старостами, які на підставі зобов'язуючих розпоряджень переписів мають можливість здійснити відповідні зміни безкоштовно.

VII) У термін до 15.07. ц. р. мені належить подати місцевості та умови для створення в них польських ремісничих осередків — індивідуальних або колективних ремісничих кооператив.

VIII) В тому самому часі належить доповісти мені, чи в повітах є безвідсоткові каси, де і який вони мають характер, чи були також спроби у напрямку створення таких кас.

IX) Від осені маю намір розпочати інтенсивну читальну акцію, тому до 30.07. ц. р. мають мені подати пов. керівники акції на мапках 1:300000 список читалень, світлиць, що знаходяться на терені повіту з зазначенням, хто ці читальні обслуговує, їх характер та інтенсивність.

X) Восени маю намір також провести короткі роз'яснювальні курси про ревіндикаційну акцію для окремих груп самоврядних і державних працівників, що знаходяться в терені, передусім: для секретарів гмін, лісової служби — урядової і приватної тощо.

Не подаючи ще до відома про мої наміри, окремі повітові керівники продумають справу проведення таких курсів та подадуть мені до 30.07. ц. р. умови створення таких курсів вже з перших днів жовтня ц.р.

XI) Повітові керівники Томашева, Грубешева, Холма подадуть мені у термін до 15.07. ц. р. ті райони, в яких з уваги на координаційну акцію належало б використати перебування з нагоди літніх навчань військ як місце концентрації або райони навчань окремих підрозділів. У гру повинні входити ті райони, в яких польська людність, будучи розпорошеною, має слабше

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

самопочуття стосовно оточуючої її православної людності з русинськими [українськими. — *Авт.*] настроями. Зазначені висновки належить подати мені з відповідним обґрунтуванням.

**Отримують: Турковський,
К-чий ОК II — подаю полковник
Всі пов. кер. акції — до виконання**

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I.313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 120-123 (Dok. 11).

**Ми, громадяни православного віросповідання,
які проживають на терені повітів Томашівського
і Замістського у Люблинському воев[одстві],
складаємо на руки Високого Уряду
і Законодавчих Палат Сейму і Сенату
Найяснішої Речі посполитої Польської**

наступний меморіал

Староста Томашівського повіту п. Казімеж Веляновський організував загін знищувачів і руйнівників православних святинь і парафіяльних домів, а також організував напади на духовенство і людність православного віросповідання. До акції руйнування православних святинь і здійснення нападів на духовенство і православну людність староста Веляновський використав підвладну йому державну поліцію.

Деякі з комендантів ПП [policja państwowa. — *Авт.*], а також й постерункові занадто суворо і брутально виконують доручення (розпорядження) старости Веляновського при руйнуванні святинь, б'ють і катують православну людність, яка молиться, знущаються і чинять наругу над духовенством, доводом чого може служити факт арешту комендантом ПП у Тишівцях 24 червня 1938 р. священника Романа Хоменка і Григорія Рогальського, із у села Жерники.

У першу ніч по їх закритті у гмінному арешті містечка Тишівці з 24 на 25 червня ц.р. той же комендант спровадив до тюремної камери двох типів, озброєних кастетами, які за його намовою накинулися на Григорія Рогальського і, поваливши на землю, важко побили, по чому подібним чином поступили із св. Романом Хоменком. Не задовільняючись одноразовим побиттям, комендант ПП намовив невідомого злочинця, щоб той кинув цеглину до

камери через вікно з метою поранити св. Хоменка, який в останній момент інстинктивно відхилив голову і таким чином уник удару.

Тієї самої ночі невиявлені злочинці повибивали вінка православному пробощеві містечка Тишівці правдоподібно за те, що він відвідав замкненого у в'язниці св. Хоменка. Про брутальність коменданта ПП і війта гміни в Тишівцях додаємо ще факт монтажу придорожного кам'яного хреста і вкинення його частин до шлюзу. А штахети від огорожі хреста були знайдені на подвір'ї гміни. Подібний випадок стався у селі¹ Лащів, де війт гміни Хмель, керуючи розбиранням православної церкви, публічно обзивав єпископів і взагалі православне духовенство, хоч сам же війт знаний як закоренілий п'яниця, що проявив у 1936 році під час об'їзду Томашівського деканату Гродненським єпископом Савою — упившись до втрати свідомості, зависився на штахетах.

Крім того, староста Веляновський ображає гідність і підриває авторитет Православної Церкви в Польщі, Св. Метрополита Діонісія, називаючи його саботажником державних законів і розпоряджень адміністративних влад.

Потрібно зазначити, що сам той п. Веляновський за дворічний строк урядування в Томашівському пов. не тільки не зміг згладити антагонізму католицької людності до православної, але й кинув кість ненависті між людністю обох віросповідань і своїм непогамованим рухом до замикання і бездумного руйнування святинь викликав обурення і безлад в Томашівському повіті, розплович комунізм і секстанство, які остаточно довели до нагальної потреби проведення пацифікації у 1936 році. Про розміри руйнування православних святинь під керівництвом старости Веляновського в Томашівському повіті свідчить кількість зруйнованих церков і молитовних будинків, а саме:

1. У селі Тарноватка опечатано дім молитви 2.05.1938 р., св. Демчукові вибито вікна і за дорученням старости Веляновського видалено з Тарноватки, священика покарано двомісячним ув'язненням.

2. В селі Панькові за дорученням старости Веляновського розібрано церкву, розбиранням керував війт гміни і комендант ПП в Тарноватці. Розбирання відбулося 22.06.1938 р.

3. У селі Корчині опечатано церкву 24 квітня 1938 р. З дорученням старости має бути розібрана.

4. У селі Неледів церкву розібрано 27.06.1938 р.

5. У селі Гопки 27.06.1938 р.

6. У селі Моратин 27.06.1938 р., заарештовано 20 жінок і 4 чоловіків, тяжко їх побито і поранено, через що виникла потреба поміщення їх до шпиталю.

7. В селі Зимно розібрано церкву 27.06.1938 р.

8. В селі Стенятин опечатано церкву 20.04.1938 р.

¹ То містечко.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

9. В селі Юрів 25.04.1938 р. спалено каплицю, а церкву того ж села розібрано 23.06.1938 р.

10. В селі Годованці 20.04.1938 р. опечатано каплицю, св. ієромонах Мирослав Шелінський засуджений на 3 місяці арешту і видалений з села.

11. В селі Недежів церкву розібрано 27.06.1938 р.

12. В селі Підледів 27.06.1938 р.

13. В селі Пеняни 27.06.1938 р.

14. В селі Ратичів 27.06.1938 р.

15. В селі Жарники¹ 30.04.1938 р. спалено церкву, св. Романа Хоменка заарештовано і віддано до суду за відправу служби Божої.

16. В селі Посадів церкву розібрано у 1937 р., а з матеріалу збудовано школу. В тому ж селі 28.06.1938 р. староста Веляновський розпорядився розібрати каплицю-трупарню на місцевому цвинтарі.

17. В селі Лагівці церкву розібрано 28.06.1938 р.

18. В селі Ратків 28.06.1938 р.

19. В селі Дутрів 25.06.1938 р.

20. В селі Кмичин 25.06.1938 р.

21. В селі Ликошин 25.06.1938 р.

22. В селі Старе Село 25.06.1938 р.

23. В селі Новосілки церкву опечатано 20.04.1938 р.

За розпорядженням старости вона підлягала розібранню. Парафіальний дім спалено 18.06.1938 р. У пробоща того села св. Кресовича, який втечу рятувався з палаючого будинку, 4 рази вистрелено. За наказом старости його видалено з Новосілок і покарано місячним ув'язненням.

24. В селі Витків церкву опечатано 20.04.1938 р. Св. Костянтина Якимчука засуджено на 4 місяці домашнього ув'язнення. Церква також має бути розібрана.

25. У селі Жабче церкву опечатано 20.04.1938 р., а 29 квітня її, облиту бензином, підпалено, однак її врятували парафіяни. За розпорядженням старости має бути розібрана.

26. В селі Радостів церкву розібрано 25.06.1938 р.

27. В пос[еленні] Тишівці на передмісті Дубини церкву розібрано 17.06.1938 р. і зневажено образи

28. У пос[еленні] Тишівці на передмісті Замлиння 17.06.1938 р. розібрано церкву. Святі образи ганебним чином спровофановано.

29. У селі Микулин церкву розібрано 23.06.1938 р.

30. В селі Клятви 24.06.1938 р.

31. В селі Вакиїв староста Веляновський 27.VI.1938 розпорядився розібрати церкву. Св. Ігнатія Космія покарано двомісячним арештом і наказано йому негайно залишити Вакиїв.

¹ Жерники

32. У селі Переспа св. Бобер покараний штрафом у 200 зл. 2.05.1938 р. йому заборонено відправити службу Божу.

33. В селі Комарів староста заборонив св. Денисюкові відправляти службу Божу в молитовному домі, збудованому з дозволу того ж старости, причому дозвіл на будівництво зберігається в місцевій православної людності. Св. Денисюкові староста порадив негайно залишити Комарів.

34. У селі Шевня опечатано молитовний дім, св. Якова Лисюка Замістським старостою п. Соханським покарано штрафом у розмірі 1200 зл.

35. В м. Замістя заборонено відправляти службу Божу у цвинтарній каплиці.

36. В селі Ріплин св. Іван Жуковський за виконання душпастирських обов'язків покараний двомісячним арештом.

37. У селі Шаровля 2.07.1938 р. з'явилася поліція та 100 робітників католицького віросповідання і розібрали православну церкву, яка перед війною [Першою світовою. — Авт.] і по війні була відчинена і службу Божу там правили. Св. Таїнства і начиння знаходяться під грузами розібраної церкви.

У зв'язку з вище викладеними фактами переслідування і гноблення православної церкви і людності просимо надіслати слідчу і сеймову комісію на місце подій і випадків у Томашівському пов., а також про притягнення до судово-карної відповідальності старости Веляновського за руйнування і нищення православних святинь, за викликання своєю службовою поведінкою обурення і хаосу на шкоду Державі і суспільству, за образу релігійних почуттів православної людності, за обзивання і зневагу на адресу Церковної Ієрархії і православної людності, обзивання духовенства назвиськами: «всвятичені парубки», «бродяги», «дігтярі», «базарники», «злочинці», поширення фальшивих і непокоячих відомостей про нелегальне і недозволене ведення ними метричних книг.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Arch[ivum] Metr[opolii] Praw[osławnej]. W-wa. Sygn. R VI-2D/1962 s.nienum.; Siwicki M. Op.cit. — S. 124-127 (Док. 12).

Окрема інформаційна доповідь ДОК II

L.dz. 4719 / Inf. NP. tjn. 38.

Люблин, 11 липня 1938 р.

Начальникові II Відділу Головного
Штабу, II б Відділ
у Варшаві

Православні церкви у Томашівському повіті

Вслід за тут[ешнім] L.dz. 4469 / Inf. NP. tjn. 38 від 27.06.1938 р. доповідаю, що отримав інформацію, що на терені так званої Холмщини гмінні власті у відповідності до одержаних від староства директив приступили до розбирання зачинених позаштатних православних церков.

Дотепер розібрані православні церкви в наступних повітах:

1.	Томашівському	23 церкви
2.	Грубешівському	15
3.	Холмському	10
4.	Білгорайському	1

До розбирання була залучена польська молодь переважно з середовища членів місцевих відділів протипожежної охорони.

Православна людність згаданих сіл не чинить опору при розбиранні церков, однак вона обурена польськими властями, але обурення це виявляє тільки у розмовах між собою. У деяких місцевостях під час розбирання церков жінки православного віросповідання збиралися біля церков і, плачучи, придивлялися до тих, хто розбирав церкви. Єдиний випадок у селі Жарники¹ гм. Лаців пов. Томашів Люб[линський] мало не дійшло до ексцесів, коли місцевий духівник Хоменко підбурював людність, щоб не допустити до розбирання церкви. Внаслідок його агітації молодь почала озброюватися вилами, готуючись до розгону робітників, зайнятих розбиранням. До сутички не дійшло завдяки умовлянням старших селян і тактовній поведінці поліційного персоналу.

У деяких місцевостях позаштатні православні духівники хотіли фотографувати церкви перед їх зруйнуванням, до чого однак не допускали поліцейські патрулі, присутні при розбиранню. Але, чи ті духівники не сфотографували церков під час їх розбирання, важко з'ясувати, однак можна припускати, що вони поробили знімки під час розбирання церков, прагнучи здобути докази «утисків православної віри польськими властями».

* Жерники

У зв'язку із здійснюваними розбираннями церков православна людність тих сіл висилає делегації, а також письмові петиції до пана президента РП, пана прем'єра і Міністерства релігійних визнань і суспільної просв.

Вищеподане пересилаю для інформації як звіт.

Отримують до відома:
Кер. Сам. Реф. Прикорд. Безп. Вій. ОК II.

Керівник Сам. Реф. Інф.
/ — / Пелка, капітан

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DOK II. Sygn. 371.2. 173; Siwicki M. Op.cit. — S. 127-128 (Док. 13).

Висновки з території Замістського повіту

З території повіту усунути:

а) штатного православного духовника Лазуку Спиридона з пов. Седлиська гм. Високе;

б) позаштатного православного духівника з села Шевня гм. Потічок Ласюка Івана з заборонаю йому визначати наступника;

в) ніякого Сероку [Сороку — ? — *Авт.*] Івана із Замістя. Названий є відомим лівим діячем (народний фронт), який здійснюючи діяльність на терені цілого повіту, брав і бере участь в усіх антидержавних виступах. Морально винний за розрухи на терені повіту в 1936 р. Постійно потрапляє в поле зору поліції. Тут[ешнім] Староством пропонований до Берези¹. Нещодавно викинутий з селянської партії, діюче таємно як комуніст. Для ревіндикаційної праці у повіті дуже шкідливий, бо відверто виступає як ворог і захисник нібито утиснених православних. Має в повіті великі впливи.

2. Позбавлення дозволу на ведення бюро правничих порад і виступів як захисника якогось Шуринові Кирилові, судді на пенсії православного віросповідання, що мешкає в Замісті. Згаданий виступає на терені повіту як керівник православного руху з українською ідеєю. Непохитний ворог тутешньої ревіндикаційної праці. Завдяки посіданню бюро правничих порад його вплив охоплює цілий повіт.

3. Відібрання оренди поцерковних земель, яка орендована виключно православними. Є конкретний випадок із села Шевні гм. Потічок. Поцерковну землю орендують 4 православні шовіністи, русинські комуністи: Костик Ми-

¹ Береза Каргузька — місце «відокремлення» політичних «злочинців» у міжвоєнній Польщі.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

колай, Липа Йосип, Левуш Михайло і Литвин Теодор. Названі насміхаються з польських властей і внаслідок скарг тамтешніх поляків мають поліцейні докозження. Пан Генерал виступив з вимогою, умотивованою приписом проведених розслідувань, до Дирекції Державних лісів в Радомі про розірвання з названими угоди оренди. Відповіді до цього часу не отримано.

4. Не призначення на терен повіту державних службовців православного віровизнання і російської або русинської [української. — *Авт.*] національності.

На терені повіту працюють: на пошті — службовець Пудловський Теодор і Пристачук Іван православного віровизнання, в поліції — кер. слідчої служби Дам'янюк Андрій і функціонер поліції Макаров Григорій православного визн[ання], на залізниці — Тимчик Дмитро і Гончаров Сергій, машиністи православного визнання, в Скарбовій Палаті — Кобак Михайло, інспектор скарб. конт. греко-кат. визн., у Суспільному Стархуванні — Кравчук Дмитро, греко-кат. визн.

5. У Дирекції Державних Монополій зобов'язати відділ вирощування тютюну, щоб дозволи на вирощування (від осені ц.р.) видавалися виключно поляками, а надання концесії погоджувалося б з ревіндикаційним комітетом. Зараз у значній кількості управу в повіті посідають русини, переважно настроєні антидержавно.

6. Утворення нових католицьких парафій: у Лазиськах гм. Скербешів, де власник маєтку дарує свій приватний костелик і землю під плебанію, а до часу збудування помешкання для ксьондза у дворі [очевидно — буде жити. — *Авт.*]; в Шевні, гм. Потічок, де є малий і недіючий костел. Обидві пропоновані парафії знаходилися б в околиці з великим відсотком руської людності, що великою мірою спричинилося б до піднесення стану польськості.

7. Отримати дозвіл на розірвання каплиці (церковці), що розвалюється у місцевості Славенцінок гм. Нова Осада. Та капличка недіюча і зачинена.

8. Порушити справу уніфікації в державі календаря. Для ревіндикаційної праці це мало б велике значення.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3/2; Siwicki M. Op.cit. — S. 129-130 (Док. 14).

Люблинський Воєводський Уряд
Відділ Суспільно-Політичний
L.PPwz. II. 2/77.
Люблин, 18 липня 1938 р.

Командуванню
Округу Корпусу II в Люблині

Розбирання православних церков

16.07.38 р. завершена акція розбирання церков. Загалом розібрано 91 церкву, 10 каплиць і 26 молитовних будинків. Кат. костелові передано 3 святині, залишено як кістниці [морги. — *Авт.*] 4 каплиці, а як пам'яткову руїну частково збережено церкву в Щебрешині¹ Замістського повіту Святиня в Бублю Ст. Більського пов., що належала формально від 1924 р. до єпископа Підляського, а у 1932 р. опанована православними, зачинена і буде шляхом виконання судового вироку, який має єпископ, передана в його розпорядження.

Загалом знесено 127 об'єктів. Залишилися лише штатні церкви у кількості 49 парафіальних, 5 філіальних і 1 монастир.

Акція загалом проведена спокійно, без будь-яких поважніших випадків.

За воєводу
/ — / М.Камінський,
Начальник відділу

Переклад з польської мови.

■ Джерело: SAW. DOK. II. Sygn. 371.2.173; Siwicki M. Op.cit. — S. 130-131 (Док. 15).

Церкви Холмсько-Підляської Дієцезії, спалені і розібрані у 1918—39 рр.

Повіт Білгорай: Крешів — 2 церкви, Хмелик — 2, Тарногород, Корхів, Рожанець, Щебрешин.

Повіт Біла Підляська: Біла Підляська — 2, Хорошинка — 2, Києвець — 2, Межилісся, Загорів, Копитів, Добратичі, Ломази, Павлів, Константинів, Довгоброди, Ополе, Голешів, Головно, Бокинка — 1.

¹ Пам'ятка XII ст.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Повіт Холм: Холм — 4, Черніїв — 2, Войславичі, Плаваничі, Чулчичі, Допултичі, Рейовець, Кані, Голя, Верещин, Збереже, Собібор, Королівка, Ружанка, Лойно, Витично, Раколупи, Сідлець, Лещани, Розтока, Поболовичі, Кодемчичі, Гусинне, Свірже, Березно, Покрівка, Серебрище, Луківок, Савин, Чутче, Вільхівець, Свінчиця, Гусівне, Кулик, Добромишль, Могильчиця.

Повіт Грубешів: Забірці — 2, Потуржин, Новосілки, Ощів, Турковичі, Сагринь, Терембінь, Городло, Бусько, Ликошин, Дутрів, Ріплин, Лагівці, Радків, Василів, Витків, Жабче, Горощиці, Голуб'є, Пригоріле, Крилів, Малків, Ласків, Верещин, Радостів, Сліпче, Міняни, Чомів, Городок, Гостинне, Лужків, Гребенне, Кобло, Копилів, Стрільці, Ухані, Ярославець, Кулаковичі, Убрудовичі, Чортовичі, Дияконів, Бородиця, Богучичі, Павловичі, Космів — 1.

Повіт Красностав: Туробин, Локенник — 1.

Повіт Замістя: Тишівці — 2, Тарноватка — 2, Комарів — 2, Держаленя, Замістя, Шароволя, Паньків, Вепрове Озеро, Дуб, Вакиїв, Клятви, Переворськ, Корчин, Недежів, Типин, Верещиця, Юрів, Підледів, Піняни, Гопке, Микулин, Моратин, Лаців, Зимно, Ратичів, Жерники, Стенятин, Кмичин, Набріж, Злоець, Боратичі, Лабуньки, Славенчин, Годиванці — 1.

Повіт Янівський: Закрівок, Янів, Красник.

Повіт Радзінь: Яблунь, Руська Воля, Ушин, Парчів, Острів, Колеховичі, Устимів.

Повіт Люблин: Люблин — місто.

Зіставлення:

1.	Білгорайський пов.	8
2.	Більський	18
3.	Холмський	40
4.	Грубешівський	47
5.	Красноставський	2
6.	Замістський	37
7.	Янівський	3
8.	Радзінський	7
9.	Люблинський	1
	Разом —	163

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Arch. Metr. Praw. W-wa. Sygn. R VI — 7 c s. nienum.; Siwicki M. Op. cit. — S. 131-132 (док. 16).

Перелік Церков Холмсько-Підляської Дієцезії, перетворених на костели у міжвоєнний період

Повіт Білгорай: Липини, Біща, Сіль, Білгорай, Майдан Княжопільський, Княжопіль, Лухів, Обша, Замх, Тереспіль, Топільча, Кособуди, Щебрешин, Радечниця.

Повіт Біла Підляська: Яблучне (село), Кодень — 2 церкви, Полоски, Костомолоти, Тереспіль — 2, Горбів, Піщаць, Воскреничі, Біла — 2, Лукивець, Корчівка, Ортель Княжий, Ортель Королівський, Костеневичі, Кошолі, Цицибір, Свори, Славатинок, Березівка, Константинів, Макарівка, Ганна, Матвиця, Розвадівка, Жешчинка, Вишничі, Полюбичі, Городище, Ополе, Неплі, Кричів, Пратулин, Рокітне, Кльоповниця, Янів — 2, Бубель, Буковичі, Витулин, Город, Лісна.

Повіт Холм: Холм — 8, Туровець, Клештів, Камінь, Депултичі, Рейовець, Пнівно, Спас, Свершів, Циців, Сідлище, Орхівок, Лубінь, Голя, Коденець, Воля Верещинська, Ганськ, Брус, Станків.

Повіт Грубешів: Грубешів — 3, Матче, Жуличі, Посадів, Новосілкі, Ошів, Вишнів, Мірче, Турковичі, Сагринь, Терebінь, Городло, Бусьно, Шпиколоси, Вербковичі, М'ячин, Завалів, Горишів Руський, Гдешин, Свідники, Грабовець, Тучапи, Модринь, Курманів, Старе Село.

Повіт Красностав: Стенжиця, Красностав, Жданне, Красничин, Локеник, Орлів.

Повіт Замістя: Майдан Сопоцький, Лосинець, Тарнаватка, Невірків, Снятичі, Zubовичі, Переспа, Чортівчик, Верехані, Ярчів, Чортовець, Суховоля, Потічок, Шевня, Липськ, Замістя — 3, Горишів Польський, Монастирок, Краснобрід, Гонятичі Великі.

Повіт Янів: Отроч, Бранев, Трясини.

Повіт Радзінь: Пашинки, Рудно, Радче, Вогинь, Безволя, Прогалин, Коломброди, Виторіж, Городок, Шістка — 2, Дрелів, Довга, Межиріч — 2, Радзінь, Залізна, Гусь.

Повіт Люблин: Люблин (місто) — 3, Рогізно.

Зіставлення:			Повернено до 1.03.1941
1.	Повіт Білгорай	14	2
2.	Біла	44	3
3.	Холм	26	13
4.	Грубешів	29	18 ½
5.	Замістя	22	6 ½
6.	Красностав	5	3
7.	Люблин	4	—
8.	Радзінь	18	4

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Зіставлення:			Повернено до 1.03.1941
9.	Янів	3	1
	Разом	165	51

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Arch. Metrop. Praw. W-wa. Sygn. R VI — 7 s. nienum; Siwicki M. Op. cit. — S. 132-133 (док. 17).

Список православних святинь на терені Люблинського воєв., зруйнованих або переобладнаних у 1928—1932 роках

Пор. №№	Місцевість	Повіт	Рік збудування	Рік знищення	Примітки
1.	Корниця	Біла	1578		Зруйнована
2.	Константинів		1834		пере[обладнана] під шк[олу]
3.	Кодень		1907		пере[обладнана] під шк[олу]
4.	Києвець		1902	1929	Зруйнована
5.	Березівка		1890		пере[обладнана] під шк[олу]
6.	Біла (каплиця)		1907		Зруйнована
7.	Ломози		1889	1928	Зруйнована
8.	Сичина			1930	Спалена
9.	Корхів	Білгорай	1872		Зруйнована
10.	Холм	Холм	1914		Зруйнована
11.	Бусовно		1871		Зруйнована
12.	Ухані	Грубешів	1883	1929	Зруйнована
13.	Курманів		1907		
14.	Турковичі		1903		Зруйнована
15.	Турковичі		1905		пере[обладнана] під шк[олу]
16.	Павловичі		1833	1929	Зруйнована
17.	Янів Любл.	Янів Любл.	1879	1929	Зруйнована

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Кулик
Хутче
Могильниця
Вільховець [чи Ольховець ? —

Авт.]

Депултичі
Добромишль
Гусинне
Савин
Сілець (церква і 2 каплиці)
Покрівка [чи Покровка ? — *Авт.*].

Повіт Грубешів

Заборці (стара)
Заборці (нова)
Бусьно
Ласків
Вершин
Городло
Лужків
Гребенне
Бородичі
Дзеканів
Городок Надбужний
Грошчичі [чи Горощиці ? — *Авт.*]
Кулаковичі
Убродовичі
Копилів
Чортовець
Крилів
Голуб'є
Сліпче
Космів
Чомів
Гусинне
Кобло
Теребінь
Малків
Ярославець
Міняни (спалена)
Ошів
Пригоріле

Стрільці
Модринь
Турковичі.

Повіт Томашів

Шароволя
Тишівці — Замлиння, Дубина [передмістя. — *Авт.*]
Лащів
Новосілки (спалена) [за ін. даними — зруйнована. — *Авт.*]

Типин
Клятви
Жерники (спалена)
Паньків
Юрів
Микулин
Тарноватка
Витків
Годованці
Неледва
Гопки
Морятин
Зимно
Недзежів
Підледів
Піняни
Ратичів
Посадів
Лагівці
Радків
Дутрів
Кмичин
Ликошин
Старе Село
Радостів
Жабче
Вакиїв
Набріж
Ріплин
Преорськ.

Повіт Володава

Каролівка
Головно
Збереже
Угнин
Витично
Луківок

Колеховичі
Любінь (дім молитви)
Голешів
Голя.

Повіт Замістя

Шевня.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Archiwum Metropol. Prawosł. Sygn. R VI — 2D/ 1874 s. nienum.; Siwicki M. Op. cit. — S. 135-138 (док. 19).

Витяг з інформації настоятеля православної парафії Войславичі Холмського пов. деканові Холмського округу

св. о. Киселеві 19 жовтня 1938 р.

22 липня 1938 зруйновано каплицю в Войславичах. Руйнувало 5 робітників, відірваних від будови шосе, асистував поліцейський, який відганяв людей і дітей. «Каплиця великої вартості не мала, але людність боляче сприйняла руйнування як переслідування православної віри у відродженій Польщі. Православні відразу вороже поставилися до сусідів-поляків, чого дотепер не було, а одна православна жінка кілька разів вдарила в обличчя католика, який щось там їй злосливо-радісно говорив на тему ваління церкви. Доки вони є, то народ зганяє злість на дідах жебраках-католиках, яким нічого не дає і відсилає до латинських священників і католицької людності».

Парафія Бердище Холмського деканату, 5.10.1938:

Килими, хустки і рушники робітники вкрали. Шафи забрала гміна, бібліотеку спалено. Половину цегли з розібраної церкви в Гусинному, збудованої у 1911 році, віддано за роботу, другу половину забрала гміна. Долучено фотографії — прекрасні церкви! У Сміжі закінчився ремонт, зроблений з дозволу Люблинського воеводи, коли приїхали розбирати. Розбирали часто о 2-3-ій вночі під контролем війта, секретаря гміни, коменданта поліції і постерункових. «Розбирання виконуються або за участю війська, або «невідомими особами», переважно вночі, і в тих останніх випадках учасники розбирання залишаються зазвичай не викритими».

У березні 1929 р. під час розбирання в Києвці пов. Біла Підляська відбулася сутичка людності з саперами.

Комарів повіту Томашів: 21.09.1929 р. церкву розібрав уночі 100-особовий натовп. Викликана поліція не приїхала.

Павлів Старий повіту Біла Підляська: 4.05.1930 р. неznані злочинці зруйнували споруджувану каплицю.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Archiwum Metropol. Prawosł. Sygn. R-VI — 7 c. /1292, R VI — 7 c. /1421 за 1930 г.; Siwicki M. Op. cit. — S. 138-139 (док. 20).

За останній місяць на терені Люблинського воев. зруйновано 114 святинь, в тому числі 56 діючих. За даними урядової статистики на 1875 рік на Холмщині і Підляшші було 309 146 вірних, уніатських церков 330, православних 11. У 1915 р. (останній рік російського правління) на 15 церков більше — 356. По війні [Першій світовій. — Авт.] залишилося 54, бо 30 знищено під час війни, близько 150 висвячено на костели, близько 120 зачищено. На 1 січня 1938 р. православної людності залишилося 231 410 осіб. До руйнування церков залучувано в'язнів. Час збудування церков: XII століття — 1, XVII — 3, XVIII — 19, решта — у XIX і XX ст., 20 збудовано в незалежній Польщі.

Могильниця пов. Холм: те саме, 280 підписів. Згадка про виселення людності повітовим старостою за допомогою поліції.

Сверже пов. Холм: скарги до президента і прем'єра, 271 підпис. Згадка, що поліція цькує людей собаками.

Голешів пов. Володава, 13 липня 1938 р. Церкву захищали жінки, поліція була їх палицями, цькувала собаками. Питання жінки «Хто ж нам і де тепер буде правити служби Божі? — Відповіді поліціанта: «Хлоп твій в хліві на сні тобі відправить!». Опис руйнування 400-літньої церкви. Це інформація [звіт. — Авт.] св. Степана Халимона. «Цілу неділю серед руїн чути плач. Сторчачи стовби, ніби піднесені до неба руки, кличуть до помсти».

Угнин пов. Володава: св. Володимир Кошовий покараний штрафом у 500 злотих за відправлення служби Божої всупереч забороні.

14.06.1938 р. всі нештатні священники викликані до староства у Володаві, там їм сказано, щоб йшли собі, де очі бачать.

Священик Лілякевич з Любена три рази караний за відправу служби Божої на 500, 800, 1000, разом 2 300 зл. Виселений поліцією до монастиря в Яблочині. Погроза референта безпеки: якщо не будете виголошувати проповідей по-польськи — розвалимо церкву.

Голя пов. Володава: розвалено молитовний дім, збудований парафією в 1935 році як житловий будинок Лева Рибчинського.

Меморандум 1938 р. до уряду про становище Православної Церкви на Люблинщині: в Моратині пов. Томашів заарештовано 20 жінок і 4 чоловіків, інших побито і поранено, поміщено до шпиталю. В Хмільку пов. Білгорай заарештовано 3 чоловіків і 10 жінок, вже сім тижнів сидять в Білгорай. Мешканців села Любінь Володавського пов. покарано штрафом і арештом. Серед священників і православної людності повітовими старостами, комендантами постерунків ПП і війтами ґмін ведеться римо-католицька місія.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Archiwum Metropol. Prawosl. Sygn. R -VI — 7 c. /1292 s. nienum.; Siwicki M. Op. cit. — S. 139-140 (док. 20).

Телефонограма
ґміни Бабичі Білгорайського пов.
L.dz.27/BR
Обша, 2 травня 1938 р.

**Урядникові цивільного стану
Православної Парафії в Бабичах**

Правління ґміни Бабичі довідалося, що сьогодні має відбутися в церкві у Бабичах шлюб Сенявського з Замху. Оскільки Сенявський висловив бажання змінити віросповідання православне на римо-кат., тому він брати шлюб у церкві не може. Тому радимо Св[ященникові] настоятелю не давати шлюбу під загрозою карних санкцій.

**/ — / Війт ґміни Бабичі Куровський
Ознайомився: Настоятель парафії Бабичі /-/ Св. Іван Которович
(М.П.)**

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Archiwum Metropol. Prawosl. Sygn. R VI — 2 D /1962, s. nienum.; Siwicki M. Op. cit. — S. 140 (док. 21).

Координаційний Комітет у Замісті, 17.10.38 р.

Звіт з терену гміни Нова Осада Замістського пов.

У серпні ц. р. підпалені будівлі в селі Горишів Польський підсолтиса цього села Момота Івана, православної віри. Суть підпалу полягає в наступному: названий, будучи підсолтисом і будучи під впливом визначених довірених на терені гміни до ревіндикаційної акції, розпочав вже тривалий час проявляти бажання перейти на католицизм і в цьому напрямку не лише сам себе задекларував, але, разом з тим, розпочав пропагандистську акцію в цілому селі. Через те, що названий у зв'язку із своїм службовим становищем і взагалі внаслідок доброго авторитету, яким користується у більшості села, розпочав переконливо впливати, певні ворожі чинники тієї акції вирішили його покарати, підпалюючи його. Винного до цього часу не виявлено, проте, є дуже поважні припущення, що цей акт виконав якийсь Гдак, житель села Горишів Польський. (...)

1. Тепер у гміні після розібрання церков немає жодної православної парафії, і *людність з тим фактом вже погодилась, зважаючи на те, що діяльність ревіндикаційного комітету є правомірна і ту акцію підтримують адміністративні чинники.* Те розуміння зараз дуже похитнулося через дозвіл Пана Старости на відправу в Горишеві Польському на цвинтарі православної служби Божої 27 вересня. Коли ту службу Божу оголосили, багато з православних не вірило, зважаючи це за певного роду провокацію і не прибуло на неї. Пізніше, після факту, ті православні шкодували, що не взяли участі у службі Божій і виправдовувалися перед іншими мовляв, вони думали, що у зв'язку з акцією більше православної служби Божої не будуть відправляти. Ту службу Божу відправив православний духівник не з терену нашого повіту, а з села Чесники, якийсь собі Лашук.

2. Дозвіл на відправу служби Божої і факт її відбуття дуже зашкодили діяльності комітету. Руська людність, спеціально агітована, зауважила, що діяльність комітету не має тієї сили, у якій її підозрювано, і не є підтримуваною адміністративними властями, а значить, у такому разі, й державою.

3. У цілій гміні серед русинів поширюється інформація, щоб не боятися поліції і злочинів проти держави, бо від політичних справ є в Замісті у поліції начальник слідчого відділу один якийсь Дем'янюк Андрій, православний, який захищає їх у кожній справі. Вищенаведені відомості розповсюджує ніякий Василь Струк, знаний руський [український. — *Авт.*] агітатор.

На терені гміни дуже активно діє якийсь собі Шурин — постійний мешканець Замістя. Він ніби розвиває кооперативну акцію. Останнім часом вислав з Горишева Польського якогось Безуха Михайла до Стрия до кооперативної школи *Маслоюз*, розміщеної по вул. Шевченка, № 5.

Останнім часом на терені гміни спостерігаються великі впливи православного духовного з села Чесники Лещука¹. Він відправляв службу Божу 27 вересня 1938 р. у Горишеві Польському. Після випадку підпалу Момота і проведеного слідства він відвідав підозрюваного Гада, так ніби тим хотів виказати свою солідарність чи опіку. Названий відправляє службу Божу польською мовою, але будучи таємним лікарем, до своїх пацієнтів, а зокрема до поляків, відкликається і вживає виключно руську мову. Один якийсь Панкевич, дяк з Чесни[к], хотів перейти на католицизм і у зв'язку з тим отримати ділянку з парцеляції в Чесниках. Він склав відповідне подання до земського комісара Томашівського повіту. Подання було підтримане координаційним комітетом Томашівського повіту, а також капітаном Цьмаковським. Тепер Панкевичеві відмовлено. Згідно з отриманими повідомленнями у тій справі був у земського комісара духівник Лещук і ту справу поладнав так, щоб згаданого Панкевича покарати за бажання перейти на католицизм.

/ — / *Подземський Ян, м-р*

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 143-144 (докум. 23).

L.dz. 278 / tj KK.

Замість, 13 грудня 1938 р.

Командирові 2-го Полку Кінних Стрільців, Грубешів

У додатку пересилаю клопотання Онишка Михайла, жителя села Горишів Польський Замістського повіту, який хоче купити ділянку з розпарцельованого маєтку Степанковичі Грубешівського повіту. Щоб він міг купити згадану ділянку, необхідно, щоб подане клопотання підтримав повітовий староста в Грубешеві. У зв'язку з цим прошу пана полковника про особисте звернення у тій справі до пана старости, щоб той не чинив ніяких перешкод і висловив свою згоду.

Купівля ділянки Онишком Михайлом тісно зв'язана з ревіндикаційною акцією, бо він недавно перейшов на католицизм, отже з цього приводу заслуговує на повну підтримку. Свою ж землю в тутешньому повіті продає полякам, що також спричиняється до [поширення] польського посідання землі.

¹ Та сама особа. Раз написано «Лашук», іншим разом — «Лещук». Подібне зустрічається й в інших документах.

Разом з тим прошу пана полковника під час зустрічі з Грубешівським старостою переговорити у подібній справі, у якій я звернувся безпосередньо до нього листом від 22 листопада ц.р. за номером L. 249 / Тј КК, в якому переслав разом із своєю пропозицією таке саме клопотання якогось Конащука Михайла, також жителя села Горишів Польський, який також перейшов на католицизм, але до сьогодні не маю відповіді. Оскільки обидві справи мають дуже велике значення для ревіндикаційної акції, прошу переконати Грубешівського старосту у важливості тієї акції і припилювати, щоб ті подання не залежувалися, бо у цій справі потрібен поспіх.

Про рішення Грубешівського старости прошу мені повідомити, повертаючи на адресу дивізії обидва подання з відповідною згодою Грубешівського Старости.

Командувач дивізії
/ — / Турковський, полковник

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 144-145 (докум. 24).

Акція на кол.[ишній] Холмській землі

Охопила:

Теренове розвідання, яке ствердило:

- а) занепад доброго самопочуття поляків у терені,
 - б) що віросповідання повністю ідентифікується з національністю,
 - в) що православна людність, яка навіть говорить польською розмовною мовою, до польськості не признавалася,
 - г) що джерелом антипольської агітації є православне духовенство.
2. Піднесення у терені доброго самопочуття поляків і їх життєздатності.
3. Ліквідацію неофіційних православних духівників і нештатних церков (закінчена у серпні 1938 р.).
4. Підготовку до масової віровизнанневої ревіндикації, а через неї і національної.

5. Масовий перехід на римо-католицьке визнання, який мав розпочатися наприкінці минулого року, але тільки тепер набрав стихійного характеру.

На теперішній час понад 10% усіх православних на терені кол. Холмської землі перейшло на римо-католицизм. Особливо масовий перехід спостерігається у повітах Томашів, Люблинський Білгораї, Грубешів-Люблинського воєводства, тобто в повітах, що межують з Малопольщею [Галичиною. — Авт.]

і Волинню. Це покищо початок. Стверджую, що зараз склалася така ситуація, що *на терені кол. Холмської землі можна повністю ліквідувати меншинне питання [українське. — Авт.] і то вже у найближчі місяці*. Вважаю, що треба діяти дуже швидко, щоб:

а) використати нинішній вигідний момент міжнародного становища Польщі, яке позитивно відбивається на настроях всередині країни;

б) *не дати часу на рефлексії і український агітаційний вплив на тих, котрі вагаються і не є згідними [перейти на католицизм. — Авт.]*;

в) використати момент несподіванки для українців і православного духовенства, яке *напевне перейде до протидії*;

г) крик, який здійметься, буде вже по доконаному факті.

Вважаю, що даної акції не можна ані гальмувати, ані послаблювати [бо це:]

а) підірве віру у слушність того, що діється з тими, котрі вже перейшли на римо-кат., а також з цілим польським елементом у терені, який врешті почув себе польським,

б) повторно не знайдеться такої догідної ревіндикаційної ситуації, як тепер,

в) *загальмування акції може бути використане надалі для унійної діяльності [греко-католицької. — Авт.]*

Усі зусилля потрібно спрямовувати на:

а) опанування і надання духовної і матеріальної опіки акції не гальмуючи, а спрямовуючи її стихійність,

б) недопущення диверсій і провокацій з боку комуністичних і українських агітаторів,

в) *недопущення до унійної акції*.

Рахуюся з тим, що диверсія і провокація може широко застосовуватися для того, щоб змусити власті безпеки до інтервенції і «в ім'я спокою» загальмувати акцію.

а) Для підтримання акції треба заопікуватися і гарантувати безпеку ново-наверненим і ліквідувати агітацію проти переходу [на католицизм. — Авт.] (або спокою і безпеки).

Потрібно негайно створювати нові римо-кат. осередки. Покищо Мін. освіти повинно видати кредит на 10 об'їздових префектур.

Одна православна парафія в середньому охоплює 3000 осіб. На кожних 2500 виверіндованих осіб повинна припадати одна нова римо-католицька парафія.

У даний момент нам потрібні там монахи-місіонери, але не єзуїти.

Необхідно зараз вислати в терен принаймні 10 римо-католицьких священників (але не з унійним спрямуванням). Якщо Люблинський єпископат не хоче або не може дати, то це повинен зробити інший.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Потрібно принаймні 30000 зл. як перша фінансова допомога для парафії, яка має бути створена в Чесниках Томашівського повіту Місійну акцію монахів профінансувати, інакше вони обтяжуватимуть місцеві парафії, які є убогими.

б) *Стримати доплив, хоч би тільки тимчасово, українських газет з Малопольщі і Волині.*

Видати розпорядження д[уже] суворої цензури тих газет, а також заборонити обговорення справ ревіндикації у тих газетах.

Поширити нагляд за всіма польськими газетами, особливо ліберального спрямування.

Посилити нагляд у прилеглих до Малопольщі і Волині гмінах (Томашів—Білгорай — Грубешів).

Прибулих агітаторів усунути.

Місцевих, хоч би тимчасово, ізолювати з огляду на безпеку і залякування від спроб будь-якої діяльності.

Поширити на терен ЦОП дію декрету про виселення небажаних [елементів. — Авт.], ідентично до прикордонних теренів.

Зважаючи на сказане вище, всі державні власті і необ'єднані другої інстанції на терені Люблинського воеводства повинні неухильно дотримуватися виконання розпоряджень, які у тих справах видав і видає Люблинський воевода (дивись таємний циркуляр Люблинського вое[води], січень 1939).

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 145-147 (докум. 25).

Донесення від 1.03.1939 р.

Доношу, що за звітний тиждень були відправлені служби Божі [православні. — Авт.] 26.02. ц. р. у Лазиськах і Сідлиськах Замістського повіту.

У Лазиськах службу Божу відправив церковнослов'янською мовою православний духівник Григорій Нестерук, який потім виголосив проповідь польською мовою на тему: «твій найсвятіший улюблений образ». Під час служби Божої були проголошені молитви слов'янською мовою за Президента Речі Посполитої і Військо. У службі Божій взяло участь близько 80 осіб (кількість нормальна). Настрій спокійний.

У Седлиських службу Божу відправив православний духівник Павло Швайка церковнослов'янською мовою. Проповідь виголосив польською мовою про значення великого посту. Під час служби Божої були виголоше-

ні молитви слов'янською мовою за Річ посполиту, Президента і Військо. У службі взяло участь близько 150 осіб (нормально буває близько 200 осіб), з яких близько 100 осіб залишили церкву з початком проповіді.

З отриманих інформацій від конфіденційних джерел судовий захисник із Замістя Кирило Шурин і деякі горячкуваті русини з Седлиськ надалі бойкотують православного духівника Швайку за його податливість стосовно властей і виголошення проповідей польською мовою. Олександр Рочняк, подібно, намагається чинити тиск на Швайку і навіть учинив йому гостру нагірку за його податливість. Швайка з того приводу дуже засмучений і говорить, що русинські проповіді почне виголошувати тоді, коли поліція перестане з ним слідкувати.

12.02.1939 р. спеціально зволикав з початком служби Божої, щоб якнайдовше затримати поліціанта, який, за його словами, стояв у церкві з багнетом. «Він говорив також, що не має наміру в майбутньому молитися за Президента Речі посполитої».

Інформація від 15.03.1939 р.

Доношу, що за звітний тиждень відбулися на терені тутешнього повіту такі служби Божі:

1. 12 березня ц.р. відбулося в Лазиськах богослужіння літургійною мовою, відправлене православним духівником Григорієм Нестеруком. Священик Нестерук виголосив проповідь польською мовою на т[ему] «Прийди, Великий Христе Наш, вкажи мені образ Божої краси Твоєї». Під час богослужіння відправлено молитви літургійною мовою за Державу, Пана Президента і Військо. В богослужінні взяло участь близько 80 осіб (нормально). Настрій людності спокійний.

2. 12 березня ц.р. богослужіння в Седлицьких відправив літургійною мовою православний духівник Павло Швайка, а також виголосив польською мовою проповідь під н[азвою] «Значення Святого Хреста». У проповіді закликав не забувати про християнську православну віру і апелював до зібраних, щоб не давали себе затуманити нашептами злих людей і трималися надалі православної віри, а не йшли слідами св. Петра, який по три рази зрікався свого Бога.

У богослужінні взяло участь близько 200 осіб (нормально). Настрій людей загалом спокійний.

Перед проповіддю священик Швайка викликав перед вівтар дітей, де читав і навчав [ix] релігії по-польськи, вони ж відповідали переважно по-руськи. Священик хвалив дітей за добрі відповіді, старші ж тіснилися до вівтаря, щоб приглядатися до тієї сцени. На початку проповіді кілька осіб вийшло з церкви, на що зреагував св. Швайка, кажучи: «Не виходьте, бо то і так вам

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

не допоможе, а можете наразитись лише на прикрість». З церкви вийшло під час проповіді заледве кільканадцять осіб. Молитви за успіхи держави, Пана Президента і Війська не виголошувались.

Відповідно з отриманими конфіденційними інформаціями св. Швайка Павло веде серед православних агітацію, щоб не покидали православного віросповідання і не переходили на римо-католицьке.

Всіх тих, які виявили готовність перейти на католицизм, св. Швайка закликає до сповіді іменними картками і схиляє їх, щоб не приймали нової віри.

Акція проти польських проповідей у церкві триває надалі. Агітацію у цьому напрямі ведуть: Клос Марія, Добош Текля, Яртись Анна, Яртись Катерина — усі мешкають в селі Седлиська.

Одночасно деякі православні мешканці села Седлиська висловлюють бажання прийняти римо-католицьку віру, разом із родинами. Є то: Білик Антін, Дрозд Яків, Селедець Антін, Заяць Іван, Дулемба Михайло, Онух Михайло, Гоцак Марія, Дума Михайло.

У зв'язку з наміром названих осіб, з боку православних на терені села Седлиська ведеться сильна агітація, яка має на меті стримати їх від залишення православного віросповідання.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 148-149 (докум. 26).

L.dz. 49 / tj KK.

8 березня 1939 р.

Панові Директорові пошт і телеграфів у Люблині

У зв'язку з ревіндикаційно-полонізаційною акцією отримую повідомлення, що в пошт.-телегр. установах і агенціях на терені пов. Холм, Грубешів, Томашів, Замістя, Білгорай працюють не поляки. Н[а]п[риклад], у Замісті службовець Савицький — греко-католик, український шовініст, і Папіжанський — греко-католик, секретар пошти у Тишівцях повіту Томашівського, кер[івник] агенції Король — православний. У Гарноватці повіту Томашівського 2 русини — у поштової агенції.

Прошу Пана Директора взяти вищевказане до уваги при найближчих змінах персоналу, бо вважаю, що тут, на цих теренах, на таких важливих

Повітова Управа Товариства
розвитку східних земель у Замісті
21 березня 1939
№ 17/39

До Головної Спілки Товариств плантаторів цукрового буряка у Варшаві на руки ЯВП дир. Морисінського

Повітове Управління ТРСЗ в Замісті, діючи на підставі статуту, затвердженого Комісаріатом Уряду, керується у своїй праці директивами Головної Управи Товариства, керованого Паном Маршалком Присторем.

Одним з головних завдань Товариства є піднесення польського стану посідання на змішаних теренах і зміцнення на тому шляху впливів польського елемента, зв'язаного єдино, без решти, з Польською Державою і діючого на її користь.

Одним із засобів піднесення польського стану посідання у Замістському повіті є надання їм наділів під плантації цукрових буряків, що є однією з найбільш оплачуваних галузей дрібних господарств.

Безпосереднім наслідком тієї допомоги і підтримки є, незначною зрештою мірою, відбирання наділів на вирощування цукрових буряків у плантаторів—русинів, тобто українців. У Замістському повіті їх мешкає близько 6000.

Позбавлені тих наділів звертаються через свої організаційні повітові і воєводські осередки до Головної Управи Спілки Товариств плантаторів цукрового буряка і намагаються таким чином оскаржити прийняті на місці рішення і повернути втрачені наділи.

Повітова Управа ТРСЗ в Замісті має честь просити, у зв'язку з тим, взяти до уваги:

- що наділи для вирощування цукрових буряків відбираються на тутешньому терені в дуже нечисленних випадках,

- що заходи застосовувалися до категорично шовіністичних громадян, які пропагують українські гасла і здійснюють категорично шкідливу щодо Польської Держави діяльність,

- що вплив ТРСЗ у тій галузі є наслідком скоординованої діяльності всіх вірств польського суспільства, відчуваючого тут на власній шкірі негативні наслідки надмірно толерантної національної політики і мимовільного уприлеювання руської меншості, а також від ласкавого стримання всіляких інтервенцій у подібні справи, якби такі до Головної Управи Сп. ТПЦБ надходили.

Повітова Управа висловлює сподівання, що її починання, продиктовані найістотнішими державними інтересами, знайдуть ласкаву підтримку Голов-

ної Управи Спілки Товариств плантаторів цукрового буряка, і з надією на це засвідчує належну повагу.

**Секретар Голова Управи
/ — / Ст. Вітецак / — / Ян Щепанець**

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 151 — 152 (докум. 29).

Управа Повітового Осередку Товариства
розвитку східних земель у Замісті
Замістя, 11 квітня 1939 р.

**ЯВ пан полковник Турковський
в Замісті**

Доношу, що 10-го ц. м. у Замісті взяв разом із п. М[айо]ром Підземським участь у великодньому прийнятті, організованому Повітовою Управою ТРСЗ для ревіндикованих із села Горишів Польський і з села Ситно.

Ревіндіковані, присутні на тій урочистості в кількості кількох сотень осіб, разом з усіма найзапеклішими перед ревіндікацією українськими націоналістичними керівниками, виявили цілковиту зміну свого ставлення до Держави і польської національності. У виголошених на прийнятті промовах проявляли вираз задоволення з приводу примирення з польською людністю, декларували готовність до праці на польську державу і проголошували здравіці на честь Речі посполитої Польської. Організаторам ревіндікації кількразово дякували, підносячи тости за Польську Армію і Тов. РСЗ. Декларували спільну з поляками співпрацю для підняття села і просили про допомогу з цього приводу. Ми на місці організували апарат, який займеться наданням усім ревіндікованим потрібної моральної допомоги, матеріальної і правничої поради. Атмосфера була дуже щирою. Склалося враження, що жителі Горишева Польського і околиці (ревіндікована) є вже повністю здобуті [для Польщі. — Авт.] і до справи польськості задекларовані.

Прямо протилежною виявляється ситуація в Седлиськах гм. Високе Замістського повіту. Православні жителі того села повністю зосередилися на націоналістичних українських гаслах і через здійснювану на місці місцевими і приїжджими діячами агітацію, не піддаються на ніякі ревіндікаційні заходи. Позиція тих жителів є так категорично негативна до польських гасел, що всі застосовувані методи впливу нічого не дають. Мушу тут підкреслити, що

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

їх керівники застосували методи конспіративної антипольської агітації при рівночасному створенні назовні виду повної державної лояльності, навіть творчої діяльності на користь Держави.

10-го ц. м. там відбулася забава, організована Добровільною Проти-пожежною Охороною, з призначенням прибутку від неї на потреби ФОН. Власне, на тій забаві її православні учасники досить важко побили щойно ревіндикованого поляка (Думу). Побиття відбулося під акомпонемент анти-польських вигуків і голосне ствердження, що б'ють польського шпигуна. На тій самій забаві інший ревіндикований поляк (Селедець) без причини дістав від православного копняка в задню частину тіла.

Настрої серед православних села Седлиська є якнайбільше антипольські, і надто провокаційні і в найвищому ступені зухвалі. У ставленні до недавно ревіндикованого Клоса, що веде маєтковий процес проти православних, говорять явно, що навіть через неправдиві зізнання позбавлять його маєтку і навчать розуму «полячка».

Самопочуття польської людності дуже погане. Деякі з них [поляків] навіть висловили на адресу Т-ва РСЗ закиди, що їх не зуміли захистити перед агресивністю і насмішками з боку православних, один із них навіть заявив, що має намір продати своє господарство і перенестися на Волинь (був сьогодні в мене з Селедцем, але ж не пам'ятаю його прізвища). Частина польської людності намагається в тій ситуації утримати якнайліпші стосунки з православними і уникає всього, що могло б ті стосунки зіпсувати, навіть визнання себе поляками.

Наші діячі на тому терені також піддалися депресії і так далеко посунули, що мої кількагодинні тлумачення і відповідна аргументація майже не дали позитивних наслідків.

Результативна допомога для поляків, що мешкають у Седлиськах, є надзвичайно необхідною.

Подаючи вищенаведене донесення прошу надати мені вказівки щодо подальшої діяльності в Седлиськах і надання тутешній польській людності швидкої і ефективної допомоги.

На всіх інших теренах праця йде нормально (за винятком гм. Скербешів, передбачуваної на наступний етап) і кількість ревіндикованих збільшується з кожним днем.

/ — / Я. Щепанець
Голова Замітського Відділу

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 152 — 154 (докум. 30).

Командування 3-ї дивізії піхоти Легіонів
L.dz.998/tj,
Замість, 25.V.1939 р.

Командувач Округу Корпусу № II в Люблині

Доповідаю Панові Генералу, що депресія, яка охопила терени після перебування тут директора Борковського і подій у терені, панує надалі. Незважаючи на всілякі зусилля, не вдається підняти настроїв польських діячів. Польська людність після отримання відомостей, що постава урядових чинників є проправославною, що є випадки переслідування за ревідикаційну діяльність, з одного боку, висловлює здивування і зневіру, а з іншого, в більш живих осередках — знервування і невдоволення. По селах постійно чути мову, що військо програло, адміністрація програла — виграла священники.

Адміністративні власті, включно з органами безпеки не лише ухиляються від будь-якої взаємодії, але, навпаки, ставляться неприхильно до будь-яких починань, спрямованих на підтримання чи поширення нинішнього стану посідання і польського настрою. Один із старост, що належить до Товариства Розвитку Східних Земель, перестав платити внески, намагаючись таким чином звільнитися від ТРСЗ. Доходить до того, що шкільним інспекторам наказують охрещених дітей [в римо-католицькому обряді. — Авт.] посилати навчатися православної релігії. У Комареві (пов. Томашів Любл.) стався випадок поховання за дорученням староства, у супроводі поліції з карабінами, римо-католика Кузьми, колишнього православного, на православному цвинтарі.

У старостах лежать списки визнанневих документів, що не проведені в книгах. Не викреслено тих навернених із книг православних церков. У подібних випадках у терені органи ПП дуже охоче і скрупульозно проводять слідство проти поляків на доноси з боку православних, не поспішаючи вислухати свідків протилежної сторони, подаваних поляками, що часто доводить до арештів і утримання під вартою невинних. Натомість, коли звертаються поляки про захист чи допомогу від православних, то органи ПП ставляться до них неохоче, з недовірою, намагаючись завжди применшити наслідки або їх цілком усунути.

Діячі самоврядування й шкільні після тиску на них останнім часом перестали виконувати будь-яку працю. Полонізаційна акція у зв'язку з тим не може просуватися уперед, вона навіть припинилася. Навіть справа набуття землі і утримання її в польських руках наражена в цю хвилину на відступ, оскільки і земельний комісар під впливом загального настрою займає негативне становище у цій справі. Утримання нинішнього стану посідання за таких обставин є неможливим, оскільки навіть рух діячів ТРСЗ в терені властями гальмується і забороняється. Поліція спостерігає це на кожному кроці.

Протилежна сторона, користуючись тим, розпускає поголоски, які дійшли вже до всіх повітів, що ревіндикацію здійснювала група безвідповідальних людей, що це суперечить волі уряду, що навіть ті, хто прийняли католицизм, можуть бути покарані, оскільки поступили всупереч побажанням уряду.

Священики роз'їжджають по території, а особливо по місцевостях, де є більші скупчення навернутих, як, напр., в Чесниках, постійно є їх по декілька (зараз чотири) і під прикриттям *творення польського православ'я* ведуть інтенсивну акцію реконвертизму, збираючи декларації від новоохрещених, що вони повертаються в лоно православної церкви. Там, у терені, крутиться *пін Лазука, видалений з Седлиськ за українську діяльність. Він часто навідується до д-ра Сагайка, знаного українського діяча у Тишівцях.*

Впровадження польського православ'я в Чесниках представником Міністерства освіти в офіційній і демонстративній формі, де з цілої парафії залишилося заледве кілька десятків не навернених осіб, створило серед людей рух... до реконвертизму і вдарило як обухом у цілу дотеперішню акцію, допроваджує надалі до поширення реконвертизму, чинячи необліковні шкоди для польськості.

Є фактом, що пін з Чесни[к] Лашук контактує безпосередньо з Міністерством Освіти, вимагає надання йому права навчання дітей в Горишеві Польському, де власне немає православних. Це деморалізує і підриває авторитет шкільних і адміністративних властей. Пін Лашук безпосередньо, навіть телефоном, звертається до директора Департаменту Міністерства освіти п. Барковського і звітди отримує розпорядження, чим хвалиться в терені при кожній нагоді. Чи ж би діячі Міністерства освіти планували безпосередньо боротьбу проти римо-католицького визнання?

Стверджено на місцях (Турковичі), що за реконвертизм безпосередньо плачено гроші з джерел, які підтримують православ'я.

Творення осередків польського православ'я адміністративними властями викликає пригноблення польського села і мусить викликати реакцію римо-кат. Костелу, оскільки на Волині це призводить до зневажання польського елемента з боку українського і, цілком очевидно, що у щоденному житті того уникнути не вдасться.

У Грубешівському повіті пожвавлену агітаційну діяльність розвиває священик, підполк. у відставці Мартиш Василь, який переважно вночі об'їжджає навколишні села у мундирі і, посилаючись на свій авторитет полковника, закликає до повернення до православ'я конвертитів, яких змушували і обдурювали безвідповідальні чинники. 16.04. ц.р. у церкві в Монятичах він звернувся до людей під час проповіді і сказав, що ті, котрі у супроводі військового оркестру були введені до Костелу, тепер з оркестром будуть відведені до церкви.

З поляків на терені Грубешівського пов. шаліє куратор фундації Сташиця п. Чекановський, який, як мені останнім часом доносять, кпить з авторитету

війська, командує вчительством, наставляє людей, а вже відомо, що він прихильник українізму до Бугу [Західного. — *Авт.*], що воліє співжити з русинами, ніж з поляками. Серед громадськості кружляють про нього чутки, що він має приятелів у Міністерстві сільського господарства, і ніхто йому нічого зробити не може, а «в Міністерстві сільського господарства поляки думають, як і він». Поведінка цього найгрізнішого супротивника польськості, поляка з широкими зв'язками, збуджує таке глибоке обурення в навколишніх польських селах, що доводиться побоюватись колективної акції проти нього.

Все це викликає в терені хаос, спричиняється до того, що терен втрачає самопочуття і пружність польськості, не може знайти в себе грошей на акцію, ані також протидіяти реконвертизмові через належну, місійно-освітню опіку над наверненими [у католицизм. — *Авт.*].

Той хаос у терені використовує ППС і радикальні діячі із Стронніцтва Людового [Селянської партії. — *Авт.*], які щораз більше роз'їжджають по терені, створюючи Спілки малоземельних на тих засадах, що беруться інтенсивно захищати нібито ображених православних, стають їхніми оборонцями, замінюють свої офіси на контори для написання скарг і таким чином здобувають підтримку і прихильників у терені. Такий випадок документально підтвердила Прокуратура Округного Суду в Замісті на терені Білгорайського повіту, а саме: до Прокурора надійшло понад двадцять справ, писаних на тій самій друкарській машинці. Під час слідства виявлено, що керівники місцевих відділів Спілки Малоземельних, як і повітові посланці з Білгорая чи Замістя, збирали підписи від яким нібито завдано шкоду православних, (нових своїх членів), і численні повідомлення про вибиття віком, бійок чи словесних образ, а потім перебільшували ті випадки в донесеннях, опрацьованих у Спілці малоземельних на місці у Замісті з підписами на зворотному боці аркуша. Таким чином вислано колективні петиції до керівних властей у Варшаві на нібито утиски православних. Та акція, як недвозначно впливає з самого слідства, керована зверху адвокатом із Варшави Свіонтковським. Попи на місцях підтримують Спілки малоземельних і закликають ставати їх членами.

Підсумок прокурорського слідства не зміг встановити безпосередньо карних злочинів при написанні тих скарг і петицій. Виявлені натомість зловживання статутом Спілки, а також порушення положень про бюро написання подань, які були передані відповідним старостам для покарання.

Однак подібна реакція на діяльність Спілки Малоземельних, яка є, на мою думку, найгрізнішим злочином проти найжиттєвіших інтересів польськості у тутешній місцевості, є недостатньою, тим більше, що я не маю ніякої впевненості, що відповідне староство фактично уявляє собі наслідки того, що відбувається.

Причини таких та їм подібних випадків полягають, на мою думку, в угодовській політиці на місцях. Одним із наслідків тієї політики є постійне зростання кількості дітей охоплених евангелістським і православним визнанням, що

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

засвідчує статистика останніх кількох років, про що на минулому річному з'їзді інспекторів у Замісті говорив візитатор Томаш Лисек.

Прошу пана генерала, у зв'язку з вищевикладеним, вплинути на воєводські власті і Міністерство військових справ, щоб цей стан на місцях якнайшвидше виправити шляхом:

- знайти привід для якнайшвидшого переведення священників — Лашука з Чесник до однієї з парафій, що межують з повітами Малопольщі, де немає конвертитів [навернених на католицизм православних. — *Авт.*]; Метюка з Грубешева, Матвійчука з Тарногороду і Левчука з Удятич;
- заборонити появу на теренах, де є конвертити, священникам, які не належать до місцевих штатних православних парафій, і прибули нібито з метою творення польського православ'я;
- впровадження і підтримання польського православ'я лише в місцевостях, де немає конвертитів, виключно на прикордонних з повітами Малопольщі;
- не допускати, щоб створення осередків польського православ'я доручалося адміністративним властям;
- розпорядження про відновлення в Томашівському повіті діяльності самоврядних функціонерів, яка була стримана за те, що нібито брали участь в ексцесах;
- доручення адміністративним властям підтримувати і дозволяти всебічну протидію реконвертизму [поверненню у православ'я. — *Авт.*] шляхом відвертої всебічної опіки над конвертитами;
- виявлення найглибше спрямованих наслідків у ставленні до діяльності Спілки Малоземельних за здобуття політичних козирів зі шкодою для польськості;
- позбавлення функцій куратора у Грубешівському повіті п. Чекановського;
- дозволити ТРСЗ вести подальшу ревіндикацію в межах спокійного, індивідуального, рідинного чи групового переходу на римо-католицьке віросповідання;
- надання значної суттєвої фінансової допомоги для освітньо-полонізаційної акції.

Крім того, прошу пана генерала отримати з Люблинського кураторіуму дані стосовно віросповідної статистики євангельських і православних дітей, про яких згадав візитатор п. Томаш Лисек на з'їзді інспекторів і переслання її нормотворчим чинникам у Варшаву. Може, це стане приводом більш радикальний спосіб діяльності.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 154 — 159 (докум. 31).

Командування 3 дивізії піх. Лег[іонів]
Замістя, ... червня 1939 р.

**Євгеній Гвоздь — інформації
Командувачеві Округу Корпусу № II
в Люблині**

У додатку подаю відпис листа, дорученого мені Замістським Старостою.

Євгеній Гвоздь є мешканцем Седлиськ, відомим у своїй місцевості діячем, який підтримує постійний контакт із провідними українськими діячами Замістя Бочняком та Шурином і як такий, хоч молодий за віком, числиться у тут[ешніх] поліцейських картотеках.

Нечесним з його боку є видавання себе за поляка православного визнання, як також і заяви, що є слухняно відданим Вітчизні.

У зв'язку із закидами стосовно Війська прошу Пана Генерала про направлення до суду справи за образу військових влад, з приводу його наполягань стосовно випадків самогубства: у першому випадку слідство зовсім не встановило причин самогубства, але в будь-якому випадку змушування до зміни віросповідання було виключене, а в другому випадку доведено розумове недорозвинення, що немає також нічого спільного зі зміною віри.

У згадуваних випадках ведення груп солдатів [до римо-католицького костелу. — Авт.], то справді 2-го травня ц. р. солдати прийняли римо-кат. віру, акт докрано цивільним ксьондзом у місцевій цивільній парафії. Так само 8.05. ц. р. жодного примусу ніхто не застосовував, а солдати самостійно просилися змінити віру і уможливити їм виконання акту, а командир полку лише для порядку визначив одного підофіцера для супроводу відділу.

Справа, зрештою, зрозуміла і явною є робота місцевих українських діячів, які засипають своїми протестами Міністерство освіти і релігійних визнань і для здобуття результатів нечесно вводять в оману Державну владу, підшиваючись під поняття поляка.

У самому Замісті є близько 200 православних, тому вислів «Що дуже обурило православну людність в Замісті» підтверджує всю тендеційність листа.

**Командир дивізії
/ — / Турковський, полковник**

Відпис. До Міністерства релігійних визнань у Варшаві. Євгенія Гвоздя, жит[еля] м. Замістя, вул. Фільварочна, № 31.

2-го травня 1939 р. я став перед призивною комісією в Замісті. В комісії брали участь лікарі і п. староста Соханський. Лікарі встановили, що маю хворі ноги і скерували мене до пана Старости, який запитав мене, звідки я взявся православний у Замісті. Я відповів, що народжений в Замісті від батьків-поляків православного визнання. Пан староста сказав, що то не може бути, щоб я був православним, бо і моє прізвище з тим не погоджується, бо, зрештою, й батьки поховані на католицькому цвинтарі, а значить і я маю перейти на католицизм. Засвідчую, що то неправда, бо батьки поховані на православному цвинтарі. Я є поляком православного визнання, був охрещений у православному костелі. П. староста послав мене знову до військових лікарів, які мене також переконували, як і п. староста, щоб я перейшов на католицизм. Я, однак, відмовився. Вважаю своїм обов'язком додати, що поляків православного визнання, котрі служать у Війську в Замісті дуже переслідують. Перед Великоднем сталися два випадки, коли солдат з пов. Томашів (Люб[линський]. — *Авт.*) Микола Хитринь, котрого змусили перейти на католицизм, не міг того перенести і застрелився на складі зброї, залишаючи лист. Інший солдат, також був змушуваний до переходу на католицизм. Оскільки він не хотів перейти, то повісився. 2-го Травня в Замісті якийсь взводний примусово відвів до католицького костелу 15 православних солдатів, щоб ті перейшли на католицизм, що дуже обурило православну людність в Замісті. Вчора знову відведено 15 солдатів до католицького костела і змушено прийняти католицизм. Випадки змушення переходити на католицизм у поєднанні з тероризуванням православної людності, тепер в Замісті на порядку денному. Дуже прошу, Пане міністре, коли мене покличуть на військову службу, щоб мене не змушували переходити на католицизм, бо я є поляком православного визнання і честь Вітчизни для мене на першому місці. Слухняний і відданий Вітчизні.

Євгеній Гвоздь
Замістя, 9.05.1939 р.

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 159 — 161 (докум. 32 і дод. 1).

Товариство розвитку східних земель.
Замість, 7 травня 1939 р.

**Пан Полковник Турковський,
Відеголова місцевого ТРСЗ**

Нижче, як додаток, подаю звіт з терену Замістського повіту за місяць квітень ц. р.

Ревіндикація

У квітні, в другій половині місяця, після масової ревіндикації на терені гміни Нова Осада, у місцевості Горишів Польський, Ситно, колонія Горишів Польський, Чолки і Воля Горишівська ревіндикація триває далі. Її результати такі:

У парафії Лепсько віросповідання змінило 22 особи

Суховоля	9 осіб,
Замістське	1 особа,
Кособуди	4 особи,
Щебрешин	2 особи,
Разом	38 осіб.

Постава ревіндикованої людності

Позиція людності, яка змінила віру, є повністю доброю і цілком задовільною. У значній більшості акцентований сильний національний патріотизм і прив'язаність до батьківщини. Вийшло це назовні насамперед завдяки складаних внесків на протиповітряну позичку. Характерним прикладом може служити село Бархачів гміни Лабуні, де зі 105 господарств жителів 10 родин ревіндикованих задекларували найвищі суми на згадану позичку. Релігійні настрої ревіндикованих цілком добра і щира, особливо у тих місцевостях, де ревіндиковані оточені опікою католицьких духівників, і в тих місцевостях, де є католицькі костели.

Проведення на цілому терені, де відбувається або де відбулася ревіндикація, травневих богослужінь [на честь конституції — 3 травня в Польщі державне свято. — Авт.] дає великі результати і цей факт притягує навіть тих, котрі до цього часу не надавали великого значення релігії взагалі.

Людність руська і православна

Й надалі ставлення до польської людності є ворожою. Переважає схильність до відокремлення себе від польського оточення. *Ставлення до державної влади і політичних питань назовні не виявляється, але під тим прикриттям продовжується антидержавна діяльність у національно-*

українському забарвленні. Як доказ ворожого ставлення православної релігії до польськості і взагалі всього, що віддає Польщею, є факт, що в селі Седлиська гміни Високе в церкві оточується нині великим культом свято Казанської Матері Божої, встановлене у XVII столітті на честь перемоги Росії над польським військом.

4. Православне духовенство

На терені повіту перебувають два православні духівники, а саме: в селах Седлиська і Лазиська. Обидва на зовні обмежуються виключно до релігійних послуг, хоча навіть у певних діях на церковній ниві виявляють ворожу поставу до польської держави через богослужіння, а також під час проголошення проповідей, які, хоч виголошували по-польськи, є тенденційними, а подавані ними нібито офіційні повідомлення є фальшивими, напр., проголошення з амвону, що пан маршалок Ридз-Сміглий заборонив перехід з православної релігії на католицьку.

Польська людність

Позиція — без зауважень. Ревіндикація серед польських мас тішиться надалі великою популярністю і є всіма гаряче підтримувана. Польська людність ставиться до ревіндикативної людності приязно і щиро, доказом чого є різноманітні заходи, святкові заходи.

Свято 3 травня

На терені повіту в місцевостях, де відбувається ревіндикація, організувалися відзначення 3-го травня. Всюди в тих місцевостях брала участь вся польська людність, а також ревіндіковані, тоді проводилися академії і спільні патріотичні маніфестації.

За обговорюваний час жодних випадків на тлі ревіндикації не було.

*За голову
/ — / Підземський Ян,
Майор.*

Переклад з польської мови.

■ Джерело: CAW. 3 DP. Sygn. I. 313. 3.2; Siwicki M. Op.cit. — S. 161 — 163 (докум. 33).

Копії церковних метричних записів та україномовний переклад частини статті «Малий Василів у Кремлі»

Наводимо декілька документів, почерпнутих з книг записів актів громадянського стану у православних парафіях Холмщини за часів російського, потім польського панування та під час Другої світової війни. У першому випадку документація велася, цілком зрозуміло, російською мовою, у другому — польською, хоч тодішні православні священники не володіли нею достатньою мірою. І лише декілька воєнних років уся церковна документація велася українською мовою. Залучаємо також переклад українською мовою статті кінця 90-х рр. минулого століття про Ніну Хрущову з дому Кухарчук.

Запис у Книзі реєстрації актів громадянського стану
Православної парафії у селі Новосілки Томашівського повіту
Люблинської губернії, за 1900 рік. №34¹.

Відбулося у селі Новосілки десятого квітня тисяча дев'ятисотого року, о десятій годині дня. З'явився особисто корчемний сторож, житель села Василева, Петро Васильович Кухарчук, двадцяти семи років, у товаристві Івана Боднарчука, сорока двох років, селянина села Василева, і Дмитра Грицяя, тридцяти шести років, селянина села Новосілки, і пред'явив нам немовля жіночої статі, заявляючи, що воно народилося у селі Василеві першого квітня поточного року, о десятій годині дня від його законної дружини Катерини, уродженої Боднарчук, двадцяти трьох років. Немовляті цьому при святому хрещенні і миропомазанні, здійсненому цього числа нами, дано ім'я Ніна, а хрещеними батьками його були — вище згаданий Іван Боднарчук².

Зберігач Актів громадянського стану, священник Матфій Таратута (підпис).

Переклад з російської мови

■ Джерело: Архів родини Макарів

¹ Мова про походження і хрещення майбутньої дружини Микити Сергійовича Хрущова.

² На цьому запис закінчений, хоч згідно з релігійними канонами мала би бути ще хрещена мати. Щоправда, був присутній ще один чоловік.

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Запис у Книзі реєстрації
Потуржинської православної парафії
Томашівського повіту Люблинського воєводства
за 1934 рік. №59.

Діялося в селі Потуржині дня одинадцятого грудня тисяча дев'ятсот тридцять четвертого року, о четвертій годині пополудні. Прийшов православний священник, ігумен Варлаам Ціхоцький, п'ятдесяти семи років, виконуючий душпастирські обов'язки в селі Новосілках, там же проживаючий, і засвідчив, що дня двадцять п'ятого листопада поточного року в присутності свідків Йосипа Підкови, двадцяти шести років, та Йосипа Планети, двадцяти одного року, обидва мешканці села Телятина, він благословив релігійний шлюбний зв'язок між Іваном Макаром-Кардашем, двадцяти восьми років, нежонатим, мешканцем села Телятин, сином Артемія Макара і Ольги Кардаш, та Юлією Свистун, двадцяти трьох років, незаміжною мешканкою колонії Новосілки, дочкою Антона і Анни, з родини Ленсів, подружжя Свистунів.

Цей шлюб попередили три заповіді, оголошені в селі Новосілках при богослужіннях в дні дванадцятого, двадцять першого і двадцять п'ятого листопада поточного року. Передшлюбної угоди не укладано. Цей акт зацікавленим зачитаний, нами і ними підписаний.

*Священик, протоєрей Іван Левчук,
зберігач Актів громадянського стану. Ігумен Варлаам.*

■ Джерело: Архів родини Макарів

Запис у Книзі реєстрації
Потуржинської православної парафії за 1939 рік. №54.

Віталій Макар-Кардаш Кол[онія] Новосілки

Діялося в селі Потуржині дня двадцять восьмого серпня тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року, в годині тринадцятій. Юрій Заячківський, тридцяти семи років, рільник в Колонії Новосілках, в присутності ще двох осіб — Андрія Пруса, двадцяти дев'яти років, Зеновії Свистун, тридцяти років, обоє рільники, замешкалі в Колонії Новосілках, — пред'явив нам дитину чоловічої статі, повідомляючи, що вона народилася в Колонії Новосілках шістнадцятого червня поточного року, о третій годині, від Івана Макара-Кардаша та його шлюбної дружини Юлії зі Свистунів, тридцяти років [мала тоді 29. — Авт.], мешканців Колонії Новосілках. Тій дитині сьогодні при святому хрещенні та

миропомазанні надано ім'я Віталій, а хресними його батьками були Юрій Заячківський і Зеновія¹ Свистун. Цей акт запізнений через призов на дійсну Військову службу батька. Батькам і свідкам акт зачитаний та нами, батьками і свідками підписаний.

**Ведучий Актів громадянського стану —
протоєрей Олександр Волошинський.
Заячківський Юрій, Прус Андрій, Зінаїда Свистун
(усі підписи розбірливі. — Авт.)**

Переклад з польської мови.

■ Джерело: Архів родини Макарів

Запис №9

у Книзі Актів громадянського стану парафії
у селі Новосілки, гміни Потуржин Грубешівського
[до Другої світової війни і після неї -
Томашівського повіту на Холмщині. — Авт.]

Діялося у селі Новосілках дня тринадцятого вересня тисяча дев'ятсот сорок третього року, в годині четвертій пополудні. Зголосились Юрій Свистун, управитель школи села Василева, сорока восьми літ, і Петро Юзьвяк, тридцяти семи літ, мешканець села Новосілок, і заявили, що дня дванадцятого вересня цього року, в годині другій ночі зостав забитий і помер у колонії Новосілки, Потуржинської волости Іван Макар, тридцяти шести літ, жонатий, селянин, мешканець колонії Новосілки, син Артема і Ольги, з дому Кардаш, подружжя Макар, залишивши овдовілу жінку Юлію, з дому Свистун. Переконавшись особисто про смерть Івана Макара, акта цього складено й прочитано свідкам, і нами й ними підписано.

**Завідуючий актами горожанського стану.
Настоятель православної парафії в селі Новосілках,
священик Микола Гольц.
Свистун Юрій, Юзьвяк Петро
(Усі три підписи повністю — прізвище та ім'я).**

■ Джерело: Архів родини Макарів

¹ Так в тексті. Насправді, ім'я — Зінаїда.

МАЛИЙ ВАСИЛІВ У КРЕМЛІ¹

Ніна Петрівна Хрущова, друга дружина Микити Сергійовича, І секретаря Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, виводилася з Малого Василева, маленького села біля Телятина.

Провела там лише дитинство. В 1939 році повернула до села, щоб забрати родичів і брата. Потім вже ніколи не відвідала рідних сторін.

Батько Петро, мати Катерина

Василів. Мале, звичайне село, поперетинане ярами, рідко порозкидані хати. Посеред села цвинтар. Ніби нічого особливого тут немає, але однак... те село з незвичним минулим. Нинішні мешканці Василева не багато чули про тамту історію.

Тільки в малій хатині під лісом живе **Владислав Славінський**, який пам'ятає Ніну Кухарчук з 1939 року. Тоді він ще не знав, що ця «середньої вроди сільська дівчина» стане першою дамою Кремля.

«Відбулося в селі Новосілки 10 квітня тисяча дев'ятисотого року, о 10 годині дня. Прийшов селянин, мешканець села Василева, Петро Васильович Кухарчук (...) представив нам дитину жіночої статі. Сказав, що вона народилася у селі Василів 1 квітня того року (...) від законної дружини Катерини, з дому Бондарчук [в оригіналі церковного запису — Боднарчук. — Авт.], двадцятитрирічної. Дитині тій при хрещенні надано ім'я Ніна (...)». Так голосить запис, знайдений під 34-им номером в метричній книзі за 1900 рік, яка тепер зберігається у Відділі записів громадянського стану в Телятині, а колись веденій церквою в Новосілках.

— *Василівчани ходили до церкви у Вишневі. Петро Кухарчук також був порядним. І до церкви ходив, а як же,* — розповідає Владислав Славінський.

Чому ж Ніну охрестив в Новосілках?

¹ Наводимо україномовний переклад замітки Ядвіги Герети у замістському двотижневику *Dziennik Wschodni (Східний щоденник)* за 21 грудня 1998 — 4 січня 1999 рр. Історія викладена (докладно чи ні) може викликати зацікавлення, бо, з одного боку, відноситься до Холмщини, а, з іншого, стосується родини М.С.Хрущова, який відіграв неоднозначну роль у долі України та українців, у тому й холмсько-підляських. Видається, що дружина мала на нього певний вплив, хоч у ті часи дружини радянських лідерів формально були повністю ізольовані від будь-якої участі у суспільному житті.

Село Малий Василів або просто Василів, розташоване за нинішнім адміністративно-територіальним поділом Польщі на терені гміни Телятин у Томашівському повіті Люблинського воєводства. До речі, у тому ж повіті є ще один Василів, який називають Великим. Це справді колись велике українське село, але галицьке. У Томашівському повіті є ряд галицьких сіл.

З наведеної статті можна довідатися про цікаві речі з життя холмських українців під російським і польським пануванням.

— Хіба тільки тому, що до Новосілок було ближче, ніж до Вишнева, — плумачить **Антоній Валентин**, знаний томашівський історик.

Тим часом у 1989 році вийшла у польському перекладі книга **Олексія Аджубея**, зятя Хрущова, під заголовком «Тамті десять років». По смерті Ніни Петрівни Аджубей знайшов її біографічні записи і... опублікував.

Сама Ніна визнає, що виводиться з Василева. Однак подає, що народилася на 14 днів пізніше, ніж записано в метричній книзі.

Ніна Хрущова пише: (...) *Я народилася 14 квітня 1900 року в селі Василів, в Потуржинській гміні Холмської губернії (згідно з Юліанським календарем народилася 1 квітня 1900 р. — прим. ред.)¹. Я мала молодшого на три роки брата. Людність Холмської губернії була українською. По селах розмовляли по-українськи. Проте адміністрація в селі, в гміні і вище була російською. В школах навчали дітей по-російськи, хоча вдома по-російськи не розмовлялося. Пригадується мені, що в першому класі сільської початкової школи, де я вчилася, учитель бив учнів лінійкою по долонях за провини, в тому й за неправильне зрозуміння його пояснень по-російськи (діти не знали російської). Називалося то «дати лапу».*

В біографічних записках Ніна далі підтверджує дані, записані в акті про народження:

«(...) Мама, Катерина Кухарчук (дівоче прізвище Бондарчук) вийшла заміж на 16-му році життя і дістала у придане одну моргу землі (0,25 га), кілька дубів у лісі, а також скриню з одежею та постілью. На селі таке випосаження нареченої вважалося за дуже пристойне. Невдовзі по весіллі батька забрали до війська».

Батько, Петро Кухарчук, походив з бідної родини, яка мала в наділі 2,5 морги землі, стару хату, маленький сад зі сливами і одну черешню в городці. Коней не мали (...).

Панна на навчанні

У гміні Телятин мешкало близько 70% українців, а село, таке як Василів, було майже повністю українським.

— Було в селі 164 родини православних, 4 польських і одна єврейська. До 1937 року я не чув ні про яку Україну. Були православні і католики. Стільки років ми жили разом. Зжилися усі і допомагали собі, як могли, — розповідає сьогодні 87-літній дідусь Славінський. — А те, що ціла гміна була серйозно скомунізована, то вже щось інше, і то правда. Василів найсильніше вірує у комуну.

Ніна, 12-літня панночка виїхала, з Василева для подальшого навчання. До села приїздила на вакації.

¹ Холмська губернія була створена у 1912 р. На час народження Ніни Кухарчук Василів справді відносився до Потуржинської волості (гміни), але в губернії Люблинській.

Ось що пише далі Ніна: «(...) В 1912 році батько заладував на підводі мішок картоплі, кусок кабанчика, посадив мене і відвіз до Люблина, де його брат Кіндрат Васильович працював провідником товарних потягів. (...) Вчитель у селі переконував мого батька, що я маю здібності до навчання, що слід мене завезти на навчання до міста, і батько його послухав».

В Любліні Ніна вчилася лише рік, а потім зусиллями діда, який був двірником казначейської палати в Холмі, її перевели до Холмської прогімназії. Потім дідусь допоміг їй дістатися до Холмської Маріїнської дівочої школи для шляхетних панянок. Під час Першої світової війни школа була евакуйована до Одеси.

«(...) У школі в Одесі я проживала в інтернаті і навчалася до 1919 року, і закінчила 8 класів... Після закінчення школи протягом певного часу я працювала в тамтешній канцелярії...»

В 1923 році Ніна поселилася в Донецьку. Там познайомилася з Хрущовим. За рік вже стала його дружиною, другою, бо перша померла від тифу.

Рятівниця на танку

21-23 вересня 1939 року до тих теренів наближалося польське військо, переслідуване німцями і Червоною армією. Робітничо-селянська Червона армія просувалася в напрямку Томашева. Входила двома шляхами: з боку Белзця [вузлова станція в 7 км від Томашева. — Авт.] і від Бугу. Тоді під Томашевом точилася друга битва за це місто.

— *Вважається, що терен Томашівського повіту був зайнятий Червоною армією 25 вересня. Близько полудня передові загони українського фронту увійшли до Томашева, —* пояснює Антоній Валентин. — *Існують розбіжності щодо конкретної дати зайняття Василева. Одні стверджують, що 28 вересня, інші, що навіть пізніше.*

Більш-менш 27-28 вересня Кухарчуків, родичів Ніни, вже у селі не було. Впливова дочка забрала їх до Росії¹ (Хрущов тоді був вже I секретарем ЦК України [так написано в дужках. — Авт.]).

— *Було вже темно. Ми почули гуркіт. До села в'їхав танк. Кілька воjakів, може з восьмиро, оточили обійстя Кухарчуків. Я побачив Ніну у військовому вбранні, зі зброєю. Поспішно вантажили якісь вулики, торби на вантажівку, —* відшуковує у пам'яті картини Владислав Славінський. — *Забираю батьків, а ви як хочете. Ані не намовляю вас їхати, але не відраджую, —* сказала до селян, що згромадилися біля обійстя. Ніхто не поїхав².

Сама Ніна описує тамті дні в щоденнику: «(...) Зателефонував мені до Києва Микита Сергійович і сказав, що моє село Василів і сусідній район

¹ Так, за старою звичкою, часто називали Радянський Союз, що фактично не суперечило правді.

² У першому томі ми розповідали про долю загітованих у 1939 р. на виїзд до СРСР холмшчаків і підляшуків, яка закінчилася здебільшого трагічно.

відійде до німців і, якщо хочу, можу поїхати з якимось візитом до Львова, а звідти завезуть мене до Василева, щоб я могла забрати своїх батьків... Довідалася, що з направленнями ЦК до праці у Львові їдуть дві жінки і я поїду з ними (...). Наказано нам одягтися у військову форму і видано револьвери. Було сказано, що переодягаємось для зручності, щоб військові патрулі менше нас затримували по дорозі... Поїхала до Василева... Доїхали спокійно, знайшли хату моїх батьків. Батько і мати були вдома... Вночі на подвір'я батька заїхав танк... На світанку мої батьки і брат з сім'єю завантажили на напіввантажівку свій добуток і себе, і ми вирушили до Львова...»

Більше вже у Васи́леві Ніни, ані її батьків, ані, тим більше, Микити Сергійовича ніхто не бачив.

В п'ятидесятих роках, коли посаду «першого» в Радянському Союзі після смерті Сталіна зайняв Микита Сергійович Хрущов, у гміні Телятин згадали про Ніну. З'явилася думка, щоб написати до неї або до першого секретаря Хрущова, щоби, пам'ятаючи про походження першої пані Кремля, допомогли збудувати дорогу до Васи́лева. Ніхто, однак, ніякого листа не написав. То була лише думка...

[Закінчується стаття інформацією про відставку М.С.Хрущова у 1964 р. Його і Ніни Петрівни смерть та поховання на Новодевічому кладовищі у Москві. — Авт.].

Переклад з польської мови

ПІСЛЯМОВА

У першому томі автори намагалися докладно і аргументовано висвітлити трагічну долю холмсько - підляських українців впродовж першої половини минулого століття. Як це нам вдалося, судить шановний *Читач* в Україні та поза її межами. На вступі ми вже згадали про захоплюючі відгуки на нашу працю в Україні, Польщі, Канаді, що стимулює нашу подальшу роботу.

Беручись до праці над другим томом, ми поставили собі за мету оприлюднити отримані спогади, світлини, матеріали тогочасної українськомовної преси, опубліковані та неопубліковані документи, віднайдені в архівосховищах. Іншими словами, ми прагнемо донести до сучасного *Читача* ту джерельну базу, яку залучили до нашого дослідження з метою підтвердження обґрунтованості наших тверджень.

Обмежившись у пропонованому томі лише двома дослідницькими розділами, і навіть вийшовши поза хронологічні рамки, ми лише узагальнили висвітлення проблеми в її продовженні до кінця минулого століття, зрештою, й початку нинішнього. Нашим гарячим прагненням є *об'єктивне наукове висвітлення* трагічної долі невеликого, найбільш висуненого на Захід, відламу українського етносу – холмсько- підляського. При цьому ми не здійснюємо спроби в односторонньому звинуваченні польської сторони за те, що з нами сталося. Але, водночас, не сприймаємо одностороннього звинувачення української сторони в тому, що сталося з поляками на теренах, які під час Другої світової війни увійшли до складу тодішньої УРСР, а тепер є інтегральною складовою частиною незалежної України.

До полеміки нас закликає, м'яко кажучи, спрощений підхід до вивчення, сказати б, кривавих братовбивчих подій на землях змішаного українсько-польського проживання обабіч нинішнього міждержавного кордону в роки Другої світової війни, особливо впродовж 1943–1944 та 1945–1947 рр. Хоча вони мали місце практично протягом усієї війни, особливо стосовно загибелі, перефразовуючи польську термінологію, від рук польських підпільників, холмсько- підляських українців.

Стало, по суті, традицією в польських наукових колах розглядати окремо взяті факти з історії українсько-польського протистояння в роки війни *крізь призму ідеологічно надуманих звинувачень українських національно-визвольних структур* (ОУН, УПА) у злочинному намірі, наприклад, фізичного вини-

шення етнічних поляків на Волині у 1943 р. У першому томі нашої праці, на вступі і в дослідницьких розділах ми написали, що було б безглуздя говорити про те, що такого факту не було. Але варто при тому звернутися до причин, які викликали такий зрив з боку українців. Але, навіть, якщо не вдаватися до вияснення *глибинних причин*, а говорити лише про конкретні події минулої війни, то цілком зрозуміло, що у трагедії поляків на Волині значною мірою повинні як *німецькі окупанти*, так і *радянські визволителі*, разом з останніми і *польські чинники* – ті, що співпрацювали з радянською стороною у поборюванні *українського буржуазного націоналізму*, а також ті, які виборювали відновлення Другої Речі Посполитої у довоєнних кордонах.

Щоправда, згадуючи про ідеолого-політичну заангажованість у наукових колах Польщі, ніякою мірою не можна говорити про всіх польських учених. При цьому також не слід забувати такий чинник, як намагання польського політикуму не псувати стосунків з *кресов'яцьким середовищем*, в якому доволі живучі *стереотипи минулого*, що, у свою чергу, наносить шкоду налагодженню взаємопорозуміння на міжлюдському рівні поміж поляками та українцями.

Можливо на цю тему не слід було б дуже багато говорити. Проте, минулий рік пройшов під гучні заклики *затаврувати українських фашистів за криваву бійню поляків на Волині у 1943 р.* На превеликий жаль, для України як держави, так і загалом для українського суспільства, *частина українського політикуму* закликала своїх *польських візаві* засудити українські незалежницькі організації за нібито *геноцид польського народу*. Політичну оцінку таким діям дав перший Президент незалежної України *Леонід Кравчук*. І не лише він. На них належним чином відреагували українські науковці, діячі культури, громадські організації. Зрештою, незважаючи на масований натиск кресов'яцького середовища, польський Сейм ухвалив, як за таких обставин, порівняно помірковану постанову.

Не час і не місце тут вдаватися до глибшого аналізу подій навколо відзначення 70-ліття волинських подій. Тим більше, що шанованому *Читачеві* протягом хоча б нинішнього року довелося чути про це багаторазово. Але варто зупинити увагу бодай на одному обнадійливому фактові. Незважаючи на масований тиск з боку *антиукраїнськи* налаштованих політиків усередині самого українського суспільства, а також їх підтримки з-за рубежа, все ширші верстви українських громадян доходять розуміння, що все те, що говорилося і продовжує говоритися про *злочинність* українських незалежницьких структур впродовж Другої світової війни та по її закінченні, нічого спільного з правдою не має. Таким чином, є надія, що та правда колись восторжествує. Рахуючись з українською дійсністю неважко зрозуміти, що процес буде затяжним у часі і болючим для суспільства і держави. Якби ми могли вчитися на чужих

помилках, то процес рухався б значно швидше. Але наше суспільство, про що ми багаторазово згадували у першому томі, і доводиться повторюватись у другому, схильне століттями повторювати свої *власні помилки* з завидною пунктуальністю, зізнаючись у них лише після чергової поразки у змаганнях за незалежність своєї держави.

За прикладами ходити далеко не треба. Ми ж, власне, говоримо про українців і поляків. Останні ще у середньовіччі збудували власну, на ті часи потужну державу. Наприкінці XVIII ст. власними зусиллями її зруйнували, не без допомоги сусідніх держав. Після Першої світової війни поляки відновили свою державність, яка впродовж міжвоєнного двадцятиліття страждала від постійних зривів у внутрішньому розвитку і через нестійкість позиції на міжнародній арені. Тут, у підсумку, вже немає потреби поширюватися щодо позиції стосовно *української проблеми* в Польщі, оскільки ми, як нам здається, доволі просторо говоримо про це на багатьох сторінках. Але, візьмомо на себе сміливість і скажемо, що *неправильний підхід* до її розв'язання був одним із факторів нестійкості *державного ладу* країни. Інша справа, а яким же мав бути *правильний підхід*? Але українці в будь-якому регіоні свого компактного проживання постійно відчували засилля пануючого ладу, терпіли національну, релігійну, політичну, зрештою, наругу в усіх сферах суспільного життя. Тому початок Другої світової війни вони зустріли з надією хоч на якусь зміну свого *нестерпного життя*. Проте, тут же їх звинуватили у зраді, бо вони вступили у співпрацю з німецькими окупантами, створивши допоміжні структури в особі Українського Центрального Комітету і Українських допомогових комітетів, які насправді могли діяти лише під пильним оком окупаційної влади, але хоч якось захищали страждених українців. На кого ж мали орієнтуватися українці? Чи на підпільні польські структури, які не вважали українців рівноправними громадянами своєї держави, на ліві польські сили, зорієнтовані на Радянський Союз, керівництво якого сприймало *національно-визвольні зусилля* українців крізь призму *українського буржуазного націоналізму*, з усіма наслідками, що з того витікали? Хоч відразу стало зрозумілим, що німецька окупаційна влада не мала наміру дарувати українцям їх державність. Вона збиралася лише розбурхувати *українсько-польських протиріччя* заради досягнення власних імперських цілей. Отже, розмови про зраду (кого?) і співпрацю з німецькими окупантами, зовсім не відповідають дійсності.

Коли говорять, що українці хотіли *фізично* усунути поляків з Волині чи Східної Галичини, то, чи поляки не робили того самого щодо українців на заході Галичини, Холмщині, Підляшші, як зрештою й на сході Галичини, Волині, Поділлі впродовж цілих століть. А під час останньої війни на землях, які нині перебувають у складі Польщі. Цей процес набрав *незворотного* характе-

ру від перших її днів. Вже на зламі 1939–1940 рр. холмсько-підляським селянам доводилося, рятуючись від *людей з лісу*, переховуватись цілими родинами поза власним житлом з метою врятувати життя.

Проте, ми не хочемо доводити зайвий раз, хто кому більше зашкодив – поляки українцям чи українці полякам. Ми намагаємося переконати самих українців у тому, що поляки, попри інколи дуже значні розходження у політичних поглядах і зовнішній тиск, який мав на них вплив під час війни і тривалий час по її закінченні, враховуючи попередній гіркий досвід, зуміли піднятися над *класовими, політичними* чи ще якимись іншими суспільними поділами. Перестали шукати у своєму суспільстві *внутрішніх* ворогів і залучати до боротьби з ними *спільників* ззовні. Для прикладу, під час війни, а особливо по її закінченні доволі гостро, до середини 50-х рр. минулого століття, в Польщі йшло взаємне поборювання між тими силами, які прийшли до влади за підтримки СРСР, і тими, хто противився цьому, виражаючи *суспільні незалежницькі тенденції*. Подібно до того, як і в тодішній Українській РСР, в Польщі масово переслідувалися ті, хто виступав за справжню, а не надуману незалежність і відповідний внутрішній розвиток країни. Конкретно мова про вояків Армії крайової в Польщі і Української повстанської армії в Україні. В сусідній державі це питання розв'язали на найвищому державному рівні, і нікому не прийде в голову думка про те, щоб називати вояків АК та її керівників *карними злочинцями*, а тим більше радити українському парламентові ухвалити постанову, щоб той визнав Армію крайову і тодішнє польське незалежницьке політичне керівництво організаторами геноциду українців на їх етнічних теренах. Українське ж суспільство за понад двадцять років незалежності не спромоглося подолати відчуженість між тими, хто воював по різні боки фронту за Україну – вояками Радянської армії і бійцями Української повстанської армії. Більше того, під надуманими приводами робиться все для того, щоб таке протистояння затягнути на невизначений час. Подібне наносить непоправної шкоди і суспільству, і державі та її іміджеві на міжнародній арені.

Здавалося б, що спільного наведені теоретичні роздуми мають з конкретною долею холмсько-підляських українців, переселених до УРСР чи в межах повоєнної Польщі? Однак ніколи не можна забувати про те, що всі *суспільно-історичні явища* взаємозв'язані між собою. Важко, наприклад, було б говорити про *обмін населенням* чи переселення українців з Польщі до УРСР, якби не дії *Холмської самооборони* і *загонів УПА*, які прийшли їй на допомогу у криваву зиму і весну 1944 р. Може, сказане виглядає аж занадто відвертим. Просто не було б кого переселяти, бо кінець 1943 і початок 1944 рр. були тим часом, коли при повній злочинній бездіяльності німецьких окупаційних властей йшло поголовне винищення українського населення, яке зупинив лише

прихід на холмсько-підляські землі радянських військ, що поклав усе ж край беззастережному винищенню холмщаків і підляшуків. Інша справа, яку мету переслідувала радянська сторона, звільняючи цей етнічний український терен. Проте, політика політикою, але життя ні в чому невинних людей було врятоване. Щоправда, невдовзі після визволення розпочався відомий процес переселення на схід і захід, який завершився остаточною деукраїнізацією Холмщини і півдня Підляшшя.

Щоб до нескінченності не повертатись до того, що вже сказано, на цьому поставимо крапку. Лише повторимося, що свої висновки базуємо на достовірних документальних даних, залучених нами для об'єктивного висвітлення історії і долі холмсько-підляських українців. Ще раз наголосимо, ми щиро вболіваємо над трагічною долею поляків Волині і Східної Галичини, але, разом з тим, не можемо забути про трагічну долю майже трьохсот українських сіл півдня Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини, які під час війни та по її закінченні були знищені, переважно разом з їх мешканцями.

Прикро, що свій проект здійснюємо після того, як сплигло багато часу від описуваних подій. Все менше і менше залишається серед живих тих людей, які пережили жахіття на своїй рідній землі, а потім тривалі поневіряння в місцях нового поселення. Але, де б не опинилися наші земляки – в багатьох областях України чи інших союзних республік СРСР, на понімецьких землях Польщі, в інших європейських чи заокеанських державах – вони гідно шанують пам'ять про свою *Малу батьківщину*.

Нинішня Україна на перепутті. Як складеться наша подальша доля, важко сказати. Однак, всі ми гаряче прагнемо миру і ладу між людьми. Нам дуже хочеться налагодити належні братерські міжлюдські стосунки з поляками, які зазнали, як і українці, величезних втрат у взаємному поборюванні. Під час зустрічей на різноманітних форумах, ми взаємно собі кажемо, що настане час, коли кожен з нас зможе без будь-яких перешкод поїхати і вклонитися могилам своїх пращурів. А молодим поколінням ніколи не доведеться переживати того, що пережили їх попередники обабіч кордону.

POSŁOWIE

Wtomie pierwszym autorzy starali się szczegółowo i uzasadniono ukazać tragiczny los Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia w ciągu pierwszej połowy ubiegłego wieku. Jak to nam udało się może ocenić szanowny *Czytelnik* na Ukrainie i poza jej granicami. We wstępie już wspomnieliśmy o zachęcających opiniach na temat naszej pracy na Ukrainie, w Polsce, w Kanadzie, co z kolei stymuluje naszą dalszą pracę.

Biorąc się do pracy nad drugim tomem, postawiliśmy przed sobą cel opublikowania otrzymanych przez nas wspomnień, fotografii, materiałów z ówczesnej prasy ukazującej się w języku ukraińskim, publikowanych i niepublikowanych dokumentów odkrytych w archiwach. Innymi słowy, pragniemy donieść do współczesnego *Czytelnika* tę bazę źródłową, którą dołączyliśmy do naszych badań w celu potwierdzenia zasadności naszych twierdzeń.

Ograniczając się w zaproponowanym tomie tylko do dwóch rozdziałów badawczych, a nawet przekroczywszy granice chronologiczne, uogólniliśmy wykład aż do końca ubiegłego wieku, zresztą i do początku obecnego. Naszym gorącym pragnieniem jest *obiektywne naukowe spojrzenie* na tragiczny los małej, najbardziej wysuniętej na Zachód, grupy etnosu ukraińskiego – Chełmszczan i Podlasian. Jednak nie próbujemy jednostronnie oskarżyć stronę polską za to, co z nami się stało. Ale, jednocześnie, nie akceptujemy jednostronnego oskarżenia strony ukraińskiej w tym, co się stało z Polakami na terenach, które podczas II. wojny światowej weszły do składu ówczesnego ZSRR, a teraz są integralną częścią niepodległej Ukrainy.

Do debaty nawołuje nas, delikatnie mówiąc, uproszczone podejście do interpretacji, powiedzmy, krwawych bratobójczych wydarzeń na ziemiach wspólnego zamieszkania ukraińsko-polskiego obok dzisiejszej granicy między państwami w czasie II. wojny światowej, szczególnie w latach 1943–1944 oraz 1945–1947. Choć miały one miejsce praktycznie w ciągu całej wojny, zwłaszcza w odniesieniu do śmierci, parafrazując polską terminologię, z rąk podziemia polskiego, Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia.

Stało się w istocie rzeczą tradycją w polskim środowisku naukowym rozważać poszczególne fakty zaczerpnięte z historii konfliktu ukraińsko-polskiego w czasie wojny *przez pryzmat ideologicznie zmyślonych oskarżeń ukraińskich struktur narodowo-wyzwoleńczych* (OUN, UPA) *w przestępczym zamiarze*, na przykład fizycznej eksterminacji etnicznych Polaków na Wołyniu w 1943 r. W pierwszym tomie naszej

pracy we wstępie oraz rozdziałach badawczych napisaliśmy, że byłoby absurdem twierdzić o tym, że faktu takiego nie było. Jednocześnie należy zwrócić się do przyczyn, które go wywołały. Ale nawet jeśli nie uciekać się do interpretacji *przyczyn pierwotnych* i mówić tylko o konkretnych wydarzeniach minionej wojny, to całkiem oczywistym jest to, że w tragedii Polaków na Wołyniu w znacznym stopniu powinno się oskarżać zarówno *okupantów niemieckich*, jak i *wyzwoliciele radzieckich*, razem z ostatnimi również *element polski* – tych, którzy współpracowali ze stroną radziecką w zwalczaniu *ukraińskiego nacjonalizmu burżuazyjnego*, a także tych, którzy walczyli o przywrócenie II. Rzeczypospolitej Polskiej w przedwojennych granicach.

Jednakże, mówiąc o zaangażowaniu ideologiczno-politycznym w środowisku naukowym w Polsce, nie należy mówić o wszystkich polskich naukowcach. Również nie należy zapominać o takim czynniku, jak próby polskich polityków nie psuć stosunków ze *środowiskiem Kresowiaków*, w którym stosunkowo żywe są *stereotypy przeszłości*, stojące na przeszkodzie ustanowieniu wzajemnego zrozumienia na poziomie międzyludzkim między Polakami a Ukraińcami.

Być może na ten temat nie należałoby zbyt dużo mówić. Lecz rok ubiegły minął pod hasłem *zapiętnowania ukraińskich faszystów za krwawą masakrę Polaków na Wołyniu w 1943 r.* Niestety dla Ukrainy zarówno państwa, tak i na ogół dla społeczeństwa ukraińskiego, jest kłopotem to, że *część polityków ukraińskich* wezwała swoich *polskich odpowiedników* do potępienia ukraińskich organizacji niepodległościowych za rzekome *ludobójstwo narodu polskiego*. Polityczną ocenę takim działaniom dał pierwszy Prezydent niepodległej Ukrainy *Leonid Krawczuk*. I nie tylko on. Odpowiednio na nich odpowiedzieli ukraińscy naukowcy, działacze kultury, organizacje pozarządowe. Zresztą, pomimo potężnego natarcia środowiska Kresowiaków, polski Sejm podjął w takich warunkach mniej więcej rozsądną decyzję.

Nie czas i nie miejsce tutaj udawać się do głębszej analizy obchodów 70. rocznicy wydarzeń na Wołyniu. Zwłaszcza, że szanowny *Czytelnik* w ciągu przynajmniej tego roku słyszał o tym wiele razy. Ale warto skupić uwagę na co najmniej jednym zachęcającym fakcie. Mimo ogromnej presji ze strony *antyukraińsko* nastawionych polityków wewnątrz samego społeczeństwa ukraińskiego, a także ich wspierania z zagranicy, coraz więcej obywateli Ukrainy rozumie, że wszystko, co zostało powiedziane i nadal mówi się o *zbrodniach* ukraińskich struktur niepodległościowych w czasie II. wojny światowej oraz po jej zakończeniu, nie ma nic wspólnego z prawdą. Tak więc jest nadzieja, że prawda kiedyś zwycięży. Uwzględniając ukraińską rzeczywistość łatwo zrozumieć, że proces będzie długotrwały i bolesny dla społeczeństwa i państwa. Gdybyśmy mogli uczyć się na błędach innych, to proces poruszałby się znacznie szybciej. Ale nasze społeczeństwo, o czym wielokrotnie wspominaliśmy w pierwszym tomie, i trzeba to powtórzyć w drugim, może wiekami powtarzać

swoje *własne błędy* z dziwną punktualnością, przyznając je tylko po kolejnej porażce w wyścigach o niepodległość swojego państwa.

Po przykłady nie trzeba chodzić daleko. Właśnie mówimy o Ukraińcach i Polakach. Ci ostatni jeszcze w średniowieczu zbudowali własne, na te czasy potężne państwo. Pod koniec XVIII w. dzięki własnym wysiłkom zniszczyli go nie bez pomocy krajów sąsiednich. Po I. wojnie światowej Polacy odzyskali swoją państwowość, która w ciągu dwudziestolecia międzywojennego cierpiała z powodu ciągłych zakłóceń w rozwoju wewnętrznym i niestabilności własnej pozycji na arenie międzynarodowej. W podsumowaniu już nie ma potrzeby powtarzać pozycję dotyczącą *kwestii ukraińskiej* w Polsce, ponieważ my, jak nam się wydaje, dość rozległe mówimy o tym na wielu stronach. Jednak pozwólmymy sobie powiedzieć, że *nieprawidłowe podejście* do jej rozwiązania było jednym z czynników niestabilności *systemu państwowego* kraju. Inną rzeczą jest to, a jakim miało być *prawidłowe podejście*? Ale Ukraińcy w każdym regionie swego zwartego zamieszkania ciągle doświadczały dominację rządzącego reżimu, znosili znęcanie się narodowe, religijne, polityczne, zresztą we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Dlatego początek II. wojny światowej spotkali z nadzieją na przynajmniej jakieś zmiany swego *nieznośnego życia*. Jednak natychmiast zostali oskarżeni o zdradę, ponieważ zaczęli współpracować z okupantem niemieckim, tworząc struktury pomocnicze w postaci Ukraińskiego Komitet Centralnego oraz Ukraińskich Komitetów Pomocy, które faktycznie mogli działać tylko pod czujnym okiem władzy okupacyjnej, ale przynajmniej w jakiś sposób broniły straconych Ukraińców. Na kogo mieli orientować się Ukraińcy? Czy na polskie struktury podziemne, które nie uznawały Ukraińców za równoprawnych obywateli swojego państwa, czy na polskie siły lewicowe zorientowane na Związek Radziecki, kierownictwo którego postrzegало *wysiłki narodowo-wyzwoleńcze* Ukraińców poprzez pryzmat *ukraińskiego nacjonalizmu burżuazyjnego* ze wszystkimi konsekwencjami, które płynęły z tego? Chociaż od razu stało się oczywistym, że niemieckie władze okupacyjne nie miały zamiaru darować Ukraińcom ich państwowość. Zależało im na rozdmuchiwaniu *konfliktu ukraińsko-polskiego* w celu osiągnięcia swoich własnych celów imperialnych. Tak więc rozmowy o zdradzie (kogo?) i współpracy z niemieckim okupantem w ogóle nie odpowiadają rzeczywistości.

Kiedy mówimy, że Ukraińcy chcieli *bizycznie* wyeliminować Polaków z Wołyńa czy Galicji Wschodniej, to czy Polacy nie robili tego samego wobec Ukraińców na zachodzie Galicji, Chełmszczyzny, Podlasia, jak zresztą i na wschodzie Galicji, Wołyniu, Podolu w ciągu wielu stuleci. A podczas ostatniej wojny na ziemiach, które obecnie są częścią Polski. Ten proces nabył *nieodwracalnego* charakteru z pierwszych jej dni. Już na przełomie lat 1939-1940 chłopci Chełmszczyzny i Podla-

sia musieli uciekać od *ludzi z lasu* ukrywając się całymi rodzinami poza własnym domem, dlatego żeby uratować życie.

Jednak nie chcemy udowodniać po raz kolejny, kto kogo bardziej skrzywdził – Polacy Ukraińców czy Ukraińcy Polaków. Staramy się przekonać samych Ukraińców, że Polakom, pomimo niekiedy bardzo znacznych różnic w poglądach politycznych i nacisku zewnętrznego, który miał na nich wpływ podczas wojny i długo po jej zakończeniu, uwzględniając wcześniejsze gorzkie doświadczenia, udało się wznieść się ponad *klasowe, polityczne* czy jeszcze jakieś inne podziały społeczne. Przestali szukać w swoim społeczeństwie wrogów *wewnętrznych* i angażować do walki z nimi *wspólników* z zewnątrz. Na przykład podczas wojny, a szczególnie po jej zakończeniu bardzo ostro, do połowy lat 50-ch ubiegłego wieku, w Polsce miało miejsce wzajemne zwalczanie się pomiędzy siłami, które doszły do władzy dzięki wsparciu ZSRR i tymi, którzy sprzeciwiali się temu, wyrażając *społeczne tendencje niepodległościowe*. Podobnie jak w ówczesnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, w Polsce masowo prześladowano tych, którzy popierali prawdę, a nie zmyśloną niepodległość i odpowiedni rozwój wewnętrzny państwa. Konkretnie mówiąc to żołnierzy Armii krajowej w Polsce i Ukraińskiej armii powstańczej na Ukrainie. W sąsiednim państwie tę kwestię rozwiązano na najwyższym poziomie i nikt nie myśli o tym, żeby nazywać żołnierzy AK i jej przywódców *przestępcami karnymi*, a tym bardziej doradzać ukraińskiemu parlamentowi podejmować uchwałę, żeby ten uznał armię krajową i ówczesne polskie niepodległościowe przywództwo polityczne organizatorami ludobójstwa Ukraińców na ich ziemiach rdzennych. Natomiast społeczeństwu ukraińskiemu od ponad dwudziestu lat niepodległości nie udało się przezwyciężyć obcości pomiędzy tymi, którzy walczyli po przeciwnych stronach frontu za Ukrainę – żołnierzami Armii czerwonej i wojakami Ukraińskiej armii powstańczej. Ponadto, pod zmyślonymi pretekstami robi się wszystko dlatego, żeby takie przeciwstawianie się trwało w nieskończoność. Podobne rzeczy wyrządzają nieodwracalne szkody dla społeczeństwa i państwa oraz jego wizerunku na arenie międzynarodowej.

Wydawałoby się, co wspólnego te powyższe rozważania teoretyczne mają z konkretnym losem Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia przesiedlonych do ZSRR lub w granicach powojennej Polski? Jednak nigdy nie wolno zapominać o tym, że wszystkie *zjawiska społeczno-historyczne* są powiązane między sobą. Trudno, na przykład, byłoby mówić o *wymianie ludnością* lub przesiedleniu Ukraińców z Polski do ZSRR, gdyby nie działania *Samoobrony Chełmskiej* i *oddziałów UP*, które przyszyły jej z pomocą w krwawą zimę i wiosnę 1944 r. Może powiedziane wygląda zbyt otwarcie, po prostu nie byłoby kogo przesiedlać, bo koniec 1943 r. i początek 1944 r. były tym czasem, kiedy w warunkach pełnej przestępczej bierności niemieckich władz okupacyjnych odbywała się eksterminacja ludności ukraińskiej, którą

powstrzymało tylko przyjście na ziemi Chełmszczyzny i Podlasia wojsk radzieckich, które z kolei położyło kres bezwarunkowej zagładzie Chełmszczan i Podlasian. Inną rzeczą jest to, jaki cel realizowała strona radziecka zwalniając to terytorium etnicznie ukraińskie. Mimo wszystko polityka polityką, ale życie w niczym nie winnych ludzi zostało uratowane. Jednak wkrótce po wyzwoleniu rozpoczął się słynny proces przesiedlenia – na Wschód i Zachód – który zakończył się ostateczną deukrainizacją Chełmszczyzny i południa Podlasia.

Żeby w nieskończoność nie wracać do tego, co już zostało powiedziane, postawimy na tym kropkę. Tylko powtórzmy się, że swoje wnioski opieramy na rzetelnych informacjach dokumentalnych dołączonych przez nas dla obiektywnej analizy dziejów oraz losu Ukraińców Chełmszczyzny i Podlasia. Jeszcze raz podkreślimy, szczerze współczujemy tragicznemu losowi Polaków Wołynia i Galicji Wschodniej, ale jednocześnie nie możemy zapomnieć o tragicznym losie prawie trzystu ukraińskich wiosek południa Podlasia, Chełmszczyzny, Nadsanie i Łemkowszczyzny, które podczas wojny oraz po jej zakończeniu zostały zniszczone, przeważnie razem z ich mieszkańcami.

Przykro, że swój projekt realizujemy po tym, jak minęło sporo czasu z momentu opisywanych wydarzeń. Coraz mniej i mniej pozostaje żywych ludzi, którzy przeżyli okropności na swojej ziemi, a potem dłuższe wędrówki w miejsca nowego zamieszkania. Ale wszędzie tam, gdzie okazali się nasi rodacy – w wielu obwodach Ukrainy lub innych republikach związkowych byłego ZSRR, na ziemiach poniemieckich Polski, w innych krajach europejskich lub państwach zamorskich, oni godnie szanują pamięć o swojej *Małej ojczyźnie*.

Obecna Ukraina znajduje się na rozdrożu. Jak ułożyć się nasz los, trudno powiedzieć. Jednak wszyscy gorliwie pragniemy pokoju i porządku wśród ludzi. Chcielibyśmy nawiązać należyte braterskie relacje międzyludzkie z Polakami, którzy doznali tak samo jak Ukraińcy ogromnych strat we wzajemnym zwalczaniu się. Podczas różnego rodzaju spotkań, mówimy sobie wzajemnie, że nastąpi kiedyś czas, kiedy każdy z nas będzie mógł bez jakichkolwiek przeszkód pojechać i uklonić się mogiłom swoich przodków. A młode pokolenia nigdy nie będą przeżywali tego, co przeżyli ich poprzednicy po obu stronach granicy.

ПОСЛЕСЛОВІЕ

В первом томе авторы пытались подробно и аргументировано осветить трагическую судьбу холмско-подляшских украинцев на протяжении первой половины прошлого века. Как нам это удалось, судит уважаемый Читатель в Украине и за её пределами. Во введении мы уже вспомнили о поощряющих отзывах на наш труд в Украине, Польше, Канаде, что стимулирует дальнейшую нашу работу.

Берясь за работу над вторым томом, мы поставили себе целью опубликовать собранные воспоминания, снимки, материалы тогдашней украинскоязычной прессы, опубликованные и неопубликованные документы, отнайденные в архивохранилищах. Иными словами, мы пытаемся донести до современного Читателя ту источниковую базу, которую привлекли к нашему исследованию с целью подтверждения обоснованности наших утверждений.

Ограничившись в предлагаемом томе лишь двумя исследовательскими разделами, и даже выйдя за хронологические рамки, мы только обобщили освещение проблемы в продлении до конца прошлого века и, впрочем, до начала нынешнего. Нашим горячим стремлением является *объективное научное освещение* трагической судьбы небольшой, наиболее выдвинутой на Запад, части украинского этноса – *холмско-подляшской*. При этом мы не пытаемся односторонне обвинить польскую сторону за то, что с нами случилось. Вместе с тем, мы не воспринимаем одностороннего обвинения украинской стороны в том, что произошло с поляками на территориях, вошедших во время Второй мировой войны в состав тогдашней УССР, а теперь являются интегральной частью независимой Украины.

К полемике нас призывает, мягко говоря, упрощенный подход к выяснению, сказать бы, кровавых братоубийственных событий на землях смешанного украинско-польского проживания по обеим сторонам современной межгосударственной границы в годы Второй мировой войны, особенно на протяжении 1943–1944 и 1945–1947 гг. Хотя они имели место практически на протяжении всей войны, особенно после гибели, перефразируя польскую терминологию, от рук польского подполья, холмско-подляшских украинцев.

По существу, в польских научных кругах стало традицией рассматривать отдельно взятые факты из истории украинско-польского противостояния в годы войны *сквозь призму идеологически надуманных обвинений украинских*

национально-освободительных структур (ОУН, УПА) в преступном намерении, например, физического истребления этнических поляков Волыни в 1943г. В первом томе нашего труда, во введении и в исследовательских разделах мы написали, что было бы бессмыслицей говорить о том, что такого факта не было. Но при этом следует обратиться к причинам, вызвавшим такой взрыв в украинской среде. Но если даже не углубляться в выяснение глубинных причин, а иметь ввиду лишь конкретные события минувшей войны, то становится вполне понятным, что в трагедии поляков на Волыни в значительной мере виновны как немецкие оккупанты, так и советские освободители. Определённая вина лежит и на польских организациях – тех, которые сотрудничали с советской стороной в борьбе против *украинского буржуазного национализма*, а также тех, которые пытались восстановить Вторую Речь Посполитую в довоенных границах.

Правда, вспоминая о идеолого-политической заангажированности в научных кругах Польши, ни в коей мере не следует говорить о всех польских ученых. При этом не следует забывать о таком факторе, как желание польского политика не усложнять отношений с *кресовяцкой средой*, в которой довольно живучи *стереотипы прошлого*, что, в свою очередь, наносит вред установлению взаимопонимания на межлюдском уровне между поляками и украинцами.

Возможно на эту тему не следовало бы очень много говорить. Однако, 2013 год прошел под громкие призывы *заклеймить украинских фашистов за кровавую бойню поляков на Волыни в 1943г.* К большому сожалению, для Украины как государства, так и вообще для украинского общества, часть *украинского политика* призвала своих польских *визави* осудить украинские организации, боровшиеся за независимость своего народа за якобы *геноцид польского народа*. Политическую оценку таким действиям дал первый Президент независимой Украины *Леонид Кравчук*. И не только он. На них надлежащим образом отреагировали украинские ученые, деятели культуры, общественные организации. Собственно говоря, невзирая на массированное давление со стороны *кресовецкой среды*, польский Сейм принял, как при таких обстоятельствах, сравнительно умеренное постановление.

Не время и не место здесь прибегать к глубокому анализу событий вокруг мероприятий по 70-летию волыньских событий. Тем более, что уважаемому Читателю на протяжении хотя бы нынешнего года приходилось слышать об этом многократно. Но следует обратить внимание хотя бы на один обнадеживающий факт. Невзирая на массированное давление со стороны *антиукраински* настроенных политиков внутри самого украинского общества, а также их поддержки из-за рубежа, все более широкие слои украинского общества доходят до понимания, что всё то, что говорилось и продолжает говориться о *преступно-*

сти украинских структур, боровшихся за независимость на протяжении Второй мировой войны и после ее окончания, с правдой не имеет ничего общего. Таким образом, есть надежда, что эта правда когда-то восторжествует. Считаясь с украинской действительностью, нетрудно понять, что процесс будет затяжным во времени и болезненным для общества и страны. Если бы мы могли учиться на чужих ошибках, то процесс двигался бы значительно быстрее. Но наше общество, о чем мы многократно вспоминали в первом томе, и приходится повторяться во втором, склонно столетиями с завидной последовательности повторять свои *собственные ошибки*, осознавая их лишь после очередного поражения в борьбе за торжество своей независимости.

Ходить далеко за примерами нет необходимости. Мы собственно говорим об украинцах и поляках. Последние еще в средневековьи построили собственное, по тем временам, мощное государство. В конце XVIII в. собственными руками его разрушили, не без помощи соседних государств. После Первой мировой войны поляки восстановили свою государственность, которая в межвоенное двадцатилетие постоянно страдала от тяжелых срывов во внутреннем развитии и из-за неустойчивости позиций на международной арене. Здесь, в итоге, уже нет необходимости рассуждать о позиции относительно *украинской проблемы* в Польше, поскольку мы, как нам представляется, довольно широко говорили об этом на многих страницах. Однако возьмём на себя смелость и скажем, что *неправильный подход* к её решению явился одним из факторов неустойчивости *государственного строя* в стране. Иной вопрос, а каким же должен был быть *правильный подход*? Но украинцы в каком-либо регионе своего компактного проживания постоянно ощущали засилие государственного строя, переносили национальные, религиозные, политические, вообще издевательства во всех сферах общественной жизни. Поэтому начало Второй мировой войны они встретили с надеждой на хотя бы какие-нибудь изменения в своей *несносной жизни*. Однако их тут же обвинили в измене, так как они вступили в сотрудничество с немецкими оккупантами, создав вспомогательные структуры в лице Украинского Центрального Комитета и Украинских вспомогательных комитетов, которые в действительности могли действовать лишь под строгим контролем оккупационной власти, хотя хоть как-то защищали обездоленных украинцев. На кого же должны были ориентироваться украинцы? То ли на подпольные польские структуры, которые не считали их равноправными гражданами своей страны, то ли на левые польские силы, сориентированные на Советский Союз, руководство которого воспринимало *национально-освободительные усилия* украинцев сквозь призму *украинского буржуазного национализма*, со всеми последствиями, вытекавшими из этого? Хотя сразу становилось понятным, что немецкая оккупационная власть не

имела намерения дарить украинцам их государственность. Она намеревалась только лишь раздувать *украинско-польские противоречия* во имя достижения собственных имперских целей. Таким образом, разговоры об измене (кого? или кому?) и сотрудничестве с немецкими оккупантами, совсем не отвечают действительности.

Когда говорят, что украинцы хотели *физически* убрать поляков с Волыни или Восточной Галичины, то не делали ли поляки тоже самое относительно украинцев на Западе Галичины, Холмщине, Подляшью, как, впрочем, и на Востоке Галичины, Подольи на протяжении целых столетий. А во время последней войны на землях, которые сегодня находятся в составе Польши. Этот процесс обрел *необратимый* характер с первых её дней. Уже на переломе 1939–1940 гг. холмско-подляшским крестьянам приходилось, спасаясь от *людей с леса*, прятаться целыми семьями вне собственного жилья с целью спасти жизнь.

Однако, мы не пытаемся лишний раз доказывать, кто кому больше навредил – поляки украинцам или украинцы полякам. Мы пытаемся убедить самих украинцев в том, что поляки, невзирая на иногда очень значительные расхождения в политических взглядах и внешнее давление, которое осуществлялось на них во время войны и продолжительное время после её окончания, учитывая предыдущий горький опыт, сумели подняться над *классовыми, политическими* или какими-то другими общественными разделами. Прекратили поиски в своем обществе *внутренних* врагов и приобщать к борьбе с ними *помощников* извне. К примеру, во время войны, особенно после её окончания довольно остро, до середины 50-х гг. прошлого века, в Польше шла взаимная борьба между силами, пришедшими к власти при поддержке СССР, и теми, кто противился этому, выражая *общественные независимостнические тенденции*. В Польше, как и в тогдашней Украинской ССР, массово преследовались те, кто выступал за действительную, а не надуманную независимость и соответствующее внутреннее развитие страны. Конкретно, речь о бойцах Армии крайовой в Польше и Украинской повстанческой армии в Украине. В соседней стране этот вопрос решили на самом высоком государственном уровне, и никому не придёт в голову мысль о том, чтобы называть бойцов АК и её руководителей *уголовными преступниками*, а тем более советовать, например, украинскому парламенту принимать постановление о признании Армии крайовой и тогдашнего польского независимостнического политического руководства организаторами геноцида украинцев на их этнических территориях. Украинское же общество за двадцать с лишним лет не смогло преодолеть отчуждённость между теми, кто воевал по разным сторонам фронта за Украину – бойцами Советской армии и бойцами Украинской повстанческой армии.

Более того, под надуманными поводами делается всё для того, чтобы это противостояние затянуть на неопределённое время. Подобное наносит непоправимый вред и обществу, и государству, и его имиджу на международной арене.

Казалось бы, что общего эти, выше изложенные теоретические размышления имеют с конкретной судьбой холмско-подляшских украинцев, переселенных в УССР или в границах послевоенной Польши? Однако нельзя никогда забывать о том, что все *общественно-исторические явления* взаимно между собой связаны. Трудно, например, было бы говорить об *обмене населением*, или переселением украинцев в УССР, если бы не действия *Холмской самообороны* и *отрядов УПА*, пришедших на помощь кровавой зимой и весной 1944 г. Может быть сказанное выглядит слишком откровенным. Просто некого было бы переселять, ведь конец 1943 и начало 1944 гг. были тем временем, когда при полной преступной бездеятельности немецких оккупационных властей шло поголовное истребление украинского населения, которое остановил только приход на холмско-подляшские земли советских войск, поклавший все же край безоглядному истреблению холмщачков и подляшукков. Иной вопрос, какую цель преследовала советская сторона, освобождая эту этническую украинскую территорию. Политика политикой, но жизнь ни в чем неповинных людей была спасена. Вскоре, после освобождения, правда, начался известный процесс переселения – на восток и запад – завершившийся окончательной деукраинизацией Холмщины и юга Подляшья.

Чтобы бесконечно не возвращаться к уже сказанному, на этом поставим точку. Лишь повторимся, что свои выводы основываем на достоверных документальных данных, использованных нами для объективного освещения истории и судьбы холмско-подляшских украинцев. Еще раз подчеркнем, что искреннее сожалеем о трагической судьбе поляков Волыни и Восточной Галичины, но, вместе с тем, не можем забыть о трагической судьбе почти трехсот украинских сёл юга Подляшья, Холмщины, Надсанья и Лемковщины, которые во время войны и после её окончания были разрушены, преимущественно с их жителями.

Прискорбно, что свой проект осуществляем после того, как прошло много времени после описываемых событий. Все меньше и меньше остаётся среди живых тех людей, которые пережили ужасы на своей родной земле, а потом длительные мытарства в местах нового населения. Но, где бы не оказались наши земляки – во многих областях Украины, или в других союзных республиках СССР, на понемецких землях Польши, в других европейских, или заокеанских странах, они свято берегут память о своей *Малой родине*.

Нынешняя Украина на перепутье. Как сложится наша дальнейшая судьба, предсказать трудно. Тем не менее, все мы искренне хотим мира и согласия

между людьми. Нам очень хочется установить надлежащие братские межлюдские отношения с поляками, которые, как и украинцы, понесли величайшие потери во взаимном истреблении. Во время встреч на различных форумах мы себе взаимно говорим, что наступит время, когда каждый из нас сможет без каких-либо преград поехать и поклониться могилам своих предков. А молодым поколениям никогда не придется переживать того, что по обеим сторонам границы пережили их предшественники.

EPILOGUE

In Volume I the authors have clearly tried to thoroughly highlight the tragic fate of the Kholmshchyna and Pidliashia Ukrainians in early 20th century. It is up to our respected *Reader* both in Ukraine and overseas to judge, in his own particular, how well we succeeded. In the introduction, we have already mentioned about encouraging feedback on our work in Ukraine, Poland and Canada. That served as a stimulating drive for our further work.

Getting started to work on the second volume we aimed at making all sources discovered in the archives: collected memories, photographs, and the-then Ukrainian-language press, published and unpublished documents, known to the public. In other words, we strived for conveying all involved in our study source stock to a present-day *Reader* to confirm solid reasons for our assertions.

Limiting ourselves to two research chapters in the given volume, and even extending the chronological limits, we only summarized the problem coverage in the run of the previous century, and eventually, in early 21st century. Our most ardent desire is *objective scientific coverage* of the tragic fate of a small, mostly exiled to the West, and fragmented Ukrainian ethnicity – Kholmshchyna and Pidliashia. Meanwhile, we do not even try to unilaterally indict the Polish part for what happened to us. Simultaneously, we do not accept the Ukrainian part being partially accused of what happened to the Poles in the territory that used to be incorporated in the-then USSR, that during the Second World War. To the point, currently this territory has become an integral part of the independent Ukraine.

To put it mildly, our polemic was stipulated by too much simplified approach to the interpretation of so-called bloody fratricidal events during the Second World War, particularly throughout 1943–1944 and 1945–1947, on the territories of mixed Ukrainian-Polish residence on the side of the current inter-state border. Although those tragic events occurred mainly during the war-time, especially concerning the reasons for death of innocent civilians, as paraphrasing the Polish terminology, at the hands of the Polish underground members (Polskie Państwo Podziemne), that is at Kholmshchyna and Pidliashia Ukrainians' hands.

Actually, the Polish scientific community has made it a tradition to consider certain facts of the history of the Polish-Ukrainian conflict during the war *through the prism of ideologically trumped charges of the Ukrainian national liberation structures* (OUN UIA) *with their criminal intent*, such as massacre of Volyn ethnic Poles

in 1943. In Volume I of our research, namely, in Introduction and Research, we mentioned that it would be absurd to say that it hadn't occurred at all. But it is worth applying to the reasons that caused such derangement on the part of the Ukrainians. Even though not resorting to interpretation of *underlying causes*, speaking only of the specific events of the last war, it is obvious, that the tragedy of Volyn Poles mostly has both *the Nazis* and *the Soviet liberators*, including *the Polish factors* – those who collaborated with the Soviet part in counteracting *the Ukrainian bourgeois nationalism* as well as those who fought for the Second Rzeczpospolita restoration on the pre-war borders.

However, referring to the ideological and political bias in the Polish scientific community, by no ways we can speak of all the Polish scientists. Moreover, we should not forget such aspect as the Polish politicians' attempt not to spoil relations between *kresowiak environment* which is still preserving enduring *stereotypes of the past*, and in its turn is detrimental in establishing interpersonal mutual understanding between the Poles and Ukrainians.

We might not have ardently disputed this issue at all. Last year, however, was the year of the clarion call for *stigmatizing the Ukrainian fascists for Volyn Poles' massacre* in 1943. Regrettably, for Ukraine as a state and the Ukrainian society in general, *some group of the Ukrainian politicians* urged its *Polish vis-à-vis* to condemn the Ukrainian secessionist parties *for alleged genocide of the Poles*. *Leonid Kravchuk himself*, the first President of independent Ukraine, gave his assessment of such political odds. But he wasn't the only one. Importantly, a wide circle of the Ukrainian scientists, cultural workers and public organization responded properly to such illogical statement. Eventually, regardless of *kresowiak environment* massive pressure the Polish Sejm succeeded in adopting its rather reasonable resolution.

However, this is not the right time and the right place to go into an in-depth analysis of the events concerning the 70th anniversary of Volyn tragedy. Moreover, throughout this year our esteemed *Reader* might have repeatedly heard about it. Our focus, however, should revolve around a rather encouraging fact. Despite of massive pressure from the *anti-Ukrainian-minded* politicians amongst the Ukrainian society itself, as well as their overseas support, wide sections of the Ukrainian society have become aware of everything that was said and is still continued to be spoken about in terms of *criminality* of the Ukrainian secessionist agencies during World War II and the post-war period, it doesn't have any grain of truth. Thus, truth will ultimately prevail. Taking into consideration the Ukrainian reality we find it easy to realize that the process will be long-drawn-out and painful for both our society and the state. If we could learn from the mistakes of others, the outcome would be more effective, but as it was mentioned in Volume I, it bears repeating our society is in-

clined to have been making *their own mistakes* with enviable accuracy for centuries, admitting them only after their next defeat in the race for their state independence.

Evidence needs no proof. We're actually talking about the Ukrainians and the Poles. The latter built their own, for Middle Ages' being, rather powerful state. In late eighteenth century it was destroyed by their own efforts, naturally, being assisted by the neighboring countries. After World War I, the Poles regained its statehood, suffering from constant breakdowns in internal development and by instability in the world arena for two interwar decades. Thus, to conclude, it is not worth mentioning on the standpoint of *the Ukrainian problem* in Poland, as far as we concerned, this issue has been much spoken about. However, we dare say that the *wrong problem solution approach* was one of the factors of *state structure* instability of the country. Another point is – what is supposed to be *the right approach*? But the Ukrainians in any area of their compact residence ever experienced the dominance of the ruling regime, suffering from national, religious, political, and ultimately any outrage in all walks of life. Therefore, the beginning of the Second World War, they treated as, at least, some hopeful change in their *unbearable life*. They were accused, however, of high treason, having cooperated with the German occupiers, and created support structures, represented by the Ukrainian Central Committee and the Ukrainian Relief Committee, which actually could act only under the watchful eye of the occupying power, but were able to defend, to some extent, the distressed Ukrainians. Whom should the Ukrainians orientate to? To the Polish underground structures that didn't treat the Ukrainians equal citizens of the state, or to the left-wing Polish forces focused on the Soviet Union, whose leadership perceived the Ukrainians' *national liberation efforts* in the light of the *Ukrainian bourgeois nationalism*, with all the consequences? The German occupation authorities appeared to have had no intention of giving the Ukrainians the chance to establish their statehood. It depended on generating the *Ukrainian-Polish conflict* to achieve their imperial goals. Thus speaking of betrayal (whose?) and collaboration with the German occupiers, the allegations don't correspond with reality.

While stating that the Ukrainians wanted to *physically* eliminate the Poles from Volhynia or Eastern Galicia, then why isn't it declared that the Poles treated the Ukrainians in the same fashion in the west Galicia, Kholmshchyna, Pidliashia, and finally in the East Galicia, Volhynia, Podolia for many centuries. And during the last war this process was *irreversible* from its emergence in the lands that now are considered to be the part of Poland. Yet, at the turn of 1939-1940 Kholmshchyna, Pidliashia farmers, hiding their entire families, had to escape from *partisans* in order to save their own lives.

However, we do not want to prove once again, who brought more harm to whom – the Poles to the Ukrainians or vice versa. We are trying to convince, namely, the

Ukrainians themselves that the Poles, despite of very significant differences in their political views and outside influence during the war and long after its ending, gaining from the previous bitter experience, have managed to upswing above *class*, *political*, or even other social divisions. The Poles stopped looking for the *enemies inside* their society and involved *accomplices on the outside* in combating their enemies. For example, during the war, especially after its end, by the mid -50's of the last century, one could feel quite acute outdoing between the forces that came to power in Poland supporting the Soviet Union, and those, who opposed it, expressing *public secessionist trends*. Just as in the-then Ukrainian Soviet Socialist Republic, in Poland those who stood for real, not excogitated independence and corresponding internal development were massively persecuted. Specifically we are talking about the soldiers of the Home Army in Poland and the Ukrainian Insurgent Army of Ukraine. In the neighboring state this problem has been solved at the highest level, and none would think of the idea of calling the Home Army soldiers and their leaders *criminals*, moreover, advising the Ukrainian parliament to pass a resolution of recognizing the Army and the then Polish secessionist political leadership as the Ukrainian genocide organizers on their ethnic territory. For more than twenty years of its independence the Ukrainian society has failed to overcome the estrangement between those who fought on opposite sides of the front for Ukraine - soldiers of the Soviet Army and the soldiers of the Ukrainian Insurgent Army. Additionally, under false pretences everything is done to drag a conflict out indefinitely. Historical events of that kind inflict irreparable damage both to the society and the state and, consequently, undermine its image in the international arena.

Surprisingly, what do aforesaid theoretical considerations have in common with the particular fate of Kholmshchyna- Pidlyashia Ukrainians resettled to the USSR, or within the post-war Poland? But one should never forget that all *social and historical phenomena* are closely interrelated. It would have been difficult, for example, to speak of a *population exchange* or the Ukrainians' migration from Poland to the USSR, if it had not been for the actions of *Kholm self-defense* and *detachments of the UIA*, who facilitated in the bitter winter and spring of 1944. The statement might sound too outspoken. There would have been none to be re-settled, since the end of 1943 and the beginning of 1944 was the very time when the complete criminal inactivity of the German occupation authorities caused slaughter of the Ukrainian population. It was finally ceased by Kholm-Pidliashia Soviet ground troops' arrival, thus, putting an end to all the total massacre of Kholmshchyna and Pidliashia natives. Another thing is what goal was pursued by the Soviet part by liberating this ethnic Ukrainian territory. However, let politics be politics, but the life of innocent people was saved. Truth to tell shortly after the liberation, a notorious process of

resettlement – to the east and the west began and it finally completed Kholmshchyna and southern Pidliashia denationalization.

Let's dot the I's and cross the T's. Putting the final touches on our research, we want to emphasize that our findings are grounded on reliable documentary evidence, involved for objective coverage of the history and fate of Kholm-Pidliashia Ukrainians. We put accent on our sincere empathy with the tragic fate of Volyn and Eastern Galicia Poles, but at the same time, we can not help remembering the tragic fate of nearly three hundred Ukrainian villages in the south of Pidliashia, Nadsanie and Lemkivschyna – regions, which during the war and in the aftermath were razed to the ground, including its population.

Regrettably, our project is being conducted after the long run since these events occurred. Fewer and fewer of those, who survived the horrors in their own land and later knocked about the world, are still alive. But wherever our countrymen happened to be - in different oblasts of Ukraine, or other union republics of the USSR, the pro-Nazi lands of Poland, in other European or overseas states, they are sure to honor the memory of their *Small Motherland* with dignity.

A present-day Ukraine is at crossroads. It is difficult to say what future holds for us. However, we all fervently aspire for peace and harmony among the people. We are eager to establish close brotherly relations with the Poles, who like the Ukrainians, suffered huge losses in outdoing each other. At the meetings and various forums we mutually claim that the time will come when each of us will be able to worship the graves of their ancestors. And hopefully younger generation will never have to experience and endure what their predecessors had to on both sides of the border.

NACHWORT

Im ersten Band haben die Autoren versucht gründlich und mit Argumenten das tragische Schicksal der Ukrainer im Cholmland und Podlasie in der ersten Hälfte des letzten Jahrhunderts zu erörtern. Wie es uns gelungen ist, entscheidet lieber *Leser* Richter in der Ukraine und im Ausland. In der Einleitung haben wir die bereits ermutigenden Rückmeldungen zu unserer Arbeit in der Ukraine, Polen, Kanada erwähnt, was unsere zukünftige Arbeit anspornt.

Wir setzten uns während der Arbeit am zweiten Band das Ziel, mit den erhaltenen Erinnerungen, Fotos, Materialien der zeitgenössischen ukrainischsprachigen Presse, den veröffentlichten und unveröffentlichten Dokumenten in den Archiven, bekannt zu machen. Mit anderen Worten versuchen wir, den modernen *Leser*, mit den Literaturquellen für unsere Erforschung mit dem Ziel der Bestätigung unserer Äußerungen, bekannt zu machen.

Wir haben die Probleme bis zum Ende des letzten Jahrhunderts und Anfang dieses Jahrhunderts verallgemeinert, wobei es im vorliegenden Band nur zwei Kapitel sind. Wir haben den großen Wunsch das tragische Schicksal der Ukrainer im Cholmland und Podlasie, dieses großen Brockens der ukrainischen Gemeinschaft *objektiv zu erforschen*. So verwirklichen wir keinen Versuch der einseitigen Anklage gegen die polnische Seite für das, was mit uns passiert ist. Aber zur gleichen Zeit, nehmen wir keine einseitige Anklage gegen die ukrainische Seite wahr, was mit den Polen auf ihren Territorien und während des Zweiten Weltkrieges auf dem Territorium der damaligen USSR, das ein integraler Teil der unabhängigen Ukraine jetzt ist, geschehen war.

Zur Polemik ermahnt uns, sanft gesagt, ein vereinfachter Ansatz für die Interpretation blutiger Brudermorde in den Ländern des gemischten ukrainisch-polnischen Aufenthaltes auf beiden Seiten der aktuellen Staatsgrenze im Zweiten Weltkrieg, besonders während der Jahre 1943–1944 und 1945–1947. Die Brudermorde vollzogen sich praktisch während des ganzen Krieges, vor allem mit den Händen der Ukrainer im Cholmland und Podlasie, von dem polnischen Untergrund, indem wir die polnische Terminologie paraphrasieren.

Es wurde zur Tradition in der polnischen wissenschaftlichen Gemeinschaft, die einzelnen Fakten der Geschichte des polnisch-ukrainischen Konfliktes während des Krieges durch *das Prisma der ideologisch ausgedachten Beschuldigungen der ukrainischen nationalen Befreiungsstrukturen* (die Organisation Ukrainischer Nati-

onalisten – die Ukrainische Aufständische Armee) *in krimineller Absicht*, wie physische Vernichtung der ethnischen Polen in Wolhynien im Jahre 1943 zu betrachten. Im ersten Band unserer Arbeit, in der Einleitung und in den Forschungskapiteln schrieben wir, dass es absurd wäre, zu sagen, dass es diese Tatsache nicht war. Aber es lohnt sich, die Gründe zu nennen, die solch einen Zusammenbruch der Ukrainer verursachten. Aber auch ohne Auslegung *der tiefen Gründe*, wenn wir über konkreten Ereignisse des vorigen Krieges sprechen, ist es klar, dass an der Tragödie der Polen in Wolhynien meist sowohl *die deutschen Besatzer* und *die sowjetischen Befreier*, zusammen mit den letzten *die polnischen Faktoren* – diejenigen, die mit der sowjetischen Seite gegen den *ukrainischen bürgerlichen Nationalismus* zusammenarbeiteten, als auch diejenigen, welche für die Wiederherstellung der Zweiten Polnischen Republik in den Vorkriegsgrenzen kämpften, schuld hatten.

Aber man kann nicht auf solche Weise über alle polnischen Wissenschaftler sprechen, wenn wir über das ideologisch-politische Engagement in der wissenschaftlichen Gemeinschaft Polens reden. Dabei sollte man auch solchen Faktor nicht vergessen, wie der Versuch der polnischen Politiker, die Beziehungen mit *der Kreisumgebung* nicht zu verderben, wo relativ lebendig *die Stereotypen der Vergangenheit* sind, was das gegenseitige Verständnis in der zwischenmenschlichen Ebene unter den Polen und Ukrainern beschädigt.

Vielleicht sollte man zu diesem Thema nicht zu viel sprechen. Doch das vorige Jahr ging mit den Aufrufen *die ukrainischen Faschisten für Massaker an Polen in Wolhynien* im Jahre 1943 *brandzumarken*. Leider, für die Ukraine als Staat, und im Allgemeinen für die ukrainische Gesellschaft rief *ein Teil der ukrainischen Politiker* seine *polnischen Amtskollegen* auf die unabhängigen ukrainischen Organisationen angeblich für *den Völkermord an dem polnischen Volk* zu verurteilen. Politische Beurteilung solcher Aktionen gab *Leonid Krawtschuk*, der erste Präsident der unabhängigen Ukraine. Und nicht nur er. Darauf haben die ukrainischen Wissenschaftler, Künstler, die gesellschaftlichen Organisationen richtig reagiert. Schließlich, trotz des massiven Drucks der Kreisumwelt hat der polnische Sejm unter solchen Umständen eine relativ vernünftige Verordnung gebilligt.

Es ist noch kein richtiger Zeitpunkt und Ort, um eine tiefere Analyse des 70. Jahrestages der Ereignisse in Wolhynien zu machen. Vor allem konnte der geehrte *Leser* mindestens während dieses Jahres schon mehrmals darüber hören. Aber man sollte Rücksicht auf eine erfreuliche Tatsache haben. Trotz des massiven Drucks der *antiukrainischen* Politiker innerhalb der ukrainischen Gesellschaft sowie die Unterstützung vom Ausland sehen die ukrainischen Bürger ein, dass alles, was man sagte und weiterhin über *das Verbrechen* der unabhängigen ukrainischen Strukturen im Zweiten Weltkrieg und nach seiner Beendigung sagt, hat nichts mit der Wahrheit zu tun. Also wir hoffen, dass die Wahrheit siegen wird. Im Hinblick auf die ukrainische

Wirklichkeit ist es leicht zu verstehen, dass der Prozess langwierig und schmerzhaft für die Gesellschaft und den Staat wird. Wenn wir Konsequenzen aus den fremden Fehlern ziehen können hätten, hätte sich der Prozess viel schneller vollzogen. Aber wie wir mehrfach im ersten Band erwähnt haben, und wir wiederholen noch einmal, unsere Gesellschaft ist geneigt seit Jahrhunderten zu der Wiederholung *ihrer eigenen Fehler* mit bewundernswerter Pünktlichkeit, indem sie darin nach der nächsten Niederlage im Wettbewerb um die Unabhängigkeit ihres Landes gestehen.

Man braucht nicht Beispiele dafür zu finden. Wir reden eigentlich über die Ukrainer und Polen. Die Polen haben noch im Mittelalter einen eigenen mächtigen Staat aufgebaut. Ende des XVIII. Jahrhunderts haben sie mit eigenen Bemühungen mit der Hilfe von Nachbarländern zerstört. Nach dem Ersten Weltkrieg haben die Polen ihre Staatlichkeit wiederaufgebaut, die seit zwei Jahrzehnten während der Zwischenkriegszeit unter dem Scheitern der inneren Entwicklung und der Instabilität in der Weltarena litt. Hier, in der Zusammenfassung gibt es keine Notwendigkeit, auf die Position *des ukrainischen Problems* in Polen zu verbreiten, weil wir denken, dass wir recht ausführlich darüber auf mehreren Seiten sprechen. Aber haben wir Mut zu sagen, dass *das falsche Verfahren* zu seiner Lösung einer der Faktoren der Unbeständigkeit *der Staatsordnung* des Landes war. Aber wie sollte *das richtige Verfahren* sein? Die Ukrainer in jeder Region ihres kompakten Aufenthaltes erlebten immer die Dominanz des herrschenden Regimes, erlitten die nationale, religiöse, politische Spannung in allen Bereichen des Lebens. Darum trafen sie den Beginn des Zweiten Weltkrieges mit Hoffnung einer Veränderung ihres *unerträglichen Lebens*. Allerdings wurden sie des Verrats angeklagt, weil sie mit den deutschen Besatzern zusammenarbeiteten, indem sie das Ukrainische Zentralkomitee und ukrainische Hilfskomitees gründeten, die eigentlich nur unter den wachsenden Augen der Besatzungsmacht handeln konnten, aber irgendwie verteidigten sie die leidenden Ukrainer. Auf wen sollten sich die Ukrainer orientieren? Sollten sie sich auf die polnischen Untergrundstrukturen, welche die Ukrainer für keine gleichberechtigten Bürger des Staates hielten, oder auf die linken polnischen auf die Sowjetunion orientierten Streitkräfte, deren Führung *die nationalen Befreiungsbemühungen* im Lichte *des ukrainischen bürgerlichen Nationalismus* mit allen Folgen wahrnahmen? Obwohl es war sofort klar, dass die deutsche Besatzungsmacht keine Absicht hatte, den Ukrainern ihre Staatlichkeit zu schenken. Es hing von der Schärfung *der ukrainisch-polnischen Widersprüche* ab, um ihre imperialen Ziele zu erreichen. Also die Gespräche über den Verrat (wessen?) und die Zusammenarbeit mit den deutschen Besatzern entsprechen der Wirklichkeit nicht.

Wenn man sagt, dass die Ukrainer *physisch* die Polen aus Wolhynien, Galizien oder Osteuropa beseitigen wollten, dann taten die Polen nicht dasselbe seit vielen Jahrhunderten gegen die Ukrainer im Westen Galiziens Cholmland, Podlasie,

und im Ostgalizien, Wolhynien, Podillja. Und während des letzten Krieges war der Prozess in den Gegenden, die jetzt Teil von Polen sind, *unwiederbringlich* seit der ersten Tage. Bereits an der Wende 1939-1940 mussten sich die Bauern im Cholmland und Podlasie vor *den Leuten aus dem Wald* retten, wobei sie sich mit ganzen Familien versteckten, um eigenes Leben zu retten.

Allerdings wollen wir nicht noch einmal beweisen, wer mehr Schaden brachte – die Polen den Ukrainern oder umgekehrt. Wir versuchen die Ukrainer davon überzeugen, dass die Polen trotz der bedeutenden Unterschiede in den politischen Ansichten und externen Druckes, der auf sie während des Krieges und noch lange nach der Beendigung Einfluss angesichts der vorherigen bitteren Erfahrung hatte, haben sie es geschafft, die *politischen, sozialen* Spaltungen zu bewältigen. Sie hörten auf, in ihrer Gesellschaft nach *inneren* Feinden zu suchen und zum Kampf die *Komplizen* von außen heranzuziehen. Während des Krieges, zum Beispiel und vor allem nach dem Krieg bis zur Mitte der 50-er Jahre des vorigen Jahrhunderts war der Kampf gegeneinander zwischen den Kräften, die zur Macht mit der Unterstützung der Sowjetunion kamen, und denjenigen, die dagegen waren, indem sie *die gesellschaftlichen unabhängigen Tendenzen* äußerten. So wie in der damaligen Ukrainischen SSR wurden in Polen massiv diejenigen verfolgt, die für reale, nicht gekünstelte Unabhängigkeit und gewisse innenpolitische Entwicklung des Landes standen. Insbesondere sprechen wir über die Soldaten der Polnischen Heimatarmee und der Ukrainischen Aufständischen Armee. Im Nachbarstaat löste man dieses Problem auf dem höchsten Staatsniveau, und niemand wird denken, dass man die Soldaten der Heimatarmee und ihre Führer als *Verbrecher* nennt, und umso mehr als es dem ukrainischen Parlament geraten wird, eine Resolution zu billigen, damit es die Heimatarmee und die polnischen unabhängige politische Führung für Organisatoren des ukrainischen Völkermordes auf ihrem ethnischen Territorium erklärt. Die ukrainische Gesellschaft seit mehr als zwanzig Jahren der Unabhängigkeit konnte nicht die Entfremdung zwischen denen, die auf den entgegengesetzten Seiten der Front für die Ukraine kämpften, zu überwinden – zwischen den Soldaten der sowjetischen Armee und den Soldaten der Ukrainischen Aufständischen Armee. Darüber hinaus unter Vorspiegelung falscher Tatsachen wird alles gemacht, damit solch ein Konflikt auf unbestimmte Zeit verzögert wird. Dies verursacht irreparable Schäden der Gesellschaft und dem Staat und seinem Image in der internationalen Arena.

Aber was haben diese obengenannten theoretischen Überlegungen mit dem Schicksal der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie zu tun, die in die USSR oder zum Nachkriegspolen ausgesiedelt sind? Aber man kann nie darüber vergessen, dass alle *sozialen und historischen Phänomene* miteinander verknüpft sind. Es ist schwierig von einem *Bevölkerungsaustausch*, oder von der ukrainischen Aussiedlung aus Polen in die Sowjetunion zu sprechen, wenn es nicht die Handlungen

der Selbstverteidigung im Cholmland und Abteilungen der Ukrainischen Aufständischen Armee wären, die zu Hilfe während des blutigen Winters und im Frühjahr 1944 kamen. Vielleicht sieht das Gesagte sehr aufrichtig aus. Aber niemand wäre auszusiedeln, denn Ende 1943 und Anfang 1944 war der Zeitpunkt, als sich bei der kompletten kriminellen Untätigkeit der deutschen Besatzungsbehörden die Vernichtung der ukrainischen Bevölkerung vollzog, die nur mit der Ankunft der sowjetischen Truppen auf das Territorium des Cholmlandes und Podlasie gestoppt war, was ein Ende der Vernichtung der Bewohner des Cholmlandes und Podlasie machte. Eine andere Sache ist, welches Ziel die sowjetische Macht verfolgte, indem sie die ukrainische ethnische Gemeinschaft befreite. Doch wurde das Leben der unschuldigen Menschen gerettet. Aber kurz nach der Befreiung begann der bekannte Umsiedlungsprozess – nach den Osten und Westen – der mit der Deukrainisierung des Cholmlandes und des Südens Podlasie endete.

Um unendlich wieder das Gesagte nicht zu erwähnen, setzen wir einen Punkt. Wir basieren unsere Schlussfolgerungen auf den zuverlässigen Dokumentarangaben, die eine objektive Berichterstattung über die Geschichte und das Schicksal der Ukrainer des Cholmlandes und Podlasie enthalten. Noch einmal möchte ich betonen, dass wir uns aufrichtig um das tragische Schicksal der Polen in Wolhynien und Ostgalizien sorgen, aber zur gleichen Zeit können wir nicht das tragische Schicksal von den fast dreihundert ukrainischen Dörfern südlich von Podlasie, Cholmland, Nadsanie und Lemkiwstschyna vergessen, die während des Krieges, und in der Nachkriegszeit vorwiegend zusammen mit ihren Einwohnern vernichtet wurden.

Leider verwirklichen wir unser Projekt, nachdem die in unserem Werk beschriebenen Ereignisse schon längst vorbei gewesen sind. Immer weniger bleiben die Menschen am Leben, die Elend und Not in ihrem eigenen Land, und dann in den neuen Siedlungen erlebten. Aber überall, wo unsere Landsleute in vielen Gebieten der Ukraine oder anderen Unionsrepubliken der UdSSR, in der sogenannten deutschen Territorien Polens, anderen europäischen Staaten oder in Übersee leben, gedenken sie in Ehren ihrer *kleinen Heimat*.

Die heutige Ukraine ist am Scheideweg. Wie unser Schicksal wird, ist es schwer zu sagen. Wir alle streben Frieden und Ordnung unter den Menschen an. Wir möchten die richtigen brüderlichen zwischenmenschlichen Beziehungen mit den Polen, die auch wie die Ukrainer große Verluste im Kampf gegeneinander hatten. Während der Treffen auf verschiedenen Foren sagen wir einander, dass die Zeit kommt, wenn jeder von uns ohne Behinderung die Gräber ihrer Vorfahren beten kann. Und junge Generation wird nie erleben, was ihre Vorgänger auf den beiden Seiten der Grenze erlebt hatten.

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ З БІБЛІОТЕКИ І АРХІВІВ КАНАДИ

а) з Фонду Андрія Жука	667
Проф. Кайндль про холмську справу	668
Межа України супроти Польщі	669
Холмщина і польське обурення	672
Біжучі потреби	675
Організація зайнятих українських земель	678
Церковна справа на Холмщині	682
Політика і життя в Холмщині	683
б) з Фонду Володимира Кубійовича	687
Звіт з діяльності організаційного реферату за місяць вересень 1943	687
[Фрагмент документа без заголовку]	689
Високодостойний Пан Проф. д-р Володимир Кубійович	691
Протокол зізнань о. Василя Ляшенка	692
Протокол зізнань Ніни Войтович	693
Рапорт священика Михайла Скаба	694
Протокол зізнань Дмитра Левчука	695
Протокол зізнань Михайла Головацького	696
Протокол зізнань Семена Назара	697
До Українського Центрального Комітету. Звіт	698
Протокол зізнань Марії Рибай	702
Протокол зізнань Катерини Панько	703
Протокол зізнань Ісаака Іролюка	703
Протокол зізнань Данила Васька	704
Протокол зізнань Папаскеви Панасюк	704
Протокол зізнань Софії Гаврилук	705
Протокол зізнань Остапа Принди	705
Протокол зізнань Марії Нитки	706
Заява Марії Ковалів	706
Протокол зізнань Дмитра Мазуркевича	708
Протокол зізнань Михайла Чернецького	708
Протокол зізнань Анатолія Коробки та Параскеви Мудрик	709
Протокол зізнань Анастасії Шуфель	710
Протокол зізнань Анатона Малика	712
Протокол зізнань Лева Іващука	713

Протокол зізнань Наталії Шаварської	714
Протокол зізнань Оксани Були	716
Протокол зізнань Ольги Шидловської	717
Протокол зізнань Зіни Малимон	718
Протокол зізнань Константина Дідуха	719
Протокол зізнань Софії Мудрик	720
Протокол зізнань Андрія Ковальчука	722
Протокол зізнань Дмитра Завади	723
До Холмської Духовної Консисторії . Рапорт	724
Протокол зізнань Анни Івули	725
Протокол зізнань Володимира Гапона	726
Протокол зізнань Капріяна Кравчука	726
Протокол зізнань Івана Антосюка	727
Протокол зізнань Семена Козія	728
Протокол зізнань Кирила Войтовича	729
Протокол зізнань Петра Конащука	730
Протокол зізнань Павла Клочека	731
Протокол зізнань Павла Мисика	731
Протокол зізнань Михайла Гучака	732
Протокол зізнань Платона Кліща	733
Протокол зізнань Йосифи Новосад	734
Протокол зізнань Максима Щирби	735
Протокол зізнань Константина Шутовського	736
Протокол зізнань Юрія Свистуна	737
Протокол зізнань Івана Дейнеки	738
Протокол зізнань Еміліяна Музичка	739
Протокол зізнань Олександра Носаля, Євгена Бакуна, Марка Бачкая, Пилипа Піскори	739
Протокол зізнань Павла Боха	741
Протокол зізнань Катерини Панасюк	741
Протокол зізнань Івана Топорівського	742
Протокол зізнань Анни Сигиди	743

ДОКУМЕНТИ З ЦЕНТРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО АРХІВУ ПОЛЬЩИ ТА АРХІВУПРАВОСЛАВНОЇ МИТРОПОЛІЇ У ВАРШАВІ

Командування 3-ї піхотної дивізії	744
Призначення поунійних святинь	745
Додадок д Л. PPWz II. 2/24/37 від 4.12.37 р.	747
Повітові керівники Координаційної акції	749

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ми, громадяни православного віросповідання	752
Православні церкви у Томашівському повіті.....	756
Висновки з території Замістського повіту	757
Розбирання православних церков.....	759
Церкви Холмсько-Підляської Дієцезії, спалені і розібрані у 1918-39 рр.	759
Перелік церков Холмсько-Підляської Дієцезії, перетворених на костели у міжвоєнний період	761
Список православних святинь на терені Люблинського воєв., зруйнованих або переобладнаних у 1928-1932 роках.....	762
Список православних святинь, зруйнованих у червні-липні 1938 р. на терені Люблинського воєводства	763
Витяг з інформації настоятеля православної парафії Войславичі Холмського пов. деканові Холмського округу	765
[Без назви – Про руйнування церков]	766
Урядникові цивільного стану	767
Звіт з терену гміни Нова Осада Замістського повіту.....	768
Командирові 2-го Полку Кінних Стрільців	769
Акція на кол[ишній] Холмській землі	770
Донесення від 1.03.1939 р. Інформація від 15.03.1939 р.	772
Панові Директорові пошт і телеграфів у Люблині.....	774
17.03.1939 [без назви].....	775
До Головної Спілки Товариств плантаторів цуркового буряка у Варшаві	776
ЯВ пан полковник Турковський в Замісті.....	777
Командувач Округу Корпусу № II в Люблині	779
Євгеній Гвоздь – Інформації	783
Пан Полковник Турковський, Віце-голова місцевого ТРСЗ	785

КОПІЇ ЦЕРКОВНИХ МЕТРИЧНИХ ЗАПИСІВ ТА УКРАЇНОМОВНИЙ ПЕРЕКЛАД ЧАСТИНИ СТАТТІ «МАЛИЙ ВАСИЛІВ У КРЕМЛІ»

Запис у книзі реєстрації актів громадянського стану за 1900 рік. №34	787
Запис у книзі реєстрації за 1934 рік. № 59.....	788
Запис у книзі реєстрації за 1939 рік. № 54.....	788
Запис №9 у Книзі Актів громадянського стану	789
Малий Василів у Кремлі.....	790

ІМЕННИЙ ІНДЕКС

- А**вель (*Андрій Поплавський*), *архи-єпископ* 59, 233, 296, 313, 344, 436
 Авраам, *отець (церковне)* 635
 Адамюк Іван 325, 326
 Айвазовський Іван 521
 Альберт З. 214
 Альбічук Василь 238
 Амвросій (*Василь Гудко*), *єпископ* 315
 Андерс Владислав 213, 485, 633
 Андрей (*Андрій*), *Метюк Григорій*, *митрополит Канади* 58, 79, 115, 142, 143, 195, 443, 499, 637, 782
 Андрей (*Роман, Олександр, Марія Шептицький*), *митрополит* 207, 208, 210, 212, 629, 684
 Андрусів Петро 238
 Андрусяк М. 243, 244
 Антек Домбек 693
 Антоневич 683
 Антонич Богдан-Ігор 234, 295
 Антонів Йосип 289
 Антонович Адам-Антін 305
 Антонюк Іван 397
 Антонюк Микола 600, 601
 Антонюк Михайло 688
 Антосюк Іван 727, 728, 821
 Антош 485
 Антошук Ілля 274
 Арабчук Антон 690
 Арцішевська Ганна 255
 Арцішевський Віктор 12, 189, 255-257
 Арцішевський Гнат 256
 Арцішевський Іван 255
 Арцішевський Леонід 175
 Ахтемійчук Ю. Т. 196
- Б**аб'як Володимир 282
 Бабій Ганна 260
 Бабій Михайло 260
 Бабій Олесь 110, 140, 305, 307, 431
 Бабій Ольга 260
 Бабій Софія 257
 Бабуля 582
 Бадахів Геник 333
 Бадила Йосип 741
 Бадила Павло 741
 Бадила Юлія 741
 Базилевський Павло 213
 Байкевич Надія 587
 Байкевич Нестор 588
 Байковський Микола 261
 Баконь Олександр Юхимович 12
 Бакулевич Євген 461, 462
 Бакун Євген 739, 740, 821
 Бакун Матвій 439
 Бакун Пелагія 438
 Бакун Северин 439
 Бакунович І. 253
 Балаховські, *родина* 422
 Балко Петро 323-327
 Банада (*Гнатенко*) Валентина 266
 Банада Анатолій 265, 266
 Банада (*Ревус*) Антоніна 263-266
 Банада В'ячеслав 266
 Банада Володимир 263, 267
 Банада Онуфрій 264, 265, 349
 Банада, *родина* 263, 266, 267, 380
 Банах Василь 278
 Банащук (*Антошук*) Анастасія 267
 Банащук Андрій 267
 Банащук Василь 267, 276, 277

- Банащук Іван 58, 78, 182, 276
Банащук Михайло 267
Банащук Надія 276
Банащук Ольга 267, 276
Банащук Тетяна 267
Бандера Степан 287
Баран Євген 140, 141
Баран Любомир 237
Баран Францішек 733
Баранський Гнат 629
Барвінський Борис 213
Барилюк Любомир 600
Барилюк Михайло 600
Барилюк Степан 588, 600
Барковський 780
Барна А. 250
Барщевський Євген 305
Басай Генріх 496
Басай-Краскі (*псевдо «Рись»*) Станіслав 381
Батор 598
Бауер 320
Бачкай Марко 821
Безручко Марко 205
Безух Михайло 768
Бекаші, *родина* 461
Бекеша (*Павелець*) Варвара 283, 286
Бекеша Адам 283, 286
Бекеша Іван 450
Бекеша Йосип 451
Бекеша Роман 283
Белинець Анна 709
Бендза Мар'ян 237
Бердиховська Богуміла 232
Береза 381
Березовський В'ячеслав 213
Березок Михайло 475
Берко 347
Берлінг Зигмунт 450
Берут Болеслав 651
Бєсядецький Казимир 480
Бештинська Надія 341
Бжезицький Микола 587, 588
Бжусь 735, 736
Бздира 717
Бики, *родина* 460
Биковський Лев 218, 250
Бискаль Володимир 332
Бібік Володимир 334, 336, 339
Бігунець Володимир 561, 688, 690
Бігунець Микола 561, 688, 690
Біда Адам 522
Біда Віктор 474
Біда Михайло 523
Біда Семен 523
Бідак Семен 629
Білаш Олександр 172, 586
Білашевич Йосип 381
Білашевич Тимофій 381
Білецька Єлизавета 311
Білецький Олександр 492
Білий Сергій 305
Білики, *родина* 718
Білик Антін 774
Білик Михайло 305, 431
Білик Ян 717
Більковський Яким 732
Біляк Іван 600
Біронт Адам 525
Біронт Анна 525
Біронт Євгенія 525
Бобик Володимир 188
Бобер Юліан 459, 755
Богайчук Гнат 740
Богатирець Валентина 59
Богун Дем'ян 125

- Богун Софія 125
 Боднарчук Іван 787
 Боднарчук Катерина 787
 Божко Микола 154
 Бойко Іван 316
 Бойко Олександр 483
 Бойко Степан 627
 Бойчук Володимир 158
 Бойчук Михайло 159
 Болеслав Хоробрий, *польський король* 672
 Болкун 341, 342
 Бондарчук (*Назарчук*) Людмила 573
 Бондарчук Ганна 573
 Бондарчук Данило 573
 Бонмаріяж 670
 Бонь Віра 168
 Бордзань, *родина* 459-461
 Бордзань (*Матвійчук*) Валентина (*Валерія*) 462
 Бордзань Олексій Петрович 458
 Борис, *родина* 510
 Борис Володимир 145, 146
 Борис Петро 688
 Борис Серафім 689
 Борис Франц 218, 630, 632, 633, 690
 Борковський 779
 Боровець-Бульба Тарас 301, 308
 Боровик, *родина* 460, 461
 Боровик Анатолій 463
 Боровик Микола (*Коля*) 291
 Боровик Михайло 288
 Боровик Олександр 58, 78, 157, 184, 287
 Боровський Михайло 431
 Борсук Марія 439
 Борщ Мирослав 60, 80
 Босаковський Ілля 584
 Босаковський Йосип 435, 436
 Босаковський Петро 582
 Бох Павло 741, 821
 Бохно Роман 238
 Боцян, *отець (церк.)* 683, 684
 Бочкай Марко 739, 740
 Бочняк 783
 Братковський Данило 137
 Брезницька Анастасія 281
 Брезницький Олександр 281, 282
 Бриль Адам 588
 Бриль Антін 586, 587
 Бриська Надія 461, 462
 Бриська Оксана 461, 462
 Бродкевич (*Синіцина*) Галина 21, 296, 297, 300
 Бугайський Володимир 397
 Бук 457
 Була Оксана 716, 821
 Булаєвич Василь 520
 Булаховський Л. 353
 Булич Алексій 724
 Булки, *родина* 461
 Бульб'як Степан 450
 Бурдель, *родина* 461
 Бурячок Андрій 133, 134
 Бухало Василь 131, 302, 303, 308
 Бухало Гурій 131, 132, 196, 300
 Бучма Амвросій 164
 Бучко Тадеуш 578
- В**аврисевич Микола 107, 108, 110
 Ваврищук Іван 289
 Вайс 521
 Вайс Ганс 582
 Вайс Інґа 582
 Валентин Антоній 791, 792
 Валуєв Петро 201

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Вальчуки, *родина* 637
Вальчук Йосип 638
Ваповська Катерина 201
Варварів Василь 492
Василевська 580
Василевська (*Васілевська*) Ванда 638, 716
Василів Йосип 311, 314, 316, 492
Василів-Базюк Любов 58, 311
Василів-Волошина Марія 316
Василько Василь 164
Васильчук (*Васильчак*) Антін (*Антон*) 110, 202, 212, 219, 443
Васильчук (*Васиньчук*) Павло 110, 212, 219, 648
Васильчук Марина 219
Васинчук Юрій 305
Васинюк Петро 333
Васьківський В'ячеслав 238
Васько Данило 704
Васюк Микола 188
Вашкевич Антон 334
Вашкевич Володимир (*псевдо «Максим»*) 12, 21, 317, 329, 340
Вашкевич Дмитро 554
Вашкевич Йосип 493
Вашкевич Омелян 256
Вашкевич Сергій 493, 599
Вашук Броніслав 457
Вашук Марія 440
Вашук Станіслав 690
Вдовяк Іван 723
Венглінський Євген 474
Венгринович Тирс 238
Вербицький Михайло 295
Верема Йосип 449, 453
Веремко Фелікс 457
Вершигора Петро 655
Весоловський Іван 338
Ветров 343
Веляновський Казімеж 752-755
Вжос, *родина* 460, 461
Вжос Володимир 462
Винниченко Володимир 137, 203, 553
Висоцький Роман 237
Вишневська (*Левчук*) Галина 58, 138, 139, 194-199, 345
Вишневська Любов 345
Вишневський 733
Війтович (*Войтович*) Кирило 729
Війтович Юлія 730
Вітер Іван 627
Вітер Надія 713
Вітещак Ст. 777
Вітинюк 350
Віцяк Павло 150
Вішка Йосип 524
Вішка Омелян 237, 243
Влязло Андрій 690
Вовк Володимир (*Василь*) 140, 305, 431
Вовк Ю. 520
Вовк-Урбан Марія 447
Вовчук Василь 588, 593
Вовчук Євген 587, 593
Водзіцкий Юрій 680
Возняк Ганна 336
Возняк Роман 448
Возняк Семен 325, 327, 330
Возняк Павло 326, 333
Войнович Урія 630
Войтович Василь 238, 632, 633
Войтович Кирило 729
Войтович Ніна 693, 694
Войтович Олена 633
Войтович Ольга 237

- Войтовичі, *родина* 457
 Войтюк Ганна 440
 Войтюк Гриць 450
 Войтюк Яків 212
 Володар, князь 200
 Володимир Великий, *київський князь* 672
 Волосяк Павліна 421
 Волошин Антон 316
 Волошин Василь 316
 Волошин Микола 387, 388, 390
 Волошин Олександр 493
 Волошини, *родина* 396
 Волошинська Євлалія 154
 Волошинський Олександр 115, 159, 789
 Волощук Теодор 451
 Волчук Володимир 507
 Волчук Іван 504
 Волчук Катерина 504
 Вольський Іван 288
 Вонсаль 457
 Вороний Микола 137
 Врублевський 422
 Вуйцик 457
 Вуйцік Іван 690
 Вуйцік Осип 739
- Г**аврилова Галина 353
 Гаврилюк Володимир 125
 Гаврилюк Іван 477
 Гаврилюк Олександр 171, 575, 578, 580
 Гаврилюк Світлана 575
 Гаврилюк Сидір 474
 Гаврилюк Софія 705
 Гаврилюк Степан 150
 Гавснер 680, 681
- Гавура Микола 185
 Гадяк Жанна 197
 Гаєвський Казік 363, 365
 Гаєвський Семен 493
 Гай (*Ковжук*) Марія 518
 Гай Антін 446
 Гайденко Костянтин 213
 Галагіда Ігор 237
 Галан Р. 252
 Галан Ярослав 295
 Галицький Данило 204, 209, 239, 295, 301, 310, 371, 570, 609, 672
 Галка Міхал 742
 Галлер Юзеф 203, 204
 Гальвалюк Кароліна 715
 Гальчак Богдан 237
 Гальчевський-Войнаровський Яків 161, 213, 218, 589
 Гамалія Сергій 218
 Ганусець Анатолій 381
 Гапон Володимир 726
 Гарані, *подружжя* 457
 Гаранчук Євген 381
 Гармата Андрій 588
 Гартман Фрідріх 542
 Гасечко Іван 638
 Гвоздь Ришард 599
 Гвоздяк Дмитро 369
 Гвоздяк Петро 154, 155
 Гвоздяк Ростислав 154, 155, 357
 Герасимов Сергій 59, 80
 Герасимюк 323
 Герба Андрій (*Єндрух, Гендрік*) 511, 572, 578, 580
 Герба Галина 580
 Герба Геник 580
 Герба Марія 511, 572, 580
 Герба Ростислав 511, 515, 572, 580

- Геруси, *родина* 366
Герцула 520
Гжицький Степан 156
Гисовський 520
Гись Антон 688
Гись Микола 638
Гіляровський Дмитро 282
Гітлер Адольф 212, 323, 350, 398, 399, 416, 455
Глаговський 459
Гладилович Людовик 239
Гмитрук Леонтій Антонович 291
Гнатюк Оля 237
Гнатюк Сергій 629
Гнішовець (*сільська кличка*) 451
Говоруха Василь 470
Головацький Михайло 564, 696, 697
Головач Василь 156, 161
Головач Олександр 161
Головерса Олександр 169
Головерса Осип 587
Головерса Палажка 587
Головерса Степан 587
Головки, *родина* 510
Голодохи, *родина* 637
Голотюк Олексій 638
Голотюк Павло 638
Голь Марія 612
Гольц (*Гольци*) Микола 299, 487, 490, 630, 631, 635, 737, 789
Гомулка Владислав 229
Гонта Іван 501
Гончаренко Григорій 238
Гончаров Сергій 758
Горбайчук Володимир 125, 126
Гордієнко Володя 338
Гордій 348, 380
Гордудко Іван 281, 282
Гордудко Михайло 282
Горлицька Надія 169, 170
Горний Михайло 194–199, 243–245, 247–251
Горний Ярослав 60, 80
Горобець Семен 474
Гоцак Марія 774
Грабовій Леся 169
Грелюк Прокіп 333
Грелюк Володимир 333
Гресь Іван 324
Гресь Микола 451
Гресь Степан 324
Гриб (*Родзінчук*) Степанида 375
Гриб Василь 375
Гриб Йосип 157, 371, 375
Гриб Олександр 375
Гриба Франко 471
Гривна І. 448
Грилюк Пилип 688
Гриневецький 451
Гриник Василь 240
Грисюк Володимир 378
Грисюк Іван 316
Грисюк Микола 316
Грисюк Тимофій 381
Грицай Дмитро 787
Грицай Павло 630, 690
Грицай Петро 443
Грищечко Марія 282
Грищечко Назарій 282
Грицковян Ярослав 237, 252, 253
Грицюк Володимир 162
Гришко Іван 202
Грінкова Н. 353
Громадський Олександр 316
Грушевський Михайло 202, 295, 301, 305, 553, 609, 648

- Грушевський Сергій 609
 Грушицька (*Денисюк*) Євгенія 163
 Гудь Богдан 250
 Гук, родина 510
 Гук Богдан 59, 80, 254
 Гуль Василь 110, 607
 Гуляк Данило 477, 478
 Гуляк Іван 472
 Гуменюк Костянтин 470
 Гуменюк Оксана 470
 Гумінчук Ольга 478
 Гунчак Тарас 249
 Гура 521
 Гурак Микола 329
 Гурко В. 288
 Гурко Роман 492
 Гурко Тарас 326
 Гуторович Олександр 702
 Гучак Михайло 732, 733
 Гучак Юстина 732
- Г**
 Гавлік Юзеф 716
 Галай Дизма 446
 Гвоздь Євгеній 783, 784
 Гдак 768, 769
 Гедройц Єжи 448
 Гец Лев 238
 Глуговський 349
 Гльогер 668
 Гневські Степан 693
 Гоч Ф. 250
 Гролюк Ісаак 703
- Д**
 Давидовичі, *родина* 284
 Дальнич (*Петро Федорів*) 620
 Дам'янюк Андрій 758
 Данилевська Наталія 353
 Данілов 343, 344
- Дармохвал Іван 290
 Дацюк, *родина* 604
 Дейнека Іван 738
 Демчук 753
 Демчук Іван 493
 Демчук Леонід 493
 Демчук Михайло 157, 158
 Дем'янюк Андрій 768
 Денис Антін 452
 Денис Микола 543
 Денисюк 755
 Денисюк Микола 194, 248
 Денищук Петро 455
 Депа Марія 531
 Дерегус 322
 Дерех Михайло 335
 Дець Леонід (*Леонтій*) 493, 599
 Джаман Владислав 433
 Джурило Петро 324, 328
 Дзержинський Фелікс 482
 Дзюбина Степан 240
 Дзюрило Віталій 178, 179
 Дика Анастасія 384
 Дикий Іван 383, 384
 Дикий Лука 384
 Дишник Йосип 289
 Дідух Константин 719, 720
 Діллер Ерік, фон 680
 Діонісій (*Велединський Костянтин*),
митрополит Польщі 210, 288, 629,
 753
 Дмитрієва Ірина 59
 Дмитріюк Василь 212, 245, 247
 Дмитронь Дмитро 602
 Дмитронь Марія 600
 Дмитронь Матвій 600
 Дмитроца Семен 183
 Дмитрук Анастасія 257

- Дмитрук Анна 257
Дмитрук Дмитро 505
Дмитрук Зінаїда 600
Дмитрук Іван 257
Дмитрук Леонтій 419
Дмитрук Марія 257, 735
Дмитрук Микола 123, 124, 602
Дмитрук Олександр 420
Дмитрук Петро 257
Дмитрук Софія 257
Добош Текля 774
Добржанська (*Волошина*) Євгенія 387
Добржанський Володимир 387
Добржанський Олександр 59, 195, 387
Доброговський Леонід 342
Добряк Михайло 213, 238
Довган Антон 690
Долина Микола 688, 689
Домашук Микола 496
Домбровский М. 686
Домбровська Е. 319
Дорошенко Григорій 218
Древіцький Тадеуш 504
Дробот Петро 338
Дровняк (*Криницький*) Никифор 224
Дровняк Епіфаній 238
Дрозд Роман 59, 80, 237, 251
Дрозд Яків 774
Дроздов М. 193
Дрончковський Анджей 736
Дрочинський Анджей 732
Дуб, *псевдо* 367
Дубець Роман 237
Дубівка 639
Дубішевський 318
Дубовицький Микола 237
Дубчак Іван 474
Дуда 593
Дудас Володимир 159
Дудзік 456
Дудик Петро 136, 137
Дудось Василь 712, 713
Дулемба Михайло 774
Дума 778
Дума Михайло 774
Дунай Степан 493, 603
Дурбакевич Едмунд 454
Духонін Микола 481
Дюрдзя (*прізвисько*) 629, 630
Дяченко Петро 213
- Е**йфлер Іван 162
- Є**динаки, *родина* 461
Єсенін Сергій 338
- Ж**еліза Геннадій 457
Желіза Йосип 457
Жерелик Ростислав 237
Жолудок Володимир 524
Жубрій Костянтин 163
Жук, *родина* 389
Жук Анатолій 369
Жук Андрій 55, 76, 667, 675, 677, 682, 683
Жук Дмитро 368
Жуков 544
Жуковський Іван 755
Журавльова Наталія 107, 174, 194, 195, 197–199
Журавський vel Граєвський Пшемислав 232
- З**аброварний Степан 237
Завада Дмитро 723
Заєць Володимир 493, 599

Закидальський 380
 Закревська Ярослава 135
 Закревський Василь 287
 Залізник Максим 501
 Замльова К. 319
 Замойський 590
 Заня Микола 289
 Западнюк 340
 Заремба Василь 491
 Зарицька (*Мацішук*) Зоя 160, 161
 Зарицький Олексій 161
 Засадко (*Федчук*) Лідія 173
 Затіраха Галина 635
 Захаров Володимир 688
 Заячківський Юрій 788, 789
 Заяць Іван 774
 Зваричук Іван 213
 Звейська Марія 454
 Здзілковський 495–497
 Здимошук Михайло 690
 Здун Всеволод 110, 111
 Зеленко Марія 282
 Зеленко Федір 279, 281, 282
 Зелинський 712
 Зелинський Всеволод 447, 451
 Зельман 684
 Земкевич Рафал 220
 Зиткевич 686
 Зімницький Ваврін 633
 Зінчук Григорій 398
 Зінчук Марія 396
 Зінчук Микола 12, 187, 188, 396
 Зінчук Пилип 396
 Змієнко-Сенишин Г. 246
 Зозуля, родина 487
 Зозуля Арсеній 627
 Зозуля Йосип 505
 Зозуля Михайло 630, 632, 634

Зорук Йосип 581, 582
 Зрун Всеволод 125
 Зубаль Володимир 125
 Зубик Павло 496
 Зулуський Г. 630

Іванина Нестор 125
 Іваницький Володимир 184, 401
 Іванов 288
 Іванусів О. 251
 Іванцевич 683
 Іванюк Володимир 150
 Іванюра Дмитро 524
 Івасюк Тарас 59
 Івацевич Василь 491
 Іващук Лев 713, 714
 Іващук О. І. 196
 Івула Анна 725
 Ігнатовський 422
 Ільків Микола 213
 Інокентій, *єпископ Винницький* 244
 Іоан Павло II, *Папа Римський* 240, 241

Йозафат Жан 247
 Йон 457

Кадави, *родина* 605
 Казанцев 439
 Казимир Великий, *польський король*
 372, 668, 673
 Казмірчук Віра 148, 149
 Казновський Степан 631
 Кайндль, *професор Празького універ-*
ситету 668
 Каковський Александер 208
 Калиш Гнат 599, 602, 603
 Каліш, *родина* 460
 Каліш Валентина 462

- Каліш Галина 462
Калішевич Дмитро 238
Каліщук Єфросинія 638
Каліщук Ольга 638
Каліщук Степан 638
Кальницький Антон 689
Камінський Микола 215, 759
Кандиба Іван 632-634
Капись Віра 493
Карабович Тадей 237
Каргезі 680
Кардаш Андрій 688, 689
Кардаш Ольга 788, 789
Кармазин-Каковський Всеволод 208
Карпинський Олександр 203
Карпович Вадим 418
Карпович Василь 407, 408
Карпович (*Дмитрук*) Галина 407, 420
Карпович Миколай 424
Каспшицький Т. 210
Качан Василь 450
Качковський Кароль 12, 429
Качоровський Іриней 688
Кашук 308
Квач Володимир 725
Квітко Олександр 213
Квітковський Леонід 126
Квіцинський 552
Керзон Джордж, *міністр закордонних справ Великої Британії* 592
Кийко Сергій 493, 599
Киселевський Стефан 232
Кисіль І. 630
Кійок, *родина* 460
Кікець Микола 139, 140
Кільчук І. 698
Кімак Михайло 168
Кіндерська Богдана 611
Кіндерський Іван 608, 610
Кіцак Володимир 59, 80, 257, 317, 429, 463, 470, 508, 525, 562
Кішовара Антон 430, 606
Кішовара Володимир 606
Кішовара Іван 606, 607
Кішовара Олександр 606
Кішовара Ольга 606
Кішовара Софія 606
Клим Іван 637
Клим Йосип 636
Климюк Володимир 329
Клід Богдан 60, 81
Кліщ Платон 733
Клос 778
Клос Марія 774
Клочек Павло 731
Кльоц Антін 741
Кльоц Микола 169
Клюковський Зигмунт 447
Ключ, *отець (церк.)* 290
Ключики, *родина* 637
Клячко М. 247
Кобак Михайло 758
Кобилянська Ольга 137
Кобус А. 319
Кобялка 600
Ковалів Марія 706, 707
Ковальська (*Стець*) Софія 433
Ковальська (*Ціхоцька*) Марія 433
Ковальська Настя 688
Ковальський 626, 631, 707
Ковальський Андрій 433
Ковальський Владислав 436, 437
Ковальський Дмитро 688
Ковальський Симон 433, 435
Ковальський Станіслав 433
Ковальський Шимон 582

- Ковальчук Андрій 722, 723
Ковальчук Василь 470, 493
Ковальчук Ганна 505-507
Ковальчук Іван 446, 688
Ковальчук Йосип 587
Ковальчук Микола 122
Ковальчук Олександра 447
Ковальчук Олексій 281
Ковальчук Христина 505
Ковальчук, *родина* 460
Ковалюк Анастасія 438
Ковалюк Андрій 438
Ковалюк Василь 438
Ковалюк Володимир 437
Ковалюк Ганна 438
Ковалюк Іван 438, 440
Ковалюк Катерина 438
Ковалюк Петро 438
Ковпак Сидір 450, 601
Ковтун Ефімія 730
Ковтун Петро 730
Когутяк Теодор 218
Козак В. 247
Козак Володимир 474
Козак Євген 336, 338, 340
Козак Іван 474
Козак Степан 689
Козак Стефан 237
Козій Семен 728, 729
Козіцький 740
Козловський Кшиштоф 233
Козловський Мацей 232
Козлюк Микола 183
Козлюк Петро 108, 109, 223
Козмірчук Віра 149
Кокловський Ян 582
Колинець Мирон 474
Колокольцев Георгій 273
Коломоєць 285
Колтунюк Йосип 450
Колужинський 372
Колчак Олександр 273, 597
Колянчук Олександр 22, 72
Колянчук Андрій 445
Колянчук Володимир 444
Колянчук Іван 442, 453
Колянчук Олександр 52, 245-248, 250-254, 441, 455
Колянчук Софія 441
Колянчук Степан 449
Колянчук Юзеф 446, 453
Комановський 527
Конашук Михайло 770
Конашук Петро 730
Кондратюк Нестор 163, 164
Коновалець Євген 349
Константинович Ераст 237
Копач Ева 237
Копчинський Яким 493
Кордуба Мирон 136, 305, 431, 528, 529
Корнелюк Григорій 451
Корнелюк Іван 450
Корнелюк Якуб 444
Коробка Анатолій 709, 710
Коробка Анна 709
Коробка Іван 709
Коробка Ілля 709
Коробка Марія 709
Коробка Наталія 709
Коробка Оксана 709
Коробчук Гавриїл 112, 113, 169
Коробчук (*Коропчук*) Лев 112, 732, 736
Корогода Юрій 238
Король 774
Король Аркадій 149

- Королько Микола 250
Корпан Агафія 508
Корпан Василь 508
Корпан Іван 508
Корпан Марія 508
Корпан Михайло 1509
Корпан Петро 508
Корпан Федір 509
Корпан, *родина* 510
Кос-Анатольський Анатолій 172, 586
Косоноцький Іполіт 288
Костецький, *родина* 510
Костик (*Градюк*) Стефанія 151
Костик Миколай 757
Костик Петро 127, 129
Костишин Микола 241
Коструба Теофіл 529
Костюк Ганна 269
Костюк Феофан 456
Которович Антін 165
Которович Богодар 165, 166, 295
Которович Іван 767
Котюн 461
Коць 628
Коцюбинський Григорій 588
Коцюбинський Михайло 137
Кочетов Олексій 439
Кошевський Станіслав 397
Кошовий Володимир 766
Кравець Микола 127-130
Кравс Антон 205
Кравченко Володимир 60, 81
Кравченко Петро 166
Кравчук Віра 690
Кравчук Дмитро 758
Кравчук Іван 690
Кравчук Капріян 726
Кравчук Катерина 531
Кравчук Леонід 795, 805
Красіцький 686
Красковський Іван 203
Краснопер Петро 629
Красун Володимир 493
Красун Михайло 493
Крат М. 250
Крат Павло 218
Кресович 754
Криницький Іван 491
Крип'якевич Іван 128, 135, 442, 589, 682
Крігер 544, 545
Крокошинський 683
Кропива 479
Кропивницький Марко 586
Крушельницький Петро 399
Крюкова 604
Кубійович Володимир 55, 161, 194, 214, 237, 248, 249, 295, 484, 687, 691, 698
Куделюк Микола 450
Кузик М. 431
Кузняк Микола 213
Кузьмич Оксана 59, 80, 458
Кукулевич Анастасія 463
Кукулевич Микола 466
Кулачковський Юрій 144
Кулик Антон 6889
Куликов Микита 271
Куліш Пантелеймон 609
Кульгавець Тома 443
Кульчицький 218
Куманецький А. 499
Кундеус Йосип 241
Купич Іван 491
Купич Костянтин 521, 524
Купич Теодозія 524

- Купич Юстина 524
Купля Володимир 523
Купріянович Григорій 59, 237, 244, 249
Курдзель 683
Куркевич Юліан 492
Куровський 767
Куронь Яцек 232
Курочко Осип 239
Кутас Роман 123
Кутас-Василів Степан 316
Кухарський Іван 688, 689
Кухарчук (*Бондарчук*) Катерина 791
Кухарчук Петро 787, 790, 791
Кухта Ганна 466, 469
Кухта Георгій 467, 469
Кухта Олексій 466
Кухта Олена 467
Кухта Ольга 161, 466
Кухта Христина 466
Кучер Р. 121, 122
Кушнір Василь 613
Кшижановський Станислав 680
Кшонстек Тадеуш 245
- Л**абович Л. 253
Лаговський Броніслав 567, 568, 570, 577, 578
Лагода Надія 468
Лагодович Олександр 505
Ладиґа 712
Лазаренко Євген 121, 191
Лазарович Микола 59, 80
Лазука Спиридон 757, 780
Лапінський (*псевдо «Зенон»*) Леон 325, 326, 329, 331, 332
Ларін Б. 353
Ларіонов Олександр 540, 541
- Ласюк Іван 757
Лаць Максим 446, 684
Лаш Марія 718
Лашук 768, 769, 780, 782
Лашук Костянтин 446
Лашук Микола 541, 542
Левадна Надія 340
Левандовські, родина 458
Левицька Ольга 268, 275
Левицький Володимир 698
Левицький Єгор 280
Левицький Микола 218
Левінська Катерина 435
Левуш Михайло 758
Левчук Антоніна 345, 346
Левчук Василь 352, 353
Левчук Віра 289, 352
Левчук Галина 352
Левчук Григорій 315, 355
Левчук Дмитро 695, 696
Левчук Іван 58, 79, 112, 115, 138, 314-316, 352, 357, 484, 635, 684, 782, 788
Левчук Михайло 347
Левчук Ольга 352
Левчук Павлина 352
Левчук Петро 345, 346, 348
Левчук Тетяна 352
Левчук Юрій 352, 355
Ленард 422
Ленс Анна 788
Ленс Антон 788
Леонов 592
Леонтій Лешко Тетяна 275
Лепкий Богдан 137, 447
Лесів Михайло 237
Лесняк Віталій 59, 80
Лесюк Іван 324
Липа Йосип 758

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Лис 367
Лисек Томаш 223, 782
Лисецька Анна 220
Лисюк Андрій 600
Лисюк Лідія 600
Лисюк Яків 755
Литвин Микола 244, 245, 441
Литвин Теодор 758
Лихо Петро 471
Лич Володимир 321, 328
Лич Олександр 328, 329
Лич Семен 321, 328, 337
Лізунов 263
Лілякевич 766
Ліпошак 684
Лісецький Василь 429
Лісовий Василь 243
Ліфанчук В. 586
Логінов 272
Лопатюк 520
Лоський Кость 202
Лотоцький Олександр 237
Лужний Олег 176
Лузан В. 586
Лукашевич (*псевдо «Ягода»*) Маріян 591, 592, 619
Лукашевич Степан 637
Лукашук, родина 637
Лукашук Павло 638
Лукашук (*псевдо «Стрілецький»*) Юрій 202, 587, 589, 590, 592, 593
Лупій Г. 197
Лучак Міля 226
Лучинець Степан 638
Лучук Володимир 172, 173
Львов Леон 454
Льонцшам 563
Любарський Семен 108, 443, 448, 532
Любера Володимир 461, 462
Людвик, *наслідник Казимира, 1377 р.* 668
Людкевич Станіслав 295
Люпа Ілля 688, 690
Люпа Микола 688, 690
Ляшенко Василь 241, 692-694
Ляшенко Олександр 238
Ляшук, *отець (церк.)* 640
Магомета Іван 379
Мазур Василь 493
Мазур Володимир 324, 328
Мазур Казімеж 739
Мазурик Омелян 238
Мазуркевич Дмитро 708
Мазурок Богдан (*псевдо «Кучерявий»*) 470, 474, 479
Мазурок Бронек 721
Мазурок Владислав 707
Мазурок Ганна 149
Мазурок Іван 282
Мазурок Марія 282, 505
Мазурок Олег 127, 129, 130
Мазурок Юрій 164, 165
Маївська (*Шевчик*) Любов-Ольга 621
Маївський Дмитро 621
Майструк Павло 457
Макалус Теодор 523
Макар Артемій 191, 788
Макар (*Кардаш*) Віталій 191, 192, 194, 195, 243–245, 247–251, 788
Макар (*Кардаш*) Іван 130, 191, 480, 481, 515, 629, 630, 688, 690, 788, 789
Макар Ольга 191
Макар (*Свистун*) Юлія 191, 480, 788, 789

- Макар Юрій 12, 23, 127, 129–131, 142, 147, 185, 194, 195, 215, 243–245, 247–252, 296, 443, 480, 517
- Макара Гнат 653
- Макара Іван 653
- Макара Олександр 600
- Макаренко Андрій 140, 305
- Макаров Григорій 758
- Макарук Віра 324
- Макарук Микола 323, 324, 328
- Макарчуки, *родина* 461
- Маківка Степан 203
- Маковський Іван 472
- Максим Бaley Степан 237
- Максим'юк Тарас 170
- Максим'як Василь 282
- Максим'як Олександр 282
- Максимович Георгій 118, 195
- Максимович Микола 118, 405
- Максютинська Люба 341
- Макух Степан 230
- Малашук Андрій 503
- Малашук Григорій 503
- Малашук Іван 503
- Малашук Йосип 503, 506
- Малашук Меланія 503, 506
- Малашук Надія 503
- Малашук Роман 503, 505-507
- Малеша Ольга 217, 218
- Малеша Степан 217
- Малешко 626
- Малик Антон 712, 713
- Малик Євген 305
- Малимон Зіна 718, 719
- Малько Самійло 213
- Мальчевський Степан 588
- Малярт Веніамін 493
- Мамчур 365, 368, 741
- Мамчур Микола 271
- Мандибур Василь 477
- Мантика Ігор 471
- Манькут Микола 278
- Мариньчак 736
- Маркевич Іван 741
- Маркевка Мирослав 213
- Мартинюк Гриць 213
- Мартинюк Іван 457
- Мартинюк Микола 505
- Мартиняк Іван 240, 254
- Мартисюк Антін 723
- Мартисюк Євгеній 723
- Мартиш Василь 219, 301, 500, 780
- Марухняк Микола 181, 182
- Марущак 338
- Мархева Володимир 114
- Марцилевич Станіслав 739
- Марцоля Андрій 693
- Марченко Олександр 159, 305
- Марчук Зиновій 180
- Маслов Микола 212
- Масляно Мирослав 213
- Масцюх Василь 244
- Матвійчук Володимир 114
- Матвійчук Олег 153
- Матеюк Антін 202
- Матеюк Пелагея 435, 582
- Мах Петро 171
- Махомета Йосип 356
- Мацедонський 340-342
- Машинди, *родина* 605
- Мегик Петро 238
- Медвідь Володимир 491, 494
- Медвідь Йосип 491
- Медвідь Марія 491
- Меленець Сергій 278, 279, 282
- Мельники, *родина* 614

- Мельник Григорій 305
Мельниченко 344
Мельничук Василь 162, 698
Мельничук Веніамін 181
Мельничук Віра 281
Мельничук Герасим 528
Мельничук Євгенія 528
Мельничук Лука 281
Мельничук Марія 281
Мельничук Олександр 305, 423
Мельничук Ольга 281
Мельничук Петро 728
Мельничук Степан 59, 79
Ментух Андрій 238
Метюк (*Абрам*) Юлія 636, 638
Метюк (*Клим*) Катерина 636
Метюк Андрій 636-638
Метюк Іван 637
Метюк Ілля 636
Метюк Надія 636
Метюк Олександр 249, 636
Мечник А. 685
Микитенко Іван 383
Микитко Адам 586
Микитюк 323
Микитюк Євген 495
Микитюк Марія 495
Микитюк Олег 13, 23, 495, 600
Микола Миколайович, *великий князь* 269
Микульська Йосифа 710
Микульська Станислава 710
Микульська Фрузіна 710
Микульський Антон 709, 710
Мисарович Роман 260
Мисик Констянтин 741
Мисик Павло 731, 732
Мисловський Еугеніуш 566
Митрус-Виговський Іван 213
Михавчук Людмила 387
Михальчук 461
Михальчук Марія 380
Михальчук Михайло 380
Михальчук Софія 380
Мицик Андрей 724
Мишалувна 302
Мілошевська З. 250
Мільков Борис 58, 141-143, 196, 497, 498
Мільков Олег 115, 140, 141, 497, 498
Мільков Орест 141
Мілянчук Ганна 438, 440
Мілянчук Іван 438
Мілянчук Катерина 438, 440
Мілянчук Павло 438, 440
Мірецька Олександра 730
Мірецькі, *родина* 632
Місюти, *родина* 461
Мітюк Іван 145
Міхнік Адам 232
Міхновський Микола 243
Міцюк Галина 162
Міщанчук Анатолій 497
Міщанчук Антон 496
Міщанчук Ніна 147, 148, 196
Міщанчук Степан 495, 496
Міщанчук Тодорко 587
Міщинський Йосип 493
Мішук Олександр 454
Мобаба Мартин 520
Могильчак Іван 391
Мокреєв Юрій 383
Мокрий Володимир 233, 237
Мокрій С. 699
Момот Іван 768, 769
Момот Петро 380

Момрик Мирон 55, 75
 Монько 398
 Морисінський 776
 Мороз 338
 Морокішко Тетяна 531
 Моссор Стефан 224
 Мостович Микола 305
 Мосціборський Януш 507
 Мосьціцький Ігнаці 701
 Мотика Гжегож 220
 Мохамета Сергій 316
 Мстислав (*Степан Скрипник*), *патрі-
 арх* 212, 213, 431
 Мудрий Василь 212, 213
 Мудрик Параскева 709, 710
 Мудрик Софія 720, 721
 Музика Фанаска 366
 Муравйов 653
 Мюллер 543-545
 М'яковська (*Якуб'юк*) Неоніла 169

Надозірний Григорій 289
 Назар Семен 697
 Назарко Степан 190
 Назарук Василь 237
 Назарук Микола 450
 Назарук Сергій 212
 Назарчук 573
 Найдух Ада 647
 Найчук Іван 282
 Наконечний Іван 151
 Наконечний Степан 176
 Намінський Лука 493
 Наполеон Бонапарт 673
 Наріжний Симон 246, 247
 Наум Іван 294
 Наум Петро 291
 Некрасов Микола 430

Некрасов Олександр 172, 586
 Нерода Василь 493
 Нестерук Григорій 772, 773
 Несторович Євменій 492
 Несторович Олексій 241
 Несторук Микола 454
 Нечай-Батько Іван 201
 Нечуй-Левицький Іван 609
 Нидифорук Микола 324
 Низькошапка Павло 218, 688, 690
 Нитка Марія 706
 Нишко Антоні 445
 Новицький С. 591
 Новосад, *родина* 363, 579
 Новосад Іван (*псевдо «Стецько»*) 281
 Новосад Іван 734
 Новосад Йосифа 734
 Новосад Михайло 493
 Новосад Семен 282
 Носаль Єфросина 717
 Носаль Марія 717
 Носаль Олександр 739, 740
 Носальський Сергій 492
 Носка Петро 638

Обухович Ілля 640
 Овада Антон 638
 Огієнко Іван (*Іларіон*), *митрополит*
 107, 113, 114, 134, 140, 169, 237, 301,
 302, 305, 306, 310, 315, 351, 383,
 425, 448, 499, 530, 553, 558, 611, 646
 Огонь Федір 323, 328
 Огуй Олександр 59, 79
 Одинцова 344
 Ожога, *родина* 372
 Окапа Юзеф 453
 Оксіюк Михайло (*Макарій*, *архи-
 епископ*) 113, 114

- Олексеюк Іван 119
Оленич Василь 282
Оленич Дмитро 282
Оленич Максим 282
Олесіюк Тиміш 202, 219
Олесь Олександр 137
Оліва Владзімеж 231
Олійник Микола 688
Олійник Надійка 517
Ольбрихт Бруно 745, 749
Ольгерд 668
Омелько Йосип 186
Онишкевич Мирослав 620
Онишко Михайло 769
Онищук, *родина* 461
Онічко Юлій 707
Онуфрійчук (*Малащук*) Марія 13, 23, 503–505
Онуфрійчук Андрій 503, 504
Онуфрійчук Антон 503-505
Онуфрійчук Микола 13, 58, 107, 109, 148, 169, 173–175, 180, 194–199, 502
Онуфрійчук Сергій 504
Онуфрійчук Федір 195, 196
Онух Михайло 774
Опейда Йосип 121, 122
Опіс 673
Осадчук Богдан 216, 217, 448, 449
Осаковський 319
Осаковська Марися 319
Осаковський Едик 319
Осаковський Юзек 319, 327, 344
Осмола Микола 338, 340
Осницький Олександр 113
Остап'юк Іван 493
Островський Володимир 106, 107, 203
Охаб Едвард 228
Павленко М. 246
Павлишин Лука 287
Павлович В. 245
Павлусевич Володимир 305
Павлюк Микола 186
Паляниця (*Корпан*) Ганна 13, 23, 508
Паляниця Михайло 510
Панас Володимир 316
Панасюк Володимир 117, 195
Панасюк Галина 511
Панасюк Йосип 505
Панасюк Катерина 741, 742
Панасюк Параскева 704
Панкевич Михайло 769
Панкевич Зінаїда 487
Панчишин Мар'ян 214, 380
Паньківський Федір 202
Панько Катерина 703
Папіжанський 774
Парили, *родина* 458
Парош Ілля 308
Партаси, *родина* 461
Пасека Петро 505
Пасічник 340, 343
Пастернак Євген 244, 250, 288, 289, 304, 444
Пастернак Іван 203, 212, 218
Пастушук Володимир 162
Пастушук Іван 599
Пастушук Марія 600
Пастушук Микола 600
Пастушук Олександр 600
Пастушук Олексій 600
Пашкевич Анатолій 586
Пашук Володимир 450
Пащевський Григорій 500, 635
Пащевський Павло 635
Пащук Іван 451

- Пашук Микола 493
Певний Петро 212
Пекарчук Ілля 588
Пекул Антін 451
Пелка 757
Пельц Казімеж 728
Пенк Альбрехт 669, 672
Пенкало Йосип 23, 160
Пердун 657
Перун Володимир 740
Пестрак Михайло 524
Петлюра Симон 54, 74, 204-206, 213, 216, 305, 553
Петровський Микола 316
Петрук Сергій 474
Пилипович Володимир 239
Пилипчук Омелян 493
Пиндак Володимир 505
Пиндак Меланія 503
Пиндак Степан 503
Пителя Григорій 654
Півки, *родина* 634
Підгірський 487
Підгорний Микола 292
Підземський (*Підземський*) Ян 769, 777, 786
Пікульський Михайло 213
Пілсудський Юзеф 54, 204-206, 216
Пільгуй Дацько 634, 635
Пільгуй Євгенія 635
Піскор Пилип 739, 740
Піскорський Володимир 149
Пічак Агафія 463
Пічак Антон 463
Пічак Микола 463
Пічак Михайло 463
Пішак Василь 196
Пішак Теодозій 474
Планіта Павло 693
Плахтін Дмитро 149
Плескот Петро 446
Погорецький 319
Погорецький Григорій 450
Поготовко Михайло 218
Поделко 284
Подобінська Уляна 638
Подушко Зіновій 238
Позінкевич Віра 735
Поліха (*Бордзань*) Антоніна 459
Полянський Ярослав 239
Понагайбло Володимир 635
Пономарьов 272
Попко Віктор 178
Попович Мирослав 106
Попович Ольга 239
Поспелов Микола 353
Потебня Андрій 201
Потрапелюк Анна 444, 447
Потрапелюк Володимир 450
Потрапелюк Іван 450, 452
Потрапелюк Марія 447
Потрапелюк Олександр 450
Потрапелюк Степан 450
Потурай, *родина* 177
Потурай Володимир 176, 177
Потуржинський Борис 218
Починайло Андрій 237
Прадешук Іван 439
Прадешук Лукаш 439
Прадешук Марія 440
Прадешук Панас 439
Прадешук Уляна 440
Прачук Анатолій 184
Преанфельд Карль Люстіг, фон 680
Предко Корнило 524
Принда Остап 705

- Пристапчук Іван 758
Присташ Ярослав 59, 80
Пристінко, *родина* 614
Пристор Олександр 776
Приступа Михайло 690
Пришляк Іван 627, 635
Процюк В. 631
Прус Андрій 788, 789
Пугінець Валентина 518
Пугінець (*Олійник*) Надія 13, 515, 517
Пугінець Михайло 518
Пугінець Степан 518
Пудловський Теодор 758
Пустинський 355
Путко Іван 381
Пучко Петро 730
Пушкін Олександр 430, 644
П'ятночка Василь 524
П'ятночка Герасим 520, 521
П'ятночка Іван 144, 519, 523
П'ятночка Корнило 524
П'ятночка Микола 523, 524
П'ятночка Михайло 521, 523, 524
П'ятночка Пилип 524
П'ятночка Прокіп 524
П'ятночка Яким 522
- Р**абенко Нестор 213
Радек 554
Радецькі, *родина* 458
Радзивілл Януш 215
Радзюкевич 297
Райгер Маріан 680
Рачок Іванна 725
Ревус Михайло 263
Ревус В'ячеслав 266, 267
Ревус Віра 263
Ревус Дмитро 263, 265
Ревус Іван 263, 266
Ревус Марія 264, 265
Ревус Олег 266, 267
Ревус Хелена 267
Ревус Юлія 263
Ревус Яніна 267
Редько Микола 638
Рейко (*Біронт*) Марія 525
Рейт Юрій 235
Рейтер Якуб 435
Ревювич 683
Рибай Марія 702
Рибай Степан 187
Рибанець Ян 732, 736
Рибачко Василь 638
Рибачук 344
Рибіцький Януш 454
Рибчинський В. 250
Рибчинський Лев 202, 218, 450, 766
Рибчинський Михайло 218
Ридз-Смігли Едвард 597, 786
Рильський Максим 383
Рисак Олександр 137, 138
Рігер Андрій 541
Ріттіх Олександр 670
Робочек Віктор 168
Рогальський Григорій 752
Родзянко Михайло 589
Романченко Іван 699
Романчук Костянтин 282
Романюк В'ячеслав 182, 528
Романюк Євген 159
Романюк Євграф 531
Романюк Катерина 346
Романюк Костянтин 238
Романюк Ніна 528
Романюк Степан 333
Ромер Тадеуш 670

- Ростропович Мстислав 166
 Ротмістров М. 370
 Рочняк Олександр 773
 Рощенко Микола 237
 Рудницький Степан 295, 670
 Рузвельт Франклін 506
 Русначенко Анатолій 169
 Рюриковичі, *княжий рід* 668
- С**ава Володимир 457
 Сава Іван 457
 Сава Йосип 457
 Сава Станіслав 457
 Сава, *митрополит* 299, 753
 Саванюк Михайло 238
 Саверин Володимир 125
 Савич Володимир 284
 Савицькі, *родина* 458
 Савицький 774
 Савка Євген 163
 Савків Микола 338
 Сагайдаківський Віталій 288, 291
 Сагайко 780
 Саки, *родина* 458
 Сак Іван 474
 Салюк Анатолій 194-199, 243-251
 Салюк Данило 194
 Салюк Іван 110, 189, 256, 533, 553
 Салюк Леонтій 152, 551
 Самохваленко Микола 125, 168, 699
 Самохваленко Олександр (*Олесь*) 109, 125, 165, 168, 169, 307
 Самохваленко П. 262
 Самчук Улас 303
 Сандевич 429
 Сачев Володимир 285
 Сваток Ян 594, 595
 Свежавський Станіслав 701
- Свенціцький Іларіон 135
 Сверчевський Кароль 224
 Сверщ Броніслав 457
 Свистун Анатолій 59, 80
 Свистун Анна 191, 788
 Свистун Віталій 185, 186, 487, 488, 558
 Свистун Зеновія (*Зіновія*) 788, 789
 Свистун Олена 59, 80
 Свистун Юрій 185, 191, 737, 789
 Свіонтковський 781
 Сегеда Ілля 288
 Селедець 778
 Селедець Антін 774
 Семенко Володимир 59, 79
 Семенюк 398
 Сенишин Михайло 688
 Сенишина Марія 688
 Сені, *родина* 510
 Сень (*Бігунець*) Євгенія 561
 Сень Володимир 486-488
 Сень Євген 175
 Сень Євгенія 486-488
 Сень Леонтій 561
 Сень Роман 223, 561
 Сенюк Володимир 531
 Сенюк Роман 450
 Сенютин О. 586
 Селявський 767
 Сергійчук Володимир 59, 570
 Сергєєв Михайло 439
 Середа Володимир 124
 Середюк Анатолій 474
 Середюк Ігор 120
 Сорока (*Сорока*) Іван 757
 Семашко Ева 220
 Сивак Володимир 324
 Сивак Іван 330

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Сивицький Микола 237, 744
Сигида Анна 743
Сигида Степан 742
Сидор Володимир 563
Сидор Євгенія 688
Сидор Марія 563
Сидор Михайлина 13, 223, 562
Сидор Михайло 563, 688
Сидор Павло 563
Сидоровський Ігнатій 445
Сидорук Степан 532
Симанін Андрій 504
Симаніна Параска 504
Симінський Євген 177, 178
Симусик Арсеній 724
Синишин Михайло 691
Синишина Марія 691
Сирник Марко 253, 443
Сирник Ярослав 237
Сич Іван 476
Сич Мирон 239, 242
Сідоровська Яніна 444, 450
Сідоровський Гіполіт 445
Сікорський Владислав 216, 295
Сім'як 582
Сім'яшко Євген 586
Сініцин (*Сілічин, Синіцин*) Микола 297, 298
Сініцин Олексій 297, 298
Січинський В. 245
Скаб Михайло 695
Скоп Федор 731
Скопенко Василь 451
Скрипник Марія 431
Скрійка Петро 238
Скубій Андрій 444, 450
Скубій Аркадій 607
Скубій Володимир 450
Скубій Дмитро 450
Скубій Іван 450
Скубій Йосип 450, 451
Скубій Михайло 450
Скубій Семен 607
Скшипа Ян 531
Слабеев І. 132
Сливицький Петро 201
Сліпенький Богдан 471
Слободян Василь 251
Слонєць Іван 617
Слюсар Олег 59, 79
Смаль-Стоцький Роман 237
Смерек Мирослав 237
Смерека Михайло 698
Смирнова (*Мицук*) Ганна 188
Смоленський Іван 282
Смолінок Микола 654
Смолуховський Т. 680
Собеський Ян 201
Собчук Петро 603
Собчук Семен 730
Солодуха Василь 282
Солодуха Павло 446
Сопко Ян 457
Сопух Болек 721
Сопух Олек 721
Сорока Ганна 578
Сорока Михайло 565
Сорока Михайло Сафатович 511, 513, 518, 564, 573, 578
Сорока Сафат 565, 567, 578
Сорока Юрій 575
Сосновець Ксенія 656
Сосюра Володимир 383
Соханський 755, 784
Спиридонов Василь 273
Спільник Гаврила 282

- Спільник Марта 282
Спільник Ольга 282
Сподарик Г. 250
Ставничий Б. 140
Ставничий Теодозій 305
Сталін (*Джугашвілі*) Йосиф 292, 295, 323, 342, 351, 403, 411, 490, 506, 552, 577, 642, 793
Станник 627
Старицький Михайло 586
Старух Ярослав 619, 620
Стасевич Олександр 202
Стаськів (*Стасьок*) Максим 464
Стасюк Євген 169
Стегнер Тадеуш 242
Стельмашук 717
Степанюк Дмитро 218, 447, 450
Степанюк Євген 153
Степанюк Олександр 444
Степанюк Олександр 450
Степась Іван 282
Стефанишин М. 172
Стецай Надія 531
Стець Антон 580
Стець Ганна 582
Стець Ігнат 582
Стець Олексій 582
Стець (*Патаревич*) Анна 433
Стець Петро 433
Стець Степан 497
Стиба Василь 179
Столипін Петро 673
Столярчук Юля 340
Страдомські, *родина* 460
Страдомський Нестор 740
Стригун Федір 164
Стрілька Ростислав 184
Струк Василь 768
Струк Іван 282
Струтинський Микола 161, 218
Струцюк Володимир 587, 594
Струцюк Йосип 169, 171, 172, 296, 585, 638
Ступало Іван 144
Ступка Богдан 164
Субтельний Орест 243
Суліма Є. 196
Сурма Іван 213
Сух Іван 193
Сьомаш Дмитро 338
- Т**абак Стефанія 531
Табала Марія 23
Таз 683
Таяга Анджей 220
Тархома Василь 474
Тархома Ярослав 474
Твердохліб Василь 289
Телішевський 399
Теребус Б. 324
Теслюк Володимир 505
Теслюк Степан 132, 133
Тесля Степан 588
Тетяна, *велика княгиня* 538
Тивонюк Василь 493, 599
Тиктор Іван 319
Тимофійчик Олександр 454
Тимошенко Сергій 212
Тимошук Антонина 717
Тимошук Володимир 602
Тимошук Євстафій 717
Тимошук Ліда 717
Тимчик Дмитро 758
Тимчук Василь 294
Типек 628
Ткачинський Н. 699

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Ткачуки, *родина* 512
Ткачук Володимир 450
Ткачук Онуфрій 451
Ткачук Серафім 446
Тобілевич Іван 586
Тожецький Ришард 232
Толобко Д. 370
Толстой Лев 361
Томашівський Степан 237
Томчик Є. 246
Топорівський Іван 742
Точкова Антоніна 324
Трададюк Олександр 596
Трамекоурт Ю. (*Єжи Альбін*) 747
Требушний Василь 238
Трепков 562
Трофим'юк Кирило 447, 452, 444
Трохимович Йосип 316
Трохимович Михайло 316
Троцький Лев 653
Трубач Іван 439
Трухан Мирослав 252
Труш Іван 220, 336, 444, 452
Туз-Максимець Дарина 60, 81
Турковський Мар'ян 752, 770, 775,
777, 783, 785
Турчак Степан 295
Тутка 717
Туяк Віра 286
Туяк Павло 582
Тютюнник Василь 305
Тютюнник Юрій 305

Угрин Іван 450
Українка Леся 137, 347, 393, 470, 585
Ульянов-Ленін Володимир 543, 642
Уляновський 626, 630, 631
Урин Антон 606

Урин Володимир 146, 147
Урин Іван 606
Урин Олександр 606
Урин Петро 606
Урин Степан 606
Урин Тимофій 606
Урин Федір 606
Ушки, *родина* 461
Ущук 323

Федаші, *родина* 461
Федербуш Герш 520
Федірко Надія 654
Федонюк Сергій 59, 80
Федонюк Ярослав 143, 144
Федоров Олексій 284
Федоровичі, *родина* 399
Федорович Василь 451
Федоронко Семен 213
Фека Микола 289
Фещенко-Чопівський Іван 237
Филипчук Микола 183
Філіпчук Віктор 180
Філіпчук Євген 160, 180, 197
Філянси, *родина* 510
Філяр Владислав 108
Франко Іван 128, 243, 393, 470, 644
Фрішке Анджей 232
Фурмага 721

Халимон Степан 766
Хведчук Леонід 166-168
Хитрий Корнило 282
Хитрий Степан 282
Хитринь Микола 784
Хіпш Марія 467
Хмельницький Богдан 413, 520
Хмель Таня 334

- Хміль Тимко 520
Холевчук Василь 609
Холевчук Ігор 609
Холевчук Лариса 609
Холевчук-Кіндерська Раїса 608
Холодний Петро 238
Хом'як Степан 638
Хома Йосип 505
Хома Михайло 730
Хоменко Роман 752-756
Хомик Надя 330, 340, 341
Хомишин Мирослав 238
Хонор 422
Христинич Клим 588
Хруцький Сергій 203
Хрущ Африкан 698, 699
Хрущов Микита 292, 361, 490, 576, 627, 630, 787, 790-793
Хрущова (*Кухарчук*) Ніна 361, 572, 576, 627, 630, 633, 787, 790-792
- Ц**алка Броніслава 732
Цаль Ганна 612
Цаль Микола 123
Цар Теодор 140, 305
Царук Іван 493, 599
Царук Олексій 493, 600
Цепа Володимир 444, 450
Цепенда Ігор 59, 80
Цехан В'ячеслав 154
Цехан Йосип 113, 114, 448
Циранкевич Юзеф 228
Цьмаковський 769
- Ч**айковський А. 447
Чайковський Богдан 471
Чайковський Петро 165, 288
Чалий 343
- Чапаєв Василь 504
Чапка Антоніна 467
Чекановський 780, 782
Челедин Степан 213
Челомей Володимир 295
Чемерис Сидір 496
Чемериса Іван 588
Чернецький Іван 172
Чернецький Ілля 638
Чернецький Михайло 708, 709
Чернецький Олексій 582
Чернецький Степан 638
Черній Іван 192
Черноба Францішек 738
Черчилль Уїнстон, *прем'єр-міністр Великої Британії* 506
Чижевська Надія 493
Чижевський Микола 237
Чижевський Олександр 496
Чира Петро 474
Чишеюк Петро 450
Чок 363, 365
Чоп'як Володимир 152, 153
Чорний 422
Чуб'як Володимир 457
Чухаї, *родина* 458
Чухрай Володимир 638
- Ш**абас Олександр 688, 690
Шабат Антон 612
Шабат Василь 612
Шабат Марія 612
Шабат Микола 612
Шабат Михайло 612
Шабат Парасковія 612
Шаварська Наталія 714
Шаварський Антін 715
Шаварський Іван 688, 691, 715, 721

- Шавлюк Петро 474
Шалига В. 164
Шандрук Павло 213
Шанковський Лев 245
Шарвалец Міхал 721
Шарвалец Стах 721
Шарлюк Іван 493, 599
Шафет Полікарп 566
Шафран Кіндрат 439
Шафран Роман 439
Шафран Теофіл 439
Швай Зінаїда 184
Швай Олександр 160
Швайка Павло 308, 500, 772-774
Шварно, *князь* 306, 310
Шевченко 217
Шевченко Тарас 148, 288, 319, 345, 361, 380, 393, 470, 476, 501, 529, 547, 553, 586, 590, 644, 646
Шелевицька Софія 617
Шелевицький Михайло 617
Шелевицький Олександр 13, 616
Шелевицька Олександра 617
Шелевицький Степан 617
Шелінський Мирослав 754
Шепертицький 655
Шепітун Микола 285
Шептицький Станіслав 674, 683, 684
Шидловська Ольга 717, 718
Шикула 381
Шимчук Адам 447
Шимчук Петро 444, 447, 450, 453
Шихович М. 690
Шматура Т. 520
Шмілко 471
Шмоль 448
Шнайдер Митрофан 700
Шовгенів Іван 238
Шостак Омелян 474
Шостакович Ванда 582
Шпаковський Болеслав 457
Шпонтак (*псевдо «Залізняка»*) Іван 618
Шрамченко Святослав 301, 306, 448
Штейнгель Теодор 132
Штендера Євген 58, 79, 618
Штокалко Павло 476
Шувари, *родина* 458
Шульгач Степан 638
Шульгін Олександр 499
Шульц Ернст Генріх 264, 347
Шум Андрій 622
Шум Євгенія 255, 257
Шум Олександр 256, 257
Шумади, *родина* 510
Шумайло 380
Шуманик Стах 736
Шумило Михайло 349
Шумський Микола 656
Шумський Юрій 164
Шуран Болеслав 457
Шуран Стефан 457
Шурин Кирило 757, 768, 773, 783
Шутовська Наталія 297
Шутовський Константин 736, 737
Шутовський Федір 730
Шуфель Анастасія 710, 712
Шухевич Роман (*Чупринка Тарас*), *командувач УПА* 249, 287
Щеглюк Василь 287
Щепанець Ян 777, 778
Щербак Микола 238
Щира Гелена 384
Щирба Євген 13, 24, 58, 79, 625
Щирба Максим 735, 736
Щирба Микола 228, 252
Щирба Текля 735

Щирий Дмитро 384
 Щур 630

Юдіна (*Метюк*) Євгенія 636
 Юзьвяки, *родина* 487
 Юзьвяк Петро 789
 Юрій II, *князь* 306
 Юрченко Григорій 592
 Юськов Василь 688
 Юхимчук (*Косаківська*) Марія 162
 Ющак Антон 639
 Ющак Іван 13, 24, 189, 190, 639
 Ющук Віра 644
 Ющук Лідія 644
 Ющук Люба 644
 Ющук Надя 644

Яворський 736
 Ягайло Владислав 200
 Якимчук Костянтин 754
 Якимчук Олександр 238
 Якимюк Одарка 373
 Якуб'як Ян 346
 Якубич Володимир 149
 Якуб'як 739
 Яницький Віктор 588
 Яра Мар'янна 239
 Ярема Дмитрій 295
 Яремчук Іван 282
 Яремчук Катерина 277, 279
 Ярмошук Олексій 24, 150
 Ярослав Мудрий, *київський князь* 672
 Ярошук Василь 450
 Ярошук Олександр 202
 Яргись Анатолій 132
 Яргись Анна 774
 Яргись Катерина 774
 Ярухович Андрій 653

Ярухович Василь 654
 Ярухович Володимир 13, 24, 652
 Ярчук Володимир 638
 Ястшемб (*Яструб*) 452
 Яценюк Тадей 243
 Яцишини, *родина* 390, 391
 Яцишин Степан 387
 Яцюк 717
 Яцюк Михайло 282
 Яцюк Ніна 162

Albert Z. 249

Badziak K. 248
 Banaszczuk Iwan (*Banaschuk Ivan*) 68, 89, 100
 Beauvois D. 244
 Berdychowska Bogumila 251, 252
 Bobusia B. 251
 Bohatyreć Walentyna (*Bohatyrets Valentyna, Bogatyrets Valentyna*) 69, 90, 100
 Borowyk (*Borovyk*) Ołeksandr 68, 89, 100
 Borszcz Myrosław (*Borshch Myroslaw, Borstsch Myroslaw*) 70, 90, 101
 Bożyk A. 249, 250
 Bruski J. 245
 Budzyński Z. 244
 Buczowski J. 252

Cependa Igor (*Tsependa Ihor, Tsependa Igor*) 69, 90, 101
 Chojnicki S. 244
 Chynczewska-Henel Teresa 243
 Czartoryski Adam 244

- D**ąbrowski T. 244, 245
 Dmytrijewa (*Dmitrieva*) Iryna 70, 90, 101
 Dobrzański Ołeksandr (*Dobrzhanskyi Ołeksandr; Dobrshanskyj Alexander*) 69, 89, 100
 Doroszewski J. 245, 247, 443
 Drosd (*Drozd*) Roman 69, 90, 101, 246, 247, 250–252, 254
 Dunin-Wąsowicz K. 244
- E**liasz B. 245
- F**edoniuk Serhij (*Fedonyuk Serhiy; Fedonjuk Sergij*) 69, 90, 101
 Filar T. 245
- G**dański J. 249
 Golon M. 247
- H**alağida Igor 252, 254
 Halczak B. 246, 247, 250
 Handelsman M. 244
 Hauser L. 244
 Hawryluk J. 253
 Herasymow Sergij (*Herasymov Serhiy*) 70, 90, 101
 Horak E. 248
 Horny Jarosław (*Yaroslav*) 70, 90, 101
 Huk (*Guk*) Bohdan (*Bogdan*) 69, 90, 101
- I**wasiutyn (*Ivasiutyn, Iwassjutyn*) Taras 69, 90, 100
- J**acek Majchrowski 248
 Jakowenko Nataliya 243
- K**aczmarek Ryszard 249
 Kamil Stepan 248
 Karpiński F. 244
 Karpus Zbigniew 245, 246
 Kerski B. 249, 448, 449
 Kicak Wołodymyr (*Kitsak Wolodymyr; Kitsak Wolodymyr*) 70, 90, 101
 Klachko M. 247
 Klid Bohdan 70, 91, 102
 Klukowski Z. 447
 Klym Iwan 70, 91, 102
 Klym Teodota 70, 91, 102
 Kmita M. 252
 Kolańczuk (*Kolianchuk, Koljantschuk*) Aleksandr 62, 83, 93, 244, 246, 250
 Kolberg Oskar 442
 Korolko Mikołaj 246, 250
 Kościewicz K. 253
 Kosk H. 246
 Kowalczyk A. 448, 449
 Kowalczyk B. 249
 Kowalski M. 247
 Kozłowski M. 244, 245, 250
 Kozyra W. 246
 Krawczenko Wołodymyr (*Kravchenko Wolodymyr; Krawtschenko Wolodymyr*) 70, 91, 102
 Krawczuk Leonid (*Kravchuk Leonid, Krawtschuk Leonid*) 800 811, 816
 Kryska-Karski T. 248
 Krząstek Tadeusz 244
 Kubijowycz Wołodymyr (*Kubijovyč Wolodymyr*) 55, 65, 76, 86, 97
 Kuprijanowycz Hryhorij (*Kupriyanowych Hryhorij, Kuprijanowytsch Hryhorij*) 69, 90, 101, 444
 Kuźmych (*Kuzmych*) Oksana 70, 90, 101

- L**azarowicz (*Lazarovych, Lasa-rowytsch*) Mykola 69, 90, 101
 Legieć J. 246
 Leśniak Witalij (*Lesnjak Vitaly, Lesnjak Vitalij*) 70, 90, 101
 Levchuks (*Lewtschuk*), family 89, 100
 Łossowski P. 244
- M**akowski Zygmunt 248
 Mańkowski Z. 249
 Matwiejew G. 248
 Maziejuk H. 244
 Maziejuk J. 244
 Mazur Grzegorz 248
 Melnychuk (*Melnychuk, Melnytschuk*)
 Stepan 69, 89, 100
 Metiuk Hryhorij (*Metyuk Hryhorij, Metjuk Hryhorij*) 68, 89, 100
 Mikulicz S. 246
 Milkow (*Milkov*) Borys 68, 89, 100
 Miroszewski K. 251
 Misilo Eugeniusz 250
 Młynarski Z. 244
 Momryk Myron 65, 86, 96
 Moraczewski J. 244
 Motyka Grzegorz 246, 248, 251, 253, 452
- O**guj Ołeksandr (*Ogui Olexandr, Ohuj Alexander*) 69, 90, 101
 Olszański Tadeusz 245, 246, 248
 Onufrijczuk Mykoła (*Onufriychuk Mykola, Onufrijtschuk Mykola*) 68, 89, 100
 Osadczyk Bohdan 249, 448, 449
- P**achowicz A. 249
 Papierzyńska-Turek Mirosława 245, 247, 248
 Pelica Grzegorz 250, 452
 Petlura (*Petljura*) Symon 64, 84, 95
 Piłsudski (*Pilsudskyyj*) Józef 64, 84, 95
 Popławski Andrij (*Poplavsky Andriy, Poplawskyyj Andrij*) 69
 Prystasz Jarosław (*Prystasz Yaroslav, Prystasch Jaroslaw*) 69, 90, 101
- R**ezmer Waldemar 245, 447
 Roszczenko Mikołaj 244, 248
 Rudczuk A. 253
- S**amuś P. 248
 Sawicki D. 247
 Semenko Vitalij 69, 90, 101
 Serhijczuk Wołodymyr (*Serhiychuk Vladimir, Sergijtschuk Wolodymyr*) 69, 90, 101
 Siwicki M. 243, 250, 745, 747, 748, 752, 755, 757–760, 762, 763, 765–767, 769, 770, 772, 774, 775, 777, 778, 782, 784, 786
 Skrijka P. 250
 Skrukwa G. 246
 Stefanyk Wassyl 69, 90, 101
 Stępek I. 248
 Stępień Stanisław 246, 247, 253
 Sulima-Kamiński A. 247, 248
 Swystun Anatolij (*Svystun Anatolij*) 70, 90, 101
 Swystun (*Svystun*) Olena 70, 90, 101
 Syryk Jarosław 252, 253
 Syryk M. 447
 Szagała R. 246
 Szcześniak Antoni 247
 Szczyrba Jewhen (*Shchyrba Eugen, Stschyrba Eugen*) 68, 89, 100
 Szota Wiesław 247

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Sztendera Jewhen (*Shtender Eugen*) 68, 89, 100
- Ślipiec J. 245
- Ślusar Ołeh (*Slusar Oleg*) 69, 90, 101
- T**orzecki Ryszard 247, 248, 250, 444, 447
- Trusz J. 444
- Tuz-Maksymeć (*Tus-Maksymets*) Daryna 70, 91, 102
- Tyma Peter 69, 90, 101
- W**aingertner P. 249
- Wapiński R. 254
- Wasilewski L. 244
- Wasyliw-Baziuk Lubow (*Wassyliw-Bazjuk Ljubow*) 69, 89, 100
- Wawryniuk A. 446
- Wilamowski B. 251, 252
- Winnicki M. 251
- Wiszka Emilian 245
- Wnuk Rafal 452
- Wołosiuk L. 251
- Wysocki J. 251
- Wysznewśka Hałyna (*Vyshnevskyha Halyna, Wysznewska Halyna*) 68, 89, 100
- Ż**erelik R. 244, 248, 252
- Żhuk Andry 55, 76, 86, 97

ІНДЕКС МІСЦЕВОСТЕЙ

- А**встралія, держава 170, 377, 384
 Австрія, держава 121, 166, 175, 408, 509, 626, 669, 677, 678, 680, 681
 Австро-Угорська імперія 51, 202, 203
 Австро-Угорщина 570
 Аделіна, Грубешівський пов. 701
 Азовське море 167
 Актобе, (Актюбинськ), Казахстан 192
 Александрів Куявський, Польща 205
 Александрів, Білгорайський пов. 526, 527
 Алексеєвка, Одеська обл. 460
 Алойзів, Грубешівський пов. 637
 Америка, континент 355, 377, 429, 439, 576
 Ангара, річка 419
 Англія, держава 354, 377, 391, 403, 405, 406, 592, 633, 669
 Андріїв, Володарський пов. 163, 402
 Андріївка, Грубешівський пов. 461, 693, 701, 706, 722, 723
 Аннополь, Холмський пов. 491
 Апостолівський район, Україна 128, 495
 Арацьк, Уфимська губернія 273
 Аргентина, держава 135, 377, 384
 Армавір, Росія 481
 Архангельське, Херсонська обл. 159
 Асканія, Херсонська обл. 339
 Африка, континент 186, 377
 Ашгабадська область, Туркменістан 193
Бабичі (гміна), Білгорайський пов. 127, 767, 682
 Бабівка, Запорізька обл. 168
 Баварія, земля в Німеччині 132, 311
 Багрин, Рівненська обл. 159
 Бакус, Холмський пов. 445
 Балайчук, Одеська обл. 641
 Баланда, Саратовська обл. 491
 Балашов, Росія 546
 Балтійське море 498, 629
 Бані Мазурські, Польща 229
 Барановичі, Білорусь 271, 274, 275
 Бартошиці, Польща 229, 236
 Бархачів, гміна Лабуні 785
 Баунд Брук, США 593
 Бахів, Перемишлянський пов. 461
 Бахор, Польща 201
 Башкирія, Росія 181, 405
 Безволя, Радзинський пов. 761
 Бекеша, Холмський пов. 257, 535, 551
 Белз, Україна 269, 368, 429, 479, 489, 529, 530, 701
 Белзець, Томашівський пов. 298, 299, 522, 655, 792
 Белзька волость, колись Польща 223
 Белзька земля, історична територія 529
 Белзький повіт, колись у Польщі 529
 Бельгія, держава 165
 Бердище, Холмський пов. 139, 765
 Бердянськ, Запорізька обл. 115, 141, 352, 497
 Бережани, Україна 145, 340, 341
 Бережанський район, Україна 341
 Береза Картузька, Білорусь 108, 112, 115, 118, 211–213, 312, 627, 757
 Березів, Підкарпатське воєв. 453

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Березівка, *Більський пов.* 177, 642, 761, 762
- Березівський район, *Одеська обл.* 624, 639, 641
- Березина, *ріка* 538
- Березівці, *Одеська обл.* 189
- Березно, *Холмський пов.* 433–437, 580, 583, 584, 637, 760, 763
- Березовець, *Томашівський пов.* 111
- Березовиці, *Тернопільська обл.* 340–342
- Берестейщина, *тепер Білорусь* 570
- Берестечківщина, *Україна* 128
- Берестечко, *Волинська область* 413, 618
- Бересть, *Грубешівський пов.* 183, 328, 528–532, 590, 669, 671, 674, 696, 700, 713, 714, 723, 726–728
- Берестя Литовське, *тепер Білорусь* 620, 676
- Берлін, *столиця Німеччини* 188, 318, 434, 452, 504
- Бескиди, *гори* 230, 582
- Бжещі, *Холмський пов.* 448
- Бзура, *річка* 218
- Бидгощ, *Польща* 205
- Бистря, *Білгорайський пов.* 615
- Бібрський район, *Львівська область* 658
- Біла Вода, *друга назва річки Вісла* 672
- Біла Підляська, *Більський пов.* 213, 218, 237, 330, 426, 759
- Біла (*адм. ц.*), *Більський пов.* 609, 672, 686, 761, 762
- Білавин, *Холмський пов.* 310, 315
- Білгорай (*адм. ц.*), *Білгорайський пов.* 325, 344, 671, 679, 681, 682, 761, 767, 772, 774, 781
- Білгорайський повіт, *Польща* 112, 114, 115, 123, 127, 159, 167, 169, 171, 172, 190, 209, 221, 443, 526, 609, 612, 652, 656, 668, 673, 674, 684, 756, 759–763, 767, 770, 781
- Білгорайщина, *Польща* 289, 619, 655, 656
- Біле, *озеро* 536
- Білий Бір, *Польща* 236
- Білін, *Холмський повіт* 491, 700
- Білка, *Люблинський пов.* 601
- Білогородка, *Рівненська обл.* 311
- Білогорща, *тепер в межах Львова* 155, 357, 369
- Біло-Підляський повіт, *Польща* 620, 759, 761, 763, 765, 766
- Білопільська волость, *Польща* 590
- Білополе, *Холмський (Грубешівський) пов.* 143, 149, 495, 330, 507, 700
- Білорусь, *державна* 135, 317, 425, 439, 582, 597, 635, 653, 671
- Білосток, *адм. ц. воєводства* 635
- Білостоцьке воєводство, *Польща* 224
- Білосточчина, *Польща* 241
- Більський повіт, *Польща* 668, 673, 760
- Біляївка, *Херсонська обл.* 172
- Біща, *Білгорайський пов.* 114, 289, 290, 746, 761, 763
- Близький Схід, *регіон* 485
- Бобровка, *Росія* 263
- Бобруйськ, *Білорусь* 271, 504
- Богагичі (*Богутичі, Бозучичі*), *Грубешівський повіт* 684, 760
- Боголюбів, *Волинська обл.* 311
- Богородиця (*Бородиця*), *Грубешівський пов.* 186, 261, 262, 747, 760
- Богуславка, *Харківська обл.* 382
- Боднарівка, *гміна Дубова* 528

- Бозок, *Холмський пов.* 177, 601
 Боїв, *Волинська обл.* 515
 Бокинка, *Більський пов.* 759
 Болгарія, *держава* 123, 207, 352, 455, 487
 Большая Кіпель, *Росія* 503, 505
 Большая Тавалошка, *Самарська губернія* 504
 Бонча, *Красноставський пов.* 113, 114, 699
 Боратичі, *Заміський пов.* 760
 Борислав, *Львівська обл.* 430
 Борисовець-Ксаверів, *Холмський пов.* 491
 Борисоглібськ, *Тамбовська губернія* 179, 537, 538, 546
 Боровиця, *Красноставський пов.* 457
 Борохів, *Волинська обл.* 193
 Борятині, *Заміський пов.* 763
 Бразилія, *держава* 135, 148, 170, 524
 Бранденбург, *Німеччина* 318
 Бранів, *Янівський пов.* 651, 761
 Брест, *Білорусь* 168, 402
 Британи (*згодом Дніпряни*), *Херсонська область* 191, 490, 558, 559
 Броніславка, *Грубешівський пов.* 688, 690
 Брониці, *табір інтернування, Польща* 205
 Брус, *Холмський пов.* 761
 Брянськ, *Росія* 417, 538
 Бубель Ст[арий], *Більський пов.* 746, 759, 761
 Буг, *річка* 173, 177, 234, 238, 244, 253, 278, 295, 309, 314, 318, 327–330, 332–334, 343, 344, 348, 379, 380, 398, 401–404, 410, 413, 414, 417, 424, 428, 435, 471, 492, 495, 514, 528, 536, 550, 552, 553, 565, 567, 573, 587, 590, 592, 594, 595, 598, 602, 604, 630, 633, 637, 639, 643, 650, 669, 671, 685, 695, 792
 Буенос-Айрес, *столиця Аргентини* 593
 Бузівка, *Дніпропетровська обл.* 432, 607
 Бузок, *Холмський повіт* 179
 Бузький повіт, *Львівська обл.* 529
 Буків, *Волинська обл.* 266
 Буковина, *історична земля* 668
 Буковини, *Білгорайський пов.* 289
 Буковичі, *Більський пов.* 761
 Бусівно (*Бусовно*), *Холмський пов.* 442, 552, 762
 Бусно (*Бусько, Бусьно*), *Грубешівський пов.* 113, 760, 761, 764
 Бутрини (*присілок*), *Томашівський пов.* 520, 522
 Бухарест, *столиця Румунії* 166
 Бучач, *Тернопільська обл.* 260
- Ва**га, *Тернопільська обл.* 465
 Вадовиці, *табір інтернування, Польща* 205
 Вакиїв, *Заміський (Томашівський) пов.* 747, 754, 760, 764
 Вар, *тепер Підкарпатське воєводство* 201
 Варваринці, *Тернопільська обл.* 186
 Варварівський район, *Миколаївська обл.* 136
 Вармія, *Польща* 252, 454, 455
 Варшава, *столиця Польщі* 58, 77, 106, 107, 118, 132, 168, 205, 208–210, 213, 215, 218, 228, 229, 231, 238, 240, 245, 248, 330, 354, 361, 362,

- 366, 394, 400, 441–443, 448, 453, 494, 500, 501, 568, 635, 650, 651, 744, 745, 756, 776, 781, 782, 784, 785
- Варшавська губернія (*Варшавське князівство*) 673
- Варшавське воєводство, *Польща* 208
- Варяж, *Львівська обл.* 116, 591, 592, 701
- Варязька гміна, *Грубешівський пов.* 223
- Василів Великий, *Грубешівський пов.* 590, 790
- Василів (*Малий Василів*), *Грубешівський (Томашівський) пов.* 278, 361, 490, 572, 576, 627, 630, 701, 748, 760, 789–793
- Велика Березовиця, *Тернопільська обл.* 321
- Велика Британія (*Великобританія, Британія*), *держава* 139, 147, 148, 165, 175, 485
- Великі Очі, *кол. Яворівський пов.* 619
- Великі Чулчиці, *Холмський пов.* 430, 606
- Великобірківський район, *Тернопільська обл.* 341
- Велико-Маячківський район, *Херсонська обл.* 490
- Велико-Олександрівський район, *Запорізька обл.* 151
- Великотокмацький район, *Запорізька обл.* 157, 168, 174, 341, 468, 506
- Венесуела, *держава* 384
- Вепр, *річка* 292, 384, 385, 457, 587, 588, 601, 639
- Вепрове Озеро, *Замістський пов.* 760
- Вербиця, *Холмський пов.* 218, 327, 447, 450, 451
- Вербіж, *тепер Львівська обл.* 619
- Вербковичі, *Грубешівський пов.* 274, 529, 531, 688, 690, 700, 761
- Вербський район, *Донбас* 461, 462
- Верехані, *Замістський пов.* 761
- Вершин, *Грубешівський пов.* 380, 381, 593, 608, 609, 695, 696, 701, 704, 706, 709, 746, 760, 764
- Вершиця, *Замістський пов.* 760
- Вершин, *Холмський пов.* 309, 552, 590, 760
- Версаль, *Франція* 444
- Верхньо-Хортицький район, *Запорізька обл.* 132, 456, 457, 595
- Верхня Хортиця, *Запорізька обл.* 168
- Верховини, *Красноставський пов.* 119, 407, 451, 452, 602
- Вершин, *Грубешівський пов.* 530
- Веселінівський район, *Миколаївська обл.* 181, 533
- Веселиново, *Миколаївська обл.* 256, 555
- Видерть, *Волинська обл.* 58, 311, 316
- Винники, *Львівська обл.* 182, 267, 268, 276
- Вирики, *Володавський пов.* 398, 449, 450, 648
- Високе, *гміна, Замістський пов.* 757, 777, 786
- Високе Литовське, *Білорусь* 671
- Високий, *хутір с. Романів, Волинська обл.*, 514, 572, 573
- Витично, *Володавський пов.* 450, 765
- Витично, *Холмський пов.* 760
- Витків, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 152, 202, 531, 590, 695, 701, 704, 720, 746, 760, 764
- Виторіж, *Радзинський пов.* 761

- Витулин, *Більський пов.* 761
- Вишневець, *Володавський пов.* 346
- Вишничі, *Більський пов.* 761
- Вишнів, *Грубешівський пов.* 137, 626, 701, 790, 791
- Вишнівецький район, *Тернопільська обл.* 342
- Відень, *столиця Австрії* 200, 400
- Вижниця, *Чернівецька обл.* 383
- Війславецька волость, *Холмський пов.* 699
- Вільгів (*Вільгівка, Ольгів*), *Томашівський пов.* 269, 277
- Вілька, *Грубешівський пов.* 689, 701
- Вільнюс, *столиця Литви* 454
- Вільхівець, *Холмський пов.* 442, 446, 760
- Вільчати, *Пасленкський пов.* 581
- Вінниця, *Україна* 107, 129, 136, 164, 342
- Вінницька область, *Україна* 340, 556, 605, 642
- Вінніпег, *Канада* 120, 195, 244, 245, 304
- Вінцентів, *Красноставський пов.* 457
- Вірменія, *держава* 150, 165
- Вісла, *річка* 450, 639, 672
- Владиславів, *Холмський пов.* 445
- Влоцлавек, *Польща* 238
- Вовковини, *Холмський пов.* 491
- Вовче, *околиця Перемишля, Польща* 201
- Вогинь, *Радзинський пов.* 761
- Вознесенськ, *Миколаївська обл.* 176, 555
- Войславичі, *Львівщина* 470, 473, 474
- Войславичі, *Холмський пов.* 113, 413, 505, 600, 760, 765, 822
- Войцехівка (*Войцехів*), *Томашівський пов.* 380, 535
- Волаївці, *Холмський пов.* 491
- Волга, *річка* 504, 542
- Волинська губернія, *тепер Україна* 549, 678
- Волинська область, *Україна* 117, 124, 125, 137, 146, 151, 153, 160, 162, 169, 171, 175, 176, 180, 182, 184, 189, 255, 257, 261, 262, 266, 285, 295, 311, 331, 332, 344, 401, 406, 430, 432, 440, 451, 480, 502, 505, 506, 515, 524, 528, 533, 534, 551, 555, 556, 560–562, 565, 572, 575, 576, 585, 606, 618, 625, 643
- Волинсько-Галицька держава 313, 315, 570
- Волинь, *історична земля* 52, 53, 58, 108, 109, 112, 114, 115, 119, 126, 131, 133, 137, 147, 150, 152, 156, 159, 161–163, 165, 171–175, 177–180, 189–195, 205, 207–211, 213, 217, 219, 220, 226, 242, 250, 255, 256, 261–263, 266, 267, 294, 302, 303, 313, 315, 316, 322, 323, 328, 333, 347, 367, 377, 386, 401, 402, 404–406, 437, 451, 459, 471, 473, 474, 480, 487, 490, 501–503, 507, 511–517, 546, 555, 556, 561, 562, 566–568, 570–572, 576, 577, 582, 588, 589, 591, 595, 605, 608, 611, 623, 626, 633, 635, 639, 650, 657, 668, 669, 676, 677, 681, 687, 698, 700, 701, 771, 772, 778, 780, 795, 796
- Волиця Барилова, *Львівська область* 618
- Володава, *адм. ц. повіту* 127, 213, 218, 300, 301, 309, 312, 329, 330, 400,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 410, 411, 415, 418, 428, 430, 450, 452, 536, 550, 646, 648, 650, 763, 766–768, 771, 773
- Володавка, *річка* 396, 535
- Володавський повіт, *Польща* 117, 131, 136, 149, 150, 163, 187, 202, 221, 330, 346, 396, 407, 437–439, 461, 620, 765, 766
- Володавщина, *Польща* 126, 329, 452, 532
- Володимир, *Волинська губернія* 315, 318, 321
- Володимир-Волинський, *Україна* 108, 124, 138, 148, 150, 164, 178, 261, 333, 334, 344, 484, 588, 604, 629, 676
- Володимир-Волинський район, *Україна* 138
- Володимирське князівство 669
- Воля (*Вілька*) Тарнівська 442, 535
- Воля Верещинська, *Холмський пов.* 450, 461, 552, 761
- Воля Горишівська, *Замістський пов.* 785
- Воля Коргинецька, *Томашівський пов.* 183
- Воля (*Вілька*) Ліщанська, *Холмський пов.* 157, 491, 504, 505
- Воля Млинарська, *Холмський пов.* 581
- Воля Мусинецька, *Томашівський пов.* 183
- Воля Рожанецька, *Білгорайський пов.* 656
- Воля Тучапська, *Грубешівський пов.* 600
- Воля Угруська, *Володавський пов.* 418
- Воля Цицівська, *Холмський пов.* 550
- Вопи, *Холмський пов.* 435, 436
- Воронезька губернія, *Росія* 179, 347, 636
- Вороніж, *Росія* 546, 547
- Воротнів, *Волинська обл.* 172
- Воскреничі, *Більський пов.* 761
- Вроцлав, *Польща* 299, 491, 638
- Вроцлавське воєводство, *Польща* 224
- Вулька Покарівська, *Томашівський пов.* 291
- Г**алензув, *Польща* 599
- Галицьке князівство 669
- Галицько-Волинська держава (*Галицько-Волинське князівство*) 351, 498
- Галичани, *Холмський пов.* 491, 699
- Галичина, *історична земля* 51, 71, 114, 115, 202–205, 207–211, 226, 277, 279, 313, 322, 323, 347, 365–367, 398, 403, 486–488, 542, 570, 588, 626, 633, 635, 646, 650, 668, 669, 672, 674, 676, 677, 685, 698, 701, 720, 724, 729, 736, 737, 770, 796
- Галігани, *Холмський пов.* 461
- Галузів, *Холмський пов.* 491
- Галушинці, *Підволочиський район* 510
- Ганськ, *Володавський пов.* 761
- Ганськ, *Холмський пов.* 308, 309, 311, 535, 761
- Ганусівка, *Грубешівський пов.* 709
- Гвоздів, *Грубешівський пов.* 324, 391, 394
- Гданське воєводство, *Польща* 224
- Гдешин, *Грубешівський пов.* 122, 281, 611, 727, 761
- Генеральна губернія, *Польща* 35, 194, 215, 217, 248
- Генічеськ, *Херсонська обл.* 167
- Генічеський район, *Херсонська обл.* 652

- Генуя, *Італія* 166
 Гільче, *Холмський пов.* 488–450
 Глибоке, *Холмський пов.* 181
 Глиниськи, *Грубешівський пов.* 690
 Глинище, *Рожищенський район* 181, 585
 Глогув, *Польща* 256
 Глудне, *Польща* 201
 Гнатовичі, *Сокальський пов. (тепер Львівська обл.)* 564
 Годиванці (*Годованці, Ходиванці*), *Томашівський (Замістський) пов.* 181, 577, 746, 754, 760, 764
 Гоleshів, *Володавський пов.* 765, 763
 Голий Караміш (*німецька назва – Бальцер, сучас. Красноармійськ*), *Поволжжя* 545, 546
 Головно, *Володавський пов.* 759, 765
 Голуб'є, *Грубешівський пов.* 355, 688, 689, 701, 747, 760, 764
 Голя, *Володавський пов.* 126, 765, 766
 Голя, *Холмський пов.* 218, 760, 761
 Гонятичі, *Грубешівський пов.* 592
 Гонятичі Великі, *Замістський пов.* 761
 Гонятички, *Тишовецький район* 592
 Гопке (*Гопки*), *Замістський (Томашівський) пов.* 753, 760, 764
 Гопків, *Холмський пов.* 169
 Гора Грабовецька, *Грубешівський пов.* 159, 531
 Гораєць, *Замістський пов.* 218
 Горбатівка, *Холмський пов.* 153
 Горбів, *Більський пов.* 761
 Гориця, *Ярославський пов.* 115
 Горишів Польський, *Замістський пов.* 746, 761, 768, 769, 777, 780, 785
 Горишів Руський, *Грубешівський пов.* 529, 592, 728, 761
 Горки (*Гірки*), *Володавський пов.* 438
 Горлиці, *Польща* 233, 234
 Горний Щит, *Свердловська обл.* 439
 Горновичі, *Грубешівський пов.* 461
 Город, *Більський пов.* 761
 Городлівський повіт, *Польща* 529
 Городенка, *Ів.-Франківська обл.* 321, 482
 Городиловичі, *Сокальський пов., тепер Львівщина* 473, 475, 479
 Городиславичі, *Томашівський пов.* 184, 287, 289, 291, 365
 Городище, *Більський пов.* 761
 Городище, *Грубешівський пов.* 461
 Городло, *Грубешівський пов.* 107, 108, 700, 760, 761, 764
 Городненська (*Гродненська*) губернія, *тепер Білорусь* 678
 Городок, *Грубешівський пов.* 178, 320, 322, 326, 328, 333, 747, 760
 Городок, *Радзинський пов.* 761
 Горостита, *Володавський пов.* 117
 Горохів, *Волинська обл.* 294
 Горощиці (*Горощичі*), *Грубешівський пов.* 760, 764
 Горький (*Нижній Новгород*), *Росія* 143
 Гостинне, *Грубешівський пов.* 165, 459, 592, 700, 760
 Гоцанський район, *Рівненщина* 469
 Грабове, *Одеська обл.* 460
 Грабовець (*Грабівець*), *Грубешівський пов.* 529, 592, 688, 696, 727, 761
 Грабовецька волость, *Польща* 688, 690, 699, 724, 730, 731
 Грабовецький повіт, *Польща* 529
 Грабовчик, *вол. Грабовець* 723
 Границя, *Польща* 682

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Гребенне, *Грубешівський пов.* 747, 760, 764
- Грем'яче, *Ківерцівський район* 515, 572
- Греція, *держава* 143, 354
- Грибинів, *Рава-Руський (Томашівський) пов.* 510
- Гримайлів, *Тернопільська обл.* 526, 527
- Грозне (*Грозноє*), *Запорізька обл.* 184, 293
- Грубешів, *адм. ц. повіту* 109, 114, 115, 125, 145, 161, 165, 172, 201, 202, 218, 221–223, 261, 269, 279, 292, 312, 314, 318, 323, 324, 326–332, 344, 387, 402, 459, 491, 498, 499, 504, 529, 577, 587, 588, 609, 611, 619, 625, 630, 637, 671, 673, 676, 679, 681, 682, 684, 687–690, 692–710, 712–723, 725–743, 751, 761, 762, 769, 770, 772, 774, 782
- Грубешівський повіт, *Польща* 51, 71, 107, 108, 110, 113–115, 120, 124, 125, 132, 137, 141, 143, 145, 148–152, 156, 158, 159, 161, 162, 166, 169, 171–173, 176, 178, 183, 184–188, 202, 218, 220, 222, 223, 261, 278, 281, 287, 296, 317, 323–325, 327, 387, 391, 394, 401, 443, 459, 461, 495, 497, 498, 500, 528, 530, 561, 565, 570, 585, 587, 590, 594, 600, 608, 609, 668, 684, 699, 746, 747, 756, 760, 761, 764, 769, 780, 782, 789
- Грубешівщина, *Польща* 58, 79, 112, 115, 121, 122, 142, 147, 162, 164, 178, 180, 202, 222, 316, 324, 326, 328, 532, 576, 591, 610, 687, 691, 698
- Грузія, *держава* 165
- Губинок, *Грубешівський пов.* 590
- Гульча-Чеська, *Рівненська обл.* 157
- Гурів Ілавецький, *Польща* 236, 242, 435, 436
- Гусинне, *Грубешівський пов.* 223, 764
- Гусинне, *Холмський пов.* 760, 764, 765
- Гусівне, *Холмський пов.* 760
- Гусь, *Радзинський пов.* 761
- Гуча, *річка* 268
- Гучва, *річка* 173, 277, 287, 346, 348, 378, 381, 528, 590–592
- Гуштин, *Тернопільська обл.* 470, 477, 478
- Гуща, *Ківерцівський район* 624
- Г**данськ, *Польща* 232, 238
- Гдешин, *Грубешівський пов.* 690, 700
- Герлож, *Польща* 455
- Голешів, *Більський пов.* 759
- Грац, *Австрія* 668
- Грюнвальд, *тепер Польща* 200
- Гурне, *Замістський пов.* 693
- Д**алекий Схід, *регіон* 180, 191, 192
- Данилова гора, *Холм* 112, 204, 305, 306, 308, 310, 313, 314, 344, 445, 448, 646, 691
- Данія, *держава* 139
- Дарлів, *Сокальський пов.* 429
- Дарниця, *Київська обл.* 548
- Дачне (*колишня Уляна*), *Волинська обл.* 555, 557
- Демблін, *Польща* 275, 622
- Депултичі Руські, *Холмський пов.* 110
- Депултичі (*Допултичі*), *Холмський пов.* 760, 761, 767
- Деренівка, *Тернопільська область* 144

- Дермань, *Рівненська обл.* 131, 300, 302, 303, 311
- Детройт, *США* 482
- Джорин, *Сокальський пов.*, 259
- Дзеканів, *Грубешівський пов.* 764
- Дзержаленя, *Замістський пов.* 760
- Диканів, *Холмський пов.* 747
- Динів, *Польща* 201, 218
- Дияконів, *Грубешівський пов.* 760
- Діброва, *Грубешівський пов.* 521, 591
- Дібровка (*Домбровка*), *Томашівський пов.* 289
- Дмитрівка, *Волинська обл.* 606, 608
- Дніпро, *річка* 356, 372, 382, 413, 538, 548, 595, 653
- Дніпропетровськ, *Україна* 113, 136, 317, 318, 491
- Дніпропетровська область, *Україна* 120, 127, 128, 141, 145, 186, 257, 294, 430, 432, 451, 495, 497, 528, 606, 607, 616, 617
- Дніпропетровщина 120, 128, 167, 173, 432, 617
- Добратичі, *Більський пов.* 759
- Добрий, *Холмський пов.* 580, 582, 583
- Добромиричі, *Грубешівський пов.* 120, 529, 690
- Добромишль, *Холмський пов.* 760, 764
- Добужок, *Томашівський пов.* 724
- Довга, *Радзинський пов.* 761
- Довгоброди (*Долгоброди*), *Більський пов.* 427, 759
- Долина, *Чесанівський район* 390
- Долобичів, *Грубешівський пов.* 381, 701, 706, 707
- Долобичівська волость, *Польща* 688, 689, 701
- Доманівський район, *Рівненська обл.* 181
- Доманіж, *присілок Лащева* 724
- Домачево, *Білорусь* 425
- Домб'є, *табір інтернування, Польща* 205
- Домбрів (*згодом Добри*), *Холмський пов.* 453, 701
- Дон, *річка* 586
- Донбас, *регіон* 108, 334, 336, 364, 461, 505
- Донецьк, *Україна* 505, 792
- Донецька обл. (*Донеччина*) 137, 647
- Дорогуськ, *Холмський пов.* 177, 401, 404, 417, 436, 550
- Доросин, *Волинська обл.* 161
- Драганівка, *Тернопільська обл.* 615
- Дратів, *Люблинське воєводство* 217, 283, 286
- Дрелів, *Радзинський пов.* 685, 686, 761
- Дрищів, *Холмський пов.* 491, 493, 599, 603
- Дрогичин, *Підляшшя, Польща* 673
- Дрогобич, *Грубешівський пов.* 113, 129, 181, 639
- Друга Річ Посполита, *польська держава, створена 1918 р.* 41, 45, 52, 54, 56, 77, 104, 105, 116, 119, 179, 187, 206, 207, 213, 216, 218, 228, 443, 444, 447, 448, 482, 795, 805
- Дуб, *Замістський пов.* 760
- Дуб, *Томашівський пов.* 763
- Дубенка, *Грубешівський пов.* 201, 402, 603, 700
- Дубенський (*Дубнівський*) район, *Рівненська обл.* 311, 382, 440, 458, 461, 462
- Дубина, *Томашівський пов.* 379–381, 754, 764
- Дубляни, *Львівська обл.* 338, 340, 462

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Дубно, *Волинська губернія* 321, 336, 436, 676
- Дунасередагель, *Угорщина* 264
- Дутрів, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 701, 732, 748, 754, 760, 764
- Е**дмонтон, *Альберта, Канада* 52, 621, 637
- Естонія, *державна* 165, 166
- Є**вропа, *частина світу* 42, 56, 120, 166, 202, 212, 228, 307, 316, 354, 372, 400, 415, 526, 669
- Єкатеринбурзька (*Свердловська*) губернія 439
- Єкатеринославська губернія, *тепер Дніпропетровська обл., Україна* 609
- Єльонки, *Холмський пов.* 581
- Єралі, *Росія* 271
- Єфінгар, *Баштанський район* 596, 604, 605
- Ж**абка, *Волинська обл.* 165, 257
- Жабче, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 156, 188, 590, 701, 720, 729, 733, 748, 754, 760, 764
- Жданне, *Красноставський пов.* 682, 761
- Ждиня, *Польща* 238
- Жерники, *Томашівський пов.* 269, 277, 280, 289, 752, 754, 756, 760, 764
- Жешов (*Ряшів*), *Польща* 221
- Жешчинка, *Більський пов.* 761
- Житомир, *Україна* 177, 179, 316, 351, 546, 549, 594
- Житомирська область, *Україна* 140, 487
- Жмеринка, *Вінницька обл.* 381
- Жмудський (*хутір*), *Холмський пов.* 491
- Жмудь, *Холмський повіт* 311, 314, 316, 491–494, 596, 597, 599, 600
- Жовква, *Львівська обл.* 521
- Жовте, *Дніпропетровська обл.* 172
- Жужель (*тепер Жужеляни*), *Львівська обл.* 429
- Жулин, *Красноставський пов.* 456, 457
- Жуличі, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 185, 487, 511, 512, 566, 578, 630, 688, 701, 761
- Журавці, *Томашівський пов.* 144, 464–466, 510, 519–521, 524
- З**абайкальська губернія, *Росія* 609
- Забірці (Заборці), *Грубешівський пов.* 531, 748, 760
- Заболоття, *Більський пов.* 150, 427, 763
- Забужжя, *Більський пов.* 112, 130
- Забужжя, *географічна назва території* 127, 219, 389, 562, 634, 639, 643
- Забузький район 479
- Завадівка, *Тернопільська обл.* 463, 466
- Завалів, *Грубешівський пов.* 761
- Загайки, *гміна Кривоверба* 279, 280, 282
- Загайник, *Сагринська волость* 693
- Загорів, *Більський пов.* 759, 763
- Заградівка, *Запорізька обл.* 151
- Загуменки, *Грубешівський пов.* 401
- Закарпатська область, *Україна* 130
- Закарпатська Україна 321
- Закарпаття, *Україна* 130, 340
- Закаспійська губернія, *Росія* 609

- Закерзоння, *історична назва території* 57, 58, 77, 79, 104, 111, 217, 222, 223, 254, 620, 692
- Закерзонський край 130, 340
- Закрівок, *Янівський пов.* 760, 763
- Залізна, *Радзинський пов.* 761
- Залісся, *Більський пов.* 163
- Залісці, *Волинська обл.* 625
- Заліщики, *Тернопільська обл.* 321
- Заложці, *Тернопільська обл.* 321
- Замійщина, *Польща* 525, 688
- Замістський (*Замостський*) повіт, *Польща* 120, 132, 159, 168, 172, 175, 182, 184, 325, 387, 388, 561, 609, 668, 674, 684, 752, 757, 759, 760, 768, 769, 772, 776–778, 785
- Замістя (*Замостя*), *адм. ц. повіту, Холмська губернія* 37, 170, 205, 213, 292, 320, 325, 330, 353, 364, 382, 418, 459, 555, 566, 609, 671, 673, 676, 679, 681, 682, 693, 730, 731, 734, 739, 744, 746, 749, 755, 757, 760, 761, 763, 768, 769, 773–777, 779, 781–785
- Замкова гора, *Перемишль* 200
- Замлиння, *Томашівський пов.* 379, 381, 754, 764
- Заможне, *Запорізька обл.* 157, 174, 371–373, 502, 506
- Замх, *Білгорайський пов.* 746, 761, 763, 767
- Заользя, *Польща* 628
- Запорізька область, *Україна* 115, 117, 121–123, 132, 140, 141, 143, 151, 157, 171, 174, 184, 192, 265, 266, 268, 276, 293, 294, 321, 378, 382, 456, 457, 468, 497, 502, 506, 507, 585, 592, 595, 611, 654, 655
- Зарваниця, *Тернопільська обл.* 394
- Зарічненський район, *Рівненська обл.* 131
- Зарожани, *Чернівецька обл.* 391
- Зарубинці, *Скалатський район* 510
- Засвятичі, *гміна Славатичі* 427
- Затор, *Польща* 669
- Західна Білорусь, *територія* 439
- Західна Бойківщина, *територія* 479
- Західна Волинь, *територія* 207, 208, 546
- Західна Канада, *територія* 621, 637
- Західна Німеччина, *територія* 620
- Західна Україна, *територія* 177, 203, 276, 336, 374, 458, 461, 501, 556, 560, 596, 598, 604, 605, 624, 632, 642, 643, 658
- Західний Буг, *річка* 159, 303, 310, 371, 571, 577, 610, 781
- Західні землі Польщі 224, 241, 445
- Західноукраїнська Народна Республіка 36, 203
- Захмелиськ, *Холмський пов.* 450
- Збереже, *Володавський (Холмський) пов.* 302, 309–311, 760, 763, 765
- Збруч, *річка* 258
- Звенигород, *Черкаська обл.* 112
- Звірів, *Волинська обл.* 191, 335
- Звяртів, *Томашівський пов.* 135
- Здолбунів, *Рівненська обл.* 131, 177, 302, 309, 310, 555
- Здолбунівський район, *Рівненська обл.* 131, 157, 303
- Здухи, *Володавський пов.* 396
- Зеленогірське воєводство, *Польща* 224
- Зимне, *Волинська обл.* 275, 588
- Зимно (*Зімно*), *Замістський (Томашівський) пов.* 724, 748, 753, 760, 764

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Зиндранова, *Польща* 234, 238, 250
Зіньки, *Воля-Верещинська гміна* 461
Злоєць, *Замістський пов.* 172, 730, 731, 760
Зовидове, *Рівненська обл.* 192
Зозово, *Рівненський район* 469
Золочів, *Львівська обл.* 279, 285, 395
Зубовичі, *Томашівський (Замістський) пов.* 123, 264, 761
- І**ваничівський район, *Волинська обл.* 139, 576
Іванівка, *Дніпропетровська обл.* 186
Іванки, *Володавський пов.* 396
Івано-Франківськ, *Україна* 59, 107, 110, 114, 154, 181, 204, 322, 606, 608
Іздепки, *Польща* 201
Іква, *річка* 321
Інгулець, *рудник, Дніпропетровська обл.* 141
Іркутськ, *Росія* 408, 419
Іркутська область, *Росія* 182, 276, 469
Ірозань, *річка* 273
Іспанія, *держава* 165, 627
Італія, *держава* 120, 121, 148, 165, 166, 175, 213, 485
- К**авказ, *регіон* 342, 545
Каврайський (*хутір*), *Полтавська обл.* 382
Кадлубиська, *Грубешівський пов.* 701
Каєтанівка, *Холмський пов.* 493
Казань, *Росія* 256, 462, 503
Казахстан, *держава* 136, 176, 191, 192, 437, 440, 641
Казимирівка, *Холмський пов.* 491
Калініндорф (*німецьке поселення*), *Херсонська обл.* 130
Каліфорнія, *США* 353, 354
Каліш, *Польща* 205, 206, 213, 238
Кам'янець Литовський, *тепер Білорусь* 671
Кам'янець-Подільська (*згодом Хмельницька*) область, *Україна* 163
Кам'янець-Подільський, *Хмельницька обл.* 315
Камбоджа, *держава* 120
Камишин, *Саратовська губернія* 256, 538, 539
Камінь, *Холмський пов.* 761
Камінь-Каширський, *Волинська обл.* 126
Камінь-Каширський район, *Волинська обл.* 262
Кам'янка Бузька, *Львівська обл.* 161
Канада, *держава* 41, 45, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 71, 72, 74–76, 78, 79, 115, 121, 132, 165, 170, 238, 241, 303, 304, 311, 312, 354, 355, 384, 431, 618, 621, 637, 667, 687, 794, 804, 820
Кані, *Холмський пов.* 760
Кара-Кум (*Каракум*), *пустеля* 159, 193
Каролев, *повіт Кентшин* 441, 454
Каролівка, *Володавський пов.* 765
Карпати, *гори* 191, 384, 591, 618
Карпатська Україна 212
Карпатський регіон 123
Карчунок (*присілок*), *Холмський пов.* 445, 451
Катеринослав (*Дніпропетровськ*), *Україна* 113, 589, 590
Катеринославська губернія, *Україна* 542
Катинь, *Білорусь* 213
Катовир, *Одеська обл.* 460
Катовиці, *Польща* 678

- Каховка, *Херсонська обл.* 339
 Каховський район, *Херсонська обл.* 339
 Квасилів, *Рівненська обл.* 456, 491, 495, 596, 600, 605, 617
 Кельці (*Кельці*), *Польща* 229, 679
 Кемерово, *Росія* 317
 Кентшин, *Польща* 454
 Києвець, *Більський пов.* 759, 762, 763, 765
 Київ, *столиця України* 58, 59, 108, 110, 111, 127, 130, 136, 139, 143, 148, 155, 157, 166, 168, 181, 190, 194–197, 199, 202, 203, 243, 244, 246, 249, 251, 256, 283, 285, 345, 352, 354–357, 370, 371, 378, 383, 408, 436, 440, 458, 498, 546–548, 565, 575, 576, 595, 618, 620, 645, 648, 653, 672, 744, 792
 Київська губернія, *Україна* 542
 Київська держава (*Київська Русь*) 239, 570, 669, 672
 Київське генерал-губернаторство, *Україна* 671
 Київщина, *Україна* 542
 Китай (*КНР*), *держава* 36, 143, 191
 Ківерці, *Волинська обл.* 125, 150, 152, 163, 165, 174, 175–177, 182, 185, 191, 193, 255, 257, 261, 334, 480, 502, 505–507, 512, 515, 516, 533, 534, 551, 556–558, 560–562, 605
 Ківерціський район, *Волинська обл.* 162, 164, 175, 193, 261, 506, 515, 624
 Кіровоградська область, *Україна* 112, 155, 173, 191, 357, 369
 Кітлицька волость, *Холмський пов.* 699
 Кітличі, *Томашівський пов.* 459
 Клевань, *Рівненська обл.* 549
 Клештів, *Холмський пов.* 491, 493, 596, 597, 599, 761
 Клештівський (*хутір*), *Холмський пов.* 491
 Кльоповниця, *Більський пов.* 761
 Клятви, *Замістський (Томашівський) пов.* 168, 379, 754, 760, 764
 Кмичин, *Замістський (Томашівський) пов.* 748, 754, 760, 764
 КНДР, *держава* 36, 175
 Княгинінок (*теперішні Маяки*), *Волинська обл.* 178, 188, 266
 Княжий, *Білгорайський пов.* 761
 Княжопіль, *Білгорайський пов.* 761, 763
 Кобиляки, *Полтавська обл.* 114
 Кобло, *Грубешівський пов.* 747, 760, 764
 Кобрин, *Білорусь* 271, 492, 536, 674
 Ковель, *Волинська обл.* 188, 271, 329, 334, 415, 417, 437, 546, 549, 555, 650, 676
 Ковельщина, *Україна* 189
 Ковно (*Каунас*), *Литва* 606
 Коденець, *Холмський пов.* 761
 Кодень, *Більський пов.* 761, 762, 763
 Кодима, *Одеська обл.* 460, 462
 Кодимо, *Вінницька обл.* 642
 Козлів (*нині Мічурінськ*), *Тамбовська губернія* 654
 Козлів, *Тернопільська обл.* 615
 Козодави, *Грубешівський пов.* 317, 318, 321, 327, 329, 331, 332, 590, 700, 705
 Козятин, *Вінницька обл.* 372, 404
 Кодемчичі, *Холмський пов.* 748, 760, 763

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Колеховичі, *Володавський (Радзинський) пов.* 760, 765
- Колківський район, *Волинська обл.* 161
- Колодня, *Росія* 274
- Колодяжне, *Волинська обл.* 170
- Коломброди, *Радзинський пов.* 761
- Коломия, *Ів.-Франківська обл.* 321, 322, 484
- Кольбушівський повіт, *Польща* 207
- Комарів, *Замістський (Томашівський) пов.* 189, 380, 639, 640, 693, 755, 760, 766, 779
- Конотоп, *Сумська обл.* 526
- Константинівський повіт, *Польща* 668
- Константинів, *Більський пов.* 671, 673, 759, 761, 762
- Конюхи, *Грубешівський пов.* 600
- Копачівка, *Волинська обл.* 126, 171
- Копилів, *Грубешівський пов.* 162, 577, 747, 760, 764
- Копитів, *Більський пов.* 759
- Копитьків, *Рівненська обл.* 303
- Копиці, *Томашівський пов.* 520
- Копче (*тепер Новокотів*), *Волинська обл.* 191
- Коргині, *Томашівський район* 166
- Корець, *Україна* 549
- Корея, *держав* 455
- Корниця, *Більський пов.* 762
- Корнів, *Рава-Руський пов.* 510
- Королівка, *Холмський пов.* 760
- Короснянський повіт, *Польща* 207
- Корошиці (*Корошичі*), *Грубешівський пов.* 701, 733
- Корхів, *Білгорайський пов.* 171, 759, 762
- Корчин, *Замістський пов.* 753, 760
- Корчі, *Томашівський пов.* 520
- Косинь, *Володавський пов.* 131, 136, 300–303, 307, 309, 311
- Космин, *Грубешівський пов.* 590
- Космів, *Грубешівський пов.* 701, 760, 764
- Кособуди, *Білгорайський (Замістський) пов.* 682, 761, 785
- Костеневичі, *Більський пов.* 761
- Костомолоти, *Більський пов.* 761, 763
- Костополь (*Костопіль*), *рівненська обл.* 139, 346, 348–351
- Костяшин, *Грубешівський пов.* 590, 701, 733
- Котів, *Волинська обл.* 515
- Котовка, *Дніпропетровська обл.* 432, 606, 607
- Кочево, *Холмський пов.* 491
- Кошалін, *Польща* 230, 238, 252
- Кошалінське воєводство, *Польща* 224, 227
- Кошали, *Більський пов.* 761
- Крайсгеносеншафт, *Грубешівський пов.* 700
- Краків, *Польща* 55, 76, 161, 205, 233, 234, 240, 245, 250, 298, 321, 330, 346, 354, 484, 601, 668, 681, 682, 698
- Краківське воєводство, *Польща* 207, 208, 221, 237, 384
- Красичин, *біля Перемишля* 224
- Красне, *Холмський пов.* 117, 157, 336, 371
- Красник, *Янівський пов.* 149, 164, 760
- Красничин, *Красноставський пов.* 761
- Красничинська волость, *Красноставський пов.* 699
- Краснобрід, *Замістський пов.* 761

- Краснодарський край, *Росія* 597
Красностав, *адм. ц. повіту (Холмицина)* 201, 202, 330, 385, 550, 566, 582, 671, 679, 681, 682, 761
Красноставський повіт, *Польща* 113, 114, 209, 383, 384, 456, 457, 668, 699, 760, 761
Красноярський край, *Росія* 597
Кременець, *Україна* 316, 321
Крешів, *Білгорайський пов.* 759
Кривички (*тміна*), *Холмський пов.* 607
Кривоверба, *Парчівський пов.* 644, 646, 648, 651
Крижівка, *Холмський пов.* 650
Крилів, *Грубешівський пов.* 162, 164, 591, 633, 760, 764, 701
Крилівська волость, *Польща* 688, 701, 708, 732, 735, 741, 743
Крим, *Україна* 339
Криниця, *Польща* 214, 224, 238
Кристинопіль (*нині Червоноград*), *Львівська обл.* 366
Крихів, *Польща* 371, 375
Кричів, *Більський пов.* 761
Кришин, *Лацівський район* 732, 739
Кропачово, *Уфимська губернія, Росія* 271–273
Крупє, *Красноставський пов.* 456
Крути, *Чернігівська обл.* 306
Ксаверів, *Холмський пов.* 601
Кубань, *історична область* 653
Кузавці, *Володавський пов.* 427
Кулаковичі, *Грубешівський пов.* 124, 178, 760, 764
Кулемчиці, *Холмський пов.* 402
Кулик, *Холмський пов.* 451, 760, 764
Кульно, *Білгорайський пов.* 112, 123, 169, 612–614
Курманів, *Грубешівський пов.* 761, 762
Курська губернія, *Росія* 373, 547
Кут, *Томашівський повіт* 520
Кути, *Красноставський пов.* 457
Лабуні, *Томашівський пов.* 380, 785
Лабуньки, *Замістський пов.* 760
Лаврів, *Волинська обл.* 189, 639, 643
Лавівці, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 754, 760, 764
Лазиська, *Замістський пов.* 758, 772, 773, 786
Лазова, *Білгорайський пов.* 612, 614, 615
Ланцут (*Ланьцут*), *табір інтернування, Польща* 205, 455
Ласків, *Грубешівський пов.* 112, 151, 176, 407, 590, 668, 696, 701, 708, 709, 732, 733, 735, 736, 741, 742, 760, 764
Ласківці, *Тернопільська обл.* 257, 260
Латвія, *державна* 165
Лащів, *Грубешівський (Замістський, Томашівський) пов.* 287, 288, 291, 364, 365, 380, 566, 577, 579, 701, 724, 729, 742, 753, 756, 760, 764
Лащовецька волость, *Польща* 699
Лейно (*Лійно*), *Володавський пов.* 149, 763
Лемешів, *Грубешівський пов.* 121
Лемківщина, *територія* 53, 103, 113, 115, 140, 205, 211, 221, 229, 233, 238, 240, 244, 295, 311, 351, 492, 493, 509, 559, 646, 798
Ленієнталь, *Березівський район* 624
Ленінград, *Росія* 645
Леніно, *Росія* 213
Ленківці, *Чернівецької обл.* 387
Ленчна (*тміна*), *Польща* 217

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Лещани, *Холмський пов.* 760
Легниця (*Лігниця*), *Польща* 233, 236, 237, 296, 299, 300
Лесіска, *Холмський пов.* 453
Ликошин, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 627, 701, 732, 739, 754, 760, 764
Лименин (*хутір*), *Томашівський пов.* 368
Липини, *Білгорайський пов.* 761, 763
Липинки, *Холмський пов.* 402, 491, 599
Липовець, *волость М'яке* 701
Липськ, *Заміський пов.* 761
Липці, *Грубешівський пов.* 690
Литва, *держава* 165, 570, 668, 669, 671
Личів (*хутір*), *Польща* 322
Лібенштадт (*колонія*), *Волинська обл.* 179
Лівобережна Україна, *територія* 549
Ліски, *Грубешівський пов.* 488, 590, 635, 701
Лісна, *Більський пов.* 686, 761
Лішани, *Холмський пов.* 161, 467, 491, 493, 763
Лобзово, *Польща* 205
Ловча, *Польща* 422
Лодзінське воєводство, *Польща* 208
Лодзь, *Польща* 118, 238, 441
Лойно, *Холмський пов.* 760
Локачинський район, *Волинська обл.* 137, 150
Локенник (*Лопенники*), *Красноставський пов.* 312, 760, 761
Ломazi, *Більський пов.* 759, 762
Лондон, *столиця Великобританії* 149, 213, 216, 354
Лондон, *Онтарія, Канада* 312
Лос-Анджелес, *США* 354
Лосинець, *Заміський пов.* 761
Лотошин (*хутір*), *Грубешівський пов.* 318–321, 328, 329, 344
Лошнів, *Тернопільська обл.* 387, 391, 395, 396
Лубінь, *Холмський пов.* 761
Лубна, *Польща* 201
Луцків, *Грубешівський пов.* 760, 764
Луців, *Білгорайський (Томашівський) пов.* 167, 289
Луківець, *Більський пов.* 761
Лукувок, *Володавський пов.* 765
Лукувок, *Холмський пов.* 746–748, 760
Лухів, *Білгорайський пов.* 761
Луцьк, *Україна* 52, 58, 59, 107–113, 115, 122–124, 126, 132, 141, 147, 150–152, 159–163, 167, 168, 170–175, 178–180, 183, 186–189, 194, 197, 263, 265–267, 311, 312, 321, 334–336, 339, 383, 384, 386, 497, 499–502, 511, 514–516, 518, 546, 549, 551, 557, 572, 585, 586, 616, 622, 624, 625, 636, 638, 639, 643, 676
Лушків, *Грубешівський пов.* 747
Львів, *Україна* 52, 59, 72, 80, 107, 108, 110, 111, 113–118, 120, 123, 127–129, 133, 135, 148, 152, 154–159, 161, 162, 165, 167, 168, 170, 175, 182, 183, 194–197, 209, 210, 214, 244, 245, 248–253, 265, 267, 268, 276, 285, 294, 312, 313, 322, 325, 326, 334–336, 340, 341, 344, 349, 356, 357, 369, 370, 377, 394, 397, 399, 413, 432, 437, 441–443, 465, 469, 487, 491, 510, 521, 528, 555, 563,

- 618, 645–647, 650, 652, 680, 681, 688, 698, 793
- Львівська область, *Україна* 58, 79, 144, 154, 161, 163, 181–183, 187, 276, 285, 357, 429, 430, 440, 480, 558, 559, 562, 618, 652, 658
- Львівське воєводство 207, 508
- Львівщина, *Україна* 108, 127, 131, 161, 162, 167, 181, 205, 276, 279, 437, 470, 518, 527, 579
- Любартів, *Польща* 581, 763
- Любартівський повіт, *Польща* 609, 675, 678, 679, 681, 682, 763
- Любачів, *Польща* 652, 657
- Любачівський повіт, *Польща* 115, 529, 618, 619, 657
- Любачівщина, *Польща* 657
- Любень, *Володавський пов.* 766
- Любича (*Любича-Королівська*), *Польща* 465, 508, 509, 523
- Любінь, *Володавський пов.* 765, 767
- Люблин, *адм. ц. воєводства* 52, 59, 72, 80, 124, 207, 209, 210, 230, 256, 312, 355, 357, 384, 385, 403, 429, 446, 448, 453, 457, 492, 493, 524, 550, 554, 565, 579, 581, 583, 601, 610, 610, 629, 675, 679, 682, 687, 698, 745, 746, 756, 759–762, 774, 775, 779, 783, 792
- Люблинський повіт, *Польща* 760–762, 770
- Люблинець, *Білгорайський пов.* 567
- Люблинське воєводство, *Польща* 191, 211, 214, 217, 221, 223, 283, 317, 352, 388, 398, 407, 408, 433, 435, 458, 463, 508, 563–565, 608, 609, 612, 622, 625, 746, 752, 760, 762, 766, 770, 772, 788, 790
- Люблинське губернаторство, *Польща* 671, 787, 791
- Люблинщина, *Польща* 164, 214, 221, 250, 566, 672, 767
- Любомльський район, *Волинська обл.* 150
- Людвинів, *Холмський пов.* 160, 163, 256, 534
- Люта, *Володавський пов.* 400, 536
- Лютовиська, *Ряшівське воєводство* 225
- Люхів, *Білгорайський пов.* 652, 656, 657
- Ма**гадан, *Росія* 158
- Мазовецьке воєводство, *Польща* 637
- Мазури, *історична територія, Польща* 252, 436, 454, 455, 457
- Мазярня, *Холмський пов.* 491, 590
- Майдан Дришівський, *Холмський пов.* 491
- Майдан Княжопільський, *Білгорайський пов.* 761
- Майдан Сопочький, *Замітський пов.* 761
- Майдан Тучапський, *Грубешівський пов.* 730
- Майдан, (*передмістя Тишівців*) *Холмщина* 381, 424, 487, 600, 632, 694, 699
- Майданек, *Польща* 124, 284, 375, 385, 420, 421, 424, 449, 457, 492, 493, 601
- Макарівка, *Більський пов.* 761
- Мала Токмачка, *Запорізька обл.* 140
- Малев, *Рівненська обл.* 528
- Маличі, *Грубешівський пов.* 590, 688, 692, 700, 712
- Малі Сади, *Вербський (Дубенський) район* 462

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Малі Чулчиці, *Холмський пов.* 430, 606
- Малкіня, *Холмський пов.* 453
- Малків, *Грубешівський пов.* 449, 535, 701, 703, 716, 747, 760, 764
- Малопольща (*Галичина*) 770, 772, 782
- Малорита, *Білорусь* 536, 537
- Марисин, *Томашівський пов.* 459
- Марійська АР, *Росія* 188
- Маслово, *Куркінський пов.* 283
- Масломичі, *Грубешівський пов.* 278, 327, 330, 590, 697, 700
- Маслянка, *Рівненська обл.* 121
- Маташівка, *Волинська обл.* 266
- Матвиця, *Більський пов.* 761
- Матче, *Грубешівський пов.* 172, 610, 611, 761
- Махнівок, *Холмський пов.* 591
- Межилісся (*Мендзилесь*), *Більський пов.* 759, 763
- Межиріч, *Радзинський пов.* 761
- Межиріччя (*Межиріччя*), *Холмський пов.* 671, 685
- Межівський район, *Дніпропетровська обл.* 186
- Мелітополь, *Запорізька обл.* 171
- Мельник, *Польща* 671
- Метелин, *волость Міняни* 332, 688
- Миколаїв, *Україна* 336, 604
- Миколаївська область, *Україна* 136, 176, 180, 181, 256, 336, 404, 451, 512, 516, 555, 556, 572, 596, 603, 612, 615, 636, 638
- Миколаївщина, *Україна* 160, 310, 405, 512, 515, 572, 573, 576
- Микулин, *Замістський (Томашівський пов.)* 380, 748, 754, 760, 764
- Микулинецький район, *Україна* 342
- Милуші, *Волинська обл.* 162
- Милятичі, *Львівська обл.* 440
- Мирогоща, *Рівненська обл.* 168
- Мирополь, *Запорізька обл.* 655
- Михайлівка, *Рівненська обл.* 157, 374, 376
- Михалів, *Томашівський пов.* 748
- Мишкіно, *Росія* 503
- Мізоч, *Рівненська обл.* 285, 302
- Мілан, *Італія* 120
- Мінянська волость, *Польща* 317
- Міняни, *Грубешівський пов.* 323, 327, 590, 688, 700, 704, 705, 747, 760, 764
- Мірче, *Грубешівський пов.* 577, 590, 591, 682, 688, 691, 701, 709, 710, 761
- Млинівський район, *Україна* 121
- Млинівці, *Тернопільська обл.* 563, 564
- Могилів, *Білорусь* 271
- Могильниця (*Могильчиця*), *Холмський пов.* 144, 601, 760, 764, 766
- Модринець, *Грубешівський пов.* 590, 692, 694, 697, 701
- Модринь, *Грубешівський пов.* 145, 320, 630, 693, 694, 701, 703, 708, 712, 714–716, 720, 725, 726, 747, 761, 764
- Молдова (*Молдавія*), *держжава* 135, 165, 317, 336, 460
- Молодунтин, *Холмський пов.* 491
- Молодятицька волость, *Польща* 700
- Молодятичі, *Грубешівський пов.* 180, 529, 684, 690, 696, 700, 713, 726–728
- Моложів, *Грубешівський пов.* 150, 690, 701, 732, 738
- Молочна, *річка* 372, 373
- Монастирка, *Замістський пов.* 682
- Монреаль (*Монтреаль*), *Канада* 52, 72, 165
- Монте Кассіно, *Італія* 213

- Монтелюпіх, *Польща* 299
 Монятичі, *Білгорайський пов.* 114, 115, 169, 700, 780
 Моратин (Морятин), *Замістський (Томашівський) пов.* 747, 748, 753, 760, 764, 766
 Мордовія, *Росія* 110
 Морозівка, *Запорізька обл.* 117
 Москва, *Росія* 127, 135, 141, 148, 165, 168, 203, 220, 249, 255, 256, 413, 481, 494, 503, 541, 596, 598, 610, 653, 654, 793
 Мостове, *Одеська обл.* 125
 Муратовці, *Росія* 271
 Муром, *Росія* 401
 Мухавка (урочище), *Грубешівський пов.* 381
 Мюнхен, *Німеччина* 252, 620, 621
 М'яке, *Грубешівський пов.* 688, 690, 691, 693, 697, 701, 712, 714, 716–718, 720, 722, 725, 726, 731, 739
 М'ячин, *Грубешівський пов.* 690, 700, 734, 739, 761
- Н**абріж (*Набряж*), *Грубешівський (Замістський) пов.* 627, 708, 732, 738, 739, 742, 760, 764
 Надія, *Запорізька обл.* 468
 Надсяння, *географічна назва території* 53, 103, 140, 231, 240, 295, 351, 407, 454, 493, 559, 798
 Нарва, *річка* 234, 244, 253, 581
 Нароль, *Підкарпатське воєводство, Польща* 656
 Невірів, *Замістський пов.* 184, 761
 Недежів (*Недезів. Неджезів*), *Замістський (Томашівський) пов.* 748, 754, 760, 764
 Неледва (*Неледів*), *Томашівський (Білгорайський) пов.* 753, 764
 Немирів, *Вінницька обл.* 605
 Неплі, *Більський пов.* 761
 Неполомиці, *табір інтернування, Польща* 205
 Нетреба, *Томашівський пов.* 520
 Низковичі, *Волинська обл.* 635
 Ніколаєвськ (*нині Пугачовськ*), *Самарська губернія, Росія* 504
 Німецька Демократична Республіка, *тепер у складі об'єднаної Німеччини* 439
 Німеччина, *держави* 54, 120, 121, 123, 128, 143, 165, 166, 207, 213, 215, 216, 226, 232, 292, 311, 318, 324, 379, 380, 391, 398, 399, 402, 403, 424, 431, 446, 449, 453, 472, 486, 492, 505, 522, 541, 593, 598, 607, 618, 620, 624, 628, 629, 637, 647, 655, 669, 670, 678, 685
 Нова Осада, *Замістський пов.* 758, 768, 785, 822
 Нове Запоріжжя, *Запорізька обл.* 456
 Новий Буг, *Миколаївська обл.* 404
 Новий Ульм, *Німеччина* 311
 Нововолинськ, *Волинська обл.* 133, 160, 635
 Новогард, *Щецінське воєводство* 266, 267
 Новоград-Волинський, *Житомирська обл.* 504, 549
 Новоградівка, *Кіровоградська обл.* 369
 Новогупалівка, *Запорізька обл.* 294
 Ново-Маякчівський район, *Херсонська обл.* 191, 558, 559
 Ново-Миколаївський район, *Запорізька обл.* 655

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Новополтавка, *Миколаївська обл.* 604
Новоселиця, *Чернівецька обл.* 383, 384
Новосибірська область, *Росія* 597
Новосілка, *Тернопільська обл.* 508, 510
Новосілки, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 58, 127, 185, 191, 233, 480, 484, 486, 488, 490, 500, 511, 568, 577, 625–627, 631–633, 635, 688, 690, 701, 729, 737, 747, 754, 764, 787–790
Новосілки, *Холмський пов.* 192
Новослобідка, *Запорізька обл.* 171, 595
Новоставці, *Рівненська обл.* 159
Новочеркаська (*Ростовська*) область, *Росія* 384
Норвегія, *держжава* 139, 203
Норка, *Саратовська губернія* 256, 539, 541–545
Нью-Джерсі, *США* 593
Нью-Йорк, *США* 243, 484
- О**бенижі, *Волинська обл.* 178
Обличин, *Грубешівський пов.* 714
Обровець, *Грубешівський пов.* 700
Обша, *Білгорайський пов.* 190, 761, 763, 767
Одер, *річка* 413
Одеса, *Україна* 198, 339, 498, 643, 792
Одеська область, *Україна* 125, 147, 181, 189, 451, 460, 534, 551, 556, 561, 603, 615, 624, 639, 643
Одещина, *України* 190, 198, 460, 561, 641
Озеро, *Волинська обл.* 528
- Окшів, *Холмський пов.* 255, 431, 444, 454
Оленів, *Холмський пов.* 186
Оленівка, *Волинська обл.* 151
Олешичі, *Любачівський пов.* 115, 657
Олесьниця, *Польща* 224
Олика, *Волинська обл.* 285
Ольховець, *Холмищина* 446, 447, 764
Ольштин, *Польща* 224, 230, 232, 238, 377, 441, 452–455
Ольштинське воєводство, *Польща* 224, 225, 227, 441
Ольштинщина, *Польща* 224, 226, 229, 445, 455
Омельно (*тепер Макаревичі*), *Волинська обл.* 161
Омськ, *Росія* 654
Ополе, *Більський пов.* 759, 761
Ополе, *Володавський пов.* 763
Опольське воєводство, *Польща* 224
Оренбурзька губернія, *Росія* 349, 378
Оріхівський район, *Запорізька обл.* 140
Орлів, *Красноставський пов.* 761
Орнатовичі, *Грубешівський пов.* 592, 713, 714, 727
Орнефії, *Холмський пов.* 583
Ортель Княжий, *Більський пов.* 761
Ортель Королівський, *Більський пов.* 761
Орхівок, *Холмський пов.* 415, 761
Освенцім (*Аушвіці*), *Польща* 224, 421, 601, 669
Осоїдів, *Сокальський пов.* 257, 258
Острів, *Володавський пов.* 763
Острів, *Радзинський пов.* 760
Острів, *Томашівський пов.* 268, 275, 279, 282, 591

- Острівок, *Грубешівський пов.* 726
 Острог, *Рівненська обл.* 168, 557
 Остроленка, *Польща* 581
 Отроч, *Янівський пов.* 746, 761
 Оттава, *столиця Канади* 58, 79, 618, 621
 Ошмяни, *Білорусь* 454
 Ощів, *Грубешівський пов.* 61, 64, 133, 590, 701, 733, 746, 747, 760
- П**
 Павли, *повіт Браньово* 435, 582
 Павлів Старий, *Більський пов.* 766
 Павлів, *Більський пов.* 758
 Павлівка, *Волинська обл.* 406
 Павловичі, *Грубешівський пов.* 156, 161, 760, 762
 Павлокома, *Малопольське воєводство, Польща* 218, 407
 Павучне, *Заміський пов.* 658
 Пакистан, *державна* 186, 558
 Пальміра, *Полтавська область* 382
 Паньків, *Заміський (Томашівський) пов.* 392, 525–527, 654, 747, 748, 753, 760, 764
 Париж, *столиця Франції* 149, 206
 Парчів, *Радзинський пов.* 581, 760, 763
 Парчівський повіт, *Польща* 644
 Пасіка (*Пасіки*), *Грубешівський пов.* 166, 689, 694, 718
 Пасленк, *Польща* 453, 454, 582
 Пашинки, *Радзинський пов.* 761
 Пеняни (*Пиніни, Піняни*), *Томашівський (Заміський) пов.* 154, 754, 760, 767
 Переводів, *Грубешівський пов.* 281
 Переворськ, *Заміський пов.* 760
 Перемишль, *адм. ц. повіту, Польща* 52, 200, 205, 209, 213, 220, 224, 231, 235–238, 240, 241, 243–245, 441, 524
 Перемишляни, *Львівська обл.* 163
 Перемишлянська земля, *Польща* 437
 Перемишлянський повіт 461
 Перепельники, *Тернопільська обл.* 562, 564
 Переспа, *Заміський пов.* 380, 458, 459, 461, 739, 740, 755, 761
 Перм, *Росія* 439
 Пермська губернія, *Росія* 438
 Перша Річ Посполита 208
 Петербург, *Росія* 318, 562
 Петрилів, *Холмський пов.* 124, 408, 419, 420, 422, 443
 Петровка, *Миколаївська обл.* 555
 Петроград, *Росія* 670
 Пикуличі, *табір інтернування* 205
 Писарівка, *Одеська обл.* 460
 Південне Підляшшя, *Польща* 442, 481
 Південно-Східна Польща, *територія* 221
 Півланка, *Грубешівський пов.* 637
 Північна Буковина, *територія* 128, 130
 Північне Підляшшя, *територія* 234
 Підволочиський район, *Тернопільська обл.* 465, 508, 510
 Підгаєцький район, *Тернопільська обл.* 340, 341
 Підгайці, *Заміський пов.* 577, 724
 Підгірці, *Грубешівський пов.* 108, 163
 Підгородне, *Тернопільська обл.* 612, 616
 Підзамче 337, 647
 Підкам'нь, *Львівська обл.* 321
 Підкарпаття, *територія* 201, 455

- Підледів, *Замістський (Томашівський) пов.* 748, 754, 760, 764
- Підляшшя, *Польща* 53, 55, 56, 104, 105, 116, 119, 126, 129, 133, 139, 148, 153, 163, 173, 176, 182, 190, 194–199, 201–203, 205, 208, 211–213, 215, 218, 229, 234, 238, 241, 244, 245, 250, 262, 287, 289, 295, 304, 314–316, 324, 328, 329, 349, 351, 352, 438, 442–444, 454, 458, 493, 494, 502, 528, 532, 541, 542, 545, 553, 554, 559, 582, 596, 606, 609, 611, 619, 620, 622, 638, 639, 642, 646, 651, 667, 672, 673, 678, 798
- Пісочне, *Грубешівський пов.* 334, 381, 688, 689, 701
- Піцуни, *Томашівський пов.* 523
- Піща, *Білгорайський пов.* 159, 536
- Піщаць, *Більський пов.* 761
- Пйотрков, *Польща* 681, 686
- Пйотркув Трибунальський, *Польща* 205, 441
- Плаваничі, *Холмський пов.* 114, 433, 760
- Плоцк, *Польща* 441
- Пнівно, *Холмський пов.* 149, 761
- По, *річка* 524
- Поболовичі, *Холмський пов.* 114, 491, 493, 748, 760, 763
- Побужжя, *Одеська обл.* 181
- Поволжя (*регіон*), *Росія* 538, 543, 545, 546
- Повча, *Рівненська обл.* 458, 461, 463
- Подєбради, *Чехія* 165, 219, 325
- Пожарки, *Волинська обл.* 432
- Позень, *Сілезія* 678
- Познанське воєводство, *Польща* 108, 208, 224, 237
- Познань, *Польща* 224, 275, 484
- Покрівка, *Холмський пов.* 760, 764
- Покровка, *Дніпропетровська обл.* 257
- Покровка, *Одеська обл.* 533, 551
- Поледів, *Томашівський пов.* 269
- Полісся, *історична територія* 262, 316, 443, 536, 546
- Полоски, *Більський пов.* 761
- Полтава, *Україна* 136, 168, 609
- Полтавська губернія, *Україна* 542
- Полтавська область *Україна* 378, 382, 451, 635
- Полтавщина *Україна* 114, 238, 315, 382, 448, 542, 667
- Полупанівка, *Підволочиський район* 510
- Польська держава 57, 104, 200, 204, 213, 220, 402, 456, 485, 530, 549, 554, 606, 609, 610, 626, 755, 776
- Польське князівство 669
- Польське королівство 673, 674, 681
- Польща, *держави* 41, 42, 51–57, 59, 104, 105, 107–109, 112, 116, 117, 120, 121, 123, 128, 133, 135, 143, 145, 146, 165–167, 169, 170, 180, 184, 187, 188, 190, 200, 202, 203, 205–217, 219–221, 224–240, 242, 243, 245–249, 252–254, 262–264, 266, 267, 279, 288, 292, 295, 301, 309, 310, 312, 313, 316, 318, 333, 343–346, 348, 351–355, 359, 361–363, 365, 366, 369, 373, 377, 379, 382–384, 386–388, 395, 397–400, 402, 404–406, 416, 417, 427, 429–431, 434, 438, 441–444, 446, 447, 450, 452, 453, 455, 459, 460, 462, 465–468, 476, 477, 479, 480, 482, 483, 485, 493, 498, 501, 503, 506,

- 507, 509–511, 527, 530, 546, 550, 554, 559, 560, 562, 564, 565, 568–572, 575, 576, 580, 588, 596–598, 603, 607, 608, 610, 615, 616, 618, 629, 637, 638, 640, 642–646, 651, 658, 668–674, 685, 716, 738, 744, 753, 757, 765, 766, 771, 777, 785, 786, 790, 794–798, 820, 821
- Полубичі, *Більський пов.* 761
- Помішна, *Кіровоградська обл.* 369
- Помор'я, *територія* 204, 437, 582
- Попівський (*хутір*), *Ростовська обл.* 303
- Поріччя, *Томашівський пов.* 181
- Португалія, *державна* 143
- Поршна, *Львівська область* 437, 440
- Посадів, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 163, 182, 267–269, 271, 274–279, 281–283, 363–368, 591, 746, 754, 761, 764
- Потік, *Білгорайський пов.* 289
- Потічок, *Замістський пов.* 757, 758, 761
- Потуржин, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 115, 127, 129, 130, 154, 159, 269, 297, 315, 380, 480, 482–484, 486, 627, 630, 633–635, 690, 695, 701, 704, 706, 707, 720, 730, 736, 737, 760, 788, 789
- Потуржинська волость, *Польща* 127, 218, 296, 625, 632, 688, 690, 695, 701, 719, 729, 733, 736, 737, 791
- Потутори, *Тернопільська обл.* 341
- Почаїв, *Україна* 321
- Прага, *столиця Чехії* 246, 247, 330
- Прагулін, *Більський пов.* 761
- Предки, *Томашівський пов.* 520
- Преорськ, *Томашівський пов.* 764
- Привільне, *Миколаївська обл.* 604
- Привітне, *Миколаївська обл.* 596
- Пригоріле, *Грубешівський пов.* 110, 701, 703, 716, 743, 760, 764
- Прикарпаття, *територія* 167
- Прилуцьке, *Ківерцівський район* 150, 506
- Примірки, *Володавський пов.* 396
- Провалля, *Холмищина* 263–266, 349
- Прогалин, *Радзинський пов.* 761
- Прогони, *Томашівський пов.* 520
- Проскурів (*тепер Хмельницький*), *Україна* 204, 654
- Пружани, *тепер Білорусь* 671
- Прусія, *земля в Німеччині* 580
- Пугачів, *Польща* 671
- Пулави, *Польща* 690
- Пульмо, *Волинська обл.* 635
- Пустомити, *Львівська обл.* 167, 437
- Пустомитівський район, *Львівська обл.* 181, 437, 440
- Путновичі, *Холмський пов.* 132, 173, 502–507
- Пуша, *Холмський пов.* 491, 493, 603
- П'ятихатки, *Дніпропетровська обл.* 373
- П'ятночки, *Томашівський пов.* 520–523
- Р**ава-Руська, *Україна* 135, 269, 280, 418, 419, 508, 510, 520, 555
- Радехів, *Львівська обл.* 58, 79, 618
- Радечниця, *Білгорайський пов.* 761
- Радзинський (*Радинський*) повіт, *Польща* 668, 760, 761
- Радзінь (*Радин*), *адм. ц. повіту* 671, 761
- Радків (*Ратків*), *Грубешівський (Томашівський) пов.* 149, 630, 748, 754, 760, 764

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Радом, *Польща* 758
- Радостів, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 125, 701, 754, 760, 764
- Радче, *Радзинський пов.* 761
- Радянська Україна (*Українська РСР*) 105, 194, 224, 331, 446, 451, 484, 521–523, 557, 576, 610, 611, 641, 654, 797
- Радянський Союз, *колишня держава* 105, 123, 128, 180, 181, 190, 215, 220, 221, 240, 288, 303, 309, 352, 385, 393, 399, 415, 446, 452, 485, 498, 500, 501, 505, 522, 570, 598, 630, 633, 637, 647, 790, 792, 793, 796
- Раколупи, *Холмський пов.* 161, 760
- Ратиборовичі, *Грубешівський пов.* 585, 587, 594
- Ратичів, *Замістський (Томашівський) пов.* 724, 748, 754, 760, 764
- Ратнівський район, *Волинська обл.* 137, 152
- Раханка, *річка* 287
- Рейовець, *Холмський пов.* 106, 746, 760, 761
- Республіка Куба 558
- Рибное, *Рязанська губернія, Росія* 442
- Рим, *столиця Італії* 234, 241
- Рихлики, *Холмський пов.* 581
- Рівне, *Україна* 52, 124, 131, 132, 140, 143, 157, 184, 255, 285, 287, 294, 300, 301, 334, 344, 371, 376, 377, 401, 407, 408, 458, 466, 467, 469, 484, 491, 505, 546, 549, 557, 596, 605, 654
- Рівненська область, *Україна* 121, 124, 131, 159, 188, 196, 276, 285, 309, 311, 334, 378, 382, 396, 408, 440, 456, 458, 491, 495, 528, 556, 596, 600, 605, 616, 617
- Рівненщина, *Україна* 130, 139, 157, 168, 183, 184, 187, 192, 295, 300, 303, 346, 348, 371, 375, 461, 463, 466, 469, 491, 497, 518, 557, 605, 617
- Ріджайна, *Саскачеван, Канада* 621
- Ріплин, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 277, 367, 368, 581, 701, 746, 754, 760, 764
- Річ Посполита, *назва Польської держави (з початку Польсько-Литовської)* 72, 75, 200, 201, 207, 232, 243
- Річиці, *Равський пов.* 269, 275, 277, 368, 590
- Рованці, *Волинська обл.* 172
- Ровеньки, *Луганська обл.* 167
- Рогачів, *Житомирська обл.* 538
- Рогів, *Грубешівський пов.* 700
- Рогізно, *Люблинський пов.* 761
- Рожанець, *Білгорайський пов.* 759
- Рожище, *Волинська обл.* 168, 418, 419, 606, 633
- Рожищенський район, *Волинська обл.* 126, 146, 151, 161, 162, 171, 176, 177, 179, 585, 606, 608, 625
- Розвадівка, *Більський пов.* 761
- Розтока, *Холмський пов.* 481, 597, 599, 600, 748, 760, 763
- Розточчя, *територія, Польща* 747, 761
- Рокитно, *Томашівський пов.* 282
- Рокітне, *Більський пов.* 365, 761
- Романів, *Волинська обл.* 511, 512, 514–516, 518, 565, 567, 568, 572, 573, 575, 576, 579
- Ромни, *Сумська обл.* 546, 547
- Рорби, *Миколаївська обл.* 615
- Російська держава 670, 673

- Російська імперія 51, 202, 204, 277, 352, 440, 515, 537, 589
- Російська Федерація 188, 401, 438, 597
- Росія, *держава* 57, 104–106, 111, 118, 131, 165–167, 193, 201–205, 207, 209, 217, 263, 264, 271, 273–275, 277, 283, 303, 316–318, 349, 354, 361–363, 378, 383, 384, 386, 391, 393, 399, 404, 408, 417, 419, 430, 433, 440, 454, 456, 481, 482, 486, 492, 499, 503, 504, 529, 530, 534, 536, 537, 541–543, 546, 548–550, 580, 596, 597, 609, 610, 626, 629, 636, 645, 653, 654, 667, 669–671, 676, 678, 786, 792
- Рославль, *Смоленська губернія* 271
- Ростов-на-Дону, *Росія* 353
- Ростовська область, *Росія* 131, 303, 378, 382, 384
- Руда, *Холмський пов.* 444, 510
- Руда-Журавецька, *Томашівський пов.* 463–465, 520, 524
- Рудник, *Білгорайський пов.* 615
- Рудно, *Холмський пов.* 491, 761
- Ружанка, *Холмський пов.* 412, 760, 763
- Рулікувка, *Грубешівський пов.* 697
- Румунія, *держава* 205, 246, 353, 397
- Русь, *назва давньої України* 201
- Руська Воля, *Радзинський пов.* 760
- Руське воєводство, *історична назва* 668, 673
- Руські Депултичі, *Холмський пов.* 110, 500, 599, 602
- Рязанська губернія, *Росія* 636
- Рязанська земля, *Росія* 442
- Рязань, *Росія* 186
- Ряшів (*Жешов*), *Польща* 221, 225, 230, 524
- Ряшівське (*Жешівське*) воєводство, *Польща* 218, 221, 225
- Ряшівський повіт, *Польща* 207, 221
- С**авин, *Холмський пов.* 113, 146, 419, 423, 431, 442, 443, 445, 446, 550, 606, 650, 760, 764
- Сагринь, *Грубешівський пов.* 115, 141, 182, 321, 327, 328, 413, 497, 498, 500, 577, 588, 590, 619, 630, 651, 665, 688, 689, 692–695, 701, 710, 712, 716–718, 725, 740, 751, 760, 761
- Самара, *Росія* 317, 481
- Самарканд, *Узбекистан* 589
- Самарська губернія, *Росія* 263, 389, 390, 504
- Самбірщина, *Львівська обл.* 146
- Сандомир, *Польща* 450–452
- Саратовська губернія, *Росія* 256, 491, 533, 538, 539, 541–543, 546, 547, 606
- Сарнаки, *Польща* 671
- Сарненський район, *Рівненська обл.* 463
- Сахара, *пустеля* 182
- Свердловська губернія (*область*), *Росія* 439
- Сверже (*Свірже*), *Холмський пов.* 747, 760, 763, 766
- Сверщів, *Холмський пов.* 761
- Свидники (*Свідники*), *Грубешівський пов.* 700, 761
- Свінчиця, *Холмський пов.* 760
- Свори, *Більський пов.* 761
- Святинка, *річка* 550
- Святошин, *Київська обл.* 440

- Седлиська (Селиська, Сідлиська), *За-містський пов.* 120, 168, 723, 757, 772–774, 777, 778, 780, 783, 786
- Селище, *Холмський пов.* 418, 496, 600
- Семенівка, *Львівська обл.* 167
- Сенкевичі, *Волинська обл.* 512
- Сенкивичівка, *Волинська обл.* 334
- Сербка, *Одеська обл.* 641
- Серебрище, *Холмський пов.* 550, 760, 763
- Середня Азія, *територія* 176, 278, 641
- Серняви, *Холмський пов.* 422
- Серпієвка, *Росія* 271, 273
- Сєвероморськ, *Росія* 562
- Седльце, *Польща* 581
- Серадз, *Польща* 441
- Сибір, *історична територія* 285, 292, 317, 371, 377, 405, 410, 435, 477, 478, 485, 512, 521, 523, 524, 596, 638, 641, 643, 654
- Симбірська губернія, *Росія* 396
- Синюха, *річка* 458
- Синяків, *Волинська обл.* 518
- Ситно, *Замістський пов.* 777, 785
- Сиховичі (*Шиховичі*), *Грубешівський пов.* 590, 690, 699, 735
- Сичин, *Холмський пов.* 113, 150, 152, 160, 175, 184, 257, 442–446, 448–451, 551, 762
- Сичів, *Холмський пов.* 491
- Сідлечина, *Польща* 669
- Сідлище, *Холмський пов.* 761
- Сілець (*Сідлець*), *Холмський пов.* 113, 154, 450, 760, 764
- Сіль, *Білгорайський пов.* 764
- Сім, *річка* 722
- Сінгапур, *держава* 166
- Січеславщина, *історична територія України* 238
- Скала-Подільська, *Тернопільська обл.* 477
- Скербешів, *гміна* 758, 778
- Скєрневіце, *Польща* 441
- Сковронки, *Холмський пов.* 581
- Скомельне, *озеро* 438
- Скоморохи Великі, *Грубешівський пов.* 731
- Скробоноша, *Володавський пов.* 422
- Славадиноок, *Більський пов.* 761
- Славатичі, *Більський пов.* 407, 410, 424–426
- Славенцінок, *гм. Нова Осада* 758
- Славенчин, *Замістський пов.* 760
- Сліпче, *Грубешівський пов.* 187, 590, 700, 702, 760, 764
- Слобожанщина, *історична територія України* 121
- Словаччина, *держава* 135, 311, 395, 431
- Слущя, *Польща* 205
- Слуцьк, *Гродненська губернія* 537
- Сміж, *Холмський пов.* 765
- Сміла, *Черкаська обл.* 108
- Смоленськ, *Росія* 274, 498, 504
- Смоленська губернія, *Росія* 271, 538
- Смолигів (Смолигов), *Грубешівський пов.* 577, 696, 709, 732, 733, 736
- Смоличів, *Грубешівський пов.* 590, 701
- Снятичі, *Замістський пов.* 193, 761
- Собачів, *Галичина.* 278
- Собібор, *Володавський (Холмський) пов.* 307, 309, 329, 400, 415, 416, 492, 760, 763

- Сокаль, *Львівська обл.* 116, 130, 322, 327, 366, 369, 429, 471, 476, 559, 563, 618, 625, 629, 646
- Сокальський район, *Львівська обл.* 161, 429
- Сокальщина, *Львівська обл.* 116
- Сокиричі, *Волинська обл.* 516
- Сокільники, *Львівська обл.* 116
- Сокологорна, *Херсонська обл.* 657
- Солокія, *річка* 278, 519, 528
- Солонка, *Львівська обл.* 558
- Сортавала, *Карелія, Росія* 186
- Соснівка, *Дубенський район* 462
- Сосновиця, *Володавський пов.* 438–440
- Сосновище, *Володавський пов.* 461
- Сосново, *Росія* 539
- Софіївка, *Миколаївська обл.* 404
- Спас, *Холмський пов.* 601, 684, 761
- СРСР, *колишня держава* 53, 105, 114, 119, 122, 127, 128, 134, 139, 141, 142, 146, 149, 156, 163, 175, 181, 183, 186, 188, 190–192, 208, 213, 216, 221, 231, 262, 292, 321, 323, 344, 345, 351, 369, 379–381, 386, 398, 406, 416, 439, 482, 486, 490, 492, 498, 501, 554, 558, 570, 572, 576, 594, 603, 619, 792, 797, 798
- Став, *Холмський пов.* 444, 452
- Ставок, *Холмський пов.* 152, 175, 189, 255–257, 533–535, 550–555
- Ставропольський край, *Росія* 597
- Сталінська (нині *Донецька*) область. *Україна* 137
- Сталінське, *Дніпропетровська обл.* 120, 616
- Стальова Воля, *Польща* 614
- Станіславів (*тепер Івано-Франківськ*), *Україна* 107, 114, 204, 608
- Станіславівка, *Волинська обл.* 177, 179
- Станіславівське воєводство 207
- Станків, *Холмський пов.* 761
- Стара Могильниця, *Тернопільська обл.* 144, 524
- Старе Село, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 590, 592, 652, 658, 688, 700, 732, 739, 741, 761
- Старе Село, *Львівська обл.* 652, 658
- Старий Кругель, *Ряшівське воєводство* 225
- Старий Оріхів, *Володавський пов.* 437–440
- Старий Скалат, *Тернопільська обл.* 510
- Стенжиця, *Красноставський пов.* 761
- Стенятин, *Грубешівський (Замістський, Томашівський) пов.* 154, 357, 360, 368, 511, 518, 564, 565–568, 570–572, 575–579, 753, 760
- Степанковичі, *Грубешівський пов.* 158, 769
- Степківка, *Одеська обл.* 561
- Столбці, *Росія* 274
- Столл'є, *Холмський пов.* 310, 315
- Сторона, *Томашівський пов.* 520, 521, 523
- Страдом, *табір інтернування, Польща* 205
- Стрий, *Львівська обл.* 330, 334, 768
- Стрийський повіт, *Україна* 325
- Стріживець, *Грубешівський пов.* 700
- Стрілки, *Грубешівський пов.* 171
- Стрільці, *Грубешівський пов.* 169, 202, 402, 497, 585–590, 592–595, 600, 646, 700, 707, 747, 760, 764
- Струсів, *Теребовлянський район* 391

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- Струсівський район 186, 387, 395
Стужиця, *Красноставський пов.* 383, 384, 456, 457
Стульно, *Володавський пов.* 309
Ступки, *Львівська обл.* 341
Ступник, *Грубешівський пов.* 561, 688, 690
Стшалково, *табір інтернування, Польща* 205
Суми, *Україна* 546, 547
Сумин, *Томашівський пов.* 656
Сураж, *Чернігівська обл.* 106
Сухава, *Володавський пов.* 187, 309, 396, 399, 400, 536
Суховоля, *Замістський пов.*
Сущів, *Грубешівський (Томашівський) пов.* 296, 297, 410, 480, 488, 633, 701, 719, 729, 730
Сушно, *гміна Володава* 411
Східна Галичина, *історична земля* 53, 54, 128, 130, 145, 203, 206–209, 668, 796, 798
Східна Європа, *частина континенту* 244, 247, 564
Східна Малополяща (*Галичина*) 207, 209
Східна Прусія, *територія* 580, 620
Східна Україна, *територія* 285, 369, 598, 605, 607
Східні землі, *українські терени на сході Польщі* 210, 779
США, *державна* 38, 54, 74, 132, 165, 167, 170, 175, 238, 265, 353, 354, 384, 406, 407, 436, 481, 482, 593, 621
Сян, *річка* 586, 612–614
- Т**аганрог, *Росія* 131
Тальнівка, *Володавський пов.* 539
Тамбов, *Росія* 588
Тамбовська губернія, *Росія* 110, 440, 539, 546, 547, 593, 654, 655
Тарнаватка (*Тарноватка*), *Томашівський (Замістський) пов.* 652, 653, 656–658, 746, 753, 761, 764, 769
Тарнів, *Польща* 204, 205, 442, 443, 445, 448–452
Тарнобжеський повіт, *Польща* 207
Тарногород, *Білгорайський пов.* 290, 656, 657, 759, 782
Тарногородський повіт, *Польща* 289
Тарнопільське воєводство, *Польща* 207
Тарношин, *Грубешівський пов.* 701
Татарія, *Росія* 462, 503
Ташкент, *столиця Узбекистану* 539, 645
Тегеран, *столиця Ірану* 292
Тель-Авів, *Ізраїль* 147
Телятин, *Томашівський пов.* 127, 129, 154, 268, 269, 274, 277, 357, 360, 361, 366–368, 480–482, 484, 485, 488, 489, 511, 515–517, 571, 576, 577, 626, 627, 630, 634, 662, 663, 688, 788, 790, 791, 793
Телятинська волость, *Польща* 127, 701, 741
Тенетиська, *Томашівський пов.* 465, 508, 510
Тератин (*Терятин*), *Грубешівський пов.* 185, 595, 696, 697
Теребінь (*Теребин*), *Грубешівський пов.* 115, 141, 150, 321, 324, 327, 497, 499, 590, 636–638, 690, 693, 694, 700, 703, 760, 761, 764
Теребовля, *Тернопільська обл.* 465, 477

- Теребовлянський район, *Тернопільська обл.* 144, 257, 391, 519, 524
- Теремнівський район, *Волинська обл.* 191, 576
- Теремно, *тепер у міській смугі Луцька* 153, 401
- Тереспіль, *Білгорайський пов.* 213, 761
- Тереспіль, *Більський пов.* 761
- Тереспіль, *Холмський пов.* 682
- Термез, *Узбекистан* 589
- Тернів, *Холмський пов.* 442, 535
- Тернопілля, *Україна* 109, 114, 144, 148, 155, 167, 384, 508, 519, 525, 562
- Тернопіль, *Україна* 144, 155, 185, 255, 317, 321, 327, 340–342, 357, 369, 435, 510, 519, 612
- Тернопільська область, *Україна* 123, 175, 186, 187, 255, 257, 270, 276, 316, 387, 391, 395, 463, 466, 470, 477, 508, 519, 524, 525, 527, 562, 612, 615
- Тернопільщина, *Україна* 391
- Типин, *Замістський (Томашівський) пов.* 748, 760, 764
- Тираспіль, *Молдова* 317
- Тихобіж, *Грубешівський пов.* 319, 327, 590, 700, 704
- Тишівці, *Замістський (Томашівський) пов.* 58, 138, 264, 265, 314–316, 345–349, 352, 353, 378–381, 458, 459, 579, 592, 684, 732, 733, 738–740, 752, 754, 760, 764, 780
- Тишовецька волость, *Польща* 699
- Товсте, *Тернопільська обл.* 525–527
- Токмак, *Запорізька обл.*
- Томашів, *адм. ц. повіту, Польща* 112, 269, 287, 292, 299, 364, 388, 391, 435, 520, 523, 526, 527, 555, 627, 629, 655, 671, 679, 681, 742, 751, 772, 792
- Томашівський повіт, *Польща* 51, 58, 71, 79, 106, 111, 115, 123, 127, 135, 144, 149, 154, 159, 162, 163, 166, 168, 181–185, 188, 189, 191, 193, 220, 221, 223, 268, 276, 287, 289, 296, 345, 357, 378, 379, 387, 458, 459, 461, 463, 480, 508, 511, 515, 517, 519, 525, 558, 609, 619, 625, 627, 639, 652, 653, 655, 657, 662, 663, 666, 668, 673, 684, 702, 748, 752, 753, 755, 756, 763, 764, 766, 767, 779, 770, 772, 774, 779, 782, 784, 787–790, 792
- Томашівщина, *Польща* 172, 218, 525, 576
- Томська область, *Росія* 478
- Топольча, *Білгорайський пов.* 761
- Торонто, *Канада* 58, 79, 244, 245, 311, 312, 439, 444
- Торчин, *Волинська обл.* 124
- Травник, *Холмський пов.* 257
- Трещани, *Грубешівський пов.* 173
- Трясини, *Янівський пов.* 761
- Тугані, *Грубешівський пов.* 147, 495, 496, 587, 590, 600, 700
- Тула, *Росія* 352, 653
- Тульська губернія, *Росія* 283
- Тульська область, *Росія* 180
- Туреччина, *держави* 354
- Турійськ, *Волинська обл.* 188
- Турійський район, *Волинська обл.* 178
- Турка, *Холмський пов.* 151
- Туркменистан (Туркменська РСР), *держави* 159, 193
- Турковичі, *Грубешівський пов.* 111, 148, 287, 288, 314, 321, 324, 328,

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

- 349, 381, 499, 500, 590, 693, 701, 740, 760–762, 764, 780
- Туробин, *Красноставський пов.* 760, 763
- Туровець, *Холмський пов.* 140, 503, 761
- Тухоля, *табір інтернування, Польща* 204, 205
- Тучапи, *Грубешівський пов.* 381, 590, 701, 731, 739, 761
- Тучин, *Рівненська обл.* 188, 396
- Тучинський район, *Рівненська обл.* 188
- Тяглів, *Львівська обл.* 144
- У**бродовичі, *Грубешівський пов.* 748, 764
- Уганда, *держава* 186, 558
- Угерка, *річка* 646
- Угнин, *Володавський пов.* 765, 766
- Угнів, *Грубешівський пов.* 269, 274, 298, 365, 394, 485, 688
- Угорка, *річка* 310
- Угорщина, *держава* 165, 167, 212, 654
- Угринів, *Грубешівський пов.* 161, 720
- Удятичі, *Грубешівський пов.* 782
- Ужгород, *Україна* 119, 180
- Україна, *держава* 41, 51–54, 57, 58, 60, 103–109, 112, 116, 117, 119–124, 126, 128, 129, 132–136, 139–141, 145, 148, 150, 153–158, 165, 166, 168, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 179, 181–185, 187–190, 192–197, 199, 202, 204, 206, 212, 220, 221, 232, 238, 240, 241, 243–247, 249, 251, 253, 267, 285, 291, 292, 294, 295, 301, 305, 306, 310–315, 318, 322, 324, 332, 336, 339, 346, 348, 351, 355, 361, 369–371, 375, 377, 380–383, 385–387, 394, 395, 404, 406, 413, 417, 427, 429, 430, 434–437, 440–442, 446, 450, 451, 453, 454, 471, 473, 477, 479, 480, 493, 494, 498–500, 502, 506, 509–511, 522, 523, 533, 541–543, 547, 548, 550, 554–559, 564, 565, 571, 572, 576, 579, 583, 593, 598, 603, 605, 607, 609, 617, 619, 621, 623, 624, 638, 643, 645, 647, 654, 658, 668–672, 685, 695, 702, 717, 721, 736, 790–792, 794, 795, 797, 798
- Українська держава 54, 150, 203, 218, 479, 507, 596, 672, 674, 684
- Українська Народна Республіка 54, 203, 212, 301, 442, 640, 667,
- Уляна (*нині Дачне*), *Волинська обл.* 555, 557
- Уляники, *Волинська обл.* 162
- Умань, *Черкаська обл.* 362
- Урал (*гори*), *Росія* 503, 505, 595
- Уральська губернія, *Росія* 609
- УРСР, *колишня союзна республіка* 51, 54, 103, 105–107, 109–111, 114–117, 120–122, 125–128, 132, 134–136, 140, 141, 143–145, 155, 156, 160, 168, 169, 172, 173, 176, 179–181, 184, 188–190, 220, 223, 257, 262, 283, 292, 332, 335, 345, 352, 357, 368, 377, 382, 402, 406, 407, 431, 476, 480, 490, 491, 493, 496, 528, 532, 539, 547, 554, 555, 559, 560, 562, 576, 580, 594, 598, 602, 603, 608, 612, 623, 637, 652, 654, 657, 692, 794, 797
- Усичі, *Волинська обл.* 124
- Устипуг, *Волинська обл.* 346, 577

- Устимів, *Радзинський пов.* 760
- Усть-Залиха, *Саратовська губернія, Росія* 544
- Усть-Катаєвськ, *Уфимська губернія* 273
- Уфа, *Росія* 271, 272, 274
- Уфимська губернія, *Росія* 267, 271, 272
- Ухані, *Грубешівський пов.* 592, 688, 690, 760, 762
- Уханьки, *Грубешівський пов.* 184, 401, 402, 405, 561
- Ушин, *Радзинський пов.* 760
- Ф**астів, *Київська обл.* 373, 404
- Філядельфія, *США* 243
- Фінляндія, *держава* 202
- Франкфурт, *Німеччина* 354
- Франуся, *хутір, Томашівський пов.* 269
- Франція, *держава* 120, 121, 165, 166, 203, 204, 353, 354, 391, 442
- Х**абаровськ, *Росія* 192
- Харків, *Україна* 168, 354, 355, 433, 636
- Харківська губернія, *Україна* 542, 547, 609
- Херсон *Україна* 119, 559, 588
- Херсонська область *Україна* 159, 167, 185, 191, 339, 383, 384, 386, 451, 485, 490, 558, 559, 652, 657
- Херсонщина *Україна* 119, 130, 172, 176
- Хілін, *Холмський пов.* 445, 546, 548
- Хлібче, *Грубешівський пов.* 321
- Хмелик, *Білгорайський пов.* 759, 763
- Хмель, *гміна* 753
- Хмільник, *Люблинське воєводство* 747
- Хмільок, *Білгорайський пов.* 112, 767
- Холм, *адм. ц. повіту* 52, 58, 72, 78, 107, 112–115, 118, 119, 132, 141, 146, 168, 170, 173, 174, 202, 204, 209, 211, 213, 214, 216–218, 220, 239, 249, 254, 255, 264, 295, 304, 307, 308, 310–315, 322, 326, 327, 329, 330, 340, 344, 351, 352, 355, 357, 369, 400–402, 407, 408, 416, 418, 419, 425, 429–431, 436, 442–454, 456, 457, 468, 491–493, 497, 498, 500, 524, 530, 546, 550, 551, 554, 555, 579, 580, 585, 586, 595, 598, 599, 601–603, 606–610, 623, 637, 644–651, 673, 678, 679, 681–684, 687, 691, 695, 751, 760–762, 792
- Холмський повіт, *Польща* 106, 110, 113, 114, 116, 124, 132, 139, 140, 146, 149–154, 157, 160, 161, 163, 169, 175, 177, 179, 181, 184, 186, 189, 192, 209, 220, 221, 255, 311, 316, 371, 402, 408, 430, 433, 435, 441–443, 461, 491, 502, 504–506, 533, 551, 596, 606, 616, 622, 623, 677, 685, 699, 700, 746, 748, 756, 760–763, 766, 774
- Холмська губернія, *Польща* 673, 678, 680, 791
- Холмська земля, *історична територія* 147, 277, 294, 297, 300, 301, 310, 438, 593, 608, 668, 770, 771
- Холмська Русь, *історична назва* 110, 442
- Холмський край, *популярна назва* 292, 315, 493, 494

- Холмський округ, *вживана назва* 325, 329, 619, 671, 765
- Холмсько-Підляський край, *вживана назва* 137
- Холмщина, *історична територія* 51, 53, 55–58, 71, 73, 76–79, 104–116, 119–121, 123, 125, 126, 128–130, 133, 138–140, 142, 144, 145, 148, 153, 154, 159, 162, 163, 165–170, 173, 176, 178, 180, 184, 187–189, 194–199, 201–205, 207–213, 215, 216, 218–220, 228, 229, 241, 244, 245, 249, 250, 255–257, 262–267, 271, 276, 279, 287, 289, 292, 294, 295, 300, 301, 303, 304, 306, 307, 310, 311, 313–317, 323, 324, 326, 345–347, 349, 351, 352, 354, 355, 357, 358, 360, 361, 367, 369, 372, 373, 375–378, 384, 395, 402, 404, 406, 407, 428, 430, 431, 436, 438, 439, 442–444, 447, 448, 451, 452, 454, 458, 459, 461, 471, 474, 477, 480–485, 487, 489–494, 498–503, 506, 507, 515, 516, 525, 528, 530, 532–537, 539–542, 545, 551–554, 557–559, 570, 575, 576, 580, 586, 588–598, 601, 604, 606–611, 618, 619, 622, 623, 625, 626, 630–632, 634, 638, 639, 642, 646, 653, 654, 661, 663, 664, 667–669, 671–674, 676, 677, 680–687, 701, 744, 749, 756, 766, 787, 789, 790, 796, 798, 807, 808
- Хопер, *річка* 542
- Хоробрівська волость, *тепер Львівська обл.* 223, 701
- Хоростита, *Воладавський пов.* 439
- Хорошинка, *Більський пов.* 759
- Хортиця, *острів, Україна* 595
- Хотин, *Чернівецька обл.* 200
- Хотинський район *Чернівецька обл.* 391
- Хотинець, *Ярославський пов.* 435
- Хотячів, *Волинська обл.* 333
- Христинопольська гміна, *Грубешівський пов., тепер Сокальський район Львівської обл.* 223
- Хутче, *Грубешівський (Холмський) пов.* 442, 445, 446, 451, 461, 684, 748, 764
- Ц**ентральна Європа, *частина континенту* 244, 247
- Центральна Польща 145, 207
- Центральноафриканська республіка, *держави* 175
- Цешин (*Чешин*), *Замістський пов.* 159, 182
- Цигани, *Тернопільська обл.* 477, 478
- Цицибір, *Більський пов.* 150, 761
- Циців, *Холмський пов.* 160, 255, 256, 311, 316, 446, 546, 552, 622, 623, 761
- Цумань, *Волинська обл.* 164
- Ч**аруків, *Волинська обл.* 538
- Часті, *Пермська обл., Росія* 438, 439
- Челябінськ, *Росія* 524
- Ченстохова, *Польща* 205, 313, 601
- Червен, *столиця Червенської (Червоної) Русі* 347
- Червона Русь, *історична назва* 347
- Червоноармійський район, *Запорізька обл.* 157
- Червоноград, *Львівська обл.* 366
- Черкаси, *Україна* 148
- Черкаси, *Замістський пов.* 724
- Черкаська область, *Україна* 112

Черкащина, *Україна* 108, 362
 Чермно (*Червень*), *Тишовеччина* 592
 Черниці, *Стрийський пов.* 325, 327, 330, 334
 Черничин, *Грубешівський пов.* 176, 177, 183, 187, 317-319, 321, 323-326, 328-331, 344, 591, 694, 705, 710
 Черничинки, *Грубешівський пов.* 323
 Чернівці, *Україна* 58, 129, 194-196, 243, 244, 247, 249, 251, 255, 387, 480, 482, 497, 498, 608, 609
 Чернігівська губернія, *Україна* 609
 Чернігівщина, *Україна* 106, 338, 542
 Черніїв, *Холмський пов.* 402, 748, 760, 763
 Чесники (*Чешиники*), *Замістський пов.* 640, 768, 769, 772, 780, 782
 Чехія, *держава* 121, 148, 165, 170, 247, 624
 Чехословаччина (*Чехо-Словаччина*), *держава* 123, 205-207, 209, 246, 325, 335, 620, 628
 Чигирин, *Черкаська обл.* 112
 Чікаго, *США* 194, 248
 Чолки, *Замістський пов.* 175, 561, 785
 Чомів, *Грубешівський пов.* 187, 321, 331, 333, 703, 760, 764
 Чорне море 498, 629
 Чортівчик, *Замістський пов.* 761
 Чортків, *Тернопільська обл.* 114, 321
 Чортовець, *Грубешівський (Замістський) пов.* 761, 764
 Чортовичі, *Грубешівський пов.* 760
 Чортгорія, *Грубешівський пов.* 700, 714
 Чорторійськ 417, 418
 Чукотка, *Росія* 192
 Чулчиці, *Холмський пов.* 684, 760
 Чутче, *Холмський пов.* 760

Шароволя, *Замістський (Томашівський) пов.* 387, 394-396, 755, 760, 764
 Швейцарія, *держава* 165, 581, 637
 Швеція, *держава* 175, 202
 Шевня, *Замістський пов.* 746, 755, 757, 758, 761, 765
 Шевченкове, *Дніпропетровська обл.* 495
 Шельвів, *Волинська обл.* 150
 Шепетин, *Львівська обл.* 280
 Шершенці, *Одеська обл.* 460
 Широке, *Запорізька обл.* 123, 265
 Широківський район, *Дніпропетровська обл.* 141
 Шистовичі, *Грубешівський пов.* 529, 531, 713, 714, 727
 Шістка, *Радзинський пов.* 761
 Шпанів, *Рівненська обл.* 456
 Шпеєрово, *Миколаївська обл.* 636
 Шпиколоси, *Грубешівський пов.* 188, 761
 Шпрее, *річка* 607
 Шумів, *Грубешівський пов.* 747

Щебрешин, *Білгорайський (Замістський) пов.* 446, 591, 670, 759, 761, 785
 Щецин, *Польща* 581
 Щецінек, *Польща* 224
 Щецінське воєводство, *Польща* 224, 227, 266
 Щипьорно, *табір інтернування, Польща* 205
 Щирець, *Львівська обл.* 181

Югославія, *держава* 123, 165
 Юрів, *Замістський (Томашівський) пов.* 162, 754, 760, 764

- Я**блочин, *Більський пов., православний монастир* 241, 766
 Яблунь, *Радзинський пов.* 760
 Яблучне, *Більський пов.* 761
 Явожно, *Польща* 224–226, 229, 241, 299, 692
 Яворів, *Львівська обл.* 322
 Яворівський повіт, *Львівська обл.* 619
 Ягодин, *Волинська обл.* 309, 417, 549, 555
 Якутія, *Росія* 158, 192
 Ялта, *Кримська АР, Україна* 292
 Янів, *Більський (Янівський) пов.* 675, 760–762
 Янівка, *Холмський пов.* 160
 Янівський повіт, *Польща* 760–762
 Японія, *держава* 143, 165, 166, 466
 Ярослав, *тепер Польща* 214, 292, 698
 Ярославець, *Грубешівський пов.* 747, 748, 760, 764
 Ярославичі, *Волинська обл.* 336, 338, 339, 341
 Ярославль, *Смоленська губернія* 538
 Ярославська губернія, *Росія* 112
 Ярославський повіт, *Польща* 115, 435
 Ярчів, *Замітський пов.* 682, 761
 Ясениничі, *Рівненська обл.* 373
 Ясло, *Підкарпатське воєводство, Польща* 251
 Яструбець, *Холмський пов.* 289
- A**ustro-Węgierskie imperium (*Austria-Hungarian empires, Österreichisch-Ungarischen reich*) 61, 82, 92
Bydgoszcz, *Polska* 244, 245, 250
- C**helm (*Chelm, Kholm*), *Polska* 62, 68, 84, 89, 245, 254, 446, 812
 Chelmszczyzna (*Kholmshchyna, Cholmland*) 43, 44, 47–49, 50, 61, 63, 65–68, 70, 82–90, 92–94, 96–101, 244, 444, 447, 779, 801–803, 810, 812–815, 817–819
 Chernivtsi (*Czernowitz*), *Ukraine* 89–91, 100–102
- E**ast Europe (*Osteuropa*), *part of the Continent* 90, 817
 Edmonton, *Kanada* 62, 83, 93
 Europe (*Europa*) 48, 50, 87, 98
- G**alicja Wschodnia (*East Galicia, Ostgalizien*) 63, 64, 84, 85, 94, 95, 245, 250, 801, 803, 812, 814, 818, 819
 Galicja (*Galicia, Halychyna, Galizien*) 48, 50, 63, 64, 82, 85, 87, 92, 98, 801, 803, 817
 Gdańsk, *Polska* 249, 254
 Germany, *state* 84
- H**rubieszów, *Polska* 82, 89
- I**mperium Rosyjskie (*Russian empire, Russischen reich*) 61, 82, 91
 Iwano-Frankiwsk (*Ivano-Frankivsk*), *Ukraina* 69, 90, 101

Jagodnica, *Polska* 244

Kalisz, *Polska* 442

Kanada (*Canada*), *state* 47, 49, 55, 62, 65, 68, 75, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 102, 659, 665, 810, 815

Katowice, *Polska* 251

Kijów (*Kyiv, Kyjiw*), *Ukraine* 68, 69, 89, 90, 100, 101

Kraków, *Polska* 245–253, 442, 444

Łemkowszczyzna (*Lemkivschyna*), *Polska* 63, 84, 248, 814

Lublin (*Ljublin*), *Polska* 62, 69, 83, 90, 93, 101, 243, 245, 246, 248–251, 443, 444, 447–449

Łuck (*Lutsk*), *Ukraine* 62, 68, 70, 83, 89, 90, 93, 100, 101

Lwów (*Lviv, Lwiw*), *Ukraine* 70, 82, 83, 89, 90, 92, 93, 100, 101, 102, 250, 442

Montreal, *Canada* 62, 83, 93

Nadsanie, *miejsowość* 94, 803, 814, 819

Nowosilky (*Nowosilky*), *powiat Tomaszów Lubelski* 68, 100

Olsztyn, *Polska* 251–253

Opole, *Polska* 252

Ottawa, *Canada* 68, 89, 100

Paryż, *France* 244, 250

Podlasie (*Pidliashia*) 43, 44, 47–50, 65–67, 70, 82–90, 92, 94, 96–101, 244, 810, 812–815, 817–819

Podole (*Podolia, Podillja*) 801, 812, 818

Polska (Poland, Polen), state 47–50, 62, 63, 69, 82–88, 90, 92–99, 101, 245, 246, 447, 498, 810, 812–819

Poznań, *Polska* 244

Pruszków, *Polska* 246

Przemyśl, *Polska* 62, 93, 244, 246, 249–251, 442

Rosja (*Russia, Russland*), *state* 67, 88, 99

Równie (*Rivne, Riwne*), *Ukraine* 62, 83, 89, 90, 93, 100, 101

Ruś Chełmska, *Polska* 442

Rzeszów, *Polska* 244, 245, 251

Słupsk, *Polska* 50, 69, 98, 100, 101, 246, 250, 254

Soviet Ukraine, *state* 47, 82

Terebel, *Polska* 244

Tomashiv 92, 100

Tomaszów (*Tomashiv*), *Polska* 82, 92, 102

Toronto, *Canada* 68, 89, 100

Toruń, *Polska* 245–247

Tyschiwzi (*Tyshivtsi*), *Polska* 89, 100

Ukrajna (*Ukraine*), *state* 47–50, 62, 82–86, 88, 89, 92–100, 108, 244–246, 250, 447, 803, 810, 811, 813–819

Wołyn (*Volyn, Volhynia*), *Ukraine* 63,
68, 83, 84, 89, 90, 244, 800, 801, 803,
810–812, 814

Warszawa Tyshivtsi 39, 243–248, 250–
254, 443, 444, 447, 449, 452

Westen Galiziens 817

Western Ukraine 48

Wrocław Tyshivtsi 244, 248, 249, 447

Zakersonia (*Sakersonnja, Sakesonnja*)
48, 50, 83, 88, 89, 98, 100

Zielona Góra, *Polska* 246, 250

ZSSR, *state* 247

Меморіал загиблих 10 березня 1944 р. у с. Сагринь Грубешівського повіту
(офіційно ще не відкритий). *Сучасний вигляд*

Вигляд Царський воріт у церкві Холмської Божої Матері. Львів, 2014 р.

**Посвята пам'ятника холмсько-підляським українцям
у Рівному**

ГЕЛІКОН

79071, м. Львів, вул. Кульпарківська, 230,
тел.: + 38(032) 242-07-00, моб.: +38(050) 370 31 99,
www.helikon.com, office@helikon.lviv.ua

ГОТЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС У ЛЬВОВІ

(+38 032 242 07 04)

Знаходиться на вулиці Кульпарківській, має хороше транспортне сполучення, зручне місце розташування: 5 км від центру міста; 4,9 км від автовокзалу; 2,1 км від аеропорту; 4,4 км від залізничного вокзалу.

Готель розрахований на 88 місць, має 53 номери. Категорійність — 3 зірки. Кімнати обладнані телефонами, супутниковим телебаченням, Wi-Fi, санвузлами з душовими кабінами, холодильниками.

Є номери, пристосовані для проживання людей з обмеженими фізичними можливостями.

В цокольному поверсі готелю знаходиться кафе-бістро, розраховане на 70 осіб, зовні — літній майданчик.

Клієнти можуть скуштувати смачні страви з меню та приготовані на відкритому вогні.

До послуг організаторів тренінгів, конференцій і семінарів є конференц-зал та прес-центр.

Конференцзал розрахований на 65 місць, відтворений у класичному театральному стилі, укомплектований м'якими кріслами з відкидними столиками та мікрофонами, обладнаний найновішою аудіо-

та відеотехнікою, кондиціонерами. Прес-центр на 50 осіб облаштований модульними меблями та ідеальний для спілкування цільових груп.

СТАНЦІЯ ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ АВТОМОБІЛІВ

Фірма надає послуги з ремонту легкових автомобілів різних світових брендів. СТО забезпечена найсучаснішим обладнанням та укомплектована висококваліфікованим персоналом.

Мале приватне підприємство виробничо-комерційна фірма «ГЕЛІКОН»

є багатопрофільним підприємством, яке з 1992 року посідає передові позиції на ринку спецодягу, є власником двох сучасних готельно-ресторанних комплексів, бенкетних залів, кафе-бару, ресторану та СТО

ГОТЕЛЬ ЗА МІСТОМ

(+38 032 232 32 90)

Готельно-розважальний комплекс розташований вздовж міжнародної траси Чоп-Київ на відстані 15 км від Львова в селищі Запитів. До послуг клієнтів всі типи номерів — від економ-класу до класу «люкс». Готель може розмістити до 140 осіб.

Тут є безкоштовна автостоянка з охороною на 80 автомобілів та 5 туристичних автобусів, ресторан на 100 місць, оформлений в авторському стилі, Wi-Fi, кабельне телебачення, альтанки для відпочинку на відкритому повітрі, бенкетний зал на 350 осіб.

БЕНКЕТНІ ЗАЛИ

До послуг клієнтів — чотири бенкетні зали (один з яких знаходиться в селищі Запитів) на 300-350 осіб кожен, в яких можна проводити весілля, корпоративні вечірки, виставки та інші урочисті заходи. Оформлення столів, фірмові страви та жива музика не залишать байдужим жодного відвідувача.

ПОШИТТЯ СПЕЦОДЯГУ

На сьогодні «Гелікон» — одне з підприємств-лідерів в Україні з пошиття спецодягу для працівників різних галузей народного господарства. У 2000 році на базі фірми створено спільне українсько-французьке підприємство «Гелікон-Кутюр», яке займається виготовленням одноразового спецодягу, що реалізується на ринки Європи. Виробництво сертифіковане відповідно до стандартів ISO 9001:2008.

Відбудована церква у с. Долобичів Грубешівського повіту (була зруйнована у 1938 р.). 2014 р.

Внутрішній вигляд відбудованої старовинної православної церкви у Щебрешині, біля Замістя (руйнована кілька разів, востаннє у 1938 р.). 2014 р.

Меморіальний комплекс в Луцьку, присвячений зруйнованим українським селам в усьому Закарзонні. Сучасний вигляд

**Автори проекту «Від депортації до депортації» за обговоренням змісту другого тому (зліва – направо: Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар).
*Листопад, 2013 р.***

ПРО АВТОРІВ

МАКАР Юрій Іванович

завідувач Кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії політичних наук, Української академії історичних наук, Міжнародної слов'янської академії наук, Української вільної академії у США, почесний професор Чернівецького, Волинського та Ряшівського (Польща) університетів. Державні, відомчі та місцеві нагороди: орден «За заслуги» III ст. (2006); Почесні грамоти Міністерства освіти і науки України (2001, 2005, 2010), Почесна грамота Міністерства закордонних справ України (2007); «За наукові досягнення» (МОН України, 2010); «За сумлінну працю» (Чернівецька ОДА, 2005); «Буковина» (Чернівецька ОДА, 2010); «На славу Чернівців» (2010); «Золотий нагрудний знак» (ВНУ, 2010); «Медаль М. П. Драгоманова» (КНПУ, 2010) та ін.

Автор понад 500 наукових праць, виданих в Україні, Польщі, Росії, Канаді, Румунії, Словаччині, США, Чехії. Серед них – індивідуальні і колективні монографії, навчальні посібники: Буковина. Історичний нарис (1998, колект. моногр.); Садогурська монетарія (1998, у співавт.); Хотинщина. Історичний нарис (2002, у співавт.); Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико – політична проблематика (2003); 3 Україною в серці (2003, у співавт.); Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з найдавніших часів до середини ХХ ст.) (2005, колект. моногр.); Зарубіжні українці. Довідник (1991, колект. авт.); Історія України від найдавніших часів до наших днів. Підручник (1994, 1998 – у співавт.); Мудрість народна – мудрість міжнародна. Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти, дев'ятьма мовами (2004, колект. авт.); Польська мова. Навч. посібник для студентів-міжнародників (2005, колект. авт.); Євросоюз: вчора, сьогодні, завтра (2008, колект.авт., німецька мова); Україна в міжнародних організаціях (2009, колект.авт.); Політологія (2010, у співавт.) та ін.

Редактор — Історико-політичні проблеми сучасного світу. Зб. наук. статей Кафедри міжнародних відносин ЧНУ; Голова Редакційної ради – Форум. Суспільно-політичний журнал (ЧНУ, БПА); Американські студії. American Studies Journal (ЧНУ); співредактор – Український Історик. Журнал Українського історичного Товариства (США-Україна); Заст. редактора – Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини; член редколегій – Політичні та соціологічні студії (ЧНУ); Історія України (ЧНУ); Пи-

тання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (ЧНУ); Канадознавство (ЧНУ); Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки; Україна–Європа–Світ. Міжн. зб. наук. праць (ТНПУ ім. В. Гнатюка); Limes. Наук. праці Ряшівського університету (Польща) та ін.

Народився 4 лютого 1935 р. в селі Новосілки Томашівського повіту Люблинського воєводства (історична Холмщина, Польща). Закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка (1962), за освітою історик. Проходив військову службу у повітряно-десантних військах, вчителював на Волині та Львівщині. Останні сорок років у Чернівецькому університеті – доцент, декан Історичного факультету (1976–2003), завідувач Кафедри міжнародних відносин.

ГОРНИЙ Михайло Михайлович

президент Малого приватного підприємства «Виробничо-комерційна фірма «Гелікон», заступник голови Всеукраїнського громадського об'єднання «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя», кандидат економічних та історичних наук.

Нагороди та відзнаки: міжнародні – нагрудні знаки «Golden Mercury» та «European Quality» Міжнародної корпорації соціального партнерства Europe Business Assembly (2005, Оксфорд); українські – нагрудний знак «Лідер XXI століття» (2006); відзнаки «Україна. Демократія. Свобода», «За вірність» ім. Василя Стуса; орден Покрови Пресвятої Богородиці (2010), орден Івана Мазепи (2010), орден «Хрест пошани України» (2011), «Керівник року» (2011), релігійні – орден I і II ступенів Святого рівноапостольного великого князя Володимира, орден Архістратига Михайла, орден Святого Миколая Чудотворця, три ордени Святого князя Острозького, орден Христа Спасителя, орден Ярослава Мудрого I ступ.

Автор багатьох наукових праць, серед них монографій: Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах (1995, у співавт.); Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи ХХ ст. (1997); Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя ХХст. (2002); Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945рр. (2007); Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947рр. (2008, гол. редактор).

Народився 16 квітня 1960 р. на Хмельниччині. Закінчив Львівський політехнічний інститут, тепер Національний університет «Львівська політехніка», за фахом інженер-будівельник. Закінчив аспірантуру Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки і управління будіндустрією. Працював у тресті «Львівспецкомунбуд», об'єднаннях «Львівміськбуд» і «Якутагропромбуд» (Ро-

сія). У 1992 р. заснував і очолив Мале приватне підприємство «Виробничо – комерційна фірма «Гелікон». Фірма з 1999 р. налагодила тісну співпрацю з підприємствами Данії, Польщі, Франції, Швейцарії з пошиття найсучасніших моделей робочого спецодягу. З 2000 р. на базі Гелікону діє Спільне українсько-французьке підприємство з виготовлення одноразового робочого спецодягу. Його продукція отримала сертифікат ISO 9001:2008. Нинішній «Гелікон» під керівництвом його президента – це багатопрофільне підприємство у сфері виробництва, обслуговування та будівництва.

МАКАР Віталій Юрійович

доцент Кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Центру канадських студій імені Рамона Гнатишина, кандидат політичних наук, доцент.

Автор понад 80-ти наукових праць, виданих в Україні, Польщі, Канаді, Німеччині, Румунії, Словаччині. Серед них – індивідуальна та колективні монографії, навчальні посібники: Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади (2006), Українці та українська ідентичність у сучасному світі (2005, колект. авт.), Польська мова. Навчальний посібник для студентів-міжнародників (2005, колект. авт.), Україна в міжнародних організаціях (2009, колект. авт.), Public Administration. Англійська мова в діловому спілкуванні (2011, колект. авт.).

Голова Редакційної колегії – Канадознавство. Canadian Studies (ЧНУ) член Редакційної колегії — Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей Кафедри міжнародних відносин (ЧНУ); член Редакційної ради – Американські студії. American Studies Journal (ЧНУ), Форум. Суспільно-політичний журнал (ЧНУ, БПА).

Член Центральноєвропейської асоціації з Канадознавства.

Народився 12 червня 1967 р. в місті Червонограді Львівської області. Закінчив Чернівецький державний, тепер національний, університет імені Юрія Федьковича за спеціальністю Історія (1991), за спеціальністю Міжнародна економіка (2003). Проходив військову службу. Закінчив аспірантуру в Інституті соціології НАН України. Працював у Чернівецькому відділенні банку «Україна». Проходив наукове стажування в Боулін-Грін державному університеті (США). З 2000 р. викладач, доцент Кафедри міжнародних відносин ЧНУ.

Наукове видання

МАКАР Юрій Іванович, ГОРНИЙ Михайло Михайлович,
МАКАР Віталій Юрійович

ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ

Суспільно-політичне життя
холмсько-підляських українців (1915–1947)

Дослідження. Спогади. Документи

У трьох томах

Том 2

Редактор *Микола Максимець*
Коректор *Оксана Садівська*
Дизайн і верстка *Ігоря Стусика*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 52,31. Наклад 1000 прим. Зам. № 932.

телефон
[0372] 552 943

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail
info@bukrek.net

web-сайт
www.bukrek.net